

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԱՆԹԻՊԻ
ՀԱՅՈՑ

96 ամբաստանք

Եղևիկոս Գեորգի Գրիգորյան Բաբայան

Հայրենի

ԱՆԹԵՊԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ

Աստիճանագրի 1 : 1.000.000

ԲԱՅԱՏՄՈՒԹԻՒՆ .-

Բարձրությունը .-

⊙	Կեդրոնական բաղաբ	—	Երկաթուղի	—	Գետ, գետակ
⊙	Մեծ	—	Կառուղի	▭	Մոլ. լիճ
•	Գիւղաւան, Գիւղ	—	բ. կարգի ճանապ	▭	Ճահիճ
+++	Աստիճանագիծ	---	Շարիղ		

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱԲՆԱԿ ԱՆԹԷՊՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ, ԱՄԵՐԻԿԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՑ

(ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐ)

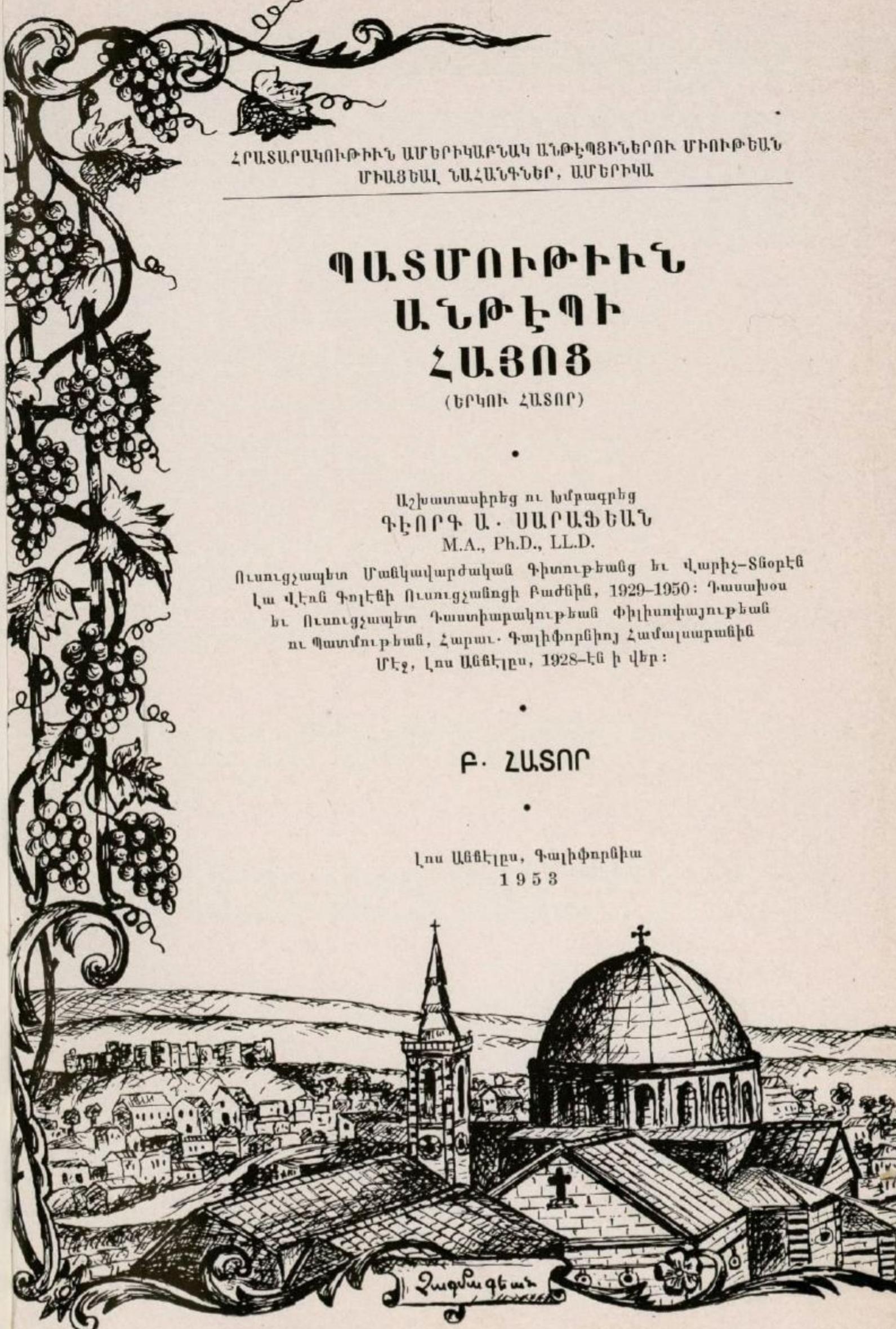
Աշխատասիրեց ու Խմբագրեց
ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՑԵԱՆ
M.A., Ph.D., LL.D.

Ուսուցչապետ Մանկավարժական Գիտութեանց եւ վարիչ-Տնօրէն
Լա Վէռն Գոլէմի Ուսուցչանոցի Բաժնին, 1929-1950: Դասախօս
եւ Ուսուցչապետ Գատիարակութեան Փիլիսոփայութեան
ու Պատմութեան, Հարաւ. Գալիֆորնիոյ Համալսարանին
Մէջ, Լոս Անճէլըս, 1928-էն ի վեր:

Բ. ՀԱՏՈՐ

Լոս Անճէլըս, Գալիֆորնիա
1953

Հագնու գեւոր

PUBLISHED BY THE UNION OF THE ARMENIANS
OF AINTAB IN AMERICA, INC., U.S.A.

ARMENIAN HISTORY
OF AINTAB

(TWO VOLUMES)

•

Compiled and Edited
by
KEVORK A. SARAFIAN
M.A., Ph.D., LL.D.

•

VOLUME II

•

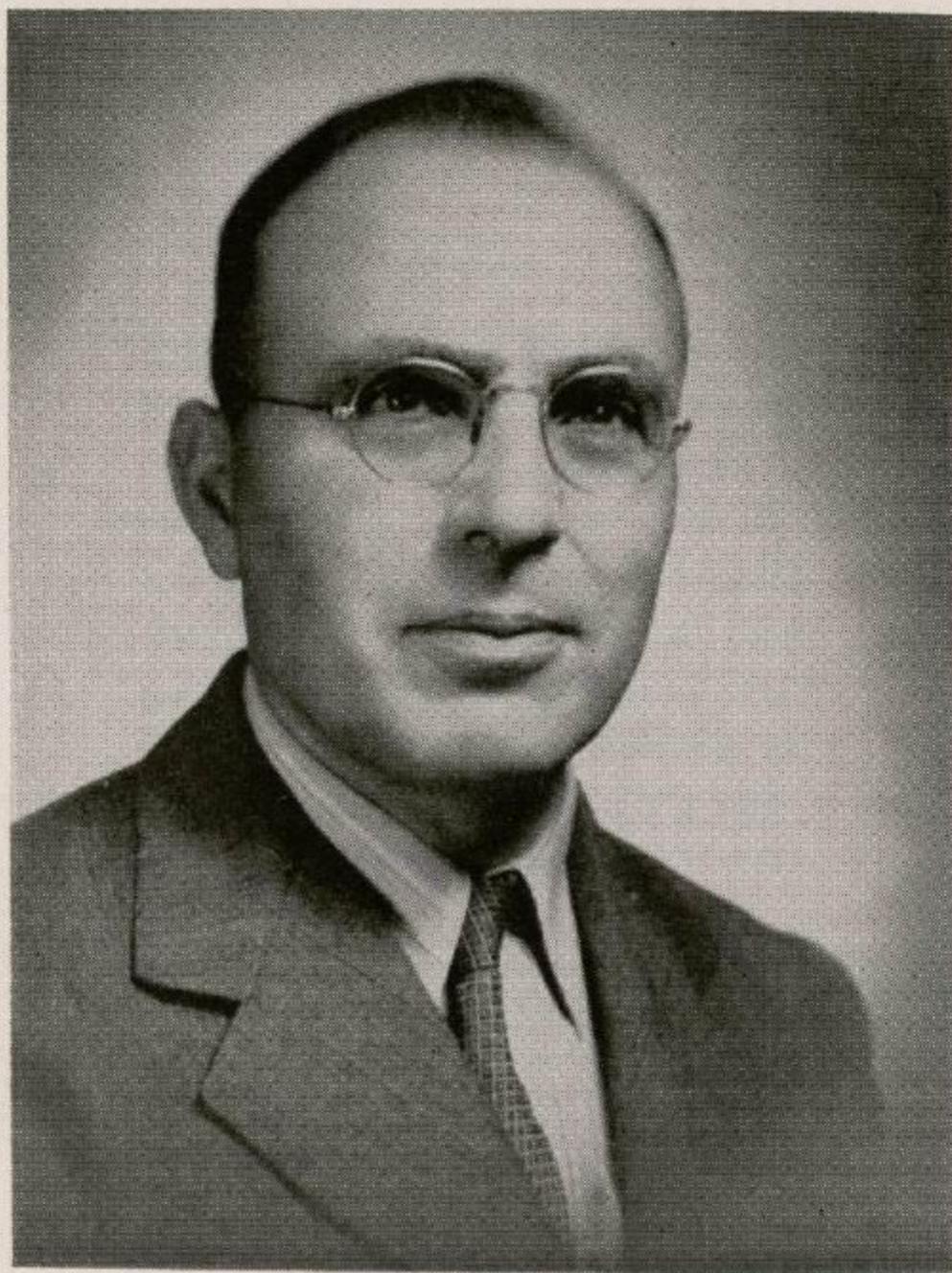
LOS ANGELES, CALIFORNIA
1953

Copyright, 1953
All Rights Reserved

Արտատպուածի եւ թարգմանութեան ամէն իրաւունք
վերապահուած է Աշխատատիրոջին

Տպագրութիւն՝
ՍԷՆԹՐԸԼ ԹԱՅՓՍԵԹԻՆԿ ԲԸՄԲԷՆԻ
(Գրիգոր Ն. Պարոնեան)
1507 Մէյփլ Էվընիւ
ԼՈՍ ԱՆՃԷԼԸՍ, ԳԱԼԻՖՈՐՆԻԱ

*Printed in Los Angeles, California, U.S.A.,
Under the Supervision of*
CENTRAL TYPESETTING COMPANY
1507 South Maple Avenue, Los Angeles, California

ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԻԱՆ
KEVORK A. SARAFIAN

Աշխատասիրողը համեստօրէն կը ձօնէ
 Անբէպի եկեղեցական, կրթական,
 գրական, գիտական, տնտեսական,
 արհեստագիտական մարգերուն մէջ
 իրենց ստեղծագործութիւններով
 փայլող տիտաններուն եւ մարտի
 դաշտին վրայ արիաբար կռուող հին
 ու նոր քաջամարտիկ հերոսներուն ու
 նահատակներուն, որոնք իրենց նամ-
 բուն վրայ լուսեղէն հետք մը ձգեցին :

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

«Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» Գրքին այս երկրորդ Հատորը տրամաբանական ու անմիջական շարունակութիւնն է Առաջին Հատորին :

Թղթատելով Ա. Հատորը ուշիմ ընթերցողը արդէն կռահած պէտք է ըլլայ, որ Պատմագիրքս բաժնուած է կարգ մը գլխաւոր մասերու — թիւով 12 — որոնց վեցը արդէն լոյս տեսած են Ա. Հատորին մէջ : — Մասն Ա., ներածական : Մասն Բ., հնախօսական ու հնապատմական : Մասն Գ., Անթէպի եւ Շրջանակին պատմութիւնը : Մասն Դ., եկեղեցական-կրօնական : Մասն Ե., կրթական-մշակութային : Մասն Զ., քաղաքական-ազատագրական :

Երկրորդ Հատորը կը շարունակէ նոյն ուղղութիւնը հետեւեալ կերպով .—

Մասն Է., Պատմութիւն Անթէպի Ինքնապաշտպանութեան Կոիւնեքուն : Մասն Ը., Առեւտրական-Տնտեսական : Մասն Թ., Ազգագրական : Մասն Ճ., Պատմա-Յուշագրական : Մասն ՏԱ., Անթէպցիներ Սփիւռքի մէջ : Մասն ՏԲ., Կենսագրականներ, հետեւեալ ստորաբաժանումներով . (1) Անթէպցի ապրող եկեղեցականներ, (2) Աշխատակիցներ, (3) Բժիշկներ, (4) Ուսուցիչներ, (5) Ազատարուեստականներ, (6) Հանրաժանօթ Հայեր, (7) Մեկենասներ, (8) Նուիրատուներ :

Վերի այս բաժանումներուն մէջ Պատմա-Յուշագրական մասը տեսակ մը նորութիւն է այս կարգի հրատարակութիւններու համար : Աշխատասիրողը համոզուած է որ պատմութիւնը լոկ չոր ու ցամաք իրողութիւններու յաջորդութիւն մը չէ, ո՛չ ալ վիճակագրական եւ կամ անուններու ցանկ մը, ա՛յլ պատճառի ու արդիւնքի հետեւողականութեամբ՝ ապրուած կեանքի — հաւաքական կամ անհատական — պատկերացումն է՝ իր խտացեալ ձեւով : Պատմագիրը պարտի գիտնալ թէ հոգեբանական ի՞նչ ազդակներ, շարժառիթներ ու շարժումներ կատարած են իրենց ուրոյն դերը դէպքի մը կամ անձի մը բերած արդիւնքներուն մէջ : Առ այս, անհրաժեշտ է որ պատմագիրը ծանօթ ըլլայ տիրող մթնոլորտին կամ հոգեբանական կլիմային, որու

Քատերաբեմին վրայ որոշ անհատներ գործած են որպէս դե-
րակատարներ: Ահա հոգեբանական այս մթնոլորտը կամ կլի-
ման է որ պատկերացած կը գտնենք Պատմա-Յուշագրական
բաժնին մէջ: Յուշագրողները ընդհանրապէս փորձառու, լուրջ
ու վերլուծող անհատներ են որոնք ապրած ու շնչած են այդ
մթնոլորտին մէջ եւ որպէս կենդանի վկաներ յուշերով ընթեր-
ցողին աչքին առջեւ կը նկարեն տիրող մթնոլորտին այլազան
երեսակները: Զոր օրինակ, այս բաժնին մէջ Բրոֆ. Կարապետ
Տաղլեան, Նիւ Լոնտոնի Աղջկանց Գովէնէն, կը յուշագրէ այն
օրերն ու տարիները գորս անցուցած է Ադեմական վարժարա-
նին մէջ (հին շրջանին), ուր իբրեւ տնօրէն իր տեւական ազ-
դեցութիւնը թողած է Տիար Յակոբ Պէֆեարեան, բնիկ Անթէպ-
ցի, շրջանաւարտ էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանէն: Անոնք որ
ժամանակակից չէին եւ կամ ուղղակի շփման եկած չէին Տիար
Յակոբ Պէֆեարեանի հետ, որոշ, յստակ ու իրականութեան մօ-
տեցող գաղափար մը չէին կրնար կազմել կրթական այս մշա-
կին կեանքին, իտէալներուն եւ իր արահետին ու հետքին վրայ
ձգած ազդեցութեան մասին: Կարդալով Բրոֆ. Կարապետ Տաղ-
լեանի այդ յուշերը՝ կենդանի ու վառ գոյներով պատկերացած
կը գտնենք Անթէպի կրթական ռահվիրաներէն մէկուն անձնա-
ւորութիւնը: Նոյնը՝ Բրոֆ. Ալեքսան Պէգնեանի ներքին կեան-
քին մասին: Անտարակոյս, գրողին անկեղծութիւնը, նշմար-
տախօսութիւնը եւ իրերու խորը թափանցելու կարողութիւնը
կ'արժէփառներն անոր գրածներն ու պատմածները: Նոյնը կըր-
նայ ըսուիլ միւս գրողներու մասին: Զոր օրինակ, ո՞վ կրնար
աւելի վառ գոյներով նկարել, քան Պր. Վ. Մ. Քիւրֆնեան, այն
դէպքերն ու պարագաները որոնք յանգած են վարդանեան կըր-
թարանի բացման պարագաներուն ու հիմնարկութեան ձեռ-
նարկներուն: Պր. Վ. Մ. Քիւրֆնեանի գրութեան մէջ, կարծես
թէ պատատի մը վրայ, նկարուած կը տեսնենք հարագատ գոյ-
ներով, կենդանագիրն ու հոգեբանութիւնը այն անձերուն որոնք
գլխաւոր դերը կատարած են վերոյիշեալ ազգաշինական ու
կրթական արդիւնալից աշխատանքներուն մէջ:

Ճիշտ այս նկատումներով՝ այս բաժնին մէջ տեղ տուած
ենք բազմաթիւ կարեւոր գրութիւններու, որոնք իրենց զուտ
գրական արժէքէն զատ, ունին նաեւ պատմա-յուշագրական ար-
ժէք մը: Թող լուրջ ընթերցողը դատէ թէ որքա՞ն յաջողած կամ
վրիպած ենք մեր անկեղծ առաջադրութեան մէջ:

Կենսագրական բաժինը որքան ալ ցոյս թուի արտաքինապէս,
իրականին մէջ լման չէ: Պատճառը պարզ է: Ոմանք անհոգու-

թեամբ, ուրիշներ՝ անտարբերութեամբ, մեր կոչերը անպատասխանի թողած են: Ինչ որ ձեռք բերած ենք այս մարզին մէջ եղած է ի գին անհուն զոհողութիւններու եւ հոգեմաշ աշխատանքներու: Մեծապէս շնորհակալ ենք որ մեր անձնագոհ աշխատակիցները իրենց աջակցութեան բաժինը նուիրած են մեզի, անշուշտ, հնարաւորութեան սահմանին մէջ: Մտացի ընթերցողը արդէն դիտած պէտք է ըլլայ, որ Անթէպ արտադրած է համեմատաբար ստուար թիւով բժիշկներ, եկեղեցականներ, ուսուցիչներ եւ ազատ արուեստականներ: Քիչ է թիւը գրական մշակներուն: Անտարակոյս, այս արդիւնքին մէջ խոշոր դեր կատարած է Անթէպի կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէնը, ուր բժշկութիւնն ու գիտութիւնները միշտ շեշտուած են: Կ. Թ. Գոլէնը իր սկզբնական շրջանին ունեցած է բժշկական նիւղ մըն չալ, ուրկէ շրջանաւարտ ելած են կարեւոր թիւով բժիշկներ, որոնց մէջ Հայէպի Տոքթ. Ալթունեանը միջազգային համբաւի տիրացած է: Դժբախտաբար դրամի պակասէն բժշկական նիւղը փակուած է վերջը: Ասով մէկտեղ, Գոլէնի մթնոլորտին մէջ միշտ տիրող եղած է գիտութեան շունչը, շնորհիւ գիտական ոգիով սնած ուսուցչապետներու ներգոր ազդեցութեան:

Միւս կողմէն ազգային ոգին ու Հայ գրականութեան սէրն ու նաշակը փոխանցուած են յաջորդական սերունդներու առաւելապէս ազգային երկրորդական վարժարաններու ազգասիրական ջերմ աւիւնով մագնիսացած մթնոլորտին մէջ: Ասոնց ալ պատմութիւնը ջանացած ենք տալ այնքան լրիւ կերպով որքան որ հնարաւոր էր, տրուած պայմաններու տակ: Ջանք ըրած ենք որ դպրոցներու ներքին կեանքը պատկերացնենք, ցոյց տալով ուսման առարկաներուն, ուսուցման մեթոտներուն, ուսուցիչներու անհատական ձգտումներուն մանրամասնութիւնները: Քանզի հաւատացած ենք որ դպրոցներու պատմութիւնը լոկ չի սկսիր թուանշաններով եւ ո՛չ ալ կը վերջանայ վիճակագրութիւններով: Որպէսզի լման պատկերը տանք կարգ մը դպրոցներու ներքին կեանքին, ձեռք բերած ենք անոնց ժամանակացոյցին, դասագիրքերուն, դպրոցական երգերուն (բառերն ու եղանակները) մասին ստոյգ տեղեկութիւններ: Այս մասն ալ սովորականէն աւելի ընդարձակ գետնի մը վրայ կը տարածուի:

Վերջացնելէ առաջ մեր խօսքերը, կը խնդրենք որ ընթերցողներ բարեհաճին ներողամիտ աչքերով դիտել այն բոլոր մոռացումներն ու վրիպումները որոնք աչքի կը զարնեն: Ասոնք ակամայ եղած են եւ արդիւնք են ամէն տեսակ դժուարութիւններով շրջապատուած մեր սահմանափակ միջոցներուն: Դրամի

պակասը մին եղած է այդ աղաղակող խռչընդոտներէն ու պակասներէն: Այս իսկ պատճառաւ, վերջին բուստին ստիպուած ենք դուրս ձգելու բնական թիւով գրութիւններ որոնք ձեռագրային վիճակի մէջ* սրբագրուած, կազմ ու պատրաստ էին յանձնուելու գրաշարին: Սրտանց ներողութիւն կը խնդրենք մեր աշխատակիցներէն, որ այսպէս հարկադրուած եղանք յապաւելու կամ զանց առնելու իրենց գրութիւնները: Եթէ պարագաները ներեն, ատոնց մէկ մեծ մասը պիտի հրատարակուին Հայ թերթերու մէջ, որպէսզի ապագայ պատմագիրը իր աչքին առջեւ ունենայ նաեւ յաւելուածական ուրիշ տեղեկութիւններ Անթէպի Հայոց պատմութեան մասին:

Աշխատասիրողը հոգեւին կը հրնուի որ վերջապէս աւարտեցաւ այս ծանր գործը եւ ալ վերջ կը գտնեն բոլոր հեւասպառ վագֆերը, պայֆարները, յուսավրիպումներն ու յաղթութիւնները մէկու մը համար, որ աւելի քան երեք տարիներ տֆնեցաւ ու նգնեցաւ այս գրքին ամէն տեսակ յաջողութիւնը ապահովելու բաղձանքով:

Յուսալից ենք որ ընթերցողները լիապէս ու դրապէս պիտի ֆաջալերեն Ա. Ա. Միութեան վարչութիւնը եւ Գրքի Յանձնախումբը, որոնք զօրավիգ կանգնեցան ու նիւթապէս թեւ թիկունք եղան աշխատասիրողին:

ԳԵՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՅԵԱՆ

**) Նոյն պատճառով Բ. Հատորին վերջին մասը ստիպուեցանք մանր գրով (ութը փոյնք) շարել տալ, որպէսզի պատմագրքի բովանդակութիւնը չի տարածուի 2000 էջերէ աւելի լայն գետնի մը վրայ: Մ. Խ.*

ՅԱՆԿ ՆԻԹԵՐՈՒ

էջ

ՄԱՍՆ Է.

Պատմութիւն Անթէպի ինքնապաշտպանութեան
կռիւներուն

ԳԼՈՒԽ Ա.

LE VERDUN DE L'ANATOLIE (Գէորգ Ա. Սարաֆեան) 1

La Passion de la Cilicie գիրքը 3: Գնդապետ Անտրէաի շնորհակալութեան գիրքը 4: Երկու ուրիշ փրանսերէն գիրքեր Անթէպի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մասին 5:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Անթէպի ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ (Գէորգ Պապօեան) 7

Համաձայնական Պետութեանց կողմէ Անթէպի գրաւումը, *Այնթապի ճեժ ճիթինկը* 10:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՖՐԱՆՍԱՅԻՆԵՐՈՒ ԱՅՆԹԱՊ ՄՈՒՏՔԸ 14

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՏԱԳՆԱՊԱԼԻ ՕՐԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ 22

1920 Յունվ. 1-էն Ապրիլ 1

Թուրքերու բողոքագիրները՝ Ֆրանսացիներուն ուղղուած 67, իմթիգան Գօմօսիօնը 31, Սերաստացի Գարեգինին ձերբակալուիլը 36:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ԵՐԵՔ ՍԻՒՆԵՐԸ 38

Տ. Ներսէս ֆեյյ. Թավուգնեան 39, Ատուր Լեւոնեան եւ Աւետիս Գալէմֆեարեան 41, Այնթապի Գարսէսին նկարագրականը 43:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՊՐԻԼ ՄԵԿԸ 46

Թուրքեր յարձակումի սկսան 47, Զինավարժ այր մարդիկ պատնէշի վրայ 48, Վկայութիւններ ականատեսներէ 49-54, Ապրիլ 2, յարձակումը Լատինաց եկեղեցիի վրայ 55, Թուրքեր այս նահանջէն կատարած 57, Ապրիլ 3, 59, Ապրիլ 4, Թուրքերուն Հայոց ուղղեալ նամակը 61:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎՐԷԺ ԹՆԳԱՆՕԹԸ 63

Հայկական ֆաղափը Հայեր պատու կցեցին սպայակոյտի շէնֆին 66, Ապրիլ 5, Տոքթ. Շէֆըրտի տեսակցութիւնը Թուրքերուն հետ 67, Տոքթորի մասին 69, Զինուորական կարգադրութիւններ, շրջաններ

ու խմբապետներ 70, Ապրիլ 6, Ապրիլ 7, Թուրքերուն համագարկը 73, Շահին Չավուշ, հերոս զինուորը 74, Հայ պատանիի մը սիրագործութիւնը 75, Ապրիլ 8-9, Ազգ. Միութեան ազգը զանազան կագմակերպեալ մարմիններու մասին 77, Ապրիլ 10, Հայ պրօպականսիսներ՝ ժողովուրդը փաշայերելու համար 78:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՇէՅԽ ՃԱՄԻԻ ԳՐԱԽՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆԸ, Ապրիլ 12

81

Ապրիլ 13-16 Շէյխ Գամիի միւսարէքին վար առնուիլը 84, Ապրիլ 16-ին Գեղ. Նօրմանի գօրաբաժինը, Ապրիլ 17-ին Տիւպիէօվրի գօրաբաժինը 86, Ապրիլ 18-23, Շահին Չավուշի փաշագործութիւնը, Ազգ. Միութիւնը կը ներկայանայ նորեկ ժէներալ Տը Լամօթին 88:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱՐԱՆ

90

Զուլիջներ, ոսկերիչներ, զինագործներ, երկաթագործներ, վառօդագործներ, հիւսներ 90-93, Ապրիլ 23-ը Հայկական կարեւոր յաղթանակի օր մը 94, Ապրիլ 24-25 — Ֆրանսական ոյժերու մեկնումը եւ յուսարեկում 96, Ապրիլ 28-ին Գօլօնէլ Նօրմանի եւ Տիւպիէօվրի գօրաբաժինները համբայ կ'ելլեն դէպի ճարապուս 97, Ապրիլ 29 — Թուրքերուն նամակները Հայերուն, Ամերիկացիներուն, Ֆրանսացիներուն 99, Հայերուն պատասխանը 100, Ապրիլ 30 — Թուրքեր գրաւած էին բլուրները 101, Սապրի էֆ. Հայերէն կը պահանջէր անձնատուութիւն 104:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԹՐՔԱԿԱՆ ՍՊԱՌՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

110

Խօսակցութիւններ Հայ եւ Թուրք կոուողներու միջեւ 113, Այցելու կիներ՝ տունէն ներս մաքրութիւն ընելու համար 116, Հայ բանտարկեալներ քրքական բանտէն կը փախչին եւ տեղեկութիւն կուտան 117:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԱԿԱՆԱՀԱՏՆԵՐ

119

Ֆրանսացի ականահատ մը 121, Ֆրանսացիին մտայնութիւնը 123:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԳԱՐՉԵԱԼ ՀՐՉԻԳՈՒԹԻՒՆ

125

Ազգ. Միութեան ազգը 127, Հայ մանուկներ կոուի ժամանակ 128, Կարգ մը Հայերու մեկնումի հարցը 132, ժէներալ Տը Լամօթի լըրագրական տեղեկութիւնները 134, ժէներալ Կուրօի եւ Մուսքափա Քէմալի միջեւ զինադադարի կնքում 135, Զինադադարի պայմանները 137:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ա. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

137

Ահագոյեցիկ օրեր եւ ֆակատագրական որոշում — Թուրքին չյանձնընուիլ 138, Բ. Համազգային ժողով, Մայիս 31-Յունիս 1-ի գիշերը 142, «Մենք ժողովուրդը լքելով չենք կրնար մեկնել» 143:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՅՈՒՆԻՍ ՄԷԿԻ Գ. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ, (ԲԷՓԷՐԱՆՍԻՐԻ ԺԵՆՈՎ) 146
 Տ. Ներսէս քահանայի ցառը 147, Ուրիշ արտայայտութիւններ եւ վնասկան որոշում 153-4, վերջին գօնվուան միմիայն որբերը կը տանի 155:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԶԻՆԱԳԱԴԱՐԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԹՈՒՐԲԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ 159
 Պայմանները 161-2, Նահատակներ եւ վիրաւորներ, Ապրիլ 1-էն Մայիս 30, 164:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԶԻՆԱԳԱԴԱՐԻ ՇՐՋԱՆ, Յունիս 13—Յուլիս 29 165
 Թուրքերու նոր առաջարկը մերժուած 169, Տ. Ներսէս հօր տեսակցութիւնը Զիֆթէ Զատէ Ֆէրիտ էֆէնտիի հետ 170, Էօրֆան Պէյի հետ Հայ ներկայացուցիչներու տեսակցութիւնը 171, Թուրքերը գիշեր ատեն պատնէշ կը շինեն 172-3:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Յուլիս 29—Օգոստ. 11

ԹՈՒՐԲԵՐ ԿԸ ԿՈՏՐԵՆ ԶԻՆԱԳԱԴԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ 174
 Ֆրանսացիք նեղ դրութեան մէջ 176, Էօրֆան Պէյ կը նզնի Հայերը Ֆրանսացիներէն անջատել եւ Տ. Ներսէս հօր պատասխանը 179, Թուրք զինուորներ զէնք կը ծախեն Հայերուն 182, Հայոց ասպետական ժէսթը 184, Գօլօնէլ Ապատիի եւ Անտրէաի վերջնագիրը Թուրքերուն 186:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԶԱՆՔԵՐ ՀԱՅԵՐՈՒ ԶԷԶՈՔՈՒԹԻՒՆԸ ԽԶԵԼ ՏԱԼՈՒ 189
 Ֆրանսացի Գօլօնէլը Հայերը կը մեղադրէ Թուրքերու հետ իրենց յարաբերութիւնը 3-4 օր առաջ չի խզելուն համար 194, Հայեր կը ջանան իրենց դիրքը որոշել 197:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՖՐԱՆՔՕ-ՀԱՅ ՓՈՒԽ-ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅՆԸ 198
 Անգուստ տարրեր գրգռութիւններ կ'ընեն եւ Հայ Զին. Մարմինը կը զսպէ զանոնք 200:

ԳԼՈՒԽ Ի.

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԷՕԶ ՏԷՄԻՐԻ ԵՒ ԳՕԼ. ԱՆՏՐԷԱՒ ՄԻՋԵՒ 207

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՖՐԱՆՍԱՅԻՔ ԿԸ ՍՏԻՊԵՆ ՀԱՅԵՐԸ ԻՐԵՆՅ ԶԷԶՈՔՈՒԹԻՒՆԸ ԽԶԵԼՈՒ 209
 Անաֆօրնիներու բանակը 212, Հայեր Գօլ. Անտրէաին կը պարզեն իրենց քաղաքականութեան բնոյթը Հոկտ. 1 - Նոյ. 1, 214, Ա. յարձակում Նիկոզոսեան վարժարանի վրայ, Հոկտ. 5, 217, Բ. յարձակում նոյն վարժարանին վրայ 219, Թրքական կազմակերպութիւն 225, Թուրքեր կարսի անկումը կ'իմացնեն Հայերուն 228, Ժենեւայ կուսօն ձեռք կ'առնէ Այնթապի Ֆրանսական զօրաց հրամանատարութիւնը 232:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԱՅՆԹԱՊԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ 233
Թուրքեր օգնութիւն կը խնդրեն Մուսթաֆա ֆէմալէ 235:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ԹՐԲԱՅ ԱՆՁՆԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 237

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ԹՈՒՐԳԵՐՈՒՆ ՅՈՒՍԱՀԱՏԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 251
ԵՒ ԱՂԵՐՍԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՔԱՂԱՔԻՆ ՅԱՆՁՆՈՒՄԸ (Փետր. 8) 261
Գաշնագրի պայմանները 263, Ֆրանս. հրամանատարութեան առաջին գործը եղաւ ժողովուրդը պարենաւորել 263:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

ԼՈՆՏՈՆԻ ԳԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՒ ԱՅՆԹԱՊԻ ՊԱՐՊՈՒՄԸ 268
Պատերազմին պատճառած կորուստները 270, Հերոսամարտի քայլերը 273-4:

ՄԱՍՆ Ը.

Առեւտրական-Տնտեսական

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ (Գէորգ Յ. Պարսուժեան) 275
Չուլիչութիւն, ոսկերչութիւն, պղնձագործութիւն, երկաքագործութիւն եւ դարբնութիւն, զինագործութիւն, խաղախորդութիւն, դանակագործութիւն, հիւսուածեղէն, պայտարութիւն, կօշկակարութիւն, գերձակութիւն, հիւսնութիւն ու կահագործութիւն, որմնադրութիւն եւ յարակից արհեստներ, հացագործութիւն, կարկանդակաշինութիւն, աղօրեպաններ: Ուրիշ արհեստներ.— բրուտներ, օնառաշինութիւն, տպարան (Գէ. Ա. Ս.):
Լուսանկարչութեան արուեստը (Վեր. Ս. Հալլաճեան):

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՄԱՆՈՒՍԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ (Յակոբ Գ. Գապպէնճեան) 294
Բանուորներ ի՞նչ կը շահէին 296, Մանուսայի գինը, սպառումի շուկաները, արտածման միջոցները, ներկի խնդիրը 297-8, Մանուսաներուն անունները, մրցակցութիւն 299, մանածին մանուսայի փոխակերպումի գործողութիւնները 300, այս արհեստէն ապրողներու թիւը 301, վարպետ մանուսայագործներ 303:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾԸ (Յովակիմ Յ. Պագգալեան) 304

ԳԼՈՒԽ Գ.

1909-Ի ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒԱՆԱՅԱՆԿԸ 311

ՄԱՍՆ Թ .

Ազգագրական-Մատենագրական

ԳԼՈՒԽ Ա .

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՅ ԲԱՐԲԱՌԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ (Եզիա Ս . Քատունի) 313

Անթեպի բնիկ հայերէնին նկարագիրը 315, հայերէնը պահելու համար քափուած նիգերը 322, Անթեպի խօսակցական քրքերէնին մէջ պահուած բառեր եւ ասութիւններ 323, հնչաբանութիւնը 325, փերականական դիտողութիւնք 326, հոգեբանութիւնը 327, ասութիւններ 328, ոտանաւորներ 329, աղօթքներ 333, օրհնութիւններ 334, անէժֆներ 335, *Բողոքքոյկ* 336-380 :

ԳԼՈՒԽ Բ .

ԱՆԹԷՊԻ ԶԲՕՍԱՎԱՅՐԵՐԸ, ԶԲՕՍԱՆՔՆԵՐԸ, ԽԱՂԵՐՆ ՈՒ ԽԱՂԱԼԻՔՆԵՐԸ (Վահէ Կիւլէսէրեան) 381

Տուներուն ժամանցները, սրհարաններուն խաղերը, հանրային մըր-ցումներ, որսորդութիւն, գբօսանքներ ու խաղալիքներ :

ԳԼՈՒԽ Գ .

ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՒՆՔ ԵՒ ԱՆՈՒԱՆԱՏՕՆԵՐ (Վահէ Կիւլէսէրեան) 385

Ս . Երնունդ, Ս . Սարգիս, Տեառնդառաջ, Վարդանանց Զօրավարաց, «Երգ առ Վարդանանք», Բուն Բարեկենդան, Աւագ շաբաթ, Զատիկ, *Համբարձման երգեր* 392-395, Պայծառակերպութեան տօն, Վերափոխումն Ս . Աստուածածնի, Խաչի տօներ, Յիսնակ, Ս . Յակոբ, ուխտագնացութիւնք 397 :

ԳԼՈՒԽ Դ .

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՆՅԵԱԼ ԲԱՐՔԵՐԷՆ ՀԱՐՄՆՅՈՒԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ (Լեւոն Յ . Պասքանեան) 398

ԳԼՈՒԽ Ե .

ԱՅԳԵԿՈՒԹՔԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ (Գէ . Ա . Ս .) 402

ԳԼՈՒԽ Զ .

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՇՈՒՂՆԵՐԸ (Յակոբ Գ . Գապէնեան) 405

Տէլի Սէմէրնի 405-6, Նագաշ Թորոս Ամմի 406, *Կուկուշ* (Գէ . Ա . Ս .) *Մուհաճիրլիք* (Իմանըմ Մէննուշ) 408, *Այնթապըն հարպընըն տէսթանը* (Յովհ . Յ . Մուսայեան) 410, *Այնթապի թոնիրները* (Յակոբեան Եազուպեան) 411-412 :

ԳԼՈՒԽ Է .

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԶԱԳԻՐՆԵՐ (Գրիգոր Պօղարեան) 413

Աստուածածին եկեղեցիի յատուկ գրչագիրներ 414, Ս . Աստուածածին եկեղեցիի քահանայից մատենադարանին յատուկ ձեռագիրներ 430, Վարդանեան Կրքարանի յատուկ գրչագիրներ 431, Եկեղեցասիրաց Ընկ . եան յատուկ գրչագիրներ 437, Կիլիկեան ձեմարանի յատուկ գրչագիրներ 440, Զանազաններու յատուկ գրչագիրներ 444, Քանի մը նկատողութիւններ 446 :

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԱՆԹԷՊԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ (ԲՐՈՓ. ԼՈՒՔՓԻ ԼԵՆՈՆԵԱՆ) 450
 Ընտանեկան կեանքը, կրթական հաստատությունները, Ասուր Ազա
 նիզիպլեան, Օր. Արաբսի ձեպէնեան, Ուուտարուֆ գոլէնի նախա-
 գահին խօսքերը նահատակուհի ձեպէնեանի մասին 454:

ՄԱՍՆ Ժ.

Յուշագրական

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ԲԱՅՄԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ (Վ. Մ. ՔԻՆՐՖՆԵԱՆ) 455

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄՍՐԱՆԻ ՍԱՂՄՆԱԻՈՐՄԱՆ ՈՒ
 ՀԻՄՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ (ԳԷՆՐԳ Ա. ՍԱՐԱՓԵԱՆ) 460

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԳՐՈՒԱԳՆԵՐ ԱՅՆԹԱՊԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ (ԲՐՈՓ. Կ. Գ. ՏԱՂԼԵԱՆ) 463
 (Յակոբ Պէֆեարեան ու Ալեքսան Պէզնեան)

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԿԵՆԴԱՆԻ ԱՅՆԹԱՊԸ (ԱՐՏԱՆԱԳՂ ԱՐՖԵԱՍ. ՍԻՐԱԲԵԱՆ) 468

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՆԻՇԵՐ ԱՅՆԹԱՊԻ
 ԿՐԹԱ-ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ (ՏՈՒՔ. ԱԳՆԻՒ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ) 470

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԳՐՈՒԱԳ ՄԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ (ԲԺ. Ե. ԹՈՒՂՆԵԱՆ) 475
 Այց մը Զէյթունի կոնսերուս ինկած երկու Այնթապցի
 կամաւորներու գերեզմանին:

ԳԼՈՒԽ Է.

«ՀՕՏԻՍ ՀԵՏ ԿԱՄ ԵՐԲԵՔ» (ՏՈՒՔ. ԼԵՆՈՆ ՏԱՂԼԵԱՆ) 480
 Տ. Վարդան, Կարոյիկ քաջ եկեղեցականը

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ (ԱՐՄԷՆ ԳԱՍԱՐՖԵԱՆ) 481

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԱԳԵՆԱԿԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ (ՅԱՐՈՒՔԻՆ ՆՈՐԵԱՆ) 483

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱԻԱՐՏԱՃԱՌ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
 (Եղիա Պազամեան, այժմ Մեսրոպ քհնյ.) 484
 Լեզուագիտութիւն

	ԳԼՈՒԽ ԺԱ.	
ԱԻԱՐՏԱՃԱՌ ԼԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ (Լուսի Թ. Ղազարեան, այժմ Տիկիմ Գեորգ Ա. Սարգիսեան)		487
	ԳԼՈՒԽ ԺԲ.	
ՅՈՒՇԵՐ ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԷՆ (Յ. Յ. Սարգիսեան)		489
	ԳԼՈՒԽ ԺԳ.	
ԱՅՆԹԱՊԻ ՍԻՐՈՅՆ ԼԱՄԱՐ (Զօրայ Գասապեան)		492
	ԳԼՈՒԽ ԺԴ.	
ԱՅՆԹԱՊ, ԳՐԱՅԻԻ ՄԸ ԳՐՈՒԱՏԻՔԸ, ֆերթուած (Գր. Հ. Գալուստեան)		500
	ԳԼՈՒԽ ԺԵ.	
ԱՆԹԷՊԻ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՍ (Վահան Ալիբուսեան)		501
	ԳԼՈՒԽ ԺԶ.	
ՏԱՂ ԱՌ ԱՆԹԷՊ, ֆերթուած (Տոֆթ. Մ. Քաջեան)		503
	ԳԼՈՒԽ ԺԷ.	
ԳԵՂՕՆ Ի ՊԱՏԻԻ ԱՅՆԹԱՊԻ ԵՒ ԻՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ (Յովսէփ Մ. Մուսայեան)		506
	ԳԼՈՒԽ ԺԸ.	
ԱՅՆԹԱՊ, ֆերթուած (Գեորգ Զէֆիմեան)		511
	ԳԼՈՒԽ ԺԹ.	
ԹԷ ԻՆԶՊԷՍ ԼԱՅ ՈՐՍՈՐԳ ՄԸ ՕԺՏԵՅ ԱՅՆԹԱՊԸ ԼՈՍՈՒՆ ԶՈՒՐՈՎ (Յր. Ն. Զէմեան)		512

ՄԱՍՆ ԺԱ.

Այնքապիներ Սփիւռփի մէջ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՄԵՐԻԿԱԲՆԱԿ ԱՅՆԹԱՊՅԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՅՆԹԱՊՅԻՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՁԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ (Միհրան Այվազեան)		514
Այնքապի Ամերիկահայ Ուսումնասիրաց Միութիւնը 1915-1924՝ 515, Այնքապի Ինֆնապաշտպանութեան Կեդրոնական Հանգանակիչ Յանձնախումբ՝ 517, Ամերիկաբնակ Այնքապիներու Միութիւնը 1924-52 — 1924-25 տարեշրջանը՝ 520, 1925-26՝ 522, 1926-27՝ 524, 1927-28՝ 524, 1928-29՝ 526, 1929-30՝ 528, 1930-31՝ 529, 1931-32՝ 530, 1932- 33՝ 531, 1933-34՝ 532, 1934-35՝ 533, 1935-36՝ 534, 1936-37՝ 535, 1937-38՝ 536, 1938-39՝ 537, 1939-40՝ 538, 1940-41՝ 538, 1941-42՝ 539, 1942-43՝ 540, 1943-44՝ 541, 1944-45՝ 542, 1945-46՝ 542, Միացման պաշտօնական յայտարարութիւնը՝ 543: Միջանկեալ — Այնքապիներու Ազգայնական Միութիւնը 1935-45՝ 544: 1946-47՝ 545, 1947-48՝ 547, 1948-49՝ 548, Պատմագրփի Յանձնախումբը՝ 549, 1949-50՝ 551, Պատմագրփի լիազօր խմբագիր՝ 553, 1950-51՝ 554, հաշուական ցուցատախտակներ՝ 558-62:		

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ
(Մովսէս Տանէլեան — բրգմ. Գէորգ Գուշեան) 563
Հաշուական ցուցակ 565:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՐԺԵՆԹԻՆԱԲՆԱԿ ԱՆԹԷՊՅԻՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ 567
Գաղութիս ներքին կեանքէն 571,
ԱՆԹԷՊՅԻՆԵՐ ՊՐԱԶԻԼԻ ՄԷՋ (Գր. Եազարզեան) 572

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԱՅՆԹԱՊՅԻ ՀԱՅԵՐ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ (Յովհ. Աբարատեան) 573

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՆԹԷՊՅԻՆԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ (Մեսրոպ Ա. ֆհնյ. Քէօշկէրեան) 580

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՆԹԷՊՅԻ ՀԱՅԵՐ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԷՋ (Գր. Յ. Պաղտասարեան) 581
Սարգիս Տէր Պալեան, Հայ կօշիկի քանգարանը 583:

ԳԼՈՒԽ Է.

ԱՆԹԷՊՅԻ ՀԱՅԵՐ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԵՒ
ՇՐՋԱԿԱՅԻՅ ՄԷՋ (Յակոբ Գ. Գապպէնեան) 584

ՄԱՍՆ ԺԲ.

Կենսագրականներ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՊՐՈՂ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆՆԵՐ (Կաւաֆեց՝ Տ. Շահէ ֆհ. Սէմէրնեան) 588
Տիրան Արքեպս. Ներսոյեան 588, Տ. Կորիւն վրդ. Մանուէլեան 589,
Տ. Բարգէն վրդ. Ապատեան 590, Տ. Բարգէն վրդ. Վարժապետեան
591, Տ. Մեսրոպ Աւագ ֆհնյ. Քէօշկէրեան 592, Տ. Ներսէս Աւագ
ֆհնյ. Պապայեան 593, Տ. Բարսեղ ֆհնյ. Սահակեան 595, Տ. Մեսրոպ
ֆհնյ. Պազամեան 596, Տ. Կարապետ ֆհնյ. Նալպանտեան 597, Տ.
Գէորգ ֆհնյ. Տ. Յարութիւնեան 598, Տ. Եղիշէ ֆհէյ. Փանոսեան
599, Տ. Շահէ ֆհնյ. Ալքունեան 600, Տ. Կարէն ֆհնյ. Կոանեան 600,
Տ. Շահէ ֆհնյ. Սէմէրնեան 601, Տ. Գարեգին ֆհնյ. Քիրազեան 601,
Տ. Արսէն ֆհնյ. Յակոբեան 602:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆՆԵՐ, ապրող կամ մեռած 604
Վեր. Տիգրան Խրիօրեան 604, Վեր. Ժօզէֆ Ֆ. Պարսումեան 604,
Վեր. Թէոտոր Ե. Տաղլեան 605, Վեր. Կալվին Պարսումեան 606,
Վեր. Կարապետ Գալէմֆեարեան 606, Վեր. Բիւզանդ Լեւոնեան 606,
Վեր. Յարութիւն Հալլանեան Էւ Որբանցը 607, Վեր. Մարտիրոս

Պօզեագալեան 610, վեր. Մանասէ Յովհ. Շնորհօքեան 610 եւ վեր. Ս. Սիւլահեան 610:

(Տեսնել ուրիշներու կենսագրականները վեր. Տիգրան Արշարեանի Ոսկեմատեան Բ. Հատորին մէջ):

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՇԽԱՏԱԿԻՅՆԵՐ

Գէորգ Ա. Սարափեան, աշխատասիրող եւ խմբագրապետ 611: Աշխատակիցներ. — Տ. Փառէն Եպսկ. Մելգոնեան 615, Նորայր Եպսկ. Պօղարեան 618, վեր. Եղիա Ս. Քասունի 619, վահան Մ. Քիւրքնեան 630, Գրիգոր Պօղարեան 636, Գէորգ Պապօեան 637, Միհրան Այվազեան 637, Լեւոն Ն. Զէնեան 638, վահէ Ն. Կիւլէսէրեան 640, Արտաւազդ Արքեպս. 640, Յակոբ Գապպէնեան 641, Բրօֆ. Կարապետ Տաղլեան 642, Բրօֆ. Լուսֆի Լեւոնեան 643, վեր. Տոբ. Ս. Յ. Հալանեան 643, վեր. Ներսէս Ա. Սարեան 645, վեր. Յովսէփ Մ. Մուսայեան 645, Գրիգոր Ա. Սարափեան 646, Արմենակ Ն. Նազար 647, Տոբ. Ազնիւ Իսրայէլեան 648, Տոբ. Եագուպ Թուզնեան 648, Տոբ. Լեւոն Գ. Տաղլեան 649, Զօրայ Ս. Գասապեան 649, Յակոբեան Կարապետ Եղուպեան 650, Յ. Յ. Սարգիսեան 651, Յր. Ս. Նաշայեան 652, Կարապետ Յ. Նազարեան 653, Երուանդ Քիւչիկեան 654, Լեւոն Յ. Պասքանեան 655, Գէորգ Յ. Պարսումեան 656, Ներսէս Մահտեսեան 656, Տոբ. Մօրիս Քաջեան 657, Մովսէս Տանէլեան 657, Գէորգ Յ. Զէֆինեան 658, Սողոմոն Յ. Պասքանեան 659, Տիկին Ազնիւ Մովսէսեան 659, Արմենակ Գասարեան 660, Գրիգոր Պաղտասարեան 660, վահան Ս. Թովմասեան 661, Մանուկ Բանարեան 661, Ներսէս Ս. Մանուկեան 662, Յովհ. Արարատեան 662:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԲԺԻՇԿՆԵՐ

- ԲժՇԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷԶ (Տոբ. Ալեքսան Զ. Պէզնեան) 663
- Յանկ բժիշկներու — վկայեալ բժիշկներ 665
- ՏՈՔԹ. ՇԷՓԸՐՏ (Կ. Մուղամեան) 666
- ՔԱՆԻ ՄԸ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՏՈՔԹ. ՇԷՓԸՐՏԻ ԿԵԱՆՔԷՆ (Սարգիս Խաչատուրեան) 669
- ԱՅՆԹԱՊԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՅ ԲԺԻՇԿՆԵՐԸ (Յակոբ Գ. Գապպէնեան) 672
- ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ — ԲԺԻՇԿՆԵՐ

Տոբ. Փառնակ Աղամեան, Տոբ. Հապիպ Նազարեան 675: Տոբ. Աւետիս Նազաշեան 676: Տոբ. Յովսէփ Պէզնեան, Տոբ. Մուշեղ Հատիտեան 677: Տոբ. Ալեքսան Զենոբ Պէզնեան, Տոբ. Անդրանիկ Մըլիսսրեան, Տոբ. Եղիա Իշխանեան 678: Տոբ. Սեդրակ Էկեան կամ Եղիաեան, (վահան Մ. Թովմասեան) 679, Տոբ. Գէորգ Քէլլէեան, Տոբ. Միխայէլ Յակոբեան 680: Տոբ. Եագուպ Քէլլէեան, Տոբ. Ներսէս Պաղտօեան, Տոբ. Երուանդ Հաննա Խրլորեան 681: Տոբ. Գէորգ Պոսքանեան, Տոբ. Կարապետ Ղազարեան (Սքէնի կօրտըն) 682: Տոբ. Գ. Յ. Թիւրխունեան, Տոբ. Եագուպ Կ. Մուրատեան 683: Տոբ. Յովսէփ Մահտեսեան, Տոբ. Մարիամ Մուրատեան 684: Տոբ. Ժիրայր Ն. Սարեան, Տոբ. Նորայր Ն. Սարեան 685: Տոբ.

Նուրի Իշխանեան, Տոբ. Լուսփի Հալէպլեան 686: Տոբ. ձօրն Կրէկըրի, Տոբ. Յովսէփ Կուզուկեան 687: Տոբ. Յարութիւն Տէր Պօղոսեան, Տոբ. Յարութիւն Գալփաեան 688:

ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺՆԵՐ

Տոբ. Արքեըր Պիւլպիւլեան, Տոբ. Զարլի Գարաեան 689: Տոբ. Թէտ Ասա Տօրեան, Տոբ. Միհրան Իշխանեան 690: Տոբ. Գրիգոր Եղսրզեան, Տոբ. ձօրն Քէլլեան 691:

ԴԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ.— Մովսէս Պէզնեան, Ն. Կիւզէլիմեան 696: Պարգեւ Քէլլեան, Եագուպ Մահտեսեան 697: Արքաեամ Ա. Տէր Արքաեամեան, Պաղտասար Պարսումեան, Անդրանիկ Պարսումեան 698:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ

Բրօֆ. Արմենակ Զամիչեան (Գէ. Ա. Ս.) 699: Տոբ. Յակոբ Թօփեան (Գ. Պ.) 701: Բրօֆ. Գարրիէլ Միֆայէլեան (Գ. Պ.) 702: Կարապետ Մուղամեան (Գէ. Ա. Ս.) 703: Գասպար Հօնա (Վահէ Ն. Կիւլէսէրեան) 705: Տիգրան Փօլատեան (Գ. Պ.) 706: Թաթուլ Քիւփէլեան (Գ. Պ.) 707: Վահան Պասքանեան 708: Արքաեամ Սէրայտարեան (Գ. Պ.) 709, Սարգիս Թիւրապեան 709: Օր. Արաֆսիա Ճէպէնեան (Գ. Պ.) 710: Տիկ. Արուսեակ Ճէրրահեան եւ Արուսեակ Թահքանեան 711: Եագուպ Տ. Գրիգորեան 712: Տիկ. Հայկուհի Արզուեան 712: Յակոբ Պրունսուզեան եւ Ղազար Խօնա Տիրատուրեան 713: Մարիամ վարժուհի Պրունսուզեան 714: Տիկին Կիւլէնիա Նազար 715: Արմենակ վարժապետ Պաղտասարեան 716: Գայիանէ Թ. Գրանեան 716: Ղազարոս Ղալիկեան (Գ. Պ.) 717: Արքաեամ Պէֆեարեան 717: Մարտիրոս Խօնա Յարութիւնեան 718: Յարութիւն Թէրզեան 718: Գր. Կ. Մահսէրէնեան (Ատուր Եաղուպեան) 719: Ատուր Եաղուպեան 720: Մանուէլ Քասունի 720: Լեւոն Միսիրեան 721: Տոբ. Միֆայէլ Ժ. Յակոբեան 721:

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ (Ազատարուեստականներ)

Արմէն Գ. Սարափեան 722: Ճէֆ Գըվըրեան 722: Մառի Սարափեան Պելոեան 723: Կրէյս Սարափեան Րիտլի 723: Էտվըրտ Պօղոսեան 724: Օր. Վիրնիսիա Զէֆինեան 724: Էն. Մ. Իսկէնեան 724: Սէր. Պէյֆըր 725: Անիթա Գասպարեան 725: ձօրն Զանկըլեան 725: Բօպէրթ Մարըպլեան 726: Ալիս Թօփեան 726: Հայկ Նորեան 726: Պէթի Ճէյն, Տօրիս, ձան Գրանեան 727: Զարլզ Զանկըլեան 727: Ճէյֆըպ Նազար Իսֆէնեան 728: ձօրն Թ. Ֆիլիփս (Փիլիպպոսեան) 728: Ուիլիըմ Ա. Սիւլահեան 728: Ալպէրթ Ս. Յովհաննէսեան 729: Լեւոնիկ Ա. Սիւլահեան 729: Փառնակ Ճ. Գասարեան 729: Զարլզ Հէրի Վանէսեան 729: Յկր. Գըրպէշեան 730: ձօրն Իսֆէնտէրեան 730: Լեւոն Մասէրեան 730: ձօգէֆ Նիզիպլեան 730: Կրէկըրի Պ. Խաչատուրեան 731: ձօրն Գըվըրեան 731: Ալեֆսանդր Արքեըր 731: Յակոբ Իսրայէլեան 731:

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ — ՆԿԱՐԻՉՆԵՐ (Տիգրան Զագմագնեան) 732

Փիլիպպոս Սարգիսեան 732: Հրանդ Սիւլահեան 732: Տիգրան Իվանեան 732: Սարգիս Խաչատուրեան 733: Ենովք Ալթունեան 733: Գրիգոր Գարրիէլեան 734: Լուսեր Բիրբնեան 734: Տիգրան Սեպուհ Զագմագնեան 734: Լուրփի Եագուպեան 735:

ՄԵՐ ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐԸ (Մարգա Իյնեան) 736

Լօրէնս Նազար Բիրբնեան 736: Հուան Նազարեան (Գ. Ս.) 737: Ֆլօրէնս Եագուպեան 737: Մարգա Արմէն Իյնեան 738: Յակոբ Նալպանտեան 738: Հրաչ Եագուպեան 739: Լուսիյլ Սարաֆեան Քիյլըր 739: Էլիզապէթ Բէնըր Բիրբնեան 740: Արշալոյս Բիրբնեան Գոյումեան 740: Սարգիս Զիրնի Թօփալեան (ուսուցիչ լեզուներու) 741:

ԳՂՈՒԽ Ը.

ԱԶԱՏԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Տոբ. Ուիլեմ Պէֆեարեան 742: Յր. Յ. Խաչատուրեան 743: Համբար Թ. Ղազարեան 743: Արամ Յ. Խաչատուրեան 744: Աւետիս Տ. Աւետիսեան 744: Արամ Գրանեան 745: Նազարէր Ֆըսըբգնեան 746: Տիգրան Տ. Մեսրոպեան 748: Մանասէ Ա. Լիպարեան 748: Սարգիս Պաղտօեան 749: Յակոբ Պաղտօեան 749: Կրէկըրի Ադամեան 749: Սեդրակ Ա. Սիւլահեան 750: Մանուէլ Պէյ Օզլուեան 750:

ԳՂՈՒԽ Թ.

ՀԱՆՐԱՆԱՆՕԹ ՀԱՅ ԵՐ

Նիկողոս Աղա Նազարէրեան (Գ. Պ.) 751: Նազարէր Հիլմի Ներսէսեան (Գ. Պ.) 754: Պետրոս Աղա Աշնեան (*Մեսրոպ Ա. քհ. Քէօզկէրեան*) 755: Կարապետ Պէյ Նազարէրեան 756: Յովհ. Ֆերիս Պոյանեան 756: Գալուստ Աղա Ղազարեան 757: Հրանտ Գ. Սիւլահեան (*Կիլիկիցի*) 758: Վահրամ Լէյլէկեան 760: Միլլէրպաշեան գերդաստանը, Պետրոս Միլլէրպաշեան 761: Յակոբ Գարամանուկեան (Տ. *Գէորգ քհնյ. Պապայեան*) 762: Սարգիս Գրանեան (Գ. Պ.) 763: Լեւոն Կ. Նազարեան 764: Յակոբ Յովհ. Համալեան 765: Նազարէր Մանուշակեան 767: Շիշկօ Կարապետ 768: Յր. Կ. Նազարեան 769: Կարուն Գարամանուկեան (*Յիր. Գապղէնեան*) 769: Յարութիւն ձեպէնեան 770: Նազարէր Քէչէնեան 770: Ներսէս Պարոնեան (*Տոբթ. Մօրիս Քաջեան*) 771: Էլի Յ. Նազարեան 772: Յովհ. Մէրտիսանեան 772: Գէորգ Գուգուկեան 773: Արքիւն Էֆ. Պօշկէզէնեան 773: Բիւզանդ Յ. Թօփալեան (Գ. Պ.) 774: Եղիազար Պէնլեան (Գ. Պ.) 775: Ճըն Նազարէր Պարսումեան 776: Սարգիս Կ. Նազարեան 776: Գրիգոր Բիրբիւկեան 776: Սարգիս Ա. Խաչատուրեան 777: Սեդրակ Մաթոսեան 778: Հազարապետ Գր. Հիմտօեան 778: Գեր-Գնդապետ Արամ Գարամանուկեան 779: Հմայեակ Տօլպագեան 780:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ ՀԱՅԵՐ

Նազարէք Թիւքիւնեան 781: Տիկ. Լուսաբեր Հիմիտեան Կիւլէսէրեան 781: Վահան Ենովփ Պէրպէրեան 782: Նուպար Թահթաճեան 782: Յարութիւն Թահթաճեան 782: Տոքթ. Գարլոս Ղազէլեան 783: Գէորգ Ազա Թահթաճեան 783: Սարգիս Թօփչեան 784: Օննիկ Թահթաճեան 784: Գասպար Ազա Բաթաճեան 785:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՄԵԿԵՆԱՍՆԵՐ

Յարութիւն (Հէրրի) Նորեան 788: Նորեան Գերդաստան, Եղիա Նորեան 789: Հէրրի Ա. Գըլնեան 790: Յակոբ Զուլնեան 791: Տէմիքնեան Եղբայրներ 791: Ժէֆ եւ Լուի Տանէլեան Եղբարք 792: Գրիգոր Իսրայէլեան 793: Տրդատ Կիւլէսէրեան 793: Ճան Պ. Նէշ (Նազարեան) 794: Բարգէն Կիւլէսէրեան 795: Գրիգոր Ն. Պարոնեան 795:

ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԳՈՐՏՈՊԱՅԻ ԱՆԹԷՊՅԻՆԵՐԸ

Յանկ նուիրատուներու 796 — 804

ՑԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

	Էջ
1. Անգլիական բանակին Անքէպէն քաղաքում պահում	9
2. Տ. Նեքսէս քհնյ. Թավուգնեան	39
3. Հերոսամարտի ղեկավարներէն, Ատուր Լեւոնեան	41
4. Հերոսամարտի ղեկավարներէն, Աւետիս Գալէմֆեարեան	41
5. Հայկական վրէժ բնդանօքը	64
6. Պէյազ Ահմէտի խանի մէջ գտնուող հերոսամարտիկները	66
7. Խմբանկար խմբապետներու եւ մի քանի զինուորներու	71
8. Պարեմաւորման յանձնախումբ	77
9. Հայ Ազգային Միութեան տարբեր տարբեր բաժանմունքները եւ կնիքները	79
10. Շէյխ ճամին — գրաւումէն յետոյ	83
11. Զինուորական վկայական (Նագուպ Տանէլեան)	83
12. Քիւրտ Տէփէյի մզկիթը Հայ մարտիկներու կողմէ փլատակուած	86
13. Զինարանի վարպետները	90
14. Կարուն Լալեան, ռումբ կը լեցնէ	91
15. Զինարանին մէջ զէնք կը նորոգեն	92
16. Պատնէշ բարձրացնելու համար Հայ կիներ քար կը կրեն	96
17. Զինարանի ճամբ	102
18. Հերոսամարտի քաջ զինուորներու խումբ մը	109
19. Սարը Խասթէյանէի աւերակը	113
20. Գասթէլ պաշտի մարտիկներու, Սարգիս Կիւլէւէրեանի խումբը	119
21. Թշնամիի տան պատին տակ ծակ բանալու առնն	120
22. Պատանի մարզիկներու խումբ մը	129
23. Տէր Յակոբ Պոյանեան	184
24. Նիկողոս Աղայի տունը ուրակոծումէն յետոյ	218
25. Հերոսամարտի քայլերգին նօթերը	273
26. Մելգոն Ուսթա Գալէմֆեարեան եւ Յր. Մ. Գալէմֆեարեան	279
27. Անոնց ձեռագործները	279
28. Զահլէի մէջ Պալըզնեանի կողմէ կառուցուած եկեղեցիի կաթողի- կէն, արծաթ ֆանդակները, Գալէմֆեարեանի գործ	280
29. Արծաթեայ պահարան սկիհի, Հալէպի Յունաց եկեղեցիին մէջ (նոյնպէս)	281
30. Արծաթեայ սկիհը՝ դրկուած ի Հոովմ (Գալէմֆեարեանի գործ)	281
31. Այնթապ Ալանանը էսնափը գոմօսիօնու 1898-ին	295
32. Սունուֆ եւ անուշեղէն կը չորցնեն	402
33. Շիրէ շինող տիկիներ	402
34. Ոսպ աղացող կիներ	404
35. Վարդանեան Կրքարանի 1890-ի շրջանաւարտները	458
36. Վարդանեանի սաներ Գավազլըզի դաշտահանդէսին մէջ	459
37. Վարդանեանի Սանուց Միութեան հրաւիրագիրներէն նմոյշ մը	461
38. Անքէպի Հայոց Պատմութեան Կեդրոնական Յանձնախումբ	516
39. Անքէպիներու առաջին դաշտահանդէսը Պոսթոնի մէջ	519
40. Խմբանկար Ա. Ա. Միութեան դաշտահանդէսին մասնակցողներու	521

41.	Ա. Ա. Միութեան կեդր. վարչութիւն, 1926-27	523
42.	Ա. Ա. Միութեան 5-րդ Պատգ. ժողով, Թբոյ, Ն. Ե., 1928-ին	525
43.	Լոս Անճէլըսի Ա. Ա. Միութեան վարչութիւնը, 1952-ին	550
44.	Ա. Ա. Միութեան Լոս Անճէլըսի կանանց Օժանդակին վարչութ.	551
45.	վարչութ. Ա. Ա. Միութեան Լոս Անճէլըսի Մ. Գիւղին	552
46.	Ա. Ա. Միութեան Լոս Անճէլըսի Տիկնանց Օժանդակին կազմը	553
47.	Ա. Ա. Միութեան Թբոյի Մ. Գիւղին վարչութիւնը	554
48.	Ա. Ա. Միութեան Պոսքոնի Մ. Գիւղին վարչութիւնը	555
49.	Ա. Ա. Միութեան Շիֆակոյի Մ. Գիւղին վարչութիւնը	556
50.	Ա. Ա. Միութեան կեդր. վարչութիւնը (1951-52)	557
51.	Ֆրէզնոյի Մ. Գիւղին գանձապետը Յակոբ Գրանեան եւ Տիկինը	557
52.	Ա. Ա. Միութեան Ֆրէզնոյի Մ. Գիւղին անդամները	559
53.	Էտուրբոս Գրօնին կը ներկայացնէ Ա. Ա. Միութեան «չարքըր»ը	559
54.	Շիֆակոյի Անքէպցիները	560
55.	Տէր եւ Տիկին Ա. Ն. Նազար, գաւակներն ու ազգականները	566
56.	Անքէպի Հայրենակցական Միութեան Պուէնոս Այրէսի վարչութիւնը (1951-52)	568
57.	Արժէնթինի Հայրենկց. հիմնադիր անդամներու ստորագրութիւնք	570
58.	» » » »	570
59.	Այնթապի Հայրենակցական Միութեան վարչութիւնը ի Պէյրութ 1940-ին	574
60.	Այնթապի Հայրենակց. Միութ. ներկայ վարչութիւնը, Պէյրութ	576
61.	Տիրան Արքեպս. Ներսոյեան	588
62.	Տ. Կորիւն վրդ. Մանուէլեան	589
63.	Տ. Բարգէն վրդ. Ապատեան	590
64.	Տ. Բարգէն վրդ. վարժապետեան	591
65.	Մեսրոպ Ա. Բենյ. Քէօշկէրեան	592
66.	Ներսէս Բենյ. Պապայեան	593
67.	Բարսեղ Բենյ. Սահակեան	595
68.	Մեսրոպ Բենյ. Պազամնեան	596
69.	Կար. Բենյ. Նալպանտեան	597
70.	Գէորգ Բենյ. Տ. Յարութիւնեան	598
71.	Եղիշէ Բենյ. Փանոսեան	599
72.	Շահէ Բենյ. Ալքունեան	600
73.	Կարէն Բենյ. Կտանեան	600
74.	Շահէ Բենյ. Սէմէրնեան	601
75.	Գարեգին Բենյ. Քիրազեան	601
76.	Արսէն Բենյ. Յակոբեան	602
77.	Անքէպի Հայ Բախաններու Խումբը 1905-ին	603
78.	Վեր. Տիգրան Խրլոբեան	604
79.	Վեր. Թէոտոբ Տաղլեան	605
80.	Վեր. Կարապետ Գալէմֆեարեան	606
81.	Հայր եւ Որդի Հալլանեան	607
82.	Մարիամ Ժամկոչեան Սարափեան (աշխատասիրողին մայրը)	612
83.	Տէր եւ Տիկին Գէորգ Ա. Սարափեան, իրենց ամուսնական կեանքի սեմին վրայ 1916-ին	613
84.	Տ. Փառէն Եպիսկ. Մելգունեան	615
85.	Տ. Նորայր Եպիսկ. Պողարեան	618

86.	Վեր. Եղիա Ս. Քասունի	619
87.	Վահան Մ. Քիւրքնեան	630
88.	Գրիգոր Պողարեան	636
89.	Գեորգ Պապօեան	637
90.	Միհրան Այվազեան	637
91.	Լեւոն Ն. Զէնեան	638
92.	Վահէ Ն. Կիւլէսէբեան	640
93.	Յակոբ Գապպէննեան	641
94.	Բրօֆ. Կարապետ Տաղլեան	642
95.	Բրօֆ. Լուքսի Լեւոնեան	643
96.	Վեր. Ներսէս Ա. Սարեան	645
97.	Վեր. Յովսէփ Մ. Մուսայեան	645
98.	Գրիգոր Ա. Սարափեան	646
99.	Արմենակ Ն. Նազար	647
100.	Տոբ. Ազնիւ Իսրայէլեան	648
101.	Տոբ. Եագուպ Թուզնեան	648
102.	Տոբ. Լեւոն Գ. Տաղլեան	649
103.	Զօրայ Ս. Գասապեան	649
104.	Յակոբեան Կրպ. Եագուպեան	650
105.	Յ. Յ. Սարգիսեան	651
106.	Յր. Ս. Նաշալեան	652
107.	Կարապետ Յ. Նազարեան	653
108.	Երուանդ Քիւլիկեան	654
109.	Լեւոն Յ. Պասթանեան	655
110.	Գեորգ Յ. Պարսումեան	656
111.	Ներսէս Մահտեսեան	656
112.	Տոբ. Մօրիս Քաջեան	657
113.	Մովսէս Տանէլեան	657
114.	Գեորգ Յ. Զէֆինեան	658
115.	Սոզոմոն Պ. Պասթանեան	659
116.	Տիկին Ազնիւ Մովսէսեան	659
117.	Արմենակ Գասարնեան	660
118.	Վահան Ս. Թովմասեան	661
119.	Մանուկ Բանարնեան	661
120.	Ներսէս Մ. Մանուկեան	662
121.	Յովհ. Արարատեան	662
122.	Հրովարտակ բժշկութեան	664
123.	Տոբ. Շէփըրտ իր ձիով	667
124.	Տոբ. Փաննակ Աղամբեան	675
125.	Տոբ. Հապիպ Նազարեան	675
126.	Տոբ. Աւետիս Նազաշեան	676
127.	Տոբ. Յովսէփ Պէզնեան	677
128.	Տոբ. Յովհ. Մուշեղ Հատիտեան	677
129.	Տոբ. Ալեքսան Զէնոբ Պէզնեան	678
130.	Տոբ. Անդրանիկ Մըխսրեան	678
131.	Տոբ. Սեդրակ Էկեան (Եղիանեան)	679
132.	Տոբ. Գեորգ Քէլլեան	680
133.	Տոբ. Եագուպ Քէլլեան	681

134.	Տոբք. Գէորգ Պոսքանեան	682
135.	Տոբք. Կարապետ Ղազարեան (Սթէնլի Կօրտըն)	682
136.	Տոբք. Գ. Յ. Թիւրիւնեան	683
137.	Տոբք. Եագուպ Մուրատեան	683
138.	Տոբք. Յովսէփ Մահտեսեան	684
139.	Տոբք. Մարիամ Մուրատեան	684
140.	Տոբք. Ժիրայր Ն. Սարեան	685
141.	Տոբք. Նորայր Ն. Սարեան	685
142.	Տոբք. Նուրի Իշխանեան	686
143.	Տոբք. ձօրն Կրէկըրի	687
144.	Տոբք. Յովսէփ Կուզուկեան	687
145.	Տոբք. Յր. Տէր Պօղոսեան	688
146.	Տոբք. Յր. Գալփաեան	688

ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺՆԵՐ

147.	Տոբք. Արքիըր Պիւլպիւլեան	689
148.	Տոբք. Չարլի Գարաեան	689
149.	Տոբք. Թէտ Ասա Տօրեան	690
150.	Տոբք. Միհրան Իշխանեան	691
151.	Տոբք. Գրիգոր Եաղսըզեան	691
152.	Տոբք. ձօրն Քէլլէեան	691

ԲԺԻՇԿՆԵՐ, ԳԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ ԵՒ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺՆԵՐ

692

153.	Տոբք. Յլ. Գազանեան
154.	Լուի Հէֆիմեան
155.	Նազար Նազարեան
156.	Վահրամ Պապիկեան
157.	Յր. Պապիկեան
158.	Երուանդ Հ. Խրյոբեան
159.	Եր. Քէրէնեան
160.	Յովհ. Հէֆիմեան
161.	Յ. Գարամանուկեան
162.	Ա. Արսլանեան
163.	Վահրամ Հատիտեան
164.	Յովսէփ Չամիչեան
165.	Հայկ Պապիկեան
166.	Եր. Իշխանեան
167.	Աւետիս Ճէպէնեան
168.	Եագուպ Նազարեան

ԲԺԻՇԿՆԵՐ, ԳԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ ԵՒ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺՆԵՐ

693

169.	Յր. Յ. Նազարեան
170.	Եուսիֆ Վարդանեան
171.	Ներսէս Չամիչեան
172.	Ներսէս Իշխանեան
173.	Եր. Նազարեան
174.	Բիւզանդ Հալէպլեան
175.	Եր. Գարամանուկեան
176.	Մովսէս Պէգնեան
177.	Նազար Տ. Պօղոսեան

- 178. Բիւզանդ Արեւեան
- 179. Բոպէրթ ճէպէնեան
- 180. Կարապետ Պապիկեան

ԲԺԻՇԿՆԵՐ, ԴԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ ԵՒ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺՆԵՐ

694

- 181. Համտի Պապիկեան
- 182. Ճօրն Զամիչեան
- 183. Յկ. Պէգնեան
- 184. Բիւզանդ Հապիպեան
- 185. Գր. Սարգիսեան
- 186. Եիւսիփ Տայեան
- 187. Լուտեր Իշխանեան
- 188. Նուպար Գ. Պապիկեան
- 189. Ալպէրթ Սարգիսեան
- 190. Պէրնարտ Գալփաեան
- 191. Լուտեր Զամիչեան
- 192. Մովսէս Պապիկեան
- 193. Բիւզանդ Գրիգորեան
- 194. Եսայի Փօլատեան
- 195. Ճօզէֆ Արսլանեան
- 196. Գ. Արսլանեան

ԲԺԻՇԿՆԵՐ, ԴԵՂԱԳՈՐԾՆԵՐ ԵՒ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺՆԵՐ

695

- 197. Աւետիս Գալբագեան
- 198. Ալպէրթ Տայեան
- 199. Գր. Պօղոսեան
- 200. Արմենակ Լուսարարեան
- 201. Հաֆիմ Գէորգ Հաֆիմեան
- 202. Հաֆիմ Արքիմ Հէֆիմեան
- 203. Հրաչ Հալէպլեան
- 204. Ն. Կիզէլիմեան
- 205. Գեղազործ Պարգեւ Քէլլէեան
- 206. Գեղազործ Եագուպ Մահտեսեան
- 207. Գեղազործ Պաղտասար Պարսումեան
- 208. Գեղազործ Պաղտասարի որդին
- 209. Բրօֆ. Արմենակ Զամիչեան
- 210. Կարապետ Մուղամեան
- 211. Տէր Եւ Տիկիմ Գասպար հօնա Փիլառեան
- 212. Տիգրան Փօլատեան
- 213. Թաբուլ Քիւփէլեան
- 214. Վահան Պասքանեան
- 215. Արրահամ Սէրայտարեան
- 216. Սարգիս Թիւրպալեան
- 217. Օր. Արաֆսիա ճէպէնեան
- 218. Տիկիմ Արուսեակ ճէրրահեան
- 219. Արուսեակ Թահթանեան
- 220. Եագուպ Տէր Գրիգորեան
- 221. Տիկիմ Հայկուհի Արգունեան
- 222. Յակոբ Պրունսուգեան

696
697
697
698
698
699
703
705
706
707
708
709
709
710
711
711
712
712
713

223.	Օր. Կիւլէնիա (Տիկիմ Ա. Նազար) Եւ Օր. Մարիամ վարժուհի (Տիկիմ Պրունսուզեան)	714
224.	Արմենակ վարժ. Պապասարեան	716
225.	Աբրահամ Պէֆեարեան	717
226.	Մարտիրոս Խօնա Յարութիւնեան	718
227.	Գրիգոր Կ. Մահսէրէնեան	719
228.	Ատուր Եագուպեան	720
229.	Լեւոն Միսիրեան	721
ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԳ		
230.	Արմէն Գ. Սարափեան	722
231.	Ճէֆ Գըվըրեան	722
232.	Մառի Սարափեան Պելօեան	723
233.	Կրէյս Սարափեան Րիտլի	723
234.	Էտվ. Պօղոսեան	724
235.	Վերժինիա Զէֆինեան	724
236.	Էնն Մ. Իսկէնեան	724
237.	Սէթ Պէյֆըր	725
238.	Անիթա Գասպարեան	725
239.	Ճօրն Զանկըլեան	725
240.	Բասպըրթ Մարըպլեան	726
241.	Հայկ Նորեան	726
242.	Պէթի Ճէյն Գրանեան	727
243.	Տօրիս Գրանեան	727
244.	Ճան Գրանեան	727
245.	Զարլզ Զանկըլեան	727
246.	Ճէյֆըպ Նազար Իսֆէնեան	728
247.	Ճօրն Թ. Ֆիլիփս (Փիլիպպոսեան)	728
248.	Ուիլեյմ Ա. Սիւլահեան	728
249.	Ալպէրթ Ս. Յովհաննէսեան	729
250.	Զարլզ Հէրի վանէսեան	729
251.	Յակոբ Գըրպէշեան	730
252.	Ճօզէֆ Նիզիպլեան	730
253.	Կրէկըրի Պ. Խաչատուրեան	731
254.	Յակոբ Իսրայէլեան	731
ՆԿԱՐԻԶՆԵՐ		
255.	Տիգրան Սեպուհ Զագմագնեան	734
ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐ		
256.	Հուան Նազարեան	737
257.	Մարգա Արմէն Իյնեան	738
258.	Լուսիյլ Սարափեան Քիլլըր	739
259.	Արշալոյս Քիւրֆնեան Գույումնեան	740
ԱԶԱՏԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆՆԵՐ		
260.	Յարութիւն Յ. Խաչատուրեան	743
261.	Համբար Թ. Ղազարեան	743
262.	Արամ Յ. Խաչատուրեան	744

263.	Աւետիս Տ. Աւետիսեան	744
264.	Արամ Ա. Գրանեան	745
265.	Նազարէք Ֆըսքըզեան	746
266.	Տիգրան Տ. Մեսրոպեան	748
266ա.	Մանասէ Ս. Լիպարեան	748
267.	Սարգիս Պազտօեան	749
268.	Կրէկըրի Աղամեան	749
269.	Սեդրակ Ա. Սիւլահեան	750
270.	Մանուէլ Պէյ Օղլուեան	750
ՀԱՆՐԱԾԱՆՕԹ ՀԱՅԵՐ		
271.	Խմբանկար Նազարէքեան Ընտանիքի	751
272.	Նիկողոս Ազա Նազարէքեան	751
273.	Արքին Ազա եւ Կարապետ Ազա	753
274.	Նազարէք Հիլմի Ներսէսեան	754
275.	Պետրոս Ազա Աշնեան	755
276.	Կարապետ Պէյ Նազարէքեան	756
277.	Յովհ. Ֆէրիտ Պոյանեան	756
278.	Գալուստ Ազա Ղազարեան	757
279.	Հրանտ Էֆ. Սիւլահեան	759
280.	Խմբանկար Սիւրիական Փարլամենթի, եւ Երեսփոխան Հրանտ Էֆ.	759
281.	Վահրամ Լէյլէկեան, Երեսփոխան Սիւրիական Փարլամենթի	760
282.	Պետրոս Միլլէքպաշեան, Երեսփոխան Սիւրիական Փարլամենթի	761
283.	Յակոբ Գարամանուկեան	762
284.	Սարգիս Գրանեան	763
285.	Լեւոն Կ. Նազարեան	764
286.	Յակոբ Յովհ. Համալեան	765
287.	Նազարէք Մանուշակեան	767
288.	Շիշկօ Կարապետ	768
289.	Յարութիւն Կ. Նազարեան	769
290.	Յարութիւն ձեպէնեան, եւ Տոքթ. Նազարէք Քէչէնեան	770
291.	Ներսէս Պարոնեան	771
292.	Էլի Յ. Նազարեան	772
293.	Յովհաննէս Մէրտիսանեան	772
294.	Գէորգ Գուգուկեան	773
295.	Բիւզանդ Յ. Թօփալեան	774
296.	Եղիազար Պէնլեան	775
297.	Ճըն Նազարէք Պարսումեան	776
298.	Սարգիս Կ. Նազարեան	776
299.	Գրիգոր Քիւրիւկեան	776
300.	Սեդրակ Մաքսեան	778
301.	Հազարապետ Գր. Հիմտօեան	778
302.	Գեր-Գնդապետ Արամ Գարամանուկեան	779
303.	Աւետիք եւ Սօֆիկ Կիւլէսէրեան, Մնոզքը Տ. Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոսի	779
304.	Հմայեակ Տօլպագեան	780
305.	Յարութիւն Զէնեան	780
306.	Միհրան Հալլանեան	780

ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ ՀԱՅԵՐ

307.	Տիկին Լուսաբեր Հիմիտեան Կիւլէսէրեան	781
308.	Վահան Ենովք Պէրպէրեան	782
309.	Յարութիւն Թահթանեան	782
310.	Տոբ. Գարլու (Կարապետ) Ղազէլեան	783
311.	Սարգիս Թօփչեան	784
312.	Օննիկ Թահթանեան	784
313.	Գասպար Աղա Բաբանեան	785
314.	Խմբանկար Ա. Ա. Միութեան Պոսթոնի Կանանց Օժանդակին	786
315.	Աղեմական Վարժարանի Գաշտահանդէս	786
316.	Նմոյշ մը 1890-ի Անթէպցի Հայ Օրիորդներու Տարազէն	787

ՄԵԿԵՆԱՄՆԵՐ

317.	Տէր Եւ Տիկին Հէրի Նորեան	788
318.	Նորեան Գերդաստան	789
319.	Տէր Եւ Տիկին Եղիա Նորեան	789
320.	Տէր Եւ Տիկին Հէրի Գըլնեան	790
321.	Յակոբ Զուլնեան	791
322.	Տէմիրնեան Եղբայրներ Եւ Իրենց Քոյրը	791
323.	Ճէֆ Տանէլեան	792
324.	Լուի Տանէլեան	792
325.	Տէր Եւ Տիկին Գրիգոր Իսրայէլեան	793
326.	Տէր Եւ Տիկին Տրդատ Կիւլէսէրեան	793
327.	Ճան Պ. Նէշ (Նազարեան)	794
328.	Յարութիւն Պ. Նազարեան	794
329.	Տէր Եւ Տիկին Բարգէն Կիւլէսէրեան	795
330.	Տէր Եւ Տիկին Գրիգոր Ն. Պարոնեան	795

ՄԱՍՆ Է.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԷՊԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

LE VERDUN DE L'ANATOLIE

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Անատոլուի վեօրտէնը, այս է վերնագիրը Փրանսերէն յոյժ կարեւոր գրքի մը* Գլուխներէն մէկուն (էջ 229-248): Այս գլուխին մէջ հեղինակը կը պատմէ Փրանսական սակաւաթիւ ուժերուն ոգորումը ընդդէմ Քէմալական գերակշիռ թիւով հորդաներու, Անթէպ քաղաքին մէջ: Կռիւը տեղի կ'ունենայ անհաւասարակշիռ ուժերու միջեւ:

1920 Ապրիլ 1-ին երբ Փրանսական զօրասիւնը, որ նոր ժամաներ էր Անթէպ, կը մեկնի դէպի Քիլիս, իր հետն առնելով Անթէպ գտնուող սակաւաթիւ զինուորներուն մէկ մասը եւ ծանր թնդանօթները, թուրքեր պատեհ առիթ կը սեպեն յարձակիլ Հայ թաղերու վրայ իրենց բոլոր ուժերով ու աննման կատաղութեամբ, որպէսզի Հայերը ջախջախելէ ետք ոչնչացրնեն նաեւ Փրանսական ուժերը:

Անթէպի Հայերը, որոնք մէկ սիրտ մէկ հոգի եղած պատրաստուած էին դիմադրելու թրքական ուժերուն, 15 օր, գիշեր ու ցերեկ անխմանալի արիութեամբ, միս-մինակ կը պաշտպանեն իրենց դիրքերը ափ մը քաջերով եւ քանակով ու որակով յոյժ զանցառելի զէնքերով: Պատերազմի առաջին օրերուն Փրանսացիք սլարդ հանդիսատեսի դեր կը կատարեն եւ կը մնան Ամերիկեան Գոլէճի չորս պատերուն մէջ: Հայեր ոչ միայն կը պաշտպանեն հայկական թաղերը, ա՛յլ նաեւ Ամերիկեան հաստատութիւնները եւ կը դրաւեն Փրանչիսկեան Լատիններու վանքը, ուր 150 Հայեր ապաստան գտած էին:

Անթէպի հերոսամարտին Ղեւոնդ Երէցը, անվեհեր Տ.

*) La Passion de la Cilicie, 1919-1922, Հեղինակ՝ Paul du Veau, Հրատարակիչ՝ Paul Geuthner, Յառաջարան՝ Գնդ. Պրէմօնէ, Paris, France.

Ներսէս քահանայ թափուղճեան, Ամերիկահայերու Առաջնորդ Տիրան Արքեպիսկոպոսի հայրը, 1920 Ապրիլ 25-27-ին, նամակով մը կը տեղեկացնէ կայութեան սուր հանգամանքը Տ. Սահակ Կաթողիկոս Խապայեանին՝ խնդիրը ներկայացնելու համար Փրանսական կեդրոնական իշխանութեան: Կ'արժէ մէջբերել հոս մէկ երկու կարեւոր հատուածներ այդ նամակէն.

«Երբ (Փրանսացի) Գօլօնէլը համոզուեցաւ որ իր զինուորները ապահով ճամբով մը Հայ թաղերէն անցնելով Լատինաց վանքը կրնան երթալ, 25 զինուոր տրամադրեց վանքը պաշտպանելու: Նոյնպէս 15 զինուոր զրկեց Ամերիկեան հաստատութիւններուն համար: Հայեր պաշտպանեցին այդ հաստատութիւնները արիաբար: Այս հերոսամարտը տեւեց 15 օր զիշերու ցորեկ անխտիր կռիւր շարունակելով: Առաջին երկու օրէն ետքը, միւս 13 օրերուն մէջ Թուրքերը ամէն կողմէն սաստիկ յարձակում գործեցին: Աւագ Հինգշաբթի ըլլալիք զիշերը, 3 ժամ տեւող կռիւր պատերազմի մէջ զանուոյններու վկայութեամբ կատարեալ պատերազմ մըն էր. փառք Աստուծոյ, միշտ յաջողութիւնը մեր կողմը մնաց: Թուրքերը մեր ճակատէն որեւէ ճեղք մը չկրցան բանալ, ընդհակառակը մեր տղաք Թուրքերու կողմէն շատ մը զիրքեր գրաւեցին, միշտ զիրենք ետ մղելով: Ապրիլ 16-17-ի օրերը արեւելքէն ու արեւմուտքէն Փրանսական ուժեր եկան հասան: Հայ-Թուրք կռիւր մասամբ դադար մը ունեցաւ 2-3 օր, բայց ընդհանուր կայութեան մէջ փոփոխութիւն մը չերեցաւ: Առջի օրէն մինչեւ այսօր Փրանսացին մեզի ուղղակի եւ դրական որեւէ օգնութիւն չըրաւ, ո՛չ զէնքով եւ ո՛չ զինուորով:

«Մենք Փրանսացիին օգնեցինք պաշտպանելով Թուրքի յարձակումին դէմ եւ ինք պաշտպանութիւն մը չըրաւ մեզի համար: (Եւ արդէն չէր կրնար ընել)»:

Բնականաբար պատերազմը շարունակուեցաւ, Փրանսացիներ ալ ստիպուեցան պատերազմի բռնուիլ Քէմալիստներու չէթէներուն հետ, որոնք կը նկրտէին բնաջնջել զիրենք ալ: Այս պատերազմին մանրամասնութիւնները գրի առնուած են առարկայական ու մեթոտիկ կերպով մեր աշխատակցին, հանդուցեալ Գէորգ Պապօեանի կողմէ: Մենք ինչ որ կը փափաքինք հոս շեշտել ուրիշ բան չէ բայց եթէ սա անուրանալի իրողութիւնը, որ եթէ Անթէպի Հայերը պատերազմի սկզբնական շրջանին մահ կամ ազատութիւն գոչելով կուրծք շտախին Քէմալական հորդաներուն դէմ, միտմիտակ, լոկ ապաւինած իրենց քաջութեան ու Աստուածային օգնութեան, անտարա-

կուսելի է որ Անթէպի հայութեան բեկորները շուրջ 17,000 հոգի, պիտի կոտորուէին անխնայօրէն :

Ատեն մը ետքը, Թուրքերը հաշտութիւն կնքեցին Անթէպի Հայոց իսկապէս սահմանադրական կառավարութեան ներկայացուցիչներուն հետ, Ֆրանսացիք մնացին անօգնական եւ առանձինն եւ այս կարճատեւ զինազուլի օրերուն Հայեր պարենաւորուեցան ու պատրաստուեցան առանց վայրկեան մը կորսընցնելու : Չէզոքութեան այս շրջանին ու փափուկ կացութեան մէջ Անթէպի Ազգային Միութեան վարած զիւանազիտական նուրբ դարձուածքները այնքան արժանի են գովեստի որքան հերոս զինուորներուն ճակատի վրայ ցոյց տուած արիութիւնը :

Սակայն, երբ Հայեր տեսան որ Ֆրանսացիք նեղն ինկած են եւ մանաւա՛հդ Թուրքեր չեն յարգեր չէզոքութեան պայմանները, հոգևով սրտով նորէն նետուեցան պատերազմի դաշտը Ֆրանսացիներու կողքին, որոնք պէտք ունէին Հայերու տալիք օգնութեան եւ կ'ստիպէին Հայերը որ չէզոքութիւնը խզեն :

Այս է պատճառը, որ Ֆրանսացի հեղինակը Անթէպի ճակատը կը կոչէ Անատոլուի Վէրտէօնը, վասնզի թէ՛ Հայեր եւ թէ՛ Ֆրանսացիներ, առանձնապէս ու հաւաքարար փոքրաթիւ ուժերով կուրծք տուին Քէմալական մոլեռանդ ու ստուարաթիւ չէթէներու դնդակներուն : Թուրքեր ալ Անթէպի պատերազմը Վէրտէօնի պատերազմ կը կոչեն իրենց կողմէն :

La Passion de la Cilicie գիրքը մասնաւոր դրուատիքով կը խօսի Հայերու քաջութեան ու հաւատարմութեան մասին :

«Երբոր Թուրք հրամանատարը տեսաւ այս շարժումը, սպառնաց Հայերուն զիրքերը խորտակել : Փողոցի ամբողջ երկայնքը հրացանաձգութիւն մը պայթեցաւ եւ Հայեր միացուցին իրենց հրացանաձգութիւնը մերինին, վասնզի այս քաջերը յուզումով տեսնելով իրենց տուներուն պաշտպանուելը՝ չէին ուզեր այլեւս չէզոքութեան մասին խօսիլ ու լքել, կ'ուխտէին կամ յաղթել կամ մեռնիլ մեզի հետ : Իրենց Յանձնախումբին զեկավարը եկաւ մեր հրամանատարութեան զինուորական կայանը՝ Անտրէաի հրամանին տակ դնելու համար իր ուժերը : Անտրէա ընդունեց անոնց այս զոհոգութիւնը եւ ըսաւ, «Մինչեւ պաշարման վախճանը այս փոքրիկ զօրախումբը հիանալիօրէն կռուեցաւ (c'est admirablement battue, a fait preuve d'une bravoure peu commune en même temps que d'une parfaite loyauté) եւ ապացոյցը տուաւ թիչ անգամ տեսնուած քաջութեան, միանգամայն կատարեալ հաւատարմութեան» :

Կ'արժէ հոս իրրեւ պատմական փաստ թարգմանարար ներկայացնել հրամանատար Անտրէաի պաշտօնագիրը, որ մեր ձեռքը հասած է զանազան աղբիւրներէ, ուղղուած Անթէպի Հայ քաջերու զոյգ հրամանատարներէն միոյն, Պր Ատուր Լեւոնեանի :

«Այն վայրկեանին յորում յաջողութիւնը կուգայ պսակել Այնթապը պաշարող զինուորներուն ջանքերը, տեղակալ Գուլունէլ Անտրէա Ֆրանսական զինուորներու հրամանատարը կը զբիւր իր շնորհաւորութիւնները Պր. Ատուր Լեւոնեանի եւ իր զինուորներուն քաջութեան ու տոկունութեան այն գեղեցիկ օրինակին համար որ անոնք ցոյց տուին կռուելով Ֆրանսացիներու կողքին : Անոնք կարող եղան, անդադրում աշխատանքով մը Հայ քաղաքի ճակատը վերածել հզօր պնդի մը, որու դէմ թշնամին, ամէն փորձ ընելով հանդերձ, չկրցաւ սեւէ բան ընել :

«Տեղակալ Գնդ. Անտրէա շնորհակալութիւն կը յայտնէ այն թանկագին օգնութեան համար որ անոնք (Հայեր) տուին Ֆրանսական զինուորներուն պաշարման երկար ամիսներու ընթացքին»* :

Այս թանկագին գիրքը (Լա Փասիօն տը լա Սիլիսի), զոր ձեռք բերելու համար մէկ ու կէս տարի ջանք ըրինք, վերջապէս զտանք Լիօնի ատամնարոյժներէն Պր. Գէորգ Նիկողոսեանի գրադարանին մէջ, շնորհիւ Վեր. Ժօզէֆ Պարսումեանի փնտռտուքներուն : Այս ստուար հատորը ոչ միայն լեցուն է Կիլիկիոյ պարպումին, Մարաշի, Հաճընի, Ատանայի կոտորածներուն մասին նկարագրութիւններով, ա՛յլ բազմաթիւ վաւերացումներով որոնք լոյս կը սփռեն Ֆրանսայի պետական բարձր շրջանակներուն մէջ անցնող դարձող գիւանագիտական խաղերուն վրայ :

Այս գիրքը կը պարզէ այն ոճիրը զոր Ֆրանքլէն Պուլյեօն գործեց, որու հետեւանքով Կիլիկիա պարպուեցաւ Ֆրանսա-

*) Andréa, 144 ordre du jour lu aux troupes après la victoire du 10 Février 1921: "Au moment où le succès vient de couronner les efforts des troupes assiégeant Aïntab, le lieutenant colonel Andréa, commandant les troupes françaises, envoie ses félicitations à M. Levonian et à ses soldats pour le bel exemple de bravoure et de ténacité qu'ils ont donné en luttant aux côtés des français.

"Ils ont su, par un travail incessant, faire du front de la ville arménienne une ligne puissante contre laquelle l'ennemi n'a jamais rien pu tenter.

"Le lieutenant colonel Andréa les remercie de l'aide précieuse qu'ils ont fournie aux troupes françaises pendant ces long mois de siège."

ցիներէ եւ կտրիճ Հայերէ : Մարդ յուզումով կը կարգայ մեծ դիւանագէտ ու հայրենասէր Արիսթիտ Պրիանի Ֆրանսական փարլամէնթին մէջ, 1920 Յունիս 25-ին, ըրած սա յատկանշական յայտարարութիւնը : Աղեքոսանդրիա Կիլիկիոյ հետ, ի՞նչ հրաշալի դիրք... Միջերկրականի վրայ ահեղ բան մըն է դա, ատոր ախրութիւնը կենսական է Ֆրանսայի ապագային համար... :

— «Հեռանա՛լ, կ'ընդմիջէ Պրիան, Ֆրանսական փարլամէնթին մէջ, հեռանա՛լ անկէ, ջարդէ ազատուած Հայերը հոն բերելէ ետքը, հեռանա՛լ՝ Սիւրբիացիներուն պատահածներէն ետքը, զիտէ՞ք ի՞նչ կը նշանակէ ասիկա : — Այս կը նշանակէ որ հարիւր հազարաւոր մարդիկ, կիներ ու երախաներ պիտի ջարդուին, վասնզի Ֆրանսական դրօշակը պիտի բացակայի հոնկէ : (Աջակողմեան սրահէն ծափահարութիւններ) : Կ'ըսեմ որ Ֆրանսա այս կերպ վարուելու իրաւունք չունի» :

Բայց հակառակ Պրիաններու հեռատեսութեան ու մարդասիրութեան, Ֆրանքլէն Պուլեօններ ասպետական Ֆրանսան առաջնորդեցին սխալ ուղիներու ու Ֆրանսա հեռացաւ Կիլիկիայէ, ականատես ըլլալէ յետոյ Մարաշի, Ատանայի ու Հաճընի Հայերու կոտորուելուն : Հերոսական Անթէպի հայութիւնն ալ, որ ամիսներով կռուեցաւ Քէմալիստներու դէմ, Ֆրանսացիներու հետ ձեռք ձեռքի, հարկադրուեցաւ պարպել քանի մը ամիս ետք զէնքով ազատազրուած Անթէպը եւ գաղթականութեան ցուպն ի ձեռին, ապաստան գտաւ հիւրընկալ երկրի, Սիւրիոյ, այլազան քաղաքներուն մէջ :

Ալ չի լսուիր այն յանկերզը որ Կիլիկիոյ լեռներուն ու կիրճերուն մէջ արձագանգ գտած էր. —

Mère des Arméniens
France notre espérance

«Հայերու Մայրը
Ֆրանսա մեր Յոյսը»

Անթէպի հերոսամարտին ու Կիլիկիոյ դէպքերուն վրայ լոյս սփռող երկու ուրիշ Ֆրանսերէն գիրքեր ալ կան, Ռօպէր Նորմանի՝

Colonne dans le Levant, Charles-La Vauzelle et Cie., Paris,
Եւ Տեղակալ Գօլօնէլ Մ. Ապատիի՝

Les Quatre Sièges d'Aïntab, 1920-1921, Charles-La Vauzelle et Cie.

Այս երկու գիրքերն ալ Ֆրանսական զինուորական գործողութիւններուն նկարագրութիւնը կը պարունակեն : Երկուքն

ալ կարելոր են զինուորական հարցերով հետաքրքրուողներու համար: Մեր աշխատակիցը, հանգուցեալ Գէորգ Պապօեան, իր Անթէպի Հերոսամարտը գրի առնելու առեն, մեր կարծիքով, աչքի առջեւ ունեցած է մասնաւորապէս Les Quatre Siège d'Aïntab եւ Բօպէր Նորմանի Colonne dans le Levant գիրքերը:

Ֆրանսացի հրամանատար Ֆլի Սէնթ Մարի հերոսամարտի առաջին ամսուն, Ապրիլ 6-ին (1920) գրկած է հետեւեալ գրուատական ու խրատուական յայտարարութիւնը.—

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Այնթապի Հայ ժողովուրդին ցուցուցած եւ տակաւին ցուցնելու վրայ եղող փառութեան համար իմ ջերմագին շնորհաւորումներս ուղղելով երջանիկ եմ: Կը շնորհաւորեմ զայն, ինչպէս նաեւ իր կազմակերպութեան ոգիին եւ իր փառասիրտ կորովին համար:

Պէտք է հիմա ցուցնել զինուորական երկու մեծ յատկութիւններ, որոնք են՝ Անդորրութիւն եւ Պաղարիւնութիւն:

Աստուած պիտի ապահովէ յաջողութիւնը: Ես պիտի շարունակեմ, իմ կողմանէս՝ ոգորիլ բոլոր ոյժովս մօտաւորապէս ամիսէ մը ի վեր տեւող խռովման վիճակէն ելնելու միջոցները գտնելու համար:

ՖԼԻ ՍԷՆԹ ՄԱՐԻ

26 Ապրիլ 1920

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ ՊԱՊՕԵԱՆ

ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ԿՈՂՄԷ
ԱՅՆԹԱՊԻ ԳՐԱԴՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ Բ .

Մուտքովի Դաշնագիրը, որ ստորագրուեցաւ 1918 Հոկտ. 31-ին, Այնթապի սանճագը կը ձգէր Թուրք իշխանութեան, բայց 7-րդ յօդուածի արամազրութեան համաձայն՝ դաշնակից պետութիւններ իրաւունք ունէին ռազմական տեսակէտներով իրենց համար անհրաժեշտ եղած կարգ մը շրջանները, իրենց բանակներուն ապահովութեան համար ի պահանջել հարկին գրաւելու: Ճիշտ այդ նպատակաւ Անգլիացիք գրաւած էին Քիլիսն ու Այնթապը 1919 Յունվարին, եւ քիչ ետքն ալ, Փետրուարին՝ Մարաշն ու Ուրֆան:

Վերոյիշեալ գրաւումը Թուրքերու մէջ կատաղութիւնը գրգռեց, քանի որ զայն ապօրինի կը նկատէին պնդելով թէ խաղաղութիւնը խանգարող ոչ մէկ դէպք պատահած էր այդ գրաւուած վայրերուն մէջ, ուստի այդ գրաւումը անտեղի էր: Բայց Անգլիական լաւ կազմակերպուած բանակները զանոնք լռութեան դատապարտեցին եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ: Այս ատեններն էին երբ տարագրուած Հայեր սկսան վերադառնալ իրենց բնաշխարհը եւ լծուիլ շինարարական աշխատանքներու: Անգլիացիք արագ եւ կտրուկ գործունէութեամբ մը կարգն ու կանոնը հաստատելէ վերջ սկսան ժողովուրդին անտեսութիւնը բարելաւելու եւ զանոնք ինքնաբաւ դարձնելու աշխատանքին լծուիլ: Տարագրութեան ատեն Հայոց շարժուն եւ անշարժ կալուածները, զորս Թուրքեր գրաւած էին, Անգլիացի հրամանատարին խիստ հրամաններով վերադարձուեցան իրենց տէրերուն: Քաղաքին անդորրութիւնը խանգարելու ձգտումն ունեցող կարգ մը անձինք քշուեցան Եգիպտոս:

տոս եւ Թուրք ժողովուրդին ունեցած արգիլեալ զէնքերը հաւաքուեցան : Ճամբաներու շինութեան եւ շինարարական կարգ մը ձեռնարկներու սկսան , որպէսզի ժողովուրդին գործ հայթայթուի : Իրաւամբ կրնանք ըսել թէ Անգլիացւոց այդ կարծատեւ գրաւման ժամանակամիջոցին մանաւանդ Հայերը գրեթէ տնտեսապէս իրենց նախապատերազմեան ինքնաբաւ վիճակը ստացան : Կիսաքանդ տուներ շինուեցան եւ նորոգուեցան , Հայ արհեստաւորներ եւ վաճառականներ անմիջապէս գործի լծուեցան : Խաղաղութեան եւ երջանկութեան ժամանակամիջոց մը տեւականօրէն վայելել կը յուսային այդ անապատներէն հաւաքուած եւ սուրի ու հուրի արհաւիրքէն մազապուրծ ազատած տարաբախտ Հայերը :

1919 Հոկտեմբերին , դաշնակից պետութիւնք ինչ ինչ նկատումներով կ'որոշեն Անգլիական գրաւման տակ գտնուող հողամասերը Ֆրանսական իշխանութեան ենթարկել : Անգլիացիք այս կարգադրութենէն դժգոհ մնացին , որովհետեւ բնական գեղեցկութիւններով եւ հարստութիւններով լի երկիր մը ձեռքէ հանել չէին ուզեր : Անգլիացիք իրենց գրաւման տակ գտնուող երկրի թէ՛ Թուրք եւ թէ՛ Հայ տարրերը անպաշտօն կերպով կը յորդորէին , որ «միթինկ»ներ կազմակերպեն եւ պահանջեն որ Անգլիացիք մնան իրենց տեղը եւ Ֆրանսացիք չգան : Ասանկ առաջարկ մը Հայ տարրը չփոթութեան մատնեց , որովհետեւ համաձայնական բոլոր պետութիւններէն նպաստաւորուած էր եւ անոնց հանդէպ երախտագիտական զգացումներով տողորուած էր : Հայեր այդ մասին չէզոք դիրք մը բռնեցին , քանզի իրենց համար տարբերութիւն չէր ըներ թէ Անգլիացիք թէ Ֆրանսացիք իրենց գրաւման տակ պիտի պահէին Այնթապը : Հայերը միայն ապահովութիւն եւ անդորրութիւն կը փնտռէին : Սակայն Անգլիացիք դժգոհ մնացին Հայոց այս դիրքէն :

Թուրքեր , սակայն , «Ինթէլիճէնս Պիւրոյի» նախապէս Թուրք քաբիթէն Հասան Րիֆիի թելադրութեամբ ընդառաջ գացին Անգլիացւոց առաջարկին , եւ 1919 Հոկտ . 12-ին Մարաշի մեծամեծներէն կազմուած ժողովի մը որոշումը հեռագրեցին Սուլթանին եւ Մարէշալ Ալէնպիին , փափաք յայտնելով որ Անգլիական բանակներ մնան Կիլիկիոյ մէջ :

Իրականին մէջ , Թուրքեր ո՛չ Անգլիական եւ ոչ ալ Ֆրանսական իշխանութեան փափաքող էին , բայց քանի որ Թուրք կառավարութիւնը գաղտնի դաշնագրութիւն մը կնքած էր Անգլիացիներու հետ , նախապատուութիւն կուտային այս վերջիններուն : Սոյն դաշնագրին պայմաններն էին հետեւեալները ,

որոնք երեւցան «Էֆէր» Փրանսական թերթին մէջ Մ. Պրիանի
յայտնութեամբը :

Դաշնագրութիւնը 1919 Սեպտեմբերին կնքուած էր երբ
Անգլիացիք Կիլիկիոյ հողին վրայ կը գտնուէին, իսկ յայտնու-
թիւնը 1920 Փետր. 11-ին պատահեցաւ :

Յօդ. Ա. Անգլիական կառավարութիւնը պիտի ասահովէ
Թուրքիոյ ամբողջական անկախութիւնը իր հովանաւորութեան
ներքեւ :

Յօդ. Բ. Պոլիսը պիտի մնայ Սալիֆայութեան կեդրոն եւ
Նեղուցները պիտի դրուին Անգլիական հսկողութեան ներքեւ :

Յօդ. Գ. Թուրքիա պիտի չհակառակի անկախ Քիւրտիստա-
նի մը ստեղծումին :

Անգլիական բանակին Անթէպէն ֆաշուած պահում, Անգլիական ու
Ֆրանսական հրամանատարներուն տեսակցութիւնը, Թուրք
եւ Հայ երեւելիներու ներկայութեամբ :

Յօդ. Դ. Թուրքիա կը խոստանայ աջակից հանդիսանալ
Սիւրիոյ եւ Միջագետքի Անգլիական հակակշռին տակ մտնե-
լուն, տալով հարկ եղած ոյժը եւ կը խոստանայ նաեւ Սալի-
ֆայութեան ու Սուլթանին բարոյական օժանդակութիւնը ըն-
ծեռել Անգլիական Կայսրութեան բոլոր իսլամական մասերուն
մէջ :

Յօդ. Ե. Անգլիական կառավարութիւնը կը խոստանայ
պէտք եղած ստիկանական ոյժեր հայթայթել, Թուրքիոյ կի-

սասահմանադրական կառավարութիւնը ազգայնական շար-
ժումներու դէմ պաշտպանելու համար :

Յօդ. 2. Թուրքիա կը հրաժարի Եգիպտոսի եւ Կիպրոս
կղզիին վրայ իր բոլոր պահանջներէն :

Յօդ. 3. Այս համաձայնագրութիւնը պիտի ունենայ անձ-
նական եւ դադարի բնոյթ մը եւ Անգլիոյ կառավարութիւնը
խաղաղութեան համաժողովին մէջ այս տեսակէտներով պիտի
պաշտպանէ Թուրք պատուիրակներուն ներկայացուցած առա-
ջարկները :

Յօդ. 4. Անմիջապէս որ հաշտութեան պայմանները կըն-
քուին, Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանը Անգլիական կառա-
վարութեան հետ պիտի ստորագրէ դաշնագրութիւն մը հիմ-
նուած այս ներկայ համաձայնագրութեան վրայ :

Թուրքեր տեսան որ Անգլիացիներու Կիլիկիոյ հողին վրայ
մնալու փափաքը ի դերեւ ելաւ, երբ Պրանսացիներու պնդու-
մին վրայ անոնք ստիպուած էին քաշուիլ եւ իրենց տեղը տալ
Պրանսացիներուն, Թուրքեր նկատելով որ Անգլիացիներու քա-
շուելովը իրենց համար նպաստաւոր պայմաններ կ'ստեղծուին,
երբեք յանձնառու չէին որ անոնց տեղը Պրանսացիներ զան :
Թրքական վերոյիշեալ հոգեբանութիւնը կարելի է ըմբռնել
անոնց մէջ շրջող սա խօսքէն, «Քօլէրա կէթտի, վըրըք կէլէ-
ճէք» (Քօլէրան զնաց, ժանտախտը պիտի դայ) : Թուրքեր 1919
Հոկտեմբեր 27-ին միթինկ մը ընելով հետեւեալ բանաձեւը կը
քուէարկեն, որուն պատճէնը թարգմանաբար կը զետեղենք
ստորեւ .—

ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԵՍ ՄԻԹԻՆԿԸ

27 Հոկտ. 1919

Ձինադադարին Համաձայնական որեւէ մի ոյժ չէր գրաւած Այնթապը,
բայց երկու ամիս վերջ Անգլիացիք Հալէպ գտնուող իրենց բանակի ազա-
նութեան համար ջոկատ մը զօրք զրկեցին հոս :

Անգլիացիք իրենց սեփական աչքերով տեսան որ մենք՝ Այնթապի ժո-
ղովուրդս կը յարզենք օրէնքները եւ կը սիրենք խաղաղութիւնը եւ թէ կը
պաշտպանենք մեր քրիստոնեայ հայրենակիցներու ինչքերն ու պատիւը,
այնպէս ինչպէս մերինը :

Կը լսենք որ Անգլիացիք պիտի քաշուին Հալէպէն, նոյնպէս և Այնթապէն :

Մենք չափազանց դո՛հ ենք Անգլիացիներէն, որովհետեւ անոնց Այնթա-
պէն քաշուիլը կը ցուցնէ որ անոնք կը յարզեն մեր անկախութիւնն ու իրա-
ւունքները :

Անգլիացիք ալ կը հաստատեն որ Այնթապ Սանճագի բնակչութեան %
90-ը մահմետական է, հազարէ աւելի զիւղեր նոյնպէս ամբողջութեամբ
Թուրք են եւ մահմետական, եւ բոլոր անչարժ կալուածները կը պատկա-
նին այս վերջիններուն :

Հետեւաբար, Ուիլսոնի սկզբունքներուն յենուելով, Համաձայնականք պէտք է նկատի առնեն որ մեր երկիրը բնաւ Սիւրիոյ մաս չի կողմեր եւ որով պէտք է մեզի ձգեն մեր երկրին ճակատագիրը վարելու գործը:

Անգլիացիներու մեկնումէն վերջ մենք սեւէ գրաման թոյլ չենք տար:

Յանուն մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան կ'աղաչենք որ մեր արդար իրաւունքներն ու փափաքները ներկայացնէք Վեհաժողովին:

Միթինկի կողմէ

Քաղաքապետ Այնթապի

Մ. ԼՈՒԹՅԻ

Ճիշտ այս ատեն ուրիշ հեռագիր մը կը զրկուէր Ֆրանսական գրաման բանակին հրամանատարութեան, Տիգրանակերտի տասներորդ գորարածնի հրամանատար Ճէվաէթ Պէյի կողմէ հետեւեալ ձեւով.—

Տիգրանակերտ, 29 Հոկտ. 1919

Ուրախութեամբ կը լսենք որ Բրիտանական զօրքեր քաշուած են Այնթապէն, որոնց գրաւումը արգէն հակառակ էր Չինաղաղարի պայմաններուն եւ զորս մեծ անարդարութեամբ գործադրեցին:

Միեւնոյն ատեն կը լսենք որ Ֆրանսացիք կուզան եւ արգէն եկած են անոնց տեղ Այնթապը գրաւելու:

Նկատելով որ Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ դարերէ ի վեր բարեկամական յարաբերութիւններ մշակուած են եւ թէ բոլոր Թուրք մտաւորականներ եւ գիտուններ Ֆրանսական կրթութիւն ստացած են. նկատելով որ ամէն ատեն մեր երկիրը Ֆրանսայէն օգտուած է եւ թէ մենք մեր անտեսական յառաջդիմութիւնը անոր կը պարտինք, այդ պատճառաւ Ֆրանսայի հանդէպ խորունկ երախտագիտական զգացումէ տարբեր բան մը չենք կրնար զգալ:

Փոխադարձ շահերու տեսակէտով, մենք վստահ ենք Ֆրանսայի համակրանքին զոր ան կը տածէ Թուրքերու հանդէպ եւ մենք հպարտ ենք մեր բարեկամը Ֆրանսան մեր մօտ տեսնելով:

Բայց այս ժամուս երբ Խաղաղութեան Վեհաժողովը կ'աշխատի եզրակացութեան մը յանգիլ Թուրքիոյ հետ խաղաղութիւն մը կնքելու գործին մէջ, նախապէս Անգլիացիներու կողմէ առժամապէս գրաւուած հողերու Ֆրանսացիներու կողմէ կրկին գրաւուիլը եւ այս լուրերուն Եզիպտոսի եւ Սիւրիոյ կարգ մը թերթերուն մէջ հրատարակուիլը մեծ յուզումնք յառաջ բերած է եւ մեծ կասկած արթնցուցած է հանրային մտքին (կարծիքին) մէջ:

Այս յուզումը իմ շրջանիս մէջ մեծ արձագանգ տուած է եւ ամէն տեղ միթինկիներ կ'ըլլան Համաձայնական Պետութեանց բողոքելու համար:

Այս նոր գրաւումը որ սեւէ գոյութեան իրաւունք չունի, ըլլայ Չինաղաղարի պայմաններու գործադրութեան, ըլլայ կանխազգուշութեան տեսակէտով, իրաւունք կուտայ մեծամասնութեան, այսինքն Թուրք կամ մահմետական տարրին բանաձեւած բողոքներուն...:

Իմ շրջանի բնակչութեան հետ նաեւ իմ բողոքս ալ կը բարձրացնեմ այս անարդարութեան դէմ:

Այս անարդարութիւնը դարձանելու համար, յարգելով ազգային ինքնորոշման սկզբունքը եւ ապացուցանելով մեծն Ֆրանսայի վերագրուած ազատութեան եւ եղբայրութեան սկզբունքները քաղաքակրթ մարդկութեան,

կ'սպասեմ որ մեր հրամանատարը արդարութիւնը պիտի գործադրէ, պար-
պելով այս երկրամասը:

Այս միջոցիս պիտի խնդրէի որ ինձ թոյլ տայիք ձեր սւշագրութիւնը
ուրիշ կէտի մը վրայ դարձնելու:

Դժբախտաբար այս դրաւումները կը չփոցնեն դարերէ ի վեր մեր բա-
զուկներուն մէջ սնուցած ոչ-մահմետական ժողովուրդները:

Ատանայի կուսակալութեան Հայոց ամէն չափ ու սահման անցնող եւ
բաժակն յորդող խանդն ու հրճուանքը կը բաւեն իմ կարծիքս փաստելու:

Ձեր բանակին մէջ ոչ-մահմետական տարրերու զինուորագրութեան պա-
րագան այդ երկիրներու մահմետական բնակչութեան դէմ խել մը անար-
դարութեանց եւ թիւրիմացութեանց տեղի կուտան:

Նոյնիսկ առաջին օրէն Այնթապի Հայութեան այսօրինակ ընթացքի մը
մէջ գտնուելուն մասին տեղեկացած եմ:

Ֆրանսական արդարութեան վտահ ենք բայց այս լուրերը եւ զրգու-
թիւնները պիտի բաղմապատկուին եւ իրր արդիւնք պատճառ պիտի ըլլան
խորութեանց եւ պիտի վերարժարեն թշնամութիւնները զանազան տար-
րերու մէջ:

Այս դէպքերը իսլամ ժողովուրդի մեծամասնութեան սիրտը պիտի վի-
րաւորէ եւ ձեր կողմէ այս կերպ գրաւում մըն ալ մեզի ցաւ պատճառելէ
զատ ուրիշ օգուտ պիտի չունենայ, ինչ որ ձեր շահերուն հակառակ է:

Հաճեցէք ընդունիլ մեր յարգանաց հաւաստիքը,

10-րդ Զօրբաժնի հրամանատար

Հրամանատար ՃէՎՏԵԹ

Հակառակ թուրքերու սոյն ջանքերուն, Ֆրանսացիք Այն-
թապ մտան 1919 Հոկտ. 29-ին, իսկ Անգլիական վերջին ջո-
կատներ մեկնեցան Հոկտ. ի վերջը: Որպէսզի փոխանցումը
գործողութեան մէջ ընդմիջում մը չպատահի, որ կրնար աղէ-
տալի ըլլալ քրիստոնեայ հասարակութեան, Ֆրանսացիք ա-
ճապարանքով եկան եւ քաղաքը իրենց պաշտպանութեան տակ
առին Լիէօթընան Գօլօնէլ Ֆլի Սէնթ Մարիի հրամանատարու-
թեան տակ գտնուող ոյժով մը, որ կը բաղկանար 412-րդ թըն-
զանօթաձիգ զօրամասէ, Ափրիկեան «որսորդաց» խումբէ եւ
Հայկական Լեզէոնի երրորդ «պաթայօնէ»: 412-րդ թնգանօ-
թաձիգ խումբի եւ Ափրիկեան «որսորդաց» խումբի մէկ մասն
ու Հայկական Լեզէոնի Ա. «պաթայօն»ը գրաւեցին Մարաշը:

Հոս փակազծի մէջ ըսենք որ Քէմալական շարժումներ ար-
դէն սկսած էին Անգլիացիներու գրաւման ժամանակ: Յենելով
Ուիլսոնի ծանօթ սկզբունքին վրայ (ժողովուրդներու ինքնորոշ-
ման սկզբունք), թուրք պետական եւ զինուորական մարդիկ
նախ 1919 Օգոստոս 7-ին Էրզրումի եւ ապա 1919 Սեպտ. 11-ին
Սվազի մէջ ժողով մը կը գումարեն, որուն խորհրդակցութեան
առանցքը կը կազմէ թուրքիոյ ամբողջական անկախութեան
հարցը: Սվազի վեհաժողովէն վերջ կը կազմուի Անատոլուի

եւ Րուսիայի Իրաւանց Պաշտպանութեան Գօմիթէն, որուն պետ
 կը նշանակուի Մուսթաֆա Քէմալ Փաշան, որ հետզհետէ օգ-
 տուելով համաձայնական պետութեանց քաղաքական եւ արմ-
 տեսական մարզի մէջ ունեցած անհամաձայնութենէն, կ'սկսի
 իր դիրքը զօրացնել եւ Էնկիւրին իրեն կեդրոն ընելով Միլլի
 շարժման ծնունդ տալ: Պոլսոյ կառավարութիւնը երեսանց հա-
 կառակ էր այս շարժման, ի բաց առեալ Սալիֆան և իր կողմնա-
 կիցները, որոնք յաշտ Քէմալ Փաշայի եւ իր կազմակերպած
 Միլլի կառավարութեան՝ մատնիչներ էին որոնք հայրենիքը
 մատնած էին համաձայնական պետութեանց: Ասոնք ռիսերիմ
 թշնամութեամբ մը լեցուած էին Յոյներուն դէմ որ Իզմիր ցա-
 մաք ելած էին, Իտալացիներուն դէմ որոնք Ատալիան գրաւած
 էին, Անգլիացիներու դէմ որոնք անկախ Քիւրտիստան մը
 ստեղծել ու Սիւրիան Թուրքիայէ անջատել կ'ուզէին, Հայերու
 դէմ որոնք Արեւելեան Նահանգներու՝ իրենց հայրենիքի ձեր-
 բազատումը կը պահանջէին, Ֆրանսացիներու դէմ որոնք Կի-
 լիկիոյ մէջ իրենց վարչական գործերուն միջամուխ կ'ըլլային:
 Վերջապէս Քէմալական նոր կառավարութիւնը իր կանոնաւոր
 եւ անկանոն նորակազմ զօրաց ոյժին վրայ յենուած, կ'ուզէր
 վերոյիշեալ խնդիրներու համար նպաստաւոր ելք մը գտնել,
 ըլլայ դիւանագիտութեամբ, ըլլայ զինու զօրութեամբ: Հարկ
 կա՞յ աւելցնելու որ դիւանագիտական դարձուածքներ Քէմալի
 եւ Քէմալականներու այս երազները իրականութիւն դարձու-
 ցին եւ զիրենք յաջողութենէ յաջողութիւն, փառաց գազաթնա-
 կէտերը հասցնելով ազգային փրկիչի եւ հերոսի համբաւը
 շնորհեցին իրենց: Անգլիացիներ այս շարժման մասին տեղեակ
 էին եւ երբ Քէմալականներու կազմակերպութիւնը Այնթապի
 մէջ սկիզբ առաւ, տեղւոյն հրամանատարը այս կէտը տեղեկա-
 ցուցած էր իր գերագաս պետին որմէ ստացած պատասխանը
 եղած էր, ըստ Ամերիկացի միսիոնարի մը հաւաստումին, «Աչք
 դոցեցէք եւ չի տեսնալ ձեւացուցէք»: Եւ վերջէն Թուրքո-Անգ-
 լիական տեսակցութեան մը ատեն Անգլիացիք սա կարեւոր յայ-
 տարարութիւնն ըրեր էին մութասարիֆ ձէլալի եւ անոր ըն-
 կերացողներուն. «Ֆրանսացիք Սիւրիա եւ Կիլիկիա 30,000-է
 աւելի ոյժ մը չեն կրնար դրկել, իսկ Քէմալ Փաշայի զինուոր-
 ները մինչեւ դարնան սկիզբը պիտի հասնին Այնթապ եւ չըր-
 ջակայքը*»:

*) Հաւաստի ազրիւրէ մը ստացած մեր տեղեկութեան համաձայն՝ Անգ-
 լիացիք Թուրքերէ գրաւած գէնքերն ալ կրկին վերագարձուցած էին՝ իրենց
 մեկնելէն առաջ:

Այնթապի Միլիական շարժումի կազմակերպիչները եղած են Բաղրայ Պէյ, ոստիկանական հարիւրապետ Էսէտ Պէյ, Տոքթ. Համիտ Պէյ, Մարաշի Ավնի, Էշրէֆ Էֆ., Մարաշի Սօճա Համտի Էֆ., Քէվքէպ գառն Ապտիւրրէշադ Էֆ., Մարապ գառն Ծէրիֆ (այս ստորին դասակարգէ աւազակ եւ ոճրագործ մըն է), Քէօրիւքճիւ գառն Ահմէտ եւ Ահմէտ Մուխթար, որուն շահատակութիւնները Հիւսէյին ճէմիլի հետ իրրեւ Իթթիհատական ծանօթ են Այնթապի Հայ հասարակութեան :

Վերոյիշեալներուն իրրեւ օժանդակող՝ թէ՛ բարոյապէս թէ՛ նիւթապէս, կը յիշենք, Թուրք աւազանիներէն՝ Պազարպաշը գառն Նուրի, Սօճա գառն Ֆէրիտ, Հաճի Էօմէր գառն Մուհամմէտ Ալի, Գահրրման գառն Հաճի Մուհամմէտ, Քիլիսի Գօմսէր Սալիլ Ինճօ գառն Հիւսէյն, եւայլն : Ահաւասիկ ասոնք եւ ասոնց հետ միասին խել մը ուրիշ մարդիկ էին որ ատելութեան ժահրով թունաւորեցին եւ ոտքի հանեցին Այնթապի եւ շրջակայքի ամբողջ իսլամ բնակչութիւնը ընդդէմ Հայերուն եւ Ֆրանսացիներուն :

ՖՐԱՆՍԱՅԻՆԵՐՈՒ ԱՅՆԹԱՊ ՄՈՒՏՔԸ

ԳԼՈՒԽ Գ.

(Կարեւոր դէպքեր նայ · 1-էն մինչեւ Յունվ · 1 1919)

29 Հոկտ. 1919-ին, Ֆրանսական հրամանատար Ֆլի Սէնթ Մարի ժողովուրդին ընդհանուր ծափահարութեանց եւ ցոյցերուն մէջ Այնթապ մտաւ : Հայեր իրրեւ երախտաւորեալ ժողովուրդ՝ իրենց պարտքը կատարեցին պէտք եղած ջերմ ընդունելութիւնը ցուցնելով անոր : Թուրքեր չմասնակցեցան եւ իրենց թաղամասերը քաշուած՝ իրենց զայրոյթն ու թշնամանքը արտայայտեցին նորահաս Ֆրանսական ոյժերուն սրոնց մի կարեւոր մասը Հայկական Լէգէոնի կամաւորներէն բաղկացած էր : Հրամանատարը զինք ողջագուրով Հայ հասարակութեան կարճ բանախօսութիւն մը բրաւ տաճկական հիւանդանոցի (Մարը խասթէխանէ) պատշգամէն : Անոր ճառը կը թարգմանուէր Հայ կամաւորի մը միջոցաւ : Բանախօսութեան իմաստը սա էր. «Ես խաղաղութիւն կը բերեմ տառապեալ ժողովուրդներուն, Հայերուն եւ Մահմեականներուն միանդամայն : Կը բերեմ այս խաղաղութիւնը Ֆրանսայով եւ զայն խորհրդանշող սա դրօշակով զորս կը բռնեմ ձեռքերուս մէջ : Մեր կառավարութեան տակ ժողովուրդներ խաղաղ եւ երջանիկ պիտի ըլլան» : Այս բանախօսութեան ատեն եւ ոչ մի Թուրք անձնաւո-

ըութիւն ներկայ էր, ըլլայ կառավարական, ըլլայ հասարակ մահկանացու: Միւս կողմէն Հայերու սոյն ընթացքը թուրքերու մէջ ռիակալութեան զգացումը այն աստիճանի գրգռեց որ ամիսներ վերջ նոյն իսկ այդ մասին թուրքերն անդրադարձան:

Հետեւեալ օրն իսկ, Հոկտ. 30-ին, Ֆրանսական հրամանատարութիւնը կարգ մը խորհրդակցական հաւաքոյթներ ունեցաւ:

Ա. Անգլիացւոց հետ, որուն մասնակցեցաւ ժէնէրալ Վէյտը եւ Ֆլի Սէնթ Մարին, խմբադրեց ծանուցազիր մը, ըստ որում Ֆրանսացիք կը փոխանորդէին Անգլիացիներուն, նոյն պաշտօնով եւ իրաւասութիւններով:

Բ. Թուրքերուն հետ, ուր ժէնէրալ Վէյտը ներկայացուց Ֆլի Սէնթ Մարին թուրք մեծամեծները, միւթէսէրիֆ ձէլալէտտինը, փոխանորդը Սապրի Պէյը եւ Շէյխ Մուսթաֆան:

Գ. Հայերուն հետ, որոնց ներկայացուցիչն էր Ազգային Միութիւնը որ կազմուած էր հետեւեալներէ. — Տիարք Ա. Պապիկեան, Լ. Ա. Լեւոնեան, Տօքթ. Գ. Արսլանեան, Մհի. Գ. Լէյլէկեան, Գ. Գ. Գարամանուկեան, Ա. Ճէպէճեան, Ե. Պէնլեան, Նաղարէթ Ֆրստըզեան, Պ. Միլլէթպաշեան:

Այս տեսակցութեանց հետեւեալ օրն իսկ, Նոյ. 1-ին, Ֆրանսացիք կ'ընդունին հետեւեալ բողոքազիրները. —

ԱՅՆԹԱՊ ՆՈՐ ՀԱՍՆՈՂ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՈՅԺԵՐՈՒ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ

Երկու օր առաջ ձեր քանի մը զինուորներով եւ սպաներով Այնթապ հասնիլը իմացայ:

Իմ այս առաւօտեան այցելութենէս հասկցայ որ դուք Այնթապը զբաւեւու պաշտօնով եկած էք:

Հալէպի անկումէն վերջ, այս վերջնոյն Անգլիացի հրամանատարը իր զբաւման տակ զանուոյ երկրին անգործութիւնը ապահովելու եւ միեւնոյն ժամանակ ձեռն ատեն իր ձիաւորներուն համար ապահով պատսպարան մը հայթայթելու նպատակաւ Այնթապ եկած է անիրաւարար, հակառակ Զինադարի պայմաններուն: Քիչ վերջ նա ընդարձակած է իր զբաւման շրջանակը, մէջն առնելով նաեւ Մարաշն ու Ուրֆան:

Անգլիացիք փափաքած են միմիայն երկրին անգործութիւնը պահպանել, առանց մեր ներքին վարչական գործերուն խանութելու: Անոնք ոչ մի բանի չեն միջամտած եւ անաշտ վերաբերմունք մը ցոյց տուած են մահմետական եւ քրիստոնեայ հասարակութեանց: Երկրին մէջ խողալութիւնը տիրած է եւ անոնք միայն 11 ամիս մնացած են հոն:

Այսօր Անգլիացիք պարտաւորուած ըլլալով քաշուիլ Հալէպէն, ստիպուած են նաեւ պարպել այս երկիրը:

Վստահարար դուք գիակէք ստորագրուած գինազարի պայմանները, ըստ որում Այնթապի շրջանը կը մնայ թուրքիս սահմաններուն մէջ եւ որ

սահմանադիրը կ'անցնի Միսիսիսիսին: Այնթապ եւ չրջակայքը կը մնան թուրք գերիշխանութեան տակ: Ըստ 1918 Հոկտ. 31-ին Մուարօսի մէջ ստորագրուած գինադադարի պայմաններուն՝ «Համաձայնականք իրաւունք ունին գրաւելու այն կարեւոր կէտերը որոնք խոսովութեան մը պարագային անհրաժեշտ են իրենց բանակներուն ազատութեան համար»: Եւ ըստ Ա. Յօդուածի՝ ջարդերու պարագային Համաձայնականք այս մասը գրաւելու իրաւունքը իրենց կը վերադասեն: Միւս յօդուածները գինադադարի այլեւայլ խնդիրներու շուրջ են:

Այնթապ վերոյիշեալ պայմաններէն եւ ոչ մէկուն մէջ գտնուելուն եւ հոն ոչ մի խոսովութիւն ծաղած ըլլալուն պատճառաւ, այս գրաւումը մեզի համար անտանելի է եւ ձեզմէ կը խնդրեմ որ հաճիք սակից մեկնիլ:

Այս բողոքագիրը կը ղրկեմ Այնթապի Ֆրանսական գրաւման բանակի հրամանատար Գօլօնէլ Ֆլի Սէնթ Մարիին եւ որուն մէկ օրինակը կը ղրկեմ Պոլսոյ թուրք կառավարութեան:

Հաճեցէք ընդունիլ, ... եւն.

Մութասարիֆի փոխանորդ

Այնթապ 1 Նոյ. 1919

ՍԱՊՐԻ

Նոյ. 2-ին, Այնթապի Ֆրանսական գրաւման բանակի հրամանատարութիւնը Մարաշէն կ'ստանայ հետեւեալ հեռագիրը.

Անգլիական ջոկատներու Տամսեայ գրաւումէն վերջ, երկիրը Հոկտ. 20-էն ի վեր կ'ենթարկուի Ֆրանսական ջոկատներու գրաւման:

Անգլիական գրաւման տեւն մեր ազգային եւ կրօնական զգացումներու դաշնոյ ոչ մի դէպք պատահած է:

Ամբողջ աշխարհի ծանօթ Ֆրանսական ազգին քաղաքակրթութեան եւ արդարադատութեան վրայ յենուելով կը պնդենք թէ գրաւման այս փոխանցումի փոփոխութիւնները մեր սիրտերուն մէջ ձեզ դէմ զգացման սեւէ փոփոխութիւն մը չեն մացուցած, բայց ձեր գրաւման բանակին մեծամասնութիւնը կազմուած է Հայերէ, որոնք բնիկ Ասանացի են եւ կամ այս շրջանակէն, եւ որոնք Մարաշ հասնելուն հետեւեալ օրն իսկ մեծ թշնամութիւն մը ցոյց տուին հանդէպ մահմետականներուն:

Անոնց դորձած խժոժութիւնները ոստիկանական վարչութեան տեղեկագիրներով եւ Ֆրանսական ու Անգլիական հրամանատարներու ականատեսի վկայութեամբ փաստուած են:

Թուենք իրողութիւնները.—

Ա. Ծուկայէն եւ քաղաքի փողոցէն անցած ատեննին հայհոյած են կրօնքին եւ անպատուած են իրենց հանդիպած մահմետականը, մանաւանդ իւլէմա մը հակառակ իր պատկառելի քիւլէթին (մահմետական խօճայի զղեսա):

Բ. Ուղուն Օլուզի բաղնիքի առջեւ հաւաքուած եւ բոլորն ալ գինուած, փորձած են խեղճ մահմետական կանանց լաշակները վերցնել: Այս վերջիններու աղաղակներուն վրայ դէպքին վայրը կը փութան Հաճի Իմամ Սաիտ էֆ եւ Հաֆար Գապուլ օղլու Օսման անունով երեք մահմետականներ որոնք ծանր կերպով կը վիրաւորուին անոնց սուիներէն ու գնդակներէն: Անոնք յարձակած են նաեւ թ. Ա. Էֆէնտիի վրայ եւ ծեծած են Չիւլֆի Քեար օղլու Հիւսէյին Չափուչը:

Գ. Չօրանցի ճամբուն վրայ անոնք բարձրաձայն պոռացեր են ըսելով, թէ իրենք պիտի ջարդեն մահմետականները եւ անոնց կիները պիտի առնեն:

Գ. Յաւալի դէպքեր պատահած են, ինչպէս դռնհի սպանութիւնը մահ-
մետական գաղթականի մը (քաղաքին մօտ), այն ալ ձեր կողմէ եղած ապա-
հովութեան յայտարարութենէ մը անմիջապէս վերջ, եւ վերջապէս շատ
չնչին փոքրամասնութեան մը ոտնձգութիւնները մահմետական ջախջախիչ
մեծամասնութեան մը դէմ որուն իրենց լաւ դաս մը տալու կարողութիւնը
շատ ազէկ վիտեն, երբ մեր կրօնական եւ ազգային զգացումները կը թըշ-
նամանեն (կ'անպատուեն) :

Անոնք ծանրակշիռ դէպքեր (ջարդեր) յարուցանելու համար զբոլոր-
թիւններ կ'ընեն որպէսզի զանոնք վերջը մահմետականներուն վերագրեն,
բայց հակառակ այս բոլորին մահմետական ժողովուրդը զիտցաւ իր պաղա-
րիւնութիւնը պահել նոյն ձեւով անոնց պատասխանելու շարժումներնալով :

Երկրին խաղաղութեան դործը ապահովելու աշխատելով հանդերձ սոյն
զբոլորիչ դէպքերը տեղեկացուցած ենք տեղական կառավարութեան եւ զբաւ-
ման բանակի հրամանատարութեան :

Իր պատասխանին մէջ «Գօմանտան»ը իր զարմանքը կը յայտնէ եւ մեզ
կը վստահացնէ որ ասկէ վերջ սոյնօրինակ դէպքեր պիտի չկրկնուին :

Հակառակ անոր որ ան մեզի այսպէս խոստում բրաւ, դեռ կը զբո-
նուին զբաւման բանակին մէջ Հայեր որոնք իրենց ոճիրներով ծանօթ են եւ
սոյնօրինակ դէպքեր ամէն օր կը կրկնուին : Միւս կողմէն մենք իրաւունք
ունինք մտածելու թէ մահմետական ժողովուրդին վարկն ու պատիւը ապա-
հովութեան մէջ չեն : Չայս ի գիտութիւն ձեզ կը հաղորդենք յարգալիբ :

Եթէ մեր տրամաբանական եւ օրինաւոր խնդրանքները նկատի չառ-
նուին, մեր ամեղութիւնն ու տրտունջը լսելի ընելու կամքը նոյնը պիտի
մնայ գերադոյն Ասեանին առջեւ :

Կ'սպասենք ձեր պատասխանին :

Մարաշ, 2 Նոյ. 1919

(Ստորագրուած 11 աւագանիներու կողմէ)

Թուրքեր սոյն բողոքագիրը հեռագրելէ օր մը առաջ Հայ
Լէզէոնական մը խոչտանդեր էին :

Նոյ. 5-ին Զէյթունէն բանբեր մը կուգայ եւ կը պարզէ
Զէյթունին սպառնացող վտանգը, որովհետեւ Թուրքեր Ալ-
պրատանի մէջ կը համախմբուէին յարձակումի մը համար :

Նոյ. 7-ին, Անգլիացիներու հաւանութեամբ Ազեօլի պա-
հականոցին վրայ պարզուող Օսմ. դրօշակը կրկին պարզուած
էր Ուրբաթ օր, զորս Ֆրանսացի «Սու-Լիէօթրնան» մը Թուրք
բօլիսի մը միջոցաւ վար առնել կուտայ : Իսլամական Գօմիթէն
կը բողոքէ եւ կը հրաժարեցնէ ոստիկանը : Հակառակ Գօլօնէլ
Ֆլի Սէնթ Մարիի միջամտութեան՝ ոստիկանը իր պաշտօնին
մէջ չի վերահաստատուիր. Թուրքեր կ'առարկեն որ ոստիկանը
տարբեր օրինազանցութեան մը համար պատժուած է : Ասոր
վրայ Ֆրանսական հրամանատարութիւնը կը գրէ Թուրք կա-
ռավարութեան թէ ասկէ վերջ ոչ մի տեղ Օսմանեան դրօշակ
պիտի բարձրացուի :

Նոյ. 8-ին, Թուրքերու պահանջին վրայ Հայ Լէզէոնա-

կաններ կը զրկուին Այնթապէն եւ անոնց տեղ կը բերուին Ալճէրիացիներ :

Նոյ. 9-ին, Քէմալ Փաշայի հետեւեալ հեռագիր-չըջաբե-րականը կը հասնի Այնթապ : Հեռագիրը քաշուած էր Սվազէն Ատանայի, Սիսի, Մէրսինի, Ճէպէլը Պէրէքէթի Ազգային Իրա-ւանց Պաշտպան ընկերութեանց :—

Այնթապ եւ Մարաշ ու Ջինազագարի պայմաններուն հակառակ զրաւուած էին Անգլիացիներու կողմէ, արզէն պարպուած են, բայց անոնք կրկին գրաւուած են Ֆրանսական զօրքերու կողմէ : Կառավարութիւնը ստի-պուած է բողոքել Համաձայնական Պետութեանց այս գրաւման դէմ ու կ'ոս-նակոխէ սոյն տեղերու բնակչութեանց իրաւունքները եւ որոնք սկսած են մեծ «միթինկ»ներ սարքել արար աշխարհի յայտարարելու թէ Օսմանեան Կայսրութեան ամենապզտիկ մի մասնիկն անգամ պիտի չանջատուի իրմէ :

Հետեւաբար այս շըջաբերականով կը հաղորդենք բարձր Վարչութեանց եւ Ազգային Իրաւանց Պաշտպանութեան Գօմիթէի կեդրոնական մարմիննե-րուն, ինչպէս նաեւ թաղապետութեանց նախագահներուն, որոնք պարտին ազգել Համաձայնական պետութեանց ներկայացուցիչներուն եւ Ամերիկայի ու Եւրոպայի հանրային կարծիքին, յայտարարելով թէ վերոյիշեալ տե-ղերը Թուրքիոյ մասը կը կազմեն եւ որոնք գրաւուած են Ֆրանսացիներու կողմէ եւ այս իրողութեանց դէմ բողոքելով հանդերձ պարտին խնդրել անմիջական հատուցում եւ զոհացում այս անդորրութեան համար :

Անատուրի եւ Բուսէլիի Իրաւանց Պաշտպանութեան

9 Նոյ. 1919

Գօմիթէի Գործադիր Մարմնի կողմէ

Ս. ՄՈՒՍԹԱՅԱ ՔԷՄԱԼ

Նոյ. 13-ին, Գօլօնէլ Բիէրար Կիլիկիոյ Ֆրանսական զօրաց հրամանատար եւ Գօլօնէլ Նօրման Այնթապէն կ'անցնին եւ այ-ցելութիւն մը կուտան կառավարատուն, ուր պաղ ընդունե-լութիւն մը կը գտնեն, Թուրքեր ո՛չ սուրճ եւ ոչ ալ սիկարէթ կը հրամցնեն : Նոյն օր Ֆրանսական հրամանատարութիւնը Սէվէրէկէն կ'օտանայ հետեւեալ հեռագիրը :—

13 Նոյ. 1919

Մենք Այնթապի, Մարաշի եւ Ուրֆայի զրաւման լուրը ցաւով ստա-ցանք, ասիկա Ջինազագարի պայմաններուն եւ միջազգային օրինաց հա-կառակ է :

Այս գրաւման հետեւած են կարգ մը դէպքեր, որոնք մահճեաականնե-րուն սարսափ պատճառելու բնոյթն ունին, օրինակ, սպանութիւններ, վի-րաւորումներ, եւ այլ մասին բողոքի զիմողներուն պատժոյ ենթարկում-ները եւայլն :

Մենք ազգու կերպով կը բողոքենք մարդկային իրաւանց եւ Օսմանեան վեհապետական իրաւունքներուն դէմ դործուած այս կերպ անարդար յարձա-կումներուն դէմ :

Նոյնպէս ձեզի կ'ազդարարենք որ եթէ այսպիսի արարքներու վերջ մը չընէք, մենք պատրաստ ենք կոուելու մինչեւ վերջին մարդ :

Վասն Ազգային Իրաւանց Պաշտպանութեան կեդրոնական Գօմիթէի

ՃէՎԱՏ

Նոյ. 20-ին, Մըսթըրը Թրէվիսի որբանոցէն երեք Հայ որբ տղաներ կը փախչին եւ կը դեպերին փողոցներու մէջ: Թուրք ոստիկաններ կը ձերբակալեն ու կը բանտարկեն իրրեւ հրձիգներ: Այս անմեղ տղաներու բանաէն ազատուելու գործը Ֆրանսական հրամանատարութեան կրկնակի գեմումներէ վերջ հազիւ կարելի կ'ըլլայ յաջողցնել:

Նոյ. 27-ին, ՄիւթէսարիՖը կը բողոքէ Ֆրանսացիներու կողմէ գրաւուած շէնքերուն վրայ բարձրացած Ֆրանսական զրօշակներու դէմ, յայտարարելով թէ ատիկա Օսմանեան վահագատական իրաւունքներու բռնարարում մըն էր:

Նոյ. 28-ին, Իսլամական կոմիտէի կողմէ բողոքագիր մը կը զրկուի Ֆրանսացիներուն, ըսելով թէ Այնթապի մէջ այսքան Հայ գաղթականներու ապաստանիլը, որոնք վրիժառութեան զգացումներով տողորուած են, վնասակար է խաղաղութեան պահպանումին:

Նոյ. 29-ին, Ֆրանսական ճիւղերներու պզտիկ ջոկատ մը Մարաշ-Իսլահիէի ճամբուն վրայ պատելու ատեն Էլ-օղլուէն 15 քիլօմէթը հարաւ յարձակում մը կը կրեն որմէ մէկ սպանեալ եւ երկու վիրաւոր կ'ունենան: Չարագործները չեն զըտնուիր:

Նոյ. 30. Ֆրանսացիք իրենց հրամանատարութեան տակ կ'անեն ոստիկանական կազմը որ մեծ դայրոյթ կը պատճառէ Թուրքերուն:

Դեկտ. 5-ին վերոյիշեալ դէպքին առթիւ Ֆրանսացիք հետեւեալ գրութիւնը կ'ստանան Տիգրանակերտէն.—

Տիգրանակերտ, 5 Դեկտ. 1919

Ֆրանսական Գրաւման Բանակի Հրամանատարութեան,

Ինծի տեղեկացուեցաւ թէ գուր Այնթապի կառավարութեան ոստիկանական վարչութիւնը եւ ժանտարմըրին ձեր հրամանատարութեան տակ առնելու առաջարկ մը ներկայացուցած էք, ըսա Չինադադարի յաւելուածական չորրորդ յօդուածի մը տրամադրութեան:

Մուարօսի մէջ մէկ զինադադար կնքուեցաւ: Ուրիշ յօդուած չկայ եւ ես զինադադարի պայմաններուն մէջ սեւէ յաւելում չեմ գիտեր: Եթէ նմանօրինակ յաւելում մը գտնուէր, իմ կառավարութիւնս այդ մասին ինծի տեղեկացուցած պիտի ըլլար. ուրեմն ես ազդուօրէն կը բողոքեմ Անգլիական հրամանատարութեան մասնակցութեամբը 31 Հոկտ. 1918-ին ստորագրուած զինադադարի պայմաններուն հակառակ ձեր գործունէութեան եղանակին դէմ: Չինադադարի այս պայմանները Այնթապի մէջ ալ հրատարակուած են:

Նայնպէս լսեցի զնդապետ Անարէ կոչուած մէկու մը մասին, որ Օսմանիյէն Մարաշ փոխադրուած է եւ ուր միւթէսարիՖին առաջարկեր է քաղաքին վարչական գործերուն մէջ իր մասնակցութիւնը բերելու մասին:

Անգլիացիք իրենց գրաւման ժամանակաշրջանին, կառավարութեան ներքին գործերուն չեն միջամտած: Ձեր Այնթապ հրատարակուած յայտարար-

բութեան մէջ ծանուցած էք որ Ֆրանսական գրամման ձեւը ճիշտ ու ճիշտ Անգլիականին նման պիտի ըլլայ, ուրեմն պէտք չէ սր ձեր յայտարարութեան հակառակ գործէք:

Ձեր Պոլսոյ Բարձր Գովիսէրութիւնը Թուրք կառավարութեան յայտարարած է որ գրամման այս փոփոխութիւնը որոշման մը արդիւնք չէ այլ պարզապէս Անգլիական եւ Ֆրանսական գինուորներու միջեւ փոխանակութիւն մը (պէճէվիշ):

Մեր Պոլսոյ կառավարութիւնը այս յայտարարութիւնը իրրեւ «կարանթի» դաշնագրութիւն մը նկատած է, մինչդեռ Այնթապի, Մարաշի, Ուրֆայի եւ Պիրէճիքի հրամանատարներն ու սպաները ձեր Բարձր Գովիսէրութեան յայտարարութեան հակառակ կը գործեն:

Թուրքիոյ հետ խաղաղութիւն դեռ չէ կնքուած. մենք մեր ձեռքը Մուտրոսի մէջ կնքուած զինադադարի պայմաններէն դատ ուրիշ բան չունինք: Այս զինադադարի պայմաններուն հակառակ սեւէ միջամտութիւն եւ պահանջ հակառակ ըլլալով արգարութեան, մեր կողմէ չի կրնար ընդունուիլ:

Այս ուղղութեամբ, ձեր ըրած բոլոր բռնի գործողութեանց դէմ, ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան առաջ, կը բողոքենք: Թուրքիան արեւելքի մէջ երկիր մըն է ուր Ֆրանսական գրականութիւնն ու գիտութիւնը ամենաշատ տարածուած է դարերէ ի վեր: Մեր երկիրը Ֆրանսայի տնտեսութենէն օգտուած է. տնտեսական մարզին մէջ Թուրքիա Ֆրանսայի ամենահին բարեկամն է:

Ես կ'ուզէի ձեզի հասկցնել որ բուն իսկ ձեր երկրի շահուն համար պէտք է զգուշանաք ընել անանկ բաներ որոնք Թուրք ազգին սիրտը կը յուզեն:

Մեր ներքին գործերուն չի միջամտելու մասին պէտք եղած հրամանները տալու եւ արդիւնելու խնդրանքով, հաճեցէք ընդունիլ իմ խորին յարգանաց հաւաստիքը:

ՃէՎՏԻԹ

Ընդհանուր Հրամանատար Թուրք 13-րդ Զօրաբանակի

Դեկտ. 9-ին, Ժէնէրալ Քէրէթ Այնթապ կուգայ:

Դեկտ. 10-ին, մեծ յուզում Մարաշի մէջ. Սիւլէյման Փաշան 800 մարդերով Այնթապի եւ Իսլահիէի ճամբան կտրելու կը պատրաստուի:

Դեկտ. 14-ին, ի պատիւ Ժէնէրալ Քէրէթի զօրանցք մը կը կատարուի Քիլիսի եւ Մարաշի ճամբաներուն զիրար խաչաձեւուող կէտին վրայ, ուր հրաւիրուած էին Թուրք մեծաւորներ, Հայ Ազգային Միութիւնն ու Ամերիկացի միսիոնարներ: Թուրքերը զգուշացան ամբողջութեամբ ներկայ ըլլալու, միմիայն միւթէսարիֆ Ճէլալէտաինը իր մի քանի հետեւորդներով ներկայ էր: Թուրք ժանտարմներէն ալ 70-ի շտի կը մասնակցէին այս զօրանցքին, բայց դեռ զօրանցքը չսկսած այս վերջինները աներեւութացան, ինչ որ Ֆրանսական հրամանատարութեան ուշադրութենէն չվրիպեցաւ, եւ երբ Ֆրանսացի հրամանատարը քիչ մը ջղագրգռուած միւթէսարիֆին հարցուց թէ ո՞ւր են, կարծեմ թէ թիւրիմացութեամբ քաղաք վերադարձան,

պատասխանուեցաւ : Մակայն , ո՞վ հրաման տուաւ՝ հարցումը անպատասխանի մնաց , որովհետեւ արդէն երկունքի օրեր էին եւ պայթումը մօտալուտ էր : Զօրանցքը շատ սպառ եւ աճապարանքով անցաւ : Իսլամական կոմիտէն հետեւեալ ազդու բողոքը ղրկեց ,— «Ֆրանսական զրաւումը մեր անկախութեան համար հարուած մըն է եւ անհամաձայն՝ ազգային բաղձանքներուն» :

Դեկտ. 15-ին , Մարաշի մէջ թուղթ կը փակցնեն փողոցներու պատերուն վրայ , ժողովուրդը Ֆրանսացիներուն դէմ պատերազմի հրաւիրելու իմաստով : Ամէն կողմ գրգռութիւն . մահմետական բնակչութիւնը կը զինուի , իսկ Ֆրանսացիներու խաղաղասէր ընթացքը անոնց տկարութեան կը վերագրուի :

Դեկտ. 22-ին , Մարաշի մէջ գրգռութիւնը վերին աստիճանի կը հասնի , գործ եւ առեւտուր կը դադրին . Պոլսէն եկած կարգ մը հրահանգներ կ'ըսեն թէ «Ֆրանսացիք Անգլիացիներու պէս իրենց տեղը կենալու են , հակառակ պարապային արիւնը հեղեղի պէս պիտի հոսի» :

Դեկտ. 23-ին Մարաշ գացող ջոկատ մը Պաղարճըզի մէջ կռուի կը բռնուի : Ֆրանսասէր թուրքեր սպառնալիքի տակ , ազգայնականներ մեծ գործունէութիւն կը ցուցնեն , զէնքեր բաժնելու , ռազմամթերք փոխադրելու , զիրքեր սրուելու , քաղքէ դուրս ճամբորդող Հայեր սպաննելու :

Դեկտ. 25 , Պաղարճըզի մէջ զրոյցներ կը շրջին թէ Գըլլըճ Ալի Պէյը կ'սպասէ , իր 12,000-ի մօտ կանոնաւոր զինուորներով Մարաշի վրայ քալելու համար : Քիւրտերուն սլրօպականա կ'ըլլայ որ մասնակցին պատերազմի :

Դեկտ. 29-ին Հայերու ջարդ կ'սպառնան : Կառավարութիւնը պատասխանատուութիւնը կը ձգէ քրիստոնեաներուն վրայ :

Դեկտ. 30-ին «Ազգային մեծ տօնի օր» : Թուրք թշնամութեանց պաշտօնական յայտարարութեան օր կրնանք նկատել այս օրը , իրրեւ թէ Օսմանեան Կայսրութեան 600-րդ տարին ըլլար , քաղաքին շուկաները դրօշակներով զարդարուեցան : Ֆրանսացիք թուլատրեցին այս ցոյցը , պայմանաւ որ ցուցարարներ «Թրանսվէրսալ»* փողոցին արեւմտեան կողմը չանցնին : Հակառակ այս ազդարարութեան՝ հազարաւոր թուրքեր

*) Այս փողոցը Հայկական քաղաքը թրքականէն անջատող լայն սուղտան է որ տարագրութեան ժամանակ բացուած էր Պալրդիէն դէպի Զուզուր Պօսթան ու անկից ալ Մարիֆի առջեւէն դէպի «տիփօն» (Օսմ. զօրանոց) կարգ մը հայկական տուններ փլցուելով :

ի մի խմբուած մինչեւ Գոլէճի արտաքին պարիսպին շուրջ Ֆրանսացիներու քթին տակը մտան : Յուցարարներ դրօշակներով, սանճագներով (կրօնական մեծ դրօշակ մը կանաչ գոյնով), թմբուկներով, երաժշտական անձոռնի գործիքներով, վայրենի գոռում գոչիւններով Հայկական թաղերու եւ Ֆրանսական դիրքերու շուրջ մինչեւ իրիկուն պատեցան : Ֆրանսացիք հետաքրքրութեամբ դիտեցին այս Բարեկրօնեան խառնակութիւնը, ուր ամբոխային վատ զգացումներու եւ կիրքերու արտայայտութիւնը, կոյուղիներու բացուածքներուն կը նմանէր : Լեզուազարութիւններ ու հայհոյութիւններ անսահման չափերու կը հասնէին : Ոչ մի ժողովրդային հաւաքոյթ կատարած մահմետական ամբոխի մը չափ քստմնեցուցիչ եւ ազել չէ եղած : Վայրենիութեան, աւազակութեան, մոլեռանդութեան, ստահակութեան, ժահրտութեան, տղիտութեան խառնուրդ մըն էր ան :

Այս ցոյցով իբրեւ թէ թուրքեր յաղթանակ մը շահեցան, իսկ Ֆրանսացիք եւ Հայեր բացառիկ տրամի մը հանդիսատեսները եղան :

Ահաւասիկ Ֆրանսացիներու Այնթապ հաստատուելէն ասդին, քաղաքին երկու ամսուան վիճակը այս եղած է, անբնական վիճակ, մօտալուտ փոթորիկի մը պայթումի նշաններով : Պատերազմի տենդն ու սարսուռը կը տիրէին ամէն կողմ : Թուրքեր քաղաքը շրջաններու կը բաժնեն «Աէմթ» անունով, որուն իւրաքանչիւրին պետ մը նշանակուած էր «Աէմթ Բէխի» անունով : Տարագրութենէն վերջ հազիւ տարի մը հանդիսատեսած տարաբախտ հայութիւնը կրկին կռուի կրակներուն մէջ նետուելու փորձանքին կ'ենթարկուէր : Ժամանակը ձմեռը լլալուն՝ օդը ցուրտ էր եւ ձիւնն իջած էր . հայութիւնը ինքնամփոփում մը ունեցաւ : Հայեր թրքական թաղերէն հայկական թաղեր փոխադրուեցան, Հայ արհեստաւորներն ու վաճառականները սկսան իրենց գոյքերը հետզհետէ տուն փոխադրել : Այս նախազգուշութիւնները մեծապէս նպաստեցին Այնթապի ինքնապաշտպանութեան գործի յաջողութեան :

ՏԱԳՆԱՊԱԼԻ ՕՐԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

ԳԼՈՒԽ Դ.

1920 Յունիվ . 1-էն Ապրիլ 1

Յունիվ . 1-ին, Մարաշի կռուի նախօրեակին, խանութները զոց եւ փողոցները պատնէշներով ամրացուած :

Յուևիվ. 3-ին, Մարաշի դէպքէն ազդուած Այնթապի մէջ սկսաւ աննախընթաց խուճապ մը:

Յուևիվ. 5-ին, Ահմէտ Մուխթարի երեսփոխան ընտրուելուն առթիւ ցոյցեր եւ տաք բանախօսութիւններ:

Յուևիվ. 6-ին Պաղարճըզէն բողոքագիր մը կը զրկուի Ֆրանսացիներուն հետեւեալ իմաստով.—

Ա. Ֆրանսացիք Հայ Զէթէներու հետ միացած թնդանօթի եւ ուրիշ գէնքերու հարուածներով այրած եւ քանդած են ձէճէլի դիւղը եւ անոր մեծ վնաս պատճառած:

Բ. Ֆրանսական ձիաւորներ Գարապըլըզլը հասնելով ուզեր են բռնի պաշար առնել զիւզացիներէն առանց փոխարժէքը վճարել ուղեւու, եւ երբ զիւզացիները մերժած են, ծեծի ու խոչտանդումի ենթարկուած են:

Գ. Մարաշ գացող Ֆրանսացի ձիաւոր մը Գարա Ալի կոչուած պատուաւոր մարդ մը սպաննած է, երբ այս վերջինը Գարապըլըզլը իր տունը կը վերադառնար: Կ'աւելցնէին որ ասոր հետ երկու հոգի եւս կը դանուէին, որոնց ողջ կամ մեռած ըլլալուն մասին տեղեկութիւն չունէին:

Դ. Ախրըր ազգի մօտ դանուող Ֆրանսացի զինուորներ անատուր փայտ կտրելէ վերադարձող երկու մահճեատականներ սպաննած են:

Ե. Երկու ամիսէ ի վեր Ֆրանսացիք Հայերը կը զինեն եւ որոնք շարունակ բերել կուտան թնդանօթներ, սաղմամթերք եւ ուրիշ գէնքեր եւ անոնց տուններն ու եկեղեցիները տեսակ մը ամբացած պատնէշներ եղած են, որուն նպատակը՝ մահճեատական հասարակութիւնը ջարդել է:

Զ. Հոս եւ չրջակայքը աւաղակներ չկան: Միմիայն զինուած մարդիկ կան, որոնց նպատակն է դարձել մեր ազգային իրաւունքները յափշտակողներուն դէմ:

Է. Մենք կը բողոքենք «աւաղակ» յորջորջումին եւ վերոյիշեալ վայրերնի արարքներուն դէմ:

Ը. Կը պահանջենք որ սոյնօրինակ կացութեան մը վերջ տրուի:

Թ. Այս բոլորին համար վերջին անգամ ըլլալով կը յայտարարենք, որ մենք ստիպուած պիտի ըլլանք դմեզ բոլորս ալ զործի մղել տպագային, ընդդէմ բոլոր ազգային իրաւանց վնասող շարժումներուն, պատասխանատու բռնելով բոլոր անոնք որոնք ազգային իրաւունքները այս կերպ կ'սանակոխեն:

(Ստորագրուած Պաղարճըզի եօթը աւաղանիներու կողմէ)

Յուևիվ. 8-9. Գօլօնէլը Հայ Ազգ. Միութեան կը թելադրէ, որ Մարաշ գրութեամբ մը Ազգ. Միութեան աջակցութիւնը ապահովեն Ֆրանսացի զինուորներուն, եւ միեւնոյն ժամանակ կարգ մը թելադրութիւններ ընեն խաղաղութիւնը պահպանելու շուրջ:

Յուևիվ. 9-21. Այնթապի եւ չրջակայքի մէջ անդորրութիւնը վերահաստատելու Ֆրանսացիներու փորձերը ի դերեւ կ'ելլեն: Թուրք չէթէներ ամբողջ չրջանը բռնած, ճամբաները պոչած եւ հեռազրական թելերը կտրած են. Մարաշէն բանրեր չի կրնար անցնիլ. Ազ-սուլի կամուրջը կը քանդուի. Լէօթընան

Ֆինդի դեկավարութեամբ Մարաշ սլարէն տանող ճիւղերներու ջոկատ մը ամբողջութեամբ կ'աներեւոյթանայ :

Յուևլ . 21 . իրիկունը ժամը 5-ին (ը . ե .) , երբ Փրանսացի զինուոր մը (Ալճերացի) Փրանսական փուռը* կ'երթար , կը փորձուի իսլամ կնոջ մը լաչակը վերցնել , որուն կ'ընկերանար իր 16-17 տարեկան դուստրը : Այս սրբապղծութեան դէմ տղան կը յարձակի Ալճերացի զինուորին վրայ որ իր սուինով կը սպաննէ զայն :

Երբ երկու ազգեր իրարու դէմ լարուած են , սովորական դէպք մը , պատահական անզգոյշ ընթացք մը կրնայ շարժման մէջ դնել բոլոր այն ոյժերը որոնց բախումով պատերազմ կը ծագի : Պատիկ կայծ մը ամբողջ մեքենայ մը շարժման մէջ կը դնէ : Այս դէպքը թուրք թաքուն նպատակը ա'լ աւելի որոշ կերպով երեւան բերաւ : Հետեւեալ օրն իսկ մահամետականներու կրօնամոլութեան ջիղերուն դաշող այս դէպքը տեղի տուած էր վիթխարի յուղարկաւորութեան հանդէսի մը կարգադրութեան : Բազմամբոխ ժողովուրդ մը կը հետեւի դազազին : Ակնյայտնի հայհոյութիւններ կ'ըլլան Հայերու եւ Փրանսացիներու (կեալուրներու) հասցէին : Այդ աննշան պատանին օրուան մարդը եղաւ եւ ազգային ու կրօնական հերոսի մը կարգն անցաւ : Իսկ թաղման արարողութենէ վերջ սպառնալից բողոքագիր մը զրկուեցաւ Փրանսական հրամանատարութեան , որուն ի պատասխան հանդուցեալի ծնողաց եւ պարագաներուն 400 Օսմ . ոսկիի դումար մը եւ այս անախորժ դէպքին տեղի տուող զինուորին խիստ պատիժ մը տալ խոստացուեցաւ :

Թուրքեր ասով ալ չզոհացան , որովհետեւ 400 ոսկի արեան զին մը վճարելու առաջարկ մը Փրանսացիներու կողմէ՝ տկարութեան նշան կը սեպէին , եւ ուրիշ հատուցումներ պահանջելու քաջալերութիւնը կ'ստանային :

Նոյն օրը ՄիւթէսարիՖը Փրանսական հրամանատարութեան կ'առաջարկէ որ թրքախառն Փրանսական ոյժեր քաղաքին ապահովութեան հսկեն , հուանական մեծ դէպքի մը կամ բախումի մը առաջքն առնելու համար :

Յուևլ . 29 . այս ատեն նորընտիր Ազգային Միութիւնը կազմուած էր հետեւեալներէ .— Տիարք՝ Տոքթ . Գ . Արսլանեան , Յակոբ Մուրատեան , Նազարէթ Փրսթրզեան , Սողոմոն

*) Այս փուռը Պէլէտիյէ խանը կոչուած մեծ շէնքին կից կը գտնուէր , որ այն ժամանակ կոռավարական պալատի վերածուած էր :

Արեւեան, Խորէն Վարժապետեան, Յակոբ Մելքոնեան, Գրիգոր Ճէպէճեան, Յակոբ Միւրէքեան, Տիգրան Տ. Մեսրոպեան, Երուանդ Ակիմեան (Կաղթականներէն), Գօլօնէլ Թլի Սէնթ Մարիի թելադրութեամբ ասոնց պիտի ընկերանային երեք յարանուանութեանց պետեր, Գեր. Բաթրի Մարիանօ (Կաթոլիկ), Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թափուզճեան (Լուսաւորչական), Վեր. Ենովք Հատիտեան (Բողոքական) :

Ճիշտ այս թուականին Մարաշի կոտորածին րօթը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ քաղաքին մէջ : Մարաշի սրտաճմլիկ կոտորածին մասին մինչեւ այս թուականս ունէ տեղեկութիւն չէր հասած Այնթապ : Ֆրանսացիք իսկ այդ մասին բան մը չէին գիտեր :

Մարաշի մասին հետեւեալ տարածայնութիւնները սկսան չրջան ընել, թէ Մարաշ ոմբակոծուեր է Նօրմանի եւ Քէրէթի ոյթերուն կողմէ, թէ քաղաքին երկու երրորդը հրոյ ճարակ եղած է, թէ քաղաքին բնակչութեան մեծամասնութիւնը, 10,000-ի չափ Հայեր, իսկ անորոշ թաղերու թուրքեր՝ կոտորուած են. վերապրողներ սարսափելի թշուառութեան մատնուած են, ուտեստեղէնի եւ պատսպարանի չգոյութեան պատճառաւ, որովհետեւ ձմեռ էր եւ սաստիկ ձիւն կար : Մարաշի լեռներուն վրայ Ֆրանսացիք 700-ի չափ կորուստ տուած եւ պաշարի չգոյութեան պատճառաւ ետ քաշուած են : Նահանջը աւելի աղէտաբեր եղեր է քան կռիւր : Թուրքեր յանձնուիլ ուզեր են, իսկ Ֆրանսացիք մերժելով, հետեւեալ օրն իսկ քաղաքը ձգած են տանելով իրենց հետ միասին դէպի Ատանա 2-3000 Հայեր որոնք ճամբան ձիւնի տակ թաղուելով եւ սառելով անհամար կորուստներու ենթարկուած են :

Այս զրոյցները քաղաքին մէջ տարածայնուելով ահագին համեմատութիւններ կ'ստանային ժողովուրդին երեւակայութեան մէջ : Մարաշի դէպքը երկու օգուտ ունեցաւ, մին Այնթապի կռիւները ուշացուց, քանի որ թուրքերն ալ Հայերու չափ սահմակեցան այս դէպքէն, երկրորդ՝ Հայեր կանխատեսելով իրենց ալ սպառնացող նոյն վտանգը, արթուն դտնուեցան եւ պէտք եղած կարգադրութեանց ձեռնարկեցին :

Մինչեւ այս թուականը, Հայեր մեծ վստահութիւն ունէին Ֆրանսական ոյթերուն վրայ այն հաւատքով որ դէպքի մը պարագային Ֆրանսական քանի մը ռումբեր պայթեցնելով թշնամին պիտի սահմակեցնէին եւ զգաստացնէին :

Յուելվ. 30. Աղգ. Միութիւնը կ'որոշէ երկու հոգի զրկել

Հալէպ, Ատանա եւ խնդրել Ազգ. Միութիւններէն որ օգնեն Այնթապին, նմանապէս մեր այս անել կացութեան ելք մը գտնելու համար դիմեն Տօքթ. Այթուհեանին, Տամատեանին եւ Ազգ. Պատուիրակութեան :

Յունիվ. 31 : Երկու Այճերացի զինուորներ կարգ մը գնումներ կատարելու համար մեծ շուկայ կ'իջնեն : Խանութպանի մը հետ պզտիկ վէճ մը կ'ունենան եւ ահա ասոր վրայ բոլոր խանութպաններ կը թափին վերոյիշեալներուն վրայ եւ ակնթարթի մը մէջ մեծ շուկան (Արասա) անանցանելի կ'ըլլայ խուժանով մը : Զինուորներ իրենց կեանքը վտանգի մէջ զգալով իրենց ասորճանակներուն կը դիմեն . ամբոխը կ'ընկրկի, իսկ զինուորներ կամաց կամաց կը քաշուին եւ կ'ապաստանին դէպքին վայրը փութացող երկու ոստիկաններու, որոնք իրենք զիրենք քառորդ ժամէ ի վեր պաշտպանող զինուորներու զէնքերն առնելով կ'ենթարկեն զանոնք ամբոխին մոլեգնութեան : Կռուփներու եւ գաւազաններու տեղատարափին տակ զինուորներ ուշաթափ կ'իյնան եւ կ'իսամեռ վիճակի մէջ կը փոխադրուին կառավարատուն : Այդքանով ալ յագուրդ չգտած խուժանը կ'իյնայ Հայ արհեստաւորներու վրայ որոնք այդ օրերուն արդէն շատ քիչ էին թիւով այդ շուկային մէջ : Ազմուկը հետարզհետ կը բարձրանայ . ոմանք «ի գէն» կ'աղաղակեն, ոմանք իրենց զէնքերը տուներէն ու խանութներէն դուրս բերելու կը շտապեն : Այս իրարանցումին մէջ հետեւեալ խօսքերը շատ որոշ կը լսուէին .— «Եղբայրներ, նախ մեր մէջ գտնուող կեափուրները սպաննենք ու ապա Ֆրանսացիներուն դէմ քալենք» : Այդ օր Հայ արհեստաւորներէն ոմանք վիրաւորուեցան, ոմանք դերուեցան, իսկ մաս մըն ալ հազիւ կրցան փախչելով ապաստանիլ հայկական թաղերուն մէջ : Սակայն թուրք ազգայնական պետեր ցրուեցին ամբոխը, ըսելով որ դեռ կոխի ժամը չէր հնչած :*
* Երկու Այճերացի զինուորներ կարգ մը գնումներ կատարելու համար մեծ շուկայ կ'իջնեն : Խանութպանի մը հետ պզտիկ վէճ մը կ'ունենան եւ ահա ասոր վրայ բոլոր խանութպաններ կը թափին վերոյիշեալներուն վրայ եւ ակնթարթի մը մէջ մեծ շուկան (Արասա) անանցանելի կ'ըլլայ խուժանով մը : Զինուորներ իրենց կեանքը վտանգի մէջ զգալով իրենց ասորճանակներուն կը դիմեն . ամբոխը կ'ընկրկի, իսկ զինուորներ կամաց կամաց կը քաշուին եւ կ'ապաստանին դէպքին վայրը փութացող երկու ոստիկաններու, որոնք իրենք զիրենք քառորդ ժամէ ի վեր պաշտպանող զինուորներու զէնքերն առնելով կ'ենթարկեն զանոնք ամբոխին մոլեգնութեան : Կռուփներու եւ գաւազաններու տեղատարափին տակ զինուորներ ուշաթափ կ'իյնան եւ կ'իսամեռ վիճակի մէջ կը փոխադրուին կառավարատուն : Այդքանով ալ յագուրդ չգտած խուժանը կ'իյնայ Հայ արհեստաւորներու վրայ որոնք այդ օրերուն արդէն շատ քիչ էին թիւով այդ շուկային մէջ : Ազմուկը հետարզհետ կը բարձրանայ . ոմանք «ի գէն» կ'աղաղակեն, ոմանք իրենց զէնքերը տուներէն ու խանութներէն դուրս բերելու կը շտապեն : Այս իրարանցումին մէջ հետեւեալ խօսքերը շատ որոշ կը լսուէին .— «Եղբայրներ, նախ մեր մէջ գտնուող կեափուրները սպաննենք ու ապա Ֆրանսացիներուն դէմ քալենք» : Այդ օր Հայ արհեստաւորներէն ոմանք վիրաւորուեցան, ոմանք դերուեցան, իսկ մաս մըն ալ հազիւ կրցան փախչելով ապաստանիլ հայկական թաղերուն մէջ : Սակայն թուրք ազգայնական պետեր ցրուեցին ամբոխը, ըսելով որ դեռ կոխի ժամը չէր հնչած :*

Ազգ. Միութիւնը սոյն դէպքերը տեղեկացուց Ֆրանսական հրամանատարութեան որ հետեւեալ խօսքերով կ'ուզէր յուզուած միտքերը հանդարտեցնել .— Այս դէպքերը սովորական բաներ են, թէ Բարիդի մէջ ամէն օր կը պատահին, թէ 10-15 Հայերու սպանութիւնը չէր կրնար պատերազմի մը սկզբնաւորութիւնը կամ պատճառ ենթադրուիլ, թէ Հայեր պաղարկանութեամբ պէտք է դարձեալ շուկայ իջնեն, եւ թէ պէտք է

*) Այս դէպքին 7 Հայեր վիրաւորուեցան եւ հաս մըն ալ անբերելութեամբ :

Թուրքը սիրաշահելու եւ անոր բարեկամութիւնը ապահովելու աշխատինք :

Ֆրանսական հրամանատարութիւնը ինքն ալ լաւ գիտէր որ ասոնք պարզ եւ սովորական զէպքեր չէին : Բայց գերմանական 42-նոցներու ձայնին իր ականջը վարժեցուցած Ֆլի Սէնթ Մարիին համար ասանկ ազմուկներ կ'արեւորութիւն չունէին . կ'ուզէր ժամանակ շահիլ եւ կարելի եղածին չափ պատերազմը յետաձգել , որովհետեւ զրոյն անմիջական օդնութեան մը յոյսը չատ տարտամ եւ զժուարին ինզիր մըն էր : Քամին կը փչէր , ճիւղն կը տեղար եւ ճամբաները զժուարանցանելի էին :

Փետր . 1-5 : Հալէպէն Այնթապ փոխադրուող չորս Ամերիկացիներ Պէշ-կէօղի մօտ կը յօշոտուին եւ կը թաղուին տեղւոյն վրայ : Անոնց մարմինը ժանտարմըրի դոմանտանին միջոցաւ կը փոխադրուի Այնթէպ եւ կը յանձնուի Գոլէճին : Կառավարական պաշտօնեայ մը , ոչ-ղինուորական , զէնք կրող Թուրքի մը զէնքը կը պահանջէ , երբ կը մերժուի , կրկին խուճապ մը կ'սկսի եւ երկու Հայեր կը վիրաւորուին , Ա . Փօլաաեան եւ Յ . Պարպարաեան :

Փետր . 6 : Սորէթ Մէզրէի վերի եւ վարի ջրաղացներուն մէջ , ինչպէս նաեւ Պօսթանճրղի եւ Քէրէլի ջրաղացներու մէջ կ'սպաննուին հետեւեալ Սասունցիները , Յակոբ , Գէորգ , Կիրօ , Խաչօ , Կարօ եւ Արշակ :

Փետր . 7 : Ֆրանսական հրամանատարին հրաւերով Ազգ . Միութիւնը կը ներկայանայ սպայակոյտին (էք-ա-մամէօր) , ուր Թուրքերն ալ հրաւիրուած էին , բայց չեն եկած եւ իրրեւ պատրուակ Գօլօնէլին դրութեամբ մը կը բողոքեն , որ Հայ մը Գօզանլըի մէջ Թուրք ժանտարմ մը նախատած է եւ թէ կը վախնան սպայակոյտի պաշտօնատեղին դալու , մի գուցէ Մարաշի զէպքէն վերջ իրենք ալ հոս ձերբակալուին :

Ազգ . Միութիւնը թրքական ադրիւրէ մը կը տեղեկանայ որ հայկական թաղերու մէջ վեց պահականոցներ պիտի հաստատուին :

Փետր . 8 : Կառավարական պալատին մէջ խառն ժողով մը տեղի կ'ունենայ ուր ներկայ էին նաեւ Գօլօնէլ Ֆլի Սէնթ Մարի , Գարիթէն Բրնօ , Միւթէսարըֆ Ճէլալէտտին , Թուրք երեւելիներ , Իսլամական Կոմիտէի (Ճէմիյէթի Իսլամիյէ) քանի մը անդամներ , Հայ երեւելիներ եւ Ազգ . Միութիւնը :

Ֆրանսական հրամանատարը իր ցաւը յայտնեց Թուրքերուն , որոնք չէին բարեհաճած իր հրաւերին ընդառաջել : Թուրքեր իրրեւ չքմեղանք կը յիշեն Արթին անունով Հայու մը

լեզուազարութիւնները թուրք ժանտարմայի մը դէմ: Գօլօնէլ դիտել կուտայ որ ներկայիս հայկական թաղերու մէջ պահանջ հաստատելու պէտք չկայ, ինք այդ մասին յարմար տնօրինութիւն մը պիտի ընէ: Գօլօնէլի մեկնումէն վերջ Հայերու եւ թուրքերու միջեւ խորհրդակցութիւններ կ'ըլլան, խնդիր կ'ըլլայ Հայերու իրենց թաղամասերուն մէջ քաշուած մնալը, շուկայ չիջնելը, խանութ չբանալը եւայլն: Այս մասին Տիար Յ. Մուրատեան իրրեւ պատասխան կը յիշէ երկու դէպքեր, մին՝ Ֆրանսացի դինուորներ ծեծելու առթիւ քանի մը Հայերու խոշտանգուելը եւ երկրորդ՝ թուրք ժանտարմայի մը թուրք քաղաքացիէ մը արգիլեալ զէնքեր պահանջելու խնդրով երկու Հայերու վիրաւորուելը: Այս դէպքերը Հայերուն անպատահութիւն կը ներշնչեն: Նոյնպէս դիտել տրուեցաւ որ թուրքեր բացէ ի բաց արգիլեալ զէնքեր պահած էին իրենց խանութներուն մէջ: Ի վերջոյ որոշուեցաւ երկու տարրերու միջեւ համերաշխութիւն մը դոյացնելու համար յանձնախումբ մը կազմել Հայերէ եւ թուրքերէ բաղկացած:

Փետր. 11: Զորս թուրքեր Գէորգ Աշապետրոսեան անուն 61 տարեկան Հայ մը կոնակէն կը վիրաւորեն Սու պուրճու եւ Պալըզլըի պահականոցներուն միջեւ գտնուող փողոցին մէջ: Նոյն օրը Ֆրանսական հրամանատարութիւնը Շահին Պէյ կոչուած չէթէյապետէ մը հետեւեալ նամակը կ'ստանայ.—

«Մարաշի ապստամբութիւնը, ժենէրալ Քէրէթի Հայերու եւ թուրքերու մէջ սերմանած առելութեան արգիւնք ըլլալը մէջակող ելաւ: Նոյնպէս տեղւոյն անգործութիւնը պահպանելու եւ Փետր. 11-ին չորս Ամերիկացիներու սպանութիւնը արգիլելու մասին Ֆրանսացիներուն ցոյց տուած անկարողութիւնը ստուգուեցաւ: Ներկայիս Այնթապի եւ Քիլիսի միջեւ երթեւեկութիւնը ապահովուած է: Բացի Ֆրանսացիներէ, ամէն մարդ կըրնայ ապահով երթեւեկել վերոյիշեալ քաղաքներու միջեւ»: (Հոս գանց կ'առնենք Ֆրանսացիներու հասցէին նետուած լուտանքները):

Քիլիսի Գրաւման Զօրաբանակի Հրամանատար
ՇԱՀԻՆ*

Փետր. 13: Յարութիւն Պօղարեան անուն Հայ մը դաշոյնով կը վիրաւորուի թուրքի մը կողմէ:

Փետր. 16: Ազգ. Միութեան դիմումին վրայ Միւթէսարիֆը կը խոստանայ վերոյիշեալ երկու Հայերը վիրաւորողներուն համար հետապնդում կատարել:

Ճիշտ այսօր, Գօլօնէլի հրաւերին վրայ, Ազգ. Միութեան

*) Այս չէթէյապետը Գօլօնէլ Անարէային Այնթապ ժամանման օրը սպաննուեցաւ նոյն ճամբուն վրայ:

դիւանը եւ քանի մը երեւելիներ, ինչպէս նաեւ Փաթրի Մա-
րիանօ, Տ. Ներսէս քհնյ. Թաւուզճեան եւ Վեր. Ե. Հատիտ-
եան ներկայացան սպայակոյտին, իրենց համար իբր թարգման
առնելով Տիար Յ. Ոսկերիչեանը: Գօլօնէլը խիստ արտայայ-
տուեցաւ ներկաներուն, ըսելով թէ՝ Հայեր իրեն չեն հնազան-
դիր, թէ զինք պիտի ստիպեն կոռուելու, եւ թէ շուկայ չեն
իջներ եւ թէ այս ընթացքը Հայոց համար վնասաբեր է:

Ասոր ի պատասխան, Ազգ. Միութեան կողմէ Տ. Ն. քհնյ.
Թաւուզճեան հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Հրամանա-
տար, մենք ձեզի կը հնազանդինք եւ ձեզի հնազանդելու հա-
մար է որ այս ամէն տեսակ բռնութեանց կը լռենք, դուք մեզի
կառավարական պալատը դացէք եւ Թուրքերուն հետ համաձայ-
նեցէք, կ'ըսէք, սակայն մենք Հայերս գիտենք որ մեզմէ շա-
տեր քանի մը տարիներ առաջ այդ պալատը դացին ու չվերա-
դարձան, մեզմէ հարիւրաւորներ այդ կառավարական պալա-
տին մէջ մօրթուեցան ու անոնց դաւակներն իսկ չիմացան ա-
նոնց տխուր վախճանին գաղտնիքները:» Մենք այս բոլորը
գիտնալով հանդերձ, միմիայն ձեզի հնազանդելու համար է որ
հոն կ'երթանք, եւ մենք գիտենք որ մեր այս երթալը մեր կեան-
քի գնովն իսկ է: Դուք մեզի կ'ըսէք՝ «շուկայ ելէք»: Մենք
քանի մը անգամներ փորձեցինք, սակայն միշտ դո՛ւ մը տուինք,
մենք չենք կրնար ժողովուրդը օր ցերեկով մօրթուելու ստի-
պել: Կրնա՞նք ասանկ բանի մը համար ժողովուրդին բռնանալ,
երբ անոր ճակատագիրը դարերէ ի վեր Թուրքին ձեռքով
սպաննուիլ եղած է:

«Գալով այն կէտին որ իբր թէ մենք պատճառ պիտի հան-
դիսանանք Ծրանքօ-Թուրք բախումի մը, կ'ըսենք, բացէք ճամ-
բաները ու ահա մենք դարձեալ տարագրութեան ցուպը մեր
ձեռքը պիտի առնենք, առանց նկատի առնելու այս ձիւնն ու
փուքը, եւ պիտի մեկնինք այնտեղ ուր Համաձայնական պե-
տութիւնք մեզ պաշտպանելու չափ ոյժ մը ունին: Մեծ ու
պզտիկ, ծեր թէ երախայ, ձեռք ձեռքի պիտի տանք, գիւղէ
գիւղ, քաղաքէ քաղաք պիտի պտախինք, մինչեւ որ հանպիստ
վայր մը գտնենք: Եւ ահա այն ատեն դուք աղատ պիտի ըլլաք
Թուրքին հետ ձեր ուզածին պէս վարուելու...»:

Այս պատասխանէն Գօլօնէլը զղածուեցաւ եւ գիտել տուաւ
որ թէ եւ այս պատասխանը խիստ էր, սակայն ինք կը փափա-
քէր որ մենք քիչ մը եւս համբերենք, քիչ մը եւս դո՛ւողու-

*) Տէր Հայրը Անթէքէի գէպին կ'ակնարկէր:

Թիւններ ընենք ու ահա շատ չանցած ամէն բան կարգի պիտի մտնէ : Ազգ . Միութիւնը ջրեց այն զրոյցը , ըստ որում նոր Ազգ . Միութիւնը պոլշեւիկ եղած ըլլար : Եւ ներկաներէն մին նաեւ զիտել տուաւ թէ Թուրքերը մեզի կ'առաջարկեն իրենց միանալ եւ Ֆրանսացիները արտաքսել Այնթապէն :

Գօլօնէյը ասոր ի պատասխան , «Այդ տեսակ առաջարկի մը կ'արժէ միմիայն ծիծաղիլ» կը յարէ :

Փետր . 17-28 : Այս ժամանակամիջոցին էրպէյլի օղլուի , Միլլէթ խանի եւ Նազար աղայի խանի այրիանոցներն ու որբանոցները փոխադրուեցան եւ զետեղուեցան քաղաքի հայկական զանազան թաղամասերուն մէջ : Մարաշի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ առնուեցան , երեք շաբթուան կռիւներէ վերջ Ֆրանսացիք ստիպուած էին Իսլահիէ քաջուիլ հազարաւոր Հայեր իրենց հետ միասին առնելով : Զիւնն ու ցուրար մեծ կորուստ պատճառած էր նահանջողներուն . 2000-ի մօտ Հայեր ցուրտէն ու անօթութենէն մեռած էին , հարիւրներով Սենեկալցիներ սառեր էին . Մարաշի մէջ 150-է աւելի Ֆրանսացի զօրքեր Թուրքերու ձեռքը գերի մնացած էին : Այս սահմուկեցուցիչ լուրը Այնթապի մէջ նոր կարգադրութեան մը տեղի տուաւ : Հայ մեծաւորներ Թուրքերու հրաւերով կառավարական պալատին մէջ ժողով դումարեցին , ուր Հայոցմէ ներկայ էին՝ Արժ . Տ . Ն . քհնյ . Թավուզճեան , Փաթրի Մարիանօ , Տօքթ . Գ . Արսլանեան , Ն . Ֆրստըզճեան , Կ . Տ . Մելքոնեան , Կ . Միւրէքեան , Եր . Ակիմեան , Տօքթ . Յ . Պէղճեան , Պետրոս Աշճեան , Յովհաննէս Լեւոնեան , Յովհ . Ճէպէճեան , Յովսէփ Առաքելեան , Պետրոս Միլլէթպաշեան , Յակոբ Գարամանուկեան , Մհի . Գ . Լէյլէկեան , Խորէն Պէյ Նազարէթեան , Յովսէփ Քէնաիրճեան , Մարգիս Գարամանուկեան , Տօքթ . Չամիչեան , Տօքթ . Գր . Խալֆէեան : Իսկ Ամերիկացիներէն՝ Տօքթ . Ճօն Մէրիլ , Տօքթ . Շէփըրտ եւն . : Միւթէսարըֆ Պէյը քաղաքական խնդիրներու շուրջ կարգ մը տեղեկութիւններ տուաւ , ապա անդրադարձաւ Մարաշի դէպքին վրայ եւ այնքան ցաւով արտայայտուեցաւ որ ներկայ եղող Թուրքերէն ոմանք նոյն իսկ փղձկեցան : Միւթէսարըֆը եզրակացուց , որ իրենց փափաքը եւ կամ մտադրութիւնն էր Մարաշի դէպքէն խրատուելով Այնթապի մէջ ալ նմանօրինակ դէպքի մը առիթ չտալ ու ասիկա միմիայն Հայ եւ Թուրք տարրերու փոխադարձ համաձայնութեամբը կարելի էր , ուստի որոշուեցաւ համաձայնական յանձ-

նախուժք մը կազմել (Իմթիղած Գոօօսիօնը)*, որ նպատակ պիտի ունենար Հայու եւ Թուրքի միջեւ պատահելիք կարգ մը խնդիրներ հաշտարար միջոցաւ մը կարգադրել, երկրորդ՝ Մարաշի համար նպաստամատոյց յանձնախումբ մը կազմել որուն պաշտօնը պիտի ըլլար Մարաշի կարօտեալներուն նպատակ հաւաքել եւ Ամերիկեան Կարմիր Սաչի միջոցաւ հոն դրկել:

ՄիւթէսարըՓ Պէյը առաջարկեց Հայերու որ ասկէ վերջ ունէ խնդրի համար Ծրանոցիներու չդիմեն, այլ ուղղակի կառավարութեան, որովհետեւ Ծրանսական խողովակով եղած դիմում մը կ'ուշանար եւ կառավարութիւնը անկարող կ'ըլլար օրին հարկ եղած կարգադրութիւններն ընելու, ըլլա՛ր հետապընդման, ըլլա՛ր ձերբակալման գործին մէջ: Տիար Յովհ. Լեւոնեան պատասխանելով ըսաւ որ Հայեր երբեք այդ ձեւ միտք մը չեն ունեցած, այսինքն անոնք երբեք չեն անտեսած Թուրք կառավարութիւնը. ինչպէս ասկէ առաջ նոյնպէս ասկէ վերջ Հայեր միշտ բարեկամական վերաբերմունք մը ցոյց պիտի տան Թուրք կառավարութեան:

Պօք առաւ Ահմէտ Մուխթար (յայտնի Թուրք Իթթիհատական եւ ազգայնական պետ) եւ ըսաւ, թէ տարադրութեան խնդրով Այնթապի հայութիւնը մեզ դէմ վշտանալու իրաւունք չունի եւ այդ մասին Այնթապի թրքութիւնը ունէ պատասխանատուութիւն չի վերցնել, որովհետեւ այն ժամանակուան կառավարութիւնը Երեսփ. Ժողովի եւ Բ. Դրան հրամանները գործադրեց. գործիք մը եղած էր միայն:

Ասոր ի պատասխան Տոքթ. Մէրիլ հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ. «Մինչեւ 1914 թուականին վերջերը Թուրքեր իրենց ազգային պատիւը անաղարտ պահեցին՝ Հայերուն հետ վերաբերուելով այնպէս ինչպէս Օսմանցի հպատակ մը (Էմանելքուլլահ??, ընդգծումը մերն է), սակայն զանոնք տարադրելով մինչեւ այդ թուականը իրենց շահած պատիւը կորսնցուցին»:

Այս յանդուզն խօսքերն ու արտայայտութիւնները մեծապէս վշտացուցին Թուրք կառավարական պաշտօնեաները, ի վերջոյ ներկաներէն Տ. Ն. քհնյ. Թավուզճեան անցեալին վերաբերող խնդիրները պատմութեան ձգելով, ներկային ինչ որ անկ է, այդ մասին խորհրդակցելու թելադրութիւնն ըրաւ:

*) Վերջէն Ազգային Միութեան կողմէ նշանակուած Իմթիղած Գոօօսիօնի անդամներն էին՝ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեան, Տիարք Յովսէփ Քէնտիրճեան, Յակոբ Դարամանուկեան, Պ. Միլլէթպաշլեան, Սորէն Պէյ Նազարէթեան, Յովհ. Ճէպէճեան, Յովհ. Լեւոնեան եւ Մհր. Գ. Լէյլէկեան:

Այս փոխադարձ մեղադրանքները քանի մը ժամ տեւեցին . թուրք ժողովականներէն ոմանք Հայ խանութպաններուն շուկայ չելլալնուն մասին առարկութիւններ բրին , ինչ որ երկուցեղերու փոխադարձաբար կասկածոտ վերաբերմունքին պատճառ կը դառնար , ասոր ի պատասխան ըսուեցաւ որ թուրք խանութպաններ պէտք է իրենց խանութներէն վերցնեն այն զէնքերը որոնք կառավարութեան կողմէ արգիլուած են եւ չխօսին այն նախատական խօսքերը որոնք ա'լ աւելի վիշտ կը պատճառեն Հայերու արդէն իսկ վիրաւոր սիրաերուն : Այս թերու զէմ կարծիքներու փոխանակութենէն վերջ , որոշուեցաւ որ կառավարութիւնը ամէն միջոց ձեռք պիտի առնէ քաղաքին անդորրութիւնը պահպանելու համար : Ժողովէն վերջ ժողովականներ կառավարական պալատէն ելլելով մեծ շուկային մէջ համախմբուած թուրք ժողովուրդին բանախօսեցին : Միւֆթին բարձրաձայն աղաղակելով ըսաւ . « Հայրենակիցներ , Հայ մեծաւորներ եւ մենք ժողով մը դումարելով որոշեցինք Այնթապը Մարաշի բախտակից չընել . Մարաշցիք այսօր առանց հացի եւ առանց պատսպարանի մահուան դուռը մօտեցած են . տուփ մը լուցկի 20 դրուչ կ'արժէ , ասկէ կրնաք եզրակացնել թէ անոնք ինչպիսի թշուառութեան մը մատնուած են , ուստի ձեզի կը թելադրենք՝ հանդարտիլ եւ մեր զեղեցիկ քաղաքը աւերակ չղարձնել » :

Միւֆթին այս կերպ արտայայտուելէ վերջ ժողովականներ մեծկակ թափօր մը կազմած մեծ շուկայէն եւ հայկական թաղերէն անցնելէ վերջ ցրուեցան :

Թէ համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար թափուած ջանքերը ինչ արդիւնք ունեցան , այդ պիտի հասկնայ ընթերցողը հետագայ տողերուն մէջ : Գարաթարի կամուրջին մօտ չորս Հայ ճամբորդներ խողխողուեցան , ո'չ հետապնդում , ո'չ ձերբակալում ոճրագործներու : Զինուելու գործը բուն թափով կը շարունակուի թուրքերու կողմէ : Փետր . 28-ին Եղիա անուն Հայ երկաթագործ մը կ'աներեւութանայ թուրք «տէրօրիստ»ներու կողմէ որոնք վերոյիշեալը , երկաթեղէն ծախելու պատրուակաւ , կը տանին քաղաքին անձանօթ դոխնէրէն մէկուն մէջ եւ կը խեղդեն վատաբար . զոհին դիակն իսկ չգտնուեցաւ : Ի վերջոյ թուրք մեծաւորներու կողմէ չորս յօղուածներէ բաղկացեալ վերջնագիր մը կը զրկուի Ֆրանսացիներու , որուն մէջ թուրքեր կը խոստանան քաղաքին անդորրութիւնը ապահովել եթէ հտեւեալ պայմանները դործադրուին .

1. Հայ Լէզէօնականները պէտք է հեռացնել Այնթապէն :

2. Թուրք վարչական գործերուն չի միջամտել :

3. Այնթապ նոր ոյժեր բերել չտալ :

4. Ուէլ գօլօն չի պատրաստել, ըլլայ նոյնիսկ Այնթապէն անցնելու համար : Այնթապի մէջ անդորրութիւնը պահպանելու եւ ճամբաներու երթեւեկութիւնը ապահովելու համար երկու դումարտակ Թուրք զինուորներու Այնթապ մնալուն թուլատրել :

Ֆրանսացիք նկատելով որ խնդիրը լուրջ կերպարանք մը կ'ստանայ, սկսան իրենց ամրաշինութեան գործը աւելի մեծ թափով յառաջ տանիլ, Ամերիկեան Գոլէճը, Տաճկական Հիւանդանոցը, Պէյազ Ահմէտի Օթէլը գրեթէ ամբողջներու վերածուեցան, պատնէշներ շինուեցան, խրամատներ բացուեցան, ներքնուղիներ փորուեցան եւայլն :

Հայեր արդէն ամիսներէ ի վեր կարելին ի դորձ կը դնէին մէկ օրէն միւսը անակնկալ ջարդի մը եւ կամ յարձակումի մը դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար հարկ եղած նախադուշական միջոցներու պատրաստութեան համար : Այս գործը վարելու համար մարմին մը կազմուեցաւ որուն առաջին գործը եղաւ հայկական քաղաքը շրջաններու բաժնել : Այդ շրջաններու մէջ կռուողներ եւ պետեր նշանակեց. տուններու մէջ գաղտնի պահականոցներ ղեակեց որպէսզի փոխն ի փոխ հսկեն պատուհաններու առջեւ մինչեւ առաւօտ փողոցի անցուղարձերուն, մանաւանդ Թուրք պահակներու, իբրեւ թէ անդորրութեան հսկող Թուրք ջոկատներու գործունէութեան վրայ : Գէպքի մը պարագային, որոշեալ կէտերու մէջ անմիջապէս պատնէշներ կանգնելու համար մարդիկ որոշուեցան եւ պատնէշ շինելու համար հարկ եղած քարերն ու առաղձը պատրաստ գրուեցաւ այդ կէտերու մօտ գանուող տուններու մէջ : Այս գործերուն մեծ եռանդով կը հսկէին Ատուր Լեւոնեան եւ Աւետիս Գալէմքեարեան. միւս կողմէն մեծ ջանք կը թափէին Ժողովուրդին մօտ գանուող զէնքերուն ու ռազմամթերքին քանակն ու սրակը արձանադրելու :

Այնթապի հերոսամարտի պատմութեան մէջ, Հայ արհեստաւորներու եւ Հայութեան պատիւ բերող ձեռնարկը եղաւ պօմպաներու շինութիւնը որ մեր յաջողութեան մեծապէս նպաստեց : Ազգ. Միութիւնը, որուն անդամներու անունները նախապէս յիշեցինք եւ որ երեք քաղաքական կուսակցութեանց երկ-երկու ներկայացուցիչներէ կազմուած կեդրոնական մարմին մըն էր, շինել տուաւ 100 պօմպա : Ազգ. Միութեան այդ

անկեղծ գործունէութեան շնորհիւ Այնթապի ժողովուրդը դո-
ճացուցիչ կառավարութիւն մը ունեցաւ եւ շատ մը քրիթի-
քական վայրկեաններուն երբ ժողովուրդը անդունդի մը եզրը
հասած էր, Ազդ. Միութեան յանդուգն ու ճարպիկ զիւանա-
պիտական գործունէութեանց շնորհիւ փրկուեցաւ Հայուն
կեանքը: Այս մարմնոյն միջոցաւ էր որ երիտասարդ ոյժեր
ուղղութիւն ստացան եւ համազգային ուղիով կազմակերպուե-
ցան ու գործեցին:

Մարտ 2: Պոյաճը Սարգիսի տան առջեւ Ալի անուն թուրք
մը կ'սպաննուի, այս պատճառաւ երեք յարանուանութեանց
պետեր Միւթէսարիֆ Պէյին մօտ կ'երթան ու կը խոստանան
ոճրագործը դանելու համար իրենց աջակցութիւնը բերել որ-
պէսզի ասանկ փափուկ ատենի մը մէջ խնդիրը կնճռոտ երեւոյթ
մը ստանալով միջցեղային կռիւի մը առիթ չի տայ:

Նոյն գիշերն իսկ թուրք գիշերապահներ Գասթէլ Պաշը
կոչուած հայկական թաղի գիշերապահը կ'ուզեն բռնի տաճ-
կական թաղերը տանիլ: Գիշերապահը հազիւ կը յաջողի անոնց
ձեռքէն ազատիլ:

Մարտ 3-ին, քաղաքապետութեան այն ծանուցադրին
վրայ, որով կը յայտարարէր թէ Պոլիսը թուրքերու ձգուած է
եւ մահմետական ժողովուրդը այլեւս պէտք է հանդարտի, հա-
կառակ պարագային իր քաղաքական իրաւունքներէն պիտի
զրկուի, մեծ իրարանցումի մը տեղի տուաւ: Սուրբամբ բազ-
մութիւն մը մեծ շուկան հաւաքուեցաւ. ասոնք կ'ստիպէին
կառավարութիւնը որ յարձակման եւ պատերազմի ազդանշանը
տայ. բայց դեռ ժամանակը չէր, ժողովուրդը քիչ մը եւս պէտք
է համբերէր: Վերջապէս թուրք մեծաւորներն ու ազգայնա-
կան պետեր մեծ դժուարութեամբ յաջողեցան ցրուել խուժանը,
որովհետեւ դեռ կարգադրուելիք գործեր կային. փոխադրուե-
լիք ռազմամթերքներ կային, կազմակերպական գործը թերի
էր, սպաներ եւ զնդասպետներ քաղաքի զանազան շէնքերուն մէջ
հասարակ ժողովուրդին զինուորական մարզանքներ բնել կու-
տային, թուրք մօլլաներ մղկիթներու մէջ խուժանին ստորին
կիրքերը կը գրգռէին, «Պէտք էր Եղեսիոյ Հայերուն պէս մեռ-
նիլ»: Հոս պէտք է աւելցնել որ թուրքեր ռազմապիտակական մեծ
սխալ մը գործեցին ժողովուրդը Հայուն դէմ գրգռելով,
վասնզի Հայեր թուրքի տապարին կուրծք տալով Փրանսական
ուժերուն իրրեւ վահան՝ բթացուցին թուրքին սուրը, որով
անիկա վերջը չկրցաւ յաջողութեամբ գործածել զայն Ծրան-
սացիին դէմ: Գործուած այս սխալը նկատել տուաւ վերջը

Գրլըճ Ալի կոչուած Թուրք փորձառու զինուորական մը, որ թէեւ աշխատեցաւ արգիլել Թուրք եւ Հայ արդէն սկսուած բախումը, բայց չի յաջողեցաւ, քանզի շատ ուշ էր: Ըստ Գրլըճ Ալիի, Թուրքեր պէտք էր որ նախ Ֆրանսան ընկճէին եւ անկէ ետք իրենց հաշիւը մաքրէին Հայոց հետ:

Մարտ 5: Քաղաքէն չորս քիլոմէթր դէպի արեւմուտք, Ֆրանսացիներու ջորիները արածող խումբը յարձակում կը կրէ Թուրք չէթէներէն: Անոնցմէ մէկը սպաննուած եւ երկուքը վիրաւորուած են: Թուրքեր միանգամ ընդմիջտ կը մերժեն Հայոց պարէն ծախել: Պոյքթը կը սաստկանայ:

Մարտ 6: Տահրա-արար կոչուած Թաղին մէջ, ջրհորէ մը դիակ մը փնտռելու պատրուակաւ, Հայու մը տունը կը կոխեն, զէնք մը եւ ատրճանակ մը դրուելով տանտէրն ալ միասին կառավարատուն կը տանին: Հայերու մէջ մեծ իրարանցում մը տեղի կ'ունենայ. Թուրք ժանտարմներ մեծ վտանդի մը պիտի ենթարկուէին եթէ կարուկ ճամբէ մը պրծելու խելացութիւնը չի ցուցնէին: Զէնքերուն տէրը իրիկուան դէմ ազատ արձակուեցաւ՝ ժողովուրդին դրդուութեան վերջ տալու համար:

Մարտ 7-ին քանի մը Ֆրանսացիներ սրսի ելած էին, քաղաքէն հաղիւ թէ քանի մը քիլոմէթր հեռացած էին, ահա դարանակալ չէթէներ կը կրակեն եւ երկու հոգի կ'սպաննեն, մնացածները հաղիւ ճողոպրած՝ քաղաք կը վերադառնան, դէպքը տեղեկացնելու Ֆրանսական հրամանատարութեան: Ֆրանսական ջոկատ մը դէպքին վայրը փութալով ոեւէ արգիւնք ձեռք չկրցաւ բերել: Հետեւեալ օր սոյն դոհերու Թաղման արարողութիւնը կատարուեցաւ Լատինաց եկեղեցիին մէջ մեծ սուղով:

Մարտ 10-ին Թուրք ժանտարմներու հսկողութեամբ Ամերիկեան Կարմիր Խաչի խումբը դէպի Մարաշ նպաստ փոխադրելու ատեն նոյնինքն հսկող ժանտարմներ չէթէներու հետ միացած, նպաստը աւարի կուտան եւ իրենց մէջ կը բաժնեն Պէշ-կէօղի մէջ:

Մարտ 20-ին մեծ թիւով զինեալ դիւղացիներ ամէն կողմէ քաղաք կը խուժեն. քաղաքէն դուրս սպանութիւններ կը շարունակուին: Պատառվի աշիրէթի պետը հայասէր ու Ֆրանսասէր ըլլալուն՝ բախում կ'ունենան Թուրք չէթէներու հետ եւ ամբողջութեամբ կը թալլուին ու կ'սպաննուին:

Մարտ 19-ին Գօլօնէլը հեռադրատուն կը հրաւիրուի, հեռագրաւ տեսակցութիւն մը ունենալու համար Մարաշի Ազգայնական պետին հետ որ կը պահանջէ Գօլօնէլէն որ անմիջա-

պէս Այնթապէն քաշուի : Գօլօնէլ կը պատասխանէ որ ինք Համաձայնական պետութեանց կամքով Այնթապ եկած է , եւ կը խոստանայ Չէթէյապետին փափաքը տեղեկացնել վերոյիշեալ պետութեանց : Չէթէյապետը ապա հեռագրաւ լեզուագարութիւններ կ'ընէ Գօլօնէլի հասցէին : Գօլօնէլը Տիար Մուրատեանի միջոցաւ այս դէպքը կը հաղորդէ Այնթապի հայութեան եւ կը յորդորէ որ այս միջադէպէն չազդուին :

Մարտ 22 : Մինչեւ այս թուականը Թուրքերու բոլոր ուղնձրգութեանց եւ ամէն տեսակի թշնամական արարքներուն ու բարբարոսութեանց համբերող Հայուն համար այլեւս բաժակը յորդելու սկսած էր : Հայն ալ սկսաւ փոխադարձ թշնամանքի մը , որով հասկցնել ուղեց թէ այս անգամ ինք իր կեանքը սուղ դնով պիտի վրայ տայ : Տարագրութեան արհաւիրքներէն վերջ Տէր Զօրի սպանդանոցէն , անսուաղութենէն , թշուառութենէն եւ ամէն տեսակ տառապանքներէ վերջ վերապրող Հայ բեկորներու կեանքին ու պատուին վերջին անգամ մըն ալ սպառնացող թրքութիւնը այս անգամ անպատիժ պիտի չկրնար մնալ : Թուրքը Հայու արիւն խմելէ չէր կշտացած , այս անգամ թոյն պիտի խմէր եւ այդ թոյնի բաժակն ալ իր զոհին ձեռքէն պիտի ընդունէր :

Նոյն այս թուականին , Սերաստացի Հայ մը , Գարեգին անունով , փամփուշտի խնդրով մը կը ձերբակալուի : Երբ Թուրք ոստիկաններու հսկողութեան տակ վերոյիշեալը Ազ-Էօլի պահականոցին առջեւէն կ'անցնէր , անոր մեծ եղբայրն ու ազգականներէն ոմանք ոստիկանապետին կ'աղաչեն որ ազատ արձակէ եւ կը խոստանան պահանջուած դրամական տուղանքը վճարել : Ոստիկանապետը կողտութեամբ կը մերժէ , պնդելով թէ անպատճառ բանտ պիտի տանի զայն : Այդ ժամանակներուն , թրքական բանտը քանի մը հարիւր Թուրք ոճրագործներով լի էր , իսկ Հայ բանտարկեալներ , որ քիչուոր էին եւ չնչին յանցանքներով բանտարկուած , կը նետուէին այդ ոճրագործներու վոհմակին մէջ որպէսզի անպատուին ու անոնց զազանային կիրքերուն յազուրդ տան : Այս կէտը Հայոց ծանօթ ըլլալուն , ձերբակալուածին եղբայրն ու ազգականները կը դժկամակին իրենց 16-17 տարեկան եղբոր ու ազգականին այդպիսի բանտի մը մէջ դրուելուն : Ոստիկանապետի մերժողական պատասխանին վրայ , պատանիին ծանօթներն ու ընկերները կողման Քիւլ-հան-տամը ըսուած վայրը եւ հոն դժբէթներու ետեւ դարանամուտ կ'ըլլան , հսկելով այն ճամբուն վրայ՝ ուսկից ձերբակալեալը պիտի փոխադրուէր բանտ :

Նորինքին մօտ երբ երեք ժանտարմներու հսկողութեամբ պատանին սոյն վայրէն կ'անցնէր, յարձակում մը կը դործեն եւ կ'սկսին փոխադարձաբար իրարու կրակել: Յարձակողներ կայծակի արագութեամբ կ'իյնան ժանտարմներու վրայ, անոնց զէնքերը կը խլեն եւ պատանին կ'ազատեն: Ժանտարմներ փախուստի կը դիմեն, ինչ որ պատճառ կը դառնայ զէպքին վայրէն քանի մը հարիւր մեթր հեռաւորութեան վրայ գանուող թուրք սատիկան զինուորներուն եւ չէթէներուն զէպի Այնլէպէն փախուստին: Թուրքեր զսպուած կատաղութեամբ մը կը համակուին: Հայը այս անգամ տարբեր յատկութիւն մը կը ցուցնէր: Այդ զէպքին հետեւեալ օրը թուրք կառավարութենէն զրկուած 20-30 ժանտարմներ պաշարման զիծ մը կը քաշեն Քիւլհան-տամը եւ շրջակայքը ու այդ տեղի ամբողջ Հայ խանութպանները ձերբակալելով կը տանին կառավարատուն:

Ասոր վրայ Այնթապի հայութիւնը ոտքի կանգնեցաւ, յուզումն ու իրարանցումը ծայր տուաւ, խուռներամ բազմութիւն մը եկեղեցի դիմելով Ազգ. Միութենէն պահանջեցին բանտարկեալներու ազատ արձակումը, հակառակ պարագային ամբոխը 4-ի փոխարէն 14 հողի պիտի ձերբակալէր եւ նոյն գիշերն իսկ Գօզանլը պահականոցին վրայ յարձակելով այն տեղի սատիկաններն ու սատիկան զինուորները պիտի գերէր:

Նոյն գիշերն իսկ թուրք կառավարութիւնը ձերբակալուածները թրքական ժամը 3-ին յանձնեց անոնց տէրերուն փոխարէն ստանալով թուղթ մը ստորագրուած տնեցիներէն թէ իրենց ամուսինը կամ եղբայրը ողջ առողջ իրենց յանձնուած են:

Հետեւեալ օրն իսկ նենգամիտ թուրքը Փրահսական հրամանատարութեան հետեւեալ իմաստով բողոքագիր մը զրկեց քաղաքապետին միջոցաւ, ուր ի մէջ այլոց կ'ըսէր, «Այս զէպքին ամբողջ պատասխանատուութիւնը Հայերուն կը վերաբերի մենք շատ ազնիւ դանուեցանք զէպք մը չի յարուցանելով, Հայոց անհնազանդ եւ ըմբոստ վիճակը՝ կառավարութեան կարգապահական դործունէութիւնը անկարելի կը դարձնեն. մենք կարող ենք անհնազանդները զսպել եւ պատժել» եւ այլն եւ այլն: Հայեր թուրք սատիկան զինուորներէն գրաւուած զէնքերը վերադարձուցին Խորէն Պէյի միջոցաւ եւ միջազէպը փակուեցաւ:

Մարտ 26-28: Գօլօնէլ Անտրէ Այնթապ կը հասնի Քիլիսի ճամբան մաքրելով թուրք չէթէներէ, որոնց պետը Այնթապցի Շահին Պէյն էր եւ որուն զիակին վրայէն անցնելով ու ամբողջ

խումբը ցրուելով հասած էր Քիւչիւք Գըզըլ Հիսար: Կը մանէ Այնթապ Մարտ 28-ին, իրիկուան դէմ:

Մարտ 29-ին, Ֆրանսական երկրորդ զօրաբաժնի հրամանատարը ՄիւթէսարըՔի ձեռքով ծանուցազրեր փակցնել կուտայ փողոցի պատերուն վրայ, որոնք անմիջապէս կը վերցուն թուրք խուժանին կողմէ եւ ոմանց վրայ ալ արիւն կը քսուին:

Մարտ 30-3-ին, Գօլօնէլ Անտրէա եւ ՄիւթէսարիՔը փոխադարձ այցելութիւններ կուտան:

Մինչեւ Ապրիլ 1, այս էր Այնթապի եւ շրջակայքին վիճակը եւ լարուածութիւնն այն աստիճանի հասած էր որ պղտիկ կայծ մը պիտի բռնկեցնէր վառօդը եւ պատերազմը պիտի սկսէր:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Ապրիլ 1—30

Այնթապի Հերոսամարտի Երեք Միւսերը

Հոս բուն պատմութեան անցնելէ առաջ՝ հարկ կը համարենք մեր ընթերցողներուն ծանօթացնել այն երեք անձնաւորութիւնները, որոնք մեծ դեր ունեցան Այնթապի ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ:

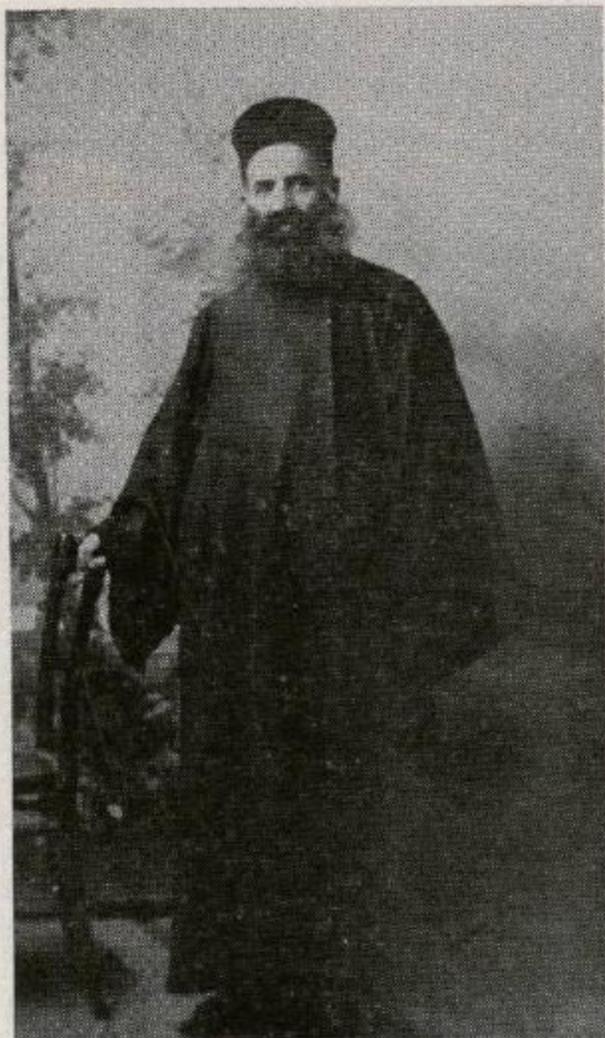
Ընթերցողներ թող այն սխալ կարծիքը չառնեն թէ մենք կ'ուզենք այս յաջողութեան փառքը մի քանի անձանց վերադրել: Այս տեսակ վերադրում մը մեծ անիրաւութիւն եւ կամ ապերախտութիւն մը պիտի նկատուէր հանդէպ անոնց որոնք դեռ կ'ապրին ու մեծ քաջագործութիւններ կատարեցին, եւ հանդէպ անոնց՝ որոնք նահատակուեցան:

Ուրեմն, Այնթապի յաղթութեան փառքը եւ ոչ մէկուն կը պատկանի, այլ ամենուն: Հոն՝ մանուկը, որբը, այրին, ծերը, երիտասարդը, արհեստաւորը, ուսուցիչը, մտաւորականը, ամէնքը իրենց բաժինն ունին, ամէնքն ալ բաժին ունեցան թուրք չէթէներու ողողումին դէմ պատուար մը կանգնելու աշխատանքին մէջ, ասով հանդերձ մենք չենք կրնար վեր չի հանել արժանիքն այն ղեկավարներուն, որոնք հասարակ մահկանացուներէ աւելի մտածելու, ծրագրելու եւ գործադրելու բացառիկ յատկութիւն մը ցուցուցին:

Որո՞ւնն է յաղթանակը, ովկիանոսի ալիքներուն դէմ պայքարող վիթխարի նաւո՞ւն թէ զայն սղղող ղեկավարին, սա-

կայն անոնք իրարու կարեւորութիւնը կը ճանչնան, մենք ալ ճանչնալով թէ՛ ղեկավարին եւ թէ՛ ալ Հայ հասարակութեան արժանիքները, նսեմացուցած չենք ըլլար ժողովրդեան կարեւոր բաժինը, հոս տեղ տալով վերոյիշեալ երրորդութեան կենսազրութեան եւ գործունէութեան նկարագրութեան:

Առաջինը եկեղեցական մըն էր, կարճահասակ, սեւորակ, միջակ զիրութեամբ, կլոր զլուխով եւ խորաթափանց աչքե-

ՏԵՐ ՆԵՐՍԵՍ Ա. ՔԷՅ. ԹԱՎՈՒԳՃԵԱՆ

րով որոնց ետին սուր իմացականութեան մը գոյութիւնը ակներեւ կը տեսնուի: Աղքատ ընտանիքէ սերած՝ ընկերային դասակարգի բոլոր աստիճաններէն մագըլցած, իւրաքանչիւրին առաւելութիւններն ու թերութիւնները ճանչցող, հաստատամիտ, փորձառու, տրամաբանող եւ պատրաստաբան մէկ մըն էր: Իր նախնական կրթութիւնն առած էր Այնթապի Ֆրանչիսկեաններու դպրոցին մէջ, որոնք զինք կաթողիկէ քահանայութեան կը սահմանէին: Բայց անիկա Հայ քահանայ մը եղաւ, իր ուսումը կ. թ. Գոլէճի մէջ շարունակելով ու ապա Արմաշի Դպրեվանքին մէջ ընթացքը աւարտելով: Ջերմեռանդ Հայ մըն էր որ սաստիկ

կ'ատէր թուրքերը իրենց եղեռնագործութեանց պատճառաւ: Սիրոյ եւ ներողամտութեան սկզբունքին քարոզիչն էր, բայց թուրք ցեղի կատարած խենչութիւններուն չէր ներեր երբեք:

Անիկա պատանեկութեան շրջաններուն նշանաւոր քաջ մը եղած էր եւ բաւական փոթորկալից կեանք մը անցուցած, եւ այդ պատճառաւ մարդկային ամէն տեսակ մոլութիւններ ուսած եւ գործնականապէս ճանչցած էր եւ որով կրնար ամէն տարիքի ու նկարագրի տէր մարդոց հոգեբանութիւնը ճանչնալ եւ անոնց հետ խօսելու կերպ մը գտնել: Իր ժամանակի հաշէշները իրմէ կ'ակնածէին. իրեն հանդէպ եղած սպառ-

նալիքի մը կը ծիծաղէր, իսկ իրեն վրայ եղած յարձակման մը դէմ անվրդով կը կենար. իրեն համար իրրեւ ճշմարտութիւն ընդունած զազափարները հրապարակելուն մէջ յանդուլն էր: Զգացումի մարդն ըլլալէ աւելի մտածումի մարդն էր: Ամէն դէպք ուշադրութեամբ կը քննէր. զրոյցները իր մօտ կեղծ ծրարի մը չափ իսկ արժէք չունէին, իր սրոշումները երկարատեւ մտածողութեանց արդիւնք կ'ըլլային. միշտ փաստերու վրայ կը հիմնէր իր սրոշումները:

Կռուի ժամանակներուն, լինել չլինելու բոպէներուն նոյն իսկ իր պաղարիւնութիւնը չէր կորսնցնէր, երբ ամենատղջամիտ մարդիկ՝ իրենց մտքի հաւատարակչութիւնը կորսնցուցած՝ ելք մը, ճար մը գտնելու մէջ կ'անճրկէին:

Քաղաքադէտ մըն էր առանց սազմագէտ ըլլալու: Երբ հասարակութիւնը իր յոյսը Ծրանսացիներուն վրայ էր դրած, ինք աւելի իր ժողովուրդին կը վստահէր: Թուրքի հոգեբանութիւնը լաւ ճանչցած ըլլալուն՝ իբր անոնց զգաստացուցիչը կը յանձնարարէր գաւազանը, բիրտ ոյժը, ատամի տեղ ատամի վարդապետութիւնը: Շատ կանուխէն կորսնցուցած էր իր հաւատքը թէ Ծրանսայի ուժերը պիտի պաշտպանեն Այնթապի հայութիւնը եւ Մարաշի դէպքէն վերջ մանաւանդ բոլորովին անոնցմէ յոյսը կտրած էր: Քաղաքական եւ պատերազմական ամենատաղնապալի օրերուն կը յիշեմ Տէր Հօր մեռելատիպ դոյնը. ծանր մտածումներու մէջ թաղուած մինչեւ առաւօտ անքուն գիշերներ անցնելը, հսկումի եւ սեւ սուգի անքուն գիշերներ, յորում Տէր Հօր հեա ամբողջ Հայ հասարակութեան մտածումը միակ զսպանակէ մը մղուած կը ճօճէր աջ ու ձախ, ո՞րը ընտրել, ա՛ն թէ ա՛ն, այո՞ ըսել թէ ո՛չ, ընդունի՞լ թէ մերժել:

Քաղաքական, տնտեսական, կրօնական, վարչական եւ ամէն տեսակ խնդիրներու կեդրոնը ինքն էր: Զինուորական Մարմնի խորհրդատուն ինքն էր: Պարէնաւորման Յանձնախումբը նեղ կացութենէն ելք փնտոող շիոթ նայուածքը անոր վրայ կը յառէր. բանակցութեանց համար իրեն պէտք էր դիմել. ինք այս բոլորին կեդրոնն ըլլալով, կեդրոնի յատուկ լուսոյ մը ճառագայթարձակումն ունէր իր մէջ. ամենուն պէտք էր հասնէր. Ծրանսացիներուն հեա յարաբերութեան միջոցը ինքն էր. Տէր Հայրը գիտէր Գօլօնէլին պէտք եղածը խօսելու կերպը, ո՛չ աւելի ոչ պակաս, եւ դեռ աւելի ետքը, ինքն էր Թուրքի եւ Հայու միացման կամուրջը եւ ամէն բան անոնց համարձակ խօսելու յանդգնութիւն ունեցողը: Շատեր երբ

զինադադարի ամենավտանգաւոր վայրկեաններուն մերժեցին թուրքերու հրաւերին ընդառաջել, ինք մինակը զնաց եւ բացարութիւններ տուաւ: Զին. Մարմնի կատարած կարգ մը շարժումները ճշակուեալ եւ թուրքերու մօտ զանոնք չքմեղացնելու զարմանալի մեթոտ մը ունէր: Տէր Հօր այս ուղղութեամբ մատուցած ծառայութիւնները իր կեանքի գնովն իսկ կ'ըլլային, քանի որ մեծ հաւանականութիւն կար միս-մինակ թրքօհայ պատերազմներու նրբանցքներէն անցնելով՝ թուրքերուն մօտ երթալ ու ապա յաւիտեանս չվերադառնալու:

Երկրորդը (Տիար Ատուր Լեւոնեան) բարձրահասակ, վահանձն, հաճոյակատար եւ անկեղծ երիտասարդ մը. եթէ ա-

Հերոսամարտի Ղեկավարներէն
ԱՏՈՒՐ ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Փրկարար Ռումբը Շինոզ
Հերոսամարտի Ղեկավարներէն
ԱԻԵՏԻՍ ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

ուջնոյն համար գլուխ մըն էր ըսինք, ստիկա ալ ձեռք մըն էր եւ ձեռքի յատուկ ամէն զիւրաշարժութիւններ ու ճարպիկութիւններ ունէր: Յանդուզն ու աշխատասէր մէկին էր զինուորականի վայելչութեամբ. կայծակի արագութեամբ՝ ամէն տեղ կը հասնէր: Իր զինուորները զինք կը սիրէին եւ փոխա-

դարձարար : Ամէն տեղ վստահութիւն եւ բարոյական կորով
կը ներշնչէր . յարձակումի ժամանակ միշտ առաջին զծին
վրայ ինք կը կենար եւ զինուորները իրեն կը հետեւէին : Ռազ-
մազիտական ընդունակութիւններ ունէր առանց քաղաքազի-
տական ըմբռնումներու . անոր համար առաջնոյն մէջ կը յա-
ջողէր իսկ երկրորդին մէջ կը սխալէր :

Գանք երրորդին : Երրորդը երկրորդին լրացուցիչն էր :
Այս անձը կարճահասակ, թիկնեղ եւ հուժկու մէկն էր, 30-35
տարեկան : Իր յատկանիշներն էին՝ յամառութեան աստիճանին
հասնող հաստատամտութիւն, արթնամտութիւն եւ կռուի ու
յարձակումի մէջ ծայրայեղ յանդգնութիւն : Կռուի տազնա-
պալի վայրկեաններուն, երբ շատ անգամ բարկութիւնը կը
գործէ կոյր զկուրայն, անոր միտքը կը գործէր պաղարիւնու-
թեամբ :

Արհեստաւորի մը զաւակն էր, սակայն իր արհեստին մէջ
մասնաւոր համբաւ մը շահած եւ իր ձեռակերտները իրր
անստղիւտ իրեր, փնտռուող տեսակէ էին : Նուրբ արհեստա-
ւորի մը զաւակն էր : Ժառանգաբար ասոնց տոհմը նշանաւոր
հանդիսացած էր Այնթապի մէջ : Գալէմքեարի գործերը հիաց-
մունքով կը դիտուէին, որոնք պղինձէ եւ արծաթէ փոքրիկ
հրաշակերտներու շարք մը կը ներկայացնէին :

Առանց նախապէս զինուոր եղած ըլլալու, զինուորականի
լաւ յատկութիւններ եւս ի յայտ բերաւ : Ինքնապաշտպանու-
թեան ժամանակ թշնամիին տկար կողմերը կը գուշակէր, յա-
ջողութեան մասին վստահութիւն գոյացուցած՝ յարձակում-
ները անձամբ կը վարէր ձեռնառումբեր նետելով թշնամիին
վրայ : Իր արթնամտութեան, պաղարիւնութեան եւ յանդգնու-
թեան չափանիշը կը, ցուցնէր Թուրքերու նետած ումբերը չի
պայթած կրկին ասոնց վերադարձնելով : Այս կարգի քանի մը
քաջագործութիւններով իր շուրջ գտնուող շատ մը անձեր
ստոյգ մահէ ազատած է : Իր մտքին կամ գաղափարին չի հա-
մապատասխանող յարձակման չէր մասնակցեր :

Ահաւասիկ ասոնք էին այն երեք անձնաւորութիւնները
որոնք մեծ դեր մը ունեցան Այնթապի հերոսամարտի պատ-
մութեան մէջ : Ասոնցմէ զատ տակաւին կան շատ ուրիշներ,
որոնք ասոնց չափ եւ ասոնց հաւասար շատ մը ծառայութիւն-
ներ մատուցին եւ որոնց յիշատակութիւնները պիտի ընենք
հետզհետէ պատմութեանս ընթացքին, իրենց գործերով
միասին :

Այնթապի Քարտէսը

Այնթապի դիրքը չքնաղ դեղեցկութիւն մը կուտայ քաղաքին վայելչութեան. իր շուրջ գտնուող ոչ մի քաղաք չունի այն շնորհալի տեսքը զոր կը ցուցադրէ այս քաղաքը: Հալէպն ու Գամասկոսը հեռու մնացած են այս շնորհէն: Քաղաքը ամբողջութեամբ քարաշէն է, մօտակայ առատ քարահանքերուն շնորհիւ. դրեթէ ամէն տեսակի քարեր կը գտնուին եւ շատ ածան զնով կարելի է անոնցմէ ճարել:

Եթէ բարձր դիրքէ մը դիտենք քաղաքը, մէկ դժի վրայ բարձրացած երեք բլուրներու վրայ հաստատուած կը տեսնենք: Այս բլուրներու շարքը արեւմուտքէն դէպի արեւելք կ'երկարին: Միջին բլուրը որ միւս երկուքէն փոքր է, դէպի հիւսիս շեղած է եւ կից է այն բլուրին՝ որ քաղաքին արեւմուտեան կողմը կը գտնուի: Ահա այս արեւմտեան կողմի երկու բլուրներն են որոնք ընդհանուր առմամբ Հայկական թաղերը կը պարփակէին, իսկ գալով երրորդին՝ որ ամենամեծն է եւ քաղաքին արեւելեան կողմը կը գտնուի, կը ներկայացնէ թըրքական թաղերու լարիւրինթոսը որ կը տարածուի եւ կ'երկարի դէպի հիւսիս եւ դէպի հարաւ:

Առաջին երկու բլուրներն ու երրորդ մեծը իրարմէ բաժնուած են լայն պողոտայով մը զոր թուրքեր բացած էին, ինչպէս որ ասկէ առաջ յիշեցինք, տարադրութեան ժամանակ կարդ մը հայկական դեղեցիկ տուներ փլցնելով: Թուրք կառավարութիւնը միշտ ի վնաս Հայուն է որ այս կերպ բարեկարգութեան եւ շինարարութեան սիրահար եղած է, բայց եւ այնպէս այս պողոտային գոյութիւնը մեծ ծառայութիւն մատուցեց Հայ կուռուղներուն: Յարմարագոյն ճակատն էր այս ուր հայկական դիրքեր մասամբ կ'իշխէին թրքական դիրքերուն: Այս պողոտան, որ ասկէ վերջ «Թրանսվէրսալ» փողոց պիտի անուանենք, հիւսիսէն դէպի հարաւ երկարաձգուած, ուղիղ անկիւններով կը կտրէ այն երեք մեծ փողոցները որոնք արեւմուտքէն դէպի արեւելք քաղաքը երեք մասերու կը բաժնեն: Այս երեք փողոցներէն առաջինը Փաշա փողոցն է որ կ'երկարի մինչեւ Գօգանլըի պահակահոցը. այն տեղէն Ֆրբալի շէնքերուն առջեւէն Շըլս օճաղը ու անկէ ալ Պէլէտիյէ Խանը կոչուած կառավարատան առջեւէն անցնելով կը մտնէ մեծ շուկան:

Երկրորդը, Էշշէֆ Գասթէլի (Իշաղրիւր) ըսուած բացատանէն կ'սկսի Ագ Եօլ, ասկից Էպլահան եւ Իպնը Էյուպ շուկան, ուր կը գտնուի Իպնի Էյուպ մզկիթը իր նշանաւոր մինա-

ըէյով եւ ուր փողոցը քիչ մը ծռելով Կ զրի ձեւով ու ապա թեքուելով Y. M. C A. ի շէնքին առջեւէն կը մտնէ Պալըզը շուկան, ուրկից ուղիղ գնացքով մը կը յառաջանայ Ալայ Պէյի շուկան, հարատնը պագարը ու ապա կը մտնէ մեծ շուկան: Էյուպ օղլու մզկիթի մինարէն ահա այս վերջին մասին վրայ է որ կ'ըջիտէ ամբողջ երկայնքէն: Մզկիթին առջեւէն մինչեւ մեծ շուկայի մուտքը այս փողոցը 300 մեթրէն աւելի երկարութիւն մը ունի:

Երրորդ պողոտան Քիլիսի ճամբուն ծայրն է, որ կը մտնէ քաղաք Ագ Խօլի պահականոցին եւ մզկիթին առջեւէն, կը շարունակուի Քիլիսի տամը ըսուած վայրը, ուր թեքուելով դէպի Լատինաց եկեղեցին՝ կ'ուղղուի դէպի Նիկողոս Աղայի տունը եւ Զինարիի քամի ուսկից շարունակուելով գրեթէ շիտակ ուղղութեամբ մը կը հասնի Սու պուրնու պահականոցը: Անկից Գարա կէօզ շուկան եւ անկից ալ Նազար Աղայի խանի առջեւէն Գօնտուրաճը պագարէն կը մտնէ մեծ շուկան:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, այս երեք պողոտաներուն երեքն ալ մեծ շուկային (Արասա) մէջ կը միանան ուր երկուքի բաժնուելով մին դէպի հարաւ-արեւելք շարունակուելով Շարաֆիւստի (չհհրէ քիւտիւ) թաղէն դուրս կ'ելլէ, իսկ երկրորդը՝ դէպի հիւսիս շեղելով Միլլէթ խանի առջեւէն Գալա ալթը եւ Տապալաղ խանէ փողոցներէն շարունակուելով կրկին կ'ելլէ քաղաքին հիւսիսային կողմէն դուրս:

Այս պողոտաներու տակ կոյուղիներու եւ ջուրի ճամբաներու ընդարձակ ճիւղաւորումներ կան, որոնք իբրեւ ծառի մը բունը վերոյիշեալ պողոտաներուն տակէն մինչեւ քաղաքէն դուրս կը շարունակուին, իսկ այս բունէն անջատուող ճիւղերն ու ստերը կը սփռուին ամբողջ թաղերուն տակը, ջուրի ստիկներուն ծայրը աղբիւրներով իսկ կոյուղիներուն ծայրը արտաքնոցներով վերջաւորուած են:

Պատերազմի ժամանակ Ծրանսացիք ընդհանուր առմամբ գտնուեցան Գոլէճի եւ Զիթճի խարաֆին մէջ: Գոլէճը փոքրիկ բլուրի մը վրայ հաստատուած՝ կը գտնուէր հայկական բլուրներու արեւմտեան կողմը, իսկ Զիթճի Խայաֆը Մարաշի խճուղիին արեւմտեան կողմը, որ կ'ըյնայ Գոլէճի ճիշտ հիւսիսային կողմը:

Քիլիսի ճամբուն վրայ, որուն Հայերը մինչեւ «Թրանս-վերսալի» կտրած անկիւնը կ'ըջիտէին, կը գտնուէին հետեւեալ կէտերը.— Պէյագ Ահմէտի պանդոկը (հոս Ծրանսացիք կը գտնուէին), Շապանի տունը, Պալեանի տունն ու անոր դի-

մայր Ագ Եօլ մզկիթը, Մանուշակեաններու եւ Պապիկեաններու տուները, որոնք կ'ընթացին Այն Լեպէնի բացաստանին վրայ, Ֆէրաճէի պատշգամաւոր տունն ու զիմացի կողմը, ճամբուն եզերքը Լատինաց եկեղեցին (հոս ալ Ֆրանսացիք կային), Գալա աղասըի տուներուն շարքն ու Լէյլեկեաններու տունը, ասոնց զիմացը Զինարլը ճամին եւ Նիկողոս աղայի տունը (ուր կը գտնուէին Թուրքեր): Գարամանուկեաններու տունը, Փիլիպպոս Էֆ. Սարգիսեանի տունը, Յովսէփ Էֆ. Քէնտիրնեանի շէնքերը ու «Թրանսօլէրսալ»ի անկիւնը Քիւրքնեան Հապիպ Էֆ.ի եւ Փաթանեանի տուները կը գտնուէին: Գալա աղասըի տունէն մինչեւ Փաթանեանի տունը, այս շարքին զիմացի շէնքերը գրաւուած էին Թուրքերու կողմէ, այսպիսով փողոցին մէկ կողմը Հայերուն, իսկ միւս կողմը Թուրքերուն կը պատկանէր: Գալով «Թրանսօլէրսալ» փողոցին՝ այս դժին վրայ ալ մէկ կողմը Հայերուն, իսկ միւս կողմը Թուրքերուն կը պատկանէր: Գայանըզի թաղը այս պողոտային վրայ կ'ընթացէր եւ Զուգուր Պօսթան ըսուած բացաստանին վրայ յանկարծ կը վերջանար: Այս կէտին վրայ ունէ յարձակում անկարելի էր, իսկ Պալըզլըի կողմը դարձեալ Թուրքեր եւ Հայեր դէմ դէմի կը գտնուէին. շուկային կէսը Հայերուն միւս կէսը Թուրքերուն կը պատկանէր. Y. M. C. A. -ի շէնքն ու Եաղուպեաններու տունը այս փողոցներուն վրայ կ'ընթացին: Y. M. C. A. իրրեւ հրուանդան կը վերջանար Պալըզլը շուկային մէջ: Մինչեւ հոս Թուրք զիրքերը ցած իսկ Հայկականները բարձր էին: Գալով հարաւային կողմի երկար դժին, Հայերուն զիրքը հոս շատ վտանգաւոր էր ի սկզբան: Հարաւային կողմի այս ճակատին կէսը մինչեւ Գօզանլը Քէյիբպէն հայկական զիրքերու շարքը միւս կէսէն նուազ վտանգաւոր էր, որովհետեւ հանդիպակաց կողմը զինեատուներու շատ ցանցառ քանի մը շէնքերը կը գտնուէին, որոնց ետեւը բացաստան մըն էր եւ Թուրքերու նահանջի զիծը այսպիսով մեր կրակի սպառնալիքին ենթարկուած էր: Հոս մեր դէմ կը գտնուէր Իլեանի զինեատունը, իսկ մեր կարեւոր զիրքերն էին Թօփպաշեանի հրազայը եւ Պարսուսեան վարժարանի շէնքերը:

Գօզանլը Քէյիբպէյէն մինչեւ Շէյխ ճամին եւ շրջակայքը չափազանց վտանգաւոր էր Հայերուն համար, Հայկական եւ Թրքական զիրքեր այնպէս մը իրարու խառնուած էին որ այդ մասին վաւերական քարտէս մը դժել անկարելի է. այս քանի մը հարիւր մէթր երկայնութիւն ունեցող ճակատը իրարու անցած ատամնաւոր անիւի մը նման էր: Շէնքի մը մէկ ճա-

կատր Հայուն իսկ միւս ճակատը թուրքին կը պատկանէր. տեղ մը թուրքեր աւելի ներս մտած, իսկ ուրիշ տեղ մը Հայեր աւելի դուրս ցցուած էին: Տան մը վերի յարկը թուրքերու, իսկ վարի յարկը Հայերու կողմէ գրաւուած, ու փոխադարձաբար: Ասանկ տասնեակ մը տուներ կային: Այս ամենալայն եւ ամենալայնագուտը ճակատին վրայ Հայկական կարեւոր դիրքերն էին Գօզանլը մզկիթը որ կռուին սկսելէն քանի մը օր առաջ գրաւուեցաւ. Պիլէմճեաններու եւ Սիմոն աղայի տուները, իսկ մզկիթի կողմէն Արսլանեանի տան շրջակայքը գանուող շէնքերն ու տուները, իսկ միւս ծայրը դէպի արեւմուտք բոլոր այն տուները որոնք կը գանուէին Սօզանլը պուֆաղի փողոցին վերջաւորութեան վրայ: Իսկ Շէյխ ճամիլի եւ Քրտական կարգ մը տուներուն մէջ, ուր թուրքեր դիրք բռնած էին, Հայեր կը պաշտպանուէին Ամերիկեան որբանոցէն եւ շրջակայքի բարձրադիր տուներէն: Հայերուս մտահոգութիւն պատճառող ճակատը ահաւասիկ այս տեղն էր. սոյն ճակատը շտկուեցաւ կռուին 17-րդ օրը Նորմանի Այնթապ մուտքով: Այս մասին պիտի խօսինք իր կարգին:

Հայկական դիրքերու արեւմտեան ճակատը Ծրանսացիներուն կապուած ըլլալուն այդ կողմէն ունէ վտանգ չէր սպառնար մեզի, որով Հայեր երեք կողմերէն, հիւսիսէն, հարաւէն եւ արեւելեան կողմէն շրջապատուած, իսկ արեւմտեան կողմէն միայն զերծ էին յարձակման մը հաւանականութենէ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ապրիլ Մէկը

Անտրէայի զօրաբաժինը որ Մարտ 28-ին Այնթապ մտած էր, Քիլիսի ճամբուն վրայ մօտաւորապէս չորս օր բախում ունեցած էր թուրք կանոնաւոր եւ անկանոն զօրաց հետ Աճաբի, Միւնէտիրի, Սինէպ սուի, Քապրզլլի, Չէօրթէնի, Պալլը սուի, Միսիրճիզի, Պէշ կէօզի, Պօսթանճըզի եւ էլմալլի շուրջ: Թուրքեր 100-է աւելի զոհեր տուած էին (89 հատ Ծրանսացիք իրենք համրած են) եւ 300-է աւելի վիրաւորներ ունեցած էին: Թուրքեր այս անյաջող փորձերէն կատրած, Անտրէայի Այնթապ մանելէն վերջ իրենք ալ եկեր լեցուեր էին թրքական թաղերուն մէջ: Գօլօնէլ Անտրէայի զօրաբաժինը պէտք եղած պաշարը Այնթապի զօրաբաժնին յանձնելէ վերջ կրկին դէպի Քիլիս ուղեւորեցաւ Ապրիլ 1, ժամը 6-ին (ը. ե.): Ծիւ Սէնթ Մարին պղտիկ ոյժով մը Այնթապ կը մնար. թուրքեր արդէն շարաթներ առաջ իրենց զինուորական պատրաստութիւնը աւ-

սած եւ լրացուցած էին. Հայեր ուէկ կասկած չունէին հաւանական յարձակումի մը մասին եւ նոյն իսկ խումբ մը կիներ եւ արհեստաւորներ շուկայ իջած էին գնումներ կատարելու համար. ձայն-ձիւն չկար. Ժամը 7:30-ին (ը. ե.) անակնկալ յարձակումի մը սկսան եւ կատղած վազրի մը նման յարձակեցան շուկայի Հայերուն վրայ, քաղաքին կառավարատան կողմէն գէնք մը պայթած էր* ու անոր յաջորդած էին բազում հրացանաձգութիւններ: Խուճապն սկսած էր:

Սերաստացի կին մը եւ իր աղջիկը շուկային մէջ կարգ մը գնումներ կատարելու ատեն, աղջիկը գլխէն գնդակահար ինկած, իսկ մայրը կռնակի կողմէն դանակով մը խոցոտուած էր: Խեղճ կինը հազիւ կրցած էր ապաստանիլ հայկական թաղերուն մէջ եւ գէպքը տեղեկացնել:

Շուկայի մէջ վիրաւորուած Հայեր մէկզմէկու ետեւէ կը հասնէին: Իրարանցումն սկսած էր եւ կռուի ազդանշանը արուած էր նաեւ Հայ թաղերու մէջ: Թուրքեր արդէն քանի մը օր առաջ զիշերանց քաշուեր էին մեր շրջանակներէն, քանի մը թուրք ընտանիքներ գերուեցան, ապագային Հայ գերիներու հետ փոխանակուելու համար: Իսկ քանի մը թուրք ընտանիքներ ալ կամովին մնացին իրենց տեղերը, չուզեցին Հայերէ բաժնուիլ:

Ձանազան սրտաճմլիկ լուրեր կը հասնէին եւ կայծակի արագութեամբ, մէկ վայրկեանէն միւսը, կը շրջաբերուէին, Ժողովուրդին մէջ սարսափ ու դայրոյթ յառաջ բերելով: Հայկազուն անունով կամաւոր զինուոր մը եւ իր ընկերը (Ֆրանսացի) Սու-սուրճու փողոցին մէջ յօշոտուած եւ մարմինը պատառ-պատառ կտրատուած էր: Գրգըր թէյիրպէի մօտ կին մը գնդակով վիրաւորուած ու հիւանդանոց փոխադրուած էր: Թուրք չէթէներ մօտակայ բլուրները բարձրացած Հայկական թաղերուն համազարկ կ'ընէին, լեռներէն արձակուող գնդակներէն Պիրէճիքլեաններու սրդին նահատակուեցաւ. խեղճ պրդտիկը պատուհանին մէջ կ'ըրօսնուր: Առաջին խուճապը քիչ վերջ անցաւ: Հայեր անմիջապէս դործի սկսան: Ահաւատիկ հոս է որ տեսնուեցաւ Հայ ցեղի հրաշագործ յատկութիւնը: Ժողովուրդի մը բարկութիւնը ընել տուաւ մի քանի Ժամուան մէջ այն ինչ որ հազարաւոր բանուորներ օրերով չեն կրնար

* թուրքեր կռիւը օր մը վերջ պիտի սկսէին արուելիք նշանի մը վրայ, այսինքն Ուրբաթ օր, բայց սխալմամբ բանաէ փախչող բանաորկեալի մը վրայ արձակուած գէնքի մը ձայնը սխալ հասկցուելով Հինգշաբթի օր սկսան:

ի գլուխ հանել: Հայկական փողոցներու բերանները մարդու մը հասակէն աւելի բարձրութեամբ պատնէշներով պոցուեցան. ետեւէ ետեւ փոքրիկ անցքերով երկրորդական եւ երրորդական պատնէշներ եւս շինուեցան: Յարմարագոյն տուներու պատուհաններն ու դռները դոցուելով շեղ ու ձաղարածեւ որմածակեր բացուեցան: Այս բոլոր դորձերը կայծակի արագութեամբ կատարուեցան: Ինչ որ գտնէր ժողովուրդը՝ զայն պատնէշին վրայ կը դիզէր. սալաշատակներ կը քահուէին, կարգ մը տեղեր հին տուներ կը փլցուէին ու անոնց քարերը նոյն նպատակին կը դորձածուէին, սմանք խնդալով, ոսմանք ծաղրելով, ոսմանք բարկանալով, ոսմանք զիրար խրախուսելով պատերը կը բարձրացնէին: Իւրաքանչիւր թաղի բնակչութիւնը որմնադիրի մը հսկողութեան տակ կ'աշխատէր ու ահա ժամ մը վերջ հայկական թաղեր բերդի մը նման ամրապնդուած ու ցցուած էին թշնամիին դէմ: Ամբողջ տուներ փոքրիկ անցքերով իրարու կապուեցան. ամբողջ հայկական թաղը մէկ տան ու բնակչութիւնը մէկ ընտանիքի վերածուեցաւ. մարդ մը կըրնար հայկական թաղերը խլուրդի մը նման շրջիլ, մէկ ծայրէն միւսը, մէկուն տունէն միւսին բակը, անկէ մի ուրիշին խոհանոցը, անկէ մի ուրիշին հիւրասենեակը անցնիլ ու այսպէս շարունակաբար: Երբեմն մէկը այսպէս փողոցներու, դռիհներու, տուներու լարիւրինթոսին մէջ շրջելով կը կորսուէր. ասոր համար կարգ մը դիրքերու ճամբաները նշաններով ցուցադրուեցան: Որբերը հիւանդանոց, իսկ այրի կիներն ու որբ աղջիկները յարմարագոյն շէնքերու մէջ տեղաւորուեցան:

Զինավարժ այր մարդիկ զէն ի ձեռին պատնէշներու մէջ տեղաւորուեցան եւ ահա կանոնաւոր կռիւն սկսաւ: Շուկան գերի բռնուող Հայերու թիւը 45-ի կը հասնէր: Թուրք զօրքերուն մէկ մասը Հայոց վրայ յարձակած իսկ միւս մասն ալ Գօլօնէլ Անտրէայի վրայ քալած էին: Գօլօնէլ Անտրէան այս քանի մը օրերու միջոցին բաւական մտատանջուեցաւ: Նոյն իսկ իր զինուորները, ի պահանջել հարկին, նահանջելու յարմար վիճակի մը մէջ պահեց: Գօլօնէլ Անտրէան զինք հետապնդելու համար ճամբայ ելած Թուրք չէթէներու հետ Քիւչիւք Գրզլլ Հիսարի մօտերը բախում մը ունեցաւ, բայց թնդանօթի արագ հարուածներով Թուրք զինուորներ ցրուեցան ու վերստին դարձան Այնթապ: Ֆրանսացի հրամանատարը սկսաւ ամբացնել Մարաինի բլուրն ու Ղուբալան Պապա ըսուած զիրայէթի շրջակայքը: Ամերիկացիք Ամերիկեան հաստատութիւններու վրայ իրենց գրօշակները բարձրացուցին: Զէթէներ Գօնադի

(կառավարաւորուն) մօտ դանուող Գրանսական փուռի զինուորները գերեցին: Ամբողջ օրը, Թուրքեր իրենց հրացանածղութիւնները չի գաղբեցուցին, մանաւանդ Շէյխ ճամիի կողմէն ու անոր մինարէթէն արձակեցին իրենց զնդակները դէպի Ամերիկեան հիւանդանոցն ու որբանոցը: Այս զնդակներէն չորս Հայեր վիրաւորուեցան: Գիշերուան լուսեան ատեն զիրքերումէջ պահակներ եւ զինուորներ տեղաւորուեցան: Այսպէս վերջացաւ Ապրիլ մէկի օրը:

Այնթապի հայութեան ռազմամթերքը կը կազմէր կռուի առաջին օրը, 140 սօմպա, 45 մավղէր եւ որսի հրացաններ երկփող, «զըրմալը» մօտաւորապէս քանի մը հարիւր հատ, իսկ այս բոլորին փամփուշտը, մէջն ըլլալով նոյնիսկ բիւօլվէրի փամփուշտը, 30,000: Հոս կռուի առաջին օրը Թուրքերու յարձակման ենթարկուած ու զանազան տեղերէ վերապրած կարգ մը Հայերու «Իֆատէ»ներէն (յայտարարութիւններէն) մաս մը թարգմանարար կը դնենք:*

Վկայութիւններ Ականատեսներէ

Թիւ 1

Իսկն էյուզ թաղ, Գօլանճի Արրահամի տունը բնակող Արօեան Նազարի «Իֆատէ»ն, տարիք 45:—

Մարտ 31-ին, Չորեքշաբթի օր շուկայ իջայ, Սիմիթճի Արօ աղան զիս իր խանութը հրաւիրելով. «Այսօր կամ վաղը ինչ բանի որ պէտք ունիս՝ աւ, Ուրբաթ, Շաբաթ, Կիրակի կամ Երկուշաբթի Մտչազլըյէն (քաղաքին հարաւային կողմը բլուր մըն է) արձակուած զէնքի մը նշանին վրայ, քաղաքին ամէն կողմերէն յարձակում պիտի ըլլայ, դուն քու տունդ քաշուէ, դուրս մի ելլեր եւ զիս մի մատնէր»: Այս բանը ինձի զազտնարար հազարդէլէ վերջ՝ 10 լիար ալիւր տուաւ ու ճամբեց:

Հետեւեալ օրը, Ապրիլ 1-ին, շուկայ իջայ. հոն ժողովուրդը կազմ ու պատրաստ վիճակի մը մէջ տեսնելով սկսայ կասկածիլ եւ երբ դէպի Պուզտայ Պազարը կ'իջնայի, կառավարաւորունէն զէնքի ձայն մը լսեցի եւ ժողովուրդը սկսաւ փախչիլ, քրիստոնեաներ դէպի արեւմուտք իսկ մահմետականներ դէպի արեւելք: Ծիշտ այս ատեն Գրգըլ Հիսարի կողմէ լսուող թնդանօթի ձայնէն մօնետիկ մը սկսաւ պոռալ՝ «Կրօնքը եւ Մուհամէտ սիրող եւ ձեռքը զէնք բոնող ամէն մարդ թող Գրգըլ Հիսարի կողմը մեկնի»: Ժողովուրդը հրմշակելով՝ սկսաւ դէպի այդ կողմը խուժել: Ես Պուզտայ Պազարի մօտ հացազործի մը խանութը պահուեցայ որ կը պատկանէր Արասա ուշաղը (ցորենի վաճառական) Խուրչիա աղային: Երբ ան զիս շտեսաւ ու խանութը վրաս դոցելով պիտի մեկնէր, իրմէ աղաչեցի որ զիս պահէ, ասոր վրայ ան զիս իր խանութին մէջ պահեց: Նոյն ատեն ձիաւոր մը գալով ըսաւ «Ալի Գըլըճ Պէյը Գրանսացիներու սուլթերու տեղատարար»

*) Այս «Իֆատէ»ներն առնուած են 65 անձերէ, որոնց պատճէնը մեր մօտ ունինք, բայց զիրքս չխճողելու համար ընտրանօք անոնց մէջէն մաս մը միայն կը գետեղենք:

փին տակ կուուելով 15 Թրանսաղի գերեց. տուներուն ապսպրեցէք որ ապուր եւ տասնեւհինգական հաց թող պատրաստեն»: Ատեն մը վերջ պատրաստուած կերակուրներու ջորիներու վրայ Սամսազ Թէփէ փոխադրուելը աչքերովս տեսայ: Նոյն այս օրս, կէսօրուան մօտ, Շէյխ Մուսթաֆան գլուխը դալփաք մը դրած 60 զինեալ մարգերով իմ գանուած տեղս դալով, «Մի վախնար» ըսաւ ու զիս առնելով տարաւ կառավարատուն. ճամբան թուրք պահակներուն հրամայեց, որ Հայ եւ թուրք խանութներուն զսլոց սեւէ մէկը անմիջապէս ճակատէն դարնեն ու սպաննեն: Երբ հասանք Պազար երի, հոն Զէնծիրլի Մուսթաֆան եւ իր զինեալ մարգիկը կը կենային. «Դուք ինչո՞ւ չի գացիք» հարցման՝ «Զինուորները զրկեցինք, հիմա մենք ալ պիտի երթանք» պատասխանեցին: Ներկաներէն մին «Ասոնց աչքը խոշոր է, կը խոստանան սակայն կը վախնան, չեն երթար» ըսաւ: Զիս բերին եւ բանոր յանձնեցին եւ խօսքը բանտի սատիկան զօրաց հրամանատար հարիւրապետ Էսատ Պէյին ուղղելով. «Հայ բանտարկեալները զատեցի՞ր. եթէ անոնց վրայ յարձակում մը գործուի, ատոր պատասխանատուն ո՞վ պիտի ըլլայ»: Ասոր վրայ Հայ բանտարկեալները զատելով առանձինն սենեակ մը դրին ու զիս ալ սատիկանատան մէջ Հազըր էֆ. սատիկանատան մէջ մէկու մը յանձնելով պատուիրեց որ զիս պահպանեն: Հոն ցորեկ մը եւ գիշեր մը մնացի: Այդ օր քովս բերին Եսայեան Աւետիսը, Գարգաեան Յովհաննէսը, Վառօեան Նազարը, հացադործ Սողոմոնի տղան Եագուսը եւ Ասարեան Տիկին Ովսաննայի հետ երկու կիներ եւս. այդ օր մեզի հաց տուին, գիշերը հանգիստ պառկեցանք, հետեւեալ օրը մեզի կրկին կերակուր տալով բերին մեզ հայկական թաղերուն յանձնեցին:

«ԻՓատէ»ս այս է, կը հաստատեմ,
ՆԱԶԱՐ ԱՐՕԵԱՆ

Թիւ 2

Չուզուր փողոցի բնակիչներէն, ներկայիս Հէյիկ (Հայկ) թաղը Լեւոնեան Յովհաննէսի տունը բնակող նալպանտ Նազարեան Աւետիսի «ԻՓատէ»ն:—

Ապրիլ 1, Հինգշաբթի օր, առտուն շուկայ իջայ. ինչ որ դնել ուզեցի մերժեցին: Քիւրքճիւ խան եկայ. Հրեայ խանութղանէն օճառ գնելու վրայ էի, «Օրթալըզ դարըչտը» (Քաղաքը խառնուեցաւ), ըսելով վազող կարգ մը անձերու ձայնին հետ միասին գէնքի ձայներ ալ լսեցի: Օտապաչին խանին գոները անմիջապէս գոցել տուաւ. 15 վայրկեանի մէջ ներսը սպասելէս վերջ օտապաչին զիս դուրս ըրաւ. շատ մը զինեալ մարդոց մէջէն անցնելէ վերջ Գարակէօզ հասայ ուր Նէճաթիի խանին առջեւ երկու Թրանսաղի զինուորներու արեան ճապաղիքներու մէջ դիտապատ պառկիլը տեսայ: Այս դիակներուն մօտ ձեռքը մարթին բռնած մէկ մը կը կենար: «Մահմետական մը չկա՞յ սա շուներուն դիակները վերցնող. այս արեան հեռքերուն վրայ ճերմակ հող ցանեցէք. հիմա պահակները կուզան» ըսելով զինուորներու դիակները՞ խանէն ներս քաշեցին: Այդ անգէն Սուլուրճըի պահականոցը՝ Հայերու եւ դարձեալ շատ մը զինուած մարգերու հանգիստեցայ, որոնք ինծի բան մը չըսին ու ապա հայկական թաղերը եկայ ինկայ:

«ԻՓատէ»ս այս է, կը հաստատեմ,
ԱԻԵՏԻՍ ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ

Թիւ 3

Եկեղեցւոյ թաղը բնակող Թէճիրեան Յովսէփի տղան Գրիգորին «ԻՓատէ»ն, 15 տարեկան.—

Դէպքին օրը, առաւել ցորեն զնելու համար Արասա (մեծ շուկայ) դա-
ցի: Վէսիզէ* առնելու համար շատ մը Հայ կիներ եւ էրիկ մարդիկ կ'սպա-
սէին: Յանկարծ զէնքի ձայն մը լսուեցաւ. զէնքի պայթիւնէն վերջ դաւա-
զաններով, բահերով, բիւրերով զինուած շատ մը մահճակաւաններ մեզ
չըջապատեցին: «Այլեւս չէք կրնար մեր ձեռքէն ազատիլ» ըսելով մեր վրայ
յարձակեցան: Երբ քանի մը հասար գետին կը փռէին, ես փախայ: Գանակ
քաշողները եթէ հիմա տեսնեմ կրնամ ճանչնալ: Ղառը Գասթէլի մօտ կին
մը զարնելին տեսայ: Հրեաներ բողբիկ սաքով, գլխարաց կը վազէին.
հին պալատին առջեւ ոստիկան զինուորներէ մին Հրեայ մը ապտակելով,
«Ձեզի համար ինչ կայ» ըսաւ: Նազար աղա խանի մօտ Թուրք մը իմ վրայ
վեց զնդակներ արձակեց, բայց ինծի չի դպան եւ ես փախայ: Ես կը լսէի՝
«Ֆրանսացիք քաղաքին վրայ յարձակեցան, քեաֆիւրները սպաննեցէք» բա-
սերը:

«Իֆատէ» շիտակ է, կը հաստատեմ:

ԳՐԻԳՈՐ ԹԷՃԻՐԵԱՆ

Թիւ 4

Բահան փողոցի բնակիչներէն, բայց ներկայիս Թէփէ Պաշը բնակող
Եղստ Յարութիւն Ազէկեանի «Իֆատէ»ն, 38 տարեկան:—

Ապրիլ 1, Հինգշաբթի առաւօտ, ցորեն զնելու համար մեր դրացուհի
Հնազանդ անուն դաղթական կնոջ մը հետ կանուխ շուկայ իջայ. դեռ բան
մը չկար: Պազարին մէջ մահճակաւան կնոջմէ մը լաչակ մը զնել ուզեցի.
«Քեզի համար 30 դրուչ է գինը, քանի որ կեալուրի կը նմանիս» ըսաւ:
Լաչակը զնելու մտքէն հրաժարելով Պուղտայ Պազարը իջանք. երեսունի
մօտ կիներ կ'սպասէին. «վէսիզէ» առող պաշտօնեային մօտ ելայ. «Քիչ
մը սպասեցէք» ըսելով կրկին մեզ վար դրկեցին, սակայն այդ վայրկեանին
«վէսիզէ» առող պաշտօնեային մօտ գտնուող Հայ երիտասարդի մը մասին
իրարու «Ամմա մալ իմիչ հա, էյի աիւշաիւ» ըսելին լսեցի. սասոր վրայ
կասկածեցայ, վերագոռնալ ուզեցի, բայց դրացուհիս «Քիչ մը եւս սպա-
սենք» ըսաւ: Շատ չանցած 20-25 Թուրքեր, բոլորն ալ զինուած, եկան եւ
մեզ հոն զանուզներս քննեցին. քիչ վերջ զէնքի ձայն մը լսեցինք, սասոր
վրայ սոսկառեսիլ խուժան մը զինուած կացիններով, դաւազաններով
Քէօմիւր Պազարէն վար թափուեցաւ. զնդակ մը իմ քիչ առաջուան յիշած
Հայ երիտասարդը կուրծքէն վիրաւորելով գետին տապալեց: Աղա «սա
բողերուն նայեցէք» ըսելով մեզ չըջապատեցին. մէկը քօղս քաշեց, մի ու-
րիչը ձեռքս գտնուող դրամը առաւ, մի ուրիչ մը կանակէս դաւազանով
զարկաւ, իսկ ես սկսայ փախչիլ. ետեւէս միշտ քար կը նետէին, «Գացէք
Ֆրանսացի կանչեցէք, թող գայ ձեզ ազատէ», ըսելով կը պոռային: Ճամ-
բան գետինը փռուած Հայ մը եւս տեսայ: Հաննաճարի մօտ սխալմամբ
մզկիթ մը մտայ, ետեւէս մահճակաւան մը՝ «Միթէ դուն հոգ մանելիք
մարդ մըն ես» ըսելով խոշոր քար մը նետեց. կրկին դուրս ելայ եւ սկսայ
փախչիլ: Գօնաուրածը պազարին մէջ աղջիկ մը, որուն մազերէն արիւն
կը կաթիլթէր, գետին ինկաւ. անոր զարնող երկու մահճակաւաններ «Ահա-
ւասիկ երկու հատ եւս ինկան» ըսելով մեր վրայ դարձան: Կիսամեռ վի-
ճակս եւ վիրաւորուած ըլլալս տեսնելով զիս ձգեցին. անկից վերջ ես սո-
ղալով, սողալով հասայ մինչեւ Պալըզը: Հոն թեւը կարմիր կապուած
Թուրք զինուոր մը «Դուն ինչպէ՞ս եղաւ որ հոս ինկար» ըսելով հրացանի

* Այն ժամանակ պաշարը «վէսիզէ»ներով կը զնէին:

բունով կոնսակէս զարկու: Դժուարաւ կրցայ հայկական թաղեր անցնիլ ուր թեւս մտնելով զիս տունս տարին:

«ԻՓատէ»ս ճիշտ է, կը հաստատեմ
ԵՂՍԱ ԱՂԷԿԵԱՆ

Թիւ 5

Կիւրինցի Իւզաբեր Այնողլուեանի «ԻՓատէ»ն, եկեղեցւոյ թաղը կը բնակի, 30 տարեկան:—

Ապրիլ մէկին, ալիւր տոնելու համար շուկայ իջայ. խանութպաններ իրարու աչք ընկնով ինծի ալիւր չի ծախեցին: Պուղտայ պազարը իջայ, հոն ալ կիներ եւ էրիկ մարդիկ կ'սպասէին. մէկ ալ երկայն քիւլահով, թխորակ դէմքով մէկ մը, որուն՝ Ծէյխին տղան է՝ կ'ըսէին, «Իր կրօնքն ու Մուհամէտը սիրողը թող զէնքի զիմէ» ըսելով պոռալը լսեցի. «Հայերը միշտ մերն են, զանոնք կրնանք զուազանով ալ սպաննել»: Ասոր վրայ ամբողջ խուժանը զինուած տեսայ: Քիչ վերջ ոտտիկան մը զէնքը քաշելով Կիւրինցի Հայկանուշ Մէրկէրեանը սպաննեց, իսկ ուրիշ ոտտիկան մը հօրեղբորս ազջիկը Եղիսարէթ Այնողլուեանը սուինով վիրաւորեց ու ապա «Ձեր վտաւհած Ծրանսացիին Աստուածն ու կրօնքը...: Թող զան ձեզ ազատեն»: Իսկ ես ինքզինքիս մահմետական կնոջ մը ձեւը տալով փախայ. ճամբան շատ մը չէթէներու հանդիպեցայ. «Քոյրիկ ուր կ'երթաս» հարցման «Վարը տուն ունիմ, փոխադրելու կ'երթամ» պատասխանեցի, ու ապա «Մի՛ երթար, վարը ամբողջ կեալուրները մորթեցին ու ապա մզիլիթներու մէջ դրին» ըսին: Իսկ ես ասոնց կարեւորութիւն չտալով՝ փախայ հոս եկայ:

«ԻՓատէ»ս այս է, կը հաստատեմ,
ԻՂԱԲԵՐ ԱՅՆՕՂԼՈՒԵԱՆ

Թիւ 6

Տիգրանակերտցի 25 տարեկան Նուարդ Նաճարեանի, որ Թէփէ Պաշը կը բնակի, «ԻՓատէ»ն այս է:—

Ապրիլ 1-ին շուկայ իջայ, զէնքի ձայն լսեցի, հոն զանուոյ թուրքերէն մին՝ Ալի էֆ. «Այս ի՞նչ է» հարցման, միւսը՝ «Դեռ չլսեցի՞ր, այս անգամ կիներ, ազջիկի միջեւ խորութիւն զնելու չէ, մինչեւ իսկ օրօրոցի մէջ քնացող երախան մորթելու է. ասոնց աէր ելլողը Ծրանսացին է, Ծրանսացիին կրօնքը...» ըսելով հայհոյեց: Այս ատեն ախմէտիյէ փաթթոց կրող (Գօզանլը թաղէն) Մըսթաֆա ազան «Կառավարութիւնը հրաման տուաւ ասոնք զարնելու համար» ըսաւ: Զայս լսելով փախայ եւ ճամբան տեսայ որ երկու Հայ կիներ արեան ճապաղիքներու մէջ կը տապալակէին:

«ԻՓատէ»ս այս է, կը հաստատեմ,
ՆՈՒԱՐԴ ՆԱՃԱՐԵԱՆ

Թիւ 7

Սվազցի Նոյեմզար Սենեքերիմ Կէմճեանի «ԻՓատէ»ն, Հայիկ թաղէն, 40 տարեկան:—

Ապրիլ 1-ին ցորեն գնելու գացի: Քիչ վերջ «Վէսիգէ» տուող պաշտօնեան եկաւ «Ցորեն չի կայ, կորեկ կայ» ըսաւ: Ես ալ կորեկ չգնեցի: Վերադառնալու ատեն զէնքի ձայն լսեցի, սմանք «զարկէք», իսկ սմանք «փախչեցէք» ըսելով կը պոռային: Այդ առթիւ զէնքով ու սուինով զինուած ամբոխին զալը տեսայ. թուրքեր իրենց խանութներէն իրենց զէնքերն առնելով դուրս կ'ելլէին. ես փախայ եւ Սուպուրճու պահականոցին վերը Գօլճնէին փութածըն (Հայկազունն է) իր ընկերը եւ երկու Սինեկալցի զինուորներուն ղէպի մեծ շուկայ երթալնին տեսայ. անոնց «Ո՛ւր կ'երթաք,

եա դարձէք» ըսի: «Մեղի բան չ'ըլլար, դուն տո'ւն գնա» ըսին, ու ապա քիչ վերջ լսեցի որ զանոնք սպաններ են:

«ԻՖատէ»ս այս է, կը հաստատեմ,

ՆՈՅԵՄՉԱՐ Ս. ԿԷՄՃԵԱՆ

Թիւ 8

Եալընրդ խանէ թաղի բնակիչներէն Էլէյճի Չատիկին կնոջ Մարիամին «ԻՖատէ»ն, 35 տարեկան:—

Դէպքին օրը, առաուն ձուար զնելու ատենս «Մուհամմէտ, խանութը գոցէ» ըսուիլը լսեցի. ասոր վրայ զէնքի ձայն մը լսեցի եւ մեծ խուժան մը տեսայ. վաղելով եկայ եւ Խարար պագարիմ մէջ Աշճը Ապուճանի քրոջ Եազութին զնդակով մը ճակտէն զարնուելով իյնալը տեսայ: Քիչ մը հեռուն ուրիշ կնոջ մը արիւն ճապարհներու մէջ լողալը տեսայ: Զիս ծեծելով մինչեւ Բիւշաէրէ դպրոցի առջեւը բերին. հոն ուսէս զանակ մը խրելով ձգեցին, եւ ես հոս ինկայ:

ԻՖատէս ճիշտ է, կը հաստատեմ:

ՄԱՐԻԱՄ

Թիւ 9

Չուզուր Օպա փողոցէն, Հաճի Գրիգոր Պօղարեանի «ԻՖատէ»ն է, 56 տարեկան:—

Ապրիլ 1-ին տունն էի, քիչ վերջ մեր դրացի Տիկին Զիֆօրայի տունը անցայ. իր հօրը Յարութիւն աղայի հետ կը խօսակցէի. այդ վայրկեանին զէնքի ձայն մը լսուեցաւ: Տէյրմէնճի Ապուճ աղան ալ հոն եկաւ եւ զէնքին ո'ր կողմէն արձակուած ըլլալուն մասին հարցում ըրաւ եւ հասկնալու համար սանդուխէն վեր ելաւ: Քիչ վերջ Ապուճ աղան կնոջս եւ քրոջս տուն զալուն մասին մեղի ձայն տուաւ, երբ զիրենք զիմաւորելու ելանք, «Դժուարաւ կըրցանք ալիւր առնել» ըսին: Այդ պահուն զէնք մը եւս արձակուեցաւ. ասոր վրայ, ասն վաղեցի, երբ հարսս վերի յարկի տան դուռը կը կղպէր, զէնք մը եւս արձակուեցաւ: Հարսս՝ «Ախ հայրիկ, զարնուեցայ» ըսելով ճշալու սկսաւ: Գնդակը ձախ կողմէն դրած էր. երկուք ու կէս ժամ վերջ մեռաւ: Մենք վարի յարկերը պահուեցանք եւ թուրք չէթէներուն Շնորհօքեան Յարութիւն աղային տունը մտնելնին լսեցինք: Հոն ալ զէնքի ձայներ լսեցինք եւ Յարութիւն աղայի պոռչտուքի ձայներէն հասկցանք որ զայն ալ սպաննեցին: Գիշեր մը եւ ցորեկ մը մեր պահուրտած տեղը մնալէ վերջ Քէլ Դաւիթին աղան, Գէսրղը զալով մեզ հայկական թաղերը փոխադրեց: Մեր զալէն քանի մը օր վերջ Տիկին Զիֆօրան իրենց տունը երթալով հոն իմ հարսիս եւ իր հօր դիակները տեսած է:

ԻՖատէիս ճշտութիւնը երդումով կը հաստատեմ:

ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

Թիւ 10

Գասթէլ Պաշը թաղէն, Հայկանուշ Խելօքեանին (35 տարեկան) Կիւրինցի Սանդուխա Տէմիրճեանին, նոյն թաղէն, (40 տարեկան) եւ Հայկանուշ Շէհրեանին, Կիւրինցի, նոյն թաղէն, (25 տարեկան) ԻՖատէները:—

Ապրիլ 1, Հինգչարթի առաուն ուտեստեղէն զնելու համար Պուրտայ Պագարը իջանք: Թուրք կին մը՝ «Այս խեղճերն ալ թակարդ պիտի իյնան» ըսաւ: Երբ քիչ վերջ նպարավաճառէ մը ձէթ կը զնէինք, կշտելու ատեն զէնքի ձայն մը լսեցինք: Քիչ վերջ ոտիկան մը թեւը կարմիր կապուած, մեզ ցուցնելով. «Այս սրիկաները դեռ ի՛նչ կը կենան, սատկեցուցէք. ասոնք Ֆրանսացիներուն կը վստահին, թագաւորութիւն կ'ուզեն, ահաւասիկ ան-

կախութիւնը տասնի կ'ըլլայ» ըսաւ: Այդ պահուն նաճաղներով, դանակներով, ատրճանակներով եւ մովզէրներով զինուած խուժան մը մեզ շրջապատեց: Ակսան զարնելու եւ ծեծելու: Հայկանուշին զլխէն բխրով մը զարկին, եւ սկսաւ արիւնը հոսիլ. այդ ասէն մենք սպրդեցանք եւ սկսանք փախչիլ: Խորար Պազարի մօտ, մեր ազգականներէն Կիւրինցի Հայկանուշ Թէրճանեանը (25 տարեկան) ճակատէն զարնուած ու մեռած վիճակի մէջ տեսանք, երբ Ալայ Պէյ հասանք, ժանտարմներէն մին միւսին՝ «Սա կեա-վուրները ինչո՞ւ չես սպաններ» ըսաւ: Իսկ միւսը՝ «Ես մեռցնելիքները զի-տեմ» պատասխանեց: Այնտեղէն փախչելով հասանք Պալըզլը. հոն կրկին թեւը կարմիր լաթ մը կապած ժանտարմաներէն մէկուն ծեր կնոջ մը ատրճանակով զարնելն ու անոր գետին իյնալը տեսանք:

Մեր այս իֆատէին շիտակ ըլլալը երզումով կը հաստատենք:

ՀԱՅԿԱՆՈՒԾ ՇԷՀԻՐԵԱՆ, ՀԱՅԿԱՆՈՒԾ ԽԵԼՕՔԵԱՆ,
ՍԱՆԴՈՒԽՏ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ

Ահաւասիկ երզմնագիրներու նմոյշներ, որոնք ցոյց կուտան թէ կռիւը ինչ բարբարոս եղանակով մը սկսուած էր Թուրքերու կողմէ: Ինչպէս որ նախապէս յիշեցինք, մին միւսէն աւելի սրբ-տաճմիկ այս «Իֆատէ»ներու ինքնատիպ պատճէնները ունինք, իբրեւ փաստաթուղթ: Ասոնք կը ցուցնեն որ կռիւի պատաս-խանատուութիւնը Թուրքերուն վրայ կ'իյնայ:

Ապրիլ 2

Գիշերը լուռ անցաւ: Առտուն կռիւն սկսաւ. Հայեր Այն-լէպէնի բացաստանին վրայ երկու Թուրքեր զարկին. կէսօրէ առաջ Գօզանլի մզկիթի դրաման ձեռնարկուեցաւ: Այս մրդ-կիթը հայկական թաղերու մէջ բրդացած մեծ փորձանք կը դառնար Հայոց, իր մինարէթով որ կ'իշխէր ամբողջ շրջակայ Հայ տուներուն վրայ, եւ ուրիշ արձակուած զնդակներէն Եագուպ Ալլըզեան անուն Հայ մը նահատակուեցաւ: Գօզանլը մզկիթը կը դանուէր մեր նախապէս նկարագրած հայկական զիրքերու ամենավտանգաւոր գծին արեւելեան ծայրը, իսկ արեւմտեան ծայրը Շէյխ ճամին, որոնք իբրեւ երկու բերդեր շատ նեղ կացութեան մը կը մատնէին Հայ կռուողները:

Առաջին յարձակումն սկսաւ Գօզանլը մզկիթին վրայ՝ երեք կողմերէն: Շէնքը անառիկ էր եւ Թուրքեր կրնային լաւ պա-պանուիլ, սակայն սաստիկ յարձակումը անոնց բարոյական դու-րովը խախտելով՝ քաշուիլ սկսան: Ճամինն դոյքերը փոխադ-րելու վրայ էին երբ երկու Հայ կռուողներ, Յովսէփ Թաշճեան եւ Խորէն Խայաճանեան ճամիի հիւսիսային կողմի ուստէն մազլցելով ներս անցան. մին ատրճանակ մը, իսկ միւսը երկ-փողեան հրացան մը ունէր: Թուրքեր ի տես այս յանդուզն ձեռնարկին՝ սկսան խուճապով խոյս տալ, մզկիթը լքելով

Հայ կառուողներու ձեռքը: Մզկիթի դրաւումէն վերջ անմիջապէս յարմար տեսնուած կէտերուն վրայ պատնէշներ բարձրացուցան եւ այն մինարէթը որուն մէջէն Հայոց կ'սպառնային, հիմակ Հայ կառուողներ կ'սպառնային թուրքերուն, մահացու զնդակներով:

Կէսօրուան մօտ Հայ եւ թուրք զերիներու փոխանակութիւն մը տեղի ունեցաւ Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի ճամբով: Այս դիրքը ամբողջ պատերազմի ընթացքին, թէ՛ տաք կռիւններու խառնարան մը եւ թէ՛ ալ թրքաց հետ նամակով հաղորդակցութեան վայր մը հանդիսացաւ: Հաղորդակցութեան ժամանակ նախ իրարու «Աթէշ քէսիլսին, մուխապէրէ վար» ըսելով կը պոռային ու ապա մէկը ճերմակ դրօշակ պարզած նամակը կուտար, կամ կ'առնէր:

Կէսօրէ վերջ թուրքեր, յարձակումի համար ուրիշ կէտ մը ընտրեցին, այսինքն Լատինաց եկեղեցին: Թուրք չէթէներ Նիկողոս աղայի տունը մտած էին եւ այդ շարքին վրայ դրաւած էին նաեւ Չինարլը ֆամիլն, Գրզրգ Թէյիրպէսին եւ շրջակայ տուները, Մանասթրրի (Լատինաց եկեղեցի) հիւսիսային կողմի Քիւրքճեաններու նախկին հրաղացը որուն արեւելեան կողմի Սահակեաններու հրաղացը ու ապա Այնլէպէնի բացաստանին ջրփոսաներն ու խորունկ նրբուղիները: Այս դիրքերուն մէջ հազարաւոր կանոնաւոր ու անկանոն թուրք զինուորներ լեցուած էին ու ազդանշանի մը կ'սպասէին: Ժամը 7:30-ի (ը.թ.) առեմները, թուրքեր սկսան համազարկի եւ ընդհանուր յարձակման, իրենց նշանակէտն ընտրելով Լատինաց եկեղեցին: Կ'արձակէին տըմ-տըմ զնդակներ որոնք քսամնեցուցիչ պայթիւնով մը սկանջներ խլացնելու աստիճան ահռելի էին: Այս ամենավտանգաւոր վայրկեաններուն Այնթապի հայութիւնը անմիջապէս քաջագործութեան մը հանդիսատես եղաւ: Ըստ մեր նախապէս տուած ծանօթութեան, Լատինաց եկեղեցին Ֆէրաշէի պատշգամաւոր տան առջեւ կը դռնուէր, լայն պողոտայով մը անկից անջատուած:

Կռուի առաջին օրը Հայ Կաթուղիկ հասարակութիւնը հոն համախմբուած էր եւ շուկայէն փախչելով հոն ապաստանողներու հետ ամբողջութեամբ 400 հոգինոց ստուար թիւ մը կը կազմէր: Ասոնց մէջ, միայն Ֆրանսացի զինուոր մը կը դռնուէր իր զէնքով եւ փամփուշաներով որ նոյնպէս շուկայէն փախչելով եկած հոն ինկած էր:

Հայեր «Մօնասթրր»ի հետ տակաւին սեւէ կապակցութիւն մը կամ հաղորդակցութեան միջոց մը չունէին, ուրեմն այդ

ամբողջ բաղմուտեան, կին, տղայ, ծեր, բոլորին պաշտպանութիւնը մէկ այդ Ֆրանսացի զինուորին քաջութենէն կախում ունէր: Մօնասթրբի գրաւումով թուրքեր այդ բոլոր ընտանիքները պիտի ջարդէին եւ ապա մեր դիրքերուն պիտի սպառնային եւ ճակատը պիտի խախտէին:

Ֆրանսացի զինուորը, որ Գավալիէ Սօլդ կը կոչուէր, եւ իր այդ ծառայութեան համար «Մետալ Միլիթիա» պատուանշանով վարձատրուեցաւ, այս բիւրաւոր չէթէներու յարձակման դէմ միոմիկնակը կը կռուէր: Կայծակի արագութեամբ սկսաւ փոխն ի փոխ, պատին երկայնքը դանազան կէտերէ թշնամիին վրայ կրակել, ցուցնելու համար թէ՛ «Մօնասթրբ»ի մէջ մեծ ոյժ մը կար: Թուրքեր իսկապէս խաբուեցան երբ պատին քիւերէն շատ մը գէնքի փողեր տեսան որոնց բոլորն ալ նոյնն էին: Զինուորին այս խաղը տեսնց քանի մը ժամեր, անդադար, հեւ ի հեւ, մէկ պատէն միւսը, մէկ ծակէն միւսը շարունակ վազելով անխնայ կը դարնէր: Քաջ զինուոր մըն էր: Երբ թուրք մը տապալէր՝ կը ծափահարէր, երբ վրիպէր՝ իր գլխուն կը դարնէր այդ անյաջող գնդակին համար: Բակին մէջ կռուելէն ձանձրացաւ, այս անգամ բարձրացաւ դանդաղատան վրայ եւ մէկ երկվայրկեանի մէջ աշտարակին չորս կողմը պատնէշներով ամրացուց տանիքի կղմինտրները գործածելով ու այս անգամ այս աւելի բարձր դիրքէն սկսաւ աւելի սաստկութեամբ կրակել: Տասնեակներով թուրքեր դեռին փոսց: Գեռ կը յիշեմ անոր շառագոյն դէմքն ու քրտնաթոր ճակատը: Գլխէն շողի կը բարձրանար: Հոն ապաստանած մարդիկ հրացմունքով կը դիտէին այս հերոսին մարտնչումը: Հսկայ մէկն էր որ թուրքերու դէմ կը պաշտպանէր կիներն ու մանուկները: Ժամը 9:30-ին (ը. թ.) Սօլդը սկսաւ մեղմել կրակը, որովհետեւ փամփուշտը կը հատնէր: Հայեր այս բանը գուշակեցին եւ խորհեցան օգնութեան հասնիլ հերոսին: Քանի մը վայրկեան տեւող խորհրդակցութենէ վերջ, որոշուեցաւ որ ուրիշ ճար չկար բաց եթէ «Մօնասթրբ»ը Թէրակչի տան կցել, երկու կողմէն պատեր բարձրացնելով: Ելաւով այս գործին ձեռնարկուեցաւ: Այս բաւական յանդուգն ու վտանգաւոր ծրագիր մըն էր, որովհետեւ Նիկողոս աղայի տունէն եւ Զինարլի ճամբի որմածակերէն թուրքեր կրակի տակ առած էին սոյն փողոցը, սակայն պէտք չէր ուշանալ: Զինուորը յոգնած եւ ամբողջ ժողովուրդը հոն խուճապի մատնուած էր, անօթի: Գնդակներու տեղատարափին տակ Հայեր սկսան պատեր շինել հակառակ թուրքերու գայն արգիլելու համար թափած ջան-

քերուեն : Հայեր մէկ ժամուան մէջ մարդու մը հասակէն աւելի բարձր պատով մը փողոցը կտրեցին եւ հասան Լատինաց եկեղեցիին հարաւային կողմի պատերուն . բայց եւ այնպէս կը մնար դեռ պատը ծակել : Ներսէն եւ դրսէն ճիգ մը եւս ընելով լայն որմածակ մը բացուեցաւ ու այսպէսով պէտք եղած օժանդակութիւնը տրուեցաւ պատասպարեալներուն : Մաս մը հայ կոուուոյներ եւս փութացին զինուորին օչնութեան , ու այսպէսով Թուրք խուժանին յարձակումը Լատինաց եկեղեցիին վրայ կատարելապէս ձախողեցաւ : Հոս Հայերս տուինք զո՛հ մը որ անխորհրդարար գլուխը պատին քիւերէն վեր բարձրացնելով զիտել ուզած էր չէթէներու շարժումը :

Թուրքեր Լատինաց եկեղեցիի անյաջող փորձերէն վերջ իրենց յարձակումը կը կեդրոնացնեն Չինարլը ճամիի դէմը գտնուող հայկական դիրքերուն վրայ , որոնց մէկ մասին մէջ տակաւին Թուրքեր կը գտնուէին (Գալա աղասըի եւ անոր կից քանի մը տուներուն մէջ) : Հայ կոուուոյներու համար անհրաժեշտութիւն մըն էր այս քանի մը տուները գրաւելով Թուրքերը փողոցին միւս կողմը նետելը՝ իրենք զիրենք լաւագոյնս պաշտպանել կարենալու համար , Չինարլը ճամիի յարձակումներուն դէմ : Ուստի Հայեր սկսան այս տուները ծակել եւ մի առ մի մէկէն միւսը անցնել եւ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ Գալա աղասըի տուներուն ամբողջ շարքը գրաւուեցաւ Հայ կոուուոյներու կողմէ . վերջապէս Թուրքեր իբրեւ վերջին տպաւէն՝ տպաստանեցան Լէյլէկեաններու տունը որ կը գտնուէր երկու փողոցներու զիրար կտրած անկեան մէջ . Թուրքեր պէտք էր կամ կուուելով հոն մեռնէին եւ կամ բացէն խոյս տալով Չինարլը ճամիին մէջ տպաստանէին : Այս վերջինը իրենց համար նուազ վնասարեւ նկատելով փախան եւ մտան ճամին : Հայեր Լէյլէկեաններու տունն ալ գրաւելով ճակատը շտկած ու Թուրքերը փողոցի միւս եզերքը նետած էին :

Թուրքեր այս նահանջէն կատղած՝ իրիկուան ժամը 11-ի (ը . թ .) ատենները վերջին փորձ մը , կատաղի յարձակում մըն ալ գործեցին , եւ նոյն իսկ Լէյլէկեաններու տան վարի յարկը գտնուող խանութներուն մէջ մտան ուսկից կը խորհէին կրկին պատերը ծակելով մտնել հայկական թաղերուն մէջ : Խուժանը «Ալլահ Ալլահ» գոչելով եւ ահաւոր գոռում գոչիւններով խուժած էր խանութներէն ներս : Յարձակողներ կատղած վազրի մը նման ինկած էին զէնքին վրայ : Հայոցս համար վայրկեանները շատ տազնապալի էին , որովհետեւ խանութ ներխուժող Թուրքերը արզիլելու համար յարմար կէտերու մէջ տակաւին

որմածակեր չէին բացուած : Այս անգամ Հայերը յուսալքում մը ունեցան : «Օգնութիւն եւ զէնք» կը սրտան, զէնք չկայ, ամենասպառարիւն կռուողներն անգամ դունաթափուեցան . վերջապէս դիրքերէն ներս խուժող թուրք վոհմակի ջարդի ուրուականը ցցուեցաւ իւրաքանչիւր Հայու մտքին մէջ : Ճիշտ այս վայրկեանին հայկական մինչեւ այդ բոպէ չփորձուած ումբերուն դիմուեցաւ : Կռիւի ամենատաք կէտին վրայ կը գանուէին Տիար Ա. Լեւոնեան, Տիար Ս. Չաղմաղճեան եւ քանի մը ուրիշներ . կացիններու եւ բրիչներու ձայնը որոշապէս կը լսուէր պատին միւս կողմէն զոր ծակելու աշխատանքներ կը թափէին թուրքեր : Տ. Ս. Չաղմաղճեան առաջին անգամ բլլալով ումբի պատրոյգին կրակը տուաւ ու նետեց Լէյլէկեաններու խանութին առջեւ : Թուրքեր զբաղած էին եւ խառնիճաղանձին մէջ չէին նկատած ումբը որ պայթելով տուներն ու շէնքերը կը դղրդացնէր : Տիար Ա. Լեւոնեան երկրորդ ումբը նետելով «Վատե՛ր, ձեր դէմ կռուողը Ֆրանսացին չէ, Հայն է» կը դռար : Թուրքեր անէծքներով, հայհոյութիւններով, ոմանք սատկած, ոմանք վիրաւոր սողալով խուճապահար կրկին խոյս տուին դէպի Չինարլը ճամին : Թուրքերու համար հայկական «պոմպան» անակնկալ մըն էր եւ ասկէ վերջ սկսան աւելի զզուշութեամբ վարուիլ : Թուրքերուն յարձակումը ձախողած ու յաղթանակը Հայերուն մնացած էր :

Թուրքեր այս կռուի ընթացքին տասնեակ մը կորուստներ տուին, իսկ Հայերու բարոյական կորովը իր դաղաթնակէտին հասաւ : Ֆրանսացի Գօլօնէլը քանի մը հազար փամփուշտներ զրկելով, Հայոց այս յաղթանակը շնորհաւորեց : Գօլօնէլը պահանջեց նաեւ որ «Մանասթըր»ը պաշտպանող զինուորը այլեւս այդ տեղէն քաշուի, բայց Փատրէ Մարիանոյի թախանձանքին վրայ Գօլօնէլը հաճեցաւ 30-ի մօտ զինուորներ զրկել, Լատինաց եկեղեցին պաշտպանելու համար : Նոյնպէս Տոքթ. Շէփրրաի պահանջին վրայ 12 զինուորներ զրկուեցան, Ամերիկեան հաստատութիւնները պաշտպանելու համար : Կարելոր է ըսել որ ամբողջ Թրքո-Հայ 70 օրուան կռիւներուն, վերսյիշեալ դիրքերը միայն Ֆրանսացիներու կողմէ պաշտպանուեցան :

Գրլըճ Ալի Պէյի ծանուցագրէն (նոյն այս օրս առատուն զրկուած) կը տեղեկանանք որ Հայ երեւելիները Պաղար Պաշը Նուրի էֆ.ին տունը կը հրաւիրուին, ուր կը հաւաստուի որ Հայերու դէմ սեւէ թշնամութիւն մը չունին, իրենք կ'ուզեն միայն Ֆրանսացին վտարել երկրէն : Հայեր կը պատասխանեն հեռեւեալ կերպով . — «Մերինը ինքնապաշտպանութենէ զատ

ուրիշ բան մը չէ. եթէ թուրքեր Հայոց վրայ չյարձակէին եւ Ֆրանսացիներու հետ կռուէին միայն, մենք չէինք միջամտեր» : Հակառակ այս պատասխանին, թուրքեր մեր վերեւ նկարագրած յարձակումները շարունակեցին մինչեւ մութ ատեն :

Կազմակերպչական դործը յառաջ կը տարուէր Ազդ. Միութեան շնորհիւ : Պարէնաւորման վարչութիւն մը կազմուեցաւ հետեւեալներէ. — Արժ. Հարք Տ. Գարեգին Պօղարեան եւ Տ. Ներսէս Պապայեան, Տիարք Յ. Արարատեան, Հաճի Յր. Պամաճեան, Աստուածատուր Կիւլէսէրեան, Գր. Տէմիրճեան, Յակոբ Կէմճեան գաղթականներէն) : Ասոնց պաշտօնը պիտի ըլլար պարէն հայթայթել եւ նպաստ բաշխել աղքատներուն եւ չքաւորներուն : Հետագային պիտի տեսնենք որ ասոնց դործը մեծ ծաւալ պիտի ստանայ եւ Զին. Մարմնոյ չափ ու աւելի կարեւորութիւն մը պիտի ստանայ :

Երկրորդ, կարգ մը սչ-զինուորական անպատասխանատու անձերու աւարառութիւնը արդիլելու համար յանձնախումբ մը կազմուեցաւ հետեւեալներէ. — Տ. Թ. Ճէպէճեան, Ռ. Թօփճեան եւ Ե. Եսայեան :

Ապրիլ 3

Թրքական կարեւոր զիրքերէն մին, Ազ-եօլ ճամին, որուն նահանջի գիծը մեր կրակներուն ենթակայ ըլլալուն թուրքեր հոն իրենք զիրենք չկարենալով պաշտպանել՝ զիշերանց պարպեր էին, Հայեր առտուն անմիջապէս դրաւեցին եւ հոն կարգ մը պաանէ շներ շինելով՝ մաս մը զինուորները զետեղեցին :

Միւսիւ Սիւլվէն, «Մանասթըր»ի Ֆրանսական ոյժերու սպան, Զին. Մարմնոյ հետ ամբողջ հայկական զիրքերը պատելով դոհացուցիչ գտաւ : Ֆրանսացիք մաս մը զէնքեր (25 մալ-դէր) եւ բաւական թուով փամփուշտներ նուիրեցին Հայոց : Գօլօնէլը ինքզինք այլեւս իրական պատերազմի մը առջեւ կ'զգար եւ կը խոստանար ամէն կերպով Հայոց օժանդակել :

Օրը ցանցաւ հրացանաձգութեամբ մը վերջացաւ, երեք վիրաւորներ ունեցանք, մին Շէյխ ճամիի մինարէթէ, իսկ միւս երկուքը դրսէն արձակուող զնդակներէ :

Թուրքեր սկսան նենգամտութեան դիմել, իրենց ռազմական գործունէութեան յաջողութիւնը ապահովելու համար իբրեւ զիւանազիտական ճարպիկութիւն սկսան ստախօսութեամբ եւ խարերայութեամբ Հայ կռուողներու եւ ամբաշինութեանց դործին աշխատողներու գործունէութիւնը արդիլելու աշխատիլ : Այս նպատակաւ թուրքեր նամակով մը կէսօրէ վերջ «Իմթիզաճ դօմօսիօն»ի անդամները Պաղար Պաշը Նուրի էֆէն-

տիւ տունը կը հրաւիրեն, որոնց կ'ընկերանայ նաեւ Տոբթ. Շէփըրտ: Շէյխ Մըստաֆան Թուրքերու կողմէ Հայ ժողովա-
կաններուն կը հաւատօտէ թէ իրենք Հայերու վերաբերմամբ
ոեւէ թշնամական դիրք չունին, եւ իրենք համամիտ չեն այս
կոխին: Կը խոստանայ հրացանաձգութեանց վերջ տալ եւ
Թրքո-Հայ եզրայրակցութեան վերահաստատման աշխատիլ:
Այս ժողովին բուն նպատակը եղած էր Հայ ժողովականները
2-3 ժամ զբաղեցնել եւ այդ ժամանակամիջոցին մէջ, որ եր-
կուստեք կրակը դադարած կ'ըլլար, իրենց զինուորները յարմա-
րագոյն դիրքերու մէջ գետեղել եւ ռազմամթերքներու փոխազ-
րութեանց դիւրութիւններ ընծայել: Հայ կուուղներ կուահե-
ցին Թուրքերու այս մտազրութիւնը եւ դժգոհեցան այս կերպ
ժողովներու գումարման դէմ, միւս կողմէ երբեք չի թուլցան
ամրաշինութեանց գործը յառաջ տանելու եւ պատնէշները ա-
ւելի նպատակաշարմար ձեւի մը վերածելու աշխատանքին
մէջ: Թուրք հոգեբանութիւնը լաւ ճանչցող Հայեր անոնց ամե-
նապղտիկ մէկ շարժումէն անոնց թաքուն միտքը հասկնալով՝
անոնց հակազդող ձեռնարկներու մէջ իրենցմէ շատ աւելի արա-
դաշարժ գտնուեցան:

Շատ սրտաճմլիկ բան էր տեսնել, նոյնիսկ 4-5 տարեկան
մանուկներուն իրենց փոքրիկ ձեռքերով քար կրելը: Խեղճ
մանկութիւն...: Կարծես անոնք ալ կ'զգային իրենց տարա-
բախտ ազգի անողոք ճակատագրի դառնութիւնը, գուլումի
օրերուն եւ փոթորկալի կեանքին պահանջները: Այբի կիներ,
օրիորդներ քար կրեցին, պատնէշներ կանգնեցին, ներքնուղի-
ներ փորեցին, ռազմամթերքի պակասը լաւագոյն պատնէշնե-
րու շինութեամբ փոխարինել ջանացին: Իսկապէս Թրանսայիք
ալ կը հիանային մեր դիրքերուն վրայ եւ կը խոստովանէին թէ
կարելի էր նոյնիսկ հասարակ բիւօլօվէրներով գանոնք պաշտ-
պանել: Գրաւեալ ճամիներու մինարէթները կ'սկսին բերդի մը
աշտարակներուն պէս ամրապնդուիլ եւ իբրեւ դիտարան գոր-
ծածուիլ՝ թրքական ամէն շարժում լրտեսելու:

Այսօր (Ապրիլ 3) առաջին անգամ ըլլալով Թրանսական
օդանաւ մը եկաւ: Թուրքեր հազարաւոր զնդակներ արձակե-
ցին: Օդանաւորդին վտանգի նշան պարզուելով՝ վայրէջքը
արգիլուեցաւ: Օդանաւը վերադարձաւ իր տեղը:

Նոյն այս օրս ետինքին Մարտինի (Միս Ֆիրսընի որբանոցը
— տեղացիք Մարտին կը յորջորջէին) որբանոցին որբերը Ամե-
րիկեան հիւանդանոց փոխադրուեցան: Այս որբանոցը կը գրտ-
նուէր քաղաքին հարաւային կողմի բլուրներու շղթային արեւ-

մըտեան կողմը : Սոյն որբանոցը դէպի հարաւ քաղաքէն մօտաւորապէս 1500 մեթր հեռաւորութիւն մը ունէր : Թուրքեր տիրացեր էին Սամսազ Թէփէի, Սաշապլըի եւ մօտեցած էին Մարտինի : Սոյն բլուրներու կողերը, մինչեւ դագաթ, տաճկական գերեզմաններով ու քարերով ծածկուած ըլլալով, դիւրութիւն կ'ընծայէին չէթէներու յառաջխաղացումին : Մարտին կղզիացած եւ ամէն յարաբերութենէ խզուած կը մնար, քաղաքիս ամուր գիրքերէն դուրս : Վերջապէս Թուրքեր որբանոց կը մտնեն եւ որբ պղտիկներէն ու անոնց Ամերիկացի տեսչուհիէն զատ հոն ուրիշ մէկը չեն գտներ : Կը պահանջեն որ դոնապանը իրենց յանձնուի եւ ամբողջ շէնքը կը պտտին ու չեն գտներ : Վերջապէս Թուրք սպայ մը անոնց կը թուլատրէ որ քաղաք իջնեն : Ապա Միս Ֆիրսըն պղտիկ որբերուն կոնակը, անոնց վերջընելու կարողութեան չափ, ուտեստեղէններ եւ կահկարասիներ բեռնակով գտնոնք կը բերէ քաղաք : Որբերը փոխադրուելէ վերջ, չէթէներ կը թալլեն ամբողջ շէնքը եւ իբրեւ յաղթութեամբ գրաւուած տեղ մը՝ իրենց դրօշակը կը պարզեն :

Ապրիլ 4

Թուրքեր հետեւեալ նամակը կը գրկեն առտուն, որուն բնագրին հայերէն թարգմանութիւնը կը դնենք ստորեւ :—

Պատ. Տիարք՝ Տոքթ. Շէփըրա, Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեան, Տոքթ. Յարութիւն Գալֆեան, Տոքթ. Լուտեր Չամիչեան, Տոքթ. Գէորգ Շամէյեան (Արսլանեան), Տիարք՝ Յովհաննէս Լեւոնեան, Յակոբ Գարամանուկեան, Պետրոս Միլլէթպաշեան, Պետրոս Աշճեան, Գրիգոր Սարգիսեան (ատամնարոյժ), Յովհաննէս Ճէպէճեան, Հաննէ Քիւրքճեան :

Վերոյիշեալ պարոններէն զատ եթէ կան կարգ մը ուրիշներ որոնք կը փափաքին իրենց ներկայութեամբ մեզ պատուել, կրնան գալ, արգելք մը չկայ եւ կը կարծենք թէ աւելի լաւ կ'ըլլայ :

Մեծայարգ Տիարք,

Հիմա Մէլլէվի Շէյխ Մըթաֆայէն նամակ մը ստացայ որուն մէջ կը ծանուցանէ թէ Գըլըճ Ալի Պէյը Այնթապ ժամաներ է :

Գըլըճ Ալի Պէյը կը փափաքի վերոյիշեալ պարոններուն, ինչպէս նաեւ կառավարական պաշտօնեաներուն եւ մահմետական հասարակութեան երեւելիներուն հետ մեր տունը խորհրդակցական ժողով մը գումարել : Եւ ըստ մեր երէկուան ժողովի որոշման՝ ձեր մեծապատուութենէն կը խնդրենք որ ժամը 3-ին (ը. թ.) մեր տունը ձեր ներկայութեամբ պատուէք :

Ընդունեցէք իմ խորին յարգանաց հաւաստիքը

4/4/1336

ՊԱՉԱՐ ՊԱՇԸ ԶԱՏԷ ՄՈՒ ՀԱՄՄԷՏ ՆՈՒՐԻ

Սոյն հրաւիրագրին Հայեր ընդառաջեցին՝ Տոքթ. Շէփըրաը գրկելով : Թուրքեր նոյն յանկերզը կը կրկնեն : Ալի Գըլըճ շատ ազնիւ եւ քաղաքավար ընդունելութիւն մը կ'ընէ եւ հետեւեալ խօսքերը կը խօսի. «Մենք Հայերուն դէմ թշնամու-

թիւն չունինք, մեր հակառակորդները Ֆրանսացիներն են. ձեզի համար միշտ նպաստաւոր է Ֆրանսացիներուն հետ չըլլալ, մենք ձեր վրայ կը կասկածինք, որովհետեւ վիրաւորեալներէն շատերը Ֆրանսական զնդակներով վիրաւորուած են. դուք հանդիստ մնացէք, մենք ապահով ենք որ այս քաղաքը մեզի պիտի մնայ, հոս անդորրութիւն եւ ապահովութիւն պիտի հաստատեմ, ինծի ծանօթ են այս քաղաքի թուրք եւ Հայ տարրերու փոխ-յարաբերութիւնները, չեմ փափաքիր որ քաղաքը քանդուի. թող ձեր դիրքերէն կրակ չբանան, ես իմ զինուորներս քաշելով պիտի մեկնիմ այլեւս» :

Իսկապէս Գըլըճ Ալին Հայոց հետ բախում չէր ուզեր սաղմագիտական տեսակէտով, որովհետեւ ինք կը հաւատար որ Ֆրանսացիք ճզմուելէ վերջ՝ Հայոց խնդիրը շուտ կրնար վերջանալ, բայց ի՞նչ օգուտ, գործը գործէն անցած եւ թրքօ-Հայ թշնամութիւնը սկսած էր : Այս մասին պատասխանատուները յանդիմանած էր : Ալի Գըլըճի հաշտութեան մասին բրած ջանքերը ի դերեւ ելան, քանի որ թուրք զինուորականութիւնը օղիով եւ կանոնադանցութիւններով կը կառավարուէր : Տոքթ. Շէփըրտ Ալի Գըլըճ Պէյի երերումով կատարած խոստումներուն հաւատացած էր : Թուրքեր սոյն խորհրդակցական ժողովը պատեհ առիթ սեպելով կրկին օգտուած էին, կարգ մը փոսեր փորուած էին, պատնէշներ կանգնած էին, մանաւանդ Քիւրտ մահալէսի կոչուած թաղը Մըխսրի մէտտա բրած տեղւոյն միջոցաւ Փըրզայի շէնքերուն կցելու համար ջանքեր բրած էին : Տոքթ. Շէփըրտ սակայն դիրքերը պատելով Հայ կռուողները յորդորեց մինչեւ ժամը 12 (ը. թ.) չի կրակել : Հայեր հնազանդեցան : Բայց Հայ կռուողներ կատաղութեամբ դիտեցին թուրքերուն «թրանչէ» բանալն ու ռազմամթերք փոխադրելը հայկական ամենավտանդաւոր դիրքերուն դէմ դրոնուող տաճկական դիրքերուն մէջ : Հայեր լաւ դիտէին թէ թուրքեր Տոքթ. Շէփըրտը իբրեւ պարզամիտ Ամերիկացի ի նպաստ իրենց ընդդէմ հայկական շահերուն գործածել կ'ուզէին : Իրողութիւններ չուշացան նոյն բանը նոյնիսկ Տոքթ. Շէփըրտի զգացնելու, որովհետեւ որոշեալ պայմանաժամէն առաջ թուրքեր սկսան յարձակումի :

Յարգելի Տոքթորին բարկութիւնը ծայր աստիճանի հասաւ : Թէ՛ դինք եւ թէ՛ իրմով Հայերը խաբած էին : Ուստի կրկին անձամբ դիրքերը պատելով զինուորները յորդորեց որ չի խնայեն : «Ճզմեցէք այս վատերուն զլուխը», ըսաւ եւ Հայեր սկսան փոխադարձել :

Հոս յիշենք Տոբթորին Թուրքերուն գրած նամակը, որուն մէջ սապէս կ'արտայայտուէր, յիշելէ վերջ անոնց զինք խորելու եւ խոսմնադրութ ըլլալու պարագան. «Ես Հայ մըն եմ եւ ինծի հետ ասկէ վերջ վերաբերուեցէք այնպէս ինչպէս Հայու մը հետ. հոս գտնուող բոլոր Ամերիկացիք պիտի գործակցին Հայոց, նիւթապէս եւ բարոյապէս: Ամէն կերպով պիտի օգնենք անոնց, եւ պիտի կռուինք ձեզի դէմ անոնց հետ մէկ ճակատ կազմած, մի կարծէք թէ ձեր այս ընթացքը Ամերիկեան կառավարութեան ուշադրութենէն պիտի վրիպի»: Սոյն նամակը Վայ-էմ-Սի-էյի ճամբով զրկուեցաւ Թուրքերուն:

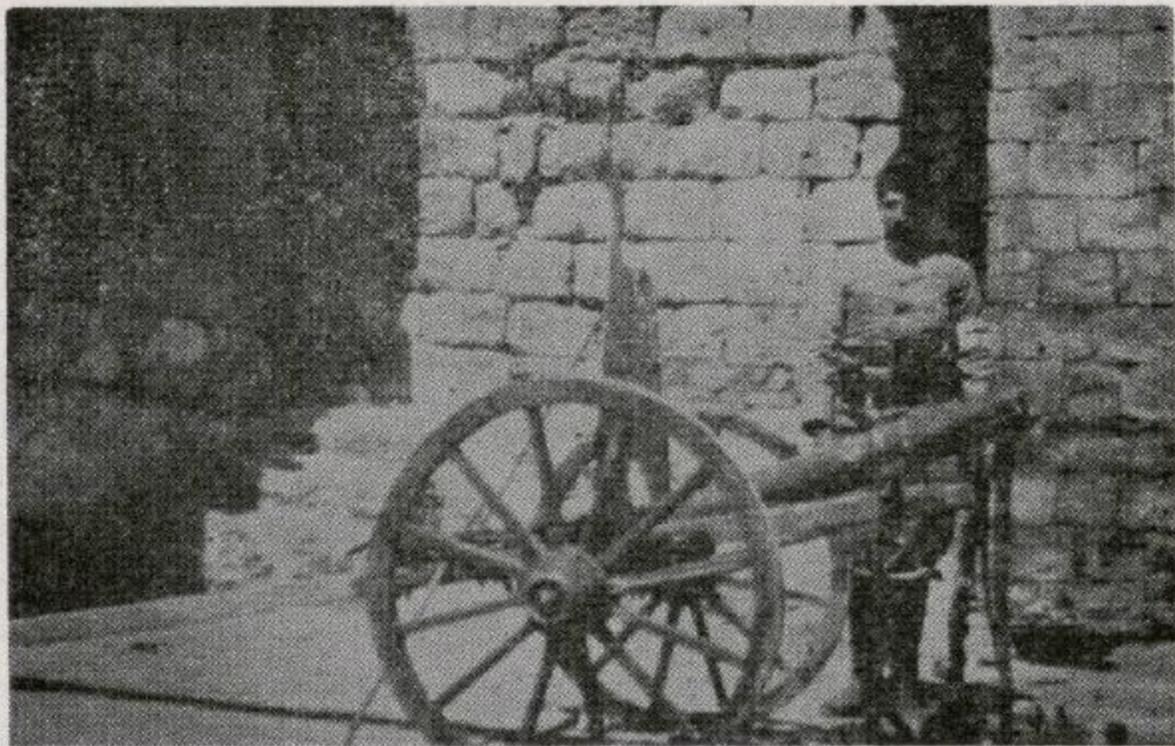
Ինչպէս որ նախապէս յիշեցինք, Տոբթ. Շէփրրաի մինչեւ ժամը 12 զինադադարը Թուրքեր օգտագործած էին եւ մեր Սօղանլը Պուճաղի ամենավտանդաւոր զիրքերէն քանի մը տուներ գրաւած էին ու ապա ժամը 12 չեղած, 9-էն 10, ընդհանուր կատաղի յարձակումի մը սկսած էին 4-5,000 չէթէներով: Կռիւր 2½-3 ժամ տեւեց, որ ծանօթ է Սօղանլը Պուճաղի Կռիւ անունով: Թուրքեր սարսափելի կրակով մը յառաջանալ փորձեցին, զնդակները կարկուտի պէս կը տեղային, տանիքներէն նոյնիսկ կզմինարի կտորներ կը տեղացնէին Հայ կռուողները: Տէր Յարութիւն Նանէեան, ձեռքը ոււմբ, երբ կ'ուզէր հայկական զիրքերու ամենէն աւելի յառաջացեալ մի մասէն Փիշերճեաններու տան խոհանոցը անցնիլ, զնդակահար կ'իյնայ Թուրք զինուորներու կողմէ որոնք զիրք բռնած էին խոհանոցի հարաւային կողմի պատին ետեւ ձեղունին մօտ: Նոյն տեղը նահատակուեցաւ նաեւ Սողոմոն անուն Հայ մը: Ասոնց մեռեալ մարմիններն իսկ սարսափ պատճառած էին Թուրքերուն որոնք կատաղութեամբ ծակծկեցին խեղճ զսէրուն անչնչացած մարմինները: Թուրքեր այս կէտէն չի կրցան առաջ անցնիլ, զիակները վերցուեցան Պ. Յովսէփ Թաշճեանի ձեռքով:

ԳԼՈՒԽ Է.

Հայկական «Վրէժ» Թնքանօքը

Այս ճակատը որ 150 մեթրէն աւելի երկայնութիւն մը ունէր, հազիւ 80-90 կռուողներով կը պաշտպանուէր եւ կռուողներուն ձեռքը հազիւ 7-8 կանոնաւոր զէնքեր կը զանուէին: Միւսները հասարակ որսի հրացաններ եւ բէվօլվրներ էին: Կռիւր մինչեւ մթննալը միեւնոյն սաստկութեամբ շարունակուեցաւ: Թուրքեր սեւէ յաջողութիւն չկրցան ձեռք ձգել: Ժամ մը լուրթեամբ անցնելէ վերջ զիշերուան ժամը 2-ի աւենները Թուրքեր աւելի կատաղի յարձակումի ձեռնարկեցին

ճիշտ նոյն ճակատին վրայ, բայց ետ մզուեցան հայկական թնդանօթի որոտումներովը: Թէ ի՞նչ էր այս հայկական հրաշակաւոր թնդանօթը, բացատրենք զայն մեր ընթերցողներուն: Կռիւի առաջին օրէն իսկ թիւթիւնճեաններու տունը կարգ մը զէնքերու եւ փամփուշտներու նորոգութեանց գործին ձեռնարկուեցաւ: Ասիկա ապագայ կազմակերպեալ զինարանի մը կորիզը պիտի ըլլար: Հայը՝ որ այս կռիւի ընթացքին հայկական սմէն տեսակ կարողութիւններէն ու հնարամտութիւններէն օգտուեցաւ թուրքին դէմ, թնդանօթ մը շինելու գաղափարը յղացաւ, որուն շինութիւնը յանձնուեցաւ Կէօյլիեան անուն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ՎՐԷԺ» ԹՆԹԱՆՈՒԹԸ

Հայ երկաթագործի մը: Ասանկ ճշնաժամային բոլորներուն յղանալ, ծրագրել եւ գործադրել, երկվայրկեանի մը գործ է, իր գոյութեան կռիւը մզող հասարակութեան մը համար: Տեղեկացուեցաւ որ Հալէպցի այրի կնոջ մը մօտ ասուեղէններ յղկելու մեքենայ մը կար որուն վրայ Տ սանթիմ տրամագծով զլաններ կային (դժբախտաբար «Փօնթէ» ձուլուած): Սոյն զլանները, որոնք մէկ մեթրէ աւելի երկայնութիւն ունէին, բերուեցան Հայ արհեստաւորին մօտ որը զլանին բացուածքներէն մին գոցելով վրան կրակ տալու ծակ մը բացաւ (հալատէլի): Գլանը բաւական ծանր ըլլալուն՝ կառքի մը երկու անիւները գործածուեցան զայն փոխադրելու համար: Արտաքին երեւոյթը թնդանօթի մը տպաւորութիւնը կը թողուր. անունը «Վրէժ» դրուեցաւ: Եւ մեր Վրէժը հրաշալի ձայնէ մը զատ ուրիշ ոչինչ ունէր զրաւիչ: Բայց եւ այնպէս շատ մը յար-

ճակումներ ետ մղուեցան եւ լուսթեան դատապարտուեցան իր
 ճայնին առթած սարսափով: Ահաւասիկ այս թնդանօթն էր որ
 կազմ ու պատրաստ, առաջին անգամ գործածուեցաւ Ապրիլ
 4-ի զիշերը Սողանլը Պուճաղի վրայ արշաւող վայրագ խուժա-
 նի յարձակումներուն դէմ: Կռիւն սկսաւ ահուելի համազար-
 կով մը, այնպէս որ կարելի չէր ուրիշ ոեւէ բան լսել: Թնդա-
 նօթածիղներ լծուած թնդանօթին, զայն բարձրացուցին Ար-
 դարեաններու տան կից շէնքի մը բակին մէջ, այս տեղը մարտ-
 կոց ըլլալու յարմարագոյն վայրն էր, քանի որ ամբողջ Սողան-
 լու Պուճաղի եւ Քիւրտ Մահալլէսի թաղերուն վրայ կ'իշխէր:
 Թնդանօթը հաստատուեցաւ եւ կապուեցաւ քարերով եւ շղթա-
 ներով (բնաւորութեամբ խիստ էր), թնդանօթածիղը նշան
 առաւ Քէլէշ խօճայի տունը, մէջը լեցուեցաւ 50 տրամի մօտ
 վառօղ ու ապա լաթի կտորներ, երկաթի մանրուքներ: Թըն-
 դանօթածիղի հրամանին վրայ թնդանօթի պաշտօնեաներն ու
 դիտողներ անմիջապէս բակը կը ձգեն եւ դուրս կ'ելլեն փողոցի
 պատերուն եզերքը շարուած՝ պայթիւնին սպասելու համար:
 Կրակը կը ձգուի պատրոյղին, ու ահա մենք փողոցն ենք. քանի
 մը երկվայրկեանէ վերջ ահուելի պայթիւն մը եւ թնդանօթի
 բերնէն արձակուած երկաթի կտորուանքները կը սփռուին
 թրքական եւ հայկական թաղերուն վրայ: Թուրքեր իրական
 թնդանօթ կը կարծեն, իսկ տանիքներու վրայ ոստոստող կտոր-
 ները պայթող ումրի մասնիկներ: Այսպէս քանի մը հարուած-
 ներ կը բաւեն թուրքերը խորին լուսթեան մասնելու: Խնդրոյն
 զաւեշտական մասն այն է որ իւրաքանչիւր զարկէ վերջ երբ
 ներս կը մտնենք, թնդանօթին փողը ճիշտ հակառակ ուղղու-
 թեամբ չըջած կը գտնենք, վրան դիպուած քարերն ու կապերը
 մէկ կողմ ձգուած: Թնդանօթածիղները դինք անմիջապէս վե-
 րէն կը բռնեն, կրկին կը շտկեն ու կը գետեղեն որոշեալ կէտ
 մը, վրան քարերը կը դիզեն, փողը կը մաքրեն եւ կարելի եղա-
 ծին չափ արագութեամբ երկրորդ հարուածը կը պատրաստեն:
 Մեր վրէժի առաջին ուժեղութիւնը ու շաղրութիւնը զբաւեց
 Ֆրանսական հրամանատարին, որ հեռաձայնով հարցուց թէ
 թուրքեր արդեօք թնդանօթ կը գործածէին: Պէտք եղած բա-
 ցատրութիւնները տրուելէ վերջ հրամանատարը սկսաւ թէլէ-
 Փօնի* մէջէն խնդալ Հայկական թնդանօթի (Գաֆուկ Արմէնիէն)
 շահատակութեանց վրայ: Ամիս մը առաջ ասուեղէններ յղող
 այս գլանը հիմա թուրքերուն սարսափ ազդող գործիքի մը վե-

*) Գուէճը թէլէֆօնով եկեղեցիին կապուած էր:

բաժուած էր եւ ոչ մէկ մարդ կրնար գուշակել թէ լռին ու անմեղուկ մեքենան այսքան աղմուկ կրնար հանել :

Հետեւեալ օր, Ֆրանսացիք Վրէժի այցելութեան եկան եւ լուսանկարեցին : Սօզանլը Պուճազի գիշերուան յարձակումը ի դերեւ ելլելէ յետոյ, թուրքեր տկար յարձակում մըն ալ քաղաքին հիւսիսային կողմէն Հատինաց եկեղեցիին վրայ դործեցին, որուն պատասխանեցին այդ տեղի Ֆրանսացի զինուորները, որոնք պոմպաներու եւ վէպէներու տեղատարափ մը թափեցին թրքական Նիկողոս Աղայի, Քիւրքճեաններու հրաղացին եւ շրջակայ վայրերուն վրայ, ուսկից թուրքեր սարսափահար «Ալլահ Ալլահ, իմտա՛տ» ըսելով փախուստի դիմած էին : Այս վերջին յարձակումներէն Հայեր կորուստ մը չունեցան բայց թշնամին միշտ ծանրօրէն կը տուժէր իր անխորհուրդ ռազմական դործունէութեամբը :

Պէյազ
Ախմէտի
խանի մէջ
գտնուող
հերոսա-
մարտիկները,
Ագեօլ

Հայեր, հիւանդանոցի եւ օրբանոցի մէջ շատ մը ամբու-
թիւններ շինեցին, օրբեր գիշեր ցորեկ պատնէշաշինութեամբ
կը զբաղէին : Կարգ մը Ֆրանսացիներ նոյնիսկ լացին այս գըժ-
բախաներուն անողոք ճակատագրէն կրած կրկնակի հարուած-
ներուն վրայ : Իրենց ծնողները Տէր Զօրի անապատներուն մէջ
կորուսած՝ հիմա եկեր էին այնպիսի տեղ մը ուր նոյն բախտը
եւ նոյն վախճանը իրենց ալ վիճակուած պիտի ըլլար :

Հոս յիշատակութեան արժանի է Այնթապի հայութեան
կատարած մեծ դործերէն մին, այն է հայկական քաղաքը
մարդու հասակին բարձրութեամբ պատով մը (կարգ մը տեղեր
զոյգ) կցել սպայակոյտի շէնքերուն : Հինգ հարիւրէ աւելի դոր-
ծաւորներ երեք գիշերներ մինչեւ առաւօտ աշխատելով շինած
էին այս պատը որ հրաշալիք մը կրնար նկատուիլ : Այսպիսով

Հայկական քաղաքը կցուեցաւ սպայակոյտի շէնքին ու մեր յարաբերութիւնները Ֆրանսացւոց հետ անարդել կատարուեցան :

Հոս կը յիշենք Իմանրմ Մէննուշ կոչուած պառաւի մը յանդուզն քաջադործութիւնները որոնք պատիւ բերին Այնթապի իզական սեռին , իր դիւցազնական արարքներով ու անձնուիրութեան օրինակներովը :

Հայկական քաղաքը դեռ կապուած չէր Ֆրանսական սպայակոյտի շէնքին հետ . մեր փոխ-յարաբերութիւնները թղթակցութեամբ կը կատարուէին , այս տիկինը աորճանակ մը եւ փամփոշտակալ մը կապած մէջքին կ'անցնէր Ֆրանսացիներուն կողմը ճիշտ այն ճամբայէն , որ հիւսիսային եւ հարաւային կողմէն ենթարկուած էր թուրք կոուտղներու կրակին : Սոյն միջոցը կտրելով անցնիլ՝ բացարձակ մահը աչքի առնել ըսել էր : Այս տիկինը առանց իր կեանքին արժէք մը տալու եւ «Պապակիթ գրրդ սէնէտէ մէյտանա կէլիւր , պէնիմ կիպի չարթ պաշըն հիսապը նէ» ըսելով , կ'անցնէր Ֆրանսացիներու դիրքերը եւ տոպրակներուն մէջ փամփուշտ լեցուցած կը վերադառնար Հայ կոուտղներուն մօտ , արհամարհելով թուրքերուն նշանառութիւնները :

Ապրիլ 5

Այսօր լռութեամբ անցաւ . շատ քիչ հրացանաձգութիւններ եղան . թուրքերու խնդրանքին վրայ Տոքթ . Շէփրըտ վերջին անգամ մըն ալ անոնց հետ տեսակցութեան գնաց , հոն թուրքեր կրկին առաջուան խարեբայութեան եւ նենգամտութեան հրնարքներուն կը դիմեն : Տոքթորը այս տեսակցութենէն շատ գէշ տպաւորուած , իր վերադարձին Ազգ . Միութիւնն ու քաղքին մտաւորականութիւնը խորհրդակցական ժողովի մը կը հրաւիրէ ու այսպէս կ'արտայայտուի . «Թուրքերէն վախնալու բան մը չկայ , պէտք չէ խաբուիլ անոնց նենգամտութենէն . անոնք զինով ու անպատիւ մարդիկ են , իսկ զինուորներուն մէջ կատարեալ անկարգապահութիւն մը կը տիրէ . ասոնք եղան ահա իմ ընդհանուր տպաւորութիւններս անոնց մասին : Գալով մեզ՝ Հայերուն (Տոքթորը ինքն ալ «Հայ» մըն էր) , պէտք է ամէն միջոց դործադրէք՝ դիմադրելու եւ յանդգնիք , որովհետեւ երբ Ամերիկացիք Անկախութեան Յայտարարութեան (Տէֆլէրէյշըն ալ ինտիքէնտէնս) որոշումը տուին , ատկէ վերջ սեւէ արդելքի կամ դժուարութեան առջեւ չընկրկեցան եւ յաղթանակը շահեցան , ուստի մենք ալ պէտք է անոնց օրինակին հետեւինք . մեր կամքն ու աշխատասիրութեան ոգին պիտի յաղթեն այդ ծոյլ վատերուն . մեր պարտքն է մեր կարելին ընել» : Տոքթորին այս խօսքերը մեծ քաջալերութիւն մը եղան Հայ ժողովականներուն , որոնք որոշեցին միանգամ ընդմիշտ չի հաւատալ թուրքերուն , զիրքերը ամբապնդել եւ ինքնապաշտպանու-

թեան գործը շարունակել եւ ամէն անակնկալի առաջքը տոնել : Կանխամտածութեամբ հետեւեալ բանաձեւը քուէարկուեցաւ թուրքերուն զրկուելու համար. — «Այս գաւառին անդորրութիւնը վերահաստատելու պաշտօնը յանձնուած է Համաձայնական պետութեանց ներկայացուցիչ Ֆրանսացիներու եւ տեղական իշխանութեան, այսինքն թուրքերուն, ցնոր տնօրինութիւն : Հետեւարար մենք պարտինք խստօրէն բողոքել եւ պահանջել այդ երկու կառավարութիւններէն, կատարել իրենց պարտականութիւնը : Մինչ այդ, մենք ստիպուած ենք մնալու, եւ կը մնանք, մեր անբռնարարելի իրաւունքին, ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ, մինչեւ անդորրութեան վերահաստատութիւնը» :

Այս պատմական մեծ ժողովը ընդհանուր խանդավառութեամբ վերջացաւ :

Հոս պարտք կը համարենք մեր ոչ-Կիլիկեցի ընթերցողներուն ծանօթացնել այն երկու Շէփըրտները որոնք իբրեւ մարդհրեշտակներ տասնեակ մը տարիներ ծառայած են Կիլիկիոյ շրջանին մէջ, թէ՛ Հայերուն եւ թէ՛ թուրքերուն որոնք միշտ երախտապարտ մնալու պարտաւորութեան ներքեւ կը գլուխուին :

Ֆրէտէրիք Տըկլըս Շէփըրտ Այնթապ եկած է իբրեւ բժշկական միսիօնար 1888-ին եւ իբրեւ վիրաբոյժ աշխատած է տարիներով Ազարիա Սմիթհ Հիւանդանոցին մէջ. բոլոր Հայ տղթորներու նախակարապետն ու անոնց ուսուցիչը եղած է. կրնաք երեւակայել որ Այնթապէն ու շրջակայքէն հարիւրներով ու հազարներով վիրաւորեալներ ու հիւանդներ ամէն օր իրեն դիմած եւ մեծամասնութիւնը ձրի դեղ ու դարման ընդունած են :

Այնթապի հայութեան կողմէ Տոքթ. Շէփըրտ աւելի բարեգործութիւն ընող անձ մը նկատուած է քան շահագործող մէկը. աղքատ հիւանդներ շատ անգամներ տղթորներուն բան մը վճարելու մասին նոյնիսկ չէին մտածեր :

Հայր Շէփըրտ երբ ծանր հիւանդի մը այցելութեան դար, իր ձին արդէն ծանօթ էր, բոլոր թաղեցիները որոնք հիւանդներ ունէին՝ ձիուն մօտ կը հաւաքուէին որպէսզի Տոքթորը երբ ձիուն մօտենայ խնդրէին որ իրենց հիւանդներուն ալ նայի եւ յաճախ կը պատահէր որ մէկ հիւանդի այցելութեան եկող Տոքթորը տասնեակ մը հիւանդներ քննելով կը վերջացնէր իր գործը : Այնթապի եւ շրջակայքի համար օրհնութեան աղբիւր մըն էր այս մարդը. պարզակեաց եւ ժուժկալ, իրեն համար Պօրտ ընկերութեան վճարած թոշակին մեծ տոկոսը աղքատներուն բաշխող, հարուստէն առնող աղքատին տուող մէկն էր : Կը յիշեմ օր մը երբ իմ շափազանց աղքատ դասընկերներէս միոյն կ'այցելէր, դեղագիրը տալէ վերջ, մօրը կը յանձնարա-

րէր որ այսինչ այնինչ կերակուրները կերցնէ հիւանդին : Գիտնալով որ աղքատ ընտանիք մըն էր ան, Տոքթորը կը մեկնի՝ հիւանդի բարձին տակ քանի մը մէծիտներ սպրդեցնելով : Տոքթորը կը ձգէր այս դրամը, որպէսզի հիւանդին ծնողքը կարենային զնել իր յանձնարարած կերակուրները :

Դրուպ մը Տոքթորին կեանքէն : Անգամ մը աւազակախումբեր ամայի տեղ մը Տոքթորին կը մօտենան եւ անակնկալի բերելու համար՝ սաաթ գաչ ըսելով հարցում մը կ'ուզէին : Տոքթորը հասկնալով անոնց միտքը, բիւօլվէրը կը քաշէ եւ սաաթ գաչ տէյօր (ժամացոյցը փախիւր կ'ըսէ) կը պատասխանէ եւ զանոնք իր գլխէն կը հեռացնէ :

Տարարախտ Տոքթորը իր երկարամեայ ծառայութիւնները նուիրելէ վերջ իր կեանքն ալ նուիրեց թշուառ հայութեան ի նպաստ : Հայր Եէփրրաթի մահը խորին վէրք մը պատճառած է Այնթապի եւ շրջակայքի հայութեան, իր դէպի Եզեսիա վերջին ճամբորդութենէ վերադարձին, ի տես այնտեղի հայութեան աննկարագրելի կոտորումին՝ մեռած եւ իր սիրտը թաղած է Կիլիկիոյ հողին մէջ : Անիկա ոչ միայն Հայերուն այլ թուրքերուն ալ անհուն ծառայութիւններ մատուցած էր, որոնք սակայն անոր մահը ապերախտօրէն պատուած չեն, զայն անշուք յուզարկաւորութեամբ մը թաղելով միայն երկու զինուորներու ներկայութեամբ 1915-ին :

Ահաւասիկ այս մեծասիրտ մարդուն զաւակն էր այն Տոքթորը որ միեւնոյն անունով եւ միեւնոյն պաշտօնով Այնթապի մէջ կը շարունակէր իր հօր կիսատ թողուցած գործը : Ասոնք ծագումով Ամերիկացի, իսկ սրտով Հայեր էին, Հայուն հետ տառապած, Հայուն հետ վշտակցած եւ Հայուն հետ գործակցած են միշտ : Եէփրրաթի որդին*, մինչեւ կռիւին վերջը մնաց Այնթապ, մաս մը Ամերիկացիներ մեկնեցան եւ հակառակ իրեն եղած ազդարարութեան, ինք չմեկնեցաւ եւ գիշեր ու ցորեկ կ'աշխատէր իր վիրարութեան սենեակին մէջ, Հայ եւ Ֆրանսացի վիրաւորեալները դարմանելու համար : Պարապոյ ժամերուն զանազան զիրքերուն վրայ կ'աշխատէր Հայ զինուորներուն հետ որոնց համար մեծ քաջալերութիւն մը կ'ըլլար իր ներկայութիւնը : Մի քանի կարեւոր յարձակումներու անձամբ մասնակցած էր, որուն մասին պիտի խօսինք հետագային :

*) Լարին Եէփրրաթի անգլիերէն քերականութեան ուսուցիչն էր՝ Հրանտ Մալէճանեան, Սերաստացի, ազգասէր երիտասարդ մը, շրջանաւարտ Անթապի Գոլէճէն : Երիտասարդ Եէփրրա մօտիկ շփում ունէր նաեւ Սերաստացի Յովակիմ Պազալեանի հետ, շրջանաւարտ Անթէպ Գոլէճէն : Ծ. Խ.

Շէփըրաներու մասին մեր բացած փակագիծը գոցելով՝ հոս նկարագրենք Չինուորական Մարմնոյ ռազմական այն կարգադրութիւնները որոնց հրամանատարութեան պաշտօնը ըստանձնած էին Տիարք Ա. Լեւոնեան եւ Աւետիս Գալէմքեարեան : Միւս անդամները եղած են հետզհետէ Մ. Մուրատեան, Ռ. Եազարզեան, Ս. Ճէմէլեան, Յովհ. Մէրտխանեան : Հայկական քաղաքը բաժնուած էր տասնեւէկ շրջաններու հետեւեալ կերպով .—

Չինուորական կարգադրութիւններ

Ա. Շրջան, Վայ-Էմ-Սի-Էյ, Պիւլպիւլ Խօճայի տան շրջակայքը. խմբապետ Թորոս Անլրտէլիկեան : Հետզհետէ Յ. Սէմէրճեան, Ս. Էքշեան :

Բ. Շրջան, Կարմիր Խաչի ճակատը,

1. Յովհ. Մերճանեան, հետզհետէ Յովհ. Մէրտխանեան, Գ. Թապլաեան եւ Ն. Պօնտեան :

2. Նազար Տէմիրճեան

Գ. Շրջան, Գայաճըզ թաղ, Չինարլը ճամբի եւ Նիկոյոս աղայի տան թրքական դիրքերուն դէմ բարձրացող հայկական դիրքերու ամբողջ շարքը, այսինքն Լէյլէկեաններու եւ Գալա աղասըի տունները. խմբապետ Տոքթ. Ն. Պաղտօեան, յետոյ Գ. Մազսուտեան :

Դ. Շրջան, Ֆէրաէյի տունը եւ շրջակայքը. խմբապետ Միհրան Պալեան, յետոյ Կարապետ Բարսեղեան :

Ե. Շրջան, Ազ-Էօլ ճամբին եւ շրջակայքը. խմբապետ Տիգրան Մեսրոպեան :

Զ. Շրջան, Ազ-Էօլ թաղ. խմբապետ Յարութիւն Բանճարճեան :

Է. Շրջան, Ամերիկեան Հիւանդանոցի շրջակայքը. խմբապետ Կարապետ Զատիկեան, յետոյ Սարգիս Շէօճէլեան :

Ը. Շրջան, Սօղանլը Պուճաղը. խմբապետ Գէորգ Սվաճեան, յետոյ Ատուր Զալուչ :

Թ. Շրջան, Սիմօն աղայի տան եւ Պիլէմճեաններու տան շրջակայքը. խմբապետ Եազուպ Դանէլեան :

Ճ. Շրջան, Իլեանի տան շրջակայքը. խմբապետ Յարութիւն Մոմճեան :

ՃԱ. Շրջան, Շէյխ ճամբի շրջակայքը. խմբապետ Աւետիս Տարազճեան եւ Համմալեան :

Ասոնց տրամադրութեան տակ կը գտնուէին 551 զինուոր, 63 կարմիր Խաչի զինուոր, 81 թռուցիկ, 60 տասնապետ եւայլն :

Վերոգրեալ կարգադրութիւնները նոյնը չի մնացին մինչեւ վերջը : Վերջին շրջանները նոյնը մնալով, եւ ի բաց առեալ քանի մը խմբապետները, միւսները փոխուեցան : Այսպէսով

Հայեր ունէին կազմակերպուած զինուորական փոքր բայց կորովով մեծ խումբ մը : Ամէն բան կատարեալ էր , «Թրանչէ»ներ , փոսեր , ճամբաներ , զեռնափոք անցքեր , պատեր , պատնէչներ , խաչածեւոյ ուղիներ , բոլորը իրարու խառնուած , իրար զրկած սպառնական զիրք մը կը բռնէին ընդդէմ Թուրքերու որոնք վախով կը դիտէին պատերու եւ պատնէչներու ծամածռութիւնները իրենց զիրքերու որմածակերու մէջջէն :

ԽՐԲԱՆԿԱՐ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽՐԲԱՊԵՏՆԵՐՈՒ

Առջեւը պառկողը՝ Սմբատ Զագմագնեան : Առաջին շարք՝ ձախէն աջ նստողներ , 1. Պոյաճը Ատուրին տղան (գինուոր) , 2. Տշխուն Արքինի տղան (գինուոր) , 3. Անձանօք , 4. Գույումնու Սրապիոնին տղան , 5. Մանուկ Փաննարնեան (գինարանին պետը) , 5. Ռուսը լեցնող , 6. Անձանօք , 7. Յակոբեան Եաղուպեան : Երկրորդ շարք՝ ձախէն աջ , 1. Յակոբ Գապպէնեան , 2. Տիգրան Մեարոպեան , 3. Յարութիւն Աղայեան , 4. Ռուբէն Սիւլախեան , 5. Աւետիս Գալեմբեարեան (գին. պետ.) , 6. Ատուր Լեւոնեան (գին. պետ) , 7. Անձանօք , 8. Հէմէլեան , 8. Յարութիւն Մումնեան , 9. Յր. Պապիկեան , 10. Տոքթ. Միսիրեան , 11. Գէորգ Սըվանեան : Երրորդ շարք՝ ձախէն աջ , 1. Սարգիս Շէօսմէլեան (գինուոր) , 2. Ենովք Անօեան (գինուոր) , 3. Անձանօք , 4. Թէրզի Եղիա (գինուոր) , 5. Յովս. Մագսուտեան , 6. Թ. Լեւոնեան , 7. Հէմէլեան (?) , 8. Սըվանեան Գէորգին օգնականը , 9. Կարապետ Փարսեղեան , 10. Երեսիփ Տէմիրնեան : Զորրորդ շարք՝ ձախէն աջ , 1. Եագուպ Տանէլեան , 2. Երեսիփ Եիմէնիսեան , 3. Յր. Փաննարնեան , 4. Էմմէլիկ Խանըմի տղան Եագուպ , 5. Սարգիս Պալապանեան :

Ապրիլ 6

Այս օրն ու անոր յաջորդող քանի մը օրերը կրնաք ներքին կազմակերպչական օրեր նկատել : Ազգ. Միութիւնը Առողջապահական մարմին մը կազմակերպեց որուն պետ նշանակուեցաւ Մսթըր Բիրս եւ իրեն օգնական նշանակուեցան Տիարք Նազար Արսլանեան , Սողամոն Նիկողոսեան , Մանուէլ Քէնտիր-

ճեան, Մովսէս Հէքիմեան եւ որոնց պաշտօնը պիտի ըլլար քաղաքին առողջապահական գործերուն հսկել:

Երկրորդ, Բանուորական մարմին մը ստեղծուեցաւ, որուն պետ նշանակուեցաւ Տիար Ռուբէն Սիւլահեան եւ օգնականներ Տիարք Կ. Մէրճէնեան, Մ. Գապագեան, Ա. Սէրայտարեան, եւ Ն. Խարատճրեան: Ասոնց պաշտօնը պիտի ըլլար ամբաշինութեանց գործին համար պահանջուած բանուորներ հայթայթել:

Երրորդ, Ոստիկանական վարչութիւն մը, կազմուած հետեւեալներէ, Տիարք Եղիա Տէմիրճեան, Եագուպ Քիւրքճեան, Պ. Գօրնէլիոս եւ Եիւսիֆ Գատրեան, որոնց տրամադրութեան տակ գրուած 35 ժանտարմաներ հայկական քաղաքին կարգապահութեան պիտի հսկէին:

Չորրորդ, Ամբաշինութեանց գործին օգնելու, եւ քաղաքին մէջ Թուրքերու կողմէ կրակի ենթարկուելիք կարգ մը վայրեր գոցելու կամ փլցնելու ու անոնց քարերով յարմարադոյն տեղեր պատնէշներ շինելու համար յանձնախումբ մը կազմուեցաւ որուն անդամներն էին Տիարք Ֆիլիբ Շիշմանեան, Կ. Վահրամեան, Ս. Վահրամեան, Յ. Փօլատեան:

Հինգերորդ, Հայկական քաղաքի բնակիչներուն մօտ գրանուող պարէններուն քանակը հասկնալու եւ դանոնք արձանագրելու համար որոշուեցաւ յանձնախումբ մը հետեւեալ անձերէ — Տիարք Գ. Սարգիսեան, Յ. Առաքելեան, Յ. Գարամանուկեան, Յ. Խորապճեան, Մ. Քէնտիրճեան, Ա. Թահթաճեան, Յ. Սաթճրեան, Յ. Եիմէնճեան, Կ. Գալուստեան, եւն.:

Օրուան կարեւոր դէպքերը եղան հետեւեալները, Շապէն անուն Թուրքի մը տունը, Հայեր թաքցուած շտեմարան մը գտան ուսկից 50 կենդինարի չափ զանազան պաշարներ փոխադրուեցան, Նպաստամատոյցի կեդրոնական շէնքէն (այդ ժամանակ Վարդանեան Կրթարանի շէնքն էր) աղքատներու բաշխուելու համար: Գրաւեալ պարէնները, ուուպ, ցորեն, գարի, ձաւար, սիսեռ, ոսպ, եւն. մեծապէս դիւրացուցին գոնէ ժամանակի մը համար Նպաստամատոյց յանձնախումբին գործերը:

Թուրքեր այսօր վերադարձուցին Ֆրանսացի այն դերիները որոնք արդէն ծանօթ են ընթերցողին եւ կը գանուէին դէպքին առաջին օրը Պալատի կից Փրանսական փուռին մէջ. ասոնք թուով 25 հոգի, Վալ-Էմ-Սի-Էյ-էն անցնելով փոխադրուեցան Գոլէճ:

Քարիթէն Բընօն այսօր Աղղ. Միութեան հետ աեսակցութիւն մը ունեցաւ եւ խորհուրդ տուաւ որ Հայեր կրակը դադ-

րեցնեն, քանի որ չէթէները իրենց դիրքերէն պիտի քաշուէին, երկրորդ՝ խոստացաւ հայկական թաղերու պաշտպանութեան համար մաս մը Թրանսացի զինուոր տրամադրել եթէ Այնթապի համար որոշուած Քրանսական զօրքեր հասնէին, երրորդ՝ յանձնարարեց որ մեծ կարեւորութիւն արուի պարէնաւորման գործին: Եւ յանձնարարեց նաեւ կռիւի ժամանակ ընդհանրապէս Քրանսական փամփուշտներ գործածել, իսկ միւս տեսակները (գերմանական, թրքական, անգլիական եւ ռուսական) իրրեւ պահեստի ռազմամթերք՝ գործածել: Խոստացաւ նաեւ 8-10,000 փամփուշտ նուիրել Հայ կռուողներուն:

Ապրիլ 7

Երկու օրէ ի վեր թուրքեր լռած էին. այդ լռութեան անակնկալը եւ մեծ յարձակման մը հաւանականութիւնը բազմապատկած էին Հայ զինուորի աչալըջութիւնն ու արթնամտութիւնը: Իրիկուան ժամը 7-ին (ը. թ.) թուրք ՄիւթէսարիՓը նամակ մը գրկեց Թրանսական հրամանատարութեան. հաղիւ նամակը Վալ-Էմ-Սի-Էյ-ի նամակարեր երիտասարդին յանձնած էին՝ դէնք մը պայթեցաւ. ասոր յաջորդեցին շատեր եւ սկսաւ սարսափելի համադարկ մը, վառօդի կծու հոտ մը ամբողջ թաղերը լեցուց: Լուսինը դեռ ծագած չէր, զիշերային խաւարը շատ յարմար նկատուած էր ընդհանուր յարձակման մը համար, նախ սկսաւ Վալ-Էմ-Սի-Էյի կողմէն եւ տարածուեցաւ հայկական ճակատին ամբողջ երկայնքին: Թէ՛ Հայեր թէ՛ Թրանսացիներ հաւասարապէս ենթարկուած էին սոյն յարձակման: Լեռներէն եւ քաղքի թրքական դիրքերէն տասնեակ մը հազարներով դէնքի պայթիւններ իրարու կը յաջորդէին. յարձակումը մէկ ու կէս ժամէ աւելի տեւած էր եւ Չանազ գալէի ահարկու դիշերներէն մին կը յիշեցնէր: Պօմպաներու ձայնին կը յաջորդէին հայկական թնդանօթի բոմբիւնները, ամէն տեսակ դէնքեր դէմ առ դէմ այլազան ձայներով կը շառաչէին, զնդակներ պատէ պատ ոստոտելով կայծեր կը հանէին: Այս աղմուկին ու խառնիճազանճին մէջ մանուկներ ու կիներ ճըշմարիտ սարսափ մը գրգային. շատեր յուսահատեցան եւ հիւանդանոց փոխադրուեցան, իսկ զինուորներ դիրքերու մէջ փայլակնացայտ աչքերով սուրի եւ սուրինի պատերազմի մը կը պատրաստուէին: Թուրքեր «Ալլահ Ալլահ»ներով մի քանի կէտերէ բաց յարձակումի մը ձեռնարկեցին. տապարներով, կացիններով մինչեւ Վալ-Էմ-Սի-Էյի դուռը մօտեցան: Երբ դուռը խորտակուելու վրայ էր, Շահին Չավուշ, նոյն այդ դիրքի հերոս Հայ զինուորը, սկսաւ Վալ-Էմ-Սի-Էյ-ի փոքրիկ գաւիթէն

ս֊ոմսականեր ձգել Թուրք կոուողներու վրայ : Թուրք չէթէներ
զազանային վայնասունով մը , վիրաւորուած վագրի մը պէս ,
սողալով ու հայհոյելով փախան եւ ապաստանեցան իրենց
պատնէշներուն մէջ :

Հոս պարտք կը համարենք մեր պատմութեան երկու հե-
րոսները եւս ծանօթացնել ընթերցողներու , մին Շահին Չա-
վուշը , իսկ միւսը 14 տարեկան Մարաշցի պատանի մը , որուն
անունը դժբախտաբար չենք յիշեր :

Շահին Չավուշ բնիկ Եղեսիացի եւ Եղեսիոյ 1915-ի դէպ-
քէն առաջ 8-10 տարի իրրեւ զինուոր եւ ոստիկան զինուոր ծա-
ռայած է Օսմանեան բանակին մէջ : Համաշխարհային պատե-
րազմի Ժամանակ Սուէզի ջրանցքի պատերազմին Անգլիացիներու
ձեռքը գերի ինկած ու ապա իրրեւ ձիաւոր Անգլ. բանակին
մէջ մի քանի տարիներ ծառայած է , որով իր կեանքին գրեթէ
մեծամասնութիւնը անցուցած է կռիւի , կրակներու եւ զինուո-
րական ծառայութեան մէջ : Քաջ նշանառու եւ քաջ սմբաձիգ
մըն էր . տասնոցով 100 մէթր հեռաւորութեան վրայ պզտիկ
ճնճողուկ մը երկվայրկեանի մը մէջ ծառէն վար կը ձգէր , իսկ
1000 մէթրէ աւելի հեռաւորութեան վրայ աչքին հանդիպած
չէթէ մը չէր կրնար փրկուիլ : Շահին Չավուշ սուր աչքեր ու-
նէր . տեսնելն ու խփելը մէկ կ'ըլլար : Թուրքերու սարսափը ,
իսկ Հայերու վրէժխնդրութեան բազուկն էր պատերազմներու
մէջ : Վայ-էմ-Սի-էյի պէս կարեւոր կէտ մը , Թուրքերու ամե-
նէն վայրագ յարձակումներուն նշաւակ տեղ մը , Շահին Չա-
վուշի պէս մէկու մը պէտքը կ'զգացուէր : Իր զբօսավայրը Իպն
էյուսպ մզկիթի մինարէթն էր : Ընթերցողին ծանօթ է այս մի-
նարէթը որ Այնթապի ամենաբարձր մինարէթներէն մէկն է
եւ կ'իշխէ մինչեւ մեծ շուկայ երկարող լայն պողոտային վրայ :
Շահին Չավուշ առտուն , կէսօր եւ իրիկուան դէմ մինարէթը
կը բարձրանար եւ քաղաքին զանազան մասերէն բազմաթիւ
Թուրք կեանքեր կը քաղէր : Շահին Չավուշ շատ կը տխրէր երբ
այդ մինարէթին 75 աստիճանները մագլցէր եւ ապա ձեռնու-
նայն վերագառնար : Թուրքեր տասնեակներով զոհ տուին այդ
մինարէթին , շատեր Շահին Չավուշի օրինակին հետեւելով , ու-
րիշներ գրեթէ պարապ չէին ձգեր հայկական բերդաքաղաքի
այս վիթխարի աշտարակը : Կռիւէն վերջ , այսինքն զինազա-
դարի կնքուելուն , Թուրքեր կը հարցնէին թէ արդեօք ո՞վ էր
այդ մինարէթի ճիւղը որուն զնդակը այդքան հեռաւորու-
թեան մէջ չէր վրիպեր : Պալըզլը մզկիթի մօլլան , դատարանի
գրադիրը եւ շատ մը ուրիշներ այս մինարէթէն արձակուած

զնդակներուն զո՛հ դացած էին, Թուրքեր կը մօտենային եւ կատաղութեամբ կը գիտէին զայն, որու էութենէն մահուան հօտը կը բուրէր, խաւար գիշերներուն՝ վայրազ ձեռք մը ունէր. տխտան մը, որ դիւցազնի մը պէս ծառացած էր արդարութիւն պահանջող հայութեան կողմէ:

Կռիւի ժամանակ կատարուած շատ մը քաջագործութիւններ կը ջնջուին մարդկային յիշողութենէն, քանի աւելի մեծ մտահոգութեանց եւ տաղնապներու կ'ենթարկուին, մէկ օրէն միւսը: Այս կարգէն եղաւ մեր երկրորդ հերոսին կեանքը, 14-ամեայ Հայ պատանիին կեանքը որ մութէն ելաւ եւ մութին մէջ անյայտացաւ: Այս ահռելի դիշերուան ընդհանուր յարձակման սկզբի բոպէներուն եկեղեցիի Փրանսական սպայակոյտին կապող հեռաձայնի թելերը կտրուեցան արձակուած գընդակներէն: Մեր կացութիւնը տեղեկացնելու համար ուրիշ միջոց չունէինք. բայց եթէ կամաւոր թղթատար մը գտնել որ իր մահը իր աչքն առած պէտք էր ըլլար: Խղուած թէլէֆօնի պիւրոյին մէջ լրջօրէն մտահոգուած կ'սպասէինք, երբ մարդ մը 14-ամեայ պատանի մը ներկայացուց Տէր Ներսէս Հօր ըսելով թէ այս տղան պիտի տանի նամակը, որ կը մնար սեղանին վրայ: Իսկապէս տղան յօժար էր, եւ նամակն առնելով կորսուեցաւ մութին մէջ: Կէս ժամ վերջ պատանին նամակին պատասխանն առած հեւ ի հեւ կը հասնէր, որուն ճակատէն համբուրելով Տէր Հայրը՝ իրեն գրամական նուէր մը տուաւ:

Պատանին պատմեց հետեւեալը. — «Երբ հայկական դիրքերէն դուրս ելայ, հազարաւոր զնդակներ ասդին անդին կը բզզային, անոնց եւ ոչ մէկուն կարեւորութիւն տուի, բայց երբ սպայակոյտի շէնքին 10-20 մէթրի չափ մօտեցայ, Փրանսացիք զիս Թուրք կարծելով վրաս մէթրայէօզի կրակ մը բացին. այդ պարագային նամակը ցուցնելով իմ բանբեր մը ըլլալս հասկցնելու համար ձեռքերս վեր վերցուցի. Փրանսացիք զիս իրրեւ յանձնուող գերի տարին Գօմանտանին, որուն ներկայացուցի նամակը. Գօմանտանը զարմանքով երեսս կը նայէր ու զիս կը շոյէր. նամակին պատասխանը գրեցին եւ ես առի եկայ. հրաման տրուեցաւ զինուորներուն որ մինչեւ իմ մեկնիլս չի կրակեն: Ու ես ողջ առողջ հոս հասայ»: Պատանին գրեթէ պարզ պատմութիւն մը կը պատմէր, իր ձեռքը թօթվեցինք եւ ասպազնաց ու աներեւութացաւ գիշերուան խաւարին մէջ, այնպէս ինչպէս անկէ եկած էր: Նամակին պարունակութիւնն էր՝ «Իմ ազրեցէք, վախճալու բան չկայ. մենք ալ ձեզի պէս նոյն

յարձակման ենթարկուած ենք. ձեր միջոցներովը ձեր կարելին ըրէք», եւ այլն :

Ապրիլ 7-ի գիշերային այս ընդհանուր յարձակումը ունէ արդիւնք չտուաւ, բայց Թուրքերուն համար սաղմամթերքի մեծ կորուստ եղաւ : Թուրքեր բոլոր գիրքերէ ետ մղուած էին, մեր կողմն էր յաղթութիւնը, զոր Հայ կռուողներ տօնեցին ի մեծ կատաղութիւն Թուրքերու, մինարէթներու բարձունքներէն հայերէն երգեր եւ շարականներ երգելով. կռուէ վերջ երբ խորունկ լռութիւն մը կը տիրէր, շատ տխրազգեցիկ եւ մեղամաղձօտ տպաւորութիւն մը կը ձգէին մարդուս վրայ մինարէթներու բարձունքէն երգուած այս երգերը որ տխուր ելեւէջներով կը տարածուէին ու կը մարէին քաղաքին հեռաւորութեանց մէջ :

Ժամը 1:30-ին (ը. ե.) Թուրքեր պղտիկ յարձակում մը եւս գործեցին որ անյաջող անցաւ :

Ապրիլ 8-9

Յանցառ հրացանաձգութիւններ տեղի ունեցան, բայց եւ այնպէս խաղաղ կարծուած այս ժամանակներուն Թուրքեր աւելի շատ զոհեր կուտային քան աղմկալից յարձակումներուն ատեն : Հայ կռուողներ հետզհետէ հասկցան որ համազարկով եղած յարձակումները ուրիշ բանի չեն ծառայեր բայց եթէ խոշոր աղմուկներու եւ սաղմամթերքի վատնումներու, ուստի խելացութիւն համարուեցաւ զէնք շարձակել մինչեւ որ Թուրք մը չտեսնուի, ըլլա՛յ որմածակին առջեւ, ըլլայ ունէ պատնէշի կամ թրանշէի մը ետին : Այս մեծապէս նպաստաւոր որոշում մըն էր մեր փամփուշտներու խնայողութեան տեսակէտով որմէ հետէ շատ մը յարձակումներուն գրեթէ մեր կողմէ զէնք մը իսկ չ'արձակուեցաւ : Թուրքեր իրենց զէնքերու ձայնին կէսը մեզի կը վերագրէին : Անոնք այսպէս պարապ հրացանաձգութեանց կ'սկսէին ու ինքնաբերաբար կը վերջացնէին : Հայ կռուողներ, ինչպէս ըսի, Թուրք մը տեսնելէն վերջ զէնք արձակելու որոշումով, օրական մինչեւ իսկ 10-12 կեանքեր կը քաղէին, եւ այս պարբերաբար արձակուած գնդակներ ու խաղաղ անցած կարծուած օրեր Թուրքերուն համար աւելի աղիտարեր կ'ըլլային : Մեր այս կերպ յաջողութեան կը նպաստէր նաեւ Թուրք կռուողներու տգէտ գիւղացիներէ կազմուած ըլլալն ու անոնց քաղաքին անձանօթ ըլլալը :

Թուրքեր զանազան գրութիւններով աշխատեցան Ֆրանսացիներու եւ Հայերու միջեւ անհասկացողութեան վիճ մը բանալ, այդ ուղղութեամբ Ժեներալ տը Լամօթի (որ Քիլիս կը գըտ-

նուէր) խորհուրդ տուին որ Այնթապի հայութիւնը լքէ, քանզի անոնք իրենց հպատակներն էին, եւ եթէ Ֆրանսացիք Հայերուն հետ չի դործակցէին, Ֆրանքո-Թուրք համաձայնութեան լեզու մը դռնել շատ հաւանական եւ կարելի պիտի դառնար: Հոս միայն կարելի է հասկնալ թէ ինչ կը նշանակէ Թուրք քաղաքականութիւնը արեւելքի մէջ: Թուրքիոյ թրքութիւնը դարերէ ի վեր մասնագէտը եղած էր այս լարախաղացութիւններուն, որուն շնորհիւ «հիւանդ մարդը» իր լղրճուկ գոյութիւնը պահեց ու մինչեւ այսօր դեռ կը պահէ: Հայերուն կը դրեն որ մենք ձեզի հետ եղբայր ենք, 600 տարիներէ ի վեր, նոյն հայրենիքի զաւակներն ենք, ձեզի պարտ է որ մեզի միանաք եւ օտարը, Ֆրանսացին, դուրս ընենք: Միեւնոյն ատեն Ֆրանսացիներուն կը յանձնարարեն որ Հայերը լքեն: Թուրքերու այս նենգամբտութիւնը հասկցուելով անոնց այս կերպ գրութիւններուն կարեւորութիւն չարուեցաւ:

ՊԱՐԷՆԱԻՈՐՄԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻ

Նասած, ձախէն աջ, Աստուածատուր Կիւլէսէրեան, Եղիա Տէմիրնեան, Տ. Ներսէս Քինյ. Պապեան, Յարութիւն Խարաբեան, Գրիգոր Տէմիրնեան: Ոտքի վրայ, Կարապետ Գարգաբեան, Յարութիւն Փաննարեան, Յովհաննէս Արարատեան, Նաում Տաշոյ:

Աղբ. Միութիւնը պաշտօնական ազդ մը փակցուց պատերուն վրայ եւ կը հրամայէր Ժողովրդեան հետեւեալ կազմակերպութիւնները ճանչնալ որպէս պաշտօնական մարմիններ. —

Ա. Թահրիրի էրզազ վէ միւլպայաղա դօմօսիօնու:

Բ. Իաչէ թէվդիաթը դօմօսիօնու (Պարէնարաչխ):

Գ. Ամէլէ թապուրու:

Դ. Սըհէի վէ Իսքեան դօմօսիօնու:

Ե. Էմվալը մէթրուքէ դօմօսիօնու:

Նոյնպէս քաղաքին բնակչութենէն անոնք որ մասնաւոր
զործ կամ պաշտօն չունին ինքնապաշտպանութեան գործին
մէջ՝ 13-էն մինչեւ 70 տարիք ունեցողներ պարտին աշխատիլ
իրրեւ բանուոր ուր որ պէտք կայ: Աշխատիլ չուզողներու Տ
օրուան համար օրական 200 տրամ ձուար կամ ալիւր պիտի
տան. անսաստողներ պիտի պատժուին եւ ոստիկաններու հըս-
կողութեան տակ բռնի պիտի աշխատին:

Ազգ. Միութիւնը զատարան մը հաստատեց կարգ մը քա-
ղաքացիներու մէջ պատահած վէճերը կարգադրելու համար
որուն անդամ նշանակուեցան. — Ե. Պէնլեան, Պետրոս Միլլէթ-
պաշեան եւ Մ. Գարամանուկեան:

Ապրիլ 10

Հայ մը թեթևօրէն վիրաւորուեցաւ (կանխաւ ըսենք որ
մեր նահատակներուն եւ վիրաւորեալներուն ցանկը թուականի
կարգով դետեղուած է գրքիս վերջը, ուստի թող ներուի մեզի
երբ ոմանց անուան յիշատակութիւնը դանց կ'ընենք հոս):

Ժամը 10:30-ին (ը. ե.) Թուրքեր կէս ժամու չափ ուժգին
յարձակում մը գործեցին Վալ-Էմ-Սի-Էյ-ի վրայ: Թուրքեր
առաջին անգամ ըլլալով նորահնար ուսմբ մը գործածեցին.
ատոնցմէ երկու հատը Վալ-Էմ-Սի-Էյ-ի բակն ինկան, ու Հայ
զինուոր մը մութին մէջ անուշադրութեամբ վրան կոխեց ու
ապա գետնէն վերցնելով սկսաւ զննել այս տարօրինակ պոմ-
պան: Անոր շուրջը հաւաքուելով հասկցանք որ թրքական պոմ-
պան ուրիշ բան չէր եթէ ոչ մէջը վառօղ լեցուած ու վրան
պատրոյգ մը ազուցուած լաթի եւ թուղթի կտորներու հաւա-
քածոյ մը, տեսակ մը խոշոր բաթլանդըն, զոր մանուկներ կը
գործածեն առհասարակ հարսնիքներու եւ հանդէսներու մէջ
աղմուկ հանելու համար: Թրքական վերոյիշեալ ուսմբերը
(Թուրք սանդաղործ մտքի արդասիք) հաւաքուելով՝ տունե-
րու մէջ իրրեւ թանգարանի վարդ պատերէն կախուեցան):
Վերջը սկսան պայթեցնել թիթեղէ ուսմբեր, որոնք լոկ ժխոր
կը հանէին:

Նոյն այս գիշեր կարգ մը դիրքերու մէջ բաւական բուն
կռիւներ տեղի ունեցան Մանասթըրի (Լատինաց եկեղեցի), Իլ-
եանի գիծերուն եւ Գասթէլ պաշր դիրքերուն ու շրջակայքին
մէջ:

Ազգ. Միութիւնը ժողովուրդը կռիւի մղելու եւ քաջալե-
րելու համար կարգ մը պրօպականտիստներ նշանակեց որոնց
մէջ կը յիշենք Բրօֆ. Գրիգոր Սարաֆեանը, Պալիկեանն ու
Հայկազուն Քէշիշեանը: Նոյնպէս ոստիկանական տնօրէնու-

Ի յիշատակ
 Արեւիկայի Լուսինեան Լարի 1. 1920 - սեպտ. 9. 1921 ի
 ինքնապաշտպանութեան օրօքին

ՉԻՆ. ՊԵՏ

Ս. Մ. Կարս

Թեան կանչուեցաւ Ներսէս Իշխանեան: Սոյն կազմակերպու-
 թեան պատասխանատուութեան տակ զրուեցաւ հայկական
 բանար:

Յարութեան Չատի՛կ : Այս ալ միւս Չատիկներուն նման համազգային սուգի օր մը եղաւ : Այս Չատիկը եկած էր Հայ մայրիկին իբրեւ առիթ իր խողխողուած դաւիին համար ար-
ցունքներ թափելու կամ անապատի աւազներուն տակ թաղուած
ամուսնին, հօր, մեծ հօր, մեծ մօր յիշատակը սղբալու եւ իր
ազգին դժխեմ ճակատագրին համար լալու : Այս Չատիկին ալ
մեր չոր հացին հետ մեր դառնահամ արցունքները ճաշակե-
ցինք եւ չենք գիտեր թէ քանի քանի ասանկ Չատիկներ մեզի
վերապահուած են :

Ազգ. Միութեան կողմէ Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թավուզ-
ճեան, Տիարք Յ. Մուրատեան եւ Տոքթ. Գ. Արսլանեան՝ Հրա-
մանատարին շնորհաւորութեան պացին, Ծլի Սէնթ Մարին փո-
խադարձաբար կը շնորհաւորէ ամբողջ հայութիւնը իր ցոյց
տուած պաղարիւնութեան եւ իր կազմակերպչական հիանալի
յատկութեանը համար : Երեք կէտերու շուրջ կրկին Հայերու
ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ .

Ա. Փամփուշտներու խնայողութիւն :

Բ. Ամրաչինութեանց գործին մէջ յարատեւութիւն :

Գ. Ուտեստեղէնի վերջին ծայր խնայողութիւն :

Ի վերջոյ Հրամանատարը Այնթապի հայութեան իբրեւ
Չատիկ նուէր կը խոստանայ «մէթրայէօղ» մը տալ : Սոյն
«մէթրայէօղը» վերջէն զիտեղուեցաւ վալ-էմ-Սի-էյի գիրքը,
որովհետեւ Թուրքեր Պալըզլը պահականոցէն նոյն գէնքը կը
գործածէին ընդդէմ հայկական գիրքերուն :

Հոս պարտք կը համարենք գնահատական խօսքեր ըսել
այն Հայ երիտասարդներու հասցէին, որոնք պաշարման այս
դժուարին օրերուն կրցան Այնթապի եւ Քիլիսի մէջ հաղոր-
դակցութիւնը տեւականացնել եւ Փրանսական ոյժերու միջեւ
թղթատարի պաշտօն կատարել : Անոնցմէ շատեր պարտակա-
նութեան ճամբուն վրայ բռնուեցան ու նահատակուեցան բայց
եւ այնպէս ուրիշներ չպակսեցան մինչեւ վերջ անոնց այս կա-
րեւոր գործը շարունակելու համար : Ապրիլ 11-ին ահա անոնց-
մէ մին, Քիլիսէն վերադարձած, նոր Փրանսական ոյժերու
դէպի Այնթապ ճամբայ ելած ըլլալուն լուրը կ'աւետէր, միւս
կողմէն Գօլօնէլին տեղեկացուցած էր Եղեսիոյ Փրանսական
ոյժերուն աղէտալի վախճանը : Եղեսիոյ Փրանսական ուժերը
Թուրքերու հետ համաձայնութեան մը եկած էին հետեւեալ
պայմաններով .—

Ա. Թուրքեր թոյլ պիտի տան որպէսզի Փրանսացիք այդ
տեղէն քաշուին առանց կռիւի :

Բ. Պէտք եղած ուղտերն ու փոխադրութեան միջոցները թուրքերու կողմէ պիտի հայթայթուին որպէսզի Ֆրանսացիք կարենան իրենց ծանր բռնները փոխադրել:

Թուրքեր նոյնիսկ այս պայմաններուն յանձնառու ըլլալէ զատ կը խոստանան ճամբայ ցուցնելու համար ոստիկան զինուորներու ջոկատ մը տրամադրել անոնց: Հակառակ Եզեասիոյ Հայերու թախանձանքին որ Ֆրանսացիք չվստահին թուրքին եւ իրենց յարմար տեսած ճամբով քաշուին, մտիկ չեն ըներ, եւ այս ոստիկան զինուորներով ճամբայ կ'ելլեն Եզեասիոյ Սուրուճի ճամբով, բաւական յառաջանալէ վերջ ճամբայ ցուցնող ոստիկան զինուորներ հարկ եղած հրահանգը կուտան շրջակայ չէթէներու որոնք Սարը Մաղարայի մօտ «Շէպէքէ Տէրէսի» կոչուած մեծ ձորի մը շուրջ գտնուող բարձր ժայռերու մէջ դիրք կը բռնեն: Ֆրանսական այս 500-նոց գունդը ձորին մէջ լեցուելէ վերջ, թուրքեր կ'սկսին համազարկի եւ այդ գունդէն մի քանի զինուորներ կ'ազատին միայն: Անոնց եղբրական վախճանը Ֆրանսական Արապ. Բունարի Բօսթին տեղեկացնելու համար թուրք չէթէներ կուզան, Ֆրանսացի բարձր պաշտօնատարներէն մի քանի հատ գերելէ ու ամենավայրագ կերպով զանոնք խոշտանդելէ վերջ, անոնց գլուխները կը կտրեն ու բարձր ձողի մը վրայ ազուցուած Եզեասիոյ շուկաներուն ու փողոցներուն մէջ կը պտտցնեն: Այս տեղեկութիւնը մեծ զայրոյթ յառաջ բերաւ Ֆրանսական շրջանակներուն մէջ: Դէպի Այնթապ ճամբայ ելլող ոյժը դէպի Ուրֆա մեկնելու սահմանուած ոյժն էր, որուն պաշտօնը կը վերջանար այս աղէտալի լուրին վրայ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

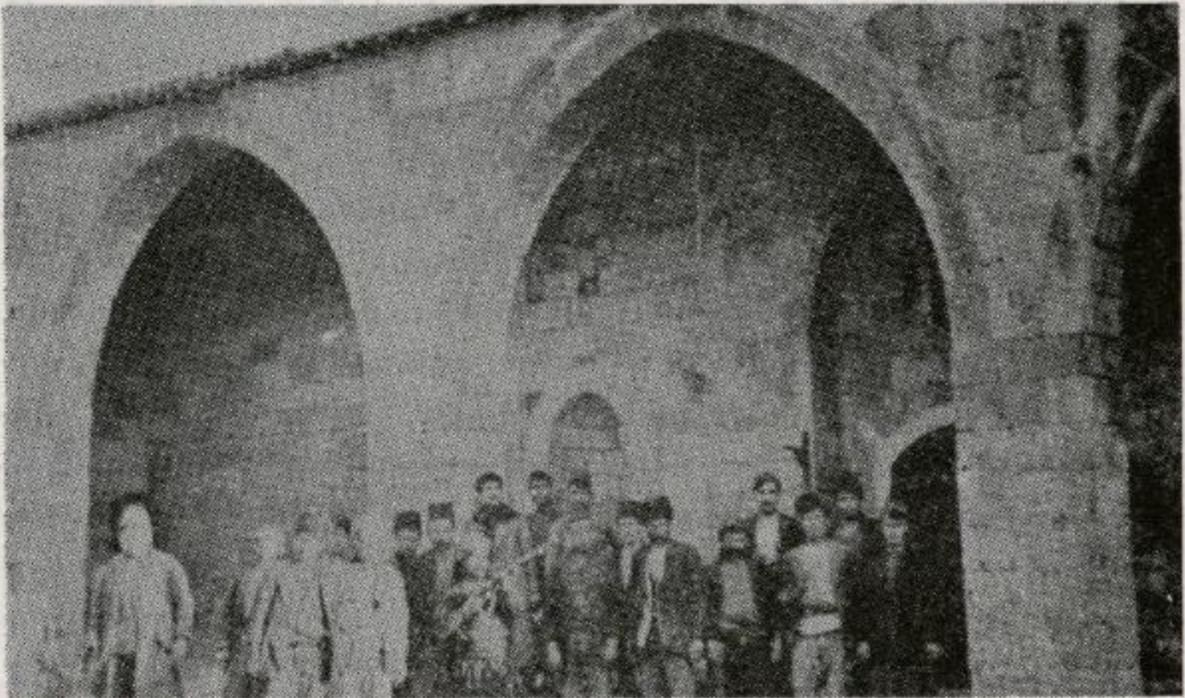
Շէյխ Ճամիի Գրաւման Գործողութիւնը

Ապրիլ 12

Թուրքեր Մարաշէն երեք Հայ կրօնաւորներ կը բերեն Այնթապի հայութեան խրատ տալու համար: Մասնաւոր դիմումնադրի մը վրայ մեր կողմէն անոնց հետ տեսակցելու կ'երթան Տոքթ. Շէփըրտ, Մր. Մէրիլ եւ Բէր Մարիանօ: Հայ կրօնաւորները կը յորդորեն որ Հայեր Ֆրանսացիներու հետ չզործակցին եւ թուրքերուն միանան, պատճառաբանելով որ Ֆրանսացիք պատասխանատու եղած էին Մարաշի ջարդերուն, եւ ինչպէս որ Մարաշը լքեցին՝ կրնան Այնթապն ալ ու Այնթապի հայութիւնն ալ ձգել թուրքերու քմահաճոյքին եւ վրէժխնդրութեան: Այս առաջարկը մերժուեցաւ Հայերու կողմէ, որովհե-

տեւ գործը արդէն այդ սահմանը անցեր էր եւ թէ ալ հոս սլայ-
մանները Մարաշի սլայմաններէն տարբեր էին :

Այս տեսակցութիւնը կէսօրէ առաջ եղած էր , իսկ կէսօրէ
վերջ կատարուեցաւ Շէյխ ճամիի դրամման գործողութիւնը :
Ինչպէս ընթերցողին ծանօթ է , այս ճամին կը գտնուէր հայ-
կական ղիրքերու ամենաանկանոն մի մասին արեւմտեան ծայ-

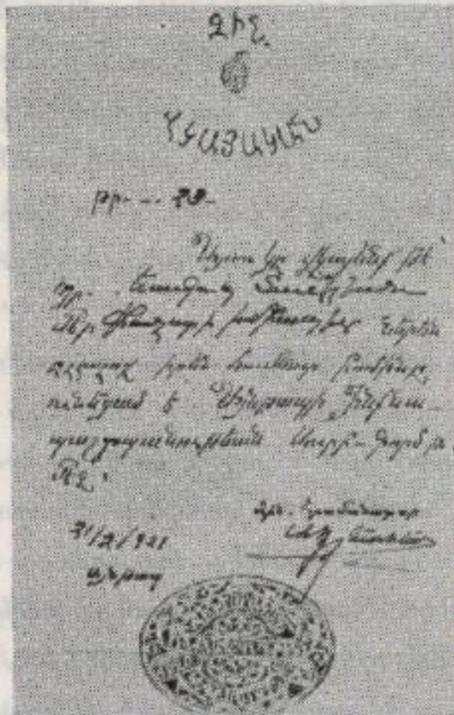

ՇէՅԽ ՃԱՄԻՆ — ԳՐԱԽՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՅ

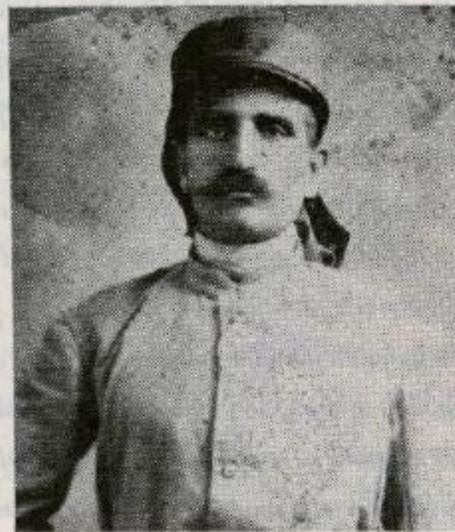
րը , որուն մինարէթը կռիւի սկիզբի օրէն ի վեր փորձանք մը
դարձած էր շրջակայ Հայ բնակչութեան գլխուն : Նոյնիսկ որ-
բանոցի պզտիկներն ու հիւանդանոցի ծառայողները չէին խնա-
յուէր թրքական զնդակներէն : Ուստի անոր դրամմը Հայե-
րուն համար անհրաժեշտութիւն մը դարձած էր , երկու սլայ-
մաններով .— մին՝ որբանոցի եւ հիւանդանոցի ապահովու-
թեան , իսկ միւրը մինչեւ Գօղանլը մզկիթ երկարող հայկական
ճակատի կանոնաւորման համար : Այս ճակատը միշտ ճեղքուե-
լու վտանդին ենթարկուած էր :

Հայեր ունեւորելով զինուած սկսան բուն յարձակումի մը
թրքական ժամը իննին : Քառօրդ ժամ վերջ կրակի տուին Հա-
սանի տունը ուրկէ թուրքեր թէ՛ Հայերու եւ թէ՛ Ծրան-
սացիներու կ'սպառնային եւ կրակի տակ կ'առնէին սպայակոյ-
տի չէնքը հայկական քաղաքին կապող ճամբան : Չէթէներ
սարսափահար սկսան այդ ղիրքերէն փախուստ տալ : Ժամը
10 :30-ին (ը . թ .) Հայեր որբանոցի հարաւային կողմի բաց
փողոցէն , որ թուրք չէթէներու կողմէ ամէն կէտերէ կրնար
կրակի տակ առնուիլ , ծայրայեղ յանդգնութեամբ մը խուժե-
ցին դէպի ճամիին դուռը , կացիններով զինուած : Յարձակման

սկսած կէտէն մինչեւ ճամբին դուռը 100 մեթրէ աւելի հեռաւորութիւն մը կար զոր պէտք էր կտրել ու անցնիլ թշնամի գնդակներու տեղատարափին տակ: Հայեր առանց կարեւորութիւն տալու այս վտանդին՝ հասան մինչեւ ճամբին դուռը եւ զայն կացիններով խորտակելէ վերջ՝ ներս մտան: Թուրքեր տասնեակ մը զոհեր տալով դուրս փախան ու սկսան կրակել նոյն այդ իրենց լքած դիրքին: Հայեր անմիջապէս սկսան ճամբին ամրացնել: Հոս կը յիշենք երկու Այնթապցիներու անուններ, որոնք մեծ ծառայութիւն մատուցին ճամբի գրաւման դործին մէջ, մին Գահվէճի Եիւսիֆ անունով որմնադիր մը, իսկ

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆ

ԳԵՈՐԳ ԱՂԱՅԵԱՆ
Զէնկին Հասանի տան մէջ
գարնուած, Շէյխ ճամբի
գրաւման օրը

միւսը Յովհ. Համալեան: Ասոնք մղկիթին մէջ մտած չմտած կ'սկսին պատնէշ շինելու, եւ երեւակայեցէք որ պատնէշին վրայ քար դնելու ատեն տասնեակ մը թշնամի գնդակներ անոնց բռնած քարը կը փշրեն ու իրենք կրկին քար մը եւս զետեղելու կ'աշխատին պատնէշին վրայ, վերջապէս 8-10 քար այս ձևով ջարդ ու փշուր ըլլալէ վերջ, ասոնք կը յաջողին պատնէշը բարձրացնել ու թուրքերու յարարերութիւնը խղել մղկիթին հետ:

Այս յաղթութիւնը մեծ խանդավառութեամբ տօնուեցաւ Հայերուս կողմէ. մղկիթին դոյքերը գրաւուեցան, սանձազներ թէքէական անձոնի դործիքներ փոխադրուեցան լքեալ դոյքերու յանձնախումբին:

Այս կռիւին անձամբ մասնակցեցաւ Տոքթ. Շէփըրտ, որուն քաջասրտութեան վրայ կ'արժէ՝ իր բարեգործութեանց չափ,

հիանալ: Ծովակալ Նէլսընի համար խօսուած գովասանքը իրեն շատ լաւ կը պատշաճի, (Պրէյվ էգ լայըն, ֆէնթլ էգ էյ լէմ) — «Առիւծի պէս քաջ, գառնուկի պէս ազնիւ»: Ունեցանք նահատակ մը (Հայ կամաւոր մը) եւ քանի մը վիրաւորեալներ:

Գիշերը Թուրքերը դրաւուած մզկիթին վրէժը լուծելու համար մի քանի անյաջող յարձակումներ փորձեցին եւ ապա լուեցին:

Ապրիլ 13-16

Թուրքեր Շէյխ ճամիի շրջակայքէն քշուելէն վերջ՝ այն մինարէթը ուրկէ որբանոցն ու հիւանդանոցը թրքական զնդակներու տեղատարափին նշաւակ եղած էին, կէս ժամուան ընթացքին զարմանալի հնարքով մը վար առնուեցաւ, ցուցնելու համար Թուրքերուն թէ միջազգային օրինաց հակառակ մղուած պատերազմ մը նոյն ձեւով կը փոխադարձուէր: Իրիկուան դէմ Թուրքեր վայ-էմ-Սի-էյ-ի ճակտին վրայ մէկ ու քառորդ ժամ տեւողութեամբ յարձակում մը գործեցին դերմանական ուժերով որոնք հին ըլլալնուն չէին պայթեր:

Բնականոն կեանք վարող ժողովուրդներուն համար անբընական կեանքն ալ շատ անգամներ վարժութեամբ տանելի կ'ըլլայ: Պաղատասէր Հայ ժողովուրդը հիմա ալ կ'սկսէր պատերազմիկ ժողովուրդ մը դառնալ եւ այդ ահռելի օրերուն զուարճութեան ու կատակի բաժին մըն ալ կը հանէր առօրեայ դէպքերէն ու արկածներէն: Չոր օրինակ, մասնաւոր «քարիքաթիւր» մը շինուեցաւ որուն մէջ Ալի Գըլըճ պէյը Շէյխ ճամիի մինարէթը ունն առած եւ սրունքները լայն բացած դէպի Մարաշ կը փախչէր: Ասանկ բաներ Հայ կռուողներուն բարոյական կորովը բարձրացնելու կը ծառայէին:

Նոր դրաւուած դիրքեր ամրապնդուեցան, զինուորներ իրենց կերակուրները միեւնոյն խոհանոցէն ստանալու սկսան, թեւերու վրայ զանազան նշաններով ամէն մարդու պարտականութիւնը որոշուեցաւ, Պարէնաւորման Յանձնախումբին իրաւասութիւն տրուեցաւ զնելու մէկ ամիսէ աւելի պաշար ունեցողներուն աւելորդ պաշարը: Հակառակողներ պիտի պատժուէին: Սոյն որոշումը Ազգ. Միութեան հետ 46 հրաւիրեալներ տուին հետեւեալ պայմաններով. — Այն որ մէկ ամիսէ աւելի պարէն ունէր՝ ստիպուած էր ծախել Ազգին: Արժէքին կէսը կանխիկ, իսկ մնացածը պայմանաժամով պիտի ստանար:

Ապրիլ 14-ին Տոքթ. Շէփըրտ ու Ազգ. Միութեան զիւանը ժողով մը կ'ընեն Պէղճեանի տունը եւ կ'որոշեն մասնաւոր սուրհանդակով մը դիմել Քիլիս եւ Հայկ պրպէսպի օգնութիւն հասցնեն Այնթապ յառաջիկայ «գօնվուա»յով: Ամերի-

կացիք խոստացան այդ մասին դիմել Ֆրանսացիներուն որպէսզի յառաջիկային դալիք Ֆրանսական սյժերով անոնք ալ մաս մը պաշար հայթայթեն Հայ կռուողներուն :

Ապրիլ 15-ին հիւանդանոցին մէջ կին մը վիրաւորուեցաւ իսկ երիտասարդ մըն ալ լեռներէն արձակուած դնդակներէն նահատակուեցաւ :

Ազգ. Միութիւնը կ'որոշէ Թօփազանի աղօրիքը աշխատցընել : Երկրորդ՝ զինուորներու եւ ոստիկան զինուորներու համար գլխարկի որոշ ձեւ մը ընդունիլ, Թուրքերէն զանազանուելու համար :

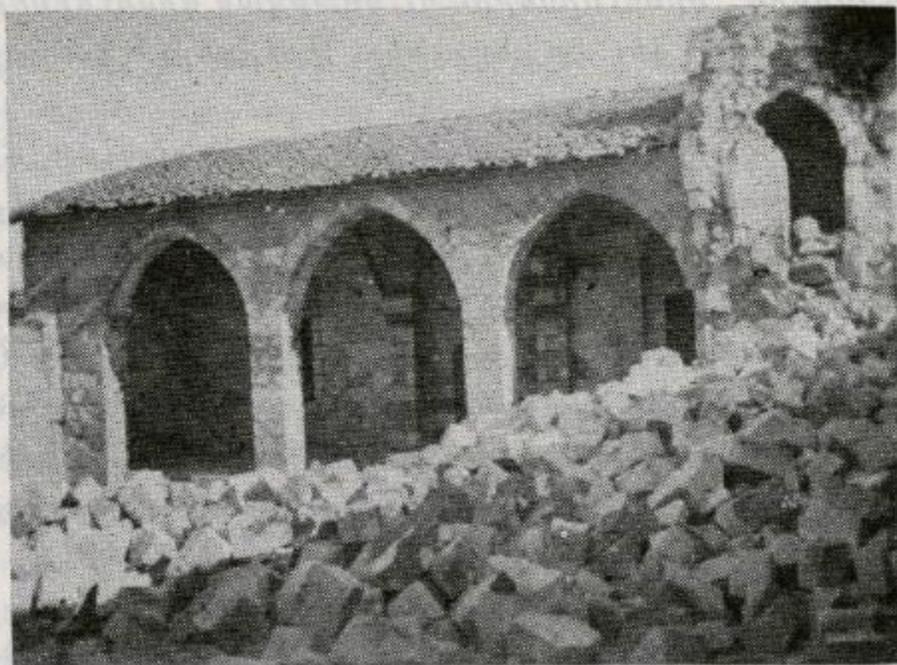
Երրորդ, պահեստի դրամազլխի յանձնախումբ մը կազմել հետեւեալ անձերէ. — Տոքթ. Պէղճեան, Յ. Առաքելեան եւ Ս. Ճէպէճեան : Զորքորդ, նկատելով որ կարգ մը մարդիկ դժուարութիւն կը յարուցանեն եւ աշխատիլ չեն ուզեր, Ազգ. Միութիւնը կ'որոշէ ամէն անձի «վէսիզէ» տալ : «վէսիզէ» չունեցողներ պիտի հետապնդուին եւ անաստողներ պիտի բանտարկուին. անդործներ ստիպուած են բանուորական խումբերու մէջ աշխատիլ, հակառակ պարագային 2 մէճիտ դրամական եւ կամ 4 հօգդա ձաւար տուգանք պիտի վճարեն : «վէսիզէ»ներու հսկողութեան համար պաշտօն տրուեցաւ Խաչատուր Խաչատուրեանի, Գէորդ Թահթաճեանի եւ Խաչատուր Գավաֆեանի :

Իրիկուան դէմ, Միւթէսարիֆը զրութեամբ մը Ֆրանսական հրամանատարութեան կը տեղեկացնէր, որ չէթէներ Փրրանսական դօնվուան զարնելու դացեր էին քաղքէն, ինք այդ մասին սեւէ պատասխանատուութիւն չէր վերցներ :

Ապրիլ 16

Ապրիլ 16-ին քաղքիս արեւելեան կողմէն թնդանօթի ձայներ լսուեցան, ումբեր անընդհատ կ'ընային շրջակայ բլուրներուն վրայ, Թուրքեր այս անակնկալ յարձակումէն սարսափահար սկսան դէպի հիւսիս փախչիլ : Փախստականներու վրայ ուղղուած միթրայէօզի կրակը քիչ վերջ անոնց փախուստը արգելեց : Նորահաս Ֆրանսական սյժը Նորմանի զօրարածինն էր, որուն Այնթապ մուտքը Թուրքերուն շատ սուղի նստած էր, փախստականներ մեծ նեղութիւններով եւ թշուառութեամբ դիւզէ դիւզ, քաղաքէ քաղաք շրջելով Հալէպ կրցեր էին ապաստանիլ : Ազնուական ընտանիքներու կիներն ու աղջիկները չէթէներու բռնարարութեանց ենթարկուած էին : Այս վաւաչոտ մարդիկ իրենց արիւնէն ու միտէն կազմուած ցեղակիցին ալ խնայել չեն սորված : Հայ տարագրութեան փոխ-վրէժն էր որ

կը արուէր Այնթապի թուրքերուն՝ իրենց ցեղակիցներու կողմէ : Նորահաս Փրանսական ոյժեր՝ քաղաքս արեւելեան եւ հարաւային կողմէն պաշարեցին մինչեւ Մարտին ուրկէ իրենց ձախ թեւը միացուցին Գոլէճի Փրանսական ոյժերուն : Ֆլի Սէնթ Մարին առաջին անգամ ըլլալով իր 6½-նոց թնդանօթները փորձեց Քիւրտ մահալէսի ըսուած թրքական դիրքերուն ուրկէ թուրքեր մասամբ քաշուեցան, քանի որ Մարտին բլուրին

Քիւրտ Տեփէյի Մզկիթը Հայ Մարտիկներու կողմէ փլատակուած

գրաւուելովը, թուրքեր երեք կողմէ պաշարուած՝ փախուստի մէկ ճամբայ միայն ունէին, այն ալ դէպի արեւելք, Ֆրըզայի կողմը : Նորմանի ոյժերը կառավարական պալատի շրջակայքն ալ ոմբակոծեցին, Քիւրտ թէփէի զօրհները ամբողջութեամբ ծածկեցին, հայկական թաղերը այս ոմբակոծութենէն զերծ պահելու համար Փրանսական հրամանատարին հրամանովը Փրանսական դրօշակներ պարզուեցան :

Ապրիլ 17-ին Քիլիսի կողմէն Փրանսական նոր ոյժ մը եւս հասաւ : Այս վերջինը Տիւպիօզվրի զօրարաժինն էր, որ քաղաքը հիւսիսային կողմէն պաշարելով Նորմանի ոյժերուն միացաւ :

Հայեր, կէսօրէ վերջ Պիւլպիւլ խօճայի տան վրայ յարձակում մը գործեցին : Այս մոլեռանդ մահմետականին տունը Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի հիւսիսային կողմը կը գտնուէր եւ թրանսվէրսալէն առդին հայկական դիրքերու մէջ մտած միակ թրքական տունն էր : Թուրքեր Պինպաչըի տան առջեւէն թրանսվէրսալի լայնքին թրանչէ մը բացած յարարերութեան մէջ էին Պիւլպիւլ խօճայի տան հետ : Հայեր այս յարձակումը Տիւր Աւետիս Գալէմքեարեանի առաջնորդութեամբ կատարեցին,

տունը ետեւի կողմէն ծակեցին, ծակել ղիւրին էր բայց ներս մտնել զժուար, որովհետեւ դարանակալ Թուրքեր կրնային մեզի շատ կորուստ պատճառել, բայց բարեբախտաբար անոնք արդէն հեռացած էին. Տիար Գալէմքետրեան ներս մտած եւ մեծ զգուշութեամբ ամբողջ շէնքը քննութենէ անցուցած էր: Վերջապէս մի քանի կուռողներ եւս իրեն միանալով կը հասնին վերի ձեղնայարկը ուր Թուրքերու կողմէ լքուած պատնէշ մը կը գտնեն: Ձեղնայարկի արեւելեան կողմի պատերը պզտիկ օղամուաներ ունէին զորս Թուրքեր հեռանալու ատեն դոցելու չէին խորհած, ճիշտ այդ որմածակերէն սպաննուեցան երկու չէթէներ, որոնք իրենք զիրենք ապահով կը կարծէին Պինպաշի տան մէջ: Շէնքը զբաւուելէ եւ ռազմական կարգ մը կարգադրութիւններ ըլլալէ վերջ անոր ամբողջ գոյքերը Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբի կեդրոնին շէնքը, իսկ ուտեստեղէնները Պարէնաւսրման Յանձնախումբի մթերանոցը փոխադրուեցան: Հայեր շատ համեղ գտան Խօճայի թուզն ու չամիչը, որոնք իսկապէս շատ ընտիր տեսակէն էին: Նոյնպէս Գօլօնէլ Նօրմանի պահանջին վրայ Թուրքեր քաղաքէն շատ ուտեստեղէն տարած էին իրենց զինուորներուն:

Ապրիլ 18-23

Ապրիլ 18-ին, Պիւլպիւլ խօճայի շէնքին կից ուրիշ շէնք մը կը գտնուէր որ նոյն մարդուն կը պատկանէր: Հայեր զայն գրաւելու ձեռնարկեցին: Շահին Չափուշի ղեկավարութեամբ, նախ ռումբերով շէնքը ծեծուեցաւ, ապա փողի սաստիկ հրնչումով մը յարձակման նշանը տրուեցաւ, քառորդ ժամ վերջ ուրիշ ճայն մը զէնքի կրակը դադրեցնելու հրամանը տուաւ: Քիչ վերջ Շահին Չափուշ ռումբ ի ձեռին միւս շէնքի վերի յարկը բարձրացաւ, բակը ռումբ մը ձգելէ վերջ սանդուխներէն վար իջաւ, դեռնայարկին մէջ 2-3 չէթէներ դեռ կը յամռէին մնալ, Շահին Չափուշի անակնկալ տեսքը բակին մէջ՝ անոնց սարսափ պատճառած էր որոնք առանց իրենց ձեռքը գտնուող զէնքը դործածելու մասին մտածելու՝ «Անիծեալ կեալուրը ներս մտած է» ըսելով, խրամ կը մտնեն եւ ապա որմածակէ մը կ'աներեւութանան: Այսպէսով շէնքը պարսպուեցաւ. խոյս տուող չէթէներ իրենց փախուստի անցքէն շարունակեցին կրակել, սակայն զգուշութեամբ անցքը դոցուելով, պատնէշներ շինուեցան ու այսպէսով ամբողջ Թրանսպլէրսալ փողոցի մեր ճակատի գիծը շտկուեցաւ:

«Գօնվուա»-յի միջոցաւ առնուած թղթակցութենէ մը հասկըցուեցաւ, որ Հալէպի Այդ. Միութիւնը 250 Օսմ. ոսկի,

Հ. Բ. Ը. Միութիւնը 250 Օսմ. ոսկի եւ Սորէն պէյ Նազարէթեան 500 Օսմ. ոսկի, ընդամէնը 1,000 Օսմ. ոսկի, տրամադրած էին պարէն գնելու համար: Այս դումարով զնուած 25 գանթար ալիւր, բրինձ, աղ եւ այլն անհրաժեշտ պիտոյքներ, արդէն Այնթապ հասած էին: Առ այդ Ազդ. Միութիւնը շնորհակալութեան դիրք մը ուղարկեց վերոյիշեալ անձերուն եւ մարմիններուն:

Ազդ. Միութիւնը տիկիճներէ բաղկացեալ պատուիրակութիւն մը կազմեց մեր կացութիւնը նորահաս երկու Գոյօնէլներու, Նօրմանի եւ Տիւպիէօնի պարզելու համար: Այս պատուիրակութեան անդամուհիներն էին Տիկնայք Ե. Պէզճեան, Ե. Սարգիսեան, Մ. Գարամանուկեան, Մ. Պուրունսուզեան, Մ. Մուրատեան եւ Գուլումճեան:

Ապրիլ 13-ին Ժեներալ ար լա Մօթ քաղաքս ժամանեց:

Ապրիլ 20-ին Ազդ. Միութեան կողմէ՝ Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թալուզճեան, Տօքթ. Գ. Արսլանեան, Տիարք Յ. Մուրատ, Տ. Մեսրոպեան եւ Ն. Ճըսթըզճեան ներկայացան նորեկ Ժեներալին որ հետեւեալ կերպով արտայայտուած է: Նախ իր շնորհակալութիւնը յայտնած է այս 13 օրուան ժամանակաշրջանին մէջ Հայոց ցոյց տուած քաջագործութեանց ու կազմակերպական հիանալի ոգւոյն համար եւ յայտարարած է որ գաղթականային եւ համաշխարհային պատերազմի շրջանին տառապած այս ժողովուրդը արդէն իր գատը շահած է, հետեւաբար իրենց այս գործունէութեամբն ալ արժանի հանդիսացած են Փրանսական հովանաւորութեան: Այս մասին կը խոստանայ գրել Պէյրութ Ժեներալ Կուրոյին: Նաեւ կը յանձնարարէ որ Հայեր պէտք է զգուշանան գրգռիչ ընթացքներէ, պէտք է մնան ու պաշտպանեն իրենց զիբքերը Փրանսական ոյժերու գործունէութեանց ժամանակամիջոցներուն: Կը խոստանայ քաղաքին պարէնաւորման նպաստել բոլոր Հայ եւ օտար բարեգործական հաստատութեանց զիմելով որպէսզի սեւէ ջանք չխնայուի հոս ցորեն հասցնելու համար: Ասոնց փոխադրութեան համար Փրանսական իշխանութիւններ գիւրութիւններ պիտի ընծայեն:

Հայ ներկայացուցիչները գիտել տուին որ թաղերը այսօր կատարեալ պատերազմական թաաերաբեմի մը փոխակերպուած են, ծեր, պզտիկ, կին թէ աղախին, ամէնքն ալ կը ճգնին, կ'աշխատին այս բեռը թեթեւցնելու համար, սակայն պէտք է գիտնալ որ այս բանը երկար չի կրնար տեւել, հետեւաբար պէտք է լուծել այս կնճիռը:

Գալուով զրդոխն ընթացքի, Հայեր ոեւէ զրդոխն ընթացքի մէջ չեն գտնուած: Միւս կողմէն յիշեցին որ սնունդի կողմէ Այնթապի հայութիւնը շատ կը նեղուի, նոյնպէս զէնքի սպա- կասն ալ խիստ զգալի է, շատ անգամ զէնքեր մէկ զիրքէն միւսը կը փոխադրուին, մանաւանդ այն տեղեր ուր յարձակումը աւելի բուռն կ'ըլլայ:

Ժեներալը ասոր ի պատասխան կ'ըսէ որ իրենք ալ աւելորդ զէնք չունին, որովհետեւ զէնքի մթերանոց չունին, որով այս ուղղութեամբ օգտակար չեն կրնար ըլլալ Հայերուն, բայց պէտք չէ յուսահատիլ, ազատութեան օրերը մօտեցած են եւ իրենք անվրէպ պիտի պաշտպանեն իրենց կրօնակից ազգ մը:

Այս տեսակցութենէ վերջ, տեղական Քրանսական հրամա- նատարութիւնը 9-10 խարխուղ զէնքեր տուաւ Հայերուն որոնք դանոնք դինարանին մէջ նորոգելով գործածեցին: Դեռ մինչեւ այսօր, 551 Հայ կռուողներէն միայն 80-90 հոգի կանոնաւոր զէնքեր ունէին:

Ամենայուսահատական բոպէներուն, հասարակութիւնը ինքզինք խաբելով իր կորովը բազմապատկելու կերպը գիտէ: Եւ զրեթէ ամէն օր ժամանակի պահանջին եւ ժողովուրդի փա- փաքին հետ համաձայնող սուտ զրոյցներ կ'ելլէին, որոնց թէ' հնարիչը եւ թէ' հաւատացողը ժողովուրդը ինք կ'ըլլար:

Օրինակ՝ համեւրոպական պետութիւններ որոշեր են ամ- բողջ Թուրքիան վերջնականապէս զբաւել եւ իրենց մէջ բաժ- նել: Թէ Քրանսական մեծ ոյժեր համբայ ելած են՝ Իսթէնուլ- բուն եւ այս շրջաններու զբաւումը լրացնելով խաղաղութիւն պիտի վերահաստատեն: Վերջապէս միշտ մեզի համար նպաս- տաւոր զրոյցներ կը տարածայնուէին իբրեւ թէ Գօլօնէին լուացքն ընող կնոջ կողմէն շրջաբերութեան գրուած:

Ապրիլ 21-ին, Թուրքեր Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի վրայ քառորդ ժամի չափ կրակ տեղացուցին, առանց ոեւէ հետեւանքի:

Ազգ. Միութիւնը Պարէնաւորման վարչութեան գործը գիւրացնելու համար որոշեց կազմել հետեւեալ Յանձնախում- բերը.—

- Ա. Գնող Յանձնախումբ.
- Բ. Ծախող Յանձնախումբ.
- Գ. Զրի բաշխող Յանձնախումբ.
- Դ. Գօնդրօլի Յանձնախումբ.

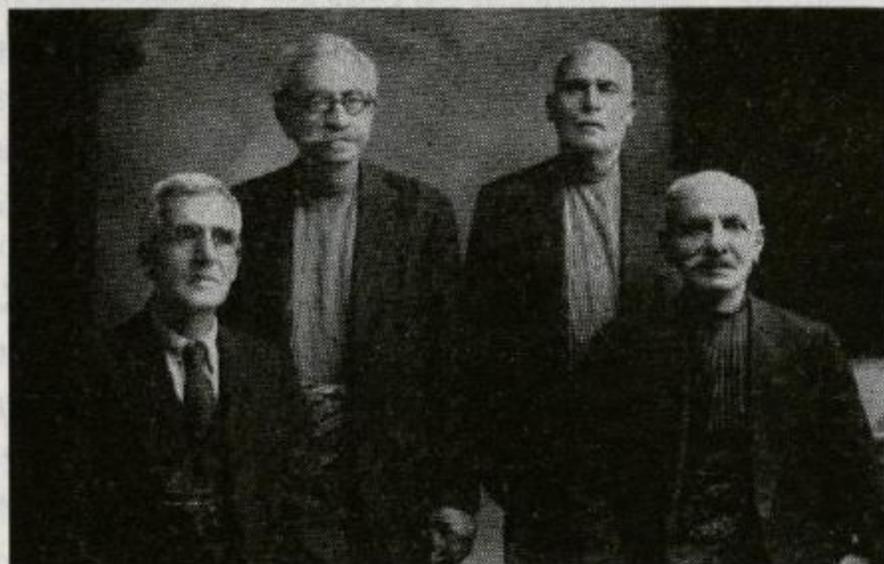
Ապրիլ 22-ին, եւրոպական ժամը 10:30-ին, Թուրքեր Իլեան էֆ.ի գինեաան կողմէն մինչեւ Պարսումեան Վարժարանը կրակ բացին: Ասիկա «պըլըֆ» մըն էր Հայոց ուղադրութիւնը տար- բեր կէտի մը վրայ դարձնելու համար, որովհետեւ նոյն գի-

չերն իսկ թուրքեր Քիւրտ մահալէսի կոչուած տեղերէն նահանջել սկսած էին, եւ որպէսզի այս նահանջը կորստաբեր չըլլայ, այս պղտիկ յարձակումները ըրած էին գիշերուան մութէն օգտուելով:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Հայկական Զինարան*

Հոս կ'արժէ այս «հաստատութեան» մասին մանրամասն տեղեկութիւն մը տալ ընթերցողներու, քանզի ինքնապաշտպանութեան գործին յարատելութիւնը մեծապէս անկէ կախում ունեցած էր: Զինուորական մարմնոյ հսկողութեան տակ վարչութիւն մը կազմուած էր, հետեւեալ անձերէ. — Տիրաք՝ Յ. Եաղուպեան, Ա. Մուրատեան, Գ. Պաղտօեան, Գ. Մանուչակեան եւ Ե. Բանճարճեան: Այս վարչութիւնը կը փորձէ ձեռնարկը ի գլուխ հանել Բողոքականաց Բ. աղօթարանին մէջ: Այս ընդարձակ շէնքը մասերու բաժնուած էր եւ յատկացուած էր վառօդ շինողներու եւ հիւանդներու:

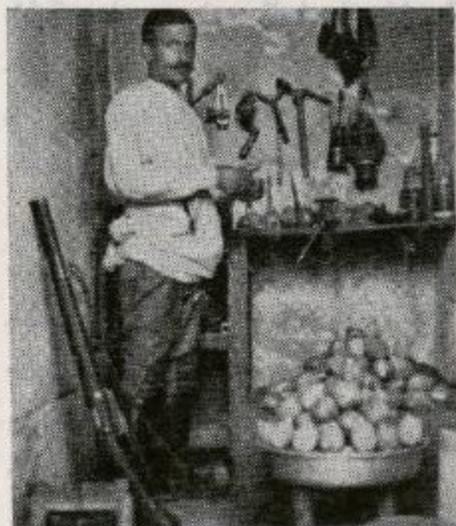
ԶԻՆԱՐԱՆԻ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԸ

Նստած, ձախէն աջ, Յարութիւն Պարսումեան, ձուլիչ, Մանուէլ Պաղտասարեան, ձուլիչ: Կայնած, ձախէն աջ, Նազար Քիւրթումլեան, զինագործ, Գեորգ Կեօվշէնեան, երկաքաղործ:

Ա. Ձուլիչներ. — Ասոնք օրական 25-30 ուումբեր կը ձուլէին զանազան մեծութեամբ: Մետաղին բաղադրութիւնն էր զինկ եւ պղինձ: Ամենամեծ տեսակը կը կշռէր 360, միջինը՝ մօտաւորապէս 200, իսկ ամենափոքրիկը 100 տիրհէմ: Այս կարգադրութիւնն եղած էր պղտիկ եւ թեթեւ ուումբերով թրքական 70-80 մէթր հեռաւորութեամբ գիրքերը ծեծելու, իսկ խոշորներով՝ մեծ յարձակումներու ժամանակ մօտիկ գիրքերը ում-

* Շիրքախօի յարգելի ազգայիններէն Պ. Մարգիս Պ. Նազարեան կը հաւաստէ որ ինք ատեն մը զինարանի պետ եղած է: Ծ. Խ.

բակոծելու համար: Ասոնց ոյժը կը փորձուէր քարայրներու մէջ: Խոշոր տեսակներ Քրանսական 7½-նոց ուումբի մը չափ ազդեցիկ էին: Հայկական ուումբերու արտաքին ձեւը Քրանսական զսպանակաւոր ուումբերու յար եւ նման էր, այսինքն բըր-դաձեւ պտիկիկներ, բաժնուած, որպէսզի պայթած ատեն լաւ փշրուի: Հայկական այս ուումբերը մեծ կորուստ եւ սարսափ պատճառեցին Թուրքերուն, մանաւանդ որ բազդատմամբ Քրանսական ուումբերուն, որոնք հինցած ըլլալնուն երբեմն չէին պայթեր. հայկականները անմիջապէս կը պայթէին:

ԿԱՐՈՒՃ ԼԱԼԷԱՆ
ուումբ կը լեցնէ:

Ռումբերը ձուլուելէ վերջ կը փոխադրուէին Տիար Կարուճ Լալէեանի* տունը, որուն պաշտօնն էր անոնց պայթուցիկ մասը լեցնել ու պատրոյզն անցընել: Վերոյիշեալը կրնանք ըսել թէ ուումբ շինելու գործին առաջին թելադրիչն ու կազմակերպիչն եղաւ. արհեստով զինագործ՝ տարիներով աշխատած էր Չանազ Գալէի պատերազմին, Օսմանեան զինարանին մէջ: Կռիւի ժամանակ Այնթապի հայու թիւնը անոր այս փորձառութենէն մեծապէս օգտուեցաւ: Պոմպաներու պայթուցիկ տեղը կազմուած էր «էլօրատ բօք-աշ» էւ «սարը քաշ» է, առաջինէն երկու, իսկ վերջինէն մէկ համեմատութեամբ խառնելով: Գործին ամենավտանգաւոր մասը այս երկու նիւթերուն բազադրութեան գործն էր, որովհետեւ այս նիւթերը պէտք է թաց վիճակի մէջ սանդի մը մէջ ձեծուին՝ միշտ կրակ առնելու վտանգին ենթակայ: Վերոյիշեալ արհեստաւորը սոյն գործին մէջ մի քանի անգամներ իր կեանքը վտանգած է: Իւրաքանչիւր պօմպայի մէջ 40 տիրհէմ կը դրուէր այս պայթուցիկէն, իսկ պատրոյզը (լաղըմ ֆիթիլի) կ'անցուէր ծայրը «տինամիթի գարսիւլ»ով: Պատրոյզին կրակ տրուելէ վերջ ուումբը ինը երկվայրկեանէ կը պայթէր:

Բ. Ոսկերիչներ կամ գարսիւլ շինողներ. — Ռազմամթերքի

*) Այս մարդուն եղբայրը՝ Տիար Ներսէս Լալէեան, տարազրութենէ առաջ, իբրեւ զինագործ, մեծ ծառայութիւն մատուցած էր Այնթապի հայու թիւնը զինելու եւ պէտք եղած զէնքերը հայթայթելու գործին մէջ: Դժբախտաբար Թուրքերու կողմէ մասնուելով Մարաշ կախազան բարձրացուեցաւ իբրեւ յեղափոխական:

պակասը մեզ ստիպած էր գոնէ փամփուշտ մը 10-15 անգամ լեցնել, բայց կարեւորը դաբսիւլին էր, որը դրեթէ բոլորովին սպառած էր: Հայ արհեստաւորներ այդ նպատակով փորձեր կատարեցին ու աշխատեցան, բայց յաջողութիւնը վերապահուած էր Գէորգ Պէրէճիքեան անուն դեռատի սակերիչի մը: Այս ծրագիրը երբ նախապէս Փրանսական հրամանատարութեան հաղորդուեցաւ, բացարձակապէս մերժուեցաւ սա պատճառաբանութեամբ թէ չափազանց վտանգաւոր ձեռնարկ մըն էր եւ կրնար մահ պատճառել: Բայց պէտքը ամէն վտանգ դիմադրուելու կամքն ու համարձակութիւնը տուած էր Հայ արհեստաւորին: Վերջապէս տան մը մէջ վերոյիշեալ պատանին իբրեւ փորձ սնդիկի, չըրնըզի եւ «քլօրաթ բօթաս»ի բաղադրութեամբ մը առաջին քանի մը դաբսիւլները շինելով զանոնք ներկայացուց Զինարանի զինագործներու բաժնի վարպետին, որը զայն ատրճանակի մը փամփուշտին անցընելով փորձեց: Բայց ոեւէ ձայն չլսուեցաւ, այլ միայն կանանչ մուխ մը դուրս ելաւ ատրճանակի բերանէն. գործին յաջողութիւնը կասկածելի թուեցաւ, բայց եւ այնպէս երկրորդ դաբսիւլ մը եւս փորձուեցաւ, փամփուշտին մէջ վառօղ եւ զնդակ դրուելով: Այս անգամ սակայն անձայն դաբսիւլին ձայնաւոր զնդակը դուաց: Յաջողութիւնը կատարեալ էր եւ ահա անմիջապէս

ԶԻՆԱՐԱՆԻՆ ՄԵՋ ԶԵՆՔ ԿԸ ՆՈՐՈԳԵՆ

խումբ մը սակերիչներ սկսան մեքենաներով պղինձը բարակ թերթերու վերածել եւ ատամնարոյժներու դորձածած կաղապարով մը անոնց դաբսիւլի ձեւը տալ: Ասոնց մէջ վերոյիշեալ բաղադրութիւնը դրուելէ վերջ կապարաթղթով կը դոցուէր ու կը շորցուէր: Մենք այսպէսով օրական 1500-ի մօտ դաբսիւլներ կը հայթայթէինք զինագործներուն, փամփուշտներուն վրայ դրուելու համար:

Գ. Զինագործներ. — Այս բաժնի մէջ աշխատողներ շարա-
թը հաս մը կը շինէին այնչի մարթին, իսկ վնասուած զէն-
քերը ամենայն արագութեամբ օրը օրին նորոգելով զիրքերուն
կը զրկէին: Գործերու բաժանումով՝ ոմանք զէնքերու նորոգու-
թեան, ոմանք զնդակ ձուլելու, ոմանք զաբսիւլ անցընելու,
ոմանք վառօղ լեցնելու եւ ոմանք ալ զնդակները անցընելու
գործով զբաղուած էին եւ կայծակի արագութեամբ գործ կը
հասցնէին: Կանոնաւոր զէնքերու փամփուշտներուն մէջ իբրեւ
վառօղ՝ թնդանօթի խաւաքարտանման վառօղի մանրուքները
կը գործածուէին: Հայկական զինարանը միեւնոյն ժամանակ
կ'աշխատէր Փրանսացիներուն համար: Անոնց ալ ամէն կարգի
գործեր հոս կը կարգադրուէին:

Դ. Երկաքագործներու բաժին. — Այս բաժնին արհեստա-
ւորները շինեցին հայկական թնդանօթները, որմածակեր եւ
խրամատներ բանալու ամէն տեսակ գործիքներն ու թրքական
զիրքերուն հրդեհ տալու եւ զանոնք փլցնելու կիւերը (գանճա),
հրէջջներու ջրհաններն բաց պողոտաներու վրայ պատնէշ շի-
նելու համար անիւներու վրայ դրուած երկաթեայ որմերը,
որոնց հայկական «թէնք» անունը տրուեցաւ:

Երկաթագործներու մի ուրիշ խումբն ալ կ'աշխատէր տու-
ներու պատշգամներէն եւ տանիքներէն քակուած զինկերն ու
երկաթեայ թերթերը ձոյլի վերածելու որոնց շատ պէտք ունէր
հրէջջներու հրամանատարութիւնը:

Ե. Վառօղագործներ. — Ասոնք քարայրի մը մէջ վառօղ
պատրաստելու պաշտօնն ունէին: Ասոնց պատրաստած վառօղը
մեզի ծանօթ որսի հրացաններու մէջ գործածուող տեսակէն
էր: 800 տիրհէմ «նիթրատ տը սոււա»ի մէջ 100 տիրհէմ ծծումբ
եւ 100 տիրհէմ ածուխ (եալանիօզի) խառնուելով կը պատրաս-
տուէր: Օրական միջին հաշուով մէկ լիտր վառօղ կ'արտադր-
ւէր, ինչ որ կը գործածուէր ատրճանակներու, երկփող հրա-
ցաններու եւ գրքմալըններու մէջ, նիթրատ տը սոււտով պատ-
րաստուած վառօղը խոնաւութենէ շատ շուտ ազդուելուն՝ կարգ
մը մարդոց պաշտօն տրուեցաւ պատերէն բորակ հաւաքելու
եւ դտելու աշխատանքը:

Զ. Հիւսններու բաժին. — Ասոնք զանազան զիրքերու եւ
չրջաններու տախտակեղէն մասերը կը մաքրէին որպէսզի
թուրքեր անոնց կրակ տալով կարող չըլլային հրդեհել:
Պէտք տեսնուած տեղեր ասոնք իբրեւ բանուոր իրենց արհես-
տին վերաբերեալ ամէն տեսակ գործեր կը կատարէին, հայ-
կական ումբերը աւելի մեծ հեռաւորութեանց հասցնելու հա-
մար մասնաւոր կոթեր կը պատրաստէին:

Ապրիլ 23-ը հայկական կարեւոր յաղթանակի օրերէն մին եղաւ: Կարգ մը մարդիկ աւարառութեան մտքով կարգ մը Թուրքերու տուներ կը մտնեն եւ սխալմամբ բաւական յառաջանալէ վերջ իրենք զիրենք կը գտնեն թրքական զիրքերուն մէջ, եւ զիտելով որ քաղաքին այդ մասը գրեթէ ամայացած է եւ թրքական զինուորներ չեն տեսնուիր, այս եղելութիւնը կ'իմացնեն Ձին. Մարմնին: Անմիջապէս Տիար Ատուր Լեւոնեանի եւ Տիար Աւետիս Գալէմքեարեանի ղեկավարութեամբ յարձակումի մը կը ձեռնարկեն: Յարձակումը կ'սկսի Քէլէշ Խօճայի տան կողմէն ուրկէ 22 օրէ ի վեր չէթէներ անընդհատ կը կրակէին: Քէլէշ Խօճայի տունը կը գտնուէր Փաշա փողոցի արեւմտեան անկիւնը: Կռուողներ փողոցի կողմէն տան բակին մէջ քանի մը ռումբեր ձգելէ վերջ ներս կը մտնեն բայց ուէ մարդու չեն հանդիպիր: Կը դարձանան թէ զիմադրող չէթէներ ս'եր կրնային գացած ըլլալ: Երբ արդէն տունն ու անոր շրջակայքը կատարելապէս պաշարուած էր, տան ամէն կողմը մանրակրկիտ քննուելէ վերջ քարայրի մը մուտքին վրայ նոր մարած քարիւղի թիթեղեայ լամբար մը կը տեսնեն, նոյն պահուն թաղեցի Հայերէն մին գալով Թուրքերուն Գան Ալըճաթը կոչուած ջուրի ճամբայէն փախած ըլլալուն մասին կարծիք մը կը յայտնէ ինչ որ շատ հաւանական նկատուելով՝ անմիջապէս շատ մը տուներու ջրհորներէն սոյն ճամբուն գոցուելուն հրաման կը տրուի: Գլխաւոր մուտքի ջրհորը կը գտնուէր Աշի Պաճը մղկիթին մէջ որը մինչեւ կէսը քարով լեցուեցաւ: Իսկապէս ալ այս ջուրի ճամբան մի քանի հազար մէթր երկարութեամբ մինչեւ Պէլէտիյէ խան (կառավարական պալատ) կը հասնէր եւ Թուրքեր կրնային 8-10 մէթր դեանի խորութեան մէջ գտնուող այս անցքէն շատ ապահով երթեւեկել: Բայց այս մասին Հայեր սխալէր էին: Թուրքեր այս զիրքերը արդէն առջի զիշեր պարպած եւ հոն քանի մը կռուողներ միայն ձգած էին որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Արսլան Պէյ կոչուած իրենց Քիլիսցի հրամանատարը: Հայեր հեղեղի նման թափուելով ամբողջ Փաշա փողոցը, Տաշճը փողոցը, Պարզը Եանըղը և քրտական թաղերը գրաւելէ վերջ ասոնք պաշարուած եւ Քէլէշ Խօճային տունը մնացած էին: Երբ ազատութեան ամէն յոյս կորսնցուցած՝ ելք մը կը խորհէին, ռումբերու ձայնը կը լսեն եւ կը մտնեն այն քարայրը որու մուտքին վրայ թիթեղեայ կանթեղը տեսնուած էր եւ կը պահուին քարայրին մէջ զիջուած փայտերու ետին եւ կը զիտեն բակին մէջ պատող Հայ կռուող-

ներն ու Տխար Գալէմքեարեանը, բայց ձայն չեն հաներ: Հայեր ջուրի ճամբու հայեցակէտին վրայ իրենց փնտռուքը դադրեցնելով՝ ազատած կ'ըլլան կեանքը անոնց որոնք իբրեւ թուրք չէթէները ղեկավարող ոյժեր մեզի համար աւելի կարեւոր էին քան հասարակ կռուողները: Այսպէս մինչեւ գիշերուան մթննալը հոն թաքթաքուր մնալէ վերջ գիշերը կ'անցնին թուրք քաղաքը առանց կասկած ներշնչելու Հայ պահակազօրաց եւ կռուողներու: Զինադադարին՝ Արսլան Պէկ ինք անձամբ պատմած է այս եղելութիւնը:

Այս թաղամասերու գրաւումով հայկական քաղաքը իր կէսին չափ եւս ընդարձակուելով թրանսվէրսալը հիւսիսէն հարաւ երկարող միակ պսղոտան եզաւ Հայերն ու թուրքերը իրարմէ անջատող գիծը: Գրաւեալ թաղամասերու գոյքերը փոխադրուեցան Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբին, իսկ ուտեստեղէնները՝ Պարէնաւորման Վարչութեան մթերանոցին: Հոս կը յիշենք այն անախորժ երեւոյթը, որ ամէն գրաւման կը հետեւէր ընդհանրապէս, այն է թալլելու միտում, որ բաւական դժուարութեամբ կ'արգիլուէր սատիկան զինուորներու կողմէ: Հայ ժողովուրդին մի մասը, զինք թալլող թուրքերուն տունը թալլել արդարութիւն է կը մտածէր ու այդ տրամաբանութեամբ կը գործէր:

Ազգ. Միութեան անդամներէն Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թավուզճեան, Տխարք Ն. Ծըսթըզճեան, Յ. Մուրատեան եւ Տօքթ. Գ. Արսլանեան Տիւպիէօվրի մօտ կ'երթան եւ մեր կացութիւնը անոր կը պարզեն: Գօլօնէլը կը պատասխանէ թէ՛ Հայեր պէտք է անհող ըլլան, իրենք թէպէտեւ ուղղակի մեզի զէնք տալով կամ մեր դիրքերուն զինուոր յատկացնելով պիտի չկարենան օգնել, այսու ամենայնիւ, հոս պատրաստ գանուող Քրանսական ոյժը բաւարար է արտաքին կամ ներքին սեւէ յարձակում մը ձգմելու կամ չէզոքացնելու համար: Գօլօնէլը յոյս կը յայտնէ թէ այս խնդիրը երկար պիտի չտեւէ, թէեւ իրենք կտրուկ միջոցի մը չեն գիմեր: Այս բանին պատասխանատուն իրենք չեն այլ իրենց պետերն են, որոնք այս կերպ վարուելու հրահանգ կուտան իրենց: Գօլօնէլ Տիւպիէօվրէն վերջ յիշեալ ազգայինները կ'այցելեն նաեւ Գօլօնէլ Ծլի Սէնթ Մարին որ կը խոստանայ Հայերու պարէնաւորման գործին նպաստելու համար 500 եզիպտական ոսկի տրամադրել:

Ազգ. Միութիւնը Քիլիսէն փոխադրուելիք պարէններու համար Փոխադրութեան Յանձնախումբ մը կը նշանակէ հետեւեալ անձերէ. — Յարութիւն եւ Յակոր Սաչատուրեան,

Եսայի Իփէքեան, ու ասոնց վրայ հսկելու համար Տիար Յակոբ Միւրէքեան եւ Սարգիս Պ. Նազարեան:

Ապրիլ 24-25

Այնթապ ժամանոյ Ֆրանսական ոյժերուն քանի մը օր վերջ մեկնելուն լուրը բաւական յուսահատութիւն պատճառեց տեղ-
ւոյս հայութեան: Մենք կը յուսայինք որ այս անգամ քաղաքը
զբաւուելով վերջ պիտի արուէր մեր անտանելի կայութեան,
երկու անոզոք թշնամիներ մեզ կը նեղէին, մին անօթութիւնը,
իսկ միւսը՝ ռազմամթերքի պակասը: Ֆրանսական «զօնվուա»-
ներ 2-3 շաբաթը անգամ մը միայն քաղաքս կ'այցելէին ու ան-
ոյ մեզի հասած պաշարը հազիւ 4-5 օր կը բուէր. ամէն բան
պակասած, լմնալու վրայ էր, իւղ, ծխախոտ, միս, ալիւր գրե-
թէ սպառած էին. մսի տեղ քաղաքին բնակչութիւնը սկսաւ պիս-
տակ գործածել, որմէ ահազին քանակութեամբ կը գտնուէր
Հայ վաճառականներուն մօտ: Հայը տարագրութեան ժամա-

Պատնէշ բարձրացնելու համար
կիներ քար կը կրեն

նակամիջոցին խնայողութեան
վարժուած ու ոչնչով ապրե-
լու կերպը գտած էր, ձաւարին
պակասը ջուրով եւ իւղին ու
մսին պակասը պիստակով կը
լրացնէր. վերջապէս ամէն
մարդ իր ստամոքսը խաբելու
ճիւղ կը թափէր: Ֆրանսական
ոյժերու ժամանումով Հայեր
մեծապէս օգտուած էին քա-

ղաքին թուրք բանջարանոցներու բերքերէն, զոր օրինակ՝ բակ-
լայէն, սիսեռէն, սոխէն, սխտորէն եւայլն, բայց անոնց մեկ-
նումով այդ բաներէն ալ պիտի զրկուէինք: Այս բոլոր գըժ-
բախտութիւնները սակայն չթուլցուցին Հայուն կորովն ու ջի-
ղը: Ան թէ՛ ինքնիրեն եւ թէ՛ Ֆրանսացիներուն համար ալ կ'աշ-
խատէր: Հազարաւոր բանուորներ, այրիներ եւ որբեր Գո-
լէճը հայկական քաղաքին պատերով կցելէ վերջ՝ այս անգամ
ալ Մարտինի բլուրը պիտի կցէր եւ երեւակայեցէք որ թըշ-
նամի կրակին տակ 1000-է աւելի բանուորներ, մեծ ու պզտիկ,
մարդու մը հասակէն բարձր պատ մը կը քաշեն քաղաքէն մին-
չեւ Մարտինի որբանոցը եւ այս հսկայ գործը ի դլուխ կը հա-
նուի երկու զիշերուան մէջ: Անօթի ու թշուառ այս ժողովուր-
դը աշխատասիրութեան մարմնացումն էր: Թուրքեր իրենց
զարմանքի ու կատաղութեան հայհուհները չկրցան զսպել եւ
առտուն իրենց դէմ ցցուած տեսան 1500 մեթրէ աւելի երկայն

պատ մը : Այս պատը շինելու գործը Գօլօնէլ Նօրմանի եւ Տիւ-
պիէօվրի մեկնումին նախանշանն էր :

Ապրիլ 26

Ապրիլ 25-ին Գօլօնէլ Ապատին , իր սպաշակոյտով Այնթապ
եկած էր Ֆլի Սէնթ Մարիին տեղ հրամանատարութեան պաշտօ-
նը ստանձնելու համար : Նոյն օրը Թուրքեր հայհոյալից նա-
մակ մը կը գրեն Ֆլի Սէնթ Մարիին , Ալի Գըլըճ ստորագրու-
թեամբ : Այս նամակը թարգմանաբար հոս գետեղել՝ մեր գրքի
պատուոյն անվայել ըլլալուն՝ զանց կ'ընենք : Թուրքերէն գիտ-
ցողներ արդէն գուշակեցին թէ այդ լեզուն որքա՛ն ճոխ մթե-
րանոց մըն է հայհոյանքներու եւ ինչե՛ր գրուած կրնան ըլլալ
Ֆլի Սէնթ Մարիի հասցէին : Սոյն նամակին վրայ Ֆրանսացիք
պատերազմական ատեան մը կազմելով կ'որոշեն Ապրիլ 26-ին
խիստ ուժեղութեան ենթարկել թրքական քաղաքամասը ,
բայց այդ օր առտուն անթեյ հեռագրով ստացուած հրաման
մը քաղաքին ուժեղութիւնը արդիլած էր : Անոր տեղ կ'ո-
րոշեն Նօրմանի հրամանաւ յարձակում մը կատարել Ալճերացի
զինուորներու ջոկատով մը որուն պիտի ընկերանար երկու
«թէնք» : Ի սկզբան յարձակումը յաջողեցաւ , Ֆրանսացի զին-
ւորներ նոյնիսկ քանի մը տուներ գրաւեցին , բայց Թուրքեր
չուրջանակի մեծ բազմութեամբ կրակ բանալով «թէնք»երուն
վրայ , միւս կողմէն ալ պատնէշներ կանգնեցնելով երբ կ'ուզեն
Ֆրանսական զինուորներու նահանջի գիծը կտրել , ասոնք կ'ըն-
կըրկին քանի մը գոհեր տալով թշնամիին : Այս պղտիկ յաջո-
ղութիւնը իրբեւ մեծ յաղթանակ մը կը տօնեն : «Թէնք»երու
մուտքը նախ մեծ զարմանք եւ վախ պատճառած էր Թուրքե-
րուն որոնք անոնց առջեւէն նոյնիսկ առանց կրակելու փախեր
էին ու ապա վերջէն մեծ բազմութեամբ մը տուներէն եւ որմա-
ծակերէն անոնց վրայ կրակելով , անոնցմէ միոյն շարժիչ մե-
քենան անգործութեան մատնած էին : Սակայն միւս թէնքը
վնասուածը իր ետեւ կասելով քաշած բերած էր Ֆրանսական
զիրքերը : Սոյն յարձակումէն Ֆրանսացիք 6 նահատակ եւ 8
վիրաւորեալներ ունեցան . Թուրքերուն կորուստը անհաշիւ
եղած է : «Թէնք»ին պետը անձամբ կը պատմէր թէ շատ Թուր-
քեր անոր մէթրայէօղի կրակին գոհ գացեր էին եւ Քիւրաի մը
զլուխն ալ անոր 3·5-ով օդին մէջ ելած էր :

Ապրիլ 28

Ապրիլ 28-ին , Գօլօնէլ Նօրմանի զօրարաժինն ու Տիւպի-
էօվրի զօրարաժինն մեծ մասը դէպի ճարապլուս ճամբայ կ'ել-
լեն , Թուրքեր մինչեւ կէսօր կը հետապնդեն զանոնք ու ապա

վերադառնալով քաղաք, կը բռնեն այն դիրքերը որոնք լքուած էին վերոյիշեալ երկու հրամանատարներու գորաբաժիններու կողմէ: Թուրքերու այս լքեալ դիրքերու գրաւումը ճիշտ այն ձեւով կ'ըմբռնուէր իրրեւ թէ կռիւով՝ Զրանսացիք այս դիրքերէն դուրս չպրտուած են:

Կէսօրէ վերջ Թուրքեր Բ. Շրջանի Կարմիր Սաչի հայկական դիրքերուն վրայ հրդեհ տալու փորձ մը ըրին, ձողերու վրայ անցուած բարձիկներով որոնք ընդհանրապէս քարիւղի կամ սւրիչ դիւրավառ հեղուկներու մէջ թաթխուած էին: Կռուելու այս նոր ձեւը առաջին անգամ երեւան կուգար: Ի սկզբան քանի մը տեղեր կրակ տալու յաջողեցան, բայց շնորհիւ հրչէջ խումբի արթնութեան եւ արագութեան՝ անոնք չուտով մարեցան: Ասոր վրայ ուրիշ շատ մը տեղերէ հրդեհ տալու փորձեր ըրին որպէսզի հրչէջներ միաժամանակ ամէն տեղ չկարենան հասնիլ, բայց դարձեալ չյաջողեցան, ասոր վրայ Հայեր հրդեհին հրդեհով պատասխանելու համար Նաում Սաթի թրքական դիրքերուն կրակ տուին պատշգամէն: Շէնքը մեծաւ մասամբ տախտակաչէն ըլլալուն՝ մոմի պէս այրեցաւ: Այս բոցավառութեան հանդէսին կ'ընկերանային հայկական ուսմբերու բոմբիւնները որոնք շարունակ կը նետուէին Թուրք հրչէջները արդիլելու ու անոնց կորուստ պատճառելու համար:

Այս ճակատի վրայ շարաթներով տուներուն եւ դիրքերուն կրակ տալու աշխատանքներ թափուեցան, երկու կողմերէն ալ: Թէ՛ Հայերը եւ թէ՛ Թուրքերը փոխադարձաբար երկայն ձողերով այս գործին կ'աշխատէին, երբեմն-երբեմն Թուրք չէթէներէն ձողը բռնողներ զնդակահար կ'իյնային իրենց պատնէչին ետեւ, ու ձողը կը ձգէին փողոցին մէջ որը եւ ոչ մէկուն մատչելի էր: Ականատես եղած եմ զէպքի մը ուր կրակ տալու աշխատող Թուրք չէթէն հայկական զնդակներով ծակծկուելէ վերջ, իր պաշտօնը ուրիշի մը ձգեր էր եւ երեք հողիներ այս կերպով զնդակամահ ինկած էին: Երբեմն ալ Թուրքերու կամ Հայերու կողմէ երկնցած ձողը կը բռնուէր միւս կողմէն եւ իւրաքանչիւրը կը քաշէր իր կողմը ու ապա զէնքի միջամտութեամբ կրկին կ'իյնար փողոցին մէջ: Փաթանեաններու տունէն մինչեւ Չինարլի ճամի այս տեսակ ձողերով լեցուած էր փողոցը:

Իրիկուան զէմ Հայեր կրակ տուին Մաւրիթի սրճարանին. այս տախտակաչէն Իթթիհատականներու որջը մէկ ժամուան մէջ մոխրակոյտի մը վերածուեցաւ. կրակի եւ մուխի քուլաներ օձապտոյտ գալարումներով երկինք կը բարձրանային. ծուխի սեւ ամպեր կը մաղուէին թրքական դիրքերուն վրայ եւ

իրբեւ անէծք կը թափուէին անոնց զլխուն վրայ: Վրէժի բոցն էր այս, նահատակուած ու չարչարուած հայութեան սրտի կրակն էր, որ կը լափլիզէր Թուրքին տունը: Թուրք կոռուողներ քաշուեցան սարսափահար Ապաօ էֆ.ի եւ Զիթճիի թրքական զիրքերէն հրդեհի կիզիչ տաքութենէն ազատելու համար, որովհետեւ հովը դէպի արեւելք կը փչէր, եւ այս բանը նկատի առնուած էր Հայերու կողմէ:

Հայ հրչէջ խումբի հրամանատարութիւնը երկու ջրհան ունէր իր տրամադրութեան տակ, որոնց մէկը նուիրուած էր Տոքթ. Շէփրրտի կողմէ եւ որոնք անմիջապէս կը փութային այն տեղ ուր թուոցիկներ հրդեհ մը կը ծանուցանէին:

Գիշերը Թուրքեր Պալըզլը շուկայի կողմէն Վայ-էմ-Սի-էյ-ի եւ ուրիշ կարգ մը հայկական զիրքերու վրայ կրակ տալ փորձեցին բայց չյաջողեցան:

Ապրիլ 29

Ապրիլ 29-ին, Թուրքեր երեք նամակներ դրկեցին, մին Հայերուն, միւս երկուքը՝ Ամերիկացիներուն ու Ֆրանսացիներուն: Հայերուն գրուած նամակին իմաստը սա էր:

«Դուք Օսմանեան հպատակներ, զէնք կը քաշէք ձեր կառավարութեան դէմ, պէտք է դիտնաք որ ձեր այս արարքը անպատիժ պիտի չմնայ: Դուք մեր հայրենիքը գրաւել ուզող թշնամիին հետ միացած մեզի հակառակ կը գործէք, ուրեմն դեռ ժամանակ չանցած ձեզի 24 ժամ պայմանաժամ կուտանք, որու միջոցին պէտք է ձեր զէնքերը յանձնէք ու ձեր հպատակութիւնը յայտնէք, հակառակ պարագային մենք պատասխանատու չենք թափուելիք անմեղ արեան համար»:

Ամերիկացիներուն գրուած նամակին իմաստը հետեւեալն էր.—

«Դուք բարեսիրական նպատակներով հոս եկած էք. ձեր դիրքը չէզոք պէտք է ըլլայ եւ հաշտարար դիրք մը պէտք է բռնէք Թուրքին եւ Հայուն միջեւ: Ֆրանսացիք 24 ժամէն պէտք է քաշուին ձեր հիւանդանոցէն. անոնց վիրաւորեալները պէտք չէ որ դարմանէք: Ձեր չէզոքութիւնը պէտք է Ամերիկեան դրօշակներ պարզելով ծանուցանէք ձեր չէնքերուն վրայ»:

Ֆրանսացիներու գրուած նամակը նախօրը գրուածներուն պէս հայհոյութեանց շարք մը ըլլալէ զատ ի մէջ այլոց կ'ըսէր.—

էտէպսիզ, ալչազ, խային, խըրսըզ, ութանմազ, նէ՞ իսթէրսինիզ պիզիմ թօփրազըմըզտան» եւ այլն:

Այս երեք վերջնազիրները, որոնք 24 ժամուան պայմանաժամ մը կուտային, ստորադրուած էին Սէյֆուլլահի կողմէ իրբեւ Գուլվէի Սէյեարիյի դամանտանը:

Այս նամակներուն պատասխանները հետեւեալներն են: Հայեր Հայկանուշեան Վարժարանի մէջ խառն ժողով մը գումարելով, ուր ներկայ էին Զին. Մարմնոյ անդամներէն չորս

Հողի, Յ. Առաքելեան, Յ. Քէնտիրճեան, Յ. Գարամանուկեան, Ս. Գարամանուկեան, Թ. Քիւփէլեան, Յ. Փօլատեան, Ն. Շիրինեան, Ն. Չաղրճեան, Տոքթ. Շէփըրտ, Յ. Պէզճեան, Յ. Լեւոնեան, Ն. Իշխանեան, Ռ. Սիւլահեան, Պ. Միլլէթպաշեան, Ե. Քիւրքճեան, Ե. Բանճարճեան: Արժ. Տ. Գարեգին Պօղարեան, Արժ. Տ. Ներսէս Պապաեան, Գ. Սարգիսեան, Ղ. Ղըպլիկեան, Մ. Հէքիմեան, Յ. Համալեան, Յ. Եաղուպեան, Յ. Արարատեան, որոշեցին Ապրիլ 5-ի բանաձեւին վրայ մերժել զէնքերը յանձնելու առաջարկը, որուն պիտի կցուէր Փէյամի Սապահի հրատարակած Խաթիթը Հիւմայունը, ուր չէթէական գործունէութիւնը կը դատապարտուէր իբրեւ ոչ-ճշմարիտ մուհամէտականի արարք:

Ամերիկացիք պատասխանեցին հետեւեալ կերպով. —

«Հայեր ձեզի հանդէպ թշնամութիւն մը չունին. անոնց ըրածը պարզ ինքնապաշտպանութիւն մըն է որ նուիրական պարտականութիւն մըն է: Իսկ զալով Ֆրանսացիներուն՝ մենք զանոնք չենք կրնար վռնակել, քանի որ անոնք Համաձայնական պետութեանց կամքովը հոս եկած են»:

Իսկ Ֆրանսացիներուն պատասխանը խնդուք եւ նամակը մէկ կողմ շարտելու պէս բան մը եղած էր:

Թուրքերու ոճը այս նամակագրութեան մէջ, նեղ դրութենէ ազատիլ ջանացող գաղանի մը ակոսներու ցուցադրութեան սպառնալիքի մը տպաւորութիւնը կը ձգէր ժողովուրդին վրայ:

Արեւը մարը մտնելու վրայ էր երբ Մարտին բլուրի եւ Ղուրպան Պապայի շրջակայքը սկսան ոռոմբեր իյնալ, այս բանը նախ չի հասկցուեցաւ, սակայն քիչ վերջ հայկական քաղաքին վրայ ալ սկսան կարգ մը ոռոմբեր պայթիլ. Թուրքեր առաջին անգամ բլլալով իրենց Րում Գալէի կողմէն բերած երեք լեռնային թնդանօթները գործածելու սկսած էին. այս թնդանօթներուն հետ եկած էր նաեւ Կովկասեան Ծ-րդ գօրաբանակը եւ ահա այս ոյժին վրայ վստահելով էր, որ վերոյիշեալ նամակները այդ ձեւով գրուած եւ զրկուած էին: Հայեր անմիջապէս իրենց տուներուն վարի յարկերը ապաստանեցան. թըրքական թնդանօթի ոռոմբերէն մին ինկաւ հայկական եկեղեցիին վրայ, միւսը Հիւանդանոցին, իսկ մի քանիները՝ Ազեօլի ու Մօնասթրրի շրջակայքը: Ասոր վրայ Ֆրանսացիք 7½-նոց թնդանօթներով փոխադարձեցին եւ 120 ոռոմբ արձակելով թըրքական մարտկոցը լուսթեան մասնեցին:

Ճլի Սէնթ Մարին այս գիշեր Տիւպրիէօվրի գօրաբանին մնացեալ մասը առնելով մեկնեցաւ Այնթապէն: Թուրքերու կողմէ արձակուած թնդանօթի ոռոմբեր բնդհանրապէս չէին պայթեր, որովհետեւ հինցած էին. ասոնց բոլորն ալ հաւա-

քուելով զինարան կը բերուէին, որոնց մէջի վառօդն ու կապարը զանազան նպատակներու համար կը գործածուէին: Արձակուած ռումբերու մեծամասնութիւնը ուստական էին, իսկ մնացեալը՝ օսմանեան:

Գիշերուան մութը հազիւ կը տարածուէր, թուրքեր դարձեալ սկսան հրձիգութեան: Այս անգամ Չինարը ճամիի կողմէն Լէյլէկեաններու տան կրակ տրուած էր. Հայեր անմիջապէս հարիւրաւոր դռններով հրդեհին վայրը կը փութան եւ կէս ժամուան մէջ կը յաջողին դաշն մարել: Հրդեհի մը ժամանակ Հայեր այնքան արագութեամբ ջուր կը թափէին որ անոնցմէ առուակներ կը դռնանային: Թուրքեր քարիւղը հրչէջ ջրհաններով կը ժայթքեցնէին, եւ կը թափէին այնքան քարիւղ որքան մենք ջուր, բայց եւ այնպէս ժողովրդային աշխատասիրութիւնը ամէն բանի կը յաղթէր:

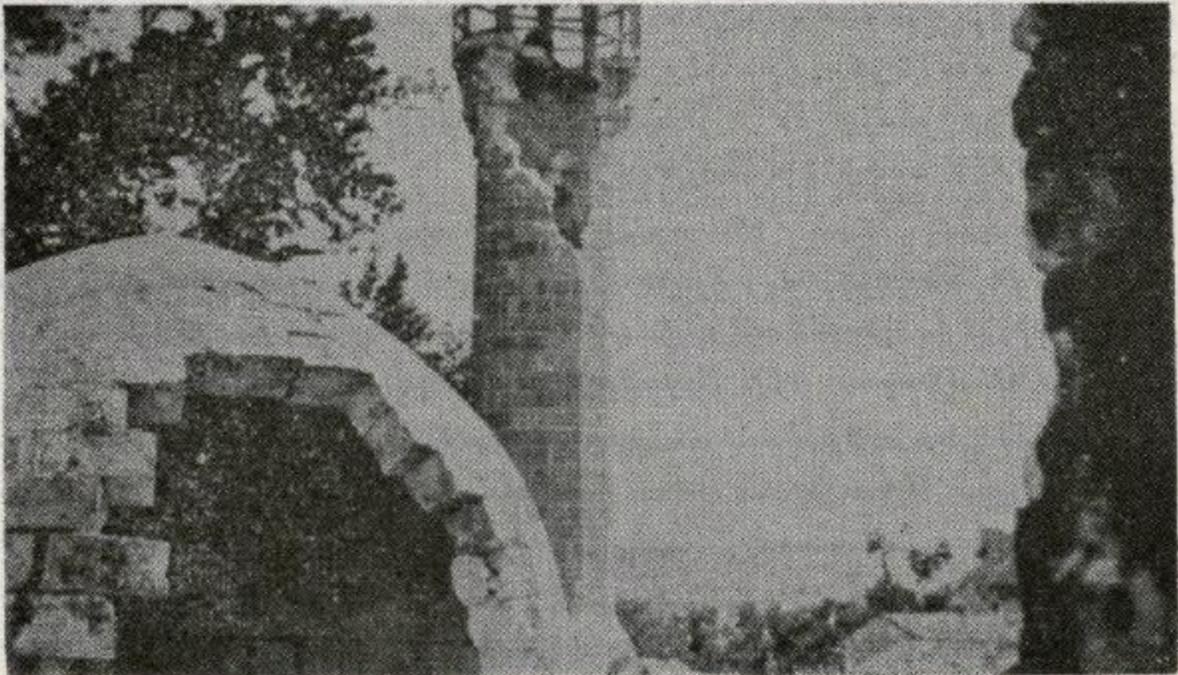
Առտուան մօտ թուրքեր Եազուպեաններու տունն ալ (Թրանսվէրսալի վրայ) հրդեհելու փորձ մը ըրին, բայց Հայեր կայծակի արագութեամբ վազելով դաշն ալ մարեցին եւ ահա այսպէս վերջացաւ մեր Ապրիլ 29-ի հսկումի գիշերը:

Լիւթիւնի Սիլվան մեկնելէ առաջ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Ազգ. Միութեան հետ եւ ըսաւ թէ իր պետերուն հրամանին անօտով՝ ստիպուած է մեկնիլ Այնթապէն. շատ կը փափաքէր չմեկնիլ եւ կռուիլ Հայ զինուորի հետ կողք կողքի, գործակցելով անոր հետ, տառապելով անոր հետ, բայց զինուորական հրամանը դժբախտաբար անբեկանելի էր եւ ինք շատ լաւ յիշատակներով տողորուած կը բաժնուէր Այնթապէն: Ազգ. Միութեան կողմէ Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թավուզճեան շնորհակալութիւն յայտնեց յարգելի տեղակալին, իր Հայ կռուողներու մատուցած ծառայութեանց, իր քաջութեան եւ շատ անդամներ, իր պետերու կամքին հակառակ, մեզի մատուցած օգնութեանց համար:

Ապրիլ 30

Թուրքեր, ի բաց առեալ Մարաիինի բլուրն ու Ղուրպան Պապան, մնացեալ բոլոր բլուրներն ու զիրքերը զբաւած էին եւ կը սլատրաստուէին մեծ յարձակումի մը: Դիտուած էր որ փողոցային կռիւներու մասնակցող թուրք չէթէները իրենց զիրքերէն պակսեր էին: Այս բանը Հայ կռուողներ իրենց փորձառութեամբ կը հասկնային: Ուստի գիշեր ատեն Հայեր Գօլ Աղասրի եւ Լէյլէկեաններու տան կողմէ յարձակում մը փորձեցին Չինարը ճամիին վրայ: Ընթերցողներ արդէն զիտեն որ այս կողմի հայկական զիրքերը կ'իշխէին թրքական զիրքե-

բուն վրայ: Հակառակ ասոր ճամփին մինարէթը բաւական մեծ գլխու ցաւ պատճառած էր արդէն այս շրջանի թաղեցիներուն, ուստի Հայեր մինչեւ այս թուականը Քրանսական զէնքի փամփուշտներուն զնդակը շրջելով զայն արձակած էին այս մինարէթին վրայ: Իւրաքանչիւր 3 կամ 4 զնդակով անկէ քար մը փշրելով (քանի որ մինարէթը մէկ շարք քարերով շինուած էր) անոր հետզհետէ առջևի մասը բացած ու ապա այդ բացուածքէն ումբեր նետելով զայն մինչեւ տանիքի բարձրութեամբ կիսած գլանի մը պէս անձիտած ու ամլութեան դատապարտած էին:

ՋԻՆԱՐԼԻ ՃԱՄԻ

Թուրքեր ճամփին դէպի փողոց նայող պատուհանները դուրս չէին եւ սրմածակերէ կը կրակէին, որովհետեւ ճամփն շատ հաստատուն էր եւ մէկ մեթրէ աւելի հաստ պատերով շինուած էր: Հայեր գիշերուան մութէն օգտուելով իսկոյն երկայն ձողերով, որոնց ծայրը երկաթ անցուած էր, սկսան ծակել ճամփին զմբէթը որուն խտրը արդէն նախապէս կրակի տուած էին: Քառորդ ժամուան մէջ զմբէթը ծակուեցաւ ու ապա թունաւոր կաղի* շիշ մը ձողին ծայրը կապուելով՝ երկնցուեցաւ զմբէթի բացուածքէն ներս: Թուրքեր կը կրակեն ձողին ծայրը եւ այսպէսով շիշը պայթելով ճամփին մէջ հեղձուցիչ մուխ մը կը ծաւալի, շրջակայ ամբողջ թաղերու մէջ թունաւոր կաղի այս կծու հոտը կը շնչուէր: Թուրքեր ճամփին մէջ կուրացեր զիրար կը փնտռէին. այս շփոթութեան մէջ այդ ճակատի ամենաքաջ ու բաճիզներէն Ա. Չաղմաղճեան 3-4 հատ ումբ կը

* Հայեր այս կաղէն 8 լիտր ունէին զորս Հայ մը բերած էր Ազճէ Գոյունէն երբ Գերմանները այդ տեղէն քաշուեր էին:

նետէ ծակէն ներս որոնք իրարու ետեւէ կը պայթին ահուելի գլորդիւնով մը: Ներսը սարսափելի վայնասուն մը կը փրթի: Թուրքերուն աղաղակները մինչեւ մեր ականջները կը հասնէին: Ըստ Թուրքերու խոստովանութեան, միայն դմբէթին ծակուելէն վերջ հոն 70-է աւելի կորուստներ տուած էին: Չէթէներու համար հոն պաշտպանուիլ այլեւս անկարելի դարձած էր, ուստի տպադային, խորհած էին դմբէթին տակ շրջանակի փոս մը փորել ու ապա եղերքները պատ քաշել սրպէսզի դմբէթէն վար ձգուող ուռմբեր չի վնասեն իրենց: Անոնց այս հնարքը հասկընալով Հայեր դադրեցուցած էին այդ տեղէն ուռմբ ձգելը: Ձինադադարին երբ կրցանք ճամին պատիլ, տեսանք իրարու ետեւ քաշուած հաստ պատեր եւ փորուած խորունկ փոսեր, որոնք հայկ. ուռմբերու եւ մահացու գնդակներու ստիպողականութեան տակ կառուցուած էին մեծ աշխատանքներով ու զոհողութիւններով: Ձինարլի ճամին Թուրքերու Չանազ Գալէն եղած էր եւ կռիւի ժամանակ զիրար Չանազ Գալէ զրկելու սպառնալիք կ'ընէին:

Ձինարլը ճամիի յարձակումէն վերջ, Թուրքեր Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ն ու Պիւլպիւլ Սօճայի տունները հրդեհելու փորձեր ըրին բայց չյաջողեցան: Նոյն այս գիշեր Թուրք մը ձեռքը շղթայով կապած բոցավառած գունդ մը Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի տանիքներուն վրայ նետելու համար երբ իր պատնէչէն դուրս կ'ելլէր կարգ մը լեզուազարութիւններով եւ «Կեալուրներ, ձեզմէ չեմ վախնար եւ ձեր գնդակը մարդու չի դպիր» խօսքերով, ճիշտ այդ բոպէին հայկական գնդակ մը անոր բերանին դպչելով խփեց դայն:

Կէս գիշերի մօտ Թուրքեր Եաղուպեաններու տունը հրդեհեցին, Հայեր անմիջապէս այս հրդեհն ալ մարեցին: Հրդեհ մարելու գործին մէջ Տօքթ. Եէփըրտ անձամբ բանուորի մը պէս կ'աշխատէր եւ իր մօտ գտնուող մարդիկը կը քաջալերէր. անոր ներկայութիւնը ամէն տեղ ոյժ եւ կորով կը ներշնչէր: Նոյնպէս հրձիգութեան գործերուն մէջ հիացմունքի արժանի է մեր հրամանատար Տիար Ա. Լեւոնեանի յանդգնութիւնը որ կէս մէջքէն աւելի վեր բարձրացած, կիսափուլ տանիքներու եւ պատերու քիւերէն ուռմբ կը տեղացնէր անարդ թշնամիին դիտուն:

Ապրիլ 30-ի ուրիշ կարեւոր դէպքերն են հետեւեալները: Մութասարըֆի փոխանորդ Սապրի էֆ. ի պատասխան մեր նամակին, կը պահանջէր հետեւեալները. —

Ա. Անմիջապէս պէտք է վար առնել Փրանսական դրօշակները:

Բ. Անմիջապէս պէտք է յանձնել զէնքերը (այս անգամ մինչեւ երեկոյ պայմանաժամ կուտար) :

Գ. Հակառակ պարագային ինք պիտի չկրնար երաշխաւորել Հայոց կեանքն ու պատիւը :

Այս վերջին յօդուածով ըսել կ'ուզէր թէ Թուրքեր ներս խուժելով մեզ պիտի ջարդէին :

Տօքթ. Շէփըրա Ազգ. Միութեան ներկայացուց իր Տօքթ. Լէմպէրթէն ստացած մի նամակը, ըստ որում Տօքթ. Լէմպէրթ իր ժեներալ տը Լամօթի հետ ունեցած տեսակցութեան եզրակացութիւնը կուտար, յայտնելով որ կռիւը դեռ շատ պիտի տեւէր, ուստի կ'առաջարկէր. —

Ա. Միս Ֆիրսընի որբերուն Հալէպ փոխադրուիլը :

Բ. Ազգ. որբանոցի եւ Ամերիկեան միւս հաստատութեանց մէջ գտնուող որբերուն ու այրիներուն Հալէպ փոխադրուիլը :

Գ. Գաղթական Հայերու առ այժմ Քիլիս փոխադրուիլը :

Դ. Իրենց ծախքով Ամերիկա կամ այլուր մեկնիլ ուղղունքուն թոյլտուութիւնը :

Ե. Նպաստի կարօտ ընտանիքներուն ապրուստի գործը դիւրացնելու համար Այնթապէն մեկնումին արդեւք չի հանդիսանալը :

Այս առաջարկին վրայ Ազգ. Միութիւնը որոշեց ամբողջական գաղթ մը չի թուլատրել, այլ թոյլ տալ միայն անոնց մեկնումին որմէ ինքնապաշտպանութեան գործը պիտի չտուժէր : Իսկ միւս կողմէն՝ մնացողներուն ապրուստի խնդիրը պիտի դիւրացնէր : Որբերու գաղթին համար Ազգ. Միութիւնը որոշեց առաջարկել Տօքթ. Լէմպէրթին որ եթէ կարելի է անոնք փոխադրուին հայկական շրջաններու մէջ :

Գօլօնէլ Ապատին Ազգ. Միութեան յայտարարեց որ Թուրքերուն ծանուցազիր մը պիտի դրէ եւ հազարէ անոնց որ եթէ ուժակոծութիւնը չզարգեցնեն եւ շարունակեն, ամբողջ թրքական քաղաքը քարուքանդ պիտի ընէ :

Մայիս 1-4

Մայիս 1-ին Թուրքեր իրենց գործողութեան դաշտը փոխադրեցին ընդդէմ Մարտինի եւ Ղուբպան Պայրամի զիյարէթին : Ժամը 6-ի (ը. ե.) ատենները տկար յարձակում մը կ'ընեն Ֆրանսացիներու վրայ : Իսկ հայկական զիրքերու ամբողջ երկայնքը ընդհանուր հրացանաձգութիւններով զրադեցուցին, այն սպաւորութիւնը ձգելու որ իրենք կը գտնուին իրենց զիրքերուն վրայ մեծ ոյժերով : Բայց իրենց ամբողջ ոյժը կեդրոնացուցեր էին Շէյխի շրջակայքն (3000 մէթր հեռաւո-

ընթացին ունի Մարտինէն) ու Ղուբազան Պապայի զիյարէթին
 հարաւային արեւելեան կողմի Գարաթաշի բլուրներուն եւ շր-
 ջակայքի շատ անկանոն ժայռոտ բլուրներու եւ քարահանքերու
 մէջ, որոնք հազիւ 400 մէթրի հեռաւորութիւն մը ունէին վե-
 ըրոյիչեալ զիյարէթէն: Թուրքեր այս անգամ ունէին երեք թըն-
 դանօթներ եւ շատ մը մէթրայէօզներ եւ նպատակ ունէին
 Մարտինն ու Ղուբազան Պապան գրաւելով այդ բարձր զիրքերէն
 նեղել թէ՛ Փրանսացիները եւ թէ՛ Հայերը: Հրացանաձու-
 թիւններ մինչեւ զիչեր շարունակուեցան, միւս կողմէ Թուր-
 քերու շարքերուն տենդոտ աշխատանքի եւ սպառաստութեան
 շարժումները կը տեսնուէին: Թուրքեր ժամը 5:30-ին (ը. ե.)
 Մարտինի վրայ ամէն կողմերէ յարձակում մը կատարեցին:
 Բայց Մարտինը պաշտպանող Փրանսական զինուորներ վէպէ-
 ներու միջոցաւ ետ մղեցին թշնամին որ ռեւէ յառաջխաղացում
 չկրցաւ ունենալ: Նոյն պահուն Թուրքեր հայկական զիրքերու
 վրայ ալ յարձակումներ գործեցին եւ յաջողեցան հայկական
 զիրքերու հիւսիսային արեւելեան ծայրը գտնուող Փաթան-
 եաններու տան հրդեհ տալ: Պատշգամը տախտակաչէն բլա-
 լուն՝ հրդեհը շուտով մը ծաւալեցաւ: Թուրքեր Անտիլեան-
 ներու տունէն ջրհանով շարունակ քարիւղ կը ժայթքեցնէին
 վերոյիչեալ շէնքին վրայ. Հայեր ի դուր փորձեցին կրակը մա-
 րելու բայց եւ այնպէս բնաւ չյուսահատեցան եւ կրակներու
 մէջէն շարունակ սկսան ումբերով ձեռել Անտիլեաններու
 տունը ուր անհամար Թուրքեր խճողուած ջրհանը կ'աշխատեցը-
 նէին եւ կարծես թէ հրդեհը հրահրող դեւեր բլլային:

Կէս զիչերին յանկարծ Թուրքերու կողմէ ջրհանը դադրե-
 ցաւ գործելէ եւ խորունկ լուսթիւն մը տիրեց. այս մասին
 վերջէն մեր կարգ մը Հայ բանտարկեալներէն ստացուած տե-
 դեկութիւններէն հասկցանք, որ հայկական ումբերէն մին
 եռուզեռի մասնուած եւ ջրհանին շուրջ հաւաքուած աշխատող
 չէթէներու մէջ ինկած էր եւ առանց նկատուելու ջրհանի ըն-
 դունարանին մէջ բոց մը ինկած էր ուր դոյլերով ջուրի տեղ
 քարիւղ կը լեցնէին եւ յանկարծական պայթիւնով մը ջրհանի
 մեքենան ջարդ ու փշուր եղած էր: Անոր շուրջը աշխատող չէ-
 թէներէն 12-ը մեռած եւ 15-16 վիրաւորեալներ գետին փռուած
 էին: Այս դէպքը պատմող Հայ բանտարկեալը ինք պալատան
 բակին մէջ անձամբ տեսած էր խորտակուած ջրհանի մեքենան
 նոյն իսկ դէպքին յաջորդող Մայիս 2-ի առաւօտ: Հրդեհը ամ-
 բողջ պատշգամը լափելէ վերջ Հայ հրչէջներու ջանքերուն շնոր-
 հիւ աւելի ներս չծաւալեցաւ ու շուրջանակի նոր պատնէջներ

ու գիրքեր չինելով հրդեհը չէզոքացնելու համար կարգ մը զգուշութիւններ եւս ձեռք առնուեցան :

Այս աշխատանքներու միջոցին Հայեր Անտիլլեաններու տան մէջ տեսան թուրք չէթէ մը որ քարիւղով լեցուն դոյլի մը մօտ նստած կ'սպասէր : Խրամատէ մը արձակուած գնդակով մը չէթէն տապալեցաւ , որուն դիակին չկրցան մօտենալ թուրքեր , այնքան որ սարսափ պատճառած էր իրենց այս կորուստը :

Հետեւեալ օր դոյլը գնդակով մը ծակեցին եւ մէջէն քարիւղը թափեցին իսկ սղաննուած մարմինն ալ կեռով մը (գանձա) ներս քաշեցին : Գիշերը այս կերպ լուսցնելէ վերջ հետեւեալ օր , այսինքն Մայիս 2-ին , արդէն 24 ժամէ ի վեր չզաղբող Մարտին բլուրի եւ Ղուրպան Պապայի կռիւները աւելի բուռն թափով մը սկսան շարունակուիլ : Ժամը 5-ի (ը . ե .) ատենները թուրքեր զործողութեանց դաշար փոխադրեցին երկու թնդանօթ եւս , որոնցմէ մին 10·5-նոց էր : Սկսան ուժակոծել Չիթճի Խարաֆի Փրանսական գիրքերը , Գոլէճը , սպայակոյտի շէնքը եւ հայկական քաղաքի արեւմտեան գիրքերն ու Բերդ մահալլէսի կոչուած թաղի տուները : Նախապէս մեր յիշատակած երեք թնդանօթները սկսան Շէյխի տան կողմէն ծեծել Մարտինն ու Ղուրպան Պապայի Փրանսական գիրքերը : Ֆրանսական թնդանօթներ անզործութեան դատապարտուեցան , որովհետեւ բաղդատմամբ թուրքերու թնդանօթներուն Փրանսական մարտկոցները աւելի ցած բլուրի մը վրայ կը գտնուէին եւ չէին կրնար տեսնել թրքական մարտկոցները , քանզի անոնք թաքնուած կը մնային Մարտինի եւ Ղուրպան Պապայի բլուրներուն ետին : Քանի մը ժամ այս ուժակոծութիւնները շարունակուելէ վերջ թուրքեր իրենց ոյժը կեղբոնացուցին Ղուրպան Պապայի վրայ եւ որուն հարաւային կողմը զետեղուած երեք թրքական «մէթրայլէօղ»ներ անընդհատ կը կրակէին նոյն գիրքերուն վրայ : Այս միջոցին թուրք կանոնաւոր զինուորներէ բաղկացած երկու ջոկատներ ճիշտ Ղուրպան Պապայի հարաւային կողմէն յարձակումի կ'սկսին եւ կը մօտենան մինչեւ 100 մէթր : Ֆրանսացիք կ'սկսին վէպէներ զործածել , բայց յարձակող ոյժեր թիւով այնքան շատ էին , որ կարելի չըլլար , մանաւանդ Գոլէճի Փրանսական ոյժերու օժանդակութենէն ալ զրկուած , այս պղտիկ ոյժին պէտք եղած դիմադրութիւնը ցուցնել թուրք կանոնաւոր եւ անկանոն զինուորներու հեղեղանման արշաւանքին դէմ : Ժամը 3-ին (ը . ե .) կէսօրէ վերջ ուժակոծութիւնը յանկարծ կը զաղբի եւ թուրք կանոնաւոր զինուորներ «Ալլահ Ալլահ» պոռալով 15-20 երկվայրկեանի մէջ կը հասնին Ղուրպան Պապա , զէն ի ձեռին , ոտքի վրայ :

Այս բանէն սարսափահար, Ալճերացի զինուորներէն մաս մը կ'սկսին իրենց պատնէշները լքելով փախչիլ դէպի Գոլէճ եւ Մարտին, եւ մենք Հայերս վիշտով զիտեցինք մեր բարձրադիր տուներու պատուհաններէն այս փախչող Ալճերացիները՝ Մարտինի հիւսիսային արեւմտեան զառիթափին վրայ եւ իրենց ետեւէն ալ ոտքի վրայ գէնք արձակելով զիրենք հալածող թուրք չէթէներու դժոխային երեւոյթը: Ալճերացիներէ յոյսը կը արած փոխ-տեղակալ Պազէն զուտ Փրանսական արիւն կրող քանի մը զինուորներ շուրջը հաւաքած, ի զուր կը փորձէ վիրաւոր վիճակի մէջ պաշտպանել իր դերքը, բայց թուրք չէթէներու զօրքերը զանոնք եւս լուրթեան կը մատնեն, եւ գերելէ վերջ զանոնք, վատարար կը սուինահարեն: Այս չարչարանքէն գերծ չմնացին նաեւ հոն ինկած Ալճերացի զինուորները: Հակառակ փոխ-տեղակալ Պազէնի պաղատանքին, որ հոգեւարքի մէջ չէթէներու պետին ըսած էր. «Մի սպաննէք զանոնք: Անոնք ալ ձեզի պէս մահմետական են»: «Աւելի վատ են», կը պատասխանեն թուրքեր: Կռիւի ոճրագործութեան վախճանին կը տօնեն Ղուրպան Պապայի յաջողութեան եւ յաղթանակի տօնը: Փախչող Ալճերացիներէ զատ, որոնցմէ մաս մը ճամբան ինկած էին արդէն թուրք զնդակներու տեղատարափին տակ, կ'ազատի միայն Սէրժան Տիաշ անուն մէկը, որ իր պետին եւ իր ընկերներուն այս կերպ վատարար սպաննուիլը տեսնելով կ'ստիպուի իր խրամէն ելլելով փախչիլ դէպի Մարտին. զինք պաշարելու ջանացող չէթէներու մէջէն սուինով ճամբայ կը բանայ եւ հակառակ ետեւէն արձակուած հազարաւոր զնդակներուն՝ կը հասնի Մարտին, մօտաւորապէս 400 մէթր ճամբայ մը կտրելով, եւ կ'ըլլայ միակ ականատես պատմիչը այս եղերերգութեան: Ֆրանսացիք այս կռիւին մէջ կորսնցողին 25 հոգի, սպայ, յիսնապետ, զինուոր, ամէնքն ալ ջարդուած եւ մարմինները յօշոտուած: Թուրքեր կը գրաւեն 300 վէպէ, 30,000 փամփուշտ, 20-30 գէնք եւ Փիւղի մէթրայէօզ մը:

Ղուրպան Պապայի գրաւումէն վերջ թուրքեր փորձեցին Մարտինն ալ գրաւել, բայց Փրանսական երկու մէթրայէօզներ, որոնց կրկուցը տակաւին մեր ականջներուն մէջ կը հնչէ, արգելք կը հանդիսանան թուրքերու յառաջխաղացման, միւս կողմէ տրուած նշանի մը վրայ Գոլէճի Փրանսական թնդանօթներն ալ կրակ կը տեղացնեն Ղուրպան Պապայի գրաւեալ դիրքերուն վրայ, ուր դամուած կը մնան թուրքեր եւ կը յետաձգուեն Մարտինի վրայ յարձակում գործելու ծրագիրը:

Գիշերուան ժամը 11:30-ին (ը. ե.) Ֆրանսացիք 15 կամաւորներով, որոնց ընկերացած էին իրենց ակռաները շտկել

տալու համար 12 փախչող Ալճերացի զինուորները, փորձ մը
ըրին Ղուրպան Պապան վերստին զբաւելու եւ իրենց յօշոտուած
զինուորներու զիակաները ազատելու համար, բայց թրքական
զօրեղ կրակի մը տարափին տակ ստիպուած նահանջի ճամբան
բռնած եւ ապաստան գտած են Մարտինի մէջ: Այս կռիւներէն
Թուրքեր շատ աւելի մեծ թուով կորուստներ ունեցան քան
Ֆրանսացիք, զի յարձակող կողմը միշտ աւելի շատ կը կորսնցը-
նէ քան յարձակում կրողը:

Մարտինի եւ Ղուրպան Պապայի կռիւները այս կերպ վեր-
ջանալէ յետոյ Թուրքեր սկսան վերստին ոմբակոծել հայկական
թաղերը: Հայեր անմիջապէս վարի յարկերը ապաստանելով՝
զերծ կը մնային թրքական թնդանօթի պատճառած կորուստ-
ներէն, մանաւանդ որ թրքական ումբերը մեծաւ մասամբ հին
ըլլալուն՝ չէին պայթեր: Ռմբակոծութեան ատեն Թուրքեր
յարձակում գործեցին Վալ-Էլ-Սի-Էյ-ի վրայ բայց քանի մը
կորուստներ տալով ետ քաշուեցան: Թուրք ոմբակոծութենէն
երեք հոգի վիրաւորուեցան, իսկ նոյն վայրկեանին Պիւլպիւլ
Խօճայի տունէն երեք Թուրքեր սպաննուեցան:

Թուրքերու ոմբակոծութեան խնդրին շուրջ պէտք եղած
կարգադրութեան մը համար Ազգ. Միութիւնը Փրանսական
հրամանատարութեան հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ, իսկ
միւս կողմէն Տիկիններէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը, Տիկ-
նայք՝ Ե. Սարգիսեան, Մ. Սարգիսեան, Վ. Անթաքի եւ Ֆ.
Առաքելեան զիմեցին Գօլօնէլին որ վերջ մը դնէ այս անել կա-
ցութեան: Գօլօնէլ ի պատասխանի կը յայտարարէ որ մինչեւ
ամսոյս վերջը Թուրքերու հետ հաշտութիւն մը պիտի գոյա-
նայ:

Գիշերուան ժամը 3-ին (ը. թ.) ոսկերիչ Սրապիոնեանի
տունէն հրդեհ մը բարձրացաւ: Այս տունը հայկական զիրքե-
րու ամենազուրս ցցուած մի կէտին վրայ կը գտնուէր եւ որուն
պատուհաններն ու պղտիկ դռնակներն ալ զէպի Զուզուր Պօս-
թան կը բացուէին: Այս տունը ինքնապաշտպանութեան հա-
մար անյարմար ըլլալուն՝ պարապ թողուած էր: Թուրքեր զըս-
նակէն ներս մտած ու տանը կրակ տուած էին: Անոնց հոն մըտ-
նելը տեսնուած չէր, բայց երբ դուրս կ'ելլեն, դանոնք պատ-
ժելու համար հայկական զանազան զիրքերէ արձակուած զըն-
դակներով քանի մը Թուրքեր սպաննուեցան: Հայեր այս չէնքը
մարելու չաշխատեցան քանի որ անյարմար զիրք մը ունէր եւ
քանի մը ժամ վերջ հրդեհը ինքնիրեն մարեցաւ:

Թուրքեր պղտիկ փորձեր մը եւս ըրին Կարմիր Խաչի զիր-

քին վրայ, բայց չյաջողեցան բան մը ընել: Հայ ժողովուրդը այս քանի մը օրերու չարչարանքներէն քիչ մը հազդուրուելու եւ հանդիստ մը առնելու համար երբ հազիւ իրենց տուները քաշուած էին եւ դիրքերու մէջ քանի մը սպահակներ դնելով Հայ զինուորներուն հանդիստի առիթ մը տալու վրայ էին, յանկարծ փողի շարագուշակ ձայն մը լսուեցաւ կէս գիշերին: Ասիկա յարձակման նշան մըն էր: Թուրքերը դարձեալ սկսան հատադի յարձակումի մը որ ճիշտ Ապրիլ 7-ի գիշերային ընդ-

Հերոսամարտի Հայ քաջ զինուորներու խումբ մը

հանուր յարձակման կը նմանէր: Թուրքերը ամբողջ հայկական քաղաքը շրջապատած անխնայ կը կրակէին, հազարաւոր զէնքեր մէկ անգամէն կը պայթէին, ժխորը այն ատուհան խլացուցիչ էր որ երկու մարդիկ հայկական քաղաքի կեդրոնական մասին մէջ, գոց տեղ մը պոռալով իրարու ձայն չէին կրնար լսել: Հայեր այս կրակին չփոխադարձեցին, իսկ Թուրքեր ուրիշ բան չչահեցան, բայց եթէ ռազմամթերքի առատ վառնում:

Այս յարձակումը բաւական մը շարունակուելէ վերջ Գօլթնէլը հեռաձայնով Հայերու ծանոյց, որ ռմբակոծութեան պիտի սկսի եւ Հայեր իրենց դիրքերուն մէջ պէտք է ուշադիր դանուին եւ եթէ ռումբը իրենց մօտերը պայթի, պէտք է իմաց տան Թրանսպիներուն: Այս վերջինները 50-60 ռումբեր արձակեցին (7.5-նոցէն) Թրանսպիսալի Թուրք դիրքերուն ու այսպէսով լռութեան մատնեցին զանոնք: Ռմբակոծութենէն վերջ Թուրքերու կողմէն նամակներ եկան, երկու նամակ Թրանսպիներուն, մէկ հատ Ամերիկացիներուն եւ հատ մըն ալ Հայերուն ուղղուած:

Թրքական Սպառնագիրները

Ֆրանսացիներու գրուած նամակներուն թարգմանութիւնը
հետեւեալն է :—

Այնթապ 2 Մայիս 1920

Լիօթընան Գօլօնէլ Ապատին,

Ես ձեր նախորդին՝ Ֆլի Սէնթ Մարիին յանձնարարած էի թողուլ Այնթապը եւ քաշուիլ իր ոյժերով միասին, եւ իրեն գրած էի նաեւ մանրամասնօրէն ժողովուրդին վաժարները :

Ան իմ յանձնարարութիւններուս անսալով, խոհեմ գանուեցաւ եւ իր ոյժերուն մէկ մասով քաղաքը ձգեց ու դնաց : Շատ հաւանական է որ նա ձեզի մանրամասնութիւններ չէ տուած այս խնդրին շուրջ : Ես ձեզի կ'առաջարկեմ՝ քաղաքը լքել հետեւեալ որոշուած պայմաններուն համեմատ :

1. Ազգը չի փափաքիր տեսնել իր հայրենիքին մէջ օտար հրամանատարի մը զօրքերը, հետեւաբար այն պարագային երբ դուք յօժարիք լքել քաղաքը, վաղը (Մայիս 3-ին, մինչեւ ժամը 12) ձեզ կը վստահացնեմ որ մինչեւ Քիլիս դուք սեւէ յարձակման մը պիտի չենթարկուիք :

2. Հակառակ պարագային ես պարտք կ'զգամ ձեզի պաշտօնապէս հաղորդելու թէ այն տեղը, ուր դուք կը բնակիք, պիտի կործանի մեր թնդանօթներով եւ կը տարակուսիմ որ դուք կը փափաքիք տրին թափել : Այդ թափուած արեան համար պատասխանատու պիտի բռնուիք եթէ Այնթապը անարդար գրաւումէ մը ձերբազատելով դայն ձեզի չյանձնէք :

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն Գօլօնէլ, իմ յարգանքներս,

Զինուորական ոյժերու հրամանատար

ՍԷՅՅ ՈՒԼԼԱՀ

Այնթապ 2 Մայիս 1920

Պր. Լէօթընան Ապատի, Այնթապի շրջանի հրամանատար,

Պատիւ ունիմ ձեզի հաղորդելու որ ես ազգին ծոցէն ծնած ոյժի մը պետն եմ եւ կը վայելեմ ազգին վստահութիւնն ու շնորհը :

1. Ազգը թէեւ տկար եւ կղզիացած, եւ որ կը գտնուի իր սեփական հողին վրայ, չ'ընդունիր եւ չ'ուզեր օտար հրամանատարի մը ներկայութիւնը :

2. Այս մասին ազգին կամքը զօրաւոր է, եւ որոշումը անդրդուելի : Եթէ դուք քաղաքը ժամը 12-էն առաջ չի ձգէք, 3 Մայիս 1920, մահմեդական ժողովուրդը քաղաքը եւ շրջակայքը եւ ճամբաները պիտի գոցէ ամէն կողմերէն : Դուք պիտի ենթարկուիք սարսափելի եւ վայրագ յարձակումի մը եւ պատասխանատու պիտի ըլլաք թափուած արիւնին :

3. Ձեզ կրնամ վստահացնել որ եթէ քաղաքը ձգէք, ձեր վրայ սեւէ յարձակում պիտի չզործադրուի :

Այնթապի եւ շրջակայքի Ազգայնական ոյժերու հրամանատար

ԳԸԼԸՃ ԱԼԻ

Հայերուն զրկուած նամակին իմաստը հետեւեալն էր .—

«Ձէնքերը պէտք է յանձնէք, Օսմ. դրօշակ պէտք է պարզէք ձեր տանիքներուն վրայ, ի նշան մեր այս առաջարկին ձեր կողմէ ընդունուելուն, եւ ժամը 12-էն առաջ ալ (ը. թ.) պատուիրակութիւն մը կը զրկէք անձնատուութեան գործին կարգադրութեան համար : Հակառակ պարագային, հայ-

կական քաղաքը պիտի ուժրակոծուի եւ մենք թափուելիք արեան համար պատասխանատու չենք ըլլար»:

Այս նամակները ստորագրուած էին Սէյֆ Ուլլահի եւ Ալի Գըլըճի կողմէ:

Ամերիկացիներուն ուղղուած նամակին իմաստը հետեւեալն էր.—

Ա. Ֆրանսացի վիրաւորեալները պէտք չէ դարձանէք:

Բ. Հիւանդանոցին մէջ դանուող Ֆրանսացի զինուորները (պաշտպանութեան կանչուած) պէտք է դուրս վանէք:

Գ. Մարտին դանուող Ֆրանսացիներէն պէտք է ետ առնէք այն չէնքը, որ ձեզի կը պատկանի»:

Վերոգրեալ նամակներուն Ֆրանսացիք պատասխանեցին հետեւեալ հրամանգրով, ուղղուած իրենց սպաներուն եւ զինուորներուն.—

«Ազգային ոյժերու հրամանատար»ն ու «չարժական ոյժերու հրամանատար»ը մեզ կը բռնազատեն այսօր կէսօրէ առաջ Այնթապը պարպել:

Անոնք մեզի կ'սպանան, եթէ չի հնազանդինք, ամենատոկալի ուժբազմութիւններով եւ ամենավայրագ յարձակումներով:

Այս սպանալիքներուն պատասխանել չ'արժեր: Մենք Այնթապի մէջ կը պաշտպանենք Ֆրանսական դրօշակն ու Ֆրանսացի զինուորներուն վարկն ու պատիւը: Մենք յաղթականօրէն պիտի զիմադրուենք մինչեւ վերջ:

Թուրքեր «պիտի չկրնան յաղթահարել մեզ»: Թող իւրաքանչիւր ոք մնայ հանդարտ եւ պազարիւն իր պատանէջին վրայ, սպասելով յարձակման, ժայռի մը պէս ամուր:

Կեցցէ՛ Ֆրանսան:

Այնթապի եւ Շըջանի Հրամանատար

ԼէօթընԱն ԳՕԼՕնէԼ

Այնթապ 3 Մայիս 1920

Ա.ՊԱՏԻ

Իսկ Հայեր Ազգ. Միութեան հրաւերով 44 մտաւորականներու մասնակցութեամբ խորհրդակցական ժողով մը դումարելով որոշեցին հետեւեալ կերպով պատասխանել Թուրք Միւթէսարիֆին, թէ Այնթապի մէջ Օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցիչը ինք ըլլալով կը ճանչնա՞ր արդեօք վերոյիշեալներուն (Գըլըճ Ալիի եւ Սէյֆուլլահի) պաշտօնական հանդամանքը ու համամիտ կը դանուէ՞ր անոնց բռնած այս ընթացքին*: Եւ որոշեցին խնդրել Միւթէսարիֆէն որ զիրենք ուղղակի հեռազրական հաղորդակցութեամբ մը կապէ Պոլսոյ Թուրք Խալիֆային, այսինքն թաղաւորին հետ: Այս դրութեամբ մենք Թուրքերու հասկցնել կ'ուզենք թէ մենք ապրա-

*) Այս պատասխանը զիւանդակաւորեալներէն էր: Միւթէսարիֆը միշտ ինքզինք Պոլսոյ կառավարութեան ենթակայ անձնաւորութիւն մը կ'ընդունէր, իսկ միւս կողմէն կը գործակցէր Միւլիական շարժումին որը Պոլսոյ Թուրք կառավարութեան կամքին եւ հրամանին հակառակ կը կատարուէր: Այս հարցումով Միւթէսարիֆը նեղ կացութեան մը կը մատնուէր:

տամբներ չենք, մենք ուղղակի Խալիֆային հպատակներն ենք. տպատամբները իրենք են որ հակառակ անոր կամքին եւ հրամանին կը կռուին մեզի դէմ:

Ամերիկացիք պատասխանեցին հետեւեալ կերպով.—

«Մեր Հիւանդանոցը ամէն ազգի հիւանդներուն եւ վիրաւորեալներուն համար բաց է: Գալով Մարտինի որբանոցին, այդ չէնքը Ապրիլ 1-էն ստդին մեզի չի պատկանիր, Ֆրանսացիք Մարտինը Թուրքերուն ձեռքէն դրուեցին եւ ոչ թէ մեր ձեռքէն»:

Այս թուականին Ազգ. Միութիւնը, Զինուորական Մարմնի եւ Ազգ. Միութեան փոխ-յարարերութիւնները ճշտող յանձնարար մը կազմեց եւ որոշուեցաւ որ Զինուորական Մարմինը իր սաղմական գործերուն մէջ անկախ՝ բայց ճակատը ընդլայնելու, յարձակման մը ձեռնարկելու մասին Ազգ. Միութեան հաւանութեան դիմէ:

Ժամը 8:15-ին (ը. ե.) Գոլէճի եւ Մարտինի շրջակայքը տկար բախումներ տեղի ունեցան:

Մայիս 4-11

Մայիս 4-ին Ֆրանսական օդանաւ մը եկաւ եւ թրքական քաղաքին վրայ կրակ բացուեցաւ: Բայց զէնքերու ձայնէն ու դանդաղութենէն հասկցուեցաւ որ քաղաքին մէջ թրքական շատ քիչ ոյժ մնացած էր, զի Թուրք զինուորներուն մեծ մասը դացեր էին Այնթապ-Քիլիս ճամբուն վրայ արդիւիւրու համար Ֆրանսական «գօնվուա»ի մուտքը, որուն անհամբեր կ'սպասէին թէ՛ Ֆրանսացիք եւ թէ՛ Հայեր:

Ֆրանսացիք ուղեցին քանի մը Թուրք զերիններ փոխանակել Ղուրպան Պապայի մէջ ջարդուած Ֆրանսացիներու դիակներուն հետ: Թուրքեր մերժողական պատասխան տուին ըսելով թէ Ֆրանսացի մեռեալներ «Թուրք ծիսակատարութեամբ» պատուով թաղուեր էին:

Այսօր արկածով մը 18 քիլօ պայթուցիկ նիւթեր, որոնք ռումբեր շինելու համար պատրաստուած էին, կրակ առին, քիչ մնաց չէնքը օդը պիտի ելլէր: Այս կորուստը մեզի համար շատ ծանր էր բայց եւ այնպէս այդ գործին մէջ աշխատող երկու աղջայիներու անվաճառ ազատիլը մեզի համար սփոփիչ պարագայ մըն էր:

Ազգ. Միութիւնը հրամանագրով մը Հայ քաղաքապետութեան յանձնարարեց որ աղքատներու պղտիկները ձրի պատուաստուին: Նոյնպէս արդիւիւց քանդուումները եւ իբրեւ քաղաքապետական երկրաչափ նշանակեց Պր. Յ. Փօլատեանը:

Մայիս 5-ին Թուրքեր կրկին նամակներ զրկեցին Ֆրանսացիներուն եւ Հայերուն, նախորդներուն պէս, բայց քիչ մը մեղմ

ոճով գրուած : Ֆրանսացիք չպատասխանեցին , իսկ Հայեր խառն ժողով մը գումարելով 9-ի դէմ 27 քուէով որոշեցին պատասխանել նամակներուն , որոնք զրկուած էին ՄիւթէսարիՓի , Սէյֆուլլահի եւ Ալի Գըլըճի կողմէ : Նոյն յանկերզը կը կըրկնուէր , այսինքն յանձնուիլ : Ասոր յարմար պատասխան մը խմբադրելու պաշտօնը յանձնուեցաւ Արժ . Տ . Ն . քհնյ . Թափուղճեանի , Լեւոնեանի , Գարամանուկեանի , Միլլէթպաշեանի , Քէնտիրճեանի , Քիւփէլեանի , Ֆրսթըղճեանի :

— Ըստ Թուրք նամակարերին , իրենց կողմը խիստ կառավարութիւն մը գործի վրայ էր , եւ շարունակ կախելով զբաղած էր :

Սարը Խասթէխանէիի աւերակը

Թուրք չէթէներուն որ , եթէ կարելի էր իրենց ոմրաձիղները թող լաւ նշան տանն :

— «Գօնիւլուան» կ'ուշանար , իսկ Այնթապի հայութիւնը 6-7 օրուայ պաշար մը ունէր : Ապագան տակաւ կը մթնէր :

Խօսակցութիւններ Հայ եւ Թուրք կոռուղներու միջեւ

Ընթերցողներ արդէն գիտեն որ փողոցային այս կռիւներու մէջ Հայեր եւ Թուրքեր իրարմէ 3 մէթր կամ 8 մէթր լայնքով պողոտաներով բաժնուած են , որով կրնային շատ որոշ կերպով իրարու հետ խօսիլ : Ժողովրդային այդ ատենուայ մտայնութեան շուրջ զազափար մը կազմել տալու համար , հոս կը զետեղենք այս խօսակցութիւններէն մի քանին , որոնց մի մասը զազրելի հայհոյութիւններով , իսկ միւս մասը երկուստեք հրացանաձգութիւններով եւ կռիւներով կը վերջանային :

— Քաղաքացի , քու անունդ ի՞նչ է :

— Յարութիւն , իսկ ձե՞րը :

— Մուհամմէտ :

— Մուհամմէտ , ես քեզի բան մը բսեմ . դուք ապուշ ազգ մըն էք , մանաւանդ գիւղացիներդ , բնաւ խելք չունիք . ձեր ազաները գեղխութեամբ կ'ուտեն , կը խմեն , կը գինովնան , իսկ

ձեզի պէս թշուառականները մեր դէմ կը դրկեն որպէսզի շան սատակ ըլլաք :

— Յիրաւի շատ ճիշտ կը խօսիք, աղա . մենք ի՞նչ վէճ ունէինք, ձեզի հետ եղբօր մը պէս կ'ապրէինք, անիծեալ ըլլայ այն որ մեզ այս փորձանքին մէջ ձգեց :

Ուրիշ թուրք մը Չինարլի ճամիւի ձեղքերէն կը պոռար .

— Քաղաքացի, անուշ ի՞նչ է :

— Նազար :

— Քեզի հետ խօսիլ կ'ուզեմ, նախ պատուոյդ վրայ խօսք տուր որ իրարու դէմ դէնք պիտի չարձակենք եւ պիտի չհայհոյենք :

— Շատ լաւ, խօսք կուտամ :

— Ես հոս մինակ եմ, ընկերներս Քիլիսի ճամբան բռնելու դացին, եթէ մենք յաջողինք վա՛յ ձեզի, իսկ եթէ դուք յաջողիք՝ վա՛յ մեզի :

Չինարլի ճամիւն թուրք մը կը պոռար .

— Քաղաքացի, ուտելիք ունի՞ք . անօթի ինչպէ՞ս կը պատերազմիք :

— Աստուած պիտէ որ ամէն բան ունինք, դօնսէրվաներ, սարսիւններ, անուշեղէններ, կաթ եւայլն : Հացը առատ է, չամիչ եւ պիստակ լմննալիք չունին* :

Նոյն պահուն ներկաներէն մին այծի պէս մե՛հե՛հ կը պոռայ :

— Տեսա՞ր, մենք մեր քովը այծ մըն ալ ունինք :

— Այդ այծ չէ, երկու ոտքով էչ է :

Շըրա՛խ, դէնք մը կը պայթի :

— Ի՞նչ է այդ :

— Աւանակօրէն խօսինք :

Եազուպեաններու տան դիմացէն թուրք մը .—

— Քաղաքացի, պատուոյս վրայ կ'երզնում որ ո՛չ պիտի հայհոյեմ եւ ոչ ալ քար պիտի նետեմ, այլ մարդու պէս պիտի խօսիմ :

— Եթէ կ'ուզես մի խօսիր, աղատ ես :

— Դուք Հայ, մենք թուրք, 600 տարիներէ ի վեր եղբայրաբար կ'ապրէինք : Մենք ձեզի շարիք մը ընել չենք փափաքիր, զիրար փուճ տեղը չսպաննենք, այլ հաշտուինք, եթէ մեզի

*) Հայ գինուորը այսպէս խօսած ատեն համբանքով սիսեռ, օրական հազիւ կարկանդակի մեծութեամբ երկու սեւ հացեր, իսկ սուրճի դաւաթով ձէթ կ'առնէր : Ազգային արժանապատուութեան համար իր ոչ մէկ բանի կարօտ չըլլալը կը ծանուցանէր թուրքին :

միանայիք՝ մէկ օրուան մէջ կրնայինք Ֆրանսացին այս տեղէն վտարել :

— Ձեր եղբայրութեան պէտք չունինք, անգամ մը եղբայրացանք՝ մեզ Տէր Զօր տարիք եւ ջարդեցիք : Եթէ անգամ մըն ալ եղբայրանանք՝ մեզ այս անգամ ուղղակի տարտարոս կը զրկէք : Ի՞նչ ըրած էինք ձեզի որ մեզ տարագրելէ վերջ վատարար խողխողեցիք : Ի՞նչ ըրած էինք ձեզի, որ Ապրիլ մէկին մեր կիներն ու զաւակները սպաննեցիք : Դուք չափն անցուցիք, պէտք է հաշիւը մաքրենք, այս անգամ ձեզմէ հատ մ'իսկ ողջ պիտի չձգենք :

Թուրք մը .

— Քաղաքացի, մենք այս գործէն ձանձրացանք, արդեօք ե՞րբ պիտի վերջանայ այս պատերազմը :

— Եթէ աշխարհի վրայ ողջ թուրք մը չմնայ :

Ու ահա կ'սկսէր քարերու տեղատարափ մը որուն կը յաջորդէին ոմրածութիւն եւ սաստիկ հրացանածղութիւններ :

Շատ մը զիրքերու մէջ Հայ խմբապետներ կը բարեկամանային թուրք խմբապետներուն հետ եւ իրարու խօսք կուտային զէնք չարձակելու եւ խաղաղութեամբ ապրելու : Ոմանք իրենց այս խօստումը կը յարգէին : Օր մը Հայ կռուողներէն մին ծրար մը պիտտակ եւ շաքար նետեց թուրք կռուողներուն որոնք հետեւեալ օրը դայն սալորով եւ ուրիշ պատուղներով փոխադարձեցին :

Շաբաթներէ ի վեր Հայը անձկութեան եւ սպասումի մէջ էր : Ֆրանսական գօնվուան Քիլիսէն պաշար պիտի բերէր, սակայն մինչեւ Ուլու Մահսէրէ գիւղին մօտեցած ու թրքական մեծ ոյժի մը հանդիպելով ետ դարձած էր Քիլիսէն, աւելի մեծ ոյժով մը Այնթապ վերադառնալու համար : Թրքական բանակը ունէր տասնեակ մը թնդանօթներ եւ 6000-է աւելի կանոնաւոր եւ անկանոն զինուորներ : Այս դարձը՝ Հայոց համար ազէտալի էր քանի որ դրեթէ ոչինչ մնացած էր քաղաքին մէջ իրրեւ պարէն : Ֆրանսացիք մեզ այդ նեղ դրութենէն ազատելու համար մինչեւ գօնվուայի ժամանումը խոստացան 15 թօն ալիւր տալ, սակայն հազիւ կրցան 3 թօն տալ, որուն փոխարժէքը պահանջեցին Ազգ. Միութենէն, ապագային :

Մայիս 6. Ազգ. Միութիւնը վառելանիւթի խնդրին կանոնաւոր ընթացք մը տալու համար, յանձնախումբ մը կազմեց, որուն անգամ նշանակուեցան՝ Յ. Պէրդուտեան, Յ. Թէրէճեան, Մ. Կէօյօղլանեան եւ Սիր. Հասրըճեան :

— Միս Ծօրմընի (Ամերիկացի տեսչուհի միսիոնարուհի)

առաջարկին վրայ, Ազգ. Միութիւնը կը վաւերացնէ Այցելու կանանց մասնախումբի կազմը, որոնց սլաշտօնը պիտի ըլլար՝ տուներէն ներս մաքրութեան, կռուող դինուորներու զգեստ-դինաց, անկողիններու կազմածներու կանսնաւորութեան եւ մաքրութեան հսկել: Այս յանձնախումբին գործօն եւ անձնուէր անդամուհիները եղան, Միս Ֆիրսըն, Տիկնայք Մարի Պէզ-ճեան, Հսիփսիմէ Թօփճեան, Զ. Պապօեան, Մարի Մուրատեան, Եսթեր Սարգիսեան, Պէհիյէ Շահապեան, Եփրուհի Նա-զարեան, Եւզինէ Բանճարճեան:

— Ազգ. Միութիւնը կրկին դիմեց հետեւեալ ազգայիննե-րու որպէսզի քիչ մը եւս աւելցնեն իրենց նուիրատուութեանց քանակը:

Հետեւեալները ընդառաջ դացին Ազգ. Միութեան դիմու-մին. — Յ. Առաքելեան նուիրեց մէկ զանթար պիստակ, Յ. Պէզճեան՝ 6 Օսմ. ոսկի, Սիմօն աղա՝ 7 Օսմ. ոսկի, Աստուա-ճատուր աղա՝ 8 Օսմ. ոսկի, Ներսէս Իշխանեան՝ 3 Եզիպա-ոսկի, Գ. Սարգիսեան՝ 4 Օսմ. ոսկի, Յ. Ճէպէճեան՝ 30 մէճիա, Մ. Գարամանուկեան՝ 20 Օսմ. ոսկի, Հաննէ Քիւրքճեան՝ 2000 զրշ., Մովսէս Տէմիրճեան՝ (Մըտըր անուանեալն) մերժեց, Պ. Աշճեան՝ հիւանդութեան պատճառով բացակայեցաւ:

Մայիս 7-ին թուրքեր 30-ի չափ ուսմբեր արձակեցին հայ-կական թաղերուն վրայ որոնցմէ 8 հողի վիրաւորուեցան, եր-կուքը ծանր իսկ վեցը թեթեւ, (թուրքերու գործածած թըն-դանօթը 10·5-նոց էր):

Կէսօրէ վերջ սաւառնակ մը եկաւ եւ ծրար մը ձգեց, որուն մէջ թաղաւորը, Շէյխ իւլ Իսլամը եւ Ֆէրիտ Փաշան ծանու-ցագրով մը կը դատապարտէին չէթէական արարքները, զգաս-տութեան կը հրաւիրէին մահմետական հասարակութիւնը, կը յորդորէին բարի հաւատացեալները որպէսզի հնազանդին թա-ղաւորին եւ դէմ դնեն չէթէներուն: Չէթէական շարժումներ կը վնասեն թուրք Ազգային իրաւունքներուն եւ թէ՛ Համա-ձայնական պետութիւնք երբ չէթէները սպաննէին, իրենք այդ բանին դէմ բողոքելու իրաւունք պիտի չունենային: Բուն մահմետականին համար չէթէ մը սպաննել՝ բարի գործ մը կա-տարելու համազօր էր, թէ այս կռիւին մէջ սպաննուող չէթէ-ները շէհիտ (նահատակ) եւ վիրաւորուածներն ալ դազի կամ միւսնահիտ չէին կրնար ըլլալ, ա՛յլ էշ-նահատակ կ'ըլլային, եւայլն:

Այս իմաստով դրուած յայտարարութիւններ քարերու վրայ փաթթուած՝ նետուեցան հայկական դիրքերէն թրքական դիր-քերուն: Թուրքերը սակայն զանոնք պատուեցին, իսկ կարգ մը

ուրիշներ ալ զանոնք կարմիր լաթի մէջ փաթթելով եւ վերագարձուցին, բսել ուղելով՝ թէ պատերազմ կ'ուզեն :

Մայիս 8-ին եւ 9-ին թեթեւ ոմրակոծութեամբ եւ հրացանաձգութեամբ անցաւ : Միայն Հայ կին մը իր դրացի Լութֆի անուն Հայ զինուորի մը կողմէ սպաննուեցաւ, ինչ որ մեծ գայրոյթ պատճառեց Հայ հասարակութեան : Ազգ. Միութիւնն ու Զին. Մարմինը որոշեցին խիստ պատժի ենթարկել վերոյիշեալ ոճրագործը :

Ազգ. Միութիւնը առջի օրուան հանդանակութիւնը շարունակելով ստացաւ հետեւեալ գումարները. — Տոքթ. Չամիչեան՝ 4 Օսմ. ոսկի, Ս. Պաղտասարեան՝ 5 Եգիպտ. ոսկի, Յ. Լեւոնեան՝ 30 լիար պիստակ, Մ. Թօփալաշեան՝ 2 Օսմ. ոսկի, Գ. Թօփալաշեան՝ 10 Եգիպտ. ոսկի, Տոքթ. Հէքիմեան՝ 1 Օսմ. ոսկի, Մհր. Յրթ. Խաչատուրեան՝ 2 Օսմ. ոսկի, Գ. Կէօյօղլուեան՝ 1 Օսմ. ոսկի, Ե. Գարամանուկեան՝ 900 զրշ. նոց մանած, Յ. Գուզուկեան՝ 5 թօփ թիւլպէնա, Տոքթ. Մխիթրեան՝ 5 Օսմ. ոսկի, Յր. Նաղարեան՝ 3 Օսմ. ոսկի, Լեւոն Նաղարեան՝ 4 Օսմ. ոսկի, Ս. Գարամանուկեան՝ 3 Եգիպտ. ոսկի, Կ. Պէրզուաեան՝ 44 մէճիա, Ն. եւ Մ. Մանուկեան՝ 5 Եգիպտ. ոսկի, Մ. Հասրըճեան՝ 10 թօփ ալաճայ, Յ. Մ. Կիւլէսէրեան՝ 6 քէսէ մանած :

Մայիս 10-ը թրքական դաշնադրի ստորագրութեան առաջին պայմանաժամին լրանալու օրն էր, բայց եւ այնպէս սեւէ ազգեցութիւն չունեցաւ թրքական խնդրի լուծման վրայ : Հայեր հեղհեղէն նեղուելու սկսան : Ներկայիս ամենամեծ թշնամին անօթութիւնն էր : Ամերիկեան Կարմիր Խաչի տնօրէն Տոքթ. Լէմպրթ հրաման ստացած էր Արարական եւ Ֆրանսական կառավարութիւններէն որպէսզի Այնթապ գտնուող որբեր, թուով 1600 հոգի, փոխադրուին Պէյրութ : Այս կարգադրութեան շնորհիւ որբերուն տրուելիք պաշարը պիտի արամազըրէր Այնթապ մնացող Հայ բնակչութեան :

Ազգ. Միութիւնը հրամանագրով մը արգիլեց օգիլի վաճառումը : Անաստողներուն օգին պիտի զրաւուէր Հայ կառավարութեան միջոցաւ :

Մայիս 11-14

Մայիս 11-ին չորս Հայ բանտարկեալներ թրքական բանտէն փախչելով կ'ապաստանին հայկական թաղերուն մէջ : Առջի իրիկուն կարկուտի յորդառատ տեղատարափ մը եկած էր, բանտարկեալները գիշերուան մթութենէն եւ կարկուտի տեղատարափէն օգտուելով բանտը ծակած եւ փախչելով գի-

չերը քարայրներու մէջ անցուցած էին, իսկ առտուան դէմ հայկական դիրքերուն ձայն տալով եւ իրենց Հայ ըլլալը ապացուցանելով պատնէշներէն ներս անցած ու ազատուած էին :

Այս բանտարկեալներէն առնուած տեղեկութեանց համաձայն, Թուրք ջոջ աղաներն քաղաքէն հեռացած էին, իսկ կառավարական պաշտօնեաներէն հազիւ մի քանիներ հոն մնացած էին, Թուրք ժողովուրդը պատերազմին կը մասնակցէր բռնի, իսկ փախստականները չափէն աւելի շատ էին : Քաղաքին Ազդայնական ոյժը Քիլիսի ճամբան խափանելու գացեր էր, Թուրքերու բարոյական կորովն ինկած էր. անոնք Ֆրանսացիներէն աւելի Հայերէն կը վախնային, Իպնի էյուլպ մզկիթի մինարէթը Թուրքերու սարսափը եղած էր : Մինչեւ հիմա այդ մինարէթէն սպաննուողներուն թիւը 12-ը անցած էր, Թուրքեր հայկական ուժերու տախտակէ շինուած կոթը իրենց պետերուն ներկայացնելով ըսած էին որ զիրենք անյաջողութեան մասնող պատճառը այդ ուժերներն էին : Կարմիր Խաչի ու Փաթանեաններու տունը հրդեհելու փորձ ըրած գիշերուան ընթացքին մեծ կորուստներ տուած էին : Քաղաքին մէջ կը ձերբակալուէին անոնք որոնք Ֆրանսացիներու յանձնուելու տրամադրութիւն մը ցոյց կուտային : Թուրքեր երեք թնդանօթներ բերել տուած էին Սվազի կողմերէն :

Թուրքերու մասին այս տեղեկութիւնները կերպով մը գաղտնիքին վարագոյրը կը բանային, ըստ այն առածին՝ որ թշնամին թշնամիին վիճակէն չի հատկնար : Այս տեղեկութիւնները Հայ հասարակութեան բարոյական կորովը բարձրացուց : Թուրքերու տկարանալուն լուրը սկսաւ աւելի եռանդով լեցնել հայութիւնը : Իպնի էյուլպ մինարէթին աւելի մեծ կարեւորութիւն տրուեցաւ եւ զրեթէ շարունակական պահակ մը դրուեցաւ հոն :

Ազդ. Միութիւնը բոլոր քաղաքական, ղինուորական հաստատութեանց հաշիւները քննելու համար յանձնախումբ մը կազմեց, որուն անդամ նշանակուեցան՝ Յ. Տ. Մելքոնեան, Թ. Քիւփէլեան, Յ. Համալեան :

Մայիս 12-ին Թուրքեր գինեատուններու շարքին վրայ մէթբայյէօզներու կրակ մը բացին : Հայեր բուռն կերպով փոխադարձեցին եւ ամբողջ թրքական պատնէշի որմածակերը քարոքանդ ըրին :

Գիշեր ատեն Հայեր, թրքօ-հայ եղբայրակցութեան անհրաժեշտութեան մասին ճառող Թուրք մօլլայի մը քարոզը մտիկ ըրին, որուն սակայն Հայեր պատասխանեցին անցեալի կարգ մը տխուր դէպքերէն, եւ եղբակացնելով ըսին թէ թրքօ-

Հայ եղբայրակցութեան հիմը անցեալին պէտք էր դրուէր, հիմա, ներկայ պայմաններու տակ, շատ ուշ էր:

Թուրքեր այս դիշեր Մանասթըրի հիւսիսային և արևելեան կողմի Քիւրքճեաններու եւ Սահակեաններու հրազայնները հըր-դեհելով այդ դիրքերէն ետ քաշուեցան:

Գասթէլ Պաշիի
մարտիկներու
Սարգիս
Կիլիկեաբեանի
խումբը

ԳԼՈՒՆ ԺԱ.

Ականահատներ

Թուրք եւ Հայ ականահատներ միասնաբար կը գործեն, ինչպէս ընթերցողներու նախապէս ծանօթ է, Լէյլէկեաններու տունը Չինարլի ճամբին դէմ եւ անոր վրայ կ'իշխէր. այս տունն ու ճամբն 5 մէթր լայն պողոտայով մը իրարմէ անջատուած էին: Թուրքեր 25 օրերէ ի վեր երեք մէթր խորութեամբ դետնին տակէն ական մը կը բանային դէպի վերօյիշեալ տունը. այս ականին մէջ աշխատող գործաւորի մուրճին ճայնը ամբողջ հայկական դիրքերէն լսուեցաւ որովհետեւ ժայռ էր: Եւ «Փաշա համամի»ն կ'իտով չափ գետնափոր ըլլալուն՝ այդ ճայնը առաջին անգամ այդ տեղէն լսուեցաւ: Նախ այս գործին կարեւորութիւն չտուին, բայց երբ ականը կը մօտենար հայկական սլառնէշներուն տակ, անմիջապէս Հայերն ալ սկսան ուրիշ ականով մը անոր դէմը ելլել, բայց թրքական ականը բաւական խորունկէն բացուած ըլլալուն՝ հայկականը ճիշտ անոր վրայէն բացուած էր եւ սղտիկ ծակ մըն ալ: Վերջապէս հասկցուեցաւ որ գետնափոր երկյարկանի ուղի մը շինուած էր դետնին տակ, երբ Հայ ականահատը գործը վերջացուցած իրիկունը տուն կ'երթայ, Թուրքեր դիշերանց բոլոր պայթուցիկ նիւթերը իրենց ականին մէջ դետեղելով կ'սկսին առջեւը դոցել քարերով եւ ծեփով: Առտուն կանուխ Հայ ականահատը

երբ կը մտնէ ծակին մէջ եւ մուրճի ձայնը այս անգամ հեռուէն կը լսէ, անմիջապէս կը հասկնայ որ Թուրքեր գիշերը ականք պատրաստեր են եւ կրակ տալու վրայ են, իսկոյն ականահատը դուրս կ'ելլէ եւ Հայ զինուորներուն կը պատուիրէ որ դիրքերէն քաշուին եւ երկրորդական պատնէշներու ետեւ անցնին:

Թշնամիի
տան մը
պատին
տակ ծակ
բանալու
ատեն

Հազիւ թէ Հայ զինուորներ երկրորդական պատնէշներու ետին տեղաւորուած էին, քանի մը վայրկեանի մէջ ահռելի պայթիւն մը կը լսուի, երկրաշարժի պէս բան մը ամբողջ հայկական թաղերը կը ցնցէ. Լէյլէկեաններու տան առաջամասը կը փլի: Հայեր կորուստ մը չունեցան, իսկ Թուրքեր կատգեցան երբ քանդուած պատին ետեւ ուրիշ նոր պատնէշ մը ցցուած տեսան: Թուրքեր շատ մեծ յոյսեր դրած էին այդ ականի յաջողութեան վրայ. կը խորհէին այդ մէկ ականով ամբողջ թաղը օդը հանել, որովհետեւ միայն 60 լիտրէ աւելի նիւթ դրած էին հոն: Ականին անյաջողութեան պատճառ հանդիսացած էր հայկականը, որուն մէջ պարպուած էր ամբողջ թրքական ականը եւ այդպէսով իր ոյժը կորսնցուցած:

Հայեր եւ Թուրքեր սկսան կռուի այս ձեւով մրցիլ իրարու հետ, այսինքն ականներով եւ դետնափոք ուղիներու մէջ կռուելով: Թուրքերու օրերով աշխատանքն ու մեծաքանակ պայթուցիկ նիւթերու վաճառմը ոչ մէկ արդիւնք յառաջ բերած էր: Նոյն գիշերի Հայ կռուողները սկսան այս անգամ գմբէթէն վերջ ճամիին առջևի պատը փլցնել կեռերով: Թուրքեր կը պոռային՝ «Մի ընէք, աղբար, մեղք է, այս տեղը սուրբ տեղ մըն է» եւայլն, իսկ Հայեր կը պատասխանէին թէ սուրբ տեղ մը պատնէշի մը կամ ոճրագործութեան վայր մը չէր կրնար ըլլալ: Ճամիին հաստ պատը կատարելապէս փլցնել անկարելի եղաւ, բայց եւ այնպէս փողոցի կողմի պատուհանները ամբողջութեամբ Հայ զնդակներու շնորհիւ բացուեցան եւ

քանդուեցան : Այս ալ օգուտ մը չըրաւ , որովհետեւ ետեւէ ետեւ շատ մը պատեր շինուած էին արդէն ճամիին մէջ :

Թուրքեր ահանի երկրորդ փորձ մըն ալ ըրին Պալըզլը շուկային կողմէն , բայց չյաջողեցան , որովհետեւ տուներուն հիմերը ժայռի վրայ հաստատուած չէին , մասնաւոր կամարներու վրայ դրուած էին եւ հողը հոն տղմային ու փխրուն ըլլալուն ահանը հոն չէր կրնար յաջողիլ : Վառօղին ոյժը կը ցրուէր հողի շերտերուն մէջ : Հայերու համար մտատանջութեան կէտ մը այդ կողմէն՝ Պալըզլը շուկայի կոյուղին էր : Այս կոյուղին մեծ շուկայէն (Արասա) մինչեւ Պալըզլը կուզար , անկից վեր մինչեւ Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի առջեւէն թեքուելով դէպի հիւսիս երկու մասի կը բաժնուէր , մին դէպի Քայաճըզ թաղ՝ միւսը դէպի Իպնի Էյուսպ մղկիթին դուռը : Բայց այս երկու ճիւղերը չափազանց նեղ ըլլալնուն , մէջը մարդ չէր կրնար քալել , բայց անկէ վար մարդ մը համարձակ քալելով մինչեւ մեծ շուկայ կրնար իջնալ :

Այս վտանգին առաջին առնելու համար Վայ-Էմ-Սի-Էյ-էն դեմնափոր ճամբայ մը բացուեցաւ դէպի կոյուղի եւ զիրար կտրող մասին վրայ պահակ մը դրուեցաւ : Թուրքեր եւս փոխադարձաբար կոյուղիի ամբողջ երկայնքին քարերը վերցուցին եւ պահակներ դետեղեցին , մի գուցէ Հայեր դիշերանց այդ տեղերէն զինուոր անցընելով ամբողջ թրքական թաղերը ողողէին :

Ֆրանսացի Ականահատ մը

Ֆրանսացի մասնագէտ ահանահատ մը Հայերուն թելադրեց Զինարլի ճամին ահանով օդը հանել : Այս գաղափարը որքան ալ անյարմար ու անօգուտ տեսնուեցաւ բայց եւ այնպէս Ֆրանսացի ահանահատի պնդումին վրայ Հայեր այս դործին ձեռնարկեցին իր ղեկավարութեան տակ : Հայ ահան փորողներ 24 ժամուան մէջ պատրաստեցին ահան մը ճիշտ համապատասխան մասնագէտ ահանահատ Ֆրանսացիի ծրագրին : Եէնքը օդը հանելու համար Ֆրանսացին անոր հիմին մէջ գետեղեց 7½-նոց թնդանօթի ուսմբերէն 7-8 հատ , իսկ անոնց առջեւ երկայն պատրոյգներով քանի մը հայկական ուսմբեր , որոնք պայթելէ վերջ կրակ պիտի տային ուսմբերուն , ու իրենց կարգին անոնք ալ պայթելով օդը պիտի հանէին չէնքը : Հայեր շատ թերահաւատ էին այս դործի յաջողութեան եւ իսկապէս ալ փորձը ցոյց տուաւ որ այդպէս էր . ահանը պայթեցաւ եւ իբր արդիւնք՝ Ֆրանսացին Թուրքերու հեզմանքն ու ծիծաղը շարժեց : Ֆրանսացին կրկին փորձեց , այս անգամ 14 ուսմբեր

եւ ուրիշ պայթուցիկ նիւթեր զետեղեց հիմին մէջ եւ դարձեալ նոյն արգիւնքը ստացաւ :

Ականին անյաջողութեան պատճառները հետեւեալներն էին : Նախ թուրքեր ներսի կողմէն պատին ամբողջ երկայնութեան փոսեր փորած էին : Երկրորդ՝ ճամբին պատը մէկ մէթրէ աւելի հաստութիւն ունէր եւ հիմը կարծրացած աւազէ խաւի վրայ հաստատուած էր : Երրորդ՝ պատին ծանրութիւնը, որուն վրայ կը ճնշէր նաեւ հաստ կամարներն ու զմբէթները, վերջը նելու չափ պայթուցիկ հայթայթել անկարելի էր : Նախորդ փորձերուն վառօդի ոյժը չէր կրցած շէնքը դէպի վեր վերջը նել, այլ հողի շերտերուն մէջ մտնելով կորսուած էր :

Հայեր այս դիրքին վրայ ականահատութեան ծրագրէն հրաժարելով իբրեւ նախազգուշութիւն Չինարը ճամբի դէմը գտնուող ամբողջ հայկական դիրքերու երկայնքին քանի մը մէթր խորութեամբ խրամներ բացին, ուր պահակներ դրուելով պիտի արգիլուէին թուրք ականահատներու հետապնդած ծրագիրները, որովհետեւ սեւէ մի ուղղութենէ բացուող թուրք ականը իր առջեւ պիտի գտնէր հայկական խրամները :

Մայիս 13-14

Հայերու ինքնապաշտպանութեան դործը շրջակայ ամբողջ քաղաքներուն մէջ յարգանք ներշնչած էր . Քիլիսի հայութեան միակ յոյսը Այնթապն էր . անոնց բախտը Այնթապի հայութեան ճակատագրով պիտի որոշուէր :

Ժողովուրդի մը ազնուութեան, անձնուիրութեան եւ գերագոյն դոհարերութեան աստիճանը միայն եւ միայն հոն, այդ կռիւի անարկու շրջաններուն մէջ կարելի էր տեսնել : Բոլորը հեզ, բոլորը հնազանդ, բոլորն ալ միեւնոյն նպատակի մը ու վախճանի մը յաջողութեան համար աշխատող, ազգօգուտ ամէն ձեռնարկութեանց մէջ զիրար գերազանցող ու յառաջ նետուող ազնիւ հոգիներու խմբակցութիւն մը, որոնց վիշտն ու տառապանքը, աշխատութիւնն ու յոգնութիւնը, ճիզն ու ջանքը միակ նախադասութեան մը մէջ խտացած էին, — մեռնիլ՝ ապրելու համար :

Իպնի էյուպ մզկիթին մէջ ամէն օր լսարաններ կը սարքուէին, ժողովրդեան հոգեկան եւ մտաւորական ամէն տեսակ պէտքերուն գոհացում կը տրուէին իբր թէ խաղաղ ժամանակներու մէջ ապրած ըլլային :

Հայ արհեստաւորներ որբերու կօշիկներու շինութեան համար ձրի կ'աշխատէին, գրեթէ բոլորը մէկ սեղանէ կ'ուտէին, կարծես թէ հին ժողովուրդներու նահապետական դրութիւն

մը վերահաստատուած ըլլար, «Մէկը ամենուն, ամէնը մէկուն համար» սկզբունքը ասկէ աւելի ճիշտ, ասկէ աւելի յարմար ուրիշ ոեւէ տեղ չէր կրնար յաջողիլ: Հասարակաց սպառնացող վտանգը ամենուն սիրտն ու հոգին, միտքն ու մտածումը նպատակի մը շուրջ միացուցած եւ կեդրոնացուցած էր:

Գալով Այնթապի հայութեան եւ Ֆրանսացիներու փոխ-յարարերութեան, այդ մասին Հայեր քիչ մը յուսահատեցան. ինչ որ կը խորհէին կամ կ'զգային Ֆրանսացիներու նկատմամբ՝ նոյնը չգտան զործնականին մէջ: Հայը Ֆրանսացիին համար կ'աշխատէր այնպէս ինչպէս Հայու մը եւ ժողովրդեան ստուար մեծամասնութիւնը ինքզինք այնքան մօտ կ'զգար Ֆրանսացիին որ նոյն իսկ նկատի չէր առներ իր եւ անոր միջեւ լեզուի, բարքերու, սովորութիւններու, վերջապէս իրարմէ փարսախներով հեռու ապրող եւ տարբեր միջավայրերու պատկանող երկու ցեղերու միջեւ հաւանական ամէն կերպ տարակարծութիւններու գոյութիւնը: Իսկ միւս կողմէն, Ֆրանսացիներուն համար Հայը ի՞նչ էր, — քրիստոնեայ թուրք մը, որ իր տնտեսական շահին համար զինք կողոպտող թուրքին դէմ կը կռուէր օգտուելով Ֆրանսական ոյժերէն որոնք կը կռուէին Ֆրանսական ազգի պատուոյն եւ անոր քաղաքական ու տնտեսական շահին համար:

Ֆրանսացիք թերահաստ էին կռուող Այնթապցիներու ազգասիրական եւ հայրենասիրական զգացման մասին, իբր թէ Կիլիկիան Հայուն հայրենիքը չէր եղած եւ դեռ հինգ դար առաջ մահմետական ոյժերու միջոցաւ տապալած մեր հայրենիքի յիշատակը արդէն մեր սրտէն ջնջուած ու սրբուած կը կարծէին Ֆրանսացիք: Այս դադափարներով զիս կը դիմաւորէր օր մը ինձ ծանօթ Ֆրանսացի դարիթէններէն մին, որ կը յիշէր Հայ մամոնայապաշտութիւնը, ըսելով. — «Երկու Մալթացի հաւասար է մէկ Լեհացիի, երկու Լեհացի հաւասար է մէկ Հրեայի, երկու Հրեայ հազիւ թէ հաւասարի մէկ Հայու»: Չեմ գիտեր թէ Հայեր որքան տեղի տուած էին այս սխալ կարծիքի գոյանալուն, միայն թէ մեր տպաւորութիւնները այն եղան, որ Ֆրանսացիք կը կարծէին որ Կիլիկեան կռիւներուն մէջ ցեղ մը (աշիրէթ) դտած են որ դիւանագիտութեամբ իրենց կողմը շահած են եւ զայն թուրքին դէմ շղթայազերծած են: Ֆրանսացի մը ինձի՝ «Դուք ապուշ էք, դուք թուրքին հետ աւելի դիւրին կրնաք համաձայնիլ քան մեզի՝ Ֆրանսացիներու հետ. անոնց լեզուն եւ բարքերը ձեզի մերինէն հազար անգամ աւելի մօտ են», վրայ բերաւ:

Այնթապի Հայերը սկսան ըմբռնել Ֆրանսացիին մտայնու-

Թիւնը : Կրնամ ըսել թէ՛ այս կռիւին ամենամեծ օգուտը եղաւ Այնթապի հայութեան աչքը բանալուն : Ամէնքն ալ համոզուեցան որ ոչ մէկ Եւրոպացի իր մասին հոգ չէր բներ, օտարը միշտ օտար էր, ամէն ազգ ինքնիրեն համար կ'աշխատէր, եւ իր անկախութեան համար ուրիշ ազգի մը վրայ յոյս դնել արիմարութիւն էր :

Թէ ինչու թուրքեր պատնէշներու ետին աւելի շատ կորուստներ կուտային քան Հայերը՝ այն ալ բացատրելէ վերջ կ'անցնինք մեր պատմութեան :

Թուրքեր իրենց որմածակերը լայն եւ գլանաձեւ կը բանային եւ երբ թուրք մը որմածակին մօտենար՝ որոշ կը տեսնուէր եւ կը զոհուէր Հայ գնդակին, իսկ Հայեր՝ որմածակերը ձաղարածեւ եւ շեղ կը ծակէին, այսինքն ներսէն լայն եւ գրտէն նեղ, անոր համար շատ հազուադէպ էր այն պարագան յորում հայկական պատնէշի մը ետեւ գտնուող զինուոր մը թուրքի զնդակի մը հանդիպէր :

Մայիս 14-ին Ֆրանսացի հայասէր զինուորի մը մահը մեծ վիշտ պատճառեց Ադեօլի զիրքերուն մէջ կոսուող Հայ զինուորներուն : Վերոյիշեալը անոնց ռազմամթերք նուիրելով գանոնք սիրաշահած եւ անոնց հետ լաւ ընկերականութիւն մը մշակած էր : Հայ զինուորի քաջութիւնն ու տոկունութիւնը հիացում պատճառած էին իրեն : Օր մը երբ քարայրի մը մէջ Ֆրանսական սպայակոյտի ներկայութեան ռումբերու սնտուկները կը տեղաւորուէին, զսպանակաւոր ռումբերէն մին իյնալով, զըսպանակի արգելիչ կապէն կ'արձակուի. արթնամիտ զինուորը ամենէն առաջ զուշակելով սպայակոյտի եւ հոն ներկայ եզոզ տասնեակ մը մարդոց կեանքին սպառնացող վտանգը, գետնէն կը յափշտակէ ռումբը եւ ինքզինք քարայրէն դուրս կը նետէ, բայց հազիւ թէ դուրս ելած՝ ձեռքին մէջ կը պայթի եւ ամբողջ մարմինը ծակծկուելով գետին կ'իյնայ եւ իր վերջին շունչը կը փչէ Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ, հակառակ զինք փրկելու համար թափուած ջանքերուն : Տարաբախտ զինուորը իր մահով տասնեակ մը ուրիշներու կեանքը ազատած էր : Անոր այս քաջագործութիւնները հիացում պատճառեցին Հայ զինուորին :

Գիշեր ատեն թուրքեր վալ-Էմ-Սի-Էյ-ի վրայ յարձակում մը դորձեցին Ֆրանսական դէնքերով եւ վէպէներով զօրս Ղուրպան Պապայի կռիւներուն գրաւած էին :

Թուրքեր հրձիգութեան փորձ մըն ալ բրին Չինարլը ճամիի կողմէն Գօլազասրի տուններուն բայց չյաջողեցան :

Յերեկ ատեն թուրքերու կողմը սեւէ շարժում չտեսնուեցաւ, իսկ դիշերը՝ մթնելուն պէս սկսան ընդհանուր յարձակումի մը որ մասնաւորապէս արեւելեան եւ հիւսիսային ճակատներուն դէմ ուղղուած էր: Պալլըզլըէն Վալ-էմ-Սի-էյ-ի վրայ ուղղուած յարձակումը հայկական մէթրայէօզներով ետ մղուեցաւ եւ քառորդ ժամ վերջ կռիւր փոխադրուեցաւ Չինարլը ճամիի կողմը ուր թուրքեր Բամազան թօփու կոչուած թնդանօթ մը բերած էին որը ահագին ազմուկ կը հանէր ճամիին մէջ: Այս ազմուկին եւ խառնիճաղանճին մէջ թուրքեր սկսան սարսափելի կրակի մը, որ հայկական ճակատին ամբողջ երկայնքին, մինչեւ Փաթանեաններու տունը տարածուեցաւ: Կրակը հետզհետէ ամփոփուելով ուղղուեցաւ դէպի Լէյ-լէկեաններու տունը: Թուրքեր կէս դիշերին յաջողեցան Լէյ-լէկեաններու տունը հրդեհել կրկին: Տունը նախապէս մասամբ մը հրկիզուած, վերջէն ականով ճակատը փլած ըլլալուն տանիքը դէպի փողոց հակած, կողմնակի պատերուն վրայ դեռ առկախ կը կենար. թուրքեր կրակը այս ծայրերէն տուած էին, իսկ ծակուած դմբէթին բարձրութեան լաստակերտ մը շինելով անոր վրայ բարձրացած ջրհանով քարիւղ կը ժայթքեցնէին: Միւս կողմէն Հայեր դմբէթին ծակէն դուրս ցցուած խողովակին ծայրը թռցուցած էին եւ քարիւղը հեղեղի պէս կը հոսէր փողոցին մէջ առանց թուրքերու կողմէ նկատուելու: Այսպէս լիարներով քարիւղ վատնեցին հայկական ումբերու եւ դնդակներու տեղատարափին տակ: Եէնքին հրկիզուած մասը արդէն իր կարեւորութիւնը կորսնցուցած էր, նախապէս շինուած երկրորդական պատնէչներուն շնորհիւ, այսու հանդերձ մաղուող կայծերէն ուրիշ հրդեհի մը առաջքը առնելու համար 5-600 հողի մեծ թափով աշխատեցան դայն մարելու: Կից տուներ որոնք կապակցութիւն ունէին վերոյիշեալ շէնքերու հետ, անջատուեցան եւ տախտակեղէն մասերը վերցուեցան, երկրորդական պատնէչներ աւելի ամրապնդուեցան եւ կրակը մարելէ վերջ թուրքերու ցոյց տուին որ հրդեհներ, ականներ, վայրենի յարձակումներ կէս մը իսկ խախտելու անկարող էին հայկական դիրքերու շարքերուն մէջէն:

Առտուն լուսարացին նահատակ մը ունեցանք որ անձանօթ ձեռքէ մը արձակուած մատնիչ դնդակի մը զոհ եղած էր:

Մայիս 16-ին թուրքեր կրկին նամակներ գրեցին Հայերու

եւ Ֆրանսացիներու : Հայերուն «յանձնուեցէք» կ'ըսէին, իսկ Ֆրանսացիներուն դրուած նամակին իմաստը հետեւեալն էր. — «Ձեր զօրքերը դէպի Քիլիս նահանջած ատեննին մահմետական գիւղերու անմեղ բնակչութեանց շատ մը վայրագութիւններ ըրած են, ինչ որ Ֆրանսական ազգին քաղաքակրթութեան չի պատշաճիր, եւ երկրորդ՝ ձեզի կը յանձնարարենք այս քաղաքէն քաշուիլ, հակառակ պարագային ձեր վախճանը շատ գէշ պիտի ըլլայ» : Ֆրանսացիք եւ Հայեր այլեւս կարեւորութիւն չէին տար այս կերպ դրութիւններուն :

Գիշերը կրկին ընդհանուր յարձակում մը տեղի ունեցաւ, երկուստեք ռումբեր եւ մէթրայքէօզներ զործածուեցան : Թուրքեր Րամազան թնդանօթը Պալըզլը փոխադրած էին որ շատախօս ծերուկի մը պէս կը տռտռար : Կէս ժամ վերջ կռիւը դադարեցաւ, ինքնիրեն մարող կրակի մը պէս :

Պարէնաւորման գործը սուր հանգամանք մը ստացաւ : Պաշարը գրեթէ լմննալու վրայ էր, իսկ «գօնվուա»ն հազիւ քանի մը օրուան պաշար կրնար բերել, ասոր ճար մը գտնել պէտք էր, ուստի ըստ Ֆրանսական հրամանատարի կարգադրութեան, յառաջիկայ «գօնվուա»յով մեկնելու համար 3000 հոգւոյ պատրաստութեան հրաման տրուեցաւ : Այս 3000 հոգին պիտի ընտրուէր անոնցմէ որոնք օտար էին, տուն տեղ չունէին քաղաքին մէջ : Այս կարգադրութիւնը երկու կերպով կրնար օգտակար ըլլալ, առաջին անոնց պաշարը քաղաք մնացողներուն պիտի բաշխուէր եւ երկրորդ անոնց մեկնումով՝ անոնց ապրուստի հոգը պիտի վերնար քաղաքէն եւ դուրսը պիտի ապահովուէր. բնիկ Այնթապցիներէն մեկնողներուն ալ թոյլ պիտի տրուէր, անոնց միայն՝ որոնց մեկնումով ինքնապաշտպանութեան գործը պիտի չտուժէր :

Հոս պարտք կը համարենք մեզի երախտագիտօրէն յիշել այն հաստատութիւնը, Ամերիկեան Կարմիր Պաշը, որուն պարէնաւորման գործին շուրջ մատուցած ծառայութիւնները անգլանահատելի են եւ անհուշա երախտապարտ կը թողուն Այնթապի հայութիւնը՝ իրենց այս կերպ օժանդակութեան համար : Այս առթիւ անոնց նուիրած մեծաքանակ ալիւրն ու ձաւարը կրնային Այնթապի ամբողջ հայութիւնը քանի մը շաբաթներ ապրեցնել :

Այնթապի մէջ Հայերու եւ Ֆրանսացիներու դէմ կռուող ռոյթերը 9-10,000 կը հաշւուէին, բայց ըստ ծանօթ Թուրքի մը վկայութեան՝ մինչեւ 23,000 «թալին» (ճաշ) առնող կանոնաւոր եւ անկանոն զօրքեր գտնուած են Այնթապ, բայց ամենաճիշտը այս թիւը ճշմարտութեան մօտեցած է երբ Թուրքեր

կուրի մէջ փոքրիկ յաղթանակներ տարած են, օրինակ՝ Ղուրպան Պապայի յաղթանակը, իսկ այս թիւը չամազանց պակասած էր երբ ծանր հարուած մը կրած են եւ կամ պարտութեան մատնուած: Ասկէ կը հետեւի որ թուրք կռուող ոյժերուն համար որոշ թիւ մը նշանակել անկարելի է, ջերմաչափի սնդիկին պէս ամէն օր իջեր եւ բարձրացեր է: Թէ թուրք կռուողներ ո՛ր տեղերէ եկած էին, այդ մեզի ծանօթ էր անոնց խօսակցութիւններէն. կեալուր ջարդելու, եւ անոնց ինչքն ու պատիւը բռնաբարելու համար Ատիեամանէն, Մալաթիայէն, Պէհէսնիէն, Ուրֆայէն, Մարաշէն, Քիլիսէն եւ շրջականերէն թուրքեր, Քիւրտեր, Չէրքէզներ, Արաբներ, թիւրքմէններ ու ամէն տեսակ աշիրէթներ եկեր էին, բայց ասոնք քանի մը օր սպասելէ վերջ, տեսնելով որ կեալուրը զիրենք զէնքով կը հիւրընկալէր, կը ձգէին եւ կը փախչէին: Դիրքերէն դասալքութիւնը արգիլելու համար թուրքեր մասնաւոր պահակներ կը զետեղէին իւրաքանչիւր պատնէչի նահանջի գծի խրամներուն մէջ:

Մայիս 18-ին Ազգ. Մարմիններուն ու զանազան պաշտօնատուներուն մէջ աշխատող պաշտօնեաներ ցոյց մը կատարեցին, ժողովուրդին ցուցնելու համար թէ, հնազանդելու համար օրէնք եւ օրէնքը կատարելու համար պարտականութիւն մը կար: Քանի մը տգէտ մարդիկ Ազգային մարմին մը անպատուած էին, որուն վրայ գործադիր ատեան մը (իտարէի ֆօրֆիլէ) կազմուեցաւ, որը խստիւ պիտի պատժէր բոլոր անոնք որոնք իրենց պարտականութեանց մէջ կը թերանային, այս մասին ազգ* մը փակցուեցաւ պատերուն վրայ.—

Ազգ. Միութեան Ազդը

«Հայ Ազգ. Միութիւնը, Զին. Կեդր. Մարմնոյ հաւանութեամբ Ազգային Գործադիր ատեան մը կազմած է:

«Վերջին ժամանակներուն Ազգին մէջ յառաջ եկած կարգ մը շփացածութիւններն ու անկարգապահութիւնները եւ Ազգ. Մարմիններու դէմ կարգ մը անհատներու լեզուազարութիւնները մեզի ցաւ պատճառած են:

«Սոյնօրինակ դէպքեր ազգին մէջ մեծ խլրտում մը եւ անմիաբանութիւն մը յառաջ բերելու բնօյթն ունին: Ինչ որ թուրքեր չկրցան իրենց թնդանօթներով ու զնդացիրներով ընել, մենք մեր անմիաբանութեամբը զայն պիտի ընենք: Ազգ.

*) Ազգ. զանազան մարմիններ իրենց հրամանները եւ կամ կարգադրութիւնները ծանուցադրով մը ժողովուրդին կը հրապարակէին իրենց ստորագրութեամբն ու պաշտօնական կնիքովը կնքուած:

Գործադիր տեսանք երբեք անտարբեր պիտի չմնայ եւ իր երկաթեայ ձեռքովը պիտի պատժէ այդպիսի վրդովիչները : Այս վայրկեանէն սկսեալ, Գործադիր Ատեանը կը հրամայէ ժողովուրդին որ կենաց եւ մահու այս վայրկեաններուն մէջ իրաքանչիւր անհատ իր ընթացքին ուշադիր ըլլայ : Ոստիկանական եւ Զինուորական վարչութեանց պէտք է հնազանդիլ, բոլոր յանձնախումբերու հրամաններուն անսալ, պաշարի եւ դրամահաւաքութեան դործին դժուարութիւն չհանել, եւայլն :

«Տուներու փլուզումը վերջացած է, փողոցներու մէջ հաւաքոյթներ արդիւրուած են. սուտ գրոյցներ պէտք չէ տարածել, մէկ խօսքով՝ անսպայման եւ սուանց առարկութեան պէտք է հնազանդիլ օրէնքներուն եւ հրամաններուն» :

Ազգ. Գործադիր Ատեան
Ատենապետ

Ա. Գալէմֆեարեան Ա. Լեւոնեան

Պարէնաւորման դործը դիւրացնելու համար Ազգ. Միութիւնը կրկին պաշար հաւաքելու դործին ձեռնարկեց, ամէն անհատի օրական 200 տրամէն, մէկ ամսուան պաշար ձգելէ վերջ մնացածները զնուեցան եւ յանձնուեցան Պարէնաւորման Վարչութեան : Ազգը այն ժամանակ լիտր մը ձաւարը կամ ալիւրը 25 դուրուշի գնեց :

Հայ Մանուկները Կռուի Ժամանակ

Քաղաքական եւ տնտեսական դժբախտութիւններ Հայ գեոատի մանկան մէջն իսկ վաղահաս հնարամտութեան տոկունութեան եւ սպայմաններու յարմարելու ընդունակութիւնները զարգացուցեր էին : Տարագրութեան մէջ սնած ու մեծցած, ահաբեի տեսարաններու ականատես եղած, ոմանք նոյնիսկ իրենց մորթուող մայրերուն եւ քոյրերուն կոկորդներէն ցայտող արեան կարմրութիւնն ու հոգեւարքի հոնգիւնները տեսած ու լսած, չէին ազդուեր նոյն իսկ կռիւի, ոմբակոծութեանց եւ հաւանական ջարդի մը արհաւիրքէն : Այնթապի կռիւները նոյն իսկ անոնց մանկական զուարթամտութիւնները չէին խանգարած : Շատ անգամներ՝ 8-12 տարեկան փոքրիկներ զանազան թաղերէ հաւաքուած ցոյցեր կը կազմակերպէին քաղաքին մէջ եւ ճանճերու պէս կը բղղային փողոցներու ամայութեանց մէջ, իրենց անցքին վրայ միշտ ծիծաղ, խինդ ու կենդանութիւն սփռելով :

Կռիւի ժամանակ, Այնթապի մէջ շրջող մանուկները, խաղաղութեան ժամանակ արհեստաւորի աշակերտներ եղած էին,

խակ պատերազմի ժամանակ զինուոր : 1920-ին ասոնց ամէնքն ալ զինուորագրուած էին , պատնէշներ կը շինէին , քար կը կրէին , ժողովուրդը կը քաջալերէին , իսկ Թուրքին դէմ անէծքներ կը տեղացնէին :

Մայիս ամսուն , ասոնք բանակ մը կազմեցին , շատ զուարճալի էր ասոնց տեսքը , մանաւանդ կռիւի մտայլ օրերու խինդն ու զուարճութիւնը : 20-30 փոքրիկներ զինուորական շարքի մը մէջ զինուորական համաչափ քալուածքով կը քալէին , իրենց դուռիք աւելի չափահաս պատանի մը հրամանատարի պաշտօն կը կատարէր որուն հրամաններուն ընդհուպ կը հնազանդէին զինուորականի մը փութկոտութեամբ : Գալով զինուորներու կերպարանքին , ոմանք բոպիկ , ոմանք ցնցոտիապատ , սակայն ,

Պատանի Մարգիկներու Խումբ մը Հերոսամարտի Ատեն

եւ ոչ մին անդէն , տախտակէ հրացաններ ուսերնուն վրայ , իսկ լաթի կտորներէ շինուած փամփոշտակալներուն մէջ՝ պարպուած փամփոշտներու պարկուճներ աջ ու ձախ ուսերնուն նետուած : Նոյնպէս խաւաքարտէ ուռմբեր , թիթեղեայ օդանաւեր , տախտակէ զնդացիրներ , գաւազանի վրայ հեծած ձիււորներ , ահա այս էր իր ընդհանուր դիմերուն մէջ այս վարմանալի խմբակին պատկերը որ դրեթէ ամէն օր կը շրջէր շուկաներու եւ փողոցներու մէջ ամէն տեղ ծիծաղ ու ժպիտ սրբուելով :

Ասոնցմէ մին , հետագային 15-16 տարեկան պատանի մը կարմիր Սաշի ճակատէն , պնդեց պատնէշ շինելու գործին ամենավտանգաւոր մէկ կէտին մէջ աշխատիլ , յաջողեցաւ բայց դժբախտաբար անդգուշութեամբ զնդակէ մը դիտապաստ ինկաւ , մեծ վիրշտ եւ յուզում պատճառելով իր շուրջ գտնուող զինուորներուն որոնք իր մատաղատի մարմինը փոխադրեցին

Ձին. Մարմնի պաշտօնատուներ եւ զինուորական երգով թա-
ղեցին :

Մայիս 20-25

Մայիս 20-ին Գօլօնէլ Տիւպիէօլը Քիլիս վերադարձած ու
ապա աւելի մեծ ոյժով մը դէպի Այնթապ ելլելու պատրաս-
տուած ըլլալուն մասին շրջող զրոյցներ Հայ հասարակութեան
քիչ մը կորով եւ յոյս ներշնչեցին : Թուրքեր դարձեալ «գօն-
վուալի» առաջը կարելու համար ճամբայ ելած էին : Այս բանը
կը հասկցուէր Թուրքերու տկար հրացանաձգութիւններէն :
Գիշերուան սկիզբը ժամ մը կրակեցին Մարտինէն ու շրջակայ-
քէն ու ապա լռեցին :

Մայիս 21-ին Փրանսական օդանաւ մը Գօլօնէլ Տիւպիէօլ-
րի Քիլիսէն մեծ ոյժով մը դէպի Այնթապ ճամբայ ելած ըլլա-
լուն լուրը բերաւ, ի մեծ ուրախութիւն Հայերուն, որոնք ան-
համբեր կ'սպասէին անոր սարէնին :

Փրանսացիք բուն թնդանօթաձգութեամբ մը ոմբակոծե-
ցին Թուրք «գօնվուա» մը որ Այնթապ սազմամթերք կը փո-
խազրէր : Կարաւանը ցիրուցան եղաւ եւ Թուրքեր մեծ կորուստ
տուին :

Մայիս 22-ին արդէն Փրանսական ոյժեր ճամբայ ելած եւ
հարաւային կողմէն քաղաքին մօտեցած էին եւ անոնց թնդա-
նօթներուն ձայնը կը լսուէր հեռուէն : Թուրքեր Այնթապ-Քիլիս
ճամբուն արեւելեան կողմը գտնուող Ադ-պապա ըսուած լեռն
ու արեւմտեան կողմի Քէօրքիւնի բլուրները կատարելապէս
բռնած են : Գօլօնէլ Տիւպիէօլրի զօրաբաժինները էլմալը եւ
Մըշմըշ բլուրներու կողերուն վրայ խարսխած իրենց կեդրոնը,
յառաջ կ'ընթանային դէպի Կէնէյիկի բլուրները : Միւս կողմէն
Ադ-պապա լեռը յարձակումով մը դրաւելով՝ Փրանսացիք
Թուրք չէթէներուն ամէն կողմերէն մեծ հարուած մը կուտա-
յին որոնք պատերազմի դաշտին վրայ անհամար զիակներ եւ
վիրաւորներ ձգելէ վերջ կը քաշուէին Այնթապի հիւսիսային
կողմը : Պատերազմը ամբողջ օր մը տեւած էր :

Հետեւեալ օրը, Մայիս 23-ին, թնդանօթի ձայներ աւելի
որոշ լսուեցան, կէսօրէ վերջ Հայ բանրեր մը քաղաք հասնե-
լով Տիւպիէօլրի ոյժերուն Այնթապի շատ մօտիկ տեղ մը
գտնուած ըլլալուն մասին տեղեկութիւններ տուաւ : Փրանսա-
ցիք իրիկուան մօտ քաղաքին շրջակայքը կարգ մը կէտեր ուժ-
բակոծեցին : Մարտինի որբանոցէն կազմակերպուած ոյժ մըն
ալ Ղուրպան Պասպան կրկին դրաւելով՝ հօն կարգ մը ամբու-

թիւններ շինեցին,* եւ կարգ մը կարեւոր կէտեր եւս քաղաքի ոյժերուն կողմէ գրաւուեցան որպէսզի Տիւպիէօլըի Այնթապ մուտքը դիւրանայ: Գիշեր ատեն 30-40 Հայ զինուորներ քաղաքին հիւսիսային կողմը արշաւանք մը կատարեցին թրքական թնդանօթը գրաւելու համար, բայց ասոնք հազիւ թէ քաղաքէն հեռացած էին, քառորդ ժամ վերջ փողի շարագուշակ ձայն մը լսուեցաւ: Ժամը 9-ի ատեններն (ը. ե.) էր. հայկական դիրքերու դէմ յարձակումի սեւէ նշան չկար, սակայն քաղաքին հարաւ-արեւելեան կողմէն հրացանաձգութեանց ահուկի ձայն մը կը լսուէր, իրենց ուժգնութիւնն ու թափը կորսնցուցած հարիւրաւոր զնդակներ սուլելով մութին մէջէն կ'իյնային քաղաքիս տանիքներուն վրայ, հաղարաւոր դէնքեր դէմ առ դէմ կը շառաչէին. Գօլօնէլ Տիւպիէօլը Այնթապ կը մտնէր քաղաքիս հարաւային արեւելեան կողմէն. Թուրքեր անակնկալ յարձակումով մը «զօնվուա»ն գրաւելու փորձ մը բրած էին Սամսազ թէփէի կողմէն: Բայց հակառակ անոնց ճիղերուն «զօնվուան» առանց կարեւոր կորուստ մը տալու ժամ մը կռիւ մղելէ վերջ կը մտնէր Այնթապ: Միմիայն Հայերուն քանի մը կառքերը ետեւ մնացած էին, քանզի ծանր բեռներով լեցուած, ձիերը չէին կրցած բլուրն ի վեր քաշել զանոնք եւ կառասպանները կառքը ձգած ձիերն առնելով եկած էին քաղաք:

Այս լքուած կառքերը հետեւեալ օր իրրեւ պատերազմական աւար կը փոխադրուին քաղաք, եւ Թուրք ժողովուրդը լսելով որ դեռ բազմաթիւ կառքեր կան բերուելիք, մեծ բազմութեամբ մը կը դիմէ դէպի Սամսազ թէփէն, ընկերակցութեամբ շատ մը զինեալ չէթէներու: Ֆրանսացիք պատնէշներու ետեւ չէին տեսնուեր, որոնք առջի գիշերուան պատնէշները ձգած քիչ մը եւս առաջ անցեր էին դէպի Սամսազ թէփէի գաղթը. Թուրք խուժանը կարծելով թէ այդ տեղեր Ֆրանսացիներ չկան եւ թալլուելիք պարէններ ու կարասիներ կան, անվախ կերպով կը դիմէ դէպի բլուրին գաղաթը. որոշեալ կէտին դեռ չհասած Ֆրանսական համադարկ մը կ'սկսի եւ Թուրքեր ահազին քանակութեամբ մեռեալներ ու վիրաւորեալներ ձգելով՝ բլուրին կողմն ի վար՝ կը վերագտնան քաղաք: Քանի մը կառք պարէն քանի մը տասնեակ մարդու կորուստ արժած էր իրենց:

*) Ֆրանսացիք Ղուբայան Պապան գրաւելով իրենց Մայիս 2-ի կռիւին հոն ինկած զինուորներու յօշոտուած եւ շուներու կեր եղած դիակներէն մաս մը գտան: Թուրքեր զրած էին թէ կրօնական ծիսակատարութեամբ թաղած էին, մինչդեռ բաց դաշտին մէջ այդպէս ձգուած էին:

Գօնվուան 3½ օրուան մէջ կը հասնէր Այնթապ, ինչպէս ըսինք Թուրքերուն կորուստը անհաշուելի էր: Ի մէջ այլոց շատ մը բարձրաստիճան սպաներ մեռած էին: Այս կռիւներու ատեն մեռաւ նաեւ Սէօյլէմէզ զատէ Մահմուտ անուն Այնթապցի հայտաեաց մուլեռանդ Թուրք մը որուն զրպաններէն անուեցան կարգ մը հայերէն նամակներու թարգմանութիւններ: * (Այս մարդը հայերէն գիտէր):

«Գօնվուան» Հայերուն համար շատ քիչ բան մը բերած էր, այդ մասին Մայիս 24-ին, ժամը 8:30-ի ատենները (ը. ե.) Գարիթէն Բընօն Ազդ. Միութեան ներկայանալով հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ.

«Ներկայ պայմաններու տակ քաղաքին Հայ բնակչութեան պարէնաւորման խնդիրը ծայր աստիճան դժուար է, հետեւաբար Գօլօնէլ Ապատին անհրաժեշտ կը նկատէ որ այս «գօնվուա» յով 6,000 անձեր մեկնին քաղաքէս. տեղւոյս Փրանսական իշխանութիւնը զանոնք Քիլիս պիտի փոխադրէ ապահովութեամբ: Քիլիս ժամանելէ վերջ ժեներալ տը Լա Մօթ ասոնց պարէնաւորման, բնակութեան եւ կամ ապահովութեամբ ուրիշ տեղեր փոխադրութեան համար պէտք եղած կարգադրութիւնները պիտի ընէ: Հաւանաբար այս մեկնողները Քիլիսէ Ատանա, Պէյրութ կամ Իսթէնուլըն փոխադրուին: Այս կարգադրութեան միակ պատճառը սա է որ ներկայ պարագաներու տակ անկարելի է այսքան բազմութիւն պարէնաւորել Քիլիսէն փոխադրուելիք դոյզն ինչ պարէնով:

Վերոյիշեալ խնդրին շուրջ կարծիք առնելու համար Տ. Ն. քհնյ. Թավուզճեան, Տոքթ. Գ. Արսլանեան եւ Յ. Մուրատեան զրկուեցան Տոքթ. Շէփրրաի եւ Տոքթ. Լէմպրթի մօտ, որոնք Գօլօնէլ Ապատին հետ տեսակցութիւն մը ունենալէ վերջ հետեւեալը յայտարարեցին.—

Կարգ մը Հայերու մեկնումի հարցը

«Մենք եւս ներկայ պայմաններու տակ անհրաժեշտ կը տեսնենք պարէնաւորման տեսակէտով մաս մը ժողովրդեան քաղաքէս մեկնումը եւ այս մասին Փրանսական կարգադրութիւն-

*) Վերոյիշեալ նամակները Բորբոսեան Յովսէփ անուն Հայ մը Հալէպէն կը բերէր որոնք Ազդ. Միութեան, Տէր Ն. հայր Թավուզճեանի եւ կարգ մը ուրիշներու ուղղուած էին, սակայն ճամբան Կարմիր Սաչի ինքնաշարժը ուշ ատենին մնալով Թուրքերու կողմէ գերի կը բռնուի. Ամերիկացիներն ու անգլիախօս Հայ մը ազատ արձակուելով, Բորբոսեանը կը բռնեն եւ պատառ-պատառ կ'ընեն: Գրպանէն հանուած նամակները շատ հաւանական է վերոյիշեալին յանձնուած էին թարգմանուելու համար:

նը, անհրաժեշտութեան մը հետեւանքն է: Գօլօնէլ Ապատին սպահովեց այս մեկնելիքներուն մինչեւ Քիլիս անվտանգ հասնելը: Քիլիս հասնելէ վերջ անոնց պարէնաւորման, բնակութեան եւ սպահով տեղեր փոխադրութեան համար ժեներալ տը Լամօթը պէտք եղած կարգադրութիւններն ըրած է»:

Նոյն այս գիշեր խառն ժողով մը գումարուեցաւ, Ֆրանսացիներուն փոխադրել ուղած 6000 անձի խնդրոյն շուրջ, եւ Տ. Ն. հայր Թափուզճեանի հետեւեալ բանաձեւը ընդունուեցաւ. — «Բոլոր մեկնիլ փափաքողներուն թոյլ պիտի տրուի, միայն թէ այն անձերը որոնք քաղաքիս ինքնասպաշտպանութեան գործին մէջ օգտակարութիւն ունին եւ անոնց տեղը մի ուրիշը չի կրնար բռնել, «դօնթրօլ» ըլլալով պիտի արգիլուին: «Գօնթրօլ»ի գործը երեք հոգիէ կազմուած մասնախումբի մը պիտի յանձնուի, որոնցմէ մին Ազգ. Միութենէն, մին Զին. Մարմինէն եւ երրորդը ժողովուրդէն պիտի նշանակուի: Մեկնողներ իրենց պարէնները Պարէնաւորման Յանձնախումբին ծախելու եւ զէնքերն ալ Զին. Մարմինին յանձնելու ստիպուած են»:

Մայիս 25-30

Ազգ. Միութիւնը Մայիս 25-ին վերոգրեալ բանաձեւին համեմատ մաս մը բնակչութեան գաղթելուն մասին ծանուցադրեր փակցուց: Այս լուրը շատ գէշ ազդեցութիւն ըրաւ Հայ հասարակութեան վրայ: Օրերով աշխատիլ, գիշեր ցերեկ տքնիլ ու որմածակերուն առջեւ թշնամիին դնդակներուն կուրծք տալ առանց ելքի կամ վախճանի մը յանգելու եւ ապա տարադրութեան ցուպը կրկին ձեռք առնել այս հասարակական զրկանքներու ամենաահաւորն էր:

Անոնք սպառնալիցի մօտ հրաժեշտ կուտային իրենց սիրելիներուն ու ծանօթներուն: Կիներու լացը, էրիկ մարդոց անէծքը, մանուկներու ճիշը իրար խառնուած քստմնեցուցիչ տպաւորութիւն մը կը ձգէին գիշերային խոր լուութեան մէջ: Ահա քիչ վերջ մեկնեցան անոնք: Հեռացաւ այս վշտահար կարաւանը եւ կարծես մարդ տակաւին կը լսէ ծառերու խշրտութիւն մէջէն անոնց ողբն ու կոծը, որ գիշերային մեղմ հովի մը թեւերուն վրայ հետզհետէ կը նուաղէր, կ'անհետանար:

Ֆրանսացիք որոշած էին դոնէ Այնթապի բնակչութեան կէսը փոխադրել «գօնվուա»յով: Ազգ. Միութիւնը սպառնալիցի պատասխանատուութենէ մը ազատ ըլլալու համար, սակայն, որքան ալ աշխատեցաւ, Ֆրանսացիներէն խոստումի թուղթ մը չկրցաւ առնել: Ֆրանսացիք զբաւոր (պաշտօնական) հազորագրութիւն մը չունեցան Հայերուս հետ:

Մայիս 26-ին Ազգ. Միութիւնը որոշեց մթերանոց մը հաստատել ուր պիտի պահուէին մեկնողներու անփոխադրելի կահկարասիքը: Նոյնպէս արգիլեց պիտտակի ազատ վաճառումը եւ գայն իր հսկողութեան տակ առաւ:

Մայիս 27-ին Ժեներալ ար Լամօթ սաւառնակով Այնթապ ժամանեց, որուն հետ տեսակցութեան համար ներկայացան՝ Արթ. Տ. Ն. քհնյ. Թափուզճեան, Տոքթ. Գ. Արսլանեան եւ Տիար Յ Մուրատեան: Վերոյիշեալներ Ժեներալին պարզեցին քաղաքիս պարէնաւորման եւ մաս մը Հայերու Քիլիս փոխադրութեան խնդիրը: Ժեներալը յայտարարեց որ, իրենք քաղաքը պարսելու բնաւ դիտաւորութիւն չունին, իսկ մաս մը բնակչութեան գաղթել տալուն մէջ՝ իրենց միակ նպատակը եղած է պարէնաւորման դժուարութիւնները թեթեւցնել: Այդ նպատակաւ ալ, նախորդ «գօնվուա»յով մաս մը Հայեր փոխադրուեցան: Ինք կը յանձնարարէ որ Այնթապ մնան միայն անոնք որոնք ինքնապաշտպանութեան դործին համար անհրաժեշտ են, մնացեալները կրնան առայժմ մեկնիլ եւ Քիլիս մեկնողներուն ապահով վայրեր՝ ինչպէս Ատանա կամ Պէյրութ՝ փոխադրութեան գործը երաշխաւորուած է, եւայլն:

Ժեներալի այն հարցման թէ՛ ներկայ պարէնով մնացեալ հայութիւնը որքա՞ն կրնայ դիմանալ, Հայեր պատասխանեցին, որ թէ 3,000 հոգի եւս մեկնին, մնացեալ 8,000-ին համար ներկայ պարէնը կրնար 30 օր բաւել: Ժեներալը կը խոստանայ մինչեւ 30 օր պարէնաւորման գործին օդնել Հայերուն:

Հայ ներկայացուցիչներ երբ Ժեներալէն հրաժեշտ կ'առնէին, անիկա հետեւեալ լրազրական տեղեկութիւնները տուաւ.

Ա. Իզմիրն ու Թրակիան Յոյներուն տրուած են:

Բ. Հայաստանը Հայերուն տրուած է, բայց դեռ սահմանները գծուած չեն, սակայն ինք որոշ գիտէ թէ Վան, Էրզրում, Պիթիլիս նահանգները մէջը պիտի ըլլան անպայման:

Գ. Իսթէնաթրունէն մինչեւ Մարտին, Պաղտատի գծէն դէպի հիւսիս 60 քիլօմէթր հեռաւորութեանց վրայ գտնուող բոլոր հողամասերը Փրանսացիներուն տրուած են, իսկ Սիւրիան Փրանսական գաղթավայր մը պիտի ըլլայ:

Դ. Ատանայի նահանգին վիճակը անորոշ է, սակայն ինք կը կարծէ թէ Թուրքերուն պիտի տրուի:

Այս տեսակցութեան յաջորդող Փրանսական անուշեղէններն ալ ճաշակելէ վերջ, մեր ներկայացուցիչները կը վերագառնան եկեղեցի:

Մայիս 28-ին Ազգ. Միութիւնը Գօլօնէլ Ապատին հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ, ուր Ապատին յայտարարեց թէ

ժեներալ տը լա Մօթէն ստացած նամակէ մը կ'իմանայ որ կուրոյի եւ Մ. Քէմալի պատուիրակներուն հետ Մայիս 31-էն սկսեալ 20 օրուան զինադադար մը կնքուած է. զինադադարի մանրամասնութեանց համար Թուրք սպաներու եւ տը Լամօթի հետ Քիլիս բանակցութիւններ պիտի կատարուին: Գօլօնէլը կը հրամայէ կրակը դադրեցնել, եթէ Թուրքեր տգիտութեամբ կրակեն իսկ, պէտք չէ պատասխանել, Հայեր պէտք է իրենց դիրքերուն վրայ արթուն կենան եւ ամբողջեանց գործը շարունակեն:

Ահաւասիկ այդ օրերուն Ազգ. Միութեան կողմէ փակցուած ազգի մը պատճէնը.—

Ա Ձ Գ

«Այս առաւօտ սաւառնակէն առնուած նամակէ մը ժերերալ կուրոյի եւ Մուսթաֆա Քէմալի կողմէ նշանակուած սպաներու միջեւ զինադադար մը կնքուած է Մայիս 31-էն մինչեւ Յունիս 20, տեղական պայմաններու շուրջ որոշման մը յանգելու համար, Քիլիսի մէջ ժեներալ տը Լամօթին հետ բանակցութիւններ պիտի ըլլան, ուստի հրացանաձգութիւնք միանգամ ընդմիշտ պէտք է դադրին»:

ՀԱՅ Ա.ՁԳ. ՄԻՈՒԹԻԻՆ

«Ինքնապաշտպանութեան գործին համար ամէն մտրդ իրեն արուած գործը անպայման պէտք է կատարէ, հակառակ պարագային օրական կէս մէճիտ տուգանք պիտի վճարէ»:

ՆՈՅՆ

Մայիս 29-ին ժեներալ տը Լամօթ եւ Գօլօնէլ Ապատին հետեւեալը կը յայտարարեն Ազգ. Միութեան.—

«Մուսթաֆա Քէմալ Փաշայի զիմուժին վրայ ժեներալ կուրօն Թուրքերու հետ զինադադար կնքեր է Մայիս 31-էն սկսեալ մինչեւ 20 օր: Զինադադարի պայմաններուն մասին խորհրդակցելու համար Թուրք պատուիրակներ իմ մօտս պիտի գան: Մեր զինադադարի պայմաններուն ամենակարեւորներէն մին պիտի ըլլայ Թուրքերուն, Հայոց համար պէտք եղած պարէն տալու խնդիրը: Ես այն զօրաւոր հաւատքն ունիմ որ այլեւս այս քաղաքին համար խաղաղութեան զոները բացուած են, ժողովուրդին անդորութիւն եւ չափաւորութիւն կը յանձնարարեմ: Եթէ երբեք Թուրքեր մեր զինադադարի պայմանները չընդունին եւ պատերազմը կրկին սկսի, մենք մինչեւ հիմա եղածին պէս ասկէ վերջն ալ հոս պիտի մնանք եւ Հայերը պիտի պաշտպանենք, թէպէտեւ ես ասկէ երեք օր առաջ Հայերէն 2000 հոգի եւս Քիլիս փոխադրուելուն ու այսպէսով պարէնաւորման գործին ղիւրութիւն տալու մասին խորհուրդ տուած էի, բայց եւ այնպէս կացութիւնը ներկայիս բոլորովին փոխուեր է, եւ մեր զինադադարի պայմաններուն՝ այս երկու երեք օրուան միջոցին՝ երկուստեք ընդունուելու պարագային՝ Հայերու գաղթելուն պէտք չեմ տեսներ:

«Նախորդ «գօնվուա»յով Քիլիս մեկնող Հայեր ապահով հոն հասեր են եւ Գարիթէն Վիրալի հսկողութեան տակ կ'ապրին եւ կը պարէնաւորուին եւ ես անձամբ իրենց այցելելով տեսայ որ լաւ վիճակի մը մէջ կը զբոնուին: Նայն իսկ Ամերիկացիներուն յանձնարարեցի որ իրենց որբերն ալ հոն պահեն: Առայժմ Թուրքերուն համար այլեւս հիւսիսէն դալիք ոյժ չկայ»:

Կէսօրէ վերջ ժեներալ տը Լամօթի հետ սկզբնական բանակցութեան մը համար, ՄիւթէսարիՓ (Ճէլալէտտին) Էօրֆան Պէյը, ոստիկան մը եւ վեց ժանտարմներ ճերմակ դրօշակներով Փաշա փողոցի դիրքերէն Հայկական քաղաքն անցան. դիրքերուն մէջ Հայ զինուորներ կային, Թուրքեր անոնց չի վստահեցան, ասոր վրայ Ծրանսացի հրամանատար մը կանչուեցաւ որուն հետ միասին Գոլէճ գացին, ժեներալ տը Լամօթի մօտ:

Ծրանսացիներու եւ Թուրքերու միջեւ կատարուած այս բանակցութիւնը 3-4 ժամ տեւեց. Թուրքեր իբրեւ յաղթող կը ներկայանային ու իբր այդ կարգ մը առաջարկներ կը ներկայացնէին, թէ քաղաքին ամբողջ կառավարութիւնը Թուրքերուն պէտք էր արուէր, թէ Ծրանսացիք քաղաքէն եւ Գոլէճէն քաշուելով լեռներու վրայ սեւէ տեղ մը պէտք է բանակէին, այսինքն Այնթապէն քանի մը ժամ հեռուները պէտք է քաշուէին, թէ իրենց՝ Մուսթաֆա Քէմալէն ստացած հրահանգները այս հիման վրայ էին:

Գօլօնէլը այսպիսի առաջարկութեան մը վրայ բարկանալով սա պատասխանը տուաւ, թէ Ծրանսացիք զինազաղար ըսելով հրացանաձողութեանց դադրիլը կը հասկնային եւ ըստ իրենց՝ ժեներալ Կուրոյէն ստացուած հրահանգին, Այնթապի Փրանսական ոյժը Գոլէճ պիտի քաշուէր ու հոն պիտի ամփոփուէր, անոնք քաշուիլ ըսելով այս բանը կը հասկնային. նոյնպէս Ծրանսացիք Մարտինն ու Ղուրպան Պասպան պիտի պարպէին, պայմանաւ որ Թուրքեր հոն չի մտնէին: Թուրքեր իրաւունք պիտի ունենային մտնելու այն դիրքերը որոնք Ծրանսացիներու կողմէ բռնուած էին քաղաքին մէջ, օրինակ՝ Մօնասթըրը, Պէյյազ Ահմէտի օթէլը, Դեղին հիւանդանոցը (Թրքական հիւանդանոց) եւայլն: Այս տարակարծութեանց պատճառաւ բաւական ատեն վիճաբանելէ վերջ, Թուրքեր բաժնուեցան սա որոշումով որ Ծրանսացիներէն մին այդ մասին ժեներալ Կուրոյին պիտի դիմէր, իսկ միւսը՝ Մ. Քէմալի:^{*}

Հոս թարգմանաբար կը դնենք Պր. տը Քէի եւ Մուսթաֆա Քէմալի միջեւ ստորագրուած զինազաղարի պայմանները.—

^{*}) Երբ Էօրֆան Պէյն ու ՄիւթէսարիՓը Հայկական քաղաքին մէջ ժանտարմներ կեցնելու դազափարը յայտնեցին, Գօլօնէլ Ապաաին բարկանալով հետեւեալ խօսքերն ըսաւ. «Էօրֆան Պէյ, դուք կ'ուզէ՞ք անկեղծ հաշտութիւն մը, դուք կը փափաքի՞ք ճշմարիտ խաղաղութիւն մը, պէտք չէ Հայկական թաղերուն մէջ ժանտարմներ լեցնէք, պէտք չէ Հայերուն դպչիք կամ անոնց հետ խնդիր ունենաք»:

Զինադադարի Պայմանները

«Անկորայի մէջ Պր. ար Քէի եւ Մ. Քէմալի միջեւ կայացած համաձայնութեան մը համեմատ, 1920 Մայիս 30-էն սկսեալ թշնամութիւնք պիտի դադարին 20 օրուան համար:

Այս զինադադարին պայմաններն են հետեւեալները.—

Ա. Պօզանդիի եւ Սիսի Փրանսական ոյժերը պիտի քաշուին Մերսին-Ատանա գծին վրայ:

Բ. Այնթապ քաղաքը պիտի պարպուի եւ հոն դսնուող Փրանսական ոյժերը Փրանսական քէմը պիտի քաշուին, պայմանաւ որ ոչ մի նոր յարձակում կատարուի հայկական թաղերու վրայ:

Բոլոր այս պարպումները պիտի կատարուին մինչեւ տասներորդ օր:

Գ. Պատերազմական գերիներն ու քաղաքական պատճառներով ձերբակալուածները պիտի փոխանակուին Փրանսական եւ թուրք զինուորական իշխանութեանց կողմէ յարմար նկատուած ձեւով մը, որոնք այս խնդրին ինչպէս նաև նախորդ երկու պայմաններուն համար իրարու հետ պիտի հաղորդակցին այնպէս որ փոխանակութեան այս դարձը պիտի սկսի եւ վերջանայ զինադադարի սկսած օրէն մինչեւ 10-րդ օրը:

Դ. Հաղորդակցութիւններ, Ատանայի վալիին եւ թուրք իշխանութեանց հետ ազատ պիտի ըլլան ու այս վերջինները իրենց յառաջագահ դունդի սպաններուն հրամաններ պիտի տան վերոյիշեալ կարգադրութեանց իրականացումը ապահովելու համար եւ որոշուած առաջին ու երկրորդ դորարանակներու հրամանատարներուն հետ յարաբերութեանց մէջ մտնելու համար»:

Ինչպէս ընթերցողը դուշակեց, վերոգրեալ զինադադարի պայմանները շատ առաձգական են, ու այդ իսկ պատճառաւ վիճարանութեանց առիթ տուին: Իրականին մէջ այդ զինադադարի նպատակը ուրիշ բան չէր բայց եթէ երկու կողմին համար ալ ժամանակ շահելու, ոյժերը համախմբելու առիթ մը հայթայթել: Թուրքեր, մանաւանդ, այս առիթով իրենց բերքերը պիտի վերցնէին դաշտերէն:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ա. Համազգային Ժողով

Մայիս 30-ին հրացանաձգութիւնները դադրած էին, թուրքեր քաղաքէն ելլելով, արտերու եւ շրջակայ ագարակներուն մէջ կը տեսնուէին ու կարգ մը Հայերուն իրենց դրժ-դոհութիւնը կը յայտնէին այն անտեղի կռիւններուն համար որով Հայ եւ թուրք եղբայրակցութիւնը եղծանուած էր: Ամէն գերքէ կարգ մը գլուխներ սրմածակերէն կամ պատերու քիւերէն վեր կը բարձրանային եւ կը խօսակցէին ու կը վըշտակցէին Հայ կուուողներու հետ, թուրքեր մեծ ակնածանքով կը վերարերուէին Հայերու հետ, իսկ ոմանք երզում կ'ընէին զէնք չվերցնել Հայուն դէմ*:

*) Օրհնեալ զնդակ, ի՞նչ հրաշքներ կը գործես, գայլը գտնուկ կը դարձնես:

Այս ամէնը լաւ էր, սակայն Այնթապի հայութեան համար աւելի ճգնաժամային, չարչարանքէ աւելի դժնդակ օրեր վերապահուած էին, բարոյական տուայտանքի օրեր, որոնք ժողովուրդի մը կեանքը կը կարճեցնեն եւ քամակները կը ծռեն:

Հայ զինուորական հրամանատարութիւնը արդիւնց այն յարաբերութիւններն ու խօսակցութիւնները, որոնք Հայ եւ Թուրք կոուղներու միջեւ կը կատարուէին: Ֆրանսացիք Թուրքերու հետ համաձայնութեան եզր մը դտնելու կ'աշխատէին, Հայոց մասին դեռ ոեւէ կարգադրութիւն չէր եղած: Հայեր կամաց-կամաց իրենց մինակութիւնն ու լքումը կ'զգային ու ապագայ ճակատագրային անորոշութեան մը առաջ՝ հարցական նշան մը կը դնէին:

Ազգ. Միութիւնը Մայիս 30-ին Գօլօնէլ Ապատիին հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ ուր նա հետեւեալ յայտարարութիւնն ըրաւ.—

«Քեներալ Կուրոյի եւ Մ. Քէմալ Փաշայի միջեւ ստորագրուած պայմաններու համեմատ՝ Ֆրանսացիք քաղաքին մէջ դանուոյ զիրքերէն իրենց զինուորները պիտի քաշեն Գօլէճ եւ Ձիթճիի Խարաֆը: Այս գործողութիւնը պիտի կատարուի մինչեւ Յունիս 8, միւս կողմէ Հայկական թաղերը պիտի ենթարկուին Թուրք վարչութեան, որով յիշեալ Թուականէն առաջ Թուրքեր խաղաղ կերպով պիտի մտնեն Հայկական թաղերը: Թէեւ ես շատ զգածուած եմ այս տարօրինակ պայմաններուն վրայ, այսու հանդերձ զինուոր մը ըլլալուս՝ ստիպուած եմ վերէն եկող հրամաններուն հնազանդիլ, հետեւաբար այս կէտը ձեր ուշադրութեան յանձնելով կ'սպասեմ ձեր պատասխանին»:

Ժողովը բացուեցաւ Մայիս 30-31-ի գիշերը ժամը 9:30-ին: Ներկայ էր քաղաքիս ամբողջ մտաւորականութիւնը, 66 հոգի, եկեղեցւոյ աւանդատան մէջ: Նախագահը Տ. Ներսէս քհնյ. Թավուզճեանն էր. ժողովարահին մէջ մեռելային լութիւն մը կը տիրէր, ամէնուն մտքին մէջ չարչրկող գողափարի մը վերիվայրումները ասեղամուռնչ փոթորիկի մը տատանումներուն պէս կ'ալեկոծէին ներկաներուն անբիծ ճակատները. պոստուն յօնքերու տակ, փարփլող մռայլ նայուածքներ տխրօրէն սեւեռած՝ կը դիտէին նախագահին սեւազդեոտ կերպարանքը: Տարբա՛խտ ժողովուրդ, քանի՛ քանի անգամներ ասանկ անքուն գիշերներ անցուցած ես, չարազէտ ճակատագրէն ելք մը, լուծում մը դտնելու համար: Այս անգամ ամբողջ ժողովուրդի մը կենաց եւ մահու խնդիրը հազարաւոր կեանքերու, մանուկներու, որբերու, ծերերու փրկութիւնը եւ կամ մահը պիտի վճուուէր: Սխալ քայլ մը՝ ծերերու անէծքը, բըռ-

նաբարուող կանանց հեկեկանքն ու սրբերու սրաածմլիկ աղա-
ղակները պիտի թափէին երիտասարդներու գլուխներուն :

Ներկաներու մեռելատիպ դէմքերուն վրայ յուսահատու-
թեան, կաաաղութեան ու անէծքի արտայայտութիւն մը կը
նշմարուէր : Վերջապէս լուութիւնը խղուեցաւ, ներկաները խո-
րունկ երազէ արթնցողի մը պէս սարսուացին, Տէր Հօր հատիկ
հատիկ թափուող խօսքերը որոտման ճայթիւնի մը պէս կը շա-
ռաչէին աւանդատան կամարակապ ձեղունին ներքեւ :

Նախազահին խօսքերը հետեւեալներն էին. — «Այսօր Գօ-
լօնէլ Ապատին Ազգ. Միութեան՝ գինաղաղարի մասին հետեւ-
եալ տեղեկութիւնները տուաւ : Ըստ Ժեն. Կուրոյի եւ Մ. Քէ-
մալի միջեւ կնքուած գինաղաղարին, Ֆրանսացիք Մարտինէն,
Ղուբպան Պապայէն, Դեղին հիւանդանոցէն, Պէյազ Ահմէտի
օթելէն եւ Լատինաց եկեղեցիէն պիտի քաշուին ու միմիայն
Գոլէճի եւ Չիթճի խարաֆին մէջ ամփոփուելով պաշտպանու-
ղական դիրքի մը մէջ պիտի մնան : Նոյնպէս, ըստ Թուրքերու
պահանջին, Հայեր պէտք է պատնէշները վերցնեն եւ յանձնուին
Թուրք կառավարութեան, որովհետեւ Հայկական քաղաքը այլ-
եւս Թուրքերուն կը պատկանէր, մզկիթներն ու պահականոց-
ները իրենց նախկին տէրերուն պէտք է վերադարձուին, եւ
քաղաքը պէտք է ստանայ իր Ապրիլ մէկէն առաջ ունեցած վի-
ճակը, Թուրքեր Ֆրանսացիներն ալ ստիպեր էին որ Գոլէճէն
քաշուին բայց անոնք մերժած են այս առաջարկը եւ պիտի մնան
հոն : Գօլօնէլը գինաղաղարի պայմաններէն Հայերու վերաբե-
րող մասը հաղորդելէ վերջ, այդ մասին մեր որոշման կ'սպասէ
եւ ի մէջ այլոց մեզ կը վստահացնէ որ Թուրքեր մեզի ուեւէ
չարիք պիտի չընեն» :

Այնթապի մտաւորականութիւնը ահա այս խնդրոյն հա-
մար հաւաքուած էր, որոշելու համար, թէ Հայեր պէ՞տք էր
որ Թուրքերուն յանձնուէին, պէ՞տք էր որ պատնէշները փլցը-
նէին, պէ՞տք էր որ թուլատրէին Թուրքերուն որ իրենց քթին
տակը մտնէին, պէ՞տք էր որ յանձնէին այն մզկիթները որոնք
այդքան դոհողութիւններով ձեռք ձգուած էին եւ Հայկական
ինքնապաշտպանութեան ամենաամուր կռուանները կը կաղ-
մէին :

Պորունկ լուութենէ մը վերջ շատեր արտայայտուեցան :
Ի մէջ այլոց, Տոքթ. Շէփըրա, Տիարք Յովհ. Լեւոնեան, Յ.
Գարամանուկեան, Թ. Քիւփէլեան, Տոքթ. Յ. Միսիրեան,
Տոքթ. Գ. Արսլանեան, Ն. Ֆրսթրզճեան, Յ. Մելքոնեան եւ
այլք : Այս զանազան զաղափարներու արտայայտութիւնները
կը բարձրանային եւ ելեքարականութեամբ լեցուն ամպերու

պէս իրարու կը դարձնուէին : Ժամեր կը սահէին եւ կարծես թէ հաւատաքննութեան չարազուշակ ատեաններէն մին կազմուած էր , որ զիշեր ատեն , առանց սեւէ լուծում մը դանել կարենալու կ'երկննար : Վերջապէս դանդաղի ձայն մը ժողովականները լուսութեան հրաւիրեց . քիչ վերջ բանաձեւներ առաջարկուեցան , որոնցմէ հետեւեալը քուէներու մեծամասնութեամբ ընդունուեցաւ . —

Ա. Կը պահանջենք սքաքուֆոյի պահպանումը :

Բ. Մեր զիրքերուն մէջ պիտի մնանք զինեալ եւ պիտի չթուլատրենք թուրքերուն որ մեր պատնէշներէն ներս անցնին :

Գ. Մեր պարէնին ապահովութիւնը :

Դ. Մեր այս երեք պահանջներուն զոհացում չտրուելու պարագային , երեք «գօնվուա» յով Այնթապէն պիտի մեկնինք :

Այս պայմանները հետեւեալ օր առտուն պիտի մատուցուէին Գօլօնէլին չորս ներկայացուցիչներու կողմէ : Ժողովը փակուեցաւ շատ ուշ , կէս զիշերէն վերջ :

Հետեւեալ օրը , Մայիս 31-ին , ամբողջ Հայկական քաղաքը սուգով մը համակուած էր , մարդիկ ախորժէն կը դեղերէին փողոցներուն մէջ , իսկ ոմանք զանազան փողոցներու բերաններուն շուրջ հաւաքուած , նախորդ զիշերուան ժողովին որոշումներուն մասին կը խօսակցէին :

Այս եւ ասոր հետեւող քանի մը օրեր Այնթապի հայութեան կեանքին ամենէն ահազդեցիկ օրերը կը կազմէին , որոնց նմանը չէր պատահած նոյն իսկ 1915-ի տարազրութեան դժընգակ տարիներուն :

Ժողովուրդը յուսահատելով , սկսաւ մեկնելու պատրաստութիւններ տեսնել . ոտքը բոպիկ , զլուխը բաց 12,000-ի մօտ ժողովուրդ մը քալելով պիտի մեկնէր դէպի Քիլիս , իր 2-3 օրուան բաւող հացը շալկած : Փոխադրութեան միջոցներէ զուրկ , իրեն համար անհրաժեշտ սեւէ կարասի պիտի չկրնար առնել իրեն հետ , այս դիտնալով՝ ոմանք սկսան իրենց ունեցածը չունեցածը կոտրել թափել , այրել ու փճացնել , որպէսզի իրրեւ աւար թուրքերուն չմնային :

Գօլօնէլը երբ իմացաւ Հայ հասարակութեան այս ջղազրդիւ փրճակը , շատ գէշ ազդուեցաւ : Իսկ երբ Հայ ներկայացուցիչներ նախորդ զիշերուան բանաձեւը ներկայացուցին Գօլօնէլին , սապէս արտայայտուեցաւ . —

«Ձեզի զանդուածային զաղթ չեմ յանձնարարեր , անոր վտանգները շատ են եւ ձեզի համար կորստարեր կ'ըլլայ , միայն թէ այն երեւելիները՝ Ազգ . Միութիւն , Ձինուորական Մարմին , որոնք ուղղակի կամ անուղղակի թուրքերուն վրէժխրնդ-

րութեան ենթակայ կրնան ըլլալ՝ թող մեկնին յառաջիկայ «գօնվուա»յով : Քանի որ զինադադարը կնքուած է , եւ Ֆրանսան իր ստորագրութիւնը դրած է , ստիպուած ենք գործադրել :

«Ես չեմ կարծեր որ թուրքեր հաւաքական ջարդ մը ընեն , քանի որ այդ կը նշանակէ զինադադարի խզում , հետեւաբար միջին ճամբան երեւելիներու , զինուորներուն ու անոնց ընտանիքներուն մեկնումն է» :

Ասոր ի սրտասխան , Տ . Ն . քհնյ . Թավուզճեան հետեւեալ ձեւով կ'արտայայտուի .

«Թուրք կառավարութեան համար քաղաքական յանցաւորներ չկան : Ամէն մէկ Հայ անոր աչքին միեւնոյն արժէքով կը ներկայանայ , մեծ ու պզտիկ բոլորն ալ հաւասար չափով վտանգաւոր են իրեն համար եւ որոնք մի առ մի փճացնել իր մեծագոյն նպատակներէն մին պիտի ըլլայ : Գալով այն դադարին թէ Ադղային մարմիններ եւ զինուորական պետեր մեկնին Այնթապէն , այդ անկարելի է , որովհետեւ մենք ժողովուրդը կռիւի խրախուսելէ վերջ , չենք կրնար զանոնք այս դժնդակ կացութեան մէջ թողլով մեկնիլ , եւ եթէ նոյն իսկ այդպիսի բանի մը ձեռնարկելու յանդգնինք՝ ժողովուրդը ամենէն առաջ մեզ պիտի սպաննէ , ուստի մեզմէ մեր ժողովուրդէն չեմք կրնար բաժնուիլ :

Այս տխուր տեսակցութիւններէն Գօլօնէլին ալ սիրտը կը ճմլուէր , սակայն ինչ կրնար ընել , ստիպուած էր վերին հրամաններուն հնազանդիլ եւ քաղաքական անխուսափելիութեան առջեւ տեղի տալ : Ի վերջոյ բաւական մը խորհրդակցելէ վերջ չի կրցան ելք մը գտնել , ուստի Տէր Հայրն ըսաւ . «Ինչ մտածելու ժամանակ կայ ու ժողովրդեան ներկայացուցիչներուն հետ կրկին ժողով մը դումարելով մեր խորհրդակցութեանց արդիւնքը ձեզի կ'իմացնենք» :

Քիլիսէն «գօնվուա»ն այսօր Այնթապ հասաւ . բաւական մեծ քանակութեամբ պաշար բերած էին եւ մեծ յոյսերով կ'օրօրուէին այն Հայեր որոնք 5-600 հոգի փոխադրութեան գործին կը ծառայէին : Անոնք ալ եկան եւ մեր յուսահատութեան մասնակցեցան : 60 օր շարունակ կռուելէ եւ յաղթելէ վերջ իբրեւ պարտուած՝ թուրքին յանձնուիլ , վերստին դաբաւոր թշնամիին ու դահիճին քմահաճոյքին ենթարկուիլ , յաղթել ու յաղթուած նկատուիլ այս մահու չափ կծու եւ դառն էր : Ժողովուրդը խելագարութեան աստիճանին հասած էր : Մեկնողներու առաջին կարաւանը , որոնց մասին կ'ըսուէր թէ Քիլիս հասած եւ հանգիստ են , նոր լուրերէ յայտնի եղաւ որ սրբատաճմիկ վիճակ մը ունին : Ո՞ր կողմ երթալ , մեկնիլ : Վախ-

ճանր մահ, մնաց որ Թուրքին յանձնուիլ՝ ա՛լ աւելի անհան-
դուրժելի եւ միեւնոյն ժամանակ անպատուարեր մահ մըն էր :

Այս սեւ օրերուն մէջ երբ ամէն յոյս կորսուած եւ ամէն
լոյսի մի փոքրիկ նշոյլ չիջած էր, դժբախտ հայութիւնը Թրան-
սացի բարեկամ մը ունեցաւ որը անկեղծօրէն կը վշտակցէր
Հայուն, եւ քաջալերութեան ոչ մի ջանք չէր խնայեր անոնց
այս անել կացութեան ելք մը, ճար մը գտնելու համար : Այս
անձը Գարիթէն Րընօն* էր, որուն հետեւեալ խօսքերը մեծ յոյս
ներշնչեցին Ազգ. Միութեան եւ Զին. Մարմնին :

«Ես կը զարմանամ ձեր կացութեան վրայ. ի՞նչ պատճառ
կայ գաղթելու. ո՞վ կ'ստիպէ ձեզ որ պատնէշները քանդէք :
Ինչ կերպով որ շահաւոր գտնէք՝ այդ կերպով համաձայնեցէք
Թուրքին հետ, մենք մեր օգնութիւնը պիտի չզլանանք ձեզի .
այստեղի հայութիւնը Թուրքին դէմ պաշտպանել՝ մեր պարտքն
է : Գալով զինադադարի պայմաններուն, ես բան մը չեմ հասկը-
նար Կուրույի եւ Մ. Քէմալի միջեւ կայացած այս համաձայ-
նութենէն : Երանի թէ չյաջողէր» :

Բ. Համազգային ժողով

Մայիս 31/1 Յունիս գիշեր, եկեղեցւոյ աւանդատան մէջ,
120 հրաւիրեալներով, ժամը 8:30-ին (ը. ե.) :

Այս ժողովն ալ նախորդին մէկ պատկերն էր, միայն թէ
ժողովականներ այս անգամ առաջուրնէ աւելի ընկճուած եւ
զրեթէ քսանեւչորս ժամուան մէջ աւելի ծերացած էին : Գիշերը
մզմաւանջներէ տանջուած էին ամէնքն ալ եւ վիշտը անոնց
դէմքերուն վրայ ցաւատանջ զիմազծութեան մը արտայայտու-
թիւնը կը ցոլացնէր : Միեւնոյն գաղափարը շարունակ կը շար-
չրրկէր ամէնուն միտքը՝ «Պէ՞տք էր Թուրքին յանձնուիլ» :
Վերջապէս խորին լռութեան մը մէջ Ազգ. Միութեան նախա-
գահ Տ. Ն. հայր Թափուղճեան ոտքի ելաւ եւ ժողովը բացուած
հռչակեց, դէմքը մեռելատիպ գոյն մը ունէր, աչքերուն մէջ
ատելութեան բոց մը կը ճառագայթէր :

Տխուր եւ մեղամաղճոտ ձայնով մը ըսաւ հետեւեալ խօս-
քերը, որ իրականէն աւելի բարձր կը հնչէին այս մեռելային
լռութեան մէջ եւ դամբանականի մը տպաւորութիւնը կը թո-
ղէին : «Պարոններ, մենք Ազգ. Միութեան անգամներս այսօր

*) Այս Գարիթէնը մեծ յարգ ու համարում ունէր Հայերուն վրայ.
անոնց ծառայութիւնները զնահատած եւ զանոնք պաշտպանած էր ընդդէմ
այն սպաններուն, որոնք հայութեան դէմ կարգ մը զրպարտութիւններ
կ'ընէին : Այնթապցիք շատ բան կը պարտին սոյն Գարիթէին որ քաջ պա-
տերազմիկ եւ չափազանց զիւրապրզիւ մէկ մըն էր :

Գօլժօնէլին քով գացինք, մեր նախորդ ժողովին եւ Չինուորա-
կան Մարմնոյն այդ օրուան բանաձեւերը անոր հաղորդեցինք
եւ մանրամասնօրէն բացատրեցինք մեր դիրքը Փրանքօ-Թըր-
քական այս զինադադարին նկատմամբ: Գօլժօնէլը մեզի հետեւ-
եալ պատասխանը տուաւ. «Ես ձեզ կը վստահացնեմ որ Թուրքեր
ոեւէ չարիք մը պիտի չկրնան ընել, ոչ թէ բարի ըլլալուն
համար, ա՛յլ որովհետեւ իրենց քաղաքական եւ ազգային շա-
հը այդպէս կը պահանջէ, ու անոնք պիտի ստիպուին ձեզի
հետ անուշութեամբ եւ մեղմութեամբ վարուիլ»: Մենք ասոր
ի պատասխան ըսինք որ «Թուրքեր նենգամտութեամբ եւ դա-
նազան հնարքներով մեզ զինաթափ պիտի ընեն ու կամաց-կա-
մաց պիտի փճացնեն մեզ. եւ այս բանը այնպիսի կերպով մը
պիտի ընեն որ դուք՝ Ծրանսացիներդ՝ դայն պիտի չիմանաք եւ
եթէ իմանալու ալ ըլլաք՝ միջամտելու անկարող վիճակի մը
մէջ պիտի գտնուիք»: Մեր այս առարկութեան՝ Գօլժօնէլը բան
մը չկրցաւ ըսել եւ միայն թելադրեց որ մեր մէջէն մեկնին
միմիայն անոնք որոնք Թուրքերու կողմէ իբր վնասակար մար-
դիկ ձերբակալուելու հաւանականութեան տակ կը գտնուին:
Մենք այս առաջարկին ալ վէթօ բրինք եւ ըսինք թէ մենք ժո-
ղովուրդը լիելով շեմք կրնար մեկնիլ:»* (Բունն ծափահարու-
թիւն):

«Գօլժօնէլին ջղադրգունութիւնը վերջին աստիճանին հասած
էր, ուստի բարկանալով ըսաւ. — «Ամէնքդ ալ գացէք»:

«Ուստի, Պարոններ, Գօլժօնէլին մօտ մեր այս խորհրդակ-
ցութիւններէն մենք ոեւէ եզրակացութիւն չկրցինք հանել ու
խնդիրը դարձեալ ձեզի կը բերենք, մտածեցէք եւ Այնթապի
հայութեան ճակատագիրը որոշեցէք»:

Ազգ. Միութեան, Չինուորական Մարմնոյ եւ դանազան
վարչութեանց անդամները նկատի առնելով վերոյիշեալ խըն-
դիրները, բացորոշ կերպով խօսեցան եւ պարզեցին իրենց տե-
սակէտները: Նոյնպէս մի քանի օրեր առաջ Ժեներալ տը Լա-
մօթի եւ մի քանի օրերէ ի վեր ալ Գօլժօնէլ Ապատիի, Թուրք
ներկայացուցիչներուն հետ ըրած բանակցութեանց մանրա-
մասնութիւնները պարզուեցան, զինադադարի ձեւին եւ կու-
թեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տրուեցան, թէ Մ.

*) Ծրանսացիք Չինուորական Մարմնոյ պետ Տիար Ասուր Լեւոնեանին
օգնուելով Եզիպտոս մեկնիլ առաջարկեցին, սակայն յիշեալ երիտասարդը,
ինչպէս շատ անգամներ, այս անգամ ալ իր անձնագոհութեան, անկեղծու-
թեան եւ ազգասիրութեան հաւատարմութեամբ մերժելով այս առաջարկը:
Ինչպէս վերջէն պիտի տեսնուի, ժողովուրդը իր յոյսը անոր վրայ դրած
էր եւ ամէն քաջալերութիւն տնկէ կ'ստանար:

Քէմալի եւ Կ. Պոլսոյ օրինական թուրք կառավարութիւնները հիմա միեւնոյն բանը կը ներկայացնէին, իսկ այս զինադադարը ըստ Գօլօնէլին՝ ուրիշ բան չէր բայց եթէ մէկուկէս տարի առաջ թուրք կառավարութեան հետ Համաձայնական պետութեանց կնքած դաշնագրի մը շարունակութիւնը: Ուրեմն, ըստ այս դաշնագրի տրամադրութեան, Ֆրանսացիք ստիպուած էին քաշուիլ քաղաքէն եւ հսկել անոր անդորրութեան, ինչ որ իրենց պարտականութիւնն էր: Այսպէսով թուրքեր Հայկական քաղաքին տիրելու իրաւունք պիտի ունենային, սակայն ռուէ յարձակում եւ կամ զէնքի դործածութիւն՝ հակառակ ըլլալուն զինադադարի պայմաններուն, Ֆրանսացիք պարտաւոր պիտի ըլլային միջամտելու: Մինչեւ Յունիս 8 բանակցութեանց համար հրացանաձգութիւնք դադրած էին, այս ժամանակամիջոցին եթէ զինադադարը յաջողէր մինչեւ Յունիս 20 պիտի շարունակուէր:

Ասկէ վերջ խորհրդակցութեան նիւթ դարձաւ թուրքերու եւ Հայերու ռազմական ոյժը: Հայեր առաջուանէն շատ աւելի զօրաւոր վիճակ մը ունէին, պիտի կրնային Ֆրանսացիներէն լքուած զիրքերն ալ դրաւելով պաշտպանուիլ:

Ժամեր տեւող այս ժողովը միշտ նկատի ունենալով Հայոց, Ֆրանսացիներու եւ թուրքերու իրարու հանդէպ ունեցած քաղաքական զիրքն ու տրամադրութիւնները, հետեւեալ որոշման յանդեցաւ.—

Ա. Աւելի արթուն հսկել մեր զիրքերուն վրայ. երբեք չի թուլատրել թուրքերուն մեր պատնէշներէն ներս անցնիլ:

Բ. Ամէն պայմաններու տակ մեռնիլ մեր պատնէշներուն վրայ, այսինքն պատուաւոր մահ:

Գ. Թուլատրել միմիայն գաղթին անոնց որոնց մեկնումը պիտի չվնասէ ինքնապաշտպանութեան գործին եւ պիտի նպաստէ քաղաքիս պարէնաւորման գործին:

Դ. Ժողովը որոշեց նաեւ, քաղաքիս ընդհանուր կացութիւնն ու մեր ներկայ քրիտիքական վիճակը բացատրող գրութիւն մը ղրկել ժենեւրալ Կուրոյին:

Մայիս 30/1 Յունիսի զիշերուան ժողովին որոշումները հաղորդուեցան ժողովուրդին, բայց բարոյական կորովը թուլցած, ամբօխը յուսահատած, տուներու եւ փողոցներու մէջ անհանգստութեան նշաններ, անքուն եւ մտատանջ զիշերներ, շուկաներու մէջ անբնական առեւտուր, իսկ զիրքերու մէջ Հայ զինուորը մտածկոտ ու գլխիկոր:

Ահա այս էր այդ օրուան ընդհանուր պատկերը: Ժողո-

վուրդին մէջ շրջաբերող խօսակցութիւնները հետեւեալներն էին .—

— Դուք պիտի երթա՞ք :

— Չենք գիտեր :

— Դուք պիտի երթա՞ք :

— Այո՛ , ի՞նչ ընենք , ճամբաներու վրայ մեռնիլ աւելի լաւ է քան Թուրքին յանձնուիլ :

Կառքի մը վարձքը 50 ոսկիի բարձրացեր էր , ոմանք իրենց ընտանիքին մի մասը թողլով միւս մասով հետիտան մեկնելու կը պատրաստուէին , ոմանք իրենց ապրանքներն ու կարասիները Ամերիկացիներուն մօտ աւանդ ձգելու համար դիմումներ կը կատարէին , բայց կը մերժուէին , շատեր իրենց ճամբու ուտելիքէն աւելին ծախու հանած էին , հարիւր զրուշ արժող իր մը 3-4 զրուշի կը ծախուէր , Այնթապի հայութեան համար երկու ճամբայ մնացած էր , մին՝ տարադրութեամբ մեռնիլ , միւսը՝ կռուելով մեռնիլ : Սակայն Ֆրանսացիք կռուելու պիտի չթուլատրէին , այն պատճառով որ , ըստ իրենց՝ Թուրքին հետ կռիւր շարունակել ոչ թէ անոնց դէմ ինքնապաշտպանութիւնը շարունակել պիտի ըլլար , այլ Համաձայնական պետութեանց դէմ ապստամբիլ , ուստի յուսահատ ժողովուրդին համար կը մնար միակ ճամբայ մը , մեկնիլ :

Բ. Համազգային ժողովին սրոշումները հազորդուեցան Գօլօնէիին Յունիս 1, Երեքշարթի առաւօտ , Ազգ. Միութեան եւ Տեղակալ Ա. Լեւոնեանի միջոցաւ , որուն Գօլօնէլ Ապատին պատասխանեց հետեւեալ կերպով .—

«Չինազաղարի պայմաններուն մէջ բարեփոխութիւն մտցնելու եւ Թուրքերու Հայկական քաղաքէն ներս մտնելու պայմանը վերցնելու համար նամակ գրեցի ժենեւալ տը Լամօթին զորս պիտի դրկեմ առաջին սաւառնակով : Թրքական բանակցութեանց պատուիրակներէն Էօրֆան Պէյ այսօր Քիլիս մեկնած է զինազաղարի տեղական պայմաններուն շուրջ բանակցութիւնները յառաջ տանելու համար : Ես յոյս ունիմ որ իմ այս առաջարկս եւ զինազաղարի մասին ձեր սրոշած պայմանները պիտի ընդունուին : Բայց դարձեալ կը կրկնեմ որ ասիկա միայն յոյս մըն է եւ մենք այդ յոյսին վրայ չենք կըրնար դործել , հետեւաբար , նկատելով որ ժողովրդեան ամբողջական գաղթը կորստաբեր է եւ Թուրքեր պիտի կրնան ներս մտնել եւ Հայկական թաղերը իրենց վարչութեան տակ առնել , կը կրկնեմ որ միջին եւ չափաւոր լուծումը այս խնդրին՝ երեւելիներուն , կազմակերպիչներուն եւ զինուորներուն , իրենց ընտանիքներուն հետ վաղուան «գօնվուա»յով մեկնումն է» :

Այս առաջարկը կրկին մերժուեցաւ մեր ներկայացուցիչներուն կողմէ եւ պատասխանուեցաւ թէ՛ եթէ երեւելիները, զինուորներն ու կազմակերպիչները մեկնելու պատրաստուին, բոլոր ժողովուրդը անոնց ետեւէն պիտի իյնայ, հետեւաբար այս զանազանութիւնը անկարելի է: Նոյնիսկ ժողովուրդը մեր վրայ պիտի յարձակի եւ պիտի չձգէ որ մեկնինք, հետեւաբար մենք հոս պիտի մնանք ամբողջութեամբ եւ թուրքերը մեր պատնէչներէն ներս պիտի չձգենք: Գօլօնէյը իր միեւնոյն առաջարկները կրկինց խաղաղութեան անվրդով շարունակութեանը համար, բայց երբեք դորձադրելի չտեսնուեցաւ: Այսուհանդերձ վերջնական «Այո»ն կամ «Ոչ»ը կէսօրէ վերջ հաղորդել խոստացուեցաւ:

Այս տեսակցութենէն վերջ Ազգ. Միութիւնը մունետիկներով եւ յայտարարութիւններով ժողովրդեան ծանոյց որ ամբողջութեամբ Առաջին Ազօթարանին մէջ ներկայ գտնուին, իրենց ճակատագրին որոշման շուրջ խորհրդակցելու համար, որովհետեւ Ազգ. Միութիւնը ժողովուրդի մը կենաց եւ մահու այս վայրկեաններուն մէջ վճիռ մը արձակելու ու անոր դորձադրութեան պատասխանատուութեան տակ մտնելու ի վիճակի չէր զգար ինքզինք: Յարմարագոյնն էր որ ժողովուրդը ինք անձամբ վճռէր իր ճակատագիրը:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Յունիս Մէկի Գ. Համագգայիս ժողով
Բէֆերանտիւմի ձեւով

Հայ ժողովուրդը կուտայ մահուան եւ կեանքի որոշումը

Ժամբ ր. ե. 12 չեղած արդէն խուռներամ բազմութիւն մը Առաջին Ազօթարանին մինչեւ դուրսի բակը լեցուած էր: Ներկայ էին՝ Ազգ. Միութիւն, Զին. Մարմին, մտաւորականներ, կուսակցականներ, խմբապետներ, բանուորներ, արհեստավորներ եւն. եւն.: Ընդամէնը մօտավարապէս 2500 հոգի: Բոլորն ալ այս անլուծելի խնդրոյն լուծում մը տալու, ելք մը գտնելու համար հոն խոնուած էին, ամէնուն ալ միտքն ու ուղեղը օվկիանի մը վերածուած, աչքերը բեմին սեւեռած, յսյսի նշոյլ մը գտնելու մտասեւեռման մէջն էին: Սիրտեր կը տրոփէին. երեւակայութիւնն ու մտածումները կը լայննային եւ կը նեղնային, ժողովրդեան միտքը ճօճանակի մը պէս կը շարժէր ու կը տարուբերէր անցեալին, ներկային ու ապագային միջեւ: Անցեալը կը ախրեցնէր, ներկան կը սարսափեցնէր, իսկ ապագան կը խաւարէր: Վերջապէս ժամբ ր. ե. 12 զարկաւ:

Նախագահ Տ. Ն. քահանան բեմ բարձրացաւ, ժողովուրդը լուսեթեան եւ ուշադրութեան հրաւիրեց եւ խնդիրը ներկայացուց սապէս:—

«Սիրելի ժողովուրդ, հոս հրաւիրուած էք կենսական խնդրի մը շուրջ որոշում մը տալու համար: Ներկայ բազմութիւնը կրնայ ամբողջ քաղաքիս հայութիւնը ներկայացնել. դուք ամէնքդ ալ, առանց խտրութեան, ազատ պիտի ըլլաք ձեր ուղածին պէս արտայայտուելու, բոլորդ ալ պիտի ձայնակցիք, աշխարհի ամենաազատ եւ ամենաքաղաքակիրթ երկիրներու մէջ ժողովրդեան կեանքի եւ մահու խնդիրները ժողովի այս ձեւին տակն է որ վիճարանութեան կը դրուին, ու անոր որոշումներն են որ կը գործադրուին, ուստի մենք ալ ահա այս ձեւին դիմեցինք, որովհետեւ խնդիրը նոյն իսկ ձեր կեանքի եւ մահուան հետ առնչութիւն ունեցող խնդիր մըն է. այս ժողովին որոշման մէջ ոչ մի ազգային մարմին եւ կամ կազմակերպութիւն չեն պատասխանատուութիւն չի վերցնել, ժողովուրդը ինք պիտի որոշէ իր ճակատագիրը եւ ընթացք տայ ու գործադրէ զայն: Թեր ու գէժ կարծիք ունեցող մարդիկ ազատօրէն թող արտայայտուին, մենք մեծամասնութեան ձայնին պիտի հպատակինք. խնդիրը սա է, մեր նախորդ գիշերային ժողովին մէջ հոս մնալ եւ չգաղթելու որոշումը տուած էինք, բայց առտուն տեսանք որ ժողովուրդին մէջ հակառակ շարժում մը կայ: Մեզի ըսողներ եղան թէ նախորդ գիշերուայ նիստին միմիայն զինուորներն են որ արտայայտուեցան, որոնք զգացումի վրայ յենլով խօսեցան, հիմա զգացումէն աւելի միտքը պէտք է գործէ, ուստի հիմա ձեզի առիթ կուտանք ոչ թէ զգալու եւ կամ զգացումով խօսելու այլ մտածելու: Մտածեցէք եւ մեզի պատասխան տուէք: Ահաւասիկ խնդիրը, ուշադրութիւն ըրէք: Ամիսներ առաջ քաղաքիս մէջ յառաջ եկած փոխադարձ անվստահութիւններն ու քաղաքական անապահովութիւնները մեզի մօտալուտ վտանգի մը գոյութիւնը զգացուցին, մենք մեր պարաւոր փորձառութիւններով եւ շատ անգամներ նմանօրինակ գէպքերու ականատեսներ ըլլալու գծրախտութեանց ենթարկուած ըլլալով, անմիջապէս արթուն գանուեցանք, ամէն կարգի զգուշական միջոցներու գիմեցինք, մեր տուներէն եւ խանութներէն փոխադրուեցանք հակառակ Ֆրանսացիներու փափաքին: Մենք առանց նկատի առնելու Ֆրանսացիներու արգելումը, մեր փորձառութեանց ապաւինելով, խմբուեցանք եւ շարժեցանք այնպէս ինչպէս կը տրամադրէր Թուրքերու հանդէպ մեր ունեցած գիտակցութիւնը, այսպէս ընելով խելացութիւն ըրինք ու դո՛հ էղանք: Վեր-

Չսպէս Ապրիլ 1-ի դէպքը պատահեցաւ. Թուրքեր մեր վրայ
 յարձակեցան, իսկ մենք արագ եւ անձնուէր գործունէութեամբ
 մը փոխադարձեցինք եւ պաշտպանուեցանք: Ծնորհիւ Աստու-
 ծոյ եւ մեր քաջերուն, այս 61 օրուան յաղթանակը շահեցանք
 եւ մեր այս կարգադրութեանց համար եւ ոչ մի օր Ֆրանսա-
 ցիներէն խորհուրդ մը կամ թելադրութիւն մը ստացանք:
 Օր մըն ալ իմացանք որ զինադադար մը կնքուած է, ասկէ
 մէկուկէս տարի առաջ ալ ընդհանուր զինադադար մը կնքուած
 էր, հաշտութեան գաշնադրի որոշումներուն ստորագրութեան
 օրը դեռ չհասած: Այս զինադադարը զանազան պատճառներով
 քանի մը ամիսներով եղծանուած է, հիմա Ժեներալ Կուրօն եւ
 Մուսթաֆա Քէմալը համաձայնութեան եկած են, այս հին ու
 կտարած զինադադարը վերստին գոյութեան բերելու համար:
 Զինադադարի պայմաններուն շուրջ բանակցելու համար Ժե-
 ներալ տը Լամօթ Այնթապ եկաւ, երբ իրեն մօտ տեսակցու-
 թեան գացինք մեզի սապէս խօսեցաւ. — «Կացութեան մէջ
 փոփոխութիւններ յառաջ եկան, Թուրքերու հետ զինադադարը
 յաջողուած եւ լմնցած է, ձեզի մի քանի օրեր առաջ պարէնա-
 ւորման գործը դիւրացնելու համար 2-3000 հոգիի գաղթին
 հրաման տուած էի, ա՛լ անոր պէտք չկայ, յուսալից եմ որ ա՛լ
 այս քաղաքին համար խաղաղութեան դռները պիտի բացուին:»

Իսկ գալով իմ կողմէս Թուրքերուն առաջարկուելիք պայ-
 մաններուն, անոր մէջ պիտի գետեղեմ նաեւ Հայերուն պաշար
 տրուելու խնդիրն ու Փրանքօ-Թրքական անջատման դժին
 թրանսպէրսալ փողոցը՝ ընդունուիլը: Ժեներալ տը Լամօթ
 Թուրք ներկայացուցիչներուն հետ տեսակցեցաւ, սակայն սխալ
 հասկացողութեան մը հետեւանքով Թուրքեր Քէմալի, իսկ
 Ֆրանսացիք Կուրօյի դիմելու պայմանաւ բաժնուեցան: Ապա
 Գօլօնէլ Ապատիին հետ տեսակցութիւն մը ունեցանք եւ ան
 մեզի սապէս խօսեցաւ. — «Ըստ Թուրքերու հետ կնքուած զի-
 նադադարի տրամադրութեան, մենք պիտի քաշուինք քաղա-
 քէն եւ պարպելով պիտի յանձնենք անոնց Դեզին հիւանդանո-
 ցը, Օթէլն ու Մօնասթըրը, Հայկական քաղաքը ամբողջու-
 թեամբ Թուրք կառավարութեան պիտի յանձնուի (Ժողովուր-
 դին մէջ յուզում եւ կատաղութեան աստիճանին հասնող բար-
 կութիւն): Մենք Գօլօնէլին պատասխանեցինք թէ «երբ Թուր-
 քեր Հայկական քաղաքին տիրեն եւ ամբողջ հայութիւնը ան-
 ձայն եւ անշուկ ջարդեն, ինչ որ անխուսափելի է, նոյնպէս

*) Սոյն խաղաղութեան դռները տարի մը վերջ, Կիլիկիան պարզուելէ
 վերջ բացուեցան:

երբ Թուրքեր այս առիթէն օգուտ քաղելով իրենց վրէժը լուծելու համար Հայր ամբողջութեամբ բնաջնջելու դադարաւորին գործադրութեան ձեռնարկեն, ինչ որ իրենց անյապ մի փափաքն ու մտադրութիւնն է, դուք պիտի կրնա՞ք միջամտել: Ի պատասխանի, Գօլօնէլը մեզի ըսաւ. «Ի հարկէ ոչ, հասարակ դէպքերու համար բան մը չեմ կրնար ընել»*: Ուստի մենք ըսինք թէ՛ «առանց պատնէշները փլցնելու կը կոռուինք»: Այս դադարաւորը Գօլօնէլին բարկութիւնը գրգռեց եւ մեզի յանձնարարեց, որ քաղաքէն մեկնինք, մանաւանդ անոնք որոնք աչքառու են: Գալով մնացածներուն, անոնց բան մը պիտի չըլլայ, որովհետեւ Թուրքերու քաղաքական շահը այդպէս կը պահանջէ: Մենք մեր առաջադրութեանց մէջ յամառեցանք եւ ըսինք թէ՛ «Թուրքին համար ականաւոր եւ կամ աչքառու մարդ չկայ. Հայ ըլլալը բաւական մեծ յանցանք մըն է Թուրքին համար, եւ թէ ալ՝ ժողովուրդը չի թուլատրեր որ զիրենք զեկավարողներ ներկայ դժնդակ պայմաններու տակ զիրենք լքելով մեկնին»: Գօլօնէլը բարկութեամբ, «բոլորդ ալ գացէք» ըսաւ: Ինչպէս որ կը տեսնէք, միշտ նոյն յանկերդը կը կրկնենք, Գօլօնէլը եւ մենք, ուստի հիմա «րէֆէրանտիւմ»ի ձեւով այս մեծ ժողովը սարքեցինք որպէսզի ձեր փափաքը Գօլօնէլին յայտնենք»:

Վայրկեան մը խոր լռութիւն տիրեց, ահագին բազմութեան մէջէն սարսուռ մը անցաւ: Ժողովուրդը կ'զգար իր ահաւոր կացութեան փափկութիւնը, լինել չի լինելու որոշումը պիտի տար, ո՛ր կողմ որ դառնար՝ միայն մահ ու գերեզման պիտի տեսնէր: Պէ՞տք էր ամէն բան ժամանակի քմահաճոյքին թողուլ: Պէ՞տք էր որոշ ուղի մը գտնել եւ անոր հետեւիլ, սակայն ատոր համար եւ ոչ մէկը ազատ էր, ամբողջ ժողովրդեան կամքն ու փափաքը անձանօթ ոյժի մը ճնշման տակ կը դաւարուէին:

Ժողովուրդին մէջէն մարդ մը ոտքի ելաւ եւ նախազահէն կարգ մը բացատրութիւններ պահանջեց: Անոր յաջորդեց ուրիշ մը, սակայն նախազահը աւելի խիստ ձայնով մը՝ «Մանրամասնութիւն չկայ, ժամանակը կարճ է, պէտք է որոշման մը

*) Եթէ Թուրքեր կամաց-կամաց ոմանք բանտարկելով եւ կամ ոմանք քաղաքէն դուրս հանելով զնգականարէին, այդպիսի դէպքեր միշտ հասարակ պիտի նկատուէին: Հասարակ պիտի չնկատուէր այն դէպքը երբ Հայեր եւ Թուրքեր պատերազմի բռնուէին: Բայց Հայեր պատերազմելու ի վիճակի պիտի չըլլային քանզի Թուրքեր զրաւած պիտի ըլլային բոլոր այն դիրքերը որոնք ինքնապաշտպանութեան համար շատ կարեւոր էին:

յանդիլ. Երկու ճամբայ կայ, մին կամ միւսը, — գաղթել կամ չի գաղթել»: Գարձեալ լուծիւն... Որոշում... վճիռ,, , Գաղթել ու չի գաղթել...:

Թշուա՛ռ ժողովուրդը, մէջքերը կորացած, աչքերը արցունքներէն կուրացած, մաղերը ճերմկած, դրեթէ խենթեցած ուրուականներու նման կը դալարուէր: Տարագրութի՞ւն, Թուրքին յանձնուի՞լ եւ կամ կռուի՞լ. բառեր էին միայն որոնց զարհուրելի մղձաւանջը, անտանելի ծանրութիւնն ու վերջիչումը կ'անդգայացնէին նահատակ ժողովուրդը: Քանի մը վայրկեաններ լուծեամբ անցնելէ վերջ, ժողովուրդին մէջէն երիտասարդ մը* բարձրացաւ եւ լուծիւնը խզեց հետեւեալ խօսքերով. —

«Երբ 1915-ին Թուրքեր մեզ տարագրեցին, Այնթապցիներու համար գոնէ պայմանները աւելի նպաստաւոր էին քան հիմա: Այդ ատենուան բռնազաղթին, Թուրքեր մեզի փոխադրութեան միջոցներ հայթայթեցին. մեր կահարասիներուն մէկ մասը կրցինք միասին տանիլ, իսկ մնացածը հոս ծախել: Այդ այդպէս ըլլալով հանդերձ դիտենք որ մենք ինչ սարսափելի թշուառութեանց մատնուեցանք: Մենէ հաղարաւորներ Արարիոյ անապատներուն մէջ ինկան, մեր եզրայրներն ու քոյրերը, հայրերն ու մայրերը հիմա այդ հեռաւոր հորիզոններուն տակ թաղուած կը մնան եւ անոնց ոսկորները, գերեզմաններուն հետքն իսկ գտնել անկարելի եղած է, իսկ մենք ափ մը վերապրողներս հազիւ կրցանք հոս հասնիլ եւ մեր կեանքը շարունակել: Այսօր ալ, Փրանսացիներու ճնշումին տակ, մենք զմեզ տարագրելու որոշումը կուտանք: Հիմա ա'լ աւելի աննպաստ պայմաններու տակ պիտի մեկնինք, իւրաքանչիւրս հազիւ քանի մը օրուան բաւելու շափ պաշար առած հետիոտն քալելով: Տարագիրը միշտ տարագիր է, հալածուած, անարդուած եւ մուրացկանի ցուպն ի ձեռին քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ մուրացող: Պատկերախաղի մը պէս ձեր աչքին առջեւ բերէք ձեր տարագրութեան օրերու ամբողջ դէպքերն ու տեսարանները: Պիտի ըսէք թէ այդ Թուրքին տարագրութիւնն էր: Այս անկէ աւելի դէ՛չ պիտի ըլլայ. օտարը միշտ օտար է եւ ես մեր ազգին շահերուն օգտակար կամ վնասակար ըլլալու տեսակէտով ոչ մին եւ ոչ միւսը կը նախընտրեմ: Անոնք իրարու հաւասար են եւ զիրար կ'արժեն:

«Կը յիշէ՞ք տարագրութեան տարիներուն, միշտ սա խօսքերը կը կրկնէինք, «Մեր ծննդավայրի փողոցներուն մէջ մեռ-

*) Այս տողերը զբողն էր:

նիլ, գնդակներով ծակծկուիլ, տարտարոսեան տանջանքներով հողի տալ աւելի քաղցր պիտի ըլլար քան տարազութեան այս կեանքը ուր ամէն երկվայրկեան մահ կը ճաշակենք» : Քանի՛ քանի անգամներ կրկնեցիք սա խօսքը, «Երանի թէ Եղեսիոյ Հայերուն պէս պատուով մեռնէինք քան թէ այս վիճակներուն հասնէինք» : Ահաւասիկ երէկուան պատմութիւնը : Կ'ուզե՞նք մեր անցեալի փորձառութիւններէն օգտուիլ, կ'ուզե՞նք կրկին չի զղջալ, ահա առիթը, նախընտրենք՝ պատուով պատնէչներու վրայ մեռնիլ քան անպատուութեամբ տարազութեան մէջ» . . . :

Այս ատենախօսութեան յաջորդեց բուն ծափահարութիւն մը, հայութեան սրտի բաղձանքին արձագանքն էր որ կը հնչէր երիտասարդի բերնին մէջ : Ժողովականներուն մէջ զգալի փոփոխութիւն մը յառաջ եկաւ, ծափահարութիւնը ներքին դրդումով մը, ինքնաբերաբար յառաջ եկած էր, սակայն դեռ միաքերը անհանգիստ էին, խնդիրը վերջնականապէս լուծուած չէր :

Ժողովուրդին մէջէն մարդ մը ոտքի ելաւ եւ սապէս արտայայտուեցաւ. «Մեզի թող խօսին անոնք որոնք մեզ պիտի պաշտպանեն, եթէ Զին. Մարմինը, Ազգ. Միութիւնը եւ կամ ուրիշ զեկազարող մարմիններ տրամադիր են հոս կենալով մեռնելու, մենք ալ պատրաստ ենք այդ վճռին համակերպելու» : Ազգ. Միութեան կողմէ Տիար Նազարէթ Ֆրսթրեյճեան բեմ բարձրանալով ըսաւ. — «Մեզի համար միջին ճամբայ չկայ, կամ մին կամ միւր : Քիլիսէն առնուած կարգ մը նամակներ կան որոնց մէջ Այնթապէն մեկնողներու թշուառութիւնները մանրամասնօրէն նկարագրուած են եւ որոնք հոս մի առ մի կարդալ անտեղի է : Մեկնիլ՝ մահ է, հոս մնալով ալ պիտի մեռնինք : Ինչո՞ւ պատուաւոր մահէ մը խուսափինք. պիտի ապրինք, եւ այս միմիայն քանի մը լիտր իւղ, քանի մը լիտր ալիւր ու հաց աւելի ե՞ւս վատնելու համար : Մե՛զք այն մարդուն որ այսպիսի չնչին բաներու համար կ'ուզէ մինչեւ հիմա վատտկուած պատուաւոր յաղթանակ մը անպատիւ պարտութեամբ մը վերջացնել : Մեկնիլ կը նշանակէ մահ, իսկ հոս մեռնելով պիտի ապրինք» : (Բուն ծափահարութիւն) :

Զինուորներէն երիտասարդ մը ձայն առաւ : «Մենք զինուորներս մինչեւ վերջին շունչ կռուելու պատրաստ ենք, եթէ մենք զիմադրենք եւ պատերազմը սկսի, Ֆրանսան միջամտելու պիտի ստիպուի : Թերեւս ինծի կ'առարկէք թէ պաշարի համար պիտի նեղուինք. ո՞վ գիտէ, ժամանակը յղի է անակնկալներով. շատ անգամներ, մեր վերջին աստիճանի յուսահատու-

թեանց եւ նեղութեանց մէջ առանց մեր անոր սպասելուն, յոյս մը, լոյս մը ծագեցաւ, այս անգամ ալ թերեւս լոյս մը ծագի: Ժամանակը ամէն բան պիտի կարգադրէ: Մենք ուր որ ալ երթանք՝ հոն դարձեալ մեր դէմ ճիշտ ներկայ Ֆրանսան պիտի դանենք, ուր որ ալ ըլլանք՝ անոնք մեզի հանդէպ այս միեւնոյն քաղաքականութիւնը պիտի բանեցնեն»:

Զինուորներ ձեռքի նշաններով որոշեցին կռուիլ ու մեռնիլ: (Մափահարութիւն):

Զայն առաւ եւ խօսեցաւ Սուէտացի Հայ մը որ Սուէտիոյ ապստամբութեանց մասին մի քիչ խօսելէ վերջ ըսաւ. «Շատ մը կռիւներուն եւ շատ մը ճգնաժամային վայրկեաններուն մէջ քաջարար կռուելու որոշումն էր որ փրկեց մեզ եւ ոչ թէ թշնամիին յանձնուելու տրամադրութիւն մը: Սուէտիոյ լեռներուն վրայ երբ մենք վերջին աստիճանի յուսահատութեան մատնուած էինք, երկինքէ ու երկրէ մեր ամբողջ յոյսը կըտրած եւ սեւէ օդնութեան հաւանականութիւնը իսպառ ոչնչացած էր, Ֆրանսական զրահաւորներ մեզ փրկեցին: Հիմա ալ այդպիսի դէպքեր կրնան պատահիլ»:

Այս անգամ Տ. Ներսէս քահանան խօսք առաւ եւ մի քանի ամսուան եղելութիւնները ամփոփելով ներկայ կացութիւնը պարզեց եւ կարգ մը հակառակ կէտեր մատնանշելով ժողովուրդին ուշադրութիւնը հոն դարձուց եւ խորհրդակցութեան հրաւիրեց:

Զին. Մարմնոյ անդամներէն մին, Հայոց ռազմանիւթական ոյժին վրայ կարգ մը բացատրութիւններ տուաւ, որուն մէջ Հայեր տռաջուանէն բազմապատիկ աւելի ասպահով վիճակի մը մէջ կը դանուէին: Ուրիշ շատեր ալ այս մասին արտայայտուեցան եւ իրենց տեսակէտները պարզեցին: Նախադասը դարձեալ խօսք առաւ եւ ըսաւ.

«Կը տեսնեմ որ հակառակ կողմէն խօսողներ չկան, բայց ես գիտեմ որ հոս կան շատեր որոնք գաղթելու թէզը կը պաշտպանեն սակայն լուռ կը մնան. ուստի անոնց տեղ ես պէտք է խօսիմ: Եթէ Ֆրանսացիք Մանասթրէն, Պէյրազ Ահմէտի Օթելէն եւ Դեզլին հիւանդանոցէն քաշուին, Հայկական ճակատներ ա'լ աւելի պիտի ընդարձակուին, որով մենք մեր դիրքերուն մէջ համեմատաբար աւելի պիտի տկարանանք, եւ Աստուած մի արասցէ, եթէ մեր ճակատին սեւէ մէկ կէտը խախտի եւ թուրքեր յաջողին ներս մտնել, այն ատեն ի՞նչ պիտի ընենք: Երանի թէ դադթէինք պիտի ըսէիք եւ պիտի նզովէիք անոնք որոնք ձեզ արդիւնեցին մեկնումէ: Վա՛յ, պիտի ըսէք այն առիթին զոր ձեռքէ փախցուցիք: Ուստի, լաւ մտածեցէք, լաւ

վճռեցէք եւ որոշեցէք, խնդիրը ամէն կողմերովը քննենք եւ մեր որոշումը ըստ այնմ տանք» :

Հարց եղաւ թէ յառաջիկայ «գօնվուա»ն ե՞րբ պիտի դայ : Նախագահը պատասխանեց . «Առնուազն 30 օրէն եւ առ առաւելն 60 օրէն» : Այս կէտն ալ նկատի առնուեցաւ եւ դրական ու ժխտական կողմերէն կարգ մը մարդիկ մանրամասնօրէն արտայայտուեցան : Ի վերջոյ երիտասարդ մը ստքի ելաւ ու հետեւեալ կերպով խօսեցաւ . «Ես ութը տարիներէ ի վեր զինուորութիւն կ'ընեմ, պատերազմ, սով, ամէն տեսակ զրկանքներ տեսայ, մեր զիրքերը նոյն իսկ պարզ ատրճանակներով կամ որսի հրացաններով կրնան պաշտպանուիլ : Իսկ պաշարի դժուարութիւնները կրնաք դիւրսնցնել կարգ մը շրջուն խումբերու կազմութեամբ, որոնք մեզի կրնան կարգ մը թրքական դիւղերէ պաշար բերել, ի պահանջել հարկին զէնքի ոյժով : Մինչդեռ մեր այս կամաւոր տարագրութեամբ պիտի ստիպուինք մեր զէնքերը ձգել, այսինքն մեր ունեցած ոյժը ի բաց նետել, անօթութիւնն ու սովը մեզ անխտիր թէ՛ Քիլիսի եւ թէ՛ ալ Հալէպի մէջ պիտի հալածեն ու նեղեն, այսպիսով մեր կացութիւնը ա՛լ աւելի պիտի վատթարացնենք : Տարագիրը միշտ անարգուած է, տարագիրը միշտ թշուառ է, տարագիրը ոյժ չ'ունենար, մինչդեռ մենք հոս ոյժ ունինք, պահենք դայն» :

Հոս դարձեալ նախագահը խօսեցաւ Ազգ . Միութեան եւ Ծրանսացիներու միջեւ անցած կարգ մը խորհրդակցութեանց մասին եւ բացատրեց անոնց մեզի հանդէպ ունեցած բարի տրամադրութիւնները : Գրութեամբ մը հարց կ'ըլլայ նախագահին թէ, ներկայիս, այսօրուայ «գօնվուա»յով մեկնելու պատրաստ եղողներու թիւը 6-7,000-ի կը հասնի, արդեօք անոնց պիտի թուլատրուի՞ : Նախագահը պատասխանեց . «Ես կը կարծեմ թէ այդ թիւին մէջ քիչ մը չափազանցութիւն կայ, նախորդ «գօնվուա»յով մեկնելու համար թէեւ շատեր գրուեցան, սակայն անոնց մէկ մեծ մասը չզնայ : Արդէն, այդ խնդիրը ահա այս ժողովն է որ պիտի որոշէ : Ասկէ վերջ պիտի թուլատրե՞նք որ մեկնին, եւ կամ ո՞ր պիտիներուն պիտի թուլատրենք» : Հանդիսականներէն մին բեմ բարձրացաւ եւ ըսաւ . «Մեր 60 օրուան յաղթութեան գաղտնիքը մեր միութիւնն էր, մեր ոյժը մեր միութենէն կախեալ է, եթէ մենէ մի մասը մեկնի, այդ ոյժը պիտի բաժնուի, շատ մը անհամաձայնութիւններ պիտի ծագին, նոյն իսկ հայր եւ որդի իրարու դէմ պիտի ելլեն : Քանի որ հոս ենք, եւ կազմակերպութիւն մը, միութիւն մը, ոյժ մը ունինք, երբեք չմեկնինք, եւ պիտի յաղթենք» :

Կիւրինցի զինուոր մը հակառակը պնդեց եւ ըսաւ . «Թող

փափաքողներ մեկնին, գոնէ անոնք իրենց ներկայութեամբ կռուող զինուորներու բարոյական ոյժը չեն կորեր»:

Նախագահը առաջարկեց Տոքթ. Շէփըրտի որ մեզի այս մասին կարգ մը յանձնարարութիւններ ընէ: Տոքթ. Շէփըրտ ոտքի ելաւ եւ հետեւեալ խօսքերը խօսեցաւ. «Ես ձեզի յանձնարարութիւններ չեմ կրնար ընել: Դուք թուրքերը ինձմէ աւելի լաւ կը ճանչնաք եւ ունիք ձեր մէջ տարեցներ որոնք ինձմէ աւելի լաւ յանձնարարութիւններ կրնան ընել: Ձեր որոշումը դուք պէտք է տաք: Հայերը իրենց յոյսը շատ անգամներ օտարներուն վրայ դրած են եւ իրենք իրենց վրայ վստահութիւն չեն ունեցած, այս 61 օրուան փորձը ցոյց տուաւ որ դուք ձեր սեփական ոյժին վրայ կոթնելով եւ յուսալով, յաջողեցաք ու յաղթեցիք: Իսկ հիմա Այնթապէն զաղթել կը նշանակէ այս 61 օրուան յաղթութիւնը օդը նետել եւ պարտուած ըլլալը խոստովանիլ: Միայն սաքանն ըսեմ որ եթէ ձեր տեղը Ամերիկացիք ըլլային, անոնք այս տեղերէն պիտի չչարժէին: Ինչո՞ւ Հայը Ամերիկացիէ մը տարրեր ըլլայ ու անոր պէս չընէ: Դուք ինչպէս ասկէ առաջ՝ ասկէ վերջն ալ պէտք է մինչեւ վերջ յարատեւէք եւ դիմադրէք»:

Նախագահը կարդաց զրութիւն մը, որով Դաշնակցութիւնը որոշած էր հոս մնալ:

Տ. Գարեգին հայր Պօղարեան հետեւեալ մի քանի խօսքերը խօսեցաւ. «Մեր կացութիւնը երբեք յուսահատական վիճակ մը չունի, մեր ազգային պատմութեան մէջ ասկէ շատ աւելի արիւնայի ու դժնդակ շրջաններ բոլորած ենք, նոյն իսկ մօտաւորագոյն ժամանակներուն՝ տարագրութեամբ ասկէ աւելի դառն վիշտեր կրեցինք: Մեր մօտ Զէյթունի կռիւները տեղի ունեցան: Զէյթունցիք միշտ զարկին եւ վերջին ըսպէին երբ անոնք ուժասպառ իյնալու վրայ էին, զետպանները եկան ու զանոնք փրկեցին: Մենք մէկ ամսուան պարէն ունինք, այդ մասին ապահով ենք, մեր այս վիճակը ամէն կողմ լսուեցաւ, ամէն կողմ արձագանգ դտաւ, մինչեւ մէկ ամիս կրնան շատ մը բաներ պատահիլ, չյուսահատինք, դիմադրենք քաջութեամբ, համբերենք արիութեամբ, վստահ եղէք որ միշտ յաղթութիւնը մերը պիտի ըլլայ»:

Զին. Կեղր. Մարմնոյ կողմէ խօսք առաւ Տիար Ատուր Լեւոնեան եւ խօսեցաւ այն դէպքերուն մասին որոնց մէջէն անցաւ Այնթապի հայութիւնը կռիւէն առաջ եւ վերջ, ու եզրակացնելով ըսաւ թէ՝ «Մեր ոյժերը քառապատկուած են, իսկ թշնամին համեմատաբար աւելի տկարացած: Մենք մեր ոյժերուն վրայ վստահինք. Զինուորական Մարմինը պիտի չմեկ-

նի : Անոնք որ կ'ուզեն հոս մ'նալ թող ձեռք վերցնեն» : Եւ ահա բազմութիւնը հուրրաներով հաստատեց Այնթապ մ'նալու որոշումը : Ձեռքեր , կեցցէներով , վեր բարձրացան : Իսկ զինուորները «Յաղթութիւնը մերը պիտի ըլլայ» ըսելով վերադարձան իրենց զիրքերուն :*

Վերջին «Գօնվուան» միմիայն որբերը կը տանի

Գօլօնէլին հաղորդուեցաւ ազգին վերջնական եւ վճռական կամքը որ է չի գաղթել բացարձակապէս եւ մ'նալ պատնէշներուն վրայ : Գօլօնէլը գոհունակ դէմք մը ունէր երբ յայտարարեց թէ՛ Այնթապի հայութեան ամբողջութեամբ հոս մ'նալու որոշումը աւելի օգտակար է քան նախորդը , այսինքն ամբողջութեամբ մեկնելը : Մենք ձեզի միշտ գօրավիդ պիտի ըլլանք , այդ մասին վստահ եղէք : Տոքթ . Շէփրըս ընկերացած էր Ազգ . Միութեան , իրրեւ վկայ համաժողովրդային րէֆէրանտիւմի ժողովի որոշումներուն : Ասգին ժողովուրդը խանդավառուած՝ չի գաղթելու եւ Այնթապ մ'նալու առաւելութեանց մասին կը ճառէր : Ի՞նչ մեծ փոփոխութիւն երէկուան եւ այսօրուան միջեւ : Շուկան յեղափոխուած էր : Գիները իրենց առաջուան աստիճանին բարձրացեր էին , կարգ մը ջորեպաններու եւ կառապաններու շահագիտական նպատակներով դնած ուտեստեղէնները Ազգային իշխանութեան կողմէ գրաւուեցան : Երեք օրէ ի վեր , որոնք կարծես թէ դարերու չափ տեւեցին , ժողովուրդը չարչրկող փոթորիկը անցեր էր : Կարծես մթապին ամպ մըն էր որ անցաւ , փոթորիկ մըն էր որ խաղաղեցաւ , յուզեալ սիրտերու մէջ ըստ բաւականի անդորրութիւն մը վերահաստատուեցաւ : Ազգ . Միութիւնը մեկնելու համար թուլատրեց միմիայն անոնք որոնք օտար էին եւ կամ որոնց ընտանիքի մեծ մասը դուրսը կը գտնուէին : Ասոնք պիտի ընկերանային որբերու կարաւանին , որոնք զիշերը ճամբայ պիտի ելլէին :

Ամառուան աստեղազարդ գիշերներէն մին էր . լուսնակը կը փայլէր երկնակամարին վրայ , դարերէ ի վեր Հայ ցեղի ճգնաժամերու եւ կոտորածներու այս տխուր վկան կրկին կը դիտէր քաղաքէ քաղաք , գիւղէ գիւղ աստանդական ու հալածական քաշկռատող ցեղի բեկորներուն տանջանքները , որբերու մեկնումին գիշերն էր : Որբանոցի իրեղէնները կը բեռ-

*) Այս որոշումի եւ անոր ընկերացող հուրրաներու ու ծափահարութեանց ձայները թուրքերը ահ ու դողի մասնած էին : Անոնք դատաւրուեր եւ իրենց զիրքերէն փախեր էին հայկական անակնկալ յարձակումի վախէն :

ցուէին զինուորական կառքերուն վրայ, չափահաս որբեր իրենք պիտի կրէին իրենց բեռը եւ հետիոտն պիտի քայլէին:

Հայ որբը զրկուած հօր ու մօր խնամքներէն, զրկուած ընտանեկան կեանքի հաճոյքներէն, ունենալով վիշտն ու չարչարանքը, արիւն-արցունքն ու անէծքը անբաժան ընկեր՝ իր ազգուն զոյութեան, կրկին կ'սկսէր քայլել այն Գողգոթայի ճամբէն որ դեռ չէր վերջացած եւ վերջանալիք ալ չունէր: Տակաւին աչքիս առջեւն են անոնք, Քիլիսի ճամբուն վրայ փոշեթաթախ, քրտնաթոր, կարճ բուրդէ վերարկուով, ձեռագործ զգակով, ուսէն կախուած փոքրիկ պայուսակներով որոնց մէջ կրծելու մի քանի օրուան հաց կար միայն:

Ու դացին անոնք այդ զիշեր, աչքերնին դէպի ետ, անըտուզութեան մէջ թաղուած, Այնթապի Հայուն սեւ սուզն ունենալով իրենց սիրտերուն մէջ:

Յունիս 2-13

Յունիս 3, 4 եւ 5-ը աղօթքի, հսկումի եւ ծոմապահութեան օրեր նշանակուեցան: Հայ ցեղը, ինչպէս կը տեսնուի, իր պատմութեան ընթացքին, միշտ հաւատարիմ մնացած է իր Եկեղեցւոյն, այսօրինակ տառապանքի եւ թշուառութեան օրերուն աւելի ջերմեռանդութեամբ, աւելի հաւատքով աղօթած իր Աստուծոյն քան երբեք: Այսօր ալ Հայը իր ճգնաժամային ահեղ վայրկեաններուն շմոռցաւ աղօթքը, մեծ ու պզտիկ, այր եւ կին, առանց խորութեան աղօթեցին, հսկում ըրին, որպէսզի յաջողին, որպէսզի Աստուած աւելի ոյժ տայ իրենց բազուկներուն, անսխալ խփում իրենց հրացանի զնդակներուն եւ վախ՝ թշնամիին: Տոքթ. Շէփրբա բանախօսեց եւ ըսաւ, թէ՛ «Աստուած միշտ կ'օգնէ կռիւի մէջ անոնց որոնք իրաւունք ունին եւ անմեղ են»: Խօսեցան ուրիշ կարգ մը անձեր եւ հողեւոր երգեր երգուեցան: Ժողովրդեան հոգեկան վիճակը շատ զարմանալի արտայայտութիւն մը ստացաւ: Հսկումի այս վայրկեաններուն, թշնամւոյն դէմ անվեհեր քաջ կռուող Հայ զինուորը, հիմա կը փղձկէր ու կուլար մտաբերելով այն բազում դէպքերն ու պատահարները որոնց մէջէն անցան իր տարաբախտ արեւակիցները...

Ազգ. Միութիւնը Յունիս 3-ին օրոշեց ոստիկանները ատրճանակներով զինել եւ զիտակից մարդիկ պաշտօնի կոչել: Որոշեց նաեւ Ազ-եօլ եւ Փաշա Սօգաղը երկու պահականոցներ հաստատել, նմանապէս երկու զաղտնի ոստիկաններ նշանակուեցան թուրք լրտեսութեան դէմ պայքարելու համար: Դիմում կատարուեցաւ Գօլօնէլին որ քաղաքիս շրջակայ թըր-

քական արտերը հնձուին ի փոխարէն Հայ արտերուն որոնք մնացած էին Թուրքերու կողմը: Քաղաքական մարմին մը ստեղծուեցաւ որպէսզի քաղաքական բարդութեանց պարագային ան պէտք եղած միջոցները ձեռք առնէր եւ արտաքին քաղաքականութիւնը վարէր՝ զինադադարի, հաշտութեան բանակցութեանց եւայլնի միջոցին: Այս պաշտօնին համար ի բաց առեալ Զին. Մարմնէ եւ Ազգ. Միութենէ, կանչուեցան հետեւեալները.— Տիրաք՝ Յ. Լեւոնեան, Տոքթ. Յ. Պէզեան, Յ. Գարամանուկեան, Յ. Քէնտիրճեան, Թ. Քիւփէլեան, Գ. Սարգիսեան, Յ. Առաքելեան, Բրօֆ. Ն. Պալեօղեան եւ Ս. Գարամանուկեան:

Այս ժամանակներուն՝ Զին. Մարմնոյ կողմէ հետեւեալ ազդը փակցուեցաւ քաղաքիս պատերուն վրայ.—

Ա զ ղ

«Ա. 18-էն մինչեւ 60 տարեկան բոլոր Հայ քաղաքացիներ պարտին աշխատիլ, բացի անոնցմէ, որոնք արդէն քաղաքական կամ զինուորական պաշտօն մը ունին: Հիւանդները այս կանոնէն զերծ են, իսկ աշխատիլ չի փափաքողներ կէս մէծիտէն մինչեւ մէկ մէծիտ տուգանք պիտի վճարեն, ըստ իրենց նիւթական կարողութեան:

Բ. Զինուորական Մարմինը պէտք ունի 40 հոգի զէնք դործածել զիտցողներու, իսկ 4 հոգի՝ «մէթրայէօղ»: Զի կռուողներու մօտ գտնուող փամփուշտները պէտք է կեղրոն բերուին, որոնց համար ընկալազիր պիտի տրուի:

Գ. Անոնք որ քաղաքին շուրջ եւ կամ դուրսը հունձքեր ունին, թող տեղեկացնեն Ազգ. Միութեան:

Դ. Անոնք որ անասուններ ունին, պէտք է արձանագրել տան զինուորական ոստիկանութեան մօտ:

3/6/20

Զին. կեդ. ՄԱՐՄԻՆ»

Յունիս 8-ին, Թուրքեր եւ Ֆրանսացիք իրենց բանակցութիւնները վերջացուցին, պայմանները որոշուած եւ երկուստեք համաձայնութիւն գոյացած էր, ըստ զինադադարի պայմաններուն՝ Ֆրանսացիք Մօնասթըրէն, Պէյազ Ահմէտի պանդոկէն եւ Դեզին հիւանդանոցէն քաշուեցան: Ազգ. Միութիւնը վերջին անգամ ըլլալով Գօլօնէլին մօտ գնաց որ Թուրքերու հետ բանակցութեան մը մտնելու խրատը տուաւ ու ինք այդ մասին նախապէս Թուրքերուն խօսած ըլլալը յայտնեց: Տեսակցութենէ վերադարձին Ազգ. Միութիւնը կարգ մը անձեր նշա-

նակեց որոնք կէսօրէ վերջ տեսակցութիւն մը ունեցան վայ-
ելմ-Սի-էյ-ի մէջ, Թուրք ներկայացուցիչներուն հետ:*

Նոյնպէս Տօքթ. Շէփըրտ Ազգ. Միութենէ անկախ, առան-
ձինն տեսակցութիւններ ունեցաւ Թուրքերուն հետ: Ասոնց
խորհրդակցութիւնները լմննալէ ետք, Ազգ. Միութիւնը 200-ի
մօտ մտաւորականներ հրաւիրելով Ա. Աղօթարանին մէջ այդ
մասին պէտք եղած ծանօթութիւնները տալով որոշման մը յան-
դելու համար՝ հրաւիրադիրներ ցրուեց: Ժողովը սկսած չէր
զեռ երբ ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ ներս խուժեց: Անոնք
ալ կ'ուղէին ունկնդրել ժողովի որոշումներուն:

Նախագահ Տ. Ն. քահանան օտքի ելաւ եւ հետեւեալ խօս-
քերն արտասանեց. — «Կացութիւնը դարձեալ փոխուեցաւ:
Այսօր կը լմննայ այն թուականը որուն մէջ, ըստ Ֆրանքօ-
թրքական քսան օրուան զինադադարի տրամադրութեան, մին-
չեւ 10 օր գործադրութեան դրուելիք պայմանները լրացած
պէտք է ըլլան, եւ ըստ այնմ՝ ինչպէս որ ձեզի ծանօթ է՝ Ֆրան-
սացիք քաջուեցան նախապէս գրաւած երեք դիրքերէն, ու
այդ զինադադարը մեզ ալ կ'ստիպէ քանդել մեր պատնէշները:
Առտուն Գօլօնէլին մօտ գացինք, ահա անոր մեզի խօսած խօս-
քերը, զորս ձեզի նոյնութեամբ կը ներկայացնենք: «Իմ պար-
պած դիրքերս դուք պիտի չզրաւէք. ձեր պատնէշները պիտի
քանդէք եւ ըստ մեր ու թրքաց միջեւ որոշուած պայմա-
նադրութեան՝ դուք այսօր ժամը հինգէն սկսեալ Օսմանեան
հպատակներ էք ու անոնք պիտի կառավարեն ձեզ, իրենց ու-
գած դիրքերուն մէջ պահականոցներ պիտի հաստատեն: Եթէ
այս պայմաններուն դէմ կենաք ոչ մի կերպով չպիտի միջամը-
տենք ձեր գործերուն: Ես Թուրքերուն գրեցի ձեզի հետ տե-
սակցելու համար, լաւ պիտի ընէք անոնց հետ համաձայնելով»: Ուստի,
մենք ալ այսօր տեսակցեցանք Թուրքերուն հետ որոնք,
ինչպէս ծանօթ է ձեզի, ըսին ճիշտ այն ինչ որ խօսած են Ֆրան-
սացիք, թէ մենք այլեւս իրենց հպատակներն ենք, թէ պէտք է
թշնամութիւնները վերցուին, թէ իրենք (Թուրքեր) այս քա-
ղաքին մէջ անդորրութիւն եւ խաղաղութիւն պիտի վերահաս-
տատեն: Ասոր վրայ մենք պայմանաժամ մը պահանջեցինք,
որու միջոցին յարմար տեսանք ամբողջ ժողովուրդին հետ
խորհրդակցիլ եւ միասնաբար մեր որոշումները հաղորդել
անոնց: Թուրքեր նախապէս դժկամակեցան մեր այս փափաքին,

*) Թուրք ներկայացուցիչներն էին՝ Էօրֆան Պէյ, Միւթէսարիֆ ձէլա-
լէտտին, դօմիսէր մը, Պիւլպիւլ Սօճան (Շիյէթի Իսլամիէի Բէիս), Սէյ-
ֆուլլահ եւայլն:

ի վերջոյ զիջումը բրին եւ ըսին թէ՛ «Մենք այսօր իսկ զինուոր պիտի տեղաւորենք այդ երեք դիրքերուն մէջ, որք ըստ մեր զինադադարի պայմաններուն՝ պարպուած են Ֆրանսացիներու կողմէ»։ Այս տեսակցութիւնը վերջացուցինք, կրկին անգամ այսօր ը. ե. ժամը 4-ին տեսակցելու պայմանաւ։ Ահաւասիկ խնդիրը այս է։ Ժամանակը շատ կարճ ըլլալուն, շուտով ձեր որոշումները տուէք եւ մենք պիտի հաղորդենք անոնց»։

Չանազան անձինք արտայայտուեցան եւ ըսին թէ՛ «Քաղաքականութիւնը ճիշտ առաջուանին հակառակն էր, Ֆրանսացիք մեզի համար յետ այսու ոչ եւս են, մենք մեր գլխուն մնացած ենք, ասկէ վերջ պարէնի յոյս չունինք, շատ-շատ 15 օրուան ուտելիք ունինք. եթէ կռիւը շարունակենք մեր այս մարտընչումը ոչ թէ թուրքին դէմ պիտի ըլլայ, այլ յանձին Ֆրանսացիներու, ընդդէմ Համաձայնական պետութեանց։ Ֆրանսացիք մասնաւորաբար այս կէտը կը շեշտեն, ուստի մեզի ուրիշ բան չի մնար եթէ ոչ փոքրագոյն չարիքն ընտրել եւ կարելի եղածին չափ պատուաւոր վախճանի մը յանգիլ եւ կամ պայմանադրութեան մը մտնել»։ Այս ատեն Տոքթ. Շէփըրտ, թուրքերու հետ իր մասնաւոր տեսակցութենէն դարձած ըլլալով հետեւեալը յայտարարեց. «Թուրքեր անվրէպ ժամը 4-էն վերջ զինուոր պիտի տեղաւորեն այդ վերոյիշեալ երեք դիրքերուն մէջ»։

Ասոր վրայ ժողովուրդը տեսնելով որ շուտ ընդ փոյթ որոշման մը դալ անկարելի է, լիազօր անդամներ ընտրեց (Քսան ութերու ժողով անուամբ), որոնց տուաւ իր քուէն եւ պահանջեց որ անոնք խնդիրը կարգադրեն ըստ յարմարագոյնին։

Քսան Ութերու ժողովը կրցաւ թուրքերէն 24 ժամուան պայմանաժամ մը եւս ստանալ։*

Թուրքեր շատ ազնիւ վերաբերմունք եւ շատ բարեացակամ գտնուելու երեւոյթ մը ցոյց կուտան, ինչ որ կը զարմացնէ Հայ պատուիրակները։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Զինադադարի բանակցութիւններ Հայոց եւ թուրքերու միջեւ

Յունիս 9 ժամը ը. ե. 7:30-ին, Ա. Աղօթարանին մէջ տեղի ունեցաւ Այնթապի պատմական միթիսկներէն մինն եւս եւ վերջինը։ Խուռներամ բազմութիւն մը եւս լեցուած էր, մօտ 2500

*) Այս բանակցութեան մէջ թուրքերէ ներկայ էին Եղեսիոյ երեսփոխան Շիւքրի Պէյ (այս մարդը տարօրինակօրէն աներեւութացաւ եւ անգամ մըն ալ չտեսնուեցաւ Այնթապի կռիւներու թատերարեմին վրայ), Էօրֆան Պէյ եւ ձէլալէտտին։

Հողի: Նախագահ Տ. Ներսէս քահանան կացութիւնը մանրամասն կերպով ներկայացուց: Գօլօնէլին հետ կատարուած տեսակցութիւններն, Ազգ. Միութեան ուրիշ մարմիններու հետ ըրած ժողովներն ու խորհրդակցութիւնները եւ եզրակացութիւնները ամփոփ կերպով պարզաբանեց: Տէր հօրմէն վերջ խօսեցաւ Տոքթ. Շէփըրտ, արտաքին աշխարհէն ստացած կարգ մը նամակներէն, քաղաքական ներկայ հանգամանքներու մասին կարգ մը խորհրդածութիւններ ըրաւ եւ եզրակացուց թէ, Համաձայնականներ անպատիւ քաղաքականութեան մը կը հետեւէին, թէ աշխարհը դարձեալ խառնուած էր, երանի՜ թէ ժողովուրդէն մաս մը եւս զաղթած ըլլար եւ ցաւելով ըսաւ թէ՝ «Այնթապի հայութիւնը ասկէ վերջ ոչ դրսէն եւ ոչ ալ Ամերիկացիներէն օղնութիւն մը պիտի չկրնայ ընդունիլ. քաղաքէն մեկնիլ անկարելի է. մենք ստիպուած ենք այլեւս թուրքերու հետ համաձայնիլ, ուրիշ ճար չկայ»:

Ներկաներէն ոմանք զանազան կարծիքներ յայտնեցին, ոմանք չէքէուքիւն ընել առաջադրեցին, ոմանք մինչեւ վերջ կռուելով մեռնիլ, իսկ ոմանք ալ՝ համաձայնիլ: Նախագահը խօսք առաւ եւ ըսաւ. «Մինչեւ հիմա մեր յաջողութեան գաղտնիքը մեր միութեան մէջ եղած է, ասկէ վերջն ալ միութեամբ պիտի գործենք, ինչ որոշման որ դանք պէտք է ամէնքս ալ անպայման անոր հպատակինք»: Վերջապէս ժողովուրդը որոշման մը գալու գործը դիւրացնելու համար իր քուէն Քսան ուրքերու ժողովին տուաւ եւ զայն կրկին հաստատեց: Նոյն վայրկեանին Գօլօնէլին կողմէ Լեօթընան Շարլ անունով սպայ մը եկաւ եւ ըսաւ. «Ֆրանսացիք պիտի աշխատին դարձեալ, եթէ կարելի ըլլայ, մաս մը եւս զաղթել տալ եւ կամ ուրիշ կարգադրութիւններ ընել»: Նոյն վայրկեանին գրութիւն մը եկաւ, եւ հակառակ անոր որ Հայեր քանի-քանի անգամներ Քրանսական դրօշակներու տակ մեռնելու որոշումը տուած եւ Գօլօնէլին հաղորդած էին, այս վայրկեանին կը հրամայէր Հայ քաղաքի տանիքներու վրայէն Քրանսական դրօշակները վար առնել: Ասոր վրայ Հայեր կատղեցան եւ սկսան անարդել Ֆրանսան ու անոր ազգային արժանապատուութիւնը: Ժողովուրդը յուսահատութեամբ եւ վշտով ցրուեցաւ այս ժողովէն եւ ահա կէս ժամուան մէջ ամբողջ դրօշակները տանիքներէն եւ տաճկական մզկիթներու մինարէթներէն վար նետուեցան ի մեծ անպատուութիւն Քրանսական ազգին:

Ժողովուրդը այս մի քանի օրերուն շփոթ վիճակ մը ունէր: Երիտասարդութեան մի մասը, մօտաւորապէս 1000 հոգի, չէթէութիւն ընել որոշեցին, ինչ որ արգելուեցաւ ազգին

կողմէ , ինչ որ քաղաք մնացած ժողովրդեան , կիներուն , ծերերուն եւ մանուկներուն մահը վճռել կը նշանակէր , լաւագոյն ճամբան մեծ ու պղտիկ կամ միասնաբար մեռնիլ կամ միասնաբար ապրիլն էր :

Քսան ութերու ժողովը նիստ մը ունեցաւ ու ապա Թուրք մեծաւորներու եւ ներկայացուցիչներու հետ տեսակցութիւն մը ունենալով հետեւեալ պայմանները ստաջարկեց .—

«Ա. Հալէպէն Արաբ եւ Ամերիկացի հիւպատոսներ բերել տալ իրր հաշտարար պատուիրակութիւն :

Բ. Մինչեւ հաշտութեան կնքումը զիրքեր պիտի չփլցուն :

Գ. Հայերու համար պէտք եղած ուտեստեղէն առաքուի :

Դ. Եթէ երբեք հաշտարար պատուիրակութիւնը Հալէպէն չգոյ , անոնց տեղ ընդունիլ Տսքթ . Շէփըրտը եւ կամ ուրիշ Ամերիկացի մը» :

Թուրքեր այս պայմանները կ'ընդունին ու շատ մեղմ զիրք մը կը բռնեն եւ կը վստահեցնեն Հայերը թէ այս անգամ իրենց հաշտութիւնը անկեղծ է , իրենց ազգային շահը կը պահանջէ որ անոնք Հայերուն հետ հաշտութեամբ վարուին :

Այս բանակցութենէն վերջ Հայեր կ'առաջնորդեն Թուրք ժանտարմները դէպի այն երեք զիրքերը որոնք պարպուած էին Զրանտացիներու կողմէ :

Քսան ութերու ժողովը իրիկուան մօտ Ալօթարանին մէջ ժողովուրդը հաւաքելով խօսեցաւ Թուրքերու տրամադրութեան ու անոնց քաղաքավար վարմունքին մասին , ժողովուրդը մասամբ դոհ , սակայն քիչ մը կասկածոտ մեկնեցաւ սոյն հաւաքատեղիէն : Թրքական քաղաքին մէջ Գործադիր Ատեան (Իտարէի Էօրֆիյէ) մը կազմուած էր որ խաղաղութեամբ պիտի կառավարէր քաղաքը :

Յունիս 10-ին , Հայ Չինուորականութիւնը խմբապետական ժողով մը սարքելով հետեւեալ բանաձեւը ներկայացուցին Քսանութերու ժողովին .—

«Ա. Թուրք տուներու քանդումներու մասին հաշիւ պիտի չպահանջուի :

Բ. Քաղաքական բանտարկեալներ , հին թէ նոր , ազատ պիտի արձակուին , նմանապէս հաշտութենէն վերջ , ոչ մի մարդ դատարան պիտի չքաշուի քաղաքական խնդիրներու պատրուակին ստակ :

Գ. Պօյքօթը պիտի վերցուի :

Դ. Երթեւեկութիւնը ազատ պիտի ըլլայ :

Ե. Ձէնքեր պիտի չպահանջուին» :

Այս պայմաններէն դուրս կարգ մը թելադրութիւններ առաջարկուեցան հետեւեալ կերպով .

«1. Թուրք եւ Հայ եղբայրակցութիւնը զօրացնելու համար միթիւնկներ սարքել :

2. Գարադօշներու մէջ Հայ ժանտարմներ ընդունիլ» :

Քսանութերու ժողովն ալ նիստ մը գումարելով նկատի կ'առնէ խմբապետական ժողովի պայմաններն ու թելադրութիւնները, երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ կը պատրաստէ հաշտութեան պայմանները ու հետեւեալ ձեւի տակ թուրքերուն կը ներկայացնէ մեր պահանջները .—

«Ա. Ժամանակէ մը ի վեր պատահած այս զէպքերուն եւ կամ պատերազմին պատճառաւ ո՛չ մի անձ, ո՛չ մի կերպով իբր քաղաքական ամբաստանեալ օրէնքի տրամադրութեանց ենթակայ պիտի ըլլայ :

Բ. Պօյքօթը քաղաքացիներուն միջեւ միանգամ ընդմիշտ պիտի վերցուի :

Գ. Երթեւեկութիւններ ազատ պիտի ըլլան :

Դ. Հին պահականոցներէն զատ ուրիշ տեղեր նորեր պիտի չհաստատուին :

Ե. Զէնքեր պիտի չպահանջուին» :

Այս պայմանները կ'ընդունուին եւ թուրքեր իրենց ազնիւ վերաբերմունքը կը շարունակեն :

Թուրքերու տրամադրութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար հօս կը գետեղենք Յունիս 11-ին փակցուած 10 թուակիր ազգ մը .

«Քաղաքիս երկու տարրեր ազդութեանց միջեւ պատահած անտեղի զէպքը վերջացաւ, ամէն բան մոռացութեան պիտի ենթարկուի, կատարուած քանդումներու եւ փճացումներու համար ոչ մի անհատ, ոչ մէկէ բան մը պահանջելու իրաւունք պիտի ունենայ, եւ ոչ մի անհատ կառավարութեան կողմէ օրինական ամբաստանութեան պիտի ենթարկուի : Պէտք է ամէն մարդ պահպանէ անդորրութիւնը եւ զբաղի իր զործերով . ամէն ոք իր զէնքը պէտք է պահէ իր տան մէջ : Կառավարութեան նշանակած անձերէն զատ ոչ մի մարդ զէնք պիտի կրէ : Ամէն Օսմանցի հպատակ պիտի հնազանդի կառավարութեան հրամաններուն» :

Այնթապ Մութասարըֆլըղը
ՄէՀՄէՏ ՃէԼԱԼէՏՏԻՆ

Հայեր կամաց կամաց շուկայ իջան կարգ մը դնումներ կատարելու համար :

Քսանուրբերու ժողովը Մուսթաֆա Քէմալին հեռագիր մը շարադրեց որուն մէջ Հայեր Օսմանեան հպատակութիւնը կ'ընդունին եւ իրենց մասնակցութեան խոստումը կուտան Միլլիական կառավարութեան :

Յունիս 13-ին, ժամը ք. թ. 3-ին (առտուն) ժողովուրդը հաւաքուեցաւ Ա. Աղօթարան ուր հրաւիրուեցան խօսելու համար Մուսթասարըֆ Պէյը, Գուլվէի Միլլիէ Գօմանտանը, Սէյֆուլլահ եւ Ճէլալ Գատրին : Նախ խօսեցաւ Մուսթասարըֆը, իբր թէ Հայ եւ Թուրք թշնամութեան պատճառը կարգ մը սեւ հողի մարդիկ կամ Եւրոպացիներ եղած են, որոնք իրենց շահին համար Թուրքն ու Հայը թշնամացուցած են, եւ թէ այս բանէն Հայերը խաբուած են : Թրքաց նպատակը ո՛չ թէ Հայերը սպաննել այլ Ֆրանսացիները իրենց հայրենիքէն դուրս փտարել եղած է : Խօսուածներէն հասկցուեցաւ որ քսան հազարէ աւելի չէթէներ քանիցս յարձակումներ փորձած են Հայկական թաղերուն վրայ, բայց անոնք չեն դրաւած այդ թաղերը քանդի Հայերը իրենց քաղաքացիները կամ եղբայրները են : Եւ Հայերուն չվնասելու կանխամտածութեամբ պատերազմի դաշտը քաղաքէն դուրս փոխադրած ու հոն Ֆրանսացիներուն յաղթած են : Մուսթասարըֆ Պէյի անկապ խօսքերը մեր մինչեւ հիմա պատմած դէպքերուն հակառակը ապացուցանելու փորձ մըն էր :

Մուսթասարըֆէն վերջ խօսեցաւ Ճէլալ Գատրին, Միլլի հրամանատար Սէյֆուլլահի իբրեւ փոխանորդ, եւ գոհունակութիւն յայտնեց այս համախմբութեան եւ Թուրքօ-Հայ եղբայրակցութեան անկեղծութեան վրայ, երաշխիքներ տուաւ թէ Այնթապի պատմութեան մէջ այս թուականը նոր էջ մը պիտի բանայ : Այս գոհունակութեան արտայայտութիւններէ վերջ խօսեցաւ Վեր. Ե. Հատիտեան ու ապա Տ. Ներսէս քահանան. «Խօսուածներուն ճշմարտութիւնները ըլլալը հաստատելէ, եւ ձեր մտքի ու տրամաբանութեան կշռէն անցընելէ վերջ հաւատալու է : Խօսուածները ոչ թէ միմիայն մտիկ ընելով բաւականանալու է, այլ ճշմարիտ ըլլալուն համոզում գոյացնելէ վերջ անոր դորձադրութեան, ոչ թէ խօսքով այլ դորձքով, կեանքով՝ աշխատելու է» :

Տ. Ներսէս քահանայէն վերջ դարձեալ Մուսթասարըֆը խօսք առաւ եւ կարգ մը քաղաքական տեղեկութիւններ տուաւ թէ՛ «Միլլիական կառավարութիւնը Պոլսէն անջատուած է եւ կեդրոնը Էնկիլըրի է, թէ՛ Ֆրանքօ-Գերման պատերազմը դարձեալ սկսած է, եւ թէ՛ Միլլիճիներ յոյս ունին Պոլիսը դարձեալ գրաւել եւ Թուրքիոյ ամբողջութեան տիրանալ : Ինք Քիլիսէն

անկեկաւթիւն ստացած է, ըստ որում դաղթող Հայեր կը փափաքին Այնթապ վերադառնալ. անոնք որ կ'ուզեն այստեղէն մեկնիլ՝ թող մեկնին, չուզողներ հոս թող մնան. ես ձեզ կը վստահացնեմ որ դաղթողներ վերջէն զղջալով հոս պիտի վերադառնան լսելով այս քաղաքին մէջ մեր հաստատած անդորրութիւնն ու խաղաղութիւնը» : ՄութասարըՔը կրկին ու կըրկին պնդեց որ Թուրքեր այս անգամ անկեղծ են եւ պէտք է հաւատանք իրենց, եւ իբր միեւնոյն հայրենիքի զաւակներ՝ համագործակցութեամբ պաշտպանել հայրենիքը օտար թշնամիին դէմ :

ՄութասարըՔը իր բանախօսութեան մէջ կարգ մը խոչոր սուտեր կը խառնէր կամ տգիտութեամբ կամ դիւանադիտութեամբ : Բայց սա մէկ նպատակին մէջ Թուրքեր անկեղծ էին : Այն էր՝ Հայերը սիրաշահելով զանոնք Թրանսպիին դէմ ոտքի հանել :

Ժողովուրդը ցրուեցաւ. հաշտութիւնը վերջացած էր եւ 70 օրուան կռիւներէ վերջ զինեալ խաղաղութիւն մը հաստատուած էր քաղաքին մէջ :

Նահատակներ ու Վիրաւորներ Ապրիլ 1-էն Մայիս 30*

Ապրիլ 1. Յակոբ Արսլանեան, նահատակ, (Ատանացի) որբանոցէն : Գէորգ Սարըճօղլուեան, նահատակ : Սաչեր Արովեան, վիրաւոր : Ազնիւ Օրուլլուեան, վիրաւոր :

Ապրիլ 2. Եագուպ Պատուելիեան, նահատակ :

Ապրիլ 3. Յարութիւն Նանէեան, նահատակ : Մովսէս Մաթոսեան, վիրաւոր : Ներսէս Տէր Յարութիւնեան, վիրաւոր :

Ապրիլ 4. Սողամօն Ալապաշեան, նահատակ : Եագուպ Ալլըղեան, վիրաւոր ապա նահատակ Ապրիլ 7-ին :

Ապրիլ 10. Գրիգոր Գաղրղճեան, նահատակ :

Ապրիլ 11. Գէորգ Սապօնճեան, նահատակ :

Ապրիլ 12. Գէորգ Աղաշեան, նահատակ : Յովսէփ Հասերճեան, նահատակ : Մանուէլ Սապօնճեան, նահատակ (քար կրկնու առն) :

Ապրիլ 15. Ովսաննա Ստանպօլեան, նահատակ (որբանոցի մայրիկներէն) :

Ապրիլ 20. Միհրան Թէրղլապաշեան, (վրան շէնք փլաւ) :

* Ասոնց մէջէն մի քանի հաս մտցուածներ կան. դժբախտաբար ո՛չ Ազգ. Միութեան եւ ո՛չ ալ Ձին. Մարմնոյ արձանագրութեանց տեսրակներուն մէջ այս մասին կանոնաւոր արձանագրութիւններ կան :

Ապրիլ 22. Մովսէս Քիլէճեան, նահատակ : Աւետիս Խըճ-
ուածեան, վիրաւոր : Գրիգոր Օրուլլուեան, վիրաւոր :

Ապրիլ 29. Նազար Կիւմիւշեան, վիրաւոր (Թնդանօթէն) :
Եկեղեցւոյ մէջ կին մը եւ աղջիկ մը վիրաւորուած : 6-7 հոգի
Զ. եւ Է. շրջաններու մէջ վիրաւորուած :

Մայիս 1. Գրիգոր Մըխսրեան, նահատակ, սխալմամբ
Ֆրանսացիներու կողմէ :

Մայիս 2. Գէորգ Տ. Պալեան, վիրաւոր :

Մայիս 5. Աւետիս Տէմիրճեան, վիրաւոր : Ռուբէն Յակոբ-
եան, վիրաւոր :

Մայիս 7. Միսաք Հէքիմեանի կինը սպաննուած Լուիֆֆի
Չավուշի կողմէ : Քրիսթինէ Լիպարեան, նահատակ, Սաաթ-
Չավուշի կողմէ : (Հետեւեալները Սաաթճեանի տունը, Թնդա-
նօթէն) Քրիսթինէ Լիպարեան, նահատակ : Նեկտար Լիպար-
եան, վիրաւոր : Էլիզա Լիպարեան, վիրաւոր : Էմէլիա Գու-
յումճեան, վիրաւոր : Պետրոս Գույումճեան, վիրաւոր : Սար-
գիս Գույումճեան, վիրաւոր : Եիւսիֆ (գերձակ), վիրաւոր :

Մայիս 8. Տափօեան Ռուբէնի աղջիկը Լուիֆֆիյէ, նահա-
տակ, Թնդանօթէն : Տափօեան Ռուբէնի տղան վիրաւորուեցաւ
Թնդանօթէն :

Մայիս 9. Գոհար Ապաճեան, վիրաւոր Թնդանօթէն : Թօ-
փալ Նազարի կինը Մէրիյէ, վիրաւոր Թնդանօթէն :

Մայիս 10. Արամ Օտապաչեան, նահատակ (Սերաստացի) :
Միհրան Գարապապայեան, նահատակ :

Մայիս 16. Հմայեակ Գրաճեան, նահատակ : Արամ Վըզ-
վըղեան, վիրաւոր (Սերաստացի) : Հրանտ Հէքիմեան, վիրա-
ւոր : Սարգիս Քէօլէեան, վիրաւոր : Մակար Մակարեան, վի-
րաւոր :

Մայիս 17. Ներսէս Գըլըճեան, վիրաւոր :

Մայիս 19. Թորոս Համալեան, վիրաւոր (ընկերոջ կողմէ,
Մարաշցի) :

Մայիս 22. Գէորգ Գ. Սեթեան զարնուեցաւ եւ մեռաւ ար-
կածով մը իր ընկերոջ կողմէ (Չէյթունցի) :

Մայիս 23. Մայիս Տրդատ Կիւլէսէրեան, վիրաւոր : Արթին
Աւաղեան, վիրաւոր :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Զինադադարի Շրջան, Յունիս 13 — Յունիս 29

Զինադադարի շրջանին մեր դիրքը շատ ճակատադրական
էր, մեր յարարերութիւնները Ֆրանսացիներու հետ խզուած :
Ֆրանսացիներու շնորհիւ Հայկական քաղաքին արեւմտեան ճա-

կատր աստիճանովուած էր այս անգամ այդ կողմէն ալ Թուրքերու կողմէ գրաւուած, Հայկական քաղաքը կատարելապէս Թուրքերով շրջապատուած ու մասամբ ալ անոնց ազդեցութեան ենթարկուած էր: Թուրքեր ուղղափառական տեսակէտով նպաստաւորուելու համար կը վախճային Հայերը գրգռելէ, միւս կողմէն ալ շատ խորամանկ եւ նենգամիտ միջոցներով կ'ուղէին Այնթապի հայութիւնը չէզոքացնել, անոնց ոյժը ջլատել, խաղաղութեամբ անոնց տիրելով, զանոնք կատարելապէս փճացնել, ինչ որ պիտի փաստեն հետագայ տողերը: Բայց Հայեր միշտ արթուն, իրենց դարաւոր փորձառութեամբ երբեք օձիքնին ձեռք չտուին եւ զգուշացան անոնց քաղաքական թափարդներուն մէջ իյնալէ: Ուրեմն, այս շրջանը կրնանք Հայ եւ Թուրք դիւանագիտական շրջան անուանել: Հայեր սկսան Թրքական քաղաք իջնալ եւ կարգ մը պարէններ դնել. բնական է՝ միշտ կարելի եղածին չափ շատ առնել՝ ամբարները լեցնելու մտքով: Միւս կողմէն Հայեր եւ Թուրքեր սկսան իրենց քաղաքի շրջակայ արտերու բերքերը քաղել եւ քիչ շատ բերքերու հետ առեւտրական յարաբերութիւններ մշակել:

Յունիս 28-ին, քաղաքին Թուրք Ազգայնական ոյժերու հրամանատար Բէճիպ Պէյ Ազգ. Միութեան ատենապետը իր մօտ հրաւիրելով խորհուրդ կուտայ որ Հայեր բողոքազիր մը ներկայացնեն Մ. Քէմալ Փաշայի հետեւեալ իմաստով.— «Մենք Հայերս դէմ ենք Փրանսական գրաւման, անոնք եկած են անդորրութիւն հաստատելու, մինչդեռ զայն խանդարած են: Հիմա անոնք քաշուած են իրենց բանակատեղիներէն եւ մեր յարաբերութիւնները լաւ են Թուրք ազնիւ ժողովուրդին հետ, ուրեմն կը խնդրենք որ Ծրանսացիք քաշուին քաղաքէն»:

Այս առաջարկին վրայ, Յունիս 29-ին, Ազգ. Միութիւնը հետեւեալ ազգայիններու հետ, որոնց մէջ կը պանուէին՝ Տիարք Յ. Լեւոնեան, Յ. Գարամանուկեան, Տոքթ. Յար. Պէզճեան, Յ. Ճէպէճեան, Պ. Միլլէթպաշեան, Տոքթ. Գ. Խալիֆեան, Թ. Քիւփէլեան, Գ. Պաղտասարեան, Ս. Պ. Նազարեան, Մ. Արարատեան, Ա. Գալէմքարեան, Ա. Լեւոնեան, Ս. Գարամանուկեան, որոչեցին հետեւեալները.—

«Ա. Հեռագրին պարունակութիւնը կարելի եղածին չափ կացութեան նպաստաւոր ըլլայ:

Բ. Հեռագրին յանձնումը յետաձգուի մինչեւ Բէճիպ Պէյի երկրորդ անգամ զիմում մը ընելը»:

Յունիս 30-ին Թուրքերը սկսան վերադարձնել հայապատկան ասորանքներն ու կահարասիները, նոյնպէս Հայեր սկսան

վերագարձնել Հայ «Էմլաքը Մէթրուքէ»ի մօտ պահուած թրքական ապրանքները :

Յուլիս 7-ին Թուրք կառավարիչը Ազգ. Միութեան ատենապետէն պաշտօնագրով մը կը պահանջէ, որ Ազգ. Միութիւնը լուծուի, բայց Ազգ. Միութիւնը կ'որոշէ իր գոյութիւնը շարունակել ներքին գործերով զբաղելու համար :

Յուլիս 13-ին Թուրքեր ջոկատ մը զինուոր կը բերեն Էյուպօղլու մզկիթը, զայն իբր թէ զինուորական կայան ընտրած էին, բայց իրենց ծրագիրն էր Հայկական քաղաքի զանազան կարեւոր կէտերուն մէջ հետզհետէ զինուորներ տեղաւորելով՝ որ մը յանկարծակիի բերել եւ քաղաքը ներսէն գրաւել : Այս բանը կռահող Հայ զինուորականութիւնը անմիջապէս զէնքի գիմեց ու կայծակի արագութեամբ ճամին պաշարեց ու հրամայեց որ դուրս ելլեն, որովհետեւ այս շարժումը մեր զինագաղարի պայմաններուն հակառակ էր : Հաւանական կռիւի մը պարագային յանկարծակիի չի գալու համար քանդուած պատնէշները կրկին շինուեցան 17 վայրկեանի մէջ : Դէպքին վայրը փութացող Զինուորագրութեան ճիւղին պետ Թուրք Էօրֆան Պէյ, Ազգայնական ոյժերու պետ Րէճէպ Պէյ, ձէլալ Գատրի էֆ. եւ այլ ուրիշ քանի մը զինուորականներ յապուշ կրթեցան երբ մէկ ամսուան մէջ շինուած ու ապա քանդուած պատնէշները, մինչեւ իրենց զէպքին վայրը հասնիլը շինուած եւ կազմ ու պատրաստ դասն : Ասոնք, նկատելով որ անժամանակ կռիւ մը պիտի սկսի, անմիջապէս ջանացին ժողովուրդը հանդարտեցնել, ըսելով թէ սխալ հասկացողութեան մը արդիւնք է եւ թէ իրենք այդ կերպ հրաման մը չեն տուած, եւ խնդիրը իր սաղմին մէջ սպաննելու համար Թուրք զինուորները քաշեցին վերոյիշեալ մզկիթէն եւ Հայերն ալ յորդորեցին որ կրկին փլցընեն պատնէշները : Հայեր կրկին վերցուցին պատնէշները երբ իրենց փափաքին այս ձեւ գոհացում արուեցաւ : Թուրքեր խոտտացան ասկէ վերջ սոյնօրինակ առաջարկներ չի բերել ազգին :

Յուլիս 14-ին Ազգ. Միութիւնը այս միջադէպին համար ցաւակցութիւն յայտնելու գնաց կառավարատուն :

Յուլիս 15-ին, Ազգ. Միութիւնը կանչուեցաւ կառավարատուն ուր Թուրքեր առաջարկեցին որ Հայեր կռիւի ժամանակ քանդուած թրքական տուններ շինեն ու տէրերուն յանձնեն : Ազգ. Միութեան անդամներէն ոմանք կը պատճառաբանեն թէ Հայկական քաղաքին մէջ դանուող Թրքական տունները Գրանսացիք քանդեր են, այդ մասին Հայեր պատասխանատու չեն : Էօրֆան Պէյ այս պատասխանին համար կը ջղաբրգուուի եւ չի հաւատար : Երկուստեք վիճարանութենէ մը վերջ, Էօրֆան Պէյ

դառնալով Տ. Ներսէս հայր Թափուզճեանի, կ'ըսէ. «Թուք ինչո՞ւ չէք խօսիր, ինչո՞ւ լուռ կը կենաք. ճի՞շտ են այդ խօսքերը»: Տէր հայրը կը պատասխանէ. «Մասամբ, սա իրողութիւն է որ կռիւի ժամանակ Հայեր եւ Ֆրանսացիք այդ քանի մը հազար տուները քանդեցին, եւ իրաւունք է որ մենք շինել տանք եւ յանձնենք տէրերուն, դուք իրաւունք ունիք այս պահանջելու իսկ մենք ալ դործադրելու: Բայց ես կը հաշուեմ որ իւրաքանչիւր տուն դոնէ առնուազն 20 ոսկիով կը նորոգուի: 20000 տուն նորոգելու համար 20-ական ոսկիէն 40,000 ոսկի պէտք է, մենք ահա այս դրամը չունինք ներկայիս: Գաղթականութենէ նոր վերադարձած ու ապա կռուի մտած այս ժողովուրդէն այս 40,000 ոսկին ինչպէ՞ս դոյացնելու է. ես ահա այդ է որ կը մտածեմ»: Էօրֆան Պէյ՝ «Տեսա՞ր մը եա՛, մարդը ի՛նչ աղուոր շինեց. ամէն ինչ լուաց մաքրեց, մէկ կողմ դրաւ, ի՞նչ պէտք կայ, «մենք չի քանդեցինք, Ֆրանսացիք քանդեցին» եւայլն կ'ըսէ: Մարդը կ'ըսէ որ, այո՛, շինենք, պէ՛տք է շինենք, բայց դրամ չունինք, կ'ըսէ: Տեսա՞ր մաքուր պատասխանը»:

Ասոր վրայ Տէր Հայրը կ'առաջարկէ՝ քանի որ Թրքական քաղաքին մէջ ալ քանի մը հազար հայկական տուներ կան, ինչո՞ւ կարգ մը անձինք հոն ձրի նստին, Թող կառավարութիւնը այդ հայկական տուներու մէջ բնակեցնէ այն ընտանիքները որոնց տուները մեր կողմէ քանդուած են, պատերազմէն վերջ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուի, այն ժամանակ մենք տուները կը շինենք, իրենք ալ կուզան կը բնակին: Տէր Հօր այս պատասխանը գոհացուցիչ գտնուելով որոշուեցաւ «Ինչաթ Գոմօսիօնու» եւ «Իոքեան Գոմօսիօնու» կոչուած մարմիններ ստեղծել որոնք Հայ Թէ Թուրք անդամներէ բաղկացած, քիչ ծախքով բնակելի վիճակի բերուելիք տուները շինել տան, հոն ընտանիքներ տեղաւորելու դործին նային:

Յուլիս 19-ին կառավարիչը առաջարկեց երեք յարանուանութեանց պետերուն (Թուրք կառավարութիւնը այլեւս իբրեւ Ազգին ներկայացուցիչ երեք յարանուանութեանց պետերը կը ճանչնար) որպէսզի Այնթապէն մեկնիլ ուզող Հայերուն միցանկը պատրաստուի որպէսզի անոնց մասին Մ. Քէմալ Փաշայէն արտօնութիւն բերեն: Հազիւ քանի մը հոգիներ ընդառաջեցան այս առաջարկին, եւ մեկնեցան Այնթապէն Պիրէճիքի ճամբով Հայէպ:

Այսօր կէսօրէ վերջ Թուրք կառավարիչը կրկին հրաւիրեց Տ. Ներսէս քհ. Թափուզճեանը եւ ուրիշ քանի մը Հայ երեւելիներ, մասնաւոր խնդրոյ մը շուրջ խորհրդակցելու համար: Հա-

յերու կողմէ Թրսթըքճեան կը զրկուի որուն սապէս կ'արտայայտուի կառավարիչը. «Էօրֆան Պէյ Այնթապի շրջանակին հրամանատար կարգուած է, այսօր ինծի դիմելով խնդրեց որ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեանի տունն ալ մէջն ըլլալով, հիւսիսէն հարաւ քաշուելիք դժին արեւմտեան կողմի տուները պէտք է պարպուին ու յանձնուին իրեն, որպէսզի կարենայ հաւանական Թրանքօ-Թուրք կռիւի մը պարագային Թուրք զինուորներու նահանջի դիժը ապահովել, հետեւաբար այս մասին հաճեցէք խորհրդակցիլ ու պատասխան մը տալ ինծի»:

Ազգ. Միութիւնը յետ խորհրդակցութեան կը մերժէ այս առաջարկը հետեւեալ պատճառաբանութիւններով.

«Ա. Գրաւուելիք վայրերուն մէջ բնակող 4-500-է աւելի ընտանիքներ ուրիշ տեղ զետեղել կարելի եւ օգտակար պիտի չըլլայ:

Բ. Պահանջուած վայրերը յանձնուելէ վերջ, անոնց կից տուներու կամ թաղերու մէջ այլեւս բնակիլ անկարելի պիտի ըլլայ»:

Այս որոշումը հաղորդելու պաշտօն տրուեցաւ Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թավուգճեանի եւ մի քանի ուրիշ ազգայիններու:

Յուլիս 20-ին, երբ այս որոշումը կը հաղորդուի Էօրֆան Պէյին, այս վերջինը կը խոստանայ կարգ մը զիջումներ ընել, վերոյիշեալ վայրերու մէջ քննութիւն մը կատարելէ վերջ:

Յուլիս 23-ին Թուրքեր կը հրաւիրեն Հայերը իրենց Ազգ. աօնակատարութեան:*

Էօրֆան Պէյ քննութիւն կատարելէ վերջ, իր առաջարկը փոխած էր հետեւեալ ձեւի, այսինքն իրեն պիտի յանձնուէին 17 տուներ միայն, որոնք զինուորական կայաններ պիտի ըլլային: Յանկին մէջ զրուած տուներ արդէն նախապէս պահանջուած շրջանի ամենակարեւոր տուներն էին, որոնց յանձնումով արդէն Հայերը կանուխէն նեղ դրութեան պիտի մատնուէին: Ազգ. Միութիւնը սոյն առաջարկն ալ մերժեց, խոստանալով յանձնել միմիայն Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանի առջեւէն անցնող պողոտային արեւելեան կողմի շէնքերը:

*) Թուրք եւ Հայ եղբայրակցութիւնը աւելի հաստատուն հիմերու վրայ դնելու համար, Թուրք Երլորըմ Թապուրի սպաները, Նիզիպլեան Ատուր օղտյի տունը խնջոյք մը սարքեցին ի պատիւ Հայ Զին. Մարմնին եւ Ազգ. Միութեան, կամ ըսենք «Երեւելի»ներուն, ինչ որ փոխադարձուեցաւ Հայերու կողմէ Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի շէնքին մէջ: Հսն երկուստեք բանախօսութիւններ եղան Թրքօ-Հայ մերձեցման, միութեան եւ համագործակցութեան շուրջ:

Յուլիս 26-ին Հայ երեւելիներ Տոբթ. Յովսէփեանի տունը հաւաքուելով հետեւեալ որոշումը տուին, թուրք զինուորականներուն ներկայացուելու համար, որովհետեւ անոնք անպայման կը պահանջէին Շապանի տան քովէն անցնող պողոտայէն դէպի հարաւ երկարող դժին արեւելեան կողմի բոլոր շէնքերը :

«Ա. Հայեր զաղթականութենէ դեռ նոր վերադարձած եւ նիւթական ու բարոյական վնասներու ենթարկուած ըլլալով ի վիճակի չեն երկրորդ կռիւի մը արհաւիրքներուն տակալու :

Բ. Վերոյիշեալ տուններուն զինուորական կայան ըլլալը պիտի նշանակէր Հայկական քաղաքը ռազմաճակատի կամ ռազմարեմի վերածել, ինչ որ փափաքելի չէ ո՛չ իսլամ եւ ոչ ալ քրիստոնեայ բնակչութեան համար, ուստի կը խնդրուի որ կռիւը, եթէ պիտի ըլլայ, թող քաղաքէն դուրս ըլլայ եւ խնայուի քաղաքին :

Գ. Եթէ կռիւը անպայման քաղաքին մէջ պիտի ըլլայ, թող տալ բոլոր քրիստոնեայ բնակչութեան որպէսզի անոնք ամբողջութեամբ փոխադրուին ապահով վայր մը :

Դ. Այս դրութեան մէջ-մէկ օրինակները յղել Սամի մէջ գտնուող բանակի հրամանատար Սալահէտին Պէյի, Աղզ. Պաշտպանութեան Գօմիթէի կեդրոնական մարմնոյն, եւ եթէ մեր առաջարկը մերժուի, հեռադրաւ յղել դայն Մուսթաֆա Քէմալ Փաշայի» :

Հոս պարտք կը համարենք յիշել Տէր Ներսէս քահանայ թափուղճեանի տեսակցութիւնը Չիթճի Թէրիտ էֆէնտի հետ, ինչ որ կռիւը մի քանի օր եւս ուշացնելու օգնած էր : Տէր Հայրը առանձին կ'իջնէ կառավարատուն, անկէ Սապոն խան, ուր կը գտնուէր Չիթճի դատէ Թէրիտ էֆ. : Քաղաքը չէթէներով այնքան լեցուած է որ փողոցներէն անցնիլ գրեթէ անկարելի կը դառնայ : Թէրիտ էֆ. Տէր Հօր հետ առանձինն կը փակուի սենեակին մէջ ուր Տէր Հայրը անոր այսպէս կ'արտայայտուի. — «Լսածիս համեմատ, ձեր հայրը շատ ազնիւ, շատ վեհանձն մարդ մը եղած է, իսկ ձեր մօր մասին կը պատմեն, թէ մահամետական տիկիներու մէջ ողորմածութեան, զթասրտութեան տեսակէտով իրեն հաւասարող չէ գտնուած : Աստուած անոնց հոգին լուսաւորէ : Ես խորհելով որ այդպիսի ծնողքէ մը սերած զաւակ մը չի կրնար տարբեր նկարագրի տէր մէկն ըլլալ, այդ վստահութեամբ ձեր մօտ եկայ խնդրոյ մը համար զորս կը յուսամ թէ պիտի շմերժէք : Լսեցի որ Թրանսպոններու հետ կռիւը պիտի սկսիք. իմ կողմէս կ'առաջարկեմ որ այս պայքարը քաղաքէն դուրս մղէք : Գիտէք որ

քաղաքին մէջ կռիւր հաղարաւոր անմեղ Հայ եւ Թուրք կեանքերու փճացման պատճառ կ'ըլլայ, քաղաքին մէջ կռիւր բարբարոսութիւն է» :

Ֆէրիտ էֆ. զգածուած՝ աչքերը արցունքով լեցուած՝ կը խոստանայ Սամ զուժարուելիք Թուրք սպայակոյտի ռազմական ժողովին մէջ այս տեսակէտին վրայ պնդել ձեռքէն եկածին չափ : Եւ խկապէս վերջէն իմացանք որ հոն այդ մասին երկար վիճարանութիւններ եղեր են : Ֆէրիտ էֆ. ի տեսակէտը մերժուած բայց յարձակումն ալ մի քանի օր յետաձգուած էր :

Յուլիս 27-ին Ազդ. Միութեան անդամներն ու 28-երու ժողովի անդամները խառն նիստ մը զուժարելով լսեցին առջի օրուան տեսակցութեան մանրամասնութիւնները : Այս տեսակցութիւնը կատարուած էր Արժ. Տ. Ներսէս հայր Թաւուզձեանի, Ն. Թըսթըզձեանի, Էօրֆան Պէյի, հաղարապետ Պէֆիր Աբուքի Պէյի եւ Ազդ. Պաշտպանութեան Գօմիթէի նախագահ Ֆէրիտ էֆէնտիի միջեւ : Տուներ յանձնելու առաջարկին՝ Հայոց կողմէ մերժողական պատասխան տրուելուն վրայ, ժողովուրդը խուսափած էր շուկայ իջնելէ եւ կ'սպասէր անհամբերութեամբ խնդրոյն ելքին : Ասոր համար երկուստեք սրոշեր էին որ երկու տարրերու միջեւ ձգտում յառաջ բերելիք խընդիրներ նախապէս ծանուցուէին երկու կողմի ներկայացուցիչներուն ու ապա ծանուցադրելով տեղեկացուէին հասարակութեան : Նոյնպէս Մութասարիֆ Պէյը խնդրած էր Հայ երեւելիներէն որ ստորագրութիւն մը տային՝ Թրանսպոններուն ի նպատակով շարժման մէջ չի գտնուելու մասին, եւ յիշած էր միանգամայն որ Էօրֆան Պէյ տուներու մասին իր պահանջէն մաս մը եւս զիջում պիտի ընէր : Ասոր մեր ներկայացուցիչները պատասխաններ էին որ պատրաստ էին ապահովագիր մը ստորագրելու՝ Թուրք զինուորներու անցուղարձին օգնելու, Դեղին հիւանդանոցն ու Պէյյազ Ահմէտի օթէլը (խան Շուհա) խրամներով իրարու միացնելու, պայմանաւ որ Թուրքերն ալ հրաժարէին Հայկական թաղերէն կարգ մը շէնքեր պահանջելէ :

Հայոց խոստացած ապահովագրի ամփոփումը հետեւեալը պիտի ըլլար .

«Ա. Յիշել Օսմ. կառավարութեան հանդէպ Հայոց ունեցած հաւատարմութիւնը ու հոս սեւէ քաղաքական նպատակ հետապնդած չըլլալը :

Բ. Բոլոր Օսմանցիներուն հայրենիքի ծառայելու պարտական ըլլալը, սակայն տարագրութեան եւ այլ պատճառներով Հայոց նիւթապէս ու բարոյապէս նեղ դրութեան մէջ գտնուել-

նուն համար, հակառակ իրենց փափաքին, ունէ ծառայութիւն մատուցանելու ի վիճակի չըլլալը :

Գ. Վերջին Ապրիլի դէպքին Հայերու գէնքի դիմելը լոկ ինքնապաշտպանութեան համար եղած ըլլալը, (ինչ որ երկուստեք խոստովանած են) :

Դ. Հայերու՝ Ծրանսացիներու նպաստաւոր իսկ թուրքերուն աննպաստ ունէ շարժման մէջ չգտնուելը :

Ե. Եթէ երբեք քաղաքը պատերազմի դաշտի մը վերածուէր, Հայեր Փաշա սողազի եւ Սուլտերճըի պողոտաներէն թուրք զօրքերու ազատ անցք պիտի տան, եւայլն» :

Այս պայմանները ներկաներուն կողմէ հաւանութեան արժանացան :

Յուլիս 28-ին Ազգ. Միութիւնն ու 28-երու ժողովը առտուն նիստ մը ունեցան հետեւեալ դէպքին շուրջ.

Առջի դիշեր ժամը 3:30-ին մօտ (ը. թ.) թուրք սպայ մը եկած էր Ալի Պէյի տունը եւ բարձրաձայն կարգ մը հրահանգներ տուած էր Հայ զինուորներուն՝ Ծրանսացիներու դէմ բռնուելիք ընթացքին մասին : Ժամը 5:30-ին (ը. թ.) թուրք զինուորները Ազ-եօլի մզկիթին, Քէօրիւքճիի տան, Նիկողոսեան վարժարանի, Չինարլը ճամբի իրենց դիրքերուն բոլոր պատուհանները ամբոցուցեր էին : Հայեր հարցուցեր էին թէ ինչու՞ կ'ամբոցեն, թուրքեր պատասխաներ էին թէ այդպէս հրահանգ ստացեր են : Ասոր վրայ անմիջապէս Հայերն ալ իրենց կողմէն, ուր որ թուրքերը իրենց պատնէշները դոցեր էին, իրենք ալ ասոր դէմ իրենց պատնէշները դոցեր էին, բաց թողուեր էին միմիայն Սուլտերճուի, Պալլըզլի եւ Փաշա Սօգազի երեք մեծ պողոտաները : Առտուն եղելութիւնը թուրքերուն իմաց արուած էր եւ թուրքեր մերժեր էին սննդեղէն ծախել Հայերուն : Երբ այս խնդիրներու մասին խորհրդածութեան պիտի սկսուէր թուրք կառավարիչէն հրաւէր մը եկաւ եւ Տ. Ներսէս հայրը իբրեւ Ազգին կողմէ ներկայացուցիչ զբր-կուեցաւ ՄութասարիՓին մօտ որ իրեն յանձնեց մեր Յուլիս 26 թուակիր Սալահէտտին Պէյին զրկած զբուրթեան պատասխանը, որուն մէջ կը գրուէր թէ Հայերէ տուն պիտի չպահանջեն ու քաղաքին անդորրութեան հսկելու համար խառն ինքիպաք մը պիտի կազմեն :

Նոյն այս օրս կէսօրէ վերջ ժամը 8-ին (ը. թ.), կրկին կառավարիչին հրաւէրով Տ. Ն. հայր թավուգճեան ու ազգային երեւելիներէ պատուիրակութիւն մը ներկայացան Էօրֆան Պէյի պաշտօնատեղին, ուր ներկայ էր նաեւ Ծէրիտ էֆէնտի : Տեսակցութեան ընթացքին թուրքեր ամէն երաշխիք կուտան

ըսելով թէ իրենք Հայերու հանդէպ ոչինչ ունին, եւ պէտք է վստահին իրենց անկեղծութեան: Էօրֆան Պէյ կը յայտարարէ որ իրենք փափաքած են կարգ մը տուներ զինուորական կայաններու վերածել, բայց Հայեր այս բանը իրենց ապահովութեան հակառակ առնուած քայլ մը նկատելով զայն մերժած են, ասոր վրայ թուրքեր եւս հրաժարած են իրենց այս մտադրութենէն: Այս դէպքը փաստ մը պէտք էր ըլլար Հայերու հանդէպ թուրքերու անկեղծութիւնն եւ ոչ-թշնամական վերաբերմունքը ցուցնող:

Թուրքերուն զիշեր ատեն պատնէշ շինելու գործը սխալի մը արդիւնք էր. Ֆրանսացիներու հետ ընդհարումը շատ հաւանական էր, ուստի հրամանատար Սալահէտտին Պէյի առաջարկած խառն ինգլիպաքը պէտք էր հաստատել: Ասոր պաշտօնը պիտի ըլլար Հայ եւ թուրք պատնէշներու մէջ պանուող զինուորներու միջեւ պատահելիք անհասկացողութիւնները զսպել ու դադրեցնել եւ միանգամայն քաղաքին ներքին անդորրութեան հսկել: Անոնց թիւը կախում պիտի ունենար Հայերու յատկացնելիք զինուորներու քանակէն: Ի պատասխան, գոհունակութիւն յայտնուեցաւ տուններու խնդրոյն այս ձեւ կարգադրութեան համար, միւս կողմէ առաջարկուեցաւ որ խառն ոյժը միմիայն Հայկական թաղերու համար ըլլայ, ու անոր թիւը 40-ը չանցնի (20 Հայ, 20 թուրք): Գալով թրքական թաղերուն, անոնց անդորրութեան կրնար թուրք կառավարութիւնը հսկել, ուրիշ կէտ մը, քանի որ Հայեր կարգ մը երկրորդական պատնէշներ շինած են լաւ է որ ասոնք եւս այժմ չքանդուին, որպէսզի զինուորական առաքումներու ատեն սխալ արարքներու տեղի չտրուին: Սուպուրճուի եւ Փաշա սօղազի պողոտաները բաց ըլլան զինուորական առաքումներու համար, իսկ Պալըզը էյուպ օլլու պողոտաները անգէն զինուորներու մուտքին համար որոնք թուրք կռուողներու կերակուր եւայլն փոխադրելու համար պիտի անցնէին: Նոյնպէս թղթակցութիւններ այս կէտէն պիտի կատարուէին:

Մինչեւ Յուլիս 29 թուրքերու զինադադարը երկարեցաւ, այսինքն որոշեալ ժամանակամիջոցէն վերջ թուրքեր կռիւր չէին սկսած: Ասոր պատճառ եղած էր այն նկատումը որ իրր թէ Ֆրանսացիք դէպի Քիլիս պիտի նահանջէին, իրենց հետ տանելով նաեւ Այնթապի հայութիւնը: Այս ակնկալութիւններով թուրքեր Գըզըլ Հիսարի բլուրները բռնած կ'սպասէին ճիշտ Եգեսիոյ խաղը հոս ալ խաղալու համար: Թուրքերու այս կարծիքը ոյժ կուտար նաեւ թէյապիատի, Կիւլ թէփէի, Արաբ բուճարի, Պիրէճիքի եւ Ճարապլուսի Փրանսական ոյժերու

կողմէ պարպուելը : Մինչդեռ Ֆրանսացիք այս կէտերէն կը քաշուէին Հալէպն ու Սիւրիոյ կարգ մը կարեւոր քաղաքները գրաւելու համար , երբ Ֆրանսացիք առանց ընդդիմութեան Հալէպ մտան . այդ կեդրոնը Այնթապի կապելու համար Ազճէ գօյունէն չի քաշուեցան : Թուրքեր Ազճէ գօյունը Ֆրանսացիներէն գրաւելու համար շատ աշխատեցան բայց չի յաջողեցան ու այսպիսով անոնց (Ֆրանսացիներու) Այնթապէն քաշուելու մասին տածած յոյսն ալ յօդս ցնդեցաւ : Միւս կողմէն Այնթապի մէջ կռիւի , մանաւանդ քաղաքին մէջ , սկսելու հակառակող եւ այդ մասին չափաւոր արտայայտուող Բէճէպ Պէյը իբրեւ կասկածելի , գործէն կը քշեն եւ անոր տեղ Էօրֆան Պէյը հրամանատար կը կարգեն : Բայց այս վերջինն ալ նոյն դադափարն հետապնդող մէկ մը ըլլալուն՝ դայն ալ կը քշեն ու անոր տեղ կը նշանակեն Էօզ Տէմիրը որ Ֆրանսացիներուն վրայ յարձակումը կ'սկսի Յուլիս 29-ին Մ . Քէմալ Փաշայի հրամանաւ :

ԳԼՈՒԽ ԺԷ .

Յուլիս 29 — Օգոստ . 11

Թուրքեր կը կոտրեն Զինադադարի պայմանները

Թուրքեր զինադադարի շրջանին , իրենց կարելի պատրաստութիւններն բրած էին միակ յարձակումով մը Գոլէճի եւ Զիթճի խարաֆին մէջ սեղմուած Ֆրանսական փոքրիկ սլօք փճացնելու եւ Հայերուն հետ իրենց հաշիւը մաքրելու համար : Ճիշտ այդ պատճառաւ ալ այդ զինեալ խաղաղութեան ժամանակաշրջանին չէին ուզած սեւէ կերպով Հայերը վշտացնել կամ անոնց կամքին կամ շահին հակառակելով կռիւի մը տեղի տալ ու թշնամի մը աւելցնել : Իրենց միակ դիւանագիտութիւնն էր ամէն գնով Հայերը սիրաշահիլ եւ դէմ առ դէմ միմիայն Ֆրանսացիին հետ գտնուիլ :

Ֆրանսացիներու բանակատեղին , այսինքն Ամերիկեան Գոլէճն ու Զիթճի խարաֆը Թուրքերու կողմէ շատ մօտէն պաշարուած էին : Հիւսիսային եւ հիւս . — արեւմտեան կողմէն շատ մօտիկ բլուրներու ետին պահուած թնդանօթներ եւ զինուորներ յարձակման ազդանշանին կ'սպասէին : Գոլէճի արեւմտեան եւ հարաւային կողմէն Պօզ թէփէն , Ղուրպան Պապան եւ Մարտինի որբանոցը , հակառակ անոր որ այս վերջին երկու կէտերը չէրօք դօտի որոշուած էին՝ Թուրք բազում սլօքերով գրաւուած , պիտի թափուէին Գոլէճին վրայ , իսկ Գոլէճի արեւելեան կողմը , կղզիացած Հայկական քաղաքի եւ Գոլէճի միջեւ Թուրքեր

ամբայեր էին տաճկական հիւանդանոցի, Պէյազ Ահմէտի օթէլի եւ այս երկուքին միջեւ դանդաղ կարգ մը հայկական տուներու միջեւ դորս Հայեր Ծրանքօ-Թուրք զինազաղարի պայմանին համեմատ սկսած էին: Այսպէս՝ Փրանսական բանակատեղին ամէն կողմերէ պաշարուած էր 200-էն մինչեւ առաւելագոյն 2000 մէթրի հեռաւորութենէ, իրենց թնդանօթներէն մի քանին բերած էին նոյնիսկ մինչեւ այդ վերջին հեռաւորութենէն: Թուրքեր Սալահէտտին Պէյի հետ Սամի մէջ կայացած զինուորական ժողովին մէջ կը ծրագրեն նախ Չիթճիի խարաֆը գրաւել ու ապա ամէն կողմերէն Գոլէճի վրայ քաշել եւ խեղդել դայն: Անոր համար է որ իրենց 7-8 թնդանօթները ուղղուած էին խարաֆին վրայ:

Յուլիս 29, ժամը տասուտեան 6-ին (ը. ե.) յարձակումը սկսաւ, Թուրք սպաներ նախապէս զիւզացիի կերպարանքին տակ եկան: Խարաֆը քննած էին զինազաղարի ժամանակ: Հոն Սենեկալցի զինուորներու շատ պզտիկ սլոժ մը կը դանուէր, որուն գլուխը կը դանուէր տեղակալ մը Պարս անունով: Միայն այս մարդուն այդ օրուան հերոսութիւնը կրնանք ըսել թէ փրկած է Այնթապը ու անոր հայութիւնը: Թրքական 105-նոց թնդանօթները սկսան ծեծել խարաֆի շէնքերն ու շրջակայքը, Ծրանսացիք անակնկալի եկան, որովհետեւ խարաֆի Սենեկալցի զինուորները զինուորական մարզանքի ելած էին, յանկարծ վազեցին իրենց զիրքերը:

Ասոր վրայ Փրանսական 7½-նոցներ սկսան ուժակոծել թրքական հիւանդանոցի եւ Պէյազ Ահմէտի օթէլի շատ մօտիկ թրքական զիրքերը: Թուրքեր ուժակոծութիւնը քիչ մը կը մեղմացնեն, բայց ահա քառորդ ժամ վերջ ամէն կողմերէն խիստ հրացանաձգութիւններ մէթրայէօզի կրակն ու թնդանօթներու բոմբիւնները իրարու կը խառնուին: Թուրքեր երեք կէտերէ անդադար յարձակում կը կատարեն Չիթճիի խարաֆին վրայ: Ծրանսացիք ստիպուած իրենց Գոլէճի բոլոր սլոժը կը զործածեն Չիթճիի խարաֆին վրայ յարձակում կատարող կանոնաւոր եւ անկանոն զինուորներուն դէմ: Այս ամենէն ճակատագրական վայրկեաններուն, որուն նմանը չէր տեսնուած Այնթապի պատմութեան մէջ, Փրանսական 7½-նոցի բերանը կը պայթի իր երրորդ հարուածէն. ուժքը բերնէն չժայթքած՝ փողին մէջ պայթած էր: Ասկէ քանի մը վայրկեան վերջ Գոլէճի երկրորդ յարկէն՝ Ծրանսացիներու մէթրայէօզը, խարաֆի շրջակայքը վխտացող Թուրք չէթէները անլամալուծող խումբը կը փճացրնէ ամբողջութեամբ, հոն տրձակուած թրքական 105-նոցով, որ պայթած էր նոյն այդ սենեակին մէջ: Մեծ եւ բարձր

չէնքերու ետեւէն կը դիտէինք այս գործողութիւնը. Գուլէճի եւ խարաֆի շրջակայքը վայրկեանը գրեթէ 10-12 ումբ կ'ըլնար: Եւ ահա յանկարծ Թուրքեր սկսան խարաֆի հիւսիսային բլրին ետեւէն շարժիլ: Անոնք ժամկոչեաններու այգեստանի չէնքերէն դուրս ելլելով սկսան ստումներով յառաջանալ, շատեր այդիի ճիւղերուն փաթթուած կը սողային իբր թէ քալող որթատունկեր բլլային: Ասիկա թշնամին խարելու համար էր: Երբ գառիթափին կէսը հասան դեռ ազարակէն ձայն չէր լսուեր. նոյն թափով յառաջացան այգիներու մէջէն մինչեւ ազարակի չէնքերուն մօտը քաշուած փշաթելերուն, դորս սկսան մկրատել: Ռմբակոծութենէ կիսամեկ կամ վերաւոր խումբ մը Սենեկալցիք իրենց չէֆին տուած քաջալերութեան խօսքերէն վերակենդանացած՝ յանկարծ կը բանան մէթրայէօղի ահուկի կրակ մը, որու կրկոցը վայրկեաններով չէր դադրեր: Թուրքեր իրենք զիրենք թակարդի մէջ ինկած կարծելով այս կրակին առջեւէն կ'սկսին բուռն թափով մը նահանջել բլուրն ի վեր, ճամբան հարիւրներով զիակներ եւ վիրաւորներ ձգելով եւ կ'ապաստանին կրկին առաջուան չէնքերը ուսկից խարաֆը այլեւս չէր տեսնուեր: Այս յաջողութիւնը կը բարձրացնէ Փրանսական զօրքերուն բարօրյականը: Անոնք քանի մը վայրկեաններ առաջ չափազանց յուսահատած՝ եւ գրեթէ փրկուելու ամէն յոյս կորսընցնելու վրայ կը դանուէին:

Ֆրանսացիք նեղ դրութեան մէջ

Թուրք ուժակոծութիւնը այսօր չզադրեցաւ եւ պարբերաբար ժամը 7-էն 10 խարաֆը, եւ 3-էն 4 (ը. ե.) Գուլէճի չէնքին արեւմտեան կողմի զինուորական հիւանդանոցն իսկ ազատ չմնաց այս ուժակոծութենէն, հակառակ անոր որ վրան կարմիր Սաշի դրօշակ մը պարզուած էր: Վիրաւորներն ու հիւանդները փոխադրուեցան վարի յարկերը: Ահաւասիկ կռիւի վերսկսուած օրը դէպքերը այսպէս ընթացան: Ֆրանսացիք պաշարուած՝ ո՛չ մի յարարերութիւն կրնային ունենալ Քիլիսի կամ Աղճէ Գօյունի Փրանսական ոյժերուն հետ: Անթել հեռադրի* կայանը վնասուած էր ուժակոծութենէ եւ չէր կրրցած կռիւի սկսիլը տեղեկացնել բարձրագոյն հրամանատարութեան: Գիշերը վերանորոգուեցաւ: Օդանաւ ալ չէր եկած: Այսպէս Ֆրանսացիք շատ ծանր դրութեան մը մասնուած էին:

Յուլիս 30-ը լուռ անցաւ բայց զիշերը ժամը 9-ի եւ 10-ի

*) Ֆրանսական այս տնթիւր կրնար արտաքին աշխարհէն տեղեկութիւններ առնել բայց ինք չէր կրնար տեղեկացնել:

(ը. ե.) ատենները Ֆրանսացիք զօրաւոր կերպով սկսան իրենց 7½-նոցովը, որմէ մէկ հաս մնացած էր, ոմբակոծել թրքական հիւանդանոցը. շնորհիւ լուսնի լոյսին՝ այս ոմբակոծութենէն թրքական շատ կարեւոր պատնէշներ փլան եւ տակը տասնեակ մը չէթէներ թաղուած էին: Նոյնպէս Պէյազ Ահմէտի օթէլին մէջ թրքական ռազմամթերքը փճացած եւ հողակոյտերու տակ մնացած էր:

Առաջին օրն իսկ Ֆրանսական ոմբակոծութիւնք թրքական հիւանդանոցն ու Պէյազ Ահմէտի օթէլը իրար միացնող պատը քանդած ու անոնց յարաբերութիւնները խզած էր:

Թրքո-Ֆրանսական այս կռիւները շարունակուեցան մինչեւ Օդոստ. 11: Ֆրանսացիք մեծ նեղութեան մէջ էին: Իրենց թընդանօթին կորուստը թուրքերուն չի հասկցնելու համար տեղէ տեղ կը փոխադրէին: Թուրքեր մանաւանդ զիշերները յարձակումներ կը դործէին ամէն կողմերէ, Ֆրանսացիք Հայերը օդնութեան կանչած էին Գոլէճին զանդակը հնչեցնելով մանաւանդ Քէսթէնքէլէ* (մողէզ) փաշայի յարձակման զիշերը, յորում թուրքեր մինչեւ արտաքին պարիսպը մօտեցած էին: Մենք չլսեցինք Ֆրանսական աստղանոցը, զէնքի եւ թնդանօթի յարուցած աղմուկներու պատճառաւ: Գիշերներն ալ հէլեօսթայով ուղեր էին իրենք զիրենք հասկցնել Ամերիկեան հիւանդանոցին պատին վրայ ճառագայթներ արձակելով:**

Հայեր, ինչպէս ըսինք, նախապէս իրենց զիրքերուն մէջ չէզոք զիրք մը բռնած կը զիտէին այս երկու ոյժերուն բախիլը, իսկ Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի պատնէշի անցքէն ալ յարաբերութիւն կ'ընէինք թուրքերու հետ: Շատ քիչ Հայեր տաճկական քաղաք կ'երթային թէեւ արգելք մը չկար: Հայեր թուրքերուն կ'օգնէին, անոնց ցորենն աղալով այն հրազային մէջ որ հայկական թաղերուն մէջ կը դանուէր եւ միակն էր որ անվնաս մնացած էր ամբողջ քաղաքի հրազայցներուն մէջ:

Ֆրանսացիք մինչեւ Օդոստ. 11 ահուելի նեղութիւններ կրեցին: Հոս պէտք կ'զգանք յիշել զէպք մը, որ անաչառ պատմիչի մը համար անհրաժեշտ է զրել այնպէս ինչպէս եղած է իրա-

*) Քէլլէ քէսէնի ազաւաղեալն է (այս մտրդը Ուրֆայի Ֆրանսական զօրքերու գլուխը կտրողն է):

***) Ֆրանսական այս աստիճանի յուսահատական պայքարին նկարագրութիւնը առած ենք իրենց բանակատեղիին մէջ բնակող Հայերէ: Որովհետեւ հայկական քանի մը ընտանիքներ Ֆրանսական սպայակոյտի կից՝ իրենց սեփական շէնքերէն չէին հեռացած ու հոն մնացած էին իրրեւ աւելի ապահով վայր:

կանին մէջ: Թուրքեր մեծ յոյս ունէին այս անգամ իրենց յաջողութեան վրայ բայց երբ Յուլիս 29-ի (թշնամութեանց վերսկսման թուական) յարձակումները երեք անգամ խարաֆի վրայ ու զիշերը քանի մը անգամներ Գոլէճի եւ ընդհանուր Փրանսական զիւրքերուն վրայ անյաջողութեան մատնուեցան, ուրիշ բան չմնաց իրենց բայց եթէ չարունակել յարձակումները, այս անգամ քիչ մը աւելի կանխազգուշութեամբ որ ի հարկին ետ կը մղուէր եւ կ'անդամալուծուէր ի զին Փրանսական մեծ ճիգերու եւ յողովութիւններու: Հայեր ըմբռնեցին Ֆրանսացիներու նեղ կացութիւնը եւ նոյն իսկ մասամբ ալ հասկըցան որ անոնք օգնութիւններ կը խնդրէին, բայց մենք ուրիշ կերպով չէինք կրնար մեկնել, եւ հասկնալ իրենց կացութիւնը: Ֆրանսացիք իրենց կրած մեծ յարձակողականներուն ժամանակ մեր օգնութեան զխմած էին զանազան միջոցներով, որ մեր կողմէ չէր լսուած կամ հասկցուած իսկ, կռիւը զաղբէլէն վերջ երբ իրենց սթանկէներուն մէջ ապահով զգացած էին իրենք զիրենք, մեղի բան մը հասկցնելու ա'լ չէին աշխատած: Վերջապէս օր մը Հայ Զինուորական Մարմնոյ պետը կը խորհի Ֆրանսացիներու վիճակը հասկնալ հետեւեալ ձեւով: * Այնթապի ջուրը քաղաքին արեւմտեան կողմը Բանճարը ըսուած գիւղի մը մօտէն (6 ժամ հեռաւորութիւն ունի) կուզայ, այս խիստ առողջապահական ջուրը Այնթապ բերելու համար մասնաւոր ճամբայ մը շինուած է (վրան գոց): Այս ճամբան կուզայ եւ կիլիկեան ձեմարանի շէնքերուն առջեւէն անցնելով կը մտնէ Հայկական թաղեր ու անկէ ալ թրքական քաղաքը: Քաղաքին մէջ ջուրին ճամբային լայնքն ու բարձրութիւնը այնպէս է որ մէջը մարդ մը կրնար քալել ոտքի վրայ: Այս ճամբան փորուած է ճերմակ աղուոր մրրային ժայռի մը մէջէն, իսկ քաղաքին բլուրներուն տակէն անցած ատեն խորութիւնը մինչեւ 40-50 մէթրի կը հասնի, մայր ճիւղը ասանկ արեւմուտքէն դէպի արեւելք կ'երկարի, ասկէ վերջ հազարաւոր ճիւղերու կը բաժնուի եւ ամէն տուն ունի ջրհոր մը որ այդ մայր երակէն անջատուած ճիւղերու ծայրէն իրեն պէտք եղած ջուրը կ'առնէ: Ինչպէս առաջ յիշեցինք, քաղաքը երեք բլուրներու վրայ շինուած է: Բլուրի բնակիչները ջրհոր բանալով այս կերպ կ'օգտուին, իսկ ձորերու կամ ցած թաղերու մէջ բնակողներ աւազան (Գանէ) ունին իրենց տուններուն մէջ ու անկէ կ'օգ-

*) Ինչ որ ալ ըլլար, Հայեր որքան ալ Ֆրանսացիներուն դէմ վշտահամ ըլլային, ներկայ դարաւոր թշնամիին ձեռքը մասնաւոր ըլլալուն համար, բայց իրենց յաջողութիւնը մեղի համար անհրաժեշտ էր:

տուին: Հայ Զին. Մարմնոյ պետը ուզեր էր ահա այս ջրհորի ճամբայով հաղորդակցութեան մէջ մտնել Գոլէճի Փրանսական ոյժերուն հետ, զոնէ անոնց կացութեան շուրջ տեղեկութիւն առնելու համար: Տ. Ներսէս քհնյ. համամիտ չէր այս ձեռնարկին որուն պատճառը պիտի հասկնաք հետագային: Զին. Մարմնոյ պետը դիչերը մի քանի մարդ կ'իջեցնէ Արըճըեաննէրու տան մօտ ջրհորէ մը որոնք ջուրի մէջէն բաւական մը յառաջանայէ վերջ կ'ստիպուին վերադառնալ, քանի որ կարգ մը տեղեր ջուրը մինչեւ կամարին կը դպնար եւ խեղդուելու վտանգ կար: Այս փորձը բնական է անյաջողութեան մատուցաւ, բայց շատ դադանի պահուեցաւ, հազիւ քանի մը մարդիկ վիտէին այս բանը, բայց հետեւեալ օրը իրենց մօտ կանչեցին Տ. Ներսէս քհնյ. Թափուղճեանը, քանզի Թուրքեր իմացեր էին ջրուղիի խնդիրը: * Տէր Հօր եւ ոչ մէկ մարդ ընկերանալու համարձակեցաւ, վերջապէս ինք մինակը դնաց:

Էօրֆան Պէյի պաշտօնատան մէջ կը գտնուին Թուրք բարձրաստիճան սպաներ եւ Թուրք Տեղեկատուութեան Պիւրոյի սպան, որ անձամբ հաղորդած էր այս բանը: Էօրֆան Պէյ խնդրոյ առարկայ դէպքը կը յիշէ տէր հօր, խիստ թօնով մը: Տէր Հայրը նոյն խստութեամբ հետեւեալ պատասխանը կուտայ.— «Ես կը խորհիմ թէ այս բանը դեռ իրարու հետ նոր հաշտուած՝ երկու ժողովուրդներու միջեւ կրկին թշնամութեան սերմեր ցանել ուղոյ կարգ մը ազդադաւ անխիղճ անըզդամներու յերիւրանք է: Ես կը զարմանամ ձեր խելքին: Հայեր ինչո՞ւ պիտի ձեռնարկեն ասանկ բանի մը: Կրնա՞նք Ֆրանսացիներու օգնել, — ո՛չ: Կրնա՞նք Ֆրանսացիք մեզի օգնել, — ո՛չ: Ուրեմն սա ներկայ պարագաներուն, երբ մենք հանդիստ կ'ապրինք, ի՞նչ բան կրնայ մեզ ստիպած ըլլալ Ֆրանսացիներու մօտ երթալու: Շատ շատ պիտի կասկածիք որ մենք այդ ճամբով ձեզ Ֆրանսացիներու պիտի մատնենք, բայց մենք ձեր ի՞նչ բանը կրնանք մատնել: Գիտե՞նք որքան զինուոր ունիք դուք, — ո՛չ: Ո՞ւր տեղաւորած էք զանոնք եւ ո՞ւր կը գտնուին, — չենք գիտեր, որովհետեւ քաղաքէն դուրս ելած չենք, որով ձեր այս կերպ կասկածանքը անհիմն է եւ վնասակար: Ես խորհուրդ կուտամ որ ձեզի այս կերպ տեղեկութիւն-

*) Այն ժամանակ ըսուեցաւ որ կարգ մը Հայ մատնիչներ տեղեկացուցեր են այս բանը Թուրք զինուորականութեան, բայց ես կը խորհիմ թէ, Թուրքեր այս բանին կասկածը ունեցեր են ջուրին պղտոր վիճակէն, որովհետեւ անձրեւ չէր եկած եւ բնական էր որ ջուրին մէջէն ճամբորդող մարդիկ պատճառած ըլլային ջուրին այս անբնական պղտորուելուն:

ներ տուող անզգամները ձեր ոտքին տակ ճզմէք, քանզի անոնք միջցեղային թշնամութիւնք վերարծարծելու պատճառ կուտան այսպէս» :*

Էօրֆան Պէյ խնդիրը տարբեր տեղ մը փոխադրելով Տէր Հօր կ'ըսէ որ Հայեր ինչ որ ալ ըլլայ Փրանսասէր են եւ անոնց ի նպատակ աշխատելու մտադիր են, անցեալի կարգ մը դէպքերը այդ կը փաստեն ու անոնց վրայ յենելով է որ այս կասկածանքը արդարացի հիմ մը կը բռնէ. օրինակ՝ դեռ քանի մը ամիսներ առաջ երբ Ֆրանսացիք Այնթապ էին, երբ կառավարութիւնն ու թուրք ժողովուրդը անոնց ընդունելութեան չի փութացին, դուք ազգովին դրօշակներով ու ծափահարութիւններով զանոնք քաղաք առաջնորդեցիք :

Տէր Հայրը ասոր վրայ հետեւեալ պատասխանը կուտայ. — «Էօրֆան Պէյ, եթէ դուք մարդ մը բռնէք եւ զայն դաւադանի հարուածներուն տակ մեռցնելու աստիճան ծեծէք եւ զայն ձգէք արեւուն տակ կիսամեռ, եւ այս մարդը երեք օր խելակորոյս այդպէս մնալէ վերջ աչքերը բանայ, եւ մարդ մը անոր խմելու ջուր եւ քիչ մը հաց տայ, այս թշուառ մարդուն առաջին դործը ի՞նչ կ'ըլլայ. — շնորհակալութիւն մը յայտնել : Միթէ իր բարերարին կը հարցնէ՞ թէ ինք ո՞ր ազգէն է, Հրեա՞յ է, մահմետակա՞ն է, Քրի՞ւրտ է : Մենք ճիշտ այդ ծեծ ուտող մարդուն պէս եզանք. դուք մեզ քշեցիք, անոնք մեզ մեր երկիրը վերադարձուցին. դուք անօթի թողուցիք, անոնք մեզ կերակրեցին. դուք հայրեր մայրեր սպաննեցիք, անոնք անոնց որբերն ու այրիները խնամեցին. միթէ մենք շո՞ւն ենք կամ շունէ՞ն աւելի վարնոց մի կենդանի, որ կտոր մը հացի համար իր պոչի շարժումներով իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ, մենք իրրեւ բանական էակներ մեր երախտապիտական զգացումները չյայտնե՞նք զոնէ պարզ ծափահարութեամբ մը կամ պարզ մեծարանքով մը : Էֆէնտի՛մ, եթէ դուք ընէիք մեզի անոնց ըրածը, նոյն հաւատարմութիւնը ձեզի ալ պարտական պիտի ըլլայինք : Դուք մեր ինքնապաշտպանութիւնը ազգադաւութիւն եւ Ֆրանսացիներու համագործակցութիւն կը նկատէք. ատանկ բան չկայ, Էօրֆան Պէյ, ատանկ բան չկայ. ես 15-20 հոգիով տարադրուած էի ու ապա միայն քանի մը հոգիով վերադարձեր եմ եւ մեր այս քաղաքին ներկայ հայութեան իւրաքանչիւրը ինծի պէս այս կերպ տասանորդուած հոս եկեր է : Իւրաքանչիւր ընտանիքէ հազիւ թէ մարդ մը ազատած է ու ահա այդ

*) Տէր Հօր այս խօսքերուն հանդէպ տեղեկատու սպայի քթին ծակերը կը բացուէին ու կը գոցուէին շարունակ :

ալ դեռ այսօր վտանդի տակ է եւ փճանալու ենթակայ: Ո՛չ, Էօրֆան Պէյ, ո՛չ, այս անգամ մենք պիտի չմեռնինք, այս անգամ մենք էջ-նահատակ պիտի չըլլանք. եթէ մեզի չզպչիք՝ այսպէս խաղաղութեամբ կ'ապրինք, հակառակ պարագային մինչեւ ամենավերջին Հայը պիտի կռուինք, պիտի մեռնենք ու ապա պիտի մեռնինք, գոնէ պատուով պիտի մեռնինք»:

Տէր Հօր այս խօսքերէն ազդուած Էօրֆան Պէյը մեղմ ձայնով մը՝ «Գոնէ, բարազ էֆէնտի, մեզի հետ հաշտուեցաք, մեզի հետ խաղաղութիւն կնքեցիք, նոյն իսկ խոստացաք մեզի օգնել, ո՞ւր է, մինչեւ հիմա ի՞նչ բրիք: Գոնէ ձեր արհեստաւորները մեզի ումբ շինեն, այդքա՞ն ալ չէք օժանդակեր մեզի»:

«Իրական եւ ճշմարիտ միջցեղային համագործակցութեան հիմը ներկայիս պէտք է դնէք: Այսօր դուք եւ մենք զինադադարի մեր պայմանները յարգելով եւ դուք մեր կատարեալ չէզոքութիւնը յարգելով է որ ձեր անկեղծութիւնը պիտի փառտէք եւ մեր ապագայ սերունդներուն եղբայրակցութեան եւ միջցեղային անկեղծ փոխ-յարաբերութեանց դասը պիտի տաք: Ձեր այս ընթացքով, ո՛վ գիտէ, թերեւս մեր յաջորդ սերունդները նոյն իսկ կողք կողքի ձեզի հետ, ձեզի չափ եւ ձենէ աւելի կռուին այս հայրենիքի շահերուն համար: Դեռ երէկի արիւնլուայ սրտեր, երէկի արհաւիրքէն որբացող ու սարսափահար այս հասարակութիւնը ինչպէ՛ս ստիպել որ ձեզի օգնէ, ձեզի օժանդակէ. այս բանը ներկայիս անկարելի կը գտնեմ: Նոյն իսկ այսպէս ըլլալով հանդերձ, ձեզի առաջարկեցինք որ թուրք հիւանդանոցէ մենք Հայերս 2-300 բանուորներ աշխատցնելով կրնայինք Պէյյազ Ահմէտի օթէլը խրամ մը բանալ եւ կ'ուզէինք ձեզի այս կերպ ծառայութիւն մը մատուցանել, բայց դուք չուզեցիք, եւ նոյն տեղը պատ մը շինեցիք, որ կռուի առաջին օրն իսկ մեր եւ ձեր յարարերութիւնները խզուեցան հիւանդանոցէն օթելը: Այս բանը իբրեւ կրօնաւոր ե՞ս պէտք է որ առաջարկէի թէ դուք, որ այսքան տարիներ զինուորական եւ ռազմական փորձառութիւն ունիք»:

Տէր Հօր շատ մը խօսքերուն իրաւունք կուտան եւ ան կէսօրէ վերջ կը վերադառնայ Հայկական քաղաք 3-4 ժամէ աւելի տեւող վերոյիշեալ խօսակցութիւնները ընելէ վերջ:

Այս շրջանին Ազգ. Միութիւնը զուտ զինուորական գործերով զբաղեցաւ. իրաւասութեամբ նոր Զին. Մարմին մը ընտրեց որուն Ա. պետը զինուորական հրամանատարի պաշտօնը պիտի կատարէր. Ազգ. Միութիւնը այդ մասին քաղաքական կուսակցութեանց կարծիքը շօշափելէ վերջ նոր Զինուորական Մարմինը կազմեց հետեւեալներէ. — Տիարք Ա. Լեւոնեան,

Ա. Գալէմքեարեան, Մ. Արարատեան, Ռ. Եազսրզեան, Ս. Ճեմէլեան : Ասոնք իրենց մէջէն ընտրեցին իրրեւ Ա. պետ, այսինքն Զինուորական հրամանատար, Տիար Ա. Լեւոնեանը :

Քաղաքական գործերու համար որոշեց 28-երու ժողովրդորոնց կ'անդամակցէին արդէն միեւնոյն ժամանակ՝ Ազգ. Միութիւնն ու Զին. Մարմինը :

Օգոստ. 9-ին ՄիւթասարըՔ Պէյը Ազգ. Միութենէն կը կանչէ Տիար Ն. Ծրոթըզճեանը, Հայերու եւ Ֆրանսացիներու միջեւ «ճառագայթներով» հաղորդակցութեան խնդրի մը նկատմամբ հարցուփորձելու համար, որուն իրականութեան հակառակ ըլլալը փաստուելէ վերջ վերոյիշեալին կողմէ կը խնդրուի որ քննութիւն մը կատարուի եւ այս կերպ ստայօղ տեղեկութիւններ տարածող մարդիկ խափու պատժուին : Միւս կողմէ ՄիւթէսարիՔ Պէյ կը խնդրէ որ Ալի Պէյի տան մէջ գտնուող խառն ոստիկան զինուորներու ջոկատը ճակատին մօտ տեղ մը փոխադրուի : Այս վերջին առաջարկը Ազգին կողմէ մերժուեցաւ :

Հոս չենք կրնար լուծեամբ անցնիլ իրողութեան մը վրայէն որ մեծ զարմանք պատճառած է մեզ Հայերուս : Հայեր ամբողջ այս զինազաղարի շրջանին մեծ քանակութեամբ ոստիկամութիւնք եւ զէնք զնեցին թուրք զինուորներէ եւ չէթէներէ : Թուրք զինուորը դեռ երէկ պատնէշին ետեւէն կը կռուէր Հայուն հետ ու շատեր անոր զնդակէն մեռած կամ վիրաւորուած են : Հաւանորէն դայի իրեն զէմ պիտի դարձնէ : Նոյն իսկ տաճկական հիւանդանոցի թուրք սպան Յուլիս 29-էն առաջ իր զասրնկերներէն մէկուն կը թուլատրէր Գոյէճ երթալու եւ Ֆրանսացիներու ուտեստեղէն ծախելու, անոր շահը բաժնելու համար : Նոյն այդ սպան մաքիմալը քիւֆէնկ ծախեց Հայերու 18 ոսկիի : Կրնաք երեւակայել թէ թուրք ժողովուրդին մէջ ազգի, հայրենիքի զաղափարը որքան խոր արմատ ձգած է : Անոնց շատ շատերու համար հայրենիք եւ ազգութիւն իմաստ մը չունին, կատղած վազրի մը պէս կռուող այս ցեղը ոչ թէ Ֆրանսացին չէր ուղեր իր հայրենիքին մէջ այլ կեալուրը : (Անոր համար Ֆրանսացին ալ կեալուր էր) :

Իմ աչքիս առջեւ թրքական հիւանդանոցի պահակին զլուխը թռաւ Ֆրանսական ռումբէ մը, իսկ անոր շատ մօտ կանանչ փաթթոցաւոր մը ոտքի վրայ դեռ զէնք կ'արձակէր սպայակոյտի չէնքերուն, առանց պատնէշի մը ետին անցնելու : * Այս

*) Սոյն փաթթոցաւորը Պէհէսնիի՝ Ատիեամանի կողմերէն եկած չէյի մըն էր, որ կ'ըսուէր թէ արձակուած թնդանօթի ռումբը բերանովը կը բռնէր ու ապա դետին կը թքնէր :

համարձակ եւ յանդուզն շարժումը աւելի կրօնամոլութենէն յառաջ կուզար քան թէ ազգասիրութենէ կամ հայրենասիրութենէ : Ահա անոր համար է որ Այնթապի կռիւները եղան այնքան վայրագ եւ պաշանային որքան չեն եղած թերեւս Համլերոպական պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած կարգ մը ընդհարումներ :

Ֆրանսացիք Օգոստ . 8-ին անթել հեռազրով մը Ֆրանսական մեծ ոյժի մը Լիեօթան Գօլօնէլ Անտրէայի հրամանատարութեամբ դէպի Այնթապ ճամբայ ելած ըլլալուն մասին տեղեկութիւն մը առած էին , որուն նպատակն էր Ֆրանսական շրջանի մէջ վիտացոյ բոլոր չէթէները մաքրել ու Այնթապը պաշարումէ ազատել : Ուտի Օգոստ . 10-ին մաս մը Ֆրանսական ոյժեր ուղեցին Ղուրպան Պապան եւ Մարտինը գրաւել , Անտրէայի մուտքը դիւրացնելու համար : Ժամը 2 : 45-ին Ֆրանսացիք Գոլէճի հարաւային կողմէն Ազէզ եօզուշու ըսուած վայրը յարձակում մը կը գործեն , ժամ մը տեւող սաստիկ կռիւէ մը վերջ թուրքեր կը քաշուին Ղուրպան Պապա , Ֆրանսացիք յարձակումը կը շարունակեն Ղուրպան Պապա , ուսկից թուրքեր խոյս տալով կ'ապաստանին Մարտինի որբանոցը : Ղուրպան Պապայի գրաւումը ժամը 1-ին (ը . ե .) կը ըննայ : Ֆրանսացիք կրկին իրենց գերեզմանները քանդուած եւ մեռելները կիսով չափ դուրս հանուած կը գտնեն : Իրիկուան մօտ Գօլօնէլ Անտրէայի զօրասիւնը կը բռնէ քաղքիս արեւելեան կողմի բլուրները , Օգոստոս 8-ին Ազճէ Գօլօնէն ճամբայ կ'ելլէ Ֆրանս . զօրասիւնը եւ Օգոստ . 10-ի իրիկունը կը հասնի Այնթապ , կռուելով էքիզ Գուլուի մօտ , Մազզընի՝ զորս կը ոմբակոծեն՝ եւ Նաֆազ Պօղազի մօտերը , Գօլօնէլ Անտրէան իրեն հետ կը բերէր նաեւ երկու հաս 15 . 5-նոց եւ չորս թէնքեր :

Օգոստ . 11

Գիշերը քաղաքիս արեւելեան կողմը Նուրղանայի պարտէզներուն եւ բլուրներուն վրայ բանակող Գօլօնէլ Անտրէայի զօրաբաժնին մէկ մասը առտուն կանուխ սկսաւ պարտէզներու մէջէ յառաջանալ , թրքական քաղքի շուրջ գտնուող պարտէզներէն եւ Շէյխի տան մէջ գտնուող չէթէներէն արձակուող գնդակներու տեղատարափին տակ : Շէյխի տան մէջ թուրքեր քաջապէս ամբացած կատաղի դիմադրութիւն մը կը ցուցադրեն Ֆրանսացիներու դէմ . Ֆրանսացիք ստիպուած սկսան 7 1/2-ով ոմբակոծել Շէյխի տունը : Բայց չէնքը խիստ հաստատուն էր եւ թուրքեր մասնաւորապէս փորուած խրամներուն մէջ կը գտնուէին եւ կարեւորութիւն չտուին այս ոմբակոծութեան :

Ասոր վրայ Ֆրանսացիք օգնութեան բերին 15·5-նոցները, զորս Հայեր «Պարտապանաց» կոչեցին վերջէն՝ եւ ահռելի պայթիւնէն եւ թուրքերու մեծ ջարդ մը տուած ըլլալուն համար: 15·5-նոցէն քանի մը ռումբեր երբ ինկան Շէյխի տան վրայ, ահռելիօրէն վնասեցին շէնքին եւ բազմաթիւ կորուստներ տուին թուրքին: Թուրքեր առաջին անգամն էր որ կը ճաշակէին անոր համը. անոնք չկարենալով դիմադրել այս ուժաւորութեան, շէնքը ձգելով ու անոր մէջ իրենց դիակները, վիրաւորեալներն ու ռազմամթերքը թողլով սկսան քաղաքն ի վար վազել: Այս վերջինները 7½-նոցի եւ մէթրայէօղի կրակին նշաւակ եղած սկսան աւելի մեծ կորուստներ տալ: Շէյխին տունը ֆրանսացիներէ գրաւուելէ վերջ, կը մնար դեռ Մարտինի որբանոցը ուր բազմաթիւ թուրք զինուորներ կը գտնուէին:

Հայոց ասպետական ժեսքը

Ֆրանսական առաջին ռումբը ինկաւ Մարտինի արեւելեան պատին ետեւ գտնուող թուրք մէթրայէօղի մը վրայ եւ մենք մեր շէնքերու բարձրութենէն կրցանք տեսնել օդին մէջ թռչող թեւեր, սաքեր, գլուխներ եւ մարմիններ: Հազիւ թէ այս

ՏԵՐ ՅԱԿՈՒ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

հարուածները քանի մը անգամներ կրկնուեցան, թուրքեր սկսան փախչիլ դէպի հայկական քաղաք, որովհետեւ երեք կողմէ պաշարուած էին եւ չորրորդ կողմը կը գտնուէին Հայեր, որոնք չէզոքութիւն կը պահէին: Հայ ազգը հոս խսկապէս իր ասպետական ազնիւ օդին ցուցուց իր գահիճին որ երախտագիտական նամակներով ու գովասանքներով պատուեց Հայ հասարակութիւնը: Եթէ Հայեր կռիւի մէջ ունենային այն նկարագիրը, զոր ունեցած են թուրքեր, այդ օր կարելի էր 600-700 թուրք զինուորներ գերել կամ հրացանազարկ ընել: Հայեր ոչ միայն իրենց զինազաղարի պայմանները յարգեցին, ա՛յլ նոյն իսկ փախչող թուրքերը առաջնորդեցին թրքական քաղաք եւ Հայեր անոնց փախստական վիրաւորեալները իրենց կրօնակին վրայ առած տարին եւ յանձնեցին իրենց տէրերուն: Թուրք ժողովուրդը մեծապէս զգածուեցաւ այս դէպքէն եւ կերպով մը խոստովանեցաւ իր մեղի դէմ կռիւ բանալու յանցանքը: Նոյնպէս հայկական քաղաքի եւ Ֆրանսացիներու մէջ

մասձ Թուրք զինուորներ սկսան քաշուիլ տաճկական հիւանդանոցէն, Պէյադ Ահմէտի օթելէն, Ադ եօլ ճամիէն եւայլն :

Ֆրանսացիք Մարտինն ալ գրաւելով այն տեղէն տարին 18 ղէնք, սնտուկներով փամփուշտ եւ շատ մը ուտեստեղէններ : Անտրէայի զօրասիւնի աջ թեւը յառաջացաւ դէպի Տիւլիւք բլուրը (քաղաքի հիւսիսային կողմէն) . հոն 200-ի մօտ Թուրք չէթէներ անականկալի եկած կը փախչին դէպի Տիւլիւք դիւղը, բլրան դադաթը հասած Ֆրանսացիք կը նշմարեն թրքական թնդանօթածիղներու խումբ մը որ կը նահանջէր դէպի Գարահիւլիւք : Ֆրանսացիք կ'սկսին ոմբակոծել 6½-նոցներով եւ Թուրքեր անկանոն կերպով կը փախչին դէպի հիւսիս : Միւս կողմէն կը տեսնեն Թուրք կանոնաւոր զինուորներու երկու ջոկատներ որ կը նահանջէին դէպի Սամ դիւղը : Ֆրանսացիք դէմ դիմաց խիստ կռիւ մը կը մղեն, Թուրք կանոնաւոր զինուորներ մաս մը զոհեր ձգելով կը փախչին դէպի հիւսիս, կը ձգեն նաեւ թնդանօթ մը, 9 ջորիներ եւ մաս մը պաշար : Ֆրանսացիք իրենց դերած թնդանօթը կը բերեն Գոլէճ, այսպիսով բոլոր քաղաքը պաշարուելով «զօնվուա»ներով բերուած պարէններն ու սաղմամթերքը կը փոխադրուին Գոլէճ :

Թուրքեր Հայկական քաղաքի արեւմտեան կողմի դիրքերը պարպելէ վերջ, Հայեր գրաւեցին զանոնք ու այսպէսով թրքահայ ճակատներ ստացան զինադադարէն առաջուան վիճակը, բայց մենք տակաւին մեր չէզոքութիւնը կը պահէինք :

Գօլօնէլ Անտրէան հետեւեալ իրաւասութիւններով Այնթապ կուգար . «Անհրաժեշտ պէտք տեսնուած ատեն քաղաքը ուրմբակոծել, իր կամքը պարտադրելու համար : Ռմբակոծուելիք կէտերը տրամարանօրէն պէտք է ընտրել, օրինակ՝ Քէմալիստ չէֆերուն տուներն ու թշնամիին կողմէ գրաւուած կէտեր եւն . : Մզկիթներ, կրօնական հաստատութիւնք եւ բարեսիրական հաստատութիւնք պիտի չոմբակոծուէին : Ռմբակոծութիւնք պէտք է կատարուէին որոշ ժամանակամիջոցներուն, պարբերաբար, իւրաքանչիւր ոմբակոծութենէ առաջ վերջնադիր մը եւ պայմանաժամ մը տալէ վերջ : Պէտք է միշտ աչքի առաջ ունենալ Ֆրանսական խաղաղասիրական քաղաքականութիւնը . պէտք չէ ջղագրգռութեամբ գործել, պէտք չէ մոռնալ որ Ֆրանսացիք պիտի մնային Այնթապ, որով պէտք չէ ուժացնել մահամետական ժողովուրդին այն մասը որ Ֆրանսայի համակիր է, սակայն այս բանը պէտք չէ որ արգելք հանդիսանայ ոյթի եւ տոկունութեան» :

Պաշարման դիժը կատարելապէս վերջանալէ յետոյ կէսօրուան մօտ Ֆրանսացիք Գօլօնէլ Ապատի եւ Անտրէաի ստո-

բազրութեամբ հետեւեալ վերջնագիրը տուին թուրքերու զորս թուրք զիւզացի մը ճերմակ գրօշակ պարզած տարաւ քաղաք Շարաքիւստիի կողմէն :

Ա. Թուրքիոյ հետ կնքուած խաղաղութեան դաշնագիրը Այնթապը Փրանսական «մանտա»ի տակ կը դնէ :

Բ. Իր մեծապատուութիւն Այնթապի Միւթէսարիֆը, թուրք երեւելիները, Ազգայնական սյոքերու հրամանատարը կը հրաւիրուին Փրանսական սպայակոյտի շէնքը այսօր, Օգոստ. 11, ժամը 5-էն ստաջ (ը. ե.), հօն իրենց հպատակութիւնը յայանելու համար :

Գ. Մերժումի պարագային քաղաքը պիտի ուժրակոծուի աւելի խոշոր թնդանօթներով :

Այս վերջնագիրը ստորագրուած էր Գօլօնէլ Ատրէայի եւ Ապատիի կողմէ, որուն մէջ Փրանսացիք կը պահանջէին նախ մէկ ու կէս միլիոն օսկի պատերազմական տուգանք եւ քաղաքին մէջ կոռուողներու (օստիկան, օստիկանական զինուոր, զօրք եւայլն) իրենց զէնքերով յանձնուելը եւայլն :

Ժամը 4-ին (ը. ե.) թուրքեր հետեւեալ պատասխանը զըրկեցին .

Ա. Ես ձեր ծանուցագիրը ժամը 3-ին (ը. ե.) ստացայ :

Բ. Ես չէի գիտեր որ Այնթապը Փրանսական մեծ ազդին «մանտա»ին տակ գրուած է, Խաղաղութեան Վեհաժողովին որոշմամբը, ուրեմն պէտք է որ դուք ձեր պայմանաժամը երկարէք մինչեւ որ ես այդ մասին պաշտօնական հրամանագիր մը ընդունիմ ու անկէ վերջն է որ ձեր պահանջին ընդատաջեմ :

Գ. Մենք վստահ ենք որ Փրանսական քաղաքակրթութիւնը երբեք թոյլ պիտի չտայ, ոււմբեր արձակելու ձերերու, կիներու եւ տղաքներու վրայ : Այս մասին Պր. Միլրանի յայտարարութիւնները ապացոյց մըն են, զի այն հաւաստած է որ Փրանսացիք արեւելքի մէջ թնդանօթով ոչ մի գործունէութիւն պիտի ունենան :

Ստորագրած՝ ՍԱՊՐԻ ՊԵՅ ՄԻԻԹԷՍԱՐԸՅ

Ինչպէս որոշ կ'երեւի, թուրքեր այս պատասխանով կ'ուզէին ժամանակ շահիլ. Փրանսացիք ըստ իրենց վերջնագրին սկսան քաղաքը ուժրակոծել ժամը 6-ին (ը. ե.), աւելի կառավարական պալատն (Պէլէտիյէ խանը) ու Հիյյէթի Մէրքէզիյէն (Սապըն խան), բայց թուրքեր էօզ Տէմիր կոչուած իրենց հրամանատարի ջանքերուն շնորհիւ կը դիմադրեն իրենց զիրքերուն մէջ եւ ոչ մի ատեն չեն փափաքիր յանձնուիլ Փրանսացիներուն : Ռմբակոծութենէն թուրք քաղաքին մէջ հրդեհ մը պատահեցաւ զոր մարելու համար աշխատողներ մեծ կորուստ տուին :

Այս ուժրակոծութեան ատեն Հայեր իրենց չէզոքութիւնը կը պահէին, ինչպէս նախապէս ըսինք, թէ՛ թուրքերուն եւ թէ՛ Փրանսացիներու հետ կրնային յարաբերութիւն ընել : Բայց այս մասին պէտք էր որոշում մը տալ, Գարիթէն Ռընօն Ազգ. Միու-

թեան այցելութիւն մը տալով յայտարարած էր թէ Ֆրանսացիք այս անգամ որոշեր են քաղաքը դրաւել ու անդորրութիւնը հաստատել, նոր հասած զօրասիւնը այս բաները չիրագործած պիտի չմեկնէր: Բայց Ազգ. Միութիւնը ժողով մը գումարելով իր ներկայ կայութեան շուրջ հետեւեալ որոշումը տուաւ. «Նկատելով որ կայութիւնը տակաւին կարելոր փոփոխութիւն մը չէ կրած, ժողովը պատճառ մը չի տեսներ իր նախկին ուղղութիւնը փոխելու, միայն թէ կ'արտօնէ Ազգ. Միութիւնը Ֆրանսացիներու հետ պաշտօնական յարաբերութիւն մշակելու ու իլեանի տան խնդրոյ մասին թուրքերու հետ բարեկամական հասկացողութեան մը գալու, նոյնպէս կ'արտօնէ անհատներու յարաբերութիւնը Ֆրանսացիներու հետ Ազգ. Միութեան գծով թօլին տակ»:

Օգոստ. 12—15

Ֆրանսական ուժակոծութիւնը սկսելէ վերջ թուրքեր անմիջապէս կը կազմակերպուին, քաղաքը երկու մասի (մանթր-դա) կը բաժնեն, հիւսիսային բաժնի ղեկավարութիւնը կը յանձնեն Մուհարիմ Պէյի (կանոնաւոր զինուորներու հրամանատար), հարաւային մասը Արսլան Պէյի: Ընդհանուր հրամանատարութիւնը կուտան Էօզ Տէմիրի: Իսկ Ազգայնական կուսակցութեան պետ կը նշանակեն Ֆէրիտ էֆէնտին:

Առաջին ուժակոծութիւնը վերջանալէ վերջ քաղաքին բոլոր բնակչութիւնը, անոնք որ ի վիճակի են զէնք բռնելու, զէնքի տակ կ'առնեն եւ կ'որոշեն մինչեւ վերջին շունչ զիմազրել: Երկրորդ ուժակոծութիւնը կ'սկսի Օգոստ. 12-ի առաւօտ, աւելի խիստ եւ անդադրում կը շարունակուի մինչեւ իրիկուն: Ֆրանսացիք այս անգամ գործածեցին 7·5-նոց եւ 15·5-նոցներ:

Այս ուժակոծութեան արդիւնքը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ թուրք մը. «Այս խիստ ուժակոծութենէն քաղաքը այնպիսի կերպարանք մը առաւ, որ անոր նման ահազեցիկ ու քսամ'նեցուցիչ վիճակ մը երեւակայել անկարելի է: 15·5-նոցներու քանդումները նմանը չի տեսնուած բան էր: Ասոնց արձակած 50 քիլօ ծանրութեամբ ուժերու պայթիւնէն յառաջ եկած զեղին, սեւ, կարմիր եւ կանաչ գոյնով մուխերը քաղաքին ամբողջ փողոցներուն մէջ հեղձուցիչ հոտ մը կ'արձակէին, իսկ ինկած տեղերուն մէջ շունչ մը, կենդանի արարած մը ողջ չէին ձգեր, չէնքերու ամբողջ կահարասիներ վեր կը թռցնէին եւ քարի ու կղմինտրի կտորներով նոյն իսկ հարիւրաւոր մէթը հեռաւորութեանց վրայ գտնուող մարդիկ կը վիրաւորէին: 15·5-նոց թնդանօթի այս անակնկալ երեւումը

ամբողջ բնակչութիւնը ստիպեց իրենց քարաշէն տուներու վարի յարկերը ապաստանիւ, բայց ասով ալ չէր կրնար ազատիլ խեղճ ժողովուրդը: Մէկ ումբ մը հասարակ տուներէն երկու հատը իրարու կը խառնէր ու գեանին կը հաւասարեցնէր, իսկ երեք յարկով քարաշէն կամարակապ տուներու տանիքէն մինչեւ գեանայարկը մէկ անգամէն տակնուվրայ կ'ընէր եւ վարը ապաստանածները, մեծ ու սղփիկ, բոլորը սղջ առողջ կը թաղէր փլատակներու տակ:

Քաղաքի մը մէջ, որուն վրայ հաղարաւոր ումբեր մէկ անդամէն կը սլայթին, կին, ծեր, աղջիկ, տղայ պատասպարուելու տեղ կ'ուզեն. մեռելները գերեզման, իսկ վիրաւորեալները հիւանդանոց փոխադրել պէտք է: Այսպիսի քաղաքի մը մէջ միւս կողմէն պաշտպանութեան դործն ալ յառաջ տանիլ դժուար է: 60,000-ի մօտ մահամետական բնակչութիւնը իր պահուրտած տեղերէն դուրս չէր կրնար ելլել: Այդ ընել յանդիսողը անխուսափելիօրէն կը վիրաւորուէր, կը մեռնէր, իսկ ստիպողական դործի մը համար փողոց ելլողներ տուն չէին կրնար վերադառնալ»:

Օգոստ. 13-ին Ֆրանսացիք երկրորդ վերջնադիր մը եւս կը դրկեն, որուն իմաստը հետեւեալն էր.—

Կը հաստատենք մեր նախորդ վերջնադիրը: Այսօր մինչեւ իրիկուն եթէ յանձնուիք (առանց պայմանի) թերեւս ձեր մասին մեր պայմանները քիչ մը եւս չափաւորենք, հակառակ պարագային, ոմբակոծութիւնն ու յարձակումները աւելի խիստ պիտի ըլլան ու աւելի երկար պիտի տևեն, մեր առաջարկը ընդունուած պարագային հին բերդին արեւմտեան կողմի աշտարակին վրայ ճերմակ դրօշակ մը պարգեցէք, ի դո՛ւր ձեր կեանքն ու հարստութիւնը փճացնել մի տաք, եւ ենթարկուեցէք Ֆրանսական հովանաւորութեան ու իշխանութեան, որուն տակ հանդիստ ու երջանիկ կեանք մը պիտի վայելէք:

Ստորագրութիւն՝ ԱՆՏՐԷԱ, ԱՊԱՏԻ

Այս վերջնադրին, թուրքեր բերդին վրայ կարմիր դրօշակ մը պարզելով պատասխանեցին: Ֆրանսացիք կրկին խիստ ուրմբակոծութեամբ մը քաղաքին կարեւոր կէտերն ու թրքական կարեւոր պատնէշները ոմբակոծեցին:

Օգոստ. 15—19

Այդ. Միութիւնը զինադադարի ժամանակ ամլութեան դատապարտուած կարգ մը քաղաքական մարմիններ կրկին կազմակերպեց, քաղաքին մաքրութեան հսկելու համար թաղապետութիւն մը կազմեց Տիար Յ. Պէղճեանի նախագահութեամբ:

Ներքին անդորրութեան հսկելու համար ստիկանական դո-

բեղ վարչութիւն մը կազմուեցաւ նախկին պետին՝ Տիար Ս. Գարամանուկեանի հովանաւորութեան տակ: Իր ձեռքին տակ պիտի պահէր ոստիկաններ, եւ ոստիկան զինուորներու ջոկատը ասոնց պիտի ենթարկուէր: Ասոնց իրրեւ կեդրոն տրամադրուեցաւ Ալի ձէնան Պէյի շէնքը:

Նոյն այս շէնքին մէջ կազմուեցաւ դատարան մը որուն անդամները եղան Յ. Գարամանուկեան, Թ. Քիւփէլեան, Ե. Պէյեան:

Ազգ. Միութեան թոյլատուութեամբ Թուրքեր տակաւին մեր հրադային մէջ իրենց ցորենները ազալ կուտային. Գօլօնէլ Անարէայի գալէն եւ քաղաքը պաշարելէն ասդին Հայեր գեռ իրենց չէզոքութիւնը կը պահպանէին դժգոհ Ֆրանսացիներու այն ընթացքէն ըստ որում մեզ բոնի Թուրքին յանձնած էին, անոնց հետ հաշտութեան եզր մը գտէք ըսելով: Մենք ահաւաստիկ ներկայիս այդ հաշտութեան լեզուն գտած էինք եւ կ'ուզէինք այս սթաթուֆօն պահպանել:

Մութասարիֆը նամակով մը Ազգ. Միութեան ուշադրութեան կը յանձնէ այն երկու կէտերը, ըստ որում Հայ զինուորներ Թրանսպէրսալի աջ կողմի թրքական զիրքերու շինութեան դործը արգիլեր եւ երկրորդ՝ կարգ մը Թուրքերու Հայկական քաղաք մտնելը արգիլած էին: Ասոր ի պատասխան Ազգ. Միութիւնը կը դրէ որ վերոյիշեալները թիւրիմացութեան մը արդիւնք եղած են եւ պէտք եղած հրամանները այդ մասին պիտի տրուին:

Ազգ. Միութիւնը Տիար Ա. Լեւոնեանէն կարգ մը բացատրութիւններ պահանջեց իր Ֆրանսացիներու հետ ունեցած տեսակցութեանց շուրջ որուն այս վերջինը պատասխանեց, որ անոնք անհատական եւ բարեկամական բնոյթ ունէին եւ ոչ թէ պաշտօնական կամ քաղաքական: Այդ մասին խորհուրդ տրուեցաւ Տիար Լեւոնեանին որ քաղաքական խնդիրներու շուրջ Ֆրանսացիք պէտք է միմիայն Ազգ. Միութեան հետ յարաբերութիւն մշակեն:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Ֆրանսական ջանքեր Հայերու չէզոքութիւնը խզել տալու

Օգոստ. 16-ին Գարիթէն Բընօն 15 Օգոստ. թուակիր գրութեամբ մը կը խնդրէ Հայերէն, որ Հայկական թաղեր անցնող Թուրքերը սպառնալից կայանը առաջնորդեն: Այս առաջարկը միմիայն Թուրքերուն անձնական կարգ մը թելադրութիւններ ընելու համար կ'ընէր եւ թշնամական ուէլ բնոյթ չէր կրեր: Այս խնդրին շուրջ խորհրդակցելու ատեն 16 թուակիր

ուրիշ գրութեամբ մը Գաբրիթէն Րընօն կը խնդրէր որ Հայեր
 յարաբերութիւնները խղեն Թուրքերուն հետ եւ հայկական թա-
 դեր մանող կարգ մը Թուրքեր ալ գերեն կամ բռնի սպառնալոյ-
 տի կեդրոնը բերեն: Այս վերոյիշեալները պարզապէս սկիզբն
 են այն շարժումներուն որով Ֆրանսացիք կ'ուզեն դարձեալ
 Հայերուն չէզոքութիւնը խախտել եւ կռիւի մասնակից ընել
 մեզ: Ֆրանսացիք Հայերու այս չէզոքութենէն սկսան կասկա-
 ծիլ, մանաւանդ երբ լսեցին Օդոստ. 15-ին Թուրք Մութասա-
 րըֆի խնդրանքին վրայ ժամը 10-ին (ը. թ.) Հայերէն Տ. Ներ-
 սէս քհնյ. Թավուզճեան տեսակցութիւն մը ունեցած էր Քիւրք-
 ճեաններու բնակարանին մէջ Ձիթճի Թէրիտ էֆէնտիի եւ քանի
 մը Թուրք զինուորականներուն հետ, ուր Թուրքեր իրենց կա-
 ցութիւնը պարզեր էին եւ խնդրեր էին Տէր Հօրմէն թէ ի՛նչ
 կրնար յանձնարարել: Տէր Հայրը սապէս խորհուրդ մը տուած
 էր. «Ընդդիմութիւնն անօգուտ է. քանի որ Վեհաժողովը այս
 երկիրները Ֆրանսական «մանտա»ին ենթարկած է, Ֆրանսա-
 ցիներու այս երկիրները գրաւելու համար բրած որոշումը փո-
 խել անկարելի է, ձեր ժողովուրդին շահը կը պահանջէ, որ ժամ
 առաջ հասկացողութեան դաք գրաւման բանակի հրամանա-
 տարութեան հետ, այս խնդրին շուրջ այլեւս յամառիլ՝ պա-
 րապ տեղ արիւն թափել եւ ձեր երիտասարդութիւնը փճացնել
 կը նշանակէ, եթէ կռիւով կարելի ըլլար ձեզի համար այս հողը
 օտար թշնամիէն մաքրել, կը յանձնարարէի որ մինչեւ վերջին
 շունչ կոռէիք, դոնէ թափուած արիւնով շահ մը, օգուտ մը
 ձեռք պիտի ձգէիք, իսկ երբ Ֆրանսացիներու յաղթելու ամէն
 յոյս ձեր մէջ կորած է եւ դուրսէն ալ ոյժ ստանալու յոյսերնիդ
 շատ տկար է, ինչո՞ւ սպաննել կուտաք ժողովուրդը, ենթար-
 կուեցէք, գլուխ ծռեցէք այս գերազանց ոյժին առջեւ, դար-
 դացէք, յառաջդիմեցէք, դպրոցներ բացէք, նիւթապէս նա-
 խանձելի գրութեան մը հասէք եւ ահա օր մը, ո՛վ գիտէ, դար-
 ձեալ ձեր հայրենիքին ազատագրումը ձեռք պիտի անցնէք:
 Կրկին կ'ըսեմ թէ յամառելով պիտի մեռնիք աննպատակ եւ
 անգամ մըն ալ չպիտի ողջնաք»: Թուրքեր շատ բանաւոր կը
 դանեն Տէր Հօր խօսածները բայց ներկային այնպիսի գրու-
 թեան մը մասնուած էին որ կարելի չէր Ֆրանսացիներու
 յանձնուիլ, որովհետեւ Ուրբաթ օր Թուրք երեւելիներ, զինուո-
 րական անձնաւորութիւններ, կառավարական պաշտօնեաներ,
 եւ այլք, բոլոր կռուողներ Գարա Թարլա ճամիին մէջ ժողով
 մը գումարեր էին, ուր կարգ մը ջոջեր պնդեր էին, որ իրենք
 ներկայ տկար զէնքերով, դուրսէն ամէն յոյս կարած, չեն կր-
 նար դիմադրել Ֆրանքօ-Հայ միացեալ ոյժի մը դէմ: Լաւ կ'ը-

նենք Ֆրանսացիներու հետ խաղաղութիւն կնքել եւ յանձնուիլ, որովհետեւ եթէ չի յանձնուինք, առջի օրուան մի քանի յարձակումներուն նման յարձակումով մը անոնք թրքական քաղաք մտնելով աւելի դէշ ջարդ մը պիտի տան մեզի» : Մէկ խօսքով, ջոջ ազաներ յանձնուելու կողմնակից էին, նկատելով որ դիմացի ոյժը անպարտելի էր, բայց մոլեռանդ թուրք երիտասարդութիւնն ու զինուորականութիւնը ասոնց հակառակած են, զանոնք հայրենիքը մատնել ուզող անհատներ նկատած են եւ մինչեւ վերջին շունչ կռուիլ որոշած են, վախնալով որ եթէ յանձնուին Հայեր դիւրենք պիտի ջարդէին :

Թուրքերու համար երկու ճամբայ կար, մին՝ մինչեւ վերջին զինուորը կռուիլ ու քաղաքը իրրեւ աւերակ յանձնել թըշնամիին, միւսը՝ պաշարման դիժը խախտել ու դուրս ելլել : Այս երկու միջոցներուն ալ կրնային դիմել երբ պէտք ըլլար, ուստի Ֆրանսական վերջնագրին պատասխան իսկ չտուին : Թուրք ժողովականներ առանց որոշ բան մը ծրագրել կարենալու մեկնեցան Քիւրքճեաններու տունէն : Ինչպէս տեսաւ ընթերցողը, այս տեսակցութիւնը հակաֆրանսական սեւէ բնոյթ չունէր, Հայերուն համար չէզոքութիւնը միշտ օգտակար էր, բայց կարգ մը իժեր, որոնք ամէն ցեղի մէջ ալ կը գտնուին եւ որոնք իրենց պատիւը քանի մը սսկի ամսականի մը համար կը ծախեն, Ֆրանսացիներուն տարբեր գաղափար մը տուած էին, մանաւանդ Հայերու թոյլտուութիւնը, որով թուրքեր հայկական հրադայէն կ'օգտուէին, հակաֆրանսական շարժում մը նկատել տուած էին, մինչդեռ մենք Հայերս «դօնվուա»ներով շատ ոչինչ քանակութեամբ ուտեստեղէն կրնայինք ներմուծել, այն ալ այդքան մեծ դժուարութեամբ, մինչդեռ Պալրդը պատնէչին այդ պղտիկ բացուածքէն մենք ահագին քանակութեամբ ցորեն կը ներմուծէինք մեծ դիւրութեամբ եւ շատ աժան : Ազգային շահն էր որ մեզ այս կերպ վարուիլ կ'ստիպէր, եւ ահա օր մը, Մարտինի Ֆրանսացիներու ոյժեր սկսան մէթրայէօյի բռնել Գասթէլ պաշի հայկական թաղը ուր մի քանի կին ու տղայ վիրաւորուեցան եւ մարդ մըն ալ նահատակուեցաւ : Ֆրանսացիներու դիմում կատարուեցաւ թէ ինչ կը նշանակէր այդ : Պատասխանուեցաւ, որ Մարտինի զինուորները փոխանակուեր էին եւ թէ անոնք դեռ չէին գիտեր թէ ո՛ր կողմ պէտք էր կրակել, սխալմամբ հայկական թաղերուն կրակեր էին զանոնք թրքական թաղ կարծելով :

Ուրիշ օր մը Ֆրանսական 15·5-նոց ռումբ մը ինկաւ Սիւլահեաններու տան վրայ եւ շէնքին պատին 200 կտոր քարերը, ամբողջ զանգուածովը փոխադրեց չըջակայ տանիքներու եւ

փողոցներու մէջ :* Ֆրանսացիներու կրկին դիմում կատարուեցաւ, նկատել տալով որ հայկական թաղերը կը ումբակոծուէին : Պատասխանուեցաւ որ թնդանօթածիղը էյուլ օղլու մղկիթի մինարէթին աջ կողմին բռնելու տեղ սխալմամբ ձախ կողմը բռնել էր : Հայեր նկատելով որ այս կարգի «սխալ»ներ հետըհետէ պիտի շատնան, որոշեցին տեսակցութիւն մը ունենալ Ֆրանսական հրամանատարութեան հետ :

Ֆրանսական բանակներու պարէնաւորման դործն ալ բաւական տկարացած էր եւ որովհետեւ հաղիւ մինչեւ Օդոստ . 19-ը կրնար բաւել իրենց պարէնը, եւ Ազճէ Փօյունէն պարէն բերելը, երթալ գալու ժամանակամիջոցը հինգ օրէն պակաս չէր կրնար տեսել, Ֆրանսացիք ստիպուած էին քաղաքը պաշարող ուժերէն մաս մը քաշել այդ նպատակին համար, որով պաշարման դիժը տկարացած էր : Այս պատճառաւ յարմար դատուած էր Տիւլիւք Պապայէն քաշուած Ֆրանսական դօտին քաղաքին մօտ գտնուող Հաճի Պապայի բլուրներուն վրայ բերել, որով շրջանակը քիչ մը պիտի նեղնար : Թուրքեր անմիջապէս Տիւլիւք Պապան բռնեցին բաւական կարեւոր ոյժով, եւ նոյն իսկ 30-ի մօտ ռումբեր արձակեցին Հալէպի ճամբան բռնող Ֆրանսական ոյժերուն վրայ : Ֆրանսացիք կ'իմանան որ Թուրքեր արտաքին ոյժերու կեդրոն բրած են Պէտիր Քէօյը (16 քիլօմէթր հիւսիս) . դէպի Մարաշի ճամբուն վրայ ձիաւորներու խումբ մը զրկուեցաւ, քննութեան համար : Ասոնց վրայ Թուրքեր կը կրակեն Սպաթըրընի կողմէն . Թուրքեր միշտ յարձակման կը ձեռնարկէին երբ Ֆրանսական «գօնվուա» մը Այնթապէն մեկնէր :

Օդոստ . 17-ին Ֆրանսացիք նախորդ վերջնապրերու ձեւով երրորդ մըն ալ զրկեցին Թուրքերուն, բայց Թուրքեր պաշարման գծէն** իրրեւ կամաւոր-Ֆէտայի դուրս զրկուած մարդոց

*) Հոս իմ դասընկերներէս եւ ծանօթներէս երկու հոգի գրադած էին երբ երկվայրկեանի մէջ կը նային որ իրենց ձախ կողմի պաար վերցուած է եւ վարագոյրի մը պէս բացուած : Փառք Տիրոջ որ այս արկածէն ո՛չ նահատակ եւ ո՛չ վիրաւոր ունեցանք :

***) Թուրքեր դիշեր ատեն պաշտպանութեան գծէն մէկիկ-մէկիկ դուրս կ'ելլէին կը մտնէին շարունակ եւ արտաքին ոյժերու հետ իրենց հաղորդակցութիւնը այսպիսով կ'ապահովէին : Ներս մտնելու ատեն անոնք երբեմն մինչեւ 7000 փամփուշտ կը ներածէին իրենց մարմիններուն վրայ : Ասոնց գաղտնի ճամբաներէն մին եղած է Այն Լէպէնի ձորակը ուսկից կըրնային մինչեւ Մասն օղլուի կամուրջը հասնիլ ու անկէ ալ դէպի հիւսիս, Հաճի Պապայի եւ Չիթճի խարաֆի մէջտեղէն լայնօրէն բաց թողուած դետնէն անցնիլ, ուր պարտէղներ ու բանջարանոցներ, եւ խրամներ անպակաս էին :

միջոցաւ ռազմամթերք եւ բարի լուրեր ստացած էին, ռուսի դարձեալ նոյն սովորական ձեւով պատասխանեցին: Երրորդ անգամ խիստ ռմբակոծութիւն մը եւս սկսան: Հազարաւոր թուրք տուներ սկսան կործանիլ, որոնց տակ ողջ-ողջ թաղուողներ անհաշիւ էին: Ասոր համար թուրքեր իրենց ընտանիքները գեանափոր, մութ, խոնաւ եւ ապառողջ քարայրներու մէջ խճողեցին, իրարու վրայ խոնուած: Այդ քարայրներու մէջ խճողուած բնակչութիւնը քանի մը օր վերջ սկսաւ զանազան հիւանդութիւններով վարակուիլ: Աչքի ցաւ, թանչք (տիզանթէրի), եւ թիֆօ սկսան մեծ համեմատութիւններ ստանալ եւ մեծ ջարդ տալ անոնց: Բժիշկ եւ դեղ կը պակսէին անոնց, միւս կողմէն անօթութիւնը կ'սկսէր նեղել զիրենք: Ծանրօրէն վիրաւորեալներ այնքան շատցեր էին, որ երկու մղկիթ մինչեւ դուռ լեցուած էին, իսկ մնացածները փողոցներու, սալաշատակներու վրայ արիւնլուայ կը տապրլտկէին ողբ ու կոծով: Թուրք վիրաւորներու կը պակսէին նաեւ քէմտիրտիյօտն ու ֆլօրօֆօրմը, որով բժիշկներ ստիպուած էին ենթակային բազուկը կամ սրունքը կտրելու համար զօրաւոր չուանով մը վերի մասէն զօրաւոր մը պրկել ու ապա մեծ տանջանք պատճառելով զոհին այդպէս կտրել:

Կռիւի ժամանակ թրքական թաղի վիրաւորեալներու կը ծառայէին Շէհապէտտին, Ֆախրէտտին եւ Մէճիտ, եւ այս վերջինը օրական 50 վիրաւորի վրայ ծանր դործողութիւններ կը կատարէր: Ասկէ կրնաք հեռեւցնել թէ թուրքեր որքան կորուստ կուտային եւ որքա՞ն անմտութեամբ: Կէսօրուան մօտ երբ ռմբակոծութիւնը քիչ մը կը թեթեւնայ սատիկան զօրքերու հրամանատար թալաթը՝ շուրջը մեծ բազմութիւն մը հաւաքած Հիյյէթի Մէրքէզիէյի առջեւ կուգայ եւ կ'սկսի պոռալ. «Եղբարք, զթացէ՛ք, քաղաքը սպանդանոցի մը վերածուեցաւ. այս վիճակը այլեւս անտանելի դարձաւ, ժողովուրդը պիտի ըմբոստանայ, ասոր վերջը ո՞ւր պիտի հասնի, դուրսէն յոյս չունինք, մեզի երկինքէ՞ն պիտի օգնեն, թշնամիին հետ համաձայնութեան մը գալու մասին մտածելէն տարբեր բան խորհիլ յիմարութիւն է, ամէն բան չափ ու սահման մը ունի: Եթէ դուք չէք կրնար, մեզի հրաման տուէք, մե՛նք քաշենք ձերմակ դրօշակը»: Հիյյէթի Մէրքէզիէն եւ Էօզ Տէմիր ասոնք կը վճռեն եւ իրենց պարսողլուխն ալ պաշտօնանկ ընելով քաղաքէն դուրս կը դրկեն: Նոյն այս օրը ուրիշ դէպք մը կը պատահի Տապաղաղխանի թաղի մէջ. այդ տեղի բնակչութիւնը կը ծրագրէ զազանի ձերմակ դրօշակ մը պատրաստելով զայն քաշել բերդին վրայ: Այս բանն ալ ականջը կը հասնի Հիյյէթ

Մէրքէզիէյի եւ առջեւը կ'առնուի, ու ծրագրողներէն 20 հոգի խտաիւ կը պատժուին:

Երբ քաղաքին մէջ այս դէպքերը տեղի կ'ունենային, դուրսը դանուող թրքական սոթերու մէջ ետուզեա մը եւ յարձակման պատրաստուող բանակի մը շարժումները տեսնուեցան: Գիշերը չափազանց մութ կը տիրէր: Թուրքեր օգտուելով այս մթութենէն, վայրագ յարձակում մը կատարեցին, ցերեկը կէսօրէ վերջ՝ արդէն Գոլէճն ու Չիթճի խարաֆը ոմբակոծեր էին 10·5-նոցով, իսկ գիշերը յարձակումի սկսան ժամը 8-ին (ը. ե.) եւ ուղղուեցան պաշտպան դժի հիւսիսային բաժնին: Քաղաքէն ալ մաս մը յարձակողներ տարբեր կէտերէ սկսան նեղել պաշարման դիժը, որ չափազանց տկարացած էր «զօնվուա»յի մեկնումով: Թէեւ չկրցան դիժը խախտել, բայց 40-50 հոգիներ ներս մտած էին դրսէն եւ պաշարեալներու բարոյական կորույր բարձրացուցած:

Քաղաքին բնակչութիւնը այս յաջողութեան վրայ կ'սկսի մինչեւ առաւօտ թմբուկով եւ զուռնայով քաղաքին մէջ պատիւ եւ խրախճանութիւններ կատարել, մանաւանդ իրենց ձայնը լսելի ընելու համար մինչեւ Հայկական դիրքերուն մօտիկ թաղեր կուգային: Յերեկը յանձնուելու պատրաստուող թրքութիւնը գիշերը պղտիկ յաջողութեամբ մը կրկին բոբենի դարձած էր:

Ազգ. Միութեան ներկայացուցիչները, ըստ երէկի որոշման, այսօր սպայակոյտ դացին ուր Գօլօնէլին բարի դալուստ մաղթեցին եւ Հայ հասարակութեան կացութիւնը անոր պարզեցին: Գօլօնէլ հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Տակաւին բարի դալուստ մաղթելու ժամը չէ հնչած, ձեր կացութեան մասին արդէն տեղեկութիւն ունէի եւ այդ մասին պէտք եղած հրամանները տուած էի: Դուք թուրքերու հետ ձեր յարաբերութիւնները քանի մը օր առաջ խզելու էիք. ասկէ վերջ թուրքերուն հետ յարաբերութիւն չպիտի ընէք եւ ձեր կողմ անցնողներն ալ դերելով մեզի պիտի բերէք, որովհետեւ թուրքերու մօտ Ֆրանսացի դերիներ ունինք, անոնց հետ կը փոխանակենք: Լատինաց եկեղեցին եւ Փաշա Սօղադըն մենք պիտի պաշտպանենք, ձեզի կը մնայ թրանսպէրսալի պաշտպանութիւնը, եթէ չէք փափաքիր, ա՛յն ալ մենք կը պաշտպանենք»: Ազգ. Միութիւնը հաւանեցաւ այս առաջարկին եւ ոմբակոծութեան վտանգէն ազատ կացուցանելու համար քաղաքը որոշեց ճերմակ դրօշակներ պարզել թրանսպէրսալի մեր դիրքերուն վրայ որպէսզի ասկէ վերջ սխալմամբ Հայկական քաղաքին վրայ չիյնան Ֆրանսական ռումբերը:

Օգոստ . 18—ին Թուրքեր սկսան ուժակոծել կրկին Գուլէճն ու Չիթճիի խարաֆը , Հաճի Պապայի ետեւի բլուրներուն վրայ շատ որոշ կը աւանուէին զինուորական շարժումներ : Գիւղերը քաղաքէն իբրեւ նշան արձակուած երեք հրթիռներ արտաքին ոյժերու յարձակման նշան կուտան : Հաճի Պապայի բլուրը պաշտպանող եւ աջ ու ձախ կողմերէն Փրանսական միւս կայաններէն բաղդատմամբ շատ հեռու դանուող այս ափ մը Սինեկալցի զինուորներ դուրսէն ու ներսէն մեծ յարձակման մը ենթարկուեցան , բայց բնաւ տեղի չտուին : Հետեւեալ օր , Օգոստ . 19—ին , Ֆրանսացիք նկատելով որ Հաճի Պապայի Փրանսական այդ ոյժը պիտի չկրնայ դիմադրել դուրսէն եւ ներսէն կատարուած յարձակումներու , ստիպուեցան զանոնք այդ տեղերէն քաշել իրենց թնդանօթի կրակին պաշտպանութեան տակ : Այսպիսով Թուրքերուն պաշարման գիծը ճեղքած , արտաքին ոյժերու հետ յարարերութիւն հաստատած եւ քաղաքին թրքութիւնն ալ այս անել կացութենէն փրկած էին :

Թուրքեր Հաճի Պապայի վրայ Օսմանեան դրօշակ տնկեցին եւ իրենց յաղթանակը տօնեցին մեծ խրախճանքներով : * Դուրսէն յարձակող ոյժը 2,000—է աւելի էր : Անոնք եկած էին Ուրֆայի , Սուրուճի , Պազարճըզի , Մարաշի , Պէհէսնիի , Պէրէճիքի , Նիզիպի կողմերէն : Ծիշտ այսօր , իրիկուսան մօտ , մաս մը Փրանսական ոյժեր Այնթապէն դուրս ելան Սաղղընի բարձունքը բռնելու համար որպէսզի «Գօնվուա»ն կարենայ դիւրութեամբ անցնիլ Նաֆազ Պօղազը ըսուած տեղը , ասոնց վրայ 200—ի մօտ չէթէներ ճիւրիւմ էվրէքի մօտէն խիստ կրակ մը կը բանան , կրկին Նաֆազ Պօղազէն ելլող կառքերը երբ կը մտնեն Այնթապի պարտէզներուն մէջ կրկին յարձակման կ'ենթարկուին Թուրքերու կողմէ , բայց Փրանսական մէթրայէօղներն ու թնդանօթները զանոնք լռութեան կը մատնեն եւ կը ցրուեն : «Գօնվուա»ն երբ Ղուբպան Պապա կը հասնի , այս անգամ ալ թրքական 10·5—նոցներ կ'սկսին ուժակոծել , մարդու եւ անասունի քանի մը կորուստներ պատճառելով :

Օգոստ . 20—Սեպտ . 8

Օգոստոս 21—23 Գօլօնէլ Անտրէայի հրամանատարութեամբ

*) Պաշարման դժի այս բեկանումը Այնթապի թրքութեան 6-7 ամիս տակալուն պատճառ դարձաւ : Եթէ այս ճակատը չխախտէր , կրնանք ըսել թէ Այնթապ շատ աւելի կանուխ ժամանակամիջոցի մը մէջ կը յանձնուէր : Հիւսիսային կողմի սոյն պաշարման վերացումով Թուրքեր քաղաք սողմամբ եւ պաշար ներմուծեցին , միւս կողմէն ալ 40,000—ի մօտ ուտող բերաններ դուրսը՝ գիւղեր եւ ապահով վայրեր ղրկեցին :

զօրասիւն մը պատրաստուեցաւ քաղաքին հիւսիսային կողմի չէթէախումբերը ցրուելու համար : Ասոնք քալեցին Իպրէհիմ-
լիի, Սամքէօյի եւ Տիւլիւհի վրայ : Սամքէօյը այն ատեն թուրք
հրամանատարութեան կեդրոնն էր : Յառաջացող զօրասիւնը
հետզհետէ խիստ բախումներ կ'ունենայ Իպրէհիմլիի մօտ, եր-
կու ժամի չափ Ըսպատրընի շրջակայ բլուրներուն վրայ, Տիւ-
լիւք Պապայի գիյարէթին շուրջ եւ թշնամին միշտ փախուստ
կուտայ բազմաթիւ կորուստներ տալով : Վերջապէս Փրանսա-
կան բանակը կը մանկ Սամքէօյ ուր կը գրաւէ 10.5-նոց ում-
բեր, 12,000-ի մօտ փամփուշտ, կառքեր եւ 40 թօնի չափ ցո-
րեն եւ դարի : Զօրասիւնը այս երեք օրուան կռիւներուն 30-ի
մօտ մեռեալ եւ վիրաւորներ տալով կը վերադառնայ Այնթապ :
Թուրքերուն կորուստը չափազանց բարձր է, որովհետեւ միշտ
անակնկալի եկած էին :

Գօլօնէլ Ապատին Օգոստ. 22 թուակիր ու 360/Ա թիւ հրա-
մանագրով մը Ազդ. Միութեան կը հաղորդէ թէ բացի Լատի-
նաց Եկեղեցիէն, ուր Ֆրանսացիք Սենեկալցի զինուորներ տե-
ղաւորած էին Օգոստ. 17-ին, ամբողջ Հայկական թաղերու
զինուորական հրամանատար կարգուած է եւ թէ Պր. Լեւոնեան
զինուորական, սատիկանական տեսակէտով իր հրամանները
պիտի ստանայ տեղւոյս Փրանսական իշխանութենէն :

Ազդ. Միութիւնը ի պատասխանի հետեւեալ իմաստով
գրութիւն մը գրկեց.—

«Մենք գոհունակութեամբ կ'ողջունենք այս կերպ կարգադրութիւն մը
եւ կը կարծենք թէ այս սկզբնաւորութիւնն է այն կարգադրութիւններուն,
որով Ֆրանսացիք իրենց ուղղակի կառավարութեան ներքեւ կ'առնեն Հայ-
կական թաղերը : Ժողովուրդը վերջին դէպքերու պատճառաւ աղքատա-
ցած ու անսուղ վիճակի մը մէջ է եւ կորստեան պիտի մատնուի եթէ ձեր
կողմէ զօրաւոր աջակցութիւն մը չմատուցուի :

Հայեր կատարեալ վստահութեամբ իրենց կեանքին ու պատունին պահ-
պանումը կը վստահին Փրանսական կառավարութեան, միեւնոյն ժամանակ
զիտել կուտանք որ ինքնապաշտպանութեան ու սատիկանական կազմերը
չառ թերի ըլլալնուն կը խնդրենք որ նոր կազմակերպութիւնը Փրանսական
օրինաց համեմատ ըլլայ» :

Օգոստոս 23-ին Ֆրանսացիներու թուրքերուն գրկուած
վերջնագիր մըն ալ մերժուեցաւ :

Օգոստ. 24-ին Ազդ. Միութիւնը խմբապետները հրաւիրե-
լով խառն ժողով մը գումարեց Առաջնորդարանին մէջ ժամը
8-ին (ը. ե.), ուր Ազդ. Միութիւնը պարզեց իր տեսակէտը Հայ
բնակչութեան հետեւելիք քաղաքականութեան շուրջ : Ահա-
ւասիկ :—

Հայեր կը ջանան իրենց դիրքը որոշել

«Ֆրանսացիներու հետ սիրալիր յարաբերութեան մշակում, իսկ թուրքերու հետ թշնամական արարքէ խուսափում, այս պէտք է կազմէ Հայ քաղաքականութեան առանցքը: Ազգ. Միութիւնը ֆրանսացիներու հետ իր տեսակցութեանց միջոցին այս տեսակէտը քանիցս անոնց պարզած է եւ անոնք այդ մասին դժգոհութեան նշան մը չեն ցուցուցած: Ազգին շահը կը պահանջէ որ մենք ուրիշին թաքուն նպատակներուն հլու կամակատարներ չըլլանք, մեր ընելիք զոհողութիւնները մեր ազգային շահերուն վերապահենք: Այս քաղաքը Սիւրիոյ կցուած է Ֆրանսական «մանտա»ի տակ, հետեւաբար հոս ազգային սեւէ նպատակ չենք կրնար հետապնդել: Մենք պատճառ մը չունինք այլեւս ո՛չ Ֆրանսացիներու ատելութիւնը եւ ոչ ալ թուրքին թշնամութիւնը մեր վրայ հրաւիրելու: Զին. Մարմինն ու Ազգ. Միութիւնը այս տեսակէտին շուրջ համաձայն են»:

Այս տեսակէտը խմբապետներու կողմէ ընդհանուր հաւանութեան արժանացաւ:

Օգոստ. 26-28 ուրիշ զօրասիւն մը Այնթապէն կ'ելլէ դէպի հարաւային արեւելք թուրք չէթէները հետապնդելու համար, եւ կը հասնի մինչեւ Գրզըլ Հիսար ուր գիւղացիք իրենց հպատակութիւնը կը յայտնեն: * Ասոնք Պալլը Գարայի եւ Նաֆազ Պօղապի շուրջ կոուելով թուրքերը կը նետեն Նիզիպի ճամբուն վրայ եւ կը վերադառնան Այնթապ: Ասոնց բացակայութեան միջոցին թուրքեր Օգոստ. 27-ին կը ոմբակոծեն, 10.5-նոցով, Գոլէճը, Ղուրպան Պապան եւ Մարտինը: Թուրքեր ոմբակոծութիւնը միշտ ցերեկը կը կատարէին թնդանօթներուն տեղը յայտնի չընելու համար, որովհետեւ գիշերը կրնար անոր լոյսը իր տեղը մատնել եւ Ֆրանսացիներու իր հեռաւորութիւնը գտնել տալ: Նոյեմբերի վերջերն է որ թուրքեր գիշերային ոմբակոծութեան սկսան: Թուրքեր նոյն այս գիշեր մեծ յարձակում մը կը գործեն «Ալլահ Ալլահ»ներով, Գոլէճի արեւմրտեան կողմի 2500 մէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող հողաբլուրի մը վրայ, հազարաւոր փամփուշտներ վատնելէ վերջ կը գրաւեն բլուրը ուր ո՛չ մի Ֆրանսական ոյժ կը գտնուէր: Օգոստ. 28-ի առաւօտուն Ֆրանսացիք 7.5-նոցով գիրենք կըրկին կը քշեն այդ բլուրներէն որ Ֆրանսական կրակի ազդեցութեան տակ կը գտնուէր: Ուրիշ յարձակում մը Մարտինի վրայ, զորս կատարեցին քաղաքին մէջ գտնուող թուրքեր, ետ մղուեցան Ֆրանսական կրակի ազդեցութեամբ:

* թուրքեր աչք-կտպուկ կը խաղային, Ֆրանսական ոյժեր մօտեցած տեսն իրենց հպատակութիւնը կը յայտնէին եւ կը խնդրէին Ֆրանսացիներէն որ գիրենք ազատեն չէթէներու ոսանձողութիւններէն. Ֆրանսացիք մեկնելէ վերջ, կ'օղնէին չէթէներու ղէնքով, մարդով եւ պաշարով:

Ֆրանսո-Հայ փոխ-յարարերութեան գոյնը

Հոս կը նկարագրենք Ազգ. Միութեան եւ Զին. Մարմնոյ պետին մէկ տեսակցութիւնը Գօլօնէլ Ապատիի, Գօլօնէլ Անտրէյի եւ Գարիթէն Րընօյի հետ : Այս նկարագրութիւնը կարելու է Ֆրանսո-Հայ փոխ-յարարերութեանց գոյնը մէջտեղ դնելու համար : Այս տեսակցութիւնը պատահեցաւ Օգոստ. 26, Երեքշաբթի կէսօրէ վերջ : Գօլ. Անտրէյա խօսք առնելով նախ բարի դալուստ կը մաղթէ Հայ ներկաներու եւ կ'աւելցնէ թէ ինք այս անգամ կը փափաքի անկեղծօրէն տեսնուիլ Ազգ. Միութեան հետ եւ կը խնդրէ որ Ազգ. Միութիւնն ալ փոխադարձաբար անկեղծօրէն արտայայտուի իրեն, եւ կ'ըսէ .

«Ապրիլ 1-էն մինչեւ զինադադարի կնքումը, Հայեր շատ սիրալիր վերաբերում մը ցոյց տուին Ֆրանսացիներուն, մենք կը կարծէինք որ մեր այս երկրորդ դալուստին ալ նոյնչափ սիրալիր վերաբերում մը ցոյց պիտի տրուէր մեզի, մինչդեռ հակառակը կը տեսնենք. մենք մեր գործերուն մէջ ձեռնէ օժանդակութիւն կը յուսայինք, մեր փափաքած օժանդակութիւնը թուրքերուն հանդէպ ձեր կողմէ թշնամութեանց վերսկսում չէ, այլ բարոյական օժանդակութիւն մը : Դուք կրնաք թուրքերուն հետ տեսնուիլ ու ժողովուրդին բրորականտ ընել մեր մասին, ըսելով որ Ֆրանսական «մանտան» շատ օգտակար պիտի ըլլայ, իրենց քաղաքը պիտի հարստանայ, զարգանայ ու Եւրոպական քաղաքի մը վիճակը պիտի զգենու... : Ֆրանսացիք ձեր օրէնքներուն, ձեր սովորութեանց, ձեր կրօնին ու ընտանեկան պատուոյն սեւէ բռնարարում պիտի չընեն, ընդհակառակը պիտի յարգեն զանոնք : Ահաւասիկ այս կ'ակնկալէինք ձեզմէ : Իրաւ է որ զինադադարին մենք ձեզ լքեցինք ու այժմեան ձեր վերաբերումին պատճառ եղանք, սակայն պէտք է զիտնալ որ այդ ժամանակի թրքասէր քաղաքականութիւնն էր որ ստիպեց մեզ այդ կերպ շարժելու, հիմա պարագաները փոխուած են : Այն ժամանակ այս երկրին տէրը ծանօթ չէր, այժմ Վեհաժողովը մեր «մանտա»ին տակ դրած է Քիլիս, Այնթապ, Հոռմ-կալայ, Եդեսիա եւ Մարտին քաղաքները. այս որոշումը ա'լ չի փոխուիր ու Ֆրանսան ի հարկին բռնի կերպով պիտի տիրանայ անոնց : Զեզի պարտք է, ուրեմն, քաղաքական ներկայ կացութիւնը նկատի առնելով ըստ այնմ դարձեալ մեզի հետ սիրալիր վերաբերում մը ունենալ : Պէտք է զիտնալ նաեւ որ զինադադարի պահուն մեր հետեւած քաղաքականութեան մէջ, դուք ալ, մենք ալ թերութիւններ ունեցանք, դուք ըսելով՝ Կիլիկիոյ Հայերը ըսել կ'ուզեմ» :

Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թափուզճեան հետեւեալ պատասխանը տուաւ. — «Ճիշտ է որ զինադադարի պահուն ձեր հետեւած քաղաքականութիւնը շատ վշտացուց ու խորապէս ազդեց մեր վրայ, սակայն սա ալ ճշմարիտ է որ այդ քաղաքականութիւնը հոս գտնուող սպաներու անձէն չէր բղխեր, այլ կառավարութեան քաղաքականութիւնն էր, ասոր ամենամեծ ապացոյցը սա է որ Յունիս 10-ին երբ Գօլ. Ապատին եւ Գարիթէն Բընօն մեզի կ'ըսէին որ պէտք է մինչեւ ժամը 11 Թուրքերուն յանձնուինք, միւս կողմէ անոնց աչքերը արցունքով կը լեցուէին եւ մեզի չափ ալ անոնք յուզուած էին, սակայն պէտք չէ կարծել որ այս դէպքը կրնար փոխել Հայուն աւանդական սէրը հանդէպ Ֆրանսայի: Մենք մեր ուսումը Ֆրանսայի կը պարտինք եւ ոչ մէկ բան կրնայ փոխել մեր համակրանքը հանդէպ ձեզի: Ձեր այս դալուստին անձկանօք կ'սպասէինք եւ Օգոստ. 11-ին երբ դուք հոս ժամանեցիք, մեր աչքերէն ուրախութեան արցունքներ թափուեցան: Մեզմէ բարոյական օժանդակութիւն կը պահանջէք, մենք առանց ձեր այդ պահանջին սպասելու առաջին օրէն իսկ ձեր փափաքած բրտրականաւ սկըսանք. ՄիւթէսարիՖի եւ Ֆէրիտ էֆ.ի հետ մեր տեսակցութիւնը արդէն պատմած ենք ձեզի: Դժբախտաբար Գօլ. Ապատին արգիլեց ամէն յարաբերութիւն մեր եւ Թուրքերուն միջեւ եւ այն օրէն ասդին մենք խղած ենք մեր յարաբերութիւնները: Եթէ կը փափաքիք դարձեալ կ'աշխատինք օգտակար ըլլալ ձեզի»:

Գօլ. Անտրէան զիտել տուաւ որ յարաբերութեան խղման համար տրուած հրամանը սխալ եղած էր եւ պէտք էր դարձանել. «Դուք քիչ շատ քաղաքին կացութեան մասին կրնաք տեղեկութիւններ քաղել, Թուրք ժողովուրդին հետ յարաբերութիւն ունիք, ոչ-Քեմալիստներուն կրնաք հասկցնել Քէմալականներուն զիրենք մղել ուզած խորխորատը եւ այսպիսով բարոյապէս սատարել մեր գործին, ինչպէս ըսի Թուրքերու եւ ձեր միջեւ թշնամութեան վերսկսումի չենք փափաքիր, այլ միայն բարոյական օժանդակութիւն մը մեզի»:

Տէր Հայրը յիշեց որ քաղաքին պարէնաւորումը շատ տաղնապալի շրջանի մը մէջն է եւ Ֆրանսական օգնութեան կը կարօտինք: Մաղթեց որ այս խնդիրը շուտ լմննայ որպէսզի Հայեր ազատին այս անել կացութենէն: Ներկայիս 6,000-է աւելի անձեր նպաստ կ'առնեն Պարէնաւորման վարչութենէն: Ֆրանսացիք խոստացան զրել ժեներալ տը Լամօթի որ պէտք եղած դիւրութիւնները ընծայէ զնուելիք պարէնի Այնթապ փոխադրութեան:

Օգոստ. 27-ին Ազգ. Միութեան «վէսէքէ»ներով մեկնելու զոգոզներու փորձերը արգիլելու համար ըրած սրոշումին դէմ կարգ մը անհեռատես անձեր ժողովուրդը գրգռած էին եւ միամիտ ժողովուրդը ցոյց մը կատարեց որ Զին. Մարմնի միջամբտութեամբ զսպուեցաւ եւ անդորրութիւնը վերահաստատուեցաւ :

Օգոստ. 30-ին Ազճէ Գօյունէն Փրանսական «զօնվուա»ն Այնթապ կը հասնի :

Ինչպէս որ նախապէս յիշեցինք, Ֆրանսացիք կը նեղուէին իրենց պարէնաւորման գործին մէջ, մանաւանդ օրական 10 թօն դարիի պէտք ունէին իրենց 2000-ի մօտ ձիերն ու ջորիները կերակրելու համար, ուստի Օգոստ. 31-ին դէպի Նիզիպ զօրասիւն մը զրկելու պատրաստութիւն տեսնուեցաւ : Ասոր նպատակն էր Սեպտ. 1-էն մինչեւ 7 քաղաքին արեւելեան կողմի գիւղերն ու գիւղաքաղաքները շրջելով ըմբոսաները պատժել եւ բանակին համար անհրաժեշտ պիտոյքը հայթայթել : Նիզիպի շրջակայքը մեծաքանակ արմառիք կը դտնուէր : Զօրասիւնը մեծ ոյժով մը ճամբայ ելաւ Սեպտ. 1, ժամը 3-ին. հազիւ երկու քիլօմէթր հեռացած էր քաղաքէն կռիւի կը բռնուի թուրք ոյժի մը հետ, կէս ժամ խիստ կռիւ մը մղելէ վերջ, թուրքեր անմիջապէս կը լսեն եւ կը քաշուին դէպի արեւելք, տեսնելով որ Փրանսական ոյժեր Ուրում էվլէկի բլուրն ի վեր կը բարձրանան : Այս կռիւէն թուրքեր բաւական առատ ռազմամթերք կը թողուն ճամբաներու վրայ, զորս Ֆրանսացիք իրենց կառքերուն մէջ կը բեռցնեն : Ֆրանսացիք կը հասնին Սինան ու ապա Կեավուր քէօյ ուր կը գիշերեն : Ֆրանսացիք իրենց գերի բռնած երկու թուրք չէթէներէն կը լսեն որ իրենց վրայ յարձակողներ 1,000-է աւելի էին, որոնց մէկ մասը կանոնաւոր զինուորներէ, ձիաւորներէ եւ թնդանօթներէ կը բաղկանային :

Սեպտ. 2-ին Ֆրանսացիք իրենց արշաւանքը կը շարունակեն եւ կը հասնին Օրուլ : Օրուլցիներ սիրալիր ընդունելութիւն մը կ'ընեն Ֆրանսացիներու եւ կը յայտնեն որ իրենք շատ երջանիկ են որ այս երկիրը Փրանսական հովանաւորութեան տակ գրուած է եւ կը խնդրեն որ հոն Փրանսական ոյժ մը դրուի, զիրենք չէթէներու ոտնձգութեանց դէմ պաշտպանելու համար : Ֆրանսացիք կը պատասխանեն որ իրենք չեն կրնար իւրաքանչիւր գիւղի ջսկատ մը զինուոր յատկացնել, լաւ կ'ընեն որ իրենք կազմակերպուելով դէմ զնեն չէթէներուն ու այսպէսով Ֆրանսացիներու ալ օգնութեամբը՝ շուտով վճատեն Քէմալիստները երկրէն : Թուրքեր կ'ըսեն թէ այդ բանին համար

զէնք չունին, ուղղամթերք չունին, եւ զիրենք ղեկավարող պետ մը չունին: * Այս բոլորը շատ ճիշտ կ'երեւէր Գօլօնէլին համար:

Սեպտ. 3-ին կը հասնին Նիզիպ, քաղաքը կը շրջապատեն, բայց տեղացիներուն կողմէ լաւ ընդունելութիւն մը կը գտնեն. կը հրաւիրուին կառավարատուն ուր թուրքեր միւլենոյն յանկերգը կ'երգեն, թէ իրենց հասնելէն առաջ Քէմալիսաներ մեկնած են, իրենք ղեկուոր են անոնց կառավարութենէն, կը ցանկան Ֆրանսական արդարադատ կառավարութիւն մը ունենալ: Ֆրանսացիք հետեւեալ օրը, Սեպտ. 4-ին, սլաւիկ զօրաբաժին մը կը զրկեն Պէրէճիքի եւ Բում Գալէի կողմերը, ուր Քէմալական մեծ ոյժեր չեն գտնուիր: Ֆրանսացիք Նիզիպի մէջ նոր կառավարութիւն մը կը կազմեն եւ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Օրուլ Սեպտ. 5-ին, Ֆրանսացիք մեծ քանակութեամբ պաշար կը գնեն Նիզիպէն եւ կը վճարեն արժէքը, բնական է՝ բարձր գնով:

Սեպտ. 6-ին Ֆրանսացիք կը մտնեն Թըլ Պաշար, Սատրդէֆի գիւղը, որ մեծ փորձանք դարձած էր Ֆրանսացիներու, կռիւն սկսած օրէն ի վեր: Ֆրանսացիք Թըլ Պաշար մտնելէ առաջ սաստիկ կռիւներ կը մղեն թուրքերուն հետ որոնք պաշարումէ մը խոյս տալու համար կը փախչին դէպի հիւսիս եւ կը հալածուին Ֆրանսացի ձիաւորներու կողմէ եւ շատեր կ'սպաննուին: Տասնեակ մը գերիներ կը բռնուին: Այդ գիշեր Ֆրանսացիք կը բանակին Թըլպաշար, Մէդէրէ, Ջրամպա եւ կը գրաւեն 60 թօն գարի, 100 եղ, 500 ոչխար, որոնք կը պատկանէին Սատրդէֆէնտի: Գիւղը մնացած քանի մը ծերերուն կ'ըսեն որ այս հարստութիւնները գրաւուած են ի պատիժ իրենց տիրոջ ըմբոստութեան:

Սեպտ. 7-ին, այս զօրասիւնը Այնթապ կը մտնէ Նուրդանայի պարտէզներուն մէջ սլաւիկ կռիւ մը մղելէ վերջ թուրք չէթէներու հետ:

Չինուորական այս գործողութեանց ընթացքին Այնթապ կը պատահին հետեւեալ դէպքերը: Նիզիպի զօրասիւնը ճամբայ ելլելէ վերջ, թուրքեր կարծելով թէ անոնք վերջնականապէս կը մեկնին, յարձակում կը գործեն Չիթճի խարաֆի եւ

*) Ընթերցողներ բնական է լաւ կը հասկնան թուրք գիւղացիներու այս պատճառարանութեանց իսկական իմաստը: Ասոր կ'ըսեն գիւղացիական պարզամտութեան տակ թաքնուած խորամանկութիւն: Ֆրանսացիք իսկապէս այս պահանջին եթէ գոհացում տալու չափ պարզամիտ ըլլային, շատ որոշ էր որ իրենց կոնակէն իրենց զնդակներով պիտի խոցոտուէին: Սակայն թուրք գիւղացիներ լաւ քաղաքականութեան մը կը հետեւէին, Ֆրանսացիին հետ Ֆրանսացի կ'ըլլային, իսկ անոնց մեկնելէն վերջ իրենք իրենց գործը ղեկէին:

Շէյխի տան վրայ (Սամսազ թէփէ), կէսօրէ առաջ (Սեպտ. 1) 7-նոցով կը ոմբակոծեն վերոյիշեալ կէտերը, իսկ կէսօրէ վերջ 10-5-նոցով Չիթճիի խարաֆը, բայց Քրանսական բուռն թնդանօթածղութիւն մը զանոնք լռութեան կը մատնէ: Ընթերցողներ արդէն գիտեն թէ քաղաքը կատարելապէս պաշարելու, միեւնոյն ժամանակ Ազճէ Գօյունէն պարէն բերելու, իսկ քաղաքին շրջակայքը չէթէները հետապնդելու շափ Քրանսական ոյժ չկար Այնթապի մէջ, որով վերջին երկու զինուորական զործողութեանց ձեռնարկումը անհրաժեշտ էր, այդ իսկ պատճառաւ քաղաքը շատ քիչ ոյժ կը մնար, ինչ որ բաւարար չէր կատարեալ պաշարումի մը համար, եւ ինչպէս նախապէս բացատրեցինք, Ֆրանսացիք Հաճի Պապայէն քաշուած ու ապա քիչ մը եւս ամփոփուած բոլորովին բաց թողած էին Յուլիս 19-էն ի վեր, քաղաքիս հիւսիսային եւ արեւելեան կէտերը: Թուրքեր այս ժամանակները լաւ օգտագործեցին, ինչպէս որ նախապէս յիշեցինք, քաղաքէն ներս ոյժ, պարէն եւ ռազմամթերք փոխադրելու համար, միւս կողմէն 40,000-ի մօտ բնակչութիւն մը ամէն զիշեր մաս առ մաս դուրս փոխադրած էին, անոնց «վէսիզէ» տալով:

Թուրք կռուողներու մէջ մեծ դժգոհութեան առիթ տուած էր այս, մանաւանդ որ ամենէն աւելի մեկնողները հարուստ զասակարգին կը պատկանէին: Կռուողներ կը պնդէին թէ իրենք ազքատ մարդիկ են, ոչինչ ունին Այնթապի մէջ. իրենք ստիպուած չեն հարուստներուն կալուածները պաշտպանելու համար մեռնիլ: Վերջապէս Քէմալիստներ պարէնաւորման զործին դժուարութիւնները աչքի առջեւ ունենալով համոզեր էին կռուողները որ մաս մը բնակչութեան գաղթը անհրաժեշտ է, ու այսպէս մեկնողներէն դրամ առնել որոշած էին, իւրաքանչիւրն իր կարողութեան համեմատ, եւ պատահած էր որ մինչեւ 800 Օսմ. ոսկի դրամ առած էին ընտանիքէ մը քաղաքէն մեկնելու համար «վէսիզէ» մը տալու: Ասոնք զիշերը կը մեկնէին Տապաղազ խանէ թաղէն եւ դուրս կ'ելլէին քաղաքին արեւելեան եւ հարաւային արեւելեան կողմի ձորակներէն: Մեկնողներ շատ անգամ Քրանսական կրակի ենթարկուելով մեծ կորուստներ կուտային: Մանաւանդ Շէյխի տունը (Սամսազ թէփէ) հաստատուած Ֆրանսացիք շատ կը նեղէին գաղթողները: Այս վտանգը բառնալու համար 2/3 Սեպտեմբերին, երկու տարբեր կէտերէ թուրքեր յարձակում մը կը զործեն Սամսազ թէփէի վրայ. զիշերը մութ ըլլալուն՝ թուրք զինուորներ զիրար թշնամի կարծելով կ'սկսին զիրար ջարդել, միւս կողմէն ալ Ֆրանսացիք կ'սկսին կրակել եւ ահա այս փորձը մեծ կո-

բուստ մը կուտայ Թուրքերու որոնց մէկ մասը քաղաքէն դուրս կը փախչի, միւս մասը քաղաք կը վերադառնայ: Ինչպէս ըսինք, հակառակ այս կրակին՝ Թուրքեր այդ գիշեր գաղթեցին եւ ցրուեցան Մարաշ, Նիզիպ, Պիրէճիք, Բում Գալէ, Ուրֆա, Մալաթիա, Խարբերդ, Պէհնէնի եւայլն: Քաղաքը կը մնար 20,000 Թուրք բնակչութիւն միայն:

Սեպտեմբեր 7-ին Նիզիպի զօրասիւնը վերադառնալէ վերջ Յրանսացիք 5-րդ վերջնագիր մը կուտան Թուրքերուն, որոնք կը պատասխանեն թէ քաղաքը չի կրնար յանձնուիլ որքան ատեն որ ժողովուրդը իր աչքերով կը տեսնէ Յրանսական զիրքերուն ուժակոծուիլը Ազգայնական ոյժերու թնդանօթներով. միւս կողմէն կը յայտարարենք որ Քէմալական ոյժեր չկան քաղաքին մէջ, որուն ի պատասխանի Յրանսացիք կը զրկեն հետեւեալ նամակը.

Ա. Թուրքիոյ հետ կնքուած խաղաղութեան դաշնագիրը Այնթապը յանձնած է Ֆրանսական «մանտա»ի, ո՛չ մէկ Թուրք կրնայ այս բանը անգիտանալ, բոլոր անոնք որոնք, ըլլա՛յ հասարակ քաղաքացի, ըլլա՛յ զինուորական, խաղաղութեան դաշնագրի սոյն որոշման գէ՛մ կը կենան՝ ըմբոստներ են:

Բ. Մեծ ցաւով է որ մենք կը ուժակոծենք քաղաք մը ուր այնքան անմեղներ կան, բայց կոուող Թուրք խումբերու պետ իօզ Տէմիր քաղաքին մէջ կը դանուի իր զինուորներու մեծամասնութեամբը: Թող ան իր ոյժերով քաղաքէն դուրս ելլէ եւ ընտրէ դաշտային պատերազմը եւ ոչ թէ իր զինուորները պատսպարէ մզկիթներու եւ կարմիր Մահիկի դրօշներուն տակ:

Գ. Ուժակոծութիւնը պիտի չզաղրի մինչեւ որ քաղաքէն հրացանի մը ձայնն իսկ չզաղրի:

ԳՕԼՕՆԷԼ ԱՊԱՏԻ ԳՕԼՕՆԷԼ ԱՆՏՐԷԱ

Թուրքեր ասոր հետեւեալ ձեւով պատասխան մը կուտան,
9 Սեպտ. 1336 (ը. թ.) .—

Այնթապի Յրանսական Հրամանատարութեան,

«Մենք կարմիր Մահիկի դրօշին տակ չենք պահուիր, նոյնպէս իրենց ազգային արժանապատուութեան ի խնդիր կոուող Այնթապցիք այդ ստորնութեան չեն զիջիր, մեր առիւծանման կոուող զինուորները յարձակողներ չեն, այլ պաշտպանողներ, իսկ դուք քաղաքակրթութեան ծնուցիչը նկատուած Յրանսացիներդ ահաւասիկ աշխարհի մէջ չի տեսնուած սճիր մը կը դործէք եւ երէկուրնէ ի վեր ձեր խոշոր թնդանօթներով մզկիթներն ու մեր կարմիր Մահիկի դրօշ պարզած հիւանդանոցներու շատ մօտիկ կէտերը կը ուժակոծէք, մինչդեռ մենք ձեր կարմիր Խաչի դրօշին տակ պաշտպանուած վիրաւորները չենք ուժակոծեր: Եթէ դուք քաղաքի անմեղներուն զթայիք, այսքան փոքրիկներու արիւնը չէիք թափեր: Քաղաքին չէզոք զօտի մը վերածուելով՝ կսիւին բաց դաշտի մէջ կատարուելուն առաջարկը ես ըրած էի Մր. Պոյտի միջոցաւ, քանի որ կ'ընդունիք՝ շատ լաւ, այդ մասին քանակորդ դարու պատմութեան էջերուն ամօթապարտ էջ մը արձանագրել չի տալու համար ձեզ հետ սեւէ տեսակ մի խորհրդակցութիւն ընելու պատրաստ եմ եւ ձեր պատասխանին կ'սպասեմ»:

ԷՕԶ ՏԷՄԻՐ

Այս ամբաստանութիւններուն ճշմարտութեան բոլորովին հակառակ ըլլալը մենք կրնանք փաստել, քանի որ Թուրքեր քաղաքէն չէին կրնար դուրս ելլել եւ դաշտային սպառերազմի մը ձեռնարկել, քանզի արդէն իրենց դուրսի ոյժերը միշտ կը յաղթուէին, Այնթապի պէս անառիկ քաղաքի մը մէջ ապաստանած Թուրք զինուորը ինչպէ՞ս պիտի կրնար իր այդ դիրքը ձգել եւ բաց դաշտի վրայ ճակատամարտ մղել: Շատ որոշ է որ Էօզ Տէմիր այս եւ ասոր նման յառաջիկային կատարուած թղթակցութիւններով կ'ուզէր ժամանակ շահիլ եւ ուժակոծութենէ զոնէ քանի մը ժամ ազատ մնալ: * Այս նամակին Ֆրանսացիք պատասխան չտուին եւ իրենց ուժակոծութիւնը աւելի մեծ սաստկութեամբ յառաջ տարին:

Սեպտ. 8 — Հոկտ. 1

Մինչեւ հիմա մեր պատմածներէն թերեւս ընթերցողներու մտքին մէջ հարց մը կը ծագի թէ ինչո՞ւ Ֆրանսացիք ընդհանուր յարձակումով մը քաղաքը գրաւելու փորձ չեն ընէր: Այս մասին իսկապէս Ֆրանսական սպայակոյտը, մասնակցութեամբ Հայ Զինուորական Մարմնոյ պետին խորհրդակցութիւն մը կատարեց: Բայց այս ծրագիրը մերժուեցաւ հետեւեալ պատճառներով. Ա. Քաղաքը գրաւելու համար առաջադրուած ընդհանուր յարձակման մը գործողութեան համար անհրաժեշտ զինուորի պակասը. Բ. Նոյն իսկ եթէ պահանջուած թիւով զինուոր համախմբուէր, Թուրքեր քաղաքը այնպէս մը անառիկ դարձուցած էին որ տունէ տուն, փողոցէ փողոց (մանաւանդ թրքական քաղաքը նեղ, ծուռումուռ գոիհներու լարիւրինթոս մըն էր) դայն գրաւելու համար մարդու մեծ կորուստ պէտք էր տրուէր ինչ որ չէր արժեր: Ֆրանսական հրամանատարութիւնը մարդու կորուստ տալու դէմ եղած էր միշտ: Ուրեմն, ի՞նչ պէտք էր ընել.— համբերութեամբ զինուիլ, այսինքն ռազմամթերքի տեսակէտով Այնթապը զօրացնել, շարունակել պաշարումը աւելի խիստ եւ ամբողջական դարձնելու համար, եւ կարելին ընել քաղաքի պարէնաւորման վրայ աշխատող Թուրք արտաքին ոյժերու ներս մուտքը արգիլելու համար:

Թուրքեր ցերեկ ատեն արդէն քաղաքը պարէն կամ ռազմամթերք չէին կրնար մտցնել, որովհետեւ պաշարման զծի բաց թողուած մասը Ֆրանսական ուժակոծութեանց ազդեցութեան տակ կը գտնուէր, իսկ զիչերը Թուրքեր այդ դործը կը կատարէին բայց նուազ յաջողութեամբ, որովհետեւ Ֆրանսա-

*) Թղթակցութեանց ատեն օրէնք էր կրակը դադրեցնել:

կան թնդանօթներ գիշերն ալ չէին դադրիր այդ կէտերուն հըսկելէ, ի պահանջել հարկին ոմբակոծելէ, ուրեմն թուրքեր այսպիսով պիտի չկրնային իրենց քաղաքի բնակչութիւնը կարելի եղածին չափ պարէնաւորել:

Թէեւ Այնթապցիք ձմրան համար իրենց տարեկան պաշարը ամառունէ կը պատրաստեն, այդ տարի պատերազմին պատճառաւ այդ բանը սովորականին պէս չէր կատարուած: Թուրքեր շատ-շատ կարգ մը շահադէտներու ամբարած պարէնն է որ կ'սպառէին եւ մինչեւ 2-3 ամիս այդ ալ կրնար լմննալ եւ քաղաքը անօթութեան պատճառաւ անձնատուր ըլլալ: Ահա այս վերջին թէզը ընդունուեցաւ, այսինքն քաղաքը պաշարմամբ կամ անօթի թողլով դրաւել քան թէ ընդհանուր յարձակմամբ:

Միւս կողմէ Փրանսական բանակի պարէնաւորման գործն ալ ոչ նուազ մտահոգիչ բան մըն էր: Այնթապ կը գտնուէին 6,000 Փրանսացի զինուորներ եւ 2,500-ի մօտ ամէն տեսակ փոխադրութեան կենդանիներ, ուստի որոշուեցաւ շարաթը անգամ մը «գօնվուա» զրկել Ադճէ Գօյունլու, որուն բերած պաշարին 9-էն 7-ը պիտի գործածուէր, իսկ 2-ը իբրեւ պահեստ մէկ կողմ պիտի դրուէր: Ապաղային ասոնց պիտի ընկերանար նաեւ Հայկական «գօնվուա»ն, որ պիտի ջանար ամէն շարաթ նաեւ պարէնաւորել Հայ բնակչութիւնը:

Սեպտ. 8-էն սկսեալ պաշարման գործին աւելի կարեւորութիւն տրուեցաւ: Նոյն այս օրս թուրքեր 10.5-նոց եւ 7.7-նոցով կը ոմբակոծեն Փրանսական զիրքերը: Ասոր վրայ Սեպտ. 9-ին Փրանսացիք թուրք թնդանօթները գերելու համար դէպի հիւսիս արշաւանք մը կը կազմակերպեն. Փրանսացիք կը հասնին Սամ քէօյ բայց սեւէ բան չեն կրնար գտնել, որովհետեւ թուրքեր իրենց թնդանօթները կը բերէին քաղաքիս մօտակայ բլուրներու ետեւէն եւ կ'սկսէին ոմբակոծութեան, միւս կողմէն բարձրաբերձ լեռներէն կը դիտէին Փրանսական զիրքերը: Երբ Փրանսական զօրասիւնի մը ճամբայ հանուիլը տեսնային, անմիջապէս կը տեղեկացնէին թնդանօթաձիգներուն, որոնք կը սկսէին թնդանօթները փախցնել դէպի հիւսիս, որով թրքական թնդանօթները հետապնդել անկարելի էր: Միշտ երկու ժամի չափ ժամանակ ունէին զանոնք փախցնելու:

Սեպտ. 13-ին պաշար բերող «գօնվուա»ն Այնթապ կը մտնէ Նուրղանայի մօտ սաստիկ կռիւ մը մղելով, յորում թուրքեր 30-ի մօտ մեռելներ ու վիրաւորներ կը թողուն:

Սեպտ. 16-ին կրկին կը մեկնի «գօնվուա»ն, կրկին կռիւի կը բռնուի Նուրղանայի մօտ ուր կռիւի դաշտին վրայ կը ձգեն բազմաթիւ զիակներ, որոնցմէ մին կանոնաւոր զօրաբանակի

սպայ մըն էր : Այս «զօնալուս»ն կրկին Այնթապ կը վերադառնայ Սեպտ. 20-ին եւ նոյն տեղերուն վրայ (Նուրղանայ) կռիւի կը բռնուի ու ապա յաղթելով Թուրքերուն կը մտնէ Այնթապ :

Սեպտ. 20-ին Տարտաղանը կտրելու առեն Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ : Ասոր վրայ Ազգ. Միութիւնը Տոքթ. Յ. Պէզճեան եւ մի քանի ազգայիններ տեսակցութիւն մը կ'ունենան Էօզ Տէմիրի* հետ (ՄութասարիՖը վերադարձած էր) : Էօզ Տէմիր կը բողոքէ որ Հայեր իրենց չէզոքութիւնը չարաչար կը դործածեն ու միշտ ի նպաստ Ֆրանսացիներու կը շարժին, այդ մասին սկէտք եղած բացատրութիւնները տրուելէ ու բոլոր ամբաստանութիւնները հերքուելէ ետք, ի վերջոյ Էօզ Տէմիր կը խոստանայ Իպրէհիմլիյի հրամանատարութեան հետ թղթակցելով որոշ դօտի մը սահմանել եւ երկու կողմն ալ արդիւել որ սրոշուած սահմանը չանցնին :

Սեպտ. 9-էն մինչեւ 23 Փրանսական ուժակոծութիւնը անդադրում գիշեր ցերեկ շարունակած էր, ամէն օր Թուրք քաղաքին մէջ բազմաթիւ մարդիկ կը մեռնէին ու կը վիրաւորուէին, իւրաքանչիւր ումբ իր ինկած տան մէջ քանի մը հողիի կորուստ կը սպառնաւ : Հիւանդանոցներ, մզկիթներ վիրաւորներով լեցուեր էին, իսկ շատեր իրենց տուներուն մէջ սառաւ կնիկներու դեղերով կը դարմանուէին, որովհետեւ քանի մը բժիշկներ նոյն իսկ ծանր վիրաւորեալներուն չէին կրնար հասնիլ : Ամէն մարդ գետնափոր նկուղ մտած՝ իր գլուխը դուրս չէր կրնար հանել, շատ անգամ ուռմբէն պատառ-պատառ բլքաուած ընտանիքներու վիճակը նոյն իսկ իր դրացի տան մէջ բնակող ազգականին անծանօթ կը մնար : Այս պայմաններու տակ Թուրքեր չէին կրնար իրենց կորուստին մասին ճիշտ տեղեկագիր մը պատրաստել, որովհետեւ այդ պաշտօնով զրկուած մարդիկ չէին կրնար վերադառնալ. կամ փողոցին մէջ եւ կամ շէնքի մը փլատակներուն տակ կը կորսուէին :

Այս կացութեան մէջ Թուրքեր չէին դադրեր սպառնալիքներ տեղացնել Հայէպ ապաստանող Այնթապցի Թուրք ջոջերուն, գորոնք իբրեւ մասնիչ կը դատաւարտէին : Էօզ Տէմիր իր վերջնագրի ձեւով գրած թղթակցութիւններով զանոնք մինչեւ մէկ շաբաթ Այնթապ գալու կը հրաւիրէր, հակառակ պարագային անոնց ինչքը պիտի գրաւուէր եւ տուներնին ալ հրոյ ճարակ պիտի ըլլար : Իսկ Թուրք հրամանատարը Այնթապի

*) Էօզ Տէմիր կեղծանունով դործող այս մարդուն իսկական անունը Ալի Շէֆիք է : Ինք եգիպտացի է եւ մոլեհանդ Թուրք մը :

մէջ կախազան կը բարձրացնէր շատ մը թուրքեր, իրրեւ մատնիչ ամբաստանելով :

Սեպտ. 24-ին հինգերորդ «գօնվուա»ն կ'ելլէ Այնթապէն եւ դարձեալ բախում կ'ունենայ Ուրում էվլէկի մօտ 4-500 չէթէներու հետ, միւս կողմէն թուրք թնդանօթաձիւղներ 40-50 ումբեր կ'արձակեն «գօնվուա»-ի վրայ, բայց ասոնք յաջողութեամբ կը մաքրեն այդ տեղերը եւ կը շարունակեն իրենց ճամբան :

ԳԼՈՒԽ Ի.

Թղթակցութիւններ Էօզ Տէմիրի եւ Գօլ Անտրէաի միջեւ

Հոս համառօտ կերպով կը դեռեցնենք այն թղթակցութիւնները որոնք փոխանակուեցան Էօզ Տէմիրի եւ Գօլօնէլ Անտրէայի միջեւ : Այս տեւեց Սեպտ. 23-էն մինչեւ 28, որոնց նպատակն էր, ինչպէս ըսինք, ոմբակոծութիւնը դադրեցնել տալ եւ ժամանակ չահիլ :

Գօլօնէլ Անտրէայի Սեպտ. 23 թուակիր Էօզ Տէմիրի գրած նամակին ամփոփումը.—

«Ձեր դիմադրութեան պատճառաւ մեր ոմբակոծութեան համար պատասխանատուութիւնը ձեր վրայ կը ծանրանայ, մինչդեռ թուրք ժողովուրդին շահը կը պահանջէ որ յանձնուիք որպէսզի մենք կարենանք ձեզի հետ միասնաբար աշխատիլ այս երկրի բարօրութեանը համար : Ամենուն ազատութիւն պիտի արուի, ամէն մարդու կրօնքը, ընտանիքին պատիւն ու ինչքը անձեռնմխելի պիտի ըլլայ, ու անոնց այդ իրաւունքը պիտի յարգուի : Ֆրանսացիք արդարութեամբ եւ վեհանձնութեամբ պիտի վերաբերուին ձեզի հետ այնպէս ինչպէս կ'ընեն Ալճերիոյ, Թունուզի, Մարօքի եւ այլ երկիրներու մահմեդական ժողովուրդներուն հետ» :

Էօզ Տէմիր Սեպտ. 24 թուակիր գրութեամբ մը հետեւեալ պատասխանը կուտայ.—

«Դուք որ ֆրանսացիներու պատմական ասպետականութեամբ ժողովուրդներու ազատութիւն տալու մասին կը ճառէք, ես կը մերժեմ դայն եւ կը յայտարարեմ թէ կեղծ են ձեր խօսքերը : Ես կը զարմանամ թէ ձեր այդ մեծ ազգը ինչո՞ւ է՛նչեր ճանչնալ տկար թուրքիոյ մը անկախութիւնը եւ կ'աշխատի դայն ենթարկել Հայերու լուծին, որոնք «թուրքերուն դահիճը» եղած են, այսու հանդերձ ես կը փափաքիմ պայքարը փոխադրել Այնթապէն դուրս եւ այդ մասին խօսակցելու համար կը փափաքիմ առանձինն ըլլալ ֆրանսացի հրամանատարին հետ, առանց իր քովի միբրոսպին (Հայ թարգմանինն) : Ինձի պիտի ընկերանայ իրրեւ թարգման ֆրանսերէն գիտցող թուրք բժիշկ մը» :

ԷՕԶ ՏԷՄԻՐ

Վերոյիշեալ նամակէն կը հասկցուի որ Էօզ Տէմիր անհատական տեսակցութիւն մը կը խնդրէր հրամանատարէն : Այս նամակին ֆրանսացիք Սեպտ. 25 թուակիր նամակով մը պա-

տասխանեցին որ իրիկուան ժամը 2-ին կրնան տեսակցել Մարտինի որբանոցին մէջ ուր Ֆրանսացիք կը գտնուէին եւ Հայկական քաղաքէն դուրս տեղ մը ըլլալուն՝ Թուրք զօմանտանը զերծ պիտի ըլլար իր թշնամիներու, այսինքն Հայերու, ակնարկներէն» :

Էօզ Տէմիր նախ կ'ընդունի, ապա գրութեամբ մը տարբեր առաջարկ մը կ'ընէ (իբր թէ Թուրք ժողովուրդը համախորժուած էր իր պաշտօնատան առջեւ եւ իրեն չէին թուլատրած որ Մարտին երթայ Ֆրանսացիներու հետ տեսակցելու համար), այսինքն, կ'ուզէ որ Ֆրանսացի հրամանատարը Հայկական զիրքերուն մօտ գտնուող թրքական զիրքի մը մէջ տեսակցի եւ որով Թուրք ժողովուրդը զինք ծափահարութիւններով պիտի ընդունէր : Ֆրանսացիք ասոր մերժողական պատասխան կուտան, նկատելով որ Էօզ Տէմիր Ֆրանսացի Գօլօնէլ մը իր սաքը բերելով ու ապա անոր առաջարկները մերժելով ու ետ զրկելով Թուրք ժողովուրդին բարոյական կորովը պիտի բարձրացնէր եւ ինքզինք իբրեւ ազդեցիկ անձ մը պիտի ցուցնէր Թուրք հասարակութեան : Ֆրանսացիք վերջնապէս մը կ'իմացնեն որ մինչեւ ժամը 5 նախապէս որոշուած տեղը պէտք է գայ, ապա թէ ոչ ոմբակոծութիւնք պիտի սկսին : Թուրքեր պատասխան չեն տար եւ ահա ոմբակոծութիւնք կ'սկսին աւելի մեծ թափով : Ինչպէս ըսինք, Թուրքեր այս թղթակցութեամբ ժամանակ շահեցան, շունչ առին եւ իրենց քանդուած պատնէշները ամրացուցին, միւս կողմէն ալ Ֆրանսացիք կարգ մը կարեւոր ծանօթութիւններ ստացան Թուրք քաղաքի ամբուլթեանց շուրջ :

Ա. Փրրգայի եւ Մուսուլլու սօղաղի թաղերուն մէջ 500-ի մօտ կանոնաւոր եւ անկանոն զօրքեր կը գտնուէին, որոնք իրարու հետ հաղորդակցութեան մտնելու համար շինած էին վրան զոց զետնափոր ճամբաներ :

Բ. Յերեկը Ֆրանսական ոմբակոծութեամբ փլած պատեր զիջերը Թուրք բանուորներու կողմէ կը շինուէին :

Գ. Ամրացած տուներ եւ Թուրք չէթէներու կողմէ պաշտպանութեան կէտ ընտրուած կարեւոր շէնքեր քննուեցան ու անոնց տեղերը մատնանշուեցան Ֆրանսացի ոմբաձիգներու եւ զինուորներու :

Սեպտ. 27-ին «Նօզարը պէյլիկի» մէջ Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ ընդհարումներ տեղի ունեցան, այդ մասին երբ Թուրքերէ բացատրութիւն պահանջուեցաւ, պատասխանեցին թէ անոնց մէջ Ֆրանսացի զինուորներ տեսնուած էին, որ խիստ բողոքազրով մը հերքուեցաւ :

Սեպտ. 28-ին «Կօնվուա»-ի կ'սպասուի. Ֆրանսացիք նկատելով որ շարունակ Ազճէ Գօլթունէն Այնթապ մտնող «Կօնվուա»ն Ուրում Էվլէկի կողմերէն յարձակում կը կրէ, միւս կողմէն Նիզիպի ճամբով պաշար կը մտնէ քաղաք, որոշեցին Նիզիպի ճամբան բռնել եւ քաղաքիս արեւելեան բլուրներն ալ կցել պաշարման դժին որպէսզի «Կօնվուա»-ի մուտքը ասկէ վերջ միշտ ասպահով ըլլայ: Այս գործը յաջողութեամբ ի դլուի հանելու համար Նուրզանայի եղէգնուտին մէջ թաքնուած չէթէներու հետ կռիւի բռնուելով զանոնք աւլեցին, մաքրեցին, եւ որոշեալ կէտերը բռնեցին կրկնակ գծով մը, որուն մէկը՝ դէպի քաղաք, միւսը՝ դէպի արտաքին թշնամին դարձած՝ ասպահով կրնային դիմադրել թէ՛ ներսէն, թէ՛ դուրսէն կատարուած յարձակմամբ մը: Նոյն գիշերն իսկ Ֆրանսացիք Նիզիպի ճամբով Այնթապ պարէն բեռցած տասնեակ մը կենդանիներէ բազկացած կարաւան մը կը դերեն:

Թուրքեր Սեպտ. 29-ին Ֆրանսացիներու կողմէ այս նոր գրաւուած տեղերէն զիրենք ետ մղելու համար կորովի ոմբակոծութիւն մը կ'ընեն եւ կը շարունակեն մինչեւ գիշեր ժամը 2-ին, կ. ե.: 200-ի մօտ մարդիկ քաղաքէն ելլելով կը յարձակին Ֆրանսական պաշարման նորագոյն գծին ամենայառաջացեալ ծայրէն, բայց միշտ տեղի կուտան Ֆրանսական մէթրայէօղներու եւ վէպէներու թափած կրակին առջեւ ու արեւը չծագած քաղաք կը վերադառնան գործողութեան դաշտին վրայ բազմաթիւ դիակներ ձգելով:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Ֆրանսացիք կ'ստիպեն Հայերը՝ իրենց չէզոքութիւնը խզելու

Սեպտ. 29-ին Տիար Ատուր Լեւոնեան տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Գօլթունէլ Անարէայի հետ որը իրեն կը հաղորդէ թէ Ֆրանսացիք կէսօրէ վերջ զինուորներ պիտի տեղաւորեն Թրքանովէրսալի վրայ ու անկէ յարձակում պիտի գործեն Թրքական դիրքերուն վրայ: Տիար Լեւոնեան զայն կը հաղորդէ Ազգ. Միութեան, որուն ղիւանը գրութեամբ մը Ֆրանսացիներու նկատառութեան կ'ենթարկէ այս բանէն յառաջ գալիք անպատեհութիւնները, օրինակ՝ Թուրքերու կողմէ Հայկական քաղաքի ոմբակոծութիւնը, եւ երկրորդ՝ արդէն դժուարութեան մատնուած Հայկական քաղաքի պարէնաւորման գործին ալ անկարելիութեան մը դառնալը:

Իրիկուան ժամը 5-ին (ը. ե.) խառն ժողով մը դումարուեցաւ Ազգ. Միութենէ, Զին. Մարմինէ, կուսակցութեանց

ներկայացուցիչներէ եւ 28-երու ժողովի անդամներէ բաղկա-
 ցեալ, ընդհանուրը 27 հոգի, որոնք պիտի խորհրդածէին
 Թրանսվէրսալի վրայ Ֆրանսացի զինուորներու տեղաւորուե-
 լէն յառաջ գալիք նոր կացութեան շուրջ: Ժողովականներէն
 ոմանք դէմ արտայայտուեցան մեր չէզոքութեան խզման եւ
 պնդեցին թէ մենք կռիւի պէտք չէ մասնակցինք, եւ պէտք է
 խնդրենք Ֆրանսացիներէն որ մեզ ազատ թողուն մեր քաղաքին
 մէջ եւ չստիպեն մեզ կրկին կռիւի կրակներուն մէջ նետուելու:
 Երկար վիճարանութիւնը վերջ գտաւ երբ զանազան դիրքերէն
 թռուցիկներ սկսան գալ Առաջնորդարան եւ տեղեկացնել թէ
 Ֆրանսական զօրքեր կուգային եւ կը տեղաւորուէին հայկական
 դիրքերուն մէջ: Պարտումեան Վարժարանը պարպել տուած
 եւ հոն Ֆրանսական սպայակոյտի կեդրոն բրած էին, նոյնպէս
 Կարմիր Սաշի, Պիւլպիւլ հօճայի տան եւ Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի մէջ
 Սինեկալցի զինուորներ մտած եւ պատնէշներու ետին անցած
 էին, ուրեմն վիճարանելու պէտք չկար: Ժողովականներ կա-
 տարուած իրողութեան մը առջեւ կը գտնուէին, ուստի որո-
 շուեցաւ չէզոքութիւնը խզել եւ կռուի բռնուիլ կրկին թուր-
 քերու հետ: Ընթերցողներ կրնան հետեւութիւն մը հանել մեր
 կացութեան այս ոչ-բաղձալի վերլիվայրումներուն մասին:
 70 օր կռուելէ ու ապա Ֆրանսական դրօշակները վար առնելէ,
 թուրքին հետ հաշտուելէ, զինեալ խաղաղութիւն եւ զինա-
 դադար կնքելէ, թուրքին հետ հազար տեսակ զգուշութիւննե-
 րով վարուելէ յետոյ՝ անոնց թակարդները չիյնալու համար
 զիշեր ցերեկ այնքան խորհելէ ու հսկելէ ետքը, ահա յեղա-
 կարծօրէն Ֆրանսական ոյժեր քաղաքը կը պաշարեն եւ անոնց
 թելադրութեամբ մեր չէզոքութիւնը կը շարունակուի, բայց
 քիչ յետոյ դարձեալ Հայեր ակամայօրէն կռիւի մէջ կը քա-
 շուին: Մենք մեր դիրքը որոշելու ազատութիւնը չունէինք,
 մեր կացութեան տէրը չեղանք բնաւ, ո՛չ կռիւի ատեն եւ ոչ
 ալ խաղաղութեան ժամանակ, մե՛ր ուղածին պէս չէինք կրնար
 շարժիլ, ահա թէ ինչու եթէ Հայեր կռիւը անկախաբար շա-
 րունակէին թուրքին դէմ, իրենց զինադադարի պայմանները
 պիտի եղծանուէին: Եւ Ֆրանսացիք մեզի շատ նրբօրէն հասկը-
 ցուցին որ, եթէ մենք մեր 20 օրուան զինադադարը չխզէինք,
 Ֆրանսական թնդանօթներ մեր վրայ պիտի դառնային եւ
 թուրքին հետ միասնաբար երկու կրակի միջեւ մնացած՝ ուղէ-
 ինք կամ չուղէինք իրենց կամքին պիտի ենթարկուէինք: Զի-
 նադադարի յաջողութիւնը զոհ մը կ'ուղէր, այն ալ Այնթապի
 հայութիւնը պիտի ըլլար: Բայց մենք այդ նոխարը չեղանք:
 Շատ որոշ է որ մեզի զինադադար կնքելու ստիպող Ֆրանսա-

ցիք իրենց յոյսը մեզմէ կարեցին, բայց կրնանք բսել որ Այն-
թապի հայութեան ուշիմութիւնը, արթնամտութիւնը, փոր-
ձառութիւնը փրկեցին զինք ստոյգ փճացումէ: Թուրք թակարդ-
ներու մէջ չինկանք, մենք զմեզ փրկեցինք եւ ապրեցանք:

Թրանսպէրսալի Հայկական դիրքերը Թրանսացիներու կող-
մէ կարգ մը կէտերու մէջ բռնուելէ յետոյ Հայեր կամաց կա-
մաց նետուեցան կռիւի մէջ եւ մեծ քաջութեամբ պատերազմե-
ցան Թրանսացիներու կողքին, մինչեւ քաղաքիս անկումը:
Թուրքեր Թրանսպէրսալի ճակատին վրայ այս փոփոխութիւնը
տեսնելէ վերջ Հայերուն վերջնազիր մը զրկեցին, որով կը յայ-
տարարէին որ կամ պէտք էր մեր չէզոքութիւնը պահէինք եւ
թոյլ չտայինք որ Թրանսացիք Թրանսպէրսալի վրայ տեղա-
ւորուէին, եւ կամ հակառակ պարագային, Թուրք ոմբակոծու-
թեան պիտի ենթարկուէինք: Բնական է ներկայ կացութեան
մէջ սեւէ յարմար պատասխան չէր կրնար տրուիլ, քանզի
Սեպտ. 30-ին, կէսօրէ վերջ, Թրանսպէրսալի Փրանսական ոյ-
ժերը արդէն ահռելի կրակ մը բացեր էին Թուրքերուն դէմ եւ
Հայեր կամայ ակամայ կռիւի մասնակցելով Թրքո-Հայ պա-
տերազմին վերստին պայթումին տեղի տուեր էին:

Նոյն այս օրս, այսինքն Սեպտ. 30-ին, կէսօր ատեն, սկը-
սեր էին քաղաքիս արեւելեան կողմի բլուրները ոմբակոծել,
այն բլուրները, որոնք քանի մը օր առաջ տակաւին նոր դրաւ-
ուած էին Թրանսացիներու կողմէ՝ Նիզիպի ճամբան բռնելու
համար: Ռոմբակոծութիւնը մինչեւ իրիկուն շարունակուեցաւ,
գիշերը ժամը 3:45-ին ը. ե.) Թուրք յարձակումը կ'սկսի կրկին
այն կէտէն որ առջի գիշեր արդէն քանի մը յարձակումներու
ենթակայ եղած էր: (Թուրքերու ընտրած Փրանսական այս
թեւը՝ քաղաքին ամենամօտիկ գիրքն էր): Թշնամին ետ կը
մղուի, ժամ մը վերջ երկրորդ յարձակում մը կ'սկսի Նիզիպի
ճամբէն, հարաւային կողմէն 200 մէթր հեռաւորութենէ մը
որ նախորդին պէս ապարդիւն կը մնայ: Քանի մը վայրկեան
վերջ երրորդ խումբ մը ազգայնականներու կը յարձակին մօտա-
ւորապէս 150 զինուորներով եւ կը մօտենան Փրանսական գիր-
քերուն, մինչեւ քանի մը մէթր հեռաւորութեամբ, եւ կը պատ-
րաստուին առաջին առթիւ սսանուլ Փրանսական գիրքերուն
մէջ: Գիշերը չափազանց մութ էր, Թրանսացիք իրենց գիրքե-
րէն կը քաշուին, բայց նոյն թեւի Փրանսական հրամանատարը
իր պահեստի ոյժը օգնութեան կոչելով փոխադարձ յարձակման
մը կը ձեռնարկէ եւ Թուրքերը անակնկալի բերելով կը հալածէ
մինչեւ քաղաք: Առտուն Փրանսական դիժերուն մօտ 35 գիակ-
ներ կը համրուին, Թուրքերուն կորուստը հաւանօրէն ասկէ

աւելի էր, քանզի կռիւի դաշտին մէջ անոնք մեծ հող կը տանին կարելի եղածին չափ իրենց մեռելներն ու վիրաւորեալները թշնամիին ձեռքը չձգելու համար:

Անաֆորնիներու Բանակը

«Անաֆորնի» բառը Այնթապցիք գործածել սկսան պատերազմի ժամանակ, անկէ առաջ ծանօթ չէր: «Անաֆորն» կը նշանակէ այն մարդը որ ուրիշին ինչքը կ'իւրացնէ, այսինքն առանց ցանելու կը հնձէ: Այնթապի պատերազմի ժամանակամիջոցին պարէնաւորման դժուարութիւնները, ժողովուրդին սպառնացող ամբողջական սովն ու անօթութիւնը ստիպած էին կարգ մը մարդիկ այս «արհեստ»ով զբաղիլ. հետզհետէ ասոնց այս զբաղումը (քանի որ անգործ էին) պաշտօնական հանդամանք մը ստացաւ եւ Հայ ժանտարմըրի պաշտպանութեան տակ Ֆրանսացիներու թոյլտուութեամբը աւելի կանոնաւոր սիստեմի մը վերածուեցաւ: Ինչպէս ծանօթ է ընթերցողին, քաղաքը պաշարուած էր, բայց պաշարման գծին թէ՛ ներսը եւ թէ՛ դուրսը Ֆրանսական կրակի ազդեցութեամբը ապահով վայրերուն մէջ այգիներ, պարտէզներ եւ բանջարանոցներ կը գտնուէին, ուստի որոշուեցաւ որ ամէն մարդ երթայ եւ պաշար բերէ, ինչ որ մեծապէս պիտի օգնէր քաղաքի պարէնաւորման, իսկ միւս կողմէն Ֆրանսացիներու ալ պէտք եղած բանջարեղէնները այս կերպով պիտի ապահովուէին: Շնորհիւ այս անաֆորնիներու, քաղաքի շուկաներուն մէջ ամէն տեսակ բանջարեղէններ անպակաս եղան, եւ շատ ալ աժան գնով ծախուեցան:

Այս գործով զբաղողներ բանակ մը կազմեցին: Ասոնք ատուն կանուխ արեւը չծագած կ'ելլէին Մարտինի բլուրին ապահով մէկ անկիւնը կը հաւաքուէին (ասոնց դէպի ս'ը կողմ երթալը օր մը առաջ կ'որոշուէր) եւ ահա մէկիկ մէկիկ, ոմանք կոնակը տոպրակ մը առած, ոմանք քարիւղի սնտուկ մը կապած, կուղային: Ասոնց թիւը մինչեւ 5-600-ի կը հասնէր, պահսպան ժանտարմներն ալ գալէ վերջ Անաֆորնիներու բանակին հրամանատարը մեկնումի ազգանշանը կուտար, ոմանք դանակներով, ոմանք պղտիկ բրիչներով գինուած կարգով կը յառաջանային դէպի թուրք կամ հայ բանջարանոցներ եւ մարտիներու նման կ'սկսէին բոլոր կանաչութիւնները հաւաքելով իրենց տոպրակներուն եւ սնտուկներուն մէջ լեցնել, ժանտարմներու հսկողութեան տակ: Երբ տոպրակները լեցուէին կը վերադառնային քաղաք, ոմանք իրենց պէտք եղածէն աւելին կը ծախէին: Հայ թաղապետութիւնը սկսաւ Հայ բանակին հա-

մար ասոնցմէ տասանորդ ատնել, պատահեցան կարգ մը մարդիկ որոնք մեծ քանակութեամբ դրամ շահեցան այս արհեստով: Այգեկութքի շրջանին մանաւանդ կոնակով քաղաքէն մինչեւ մէկուկէս ժամ հեռաւորութիւններէն կէս զանթարի չափ խաղող փոխադրողներ եղած են: Եւ այս «մրջիններու շարանը» մինչեւ ձմեռ այս կերպով քաղաքը լեցուցած են, բայց Անաֆորճիներու բանակին կեանքը միշտ վտանգի ենթակայ էր, քանզի լաւագոյն խաղողը գտնելու համար պաշտպանութեան զօժէն աւելի հեռացողներ երբեմն ուրիշ Թուրք Անաֆորճուներու կը խառնուէին առանց զիտնալու, ու ապա յանկարծ կը բաժնուէին եւ երկուքին ալ ընկերացող զինեալ մարդիկ կ'սկսէին կռիւի: Անաֆորճիներու բանակի զինուորներէն 15 տարեկան պատանիի մը կոնակին պարկը երեք չորս զնդակներով ծակծկուած էր անգամ մը առանց իրեն վնաս մը հասնելու, եւ տուրակին մէջ գտնուող սոխերը ծակծկուած էին: Հայ անաֆորճիներ կորուստ չտուին, բայց քաղաքին Թուրք անաֆորճիները բաւական կորուստ ունեցան, քանզի անոնք աւելի նեղ դրութեան մը մասնուած էին եւ տղիտօրէն Փրանսական զիրքերու շատ կը մօտենային:

Օր մը պտոյտի ելած էի դէպի այգիները ուր շատ զարմանալի վիճարանութեան մը ներկայ գտնուեցայ: Անաֆորճիներ այգիներու մէջ ցրուած էին: Հայ մը եկեր էր հոն իր այգին կտրելու, կը տեսնէ որ իրմէ առաջ արդէն անաֆորճիներ կըտրելու սկսեր են, կ'ուզէ արգիլել բայց անոնք չեն ելլեր մէջէն: Եւ այգիին տիրոջ խորհուրդ կուտան թէ այլեւս անհատական սեփականութեան դրութիւնը վերցուած է, եւ իրենց ուզած տեղերէն ուզածնուն չափ կրնան խաղող կթել: Եթէ իր այգին 500 լիտր խաղող ունի, ինք կրնայ հազար լիտր, տասը հազար լիտր ճարել, քանզի անհամար Թուրք այգիներ կային եւ կտրող ձեռքերու կ'սպասէին: Ի վերջոյ այգիին իսկական տէրը զայն անաֆորճիներու ձգելով ինք կ'երթայ ուրիշ այգիներէն իրեն պէտք եղածին չափ խաղող կը կթէ եւ ջորիներու վրայ բեռցուցած քաղաք կը տանի: Պատերազմական նեղ դրութեան պատճառաւ այս նոր երեւոյթը երեւան եկած էր, ժամանակաւոր կերպով:

Անաֆորճիներու պատճառաւ այս 3-4 ամիսներու ընթացքին 5-6 կարեւոր ընդհարումներ տեղի ունեցան քաղաքէն դուրս, բայց սեւէ կորուստ չտուինք:

Հայեր կը պարզեն իրենց քաղաքականութեան
իրական բնոյթը

Հոկտեմբեր 1, ժամը 4:30-ին (ը. ե.) պատուիրակութիւն մը ներկայացաւ Գօլժօնէլ Անտրէային, Ապատային եւ Գարիթէն Րընոյին եւ անոնց հետեւեալ ձեւով արտայայտուեցաւ. «Նրէկուընէ ի վեր մեր կացութիւնը բոլորովին նոր փուլի մը մէջ մտաւ: Հայերուն Ֆրանսացիներու հանդէպ ունեցած սիրալիր վերաբերմունքը եւ Թուրքերուն հանդէպ սնուցած դարաւոր ատելութիւնը արդէն ձեզի ծանօթ են: Ապրիլ 1-էն մինչեւ Յունիս 8, ձեր կողքին կուուեցանք. անկէ վերջ ձեր քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ. մենք Թուրքերուն հետ առանձինն լքուած ըլլալնուս համար անշուշտ բոլորովին նոր քաղաքականութիւն մը մշակել ստիպուեցանք: Այդ քաղաքականութիւնը արդէն ձեզի ծանօթ է, մենք երկու կուուող ոյժերու հանդէպ մեր չէզոքութիւնը յայտարարեցինք: Մեր չէզոքութիւնը քաջ դիտէք որ միջազգային օրէնքի պարտադրած չէզոքութիւնը չէ: Մեր չէզոքութիւնը Թուրքերու հանդէպ թշնամական իսկ Ֆրանսացիներու հանդէպ համակրալից էր: Յունիս 21-ին երբ Թուրքեր մեր թաղերը դրաւել ուղեցին, ձեզի դէմ ռազմաճակատ մը կազմելու համար՝ զինու զօրութեամբ ընդդիմացանք, մինչդեռ դուք երէկ մեր դիրքերը դրաւել ուղեցիք, միայն մեր առարկութիւնները ներկայացուցինք ձեզ բայց երբեք արդելք չեղանք: Մեր չէզոքութիւնն անշուշտ սահման մը ունէր, այսինքն այնքան ժամանակ կրնար տեւել որքան մեր չէզոքութիւնը ձեր զինուորական զործողութեանց արդելք ըլլալու բնոյթը չի կրէր: Հետեւարար երբ զինուորական զործողութիւններ կը պարտադրեն որ մեր դիրքերուն պէտքը զգաք՝ զանոնք ձեզի տրամադրելու պատրաստ ենք: Երէկ դուք դրաւեցիք այդ վայրերը, Թուրքերն ալ սկսան կրակել մեր թաղերուն վրայ: Անշուշտ մեզի հանդէպ թշնամական արարքի մէջ գանուողին դէմ լուռ հանդիսատեսի դիրքին մէջ չէինք կրնար մնալ, հետեւարար մենք ալ ստիպուած չէզոքութենէ դուրս ելանք: Ահա այդ պարագան ներկայացած ըլլալով՝ Ադդ. Միութիւնը ի սպաս կը դնէ ձեզ իր բոլոր միջոցները, ուստի կ'ուղենք հասկնալ ձեր հրահանգները»:

Գօլ. Անտրէան շատ գոհ մնաց այս յայտարարութենէն, եւ բոլորովին արդարացի դտաւ Հայերուն մինչեւ հիմա մշակած քաղաքականութիւնը, խոստովանեցաւ թէ իրենք տեղի տուած էին անոր, այս մասին ներողութիւն խնդրեց: Յայտա-

բարեց որ Ֆրանսացիներու ներկայ քաղաքականութիւնը ան-
յեղլի էր, այս քաղաքը Ֆրանսացիներու կը պատկանէր ու ինք
ամէն գնով պիտի տիրանար անոր, հետեւաբար պէտք է որ
Հայերն ալ այս քաղաքականութեան զօրավիշ ըլլան: Ի պա-
տասխանի դիտել տրուեցաւ որ մեր նախկին քաղաքականու-
թիւնն ալ իրենց թելադրութեանց վրայ հիմնուած էր ու մեր
թէ՛ գրաւոր եւ թէ՛ բերանացի դիմումներուն Ֆրանսացիք պա-
տասխաներ էին, թէ՛ «Կը գնահատենք ձեր չէզոքութիւնը եւ կը
խնդրենք որ միայն բարոյապէս օժանդակէք մեզի»:

Այս առթիւ, շնորհակալութիւն յայտնուելով հանդերձ,
մինչեւ հիմա ընձեռուած օգնութիւններուն համար, խնդրուե-
ցաւ որ բազմապատկեն դանոնք, վասնզի «առաջ համակիր
էինք ու բարոյապէս կ'աջակցէինք ձեզի, իսկ հիմա զինակից-
ներ դարձանք կրկին»:

Շեշտուեցաւ որ, դործակցութիւնն ապահովելու համար
պէտք էր երկուստեք պաշտօնական անձերն ու մարմինները
իրարու վստահութիւն ունենան:

Գօլօնէլ Անտրէա խոստացաւ կարելի բոլոր օգնութիւնը
ընձեռել մեզ: Այս նոր կացութեան բերումով Հայ զինուորնե-
րուն մասնակցութեան չափն ու տեղը պիտի ճշտուի Գօլ. Անտ-
րէայի եւ Տիար Ատուր Լեւոնեանի միջեւ:

Հոկտ. 2-ին Ազգ. Միութիւնը վերակազմեց Վառելանիւթի
յանձնախումբը, որովհետեւ ձմեռը կը մօտենար եւ ժողովուր-
դը փայտի պէտք պիտի ունենար: Այս յանձնախումբի անդամ-
ներն էին՝ Թ. Քիւլիէլեան, Յ. Ֆէրէձեան, Մ. Ամմիեան, Յ.
Փիրանեան, Կ. Արանեան, Գ. Գարամանուկեան, Խ. Գա-
պագեան, Ն. Խարաձեան, Եազուլ Տանիէլեան, Մ. Հասըր-
ձեան, Մ. Գարամանուկեան: Ասոնց սխտեմաթիկ աշխատանք-
ներուն շնորհիւ կրնանք ըսել թէ քաղաքիս հարաւային կողմի
ամբողջ պարտէզները պարպուեցան, թթենիներ, ընկուզենի-
ներ կտրուեցան եւ կառքերով բերուեցան քաղաք: Վառելանիւ-
թի վիթխարի «դէբօ» մը ունեցանք քաղաքին մէջ:

Միւս կողմէ կրթական դործը չմոռցուեցաւ: Նոր Հոգա-
բարձութիւն մը կազմուեցաւ եւ բոլոր մանուկները հրաւիրուե-
ցան դպրոց: Քաղաքիս երկու կարեւոր դպրոցական շէնքերը
լեցուեցան աշակերտներով: Ռմբակոծութիւնն սկսած ատեն
կը ցրուէին, դադրելուն պէս կրկին կը շարունակէին դործը,
Հայկական քաղաքը այս շրջանին բնականոն քաղաքի մը վի-
ճակն ունէր: Խանութները բացուած էին, արհեստաւորներ կը
դորձէին, Ազ-Էօլ թաղը մէկ ծայրէն միւսը հարիւրաւոր խա-
նութներով մեծ շուկայի մը կերպարանքն առած էր: Մինչ

քայլ մը անդին Հայ զինուորը դիրքերու մէջ ուժերու տեղա-
տարափին տակ կը կռուէր, իսկ քայլ մը ասդին՝ Հայ սափրի-
չը կ'ածիլէր, կօշկակարը կը կարէր, ոմանք սրճարաններու
մէջ ժամանակ կ'անցընէին, ճանճրացողներ «երթանք քիչ մը
դրօսնունք» ըսելով իրենց դիրքերը կ'երթային: Մի քանի բաղ-
նիքներ գործել սկսան, Հայկական քաղաքը վաճառաչահ քա-
ղաքի մը վերածուեցաւ որուն յաճախորդներն էին Թրանսացի
զինուորն ու Հայը:

Այս վիճակը սովորական դարձաւ ամենուն համար. շատ մը
առեւտրականներ լաւ դրամ շահեցան, իսկ արհեստաւորներ
դիշեր ցորեկ կ'աշխատէին, հիւսներ, սկերիչներ, դերձակ-
ներ եւայլն: Պայթող ուժերէ չէին ազդուեր Հայ արհեստա-
ւորները: Օր մը հանդիպեցայ երկաթագործի մը որ երկաթէ
թերթ մը քովը դրած կ'աշխատէր եւ ահա ուժերի կտոր մը եկաւ
եւ իր երկաթը ծակեց, պաղարիւնութեամբ բերնէն հայհոյու-
թիւն մը բրաւ ու շարունակեց գործը: Էյուսօ օղլու շուկային
մէջ քանի մը մարդիկ նստած ճատրակ կը խաղային, Թուրքե-
րու կողմէ վէպէ մը կուգայ նոյն այդ տանիքին վրայ կ'իյնայ
եւ ծակելով ձեղունին քաշուած պաստառին մէջ դառնալով կը
պայթի, ճատրակ խաղացողներ իրենց վրայ ինկած փոշին ու
քարի կտորուանքները մաքրելէ վերջ ճատրակի քարերը դար-
ձեալ կը շարեն ու կը շարունակեն իրենց խաղը: Ազգ. Միու-
թեան ժողովը բրած տուներուն վրայ (մին Գասթէլ պաշի, միւսը
Քիւլհան տամը) թրքական ուժերը կ'իյնան եւ ժողովը կը
շարունակէ իր յաջորդ նիստը գումարելով:

Հոկտեմբեր 2-ին Թուրք մինարէթէն արձակուած զնդակ-
ներէն Ղուրպան Պապայի Թրանսացի զինուորներէն քանի մը
հոգիներ վիրաւորուեցան: Մանաւանդ Իքի Շէրիֆէլի ճամիի
մինարէթը այս պաշտօնը շատ լաւ կը կատարէր: Հետեւեալ օր,
Հոկտ. 3-ին, Թրանսացիք Թնդանօթի մէկ հարուածով մինա-
րէթը թոցուցին եւ հետեւեալ նամակը գրեցին Թուրք Մութա-
սարրֆին. —

«Ես շատ անգամներ ձեր ուշադրութեան յանձնեցի, մանաւանդ իմ
վերջի Սեպտ. 28 թուակիր դրութեամբ, այն պարագան, յորում ձեր
զինուորները մինարէթներու բարձունքէն մեր դիրքերուն կը կրակեն: Ես
ձեզի կ'իմացնեմ որ, եթէ նոյնօրինակ գէպք մը ասկէ վերջ կրկնուի, առանց
վարանելու մզկիթները պիտի ուժրակոծեմ: Վերջին տառնները ինձի տեղե-
կացուեցաւ որ քանի մը օրերէ ի վեր Իքի Շէրիֆէլի ճամիի մինարէթէն
շարունակ կը կրակէք. այս դիրքը այսօր մեր Թնդանօթներուն միջոցաւ
քանդուեցաւ:

Ձեզի կը հազօրդեմ որ նոյն վիճակին պիտի ենթարկուին միւս բոլոր
դիրքերն ալ:

Հաճեցէք ընդունիլ..... Եւն. »:

Հոկտ. 4-ին Ֆրանսացիք 200-ի մօտ ուժերեր արձակեցին թրքական թաղերուն վրայ :

Ա. Յարձակում Նիկողոսեան Վարժարանի վրայ (Հոկ. 5)

Այս ամսուն սլատերադմական երկու կարեւոր դործողութիւններ տեղի ունեցան Նիկողոսեան Վարժարանին վրայ որոնք անյաջող անցան : Այս յարձակման մանրամասնութիւնները լաւ հասկնալու համար սլարտք կը համարենք այս զիրքերու քարտէսը բացատրել :

Այն պողոտան որ քաղաքիս հիւսիսային կողմէն՝ արեւմուտքէն դէպի արեւելք կ'երկարի, ի բաց առեալ Ադ-եօլ ճամին, Թիւֆաճ համամըն եւ Լատինաց եկեղեցին՝ որոնք Հայերու եւ Ֆրանսացիներու ձեռքը կը գտնուէին՝ երկուքի կը բաժնէր Հայ եւ Թուրք կոուղները, Նիկողոսեան վարժարանէն սկսեալ մինչեւ Գրզըլճը Օպա կամ Չիթճիի տունը : Ուրեմն տաճկական զիրքերու շարքը կը վերջանար Չինարլը ճամիի եւ Նիկողոսեան վարժարաններու մէջ որոնք իրարու կապուած էին դետնափոր ճամբաներով :

Չինարլը ճամիի առջեւէն դէպի արեւմուտք քալելով մէկը իր դէմ կը գտնէր Լատինաց եկեղեցին որուն հարաւային կողմէն այս ճամբան քիչ մը ծռելով կը հասնէր Քիւլհան տամը : Լատինաց եկեղեցին ու անոր հիւսիսային կողմի Քէչէճեաններու հրադացը դրաւուած էր Ֆրանսացիներու կողմէ, ուրկէ անդին արդէն քաղաքը կը վերջանար Սաճուրի ու անկէ անդին բանջարանոցներու եւ ցորենի արտերու մէջ : Նոյնպէս Լատինաց եկեղեցիի արեւմտեան կողմն ալ բաց էր, իսկ հարաւային կողմը կը գտնուէր Ֆէրակայի տունը, որ թէեւ փողոցով մը անջատուած էր սակայն Հայեր, ինչպէս որ նախապէս ըսինք, գայն զոյգ մը պատերով հայկական զիրքերուն կցեր էին : Նիկողոսեան Վարժարանի եւ Չինարլը ճամիի հարաւային կողմը գտնուող փողոցին ամբողջ երկայնքը Հայկական զիրքեր կը գտնուէին (Գալա աղասիի, Լէյլէկեաններու տունը եւն.) :

Վերոյիշեալ ճամիին եւ վարժարանին հիւսիսային կողմը կրկին Սաճուրի բանջարանոցներն ու ցորենի արտերը կը դրոնուէին : Իսկ վարժարանին արեւմտեան կողմը Լատինաց եկեղեցիէն կը բաժնուէր մօտաւորապէս 30 մէթր լայն գառիվար պողոտայով մը որ կը վերջանար Սաճուր ու անկէ անդին բանջարանոցներու արտերուն մէջ : Որով այս վարժարանն ու Չինարլը ճամիին արեւմտեան կողմէն կը կոուէին Լատինաց եկեղեցիին հետ իսկ հարաւային կողմէն Հայկական զիրքերուն հետ :

Նիկողոս աղայի տունը քաղաքիս ամենահարուստ տունե-
րէն մին էր: Երկու յարկի վրայ Եւրոպական սիսթեմով շի-
նուած զեղեցիկ շէնք մըն էր: Շէնքը դառիթափի մը վրայ շի-
նուած ըլլալուն՝ տան բաղնիք կոչուած մասին ձեղունը հա-
րաւային կողմի փողոցի սալալատակին հաւասարոյ բարձրու-
թիւն մը ունէր: Ու իր հարաւային կողմը քառակուսի էր, իսկ
ներսի տան դռնէն մտած ատենդ ինքզինքդ Գօրլիտօրի մը մէջ
կը գտնէիր որուն աջ ու ձախ կողմը սենեակներ կը գտնուէին,
այս սենեակներուն հիւսիսային ծայրը զետեղուած սանդուխէ

Նիկողոս Աղայի տունը ունակոծումէն յետոյ

մը վարի յարկը կ'իջնայիր: Թուրքերու զիմադրութեան օդ-
նող բանը ահաւասիկ այս շէնքին վարի յարկին մէջ գտնուող
կամարակապ զետնափոր նկուղն էր, որ բնաւ չվնասուեցաւ
15-5-նոց ումբի այդ ահուկի անկումէն, քանի որ շէնքի վըլ-
ցուած մասերը այդ կամարին վրայ 2-3 մեթրէ աւելի թանձր
հաստութիւն մը տուեր էին: Միւս կողմէ Թուրքեր այս զետնա-
փոր նկուղէն դէպի բակ խորունկ խրամներ բացած էին, որոնք
բակի պատերուն չորս կողմը կը սփռուէին: Թուրքեր շէնք ար-
ձակելու համար փողոցի պատին եւ Լատինաց եկեղեցիի պատին
ամբողջ երկայնքին որմածակեր բացեր էին, փողոցի սալա-
լատակէն հազիւ կէս կանգուն բարձրութեամբ: Իսկ բակին մէջ
կրկին զանազան երկրորդական ներքնուղիներ բացեր էին որոնց
որմածակերը դէպի վեր բացուած էին օդ եւ լոյս առնելու:
Միւս կողմէն ալ եթէ թշնամին բակը մտնէր՝ ատոնք վարէն
վեր կրակելու կը ծառայէին: Պրանսացիք կէսօրէ վերջ իրենց
15-5-նոց թնդանօթը զետեղեցին Գալապլըզ կոչուած ճեմա-
վայրը: Ահաւասիկ հոս կը տեսնուի Պրանսացի թնդանօթաձիգ-
ներու ճարպիկութիւնը: Հազար մեթր հեռաւորութենէ պէտք

էր զարնէին Նիկողոսեան վարժարանը որուն առջեւ կը գրտնուէր Լատինաց եկեղեցին, 30 մեթրոյի սխալ մը կրնար ումբը իրենց խկ զինուորներուն վնասել: Որոշեալ ժամուն յարձակման ազդանշանը տրուեցաւ նախ 15·5-նոցներ քառորդ ժամու մէջ շէնքը գրեթէ դեանի հաւասարցուցին, միւս կողմէ 7·5-նոցներն ու 3·5-նոցներ փողոցի պատին վրայ (արեւմտեան կողմի) մեծ ճեղքեր բացին Քիւչիւք Փաշա անուն բաղնիքին տանիքէն: Ֆրանսացիք բոլորովին բացէն սկսան 3·5-նոցով շէնքը ոմբակոծել, միւս կողմէ Հայկական դիրքերէ իւրաքանչիւր վայրկեան հազարներով ումբեր մէկ անգամէն սկսան նետուիլ Չինարլը ճամիին եւ Նիկողոսեան վարժարանին վրայ: Չինարլը ճամիի այդ վիթխարի ծառերը մէկ հարուածով բուներէն բաժնուած կը կախուէին իրարու վրայ: Ռմբակոծութիւնը դադրեցաւ, Ֆրանսացիք եւ մաս մը Հայ զինուորներ ստանց արդելքի մտան մինչեւ դպրոցին բակը, բայց յառաջ չկրցան անցնիլ Չինարլը ճամիի կողմէն եւ շէնքին վարի յարկէն եւ բակի վրայ բացուած որմածակերէն արձակուած գրնդակներէն եւ նկատելով որ յառաջ անցնիլը մարդու մեծ կորուստ պիտի պատճառէր, երկու մեռել եւ տասը վիրաւոր տալով զինուորները ետ քաշուեցան Գալա աղասիի տունը, շնորհիւ այն խաչածեւոյ պատին դորս Հայեր քառորդ ժամու մէջ շիներ էին փողոցին մէջ գէպի Նիկողոսեան վարժարանին գլխաւոր դուռը եւ ամլութեան դատապարտեր էին Չինարլը ճամիէն արձակուող մէթրայէօղի կրակները:

Հոկտեմբեր 6-14 օրերը պարբերական ոմբակոծութիւններով անցան: Այս թուականներուն արտազաղթը արդիւուեցաւ, թուրքեր քաղաքին մէջէն թնդանօթ գործածեցին բայց ոեւէ վնաս չկրցին տալ:

Բ. յարձակում Նիկողոսեան վարժարանին վրայ (Արը Պուրնու, Հոկտ. 14). —

Այս թուականին Չինարլը ճամին եւ Նիկողոսեան վարժարանները գրաւելու համար երկրորդ փորձ մը եւս կատարուեցաւ: Այս անգամ երկու կողմէն յարձակում պիտի ըլլար, մին Լատինաց եկեղեցիի եւ Պօղարեաններու անել փողոցին առջեւէն, միւսը՝ Գօլ աղասիի տան կողմէն Չինարլը ճամիին վրայ:

Կրկին 15·5-նոցը ոմբակոծեց վերոյիշեալ երկու շէնքերը, դպրոցի խարխլած սրտ մը միայն մնաց, առաջին յարձակումէն աւելի կատաղի յարձակում մը կրկնուեցաւ: Ռմբակոծութիւնը դադրելէ վերջ Ֆրանսացի զինուորներ եւ մաս մը Հայեր կրկին ներս մտան, մէկ մասը Նիկողոսեան վարժարան,

միւս մասը Չինարը ճամբի. Ֆրանսացի սպաներու յանդգնութիւնը հիանալի էր: Ասոնք սկսան Այնլէպէնի բացաստաններէն եւ բանջարանոցներու ջրփոսներէն արձակուած թուրք բազմահազար գնդակներու տակ ռազմամթերք փոխադրել զէպի դպրոց, թուրքերու յարարերութիւնը խղուած էր Չինարը ճամբի հետ (փլատակներ ներքնուղին լեցուցեր էին). որպէսզի կռուող թուրքեր չփախչին, նահանջի գծին վրայ թուրքեր մէթրայէօզ մը գետեղեր էին, շէնքին մէջ մտնող զինուորներ փլատակներուն վրայ կեցան, շէնքը անճանաչելի դարձած էր, աւերակոյտի մը վերածուած էր. ռումբի եւ պոմպաներու մուխէն զիրար տեսնել անկարելի էր, մինչդեռ գետնափոր քարայրի մէջ պահուրտած զիրքերէն կարելի էր շատ գիւրութեամբ այս թանձր մուխի մէջ թափառող զինուորներու կրակել:

Քանի մը թուրքեր իրարու ետեւէ իրենց թաքստոցէն դուրս կ'ելլէին, Ֆրանսացի սպայ մը մին կը տապալէ իր ատրճանակով, երկրորդը կ'սպաննէ իր սուլինով որուն ծայրէն արիւն կաթկթելով եկաւ լատինաց եկեղեցին, որպէսզի նոր ոյժեր տանի:

Թուրքեր շփոթած կ'սկսին թաքստոցէն ելլել այնքան խուճապով որ ոմանք նոյն իսկ իրենց ձեռքի զէնքը գործածել մոռցած՝ գետնէն քար կը վերցնէին, անով զարնելու համար: Թուրքեր ստիպուած էին կամ մեռնիլ կամ մեռցնել, նահանջել անկարելի էր, որովհետեւ մէթրայէօզը կ'սպասէր: Միւս կողմէն Ֆրանսացիք ներս մտած էին, հոն ալ մահ կար, ուրեմն ստիպուած էին կոկորդ կոկորդի, կուրծք կուրծքի մարտնչիլ: Ճիշտ այս վայրկեանին Փրանսական 15-5-նոց մը, թիւրիմացութեան հետեւանքով, կ'իյնայ շէնքին վրայ եւ ահա այլեւս դպրոց մտած զինուորներ հոն չեն կրնար սպասել, որովհետեւ քար քարի վրայ չէր մնացած, իրենք բացը մնացեր էին, թըշնամիին զիրքը ապահով էր. գետնափոր նկուզէն դուրս ելլողը կը սուլինահարուէր, իսկ երբ ռումբն ալ ինկաւ՝ ստիպուեցան քաշուիլ 4 գոհ եւ 10 վիրաւորեալներ տալով: Նիկողոսեան վարժարանը թշնամիին ձեռքը կը մնար, ուրեմն Չինարը ճամբին մէջ զիրք բռնել անկարելի էր, որովհետեւ երկու կրակի միջեւ կը մնային: Ֆրանսացիներու հրամանին վրայ այնտեղէն ալ քաշուեցան: Հայ զինուոր մը այն տեղէն կողով մը եւ բրիչ մը բերաւ, ուրիշ ոչինչ կար ճամբին մէջ: Ռմբակոծութեան ատեն զլուխներ, թեւեր, ստքեր կը թռէին օդին մէջ. ռմբակոծութիւնը դադրելէ վերջ զէնքերու պայթիւնները ականջներ կը խլացնէին: Դժոխային այնպիսի տեսարան մը կը սարգուէր մարդուս աչքին, որուն յիշողութիւնն իսկ մարդուս մազերը

կը քսամնեցնէր: Դէպի շէնք արշաւող զինուորներէ ոմանք
դեռ մուտքին (ճեղքուած պատը վարժարանին) քանի մը մեթր
մնացած կը դարնուէին եւ կ'իյնային, միւս կողմէն մեռելներն
ու վիրաւորները պատպարակներու վրայ կը փոխադրուէին հի-
ւանդանոց, որոնց ողբն ու կոծը շուկայէն անցած ատեննին
սարսափ կ'ազդէր: Ահա այս ատենն էր որ հիանալի քաջա-
զործութիւն մը կաատրուեցաւ Հայու մը կողմէ զորս կ'ուզենք
նկարագրել:

Վիրաւոր զինուորներէն մին ինկած էր վարժարանի բակի
պատին հարաւ-արեւմտեան անկիւնը եւ կը պաղատէր որ
զինք ազատեն: Հայեր եւ Ֆրանսացիք կրակը դադրեցուցին
Գօլ աղասրի, Քիւչիւք Փաշա համամի շարքերէն նոյնպէս եւ
Լատինաց եկեղեցիի կողմէն, միայն թուրքերն է որ սաստիկ
կրակ կը բանային իրենց օդնութեան փութացող զինուորներու
հետ ամբողջ վարժարանի ու Չինարլը ճամբի որմածակերէն եւ
Այնլէպէն բացաստանի ջրփոսերէն: Վիրաւոր զինուորը ինկած
էր անկիւնը, դառիթափին վրայ, պատի մօտ. դայն ազատելու
գացող մէկը պէտք էր գնդակներու տեղատարափի մը տակէն
անցնիլ ու ապա մօտենալ անոր: Ո՛չ մէկ Ֆրանսացի սողայ
կամ զինուոր ազադակող այդ զինուորին օդնութեան փութա-
լու չի կրցաւ համարձակիլ: Ճիշտ այդ ատեն մեր Հայ ոմրածիդ
զինուորներէն մին՝ Ս. Չազմազճեան՝ կամովին կ'առաջարկէ
Ֆրանսացի սպային որ ինք երթայ դայն ազատելու համար:
Յիշեալ Հայ զինուորը կ'սկսի սողալ Գօլ աղասրի դրան առջեւէն
չինուած փողոցը խաչածեւոզ պատնէչին ստորոտէն: Ասոր
վրայ թուրքեր կ'սկսին կատաղի մէթրայէօղի կրակը բանալ
պատնէչին վրայ. Հայ զինուորը կը հասնի վարժարանի փո-
ղոցի պատին, ուրկէ կ'սկսի սողալ դէպի պատին արեւմտեան
անկիւնը: Սողացող զինուորի կոնակէն, հաղիւ թիղ մը բարձը-
րէն, հազարաւոր զէնքեր կը պայթին մէկ երկվայրկեանի մէջ:
Թուրքեր պատին ստորոտը երկնցած զինուորը դարնելու հա-
մար իրենց հրացաններուն փողը շեն կրնար ծուկ դէպի վար,
որովհետեւ հաստ պատը, ետեւի կողմը, խրամին մէջէն դէ-
պի վեր ծուռ ծակած էին եւ իրենց գնդակը հանդիպակաց
պատին վերի քիւերը կը ծեծէր շարունակ: Թուրքեր կը պոռան
ծակէն՝ «Մօ՛ կեալուր, քեզի ի՛նչ, որ կ'ազատես Ֆրանսացի
չունը»: — «Այդ քու խառնուելիք զործդ չէ, շուն տաճիկ» կը
պատասխանէ ու կը յառաջանայ մինչեւ վիրաւորը, որ անկիւ-
նադարձին դառիթափին երկնցած կը պառկէր: Հայ զինուորը
կը պոռայ որ քիչ մը մօտենայ, բայց դայն իր գլխարկէն դա-
տելով թուրք կը կարծէ եւ չի դար: Կրկին կը վերադառնայ,

ու այս անդամ Ֆրանսացի սպայի մը գլխարկը դնելով նոյն դժուարութիւններով վերոյիշեալ կէտին կը հասնի ձեռքը կեռաւոր ձողով մը (դանճա) : Այս անգամ զինուորը կը վստահի եւ կեոր անոր հագուստին անցընելով կ'սկսի քաշել եւ զայն մեծ դժուարութիւններով կը բերէ Գօլ աղասըի տունը : Երեւակայեցէք հարիւրաւոր կռուողներ իրենց պատնէշին ետեւէն կը դիտէին այս տեսարանը՝ իրենց շունչերը բռնած վախի մէջ, վայրկեանէ վայրկեան անոնց գնդակահարուելու վտանգին սպասելով :

Ֆրանսացիք ճակատէն համբուրեցին այս Հայ զինուորը եւ իրեն խոստացան նշան մը բերել տալ, եւ իբրեւ նուէր առաջարկեցին մէկ Օսմ. սուլի վճարել զորս մերժեց, բտելով թէ դրամի համար չէր որ վտանգած էր իր կեանքը, այլ երիտասարդ վիրաւոր զինուորի մը սրտածմլիկ աղաղակներն ու պաղատանքներն էին որ զինք մղեցին այդ բանին :

Նիկողոսեան վարժարանին եւ Չինարլը ճամիւի այս երկու յարձակումները ճախողելուն պատճառն այն էր որ Թուրքերուն դիրքը չափազանց հաստատուն էր, հոն իրենց լաւագոյն կռուողները գետեղած էին, իսկ Ֆրանսացիք այս յարձակման համար գործածեցին Ալճերացի զինուորներ որոնք իբրեւ զինուոր չատ ետ կը մնային պահանջուած արժանիքն ունենալէ, մանաւանդ իբրեւ մահմետական չէին ուզեր Թուրքի դէմ կռուիլ : Այս յարձակման համար Ֆրանսացի սպաներ ատրըճանակի կոթով անոնց գլուխները կը ճեղքէին բայց քայլ մը յառաջանալ չէին ուզեր. կռուի ատեն ընդհանրապէս նահանջողներ ասոնք կ'ըլլային : Օր մը Մարտինէն երկու երեք հատ ուզեր էին Թուրքերու կողմն անցնիլ, բայց Հայ զինուորներու կողմէ բռնուեր էին եւ զիշեր ատեն եկեղեցի բերուեցան, որոնք զայն մզկիթ կարծելով սկսան «սէլավաթ» բերել, եւ խոստովանիլ թէ իրենք չէին ուզած իրենց կրօնակիցներուն դէմ գէնք արձակել, եւ կուլային ու հեռաձայնի պիւրոյին մէջ գտնուող Հայերուն ոտքը կ'իյնային կարծելով որ Թուրք են : Ի վերջոյ հեռաձայնով տեղեկացուեցաւ Գօլօնէլին որ մասնաւոր տասնապետ մը զրկելով զանոնք տարաւ Գոլէճ, պատճառարանելով թէ անոնք իրենց ճամբան կորսնցուցած էին : Հոս իբրեւ անաչառ պատմիչ կը պնդենք թէ եթէ Նիկողոսեան վարժարանի յարձակումները կատարուէին Հայ զինուորի կամ ուրիշ հաւատարիմ զինուորի կողմէ, անվրէպ կը գրաւուէր : Ալճերացին հաւատարիմ զինուոր չէ եղած Ֆրանսացիին : Ասոնք «զօնվուա» յի ժամանակ սնտուկներով ռազմամթերք կը թաղէին եւ վրան պզտիկ ձող մը կամ փամփուշտ մը կը տնկէին, որպէսզի

«դօնվուա»ն իր բանակատեղին ձգելէ վերջ Թուրքեր զային եւ զանոնք գտնելով տանէին: Հայեր, որոնք «դօնվուա»յով ոսպմամթերք եւ պարէն կը փոխադրէին Այնթապ, շատ անգամ այդ թաքստոցները գտած եւ դուրս հանելով Ֆրանսացի հրամանատարին տեղեկացուցած են, որ իր կառքերուն մէջ դրած եւ սուանց զայն ընողները գտնել կարենալու կամ պատժելու՝ փոխադրած է Այնթապ: Անգամ մը Հայեր 16 պարկ ալիւր, անգամ մը 5-6 սնտուկ փամփուշտ գտան եւ տեղեկացուցին: Անգամ մըն ալ բաւական թուով 7·5-նոցի ոսմբեր գտան եւ փոխադրեցին զինարան, որպէսզի անոր վառօդը օգտագործենք մեր փամփուշտները լեցնելու համար: Ալճերացի զինուորներ այս թաղումը կը կատարէին երբ զիշերը իրենց վրաններուն տակ քաշուած կը հանգստանային: Շատեր նոյն իսկ Թուրք գիւղացիներու կը ծախէին բացէ ի բաց: Վարձկան զինուոր մը ասկէ տարբեր չի կրնար ըլլալ:

Ֆրանսացիներու ընդհ. կորուստը այս երկու յարձակումին մէջ եղած է 6 մեռեալ եւ 20-22 վիրաւոր, իսկ Թուրքերունը՝ անհաշիւ եղած է, որովհետեւ Չինարլը ճամիին վտանգուած ըլլալը գուժող ահազանդը հնչեցնելէ վերջ մեծ բազմութեամբ մը հաւաքուեր էին Չինարլը ճամիին շրջակայքը, այսինքն արեւելեան կողմի տունները ուր բաւական մեծ թիւով կոտորուեր էին արձակուած ոսմբերէ եւ 15·5-նոցի արձակած խոշոր քարի կտորներէ որոնք մինչեւ քանի մը հարիւր մեթր հեռուները կ'իյնային: Թուրքեր հետեւեալ օր իրենց կատաղութիւնը կը թափեն զպրօցի փլատակներու տակ մնացած Անեկալցի զինուորի մը զիտակին վրայ, ոտքէն չուան մը կապելով կը քաշկուտեն փողոցներու մէջ, վրան թքնելով: Անոր անձանաչելի դարձած զիտակը վերջը կը ձգեն կոյուղիին մէջ:

Այս անյաջողութեան մատնուած երկու յարձակումները կրկին փաստեցին այն տեսակէտը թէ ընդհանուր յարձակումով քաղաքը դրաւել մարդու մեծ կորուստ տալ էր, իսկ յաջողութեան հաւանականութիւնն ալ խնդրական էր:

Հոկտ. 15-ին Հայ կառավարութիւնը պատերազմական վիճակ յայտարարեց, որովհետեւ կարգ մը ըմբոստներ Ազգ. Իշխանութեան հասցէին անպատշաճ լեզուներ դործածած էին: Անաստողներ գանակոծուեցան եւ բանտարկուեցան:

Հոկտ. 18: Շաբաթ օր կէսօրէ վերջ միթինկ մը պիտի կատարուէր բայց ոմբակոծութեան պատճառաւ յետաձգուեցաւ կիրակիի: Այս միթինկին պատճառ կը հանդիսանար հետեւեալը.— Հայ կառավարութեան դէմ անաստող կարգ մը ջոջ ազաներ, երբ Իտարէի էօրֆիյէի կողմէ խստիւ պատժուեցան,

ուղեցին հանրութիւնը գրգռել Ազգ. իշխանութեան դէմ իրրեւ
 զեղծարար : Ասանկ ճակատագրական վայրկեաններուն բնական
 է ժողովրդային ըմբոստութիւն մը կրնար լուրջ հետեւանքներ
 ունենալ, ուրեմն Կիրակի օր ժամը 10-ին (ը. թ.) Բ. Ալօթա-
 րանին մէջ մեծ միթինկ մը կատարուեցաւ ժողովրդեան թիւ-
 րիմացութիւնները շտկելու համար : Գաբիթէն Րընօն անձամբ
 այս միթինկին ներկայանալով, յանուն Փրանսական հրամանա-
 տարութեան, յայտարարեց որ Ֆրանսացիք շատ դո՛ւ մնացած
 էին մինչեւ հիմա Հայերու ցոյց տուած այս կազմակերպչական
 կարողութեան, թէ Ազգ. Միութիւնը ազգին կողմէ ընտրուած,
 անոր կամքն էր, որ կը ներկայացնէր, եւ միեւնոյն ժամանակ
 Փրանսական հրամանատարութեան ներկայացուցիչն էր : Անոր
 դէմ ըմբոստ մի արարք միեւնոյն ժամանակ Ֆրանսացիներուն
 դէմ ալ պիտի նկատուէր ու պիտի պատժուէր :

Ազգ. Միութեան կողմէ քանի մը մարզիկ կարգապահու-
 թեան մասին խօսեցան, յետոյ Տ. Գարեգին քհնյ. Պօղարեան
 Ազգ. Միութեան հակիրճ մի հաշուետուութիւնն ըրաւ : Մի-
 թինկը ցրուեցաւ, ապա 120 հոգիէ բաղկացեալ ազգայիններ
 իրենց մէջէն 7 հոգիէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը ընտրե-
 ցին որպէս Հաշուեքննիչ Մարմին, որպէսզի Ազգ. Միութեան
 հաշիւները քննեն : Ասոնք Երկուշարթի օր ժամը 11-ին կը ներ-
 կայանան Ազգ. Միութեան եւ կը յայտարարեն թէ ազգային
 իշխանութեան եւ Հայ հասարակութեան միջեւ պատահած այս
 անհասկացողութիւնը վերցնելու համար կը փափաքին Ազգ.
 Միութեան հաշիւները քննել : Ազգ. Միութիւնը ազատ է իր
 հաշիւները չի ներկայացնել, եթէ ուզէ, որովհետեւ այդ մա-
 սին պնդելու իրաւասութիւն չունին : Անոր վրայ Ազգ. Միու-
 թեան ատենապետ Տօքթ. Յ. Պէզճեան Ազգ. Միութեան կողմէ
 յայտարարեց թէ ուղողներ, ըլլա՛յ անհատ, ըլլա՛յ յանձնա-
 խումբ, ազատ են հաշիւ պահանջելու եւ իրենք պատրաստ են
 հաշիւ ներկայացնելու ամէն անոնց որոնք տեսնել կը փափա-
 քին : Այս Հաշուեքննիչ Մարմնոյ անդամներն էին քաղաքիս
 փորձառու վաճառականներէն՝ Տիարք՝ Յ. Լեւոնեան, Գ. Սար-
 գիսեան, Ռ. Եկուեան, Ռ. Սիւլահեան, Յ. Պազգայեան, Յ.
 Շնորհօքեան, Ե. Պարումեան, Ե. Մաթոսեան :

Հոկտ. 20-ին Ազգ. Միութիւնը անտուն մնացած կարգ մը
 ընտանիքներ Քիւրտ մուհալլէսիի մէջ բնակեցնելու համար
 յանձնախումբ մը ընտրեց, որոնց պիտի օժանդակէր նաեւ Հայ
 ոստիկանութիւնը :*

*) Հայ կառավարութեան պաշտօնեաներ իրենց պաշտօնի բնոյթին հա-

Իրիկուան դէմ քաղաքս ժամանեց Քրանսական ութերորդ «գօնվուա նավէթ»ը որ ոմբակոծութեան ենթարկուած էր Նաֆադ Պօղազի մէջ: Թուրքեր այս կիրճին դիմացը ժամ մը հեռաւորութեան վրայ դանուող Պէլլի քայա ըսուած լեռը թնդանօթ մը զեակեղած եւ քանի մը ոռմբեր ալ արձակելով զայն Նաֆադ պօղազը ըսուած կիրճին մէջ ձգած էին ու այս փորձը կատարելէ վերջ մի քանի օր սպասած էին «գօնվուա»յի վերադարձին: «Գօնվուա»յին մէկ մասը կիրճին մէջ մտնելէ յետոյ Թուրքեր կ'սկսին ոմբակոծութեան եւ կ'արձակեն մօտաւորապէս 200 ոռմբ եւ ուղղակի կը ձգեն «գօնվուա»յի վրայ: Թուրք թնդանօթը չի տեսնուիր, Ֆրանսացիք չեն կրնար իրենց թնդանօթը դործածել, որովհետեւ կը վտանգուէր բաց դաշտին մէջ: Հոս դարձեալ ոսղմագիտական շատ լաւ դրութիւն մը կիրակուեցաւ: Ֆրանսացիք երբեք չթուլատրեցին, ըլլա՛յ քաղաքացիներուն, ըլլա՛յ զինուորներուն, իրենց ընթացքը փութացրնել: Ֆրանսացի սպաներ ճիշտ ոռմբերու ինկած տեղերուն վրայ, փշրուած կառքերու, զարնուած ուղտերու բեռները, պահեստի կառքերուն վրայ կը բեռցնէին, աճապարանքով անցնող «սիվիլ» ձիաւորներն ու ճամբորդները ետ կը դարձնէին եւ նոյն կէտէն կրկին կամաց կամաց բաժանեալ վիճակի մէջ քալեցնել կուտային: Ռոմբը որուն որ դպնար, ան պէտք էր մեռնէր, եւ առանց խուճապի «գօնվուա»ն անցաւ: Ֆրանսացիք 3 զինուոր գոհ, 4 վիրաւոր տալով, իսկ սիվիլներէն՝ 2 Արար ուղտապան, 1 Հայ կառտապան գոհ, 4 վիրաւոր եւ 15 կենդանիներ գոհ տալով: Եթէ խուճապ մը պատահէր, բնական է՝ կորուստը ասոր քանի մը պատիկը պիտի ըլլար:

Թրքական Կազմակերպութիւն

Այնթապի մէջ եւ շրջակայքը կռուող զինուորները երեք մասի կրնաք բաժնել, 1. Կանոնաւոր զինուորներ, 2. Կամաւորներ, 3. Չէթէներ:

1. Կանոնաւոր զինուորները կազմած էր Կովկասեան Գ-րդ զօրաբանակը, որուն «Երլտրրըմ Թապուր»ը կը գործէր Այնթապ քաղաքին մէջ: Մարաշի զօրաբանակը, Նուրի Պէյի զօրաբանակը, (300 հօգիէ բաղկացած), Քէնան Պէյի խառն զօրաբանակը եւայլն: Ասոնք կը գործէին Այնթապի շրջակայքը, պաշտօն ունէին Ֆրանսական «գօնվուա»ները նեղել եւ եր-

մեմատ իրենց թեւերուն վրայ նշան մը կը կրէին, այսինքն կարմիր լաթ մը վրան ճերմակ գործուած: Օրինակ՝ ոստիկաններուն թեւը կապուած կարմիր լաթին վրայ P. A. (Բօլխ Արմէնիէն) գրուած էր:

բեմն երբեմն ալ Այնթապի Փրանսական ոյժերուն վրայ յարձակիլ: Կանոնաւոր դօրք անունին տակ այս կռուողները միշտ կանոնաւոր պատերազմէ խուսափած են եւ իրենց գործունէութիւնը չէքէութիւն եղած է: Ասոնք իրենց ձեռքին տակ ունէին 7.5-նոց լեռնային թնդանօթ մը, 7.5-նոց երկու ռուսական եւ մէկ շնայտըր (Կովկասեան զօրաբաժնին կը պատկանէր): Իսկ Քէնան Պէյի տրամադրութեան տակ կը գտնուէր 6 հատ 7.5-նոց եւ մէկ հատ ռուսական 10.5-նոց օպիւսիէներ: Այս թնդանօթներուն ռազմամթերքը շատ սահմանափակ էր, ուստի խնայողութեամբ կը գործածէին, իսկ 7.5-նոցներու արձակած ռումբերուն երեք չորրորդը վրեժէ չէին պայթեր:

2. Կամաւորներ կը հայթայթուէին կարգ մը զինուորական պաշտօնատարներու կողմէ, որոնք մօլեռանդութեամբ կուրցած կուզային եւ զօրաւոր հարուած մը ընդունելով կրկին կը մեկնէին իրենց եկած տեղերը: Օր մը Մալաթիոյ երեսփոխան Հաճի Պէտիր ազան իր 300 զինուորներով Այնթապ կամաւոր կուզայ եւ քանի մը օրուան մէջ ահուկի կոտորածի մը ենթարկուելով կրկին կը վերադառնայ Մալաթիա: Ասոնք կը բերուէին Այնթապ այն մտքով թէ կեալուրները պիտի թալլեն եւ անոնց ինչքն ու պատիւը իրենցը պիտի ըլլայ: Կոխը սկսած օրէն մինչեւ վերջ այս կերպ շատ մը աշիրէթ պաշիներ եկեր եւ գործը սովորականէն տարբեր գտնելով վերադարձեր են իրենց տեղերը: Կոխէն վերջ թուրքեր դէպք մը պատմեցին որ զարմանալի զուգադիպութեան մը արդիւնք եղած է: Կամաւոր երկու աշիրէթապետներ Այնթապ կը բերուին իրենց աշաիրներով: Այս երկու շէֆերը կը բերեն Ապաի էֆէնտիի տան կողմի որմածակերուն առջեւ կեալուրներու դիրքերը ցուցնելու համար. այս երկու պետերը կոնակ կոնակի ծակին առջեւ հետաքրքրութեամբ դիտած ատեննին զնդակ մը ծակէն կը մանէ եւ երկուքը մէկ անգամէն դետին կը փոխ: Հետեւեալ օր այդ աշաիրէն մարդ չի մնար Այնթապի մէջ:

3. Չէթէներ, ասոնք «սիվիլ» զինուորներ են «սիվիլ» հրամանատարներու ձեռքին տակ եւ կազմուած են Այնթապի շրջակայ դիւզացիութենէ: Ասոնք մինչեւ վերջ չհեռացան եւ միշտ կռուեցան թէ՛ Այնթապի, թէ՛ շրջակայքի մէջ, քանզի չէին կրնար հեռանալ իրենց ծննդավայրէն: Նշանաւոր չէթէայապետներ եղած են Սատրդ էֆ. (Թըլպաշարէն), Հապէշ էֆ. (Նիդիպէն), Ֆայատ էֆ. (Մէզէրէն), ասոր հայրը Էօմէրն ալ ժամանակաւ չէթէապետ եղած է: Ասոնց բոլորը Հիւսնի Պէյի հրամանին տակ կը գործէին:

Քաղաքին մէջ գործող կանոնաւոր եւ անկանոն ոյժերու

հրամանատարն էր էօզ Տէմիր, Արսլան Պէյ եւայլն: Ներքին կազմակերպական գործին կը հսկէին Չիթճի Ֆէրիա էֆ., նախադահութեամբ՝ 10 անդամէ բաղկացեալ Ազգ. Պաշտպանութեան Գօմիթէի վարչութեան: Միւթասարըֆը ասոնց հրամանին ենթարկուած էր:

Ինչպէս որ ըսինք, թէ՛ քաղաքէն ներս, թէ՛ դուրս, ասոնց ընդհանուր թիւը մինչեւ 20-23,000-ի հասած է, բայց սովորաբար 9-10,000-ի մէջ մնացած է, եւ միշտ փոփոխութեան ենթարկուած:

Թուրքերու այս ոյժերուն դէմ կռուող Ֆրանսական ոյժերը մինչեւ 6,000-ի հասեր են, բայց ասոնց մէկ մասը «գօնվուա»-ի եւ զանազան արշաւանքներու յատկացուեցան յաճախ եւ քաղաքին մէջ մնացող ոյժը միշտ 2-3,000-ի մէջ տարուբերած է: Պատահած են երբեմն պարագաներ երբ այս ոյժը մինչեւ 3-400-ի իջած է:

Հայկական ոյժը իր գէնքին թիւին համեմատ շատցեր է: Ինքնապաշտպանութեան գործին զուտ զինուորական բաժնին աշխատողներու թիւը մինչեւ 1500-ի հասեր է, սակայն զիրքերուն մէջ կանոնաւոր զինեալ կռուող զինուորներու թիւը ընդհանրապէս 500-ի մէջ մնացեր է: Ի պահանջել հարկին, վերջին ժամանակներուն, Հայեր ռազմամթերքի եւ գէնքի տեսակէտով այնքան լու զինուեցան որ կրնային մինչեւ 2,000 զինուոր հայթայթել: Իսկ մեր ռազմամթերքի դէքօն կրնար Հայ կռուողներուն համար երկու տարի բաւել:

Թուրքեր իրենց կռուողներուն բարոյական կորույր բարձրացնելու համար հետեւեալ բրտրականոր կ'ընէին.

1. Համայնավար մեծ ոյժեր իրենց օգնութեան պիտի փութային: Թէ էնվէր Փաշան երկու բանակ կազմեր էր, մին Գրգըլ օրտու, միւսը Եէշիլ օրտու, ասոնք պիտի փրկէին Իգմիրն ու Այնթապը:

2. Ֆրանսացիք արեւելքի մէջ 3,000-էն աւելի ոյժ պիտի չկրնային բերել, թէ անոնք հետզհետէ կը պակսէին, եւ անոնց տեղ նորեր պիտի չկարենային բերել եւ վերստին պիտի յաղթուէին:

3. Եթէ Ֆրանսացիք Այնթապը գրաւէին, իրենց դէմ գէնք վերցնողներն ու չվերցնողները անխտիր պիտի սպաննէին եւն.:

Հոկտ. 23-ին «գօնվուա»ն Այնթապէն կ'ելլէ եւ կը գրաւէ այն զիրքերը* ուրկից Թուրքեր շարունակ կը կրակէին «գօնվուա»-ի վրայ: Այս կերպով Այնթապէն մի քանի ժամ հետա-

*) Նուրզանայի բլուրները, Պալի Գայան, Նաֆազը եւ Սազըրնի դաշտը:

նալէ վերջ կուրի կը բռնուի եւ կը գերէ 21 չէթէ, 100 եղ, 80 ոչխար եւ 8 բեռ կորեկ: Գերիներ կ'իմանան որ Քէնան Պէյի հրամանատարութեամբ շատ մը թուրք զինուորներ թնդանօթներով զինուած «գօնվուա»յի վրայ պիտի արշաւեն. զգուշութեան համար «գօնվուա»ն երկու մասի բաժնուած Հոկտ. 25-ին կ'ուղղուի դէպի էքիզ Գուլու, ուր կը հասնի Հոկտ. 26-ին: Այս «գօնվուա»ն Այնթապ կը վերադառնայ Հոկտ. 27-ին եւ Ուրում էլլէկի մօտ բախում մը կ'ունենայ Քէնան Պէյի զինուորներուն հետ որոնք 12 զիակ կը ձգեն գործողութեան դաշտին վրայ: Այս ժամանակամիջոցին Փրանսական 15.5-նոցներ երբեք չգաղբեցան քաղաքը ուժակոծելէ:

Հոկտ. 29-ին Ֆրանսացիք փոխանակեցին թուրք տղայ մը* Օգոստ. 17-ին թուրքերուն ձեռքը գերի ինկած Սինեկալցիի մը հետ որուն տուած տեղեկութեան համեմատ թուրք հիւանդանոցի մէջ դեղեր չկային, ու այդ պատճառաւ ամէն շաբաթ բաղմամբիւ մարդիկ կը մեռնէին:

Հոկտ. 31-ին զօրասիւն մը կ'արշաւէ դէպի Պէյլէր Պէյ եւ Մարաշի ճամբան չէթէներու չի հանդիպիր, միմիայն հեռագրական թելերը կարելով կը վերադառնայ Այնթապ:

Նոյ. 1 — 20

Նոյ. 2-3: Թուրքեր յարձակում մը կը կատարեն Լատինաց եկեղեցիին վրայ բայց ետ կը մղուին: Հետեւեալ օր թուրքեր Հայկական քաղաքը կը ուժակոծեն: Թուրքեր հետեւեալ հազորագրութիւնը կը նետեն Հայկական դիրքերուն. —

«Զեզի կը հազորդեմ որ Կարսը Հոկտ. 30-ին գրաւուած է մեր զօրքերուն կողմէ, Հայկական բանակը մեծ յարձակումով մը ճեղքուած է, նախարար մը, բարձր պաշտօնակալներէն մաս մը, ժեներալ Բիրէն, ուրիշ երկու ժեներալներ, 50 սպաներ եւ 500 զինուորներ զերուած են. մեր խումբերը այնպիսի քաջութեամբ մը յարձակում գործած են որ Հայկական բանակը երեք ժամ իսկ չէ կրցած զիմադրել»: ԷՕԶ ՏԷՄԻՐ

Այս զրութիւնը Այնթապի հայութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն մը չըրաւ, քանի որ մեր հազորակցութիւնները արտաքին աշխարհի հետ կտրուած էին: Այդ հազորագրութեան ո՛ր աստիճանի ճշմարտութեան համապատասխան ըլլալը կասկածելի էր:

*) Այս երկու տղաքը թուրք արտաքին ոյժերու եւ քաղաքի ոյժերու միջեւ հազորակցութեան միջոց դարձեր էին, որոնք զիշերը Սենեկալցի պահակի մը կողմէ տեսնուած եւ դարնուած էին, մին մեռած էր միւսը ողջ բռնուելով Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ սաքը կտրուած էր, փոխանակուած տղան այս վերջինն էր:

Հոկտ. 23-ին մեկնող «Կօնվուա»ն որ կէս ճամբէն ետ վերադարձած էր, կրկին մեկնած եւ Նոյ. 3-ին յաջողութեամբ կը վերադառնար :

Քէմալիստներ Ալճերացի եւ Թունուզցի զինուորները Ֆրանսացիներու դէմ գրգռելու համար հետեւեալ գրութիւնը կը զրկեն զոր թարգմանաբար կը զետեղենք հոս :—

«Կրօնակիցնե՛ր, ձեր խիզը ինչպէ՞ս կը թուլատրէ ձեզ, ձեր զէնքերը գործածելու ձեր կրօնակիցներուն դէմ որոնք մահմետական կառավարութեան մը զինուորներն են եւ պաշտօն ունին սուրբ տեղիքն ու ամբողջ Իսլամութեան Խալիֆան պաշտպանելու :

Միթէ ձեր անձնուիրութիւնը ձեզի թոյլ կուտա՞յ ձեր եզրայրներու երկրին վրայ յարձակելու, այն եզրայրներուն որոնք ձեր վիճակին կը գթան եւ կ'ողբան :

Սիրելի եզրայրներ, եթէ մենք այս կերպ օգնենք մեր կրօնքի թշնամիներուն, զուք պատճառ պիտի ըլլաք Իսլամութեան ջնջման, եւ այս մեծ մեղք մը պիտի ըլլար ձեր կողմէ կատարուած Աստուծոյ եւ անոր Մարգարէին դէմ :

Բարին Աստուած կը սիրէ զանոնք որոնք իրեն համար կը կուսին. եթէ զուք հակառակն ընէք ի՞նչ պատասխան պիտի տաք վերջին դատաստանի օրը :

Աստուած ի նպատակ Ֆրանսացիներուն սուրբ պատերազմ չէ հրամայած : Անոնք ամէն ջանք կը թափեն մեր քաղաքները գրաւելու եւ մեր կրօնքը ջնջելու համար : Ես ձեզի կը խրատեմ որ չի գործածէք ձեր զէնքերը ձեր մահմետական եզրայրներուն դէմ, եւ աճապարեցէք զալ, կարելի եղածին չափ շուտ, մեր կողմը : Անհամբերութեամբ կ'սպասենք ձեզի : Հոս ձեր կեանքը ասպահովութեան մէջ պիտի ըլլայ եւ զուք շատ հանգիստ պիտի ըլլաք :

Մի՛ վստահիք մեր կրօնքի թշնամիներուն. անոնց ձեզի ըսածներուն մի՛ հաւատար : Մեր գառը արդար է, մեր նպատակը երկու աշխարհներու մէջ ալ մեր երջանկութիւնը ասպահովել է, մինչդեռ ձերինը՝ ձեզ մոլորութեան եւ կորստեան կը տանի :

Եթէ զուք մեր կողմն անցնիք, բարեկամաբար պիտի ընդունուիք եւ մենք երջանիկ պիտի ըլլանք ձեզ մեր մէջ տեսնելով : այսպիսով մենք միասնաբար պիտի աշխատինք փրկելու մահմետական երկիրները ինչպէս նաեւ մեր կրօնքի եզրայրները» :

(Ստորագրութիւն) ՃէՄիթէթի ԻՍԼԱՄԻԹէթ

Այս բրորականութիւնը քիչ թէ շատ իր ազդեցութիւնն ունեցաւ, ինչպէս որ նախապէս ըսինք, «Կօնվուա»յի ժամանակ վարձկան մահմետական զինուորները Թունուզերուն համար ռազմամթերք եւ սարէն կը թաղէին, միւս կողմէն թշնամիին կողմը անցնողներ ալ անպակաս էին :

Նոյ. 13-ին Կէօյցի «Կօնվուա»ն (12-րդ կօնվուա նավթ-թրն է) կը մեկնի Այնթապէն մօտաւորապէս 1000 զինուորներով : Ասոնք մինչեւ Ազճէ Գօյուն ամբողջ գիւղերը պարպուած կը դառնեն ինչ որ անբնական էր եւ Ֆրանսացիներուն կասկած

կը ներշնչէ : Էքիզ Գուլուլի մէջ մուխթարը կ'ըսէ որ Քէմա-
լիսաներ եղներ լծեր էին խոշոր թնդանօթները քաշելու համար :

Գիշեր ասեն թըլպաշարի շրջակայքէն Արար ցեղապետ մը
որ Ֆրանսացիներուն հպատակութիւն յայտնած էր, կուգայ
Ֆրանսացիներուն մօտ եւ Քէմալիսաներու ծրագիրը կը պարզէ
թէ Նիզիպի կողմերէն հաւաքուած 1500-ի մօտ կանոնաւոր եւ
3000-ի մօտ անկանոն զօրքեր տասնեակ մը ծանր թնդանօթնե-
րով Քէնան Պէյի հրամանատարութեան տակ պիտի յարձակէին
«Գօնվուա»-ի վրայ՝ անոնց վերադարձին : Թուրք թնդանօթ-
ները կը տեղաւորուէին Գարասուրունի եւ Զրամպայի բար-
ձունքներուն վրայ, զիւղացիներ բռնի կ'աշխատցուէին խրամ-
ներ բանալու համար լեռներու վրայ : «Գօնվուա»ն դարնելով
գրաւելէ վերջ թրքական այս ոյժը պիտի յարձակէր Այնթապի
վրայ եւ անոր պաշարումը պիտի վերցնէր :

«Գօնվուա»ն անվտանգ կը հասնի Նոյ. 14-ին Սաճուր ուր
կրկին չէթէ մը Էքիզ Գուլուլէն առնուած այս տեղեկութիւն-
ները կը հաստատէ : «Գօնվուա»-ի գլխաւորը այս լուրը կը տե-
ղեկացնէ Հալէպ եւ Այնթապ : Եւ ճամբայ կ'ելլէ Նոյ. 16-ի
առտուն որպէսզի «Գօնվուա»ն թշնամի թնդանօթաձուլութիւն-
ներէն չվնասուի : «Գօնվուա»-ի շէֆը՝ 700 զինուոր եւ խումբ մը
ձիաւորներ կը յարձակին Գարասուրուն լեռները գրաւելու հա-
մար : «Գօնվուա»ն կը բաղկանար 500 կառքերէ եւ 800 ուղ-
տերէ . Հայկականը կը բաղկանար 40-ի մօտ կառքերէ եւ 40
ուղտերէ . ասոնցմէ զատ կային ուրիշ Հայ կառապաններ, ջո-
րեպաններ եւ բաղմաթիւ իշապաններ, որոնք անհատապէս
իրենց հաշուոյն պարէն կը փոխադրէին Այնթապ, ահագին
բաղմութիւն մը, որ մէկ ծայրէն միւսը երկու ժամէ աւելի հե-
ռաւորութեան մէջ կը տարածուէր : Ասոնք սովորական ճամբէն
սկսան յառաջանալ : Միւս կողմէն ասոնք գիմաւորելու հա-
մար Այնթապէն ալ ոյժ մը կ'ելլէ որ Նոյ. 16-ի առտուն պիտի
հասնէր Էքիզ Գուլուլ, թշնամին կոնակէն դարնելու համար :

«Գօնվուա»ն ժամը 5-ին (ը. ե.) ճամբայ ելած էր, զին-
ւորներ աջէն ձախէն, իսկ ձիաւորներ առջեւէն բաւական մեծ
հեռաւորութիւններէ կը պաշտպանէին «Գօնվուա»ն, իսկ պոչը
կը պաշտպանուէր պահեստի ոյժերով :

Ժամը 8-ին (ը. ե.) կռիւը կ'սկսի թիւլէլի ջուրի արեւելեան
կողմի լեռներուն գաւիթափին վրայ որս Ֆրանսացիք կը գրա-
ւեն, եւ կը գերեն երկու թնդանօթ իրենց ռազմամթերքովը,
մէթրայէօզ մը եւ ծանրօրէն վիրաւորուած թուրք զնդա-
պետ մը : Ֆրանսացիք այս գրաւուած բլուրին հիւսիսային կող-
մի բլուրը գրաւելու համար Քիլէկիպի արեւելեան կողմէն ու-

զեցին արշաւանք մը կատարել բայց այս արշաւանքը կասեցաւ վերոյիշեալ բլուրէն արձակուած ռումբերու եւ մէթրայէօզի սաստիկ կրակին սլառճառաւ : Տրուած հրամանի մը համեմատ այս ոյժերը կանոնաւոր կերպով կը նահանջէին 6.5-նոցի կրակին պաշտպանութեան տակ եւ կը դառնան դէպի ձախ ճիշտ այն ատեն երբ «զօնվուա»-ի ամենահետեւի կառքերը Թիւշէլի ջուրը անցած էին եւ ձախ կողմէն Թուրքեր Եօնա գիւղի բարձունքէն եւ գիյարէթի դազաթներէն նեղել սկսած էին «զօնվուա»ն : 7.5-նոցը սկսաւ խիստ կերպով ռմբակոծել այս վերջին երկու դիրքերը ուր Թուրքեր խրամ մտած էին : Այս դիրքերը գրաւուեցան Սենեկալցի զինուորներու յարձակումով, որոնք գերեցին երկու Թուրք զնդապեաներ (վիրաւորուած), * 3 մէթրայէօզներ, ռազմամթերք եւ կարգ մը կազմածներ, որոնք փախստականներու կողմէ լքուած էին : Այս կերպով «զօնվուա»ն յառաջացաւ դէպի էքիզ Գուլու :

Այնթապէն օգնութեան փութացող Ֆրանսական զօրասիւնը Նոյ. 16-ի կէս զիշերին անվտանգ կը հասնի էքիզ Գուլու-ի հիւսիսային բլուրներուն վրայ, հետեւեալ օր, Նոյ. 17-ին Թուրքեր որոնք խրամ մտած՝ կ'ուզէին «զօնվուա»-ի առաջը կտրել, յարձակման կ'սկսին բայց կոնակի կողմէն Այնթապէն հասած օգնական ոյժին յանկարծական երեւումին եւ իրենց թիկունքին վտանգուելուն հետեւանքով իրենց դիրքերը թողլով կը փախչին, մէկ մասը դէպի արեւելք, միւս մասը դէպի արեւմուտք : Այսպէս երկու ոյժեր իրարու միանալով եւ պրպտիկ բախում մըն ալ 2-300 անկանոն Թուրք զինուորներու հետ ունենալէ վերջ, կը մտնեն ազատօրէն Նաֆազի կիրճը ու անկէ ալ ապահով կը մտնեն Այնթապ կէսօրէ վերջ առանց կառք մը իսկ ճամբան թողլու : Ֆրանսացիք այս մեծ կռիւներէ 6 մեռեալ եւ 37 վիրաւորներ ունեցան, 30-ի չափ կենդանիներ մեռան կամ վիրաւորուեցան : Թուրքերու կորուստը քանի մը հարիւրէ աւելի եղած էր, ըստ գերի բռնուած Թուրք զինուորի մը խոստովանութեան : Ան կ'ըսէր որ մինչեւ իր գերի բռնուելը իրենց բաժնէն միմիայն 40-է աւելի կորուստ ունեցած էին : Ֆրանսացիք 25 գերիներ բերին Այնթապ :

Գերի բռնուած Թուրք սպաներն ալ կը հաոտատեն թէ «զօնվուա»-ի վրայ յարձակող ոյժերը 4,000-է աւելի էին, կանոնաւոր եւ անկանոն զօրք, եւ Քէնան Պէյ անձամբ կը ղե-

*) Սոյն զնդապեաներէն մին «Թիւրք օղլու Թիւրք եմ, Միլլիճի օղլու Միլլիճի եմ» ըսաւ ու մեռաւ, երբ Հայեր զինք կառքի մէջ կը ղեակողէին :

կազմարէր բանակը, Հիլմի Պէյի օժանդակութեամբ, միւս կողմէն չէթէնները կը զեկազարուէին չէթէյասպետ Սատրպէ Ֆ.ի (Թըլպաշարէն), Հասպէշ Ֆ.ի (Նիզիպէ) եւ Պոյնօ օղլու Մէմիկ աղայի (Մարաշէն) կողմէ: Թուրքեր այս յարձակումը Հոկ. 10-էն ի վեր կը պատրաստէին եւ մեծ յոյս ունէին անոր յաջողութեան վրայ: Բայց ձախողեցաւ, եւ որպէսզի պաշարեալներուն յուսահատութիւն չպատճառեն, Նոյ. 17, ժամը 1 ր. 5.) դիշերը դուրսէն քանի մը զէնք արձակեցին եւ քաղաքէն անոր պատասխանուեցաւ: Արտաքին Թուրք ոյժն ու քաղաքին մէջ պաշարեալները այս կերպ պայմանադրական նշաններով շատ անգամներ իրարու հետ կը յարարերէին:

Ժամը 2-ին Թուրքեր կրկին յարձակում մը գործեցին Նիզիպի ճամբան բռնող Փրանսական ոյժին վրայ հիւսիսային արեւմուտքէն եւ արեւելքէն, բայց Փրանսական ռումբերու եւ մէթրայքէօղներու տեղատարափին տակ ցրուեցան: Արշալոյսին ոչ մէկ մարդ մնացած էր Փրանսական դիրքերուն շուրջ:

Նոյ. 20 — Դեկ. 18

Փրանսական բարձր հրամանատարութիւնը նկատելով որ քաղաքը գրաւելու համար խիստ պաշարումէ զատ ուրիշ միջոց անկարելի է, կ'որոշէ՝ հակառակ Կիլիկիոյ եւ Սիւրիոյ զանազան վայրերու մէջ զիրենք զբաղեցնող չէթէներու խումբերու ոտնձգութեանց՝ վերջացնել Այնթապի գործը եւ այդ նպատակաւ ալ հրաման կուտայ Ալեքսանտրէթի շրջանի զինուորներու մեծամասնութեան Այնթապ փոխադրութեան: Եւ ահա այս զինուորները Ժեներալ Կուպօյի հրամանատարութեան տակ կը հասնին Այնթապ Նոյ. 20-ին:

Ժեներալ Կուպօն ձեռք կ'առնէ ամբողջ Այնթապի Փրանսական զօրաց հրամանատարութեան պաշտօնը: Փրանսական ոյժերը բաղկացած էին 12,000 զինուորներէ, մէջն ըլլալով ուղտապաններ, փոխադրութեանց գործին ծառայողներ, շրջուն հիւանդանոցի պաշտօնեաներ, սազմամթերքի գործին աշխատողներ եւն.: Այս բանակի կենդանիներուն թիւը կը հասնէր 6,000-ի: Այնթապի եւ շրջակայքի մասին պէտք եղած ծանօթութիւնները Ժեներալին տրուելէ վերջ՝ կ'որոշէ քաղաքը կատարելապէս պաշարել. այս գործին կը յատկացնէ 6 գումարտակ զինուոր, 2 պաթըրի 7¹/₂-նոց եւ մէկ «էսքատրօն» (գունդ) ձիաւոր. մնացած ոյժերով կ'որոշէ շրջակայքը արշաւանքներ կատարել եւ Քէմալխասները Փրանսական սահմաններէն դուրս նետել:

Այնքապի վերջնական պաշարումը

Պաշարման գիծը չորս մասի բաժնած էր .—

Ա. Հիւսիսային արեւմտեան մաս , այսինքն Մարաշի ճամբէն մինչեւ Րում Գալէի ճամբան . ասոնց միջեւ գտնուած տեղերը 2 «պաթայօն» գինուորներով բռնած :

Բ. Հիւսիսային արեւելեան բաժին . Րում Գալէի ճամբէն մինչեւ Սաճուր եւ անոնց միջեւ գտնուած տեղերը : 2 «պաթայօն» եւ մէկ «սէքսիօն» 6.5-նոցով բռնած :

Գ. Հարաւային մաս : Սաճուրէն մինչեւ Ղուրպան Պապա եւ ասոնց միջեւ գտնուած տեղերը , 1 «պաթայօն» Սենեկալցիներով եւ 1½ «քոմբանի մէթրայէօղ»ով բռնած :

Դ. Արեւմտեան մաս : Ղուրպան պապայէն մինչեւ Մարաշի ճամբան եւ անոնց միջեւ գտնուող բոլոր տեղերը , ինչպէս Հայկական քաղաքը , Չիթճի խարաֆը , Ամերիկեան Գոլէճը , սպայակոյտի շէնքը եւն . 1 «պաթայօն» Սենեկալցիներով եւ 1½ «գոմբանի» գաղթային (Գօլօնեալ) գինուորներով բռնած : Այս բաժնին բոլոր մարտկոցները , ի բաց առեալ Հիւսիսային արեւելեան բաժնի 6.5-նոցն ու Գոլէճի 7.5-նոցը , կը գտնուէին Ղուրպան Պապայի ու անոր շրջակայքը յարմար վայրերու մէջ , թէ՛ ներսը , թէ՛ դուրսը ոմբակոծելու համար : Պաշարման շրջման այնպէս մը կարգադրուած էր որ երկու շարքի վրայ կըրնար թէ՛ ներսի եւ թէ՛ արտաքին թշնամիի յարձակումներուն դիմադրել : Քաղաքին պաշարման գործը ճիշտ վերը նկարագրուածին պէս անարգել կատարուեցաւ : Թրքական քաղաքին բոլոր յարաբերութեան միջոցները խզուեցան , շուրջանակի բոլոր գինուորական կայանները թէլէֆօնով իրարու կապուեցան կեզրոն ունենալով Գոլէճը . ամէն կողմ մեծ արագութեամբ սլաոնէ շներ շինուեցան , գրօշակներ սլարգուեցան , այնպէս որ ոչինչ կրնար մտնել կամ ելլել քաղաքէն :

Նոյ . 21-ին , ժամը 4-ին (ը . ե .) Ազգ . Միութիւնը բարեգալուստի կ'երթայ Ժեներալ Կուպօյին եւ կը մաղթէ որ Ժեներալը յաջողութեամբ ի վրուիս հանէ իրեն յանձնուած գործը եւ քաղաքը փրկէ սոյն ճգնաժամէն , եւ շնորհակալութիւն յայտնեց մինչեւ այս թուականս Թրանսայիներու Հայերուս մատուցած ծառայութեանց համար :

Ժեներալը շնորհակալութիւն յայտնելով , յարեց որ կը յուսայ մօտ տեսնէն այս խնդիրներուն վերջ տալ : Գօլօնէլ Անտրէան իրեն գովեստով խօսած էր Հայերուն մասին , որոնք շատ լաւ պաշտպանած էին Թրանսովէրսալը եւ ինք կը յուսար

Թէ Հայեր մինչեւ վերջ իրենց այս ծառայութիւնն ու լաւ վերաբերմունքը պիտի շարունակէին Ֆրանսացիներու հանդէպ :

Ֆրանսան պատերազմի դաշտին վրայ իր սլարտականութիւնները կատարելէ վերջ հիմա ալ կ'աշխատէր փոքր ազգերու հանդէպ իր յանձնառութիւնները կատարել : Իրենց նպատակը չէր հոս գանուող տարրերէն մին կամ միւսը ջնջել կամ ճզմել, այլ իրենց «մանտա» յին տակ դրուած երկիրներուն մէջ հաւատարութիւն եւ եղբայրութիւն յառաջացնել, դադրեցնել բերուն մէջ իրենց նշանարանն այս եղած էր եւ այս պիտի ըլլար մինչեւ վերջ :

Փեներալը Հայ Ժողովրդեան թիւին եւ դպրոցներու մասին կարգ մը հարցումներ ուղղելէ վերջ ժամը 4 :30-ին կը ճամբէ Ազգ. Միութիւնը որ կը մեկնի դո՛ւ տպաւորութեան տակ :

Քաղաքիս ամբողջական պաշարումը Թուրք պաշարեալներուն մէջ մեծ յուզում յառաջ բերած էր, մանաւանդ անոնց ղեկավար շրջանակներուն մէջ յուսահատութեան պատճառ հանդիսացած էր : Հետեւեալ դրութիւնը որ դրկուած էր Գ-րդ զօրարանակի միրալայ Խէյրի Պէյէ եւ որ խիստ գաղտնի պահուած էր հասարակութենէն, պատճառ հանդիսացած էր Թուրք արտաքին ոյժերու Նոյ. 16-17-ի «զօնվուա» յին վրայ կատարած յարձակման անյաջողութեանը :—

«Երկար ժամանակի մը համար ո՛չ մենէ եւ ո՛չ ալ 5-րդ զօրարանակէն օգնութիւն մի՛ սպասէք, որովհետեւ մեր ոյժերը ցրուած են եւ մեր մօտ շատ քիչ բան մնացած է : Մեր ներկայ ոյժերով ձեզի օգնել անկարելի է. Հայկական ջարդի մը առաջքը առնելու պայմանաւ Ֆրանսացիներուն յանձնուիլ, ձեր վրայ պատասխանատուութիւն մը չի բերեր : Այնթապի ճակատագիրը դայն պաշտպանողներուն կամքին թողուած բան մըն է. (հոս բնել կ'ուզէ որ եթէ ուղէք պաշտպանուեցէք, կռուեցէք, այդ բանը ձեր գիտնալիք գործն է) :

Նոյ. 23 : Թուրքեր պաշարման դժին արեւմտեան թեւին վրայ յարձակման մը կը պատրաստուին. կէսօրէ վերջ Թուրքեր 7.7-նոցէ եւ 10.5-նոցէ 100-ի չափ ուժեր կ'արձակեն, Գոլէճի եւ հեռաձայնի կեդրոնական շէնքին վրայ : Ժամը 1-ին Ֆրանսացի զէտեր Թուրքերուն Փրանսական զիծերէն 3 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ գանուող ձորի մը մէջ հաւաքուելու եւ Պէյլէր Պէյի զառիթափէն դէպի հոն համախմբուելու շարժումներ տեսան : Ժամը 10-ին ը. ե.), զիչերը հիւսիսային արեւմտեան ճակատին վրայ խիստ հրացանաձգութիւն մը սկըսաւ, կէս զիչերին Թուրքեր Պէյլէր Պէյի ճամբէն սկսան յարձակման : Այս յարձակման ալիքները ետ մղուեցան արտաքին զիծը պաշտպանող Ֆրանսացի զինուորներու եւ պահեստի ոյ-

Ժերու ջանքերուն շնորհիւ : Հրացանաձգութիւնը մինչեւ առաւօտ կը շարունակուի , առանց ուրիշ նոր յարձակումի մը :

Նոյն կէտէն Թուրքեր Նոյ . 27-ին եւս երեք անգամ յաջորդաբար յարձակումներ կը կատարեն բայց կը ձախողին . Ֆրանսացիք նոյն իսկ իրենց զիծերէն քանի մը քայլ անդին Թուրք դիակներ վերցուցած են : Այս փորձերը Թուրքերուն այն հաւատքը ներշնչեցին որ այս անգամ այլեւս անկարելի է պաշարման գիծը ձեղքել եւ օգնել պաշարեալներուն :

Ժեներալ Կուպօն արտաքին ոյժերը դէպի Սու-պօղազ եւ Նիզիպ քշելու համար շատ մը թեթեւ զօրասիւններ կը կազմէ եւ քաղաքը կը ձգէ 23/24-ի գիշերը : Արեւածագին խրամներու մէջ ամբացած Թուրք կանոնաւոր զօրքերը կը նետէ դէպի Սու-պօղազ եւ Պէտիր քէօյ : Այս վերջինը Թուրք հրամանատարութեան կեդրոն ընտրուած էր :

Իրիկուան մօտ Ժեներալ Կուպօն կը տեղեկանայ որ Կէօլ-լիւի կողմերը կարեւոր ոյժեր կան . արեւը չծագած բանակը շարժման մէջ կը դնէ դէպի այդ կողմ եւ կը հանդիպի Կէօլլիւի հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը դիրք բռնած Թուրք զինւորներու , որոնք կ'սկսին կատաղութեամբ կռուիլ բայց տեսնելով որ ուրիշ տարբեր կողմերէ Ֆրանսական զօրախումբեր կը յառաջանան եւ պիտի պաշարեն , իրենց դիրքերը ձգելով կը փախչին : Բանակը այդ օր Օրուլի մօտ կը գիշերէ : Հետեւեալ օր , Նոյ . 28-ին Ֆրանսացիք Նիզիպ կը հասնին եւ թշնամի ոյժերու վերջին մնացորդին Եփրատէն միւս կողմ անցնելը կը տեսնեն եւ կ'սկսին զիրար ոմբակոծել բայց Թուրքեր կրկին չկարենալով գիմազրել Ֆրանսական ոմբակոծութեան , խոյս կուտան աւելի հեռուները : Զօրասիւնը Նիզիպ կը մնայ Նոյ . 27 եւ 28 եւ հօն կարգ մը շափաւորականներէ կառավարութիւն մը կը կազմուի :

Թուրքեր հետզհետէ նեղուած , ըլլա՛յ պարէնի , ըլլա՛յ ռազմամթերքի տեսակէտէ , հետեւեալ իմաստով նամակ մը կը գրեն Մ . Քէմալ Փաշայի :—

«Ա . Հազարուոր նահատակներու արիւնով ներկուած Այնթապի հերոսներուն համար պարէն եւ ռազմամթերք խնդրեցի Հիւսնի Պէյէն , չի զրկեց , նոյն իսկ Քէնան Պէյի Այնթապի համար յատկացուցած 50 սնտուկ ռազմամթերքը խնդրեցի՝ այն ալ անպատասխանի թողուց :

Բ . Աշխատեցայ որ քաղաքիս մէջ մթերանոց մը հաստատեմ եւ դրսէն հօն պարէն հաւաքեմ , անոր ալ չօգնեց եւ Այնթապի համար որոշուած պարէններն ալ ինք առաւ :

Գ . Քանիցս թնդանօթ մը խնդրեցի որպէսզի գտնէ թշնամին այսքան մօտէն չօպաշարէր մեզ , չի զրկեց . հատ մը զրկեց , այն ալ բանի չէր գար :

Դ . Ներկայիս կտտորածի եւ մահուան ենթակայ 20,000-ի մօտ կիներ ,

մանուկներ, ծերեր կան որոնց պաշտպանութեան դարձը ստանձնած եմ, մինչեւ վերջ պիտի դիմադրեմ :

Ե. Եթէ ես մեռնիմ կամ ողջ մնամ, ամիսներէ ի վեր ահուկի ոմբակոծութեան մը ենթարկուած այս քաղաքին անկման եւ ահուկի վախճանին պատասխանատուն Հիւանի Պէյն է :

Զ. Այնթապ այսքան մը դիմադրելէ վերջ ասանկ ախուր վախճան մը պէտք չէր ունենար : Ուստի կը խնդրեմ որ բոլոր պատասխանատուներ դատի ենթարկուին :

Ես իմ պարտականութիւնս կը կատարեմ, այդ մասին թէ՛ Աստուծոյ, թէ՛ մարդկանց առջեւ խիղճս հանգիստ է, միայն թէ կը խնդրեմ որ պատասխանատուները պատժուին :

Մնամ սոյն ախուր տողերը ձեզ գրելու դժբախտութիւնն ունեցող Էօզ Տէմիրն ու Այնթապի ժողովուրդը Ձեր բոլորը ողբազին կը բարեւեն :

ԷՕԶ ՏԷՄԻՐ

Այս դրութիւնը որոշ կը ցուցնէ որ Այնթապի թրքութիւնը այլեւս իր վերջին օրերը կ'ապրէր, բայց տակաւին պէտք էր դիմադրէին, առաւել եւս զոհ տային, որովհետեւ դեռ բաժակը չէր յորդած, դեռ Այնթապի հայութեան Տէր Զօրի մէջ թափած արիւնը չէր հաւասարակշռուած :

Նոյ. 29-ին Ազգ. Միութիւնը Ձին. Մարմնոյ եւ ոստիկանական տեսչութեան հետ հետեւեալ կերպով լուծեց ոստիկանական վարչութեան եւ ժանտարմբրի խնդիրները :

Ոստիկանական տեսչութիւնը պիտի յանձնուի ժանտարմբրի պետ Տիար Յ. Մոմճեանի, որ պատասխանատու պիտի ըլլայ Ազգ. Միութեան : Զինուորական ոստիկաններ իր հրամանին տակ պիտի կատարեն ժանտարմայի պաշտօն, իբրեւ ոստիկանապետ կախում պիտի ունենայ Ձին. հրամանատարէն, իսկ քաղաքին անդորրութեան եւ կարգապահութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրներուն շուրջ՝ կախում պիտի ունենայ Ազգ. Միութենէ եւ անկէ պիտի ստանայ բոլոր հրահանգները :

Զինուորական հրամանատարութիւնը ոչ մէկ իրաւասութիւն պիտի ունենայ հրամաններ տալու կամ կարգադրութիւններ ընելու քաղաքին կարգապահութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրներու շուրջ :

Զին. Մարմնոյ պաշտօնատան մէջ պիտի կազմուի զինուորական ատեան մը, որ պիտի դատէ զինուորներու վերաբերեալ դատեր : «Սիվիլ»ներու դատը պիտի տեսնուի «սիվիլ»ներու դատարանին մէջ, իսկ եթէ վէճը զինուորի մը եւ «սիվիլ»ի մը միջեւ ծագի, այն ատեն ամբաստանողը ենթակայ պիտի ըլլայ ամբաստանեալի դատարանին, իսկ այն պարագային որ անկարելի ըլլայ երկու կողմին ալ դիրքը ճշտել, այն ատեն խնդիրը պիտի որոշուի զլիսաւոր դերակատարին, նախայարձակին՝ կամ

պատճառ տուողին տեսակէտին: Վերոյիշեալ կարգադրութեամբ, ժանտարմներէն զատ փօլիսներու այլեւս պէտք չմնալով ոստիկանական տեսուչը պիտի հաղորդէ փօլիսներուն որ իրենց պաշտօնը դադրած է Դեկտ. 1-էն սկսեալ: Այս դրութեամբ զինուորական եւ քաղաքական երկու ոստիկանութիւններ մէկի վերածուեցան ինչ որ նախորդէն աւելի խնայողական էր, պիւտճէի տեսակէտով:*

Ժեներալ Կուպօ Նոյ. 30-ին Այնթապ կը վերադառնայ եւ հետեւեալ օր Դեկտ. 1-ին դէպի Կէօլլիւճէ արշաւանք մը կը կատարէ. իր առջեւ շատ քիչ ոյժ կը գտնէ որոնք ետ կը քշէ Ազ-սուէն անդին եւ Դեկտ. 2-ին կը վերադառնայ Այնթապ ուր կուգայ նաեւ Ժեներալ տը Լամօթ:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Անձնատուութեան համար քղթակցութիւններ

Ժեներալ Կուպօն հետեւեալ վերջնագիրը կը զրկէ Թուրքերուն զորս ամփոփելով կը գնենք հոս:—

«Ըստ Աէվրի գաշնադրութեան, Թուրքիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ կրնա՞րեա՞ծ պայմանները կէտ առ կէտ զործադրելու պաշտօնով հոս եկած եմ:

«Այնթապի արեւելեան կողմը զործող Քէնան Պէյն ու իր բանակները Եփրատ գետէն անդին նետեցի, Մարաշէն ձեզի օգնութեան փութացող ոյժերն ալ նոյն բախտին արժանացան, ուրեմն ձեզի ուրիշ բան չի մնար ընելիք բայց եթէ սա երկու ճամբաներէն մին ընտրել. Ա. Նախապէս Գօլօնէլ Անարէայի եւ Ապատիի կողմէ առաջարկուած պայմանները ընդունիլ որոնց մէջէն միայն մէկ կէտ պիտի բարեփոխեմ, այսինքն պատերազմական առգանք պիտի չառնեմ: Բ. Ամբողջ քաղաքը աւելի ահռելի ոմբակոծութեան մը ենթարկել: Իմ պայմաններս հետեւեալներն են.—

1. Ֆրանսական հովանաւորութեան պաշտօնապէս ճանաչումը Այնթապի եւ շրջակայքի վրայ:

2. Թուրք զինուորներու եւ ժանտարմներու իրենց զէնքերով միասին իրրեւ պատերազմական զերի յանձնուիլը:

3. Այնթապի մէջ զանուող բոլոր զէնքերուն եւ ռազմամթերքին յանձնումը:

4. Թրքական քաղաքին շուրջ շինուած բոլոր պատնէշներուն 24 ժամուան մէջ քանդուիլը:

5. Կառավարութեան պատկանող դրամարկղներուն Ֆրանսական պաշտօնատարներուն յանձնուիլը (ասոնք վերջէն նախկին տէրերուն պիտի յանձնուին):

6. Գրգռիչներուն յանձնուիլը որոնց ցանկը պիտի զրկենք ձեզի:

*) Հոս պարտք կը համարենք յիշել որ վերջին կռիւներուն, զինուորներու եւ ոստիկանական պաշտօնեաներու եւ Հայկական կառավարութեան պաշտօնեաներուն թոշակ տրուելու սկսան: Նոյն իսկ Զինուորական Մարմինը պանքնօթ մը հրատարակ հանեց որը կը շրջաբերուէր շուկային մէջ եւ որուն փոխարէէք կը վճարուէր Ազգ. Մնասուկէն:

7. Հանրային Պարտույց Վարչութենէն առնուած գումարին վերադարձուիլը:

Ասոր պատասխանը մինչեւ Դեկտ. 2 ժամը 12-ին (կէսօր) կ'սպասեմ: Անհատական տեսակցութեան մը եթէ կը փափաքիք՝ պատրաստ եմ, բլլա՛յ մեր սպայակոյտի շէնքին մէջ, բլլա՛յ Մարտինի որբանոցին մէջ: Ձեր այդ տեղեր դալն ու երթալը ապահովուած պիտի բլլայ:

Եթէ այս առաջարկները չընդունիք, ինծի համար բռնութիւն բանեցնելէ եւ աւելի խիստ միջոցներու դիմելէ զատ ուրիշ ճար պիտի չմնայ:

Էրզ Զօրարածնի Ընդհ. Հրամանատար
ԿՈՒՊՅՈ

Թուրքեր ժողով մը գումարելով կ'որոշեն առաջուան պէս թղթակցութեամբ զբաղեցնել Փրանսացիները, եւ իրենց գործը տեսնել, այսինքն ժամանակ շահիլ: Վերոգրեալ վերջնագրերին տրուած պատասխանին ամփոփումը հետեւեալն է (Դեկ. 1 թուակիր):—

«Ինչպէս որ դուք ձեր հայրենիքը օտար թշնամիին դէմ պաշտպանեցիք, մենք ալ հոս մեր հայրենիքը կը պաշտպանենք Թուրք Վէրակօնի մէջ: Մենք կը զորմանանք թէ ձեր հովանաւորութեան տակ դրուած երկիրներուն մէջէն ինչո՛ւ համար միմիայն Այնթապը կ'ընտրէք իբր ձեր գործողութեանց կեդրոն: Ուրֆա, Մարտին եւ ուրիշ քաղաքներ ալ կան ձեզի տրուած, ինչո՞ւ զանոնք ալ չէք զբաւեր: Այնթապցիներու կողմէ առաջարկուած հետեւեալ պայմանները եթէ ընդունիք ձեզի դէմ գէնք պիտի չգործածենք:—

Ա. Այնթապէն գատ միւս բոլոր քաղաքները, որ ձեզի տրուած են, նախապէս պէտք է զբաւէք: Որպէսզի պաշտպանողներ հասկնան թէ իրենց գիմադրութիւնը անօգուտ է:

Բ. Կեանքը ինծի համար արժէք չունի. ո՛չ կուռելէ, ո՛չ գերի իյնալէ եւ ոչ ալ մեռնելէ կը վախնամ. միմիայն պաշտպանութիւնը ինծի վստահուած այս հայրենիքիս ծառայութեան գործին մէջ արժանաւորապէս օգտակար չըլլալէն կը վախնամ:

Գ. Ձեր առաջարկած պայմաններէն երկուքին վրայ ձեր ուշադրութիւնը դրուել կ'ուզեմ. ա) Զինուորներուն եւ ժանտարմներուն յանձնուիլը կը պահանջէք: Հոս իրենց երկիրը պաշտպանող ընտանիքի տէր հայրերէ եւ զաւակներէ տարբեր մէկը չկայ: Բոլորն ալ Այնթապցի են, ինչպէ՞ս կըրնանք զանոնք իրենց ընտանիքներէն բաժնելով ձեզի իբրեւ պատերազմական զերի յանձնել: Բ) Տրուած անուանացանկի մը համեմատ՝ գրգռիչներու յանձնումը կը պահանջէք: Հոս գրգռիչներ չկան, բոլորն ալ իրենց հայրենիքը պաշտպանող անձեր են, ըստ ձեր պահանջին՝ ամբողջ քաղաքին բնակչութիւնը իբրեւ զերի ձեզի պէտք է յանձնել: Այս անկարելի է: Վերջապէս ձեր պայմաններուն մէջ վիճելի ուրիշ կէտեր կան որոնց համար կրնանք թղթակցութեամբ լուսարանուիլ, ասոր համար երկու կողմէն քշնամուքեանց զադրումը* անհրաժեշտ է:

Եթէ դուք մեր առաջարկները չընդունիք եւ պատերազմական զերիներ ու գրգռիչներ պահանջէք, մենք ալ զինուորի պէս կուռիլ եւ զինուորի պէս մեռնելէ զատ ուրիշ միջոցի պիտի չկրնանք դիմել: Հաճեցէք ընդունիլ...»:

ԷՕՁ ՏԷՄԻՐ

*) Էօզ Տէմիրին բուն յաջողցնել ուզած խնդիրը այս էր, — չունչ անել, ժամանակ շահիլ, ռմբակոծութիւնը զադրեցնել եւայլն:

Այս պատասխանին վրայ Ֆրանսացիք ոմբակոծութիւնը թեթեւցուցին եւ երկրորդ նամակ մը դրեցին Էօզ Տէմիրին, որուն իմաստը հետեւեալն է (Դեկտ. 2 թուակիր) .—

«Պայմաններու մասին լուսարանուելու համար երկար բարակ թղթակցելու ժամանակ չունիմ. անձնական անսակցութեամբ մը գործը վերջացնել կը նախընտրեմ: Ուստի դիմուորտիան պատուոյս վրայ կ'երաշխաւորեմ որ ձեզի ուէչ չարիք պիտի չհասնի: Ուրեմն, վաղը, Դեկտ. 3-ին, ժամը 2-ին (ը. ե.) կէսօրէ վերջ ձեզ կ'սպասեմ սպայակոյտի շէնքը: Թշնամութիւնք պիտի դադրին ժամը 1-ին եւ պիտի վերսկսին ձեր վերադառնալէն ժամ մը վերջ: Կրնաք Ձինարլը ճամիի կողմէն գալ ուր իմ սարներս ձեզ հոս պիտի առաջնորդեն, սեղէք ինքնաշարժով, սեղէք ձիով: Ձեզ հետ միասին թարգման մը եւ քանի մը սպաներ կրնաք բերել: Կր խնդրեմ որ վաղը ժամը 9-էն առաջ ձեր պատասխանը ինձ դրկէք»:

Կ-րդ Չօրաբանակի Ընդհ. Հրամանատար
ԿՈՒՊՊ

Էօզ Տէմիր Դեկտ. 3-ին հետեւեալ պատասխանը կը գրէ (ամփոփումը) .—

«Դժբախտաբար ձեր նամակը ուշ ստանալուս այդ մասին վաղը պիտի պատասխանեմ. կը խնդրեմ որ թղթակցութեան գործին դիւրութիւն մը ընծայէք: Հաճեցէք ընդունիլ...» Եւայլն:

ԷՕՁ ՏԷՄԻՐ

Փեներալ Կուպօն ասոր ի պատասխան հետեւեալը կը գրէ (Դեկտ. 3 թուակիանալ) .—

«Նամակին ուշացման պարագան կ'ընդունիմ եւ հասկացողութեան մը գալու ձեր փափաքէն դրդեալ՝ ձեզի նոր պայմանաժամ մը կուտամ, այսինքն վաղը, Դեկտ. 4, առտուան ժամը 7-ին (ը. ե.): Ձեր պատասխանին կ'սպասեմ: Մեր տեսակցութիւնը տեղի պիտի ունենայ կրկին ժամը 2-ին կէսօրէ վերջ, նախապէս ձեզի գրուած պայմաններով:

Թղթակցութեանց համար Պալըզլըի կողմը թղթատար պաշտօնէութիւն մը պիտի հաստատուի:

Կ-րդ Չօրաբանակի Ընդհ. Հրամանատար
ԿՈՒՊՊ

Թուրքեր այս խաղերով կրցան Տապպաղ խանէ թաղը ամրացնել եւ բերդը երկրորդական պաշտպանութեան գծի դիրքի մը վերածել:

Երկրորդ, դրսի հետ թղթակցիլ եւ իրենց կացութիւնը իմացնել արտաքին ոյժերուն, եւ երրորդ՝ բնակչութեան հանդիստ մը տալ:

Թուրքեր Կուպօի վերջին նամակին կը պատասխանեն Էօզ Տէմիրի Դեկտ. 1 թուակիր գրութեան հիման վրայ, այսինքն կրկին կ'սկսէին Այբէն. — Ֆրանսացիք Այնթապէն դատ իրենց յանձնուած միւս բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը պէտք է որ դրաւէին: Ասոր համար ալ ժամանակ մը պիտի որոշէին, որպէսզի Թուրքեր մինչեւ այն ատեն քաղաքին մէջէն ուէչ յար-

ձակում կամ հրացանաձգութիւն չընէին : Ասոր նման շատ մը բաներ որոնք միմիայն անիմաստ խօսքերէ կը բաղկանային :*

Փեներալ Կուպօն թրքական նենդամութիւնը հասկնալով երեք օր անդադար խոչոր թնդանօթներով քաղաքը ոմբակոծել տուաւ :

Այս թուականներուն թուրքերու մասին ստացուած տեղեկութիւնները հետեւեալներն էին .

Ա. Քաղաքին մէջ 24-28 տարեկան կռուողներ 2,000 հոգի կը գտնուէին , որոնք կանոնաւոր դիմուորներ էին եւ հաւաքուած ներսէն թէ դրսէն . երկրորդ՝ 29-49 տարեկան մարդիկ որոնց մէկ մասը դարձեալ զէնքի տակ առնուած , միւս մասն ալ պատնիշաչինութեամբ կ'աշխատէին : Մէկ միլիոն փամփուշտ եւ մէկ ամսուան պարէն ունէին :

Բ. Քաղաքէն դուրս Եփրատի միւս կողմը փախած Քէնան Պէյը կրկին Նիզիպ վերադարձած էր եւ կը կազմակերպուէր եւ Այնթապի շրջակայքը օգնութեան պիտի գար : Զինուորներու մէջ դասալքութիւն եւ յուսահատութիւն կը տիրէր , մանաւանդ Նոյ . 16-17-ի կռիւներէն վերջ : Մարաշի զօրաբանակը որ 1,000-ի մօտ կանոնաւոր դիմուորներէ բաղկացած էր Նոյ . 23-27 մղուած կռիւներէն թուլցած էր : Ասոնք 5 կտոր թնդանօթ ունէին եւ 2 հատ 7.7-նոց : Սպաներու կռուելու կորովը նսազած էր եւ գրեթէ բռնի կը կռուէին , ինչ որ յայտնի եղած է զիակի մը վրայէն գտնուած հրամանագրէն , ուր հետեւեալը գրուած էր .—

«Երրորդ Զօրաբաժնի ուղղուած հրամանագիրը»

«Եթէ յարձակումի չսկսիք դուք պատասխանատու էք . ես ձեզի կը հրամայեմ որ անմիջապէս յարձակիք» :

(Ստորագրութիւն) 27-րդ Զօրաբանակի Հրամանատարութիւն

Այս գրութիւնը զօրաբանակի պետի կցորդին զիակէն գտնուած է :

Էօզ Տէմիր Դեկտ . 4-ին Հայերու սպառնազիր մը կը գրէ , որուն մէջ կ'ըսէ որ Կովկասի ճակատին վրայ Հայերը սրբատուած էին Քէմալական բանակներէ , եւ մեզ կը հրաւիրէր յանձնուելու , յայտարարելով թէ յաղթական զօրքեր այդ ճակատէն ճամբայ ելեր էին զէպի Այնթապ , թէ մեր վախճանը զէչ պիտի ըլլար եւայլն , մինչդեռ միւս կողմէն յուսահատա-

*) Թուրքեր այս իմաստով գրութիւն մը Դեկտ . 4-ին զրկեցին Տօք- ֆախրէտաինի , Արսլան Պէյի , Տօք . Շէհապէտաինի , Ֆէրիտ էֆ . ի եւ ուրիշ 13 աւագանիներու ստորագրութեամբ :

կան նամակներ կը գրէր արտասահմանի թուրքերու որ իրենց օգնութեան փութան :

Ինչպէս նախապէս ըսինք, Էօղ Տէմիրի Ժեներալ Կուպոյի հետ թղթակցութիւն կատարած միջոցին թուրքեր քաղաքէն դուրս գտնուող թուրք ոյժերուն ալ կրցեր էին իրենց օգնութեան ազադակները հասցնել, եւ Դեկտ. 5-ին առաջին անգամ ըլլալով իրենց այդ օգնութեան կոչին հետեւեալ ձեւով պատասխան մը ընդունած էին .—

1. Ժեներալ Կուպոյի վերջնագրին պատճէնը առնուեցաւ : Յանուն ազգիս Այնթապի թուրք հերոսներուն իմ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ :

2. 5-րդ զօրարանակի Եփրատ գետի միւս կողմ նետուելուն եւ 3-րդ զօրարանակի բնաջնջումին ո՛ր աստիճանի ճիշտ ըլլալը Ֆրանսացիք ի մօտոյ պիտի տեսնեն :

3. Ձեր զիմազրութեան տեսողութեան շրջանին մենք շատ մը յարձակումներ պիտի փորձենք, մեր նահանջելէն մի՛ յուսահատիք, սրովհետեւ իւրաքանչիւր նահանջէ վերջ աւելի բուն ու աւելի սաստիկ յարձակման մը պիտի ձեռնարկենք : Մինչեւ քանի մը օր նոր յարձակման մը պիտի ձեռնարկենք, գոյն ձեզի կ'աւեակեմ» :

ՍԷԼԱՀԷՏՏԻՆ

Միւս կողմէն, Ֆրանսացիք պարբերաբար սկսան օդանաւէն կարգ մը յայտարարութիւններ ձգել որպէսզի թուրք ժողովուրդը կարգ մը բախտախնդիրներէ խարուելով ի դուր ինքզինք մահուան ճանկերուն չմատնէ : Բայց ասոնք սեւէ ազդեցութիւն չունեցան թուրք ժողովուրդին վրայ :

Թուրքեր Դեկտ. 5-ին ուրիշ նամակ մը գրեցին, որուն իմաստը հետեւեալն էր .—

«Մեր նախորդ զրութեանց պատասխանը գեռ չստացանք : Պաշարման գիծը ձեզքելով մեզի մաս մը սաղմամթերք հասցուցէք : Քէնան Պէյի ոյժերուն եւ դուրսը կատարուող կարգ մը զործերուն մասին մեզ տեղեկացուցէք» :

ԷՕԼ ՏԷՄԻՐ

Դեկտ. 6-ին թուրքեր իրենց նախորդ զրութեանց պատասխանը կ'առնեն հետեւեալ ձեւով (ամփոփումը) .—

«Ժեներալ Կուպոյի զրութենէն կը հասկնանք որ Ֆրանսացիք կ'ուզեն քողաքին տիրել խաղաղ միջոցներով, սւտի այս մասին ձեզի խորհուրդ կուտանք անոնց այդ փափաքին արգելք հանդիսանալ : Միւս կողմէն ժամանակ չահելու աշխատեցէք որպէսզի մենք մեր ոյժերով ձեզ փրկելու համար պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնենք :

Ձեզի սաղմամթերք հասցնելու համար պէտք եղած տեղեր հրամաններ արուած են : Եթէ մեր վերջնական հարուածով մը ձեզ փրկելու զործը քիչ մը ուշանայ, Ժեներալ Կուպոյի իրրեւ գերի ձեռնէ պահանջել ուզած անձերը — զրգոյիները՝ քաղաքէն դուրս հանելու համար պէտք եղած աշխատանքը մի խնայէք : Կը յուսամ թէ ասոր պէտք չի մնար» :

2-րդ Չօրարանակի Միրալայ
ՍԷԼԱՀԷՏՏԻՆ

Նոյն օրը Ֆէվզի Փաշայէն Թուրքեր հետեւեալ զրութիւնը կ'ստանան (ամփոփում)* .—

«Ժեներալ Կուպոյի զրութիւնները ուսումնասիրուեցան. այդ մասին Արտաքին Գործոց նախարարութիւնը պէտք եղած տեղեր բողոքագիրներ պիտի մատուցանէ: Պատերազմական նախարարութիւնը Այնթապի հերոսներուն իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ»:

Պատերազմական նախարար
Ֆէրիֆ Ֆէվզի

Այս զրութեան Թուրքեր Դեկտ. 11 թուակիր նամակով մը հետեւեալ պատասխանը կը գրեն .—

«Հակառակ թշնամոյն հինգ զանազան խոշորութեամբ թնդանօթներով մեր վրայ օրական 4-500 սումբեր արձակելուն, մինչեւ վերջին փամփուշտը եւ վերջին զինուորը կուտելու որոշումը տուինք ու այդ մասին երզում ըրինք: Կը յուսանք որ թէ Ազգ. Մեծ Ժողովը մեզ պիտի չժողոմայ եւ քաղաքական գործունէութեամբ մը մեզ ազատելու պիտի աշխատի: Զանք, համբերութիւն եւ յարատեւութիւն մենէ, իսկ յաջողութիւն Աստուծմէ է: Հաճեցէք ընդունիլ..... եւ այլն»:

ԷՕԶ ՏԷՄԻՐ

Դեկտ. 6-ին Թուրքեր քանի մը սումբ արձակեցին Փրանսական զիրքերուն վրայ: Ֆրանսացիք աւելի խիստ ոմբակոծութեամբ մը պատասխանեցին (քաղաքին վրայ):

Դեկտ. 7-ին Թուրքեր Գորդ զօրաբանակի հրամանատար Խէյրի Պէյէ զրութիւն մը ստացան ուր Կովկասեան ճակատի վրայ պարտուած Հայեր իրենց առաջարկներն ընդունած էին:**

Դեկտ. 8-ին Ֆրանսացիք Մազարա Պաշրն, Ահմէտ Զէյէպին եւ կառավարական պալատը սաստիկ կերպով մը ոմբակոծեցին: Հակառակ այս խիստ ոմբակոծութեանց, Այնթապի Թուրքերը Տօք. Թախրէտտինի, Էօզ Տէմիրի եւ ուրիշ 25-30 աւազանիներու ստորազրութեամբ հետեւեալ իմաստով զրութիւն մը կը գրեն Թուրք Ազգ. Մեծ Ժողովին .—

«Ինն ամիսներէ ի վեր զիմազրոզ Այնթապ քաղաքի ներկայ վիճակը կը խորհինք թէ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը իմացած է: Թափուած արիւնը, քանդուած շէն տուներն ու մարած օճախները սիրտեր կը ճմլեն: Այսօր Այնթապի մէջ մզկիթ մը, դպրոց մը, նոյն իսկ զուլապ պատասպարելու համար խրճիթ մը չէ մնացած եւ այս բոլորը մեր Փրանսական «մանտա»ն մերժելուն համար է:

«Դարերէ ի վեր Թուրքերով բնակուած այս քաղաքը ինչո՞ւ Ֆրանսական կառավարութեան ենթարկուի: Ֆրանսացիք Այնթապի վրայ ի՞նչ իրաւունք ունին: Քաղաքակիրթ աշխարհը, մեր ազգային ազատութեան եւ հայրենիքին

*) Այս զրութիւնները Թուրքեր ազունիներու կամ իրենց կեանքը այս ուղղութեամբ ի սպաս դնող կամաւորներու միջոցաւ կ'առնէին:

***) Հայերու մասին այս զրութիւնները՝ Այնթապի թրքութեան բարոյականը բարձրացնելու համար կը գրուէին:

անկախութեան ի նպաստ թափուած ջանքերուն ինչո՞ւ յարգանքով չի վերաբերուիր: «Մանտա» բառին «Մ»ն իսկ չենք բնդունիր. պատուաւոր մահը ասկէ շատ աւելի նպաստաւոր է մեզի համար: Ռմբակոծութեամբ նահատակուող մեր քոյրերն ու մայրերը թաղած ատեննիս կը յուսանք թէ մարդկութիւնը պիտի միջամտէ Ծրանսացիներու այս հակամարդկային գործերուն: Եթէ մարդկութիւնը լռէ այս անիրաւութեանց, մենք մեր պատանքը փաթթուելով մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը պիտի կուսինք, եւ ամէն զնով այս անիրաւ որոշումը մենք մեր արիւնով պիտի սրբենք:

«Ուստի այս ոճրային արարքներուն վերջ մը տրուելու համար ձեր միջամտութիւնը խնդրելով, կը մնանք... . Եւն. եւն.»:

Դեկտ 10-ին առատ ձիւն իջաւ Այնթապի վրայ: Թուրքեր սկսան պոռալ Հայերու թէ իրենց սպասած ժամանակը հասաւ. ձմեռը պիտի վերջացնէր իրենց յաղթութեան գործը: Ծրանսացիք խիստ կերպով ումբակոծեցին Թիւթիւն խան* ըսուած վայրը եւ զայն գետնին հաւասարցուցին: Այս ումբակոծութեան ազդեցութենէն եւ պայթուցիկ կազի խիստ հոտէն վարի յարկը ապաստանող բնակչութիւնը նուազած եւ ոմանք մեռած էին:

Այս թուականներուն անօթութիւնը սկսաւ ծայր տալ թըրքական քաղաքին մէջ: Այս սովը աւելի ահռելի երեւոյթ մը ստացած էր հաց պահանջող պղտիկներու, կիներու եւ աղջիկներու պոռչուքներէն: Թրքութիւնը հետզհետէ յոյսը կը արելու սկսած էր արտաքին աշխարհէն: Ռմբակոծութիւնը նախկին սաստիկութեամբ կը շարունակուէր:

Դեկտ. 14-ին Թուրքեր քաջալերական գրութիւն մը ստացան Քեազիմ Գարա Պէքիրէն որ Թուրք դիմադրողներու յամառութիւնը քիչ մը եւս ամրապնդեց: Վերոյիշեալը պոռոտախօսութեամբ մը իր Հայկական ճակատին վրայ (Կովկաս) տարած յաղթանակներէն կը ճառէր ուր «ամբողջ Հայութիւնը փճացուցած էր»:

Թուրքեր հետեւեալ իմաստով պատասխան մը կը զրկեն Դեկտ. 15-ին.—

«Թուրքիոյ չէն քաղաքները տեւրակոյտի վերածող ու անոր իսկական տէրերուն մէջ ապրելով, անոր ամէն տեսակ բարիքները վայելող եւ զայն կողոպտելով 40-50 տարիներէ ի վեր մեր գլխուն փորձանք դարձող այս ցեղը չի ճանչցող չկայ: Թրքութեան մեծ ուրախութիւն պատճառող ձեր վերջին յաղթանակը այդ վերքը շոքուցած է: Աստուծոյ օղնութեամբ այլեւս այդ ոճրագործ գազաններու ցեղին վերջին հարուածը տրուած է: Այնթապի հերոսները ձեր պողպատէ բազուկները սեղմելով իրենց յարգանքները կը մատուցանեն»... . Եւայլն:

Դեկտ. 14-ին Քրանսական զօրասիւն մը Սամ քէօյի եւ Պէյլէր պէյի կողմերը արշաւանք մը կատարելով, սչ մէկ բանի

*) Հիյէթը Մէրֆէդիէի որջն էր այս տեղը:

հանդիպեցաւ : Ֆրանսացիք պաշարմամբ հետզհետէ քաղաքը
կը սեղմէին , իսկ թուրքեր ա՛լ աւելի կատաղութեամբ քաղաքը
կ'ամբացնէին :

Չմեռը ձիւնած ըլլալուն , Այնթապի մէջ այսքան բազում
զինուորներն ու փոխադրութեան անասունները կերակրել ան-
կարելի ըլլալուն , ժեներալ Կուպոյի զինուորներուն մէկ մասը
քաշուեցաւ Քիլիս եւ Սաճուր : Թուրքեր այս մեկնումէն ալ
յուսադրուեցան , բայց պաշարումը իր առաջադրուած խստու-
թեամբ պահուած էր . պաշարող զինուորներ բլուրներու վրայ
իսկական ամբոցներ շինած էին , խրամներ եւ անոնց մէջ փո-
րուած նկուղներ , սենեակներ պէտք եղած հանդստութիւնը
կ'ընձեռէին անոնց , ուր կանոնաւոր վառարաններ դրած՝ սեն-
եակները կը տաքցնէին :

Դեկտ. 16-ին Ֆրանսացիք կը ոմբակոծեն Քիւրտ թէփէն ,
Մաղարա Պաշըն եւ Ֆըրգան :

Թուրքեր նկատելով որ անօթութիւնը սկսեր է մեծ համե-
մատութիւններ ստանալ , բոլոր վաճառականներու մօտ գրտ-
նուած պիստակն ու չամիչը կը դնեն եւ մթերանոցի մը մէջ
կը զետեղեն : Իրենց զինուորներուն օրական 100 տիրհէմ չամիչ
եւ պիստակ միայն կուտային : Իսկ ժողովուրդը անօթութենէն
այլեւս խելքը կորսնցուցած ամէն օր Հիյէթի Մէրքէզիյէյի
առջեւ ներկայանալով «անօթի ենք» կը պոռային :

Ժողովուրդին այս վիճակը Չիթճի Ֆէրիտ հետեւեալ կեր-
պով կը նկարագրէ թուրք արտաքին ոյժերուն :—

Դեկտ. 16/17, Երկրորդ Չօրաբաթնի Հրամանատարութեան ,

«Ձրկանքներ , աւերակոյտեր ամէն օր հազար տեսակ ողբալի տեսա-
րաններ , դանազան պատկերներ , նահատակներու մարմիններ , ահազդեցիկ ,
քստմնեցուցիչ ձայներով եւ ողբերով իրենց վերջին շունչը փչողներ , օտքը ,
թեւը , բազուկը թռած (ու անկէ վերջ մեռած) զինուորներու այս ախուր ու
սրտաճմրիկ դէպքերուն ականատես վկայ դարձող Այնթապիներ իրենց հե-
տապնդած նպատակին հասնելու համար այս բոլորին ժպտերես կ'ընդառա-
ջեն : Մեր նպատակը՝ աղղ , կրօնք , պատիւ եւ անկախութիւն է , եւ այդ
պիտի ըլլայ :

Այս նպատակին համար կամեցաւ , եւ իր կեանքը առ ոչինչ զրաւ ,
ոչ մէկ բան խորհեցաւ : Վերջին այս ճակատագրական բոստներուն ինքզինք
չկորսնցուց , բարոյական կորովը բարձրացուց , ձեռքերը երկինք վերցու-
ցած ախրամած սրտով մը իր Աստուծմէն օգնութիւն խնդրեց : Եւ արցունքոտ
աչքերը արեւելք եւ հիւսիս դարձնելով իր կրօնակիցներէն օգնութիւն կը
խնդրէ : Մերկութեան ժամը հասած է թէեւ , բայց «համբերեցէ՛ք , քիչ
մը եւս յարատեւեցէ՛ք» ըսելով զիրար կ'ամբապնդեն : Եւ իւրաքանչիւրը
հսկայ մը դարձած՝ թշնամի յարձակումները ետ կը մղէ այն աստիճան
կատաղութեամբ որ կ'ուզեն իրենց ահռանքովը զանոնք խեղդել եւ կ'որո-
շեն «անկախութիւն կամ մահ» :

Ահա այսքան վիշտերն ու փորձանքները իրեն համար երջանկութիւն համարող ափ մը թրքութիւնը ուրիշ վատնդի մը ենթարկուած է, որուն դէմ դնել մարդկային կարողութենէ վեր է եւ որ կը կոչուի ափօքուփօն: Ահաւասիկ մեր անսոսան աւիւծներու կամքին եւ յարատեւութեան արդելք հանդիսացող պատճառը, որով առ առաւելն եօթն օրուան ուտելիք մնացած է ու անկէ վերջ ամբողջ փափաքներն ու յոյսերը մարած պիտի ըլլան եւ միմիայն Աստուծոյ օգնութիւն սպասող, դժբախտ մարդիկ, տարաբախտ որբեր եւ որբուհիներ, անմեղ մանուկներ, ծերեր եւ ատոնց զլուին ալ քաղաքը ինն ամիսներէ ի վեր անարժանարար քաղաքը կառավարելու կոչուած մարմինէ մը դատ ոչինչ պիտի մնայ:

Յուսախար եղած, յարատեւութեամբ, կամքով եւ Աստուծոյ օգնութեամբը գործը մինչեւ այս տասիճանի բերող մարմին մը, որ մահը իրեն համար պատիւ կը սեպէ, եւ եթէ կարելի ըլլայ պաշարեալներուն ու կոռուողներուն համար իր մարմնոյն անդամները կարելով անոնց իրբեւ սնունդ պարգեւելով պաշտպանութեան գործին ժամանակ մը եւս յարատեւելուն յօտարող եւ այս օրերը տեսնելու դժբախտութիւնն ունեցող մարմին մը, որ ձենէ վերջին խնդրանք մը ունի — այս շարթուս մէջ պաշարման գիծը ճեղքել եւ ձենէ սպասուած ռազմամթերքն ու պարէնը մեզի հասցընելով ազգային պատիւը փրկել:

Ասկէ աւելին ընելու անկարող այս մարմինը այսքան նիւթական եւ բարոյական դժուարութեան առջեւ ուրիշ բան չունի ընելիք բայց եթէ ամբողջ պատասխանատուութիւնը դուրսը գտնուող կրօնակից եղբայրներու եւ անոնց պատասխանատու պաշտօնատարներու վրայ ձգելով՝ Աստուծոյ առջ ճերմակերես ելլել»^{*}

Նախագահ «Հիյէթի Մէրքէզիէյի»
ՖէրիՏ

Դեկտ. 18 — Փետր. 9

Դեկտ. 18-ին Կուպօ կը մեկնի իր բանակով, որպէսզի Հայէպի հարաւային արեւմուտքը կարգ մը խլրտումներու առջեւն առնէ: Այսպէս Կուպոյի գալէն առաջուան կացութիւնը տիրեց պաշարեալ բանակին մէջ: Այս բանն էր որ թուրքերուն քաջալերութիւն տուաւ նոր յարձակումներ փորձելու:

Չմեռուան ցուրտը բաւական նեղութիւն պատճառեց Ֆրանսացի զինուորներուն, մանաւանդ Սենեկայցի զինուորներուն, որոնք իրենց կեանքին մէջ ձիւն չէին տեսած, կը սարսափէին այս ճերմակ պաղ նիւթէն: Ոմանք մատով անոր համը նայելու փորձեր կ'ընէին: Յուրտը ամենէն շատ ատոնց կը վնասէր, «ձմրուկ»էն (խրլթ?) չէին կրնար քալել: Ֆրանսացի բժիշկներ

^{*} Տարագրութեան շրջանին անօթութենէ կմախտցած Հայեր զիշերը փողոցները մեռան եւ չուներու կեր եղան, օրական 100-150 մեռեալներ, անօթութենէ մեռած ընտանիքներ թուրք թաղապետութեան աղբանոց կառքերովը թափուեցան: Օր մը իր մօր չորցած ծիծերէն կախուած մօր եւ զաւկի ու անոնց մօտ երկու դեռարոյս մանկախներու իրենց առջեւ թրջած աման մը թեփի մօտ կծկտած ու անչնչացած մարմինները տեսայ:

ասոր առջեւն առնելու համար ամբողջ զինուորներուն պարտա-
զիր կրէսսած ընել տուին . անաստողներուն բանտարկութեան
պատիժ տուին : Կրէսսածը* լաւ արգիւնք տուաւ , որով այս
վտանգին առաջն առնուեցաւ :

Դեկտ . 18-ին Թուրքեր , քաղաքէն կը պատրաստուին ,
դուրսէն եկած յարձակման մը օգնելու համար , բայց յուսա-
խար ըլլալով կը վերադառնան : Երկրորդ անգամ կը լսեն թէ
դուրսէն յարձակում մը պիտի գործուի Դեկտ . 19-ի գիշերը ,
մինչեւ առաւօտ կ'սպասեն եւ յուսախար կը վերադառնան ,
մինչդեռ այս ատենները Թուրքեր իսկապէս Քէնան Պէյի հրա-
մանին տակ կ'սպասէին Փրանսական «գօնվուա»յի մեկնումին
որպէսզի յարձակման սկսէին :

Ժեներալ Կուպօ իր ոյժերով Դեկտ . 18-ին Այնթապէն
կ'ելլէ , իսկ 19-ի գիշերը մինչեւ առաւօտ սպասող Թուրքեր
առտուան գէժ միայն կը լսեն իրենց ուժակոծող թնդանօթներ-
ու ձայները : Լուսարացէն առաջ դուրսի յառաջացող Թուրքեր
մինչեւ Պէյլէր Պէյի եւ Նիզիպի ճամբուն միջեւ գտնուող Փրան-
սական զիրքերուն կը մօտենան գիշերուան մթութենէն օգ-
տուած , բայց Փրանսական թնդանօթներու եւ մէթրայէօզի
կրակներուն շնորհիւ ետ կը մղուին , եւ խումբ խումբ կը քա-
չուին հիւսիս եւ հիւսիսային արեւելք : Փրանսացիք այս կռի-
ւէն ծակի մը մէջ պահուած Տ կանոնաւոր զինուոր կը գերեն
որոնց մին սպայ մըն էր : Փրանսացի դէտեր Մարաշի ճամբան
եւ Իպրէհիմիի բարձունքը կարգ մը խլրատումներ կը նշմարեն ,
Ժամը 2-4 (ը . ե .) Թուրքեր հիւսիսային արեւմտեան բաժնին
վրայ 300 ումբ կ'արձակեն : Փրանսացիք նկատելով որ գի-
շերուան յարձակում մը կը պատրաստուի Չիթճիի խարաֆի
եւ Հաճի Պապայի վրայ , օգնական ոյժեր կը ղրկեն , բայց
գիշերը պարբերական հրացանաձգութիւններէ զատ ուրիշ դէպք
մը չի պատահիր : Գերի բռնուած սղան կը պատմէ որ Փրանսա-
կան զիրքերու վրայ յարձակողը Քէնան Պէյն էր որ վերջէն
կրկին կազմակերպուած եւ իրեն կեդրոն ընտրած էր Սու Պօ-
ղազըն :

Դեկտ . 20-ին յարձակողները անոր ձիաւորներն էին , իսկ
քաղաքին Թուրքերը երկու անգամ յուսախար ընող խնդրին
պատճառը հիմա կը հասկցուէր : Քէնան Պէյի օգնութեան փու-
թացող Մարաշի բանակը երկու օր ուշացած էր եւ ահա անոր

*) Կրէսսածի նիւթը հալած ճարպն էր , զոր կարելի էր մտրթուած ոչխար-
ներէն հայթայթել :

համար է որ Թուրքերու յարձակումը Դեկտ. 20-ին յետաձգուած էր: Քէնան Պէյի տրամադրութեան տակ գտնուող սյժը ներկայիս 15,000 էր: Նա ունէր նաեւ իր տրամադրութեան տակ 8 Թնդանօթներ: 18-20 «Թէնքեր», Փրանսացիներու խմաց կուտային թէ արձակուած ռումբերու կտորուանքներէն հիւանդանոցի վիրաւորեալները դարձեալ կը վիրաւորուէին:

Դեկտ. 22-ին Փրանսական օդանաւ մը կը հաղորդէ, որ Թուրքեր Տիւրիւկի, Գայա Հիւյիւկի, Էթէպէկի եւ Սու Պօղազի շրջակայքը շատ խճողուած կը գտնուէին: Ուստի նոր վերադարձած «գօնվուա»յի զինուորներով սրոշուեցաւ դէպի այդ կողմերը արչաւանք մը կատարել: Զօրասիւնը երկու մասի բաժնուած՝ մին Մարաշի ճամբան Տիւրիւկի, Գարա Հիւյիւկի, Էթէպէկի թշնամւոյն նահանջի գիծը պիտի կտրէր, իսկ միւսը՝ Կօէլլիւճէյէն, Սու Պօղազէն, Պէտիր քէօյէն, Էթէպէկէն հիւսիսային արեւելք թշնամւոյն փախուստը պիտի արգիլէր:

Այս երկու զօրասիւնները իրարու պիտի հանդիպէին Էթէպէկի մէջ: Առաջինը ճամբայ կ'ելլէ եւ քանի մը տեղեր Թուրք կանոնաւոր զինուորներով բախումներ ունենալէ վերջ կը հասնի Էթէպէկ, իսկ միւսը կ'ստիպուի Սու պօղազը հարաւային կողմի բլուրներէն արձակուած Թուրք Թնդանօթի հարուածներու տակ երկու ժամ ուշանալ, որով Փրանսական երկու զօրասիւններ սրոշեալ ժամանակին չեն կրնար իրարու միանալ, իսկ Թուրքեր այս ժամանակամիջոցը օգտագործելով պաշարուելու վտանգէն խուսափելով կը նահանջեն դէպի հիւսիսային արեւելք: Երկու զօրարանակներ հետեւեալ գիշեր կը վերադառնան Այնթապ:

Դեկտ. 23-ին Հայեր յարձակումով գրաւել կը փորձեն Թրանսվերսալի հարաւային ծայրը գտնուող Սիմոն Աղայի հրազային շրջակայքը գտնուող զինետուններն ու շէնքերը: Փրանսացիք ծանր ռումբերով սկսան ծեծել այս շէնքերը, Թուրքեր մտած էին վրան գոց խորունկ փոսերու մէջ: Ռմբակոծութեան ազդեցութենէն սմանք կ'ուզեն փախչիլ պղտիկ նրբանցքէ մը ոստոստելով: Հայեր յարմար դիրքէ մը ասոնց շուքը կը տեսնեն (իրիկուան դէմ էր), որովհետեւ իրարու ետեւ շարուած կարգով կը փախչէին, իրենց շուքը դիրենք կը մատնէր: Հայեր այդ կէտը բռնեցին եւ քանի մը չէթէներ ոստումի փորձերուն մէջ դարնուելով՝ առջեւի խրամին մէջ տապալեցան: Թուրքեր այս փախչողները արգիլելու համար սկսան անցքին առաջամասը «մէթրայէօ»ի սպառնալիքին տակ առնել: Ռմբակոծութիւնը դադրելէ վերջ Հայեր մտան ներս, դիրք բռնելիք տեղ չկար: Շէնքին ետեւի մասը բոլորովին բացուած էր,

ետեւի կողմէն Թուրք «մէթրայէօղ»ի սպառնալիքին տակ կը գտնուէր: Թուրքեր սկսան խրամներէն խուժել, Հայեր կուրծք կուրծքի տուած քանի մը Թուրքեր սպաննելէ վերջ կրկին քաշուեցան իրենց դիրքերը:*

Դեկտ. 26-ին 17-րդ «գօնվուա»ն Այնթապէն կ'ելլէ շատ փոքր ոյժով մը: Հազիւ թէ վերջին կառքերը Այնթապէն դուրս ելած էին, Թուրքեր սկսան խլրախլ Տիւլիւք Պապայի եւ Պէյլէր Պէյի շրջակայքը:

Դեկտ. 27-ին Թուրքեր իրենց ամենամեծ ճիւղը կը թափեն Փրանսական պաշարման գիծերուն վրայ, զանոնք ճեղքելուն պատակաւ: Իրենց բոլոր միջոցները ի գործ դրած էին եւ քանի մը օրերէ ի վեր պատրաստութիւններ տեսնուած էին, մանաւանդ Մարաշի կողմերէ 15-նոց թնդանօթ մը բերած եւ Մարաշի ճամբուն կողմը տեղաւորած էին: Յարձակումն սկսաւ գրեթէ ամէն կողմերէն: Թուրքեր առաջին անգամ ըլլալով հարաւային կողմէն յարձակում գործեցին Ղուրպան Պապայի եւ շրջակայքին վրայ. ամբողջ պատերազմի շրջանին գրեթէ այդ դիրքերէն չէին յարձակած:** Փրանսացիք այդ կէտէն իրենք զիրենք ապահով զգալով պէտք եղածին չափ չէին ամբարցուցած, միւս կողմէն «գօնվուա»յին մեկնումովը այդ թեւը շատ տկարացած կ'ենթադրէին Թուրքեր: Ամենագէշն այն էր որ Փրանսական կարեւոր մարտկոցներ այդ կողմն էին եւ թրքական մարտկոցը անոնց վրայ կ'իշխէր: Ամբողջ օրը թրքական թնդանօթները ծեծեցին Փրանսական մարտկոցները եւ թնդանօթ մըն ալ փճացուցին: Վերոյիշեալ դիրքերուն համար պէտք եղած օգնական ոյժը «գօնվուա»յի մեկնումին պատճառաւ պակասած էր: Փրանսացիք պաշարեալներու նեղ դրութիւնը հասկցած եւ ոեւէ կերպով պաշարման գիծը ճեղքել տալ իրենց գործին չէր դար, մանաւանդ վերջնական յաջողութեան շատ մօտեցած մէկ վայրկեանին ոեւէ անյաջողութիւն ամիսներու աշխատանքը ի դերեւ պիտի հանէր եւ աւելի մեծ դոհողութիւններու դուռ պիտի բանար: Ուստի բանակի ամբողջ մնացողները, կառապաններ, խոհարարներ, դրագիրներ, զէն-

*) Այս յարձակումէն ամենէն առաջ ներս մտնող Հայ պատանին, հազիւ 18-20 տարեկան, խրամին բերանը պահակ կեցող Թուրքք սպաննելէ վերջ կը վերադառնայ հայկական պատնէշը գոհ տալով իր գլխարկը զոր թրքական մէթրայէօղի մը զնդակը թոցուցած էր: Այս տարարախտ պատանին վերջէն արկածով մը Հալէպի մէջ վախճանեցաւ:

**) Գարա թաշի կողմէն էր այս յարձակումը, իսկ թնդանօթները զետեղուած էին բլուրներուն վրայ:

քի տակ առնուելով՝ անմիջապէս զրկուեցան վերոյիշեալ կէտերը : Ֆրանսացիք լաւ պաշտպանուեցան :

Այս օրը շատ ձախորդ օր մը եղաւ թէ՛ Հայերուն եւ թէ՛ Ֆրանսացիներուն համար : Հայեր ժամը 3-ին (ը. ե.) կէսօրէ վերջ արձակուած 15-նոց ուժմբէ մը մեծ կորուստ տուին :

Սաաթճեաններու տան վրայ ինկած ուժմբէն վերջ այս երկրորդն էր , որ անկէ շատ աւելի սարսափելի էր :

Ամբողջ Այնթապի պատերազմի տեւողութեան շրջանին թրքական երկու ուժքեր միայն մեծ կորուստ տուին Հայերուն , մին Սաաթճեաններու տան մէջ ինկածն էր , որմէ 1 զոհ եւ 6 վիրաւորներ ունեցանք , իսկ միւսը վերոյիշեալը որ Ադեօլ շուկայի մէջ Արըճըեաններու տան շրջակայքը ինկաւ :

Նախապէս Հայեր զգուշութեամբ կը վարուէին : Օրինակ՝ երբ թուրք ուժակոծութիւնը կ'սկսէր , անոնց ուժքերը նախ մի քանի հաս քաղաքէն դուրս տեղեր կ'իյնային ու անկից վերջն էր որ անոնք կը յաջողէին Հայկական քաղաքին դանազան կէտերը ձեծել , ըստ դիպուածի : Ուրեմն քաղաքէն դուրս ինկող ուժքը մեզի համար ազդանշան մը կ'ըլլար եւ մենք կ'ապաստանէինք վարի յարկերը : Ռմբակոծութիւնը դադրելէ վերջ կ'ելլէինք դուրս : Այս անգամ , հակառակ տրուած ազդանշանին , կարեւորութիւն տուող չէր եղած եւ ահա ուժքը կ'իյնայ եւ մեզի կը պատճառէ 4 զոհ եւ 16-ի մօտ վիրաւորներ : Զոհերուն մէջ կը գանուէին՝ Սողոմոն Գապագեան , Գասպար Անտոնեան , Սահակ անուն մէկը եւ կին մը : Վիրաւորեալներ փոխադրուեցան հիւանդանոց իսկ զոհերը թաղուեցան պարտ ու պատշաճ կերպով :

Քաղաքը յանձնուելէ վերջ՝ թուրքեր վերոյիշեալին նման 3-4 դէպքեր պատմեցին , որոնք իսկապէս քստմնեցուցիչ էին : Պատմեցին որ շէնքի մը վլատակին տակ տան մը ամբողջ բնակչութիւնը ողջ ողջ թաղուած էր : Այս տեսակ դէպքեր շատ պատահած էին թրքական քաղաքին մէջ , բայց իրենց շատ աւելի սարսափ ու վնաս պատճառած էր բերդի ջրփոսին մէջ ինկած 15·5-նոց ուժքը , ուրկէ թաղելու համար տոպրակներու մէջ փոխադրած էին 40 մարդու թեւեր , ոտքեր եւ գլուխներ , իրրեւ մսի կտորներ : Յիշեալ ուժքին ինկած տեղը տեսած եմ անձամբ եւ անհաւատալի կուզայ մարդուս , այդ կէտը նշանառութեամբ զարնել : Թուրքեր հին բերդի արեւելեան կողմի խրամին մէջ պազար կ'ընեն : Երեւակայեցէք այդ հոծ բազմութեան մէջ ինկող ուժքի մը յառաջ բերելիք վնասը : Երկրորդ 15·5-նոցը մեծ ջարդ մը տուած էր Պուղտայ պազարի մէջ , ճիշտ այն տեղը ուր Ապրիլ 1-ի օրը Հայ երիտասարդ մը դնդակա-

հարած էին: Ռուսերը կ'իյնայ ցորենի դէզի մը մէջ որուն շուրջ խոնուած մարդիկ կային: Այդ մարդոց թեւերն ու ոտքերը կը հաւաքեն Սաղոսնճը ըսուած շուկայէն: Երբօրդ մը կ'իյնայ Իքի Գափուլու խանին մէջ եւ մէկ անգամէն անոր ախոռին մէջ ապաստանող բազմութենէն 5 հոգի կը մեռնէ եւ բազմաթիւ վիրաւորներ կուտայ: Չորրորդ մը կ'իյնայ Քիւքճի խանը, ուր շատ ապահով կարծուած տեղեր բաւական կորուստ կը պատճառեն թուրքերուն:

Այս պղտիկ շեղումն ընելէ վերջ գանք մեր պատմութեան շարունակութեան:

Թրքական ուրիշ ուսմբ մը կը կին այսօր Ամերիկեան Գոլէճի հիւսիսային ճակատը կը բանայ եւ ուր ռազմամթերքի մեծ տէքօ մը կրակի կուտայ: Ժամէ մը աւելի կը տեւէ այս հրդեհը որ կ'այրէ մեծ ոստումներով եւ ճայթիւններով ուսմբեր, փամփուշաներ, եւ այս ոմբակոծութիւնը կը տեւէ մինչեւ ժամը 6:30 (ը. ե.), վերջին ուսմբը 5 Սենեկալցիներ կը վիրաւորէ ծանրապէս եւ մէյ մըն ալ՝ դամանտան Կէօցը որ երկուօր վերջ կը մեռնի:

Ժամը 7-ին (ը. ե.) երկու թրքական յարձակումներ, մին հիւսիսային ճակատէն, միւսը Սաճուրի հովտէն ամլութեան դատապարտուեցան: Թուրքերու նպատակն էր գանաղան կէտերէ զբաղեցնելով ամենատկար կողմէն պաշարումը ճեղքել, բայց չյաջողեցան, շնորհիւ անթել հեռագրաւ կանչուած «գօնվուա»յի զինուորներուն, որոնք իրենց կառքերը Ազճէ Գօյուն ձգելով 26 ժամուան մէջ առանց հանգստանալու 70 քիլօմէթր ճամբայ կտրած էին: Ասոնց երեւումը փախուստի մասնած էր թուրքերը որոնք, երկրին աւելի ծանօթ քան Ֆրանսացիք, կտրած էին իրենց թնդանօթներով միասին չորս ժամուան մէջ այնքան հեռաւորութիւն որքան պէտք էր Ֆրանսացիներուն համար 40 քիլօմէթր հեռաւորութեան մը հասնելու համար:

Թուրքեր այս կռիւներուն 50-ի մօտ դիակներ թողած էին Ֆրանսական զիծերուն առջեւ եւ առնուած տեղեկութեան մը համաձայն՝ 400 վիրաւորներ փոխադրեր էին Պէտիր քէօյէն այդ օր ու անոր յաջորդող հետեւեալ օրը:

Թուրքեր մինչեւ յարձակումին կէսը կրկին պատրաստութեամբ զբաղեցան: Անոնք հողեվարքի մէջ գալարուող մէկու մը վերջին գալարումները կ'ապրէին:

«Գօնվուա»ն Դեկտ. 30-ին զրկուեցաւ, որ Յունվ. 3-ին կըցաւ վերադառնալ ճիւններու մէջէն մեծ դժուարութիւններով: Այս «գօնվուա»յով եկող Սենեկալցի զինուորներէն 60 հատին

ոտքերը սառած էին ցուրտի սաստկութենէն: Անոնց դարմանումին համար բաւական նեղութիւն քաշուեցաւ:*

Այս թուականներուն թրքական քաղաքին վիճակը հետըզհետէ ահռելի դարձած էր. ամէն մարդ իր ունեցած պարէնը մեծ խնայողութեամբ ուտելէ վերջը լմնցուցած էր: Մասնաւոր յանձնախումբ մը տուները պտտած եւ մաս մը ուտելիքներ ձեռք ձգելէ վերջ, մնացածները տեղ մը հաւաքած էր եւ շատ քիչ քանակութեամբ կը բաշխէր պաշարեալներու: Միւս կողմէն թուրքեր շարունակ օգնութեան կոչերով արտաքին ոյժերէ վերջնական բան մը կ'սպասէին: Քաղաքին ոմրակոծութիւնը նոյն սաստկութեամբ կը շարունակուէր:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Թուրքերուն յուսահատական կացութիւնը եւ Ադերսական նամակներ

Յունվ. 6-7-ին էօզ Տէմիրն ու քանի մը երեւելիներ հետեւեալ իմաստով գրութիւն մը ղրկած էին 2-րդ զօրաբանակի հրամանատար Սէլահէտինի:—

«Մեր ներկայ պաշարը իւրաքանչիւր անհատի օրական 50 տիրէճմ, իսկ զինուորներուն 100-ական տիրէճմ տալով հազիւ 5 օր կրնայ բաւել, իսկ եթէ չամիչ, պիտտակ եւ զանազան կենդանիներու միսն ալ հաշուի առնենք, 15 օր պիտի կրնանք ղրմանալ: Այս ժամանակամիջոցէն վերջ ժամ մը իսկ ղրմագրել անկարելի է, մինչեւ այս ատեն վերջնական զինուորական գործունէութեամբ մը մեզ փրկելնիդ յանուն թրքութեան, հայրենասիրութեան եւ Մահմետականութեան կը խնդրենք եւ կը պազատինք»:

Սէլահէտին Պէյ այս գրութեան հետեւեալ իմաստով կը պատասխանէ:—

«Թշնամի գիծերը քննեցինք եւ մեր կարծածէն շատ աւելի զօրաւոր դասնք: Մեր Դեկ. 27 թուականու կատարած յարձակումը Հաճի Պապայի կողմէն թշնամին անակնկալի բերաւ: Այս կէտը թշնամին ամենատար կողմն էր: Բայց մեր զինուորներուն թուլութիւնն ու ակարութիւնը մեզ անյաջողութեան մատնեցին: Մեր տրամադրութեան տակ դանուած այս զինուորներով զործ տեսնել անկարելի է: Թշնամին իր ամբողջ ուշադրութիւնը հիմա այդ կէտին դարձուցեր է ուր մեր կողմէն սեւէ մի ձեռնարկ կրկին անյաջողութեան պիտի մատնուի, բայց եւ այնպէս փորձ մը եւս ընելու որոշումը տուինք, քանի որ թշնամի «զօնվուա»ն այսօր ճամբայ ելաւ, բայց մինչեւ մեր կազմակերպուելը մի քանի օր պիտի ուշանայ: Միւս կող-

*) Այս թուականին նոր Ազդ. Միութիւնը ընտրուեցաւ հետեւեալներէ.— Տօքթ. Յովսէփ Պէյզեան, Տօքթ. Գ. Սարգիսեան, Լ. Յ. Լեւոնեան, Ա. Գալէմքեարեան, Կ. Գարդտեան, Կ. Քիւրէճեան, Ն. Մեսրոպեան, Մ. Արսլանեան, Ն. Ֆրսթրգճեան: Նոր Ազդ. Միութիւնը շատ քիչ փոփոխութեամբ իր կառավարական կազմը կրկին վերահաստատեց:

մէ անհատներու վրայ բեռցնելով՝ մաս մը պաշար ներմուծելու պիտի աշխատինք զիշերները, բայց եւ այնպէս կրկին կ'ըսեմ թէ այս զինուորներով կարուկ բան մը ընել անկարելի է:

Ես ձեզի հիմա մեր կացութիւնը պարզեցի, մնամ...» եւ այլն:

ՍԷԼԱՀԷՏՏԻՆ

Յունվ. 8-ին նոր Ազգ. Միութեան ամսական պիւլտօճէն հետեւեալ կերպով կազմուեցաւ.— Զինուորական՝ 600 Օսմ. հնչուն սակի, ազքատներու պարէնաւորման համար՝ 1300, պաշտօնէութեան թոշակ՝ 100, կրթական գործին՝ 150, այլեւայլ ծախս՝ 50: Գումար՝ 2,200 Օսմ. հնչուն սակի:

Հաշիւներու մասին, զիրքս չխճողելու համար՝ իրրեւ ծանօթութիւն հոս կուտանք հետեւեալ տեղեկութիւնը թէ Ապրիլ 1-էն մինչեւ Փետր. 8, Ազգ. Միութեան ձեռքէն անցած գումարը 40,000 Օսմ. հնչուն սակի եղած է: Այս գումարին մեծ մասը իրրեւ նպաստ ընդունուած է Ամերիկեան Կարմիր Խաչէն, Հ. Բ. Ը. Միութենէն, կարգ մը բարեսէր անձերէ եւ Այնթապի մօտիկ թեմերու Առաջնորդարաններէն. նոյնպէս Ֆրանսացիք այս մասին իրենց կարեւոր օժանդակութիւնները բերած են: Այս ծախքերուն մանրամասն հաշիւներն ու հաշուեկշիռները կը գտնուին Տէր Գարեգին Պօղարեանի մօտ:

Յունվ. 10-ին թուրք պաշարեալներ կ'սկսին զինուորներու տրուած հացի ալիւրին մէջ ծիրանի կուտ խառնել, որպէսզի քանի մը օր եւս կարենային պարէնաւորուիլ: Այս տիպի հացը, զոր ուտել անկարելի է, անօթութենէ բռնադատուած թուրք զինուորն ու ժողովուրդը սկսեր էին ուտել: Քանի մը օր վերջ 50-60 հոգի թունաւորուած կը մեռնին: Թուրք բժիշկներ կ'արգիլեն, բայց անօթի ժողովուրդը այս բանը գիտնալով հանդերձ կ'ուտէր: Այսպէս՝ ումբերուն, զնդակներուն, դեղ ու դարմանի չգոյութեան պակաս թողուցածն ալ թունաւորումը կը վերջացնէր: Բայց ծիրանի կուտն ալ լմնցած էր այս ատեն:

Էօզ Տէմիր կրկին Յունվ. 13-14 թուակիր գրութեամբ մը հետեւեալը կը տեղեկացնէ Սէլահէտտինի:—

«Նախորդ գրածներս կը հաստատեմ: Անօթութենէ տառապող այս ժողովուրդին վիճակը զիս շատ կը տխրեցնէ: Ամէն օր պաշտօնատանս առջեւ հաւաքուած «անօթի ենք» պոռացող այրիներու եւ որբերու ճիշերը զիս տակնուվրայ կ'ընեն: Ասոնց տալու համար ծիրանի կուտէ շինուած հացն ալ լմնցաւ: Ժողովուրդին թշուառութիւնը նկարագրել անկարելի է, եւ այս հասարակական վշտի առաջ չի լալ անկարելի է:

Վսեմաշուք Հրամանատարը իմ, տփուռնամ, հիւժոժ եւ մեռնելու ատիճան տկարացած այս հատարակութեան առաջ խղճի խայթ մը զգալու վրայ եմ: Զինուորները զեռ շարաթ մը ուտելիք ունին, բայց ժողովրդեան մօտ բան մը չէ մնացած: Ինչ ընենք, մահուան չափ դառն եղող անձնատուութեան ստորնութիւնը ակննելէ աւելի այս թշուառութիւնք նախա-

պատիւ կը սեպենք: Ձեր կողմէ անուելիք այս վճռական քայլին այլևս ուշացումը մեծ մեղք մըն է: Ինչ որ կ'ուզէք ըրէք, այս մի քանի օրերուս մէջ ձեր վերջին դործողութիւնը կատարեցէք, յազթութիւնը Աստուծոյ է:

Իսկ եթէ ձեր պատրաստութիւնները չեն աւարտած, քաղաքիս համար պատրաստուած պարէնը պաշարման գծին ամենամօտիկ մէկ տեղը դրէք, միւս կողմէն ձեր ուժակոծութեանց պաշտպանութեան տակ մենք յարձակումով մը դուրս կ'ելլենք եւ պարէնն անելով ներս կը մտցնենք: Ուրեմն կամ այս առաջարկս ընդունեցէք, կամ ձեր ղինուորական գործողութեանց սկսեցէք: «Կեանքս ազգիս համար թող զո՛հ ըլլայ»: Ես վստահ եմ որ բարի նպատակի մը իրադարձման համար աշխատողները Աստուծոյ գերութեան պիտի չգատապարտէ, այլ զանոնք պիտի փրկէ:

Ասկէ աւելին սպասել, թէ անօթութեան եւ թէ ալ ձիւնի եւ միւս կողմէն Ֆրանսական օգնական սյօերուն հոս հասնելու հաւանականութեան պատճառաւ անկարելի է, որովհետեւ Ֆրանսական զօրքերու եւ թնդանօթներու Այնթապ ժամանումը ձեր գործը շարաթներով ու ամիսներով ուշացնելու եւ ձեր անյաջողութեան ալ պատճառ պիտի դառնայ: Ուստի այդ պարագազային, քաղաքս ոչ թէ կուտելով այլ անօթութեան պատճառաւ թշնամւոյն պիտի յանձնուի, մնամ յարզանօք...» եւ այլն:

ԷՅՁ ՏԵՄԻՐ

Այս նամակին 14-15 թուակիր պատասխանովը թուրքեր կ'իմանան որ արտաքին սյօեր նախ Ազճէ Գօյունէն Այնթապ ժամանող Ֆրանսական «գօնվուա»ն պիտի դարնեն ու ապա քաղաքին հարաւային կողմէն յարձակում մը պիտի կատարեն:

Յունվ. 16-ին Ֆրանսական օգնաւ մը թուրք քաղաքին վրայ քանի մը տասնեակ ռումբեր ձգեց: Յունվ. 18-ին թուրք քաղաքը ուժակոծուեցաւ: Կէսօրէ վերջ Ազճէ Գօյունի կողմէրէն թնդանօթի ձայներ լսուեցան:

19-րդ «գօնվուա»յի վրայ յարձակում (18-19 Յունվ. 1921): Յունվ. 14-ին Այնթապէն ելլող «գօնվուա»ն շատ սղտիկ սյօով մը 16-17-ին կը հասնի Ազճէ Գօյուն եւ կրկին ճամբայ կ'ելլէ Յունվ. 18-ին:*

Զիւտորներ կէսօրուան մօտ կը հասնին Էքիզ Գույու: Հոն Ֆրանսացի սպան իր դէմ գանուող բլուրներուն վրայ սեւ համազգեստով մարդիկ կը տեսնէ խրամներու մէջ: Մինչեւ այս վայրկեանին ոչ մէկ տեղեկութիւն կրցեր էին ստանալ Ֆրանսացիք, թրքական շարժումի մը կամ հաւանական յարձակումի մը մասին: Այս անգամ թուրքեր շատ զաղանի եւ շատ կանոնաւոր կերպով գործած էին: Սպան անմիջապէս դիւղին մէջ մնացած

*) Այս «գօնվուա»ն դէպի Սաճուր ճամբայ ելած տասն երբ Սազընէն կ'անցնէր, գիւղացիի կերպարանքին տակ ծպտուած թուրք սպաներու կողմէ քննուած էր ճամբէն քանի մը մեթր հեռու դանուող գիւղական տուներու մասնաւոր բացուածքներէն, որով Ֆրանսական սյօի մասին շատ մանրակրկիտ տեղեկութիւններ ստացած էին:

քանի մը դիւզացիները կը հարցուփորձէ այդ եռուզեռու մարդոց մասին: Անոնք կը պատասխանեն որ Թուրք կանոնաւոր զինուորներ են որոնք երեք խումբի բաժնուած են եւ իւրաքանչիւր խումբ 200 մարդոցմէ բաղկացած է: Մինչդեռ թրքական ոյժերը ասկէ շատ աւելի բաղմաթիւ էին, մօտաւորապէս 4-5,000 հոգի: Ֆրանսական յառաջապահներ այդ փոքր կարծուած ոյժին վրայ յարձակում մը կը փորձեն, իսկ կողմնակի մէթրայէօղի կրակին առաջ կ'ստիպուին գանուած տեղերին դիրք բռնել: Ճիշտ այս ատեն թշնամի մարտկոցը կ'սկսի մեծ կատաղութեամբ ոմբակոծել «գօնվուա»ն, եւ միւս կողմէ Սաճուրի ձորին մէջ պահուած զինուորներ կը յարձակին Ֆրանսացիներու վրայ: Այս կացութեան վրայ «գօնվուա»յի հրամանատարը կ'որոշէ ամբողջ ոյժերը իր շուրջ հաւաքել ու այդպիսով դիմադրել թշնամիին: Յառաջապահներու կը հրամայէ կասեցնել «գօնվուա»ն եւ հաւաքել ամբողջ պարէնաբարձ կառքերն ու կենդանիները լքել Գույուլի արեւմտեան կողմի դաշտին մէջ, եւ զինուորները շուրջանակի խրամներու մէջ կը մտցնէ ամէն կողմերէն գալիք յարձակման մը դիմադրելու համար: Միւս կողմէն բանրերներ կ'ուղարկէ Այնթապ եւ Սաճուր օգնութիւն խնդրելու համար: Բայց այս ամփոփումն ու կարգադրութիւնը ի գլուխ հանելու համար 1200 մեթրէ աւելի երկարութիւն ունեցող «գօնվուա»ն մեծ կորուստներ կը կրէ, ցեխէ եւ ճահճախուտէ, եւ միւս կողմէ թշնամի թնդանօթ ումբերէն: Ազատուած կենդանիներ, անշարժ կառքեր տեղ տեղ խճողումներ եւ խուճապներ պատճառեցին «գօնվուա»յի շրջթայի գանազան մասերուն մէջ:

«Գօնվուա»յի հիւսիսային կողմը 400 Թուրք զինուորներու յարձակումը ետ մղուած էր: Արեւելեան կողմի ոյժերը, որոնք շատ քիչ էին իրենց տասնապատիկէն աւելի բաղմաթիւ թշնամի ուժերուն հիանալի դիմադրութիւն մը ցոյց տուին: «Գօնվուա»յի կեդրոնը առանց պաշտպանութեան մնացած էր, դէպի այդ յառաջացող Քէմալական ոյժերուն Ֆրանսացիք ճիշտ ժամանակին հասնող պզտիկ ոյժով մը եւ «մէթրայէօղի» խումբով մը դէմ դրած էին եւ անոնց յառաջխաղացքը կասեցուցած էին:

Ուստի ամփոփուելու գործողութիւնը եւ շուրջանակի Ֆրանսական ոյժերու դիրք բռնելու գործողութիւնը հազիւ մինչեւ գիշեր մեծ դժուարութեամբ և դժողութեամբ ի գլուխ հանուած էր, նոյն իսկ կարգ մը կէտերու մէջ Թուրքեր եւ Ֆրանսացիներ իրար խառնուած՝ սուրնով կուրծք կուրծքի, կոկորդ կոկորդի կուր մղած էին, եւ Թուրքերը պարտութեան մատ-

նուած էին : Գիշերուան ժամը 10-ին Թուրքեր Փրանսական այս
զօրաւոր զիմադրութեան վրայ լուած էին : Այդ պարագային
«զօնվուա»յի հրամանատարը Քնալ Տէմար բոլոր սպաները
իր շուրջ հաւաքելով կ'որոշէ մինչեւ առաւօտ տեղւոյն վրայ
սպասել, քանի որ գիշերային հետազօտութիւն մը իրենց այն
համոզումը տուած էր, որ յառաջանալ անկարելի է, քանի որ
թշնամի մեծ ոյժեր զիրենք պաշարած էին ամէն կողմերէ :

Գիշերը հանդարտ կ'անցնի, «զօնվուա»յի բեռները զետե-
ղած էին կեդրոնը ցեխերու մէջ էջիզ Գուլուլի արեւմտեան
կողմի դաշտին մէջ : Իսկ փոխադրութեան դործին ծառայող
«սիվիլ»ներ, որոնց բոլորն ալ դրեթէ Հայեր էին, 5-600 հոգի,
կ'ապաստանին ձիւնէն եւ բուքէն պատուարուելու համար էջիզ
Գուլուլի տնակներուն մէջ, ոմանք ալ իրենց բեռներուն եւ
կառքերուն մէջ : Այդ սաստիկ ցուրտին, մինչեւ առաւօտ սպա-
սեր էին : Միակ սփոփիչ կէտ մը այս բոլոր ձախորդութեանց
մէջ այն էր, որ Թուրք ռումբեր, որոնք հազարներով կ'իյնա-
յին բեռներու եւ կառքերու մէջ, ցեխի եւ ջուրի պատճառաւ
չէին պայթեր շատ անգամներ : Այս դործին կը նպաստէր նաեւ
անոնց դործածած ռումբերուն հին ըլլալը : Երբ էջիզ Գուլուլի
մէջ այս դէպքերը կը պատահէին, Փրանսական օդանաւ մը
Յունվ. 19-ին ժամը 3-ին (ը. ե.) «զօնվուա»յին էջիզ Գու-
լուլի կողմերը բռնուած ըլլալը իմաց տուաւ, բայց թրքական
ոյժերու մասին սխալ տեղեկութիւն մը տուաւ ըսելով թէ շատ
քիչ են, այսինքն մօտաւորապէս 600 հոգի, ուստի Այնթապի
Փրանսական զօրաց հրամանատարութիւնը այսքան ոյժ մը
վտանգաւոր չտեսաւ : Միմիայն որոշեց Յունվ. 19-ի առտուն
կանուխ Նաֆազի կիրճի բարձունքները բռնել : Սակայն կէս
գիշերին անթել հեռադրով մը իմացաւ որ թրքական ուժերը
կարծուածէն աւելի մեծ են :

Ասոր վրայ հարկ տեսնուեցաւ պաշարեալներու օգնութեան
փութալ, առանց վնաս պատճառելու պաշարման զծի տոկու-
նութեան, որովհետեւ քաղաքին յանձնուելու դործը այլեւս
օրերու խնդիր մը դարձած էր : Ուստի Յունվ. 19-ի առաւօտ
Գուլէճին մէջ զօրասիւն մը կը պատրաստուի գիշերը պաշարման
զծի իւրաքանչիւր բօսթէն կանչուած մաս մը զինուորներով,
որոնք ճամբայ կ'ելլեն ժամը 10:30-ին (ը. ե.) եւ ժամը 2-ին
(ը. ե.) : Այս ոյժը կը հասնի Սազդընի առջեւ եւ հեռազխտակով
կը տեսնէ թրքական երեք թնդանօթներ, որոնց վրայ կ'սկսի
ռմբակոծել, օգնութեան փութացող ոյժեր կը հասկնան որ
«զօնվուա»ն դեռ կը զիմադրէ, ուրեմն այլեւս զանոնք փրկել
զիւրին էր : Թուրքեր այս օգնութեան ոյժերը տեսնելով կը նա-

հանջեն, ձիաւորները դէպի արեւմուտք, թնդանօթներն ու չէթէները դէպի արեւելք, ժամը 4-ին (ը. ե.) երկու ոյժեր իրարու կը միանան եւ ժամը 6-ին (ը. ե.) երկուքը մէկէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Այնթապ ուր կը հասնին ժամը 8:30-ին (ը. ե.) գիշերը:

Ֆրանսացիք գիշերը երբ էքիզ Գուլույէն ճամբայ կ'ելլեն թուրք կռուողները խաբելու համար զանազան կէտերու մէջ խարոյկներ կը վառեն: Թուրքեր անոնց շուրջ տաքցող զինուորներ կան կարծելով, անոնց վրայ ահուկի հրացանածղութիւն մը կը կատարեն: Ֆրանսացիք իրենց միացեալ ոյժերով դէպի Այնթապ էքիզ Գուլույէն հեռանալէ վերջ թուրքեր իրենց յարձակումները գեռ կը շարունակէին վառող խարոյկներու վրայ:

Ֆրանսացիք այս կռիւէն ունեցան 32 մեռեալ եւ 109 վիրաւորներ, որոնց 9-ը սպաներ էին, 193 կենդանի, մեռած կամ վիրաւորուած, 42 կառքեր, թնդանօթներ խորտակուած, զորսւքեր էին:

Թուրքեր այս անյաջողութենէ վերջ քաշուեցան Սու Պօզազի, Պէյի քէօյի, Գարա Հիւյիւկի եւ էթէպէկի կողմերը, իսկ Այնթապէն շարունակ օդնութեան աղաղակներ կը հասնէին իրենց: Թուրքեր կրկին պաշարման գիծը ճեղքելու համար նոր կազմակերպութիւն մը եւ փորձ մը ընելու որոշումը կուտան:

Յունվ. 21-24 պարբերաբար քաղաքը ոմբակոծուեցաւ: 25-ին թուրքեր Հաճի Պասպայի եւ չըջակայ Ֆրանսական զիրքերը ոմբակոծեցին խոշոր տեսակի թնդանօթներով, որոնք մօտաւորապէս 420 ումբեր արձակեցին: Ֆրանսացիք նկատելով որ թուրքեր միշտ ոմբակոծութենէ վերջ կը ձեռնարկեն յարձակումի, առ ի զգուշութիւն այդ վայրերը աւելի զօրացուցին պահեստի ոյժերով եւ կ'սպասէին գիշերային յարձակման մը, բայց գիշերը լուռ անցաւ ի բաց առեալ քաղաքի եւ արտաքին ոյժերու միջեւ փոխանակուած հրացանածղութիւնները: Այս կերպով թուրքեր իրարու հետ կը յարարէին:

Յունվ. 30-ին «թէնք»երը պղտիկ փորձ մը ըրին քաղաքին վրայ, հասկնալու համար թուրք պաշարեալներուն ոյժը: «թէնք»երը ճամբայ չելած Ֆրանսական 15.5-նոցներն ու 7.5-նոցները սկսան ծեծել թուրք ամբուլթիւնները, մանաւանդ Փըրզան, ուր շատ մը թուրքեր փլատակներու տակ կը թաղուին: Թէնքերը Փաշա սօզաղէն ճամբայ կ'ելլեն Փըրզայի առջեւէն ուր խրամներու մէջ գտնուող կանոնաւոր զինուորներէն մաս մը «մէթրայէօզ»ի կրակով փճացնելէ վերջ կը դառնան դէպի թրանսպէրսալ փողոց, որուն երկայնքին կ'սկսին յա-

ուջանալ: «Թէնք»երը բաւական մը պատելէ վերջ Թուրք չէ-
թէներու գնդակներու տեղատարափին տակ կը վերադառնան
Գուլէճ իրենց «մէթրայէօլ»ներով, 3.7-նոց սուճերով Թուր-
քերուն մեծ ջարդ մը տալէ վերջ: «Թէնք»երէն միայն մէկուն
վրայ 400-է աւելի գնդակի հեաքեր համրուեցան: Այս կը նշա-
նակէ թէ Թուրքեր գեռ բաւական սյժ ունէին ճակատներուն
վրայ: «Թէնք»երու մէջ 5 մեքենավարներ վիրաւորուեցան,
երկուքը շատ ծանր կերպով:

Յունվ. 31 ժամը 1:30-ին (ը. ե.) Թուրքեր քայքայուած
եւ յուսահատական ճիւղով կ'ուղեն պաշարման գիծը ճեղքել,
Բում գալէի ճամբուն կողմէն, իսկ արտաքին սյժեր կը պատ-
րաստուին ասոնց օգնել:

Թուրքեր գիշերուայ մութէն օգտուելով կը կեդրոնանան
Բում գալէի կողմի ըլուրներուն հարաւային կողերուն վրայ
որոնց գազաթները գրաւուած էին Ֆրանսացիներու կողմէ:
Լուսինը ծագելու ատեն Ֆրանսացիք երկու խումբի բաժնուած
մօտաւորապէս 200-է աւելի Քէմալական զինուորներէ յարձա-
կում մը կը կրեն, Թուրքերու աջ թեւը Ֆրանսական կրակներու
ազդեցութեան տակ գեաին կը պառկի եւ իր յարձակումները կը
կրկնէ առնուազն տասն անգամ բայց առանց յաջողութիւն մը
ձեռք ձգելու: Միւս կողմէ Թուրքերու ձախ թեւը կը յաջողի
Ֆրանսական պատնէշները գրաւել, որովհետեւ Ֆրանսացիք
այդ տեղերէն քաշուած էին իրենց շէֆին մահը տեսնելէ վերջ
եւ կը վախնային գերի իյնալէ: Ասոր վրայ Թուրքեր «Եա Ալ-
լահ, եա Ալլահ» ազադակներով կը քալեն Ֆրանսական ճակա-
տի այդ մասի հրամանատարի բօսթին վրայ: Գաբիթէն մը հոն
հրամանատարութեան պաշտօնն առնելով՝ եւ պահեստի սյժերը
չարժման մէջ դնելով, նոյնպէս նահանջող զինուորներն ալ
իրեն հետ միասին առնելով հակաչարձակման մը կը ձեռնարկէ,
բայց գաբիթէնը ծանրօրէն վիրաւորուած՝ կ'իյնայ: Նոյնպէս
անոր տեղ պաշտօնի գլուխ անցնող տեղակալը կ'սպաննուի եւ
անոր տեղն անցնող Ալճերիացի շէֆն ալ ծանրապէս կը վիրա-
ւորուի: Ահա այսպէսով հակաչարձակումը չի կրնար յառա-
ջանալ, եւ խումբը կը նահանջէ կրկին եւ կը մտնէ իր նախկին
գիրքերուն մէջ միշտ աշխատելով որ Թուրքերու յառաջխա-
ղացումը արգելուի: Այս վերջինները կը խոյանան դէպի արեւ-
մուտք Բում գալէի ճամբուն կիրճը որոնցմէ 40 հոգի կը յա-
ջողին Ֆրանսական գիծերն անցնելով դուրս փախչիլ, իսկ
մնացեալները հիւսիսային արեւմտեան կողմի Ֆրանսական
զինուորներու շատ ճարպիկ եւ տրամաբանական մէկ հակաչար-
ձակման շնորհիւ կ'ստիպուին վերադառնալ քաղաք: Հիւսիսա-

յին արեւմտեան բաժնի, Ախր-Պապայի Փրանսական դիրքերն ալ յարձակում մը կը կրեն Թուրքերէ բայց զանոնք յաջողութեամբ ետ կը մղեն: Առաուն կանուխ Ֆրանսացիք կը նային որ Թուրքեր Րում գալէի ճամբուն վրայի դիրքերուն մէջ դեռ կը կենան: Ասոնք Փրանսական դիրքերու շատ մօտ կը դրանուէին եւ ուրիշ Թուրք խումբեր ալ Րում գալէի ճամբու ճորին մէջ կը գտնուէին: Ասոր վրայ Ֆրանսացիք ժամը 8-ին (ը. ե.) առուն հակայարձակումով մը այդ Թուրքերն ալ մաքրելով գիշերը իրենց ձեռքէ հանած պատնէշները կը դրաւեն: Թուրք մարտիոցները իրենց այս անյաջողութենէն կատաղած՝ իրենց կրակը կը դարձնեն Գոլէճի վրայ, ուր նիւթական մեծ կորուստ կը պատճառեն: Թրքական ուժք մը Գոլէճի գետնայարկին մէջ հրդեհ մը կը պատճառէ, ուրիշ ուժք մը Անգլիացիներու ժամանակին հոն թողած (10 թոն) դիւրավառ նիւթերու (պէնզին եւ իւղ) տէրօ մը կը հրդեհէ, որուն սեւ մուխի երկինք բարձրացող սիւնը մինչեւ իսկ Սաճուրէն տեսնուած էր: Միւս կողմէն Թուրքեր Գոլէճի բակին մէջ զնդակներ կը տեղացնէին որպէսզի զինուորներու շրջագայութիւնը կամ հրդեհը մարելու համար թափած ջանքերը արդիւլէին:

Ժամը 2-ին (ը. ե.) Ֆրանսացիք կը տեսնեն 300 ուղտ պաշար մը գորս Թուրքեր Այնթապ մտցնելու համար բերած էին, բայց հիմա ձախողելով ետ կը տանէին: Թուրքերու այս յարձակումէն Ֆրանսացիք ունեցան 16 զոհ, որոնցմէ մին սպայ էր, եւ 21 վիրաւորեալներ, որոնցմէ մին սպայ մըն էր, իսկ թշնամիին կորուստը աւելի ծանր էր: Ֆրանսական պատնէշներու առջեւ 37 դիակներ համրուեցան, իսկ քաղաքի յանձնումէն վերջ հասկցուեցաւ որ այս յարձակումէն 102 վիրաւորներ փոխադրուած էին թրքական հիւանդանոցներ: Ֆրանսացիք երկու ալ դերի բռնած էին Թուրքերէն:

Այս առթիւ Թուրքեր արտաքին ոյժերու հետ ունեցան հետեւեալ թղթակցութիւնները որոնց ամփոփումը կը գետեղենք ստորեւ:—

31 Յունի. 1921

Երկրորդ Զօրարանակի Հրամանատարութեան,

«Վստահ ձեր օժանդակութեան խոստումներուն, մեր քաղաքին լաւագոյն ոյժերը ի սպաս դրինք պաշարման գիծը ճեղքելու համար: Յաւ ի սիրտ պէտք է ըսել որ ձեր խոստման մէկ հարիւրերորդն իսկ չիրագործեցիք, եւ մեր լաւագոյն քաջերու մահուանը պատճառ դառնալով ժողովրդեան բարոյական կորովին ալ իյնալուն պատճառ դարձաք: Եթէ կարելի է, կամ այս գիշեր կամ Հինգշաբթի գիշեր մեզ վրկելու համար վերջին ջանք մը եւս ըրէք եւ սուղի մէջ մտած այս քաղաքին բնակչութիւնը մի՛ լացնէք: Այդ մասին ձեր հաւանութիւնը մեզ տեղեկացնելու համար Սուլայի թէփէի

կողմէն հրացանի երեք հարուածներով մեզի նշան տուէք: Դժբախտարար այս անգամ նամակարեր աղաւնիին սաքէն նամակը ինկած էր, եւ պարապ վերադարձաւ: Գոնէ ձեր վերջին փորձն ալ բրէք, ու անկէ վերջ, եթէ պիտի չըլլայ, մեր գլխուն ճարը նայինք: Մեր խումբերը այդ դիշերուան յարձակման մէջ այդքան մը յաջողութիւն ձեռք ձգեցին եւ եթէ դուք ալ քիչ մը օգնէիք մեր յաջողութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար: Բայց ձեր ս'ր խոստումը կատարեցիք սր այդ ալ կատարէիք: Եւ ահա այս անօթի եւ թշուառ 18,000 ժողովուրդին ողբն ու կոծը եւ ձեր դէմ դրացած տանլութեան աստիճանը չեմ կրնար բացատրել: Ժողովուրդին հողերանութիւնը հեռեւեալ վիճակին մէջ է: Ամէնքն ալ հեռեւեալ գաղտփարը կը տածեն.— Քանի որ դրսինները մեզ այսքան խարեցին եւ այս փորձանքին մէջ ձգեցին, պէտք չէր որ մենէ ճշմարտութիւնը ծածկէին: Քանի որ ամբողջ Անատոլուն եւ անոր Ազգային մեծ ժողովը այսքան զոհողութիւն ընող քաղաք մը, ափ մը թշնամիէ պիտի չկրնար ազատել, անոր այսքան նիւթական ու բարոյական կորուստներու ենթարկուելուն պատճառ պէտք չէր հանդիսանար: Եթէ մենք՝ Այնթապցիներս մեր պարտքը կատարելով վատութիւն ըրինք, դարձեալ այդ վատութեամբ կը հպարտանանք: Բայց մեզք, հազար անգամ մեզք այդ Ազգ. մեծ ժողովին եւ անոր մեծ բանակներուն: Օսմանեան մահիկին այս երկրին երկինքէն վար իյնալու պարագան կամայ ակամայ մեր դժբախտ աչքերով տեսնելու պիտի հանդուրժենք: Ի՞նչ ընենք, Աստուծոյ կամքը այսպէս է եղեր»:

ԷՕԶ ՏԷՄԻՐ

Ասոր հեռեւեալ պատասխանը կ'ստանան Սէլահէտտինէն որ զիրենք վերջին ծայր յուսահատութեան կը մատնէ:—

«Ձեր 29-30 թուակիր գրութիւնը Քէնան Պէյի ու Խայրի Պէյին մեծ յուզում պատճառեց: Ձեր կացութեան տեղեակ ենք ու անոր համար ալ մեր կարողութենէն վեր ճիշտ թափելով ձեզ ազատելու աշխատեցանք, բայց դժբախտարար չյաջողեցանք: Դուրսը զանուողներէն ոմանց ձեզի տուած տեղեկութիւնները սխալ են, մեր զօրքերու արժէքն ու գործ մը կատարելու ս'ր աստիճանի ընդունակ ըլլալնին մենք ուրիշներէն շատ ազէկ դիտենք: Մեր ոյժի մասին սկիզբէն ի վեր ձեզի կը խօսիմ, այսու հանդերձ քաղաքին անձնուիրութեան եւ զոհողութեան այդ բարձր արտայայտութենէն ազդուած՝ ամէն վայրկեան անոր փրկութեան ի խնդիր աշխատեցանք: Դուրս փախչողներէն 40 հողի մեզի հասան, բայց դժբախտարար թէ՛ ներքին, թէ՛ արտաքին մեր ոյժերը չկարողացան թշնամին իր գիրքերէն վանել: Մեր կացութեան գժուարին պայմանները մեզի ծանօթ են, ի՞նչ ընենք, Աստուծոյ գրածը ս'վ կրնայ ջնջել: ձեզ բարեւելով»... եւ այլն:

Բ. Չօրաբանակի Հրամանատար

ՍԷԼԱՀԷՏՏԻՆ

Թուրքեր Փետր. 1-ին իրենց նախորդ դիշերուան յարձակումէն վերջ հոն մնացած 6 մեռեալներն ու 8 վիրաւորեալները բերելու համար կամաւորներու խումբ մը ուղարկեցին: Անոնք կը յաջողին զանոնք իրենց կռնակներուն վրայ բեռցուցած հիւանդանոց բերել: Անոնցմէ ոմանց թեւերը, ոմանց ոտքերը թռած էին, ոմանց աչքերը դուրս ելած, փորոտիքը պատրուտած, աղիքները դուրս թափուած, հիւանդանոցի բակին մէջ

ահուելի տեսարան մը կը պարզէին, իսկ ազգականներու եւ ծանօթներու լաց ու կոծի աղաղակը ամբողջ քաղաքը տակնուվրայ ըրած էր: Ասոր վրայ քաղաքին մեծաւորները վերջին անգամ ըլլալով կը դիմեն, կամ մինչեւ Փետր. 7 դիրենք պէտք են ազատել եւ կամ պիտի յանձնուին:

Արտաքին ոյժերու հրամանատարութիւնը այս վերջնադրի ձեւով գրուած նամակն առնելէ վերջ էօզ Տէմիրի կը դրէ որ իրենց ոյժը Փրանսական դիժը ճեղքելու անբաւարար է, բայց եւ այնպէս վերջին ճիգ մըն ալ պիտի ընեն, դոնէ պաշարեալներէն մաս մը դուրս հանելու համար, եւ այս մինչեւ Փետր. 7 պիտի ընեն: Եթէ այս անգամ ալ չյաջողին, անկէ վերջ արտաքին ոյժերէն սեւէ օժանդակութիւն պէտք չէ սպասեն եւ իրենց գլխուն ճարը նայելու են:

Ուստի, Փետր. 6-7-ի կէս դիշերին Թուրքեր իրենց վերջին փորձը կը կատարեն Փրանսական պաշարման դժին վրայ: Յարձակման կէտ կ'ընտրուի Սաճուրի կիրճը: Թուրքեր կ'սկսին այս կէտէն, հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը ձեծել թնդանօթներով. զօրաւոր խումբ մը քաղաքէն կը փորձէ դիժը ճեղքելով դուրս ելլել, Փրանսական գաղթային զինուորներու «մէթրայ-յէօզ»ի կրակներուն տակ: Ասոնք ետ կը մղուին: Ապա կը դառնան դէպի հարաւ, կը դարնուին Փրանսական բօսաի մը դորս կը դրաւեն: Փրանսական հակադարձակում մը կրկին ետ կը հանէ դիրենք այդ դիրքերէն, բայց այս միջոցին հարիւրի չափ մարդիկ կը յաջողին կրկին դուրս փախչիլ:

Ուրիշ փորձ մը եւս կը կատարեն Եէյիսի տան կողմի բլուրներէն: Բայց այս դիրքերէն արձակուած զօրաւոր կրակին շնորհիւ չեն կրնար յառաջ անցնիլ եւ կը վերադառնան քաղաք:

Փետր. 7-ի ժամը 3-ին արտաքին թշնամի ոյժը կրկին Սաճուրի ճակատէն բուռն համազարկ մը կը բանայ: Անոնք Ուրում էվլէկի կողմերէն կուգային, բայց եւ այնպէս Փրանսական ուժերու թեման ու «մէթրայ-յէօզ»ներու հարուածներու ազդեցութեամբ անոնք չկրցան մօտենալ: Արեւածաղին ամէն բան կը հանդարտի եւ Փրանսացիք Նուրզանայի կողմը պաշար բեռցած ջորիներու կարաւան մը կը տեսնեն, որ Նիդիպի ճամբէն կը հեռանար: Այն այն պարէնն էր զորս դիշերը քաղաք մտցնել փափաքեր էին բայց չէին յաջողած:

Փետր. 7-ի ցերեկը լռութեամբ անցաւ, բայց Փրանսացիք նախապէս սրոշած էին դիշերը Թուրքերուն մեծ անակնկալ մը պատճառել: Ժամը 8-ին (ը. ե.) բոլոր Փրանսական դիրքերէն եւ մարտկոցներէն յանկարծ կրակ մը պիտի բացուէր Թրքական քաղաքին վրայ, բոլոր զէնքերը մէկ անգամէն պիտի պայթէին:

Թնդանօթներ, մէթրայէօղներ, ոււմբեր, վէպէներ, ինչ որ կար, ամբողջ 12 քիլօմէթր երկարութեամբ պաշարման շղթայի վրայ մէկ անդամէն պիտի գործէին :

Ահա որոշեալ ժամուն ահուելի պայթիւն մը լսուեցաւ, կարծես թէ երկինք երկիր իրար կը խառնուէին : Ամբողջ Այնթապի Պատերազմի ժամանակամիջոցին ասանկ բան չէր լսուած : Ամէն մարդ իր կեցած տեղը դամուեցաւ, կարծես թէ իւրաքանչիւրին մօտ 5-6 հատ 15.5-նոց թնդանօթի ոււմբ մը յանկարծ պայթած ըլլար : Թուրքեր կարծելով թէ երկինքէն կրակ կը տեղայ եւ Ֆրանսացիք ամէն կողմերէն քաղաքին վրայ կ'արշաւեն, կատաղի հրացանաձողութեան մը կ'սկսին որ շատ ժամեր տեւեց. մետաղներու կտորուանքներ տանիքներու վրայ կ'անձրեւէին, զանազան ուղղութեամբ, զիրար խաչածեւելով : Վէպէներու եւ թնդանօթներու ոււմբերու պայթիւնները իրարու կը յաջորդէին, իսկ ասոնց ամէնուն վրայ ալ «Պարտապանաց»ի (15.5-նոցի ոււմբ) կրկնակ պայթիւններու արձագանգները, դժոխային դիշերուան մէջ զարհուրանքը եւ վերջին դատաստանի օրուան արհաւիրքը կը պատկերացնէին : Ֆրանսական այս անակնկալը երեք քառորդ ժամ վերջ դադրեցաւ, անկէ վերջ թուրք հրացանաձողութիւններ քանի մը ժամ շարունակուեցան, եւ ապա լռութիւնը տիրեց ամէն կողմ :

ԳԼՈՒԽ ԻԵ .

Քաղաքին Յանձնումը (Փետր. 8)

Փետր. 8 ժամը 10-ին (ը. ե.), երկու թուրք պատուիրակներ ձերմակ դրօշակ պարզած կը ներկայանան Գօզանլըի պատնէշին եւ Հայ զինուորներէն կը խնդրեն որ զիրենք առաջնորդեն Ֆրանսական հրամանատարութեան : Անոնք իրենց ձեռքին մէջ ունէին նամակ մը զոր պիտի ներկայացնէին Ֆրանսացիներուն : Ասոնք ոտտիկաններու առաջնորդութեամբ, աչքերնին կապուելով, տարուեցան սպայակոյտի կայանը :

Թուրքերու բերած նամակին բովանդակութիւնը հետեւեալն էր .—

«Այնթապի Ֆրանսական Գունդերու Հրամանատարութեան,

Ազնուաշուք աէր,

Կ'աղաչենք որ քաղաքին յանձնումի պայմաններուն շուրջ խորհրդակցելու համար, տեղն ու ժամը որոշելով զայն մեզի իմացնէք, նոյնպէս կ'աղաչենք որ անհրաժեշտ պահակներն ուղարկէք Գօզանլը պատնէշը մեզ ձեր մօտ առաջնորդելու համար, եւ պէտք եղած հրամանները տաք մինչեւ քաղաքին յանձնումի գործողութեանց վերջնալը թշնամութեանց դադարման համար» :

(Ստորագրութ.) Առժամեայ Կառավարութեան Վեց Պատուիրակներ

Ֆրանսացիք կը հարցնեն նամակարեր պատուիրակներուն թէ ի՞նչ եղած են Միւթէսարիֆն ու էօզ Տէմիրը: Անոնք կը պատասխանեն թէ փախած են, բայց Ազգայնականներու դամբիթէն (Հիյէթի Միլլիյէ) միշտ Այնթապ կը գտնուի, կրնան անոնց ուղղել իրենց հրահանգները:

Ֆրանսացիք հետեւեալ գրութիւնը կը ղրկեն Թուրքերուն.

«Այնթապի Ազգային Գոմիթէի Պր. Նախագահին,
Թուրք ժողովուրդին կողմէ պատուիրակութիւն մը ներկայացաւ այս առաւօտ ժամը 10-ին (ը. ե.) Ֆրանսական սպայակոյտին, իր հետ բերելով քաղաքին յանձնումի առաջարկները:

Պատին ունինք ձեզ տեղեկացնելու թէ յանձնումի պայմանները քննելու համար որոշուած պատուիրակները պիտի ընդունուին այսօր ժամը 3-ին (ը. ե.) կէսօրէ վերջ (Փետր 8): Անոնք պիտի ներկայանան Գօզանլը պատնէշը ուր պիտի ընդունուին սպայակոյտը ներկայացնող սպայի մը կողմէ եւ ջոկատ մը զինուորներու ընկերակցութեամբ պիտի առաջնորդուին Ֆրանսական հրամանատարութեան կայանը:

Փափաքելի է որ պատուիրակները, յանուն Ազգայնականներու դամբիթէին եւ յանուն Թուրք ժողովրդեան՝ յանձնումի պայմանները ընդունելու լիազօրուած ըլլան:

Հրամաններ արձակուեցան որպէսզի բերդին վրայ Թուրքերու կողմէ ձերմակ դրօշակը պարզուած տեսնելէ վերջ՝ թշնամութիւնք դադրին»:

(Ստորագ.) ԳՕԼ. ԱՊԱՏԻ, ԳՕԼ. ԱՆՏՐԷԱ

Որոշեալ ժամուն, Թուրք պատուիրակութիւնը բաղկացած Տոքթ. Մէճիտէ, Տոքթ. Իպրահիմէ, Նուրի Պէյէ, Ֆախրէատին Հօճայէ, Մէճտէատինէ, Քեամիլ Քիւլէքճիյէ, կը ներկայանան Գօզանլը պատնէշը ու ապա կ'առաջնորդուին Ֆրանսական հրամանատարութեան կայանը:

Նախագահը, Տոքթ. Մէճիտ, կը բացատրէ թէ Թուրք քաղաքին մէջ յեղափոխութիւն մը ծագեր է, թէ Ազգայնական Գօմիթէն այլեւս ոեւէ ազդեցութիւն չունի, Գօլօնէլ էօզ Տէմիրը մեկնած է եւ կրցած է պաշարման դժէն անցնիլ, միւս սպաները այլեւս ոեւէ իշխանութիւն չունին, թէ միմիայն ժողովուրդն է իր ներկայ բախտին տէրը եւ իրենք անոր պատուիրակներն են ու կը ներկայանան այդ մասին խորհրդակցելու: Եւ կը ներկայացնեն լիազօրութեան թուղթը որ ստորագրուած էր թաղապետներու եւ քաղաքին մեծամեծներու կողմէն:

Յանձնումի պայմանները մէկիկ մէկիկ քննուեցան եւ այս նիստին մէջ իսկ ընդունուեցան, որ վերջացաւ ժամը 6-ին (ը. ե.): Պատուիրակութիւնը կը խնդրէ որ զանոնք ստորագրելէ առաջ իրենց թոյլ տրուի որ զանոնք մէյ մըն ալ ժողովուրդին ներկայացնեն: Այս մասին զոհացում տրուելէ վերջ, հետեւեալ օր, Փետր. 9-ին, ժամը 10-ին (ը. ե.) քաղաքի յանձնումի նա-

խապայմանները ստորագրուեցան երկու կողմէն ալ, որուն թարգմանութիւնը կը ներկայացնենք ստորեւ :*

ՖԲԱՆՍԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՅԱՆՁՆՈՒՈՂ ԱՅՆԹԱՊ ՔԱՂԱՔԻ
ԿԱՇՆԱԳՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Այնթապի տոժամեայ կառավարութեան անդամները, որոնք ժողովուրդին կողմէ լիազօր ընտրուած են, Փրանսական իշխանութեանց իրենց հպատակութիւնը կը յայտնեն, կ'ընդունին եւ կ'ստորագրեն հետեւեալ պայմանները. —

1. 1920 Յոստ. 10-ին Սէվրի մէջ ստորագրուած խաղաղութեան պայմաններու համեմատ պաշտօնապէս կը ճանչնան Փրանսական հովանաւորութեան իրաւունքը Այնթապի սանճագի վրայ եւ կը յանձնեն ամբողջ քաղաքը :

2. Կանոնաւոր զինուորներն ու թուրք սատիկանութիւնը պատերազմական զերի են, բայց պատերազմական պատիւներով ազատ պիտի արձակուին իրենց զէնքերով միասին երբոր Քէմալիստներու ձեռքին տակ զտնուող բոլոր Փրանսացի զերիներ զործնականապէս վերադարձուին :

Միեւնոյն ատեն բնիկ Այնթապցի կանոնաւոր եւ անկանոն զօրքեր իրենց բնակութեան վայրը Այնթապ ըլլալուն համար ազատ պիտի թողուին, իրենց ինքնութեան քննութիւնը լմննալէ վերջ :

Լաւ պէտք է հասկցուի որ պատերազմական պատիւ պիտի չնորհուի միմիայն անոնց որոնք կանոնաւոր ջոկատներ են իրենց սպայակոյտով եւայլն :

3. Փրանսական իշխանութեան պիտի յանձնուին բոլոր զէնքերը, մէթրայէօզըները, թնդանօթներն ու ամէն տեսակ ռազմամթերք : Ոչ մէկ խուզարկութիւն պիտի կատարուի թրքական քաղաքին մէջ, պայմանաւ որ բոլոր զէնքերն ու ռազմամթերքը յանձնուած ըլլան :

Եթէ Փրանսական իշխանութիւնք կասկածին որ պահուած զէնքեր կան, խուզարկութիւններ պիտի կատարուին թուրք իշխանութեան ներկայութեամբ :

Եթէ Փետր. 20-էն վերջ յետէ մի տեսակ զէնք զանուի, խիստ պատիժի պիտի ենթարկուին զայն պահողները : Բայց թուրք պաշտօնատարներ (սպաներ) պիտի պահեն իրենց զէնքերը :

4. Թուրք քաղաքի պատնէշներու ամբողջական կեդրոնները անմիջապէս պիտի քանդուին :

Քանդումի գործը պարտին լրանալ մինչեւ Փետր. 20 այն կարեւոր պատնէշներուն զորս Փրանսացիք պիտի մասնանշեն, իսկ Փետր. 28-ին բոլոր պատնէշները քանդուած պէտք է ըլլան :

5. Պատերազմական տուգանք պիտի չպահանջուի : Քանդուածներու վերաշինութեանց արժէքը ետքը պիտի որոշուի խառն յանձնախումբի մը կողմէ :

6. Քաղաքին իշխող կարգ մը կէտեր, որոնք անհրաժեշտ կը նկատուին քաղաքին մէջ կարգ կանոն ապահովելու համար, պիտի զբաւուին Փրան-

*) Հայերու ուրախութեան եւ ողբերգութեան չափ ու սահման չկար : Աղէտալի օրերու խաղաղութեան եւ երջանկութեան օրեր պիտի յաջորդէին, իր անցեալին մէջ հազար անգամ այս կերպ զիշերներու եւ ցերեկներու յաջորդութիւնները տեսնող այս ժողովուրդը կրկին ապագայի յոյսերով կ'օրորուէր, կրկին բարգաւաճելու եւ ուսանալու, շինելու եւ շէնցնելու որոշումը կուտար :

սական զինուորներու կողմէ: Օրինակ՝ բերդը, կառավարատունն ու անոր շրջակայքը Քիւրտ Թէփէի զաղաթներն ու ելքերը:

Ոչ մէկ զինուած Հայ պիտի մտնէ Թրքական քաղաքը, ոչ մէկ զինուած Թուրք պիտի մտնէ Հայկական քաղաքը:

7. Թուրք կառավարութեան վերակազմութիւնը, որ պիտի գործէ Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ, պիտի բաղկանայ Ֆրանսացիներէ որոշուած տեղացի պաշտօնեաներէ:

8. Ոստիկաններու եւ ոստիկանական զօրաց մարմին մը պիտի կազմուի քաղաքին եւ քաղաքին անմիջական մօտիկ շրջանակի մը մէջ ապահովութիւն եւ կարգ կանոն պահպանելու համար:

9. Եթէ որոշեալ պայմանները կէտ աւ կէտ չգործադրուին, քաղաքէն տուգանք պիտի որոշուի հնչուն ոսկիով, քաղաքին մեծերը պիտի ձերբակալուին եւ պարէնաւորու մը պիտի զաղրի:

10. Բնիկ Այնթապցի զրգոթիչներու եւ Ազգայնական պետերու, որոնք բուն քաղաքին մէջ կը բնակին, ներում պիտի շնորհուի:

Բացարձակ յարգանք անհատներու, սեփականութեանց եւ կրօնքներու:

11. Այս պայմանները գործադրութեան պիտի դրուին ստորագրութեան թուականէն սկսեալ, այսինքն այսօր 9 Փետր. 1921-ին:

Ֆրանսական Բանակներու Հրամանատար
ԼԻՈՒԹԸՆԱՆ ԳՕԼՕՆԷԼ ԱՆՏՐԷԱ

Այնթապի Առժամեայ Կառավարիչ
ՏՈՔԹ. ՄԷՃԷՏ

Այնթապի Շրջանի Հրամանատար
ԼԻՈՒԹԸՆԱՆ ԳՕԼՕՆԷԼ ԱՊԱՍԻ

Այնթապ Սանճապի Թարգման
ՄԷՃՏԷՏՏԻՆ

Կրօնապետ
ՖԱԽՐԷՏՏԻՆ

Մեծաւորներ, Տաքթ. Իպրահիմ, Նուրի Պէյ, Քեամիլ Քիւլէքճի

Այս դաշնագիրը ստորագրուելէ վերջ Գօլօնէլ Ապատին նոյն օրը, կէսօրէ վերջ ժամը 2-ին (ը. ե.) կը հրաւիրէ Ազգ. Միութեան անդամները որոնք կը ներկայանան իրեն եւ կը կարգայ անոնց՝ ստորագրուած դաշնագրի պայմանները, ու ապա կը խօսի նոր կազմուելիք ոստիկանական կազմի մասին որ 200 հոգիէ բաղկացեալ պիտի ըլլար եւ որուն 50-ը Հայեր պիտի ըլլային:

Հայեր նաեւ պիտի մասնակցէին կառավարական գործերու եւ Հայ պաշտօնեաներ պիտի դառնուէին հոն: Կառավարութիւնը Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ պիտի ըլլար, եւ թէ Հայեր պէտք է ապահով ըլլան որ Ֆրանսացիք միշտ իրենց իշխած տեղերը արդարութիւն եւ հաւասարութիւն կը գործադրեն:

Արժ. Տ. Ներսէս հայր Թափուզճեան յանուն Ազգ. Միութեան շնորհաւորեց այս յաջողութիւնը ու շնորհակալութիւն յայտնեց մինչեւ հիմա Հայ ազգին հանդէպ ցոյց տրուած բարեկացակամութեան համար եւ յարեց որ Հայեր վստահ են, որ

Ֆրանսական ազնիւ կառավարութիւնը նկատի պիտի առնէ Հայոց անձնութիւնը ու ըստ այնմ պիտի աշխատի ապահովել Հայերու իրաւունքները :

Գօլօնէլը Հայոց ցոյց տուած անձնութեան համար շնորհակալութիւն յայտնեց եւ հետեւեալ երկու խնդիրներու մասին փափաքեցաւ հասկնալ Հայոց տեսակէտները :

Ա. Թուրքեր կը փափաքին որ Այնթապի սանճագը Հալէպի չկցուի այլ ուղղակի Պէյրութի կապուի եւ իրաւասու ըլլայ յարաբերութիւն մշակելու Բարձր Գոմիսէրին հետ :

Բ. Առայժմ Թուրք քաղաքին կառավարիչ նշանակուած է Տոքթ. Մէճիտ :

Ազգ. Միութիւնը խոստացաւ յետ խորհրդակցութեան պատասխանել վերոյիշեալ հարցումներուն :

Փետր. 10-ին Ազգ. Միութիւնը յետ խորհրդակցութեան որոշեց Գօլօնէլին առաջարկել իրրեւ թեկնածու հետեւեալները . 1. Հաշտարար դատաւոր՝ Հաճի Հանիֆի դատէ Ապտուլլահ էֆ. , 2. Մէհմէտ Խէյր էֆ. , 3. Կառավարիչին մօտ օգնական Հայու մըն ալ գտնուելու խնդիրքը Ազգ. Միութիւնը իր կողմէն պիտի ընէր . իսկ բերանացի՝ իրրեւ «գանտիտա», թեկնածու պիտի տար նաեւ հետեւեալներուն անունները . Նէճաթի էֆ. , պատժական դատարանի նախկին նախագահ , Աուարի նախկին կառավարիչ , Տոքթ. Մէճիտ արդի կառավարիչ , Նիմէթ էֆ. Նիզիպլի :

Ազգ. Միութիւնը Այնթապի սանճագին Պէյրութի կցուելու տեսակէտին իր հաւանութիւնը յայտնեց , նկատելով որ վերոյիշեալը նաւահանգիստ մըն էր :

Գօլ. Անարէայի հրամանաւ որոշուեցաւ Հայ զինուորները արձակել բայց Ձին . Մարմինն ու Ազգ. Միութիւնը որոշեցին 100 Հայ զինուորներ պահել :

* * *

Այնթապի Ֆրանսական հրամանատարութեան առաջին դործը եղաւ ժողովուրդը պարենաւորել : * Չորս թօն ալիւր եւ մէկ թօն ալ փոխադրուեցաւ կառավարատան հրապարակը եւ բաշխուեցաւ ամենէն աւելի աղքատ եւ անօթի եղողներուն :

*) Նախ Հայերու չթուլատրուեցաւ Թրքական քաղաք իջնել, որովհետեւ Թուրքեր այդպէս փափաքեր էին, ըսելով թէ Հայեր զիրենք կը ջարգեն : Քանի մը Հայեր ամէն օր Ֆրանսական «վէսիդէ»յով շուկայ կ'իջնային, որոնց տուած տեղեկութեանց համեմատ Այնթապի թրքութիւնը հիւանդ, հիւժած, դեղնած, անօթութենէ փճացած իլեակներու վերածուած էր : Հարիւրաւորներ Ֆրանսացիներու եւ Հայերու ետեւէն կ'իջնային ու կը մուրալին :

Երկրորդ, Ֆրանսացիք աշխատեցան կառավարութիւն մը կազմել քաղաքին եւ շրջակայքին համար որուն իբր միւթէսարիՓ առժամապէս նշանակուեցաւ Տոբթ. Մէճիտ Պէյը, որուն օժանդակութեամբ Ֆրանսացիք փորձեցին տեղացիներէ բաղկացած օստիկանութիւն մը կազմել ու ապա դաշնագրութեան միւս պայմաններու դործադրութեան աշխատիլ :

Փետր. 9-էն սկսեալ գէնքերու եւ ռազմամթերքի յանձնումի դործը սկսաւ, որ վերջացաւ Փետր. 26-ին : Մինչեւ այս թուականը թուրքերէ դրաւուեցաւ 1400 գէնք, 10 մէթրայէօղ, քանի մը ատրճանակներ եւ մօտաւորապէս 70,000 փամփուշտ : Այս գէնքերը շատ քիչ էին, ակներեւ էր որ թուրքեր ասոր տասնապատիկէն աւելին ունէին, բան մը որ ստուգուեցաւ էօղ Տէմիրի արխիւներէն : Բայց Ֆրանսացիք վերադրաւեալներով գոհացան :

Ամբողջեանց եւ պատնէշներու քանդումի դործը յառաջ տարուեցաւ դործաւորներու կողմէ, Ֆրանսական սպաներու հսկողութեան տակ, բայց այս դործը նախապէս ենթադրուածէն շատ աւելի երկար տեւեց, որովհետեւ թուրքեր ահագին աշխատանք թափած էին այդ դործին համար :

Քաղաքին պարէնաւորման դործին համար կարգ մը բանբերներ զրկուեցան զիւղերը, որպէսզի պարէն բերեն Այնթապ :

Գերիներու յանձնումի դործը կատարուեցաւ յանձնախումբի մը կողմէ որուն կը մասնակցէին նաեւ քանի մը թուրք պաշտօնեաներ : Գերիներու թեւերը կարմիր լաթեր կապուեցան :

Այս վեհանձնութեամբ առաջարկուած պայմանները դործադրուելէ վերջ ժողովուրդը ազատ թողուեցաւ վերաշինութեան դործին սկսելու եւ քաղաքը բնականոն վիճակի մը բերելու համար :

Գերիներու յանձնումի դործին մէջ թուրքեր շատ նենգամբտութիւններ դործեցին, կարեւոր անձնաւորութիւններ չի յանձնեցին եւ կեղծ ինքնութեան թուղթերով կարգ մը տղէտ եւ անճարակ մարդիկ յանձնեցին : Բայց առժամեայ կառավարութիւնը, իմանալով որ իր իբրեւ պատերազմական գերի յանձնել չուզած մարդիկը գիշեր մը, հեռաւոր թուրք թաղի բաղնիքի մը մէջ գաւաղրութիւն մը սարքելով կրկին կռիւր պիտի սկսին, անմիջապէս ձերբակալել տուաւ զանոնք եւ յանձնեց Ֆրանսական իշխանութեան : Այս ձերբակալութիւնը պատահեցաւ Փետր. 13/14-ի գիշերը :

Թուրք գերիներու թիւը մօտաւորապէս 2,000-ի հասաւ, որուն միայն 100 հասը Այնթապի սանճապէն դուրս գտնուող տեղերէ եկած էին :

26 Փետր. 1921-ին ըստ դաշնագրութեան 3-րդ յօդուածին խուզարկութիւններ տեղի ունեցան, բայց ոեւէ արդիւնք ձեռք չբերուեցաւ:

Քաղաքին պաշարումը հետեւեալ օր, Փետր. 27-ին, վերցուեցաւ: Կառավարութեան կազմութեան խնդիրը մեծ դժուարութեան բախեցաւ, քանզի անհրաժեշտ մարդիկ քաղաքէն հեռացած էին եւ շատեր դիւզերը եւ ոմանք ալ Հայէպ ապաստանած էին: Ասոր վրայ կոչ մը հրատարակուեցաւ, որ հին պաշտօնեաներ Այնթապ գան վարչական գործը ձեռք առնելու համար: Բայց ըստ որում տուները քանդուած էին եւ ձմեռը խիստ էր, վերոյիշեալներու վերադարձը շատ դանդաղ եղաւ: Առաջին վերադարձողն եղաւ Ապաօ Էֆէնտին, որ հրաւիրուած էր միւթասարիֆութեան Փետր. 22-ին, իսկ ինք եկաւ Մարտ 14-ին: Հակառակ պաշտօնեաներու սակաւութեան, ոստիկանական կազմի գործը անհրաժեշտ էր, ուստի Թուրք հրամանատարի մը հովանաւորութեան տակ 150 Թուրք եւ 50 Հայ ոստիկան զինուորներու խումբ մը կազմուեցաւ: Միւս կողմէ թաղապետութիւն մը պաշտօնի կանչուեցաւ, որ սկսաւ հոգ տանիլ քաղաքին մաքրութեան եւ իրեն վերաբերեալ գործերուն:

Հիւանդներու եւ վիրաւորեալներու հոգածութեան համար առողջապահական յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, ու հետըզհետէ կառավարութեան միւս բաժիններն ալ լրացնելու աշխատանքներ թափուեցան: Նոր թաղապետութեան մէջ Հայեր իրենց թիւին համեմատ անդամներ ունեցան: Հայ եւ Թուրք մեծաւորները մի քանի ժողովներու մէջ որոշեցին Փրանսական հովանաւորութեան տակ քաղաքը խաղաղութեամբ եւ գործակցարար կառավարել: Բայց դրամ կը պակսէր պիւտձէն հաւատարակչու համար: Փրանսական հրամանատարութիւնը առժամեայ կառավարութեան տրամադրեց 1000 Օսմ. հնչուն ոսկի, կարգ մը անհրաժեշտ ծախքերու համար: Կամաց կամաց խանութներ բացուեցան, առեւտուրն սկսաւ, դրսէն գիւղացիներ քաղաք գալու սկսան: Հետզհետէ կարգ մը տուրքեր գանձուիլ սկսան եւ քաղաքը բնականոն ընթացքի մը մէջ մտնելու սկսաւ: Բայց տակաւին քաղաքէն դուրս շրջակայ գիւղերու մէջ ապահովութիւնը վերահաստատուած չէր: Անոնք դեռ Քէմալականներու ազդեցութեան եւ սպառնալիքին տակ կը մնային: Այնթապ Փրանսացիներու յանձնուած կղզիացած տեղ մըն էր: Քանի մը գիւղապետներ եկան հպատակութիւն յայտնելու, այն ալ իրենց գերիները ազատելու մտքով, ըստ դաշնագրի 2-րդ յօդուածի տրամադրութեան: Միմիայն Այնթապ-

Քիլիսի ճամբուն վրայի գիւղերու հարստակութիւնը տեւական եղաւ, որովհետեւ անոնք ալ յաճախ Ֆրանսացիներու երթեւեկի ազդեցութեան տակ կը գտնուէին, ուրեմն Այնթապի յանձնումի գործը անկասար բան մըն էր: Ամբողջական յանձնումի գործը շրջակայ Քէմալական չէթէներու մաքրագործումէ վերջ միայն կարելի պիտի ըլլար:

Մարտ 8, 1921-ին Գօլօնէլ Անտրէայի բանակները Այնթապէն քաշուեցան դէպի Քիլիս եւ Հալէպ:

Լիթթընան Գօլօնէլ Ժայ Այնթապ մնացած ոյժերու հրամանատարութեան պաշտօնը ստանձնեց: Իսկ Այնթապի կառավարական կազմը հազիւ այս թուականներուն ձեւ մը ստացած էր, բայց եւ այնպէս Այնթապէն դուրս Քէմալական յանդուգն շարժումներ եւ չէթէական գործեր աւելի մեծ սաստկութեամբ կը շարունակուէին:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Լոնտոնի Գաշնագիրը եւ Այնթապի պարպումը

Այնթապ եւ իր շրջակայքը այս վիճակին մէջ էին երբ Մարտ 15-ին Լոնտոնի մէջ կնքուած դաշնագրութեան պայմանները Այնթապ հասան, ըստ որում Կիլիկիան, Այնթապն ու Քիլիսը պարպուելով որոշ ժամանակէ մը վերջ պէտք էր յանձնուէին Թուրքերուն:

Այս լուրը որ պատերու վրայ փակցուեցաւ ահռելի անակընկալ մը եղաւ թէ՛ Հայերուն եւ թէ՛ ալ Ֆրանսացիներու հետ հասկացողութեան եկած Թուրքերու համար: Հայեր զանգուածային դաղթի մը ձեռնարկեցին, իսկ Ֆրանսացիք ամէն կերպով կ'աշխատէին որ չդաղթենք, ըսելով որ Ֆրանսացի հիւպատոս մը պիտի մնար Այնթապ եւ մեզի ուէէ չարիք պիտի չընէին Թուրքեր, իրենց (Ֆրանսացիներու) մեկնելէն վերջ: Ֆրանսացիք Այնթապէն քաշուելու համար երկու ամիս պայմանաժամ ունէին ուրեմն, Հայեր պէտք էր այդ ժամանակամիջոցին մէջ դաղթէին: Բայց Ֆրանսացիք անցադիր չէին տար: Ճիշտ այս ժամանակներուն, Ամերիկեան Կարմիր Սաչի Սիւրիոյ տնօրէնը Այնթապ դալով հետեւեալ խօսքերն ըսաւ Ֆրանսացիներուն. «Դուք իրաւունք չունիք իր կեանքը վտանդի մէջ տեսնող հատարակութեան մը աւելի ապահով վայր մը մեկնելու ազատութեան արդելք հանդիսանալ: Մենք Ամերիկացիներս, այս ժողովուրդը Տէր Զօրի անապատէն փրկելով զանոնք ինքնապահ ընելու համար միլիոններով տուար ծախսեր ենք: Իսկ հիմա զանոնք իրենց դահիճներուն ձեռքը տալ եւ մեր

այդքան աշխատանքները ի դերեւ հանել անընդունելի է, եւ մենք այդ բանին դէմ յանուն Ամերիկեան կառավարութեան կը բողոքենք: Չեր անոնց մեկնումին դէմ արդելք հանելը անհատական ազատութեան իրաւունքներուն դէմ բռնարարութիւն մըն է» եւայլն:

Վերջապէս Ֆրանսացիք իրաւախոհութեան դալով կարգ մը Հայ ընտանիքներու անցադիր տալ որոշեցին, որ բաւական լայն սահմանի մը մէջ 5-6,000 Հայերու գաղթին դիւրութիւն տուաւ:

Ֆրանսական պարպումի գործողութիւնը մինչեւ 1922 Յնվ. 6 շարունակուեցաւ, այսինքն վերջի զօրաբանակները այդ թուականին քաշուեցան: Իսկ Այնթապ մնացած Հայեր Ֆրանսացւոց մեկնելէն վերջ մեծ նեղութիւններ կրեցին: Թուրքեր գիշերները սկսան Հայկական քաղաքին մէջ ասպատակութիւններ ընել, գողութիւններ ընել, ոճիրներ գործել եւայլն: Իրենց նպատակն էր այս կերպով բոլոր Հայերը դուրս քշել: Վերջապէս քանի մը տասնեակ դոհ տալէ վերջ այդ մնացած քանի մը հազար հայութիւնն ալ փոխադրուեցաւ* Հալէպ Թուրք անցադիրներով:

Ֆրանսասէր Թուրքերը կամ այդպէս նկատուածներն ալ Հայերու հետ գաղթեցին Հալէպ: Ասոնց գլխաւորներէն մին հետեւեալ ձեւով կ'արտայայտուէր Ֆրանսական հրամանատարութեան. «Մենք կը դարմանանք այն իրողութեան, թէ ինչպէս պետութիւն մը գաշնադրութիւն կրնայ կնքել չէթէպետի մը հետ: Քէմալ Փաշան ո՞վ է եւ ի՞նչ է անոր կառավարութիւնը: — Չէթէյապետ մը եւ աւաղակապետութիւն: Մենք պետութիւն կամ կառավարութիւն ըսելով կը հասկնանք հասարակութեան մը բարօրութեան աշխատող կազմակերպութիւն մը, իսկ Քէմալը այսօր իր շրջանակին մէջ հեղեղի պէս արիւններ հոսեցուց, կախաղաններէ անտառներ շինած է: Չէ՞ք հաւատար: Չեղի ներկայացնեմ Պոնտոսէն կամ Տրապիզոնի շրջանէն եկած Թուրք մը եւ թող ան սլաամէ թէ ի՞նչ զազրելի

*) Տիկին Արուսեակ (ձէսի) Փօլատեան (ծնեալ Մեծ Գէորգեան, քոյրը Տիկին Լեւոնիկ Արուսեանի) կը պատմէ որ 1921-էն ետք, երբ Հայերը մեկնեցան Անթէպէն հոն մնացած են 100-ի շօք Հայեր, Հալլաճեան որբանոցին, աղջկանց Ալմինէրիին եւ հիւանդանոցին մէջ, իրրեւ «նրքս», խոհարար եւայլն: Արբահամ խօճա Լեւոնեանն ալ գաղթած է Հալէպ 1932-ին: Յովհ. Մեծ Գէորգեան ու իր ընտանիքը եւ ուրիշ մնացորդներ Անթէպը ձգած են 1934-ին: Թուրքեր Անթէպ մնացող Հայերուն դէմ գործած են ամէն տեսակ ոճիրներ, սղաննած են Տէր Գէորգիին թոռնիկը, խոզխաղած են Քեահաֆէճի Պօհար օղլու Յովսէփը եւ վիրաւորած են Մովսէս Մեծ Գէորգեանը: Ամենավերջին Հայը, որ Անթէպը ձգելով Հալէպ եկած է 1936-ին, Սարգիս Թիւթիւնճեան կամ Թասը Գարա Սարգիս է: Ծ. Խ.

Չարեր տեղի ունեցեր են այդ շրջանի Յոյներուն: Եւ դուք կ'ելլէք այդ տեսակ կառավարութեան մը հետ դաշնադրութիւն կը կնքէք, անտեսելով Պոլսոյ կառավարութիւնը, Սալիֆայութեան կեդրոնը: Այդ մէկդի թող: Ամբողջ տարի մը ձեզ հետ կռուող սա Հայերը ինչպէ՞ս կրնան մնալ իրենց արեան ծարաւի թրքութեան հետ: Զեր մեկնելէ վերջ կրկին այս քաղաքի փողոցներէն հեղեղի պէս արիւններ պիտի հոսին: Մենք Փրանքօֆիլ թուրքերս, նկատելով որ հոս այլեւս խաղաղութիւն եւ անդորրութիւն պիտի տիրապետէ, ձեզի հետ գործակցեցանք եւ այսօր առանց թրքասէր մը եւ թուրք հայրենասէր մը ըլլալէ դադրելու, ազգազաւ եւ հայրենազաւ կը նկատուինք: Մենք ի՞նչ պիտի ըլլանք»:

Այս բոլոր արատնջներուն համար Ֆրանսացի հրամանատարը հետեւեալ կարճ պատասխանը կուտար. «Ես անհատապէս կը ցաւիմ եւ համամիտ չեմ այս կարգադրութեան, բայց զինուորական կարգապահութեան կանոնին համաձայն, պարտաւոր ենք հնազանդութեան: Մենք այս տեղի կացութեան տեղեակ ենք, իսկ այդ դաշնադրութիւնները կնքողները ամբողջ աշխարհը կը տեսնեն, եւ համաշխարհային դիւանագիտական գործերու մէջէն, անոնք ինչ որ օղտակար եւ նպաստաւոր է Ֆրանսայի եւ Փրանսական ազգի շահերուն, դայն է որ կ'ընտրեն ու կ'որոշեն եւ կը համաձայնին: Ազգային առաւելագոյն շահ մը մեզ այս տեղէն կը քաշէ: Ամբողջ Փրանսական քաղաքականութեան մէկ հազարերորդն իսկ չի կաղմեր Այնթապի խնդիրը, ուստի իբրեւ զինուոր ինչ որ կը հրամայուի՝ դայն կը գործադրեմ, դուք ալ կրնաք մեզի հետ Հալէպ մեկնիլ»:

Բոլոր այս իրադարձութեանց մէջ միակ Ֆրանսացի մը կար որ ուժգնապէս Ֆրանսացիներու Կիլիկիան պարպելու քաղաքականութեան դէմ բարձրադադակ կը պայքարէր. Այնթապի թէ՛ Պէյրութի իր սպայակոյտին մէջ կը պնդէր որ «Ֆրանսա գտնուող մարդիկ չեն կրնար ըմբռնել Սիւրիոյ եւ Կիլիկիոյ փոխյարարերութիւնները: Կիլիկիան Սիւրիոյ սպահովութեան պատնէչն է, դայն պարպել՝ այդ պատնէչը քանդել ըսել է, Սիւրիոյ սահմանը Մարտէլիայէն քաշել ըսել է»:

Իսկապէս Կիլիկիոյ պարպումին դէմ բողոքող այս զինուորականին տեսակէտները ճիշտ ելան Սիւրիոյ կարգ մը խլրտուումներովը, որոնք նիւթական մեծ կորուստ եւ զինուորական յոգնութիւն պատճառեցին Ֆրանսացիներուն: Մենք որոշ դիտենք թէ Փրանսական կարգ մը շրջանակներ Կիլիկիոյ պարպումին սխալ գործ մը ըլլալը կը խոստովանին եւ ջղայնացած ալ են:

Պատերազմին Պատնառած կորուստները

Նիւթալիան կորուստը ճիշտ ու ճիշտ պահել անկարելի եղած է: Ըստ Փրանսական բարձր հեղինակութեանց կարծիքին, ամբողջ Այնթապի պատերազմի ընթացքին Փրանսական ծախքը եղած է երկու միլիոն Փրանք, ինչ որ վիթխարի դուժար մըն է: Հայերու կորուստը եղած է, առանց հաշուելու անհատներու շարժուն եւ անշարժ կալուածներու փճացումէն դոյացած վնասը, զուտ Ազգային Միութեան ձեռքով ծախսուած դուժարը մօտաւորապէս 4,000,000 Փրանք (40,000 Օսմ. հնչուն սակի): Իսկ թուրքերուն կորուստը անհաշիւ է: Անոնք ինչ որ ունէին զայն ձգեցին այս հալոցին մէջ մինչեւ վերջին սանդիմն ու մինչեւ վերջին տունը:

Անձի կորուստ: 1920 Ապրիլ 1-էն մինչեւ Փետր. 8, 1921, թուրքեր արձակած են Փրանսական եւ Հայկական զինքերուն վրայ ընդամէնը 3,898 ուժը 7.7-նոցէն, 658 հաս 10.5-նոցէն եւ 42 հաս 15.0-նոցէն: Այս ուժակոծութիւններէ 25 մեռեալ եւ 70 վիրաւորեալներ ունեցած են Փրանսացիք, իսկ 11 մեռեալ եւ 41 վիրաւորեալներ ունեցած են Հայերը: Ասոնց մէջ հաշուի չեն առնուած «զօնվուա»ներու վրայ արձակուած ուժերէն յառաջ եկած կորուստը: Իսկ թէ՛ ուժակոծութենէ եւ թէ՛ հետեւակ զինուորներու կրակէն մեռնող Փրանսացիներու թիւը կը հասնի Այնթապի հինգ զերեզմանատուններու մէջ, ընդամէնը, 245 հոգի: Ասոնց 54-ը Եւրոպացիներ (Փրանսացի) են, իսկ 191-ը՝ թունուղցի, Ալճերիացի, Սենեկալցի եւայլն: Վիրաւորներ՝ մօտաւորապէս 7-800 հոգի:

Հայերու ընդհանուր կորուստը եղած է, թէ՛ նահատակ, թէ՛ վիրաւորեալ, մօտաւորապէս 100 հոգի: Եօթանասուն օրուան կռիւի միջոցին նահատակներու եւ վիրաւորեալներու ցանկը տուած ենք արդէն, իսկ այդ թուականէն վերջ պատահած կորուստները հազիւ 100-ի կը բարձրացնեն այդ թիւը:*

Թուրքերու կորուստը որոշ չէ, ըստ իրենց հիւանդանոցի մէջ աշխատող թուրք «սըհհիյէ»յի պաշտօնեայի մը հաւաստումին՝ 4,000, իսկ ըստ թաղապետութեան տեղեկագրին՝ 8,282: Այս թիւը քաղաքէն դուրս եւ ներս մինչեւ 15,000 հաշուողներ կան: Բայց ասոնց եւ ոչ մին վստահելի թիւ մըն

*) Պատերազմի երկրորդ շրջանին պատահած կորուստներու ցանկը գրծարտատարար չկրցինք պահել: Ասոնց մէջ մեր ամենամեծ կորուստը եղած է, Տ. Ն. Տէմիրճեան, որ Գոյաճըղի շրջանին մէջ իրրեւ խմբապետ եւ քաջ կռուող հիացմունքի արժանի եղած է եւ մինչեւ իր նահատակութիւնը պատնէչի վրայ կեցած եւ թուրքերուն սարսափ ազդած է:

է, քանզի Թուրքեր կանոնաւոր վիճակագրութիւն չունէին : Միւս կողմէն բանակին մէջ մտնող ելլող դասալիքներու հաշիւը չափազանց խառն է, փլատակներու մէջ թաղուածներու ճշգրիտ հաշիւը չկայ : Վերջապէս ո՛չ մեռելներու, ոչ վիրաւորեալներու եւ ո՛չ ալ կորսուածներու ճիշտ թիւը յայտնի է, բայց եւ այնպէս կը խորհինք որ 8,000-էն պակաս չէ : Թերեւս եւ այս թիւն է որ ճշմարտութեան աւելի կը մօտենայ :

Քեազիմ Գարա Պէքիրի յաղթութիւնը Հայ բանակներու վրայ Հայաստանի կառավարութիւնը համայնավարներու դիրկը նետած էր, որպէսզի Փիղիքական փճացումէ ազատի Հայ ժողովուրդը : Այս փոփոխութիւնը Ֆրանսացիներու վրայ շատ դէշ ազդած էր, այնպէս որ Հայ Ազգ. Միութիւնը երբ խնդրոյ մը համար Գօլօնէլ Ապատիին ներկայացաւ, շատ պաղ ընդունելութիւն գտաւ : Գօլօնէլը նոյն իսկ Հայաստանի Հայերու հասցէին անէծք կարդաց :

Այս դէպքէն մի քանի շաբաթ վերջ Գօլօնէլը Ազգ. Միութենէ Տ. Ն. քհնյ. Թավուզճեանը իր մօտ կանչելով կրկին իր զայրոյթը յայտնած էր, ըսելով որ Հայերը դող են, թէ Հայ արհեստաւոր մը իրեն ընկուզենիէ սեղան մը շինած էր եւ 15 սիւրիական պահանջած էր, թէ Հայ ոսկերիչները մատանիններու մէջ մեծ քանակութեամբ պղինձ խառնելով իրրեւ ոսկի կը ծախէին, եւ բոլոր Հայ խանութպաններն ու արհեստաւորները այս կերպ շահագիտութիւններ կ'ընէին :

Տ. Ներսէս հայրը, ասոր հետեւեալ պատասխանը տուած է. «Պր. Գօլօնէլ, մենք դող չենք, եւ ձեզի կը վերադարձնենք այդ խօսքը : Գիտէ՞ք բուրդի օխան քանի՛ր կը ծախուի այս քաղաքին մէջ, — առ առաւելն մէկ մէճիտի, իսկ պատերազմէն առաջ՝ Երկուքուկէս օխան 15 դրուչ էր : Գիտէ՞ք մէկ օխայ բուրդէն քանի՛ մեթր կերպաս կը շինուի, — չորս կամ հինգ, իսկ ես այս ասուին, զոր կոնակիս վրայ կը կրեմ, զներ եմ 500 դրչ.ի : Այնպէս՝ լիտրը 10 փարանոց բաները դուք մեզի 10,000 դրուչի կը ծախէք եւ մենք օր մը Եւրոպացիները դող չենք կոչած : Դուք իրաւունք չունիք մեզի «գող» մակդիրը տալու : Հայ արհեստաւորը ձեզի ոչ թէ փայտ ա՛յլ արհեստ կը ծախէ : Ազատ էք զնելու կամ չզնելու : Ի՞նչ կ'ուզէիք որ ընէր Հայ արհեստաւորը որ 5-6 անգամէ բաղկացեալ ընտանիք մը ապրեցնելու հարկադրանքին տակ կը գտնուի եւ որ կռիւէն առաջ լիտրը հինգ դրուչնոց ալիւրը այսօր 75 դրուչի կը զնէ պատերազմին պատճառաւ : Ասոնք անբնական ժամանակներու անբնական երեւոյթներն են, որոնց համար եւ ոչ մէկը կրնանք մեղադրել : Դուք՝ իրրեւ զինուորական մարդ՝ ձեր ամբողջ կազմակերպու-

Թիւնը հիմնած էք հրամանի եւ հնազանդութեան դրութեան վրայ: Ձեզի անաստողները նոյն իսկ մահուան պատիժով պատժելու իրաւասութիւն ունիք: Ինչո՞ւ չէք կրնար արգիլել այն գողութիւնները, որ ձեր զինուորներու կողմէ կը կատարուին եւ իւրաքանչիւր «գօնվուա»ն Այնթապ կուգայ մօտաւորապէս 2,000 հնչուն սակիի կորուստով մը: Երբ դուք չէք կրնար արգիլել այս տեսակ բաներ, դուք ինչպէ՞ս կրնաք պատաղրել մեզ որ 15,000 հողիէ բաղկացած անօք եւ թշուառ ժողովուրդէ մը ակնկալենք կատարելութիւն»: Տէր Հօր կողմէ եղած այս տրամաբանական բացատրութեան վրայ Գօլօնէլը վերստանալով իր պաղարիւնութիւնը՝ Տէր Հօր սիրտը շահող անուշ խօսքերով դայն կը ճամբէ:

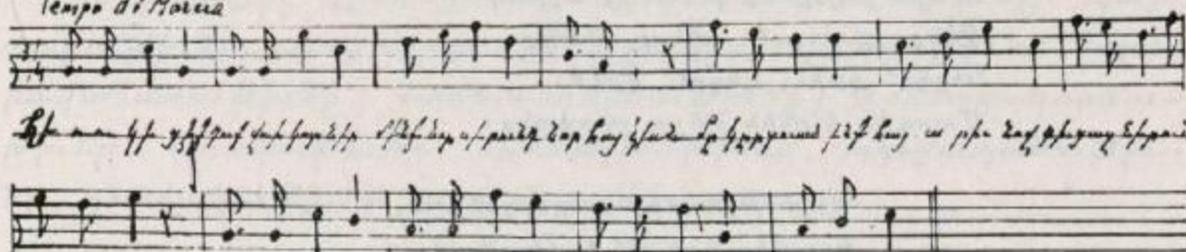
Այն ժամ, ինչպէս աշտարակութեան հեղուակները
 Բայն իսկ

Գրեց՝ ՅԱՐ. ԱՂԱՅԵԱՆ

Եղանակի Հեղինակ՝ ԼԵՒՈՆ Թ. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Tempo di Marcia

Երբ որ կը ջղբով ժողովուրդը ինչպէս որ ինչ որ կը ջղբով ժողովուրդը ինչպէս որ ինչ որ կը ջղբով ժողովուրդը
 որ ինչ կամ որ կը ջղբով ժողովուրդը ինչպէս որ ինչ որ կը ջղբով ժողովուրդը

Հեռու կեցէք, դուք վախկոտներ,
 Մենք նոր սերունդ նոր Հայկեան.
 Մկրտուած ենք Հայ արիւնով
 Դիւցազներուն որ ինկան:

Մկրտուած ենք Հայ արիւնով
 Դիւցազներուն որ ինկան:

Դուքս պիտի գանք մենք կամաւոր,
 Եւ թուլութեան ձեր շղթան
 Հարուածներով սուր դաշոյնին
 Փշրենք պիտի յաւիտեան:

Ձայնը ահեղ մեր ուժերուն,
 Ի դէն Հայեր կը դռան.
 Նահատակաց թարմ գիակներ,
 Հողին տակէն կը խայտան:

Ախ, քաջ եղբարք, քոյրեր ազնիւ,
Միթէ՛ կարծէք թէ՛ մենք ալ
Կը մոռանանք ձեր վիշտ ու ցաւ
Երբ սորված ենք կոուիլ ալ :

Սրտերնուս մէջ ունինք վէրքեր,
Արիւնած ձեր արիւնով.
Ուր ըմբոստի կարմիր երգեր
Կը ծնին միշտ մրրիկով :

Մեր ջանքերով վազն Այնթապին
Ամպերը դորշ կ'անհետին.
Ձի երկիրնքին ազատ արեւք
Փոթորկէն վերջ կը ծագին :

Ճամբայ տուէք շուտ մենք կուգանք,
Ուժանակով ու սուժբով,
Ինչպէս առիւծ մը վիրաւոր,
Վրիժառու, կոուելով :

Նեմեսիսի բազինին առջեւ,
Հոյե՛ր ուխտենք միասին.
Թէ պիտ' փարինք սուրին հուրին
Մինչեւ ջնջուի թշնամին :

Ուժին յարգանք թէ տայ աշխարհ,
Ձէնքը փառք է, զէնքը կեանք,
Կեցցէ՛ կուիւ, կեցցէ՛ վրէժ,
Մարդիկ կ'ընեն միշտ յարգանք :

Վատ թշնամիք սարսափեցան,
Կարմիր երկաթ է մեր կամքը,
Ու սրբազան դործին՝ փառքին
Ազգերը շատ հիացան :

Մենք համոզուած, մենք զիտակից,
Թէ կուրով է ազատութիւն.
Յափշտակել պէտք է նաեւ
Մեր ազգային փրկութիւն :

Ախ, հայրենիք դու կիլիկիա,
Սրբէ արցունքդ ալ յետին,
Ձի քու սիրոյդ տառապանքիդ
Մեռնիլ գիտցաւ Այնթապին :

15 Մայիս 1920
Այնթապ

ՄԱՍՆ Ը.

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՐՅԵՍՏՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Զ. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

Այնթապի, որպէս մեծ քաղաք, ձեւաւորումը շատ հաւանաբար վերջին դարերու ընթացքին տեղի ունեցած է, հետեւաբար, շատ արհեստներ այդ թուականներէն յետոյ միայն կրնան մուտք գտած կամ զարգացած ըլլալ:

Առաջին անգամ, բնական կարգով կրնան սկսած ըլլալ այն արհեստները որ կէս գիւղացիական բնոյթ ունէին եւ կեանքի համար աւազ անհրաժեշտութիւն մը կը ներկայացունէին:

Այդ կարգէ կրնանք հաշուել կտաւագործութիւնը, պայտարութիւնը, արօրագործութիւնը, կլայագործութիւնը, նպարավաճառութիւնը, համետագործութիւնը, մուճակագործութիւնը, հիւսնութիւնը, որմնադրութիւնը, աղօրապանութիւնը, դերձակութիւնը, սափրիչութիւնը եւայլն:

Ա. Չուլիչուքիւն

Չուլիչութեան սկիզբը 1800-ի ատենները պիտի ըլլայ:

Ընդհանրապէս արոյրէ առարկաներ կը շինէին: Երկաթաձուլումը անձանօթ մնաց մինչեւ վերջ: Այնթապի եւ ընդհանրապէս արեւելքի ձուլիչութիւնը պէտք չէ առնել Եւրոպական իմաստով: Չուլիչը ինք կը շինէ կաղապարը. կը ձուլէ, եւ խարտոցով կամ այլ գործիքներով կը յզկէ:

Այս ձեւով կը շինէին գէնքի մասեր, բոժոժներ, զանգակներ, աւելի վերջը՝ կաղամար, դզալ, պղնձէ ամաններու թափօժու մասեր, ջրհաններ եւայլն:

Զէնքի մասեր, բոժոժ, զանգակ, մատանի կ'սպառէին Սիւրիական շուկային վրայ, կաղամարը կը զրկուէր մինչեւ Սուտան եւ Եգիպտոս: Նախանիւթերէն զինկը, անապն ու կապարը կը ներածուէին Հալէպէն: Պղինձը կը հայթայթուէր կոտրած

ու մաշած ամաններէ : 1915-ին կը հաշուուէր 22 խանութ , 3 կամ 4-ական գործաւորով :

Ամէն մէկ խանութ հազիւ մէկ ընտանիքի ապրուստը կ'ապահովէր : Ամենէն լաւ աշխատողն իսկ միջակ ապրուստ մը ունէր : Հարուստներ չկային : Նշանաւոր արհեստանոցներ էին Իշխանեան , Պանծալեան , Իսկէնեան , Համասեան եւ Պօշկէզէնեան արհեստանոցները :

Արհեստին ամենէն աւելի զարկ տուողն եղած է Պօշկէզէնեան տունէն Յակոբճան Ուստա (1840-1872) : Նախ քան 1840 ան զինագործ եղած է , նաեւ վարպետ փորագրիչ երկաթի ու արոյրի վրայ : Իր փորագրած զէնքերն ու կնիքները հիացում կ'առթեն մինչեւ օրս :

Ինք սկսած է շինել այն կաղամարը որ դրիչ պահելիք մաս մըն ալ ունէր եւ այդ մասին վրայ շատ ճաշակաւոր փորագրութիւններ կը կատարէր :

Իրմով սկսած է ջահրակով յղկելու ձեւը — ձեռքի ջահրակի հարկէ :

Ան ուսումնական եւ զբասէր մարդ ալ եղած է . ունէր այդ դարուն արժէքաւոր դրքերը , ի մէջ այլոց Չամիչեան Հայոց Պատմութիւնը , Վենետիկեան քարտեսագիրք մը եւայլն , որոնց մեծ մասը կրակի բաժին եղած են 1915-ին :

Իր Գրիգոր եւ Յովհաննէս զաւակներէն առաջինը շարունակած է գլխաւորել արհեստը . ան սկսած է տեղական միջոցներով ջրհաններ շինել , ինչ որ մեծ յաջողութիւն էր այդ օրերու համար : Մեռած է 1897-ին :

Գրիգորի գործը շարունակած են իր փեսան Յարութիւն Պարսումեան (մեռած 1948-ին) եւ որդեգիրը Մանուէլ Պաղտասարեան , որոնք եղած են Զինարանի ձուլիչներու բաժնի վարիչ 1920-ի գոյամարտի ընթացքին :

Բ . Ոսկերչութիւն

Ոսկերչութեան սկիզբը պէտք է դնել 1800-էն բաւական առաջ , նոյնիսկ 1750-էն ալ առաջ :

Կը շինուէին հին ձեւի արծաթէ , առաւելարար օղեր , մատանիներ , վիզի , ճակատի , կուրծքի կանացի զարդեղէններ , արծաթէ կամարներ , հմայեկի պահպանակներ , նաեւ եկեղեցական սպասներ , բուրվառ , սկիւհ , կանթեղ , քշոց , աշտանակ , խաչ , Աւետարանի եւ աղօթագիրքերու կողք եւայլն :

Նոր շրջանի կը պատկանին սեղանի սպասները : Ոսկիի վրայ աշխատանքը 1850-էն յետոյ սկսած է , կանացի զարդեղէններու

ձեւով, երբ այլեւս քաղաքը մեծցած է եւ արդիականանալու սկսած :

Բարձրաքանդակն ու փորագրութիւնը ի հարկէ մաս կը կազմէին արհեստին :

Կարելի չէ արդիւնաբերող եւ արտածող արհեստ մը նկատել սակերչութիւնը, քանի որ սպառումը սահմանափակուած էր գիւղերու մէջ միայն :

Նախանիւթերը մինչեւ 1900 թուականներ տեղական հին դրամներէ եւ մաշած առարկաներէ կը հայթայթուէին, անկէ վերջ սկսած է ներածուիլ Եւրոպայէն եւ Ամերիկայէն :

1915-ին արհեստը կը հաշուէր աւելի քան 50 խանութ, իւրաքանչիւրը 3-5 գործաւորով : Իսլամ չկար բնաւ : Կ'ապահովէր միջակէ վեր ապրուստ մը :

Նշանաւոր տուներ էին՝ Նազարեան, Տաղլեան, Տաւոյեան, Բանճարճեան տուները : Այնթապի մեծանուն Նազարէթեաններուն ալ նախկին արհեստը սակերչութիւն եղած է : Այս արհեստի հետեւողներէն շատեր, մանաւանդ վերոյիշեալ տուները, ժառանգաբար ազգային գործերու ալ միջամուխ եղած են եւ ազգին տուած են գործունեայ ու օգտակար անհատներ :

Արհեստի մէջ կարող վարպետներ եղած են Տաղլեան Կարապետ ուստան, զաւակները Գէորգ եւ Գրիգոր (1850-1920), Նազարեան Յարութիւն (1890-1920), Տաւոյեան Դաւիթ (1885-1920), Տաւոյեան Ռուբէն (1895-1915), Լաւլին :

Գալէմքեար Կարապետ խալֆէն եւ որդին հռչակաւոր Գալէմքեարեան Մելքոն ուստան այս արհեստի փորագրութեան եւ քանդակի բաժինին ալ բաւական մեծ ծառայութիւն մատուցեր են : Սեղանի սպասներ եւ եկեղեցական առարկաներ մեծ մասամբ Մելքոն խալֆէն կը շինէր իր զաւակներով :

Գ. Պղնձագործութիւն

Այս արհեստն ունէր երկու մաս. առաջինը պղնձի մանրութներ հալեցնող, դասող, ձուլող եւ թերթիկ բացողներ : Երկրորդը՝ բացուած թերթերէ խոհանոցի սեղանի եւ այլ պէտքերու յատուկ առարկաներ շինողներ :

1) Զասող — թերթ բացողներ : Այս գործը նոր էր 40-50 տարուան հնութեամբ : Տեղական պէտքերու միայն կը բաւէր եւ սեփականութիւնն էր Մարաշէն եկած Եաղլեան ընտանիքէն Սարգիս եւ Յովհաննէս եղբայրներու :

2) Բացուած թերթերու վրայ աշխատողներ, որոնք «Գաղանճը» կը կոչուէին :

Արհեստին սկիզբը շատ հին է, կրնանք 1840-50 թուականներուն դնել: Անկէ առաջ եղածները կլայազործներ ևն սրոնք հարկադրարար զբաղած ևն նաեւ կոտրած, ճաթած, ծոած մասեր նորոգելով: Պղնձեայ կտորները թօղատէն կուղան եղեր: 1915-ի ատեններ, շատ տուններ դեռ կը գործածէին թօղատի գործ պղնձեղէններ:

Մարաշէն երբ սկսած է բացուած թերթերու ներածումը, արհեստն սկսած է յառաջդիմել: Անկէ քիչ վերջ սկսած է նաեւ Եւրոպական տեսակաւոր թերթերու ներածումը, ինչ որ պատճառ եղած է որ արհեստը արագօրէն ընդարձակուի եւ նըրբանայ:

Կը շինուէին խոհանոցի սպասներ, լուացքի տաշտ եւ կաթսաներ, օղիի թորիչ կաթսաներ, քաղցուի կաթսաներ, զանազան ձեւի կրակարաններ, «սամավար»ներ եւ այլն:

1880-ական թուականներէն սկսեալ, արհեստն ստացած էր արտածող հանգամանք: Ատանա, Զէյթուն, Մալաթիա, Սեւերէկ, Ուրֆա, Հալէպ, Անտիոք նոյն իսկ Դամասկոս առեւտուրի շուկայ եղած էին պղնձազործներու:

Աւելի քան 60 խանութ կ'աշխատէին այս գործի վրայ, իւրաքանչիւրին մէջ 4-էն 10 գործաւորով:

1910-էն յետոյ մեքենայ եւս եկաւ, բաւարարելու համար պահանջը:

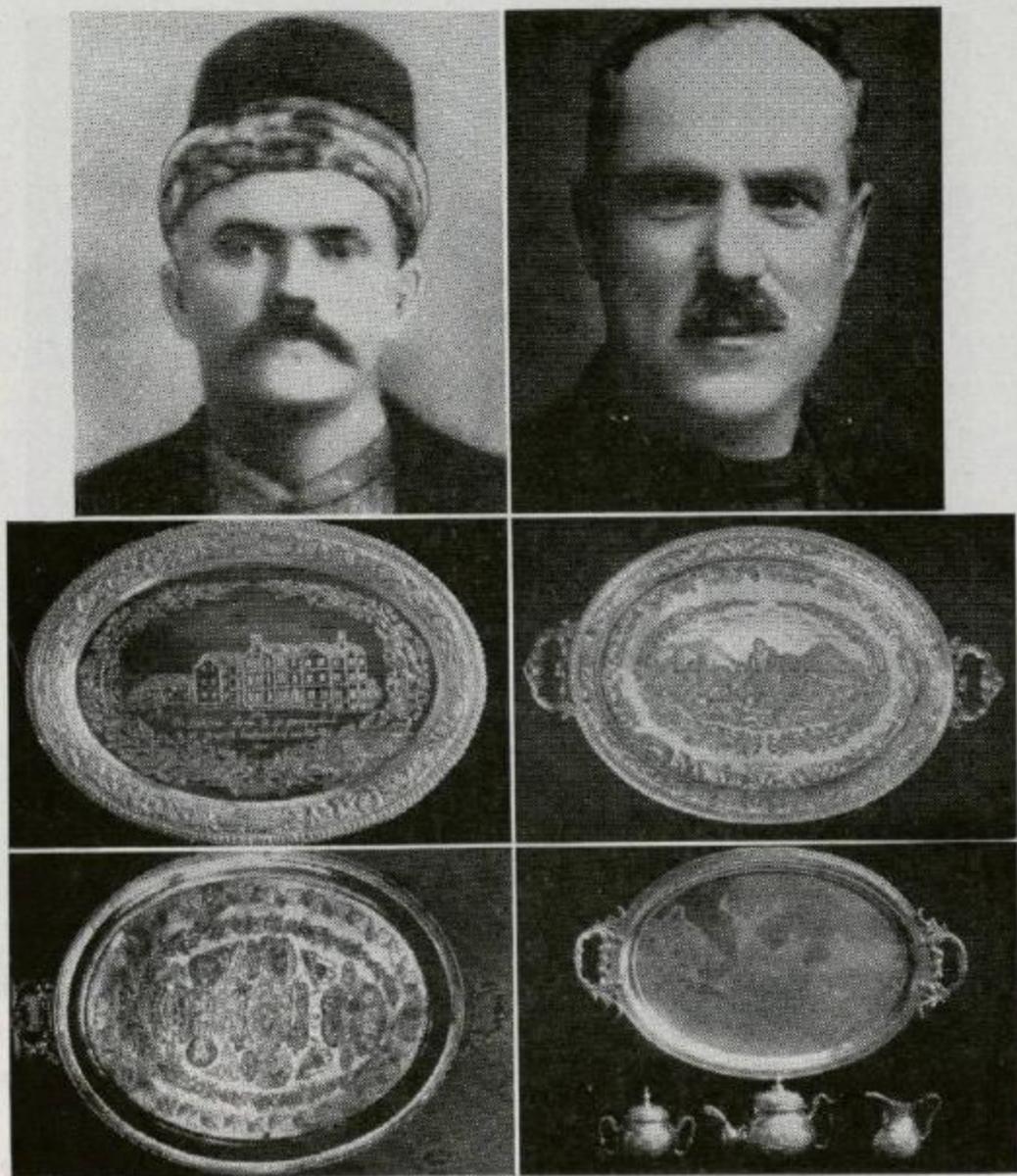
Պղնձազործները ընդհանուր առմամբ միջակ բարեկեցութիւն ունէին: Կային զիրք եւ հարստութիւն շինողներ ալ:

Հասարակ գործաւորներն անգամ բաւական լաւ կը վճարուէին: Արհեստը Հայերու ձեռքն էր: Երկու խանութներ միայն իսլամներու կը պատկանէին, անոնք ալ դաւանափոխ եղած Հայեր էին:

Կարելոր տուններ էին Ասլանեանները (չորս դերդաստան՝ հետեւեալ անուանակոչումներով, Ասլան Պապա, Գարնը Պէօյիւք, Պապա Շահ եւ Զհուտ Ասլան), Գնաճեան, Արըճեան, Սրապիոնեան, Մաղաքեան, Մանուկեան (Կեալուր Մանիկ), Փաթանեան: Ասոնցմէ Գնաճեան, Ասլանեան Պապա, Գարնը Պէօյիւք ընտանիքները վաճառական-պղնձազործներ էին:

Իբր լաւ արհեստաւոր անուն հանած էին Պարպարա Կարուճ (Կարապետ) ուստան, Սրապիոնեան Սրապիոն, Մանուկեան Ներսէս, Ասլանեան (Պապաշահ) Ներսէս, Ատուր եւ Յովհաննէս եղբայրներ, Փաթանեան Գէորգ, Ներսէս Կիւլէսէրեան, եւ այլն: Բոլորն ալ վարպետ՝ խոհանոցային ճաշակաւոր առարկաներ, կրակարան եւ սամավարներ շինելու մէջ:

Բայց ամենէն վեր եւ առաջին կարգի վրայ կուզայ Գալէմքեարեան (նախապէս Գալայճը Մելքոնեան յորջորջուած) ընտանիքը: Այն տան առաջին կարկառուն ներկայացուցիչն է Գալայճը Մելքոնի աղայ Կարապետ խալֆէն (1800-1885) որ «Գալէմքեար» պատուանունը շահած է իր քանդակի եւ փո-

Մելիոն Ուսթա Գալէմքեարեան (Աետիսի հայրը), նշանաւոր պղնձագործ, արծաթագործ ու քանդակող, եւ Յարութիւն Մ. Գալէմքեարեան, պղնձի, արոյրի եւ իրենց նրբարուեստ գործերը արծաթի վրայ քանդակելու վարժ:

րազրութեան դործերուն շնորհիւ: Եղած է կլայադործ եւ պղնձագործ միանդամայն: Իր շրջանի անուանի դպիրներէն էր, մասնակից ամենօրեայ ժամերգութիւններուն: Իր ձայնի ղեկեցիութիւնով ու ներդաշնակութիւնով ժամանակին մեծ հռչակ հանած է: Եղած է նաեւ յարգուած մարդ՝ Հայ եւ Թուրք, բարձր ու համեստ բոլոր դասակարգերու մէջ: Կախարդութենէ եւս հասկացողութիւն ունեցած է:

Իր յաջորդն եղած է զաւակը Մեկքոն ուստան: Սա ժա-
 ռանդած եւ աւելի զարգացուցած է իր հօր բոլոր յատկութիւն-
 ները: Կը հասկնար ամէն արհեստէ: Թուրքերու մէկ մզկիթին
 զմբէթի քարերը տաշելու հաշիւն ինք հանած ու տուած է
 ճարտարապետ ու քարտաշներու: Աղօրիք մը շինած է իր տան

Զահլէի մէջ Պալըզնեանի կողմէ կառուցուած եկեղեցիի Կաթողիկէն,
 ամբողջովին արծաթէ ֆանդակուած:

մէջ: Ինք հնարած է թորիչ կաթսայի կատարելագործեալ ձեւ
 մը, շրջանակաձեւ խողովակաշարքով, օղիի աստիճանը ճիշտ
 դիտնալու համար: Վերջապէս եղած է ուղեցոյց-խորհրդատու
 ոսկերիչներու, երկաթագործներու, հիւսններու եւ այլ ար-
 հեստաւորներու:

Իր բարի վարքին համար սիրուած է, հօրը նման եւ յար-
 ցուած ամէն խաւի մարդերէ: Կ. Թ. Գոլէճի բրոֆէսորներ,
 Ալեքսան Պէզճեան եւ Սարգիս Լեւոնեան իր բարեկամ-խօսա-
 կիցներն էին: Նմանապէս քաղաքի Հայ եւ Թուրք կրօնական եւ
 զինուորական պետեր յաճախ իր խանութը կ'աչցելէին:

Բայց Իթիֆիհատի մոլեռանդ պարագլուխներ չխնայեցին
 իրեն եւ 1915-ին տեղահան բրին գինք, ընտանիքով:

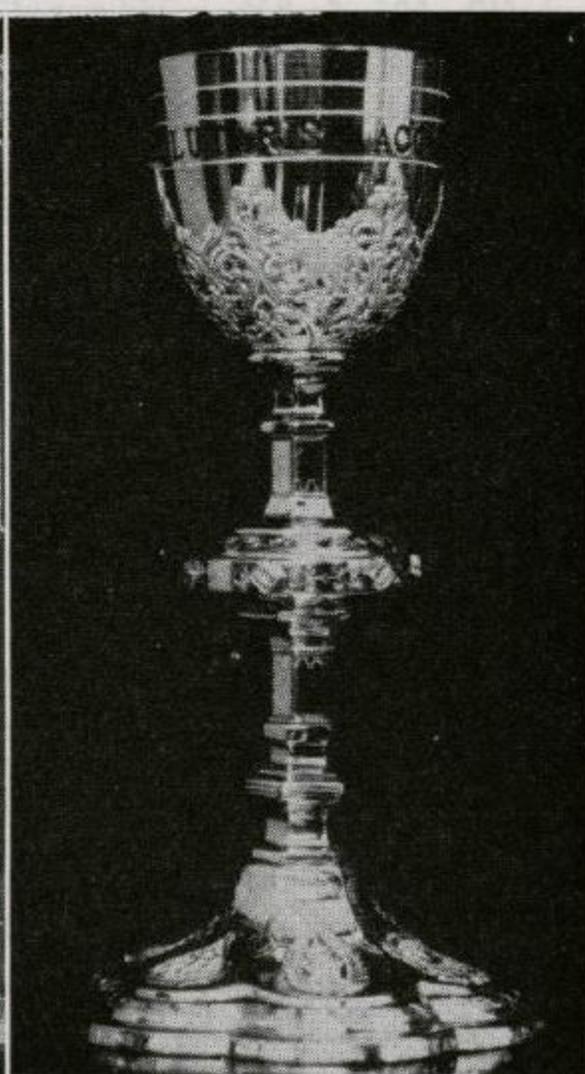
Իր արուեստին շնորհիւ եւ ճէմալ փաշայի մասնաւոր մէկ

հրամանով կրցաւ հաստատուիլ Դամասկոս : Բայց մշտական հալածանքն ու Իթիօհատական սարսափը զինք զգեանեցին : Մեռած է 1918-ի ամառը, Դամասկոս :

Իր զործը կը շարունակեն ցայսօր իր երկու զաւակները

Արժաթեայ Պատարանի Սկիհի
Հալէպի Յունաց Եկեղեցիին Մէջ

Արժաթեայ Սկիհը Ղրկուած է
Հոսվմ

Յարութիւնն եւ Աւետիս : Վերջինը գլխաւոր կազմակերպիչն ու վարիչը եղաւ Այնթապի դոյամարտին (1920-1921) :

Պղնձեղէն շինելու մեքենան Այնթապ ներմուծողն եղած է Մովսէս Տէմիրճեան (1910-ին) :

Գ. Երկաթագործութիւն եւ Դարբնութիւն

Կարելի է 1650-ի ատենները դնել այս արհեստին սկիզբը, իրր ամենէն անհրաժեշտ արհեստը մեծ գիւղաքաղաքի մը :

Կը շինուէին երկրագործական, որմնադրական, հիւանահան, բնակարանային, սլաշտարական եւ առհասարակ բոլոր աեսակի արհեստներու վերաբերեալ գործիքներ :

Շինուած առարկաները ո՛չ միայն կը բաւարարէին քաղա-

քին ու շրջակայ դիւղերուն, այլ կ'արտածուէին Միւրիոյ եւ Ամանոսի հեռաւոր շրջանները :

Նախանիւթերը մինչեւ 1870 թուականները եկած են Չէյթունի երկաթահանքերէն : Տեղական հին երկաթի կտորներն ալ մեծ խնամով կը հաւաքուէին եւ շաղուելով միաձոյլ ձողիկներու կը վերածուէին :

Շաղելու գործը մեծ ճարտարութիւն պահանջող գործ էր, ներկայիս շատ մը երկաթագործներու անձանօթ :

1880-էն յետոյ սկսած է հում երկաթի ներածումը Այնթապ, ամէն ձեւի ու չափի վրայ, եւ դիւրացուցած արհեստը :

Աւելի քան 50 խանութներ կը համրուէին (կէսը երկաթագործ, կէսը դարբին), ամէն մէկը 4-5 աշխատակորներով : Գերդաստանական արհեստ մըն էր, լաւագոյն պարագային միջակէն հազիւ քիչ մը վեր ապրուստ մը ապահովելով :

Կային շատ մը «Տէմիրճեաններ», որոնք իրենց իսկական մականունը կորսնցուցած եւ առած էին արհեստին մականունը :

Մոշոր երկաթագործներէն կարելի է յիշել Նասանեան, Բարսեղեան, Չէյթունլեան եւ այլազան «Տէմիրճեան»ները (մէկը «Պրուսա Տէմիրճիսի» անունով ծանօթ) : Լաւ արհեստակոր մը եղած է Նասանեան Աւետիս ուստան, ապրած 1840-1880-ի շրջանին :

Դարբիններէն նշանաւոր եղած են Չաթմաճեան Յակոբ եւ որդին Գէորգ ուստան (1870-1900), Կէօյճէնեան Նազար ուստան (1870-1905), որուն զաւակներն էին Միքայէլ եւ Գէորգ (առաջինը վաղամեռիկ, երկրորդը ողջ տակաւին, 1920-ին Չինարանի երկաթագործներուն վարիչը) :

Ֆիրէնկ (Կաթոյիկ) Կարապետ ուստա (1850-1890) եւ որդին Հաճի Յարութիւն (1890-1916) անգուղական վարպետներ եղած են : Վերջինը մարթին պետական հրացանը շինած էր ձեռքով : Մեռած է Հալէպի բանտին մէջ :

Դարբիններէն ոմանք միայն գամ կը շինէին, նախքան Եւրոպական գամերու ներածումը : Անոնք առհասարակ ծանօթ էին «Մըխճեան» մականունով :

Ե. Զինագործութիւն

Առնուազն 1750-էն առաջ պէտք է դնել այս արհեստին սկիզբը, նկատի առնելով զինագործ գերդաստաններու աւանդութիւնները : Մինչեւ 1880-ական թուականները որսի եւ կռիւի յատուկ հին ձեւի բոլոր տեսակի զէնքեր կը շինուէին, սակայն Համիտեան բռնակալութեան օրերուն արհեստը առաւելարար ստացած էր նորոգողի վիճակ :

Երկար ատեն արհեստն ունեցած է նաեւ արտածող բնոյթ : Շինուած զէնքերը շրջուն վաճառականներու կողմէ տարուած են ամէն ուղղութիւնով, բայց աւելի շատ դէպի հարաւ (Սիւրիա) : Վերջին քառորդ դարուն, երբ Եւրոպական զէնքեր, ատրճանակ եւ որսորդական հրացաններ սկսան ներածուիլ, արհեստը ինկած էր յարգէ եւ արհեստաւորներուն թիւը կը պակսէր տարուէ տարի : Իր ամենէն զարգացած օրերուն իսկ զինագործ խանութներու թիւը չէ հասած 25-ի, իւրաքանչիւրը 3-4 աշխատաւորով : Զինագործներուն ապրուստը կարելի չէ զնել միջակէն վեր :

Նշանաւոր տուներ եղած են՝ Պօշկէզէնեան, Մազսուտեան, Քիւրիւմլեան տուները :

Պօշկէզէնեան Մահտեսի Եղիա եւ Նազար եղբայրները 1860-1915 թուականներուն մեծ անուն հանած են իբր լաւ վարպետներ : Ասոնց նախահօր կը վերադրուի Այնթապի խմելու գըլխաւոր ջուրը, «Ֆանճարլը» ըսուած ակէն քաղաք բերելու պատիւը (1750-ի ատենները) : Ան եղած է զինագործ եւ որսորդ միանգամայն, եւ այդ պատճառով ալ Պօշկէզէնեան (պարսպ պտտող) մակդիրն ստացած է :

Զ. Խաղախորդութիւն

Ըստ աւանդութեան շատ հին չէ այս արհեստը եւ հազիւ մէկ դարու հնութիւն ունի :

1915-ին հասած էր իր զարգացման զագաթնակէտին եւ կարելի պիտի ըլլար Եւրոպական ձեւի կաշիներ արտադրել, ոտնամաններու երեսին եւ տակին համար : Կ'արտադրուէին դեղին, մութ-կարմիր (աննէպու) եւ վառ-կարմիր (կիւլ-չէֆ-թալի) դոյներով երեսի կաշիներ : Մանաւանդ վերջին դոյնը մինչեւ այսօր իր առաջնակարգ ձեւով Այնթապէն միայն կ'արտադրուի, ջուրին եւ օդին ազդեցութեամբ հաւանաբար :

Նախանիւթերը կուգային Հայկական նահանգներէն : Ներկերը տեղական էին մինչեւ 1910 : Խաղախորդութիւնը արդիւնաբերական ընդարձակ արհեստ եղած էր որ արտածում ունէր Կիլիկիա, Սիւրիա, Եգիպտոս, մինչեւ իսկ Սուտան ու Հնդկաստան :

Գլխաւոր վարպետներու թիւը 35 էր : Ընդհանրապէս Հայ՝ մինչեւ 1870, այնուհետեւ շատցած են իսլամները : Բերդի հիւսիսը դրաւող թաղերու բնակչութիւնը, դետին երկու եզերքները, կաշիի վրայ կ'աշխատէր զանազան ձեւերով : Թաղին անուանակոչումն ալ, «Թապաղխանէ», պէտք է բացատրել

այս իրականութեամբ: Կային հում մորթ մաքրողներ (մազման), մորթը կոշիի վերածողներ (խաղախորդ), փայլեցնողներ, աղտորի (սումագ) տերեւ եւ գխտոր (մազը) ազացողներ եւն.: Շուրջ տասը հազար անձ կ'ապրէին կաշիի գործով: Ամէն ա'տուէն կ'ենթադրէր վարպետ մը, 4-5 աշխատաւորով:

Ընդհանրապէս միջակէն վար ապրուստ ունէին բոլոր աշխատողները, վաճառական վարպետները բարեկեցիկ էին, բայց այդպիսիները 5 առ հարիւր հազիւ կը կազմէին:

Կ'աւանդեն թէ արհեստը Պարսկաստանէն Տիզրանակերտ գաղթող Վանրսեան ընտանիքէն Վանըս օլլու Յարութիւն բերած է Այնթապ 1830-ի առեկները:

Շատ հաւանաբար այս վերջինին բերածը արհեստի կատարելագործեալ ձեւն էր, որմէ յետոյ արտադրութիւն եւ սպառում աւելցած եւ արտածում ալ սկսած է: Հինէն ի վեր Հայերու ձեռք էր այս արհեստը, բայց երբ արտածող բնօթ առած է, պահանջքը բաւարարելու համար Հայ վարպետներ ստիպուած են թիւրք գործաւորներ աշխատցնել: Շատ չանցած թիւրքերն աւելի զերակշոտղ եղած են թուով: 1895-ի առեկներ Հայերու թիւը հազիւ տասը տոկոս մնացած էր:

Նշանաւոր Հայ վարպետներէն կարելի է յիշել Վանրսեան, Գասարճեան, Սրապիոնեան, Բանոյեան, Ատանալեան, Տիւղտասպանեան ընտանիքները, նաեւ բազմաթիւ «Թապաղեան»ներ, որոնք արհեստի բերումով կորսնցուցած են իրենց բուն մականունները:

Է. Դանակագործութիւն

Հին ծագում ունեցող արհեստ մը այս ալ: Կը շինուէին զմեկիներ, սափրիչի զմեկիներ (պաշ պըչաղը), սուրեր, դաշոյններ, եւ այլն:

Հինէն ի վեր արտադրութեան կարեւոր մասը երկրի գանազան կողմերը, առաւելաբար Սիւրխա կ'արտածուէր: Աւելի քան 30 խանութներ կ'աշխատէին այս գործի վրայ որ երկու ճիւղի կը բաժնուէր, դանակագործ եւ դաշունագործ (պըչազը եւ գամաճը): Ընդհանուր առմամբ միջակ եւ նոյնիսկ միջակէ վար ապրուստ ունէին: Ամէն խանութ կը պահէր 5-6 աշխատաւոր: Իսլամ չկար այս արհեստին մէջ:

Մականուն դարձած շատ մը «Պչաղճեան» եւ «Գամաճեան»ներու մէջէն կ'արժէ յիշել Կէօյօղլուեան եղբայրները որոնք իրենց շինածները շրջակայ քաղաքներ տանելէ յետոյ դարձած էին երկաթի վաճառականներ:

Հին եւ շատ տարածուն արհեստ մը, իր զանազան ճիւղաւորումներով: Կային բամպակի, բուրդի եւ մազի վրայ աշխատողներ:

Մետաքսի վրայ աշխատանք գոյութիւն չունէր Այնթապ: Մազով կը հիւսուէին պարկեր եւ վրաններ. գրեթէ ամբողջութեամբ թուրքերու գործ:

Բուրդի հիւսուածեղէն ըսելով պիտի հասկնանք կապայի, մաշլահի (ապէճիներ), կապերտի (քիլիմճի), գորդի (խալըճը) եւ դօտիի (ճազարճը) վրայ աշխատողները:

Բամպակի հիւսուածեղէնը կը կազմէին կտաւը, մանուսան, բաղնիքի սպասներ եւ դուլպաններ:

Կապայագործները ընդհանրապէս Հայեր էին եւ իրենց գործաւորներով շուրջ 60 ընտանիք կ'ապրեցնէին: Իրենց արտադրութիւնը շատ քիչ մասով արտածման նիւթ էր եւ որակով ո՛չ բարձր:

Կապերտագործութիւնը Հայերու արհեստ էր եւ բաւական լաւ արտածում ունէր: Սակայն այս ճիւղի մէջ ալ բարձրորակ գործեր չէին արտադրուեր:

Գորգագործութիւնը նոր մտած էր Այնթապ եւ համեատ գործեր էին արտադրուածները: Կրնանք յիշել Ուզունեան ընտանիքը որ կ'ըբաղէր այս ճիւղով:

Գօտեգործութիւնը 1895-է վերջ Այնթապ մտած արհեստ մըն էր, Կիւրինցիներու միջոցաւ: Պարսկական գօտիներու (չալ) նմոյշով թեթեւ գործեր էին հիւսուածները եւ բաւական արտածում ունէին: Մօտ 100 մեքենաներ կ'աշխատէին, բուրդն ալ Հայերու յատուկ եւ տարուէ տարի զարգանալու վրայ էր: Յիշատակելի էին Արանեան, Կէտիկեան, Եազսրղեան, Մէրթախանեան տուները: Բամպակի գործերէն դուլպայագործութիւնը նոր էր, 1890-էն վերջ մտած: 5-6 մեքենայ հազիւ կ'աշխատէին:

Բաղնիքի սպասներ (ցամքոց, ղենջակ) նորէն 1895-էն յետոյ սկսած էին հիւսուիլ եւ հազիւ կը բաւէին տեղական սպանումի:

Կտաւի գործը քաղաքին ամենահին արհեստներէն մէկը պիտի ըլլայ: «Ճուլհա Մանիկ»ն ու «Ճուլհա Մէմիկը» հաւասարապէս հին են, կը նշանակէ հաւասարապէս Հայի եւ թուրքի յատուկ արհեստ էր հինէն ի վեր: Ունեցած է բաւական լայն արտածում գէպի հիւսիս եւ արեւելք: Մինչեւ Եւրոպական դերձանի մուտքը, տեղական հիւսումով արտադրուած դեր-

ձանը կազմեր է նախանիւթը: Տեղական էին նաև բուրդէ եւ մազէ թելերը, մինչև վերջ:

Այնթապը յատկանշող բուն հիւսուածեղէնի գործը* մանուսան (ալաճան) է, սկսած 1840-ի ատենները, թերևս Արարկիրի կողմերէն գալով: Դերձանը կուզար Եւրոպայէն: Կը գործուէին զանազան գծազրութիւններով «ալաճա»ներ: Լայն ծաւալով արտածում ունեցող արգիւնարերութիւն ունէր: Կարելի է անվարան ըսել թէ Այնթապի ամենէն մեծ արհեստն էր: Հայերով սկսած բայց պահանջի մեծութեան պատճառով շուտով խառն դարձած էր:

Արտածումը կը կատարուէր արեւմուտքէն՝ մինչև Ատանա, Մերսին, հիւսիսէն՝ մինչև Կեսարիա, Սվազ, արեւելքէն՝ մինչև Էրզրում եւ Վան, հարաւէն՝ մինչև Հալէպ, Դամասկոս: Աւելի քան 4,000 տէղկեահներ կ'աշխատէին, կերակրելով շուրջ 20,000 անձ: Գործաւորները միջակէն վար ապրուստ ունէին, իսկ վարպետները՝ միջակէն բուական վեր: Եթէ հաշուենք նաև օժանդակող արհեստները, դերձանը ներկելու, մասուրաներու վրայ փաթթելու, «տիրէզին» պատրաստելու եւայլն, հիւսուածեղէնի գործով ապրող անձերը կարելի է 25 հազար հաշուել: Տարուէ տարի նորութիւններ կը ներմուծուէին մանուսայագործութեան մէջ, այնպէս որ Այնթապի սպազան որոշապէս այս արհեստին կապուած պիտի ըլլար:

Հիւսուածեղէնի, կտաւի եւ տպածոյի վրայ վաճառականութիւն ընող հին տուներէն կը յիշուին Քէօրճէմեան (յետոյ փոխուած Գարամանուկեանի) եւ Պազարպաշեան ընտանիքները:

Մանուսայի արգիւնարերող նշանաւոր տուներ էին Նորտիկեան, Փափազեան, Մէրճէնեան, Գապազեան, Լէյլէկեան, Պասմաճեան, Մանուշակեան, Սիւլահեան, Սա'աթճեան, Հասրըճեան եւայլն տուները: Ասոնց մեծ մասը իրենց ներկայացուցիչներն ունէին Ատանա, Կեսարիա, Սարբերդ, Էրզրում, Վան, Տիգրանակերտ եւ աւելի հեռաւոր քաղաքներու մէջ:

Այս ընտանիքներէն կուզային նաև ազգային եւ կրթական գործերու վարչական աթոռները գրաւող կարեւոր դէմքերը, որոնցմէ եղած են՝ Լէյլէկեան Թորոս, Փափազեան Մանուկ, Պասմաճեան Գրիգոր, Գապազեան Մելքոն, Մէրճէնեան Կարուճ, Մանուշակեան Նազարէթ, Համալեան Յակոբ եւայլն:

*) Մանուսայագործութեան մասին տես ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Պր. Յակոբ Գապազէնճեանի կողմէ: Խ. Ծ.

Մանուսայի կապակցութեամբ յիշելի միւս արհեստները .—

1) Ներկարարութիւն (պօյաճը) : Հին արհեստ մը , որ մինչեւ վերջ Հայերու յատուկ զբաղում էր : Գլխաւորաբար լեղակագոյն եւ կարմիր ներկողներ եղած են հին ատեն , բայց մանուսայի գործին հետ բոլոր գոյներն ալ սկսած են ներկուիլ : Հին ատեն լեղակը կը ներածուէր Հնդկաստանէն : Միւս գոյներու նախանիւթերը բուսեղէններ էին եւ կուղային Թուրքիոյ զանազան կողմերէն եւ մաս մըն ալ գիւղերէն : 1880-է վերջ սկսած է զալ Եւրոպական ներկը , առաւելաբար Գերմանիայէն :

Արհեստը կը բաւարարէր միայն տեղական պէտքերուն : Կային 35-ի մօտ ներկատուններ , ամէն մէկը նուազագոյն 3-4 գործաւորներով . բոլորն ալ միջակէն վեր ապրուստ ունէին , նոյն իսկ գործաւորները կը վարձատրուէին բաւական լաւ :

Նշանաւոր էին՝ Պօսնուեան , Պէտիրեան , Պալեան , Եսայեան , Արօշեան տուները : Կային նաեւ շատ մը «Պօյաճեան»ներ :

2) Տպածոյ (պասմաճը) . արհեստ մը որ մարեցաւ երբ Եւրոպական տպածոն սկսաւ ներածուիլ : Կը տպուէին անկողնի եւ ծրարի երեսներ , վարագոյրներ , փռոցներ , զանազան ծածկոցներ եւն . : Երկար ատեն եղած է արտածումի արհեստ , ընդհանրապէս այն տեղեր ուր մանուսայ կ'երթար :

Արհեստը 1875-էն յետոյ դադրած ըլլալուն՝ կարելի չէ աշխատողներու քանակին ու ապրուստին մասին բան մ'ըսել : Մեր օրերուն կը շարունակուէր միայն կանանց եւ արանց եազման եւ չէմպէր (լաչակ ու փաթթոց) տպելու ձեւով , որուն վրայ աշխատող տուններ էին Գուղուկեան եւ Պարսումեան տուները : Ասոնք ալ արտածում ունէին մանուսայի նման :

3) Գասարճութիւն : Հին ատեն բաւական տարածուն արհեստ մը եղած է նաեւ «գասարճի»ութիւնը (կտաւ ճերմկցրնելը) , որ ի վերջոյ դարձած էր ներկարարութեան մաս :

Այս արհեստին մէջ Թուրքեր ալ կային : Այնլէպէնի գլխաւոր աղբիւրը , «Գասարճը փունարը» , իր անուանակոչումը այս արհեստէն կ'առնէ : Ամէն խանութ իրեն սեփական քարն ունեցեր է հոն , հոսանքին երկու եզերքներուն վրայ : Հայերէն նշանաւոր էր Գասարճեան ընտանիքը :

Թ . Պայտարութիւն

Քաղաքին չափ հին արհեստ մը , անտարակոյս , քանի որ գիւղական ծագում ունի : Պայտարները միեւնոյն ատեն անասնաբոյժ ալ էին : 1915-ին կային 33 խանութներ , բոլորն ալ քիչ շատ բարեկեցիկ :

Իլիկեան, Սօլազեան, Գարաօղլանեան, Հինաոյեան, Իփէկեան, եւ շատ մը «Նալպանտեան»ներ սերունդէ սերունդ պայտար եղած են: Թուրք չկար այս արհեստին մէջ ալ:

Փ. Կօշկակարութիւն*

Սկզբնաւորութիւնը կարելի է դնել 1860-ին: Տեղական արհեստ էր: Կային աւելի քան 40 խանութներ, 5-10-ական աշխատաւորներով: Առհասարակ միջակ ու քիչ մըն ալ միջակէ վեր ապրուստ ունէին: Քառասունի վրայ մէկ խլամ կօշկակար միայն:

ՓԱ. Դերձակութիւն

Շատ հին արհեստ մըն էր նաեւ դերձակութիւնը: Սկիզբը կը կարէին հին ձեւի «էնթարի»ներ, անդրափարափք եւ Փէրմանաներ, ընտիր կերպասէ եւ ոլորած դերձանէ, տեսակ տեսակ դարդերով նաեւ իշիկներ, ապաներ, մէշլահներ: Կը կարեն եղեր ծալլապատիկ նստած: 1890-էն յետոյ միայն սկսած է Եւրոպական հագուստի նորոյթը, բայց հազիւ 10 խանութի կը հասնէր արդիական դերձակներու թիւը, որոնց զլխաւորներն էին՝ Բազըպեան, Մաթոսեան, Պօշկէզէնեան, Թէրզի Միհրան, Պիւլպիւլեան եւ այլն, իւրաքանչիւրը 3-5 աշխատաւորներով:

Հին ձեւի դերձակները բաւական լաւ ապրուստ ունէին, սկիզբները 30-է աւելի էին թուով որոնք մեր օրերուն նուազած եւ 15 խանութ միայն մնացած էին, իւրաքանչիւրը 2-3 աշխատաւորներով: Նշանաւոր տուներ էին՝ Միսիրեան, Հատիտեան, Չէքիչճեան, Տէր Սարգիսեան եւն.:

ՓԲ. Հիւսնութիւն եւ Կահագործութիւն

Հիւսնութիւնը, իր սովորական առումով (դուռ, պատուհան շինել, տուներու պատերը տախտակապատել, սնտուկ շինել եւն.) շատ հին է: Կահագործութիւնը (աթոռ, սեղան, հանդերձապահարան եւն. շինել) հազիւ 10-15 տարիներու կեանք ունէր: Երկու տեսակներով ալ հազիւ տեղական պէտքերու կը հասնէր: Ապրուստի մակարդակը միջակի վրայ էր: Հայ եւ Թուրք խառն էին հիւսնութեան մէջ: Թուրքերը աւելի շուկայի վրայ կ'աշխատէին, իսկ Հայերը առհասարակ տուներ

*) Հին ձեւով կօշկակարներ ալ կային, որոնք կը շինէին «եւմէնի» եւ «փօսթալ»: «Եւմէնի»ն ամէն մարդ կը հագնէր, իսկ «փօսթալ»ը յատուկ էր գիւղացիներու: Ծ. Խ.

րու մէջ: Հայերէն յիշատակելի էին՝ Նազաշեան, Գայմազամեան, Գրիգորեան, Ֆրսթրզեան տուները, ինչպէս նաև բազմաթիւ «Նաճարեան»ներ: Նաճար Գասպար նշանաւոր է ասոնց մէջ:

Որպէս կահագործ՝ յիշատակելի միակ արհեստանոցն էր Քէշիշեանինը:

ԺԳ. Որսնադրութիւն եւ յարակից արհեստներ
(Քարահատ, Քարակոփ, Սալյառակող, Ծեփիչ եւն.)

Բոլորն ալ քաղաքին չափ հին էին եւ բացառապէս Հայերու յատուկ: Հայոց, Անգլիքաններու, Բողոքականներու եկեղեցիները, Թուրքերու Ալի-Տօլա մզկիթը եւ շատ մը մինարէներ (մանաւանդ Գարաթարլա եւ Իքի Շէրիֆէլի մինարէները), Ամերիկեան տղայոց եւ աղջկանց Գոլէճները, Հիւանդանոցը, Նէղիպլեան Ատուր աղայի տունը եւ այլն, բոլորն ալ Հայ վարպեաներու գործ էին:

Կը պատմեն թէ Այնթապի շրջակայ աւաններ ու քաղաքներ Հայ վարպեաներ գացեր են մասնաւորաբար մինարէ շինելու կամ փլցնելու համար: Թէ քանի՞ ընտանիք որմնադրութիւնով եւ յարակից արհեստներով կ'ապրէին, կարելի չէ որոշ թիւ մը տալ, բայց քաղաքի ընդարձակութիւնը նկատի առնելով, անվարան կարելի է ըսել թէ 300 ընտանիքէ պակաս չէին անոնք. քիչեր միջակէն վեր, ընդհանրապէս միջակէն բաւական վարպետութիւնով:

Հայոց եկեղեցիին վարպետ-ճարտարապետը Գատէճեան ընտանիքէն Գէորդ ուսթան եղած է: Անկէ առաջ Վարդանեան ընտանիքէն Վարդան անուն վարպետ մըն ալ անուանի եղած է: Զանազանեան, Կիւլտալեան, Թիւթիւմեան, Քէօմիւրճեան, Ուստա Գարամանեան ընտանիքներն եւս լաւ որմնադիր եւ քարակոփներ տուած են: Անոնցմէ ոմանց անունով ծանօթ էին նաև քարահանքերը (Մէտտա՛ա):

ԺԴ. Հացագործութիւն

Քանի մը բացառութեամբ, բոլոր հացագործները Հայեր էին: Անոնցմէ շատերը 1915-ին իրենց գործաւորներով հանդերձ գաղթէ ազատ մնացին:

Յիշատակելի են Քիլէճեան, Պէրզուտեան, Իսպիրեան, Պօստանեան, Օհանեան, Չամիչեան, Փարմազսրղեան եւ շատ մը «էքմէքճեան»ներ, բոլորն ալ բարեկեցիկ: Կային 36 խանութներ, նուազագոյն 6-ական աշխատաւորով:

ԺԵ. Կարկանդակաշինութիւն

Կարկանդակ շինողներն ալ, քիչ բացառութեամբ, նորէն Հայեր էին: Շատ մը «Քեահօքէճեան»ներու հետ կարելի է յիշել Գարարիկեան, Ուղղուշեան, Սէրայտարեան տուները: Բոլորն ալ բարեկեցիկ: Կարկանդակ շինող փուռերը թիւով 14 էին, նուազագոյն 2-ական աշխատաւորով:

ԺԶ. Աղօրեպաններ

Աղօրեպանները ընդհանրապէս ջրաղացներու մէջ աշխատող Սասունցիներէ կը բաղկանային, որոնց «Պէքեար» (ամուրի) անունը կուտային Այնթապի մէջ: Ատկէ բազմաթիւ Պէքեարեան մականունով տուներ — Պէքեար Սահակ, Պէքեար Արթին եւն.: Արոյեան մականունը բացառութիւն մը կը կազմէր:

Հրաղացը (աթէշ տէյրմէնի) 1900 թուականներուն հաստատուած էր Այնթապ: Հինգ հատ էին անոնք. չորսը Հայերու, մէկը Թուրքի սեփականութիւն: Հայոց պատկանողներէն երկուքը Արարկիրցի Սիմոն եւ Աստուածատուր աղաներու, մէկը Կիւրինցի Թօփալաշեան ընտանիքի, իսկ չորրորդը Քիւրքճեաններու կը պատկանէին:

* * *

Որպէս երկրորդ կարգի արհեստներ յիշենք նաեւ հետեւեալները.—

Ա. Բրուտութիւն, որ Հայոց միայն յատուկ էր եւ ընդհանուր առմամբ «Պարտապճեան» կը կոչուէին անոր հետեւողները:

Բ. Զորեպանութիւն, որ Հայ-Թուրք խառն արհեստ էր: Հայերէն նշանաւոր եղած են՝ Փանոսեան, Կիրակոսեան, Պաշատուրեան, Սանոսեան ընտանիքները, ոմանք 40-50 ջորիներու տէր:

Գ. Համեապործութիւն եւ փալանապործութիւն: Ընդարձակ արհեստ մըն էր, Հայերու յատուկ: Ընդհանրապէս «Սէմէրճեան» եւ «Զուլճեան» կը կոչուէին եւ միջակի մօտ ապրուստ ունէին: Կային 30-ի մօտ խանութներ, 2-3-ական աշխատաւորներով:

Դ. Օղիի գործարաններ: Հայերու ձեռքն էին եւ ամէն կողմ արտածում ունէին: Նշանաւոր էր Պարոնեանի գործարանը:

Զուտ թրքական արհեստներ էին՝ նպարավաճառութիւնը, պարտիզպանութիւնը (պոստանճը), մսավաճառութիւնը, ա-

բօր-գութան շինելը, անուշեղէններ* շինելը (փաքլավածը եւ հէլվածը), գազէգութիւնը, կաշիէ թամբեր եւ ձիու կազմածներ շինելը (սարած), լէպլէպիճիութիւնը, ծխամորճեր շինելը, սրճարան աշխատցնելը եւայլն:

Սափրիչները կէս առ կէս Հայ եւ Թուրք էին:

ՈՒՐԻՇ ԱՐՆԵՍՏՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Բ.

Բրուտներ — կաւէ ամաններ եւ կղմինտր շինողներ

Կաւագործութիւնը հինէն ի վեր կարեւոր արհեստ մը եղած է արեւելքի մէջ: Նոյնիսկ Հատեաններու ժամանակներէն մնացած հիւլիւկներու (հողարլուր) մէջէն դուրս հանուած են ամէն տեսակ գեղեցիկ ու արուեստագիտական ճաշակով շինուած, ջնարակուած կաւէ անօթներ, փարչեր, կուժեր, ջուրի ամաններ եւայլն:

Մեր պատանեկութեան օրերուն Անթէպէն մօտաւորապէս երկու մզոն հեռու գտնուող Պաքալ Հիւլիւկի աւերակներուն մէջ մենք կը գտնէինք այս կարգի փայլուն անօթներ եւ ամաններու կտորներ:

Անթէպի մէջ մեր օրերուն ալ այս արհեստը շատ յառաջ գացած էր: «Մէտտա՛ա»ներու մէջ (լքուած քարահանքեր) կը գտնուէին կաւաշինութեան գործարանները: Մէկ հաս կար Գուղանլըի Մէտտա՛աին մէջ ուր իբրեւ հետաքրքիր պատանիներ, ընկերներով այցելութեան կ'երթայինք ու կը դիտէինք այս արհեստարաններուն գործերը: Անոնք ոչ միայն խոշոր փարչեր ու կաւէ ամաններ կը շինէին, ա՛յլ նաեւ կը պատրաստէին տանիքներու համար կարմրադոյն կղմինտրներ: Ընդհանրապէս այս արհեստը կը գտնուէր գրոսէն եկող Հայերու ձեռքը, որոնք շատ չանցած Անթէպցի կ'ըլլային: Այս արհեստարաններէն մեզի ամենէն ծանօթն է բնիկ Արաբկիրցի Հաճի Կարապետ աղա Պարտազճեան, հայրը Ֆրէզնոցի Տիկին (Հայկանուշ) Առաքել Եաղրճեանի, որոնք այր եւ կին հանրածանօթ են իրենց ազգասիրութեամբ ու հիւրասիրութեամբ:

Անոնց պատրաստած խոշոր, ջնարակուած կաւէ ամաններուն մէջ Անթէպցիք կը պահէին իրենց ձմրան (մէկ տարուան բաւելիք) արդար իւղը, պանիրը, եւայլն:

*) Այնթապի փաղլավան ամբողջ Թուրքիոյ մէջ հուշակ հանած էր: Փաղլավայի ամենէն նշանաւոր վարպետն էր Կիւլլիինին օղլու կոչուած անձը որուն նախահայրերը հաւանաբար Սիւրիայէն գաղթած են Այնթապ: Անիկա ազգայրանք կ'ստանար գանազան քաղաքներէ, մինչեւ իսկ Պոլիսէ, անուանի փաշաներէ ու կառավարական պաշտօնեաներէ: Ծ. Խ.

Օճառաշինութիւնը Անթէպի Մէջ

Անթէպի արհեստներուն մէջ օճառաշինութիւնը կարեւոր տեղ մը կը գրաւէր: Օճառի գործարաններուն մէջ կը պատրաստուէին դերընտիր օճառի տեսակներ, ձիթաիւղով շինուած: Այս օճառը կ'արտածուէր Թուրքիոյ ալլապան քաղաքները, նոյնպէս Եգիպտոս եւ ալլուր:

Օճառաշինութեան նշանաւոր գործարան մը (Մասպանա) ունէր Կարապետ Պէյ Նազարէթեան, (Անթէպի Նազարէթեան դերդաստանէն), որ Պարսկական «գօնսօլ» էր նոյն ատեն:

Օճառաշինութեան ու արտածման գործին մէջ անուն հանած էին նաեւ Հաննէ Էֆ. Քիւրքճեան (Անթէպցի) եւ Արտաշէս Ատանալեան (Սվապցի):

Բաւական թիւով Հայ գործաւորներ կը բանէին օճառի գործարաններուն մէջ: Օճառի շինութեան մէջ գործածուած ձիթաիւղը կուգար Քիլիսէն, ուր կը գանուէին ձիթենիի ընտիր ծառաստաններ:

Տպարան Անթէպի Մէջ 1910-ին

Առաջին առեւտրական տպարանը հիմնուած է Անթէպի մէջ 1910-ին, մասնաւոր ընկերութեան մը կողմէ, որուն անդամներն էին՝ Աւետիս Խանդէտեան, Թորոս Պիւլպիւլեան, Խորէն Վարժապետեան, Յակոբ Գապպէնճեան եւ Նազար Գըվըրեան: 1909-ին այս ընկերութիւնը Հալէպ գրկած է Նազար Գըվըրեանը, ուր նա սորված է տպագրական արուեստը եւ ապա իր հետ բերած է Անթէպ՝ տպարանական մեքենաներ: Գործը սկզբնական փալլուն յաջողութիւն մը ունենալէ ետք՝ Պալքանեան պատերազմի պատճառաւ տնտեսական տիրող տագնապէն ազդուած է. 5-6000 ոսկի առնելիք ունեցած է ընկերութիւնը եւ պարտականներուն անկարողութեան պատճառաւ ամբողջ գումարը կորսուած է: Իսկ զինուորագրութեան պատճառաւ, տպարանին վարիչը Ամերիկա գաղթած է եւ այսպէս ընկերութիւնը կազմալուծուած է:

Այս տպարանին առաջին աշակերտը եղած է, 1910-ին, Գրիգոր Ն. Պարոնեան, այս գրքին հրատարակիչը:

ԳԷ. Ա. Ս.

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

Այնթապի մէջ լուսանկարչութեան դեղարուեստը գրեթէ առաջին անգամ ըլլալով սկսած էր 1884 թուականին, ձեռամբ Պր. Յովհաննէս Հալաճեանի, երէց որդին Պատ. Յարութիւն

Հալածեանի: Ան աշակերտած էր Ֆրանսացի նշանաւոր վարպետ լուսանկարիչի մը 1883-1884 Իսթամպուլի մէջ, Թուրքիոյ կայսրութեան երբեմնի այդ մեծ ու բազմամարդ մայրաքաղաքը: Նոյն արուեստով կ'սկսի զբաղիլ Պր. Յովհաննէս Հալածեան Այնթապ 1884-1894 իրբեւ միակ լուսանկարիչ ամբողջ տասը տարի: Ան իր արուեստին ջերմ ու նուիրուած սիրահարն ըլլալով նաեւ բացառիկ լեզուազէտ մը (ան կրնար կարգալ, գրել, խօսիլ թրքերէն, հայերէն, արաբերէն, պարսկերէն, անգլիերէն, Ֆրանսերէն, գերմաներէն, յունարէն, իտալերէն եւ ռուսերէն, ինքնօգնութեամբ տիրացած ըլլալով այս բոլոր լեզուներու) միշտ կը զարգացնէր ու կը ճոխացնէր իր հմտութիւնը նոյն արուեստին մէջ, ուսումնասիրելով Եւրոպայի զանազան երկիրներէն եկած թերթերը, պերթերը ու ինքզինքը տեղեակ կը պահէր հոն առաջ եկած նոր գիւտերով ու կ'իւրացնէր ամէն կարգի նոր մեթոտները. նոր գործիքներ ու մեքենաներ ձեռք կը բերէր Անգլիայէն: 60-65 տարի առաջ անոր հանած պատկերները տակաւին կը պահեն իրենց նախնական գոյնը, թարմութիւնն ու գեղեցկութիւնը:

1894-ին ան կը մեկնի Այնթապէն ու կը հաստատուի Ատանայի ու Մերսինի կողմերը, այնպէս որ Այնթապ կը մնայ առանց պատկերահանի մը մինչեւ 1898-ին երբ իր եղբայրն ու աշակերտը Միհրան Այնթապ կը վերադառնայ Անգլիայէն, ուր ան կատարելագործած էր նոյն ճիւղը, այսինքն լուսանկարչութեան արուեստը: Ան ալ Այնթապի ամենէն նշանաւոր, եթէ ոչ միակ վարպետ, լուսանկարիչն էր գրեթէ 20 տարի, 1898-1918, մանաւանդ Կեղրոնական Թուրքիոյ Ամերիկեան Գոլէճին պաշտօնական պատկերահանն ըլլալով ամէն տարի նոյն Գոլէճի շրջանաւարտներու եւ բրոֆէսորներու խմբանկարները ինք կը պատրաստէր:

Աւագ որ այս գեղարուեստը, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ մը քաղաքակրթութեան եւ զարգացումի արդիւնք արուեստներ հեռացան Այնթապէ երբ քաղաքը պարպուեցաւ իր Հայ բնակչութենէն Քէմալական հակահայկական շարժումին եւ քաղաքանութեան բերումով:

ՎԵՐ. Ա. ՀԱՂԱՃԵԱՆ

Ասոնցմէ զատ ուրիշ լուսանկարիչներ եւս գործադրած են իրենց արուեստը Անթէպի մէջ: Ասոնցմէ մէկ քանին կ'արժէ յիշատակել.— Գասպար խօճա Փիլաճեան, որ իր երաժշտական արուեստէն զատ լուսանկարչութեամբ ալ կ'ըրազէր: Աթթար Եղիա, որ մանրափաճառութեամբ զբաղելով հանդերձ, լուսանկարչական արուեստին ալ կը ծառայէր. Մուրատեան:

Խ. Ծ.

ՄԱՆՈՒՍԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՉ

(Ծննդավայրի Տնտեսական Կեանքին Հիմնաքար)

(Հօրս Գեորգ Ս. Գապպէննեանի Յիշատակին)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Գրեց՝ ՅԱԿՈԲ Գ. ԳԱՊՊԷՆՃԵԱՆ

Այնթապ իր տնտեսական վերելքն ու առևտրական շարժումը առաւելապէս կը պարտէր մանուսայագործութեան: Վերոյիշեալ արհեստը ծննդավայրի գործի հրապարակէն ներս, կեանք եւ ոգեւորութիւն ստեղծող շարժիչ սյժ մը հանդիսացած էր միանգամայն տեղւոյն հայութեան — բառին համապարփակ ու լայն իմաստով — ամէն տեսակի յատաճիմութեանց ակնադբիւրը: Այնթապի մէջ, ե՞րբ ստեղծուած, որպիսի՞ պարտադաներու տակ գոյութիւն առած էր այդ արհեստը եւ որչա՞փ տեւած էր ան, կ'արժէ յետադարձ ակնարկ մը նետել:

Մինչեւ 19-րդ դարու կիսուն, Այնթապի մէջ կային ու կը գործէին — նախնական տիպի — տեղական ճերմակ կտաւ գործող տէղկեահներ, որոնց համար ճախարակներով բամպակէ թելերու պատրաստութիւնը, մեր հինաւուրց մամիկներու, առօրեայ գրազումները կը կազմէին: Այդ ժամանակի ծննդավայրի բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ իր ներքնազգեստները կը պատրաստէր տեղական արտադրութիւն եղող յիշեալ տոկուն եւ հաստ կտաւներէ եւ աւելի անոր մութ գոյն ներկուածներէն, ինչպէս լեղակազոյն (չիվիտ), սեւ սրճագոյն կարել կուտային իրենց համար արտաքին զգեստներ (էնթարի): Մինչեւ 1915, տարագրութեան տարին, տեղական կտաւի պատրաստութիւնը կը շարունակուէր դեռ եւս, սակայն անոր գործածութիւնը եւ տէղկեահներուն թիւը, սահմանափակուած եւ նուազած էր. առաւելապէս դիւղական ժողովուրդն էր որ կը գործածէր զայն: Պէտք է հոս նշենք նաեւ որ 19-րդ դարու կիսուն, Այնթապի մէջ կային կապերտ (ֆիլիմ) եւ ապա գործող տէղկեահներ, բաւարար գոհացում տալու տեղական պահանջներուն ու պէտքերուն:

1850-էն ետքն է որ առաւելապէս Եւրոպական մանիֆաթուրայի ապրանքներ ողողել սկսած են թուրքիան ու անով մէկտեղ ճերմակ ու դունաւոր ծրար, մանած բարակ գերձաններ (թիւ 12-30) մուտ գործած եւ հասած Այնթապ: Սոյն բարակ նուրբ թելերը գործածելով — կտաւի տէղկեահներու օրինակով — թեթեւ եւ կատարելագործեալ տէղկեահներու շինութեամբ վերոյիշեալ թուականներուն մեր ծննդավայրին մէջ հիմը

զրուած է մանուսայագործութեան արհեստին ու անոր արտադրութիւն, գունաւոր կտաւները կոչուած են մանուսա (ալանա), (թրքերէն բառը բացայայտիչ է կտաւ մը որ գունաւոր է կամ դանազան դոյներ ունի) :

Կէս դարու ժամանակամիջոցին, մինչեւ 1900, մանուսայի արտադրութիւնը եւ սպառումը այդքան աւելցած ու արհեստը այդքան յառաջդիմած էր Այնթապի մէջ, որ մանուսան գոր-

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԿԱՐ ՄԸ

Նստած, ձախէն աջ, Սարգիս Նազարեան, Գրիգոր Մանուչակեան, Գէորգ Տէմիրնեան, Կարապետ Եղազբեան, Ներսէս Տէյիրմէնեան, Եղիա Լեւոնեան, Կարապետ Թահրանեան :
Կայնած, ձախէն աջ, Փոսթալեան, Գանտէիէրնեան :

Ծել տուող վարպետներու թիւը բարձրացած էր 300 հոգիի եւ իրենց տէղկեահներուն համագումարը 3000-ի, որուն բանուորները եղած են կէս առ կէսի համեմատութեամբ Հայեր եւ Թուրքեր : Երբ նկատի ունենանք որ իւրաքանչիւր տէղկեահ միջին հաշուով օրական 3 քօփ մանուսա կը գործէ եւ իւրաքանչիւր թօփը 8 կանգունի հաշուով, իրարու վրայ, Այնթապի մանուսայի արտադրութիւնը կ'ունենանք օրական տասը հազար քօփ կամ 80,000 կանգուն մանուսա, որ կը կազմէր

պատկառելի եւ պատուական արտադրութիւնը, հասոյթ մը, ծննդավայրի ժողովրդեան համար:

Մանուսայի 300 վարպետները (Ալաֆա ունթալարը) եղած են Հայեր (եթէ նկատի չունենանք ետքէն բուսած 2-3 թուրք վարպետները), որոնք աէր էին 3000 տէղկեահներու: Այդ վարպետներու մէջ կային 5-100 տէղկեահներու աէր մարդիկ իրենց նիւթական կարողութեան համեմատ, միջին հաշուով 300 վարպետներու դրամագլուխները հաշուելով 150-ական դեղին ոսկի, մանուսայագործութեան յատկացուած ընդհանուր դրամագլուխը կ'ունենանք 50,000 մետաղ ոսկի: Սոյն պատկառելի գումարը տեղւոյն եւ ժամանակին համար արժէքաւոր եւ վարպետներուն աստիճանական յառաջդիմութեան ու զարգացումին ցուցանիշը կը կազմէ, քանի որ անոնց մեծամասնութիւնը, իրենց անձնական նախաձեռնութեամբ ու ջանասիրութեամբ, փոքրէն իրենց գործերը ընդարձակած ու տէղկեահներուն թիւը աւելցուցած են տարիներու ընթացքին:

Տէղկեահները n^oր տեղեր հաստատուած էին ու բախուորներուն շարաքական շահածը որքա՞ն էր: 3000 մանուսայի տէղկեահներուն կէսը բանուորները իրենց տուններուն մէջ հաստատած ու հոն կ'աշխատէին: Մնացեալ կէսն ալ վարպետներու կողմէ վարձուած մասնաւոր խանութներու մէջ հաստատուած էր, 2-12 տէղկեահներով: Այդ թաղի փողոցներէն անցնող մէկը պիտի տեսնէր ու լսէր գիշեր ու ցորեկ բանող այդ տէղկեահներուն ձայնն ու անընդհատ անոնց աշխատանքի երգը:

Հաւանաբար մեր սփիւռքի հայրենակիցներուն անըմբռնելի թուի, թէ ինչպէ՞ս բանուորները իրենց տուններու մէկ սենեակին մէջ տէղկեահ հաստատած կը գործէին, կամ թէ կալուածատէրերը պիտի հանդուրժէի՞ն այս գրութեան: Լուսաբանենք զիրենք: Այնթապի մէջ բանուորը, միջակորեարը, հարուստը, բոլորն ալ, իրենց վիճակին համապատասխան ունէին կալուածք, իրենց սեփական տուները: Մասամբ ամօթ կը համարուէր որ մէկը իր սեփական տունը չունենալով տեղէ տեղ փոխադրուէր իր գոյքերով ու կարասիներով: Ասիկա որոշ ցոյց կուտայ որ սեփական տուն մը ունենալը Այնթապցիին համար կեանքի նպատակներէն մին կը կազմէր: Քաղաքին Հայ թէ թուրք բնակչութիւնը 90 առ հարիւր տուններու աէր էր, մնացեալը գրտէն եկուորներ եղած են ընդհանրապէս:

Մանուսայագործ բանուորը շարթուան մը մէջ կ'արտադրէր կամ կը գործէր 20-30 թօփ. սա կախեալ էր իր աշխա-

տասիրութենէն: Միջին հաշուով՝ թօփ գլուխ կ'ստանար 2½
զրշ. վարձք (Օսմ. մետաղ ոսկին 125 զրշ.էն), ուրեմն շա-
րաթական միջին հաշուով ան կ'ստանար ⅓ կամ ½ Օսմ. ոսկի,
օրուան մեր դրամով 12-15 Սիւրբիական թղթադրամ ոսկի, Ամե-
րիկեան 4-5 տոլար: Պիտի հարցուի թէ այսքան ճղճիմ եկա-
մուտով ինչպէ՞ս կրնար ապրիլ ընտանիքի տէր բանուոր մը,
մեր ծննդավայրին մէջ: Պատասխանը հաստատական է. կ'ապ-
րէր ու լիուլի կը բաւէր անոր ստացած գումարը իր շարթուան
մը պէտքերուն: Նախ՝ Այնթապ առատութեան ու ածանու-
թեան քաղաք էր, եւ երկրորդ՝ նորոյթ-քաղաքակրթութիւն
անունով ախտածէտ ու տնուեր ներկայի ճիւղային արքանին
մէջ չէին բռնուած մեր բանուորները, նաեւ համօրէն հայրե-
նակից ազգայինները ազատ կ'ապրէին ու կ'ապրեցնէին իրեն-
ցինները բնականութեան, մաքրութեան եւ պարզութեան սահ-
մաններուն մէջ:

Մանուսայի գիւր: Ծննդավայրին ու շրջականերուն մէջ
անոր տարածուն գործածութիւնը.— Թօփ մը մանուսան կ'ար-
ժէր 8-10 զրշ միջին հաշուով լայնքը ¾ կանգուն, երկայնքը 8
կանգուն. բաւարար՝ էրիկ մարդու մը զգեստ էնթարիին կամ
կնոջ մը չրջազգեստին:

Այնթապի ու չրջակայքի Հայ թէ Թուրք բնակչութիւնը,
սոյն լայնքով, երկայնքով ու գնով Եւրոպական տպածոյէն
միշտ նախապատուութիւնը տուած է իր մանուսային, քանի
որ ան իր տոկունութեամբ ու դիմացկունութեամբ կը գերա-
զանցէր Եւրոպականը եւ զայն գործածած է սկիզբէն ի վեր,
մօտաւորապէս երեք քառորդ դար տեւականօրէն: Իգական
սեւը տեղական մանուսայէն պատրաստած է իր ներքնազգեստն
ու չրջազգեստը, նոյնպէս էրիկ մարդոց ու փոքրիկներուն
զգեստները:

Մանուսայի սպառումի շուկաները.— Թուրքիոյ գրեթէ
ամէն կողմերը մուտք գտած ու լայն սպառումի ապրանք հան-
դիսացած էր Այնթապի մանուսան: Ամենէն շատ ներածող
ու սպառող տեղերն էին Հայկական արեւելեան նահանգները.—
Վան, Մուշ, Պիթլիս, Էրզրում, Սվալ, Մալաթիա, Եօզլատ,
Կիւրին, Խարբերդ, Տիգրանակերտ մինչեւ Ռուսական սահմանը
տեղ ունէր մեր մանուսան: Արեւմուտքի կողմը՝ Քիլիս, Ան-
տիոք, Ատանայի չրջան, Գօնիա, Իզմիթ, Կեսարիա, մինչեւ Կ.
Պոլիս սպառումի առարկայ էր ան: Ամենէն քիչ ներածողները՝
Հալէպէն սկսեալ Արարական երկիրներն էին:

Մանուսայի Այնթապէն արտածումը ի՞նչ ձեւով ու միջո-
ցով տեղի կ'ունենար.— ա) Ինչպէս ստորեւ մանուսայազործ

վարպետներու ցանկէն երեւան պիտի դայ, զօրաւոր եւ շատ տէգլեահներու տէր վարպետներէն շատերը, Թուրքիոյ վերոյ յիշեալ քաղաքներուն մէջ սպառումի մասնաճիւղեր հաստատած էին, ուր կ'արտածէին իրենց արտադրութիւնները հակերով (տէնկ) կարաւաններու միջոցաւ: Բ) Այնթապի խաներուն մէջ կային մօտաւորապէս 40 յանձնակատարներ արեւելեան նահանգներու զանազան քաղաքներէն, որոնց զբաղումն էր դնել մանուսան տեղւոյն վրայ եւ զրկել իրենց յաճախորդներուն: Գ) Տաթանելի ու երկար մէկ երկու ամիս տեւողութեամբ ճամբորդութիւն յանձն տանելով արեւելեան նահանգներէն — տարւոյն որոշ եղանակներուն — Այնթապ հասնող մանուսայի զնորդ վաճառականներ կային, որոնք անձամբ կը դնէին իրենց ուզած տեսակները եւ հարիւրաւոր հակերով կը զրկէին իրենց կեդրոնները: Շատ անգամներ կը պատահէր որ Գավաֆհանէ եւ Էսկի պէտէսթէնի վարպետ մանուսայագործներու խանութներուն մթերքները պարպուած կ'ըլլային ամբողջութեամբ, փոխարէնը քսակներով լեցուն դեղին ոսկի ձգելով, քաղքին թմրած գործի հրապարակը մէկէն կեանքի ու ոգեւորութեան փոխակերպելով . . . :

Մանուսաներու ներկի խնդիրը. — Մանուսայագործութեան սկզբնական շրջաններուն Այնթապի մէջ ճերմակ թէ գունաւոր եւրոպական ծրար մանածներ գործածուած են հաւասարապէս, սակայն գունաւոր մանածներուն հիները սուղ ըլլալուն — թէեւ ոչ գունաթափուող — վարպետները առաջադրած են այս սղութիւնը դարմանել ճերմակ մանածը ներկել տալով տեղւոյն վրայ: Այնթապի Հայ ներկարարները արդէն գիտէին կարգ մը գոյներ չգունաթափուող ներկելու գաղտնիքը: Իսկ մանուսաներու համար ամենէն շատ պիտանի եւ գործածական կարմիր գոյնին գաղտնիքը անձանօթ էր: Ներկարարներու տարիներով քրտնաջան փորձերը ապարդիւն անցած էին այս ուղղութեամբ: Չգունաթափուող կարմիր ներկերու տեսակին (թէեւ բաւական մօտեցած նպատակին) օգնութեան կը հասնէին Գերմանական քիմիական ներկերը: Կարմիրին չգունաթափուելու գաղտնիքը* գտնուած էր, կատարեալ յաջողութիւն յառաջացնելով:

1894-ի տարին մասնաւոր դամիսիօն եւ քննութեան կեդրոն մը հաստատուած էր եկեղեցւոյ թաղը Աղեւական դպրոցին մօտ: Բոլոր ներկուած մանածները, մանաւանդ կարմիրները, հոն պիտի զրկուէին եւ յանձնախումբին քննութեան ենթար-

* Կը հաւաստուի որ այս գաղտնիքը առաջին անգամ դրած է ձերձի Պարոտմեան, (վախճանած ի Լօս Անճէլէս), ընկերակցութեամբ Հրանտ Սիւլահեանի: Ծ. Խ.

կուելէ հաքը պիտի արտօնուէին դործածութեան: Ասիկա մանուսայտործութեան առողջացումին եւ մասնաւորապէս սպառումին մեծապէս զարկ տուող կարգադրութիւն մըն էր եւ մանուսան աժանագին հանելու համար նետուած կարելոր քայլ մը, իսկ 30 խանութ Հայ ներկարարներուն համար տեւական դործ ու հաց ապահովող միջոց մը:

Մանուսաներուն անունները.— Մանուսաները իրենց դուստրում-նկարին համաձայն ունէին իրենց ուրոյն անունները, մօտաւորապէս 50 տարբեր անուններով տեսակներ: Յիշենք անոնցմէ մէկ քանին.— Օսմանիյէ, Պօզպօզու, Արապ տուտաղը, Քէմհա, Տարագլը, Զիչէֆլի եւն. եւն.: Յաճախորդը իր փափաքած տեսակները պիտի ուզէր կամ պիտի զրէր անուններով եւ որքա՞ն. այսպէսով սեւէ սխալմունքի ու շփոթութեան առաջքն առնուած կ'ըլլար: Պէտք է նշենք սա կարելոր պարագան նաեւ որ մանուսա սպառող իւրաքանչիւր զաւառ կամ քաղաք իր տեսակներն ունէր: Արեւելեան նահանգներ զրկուող տեսակները Թուրքիոյ արեւմտեան նահանգներէն չէին պահանջուեր եւ փոխադարձաբար, որով վարպետներն ալ դործել կուտային իրենց յարաբերած նահանգներու պահանջի տեսակները, մանուսանդ դուրսերը մասնաճիւղ ունեցող եւ ապսպրանք ստացող վարպետները:

Մրցակցութիւն վարպետներու միջեւ ու անոնց յաջողութեան գաղտնիքը.— Այնթապի փոքր ու մեծ 3000 տէղկեահաներու տէր վարպետներու միջեւ յառաջդիմութեան ձգտող բարի նախանձի մրցակցութիւնը, նաեւ սմանց քիչ շահով շատ սպառելու ձգտումը ու այդպէսով իրենց բանուորները անդործ չձգելու եւ դործերը ընդարձակելու միտումը, մանուսայի մեծաքանակ սպառումին մեծ զարկ կուտար: Մանուսան կը ծախուէր ընդհանրապէս մեծաքանակը կշիռքով իսկ փոքրաքանակը հատով, թօփով: Թօփ մը մանուսան մինչեւ 20 կամ 15 փարայի շահով ծախողներ կային: Գիտեմ մարդիկ որոնք փոքր գրամազլուխով եւ երկու տէղկեահանով սկսած են եւ երկու երեք տարիներ վերջ 8-10 տէղկեահաներու տէր եղած են: Անոնցմէ շատեր պիտանի աշխատաւորներ ալ չեն պահած, ինչպէս աեագ խալֆէսի եւ իրենք անձամբ կատարած են անոնց աշխատանքը: Նոյն իսկ իրենց սահմանափակ թիւով տէղկեահաներէն միոյն մէջ իրենք դործելով, խնայողութեամբ ընդարձակած են իրենց գործերը: Այնթապի բոլոր գործի մարդիկը կը հաւատային աստիճանական զարգացումի սկզբունքին ու զայն կը կիրարկէին իրենց կեանքին մէջ: Որքա՞ն բարի օրի-

նակ սփիւռքի երիտասարդութեան, մանաւանդ մեր հայրենակից երիտասարդութեան, որոնք յանձնուած պատահականութեան, կը կարծեն որ մէկ օրէն միւսը պիտի կրնան ըլլալ մեծ, գործի եւ դիրքի աչք մարդիկ:

Մանուսա բառին ստուգաբանութիւնը. — Մանուսա բառին արմատ բայը մանել է, մանելէն մանած եւ մանածոյ, ինչպէս տպելէն տպածոյ կամ հանելէն հանածոյ: Սակայն մանածոյ բառը ժողովրդական լեզուին մէջ փոխակերպուած է մանուսայի, աւելի յստակ ու քաղցրահնչիւն ձեւին:

Մանածին մանուսայի փոխակերպումի գործողութիւնները եւ այդ գործողութեանց դերակատար արհեստաւոր բանուորները. — Մեր հայրենակիցներու յիշողութիւնը թարմացնելու մտօք, հոս համառօտակի ցոյց պիտի տանք մանածին մինչեւ մանուսայի փոխակերպումը ինչ գործողութեանց ենթարկուիլը: ա) Գործուելիք մանուսայի տեսակին նկար-դոյներուն պահանջին համաձայն ներկուելու համար 1, 2, 3 տիրէգիւնի բաւարար (տիրէգիւն մը 40-60 թօփ կրնար ըլլալ) մանած վարպետին կողմէ պիտի յանձնուէր աեագ խալֆէսի կոչուած աշխատաւորին որ զանոնք իր պատրաստած խաշըլով — եփած փէսթիլի վերածուած մածուցիկ ալիւր — մասնաւոր թաղարի մը մէջ լաւ մը պիտի խմորէր (խաշըլ պասմագ) ու պիտի յանձնէր զանոնք խաշըլիք կոչուող (ճախարակով մանածը տախտակէ մասուրաներուն վրայ փաթթող) կիներուն: Փաթթուած մասուրաները աեագ խալֆէսին, ըստ պատրաստուելիք մանուսայի դոյներու պահանջին, քաղ կոչուող երկաթէ թելերուն պիտի անցընէր կանոնաւոր շարքով ու պիտի փաթթէր դարձող մեծ տօլապին վրայ ու մէջտեղ պիտի դար բոլոր թելերու միացում մը. զանոնք քակելով տօլապէն, տախտակափայտերու վրայ չորցնելէ ետքը, երկու խոշոր գալուզներ պիտի շինէր ու հոս կը վերջանար պաշտօնը աեագ խալֆէսի աշխատաւորին: Այդ դոյք մը գալուզները կը կոչուէին տիրէգիւն:

բ) Տիրէգիւնը պիտի դրկուէր տարագնը կոչուող վարպետ արհեստաւորին, որ բոլոր թելերը, մանուսայի տեսակ դոյներու համաձայն պիտի անցընէր շարայարուած սանտրին ծակերէն, ինչ որ կը կոչուէր տիրէգիւնի տարադա չէֆմէֆ:

գ) Սանտրով տիրէգիւնը պիտի յանձնուէր զայն գործող բանուորին (ալաֆանը իշնիսի), որ պիտի անցընէր զայն իր աչկեբաճին եւ լէօհմէ կոչուած մանածը իր աչկեբաճին կկոցի անցնելիք փոքրիկ մասուրաներուն փաթթել տալով պիտի սկսէր գործել: Հոս կը վերջանայ մանուսայի պատրաստութեան կերպը եւ գործող անձերուն նկարագրականը:

Մանուսայի գործին շնորհիւ ապրողներուն համեմատա-
կան եւ ընդհանուր քիւր մեր ծննդավայրին մէջ.— *Երբ մա-
նուսայի գործողութիւնը եւ գործողները ցոյց տուինք վերեւ,
սլաւաճառը հասկնալի է, գիտնալ թէ որքա՞ն մարդիկ կ'ապրէին
չնորհիւ մանուսայագործութեան, որ նախախնամական բարիք
մը եղած էր Այնթապի ժողովուրդին համար:*

Ստորեւ կուտանք անոր ցուցակազրականը.—

Ընտանիք	Միջին հաշուով	Գումար
300 մանուսայի վարպետներու	5-ական հոգի	1500
30 ներկարարներ	» »	150
40 սանտր քաշողներ	» »	200
300 Աեազ խալՖէսի	» »	1500
3000 բանուոր (տէգկեաճ իշճիսի)	» »	15,000
25 ալիւր ծախողներ	» »	125
50 արտածող յանձնակատարներ	» »	250
25 մանած ներածող վաճառական	» »	125
5 հիւսն (տէգկեաճ, ճախարակ եւն.)	» »	25
5 թախազճիներ	» »	25
մանած փաթթող կիներ		1100
բանուորի աշկերտներ		1000
		21,000
	Ընդհ. գումար՝ անձի	21,000

Մանուսայագործութեան ապրողներու 21,000 թիւէն (ա-
ռանց հաշուելու անկէ անուղղակի օգտուողները) հանելով
1500 ընտանիք թուրք բանուորներու 7500 հոգիները, կ'ունե-
նանք Հայերու ընդհ. թիւը 14,000, որ մօտաւորապէս Այն-
թապի Հայ բնակչութեան կէսին հաւասար էր, իսկ 7500
թուրքը Այնթապի թուրք բնակչութեան մէկ եօթներորդը կը
կազմէր:

Մանուսայի ընկեր.— Այնթապի տէգկեախներու ուրիշ
արտադրութիւն ապրանքներ.— Կապերտ (քիլիմ), գօտի, կիւ-
րինի շալեր եւ խավլուներ.— Ինչպէս մեր գրութեան սկիզբը
յիշեցինք, 19-րդ դարու կիսուն Այնթապի մէջ կային տեղա-
կան պէտքերը զոճացնելու բաւարար սահմանափակ թիւով կա-
պերտ գործող տէգկեաճներ: Կէս դարու միջոցին մանուսա-
յագործութեան նման այս արհեստն ալ տեղ-քայլ ընելով,
տէգկեաճներու թիւը բարձրացած էր 150-ի: Ոլորուած ստորին
տեսակի տեղական եւ Եւրոպական բուրդ թելերէ կը շինուէին
քիլիմները, նաեւ մանածով խառն ու զուտ մանածէ տեսակ-
ներ ալ կը սպտրաստուէին ըստ պահանջի: Վարպետները մե-

ծամասնութեամբ Հայեր էին ու բանող գործաւորները Հայ եւ
թուրք խառն: Այս ապրանքին զնորդներն էին Հալէպէն սկը-
սեալ դէպի հարաւ ամբողջ արաբական երկիրները, նաեւ
Ատանա, Իզմիր, Պոլիս եւ շրջակայ քաղաքները: Կ'արտածուէր
մեծաքանակ: Կապերտն ալ մանուսայի պէս շահաբեր ճիւղ մը
հանդիսացած էր: Այնթապի մէջ կը գործուէին նաեւ մանածէ
գունաւոր դօտիներ որ տեղական գիւղական սպառում ունէին.
նաեւ մանուսայի հակերուն ներքին փաթթոցի տեղ կը գործա-
ծուէին: Այս գործով զբաղող հինգ վարպետներ կային Հայ
15 տէղկեահներու տէր:

Կարգ մը Կիւրինցի Հայեր Այնթապ հաստատուելով ցա-
գարի տէղկեահներ հաստատեցին ընկերովի, տեղացի Հայերուն
հետ ու Կիւրինի շալեր սկսան ելլել Այնթապէն: Ընդունելու-
թիւնն ու սպառումը շատ քաջալերական էր. մեծ ապաղայ կը
խոստանար. տէղկեահներուն թիւը 25-ի հասած էր: Վարպետ
ու գործաւորները Հայեր էին: Կային նաեւ 10 տէղկեահներ
որոնք կը գործէին բաղնիքի խավրուներ, թաղամներ եւ անձե-
ռոցներ: Վարպետ գործաւորները բոլորն ալ Հայեր էին: Եթէ
կար տէղկեահի գործ մը որ չէր յառաջդիմած ու եղած տեղը
մնացած էր՝ ապայազործուիլն էր ան: Գուցէ պատճառը
թուրքերու ձեռքը գանուիլն էր ամբողջութեամբ: 1850-ի 15-20
տէղկեահները նոյն թիւով մնացած էին կէս դար ետքն ալ:

Մեր վերեւ ցոյց տուած չորս տեսակի ապրանք հանող 200
տէղկեահները 1500 հոգիներու հաց կը հայթայթէին որոնց
երեք չորրորդը Հայեր էին:

* * *

Մանուսայագործութեան մասին երբ կը դրեմ, աչքիս առ-
ջեւ կուգայ մանուսայագործ վարպետ հօրս դիմապիծը, որ
իր ամբողջ կեանքը այս արհեստին մէջ անցուցած էր: Ներկայ
յօդուածիս խմբագրութիւնը կը պարտիմ մեր տան եւ խանութի-
ն մէջ տեսածներուս եւ հօրմէս լսածներուս, թէեւ ես չեմ
հետեւած իր արհեստին, սակայն հետաքրքրուած եմ անով:

Ն ե ր կ ա ° ն

Ծննդավայրը անուշ է բոլոր մարդկութեան համար, եւ
Այնթապը՝ մեզ Այնթապցիներու համար, սա կը հաստատէ
նոյն ինքն մեր Պատմագրքին հրատարակութիւնը: Որքան ալ
ծննդավայրէն դուրս մեր ապրած երկիրներուն մէջ հանդիսա-
կեանք մը ունենանք, հարուստին ու ազգատին համար ծննդ-
դավայրի սէրը անմեռ ու անմար է, քանի որ բնական է:

Ահա աչացս առջեւ կը բերեմ Այնթապ՝ մեր ծննդավայրը:

Հայկական նախաձեռնութեան, Հայ մաքի ու դրամադլիսի կեդրոն, 3000 մանուսայի տէղկեահներով, որոնք դիշեր ցորեկ կը դործէին եւ իրենց թիղ-թաղով հացի եւ աշխատանքի երզը կ'երզէին: Դժբախտութիւն է այսօր որ մեր ծննդավայրի ամայի թաղերուն ու փողոցներուն մէջ փոխան կկոցներու այդ օրհնարեր թիղ-թաղին՝ շուներու հաչոցներն է որ կը լսուին: Իսկ մանուսայի մեծագոյն ներածողներ Հայկական արեւելեան նահանգներու գործի հրապարակ եւ շուկաներու աւերակներուն վրայ բուերը թառած կը վայեն: Աւերումի ու քանդումի մասնազէտ թուրքը այդպէս ուզեց... Բիւր եւ բիւրիցս նախատինք այդ ... կամքին:

ՎԱՐՊԵՏ ՄԱՆՈՒՍԱՅԱԳՈՐԾՆԵՐ

Տեղւոյն վրայ Ծախողներ

1. Կարուճ Թէրզիպաշեան	19. Աւետիս Հասրըճեան
2. Գրիգոր Թինքճեան	20. Նահապետ Արսլանեան
3. Ներսօ Տէյիրմէնճեան	21. Միքայէլ Արսլանեան
4. Մովսէս Հասրըճեան	22. Սեպուհ Չաղմաղճեան
5. Սարգիս Կ. Նազարեան	23. Սաաթճեան Եղբարք
6. Սարգիս Պ. Նազարեան	24. Պետրոս Կիրակոսեան
7. Կարուճ Պասմաճեան	25. Արմ. Կէօղիւքիւշիւկեան
8. Յարութիւն Պասմաճեան	26. Թիւթիւնճեան Եղբարք
9. Մ. և Գր. Գալպճեան	27. Կիւլէսէրեան Եղբարք
10. Գէորգ Չուլճեան	28. Տ. Ղազարեան Եղբարք
11. Յարութիւն Մարաշլեան	29. Մարգար Ճիյէրճեան
12. Պետրոս Տ. Պետրոսեան	30. Լեւոնեան Եղբարք
13. Գէորգ Տէմիրճեան	31. Եազուպեան եւ Որդիք
14. Արտաշէս Թահթաճեան	32. Գէորգ Ճէպէճեան
15. Սարգիս Գասարճեան	33. Գրիգոր Մանուչակեան
16. Սարգիս Պազարպաշեան	34. Արմենակ Մանուչակեան
17. Յակոբ Համալեան	35. Սերոբ Քէշիշեան
18. Եսրոն Պօղկէզէնեան	36. Սարգիս Չօրպաճեան

Թէ Տեղւոյն վրայ եւ Թէ Այլ Քաղաքներ Ղրկողներ

1. Փափաղեան Եղբարք	8. Ն. Սիւլահեան եւ Որդիք
2. Պասմաճեան Եղբարք	9. Գէ. Սիւլահեան եւ Որդիք
3. Ե. Գարամանուկեան Եղբք.	10. Պ. Հասրըճեան եւ Որդհք
4. Գապաղեան Եղբարք	11. Ատաղլեան եւ Որդիք
5. Լէյլէկեան Եղբարք	12. Կարուճ Մէրճէնեան
6. Եազուպ եւ Առաքել Առաքելեան Եղբրք.	13. Կարապետ Գարդաեան
7. Գէորգ եւ Մանուկ Գապաղէնճեան Եղբրք.	14. Կարապետ Եազարդեան
	15. Յարութիւն Ամմիեան
	16. Վ. Նօրաիկեան եւ Որդիք

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾԸ

ԳԼՈՒԽ Դ .

Գրեց՝ ՅՈՎԱԿԻՄ Յ . ՊԱԳԳԱԼ ԵԱՆ

Իննասունական թուականներու հայկական շարգերուն հետեւանքով Այնթապն ալ ունեցաւ իր որբերը, այրիներն ու չքաւորները: Թուրքիոյ ամենէն բարեկեցիկ ժողովուրդը մասնուեցաւ անգործութեան, անօթութեան ու աննկարագրելի թշուառութեան:

Տր . Ծ . Տ . Շէփրտ, Այնթապի Ամերիկեան միախնարը, եւ իր տիկինը, ճշմարտապէս բարի քրիստոնեաներ եւ բառին լեցուն նշանակութեամբ՝ իսկապէս հայասէրներ, ի տես թրքական բարբարոսութեան եւ Հայ ժողովուրդի տառապանքներուն, շիրցան անտարբեր մնալ: Իրենց հացէն կտրելով աղքատին բաժին հանեցին, միջոցներ գտան, իրենց Ամերիկացի ծանօթներու միջոցաւ դրամ, հագուստեղէն, դեղորայք եւ այլն ճարելով մեղմացնելու համար տառտոյղ Հայուն չարչարանքները:

Ստիպան ուրիշէն եկած նպաստը, որքան ալ շատ ըլլայ, չի կրնար չարունակական ըլլալ. ողորմութիւն տաւոր վերջապէս օր մը այլեւս պիտի դադարեցնէր տալը, եւ չքաւորը, ապրուստի մնայուն միջոց մը ունենալու համար, պիտի ստիպուէր աշխատելու եւ ի՛ր ձեռքով իր հացը ճարելու:

Այնթապցին, այն տոնները, մեծաւ մասամբ մանուսայագործութեամբ կ'ըրաղէր: Այնթապի մանուսաները Անատոլուի կարելուր կեղրոններուն մէջ մեծ յարգ ունէին եւ մեծաքանակ կը ծախուէին: Այնթապցի Հայ տիկինը, տիպար տանտիրին, գրեթէ զաղափար չունէր թէ կինը դրամ չահելու է. տան, որպէս կեանքի հաւատարիմ ընկեր, կ'օգնէր իր ամուսինի գործին, տան մէջ անոր համար թել փաթթելով եւ անոր արհեստին վերարեւելալ այլ զբաղումներով: Կոտորածէն ու քալանկէն վերջ այդ զբաղմունքն ալ չմնաց. որովհետեւ կազմակերպուած գործերը, առեւտրական յարաբերութիւնները, փոխադրութեան միջոցները հիմնայատակ կործանեցան. անգործութիւնը տիրեց, եւ Հայ կինն ալ, իր ամուսինին հետ ու անոր նման, մնաց անգործ:

Ահա այս ճակատագրական օրերուն էր որ Տիկին Շէփրտ, մարդասիրական դաղափարն ունեցաւ գտնելու, հնարելու գործ մը, զբաղում մը, մասնաւորաբար չքաւոր այրի կիներու եւ որբուհիներու համար, զանսնք սովի սպառնալիքէն փրկելու համար: Ի՞նչ կրնար ըլլալ այդ գործը, որ յարմարէր կանացի ձեռքերու, եւ ապահովէր գէթ կեանքի ամենէն տարրական պէտքերը գոհացնող եկամուտ մը: Չին եւ ճարտն կիներու ձեռագործները այն ժամանակ կ'ողողէին Ամերիկայի շուկաները: Թէ՛ իրենց աժանութեամբ եւ թէ՛ իրենց յատուկ ճաշակով լաւ կը ծախուէին: Կարելի չէ՞ր արդեօք, Հայ կնոջ համար ալ, հայթայթել նմանօրինակ գործ մը: Ինչո՞ւ չէ: Եւ Տիկին Շէփրտ, իր հեռատեսի երեւակայութեամբ, ունեցաւ իր հեռապնդած նպատակակէտին որոշ տեսիլքը, եւ մեծ հաւատքով ու զօրաւոր կամքով լծուեցաւ գործի, դիտնալով հանդերձ այն ահազին գժուարութիւնները՝ որոնց պիտի հանդիպէր իր հեռապնդած ձեռնարկին մէջ:

Առաջին գժուարութիւնը դրամազուլուի մը գտնելու խնդիրն էր, — փոքր դրամազուլուի կարելի չէր սկսիլ, որովհետեւ սկսնակ կիներու առաջին անգամ յառաջ բերած գործերը բնականաբար պիտի չկրնային դիւրաւ ծախուիլ. անսնք պիտի չկրնային մրցիլ չինական ձեռագործներու հետ, քանի որ անոնց ինքնայատուկ ճաշակն ու մանուանդ աժանութիւնը չունէին: Հետեւաբար մեծ ժամանակ պէտք էր որպէսզի Հայ կինը եւս կարենար պահանջուած որակով ասեղնագործ մատակարարել Ամերիկայի շուկաներուն: Եւ, ընդունելով հանդերձ թէ Հայ կինը, իր բնատուր տա-

դանդով, կարող է վերջապէս ժամանակի ընթացքին արտադրել պահանջուած գործը, հարց է թէ, մինչեւ այդ բազմացեալ ժամանակը, ո՞վ պիտի ապահովէ պահանջուած գրամադլուխը, այսինքն սկսնակ գործերու համար վաճառուած գումարը որ բնաւ եկամուտ չի բերեր, ստրվիլ սկսող կիներու հացագինը, քանի որ անոնք ուրիշ կերպով հաց ճարելու կարելիութիւնը չունին, եւ գործաւորութիւն ստրվեցնելու համար անհրաժեշտ եղող բաներու համար ծախսելիք գումարը — (ուսուցչութիւ, նմոյշներու, նոր գազափարներու, եւ այլն) :

Օր. 1. Ք. Էնարիւս, Տիկին Շէփրտի Ամերիկարնակ քոյրը, վեհանձն, բարեսիրտ, միանգամայն բարեկեցիկ անձնաւորութիւն մը, երբ անգեկացաւ իր քրոջ նպատակին, սիրալոյս արամադրեց գործին սկզբնական անհրաժեշտ գրամադլուխը, գիտնալով հանդերձ որ իր արամադրած գրամը բնաւ եւս պիտի չդառնայ: Ու այսպէս երկու քոյրեր, ապաւինելով Աստուծոյ աւաջնորդութեան՝ ստանձնեցին այս գործը, մին արամադրելով իր անձնական գրամը, իսկ միւսը՝ իր ոչ-նուազ թանկագին ժամանակն ու բոլոր արամադրելի կարողութիւնները:

Տոքթ. Շէփրտ, իր բժշկական գործունէութեան շրջանակը, այս առնչաւ ընդարձակած էր իր մասնագիտական հմտութիւնը, անչափանդիւր ուղին եւ աղքատ հիւանդներու հանգչող ցոյց աուած անսահման գուրգուրանքն ու սէրը, հեռաւոր քաղաքներէն իրեն կը քաշէին ամէն ցեղի ու դաւանանքի հիւանդները: Հասան Պէյլի կոչուած գիւղին (գիւղաքաղաքին?) հիւանդներէն ալ, այս թէ կին, դարմանումի համար շատեր իրեն կը դիմէին. ու այսպէսով Տիկին Շէփրտ (ինք եւս վկայեալ բժիշկ) պատահութիւն կ'ունենար զանոնք տեսնելու, եւ անոնց հետ յարաբերութիւն ընելու:

Յայանի իրողութիւն է որ հին դարերէ ի վեր Հայ գիւղացին միշտ եղեր է աշխատասէր, բացառաբար խիստ աշխատասէր, իր բոլոր գրացի այլ ազգերու բողոքամամբ: Բնածին այս ձիրքով օժտուած Հայ գիւղացին, հետեւաբար, ունի բարեկեցիկ ապրելակերպ, լիովին բաւարարելով թէ իր ընտանիքը եւ թէ զինքը թալանոց թուրք ու Քիւրա վայրենի աւազակը: Հայ գիւղացի կիներն եւս չի կրնար անգործ նստիլ. աշխատութիւնն ու պարգատիբութիւնը Հայ կնոջ գիւղական հասոյքն ու զարգարանքն են: Նէ իր տարզ հազուապէս վրայէն կը կապէր հաստ կտաւէ շինուած կարմիր կամ կապոյտ գոգնոցը, զոր ան իր ձեռքով կը ներկէր եւ իր պարագոյ ժամերուն մէջ կ'առեղնագործէր զայն ճերմակ հաստ դերձանով: Տիկին Շէփրտ տեսաւ թէ այս գոգնոցներուն վրայ վաճառուած է ահագին ժամանակ եւ անսպառ աշխատանք, առանց նիւթական ամենափոքր շահի: Միթէ կարելի չէ՞ր ճաշակաւոր օրինակներ գծագրել աւելի նուրբ տուրի վրայ եւ բարակ դերձանով կամ մետաքսով բոլորովին տարբեր, նոր ու ճաշակաւոր ձեռագործներ պատրաստել, միեւնոյն աշխատանքով: Եւ անմիջապէս խորհուրդէն գործի անցնելով՝ Տիկին Շէփրտ կտոր մը կտաւի վրայ գծեց քանի մը պարզ ձեւեր ծաղիկի կամ տերեւի, եւ տուաւ զանոնք Հայ գեղջկուհիներուն, որպէս սկզբնական փորձ, տեսնելու համար թէ ի՞նչ կարելի էր ակնկալել անոնցմէ: Կարճ ժամանակի մէջ գործը լաւ արգիւնք տուաւ. անոնք բաւական ճշտութեամբ կրցան դահուցնել իրենցմէ ակնկալուածը, — պարզ ասեղներով պարզ օրինակներ էին անոնք, բայց ցոյց կուտային թէ Հայը լաւ նմանցնող մըն է, եւ եթէ լաւ օրինակ ունենայ, կրնայ բան մը յառաջ բերել: Եւ ահա այս կերպով մեծ գործը սկսուած էր:

Այս անգամ մի քանի կանգուն ճերմակ մետաքսեղէնի վրայ զանազան ձեւերով ու մեծութիւններով օրինակներ գծելով Տիկին Շէփրտ զանոնք

յանձնեց այդ կիներուն, խոստանալով դրամական վարձատրութիւն անոնց որ ամենէն լաւ գործ պիտի արտադրէին: Եւ այդ կիները իրենց զիւղական պարտապ ժամերուն կ'աշխատէին այդ կտորներուն վրայ իրենց կրցածին ամենէն լաւն ընելով: Չէ՞ որ դրամ պիտի առնէին:

Ու վերջապէս նուրբ մետաքսեղէնի վրայ բարակ դերձանով միեւնոյն գործը կարելի եղաւ իրականացած տեսնել: Առաջին քայլն առնուած էր. Այնթապի ձեռագործին սկզբնական ամենէն պարզ ստեղծ գործը շատ մը կիներու համար զիւրամատչելի եղած էր: Սակայն ասով չի լմննար:

Այնթապի ստեղծագործը իր մէջ կը պարունակէ զլիսաւոր երեք տեսակ իրարմէ բոլորովին տարբեր գործեր. ա.) Պարզ ստեղծ գործ կտաւի վրայ կարի ձեւով. բ.) Օյա կոչուածը, որ դաւառացի Հայ կիներ հասա դերձանով կը շինեն, առանց ստուի, միայն գերձանով, եւ գ.) Թել կտրելու կամ քել քաշելու գործը, որ կը շինուի ստուիին թելերէն ոմանք կտրելով եւ բացուածքը նուրբ ստեղծագործով լեցնելով:

Արդ, ձեռագործի առաջին տեսակը զիւրաւ կարելի եղաւ ձեռք բերել, քանի որ միեւնոյն տեսակի գործը հնուց ի վեր Հայ կիներ իրենց գոզնոցներուն վրայ կը բանէին, եւ հետեւաբար որոշ չափով փորձառութիւն ունէին: Կարգը եկաւ երկրորդ տեսակին: Օյա կոչուածը միայն գերձան կամ մետաքս թելով կը շինուի առանց սրեւէ կտորի եւ կը գործածուի որպէս օձիք, կամ բարձի երեսներու եզերքի իրր պարզ: Ասոր գունաւոր տեսակները կը գործածուին զարդարելու համար կանանց լաշակներու (Եագմա) լսլորտիքը: Այնթապի Թուրք կիներէն ոմանք եւս, Հայերուն պէս, ծանօթ էին ստեղծագործի այս տեսակին: Հետեւաբար, շատ դժուար չեղաւ, այս գործին հմուտ քանի մը կիներ գտնել, եւ անոնց ճարտարութեան նոր ուղղութիւն տալով բարեփոխել անոնց գործը, եւ յարմարցնել պահանջուած ձեւերուն, եւ ապա այդ կիները որպէս ուսուցչուհի գործածելով ուրիշներու ալ սորվեցնել:

Եւ վերջապէս, քանի մը տարիէն այս երկու տեսակ ստեղծագործով կարելի եղաւ պատրաստել ամենապարզ տեսակէն թաշկինակներ, փոքր անձեռոցներ եւ սեղանի ծածկոցներ, որոնք Ամերիկայի շուկաները զրկուելիք բաներ չէին, ոչ թէ ստեղծագործին թերութիւններուն համար, այլ սրովհետեւ անոնց մէջ ձեռագործին երրորդ տեսակը չգտնուելուն համար զեղեցիկ բաներ չէին: Պէտք էր քել քաշելու գործին հմուտ գործաւորուհիներ ալ պատրաստել: Իսկ ասիկա շատ դիւրին գործ չէր: Այս գործին համար գործաւորուհին պէտք է ունենայ զեղեցիկի ճաշակը, մաթեմաթիկական նուրբ ճշտութիւն եւ զիանայ հաշուել: Փոնէ զպրոցական միջակ դաստիարակութիւն չունեցող աղջիկ մը դժուար թէ կարենայ այս գործը ի զլուի հանել. ամենալաւ գործաւորուհին իսկ երբեմն մետաքսեղէն կտորի վրայ միայն մէկ բարակ թել սխալ հաշուելով կրնայ փճացնել թէ՛ այդ տրփէքաւոր կտորը եւ թէ անոր յատկացուած ժամանակն ու աշխատանքը: Հետեւաբար, վերջնական նպատակակէտին յաջողութեամբ հասնելու համար հարկ ու անհրաժեշտ էր առնել այս երրորդ քայլը՝ որ ամենագոյնարինն էր եւ ամենէն աւելի ժամանակի կը կարօտէր: Մանաւանդ նկատի ունենալու է որ ստեղծագործի այս տեսակը բնաւ զիացող չկար: Առաջին եւ երկրորդ տեսակները, զէջ աղէկ զիացողներ գտնուելով հանդերձ՝ զանոնք պահանջուած վիճակին հասցնելու համար տարիներու յարատեւ աշխատանքի պէտք եղաւ: Մինչդեռ այս երրորդ տեսակը թէ՛ չափազանց դժուար էր եւ թէ զայն զիացող կին բնաւ չգտնուելուն համար Տիկին Ծէփերտ ինքզինք դասաւ ամենամեծ դժուարութեան առջեւ. ամենահմուտ գործաւորուհիներ անգամ

այս գործին գործելու եղանակը չկրցան հասկնալ՝ իրենց ձեռքն ունենալով իսկ իրական նմոշներ, բերուած Ամերիկայէն կամ Եւրոպայէն: Մասնաւորաբար ֆրանսայէն բերուեցան ձեռագործի յատուկ պատկերաւոր թերթեր, քաթալօկներ, ձեռագործներ, եւ վերջապէս շատ ժամանակ ու աշխատանք տալէ վերջ՝ կարելի եղաւ լուծել գաղանիքը: Գանուեցաւ գործելակերպը, որ այնքան երկար ատեն անձանօթ մնացած էր: Եւ ամենէն ուշիմ գործաւորուհիներէն միայն քանի մը հողիներ կրցան արտադրել այդ գծուար գործը, լիաւատ վարձատրութեան փոխարէն:

Տարիներու քրանաջան աշխատանքէ ու մեծամեծ գծուարութիւններէ վերջ պատրաստուեցան պէտք եղած գործաւորուհիները՝ որոնք կրնային շինել պահանջուած ատեղնագործները: Մեքսիկայէն պատրաստուած էր:

Եւ սակայն պատահեցաւ այն՝ որ հաշիւին մէջ չկար: Այնքան տարիներու գրամական գործածութիւնը եւ յառաջ եկած ատեղնագործ առարկաներուն անպէտ ու ծախուելու անյարմար վիճակը պատճառ եղան գրամադուխին սպառումին այնպիսի ատեն մը՝ երբ գրամի պէտքը ամենէն աւելի ստիպողական էր ու հրամայական: Ի՞նչ ընելու էր: Այդ թաշկինակները կարելի չէր թուրքիոյ մէջ ծախել: Թուրքիացին, մինչեւ անգամ այսօր, թաշկինակի համար գրամ չի տար. լաթի կտոր մը կը դոճացնէ իր սակաւակեաց քիթը...: Չանոնք Ամերիկա գրկելն ալ չիտակ չէր, քանի որ իրենց այդ խղճուկ երեւոյթով անկարելի էր որ ծախուէին հոն: Հապա ուրեմն ուսկէ՞ պիտի գար անհրաժեշտ գրամը...:

Հայ կոտորածէն անմիջապէս վերջ Լոնտոնի մէջ կազմուեցաւ բարեսիրական ընկերութիւն մը, Կրէմտա ալ Արմէնիա անունով: Այս ընկերութեան նպատակն էր օգնել Հայ ազգին, գրամական նպատակով, անգործ Հայ չքաւոր դասակարգին գործ հայթայթելով, նորակազմ որբանոցներուն գրամական նպատակ ճարելով, վերջապէս իրենց կտրելի միջոցներով ամէն տեսակ օգնութիւն տալ Հայ կարօտ դասակարգին:

Տիկին Շէփըրտ, իր սկսած ձեռնարկի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տալով՝ խնդրեց այս ընկերութեանէն որպէսզի օգնեն իրեն ներկայ գրամական մեծ տաղնապին մէջ: Քանիցս կատարուած դիմումներէ վերջ՝ պատասխան եկաւ թէ առ այժմ այդ նպատակին յատկացնելիք գրամ չունին, թէ իրենք ալ որոշ նպատակներ ունին իրենց ծրագրին համաձայն օգնելու Հայ տառապեալներուն. եւ սակայն կը խոստանան պատրաստուած թաշկինակներն ու միւս առարկաները գնելու անոնց ելած գիներովը, առանց շահ խոստանալու, եւ անոնց համար յաճախորդ գտնելու Լոնտոնի մէջ:

Մեծ ուրախութիւն պատճառեց այս լուրը, եւ Տիկին Շէփըրտ անմիջապէս փոթալի ծրարներով զանոնք Լոնտոն գրկեց յիշեալ ընկերութեան, որուն վարիչները առանց սպասելու անմիջապէս գրկեցին պահանջուած գրամը, եւ անկէ վերջն ալ շարունակեցին նոր շինուած ու գրկուած ապրանքներուն փոխարժէքը գրկել, ընդունելով այդ ձեռագործները: Յետոյ իմացանք որ այդ ընկերութիւնը, որուն անգամներուն մէջ Լորտեր ալ կը գտնուէին, ցուցահանգէսներ կը կազմակերպեն եղեր, ու իրենց գրկուած ապրանքները այդ ցուցահանգէսներուն մէջ լաւ գիներով կը ծախեն: Այն օրերուն՝ բոլոր աշխարհի մէջ հայկական ջարդերը արթնցուցած էին համակրական խորունկ զղացում մը գէղի մեր ազգը, եւ գրամանալի չէ որ այդ սկսնակի պարզ ու տղեղ ձեռագործները կը փնտռուէին եւ լեցուն գիներով կը գնուէին Անգլիական Կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ: Չէ՞ որ Հայ կիներու ձեռքով շինուած էին անոնք...:

Գործը այս ընթացքով կը շարունակէր: Մէկ կողմէն գործերը կը պատ-

բասաուէին, գործաւորուհիներու ապրուստը ապահովելով, միւս կողմէ՝ գործաւորուհիները երթալով աւելի փորձառութիւն ստանալով աւելի լաւ գործ կը հանէին, եւ հետեւաբար աւելի դիւրաւ կը ծախուէին, քիչ մըն ալ շահ աւելնալով նոր զրկուած գործերէն: Այսքանը լաւ էր, բայց ոչ բաւական: Ֆրէնտս ալ Արմէնիայի հետ գործը երթալով կը մեծնար, շահը կ'աւելնար, եւ գործին մեծնալովը աւելի մեծ թիւով գործաւորուհիներ դիւրաւ կը շահէին իրենց ապրուստը: Սահայն Տիկին Շէփըրտ այսքանով չէր կրնար գոհանալ: Անդին տակաւին հազարաւոր խեղճեր կային հացի կարօտ: Պէտք էր գործը մեծցնել: Չի բաւեր միայն Ֆրէնտս ալ Արմէնիայի հետ ունեցած գործառնութիւնը, որ լսկ բարեսիրական զգացումներու վրայ հաստատուած էր: Պէտք էր գործը այնքան բարեփոխել որ կարենար տեղ գրաւել Ամերիկայի շուկաներուն մէջ եւ հոն մրցիլ ուրիշ երկիրներէ ներածուած ձեռագործներու հետ: Պէտք էր նոր գաղափար, զեղարուեստ մտցնել գործին մէջ: Նոր օրինակներ պատրաստող զծաղրիչ պաշտօնեայի մը պէտքը կար: Տիկին Շէփըրտ կրցաւ գտնել այդ պաշտօնեան ալ: Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի աշակերտներուն մէջ կար երիտասարդ մը*, որ հեռաւոր քաղաքէ մը եկած էր հոն իր ուսումը կատարելագործելու համար: Տիկին Շէփըրտ անոր հանդիպած առաջին օրէն կարծեց տեսնել անոր մէջ զեղարուեստի ձիրքն ու միտումը, որոնց պէտք ունէր իր գործը: 1904-ին պատուաւոր աստիճանով Գոլէճի շրջանը լրացնող այս երիտասարդը Քարտուզար-Գծագրիչի պաշտօնով հրաւիրուեցաւ եւ մտաւ Այնթապի Ասեղնագործին մէջ, բերելու իր կարողութիւններն ու ձիրքերը: Իր գործն էր՝ գործին համար նոր օրինակներ գծագրել, հաշիւները պահել եւ նամակներ գրել: Գործը մեծ քայլերով սկսեւ էր յառաջդիմել: Կարճ ժամանակի մէջ (1906-1907-ին) ձեռագործը այնքան ընդարձակուեցաւ որ Անգլիայէն եւ Ամերիկայէն եկած ապսպրանքներուն հազիւ կը հասնէին: Գործաւորուհիները իրենց լմնցուցած ձեռագործները գործատուն կը բերէին, հոն Տիկին Շէփըրտի կողմէ ընարուած գործին հմուտ օրիորդ մը կ'առնէր գործերը, թերութեանց մասին իր դիտողութիւններն ու թելագրութիւնները կ'ընէր, գործաւորուհիին վարձքը կը վճարէր:

Գործին այս շրջանը իր ամենէն փայլուն շրջանը ելաւ: 2500-է աւելի գործաւորուհիներ շարունակ կ'աշխատէին, եւ հազիւ կրնային հասցնել պահանջուած ապսպրանքները: Մէկ գործատունը երկուք բրին, յետոյ շուտով թիւը երեքի բարձրացաւ: Այնթապի զեղեցիկ ու նուրբ ձեռագործները յաջողապէս կը մրցէին Ամերիկայի միւս ձեռագործներուն հետ. Հայ ձեռագործը մեծ համբաւ ստացաւ անհաւատալի աստիճաններով: «Տի Արմինիբն Հէնտֆըրչիֆ» կոչուածը 1,000 տիւրիմաներով կ'ուզուէր: Ապսպրանքներ կուգային Ամերիկայէն, Լոնտոնէն, Ֆրանսայէն, Գերմանիայէն, Եգիպտոսէն, մինչեւ իսկ Իրաքէն, ուր Անգլիացիներ կային այն ժամանակ:

Նոր զծագրիչ պաշտօնեային գործունէութիւնը լաւ ցնահատուեցաւ, եւ 1907-ին պաշտօնի բարձրացումով ելաւ գործին մէջ խորհրդական ու բաժնեկից: Յառաջ բերուած արդիւնքը ակնկալութենէ աւելի էր: Մեծաքանակ ձեռագործ-տեսչագործ կը ծախուէր հարիւրին հարիւր շահով...: Ու թուրքիոյ միւս կեդրոններէն Ամերիկացի միսիոնարներ եւ միսիոնարուհիներ Այնթապ կը դիմէին եւ Տիկին Շէփըրտէն գաղափար ու առաջնորդութիւն կը խնդրէին իրենց գտնուած տեղերուն մէջ եւս սկսելու համար այդ

* Այս երիտասարդը նոյն ինքն յօդուածագիրն է, որ համեստութեամբ իր ինքնութիւնը կը սքողէ: Կ. Խ.

օրհնեալ ձեռագործը: Ու Տիկին Շէփրըրա, իր բոլոր ունեցած օրինակները, փորձառութիւնը, գաղափարները անվերապահօրէն անոնց կը արամագրէր, այն տեղերը դանուող չքաւոր Հայ կարօտեալներուն ալ օգնութիւն հասցնելու համար: Այս կերպով Մարաշի եւ Ուրֆայի մէջ կազմուեցան ձեռագործ-ասեղնագործի կեդրոններ. բացուեցան դորձատուններ, եւ համեմատաբար կարճ ժամանակի մէջ մեծ յաջողութիւն ունեցան շնորհիւ Տիկին Շէփրըրաի օժանդակութեան: Ուրֆայի դորձատուորուհիներու թիւը Այնթապիներէն աւելի եղաւ: Ու այս կերպով հազարաւոր Հայ ընտանիքներ կրցան հանդիսապարիլ երկար տարիներ, պատուաւոր աշխատանքով իրենց հացը վաստակելով: Այնթապցի Հայ վաճառականներ, տեսնելով գործին այնքան մեծ յաջողութիւնը, մանաւանդ բերած շահը, իրենք եւս սկսան միեւնոյն գործը, եւ իրենց Ամերիկարնակ ազգականներուն կամ ծանօթներուն օգնութեամբ եւ կամ ընկերակցութեամբ շարունակեցին, ձեռագործ արտածելով Ամերիկայի շուկաները: Մինչեւ այսօր, տակաւին կ'ապրի այս «Այնթապի Ձեռագործ» կոչուած ճարարարուեստը: Եւ թէ եւ անոր մեծ հիմնադիրը շատոնց մեռած է, բայց ի՞նչ գործը կայ ու կ'ապրեցնէ շատերը...: Եւ որքա՞ն խեղճ ընտանիքներ անոր շնորհիւ ապրեցան եւ տակաւին կ'ապրին:

Հետաքրքրուողներ ըլլան թերեւս թէ գործին այնքան յաջողութեամբ տարիներ շարունակ տեւականօրէն վասակուած գրամը, յառաջ եկած մեծ շահը, ո՞ւր դնաց, կամ ո՞վ գործածեց, կամ ինչպէ՞ս ծախսուեցաւ: Այս հարցումին պատասխանել շատ դիւրին չէ: Տիկին Շէփրըրաի գաղտնի բարեգործութիւնները Աստուած միայն գիտէ: Իր գրադիրն անգամ, որը հարազատ մօր մը պէս կը յարպէր ու կը սիրէր գայն, եւ կը վայելէր անոր մայրական սէրն ու գուրգուրանքը, գիտէ շատ քիչ բան անոր բրած բարիքներու մասին: Ինք թող խօսի ատոնց մասին:—

«Տիկին Շէփրըրաի վեհանձն հոգին, բարի սիրաբը, մասնագիտական տաղանդները, կարող ու յանդուզն ձեռնարկները, շատ մը ուրիշ հազուադիւս բարեմասնութիւններով միասին կը բնակէին անոր չափազանց համեստ անձին մէջ:

«Իսկապէս համեստ էր ան. աղքատներուն շատ մօտիկ կ'ապրէր. անոնց կեանքն ու վիշտերը անձամբ տեսնել ու զլալ կը սիրէր, եւ կ'ապրէր իսկապէս պարզ կեանք մը: Այնթապի հարուստ տիկիները իր յարաբերութեամբ հպարտ կ'զգային: Իսկ Տիկին Շէփրըրա շատ կը տարբերէր անոնցմէ իր արտաքին երեւոյթով: Եւ օր մը իրեն համար ամօթ չսեպեց երեւնալ անոնց պարզ մանուսա շրջագգեստ մը հազած: Չարմացան, «Իրեն չի վայելէր» ըսին: Սակայն տարի մը շանցած, այդ ընտրեալ դասակարգի հարուստ տիկիներն եւս հետեւեցան իր օրինակին, ու հիմա տակաւին ապրող ծերուկ կիներ կը վկայեն թէ ինչպէ՞ս այդ հարուստ տիկիները, որպէս նորաձեւութիւն, մանուսայէ զգեստներ կը հագնէին: Միայն երեւոյթով չէ, այլ սրտով ալ շատ համեստ էր Տիկին Շէփրըրա: Այս սողերը գրողը միայն գիտէ թէ իրեն որքան նիւթական ու բարոյական բարիքներ բրած է ան: «Առանց անոր զրամական օգնութեան պիտի չկրնայի Գոլէճի ընթացքս աւարտել», կ'ըսէ ան: Տիկին Շէփրըրա Գոլէճի աղքատ աշակերտներուն կ'օգնէր զրամ յատկացնելով անոնց թոշակներուն եւ սոօրեայ պէտքերուն համար: Ամերիկայի եւ Անդլիայի մէջ Հայ աշակերտներ կը կարգային նշանաւոր գոլէճներու մէջ: Անոնց զրամական մեծ օգնութիւններ բրած է: Անոնցմէ ոմանք նշանաւոր Ամերիկեան գոլէճներու մէջ բրօքէստը եղած են շնորհիւ Տիկին Շէփրըրաի: Այսօր Հայ Տոքթօրներ կան, որ կրնան վկայել թէ իրենց բժշկական վկայականը Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն պիտի

չկրնային ստանալ, եթէ Տիկին Շէփրրաի դրամական օգնութիւնը եղած չլլար: Այնթապի կարգ մը կարօտ զպրօցներուն կանոնաւոր կերպով նպաստ կուտար: Կրթասիրական Խօնա անունով կարեւոր դամար մը դրած էր պոնֆան, եւ անոր եկամուտը ամէն ամիս իր դրագրին ձեռքով կը բաժնէր կարօտ զպրօցներու եւ չքաւոր աշակերտներու: Որոշ թիւով կարօտ աշակերտ-աշակերտուհիներ կը կարդացնէր Այնթապի զպրօցներուն մէջ: Կը հասկնայինք թէ իր ձեռքով ալ գաղանի նպատաներ կուտայ գործելու անկարող այրի եւ ծերուկ կիներու ու չքաւոր ընտանիքներու: Իր ամուսինը, Տոքթ. Շէփրրա, ազքատ ու չքաւոր հիւանդներէ դրամ չէր տաներ, եւ անոնց խեղճուկ տուները կ'այցելէր, զանոնք կը դարմանէր, բուրբալին ձրի: Եւ անոնց տունէն զուրս ելլելէն վերջ երբեմն կը պատահէր որ հիւանդին բարձին տակէն խորհրդաւոր կերպով դրուած մէճիտ մը կամ երկուք, կը գանուէր...

Տիկին Շէփրրաի բրած բարիքները Աստուած միայն դիտէ. մենք շատ քիչ մաս մը միայն դիտցած ենք: Որպէս Այնթապցի, սակայն, պէտք չէ մոռնալ այն անգին ծառայութիւնը որ կատարեց Այնթապի առաջին Մանկավարձը հիմնելով: 1905-ին, Տիկին Շէփրրա, իր Սերաստիա այցելութեան առթիւ, հոն հանդիպեցաւ վկայեալ կարող մանկավարձի զգանուհի Օր. Բողիկ Թահմազեանի, որուն հետ երեք տարուան համար պայմանագրուեցաւ, զայն իր հետ միասին Այնթապ բերաւ եւ Հայ Լուսաւորչական եկեղեցիի տւանդատան սենեակին մէջ հիմնեց առաջին մանկավարձը: Այնթապցին մանկավարձը տեսած չէր. անոր մասին զազափար իսկ չունէր: Եւ այս նոր մանկավարձը, իր փոքրիկ, սիրուն մանկիկներով մեծ խանդավառութիւն եւ գուրգուրանք ստեղծեց Հայ հասարակութեան մէջ: Անմիջապէս հոգարարձութիւն մը կազմուեցաւ ծանօթ Հայ ազգայիններէ.— Տիար Արմենակ Լուսարարեան, Տիկին Նարդուհի Տաւօեան, Խորէն Պէյ Նազարէթեան, Տիար Յովակիմ Պազալեան, եւ ուրիշներ: Այս մանկավարձը շուտ մը լեցուեցաւ հարուստներու մանուկներով: Տիկին Շէփրրա շատ ուրախացաւ այս ձեռնարկին այսքան լույս յաջողութիւն գտնելուն համար. եւ իր առաջարկով ու իր գրամով 24 հատ նոր մանուկներ դրաւ մանկավարձի մէջ, որոնք բոլորն ալ խիստ ազքատ ծնողաց զաւակներ ըլլալով, անոնց տարեվճարը, հազուադէպ ծախսը եւ օրն անդամ մը մասնաւոր կերպով պատրաստուած կերակուրի գինը ինք կը վճարէր, պայմանաւ որ մանկավարձէն ելլողին տեղը անմիջապէս նորը բերուէր...: Այսօր այդ մանուկներէն ոմանք ողջ վկաներն են այդ բարիքին:

Տիկին Շէփրրա ձեռագործ-ասեղնագործի զպրօց մը եւս բացաւ իր տան մէջ. իր գործաւորուհիներուն ամենէն ազքատ եղողներէն տասներկու հօգի ընտրեց, եւ անոնց 9-11 տարեկան աղջիկները իր տունը բերաւ: Ասոնց յարմար հազուադէպ շինել տուաւ, ուսուցչուհի մը բունեց, մինչեւ կէսօր կարդալ, դրել կը սորվեցնէր, կէսօրէն վերջն ալ ձեռագործ-ասեղնագործի զաս կուտար: Կէսօրին մասնաւոր ու աննշարար կերակուր կը պատրաստուէր իրենց համար: Այսպէս այս աղջիկները կը սորվէին դրել, կարդալ եւ ձեռագործ: Ու ասոնց բոլորին ծախսը Տիկին Շէփրրա կը վճարէր: Գպրօցն աւարտող աշակերտուհիին տեղ նորը կը բերուէր, որպէսզի աշակերտուհիներու թիւը չպակսէր:

Կարելի չէ հատորի մը մէջ պարփակել այն շատ մը բարիքները, զորս կատարուեցան, յայտնի կամ գաղանի, Տիկին Շէփրրաի միջոցաւ: Անուրանալի իրողութիւն է որ հազարաւորներ ու բիւրաւորներ օգտուեցան անոր ստեղծած մարդասիրական գործէն ու հազարաւորներ ապրեցան, ու այսօր կ'ապրին այդ միեւնոյն գործով առանց լսած իսկ ըլլալու այն մեծ բարեբարուհիին անունը, որը իր կէս դար առաջ տպրեցաւ եւ ապրեցուց այնքան խեղճ ու չքաւոր ընտանիքներ: «Անոնց գործերը իրենց ետեւէն կ'երթան»:

Յաւէտ փառք եւ յարգանք մեծ բարեբարուհիին անմահ յիշատակին:

1909-ի ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ*

ԳԼՈՒԽ Ե.

Միլլէր Խանին մէջ

1. Յակորճան Եղորդեան, Լուսուորչական, սուրճ եւ շաքար, Այնթապցի.
2. Սահակ Պժեան, Լուս., մանուսայի վաճառական, Բալուցի.
3. Մովսէս Փափաղեան, Բողոքական, մանուսայի վճռկն., Այնթապցի.
4. Գէորգ Հորոմեան, Լուս., մանուսայի վճռկն., Կիւրինցի.
5. Ներսէս Սիւլահեան եւ Եղրարք, Լուս., դերձան, կաշի եւն., Այնթապցի
6. Մատթէոս Երկայնեան եւ
7. Սերոբ Քէչիշեան, Լուս., մանուսայի առեւտրական, Կեսարացի.
8. Յովհաննէս Պժեան, Լուս., մանուսայի առեւտրական, Բալուցի.
9. Պատմաճեան Եղրարք, Լուս., մանուսայի առեւտրական, Այնթապցի.
10. Մկրտիչ Քէչիշեան, Լուս., մանուսայի առեւտրական, Արարկիրցի.
11. Ճէպէճեան Եղրարք, Լուս., դերձան եւ կաշի, Այնթապցի.
12. Մըղսի Գէորգ Լէյլէկեան, Լուս., մանուսայի վճռկն., Այնթապցի.
13. Փիլիպպոս Աղճեան, Լուս., մանուսա եւ դերձան, Աշոտցի.
14. Հաճի Մովսէս Լէյլէկեան, Լուս., մանուսա եւ դերձան, Այնթապցի.
15. Յովհաննէս Խաչաչեան, Լուս., մանրավաճառ, Կիւրինցի.
16. Միսաք Նուրճանեան, Բող., մանրավաճառ, Չնդուլցի.
17. Կարապետ Պարսումեան, Բող., սեղանաւոր, Այնթապցի.
18. Եղիշէ Բարսեղեան, Լուս., մանուսա, Պիթլիսցի.
19. Կարուճ Մերճանեան, Լուս., մանուսա, Այնթապցի.
20. Մարգար Ճիկէրճեան, Լուս., մանուսա, Արարկիրցի.
21. Կարապետ Գալուստեան, Լուս., մանուսա եւայլն, Արարկիրցի.
22. Արմենակ Այճեան, Լուս., մանուսա եւ դերձան, Արարկիրցի.
23. Կարապետ Արուսեան, Լուս., մանուսա եւ դերձան, Տիգրանակերտցի.
24. Կարապետ Պաղիկեան, Լուս. մանուսա, Տիգրանակերտցի.

Նազար Աղա Խանին մէջ

25. Գէորգ Թօփալաչեան, Լուս., կապերաի վճռկն., Կիւրինցի.
26. Մարգիս Սահակեան եւ
27. Յովսէփ Սահակեան, Լուս., սեղանաւորներ, Այնթապցի.
28. Պետրոս Այճեան, Լուս., սեղանաւոր եւ հողատէր, Այնթապցի.
29. Ստեփան Քէչիշեան, Լուս., դերձան եւայլն, Աշոտցի.
30. Լեւոն Սահակեան, Լուս., դերձան եւայլն, Այնթապցի.
31. Յովհաննէս Փիրանեան, Լուս., մանուսա, Կիւրինցի.
32. Կարապետ Չազրճեան, Լուս., դերձան եւն., Կեսարացի.
33. Գրիգոր Եսայեան, Այնթապցի, եւ
34. Բիւզանդ Սուքիտեան, Լուս., չիթ եւ դերձան, Այնթապցի.
35. Յակոր Արսլանեան եւ Որդի, Լուս., պղնձի վճռկն., Թօզաթցի.
36. Գրիգոր Գապաղճեան եւ Որդի, Լուս., մանուսա, Այնթապցի.
37. Ռուբէն (Սաաթճը), Լուս., ժամագործ, Այնթապցի.

Հանի Էօմէր Խանին մէջ

38. Մանուէլ Թոպալաչեան, Լուս., օճառի վճռկն., Կիւրինցի.
39. Կարապետ Պաղիկեան, Լուս., մանուսա, Աշոտցի.
40. Թորոս Սահակեան, Լուս., սեղանաւոր, Աշոտցի.
41. Մելիքոն Գապաղեան եւ Եղրարք, Լուս., մանուսա, Այնթապցի.
42. Յարութիւն Լեւոնեան եւ Եղրարք, Բողոք., մանուսա, Այնթապցի.

*) Այս ցանկը մեզի զրկեց Պէյրուիէն Պր. Լեւոն Նազարեան: Մ. Խ.

43. Ծերուն Ծերնիկեան, Լուս., հոգգա մայր, Մալթիացի.
 44. Յովհաննէս Սաթճեան, Լուս., մանուսա, Այնթապցի.
 45. Յովհաննէս Լեւոնեան, Բողոք., սեղանաւոր եւ պիստակ, Այնթապցի.

Սահակեան-Ղազարեան համին մէջ

46. Գալուստ Ղազարեան եւ Որդիք, Թորոս, Կարապետ,
 Յակոբ, Նազար, Լուս., մանուսա եւայլն, Աշոտցի
 47. Նազարէթ Մանուչակեան, Լուս., մաքսատան ապրանքներ, Այնթապցի.
 48. Գէորգ Թաթարեան, Լուս., մանուսա, Կեսարացի.
 49. Սարգիս Պ. Նազարեան, Լուս., մանուսա, Այնթապցի.

Իֆի Գաբըլը համին մէջ

50. Տիգրան Ռուբէն Եկաւեան, Լուս., մանուսայ եւայլն, Արարկիրցի.
 51. Սարգիս Կ. Նազարեան, Լուս., մանուսայ եւայլն, Այնթապցի.
 52. Կարապետ Ղարզաեան, մանուսայ եւայլն, Այնթապցի.
 53. Գէորգ Տէմիրճեան, Լուս., Երկաթ, Այնթապցի.
 54. Մովսէս Ամմիեան, Լուս., բամպակ, Այնթապցի.
 55. Կարապետ Հինտոեան, Լուս., իւզ եւն., Այնթապցի.

Երեսնամեան համին մէջ

56. Մովսէս Արսլանեան, Կաթողիկ, պղինձ, Այնթապցի.

Էմիր Ալի համին մէջ

57. Ե. Գարամանուկեան եւ Եղրարք, Բող., մանուսայ, Այնթապցի.

Պատմանեան համին մէջ

58. Հաճի Յարութիւն Պատմաճեան, Լուս., վաճառական, Այնթապցի.
 Խաներէն դուրս գտնուող վաճառականներուն անունը
 59. Հաննէ Էֆ. Քիւրքճեան, Բողոք., օճառ, Այնթապցի.
 60. Կարապետ Պէյ Նազարէթեան, Լուս., օճառ եւ բերքեր, Այնթապցի.
 61. Արտաշէս Ասանալեան, Լուս., օճառ, Սվապցի.
 62. Սարգիս Գրաճեան, Լուս., ասեղնադորձութիւն, Այնթապցի.
 63. Յովսէփ Աւաքելեան, Լուս., մանիւֆաթուրա եւ ոչխար, Այնթապցի.
 64. Կարուճ Գարամանուկեան, Բողոք., մանիւֆ. եւ ասեղզրձ., Այնթապցի.
 65. Կարապետ Եաղսրղեան, Լուս., մանուսայ, Այնթապցի.
 66. Յարութիւն Ամմիեան, Լուս., մանուսա, Այնթապցի.
 67. Մելգոն Գարամանուկեան, Լուս., մանուսայ, Այնթապցի.
 68. Յակոբ Պողարեան, Լուս., մանուսայ, Այնթապցի.
 69. Գէորգ Ճէպէճեան, Լուս., մանուսայ, Այնթապցի.
 70. Օհան Գիւրէլեան, Բողոք., զերձան, Այնթապցի.
 71. Նազար Պէրէճիկեան, Բողոք., սեղանաւոր, Այնթապցի.
 72. Յարութիւն Պէրէճիկեան, Բողոք., սեղանաւոր, Այնթապցի.
 73. Միսաք Մաթոսեան, Բողոք., Սինկիր մեքենայ եւ կերպաս, Այնթապցի.
 74. Հրանա Սիւլահեան, Լուս., կապերտ, Այնթապցի.
 75. Յակոբ Պէյճիկեան, Բողոք., ղեղօրայք, Այնթապցի.
 76. Յարութիւն Քիւրքճեան, Բողոք., մանիւֆաթուրա, Այնթապցի.
 77. Յովսէփ Քէնտիրճեան, Կաթողիկ, մանիւֆ. եւ հողատէր, Այնթապցի.
 78. Մինաս Քէնտիրճեան, Կաթողիկ, մանիւֆ. եւ հողատէր, Այնթապցի.
 79. Մովսէս Թովճեան, Կաթողիկ, մանիւֆաթուրա, Այնթապցի.
 80. Գէորգ Լօշյաճեան, Բող., մանիւֆաթուրա, Այնթապցի.
 81. Յովհ. Պէրէճիկեան, Բող., սեղանաւոր, Այնթապցի.
 82. Արրահամ Պապիկեան, Բող., սեղանաւոր, Այնթապցի.
 83. Թորոս Գրաճեան, Լուս., վաճառական, Այնթապցի.
 84. Գէորգ Գրաճեան, Լուս., վաճառական, Այնթապցի.
 85. Յովհ. Ճէպէճեան, Բող., կալուածատէր, Այնթապցի.
 86. Եղիա Խարաճեան, Լուս. վաճառական, Այնթապցի.
 87. Գրիգոր Ճէպէճեան, Բող., վաճառական, Այնթապցի.

ՄԱՍՆ Թ.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ-ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՆԹԷՊԻ ՅԱՅՈՑ ԲԱՐԲԱՌԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆԸ*

ԳԼՈՒԽ Ա.

Կազմեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ

Պէտք է որ անտարակուսելի համարենք թէ Անթէպի եւ շրջանակին Հայութիւնը սկզբնապէս հայախօս էր: «Ըսինք արդէն», կը դրէ Բարբէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, «որ թիւրք անգթութեան արդիւնքով Հայեր բռնադատուած են չխօսիլ իրենց մայրենի լեզուն եւ կամաց կամաց մոռցած են զայն, առանց մոռնալու սակայն հայերէն բառեր ու բացատրութիւններ: Այս է պատճառը որ մինչեւ հիմա Անթէպի թիւրքերէնին մէջ, առտնին բազմաթիւ հայերէն բառերէ ու բացատրութիւններէ զատ, կարգ մը արհեստներու վերաբերող բառեր ու բացատրութիւններ հայերէն են, նոյնիսկ թիւրքերու բերնին մէջ պահուած»: (Տաթեւ Տարեգիրք, 1929, էջ 17):

Թիւրքերու, մասնաւորապէս Եէնիչէրիութեան կողմէն այս ապագոյնացուցիչ ճնշումը հարկաւ սկսած ըլլալու է 1517-ին, Անթէպի եւ շրջակայից Օսմանեան տիրապետութեան տակ մտնելու դէպքէն ի վեր: Բայց կ'երեւի թէ դարէ դար աւելի սաստկացած է այդ ճնշումը, եւ կրնանք ըսել թէ ԺԸ-էն ԺԹ. դարու դարձակէտին վրայ է որ իր դադաթնակէտին հասած է: Զայս ապացուցանող փաստերը բազմաթիւ են եւ համոզիչ:

Մարաշի, Կեսարիոյ եւ ուրիշ շրջանակներու մէջ, կեղբոն քաղաքներու հայութիւնը տաճկախօս դառնալէ յետոյ ալ, սովորաբար անոնց շրջակայ գիւղերու Հայ բնակչութիւնը կըր-

*) Այս յստ շահեկան, մեթոտիկ եւ վերլուծական գրութիւնը հիմնուած է զլխաւորապէս երեք սկզբնական, անտիպ աղբիւրներու վրայ: Ասոնք են.— Գէորգ Ա. Սարաֆեանի «Կորսուած Գաւառաբարբառ մը» դարձը, Յակոբճան Ք. Եագուպեանի «Հայ Բառեր եւ Ազգազրական Նօթեր Այնթապի Տաճկահայոց Մէջ» տեարակը, Արմէն Մ. Մուրաթեանի «Փշուրներ Այնթապի Գաւառաբարբառէն» հակիրճ նօթերը:

ցած է իր հայերէն բարբառը քիչ թէ շատ պահպանել: Դժբարխտաբար Անթէպի շրջանակին մէջ այդպէս եղած չէ, որովհետեւ, ինչպէս մեր պատմական տեսութեան մէջ ստուգեցինք, Անթէպի շրջանակին Հայ գիւղացիութիւնը բնաջնջուած է, Օրուլի պէս մի քանի գիւղերու մէկ թաղը կամ քանի մը ընտանիքները բացառութիւն ըլլալով:

Անշուշտ մեզի համար հետաքրքրական խնդիր մըն է թէ Անթէպի Հայութիւնը, տաճկաստան դառնալէն առաջ, ինչպիսի հայերէն մը կը խօսէր: Դժբարխտաբար խիստ անբաւական են այս մասին մեզի հասած տեղեկութեան աղբիւրները, որով անկարող ենք անոր վրայով որոշել ընդարձակ բան մը գրելու եւ վճիռ մը արձակելու: Կրնայինք ակնկալել որ նախապէս Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին պատկանելով, քաղաքի հայութեան մնացորդին տեղափոխութենէն յետոյ Հալէպ եւ Երուսաղէմ փոխադրուած ձեռագիր կամ ապագրեալ սրբազան մատեաններու Յիշատակարանները բաւական լոյս տային այս կարեւոր խնդրին մասին, բայց ինծի ըսին թէ այդ յիշատակարանները գրեթէ բոլորն ալ աղճատուած գրաբարով մը խրմբագրուած ըլլալով, Անթէպի ժամանակակից խօսակցական Հայերէնը չեն ներկայացներ: Աօրկա խիստ ցաւալի պարագայ մըն է:

Լուսահոգի բանասէրը, Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, հազիւ չորս յիշատակարան կը գտնէ, որոնք իրենց վրայ Անթէպի տեղական հայաբարբառին գրոջմը կրել կը թուին, եւ ապա Ղաթրճեան Յարոյ Խալֆէի ժամանակագրական դէպքերու մէկ ցանկէն ու Անթէպի Հայոց եկեղեցւոյն Մկրտութեան տոմարին արձանագրութիւններէն քաղուածներ կուտայ, եւ սա գիտողութիւնը կ'աւելցնէ. «Անթէպի Հայութեան մէջ 180-սուած հայերէնին խանդարեալ շրջանէն իբրեւ սպացոյց յառաջ կը բերենք ինչ ինչ նմոյշներ՝ գրչագիրներու յիշատակարաններէն եւ մկրտութեան արձանագրութենէն, որոնք շատ պերճաստ են ամէն կերպով, եւ երեւան կը բերեն կարգ մը իրողութիւններ, —

ա) Անթէպի Հայութեան մօտ պահուած Հայերէնի (նկարագրին), բ) Հայերէնը պահելու համար թափուած ճիղերուն, գ) Հայախօսութենէն թիւրքախօսութեան անցման (մօտաւոր) թուականին վրայ»: (Յիշ. տեղ, էջ 20-21):

Վերջին կէտը մեր պատմական տեսութեան մէջ արդէն ըստ բաւականի բացատրած ըլլալով, հոս մեր ուշադրութիւնն առաւելապէս առաջին երկու կէտերուն վրայ պիտի կեդրոնացնենք,

ու յատկապէս առաջին կէտին վրայ: Եւ այս զննութեան մէջ մեր զխառն նպատակը յաւէտ պատմական է քան զուս լեզուա-
գիտական ուսումնասիրութիւն մը:

1. Անթէպի Բնիկ Հայերէնին Նկարագիրը

Բարեբախտաբար վերջերս Հալէպ մէկ այցելութեանս մի-
ջոցին, Պր. Գրիգոր Պօղարեան ազնուօրէն բերաւ ինծի իր մէկ
ձեռագիր տետրակը, որ էր «Յուցակ Ձեռագրաց Այնթապու Ս.
Աստուածածին Եկեղեցւոյն», իր ձեռամբ պատրաստուած 1914-
15-ին. ամէն կերպով զովելի աշխատասիրութիւն մը, որ իմ
համոզումովս՝ պէտք է որ իսկոյն տպագրութեամբ լոյս տեսնէ,
հրատարակուելով զոնէ Սիւնի էջերուն մէջ:*

Հոս խնամքով եւ զխտականօրէն նկարագրուած 11 հաս
ձեռագիրներէն՝ թիւք 1 եւ 2 միայն հին են, մեր 1183 եւ 1384
թուականներէն. դժբախտաբար թիւք 3, 6 եւ 7 անծանօթ
թուականներով են. մնացածները սակայն բոլորն ալ գրուած
են ժէ. դարու կէսէն յետոյ.— թիւ 5՝ 1656-ին, թիւ 9՝ 1658-
ին, թիւ 10՝ 1659-ին, թիւ 4՝ 1673-ին, թիւ 11՝ 1674-ին եւ
թիւ 8՝ 1693-ին: Այս երեւոյթը արդէն ինքնին շատ նշանակա-
լից ու պերճախօս է Անթէպի Հայոց մշակութային պատմու-
թեան տեսակէտէն:

1) Կ'ուզեմ առաջին երկու ձեռագիրներուն վրայ քիչ մը
յամենալ: Թիւ 1, Աւետարան, գրուած է 1183-ին, ճիշտ այն
տարին երբ Սալահէտտին Այուբեան սուլթանը առաւ Անթէպը:
Ձեռագիրս գրուած է արեւմտեան Կիլիկիոյ մէջ, Պապիոսնի
բերդէն ոչ հեռու ծովահայեաց վայր մը Առիւծկան անուն,
Մլեճի անապատին (վանքին) Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ
հովանոյն տակ, Յովսէփ գրիչի ձեռքով: Հայոց իշխանապետն
է Ռուբէն Բ., որու զէմ պատերազմի ելեր է Իկոնիոնի Գըլըճ-
Արսլան Բ. թագաւորը եւ Սելեւկիոյ (Չիլիֆքէի) դաւառը
նուաճելով եկած է մինչեւ եզերքը դեռի մը, որու անունը գրժ-
բախտաբար եղծուած է զլխաւոր մասամբ, բայց սուլթանը
Հայոց զօրապետ-իշխանէն զարհուրելով ետ քաշուած է: Միւս
կողմէն Սալահէտտին իր իշխանութեան տակ նուաճած է
Եգիպտոս, Դամասկոս, Եզեսիա (Ուռհա) եւ Ամիթ, եւ անցնե-
լով Եփրատը, հասած է մինչեւ «Սբ. Լերան» (Սեաւ Լերան)
ստորոտը (Այնթապ): Բայց կ'երեւի թէ Ռուբէն անոր հետ

*) Այս կարեւոր ուսումնասիրութիւնը լոյս կը տեսնէ Պատմագրքիս
մէջ: Ծ. Խ.

չունեցաւ վախցուած ընդհարումը : — Այս է ամփոփումը բուն գրիչին տուած սկզբնական յիշատակարանին, որ գրեթէ մաքուր ու կանոնաւոր գրաբարով է :

Ձեռագրի նորոգողին, Հայրապետ եպիսկոպոսի, յիշատակարանին համեմատ՝ որ գրուած է մեր 1467 թուականին, Տաւուքայ գիւղի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, ուր կը գրտնուէր այն ատեն Աւետարանս, յարձակում կը կրէ այլազգեաց կողմէն, որոնք եկեղեցին մասամբ կը փլցնեն եւ Աւետարանիս ալ կազմը քակելով՝ թանկագին կողքը կը տանին, իսկ ձեռագրին թուղթերը ցիրուցան գետինը կը նետեն : Հայրապետ եպիսկոպոս, որ գիւղի տեղացին չէ, եկեղեցին վերաշինելէ յետոյ՝ Աւետարանս ալ կը վերանորոգէ : Դիտելի է որ այս նորոգողին ձգած յիշատակարանը գրեթէ մաքուր ու կոկիկ աշխարհաբար է :

Կ'երեւի թէ յետոյ երկրորդ նորոգութիւն մըն ալ ունեցած է Աւետարանս Քիլիսցի Տիրացու Փանոսի ձեռքով : Ասոր համեմատ՝ «սրբաոնունդ քահանայի եւ վարդապետի Հայրապետին անուանի գրչի» ձեռօք եղած առաջին նորոգութեան ատեն, ձեռագիրը ստացած է մազաղաթի նմանող երեք թուղթեր իրր պահպանակ, որոնք տարբեր ձեռագրի մը մասերն են : Երկաթագիր գրուած այս թուղթերու բովանդակած աւելի հին բնագիրն ալ Աւետարան է (Յովհաննու՝ ԺԲ. 27–37 եւ Ղուկասու՝ Զ. 44–էն է. 8 համարները) : Խորունկ քննութեան արժանի են այս բոլոր կէտերը :

Բայց ո՞ւր էր Տաւուքայ գիւղը : Անթէպի հիւսիս–արեւելեան ծայրին մօտ, Սաճուրի եղերքը, կայ ներկայիս Թէֆթիյի գիւղը, հռչակաւոր իր ջրաղացներովը . ա՛յս կրնայ ձեռագրին յիշած «Տաւութայ» գիւղն ըլլալ : Արդարեւ աւելի հիւսիս, Քեսունէ քիչ մը դէպի արեւմուտք կար հին ատեն Տաւուքայ անուն աւելի նշանաւոր գիւղաւան մը, որը նաեւ Անթէպէ շատ հեռու չի համարուիր : Յամենայն դէպս՝ նշանակելի պարագայ մըն է որ թանկագին ձեռագիրս վերջապէս Անթէպի Հայոց եկեղեցին ստացուածք դարձած էր :

2) Թիւ 2 ձեռագիրը, ձառքնաւոր, ունի 706–ա էջին վրայ ոտանաւոր յիշատակարան մը, որ կը սկսի հետեւեալ տողերով .

«Հազար հարիւր քառսուն թրվին (1591)

Չորս վարդապետ յԱնթափ եկին

Ի ժամանակս չոր* իշխանին,

Որ մականուամբ Չըրախ ստին» . եւն. :

*) Չոր՝ Ակնայ բարբառով՝ կծծի, ժլատ կը նշանակէ :

Վարդապետները գիշերն անլոյս կը մնան, ոչ թէ որովհետեւ եկեղեցիին մէջ մոմ կամ ձէթ կամ շիրիկ չկար, այլ որովհետեւ Չրախ իշխանը լուսարարին արգիլէր էր լոյս կամ կերակուր տալ պանդուխտ վարդապետներուն: Իշխանէն (որ անշուշտ Հայ մըն է) կ'երեւի թէ կը վախնար տեղւոյն Առաջնորդն անգամ, որ ստանաւորին մէջ «Հանդարտ Պօղոս վարդապետ» կ'անուանուի: Յաւալի է որ եկեղեցիին անունը արբւած չէ: Քերթուածս նշանակելի է ոչ միայն անով որ Անթէպի Հայոց պատմութեան մէջ հետաքրքրական եղելութիւն մը կը պատմէ, այլ նաեւ անով որ աշխարհաբար գրուած է եւ գաւաւթատական ոճ մը ունի:

Կրնայինք այս առնչութեամբ մէջբերել Ճէլալիներու Անթափ եւ ուրիշ տեղեր ըրած հարստահարութեանց վերաբերեալ տաղերգութիւնն ալ, սակայն արդէն ուրիշ տեղ մէջբերած ենք. որովհետեւ Սասունցի Տէր Ազարիա քահանան, որ այդ տաղը շարադրած է, շատ հաւանօրէն ինքը Անթէպ գտնուած եւ իր անձնական տպաւորութիւնները հոն գրի առած է: Բայց պատմականապէս կարեւոր այդ տաղը մեր տաղասացներու սովորական լեզուով է, — գրաբար, մէջը ուսմանօրէն ու մինչեւ իսկ թրքերէն բառեր ու ձեւեր խառնուած: Ուստի կ'անցնինք շատ աւելի կարեւոր ուրիշ յիշատակարանի մը:

3) 1619-ին Կ. Պոլիս գրուած ու Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին համար գնուած եւ սակեպատ կազմուած Աւետարանին ծախքերուն մասնակցողներու յիշատակարան-ցանկը* պէտք է որ Այնթապ գրուած ըլլայ, եւ կ'երեւի թէ այդ ժամանակուան տեղական հայաբարբառի հարազատ ու վաւերական մէկ նմոյշը կուտայ: Դժբախտաբար արձանագրութիւնը կրող թերթը ցեցակեր ու ծակոտ ըլլալէ զատ, յիշատակարանին ոճն ալ միօրինակ է եւ արտայայտութեան մէջ շատ գանազանութիւններ չի դնէր: Այսու ամենայնիւ լեզուաբանօրէն խիստ թանկագին է: Իմ դիտած կէտերս հետեւեալներն են. —

ա) Լեզուն գրաբարախառն է, ինչպէս ակնկալելի էր. բայց բ) հիմնապէս աշխարհաբար է, քիչ մըն ալ թրքերէն խառն արդէն:

դ) Մեր սովորական աշխարհաբարէն զարտուղեալ յատկութիւններ ունի. զորօրինակ՝ որոշիչ յօդը ն կամ ք չէ, այլ

*) Այս յիշատակարանին ընդօրինակութիւնը զոր Բաբդէն Սրբազան Տաթևի 1929 տարեշրջանին մէջ հրատարակած է, 1925-ի Սիւրիահայ Տաբեցոյցին մէջ հրատարակածէն շատ աւելի կատարեալ եւ ուղիղ է: (Ե. Ք.)

անչեչտ—այ վերջաւորութիւն մը . այսպէս՝ գաւն՝ւնայ = գանու-
 նը . ի խանայ = ի խանը . վաճառականա՛ցայ = վաճառականացը .
 ծնողա՛ցայ = ծնողացը . աղջիկա՛նայ = աղջկանը . ի եւ զ նախ-
 դիրները գեռ մասամբ կը դործածուին . ապա տվեց = տուաւ .
 տղին = տղուն . հոգուն = հոգւոյն . ոսկուն = ոսկւոյն . ոսկի մի =
 ոսկի մը . գնացած = գացած . թրք . Տամպուրանի մահտեսի
 Ակոր . պախի = մնացած . հացի քապախ է : Եթէ ասիկա իսկա-
 կան մէկ նմոյշն է ժէ . դարուն Անթէպի մէջ խօսուած Հայե-
 րէնին , կրնանք շատ նպաստաւոր գաղափար մը կազմել մեր
 նախնիքներու հայերէնախօսութեան վրայ :

Այս մասին մեր կարծիքը կը հաստատուի նաեւ Չարխա-
 փան կամ «Դեւկապ» ըսուած աղօթքներու թիւ 3-ով , զոր Գէորգ
 Սարաֆեանի հաւաքմանէն քաղելով սլէտի տանք աւելի ետքը :
 Այս ստանաւորի երկրորդ տողին մէջ՝ հո՛րա = հորը . քէօ՛րա =
 կորը (կարիճ) . երրորդ տողին մէջ՝ կէնաւո՛րա = կճաւորը .
 խօթաւո՛րա = խօթաւորը . դիւահը՛րա = դիւահարը . չորրորդ
 տողին մէջ՝ կազա՛նա = գազանը . կո՛ղա = գողը . եւն . մեր ըսա-
 ծը լիուլի կ'ապացուցանեն :

Բայց ո՞ր հայերէն գաւառաբարբառն է որ որոշիչ յօդը
 ա կամ է* կը դարձնէ : Ասոր պատասխանը կը գտնենք Հրաչեայ
 Աճառեանի «Հայերէնի Բարբառները» աշխատասիրութեան
 մէջ , որ համբաւաւոր լեզուաբանիս «Պատմութիւն Հայ Լեզուի»
 կարեւոր գործին ԻԴ . գլուխը կը կազմէ եւ Երուսաղէմի Սիոն
 կրօնաթերթին մէջ մաս առ մաս հրատարակուած է** : Հոս
 (1949 , էջ 283-ք §4) , Տիգրանակերտի բարբառին մասին կը
 գրէ . «Այս բարբառի կեդրոնն է Տիգրանակերտ քաղաքը . . . :
 Հարաւ-արեւմտեան կողմից տարածուած է մինչեւ Ուրֆա կամ
 Եդեսիա , որի մօտից սկսելով Եփրատը քաշում է բարբառիս
 արեւմտեան սահմանագիծը մինչեւ Արզնի եւ այստեղից էլ
 ուղիղ գծով մինչեւ Լճէ : . . . Ըստ այսմ Տիգրանակերտի բար-
 բառի գրաւած տեղերն են՝ բացի Տիգրանակերտ քաղաքից՝
 Հազրօ , Հազղօ , Խիան , Սեւերիկ , Եդեսիա եւ Լճէ» : — «Տիգ-
 րանակերտի բարբառը բռնում է Մշոյ եւ Մալաթիոյ բարբառ-
 ների միջին տեղը» . (էջ 284-ա) : Արդ , ըստ բազմահմուտ հե-
 ղինակիս՝ Տիգրանակերտի բարբառին քերականութեան մէջ
 առաջին տեղը բռնող կարեւոր յատկանիշը սա է որ «ը յօդը

*) Այս է՝ թրքերէն կէլ , պէն բառերուն մէջ եղածին պէս բաց կը հնչուի :

**) Սիոն , 1949 , թիւ 7 էջ 186-8 , թիւ 8 էջ 222-3 , թիւ 9 էջ 249-252 ,
 թիւ 10 էջ 282-7 . 1950 , թիւ 2 էջ 64-64 , թիւ 4 էջ 126-9 :

գառնում է է. ինչպէս՝ փերա՛նէ (բերանը). շո՛ւնէ (շունը). սո՛ւնէ (սիւնը)» . (նոյն, անդ) : Հեղինակս ապա կը յարէ (էջ 284բ), «Այս բարբառով գրուած հատուածները շատ աննշան են, ո՛չ մի ուսումնասիրութիւն չկայ» : Յաւալի է այս :

Թէեւ լեզուաբանս ներկայիս համար Տիգրանակերտի բարբառին իբրեւ արեւմտեան սահման Եփրատ գետը կ'որոշէ, սակայն ըստ մեզ՝ անտարակուսելի է որ երեք կամ չորս դար առաջ այդ սահմանը Եփրատէն արեւմուտք ալ կը տարածուէր եւ մեր Անթէպը կը ներառէր : Ասոր ալ ապացոյցը կուտայ նորէն Աճառեան ինքը . Սիւրիոյ բարբառը (ըսել կ'ուզուի՝ Քէսապի, Սուեաիոյ եւ շրջակայից հայարարբառը) նկարագրելու ատեն գիտել կուտայ թէ հոս ալ որոշիչ յօդը բաղաձայնէ յետոյ ա ձեւով կ'երեւնայ անշեշտ . «հո՛ւցա, բերո՛ւնա, բուրֆէ՛րա՝ փոխանակ հացը, բերանը, պարտֆերը... ի գե-տէ՛յնիֆա=ի գետին . ի փուրցո՛ւնիֆա=ի փորձանս, ի չուրֆէ՛յնի=ի չարէն . եւն .» : (Սիոն, 1950, էջ 65-ա) :

4) Մեր յաջորդ պատճէնն է Ղաթրճեան Յարոյ Խալֆէի ընդօրինակած մէկ ձեռագրին սկզբնական յիշատակարանը .— «Գրեցաւ գիրս պահպանութեան թվականիս մերոյ Հայոց ՌՃ (1651) ամին յունվարի ԺԲ . օրն շաբաթ ի քաղաքն Անթափ ի ոթեվանս էր սր Աճաճին եկեղեցին եւ ի հայրապետութեան Տն տէր Ներսէսի կթղկոսին Սեբաստացին, ձեռամբ սուտանուն Ամիրխան զպրի» : — Ասիկա բաւական շնորհքով հայերէն է, թէեւ ուղղագրական սխալներ կան հոն . շաբաթ=շաբաթ . ոթեվանի=օթեան : Բայց գուցէ մեր նշանակած այս տառասը-խալները ընդօրինակողին ձեռքով սպրդած են :

5) Պր. Գ. Պողարեանի վերոյիշեալ ձեռագիր «Յուցակ Ձեռագրաց Այնթապու» տետրակին մէջ՝ իբր յաւելուած դրբուած է 12-րդ գրչագրի մը նկարագրութիւնը : Այս ձեռագիրը, որ Կանոնագիր է, ըստ Պողարեանի ղեկուցման՝ Անթէպի եկեղեցիին չէր պատկաներ, այլ 1915 Յուլիսին, բռնազաղթին սկիզբը, այդ եկեղեցին բերուած է, եւ ինք հապճեպով ընդօրինակած է անոր բովանդակութեան ցանկն ու յիշատակարանները : Ձեռագիրս, անոր 261-ա էջին վրայ գրուած նօտրագիր սկզբնական յիշատակարանին համեմատ, ՌՃԺԸ (1669) թուականին գրուած կ'երեւի : Իսկ 150-160 էջին վրայ արուած ընդարձակ յիշատակարանը, որ ՌՄԻԹ (1780) թուականին գրբուած է, երկայն պատմութիւն մը կուտայ քաղաքական դէպքի մը, թէ այդ թուականներուն Խպտի օղլու անուն փաշա մը եկած է Անթափ եւ տեղւոյն Ընրշվան օղլի անուն փաշային հետ

միաբանելով՝ շատ Եկնիչէրի խեղդած է, քաղաքին Հայ եւ Տաճիկ ժողովուրդն ալ սաստիկ կեղեքելէ վերջը, սրտերազմով Քիլիսի վրայ արշաւած է եւ անոր մօտ Շերհեթիլ անուն տեղ մը բանակելով, սաստիկ յարձակումներ գործած է Քիլիսի եւ Աղազի դէմ: Գրողը, որ էջ 35-ա աւելի կարճ յիշատակարան մըն ալ գրած է (1775-ին), ինքզինք «զնուոր(?) Ներսէս» կ'անուանէ: Ընդարձակ յիշատակարանը խմբագրուած է քիչ մը անհարթ աշխարհաբարով մը, ուր թրքերէն բառեր ու գրաբար ձեւեր ալ խառնուած են: Պատմականապէս կարեւոր սոյն յիշատակարանը կ'արժէ ամբողջութեամբ հրատարակել:

6) Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան, «Մայր Յուցակ Հայերէն Զեռազրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու Մասնաւորաց», Բ. Հատորին մէջ կուտայ սա մի քանի տեղեկութիւնները.—

էջ 145. Թիւ 50. Վկայական Գիրք.— Ասոր գլխաւոր յիշատակարանին համեմատ՝ ձեռագիրս գրուած է ՌՃԻԲ (1673) թուականին. «Գրեցաւ գիրքս որ ասի Վկայական գիրք ի քաղաքն ի յԱնթափ ընդ հովանեաւ Սբ. Ածածնի, ձեռամբ անարժան Պաղտասար երիցու, որ եմ մեղաւք տառապեալ, ի վ(այ)ելումն ինձ մեղաւորի. եւ որք հանդիպիք ի սմայ կարգալով կամ օրինակելով, կամ տեսանելով, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զանարժանս, եւ ողորմի ասացէք, եւ ողորմածն Ած ողորմեսցի ձեզ ասողացդ եւ մեզ անարժանիցն. Ամէն»: Կ'երեւի թէ ետքէն ուրիշի մը ձեռք անցաւ գրչագիրս. «ԹՎին Հայոց ՌՃԶ (1731) գրեցաւ (ուղղելի՛՝ գնեցաւ) Վկայական գիրքս այս, որ Անթափցի Մղտեսի Մատթէոսին է: Ած պահէ որդիքն որ վայելեն. Ած երկար կեանք տացէ իւրեանց, Ամէն: — Եւ ես Յայնիլի օղլի Յովանէսի որդի մեղաւոր եւ անարժան տիրացու Մանուկս հանդիպայ սորայ, սակաւ ինչ կարգացի: Ածաշունչ կրոց հետեւելով սորվեցաք սորա՛ վկայիցն, կամ կրողին հողոյն մէկ Հայր մեղայ ասացաք: Դարձեալ աղաչեմք զձեզ, սվ եղբայրք, վարդի պէս բռնեցէք զայս»: (Յիշ. տեղ. էջ 146):

էջ 94-5. Թիւ 32. Լուծմունիք դժուարիմաց բանից եւ Քաղուածոց Սազմուսաց Դաւթի (Գրիգոր Տաթեւացւոյն). — «Յիշատակ է գիրքս Անթափցի Պողոս վարդապետին, ի ձեռն նորին աշակերտի Խեպիցի Սիմէոն վարդապետին, թՎին ՌՃԽԶ (1697)»:

Սոյն յիշատակարանները մեզի կը ցուցնեն, ուրիշ նմաններուն հետ, որ ժէ. դարու երկրորդ կէսին եւ տակաւին ժԸ. դարու միջոցին Անթէպի մէջ ոչ միայն հայերէնն ընթացիկ էր,

այլ եւ գրչութիւն կար, եւ գրողները կրնային քիչ թէ շատ շնորհքով հայերէն գրել:

7) 1786-ին Վենետիկ տպուած եւ Անթէպի եկեղեցւոյն համար գնուած Սաղմոսի Մեկնութեան յիշատակարանը (1807-ին գրուած) շատ աւելի ռամիկ եւ թրքախառն հայերէնով է. ուղղագրութիւնն ալ խանգարուած. այսպէս՝ մէկ մեծ կարմիր մէրմէր քար, եւն. շինավ = շինուեցաւ. նորոճեցաւ = նորոգեցաւ. տուաց = տուաւ. քիցթի = քիթի. ող = օղ:

8) Ղաթրճեան Յարոյ խալֆէ՝ վերոյիշեալ հին ձեռագրի մը սկզբնական յիշատակարանը նոյնութեամբ ընդօրինակելէ յետոյ, նոր յիշատակարան մըն ալ ինք կը գրէ. — «Եւս նորոգէցի հին գրս (գիրս) ի թվին Հայոց ՌՄՀԴ (1825) ամի փետրվարի ԺԹ. որն եղբ յանդափ քաղաքն ի հայրապետութեան տանն Կիլիկիոյ Եփրեմի կթղկոսին. ձեռամբ Ղաթրճեան մհի Արուին դպրիս»:

Ապա 1812 Յունուար 29-էն սկսեալ պատահած դէպքերու ժամանակագրական մէկ ցանկը կուտայ մինչեւ 1827 Մարտ 10: Հոս 1822 Յոսոս. 1-ի թուագրութենէն առաջ՝ անթուական տրուած սա յիշատակագրութիւնը նշանակալից է՝ ըստ իմ կարծեացս. —

«Եւ մեր մէջն անասելի մեղք մը դայր, (զոր) այտնապէս ոչ կարէյին այտնել ինչ եւ իցէ»: — Արդեօք այս անասելի մեղքը Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. մեծագործ Կաթողիկոսի անձին դէմ գործուած մասնութիւնը չէ՞ր:

Ղաթրճեանի լեզուն աշխարհաբար է, քիչ մը գրաբարախառն, բայց շատ կանոնաւոր քերականութիւն մը չունի. իսկ գրութիւնն առաւել եւս խանգարուած է ուղղագրութեան կողմանէ. օրինակ՝ դարքաւ = կարգաւ. դայր = կայր, կար. եւն.:

9) Անթէպի Մկրտութեան տոմարին արձանագրութիւնները հիմնովին հայատառ տաճկերէն են, երբեմն միայն մէջը քիչ մը հայերէն խառնուած. բնականաբար ուղղագրութիւնն ալ անկանոն. բայց ինչպէս Բարդէն Եպիսկ. իրաւամբ դիտել կուտայ, հայերէն տառերը գործածուած են յաճախ անոնց հարազատ հայատանեան հնչումներուն համաձայն:

Եզրակացութիւնք. — ա) Մօտաւորապէս 1600 թուականէն առաջ Անթէպի մէջ խօսուած Հայերէնի մասին տեղեկութիւն չունինք. բայց մեր զննութիւնը երեւան բերաւ թէ ԺԼ. դարուն Անթէպ կը խօսուէր եւ մասամբ գրուած ալ է բնիկ հայաբարբառ մը որ իր ձայնարանութեամբ ու քերականական

ձեւերովը ամենէն աւելի նմանութիւններ ունէր «Տիգրանա-
կերտի բարբառ» ըսուածին հետ :

բ) Սակայն ժԹ. դարու վերջերն Անթէպի Հայոց խօսակ-
ցական թրքերէնին մէջ պահուած հայերէն բառերը, ասա-
ցուածքները, եւն. որոնց բառացանկը պիտի տանք յետոյ՝
կարգ մը բացառիկ կերպով վերապրած կարճ հայերէն խօ-
սուածքներու, նաեւ բոլորին լեզուազիտական տեսակէտէ վեր-
լուծութեան հետ, ասոնք առաւելապէս հանգիտութիւններ կը
ցուցնեն Արաբկիրի, Ակնայ եւ Բալուի գաւառական հայերէն-
ներուն հետ :

գ) Այս ալ շատ բնական է. որովհետեւ մեր այլուստ քա-
ղած պատմական տեղեկութեանց համաձայն՝ մօտաւորապէս
1700 թուականէն վերջը դէպի Անթէպ Հայոց զաղթը տեղի ու-
նեցած է առաւելարար հիւսիսէն, վերին Եփրատի անմիջապէս
արեւմտեան կողմը գտնուող հայաբնակ քաղաքներէն. մինչդեռ
Տիգրանակերտէ եւ անոր բարբառին տիրած տեղերէն Հայոց
արտագաղթի հոսանքը դարձած է յաւէտ դէպի Հալէպ :

դ) Անթէպի Հայոց թրքախօս դառնալը մօտաւորապէս 1800
թուականի շուրջը հասած է իր գագաթնակէտին :

2. Հայերէնը պահելու համար քափուած ֆիզերը .

Այս մասին Բարդէն Սրբազանի հետեւեալ զիտողութիւն-
ները շատ ուղիղ են. —

«Ա. Հակառակ ի դորձ զըրուած անգթութիւններուն եւ
բռնութիւններուն, թէեւ Անթէպ եւ ուրիշ քաղաքներ թիւրքա-
խօս եղած են՝ մոռնալով իրենց մայրենի լեզուն, բայց պահած
են հայերէնը եկեղեցւոյ մէջ, բացի քարոզութենէն», որ յա-
ճախ թիւրքերէն կ'ըլլար :

«Բ. Դպրոցներ ալ կը պահէին հայերէնը : Այդ ժամանակ-
ներու դպրոցներուն մէջ, ուր հայերէն կարգալ-գրել կը սոր-
վեցնէին եկեղեցական գիրքերու վրայէն, վարժապետը թիւր-
քերէն կը խօսէր, թիւրքերէնով կը բացատրէր բառերը : Ես
իմ մանկութեանս տեսած եմ այդ կարգի վարժապետներ : Իրենց
ժամանակին ու միջավայրին համեմատ անուանի ուսուցիչներ
կային, վարժապետ կամ խալֆէ տիտղոսով, որոնք հայերէն
զիտէին չափով մը եւ իրենց ուսումնասիրութիւնը, զոր օրի-
նակ Դաւիթ Անյաղթի գործերուն վրայ, գրաբարով կ'ընէին,
դպրոց ալ կը պահէին. բայց մարդիկը թրծուած էին այլեւս
թիւրքերէնով : Ասոնք Քերականութեան, Տրամարանութեան
եւ այլն դասեր ալ կուտային, բայց չես գիտեր ինչպէ՞ս կ'ըլլէին
մէջէն. — ի հարկէ ոյժ տալով բերանացի վարժութիւններու :

Քահանաներ ունէինք որոնք եկեղեցւոյ մէջ կարգացուած զիրքերուն դրաբարը կը հասկնային, ի հարկին թիւրքերէնի ալ կը թարգմանէին զանոնք, բայց հայերէն չէին կրնար խօսիլ» : (Տաթեւ, 1929, էջ 19-20) :

Ինծի կը թուի թէ ասոնք հայերէն չէին կրնար խօսիլ, որովհետեւ զպրօցները աշխարհաբար կարգալ-գրելը եւ աշխֆերակամութիւնը զանց կ'ընէին, զուցէ զանոնք Բողոքականաց յատուկ նորելուկ եւ սխալ բաներ համարելով : Փաստ է որ Ազգ. զպրօցներու մէջ Աշխարհաբարի քերականութեան ուսումը նախ դէպի 1890-ական թուականներուն մուտ գտած է եւ այնուհետեւ հայերէնախօսութիւնը արագ քայլերով յառաջգլխմած է Անթէպի պէս տեղերն անգամ :

Ողբացեալ Պր. Յարութիւն Պէրէճիքլեան նախկին ծերունիներէն լսածին համեմատ մեզի կը պատմէր թէ հին վարժապետները հետեւեալ կերպով կ'աշխատէին զոնէ հայերէն ամենէն զործածական բառերը սորվեցնելու. —

«Բիւլէ մախիր, գաչմայա փախիր .

Ուսթայա վարպետ, քիլիմէ կարպետ .

Գօնչույա դրացին, պալթայա կացին .

Սիլլէյէ ապտակ, թախթայա տախտակ» , եւն . :

Գոնէ հայերէն բառերու պահպանման մէջ, մեր կարծիքով, ամենամեծ զեր մը պէտք է որ յատկացուի Մեսրոպեան այբուբէնին, զոր ամէն կարգալ-գրելի գիտցող Հայը մանկութենէն կը սորվէր : Մենք կրնայինք ի հարկին հայատառ թիւրքերէնի մէջ հայերէն բառեր եւ ասութիւններ խառնել . մինչդեռ Օսմաներէն (արաբատառ թիւրքերէն) գրողները իրենց գրութեան մէջ՝ ոչ թէ հայերէն բառեր, հասպա հազարաւոր հարազատ թիւրքերէն բառեր իսկ, զորս ժողովուրդը ամէն օր իր խօսակցութեան լեզուին մէջ կը զործածէր, բնաւ չէին կրնար գրել արաբերէն տառերով, ուստի ստիպուած էին անոնց տեղ արաբերէն կամ պարսկերէն հոմանիշները զործածել, որոնց որոշ ու հաստատ ուղղագրութիւնը սորված էին, եւ այս ալ մշակուած լեզու կ'անուանէին . . . :

3. Անթէպի Հայոց խօսակցական քրքերէնին մէջ պահուած բառեր եւ ասութիւններ .

Այս վերաբերմամբ ինծի տրամադրուած էին երեք ձեռագիր հաւաքածոյք իրրեւ գլխաւոր աղբիւրներ . —

1) Պր. (այժմ Բրօֆ.) Գէորգ Սարաֆեանի կողմէն պատրաստուածը՝ «Կորսուած Գաւառարարառ մը» խորագրով :

2) Պր. Յակոբճան Ք. Եաղուպեանի հաւաքածը (1920, Այնթապ) — «Հայ Բառեր եւ Ազգագրական Նօթեր Այնթապի Տաճկախօս Հայոց մէջ» խորագրով:

3) Պր. Արմէն Մ. Մուրատեանի հաւաքածը (1924, Պոսթոն) — «Փշուրներ Այնթապի Գաւառարարրառէն» խորագրով:

Այս երեք տետրակները լուսահոգի Աթոռակից Բաբգէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի «Անթէպի Պատմութեան համար» մէկտեղ բերած այլազան ատագծներու հետ ինծի տրամադրուեցան (տպագիր կամ ձեռագիր), ու կ'երեւի թէ անոնք ողբացեալ բանասէրի ուշադիր զննութենէն ալ անցած են: Ասոնց ընձեռած բառապաշարը ուրիշ մէկ-երկու մասնական աղբիւրներէ քաղածներու հետ համադրելով, լրացնելով ու դասաւորելով, կազմեցի յառաջիկայ Բառագրքոյկը: Ասկէ զատ, սոյն տետրակներուն մէջ ինչ որ գտայ իբրեւ Անթէպի Հայերէնէն մնացորդ խօսքեր, ասութիւններ, ստանաւորներ, եւն. քերականական եւ լեզուագիտական զննութենէ անցուցի, զոր նաեւ կը ներկայացնեմ յաջորդիւ:

Այս բոլորը նախ եւ առաջ ուշադրութեամբ բաղդատեցի Մարաշի, Զէյթունի, Հաճընի եւ Սիսի գաւառարարրառներուն հետ, եւ արդիւնքը մեծաւ մասամբ ժխտական գտայ. Անթէպի կորսուած Հայերէնը չէր պատկաներ Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սիւրիոյ լեռնային հայարարրառներու գասակարգին. որովհետեւ անոնց կրած ձայնաւորներու փոփոխումը* չի ներկայացներ: Միայն դաշտային Սիս քաղաքի նմանապէս կորսուած հայարարրառը, հակառակ մասամբ Հաճընի գաւառարարրառէն ազդուած ըլլալուն, բաւական նմանութիւններ կը ներկայացնէ Անթէպիին:

Վերջերս, Հալէպարնակ մանկավարժ-բանասէր բարեկամս, Պր. Գրիգոր Պողարեան, բարեբախտաբար տրամադրեց ինծի երեք տպեալ հատորներ, որոնք կուտային Արարկիրի,

* Ասոր իբր լուսարանութիւն՝ կուտանք Մարաշի բարբառով հեռեւեալ կարճ նմոյշը, աշխարհարար թարգմանութեամբը հանդերձ.—

«Իրկէն տանկին զըլըճ կ'ասին.

Հաւուն ձողան փիլիճ կ'ասին.

Իրկէն հոցան փիտէ կ'ասին.

Իլէք ըրթանք հորսան մերոնց»:

(Մարաշ Պատմագիրք, էջ 398)

«Նրկայն դանակին զըլըճ կ'ըսեն.

Հաւուն ձագին փիլիճ կ'ըսեն.

Նրկայն հոցին փիտէ կ'ըսեն.

Նլէք երթանք հարսին մերոնց»:

Ակնայ եւ Բալուի հայարարառներուն խղճամիտ ուսումնասիրութիւնները . եւ երբ Անթէպի կորսուած Հայերէնի բառացանկը զգուշութեամբ բաղդատեցի ասոնց բառացանկերուն հետ , հանգիտութիւններն ակներեւ դտայ : Աւելի ըլլալով , դիտեցի թէ Անթէպի թրքերէնին մէջ զործածական եւ երեւութապէս զուտ թրքերէն անհամար ասութիւններ , ոճեր , առածներ , անէծքներ , եւայլն , Արարկիրի , Ակնայ եւ Բալու ժողովուրդներուն հայերէնով ըսածներուն բառացի թարգմանութիւններն էին :

Հոս իրր Յառաջարան՝ համառօտիւ կ'ուզեմ Անթէպի հայերէնէն մնացորդաց վրայով սա կէտերը յանձնել շահադրդրուող ընթերցողին ուշադրութեան .—

- 1) Տեղական հնչարանութիւնը .
- 2) Քերականական դիտողութիւններ .
- 3) Սոյն հայերէն բառերով ու ասութիւններով արտայայտուած ժողովրդական հոգեբանութիւնը :

Ա . Հնչարանութիւնը

Ինչպէս ըսի՝ Անթէպի գաւառաբարբառին մէջ՝ հայերէն լեզուի բնիկ ձայնաւորները չեն կրած այդ փոփոխութիւնները զորս կը գտնենք Մարաշի , Ձէյթունի , Հաճնոյ եւ Սուեախայի գաւառաբարբառներուն մէջ : Հետեւաբար Անթէպի հայերէնը ծագումով տարբեր եւ անկախ է լեռնային Կիլիկիոյ գաւառաբարբառներու ընտանիքէն :

Անթէպի հայերէնէն մնացորդ ժողովրդական բառերու մէջ՝ միջակ բաղաձայններու (բ , գ , դ , ջ) արտասանութիւնը սովորաբար հարազատ հայաստանեան հնչումին համեմատ՝ նուրբ է . բարեկամ — սարեկամ , դադաղ — տակաղ , գլուխ — կլոխ , ջուր — ճուր , եւն . , տաշտ ալ եղած է քէշտ կամ քէշք :

Ե եւ ռ ձայնաւորները բառասկիզբին է եւ օ կը հնչուին :

Բառասկիզբի յ դիրը յաճախ չի հնչուիր , մասնաւորապէս յատուկ անուններու մէջ . Ակոր , Արթին , Օվաննէս , եւն . :

Այս նշանները բաւական են մեզ համոզելու որ Անթէպի կորսուած հայերէնն իր ծագմամբ կապ ունէր արեւելի , բուն Հայաստանի հետ , եւ ոչ թէ լեռնային կամ դաշտային Կիլիկիոյ հետ :

Բայց Անթէպի գաւառաբարբառը սասակօրէն ենթարկուած է թուրք լեզուի հնչարանութեան . որով՝

ա) Յաճախ երկու ձայնաւորներու մէջտեղ հ , կ , դ , լ , եւ նման բաղաձայններ կորսուած են .

բ) Ժ բաղաձայնը սովորաբար ն-ի փոխուած է .

դ) Ծ դիրը գ-ի պէս, եւ ձ ու ց գիրերը ա-ի պէս կը հըն-
չուին : (Դիտելի է որ այս երեւոյթը թեթեւ մը կայ նաեւ
Ակնայ գաւառաբարբառին մէջ . իսկ աւելի զօրաւոր կերպով
կ'երեւնայ Արաբկիրի եւ Մալաթիոյ բարբառներուն մէջ :)

դ) Թրքերէնի հեռեւողութեամբ՝ յաջորդող ձայնաւոր մը
յաճախ նախորդին հետ լծորդ հնչում մ'առած է .

ե) Ա ձայնաւորը յաճախ անգլիերէն back բառին մէջ եղած
a տառին պէս բաց կը հնչուի, մանաւանդ թրքերէն բառերուն
մէջ :

Բ . Քերականական դիտողութիւնք .

Անթէպի հայաբարբառէն վերապրած բառերն ամենամեծ
մասամբ գոյականներ եւ բայեր են : Խօսակցական թրքերէնին
մէջ մնացած այս հայերէն բառերը, որոնք գլխաւորաբար դո-
յականներ ու բայեր են, թրքերէնին համեմատ կը հոլովուին
ու կը խոնարհուին, եւ ընդհանուր թրքերէնի յատուկ մաս-
նիկներով ածանցներ կը շինուին անոնցմէ : Այսպէս, բայերը ա-
նեւ եւոյթին վրայ օլմագ, էքմէք օժանդակներով կամ —լէմէք,
—լէնմէք բայական մասնիկներուն կցուելովը միայն կը խոնար-
հուին : Շատ քիչ հայերէն բայերու հարադատ անցեալ, հրա-
մայական եւ այլ ձեւերէն մնացորդներ կան ցանցառաբար :
Հայերէն ածականներէն քիչ մնացորդներ կան . իսկ միւս
մասունք-բանիներէն (զորօրինակ՝ դերանուններէն) գրեթէ
բնաւ հետք չէ մնացած :

Այս կը նշանակէ թէ քերականութիւնն էսպէս թրքերէն է,
որու մէջ հայերէն բառերը քարացածի պէս մխրճուած մնացած
են : Թրքերէն ածանցական մասնիկներով կը շինուէին հայե-
րէն բառերէն՝ այլեւայլ գործածական ասութիւնները :

Միայն կարգ մը տեղական ոճերու, աղօթքներու, մաղ-
թութեանց եւ անէծքներու մէջ են որ քիչ թէ շատ ամբողջա-
կան հայերէն նախադասութիւններ կ'երեւնան : Ամենէն շատ
կրօնական-եկեղեցական բնոյթ ունին պահուած զուտ հայերէն
ասութիւնները : Բայց մինչեւ անգամ եկեղեցւոյ մէջ ժողո-
վուրդին տրուած ծանուցումները թրքերէն կ'ըլլային՝ հայե-
րէն բառերու եւ ոճերու նշանակալի խառնուրդով մը : Զուտ
հայերէն առածներ շատ քիչ պահուած են . իսկ մանուկները
զուարճացնելու խաղ-ասելուկներ գրեթէ անհասկնալի ձեւ մը
պահած են :

Պէտք չէ կարծել որ այս բառերուն կամ ասացուածքնե-
րուն ամէնը Անթէպի մէջ բոլոր Հայեր գիտէին կամ կը գոր-

ծածէին : Ընտանիքներուն ծագմամբ ո՛ր տեղերէն եւ ո՛րչափ կանուխէն եկած ըլլալը մեծ տարբերութիւն կ'ընէր այս մասին : Բնիկ հայախօս տեղերէն եկածներ, մանաւանդ բաւական ուշ տարիներուն, կրնային ոչ միայն իրենց տան մէջ, այլ եւ երբեմն խանութի մէջ հայերէն խօսիլ : Զորօրինակ՝ իմ վարպետս, Մալաթիացի քէչէճի (թաղեգործ) Պետրոս ուստա, եղիպտահայ ծանօթ բժիշկ Նազարէթ Քէչէճեանի հայրը, իր խանութին մէջ կ'աշխատցնէր իր երկու որդիները եւ մէկ եղբորորդին, ու միշտ իրարու հետ Մալաթիոյ հայերէնով կը խօսակցէին . ես որ միակ աշկերտն էի խանութին մէջ եւ թըրքախօս, իմ հայերէնիս հիմնական մասը ստացած եմ այդ տեղ : Բայց, ինչպէս Բաբգէն Սրբազան իրաւամբ դիտել տուած է, այս ետքէն եկած հայախօսներն անգամ մեծ օգուտ մը չէին կրնար բերել քաղաքի Հայոց հայախօսութեան, քանի որ իրենք իսկ միջավայրին ազդեցութեան հպատակելով, ուշ կամ կանուխ թրքախօս կը դառնային :

Անթէպի Հայոց բարբառախօսութեան ամբողջութեան համար հարկ էր տակաւին առնել հայերէն բառերու տեղական առումները, քրքերէն խօսակցական լեզուի հնչաբանութիւնն ու քերականական մասնայատկութիւնները, տեղական թրքերէնի առանձնայատուկ բառապաշարը եւ թրքերէնի մէջ բնիկացած հայերէն բառերը . սակայն ստիպուած ենք այս կողմերուն ուսումնասիրութիւնն ուրիշ առիթի մը յետաձգել :

Ստորեւ կուտամ միայն կարգ մը տեղական հայերէն ոճեր ու ասացուածքներ (մաղթանքներ, անէճքներ, եւն.), զորս դտայ ինծի տրամադրուած ձեռագիր աղբիւրներուն մէջ : Դժբախտաբար չափազանց քիչ է այս ատաղձը . չկան առաներ եւ հանելուկներ, չկան յուղարկաւորութեան երգեր, օրօրոցի եւ հարսանեկան երգեր ալ դրեթէ չկան : Մանկական ոճով ու հնչումով քանի մը խաղերգեր այնքան ազաւաղուած են որ կարելի չեղաւ ինձ ըման հասկնալ :

Գ. Հոգեբանութիւնը .

Ի՞նչ է սոյն հայերէն բառերով ու ասութիւններով արտայայտուած հոգեբանութիւնը .—

1) Այս պահուած բառերն ու ասութիւնները կարելոր մասամբ նախատական, քիչ մը հեղնական, անիծական, չարամաղթական են՝ կարգ մը բարեմաղթական ու նման բառերու եւ ասութեանց հետ : Կարծես թէ բոլորին ներքեւ քիչ մը նեղսիրտ, բայց նաեւ երգիծական ոգի մը կը զգացուի :

2) Ասոնք կը կազմեն նաեւ ծածկարարքառ մը՝ շուկայի եւ տան աշխատի ու աշխատան դրացնութեան մէջ, սովորաբար կարգ մը ըսելիքները դրացիներուն չհասկցնելու համար :

3) Ասոնք կը մասնեն վերջապէս օտար միջավայրի մէջ ապրող Հայութեան անկումն կամքը : Անթէպի հայկական մտայնութիւնը, թրքախօսութեան ի հեճուկս, ինքզինք պատրասարած ու պահպանած է այս մի քանի հարիւր հայերէն բառերու եւ սակաւաթիւ հայերէն ասութիւններու ետեւը՝ իբր թէ անառիկ պարիսպի կամ պատնէշի մը ներսիղին :

Տեղացի Հայութեան բնածին ճիւղը, այսու ինքզինք ներքնապէս Հայ պահելու, հարկաւ լաւագոյն երաշխաւորութիւնը կուտար վարժապետներու յոյսին թէ Անթէպի Հայութիւնը պիտի կրնար օր մը վերստին հայախօս դարձնել : Անոնց այս ուղղութեամբ անձանձիր ջանք ու աշխատանք թափելուն դադանիքը հոս էր : Իմ կարծիքովս՝ այս յոյսերն ու ջանքերը մասամբ քաջալեր ու սատար կը գտնէին նաեւ ժամանակ առ ժամանակ բնիկ հայախօս տեղերէն կարեւոր թիւով Հայ ընտանիքներու Անթէպ գաղթելէն, որ մարելու վրայ եղող հայախօսութիւնն այսպէս մէկ կողմէն քիչ մը կը թարմացնէր :

Վերջապէս Կ. Պոլսոյ, Վենետիկի եւ այլ կողմերէն հասաւ Հայկական Վերածնութեան շարժումը, որ ուշ կամ կանուխ իր ազդեցութիւնը յայտնի պիտի ընէր արդիական ոճով կազմակերպուած դպրոցի ու դաստիարակութեան եւ արդի Հայ գրականութեան միջոցաւ՝ նոր սերունդին հայազէտ ու հայախօս դառնալովը :

Ա. Ասութիւններ .

«Աղօթք աղաչանք» — խօսակցութեան մէջ երկուքը յաճախ միասին կը դորձածուին :

«Անուշ անմահութիւն» — կերուխումի եւ գինարբուքի ատեն դորձածուած բարեմաղթութիւն մը, կարծես ըսել ուզելով թէ վայելուած բաները նեկտարի եւ ամբրողիայի ազդեցութիւնն ունենան :

«Անաուֆ կրտուֆ է, պույսա այսօր տըֆով է» : Առած մը թերեւս, եւ անհասկնալի դարձած ասութեանց նմոյշ մը :

«Ասված մեծ, օղորմութիւնն անչափ» . (միտիթարելու համար) :

«Ամմէն հողկօ աղքատ է» :

«Աստուազ, քաւեա՛ զիս մեղաւորս, (պահեա՛) ի մեղաս եւ կեսո՛» :

«Եա՛ փառարանիել Ասուած» . (Ո՛վ փառարանեալ Աստուած) :

ԹԻՒ 1

- «Աղուենի քանի քանի ,
 Ես կ'ուզեմ հազուանի :
 Դաէն թուէս մարմինէս
 Տօն Փոտուլը ձէն տուաւ . —
- 5 Մեր Մայրամ , քո՞ւն էս մի , արթուն էս մի :
 — Ոչ քուն էմ , ոչ արթուն էմ ,
 Առաւտունը ժամն էմ :
 Առաւտուն դուրս կ'ելլաս ,
 Հինգ զօրաւոր սուրբ մը տեսայ ,
- 10 Սուրբ մը տեսայ աղորացած :
 Ըսազանրմ Սուրբ Մարգիս .
 Որդակ մ'ունիմ , Սուրբ Մարտրոս :
 — Ով որ հինգ օր պաքս բռնայ նա ,
 Հոգով սրբով բարեխօս ըննամ .
- 15 Ով որ պաքսըս չը բռնայ նա ,
 Կ'ելլամ լերին գլո՛ւխա կը ձգեմ :
 — Սեւ Սատանային գլո՛ւխա թըքեմ» :
- (Գէորգ Մարաֆեանի տետրակէն)

Այս յոյժ հետաքրքրական ոտանաւորի առաջին տողին մէջ՝ աղուենի բառը կրնայ աղուոր կամ աղաւնի նշանակել : Երրորդ ու չորրորդ տողերն ինծի անհասկնալի են : Ութերորդ տողին մէջ կ'ելլաս բառը ելած պիտի ըլլայ , եւ իններորդ տողին մէջ՝ հինգ բառը հեկց ուղղագրելու է , որ իսկոյն կամ յանկարծ կը նշանակէ : Տասներորդ տողին մէջ՝ աղորացած = աղուորցած? : 11-րդ տողին մէջ՝ ըսազանրմ թերեւս բայ մը կը բովանդակէ՝ կատ . եղ . Ա . դէմքով — «Ըսայ (ըսի)՝ գաննըմ (կարծեմ)» իմաստով : Ս . Մարգիսի պահքին համար՝ տես Ռ . Զարդարեանի «Պուտ մի ջուր» շահեկան պատմուածքը : Ոտանաւորիս վերջին երկու տողերուն մէջ կրկնուած գլո՛ւխա բառը՝ նորէն իմ կարծիքովս՝ գլուխը ըսելուն տեղ է . իսկ 13-րդ եւ 15-րդ տողերուն վերջերը՝ նա սովորաբար նէ հընչուած պայմանական կամ թէական մասնիկն է , թրքերէն իսէ բառին համազօր :

ԹԻՒ 2

Շաբթուան օրերու սովորոյթի մասին .

- «Էրկիշաբթի , շաբթի , շաբթի ,
 Իրիքշաբթի անոր կապտի .
 Զորեքշաբթի վըլացք կ'էնէ .

Հինգշաբթի պաղնիք կացէ .
Ուրբաթը պախճան ծալլիստէ .
Շաբաթը տուն հաւքիտեսցէ .
Կիրակի օ՞վ պան ընէ որ էս պան ընեմ ,
Գըլուխս քար կ'ըննայ» :

(Մնացածը չկրցայ վերծանել) .

(Գէորգ Սարաֆեանի տետրակէն)

Հոս (տող 2) կապտի՝ թերեւս կապուի կամ նմանի պիտի նշանակէ . (տող 3) կ'էնէ = կ'այնէ , կ'ընէ . (տող 4) կացէ = դացեր է , եւ կամ կրնայինք կ'եհէ ուղղագրել , որ խիղանցւոց բարբառով «կ'երթայ» ըսել է . (տես Սրուանձտեանց , Մանանայ , էջ 200) : Ծալլիստէ (ծալեալ նստի?) եւ հաւքիտեսցէ բայերը կարծես թէ հին գրարար ձեւեր կը կրեն : Կ'ըննայ՝ թերեւս կ'ըննայ (կ'իյնայ) բառն է :

Վերինին հետ համեմատէ Եաղուպեանի (էջ 88) տուածը .

«Երկուշաբթի՝ շաբթի շաբթի ,
Իրեքշաբթի՝ կար կը կարեմ ,
Չորեքշաբթի՝ տուն կը հանեմ ,
Հինգշաբթի՝ հաց կը շաղեմ ,
Ուրբաթ՝ լաթ կը լուամ ,
Շաբաթ՝ բաղնիք կ'երթամ ,
Կիրակի՝ ո՞վ պանի որ ես պանիմ» :

Թէ՛ լեզուահանօրէն եւ թէ՛ նախնահանութեան կողմանէ Գէորգ Սարաֆեանի հաւաքման մէջ տրուած ձեւը շատ աւելի հետաքրքրական ու նախընտրելի է :

Թիւ 3

«Թէք թող ըննայ , թող ըննայ ,
Թրէզը հաննէ թող ըննայ .
Թէք թող ըննայ , թող ըննայ ,
Պանծողները մոմ թող ըննան» :

Ասիկա «առած մըն է՝ զոր կը դորձածեն հեղնելու եւ անպոսնելու համար այն երիտասարդները որոնք ապաժամ կ'ամուսնանան» , կ'ըսէ Գէորգ Սարաֆեան : Եաղուպեանի քով (էջ 84) տրուածին համեմատ՝ վերջին տողը «Պանծողէ մոմ թող ըննայ» ձեւով է , որ աւելի ուղիղ կ'երեւի :

Թիւ 4

«Թագաւոր , թագաւոր ,
Նոր թագաւոր .
Կանանչ ու կարմիր
Ձահաւոր . (զրահաւոր?)

5 Նոր կասէր տղայ եկաւ,
Աստուածէն ի՞նչ խապար.—
Մահան հարստութիւն,
Հացուն էժնութիւն,
Մեղաց ի թողութիւն,

10 Ոգւոյն արքայութիւն»:

Ի՞նչ առիթով ու նշանակութեամբ կը դործածուի այս ուսանաւորը. արդեօք ամուսնութեան պսակի՞ առթիւ: Իմաստն ալ չափազանց անորոշ է եւ տողեր կան անհասկնալի: Ես պիտի առաջարկէի 5-րդ տողին մէջ կասէրը փոխել հարսին եւ 7-րդ տողին մէջ մահանը փոխել մանկան. այն ատեն թերեւս իմաստը նոր հարսին անդրանիկ որդիի ծննդեան վերաբերի:

Թիւ 5

Հարսանեկան երգ

Փեսան հաղցնելու ատեն կ'երգեն.—

«Շընաֆոր, չընաֆոր՝ շապիկ չնաֆոր.

Շընաֆոր, չընաֆոր վարտիկ չնաֆոր.

Լօ՛ւ թագաւոր, Լօ՛ւ, Լօ՛ւ:

Շընաֆոր, չընաֆոր՝ եկէկ չնաֆոր,

Շընաֆոր, չընաֆոր՝ չորապ չնաֆոր.

Լօ՛ւ թագաւոր, Լօ՛ւ, Լօ՛ւ»:—

«Վերջապէս՝ ինչ որ հաղցնեն, շնորհաւորելով զգեստին անունը կուտան, եւ վերջն ալ իբր նազարաթ՝ Լօ՛ւ թագաւոր, Լօ՛ւ կը պոռան: Փեսին շուրջը այս արարողութեան ատեն կը դանուին ընդհանրապէս երիտասարդներ, որոնց մէջէն կ'որոշուի նաեւ քաւորը (ազապպաշը)», կը զրէ Յակոբճան Ք. Եղուպեան (էջ 85):

Յարութիւն քհնյ. Սարգիսեան իր «Բալու» ուսումնասիրութեան մէջ (էջ 3-4) ասոր մէկ ուրիշ փոփոխակը կուտայ.—

«Փեսան եւ փեսա-մանուկները ոտքի կը կենան որպէսզի զայն զգեստաւորեն օրհնուած հագուստներով: Քահանան, լուսարարը կամ վարժապետը «Սորհուրդ խորին» կը սկսին, առաջին տունը միայն կ'երգեն. վերջը հաղցուելիք հագուստներէն հատ հատ կ'առնեն, կը գովեն եղանակներով ու կուտան փեսա-մանուկներուն, որոնք իրենց կարգին հագուստին անունը տալով կը գովեն այսպէս.

«Ըսէք չնաֆոր, վայլէ չնաֆոր,

Ըս մեր թագաւորին ելակ (բաճկոն) չնաֆոր.

Ըսէք չնաֆոր, հազնի չնաֆոր,

Ըս մեր թագաւորին չորապ չնաֆոր:

Ըսէք շնաֆոր, վայլէ շնաֆոր,
 Ըս մեր թագւորին թումպայ (տափաս) շնաֆոր.
 Ըսէք շնաֆոր, հագնի շնաֆոր,
 Ըս մեր թագւորին դօտի շնաֆոր» : Էւն .

Յիշեալ տեղը այս երգին եղանակն ալ տրուած է թէ՛ Հայկական եւ թէ՛ Եւրոպական նօթաներով :

Թիւ 6

Մանկական Խաղօրօր

«Ճօր, ճօր, ճօր մամա,
 Ճօրիկ մամա, ճօր մամա .
 Ճօրիկ մաման ժամ երթայ .
 Կորկոտ ապուր պիշ ըննայ,
 Եղը վըրան խըշ ըննայ,
 (Գեղամ) ուտէ, ճօշ ըննայ,
 Լօփ լօփ աշըննայ» :

(Եաղուպեան, էջ 87)

Թրք. պիշ կը նշանակէ եփ. ճօշ = կուշտ. աշըննայ (թրք. աշըրմազ) կը նշանակէ լափէ, կլլէ :

Ասիկա Գէորգ Սարաֆեանի հաւաքածոյին մէջ քիչ մը տարբեր է .—

«Ճօր, ճօր, ճօր մամա,
 Ել, մաքային (մօրաքրոջ?) տուն դընա .
 Տես թէ նա ի՛նչ է եփեր,
 Կեր, կեր, կշտայիր,
 Դըզալ մըն ալ ա՛ն, փախիր :

2

«Ճօր, ճօր, ճօր մանի,
 Կարմիր խնձոր կըլմանի .
 Թագաւորին տըղան
 Մեր աղջրկան խընամի» :

Ինծի ծանօթ ուրիշ ձեւի մը առաջին երկու տողերը հետեւեալներն են .—

«Ճօր, ճօր, ճօր կընա՛
 Կորկոտ ապուր եփեհայ» :

Այս երգը կ'ըսեն խանձարուրէն նոր հանուած երախային բազուկները վեր վար, ներս դուրս շարժելով, իբր օգտակար մարմնամարզ մը : Կը խորհիմ թէ այս ոտանաւորով եւ անոր ընկերացող մարզանքով ներկայացուածը սկզբնապէս ջրհորէն անիւով ու դոյլով ջուր քաշելու մէկ նմանութիւնն էր :

Գրիգոր Հ. Գալուստեան ալ «Մարաշ» գրքին մէջ (էջ 398-ա) ասոր մէկ ուրիշ փոփոխակը կուտայ Մարաշի բարբառով, երկու համար:

Թիւ 7

Զարխափան Աղօթքներ — «Դեւկապ» ըսուած .

1. «Ալալեսու, թալալեսու,
իժնա* Սուրբ Կիրակոս .
Օսէն, կէրիճէն, (օձէն, կարիճէն)
45 թէվիր (տեսակ) պէօլիւճէն, (ճճիներէն)
Ասվալ, տո՛ւն պրկեա՛, դուն աղատեա՛»:

2. «Անուամբ Անեղին,
Զօրութեամբ Սուրբ Սաշին,
Բարեխօսութեամբ Ասվազաղնին,
Ի խոր վիրապին
Կապեալ եղիսին» : (Եաղուպեան, էջ 86)
(Գ. Մարաֆեան երկուքին համար ալ
գրեթէ նոյնը կուտայ)

3. «Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ
Իջաւ հո՛րա, կապես (y) քէօ՛րա,
Կէճաւո՛րա, խօթաւո՛րա, դիւահար՛րա,
Կալ ու կաղա՛նա, դիշերուան գո՛ղա,
Շինեղուանան շէ՛րա,
Եթը (եօթը) պաղէն, երկու մատէն,
Աստուածամօր քաղցրը կաթէն» :
(Գէորգ Մարաֆեանի հաւաքածոներէն)

Այս երրորդ աղօթքին իմաստը թերեւս հետեւեալն է .

«Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Իջաւ հորը, կապեց կոյրը (կոր, կարիճ), կճաւորը (կամ գիթաւորը), խօթաւորը (խայթոցաւորը), դիւահարը, գայլն ու գաղանը, դիշերուան գողը, չարագործներու շէրը (գէշութիւնը)», եւն. : Շինեղուանան բառը յոգ. սեռ. ըլլալու է. շէնաաթ բառը կայ Անթէպի թրքերէն բարբառին մէջ, չարամտութիւն նշանակութեամբ :

Մեր տուած այս բացատրութիւնը կը հաստատուի սոյն աղօթքին համար Գր. Հ. Գալուստեանի տուած փոփոխակով (Մարաշի բարբառովը), զոր ինք «Կարիճ կապելու աղօթք մը» կ'անուանէ, եւ կ'ըսէ թէ պէտք է դերձանի մը վրայ 7 հանդոյց կապել եւ ըսել 7 անգամ : (Մարաշ Պատմագիրք, էջ 394-բ.) :

*) Նիճնա՞թ թէ Ակնայ .

11) Ահա ուրիշ շահեկան փոփոխակ մըն ալ նոյնին. —

Կապանի օձերու եւ կարիքներու դէմ.

«Օձն ու կորը(1) տապանն իջան, Լուսաւորիչ վրայ եկաւ.

— Անիծեալներ, դուք հոս ի՞նչ կը բանիք.

Ձեզ կապիմ երկու բխնովս(2), ութը մատնովս.

Սուրբ Սարգսայ ձիուն ձանովը.

Մարիամ մօր քարսիւր(3) կախնովը:

Կապիք կարկանիք(4), կապիք կարկանիք.

Արդար չօլուխը(5) արնէն ելլէ,

Ոչխարը դարն(6) ելլէ:

Կապիք կարկանիք, կապիք կարկանիք, կապիք կարկանիք»:

(Տոքթ. Սմբատ Գարրիէլեան, Ակնայ Գաւառաբարբառը,
էջ 292):

Գէորգ Սարաֆեանի աւանդած ձեւը, իմ կարծիքովս,
Անթէպի նախնական հարազատ հայաբարբառովն ըլլալու դրոշ-
մը կը կրէ իր վրայ:

Թիւ 8

«Սուրբ Սարգիս,

Պըռնէ՛ դօտիս,

Ձեզայ հողիս»:

Ասիկա հեղնական առած մ'ըլլալու է:

Թիւ 9

«Օննա կարի նա կարի,

Օննա չարը խափանի»:

«Ամէն առտու անկողնէն ելլելու ատեն կը խօսին», կ'ըսէ
Գէորգ Սարաֆեան: Ինծի համար ասոր առաջին տողը ան-
հասկնալի է:

Գ. ՕՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ուխարն պարի օլա:

2. Անմեղիսի կեսիր. (Անմեղիցի կեցիք):

3. Տիւնեայա խաղաղութիւն,

Խասթէլէրէ բժշկութիւն,

Իչլէրիմիլէ յաջողութիւն,

Կիւնահլարըմըզա թողութիւն,

Հայոց ազգընա ազատութիւն

պարզեւել էլլէսին:

(1) կարիծ. (2) բխամտովս. (3) քաղցր. (4) կարկամիք.

(5) զաւակներ. (6) դարաւանդ, թրք. պայըր:

4. Ասվազ հողին լուսաւորէ, երկնային փառքընա վէ
արքայութունա արժանի էյլէյէ :

(Յաղուպեան, էջ 84)

Դ. ԱՆԻԾՔՆԵՐ

1. Փաթթոսըն քարտան օլա .

Եէրին կըրակտան օլա :

(Ըստ Մ. Մուրատեանի՝ տաճիկ մօլլաներուն ուղղուած
անէծք մը) :

2. Չարն որ չա՛ր սատանայ,

Ակնկոր չա՛ր սատանայ :

(Բարկանալու փորձութիւնը մէկդի ընելու համար կ'ըսուի) :

3. Հուր ու կրակոտ կիտէսին :

4. Ճլղատել օլասըն :

5. Կրակ թափի գլխուդ :

6. Կոս գալսըն պերանըն . (Բերանդ դոց մ'նայ) :

7. Կէնճ ու կէնէչ էօլէսին :

8. Չըմարանա կիրէսին . (կամ՝ Չըմարասընա կիթսին) :

(Եթէ այս ասացուածքին մէջ ակնարկուած վայրը Ակնայ մօտ
Ձիմառա գիւղն է, այս տեսակ խօսքի մը Անթէպղոց բերնին
մէջ տեւելը կը ցուցնէ թէ Անթէպի յետնադարեան Հայութեան
կարեւոր մէկ տարրը Ակնայ կողմերէն եկած ըլլալու է : Ասկէ
դատ, եթէ չեմ սխալիր՝ Անթէպի մէջ լսած եմ նաեւ հետեւեալ
հեղնական խօսքը .

«Էրզինկեանտան ի՞նչ խապար .

Իքի տավուլ, պիր դուռնա .

Չըրզըրըն կ'երթաս, զըրզըրըն կ'երթաս» :)

9. Չըխըմ գախնապութ եիյէսին :

10. Կրողըն պատառընա կիտէսին :

11. Կրողըն պատիճինէ կիտէսին :

12. Կրող չալա . կամ՝ Կրող ալա ճանընը :

13. Անդուճղա կիտէսին :

14. Առնըւել օլասըն . (մեռնիս) :

15. Մրեմ պաշընա . (Մուր քսեմ գլխուդ) :

16. Քիչտիվի եիւղիւնէ . (քչտուի, զարնուի երեսիդ) :

17. Եիւղիւնիւ սատաէլէր կէօրէ . (Երեսդ սաղայէլներ
տեսնեն) :

(Յաղուպեան, էջ 82-3)

Ե . ՄԱՄՆԱԽՈՐ ԱՍՍՅՈՒԱՄՔ

1. Ուր վարտիք չկայ՝ գլուխը ուսան խօթէ :
2. Միամիտն սիրտը կատարեալ . (Միամիտ սրտիւ կատարեալ է) :
3. Սուրբը՝ սահիպի դօրավել էտէր :
4. Եկո՛ւր տեսնամ , կէ՛լ պէրի . (Երգիծական խօսք) :
5. Առ Ասվազ փոխել օլտու . (վախճանեցաւ) :
6. Անսախ տանսախ պարով սեղ :
7. Պանելի պոնուիլ օլմագ :
8. Աջընը համբուրել էթմէք :
9. Բուրդընը փուլ տէյմէզ էթմէք :
10. Աղի լեղի եութտուրմագ :
11. Ծա՞նր է մի , թեթեւ է մի . (3 անգամ կրկնել , երախայ մը կշռելու ատեն՝ չար աչքէ զգուշացնելու համար) :
(Եաղուպեան , էջ 81)

Բ Ա Ռ Գ Ր Ք Ո Յ Կ

Ա .

- Ա՛նա պա՛նա օլ — շուարիլ .
 աղամաթուղ — փշոտ պտուղ մը . Արար . սիպպար .
 աղամաթութ — մթնչաղ . արչալոյսի եւ առտուան միջեւ եղած մութը .
 աղապ — ամուրի (աղջիկ) . ծառայ , սպասաւոր , իշապան .
 աղապպաչը — քաւոր . փեսային խաչը բռնող , որ հարսնիքի ծախքերուն ալ կը մասնակցի .
 աղատ — . . . թրք . աղատլամա . աղատլամագ ,
 աղատութիւն — . . .
 աղզընը մաղզընը — մէկու մը անցեալը , ճիւղահամարը (գիտնալ) :
 աղնաւոր — խիստ ու աղզեցիկ մարդ . աղնուական .
 աղոթ — աղոց (աչը) — պատինճանի կտրուած ու չորցուած գլուխը , որմէ թթու ապուր կ'եփեն .
 աթոռ — եկեղ . աթոռը .
 աթոռվիլ օլ — բազմիլ , նստիլ .
 ալ — չար ողի , որ կ'երեւակայուի թէ նոր մանուկ բերած կիներու վրայ կը յարձակի . կ'ըսուի «ալ պասմագ» .
 ալայը — բոլորը , ամէնը .
 ալըճ — ալոճ (վայրի պտուղ) .
 ալնըման , ալնըմանակ — անման , անմանակ .
 ախրո — ախոռ .

ախրբա, ախուրա — աղուրի, տաշտաթաղ.
 ախրբա եաթրբմաղ — ծերացած որթատունկ մը նորոգելու
 համար մասամբ հողին տակ թաղել.
 ախկատ — աղքատ.
 ախճիկ, ախճին, ախնճի — աղջիկ, աղջին.
 ախպար — աղբար, եղբայր.
 ախպարլամաղ — մէկուն «եղբայր» ըսել.
 ախտել էթ. — խօսքով յաղթել, համոզել, հաւանութեան բե-
 րել. տարհամոզել.
 ալ — աչք. փէթէյին ալը — փեթակի մը վարի ծակը, ուրկէ
 ցորեն, ճաւար և այլ պահուած պարէն դուրս կը հոսեցնեն.
 ալիշ — կրակ կամ մոխիր տոնելու երկաթէ թիակ. թրք.
 սագսը.
 ալօս — ...
 ահա — ...
 աղաչանք — ...
 աղբար — եղբայր.
 աղբը տէօքմէք — աղբը թափել.
 աղէկ — բարի ոգի.
 աղի (աղը) լեղի — դառն.
 աղկէկ — աղէկ, լաւ.
 աղհաց — աղուհաց. թրք. տուգ էք-մէք. մեծպահք.
 աղճատել էթ. — խառնչտկել, աւրել.
 աղմուր — աղումուր (թրք. սիւրմէ) որ աչքերուն կը քսուի.
 աղուենի — աղուոր, գեղեցիկ. եւ կամ թերեւս՝ աղուընի =
 աղաւնի.
 աղուհաս — աղուհաց.
 աղումուր — տ. աղմուր.
 աղուոր — սիրուն.
 աղջին — տ. ախճին.
 աղտա — տեսակ մը հրուշակ (հէլվա), ուռպի նման.
 աղտուտ — աղտոտ.
 աղքատ — ...
 աղօթ — աղօթք.
 աղօրիկ — աղօրիք.
 աճիր — աճուր, վարունդի տեսակէն բոյս մը. խրթա աճիր՝
 ուտելու եւ թուրչուի համար. թիւյլիւ աճիր՝ տօլմա
 շինելու.
 աճուկ պուճուկ — ծաղրելի.
 ամբան — տ. անբան.

ամբարտաւան (խօսք) — գէշ եւ անբարոյական .
 ամբերաբարսիկ — համբերաբարձիկ , համբերութիւնը հատցը-
 նող (աղայ) .
 ամմենի , ամմենի խենթ — ցեղով սնով խելք չունեցող ,
 տխմար .
 ամմենեւին — ամենեւին , բնաւ .
 ամսլար — ամբար .
 ամսլարտաւան — ամբարտաւան .
 ամսլիտան — անսլիտան .
 ամօթ — խպնեւելու բան . սեռային անդամ .
 այգուն — առաւօտուն կանուխ .
 այլազգ — թուրք , տաճիկ , մահմետական .
 այլակերտ — այլանդակ .
 այլասիկ — տ . այլազգ .
 անաճ — վախկոտ , «մայրի՛կ» ճշելով վաղող տղայ . թերեւս
 թրք . անաքը բառէն .
 անառակ (օրդի) — անառակ(օրդի) .
 անարուն — անարիւն .
 անբան — տգէտ , անխելք (մարդ) .
 անդահ — աղահ , անյագ , անգոհ , չկշտացող .
 անդամ — ժողովի կամ եկեղեցւոյ — բարեպաշտ մարդ .
 անդամալոյ — անդամալոյժ .
 անդրնա ալմազ — յանձն առնել .
 անթառամ — ծաղիկ մը . իգական սեռի յատուկ անուն .
 անթեղ — թոնիրին մէջ կրակներու տակ թաղուած ածուխ .
 թրք . կէօմմէ .
 անժուր — իւրը պակաս , անհամ .
 անիզ — անիժ , ոջիլին հաւկիթը . թրք . սիրֆէ .
 անիզազ — անիժած , անիժեալ .
 անիզել էթ . — անիժել .
 անխօս — չխօսող , մունջ .
 անկաճ — ականջ .
 անկարծա՛սս (փորձանք) — յանկարծահաս (փորձանք) .
 անկրճել — ականջ դնել . մտիկ ընել .
 անկրնտել — տխմար .
 անկրչիմէք — անկոչ հիւր ըլլալ .
 անկիրթ — ...
 անկուտ — անխելք .
 անկուտի — առանց դրամի մարդ , չունեւոր .
 անկտակ — անսլիտան , աղքատ .

- անկտոր — անկուտի, աղքատ .
- անհամ — համ չունեցող .
- անդայ — ապուշ, անխելք .
- անճար դարձադ — անճար մնալ, անճրկիլ .
- անճարակ հողկի — անշահ մարդ . խեղճ .
- անճոռնի — տղեղ .
- անճուր — տ . անժուր .
- անմահութո՞ւն — անմահութի՞ւն (բարեմաղթութիւն մը) .
- անմէջ (քիւֆթէ) — միջուկ չունեցող՝ եփած քիւֆթէ .
- աննուխ — անանուխ . թրք . նանէ .
- աննուշ — տ . անուշ .
- անշահ — անօգուտ (մարդ կամ դուռակ) .
- անշնորք — անշնորհք .
- անո՞ւշ — «անուշ ըլլայ» (բարեմաղթութիւն՝ գինարբուքի կամ ջուր խմելու տեսն) .
- անպիտան — անշահ, անկիրթ .
- անտես — զրկուած, չվայելած .
- անտեւել մնայ — թող շատ չգիմանայ .
- անտէր — առնանդամ .
- անտընլամազ, անտրուիլ — տնտնալ .
- անքալաք պտուղ — նորածին մանուկ .
- անօրէն — չար . տաճիկ .
- աշխառ — մոխրաջուր . մոխիրին կալաքարային (ալբըլայն) մասը՝ որ ջուրին մէջ կը հալի . (եփած մոխիրը ֆիւլիւֆի մէջ դնելով) .
- աշխառլամազ — մոխիրին կալաքարային մասը հալեցնել՝ լուացքի նպատակին գործածելու համար .
- աշխար(հ)ա՛ն — աշխարհական .
- աշխար(հ)ամատաղ — բոլոր ժողովուրդին բաշխուած մատաղ .
- աշխարհէ — աշխարհի վերաբերեալ .
- աշխել օլ . — թթուիլ ու աւրուիլ (եփած կերակուրը երբ երկար մնայ) .
- աչուկ — աչքեր .
- աչուկ էթ . — աչօք ընել, աչքով նշան տալ .
- ապա — թրք . ապլա, մօրաքոյր, աղգականուհի .
- ապէ, ապայ — կապայ (բրդեղէն թելերէ հիւսուած) .
- ապիկար — տկար, անճարակ, անկարող .
- ապո՞վվ — դարմացական ձայնարկութիւն, որ հաւանօրէն ապահով բառն է :
- ապուշ — տխմար, տղէտ .

ապուռճաբուռ — խառնիխուռն, ազմկալի.
 ապուր — թրք. փիլաւ կամ աշ.
 աջրնը արմաղ — հոգեւորականին աջը առնել՝ համբուրել.
 աջհամբոյր — ...
 առակ օրինակ — խայտառակ, ծաղրելի.
 առակլամաղ — առակ բերել.
 առաջնորդ — թեմին կամ վիճակին Առաջնորդը.
 առաւտուն — առաւտուն, արշալոյսի ժամանակ.
 առքստաղ — առաստաղ.
 առնրման — դիւրազգած.
 առնուիլ օլ. — վշտանալ, մեռնիլ. զգածուիլ.
 առող օլ. — նիհարնալ.
 առո՛տ — առաւօտ.
 առջի կեղման — նոր ննջեցեալի գերեզմանին առաջին այցելիթն.
 առջի պսակ — Մեծ Պահօքէն վերջը եկող առաջին հարսանիք.
 առօք աթոռօք — պաշտօնապէս:
 առօք փառօք — փառաւորապէս.
 ասկասէր — ազգասէր.
 ասկայինճի — ազգայնական.
 Ասմօ՛ք — Յայսմաւուրք.
 Ասուաղ, Ասվաղ — Աստուած.
 Ասվա՛ղին — Աստուածածին.
 աստառ — պաստառ. թրք. աստարլամագ.
 Աստը բարէն — Աստուծոյ բարին.
 աստիճան — եկեղ. աստիճան, կարդ.
 Աստծոյ կտոյ — Աստուծոյ դօտի, ծիրանի դօտի, ծիածան.
 աստնվոր — աշխարհի վրայ ապրող, մահկանացու մարդ.
 ատաղ — թրք. ատագ, ուխտուած ընծայ մը.
 ատել էթ. — ատել.
 Ատարդօ կօտի — ծիածան.
 արարողութիւն — եկեղ. արարողութիւն.
 արդար — անմեղ, սղտիկ մանուկ.
 արդիւնք — յաջողութիւն, վախճան, արդիւնքէ կէլմէք —
 վախճանին հասնիլ.
 արեւել էթ. — արեւուն տակ տարածել՝ չորցնելու համար.
 արիչ — բարձր ձողերու վրայ առնուած որթատունկ, մանա-
 ւանդ տուներու մէջ. թրք. ասմա.
 արձան — ...
 արտառոց — տգեղ, անսովոր.
 աւանդատուն — ...

աւէնէք — աւանակ, անխելք մարդ.

Աւետիս, Աւտիս — յատուկ անուն. Ծնունդի աւետիս.

Աւտերան, Աւտըրան — Աւետարան.

աւրել էթ. — աւրել.

ափառմազ — ափ առնել?, յափշտակել, տանիլ.

ափըզ սափըզ — ափեղցփեղ.

ափթըփիլ էթ. — տես ափլըփիլէմէք.

ափրբերան օլ. — լուռ մնալ, չկրնալ խօսիլ. դարմանալ.

ափլըփիլէմէք — լափլիկելով ուտել. շօշափելով բան մը

փնտուել, խարխափել.

ափիլիսի — տես՝ տառոսը.

աքսա փաքսա (սէօյլէմէք) — ափեղցփեղ (խօսիլ).

Բ.

բաղմիլ օլ. — բաղմիլ՝ իբրև հիւր կամ մեծապատիւ ոք.

բաղուկ — բանջարի ցօղունը կամ ծղօտը. տերեւին մէջտեղի

հաստ մասն ու կոթը.

բախլայ, բակլայ — կանանչեղէն կամ ընդեղէն.

բակլախորան — Մեծ Պահքի առաջին Երկուշարթին.

բահ օլտու — հատու, ա՛լ չկայ (մանկ.).

բաղաձայն — երգելու յարմար ձայն չունեցող.

բաղարջ — անխմոր հաց. թրք. փաղան, փա՛ան.

բաճ — բաժ. թրք. եօլ փաճը = ճամբու տուրք.

բամբալ — մաղոտ, թաւամազ (կատու, շուն, եւն.).

բամբասել էթ. — պարսաւել.

բամպակ մօրուք — կակուղ մարդ.

բամպակ պերան — թոյլ բերան.

բան — գործ. առարկայ. կ՛ըսուի «բանի մէջը բան կայ» = գու-

շակելիք գաղտնիք մը կայ մէջը.

բանելի — բանալի.

բանճար — բանջար. կարմրտակի կամ ճակնդեղի տեսակէն

ուտելի բոյս մը. թրք. փաննար, որմէ սարմա կը շինեն.

բարդ — թրք. փարք, կենդանիներու ստամոքսը. «բարդը

փոորը ելնէ». (անէծք մը).

բարեխօս օլ. — բարեխօսել.

բարեկամ — ...

բեռ, բեր, բիր — թէգկեահի մաս փայտ մը. «բեր չէքմէք» =

մանուսան սէլմինի վրայ փաթթել.

բեւեր — բեւեռ, թրք. չիփի.

բզիկ բզիկ — թել թել, պատառ պատառ, կտոր կտոր

(պատուել).

բիճ — ապօրէն զաւակ . ոսպի բիճը — ոսպի մէջ անեփ մնացող
հատ .

բին — բոյն , հաւնոց . թրք . փին .

բինէկլէմէք — դէպի հաւնոցը քշել (հաւերը) , « փինէ՛ , փինէ՛ »
ըսելով .

բիշպիրիկ — բժժոս , բլշոս աչքեր ունեցող , բլշակն .

բնարան — քարոզին հիմ եղող համարը . կ'ըսուի « բնարանը
տէրինտէն թութտու » :

բնկալ — բունկալ . 1) հաւուն ածած տեղը թողուած հաւկիթ ,
որպէսզի հաւը նորէն հոն հաւկիթ ածէ . 2) դրամազլուխ .

բնկալլամագ — դրամ հաւաքել , հարստութիւն դիզել .

բնկալլանմագ — դրամին դիզուելը , աւելնալը .

բոլոր — դրամ .

բոլորիլ օլ . — բոլորտիքը նստիլ .

բոլորիկ — բոլորակ .

բոսոր բոսոր — կաս կարմիր . բոսոր բոսոր եանմագ — կարմիր
կարմիր այրիլ .

բորբոսլանմագ — մզլոտիլ .

բորոս — 1) ծանօթ տեսակէ հիւանդ մը . կ'ըսուի , « բորոտու
պուլաշմագ . 2) իբր համառօտութիւն փրօթէսքան բառի
եւ նախատական իմաստով գործածուած՝ Բողոքականնե-
րու համար .

բութ — տճ . փրք , ասեղին ծայրը բութ է՝ երբ կտարած է
կամ սուր չէ .

բուխարի , բուխերի — բուխերիկ , ծխնելոյզ , ծխան .

բուխուր — խունկ . արար . պուխուր .

բուխսիրա — զգայուն , դիւրազորով . կ'ըսուի , « եիւրէյի բուխ
տրր » .

բուսակ — պսակ . կ'ըսուի « էռջի բուսակ » .

բրդիլ օլ . , բրթմագ — սպրդիլ . կտարիլ .

բրդուճ — կտոր . քիւֆթէի բրդուճը . թրքերէնի մէջ ալ կը
գործածուի փիւրթիւք ձեւով , կ'ըսուի նաեւ սըխըմ ,
սըխման .

կտոր բրդուճ ըլլալ — կտոր կտոր ըլլալ , փշրուիլ .

Գ .

գանսանակ — գանձանակ .

գաւազան — եպիսկոպոսին կամ ծայր . վարդապետին գւղ . ը .

գարչելի — տղեղ , չար .

գզել էթ . — բամպակ կամ բուրդ գզել , սանտրել .

գէշան — գէշեր , շատ չար .

գիւղիւր — 1) սուրբ հաւաքող. 2) կալի ատեն գիւղապետին
ծառայող մարդ.

գիշերամութ — գիշերուան մութին մէջ.

գիրք — եկեղեցիին մէջ կարգացուած գիրքը.

գլա՛ — տ. քլա՛.

գլոխ վլայ չիթ. — երախային կամ հարսին գլուխը լուալ.

գոռում գոչում — աղմուկ եւ աղաղակ.

գոսոտ — տ. քոսոտ.

գոսպաթան — յիմար (նոյնանու յիմարէ մը յիշատակ մնացած)

գովասանք — ...

գորգարան — գործարան.

գորղելլէմէք — գործել.

գոց սէօյլէմէք — գոց խօսիլ, բերնուց խօսիլ. արտասանութ.

գունդ ու կոլոնճ — կլոր.

գուննա — բաղնիքին առանձին մէկ խորշը, ուր նուրուն մը
կայ. թրք. գուրնա.

գսգիել օլ. — կորսուիլ.

գրա՛ալ, գրքա՛ալ — գրակալ, գրքակալ.

գրգուել օլ. — գրգուիլ, բարկանալ.

Դ.

դալ կաթը — առջինեկ կաթ.

դահ — խաղողի ողկոյզին հաշած փտած հատիկները, որ
թթուաչ հոյզ մ'ունին. թրք. քահ. քահ պէֆմէզի. քահնի:
(Դահ՝ ըստ Ակնայ դաւառարարառին՝ կը նշանակէ մա-
տաղ (ամուսնական) տարիքը անցուցած աղջիկ, եւ դահ-
նալ՝ եռանդուն ու մատղաչ տարիքն անցուցած ըլլալ:)

դատարան — դպրոցի կարգ. այդ կարգին դաս առած սենեակը.

դարակ — դպրոց. «եա՛ դարակ, եա՛ բարակ», ասութիւն մըն է.

դարպաս — առաջնորդարան. վեհարան.

դարտակ կլօխ — պարապ գլուխ, սպուշ.

դդում — ...

դդում կլօխ — դդում գլուխ, անխելք.

դեղ — ...

դէէրտէք — դարտակ (դատարկ) բառէն. փայտէ կամ եղեգէ
փոքրիկ խողովակ, որու վրայ դերձանը փաթթելով մա-
սուրայ կ'ընեն.

դէհ — տ. դահ.

դէմ թութմաղ — եկեղեցւոյ ժամասացութեան ատեն «դէմ
բռնել».

դէտիրկին օլ. — դատարկուն (թափառական) ըլլալ, տունէն
տեղէն քշուիլ. սլարապ տեղ յողնիլ, ժամավաճառ ըլլալ.
դէօք — դէզ (մարդ, խօսք). թրք. քէօք սէօզլիւ.
դըզալ — դզալ.

դըզնա — շատակերութեան պատճառաւ անմարսողութիւն ունեցող մանուկ մը.

դըինազ — դեղնած (հիւանդ).

դըխտափ, դըղթափ — դեղթափ. թրք. «քըխտափ կիպի քէսափ».

դժոխք — ... «դժոխքուն պատիճինէ կիտէսին» (ուզրայա = դժոխքի պատիժին ենթարկուիս. (անէծք մը).

դնդէն — շատ բծախնդիր (մարդ). թրք. քիքիգ.

դպիր — ...

դպրաս դաս — դպրաց դաս.

դանբաց — եկեղ. ծանօթ արարողութիւն.

դպրատուն — դպրատուն, դպրոց.

Ե.

եազուտայ — իւզոտած (Ֆէսի կամ քիւլասի եզերքին համար կ'ըսուի).

ելիիք — հազով միասին դժուար շնչառութիւն.

եկաւլամազ — դալ.

եմէնի — առանց կրունկի թեթեւ կօշիկ (սովորաբար կարմիր).

եպիսկոպոս — ...

երգ — ...

երզում — ... երզում իչմէք — երզուըննալ. երզում պատառ
օլ. — շատ երզում ընել: (Արարկիրցիք միեւնոյն ձեւով
«խնդում պատառ» կ'ըսեն սաստիկ խնդացողին:)

երերալ — ...

երթալլամազ — երթալ, մեկնիլ.

երսա'ամ — երուսազէմ.

եօթնը կէրկէր — եօթը կոկորդ ունեցող, շատակեր.

եօթնօր — ...

եօթնօրեայ — ննջեցեալի մը «եօթնօրեան» խօսիլ կուտան.

Զ.

Ձահտէր — ծոթոր. (ըստ Գաղղիանոսի՝ գարդար. աճ. քէքիկ
օթու. (քհայմրս). (Արարկիրցիք ծախին կ'ըսեն).

զամել էթ. — ծամել.

զանուսում — ծանուցում (եկեղեցւոյ մէջ).

Ձառգարդար — Ծաղկազարդի տօն.

Ձատիկ — ...

դարաւոր — գօրաւոր (Ս. Սարգիսի համար կ'ըսուի) .
 դաւար — 1) խոշոր աղացուած ձաւար . 2) ուղտերուն տրուած
 կեր .
 դաւրը էթ . — մեծ մեծ ջարդել . պարապ եւ անիմաստ խօսք
 ընել . սպառնալ .
 դէմպիլ (թրք .) — հայ . գամբիւղ բառն է .
 դէրզախիթ օլ . — (գուցէ պարսկերէն) , ջարդուփշուր ըլլալ .
 զըխրմ գախնապուտ — լեղի . թունաւոր , հարամ .
 Զընսնդ — Ս . Ծնունդի տօն , որուն «Քիւչիւք Զատիկ» ալ
 կ'ըսեն .
 զըռ զըռ (աղլամադ) — դաւուռ պէս (լալ) .
 զըռ տէլի — յայտնի յիմար , բացորոշ խենթ . (Ակնայ բար-
 բառով՝ զըռ = յայտնի , ակներեւ :)
 զըրզաս — դրան նիւ .
 զըրզըրըն կ'երթաս — դժոխք? կ'երթաս . ծոթորը? կ'երթաս .
 զըրթելլէմէք — բարձր ձայնով մտուել , փուք հանել . տրտոց .
 զըրկել էթ . — զրկել . զըրկել օլ . — զրկուիլ .
 զիւան — որոմի տեսակ մը , որ տէլիւնէն տարբեր է եւ սեւ .
 զոմ — ծոմ . զոմ տութմադ — ծոմ պահել .
 զոմ — պաք — ծոմ պահք .
 զունկ չէօքմէք — ծունկ կրկնել , ծնրազրել .
 զուրսելլէմէք — զրուցել , խօսիլ .
 զօրլու — ուժով . բռնաւոր .
 զօրաւել էթ . — պաշտպանել .

է .

էգլաս (կէճէսի) — եկ-լաց , Աւագ Հինգշաբթիին յաջորդող
 հսկման կամ խաւարման գիշերն ու գիշերապաշտօնը .
 էկաւ — եկաւ .
 էկաւլամադ — տ . եկաւլամադ .
 էկլաս — տ . էգլաս .
 էկօ' էկօ' էկօ' — եկո՛ւ , եկո՛ւ եկո՛ւ (նոր ստքի ելած երախան
 քալեցնելու համար կ'ըսուի) .
 էկօ' տեսնամ — եկո՛ւր տեսնեմ .
 էնկէճ — ականջ .
 էնկէչ — հանգոյց? , մարմնոյն յօդուածները .
 էչ — ... էչ կլօխ — էչ գլուխ , յիմար . էչ նահատակ — պարապ
 տեղ սպաննուած .
 էչխել օլ . — կերակուրին թթուելով աւրուիլը .
 էչխէրլէնմէք — բարկանալ .

էչուկ, էչք — աչուկ, աչք. էչքս կուր է — աչքս կոյր է.
 էռջի կեզման — առջի գերեզման.
 էտի մեղք ի — ատի մեղք է (յաւակնստներուն վրայ անվստա-
 հուծիւն արտայայտելու ոճ մը).
 էտիկ — երկայն պարանոցով կօշիկ, ֆիզմէի նման ոտնաման.
 էրանելի — երանելի.
 էրէնկ փէրէնկ օլ. — ցիրուցան ըլլալ.
 էրես — երես.
 էրէսնէլիք — թրք. շէֆֆէ.
 էրթալլամազ — տ. երթալլամազ.
 էրթաս պարով — երթաս բարով. «էրթաս պարով տարտարոս»
 (թեթեւ տեսակէն անէծքի ձեւ մը).
 էրկիշաբթի — Երկուշաբթի.
 էրկիրպազել էթ. — երկրպազել.
 էօլէօլօ — տաք կծու (մանկական լեզուով). հրէշ.

Է.

ըխտաւոր — ուխտաւոր.
 ըմբզ — տամուկ.
 ընազանդ — հնազանդ.
 ընդունել էթ. — իրարու հաւնիլ.
 ընդայ — ընծայ.
 ընկեր — 1) ընկեր՝ դասի, ճամբու, եւն. 2) երախային ծնելէն
 վերջ՝ արգանդէն ինկող կարկանդակաձեւ պարկ-պատեա-
 նը. թրք. էշ. (բլէսէնքա).
 ընկձել էթ. — ընկձիլ.
 ընքամէր — կնքամայր.
 ընքապապ — կնքահայր.
 ըշխան — իշխան, մեծաւոր.
 ըշխըն, ըշղըն, իշխըն — որթի (արիշի) եւ նման պատատուկ
 բոյսերու վրայի թելանման ընձիւղ կամ ծիլ. որթինը
 թթու համ կ'ունենայ.
 ըշմար — նշմար. ըշմար էթ. — աչքով նշան ընել.
 ըռաֆ — բաց դարակ. թրք. բաֆ.
 ըսկարանք — զգայարանք, զգացում.
 ըսկում — հսկում.
 ըսնակ — Յիսնակ.
 ըրամանք — հրամանք.
 ըրաւունք — իրաւունք.
 ըրեղէն — հրեղէն, հրեշտակ, քաջ.

Թա՛ական — Թաղական .

Թա՛ար — Թաղար , 1) կօշկակարի դոյլը՝ որու մէջ կաշի կը թրջէ . 2) մանած խաշլելու աման .

Թաղաւոր (աղա) — նոր փեսայ .

Թաղը ալընձաղ — հարսի եւ փեսայի համար Թաղ վերացի արարողութիւնը՝ որ առաջատի գիշերը կը կատարուի .

Թաթ — դաւազան՝ որով հին վարժապետները տղաքը կը ծեծէին .

Թաթիլ էթ . — աչքը Թարթել .

Թաթիկ — 1) մանկան ձեռքը . 2) կատուին Թաթը .

Թակույի — Թաղուհի , նոր հարս .

Թաղել էթ . — Թաղել .

Թանտըր — քիւրսիով ու վերմակով թոնիր , որուն Ակնեցիք Թանիր կ'ըսեն .

Թա՛ում — Թաղում .

Թասկարպետ — Թաց կապերտ , անկոչ հիւր որ տեղէն շարժիլ չ'ուզեր .

Թարթափ — յեղակարծօրէն պատահած դործ կամ դիպուած .

Թարթափել օլ . — Թարթափիլ .

Թարխանայ — պարսկ . քէրխանէ . 1) մածունով ու ծեծածով եփուած ու չորցուած ապուրցու . 2) շիրայով ու կորկոտով եփուած ու չորցուած անուշեղէն .

Թարխըն — համեմի տեսակ , կանաչ բարակ տերեւով , որ սպի ապուրին մէջ կը խառնուի ու կ'եփուի .

Թափ — ոյժ , կորով , արագութիւն .

Թափան — տափան (երկրագործի գործիք) .

Թափանլամաղ — տափանել , բանի մը վրայ դոցել , ծածկել .

Թափել օլ . — Թափուիլ , թուլնալ .

Թափիթփալ — Թափիթփած , անուշաղիր , վրան գլուխը աղտոտ .

Թափիթփիլ օլ . — Թափուիլ , անճրկիլ , շուարիլ .

Թեթել — Թեթելարարոյ . Թրք . խաֆիֆ մէշրէպ .

Թեթելսուլիկ — Թեթելարարոյ . Թրք . հօպպա .

Թերխաչ — լաւ չեփուած , Թերի խաչած . խակ (երիտասարդ) .

Թելլաթ — Թելի վրայ անցուած լաթ . Թրք . գօլչաֆ .

Թէլ — Թել , ասղանի , դերձանի թելը .

Թէյէք , Թիյէք — այգիին մէջ գետինը տարածուած որթա-տունկ , որու արմատը գետինն է , բունը կարճ , եւ ճիւղերը սարբինայով վեր կ'առնուին . (այգին թէյէքներու թիւովը կը չափուի) .

- Թէշտ — պղինձէ տաշտ, կլաշուած, որ լուացքի համար կը դործածուի .
- Թէփիբ — տեփուր, ծուիչ, Փր. ԲԼԵՓ. (կրնայ հացահատիկներու ցօղուններէն հիւսուած ըլլալ, կամ փայտէ շինուիլ) .
- Թէք — միայն թէ, լոկ .
- Թընթէն — կցիբ, չափազանց բծախնդիբ, տառապէս՝ քրոյլը հրոզ . (Ակնայ բարբառով՝ քնդիլ կամ քնթել = թեթեւ մը տեղէն շարժել) .
- Թըսել էթ. — թսիսել, թստել, անձայն փուք հանել .
- Թըսիւրյա — սիսեռով շինուած կերակուր մը .
- Թըսդի՛յտ — նախատական բառ մը . Թրք. ա՛լ սանա .
- Թթու էրես (կամ էրես թթու) — դժտուած, խոժոռադէմ .
- Թիմ — բոլորովին .
- Թիռ թիռ (թիթրէմէք) — սրսիալ (ցուրտէն կամ վախէն) .
- Թիբիթ — մսի ջուրի մէջ մանրուած չոր հացով շինուած կերակուր մը .
- Թիփի — տեղացող ձիւնով խառնուած սաստիկ քամի .
- Թիքա, Թիքէ — մսի կտոր, հացի բրդուծ .
- Թմբել օլ. — Թմրիլ. մարիլ .
- Թոռմել օլ. — Թառամիլ .
- Թոր — անփորձ . Թրք. խաշիմ .
- Թուլը մենդ — ուր մեծ (երզիծական ասացուածք մը՝ դէր կանանց հասցէին ուղղուած) .
- Թութ — ծանօթ պտուղ . Թութ աղածը — Թթենի . ուրումու Թութ — հոռոմ Թութ .
- Թրիսել օլ. — տ. Թրիստիլ .
- Թրիսէչ — տ. Թերխաչ .
- Թրիտել օլ. — չափազանց եփուելով՝ մալէզ ըլլալ եւ համը կորսնցնել .
- Թրմել օլ. — Թմրիլ .

Ժ .

- ժամ — եկեղեցի, պաշտամունք .
- ժամադիրք — ...
- ժամարար — ժամ ընող (քահանայ) .
- ժամկոս — ժամկոց, ժամկոչ .
- ժամուս — ժամուց .
- ժղժել — երես առած, շփացած .
- ժողով — ...
- ժողովուրդ — ...

Ման. — Անթէպցիք սովորաբար ժ տառը ք կը հնչեն :

իթէէ, իթէյի — լաթ կամ մաշկ՝ որուն վրայ հաց շաղելիք ալիւրը կը մաղեն .

իլիկ — 1) տախտակէ փոքրիկ գործիք մը՝ որուն վրայ իր մանածը կը փաթթէ մանող կինը . 2) կոճակ անցունելու ծակ .

իճի՛կ — ձայնարկութիւն մը, թերևս հիմունի բառէն . իճիկ էթ . — մանկական խաղ, աչուկ ընել, աեսակ մը պահուելուք .

իճիյինէ — ի հեճուկս, թրք . գընըգ .

ինքապապ — կնքահայր .

ի՛շ — ինծի նայէ . զարմացական ձայնարկութիւն մը .

իշատակ — յիշատակ .

իշխան — մեծ մարդ, մեծաւոր .

իշմար — նշմար . իշմար էթ . — աչքով նշան ընել .

իպիճէք աթմապ — վիճակ ձգել .

իպիպիկ — յսպոպ թուչունը, որ բոյնը կ'աղտոտէ եւ հոն չի կենար .

իպլիկ սիպլիկ — մաքուր եւ կսկիկ . սպրկիկ .

իսնակ — Յիսնակ .

ի վիճէկ աշմապ — վիճակ քաշել .

իրաւունք — եկեղեց . իրաւունքը .

իրէկ — երէկ .

իրէնկ — երանգ, գոյն, թրք . րէնֆ .

իրիակին — երէցկին .

իւիք տիւիք (արամապ) — ամէն ծակուծուկ, մանրամասնօրէն (փնտռել) .

իւրիւն — խորիւ, վառելու համար չորցուած խոտ .

իքինտին — հաւանօրէն հայ- ետիւնֆ բառէն .

լաթ — շոր .

լալիան — միշտ լացող .

լակոտ — շան ձագ . տաճկի տղայ .

լամբիտ — խոշոր, կոպիտ (մարդ) .

լասուկոզ — լաց ու կոծ .

լափլըփաղ — լափլիած, դանդաղաշարժ, ոտնաձայն հանելով քալող . Ակնեցիք լափստիֆ կ'ըսեն .

լափլըփել էթ . — անճարակօրէն քալել .

լափխրտել — լափել, լիբտել, բառերը կլլել՝ թերի ընթերցմամբ . «օղույամաղքի, լափիւրտել էտէր» կ'ըսեն .

լեղի պատառ — լեղապատառ, սաստիկ վախցած . թրք . էօտիւ գօփմուշ .

- լէ՛ն, լէկէն, լէյէն — լական, պղնձեայ մեծ աման մը. լէ-
յէնչէ — պղտիկ լական.
- լէնկէլի — լայն եւ քիչ մը տափակ պղինձէ պնակ՝ որ փիլաւը
սեղան բերելու համար կը գործածուի.
- լէօ՛հ — լո՛հ. 1) կաւէ փողրանքները իրարու կցելու համար
գործածուած խիւս. 2) դիր (կաղապար) մը օձառ, «պիր
լէօհ սապըն».
- լէօհմէ — մանուսան գործելու ատեն կկոցով նետուած թեղանը
լը՛րրճուկ — լղրճուկ.
- լըփըր լըփըր (եէմէք) — լաւ եփուած ճաշը՝ առանց ծամելու
(կլլել).
- լըփլըփել օլմուշ — չափազանց եփուած (միս).
- լիղել էթ. — լիղել, լափել.
- լիվան — թրք. էյվան. տան մասը՝ սիւներու կամ երկու պատե-
րու վրայ կամարակապ կամ տանիքով շինուած, առջեւը
բաց, որ կը ծառայէ իբր սենեակներու նախազաւիթ ու
միանգամայն իբր օղատուն հանդստարան օրուան միջոցին.
- լիրը շուն — չար մարդ (անարգական խօսք).
- լիկել օլ. — աւրիլ (չափազանց հասունցած պտուղներուն).
- լմլմաղ — լմլմած. լիմ՝ ըստ Ակնեցւոց՝ լաւ թրջած, կակուղ.
- լօլիկ — թրք. տումաթէս, փոխարեքարար՝ գինովցած (մարդ).
- լօղ — լողքար, քարէ գլան մը՝ տանիքները հարթելու եւ անոնց
հողը պնդացնելու համար.
- լողլաղ — թրք. լիվիյօզ կամ պէօկրիւնէ, լուբիայի տեսակէն
ընդեղէն մը, որու մէկ կողին վրայ աչքի պէս սեւութիւն
մը կայ.
- լողտուր (աղածը) — իբր լող-տար, լողփայտ, լողքարը շարժ-
ման դնելու համար վրան անցուած փայտէ կազմած քը.
- լոս — լոյս. «լո՛ս, թաղաւոր, լո՛ս» — փեսային հալաւը հազ-
ցընելու ատեն երգուած յանկերգ.
- լոր, լու — կտրած կաթ. գործածութեան ատեն՝ միշտ փէն-
տիր (պանիր) բառին կ'ընկերանայ. «Լորըն փէնտիրին
սէնին օլսուն, պիղիմ էվէ կէ'լմէ»:
- լուս — տ. լոս.
- լուսախաղար, լուսաղբար — լուսեղբայր, միասին Նրուսաղէմ
ուխտի զացածներ.
- լուսանց պատանք —
- լուսա՛ոպի — լուսահոպի.
- լուսարար — եկեղ. պաշտօնեայ՝ որ ճրագները կը վառէ.
- լուսաւորել — ... «Ալլահ ճանընը լուսաւորել էթսին».
- լսարան — ...

խարես խուբես (մարդ) — խարերայ . . . էթ . — խարել ,
խաղան , խրղան (չուն) — խածան , կատաղի . սեռապէս
տաքցած .

խաղվել , խաղվէլ — ածուխին մանրուքը .

խալ — թրք . պէնկ .

խաղաղութուն — խաղաղութիւն .

խաղք խայտառակ — ծաղր ու ծանակ .

խայտառակ — անամօթ .

խան — 1) իջեւան , պանդոկ . 2) թրք . սինի .

խանդ , խանս — այրած լաթի հոս .

խանդիլ , խանսել օլ . — խանձիլ , խանձոտիլ , կէս այրիլ .

խանկրիլ — խանգարիլ բոցէն . 1) այրած եւ դոյնը նետած .

2) լուացքի ատեն չմաքրուած եւ անմաքրելի դարձած .

3) կաթսային մէջ եռացող կերակուրը սեւէ պատճառով
անեփելի դարձած .

խաշա — մաղէ , կանեփէ , կամ պրտուէ հիւսուած խոշոր
պարկ , հէյպէյի նման՝ իշուն կամ ձիուն վրայ բեռցնելու .

խաշըլ , խաշիլ — (իրբ խաշեալ) եփ ջուրով խիւսուած ալիւրի
դանդուած , որ մանուսայագործութեան մէջ կը գործա-
ծուի մանածը պնդացնելու համար . թրք . խաշըլ սարմագ ,
խաշըլնը , եւն . :

խաշիլ թափիլ օլ . — այրիլ . իրար անցնիլ .

խաշիլ օլ . — խարշիլ . թրք . խաշմանմագ .

խաշխար — տ . խաշքար .

խաչ — . . .

խաչապաչ(տ) — քրիստոնեայ .

խաչափայտ — . . .

խաչկար — տ . խաչքար .

խաչկունք — խաչածեւ նշան .

խաչվրաիլ — խաչի վրայ դամուիլ .

խաչփակել — վրան խաչանիչ ընել որպէսզի չարէն պահպանուի

խաչքար — խաչ տնկուած տեղ .

խառմախոռ — խառնիխոռն . թրք . գարմագարըլ .

խառնակիճ — խառնակիչ .

խալլը կիթմիչ — թելիկներն ինկած , աղուամաղը կորսնցուցած

խալօխ — տ . խաւող .

խատուտիկ — գեղեցիկ , սիրուն .

խարար — խուրճէ պարկ .

խարխափան — երեսի վրայ ձգուած .

խաւ խաւ — խաւ ի խաւ .

խաւարըմ, խաւարում — մութ, մթութիւն.
 խաւիդ — խաւիծ, խարկուած ալիւրով, իւղով ու ռուպով
 շինուած խիւսանման կերակուր մը.
 խաւոդ — խաղոդ.
 խափան — 1) ծածկոց (մահրայի). 2) արգելք. 3) անօթի.
 խափան ետթմադ — անօթի պառկիլ. խափան տիւշմէք —
 ուտելու բան չունենալ.
 խափանել էթ. — (չարը) — արգիլել. կուտելէ հրաժարիլ.
 խելասը — խելացի.
 խելօք (հեղնական իմաստով) — ապուշ.
 խենդ — խենթ.
 խենդանոս — ապուշ, յիմար.
 խել — փափուկ, խենթուկ.
 խելասպ — խելցած, յիմարի նմանող.
 խէչ — խաչ.
 խէճնիք — տանիքի դերաններուն մէջտեղ եղած միջոցները,
 որ կը կազմուին ճիշտ՝ դերաններուն որմին վրայ դրուած
 տեղերը.
 խըզան — տ. խաղան.
 խըթնիլ օլ. — Զատիկի ճրագալուցին հաւկիթ ուտել.
 խըլդ, խըլթ — ձեռքին կամ ոտքին ցրտահար ուռիլն ու
 արիւնիլը.
 խըմխըմ — քիթէն խօսող.
 խըմպըլ — ապուշ. անճարակ. անարզանքի դլուխ ծոող.
 խըմսիլ օլ. — կերակուրին թեթեւ մը նեխիլն ու հոտիլը.
 խընդ սահիպի — բնակարան ունեցող.
 խընճ էթ. — ճզմել. խընճըմ չըզար — խոնջեցայ, յոգնեցայ.
 խըչըր — տ. խշուայ.
 խըչըր խըչըր (թէր տէօքմէք) — քրտինք թափիլ՝ ծորիլ.
 խըտըկ — խողտում (մարմնոյ. թրք. գըտըգ.
 խըրթիկ — շուա խրտչող. (խրա, խըրթիկ = նիհար իմաստով)
 խըրթմադ — խրտչիլ. նեղանալ, վշտանալ.
 խթում — ...
 խինդի քէսիլմէք — որկորը կտրուիլ.
 խլիկ — խլինք, խլիք.
 խլիլիլ օլ. — խարխլիլ, հիննալ, ծերանալ.
 խճմտանք — խղճմտանք.
 խճողակ — թրք. տօլմա.
 խմելլէմէք — խմել. ըմպել.
 խմխել օլ. — մանկան տակի շորերուն թաց ըլլալը, խխմիլ
 բառէն.

- խնամբ — խնամի .
 խնամութուն — խնամութիւն .
 խնդալլամազ — տ . խնդիլլէմէք .
 խնդիկ , խնթիկ — շատ ու շատ խնդացող , խնդուքը բռնել
 չկրցող .
 խնդրուազք — խնդրուածք .
 խնիկ — խլլոս .
 խնկաման — բուրվառ .
 խնչելլէմէք — քիթը խնչել .
 խնտելլէմէք — խնդալ .
 խշնամազ — խոնջենալ , յոզնիլ , պարտասիլ .
 խշուայ — բամպակենիի բոժոժ , խողակ (բամպակը մէջէն
 հանուելէ վերջ) .
 խշաիկ — հագուստի անութիւն տակ դրուած եռանկիւն կտոր ,
 խշաեակ .
 խող էթի — խողի միս (տաճկին չիմացնելու համար կ'ըսուի) .
 խողակ — ...
 խոթելլէմէք — խոթել , մացնել .
 խոխորա — յոխորա .
 խոչիրիկ — ձաւարի խոչոր աղացուած մասը՝ որ մազին երեսը
 կ'ելլէ . Արարկիրցիք՝ խոչուֆ կ'ըսեն .
 խոչոր — ... (հացագործներու յատուկ բառ մը) .
 խոռլամազ — խորդալ .
 խոստովանահար — խոստովանահայր .
 խովլաթ — հողլաթ , երախային տակի շորերէն մէկը .
 խոտիկ — խոտելի , անհաճոյ . կ'ըսուի «խորտիկիմէ կիթաի» .
 խոտիկ խոտիկ (սէօյլէմէք) — զարմանալի , օտարոտի կերպով
 (խօսիլ) .
 խոտկիր — խոտկուռ , խոտով ու լազտի շոր չաչով լեցուած
 բարձ ու բազմոց .
 խոտտար — խոտ տանող .
 խորան — ... (եկեղեցւոյ) .
 խորթլամազ — քունէն կէս արթննալ եւ յանկարծ ելլել .
 խորհուրդ — ժողով . թաղական խորհուրդ .
 խութում — խթում .
 խուզ — հիւզ .
 խում խում աթմազ , խմելլէմէք — օղի խմել , ճնկել .
 խունկ — ...
 խունդուխում — ուրախութեամբ գինի խմող .
 խուս — խուց (քահանաներու) .
 խուրճ — քուրցէ (այծի մազէ) տոպրակ .

խալըլիկ — ողի՝ որ կ'երեւակայուի թէ առատութեան եւ հա-
րըստանալու կ'օգնէ .

խպնիլ — ամ չնալ .

խոովել օլ . — խոովիլ .

խոովութուն — խոովութիւն .

խոչիկ — խոչակ , շնչափոխ . թրք . պօղազ , արար . հրնհարա .

խոպոտ — ձայնը խեղդուէ , կերկեռ .

խոֆլամազ — խոֆած ըլլալ .

խրխրել — խարխլած , ծերուկ .

խրտել էթ . — խրտեալ բառէն , 1) յուսախաբ ընել . 2) կերա-
կուրը կէս եփած կրակին վրայէն վերցնել , կամ եռացող
կերակուրին վրայ պաղ ջուր լեցնելով անեփ վիճակի բերել
խրտել օլ . — յուսախարուիլ . քունէ կէս արթննալ . «Ուլզում
խրտել օլտու» , կ'ըսուի .

խօշաֆ — չամիչէ եւ չորցած միրգերէ եփուած անուշ ապուր .

խօշիկ — թեթեւ , թեթեւսուիկ կերպով (խօսիլ կամ խնդալ) .

խօսքը պարի — խօսքը բարի .

խօս խօս (կէզմէք) — հոս հոս ? չըջիլ .

Մ .

ծախելէտի — ծախեց .

ծակաչ — չտես . անկուշտ , անյազ . թրք . կէօզիւ տէլիֆ .

Մաղիկ — իզական յատուկ անուն .

ծանտր — ծանր .

ծափիկ — . . .

ծխել (խունկ) — . . .

ծոմ — . . .

ծուխ — քահանային այցելելու տուները .

ծունկ — . . .

Ման . — Այս բոլոր բառերը սովորաբար ծ-ի տեղ գ-ով կը հնչուին :

Կ .

Կա՛ազ — Կազանդ , տարւոյն առաջին օրը .

Կա՛անտոս — Կազանդոց , տարւոյն վերջին օրը .

Կազազ — դազազ .

Կազան — դազան .

Կազոսիկ — կայծոսիկ , փոքրիկ կարմիր պալար՝ մորթի վրայ .

Կաթաղկոս — Կաթողիկոս .

Կաթոլիկ — Հռոմէական .

Կալ , կէլ — դալ .

Կախելէմէք — կախել .

կախերես — երեսը կախած .
 կակաղել օլ . — ինչ խօսելիքը չզրտնալ .
 կաճէր (դաճէր) դալմազ — դաճած մնալ .
 կամսուկ — կամացուկ . կամսուկ սատանայ — վարպետորդի .
 կամքընը կատարել էթ . — կամքը կատարել .
 կանկատ — գանդատ .
 կանոն — . . .
 կաչառք — . . .
 կապ , կապեր — օրօրոցին կապերը՝ խանձարուերին վրայէն .
 կապալ — . . .
 կապոս — կապոց (զղուած բամպակի) .
 կառավել էթ . — կառավարել .
 կառավարիչ — դպրոցական պաշտօնեայ , որ աշակերտներու լուռ մնալուն կը հսկէ .
 կատարել էթ . — կատարել .
 կարգ — եկեղ . արարողութիւն կամ աստիճան .
 կարգընը կատարել էթ . — արարողութիւնը կատարել .
 կարգասող — կարգացող , դպրոցական .
 կարի — գարի , գարիի հաց .
 կարիկ — դարիկ , աչքի պալար . թրք . արփաքրգ .
 կար-կարողութիւն — բարեմաղթութիւն մը . «վրաս կար-կարողութիւն չմնաց» , ասացուածք մը .
 կարմիր — 1) սուտ . կարմիր չիրթմէք — սուտ խօսիլ .
 2) դրամ , ոսկի .
 կարմրուկ — ոսկի դրամ .
 կարչելի — գարչելի .
 կարո՞ութիւն — կարողութիւն .
 կարպետ — կապերտ .
 կարօտունու ալմադ — կարօտը առնել .
 կափանլամազ — խափանել .
 կեզման — գերեզման .
 կեղզաւոր — կեղծաւոր .
 կենդանութուն — կենդանութիւն .
 կերխում — կերուխում , խնջոյք . կերխում աթմազ — օղի խմել
 կզզի — կծծի .
 կզկտել օլ . — կծկտիլ .
 կզմբտել էթ . — կսմբթել .
 կէզ — ջուլհակի դործիք մը՝ թելերը բաժնելու .
 կէմ (թախթասը) — կամնասայլ .
 կէնճ ու կէնէչ — երիտասարդ եւ կանաչ (դալար) հասակի մէջ .

- կէնէչ — կանաչ. ոսկերիչներու կողմէն դործածուած բաղադրութիւն մը՝ անուշադրէ, աղէ եւ խրտատ քաշըէ .
- կէշ — գէշ . կէշ մարդ — գէշ մարդ .
- կէս — ...
- կէսկէսի — իսլամացած քրիստոնեայ .
- կերզման — գերեզման .
- կէրճիկ — ինքնահաւան (աղջիկ կամ կին) . կարծիք բառէն .
- կէրճիկէմէք — բան չհաւնիլ . ուէ գործի ձեռք երկնցնել չուզել .
- կէօճէկ — կոճակ , նոր դալարացած ցանք .
- կէօճիկ — կոճակ , 2 կամ 2½ մատնաչափ երկար ու ճկոյթ մատի հաստութեամբ տախտակ որով առէջքը կը բռնեն .
- կէօպիտ — կոպիտ .
- կըզ էթ . — խածնել (մանք) .
- կըզկապ — կուզկապ , խաղողի կոթունները , ողկոյղին անմարսելի թելերը .
- կըմըրսուկ — կամացուկ , դանդաղ դործող որ չի կրնար երես ճերմկցնել . երբեմն ալ կըմսուկ բառը կը դործածուի .
- կիլկիլ — կորեկի տեսակ մը .
- կիտոր — կտոր , դրամ .
- կիրա՛ա — կիրակի .
- կիրա՛ամուտ , կիրամտի — կիրակնամուտ , կիրակիի նախորդ երեկոյ .
- կիւլտիւր կիւլտիւր — գլտոր , գլտոր .
- կիւտիւք — կոտակ , կարճահասակ .
- կլեռ — առնանդամ .
- կլոխ — գլուխ .
- կլոր — 1) քիւֆթէ , 2) դրամ .
- կկզել էթ . — կկուզ նստիլ . թրք . պաղտաշ գուրմագ .
- կկզտիլ օլ . — կկզել .
- կճատ — չարածճի պզտիկ .
- կմ կմ լամազ — կմ կմ ալ .
- կնդակ — կունտ , ճաղատ .
- կնդոս — ծածուկ տեղ պահուած դրամ , ծրարուած . կոնդոս . կնիկ մարդ , կնիկ տանել — կնամարդի , Մարաչցիք կ'ըսեն , «կնակ վարդան» .
- կնունք — մկրտութիւն՝ դրոշմով մխասին .
- կնունք օլ . — մկրտուել .
- կնքահայր — ...
- կոկով — առնանդամ (ամորճիկ) .
- կողնելլէմէք , կողք էթ . — գողնալ .

կողսպիա — կողոպուտ, մեռելի դոյքէն թաղող քահանային
 դրկուած մասը .
 կոյս — ...
 կոնդել — կոնծել, ճնկել, օղի եւն . խմել .
 կոնտակ — կոնդակ . կոնտակ գատար — անվերջանալի .
 կոչնակ — կոչնակ՝ եկեղեցւոյ .
 կոչտ — ...
 կոչ ընել — ծեծել . ծեծ ուտել .
 կոսպիա — ...
 կուռում կոչում — գոռում գոչում .
 կոս գալմալ — գոց մնալ . պապանձիլ .
 կորել կործանել էթ . — կործանել ու կորստեան մատնել .
 կորեկ — կորեակ . թրք . տարը .
 կորկոս — ծեծած ու ազացուած ցորենէ ապուրցու .
 կութմալ — կթել, խաղին մէջ շահիլ . թրք . ութմալ .
 կուկուսի — տատրակ . (կկու թռչունին անունէն առնուած) .
 կունտ — գունդ . կունտ կլոխ — տաճիկ . կունտօղլան —
 Մահմետ .
 կունտուկրակ — վառվռուն .
 կունտուկուտուրում — անզապելի .
 կուտ — 1) պտուղին կուտը . թրք . չէֆիրտէֆ . 2) խելք .
 3) դրամ .
 կուտու պակաս — անխելք .
 կուիւ — ...
 կուիել էթ . — ծեծել .
 կամ թել, կամ կել էթ . — կամ իթ դարնել, կամ թել .
 կտոր — դրամ .
 կտոր բրդուճ օլ . — ջարդուիլ, կտորտուիլ .
 կարել օլ . — կարուիլ .
 կարտում — կարտոյ . ճիկէր կարտում — աղեխարչ .
 կրակ — ... «կրակ թափի գլխուղ» (անէծք մը) .
 կրգապան — կրծապան, կրծկալ, գոգնոց . թրք . տէօշիւֆ .
 կրգօն — կրծօն, կաշառք .
 կրող, կրօղ — մարդոց հողին առնող հրեշտակ կամ գեւ .
 կ'ըսուի՝ «կրողը տանի, կրող չալա (անէծք) . կրողըն
 պատառը — չափազանց ճարպիկ . կրողըն պատիճի (պա-
 տիճի (պատիժը) — դժոխքի աղէտ (մանուկ կամ մարդ) .
 կրողըն սըրթընա կիթ» . (անէծք) . Խարբերուցիներ եւ Տիգ-
 րանակերացիներ կ'ըսեն՝ «Գրողը տանի» :
 կրօնական — եկեղեցական .

- Հալաղել օլ. — հալածուիլ.
 Հալաւօշնէք — հալաւի օրհնութիւն.
 Հալիկ, հէլիկ — պատի շինուած քին մէջ զետեղուած փոքր քարեր.
 Հալլաղել օլ. — տ. հալաղել.
 Հալլել մաշիլ օլ. — հալիլ մաշիլ.
 Հակառ օլ. — հակառակիլ, դիմադրել, թշնամանալ.
 Հակաճառել — ընդդիմաբանել.
 Հաղորդութուն — հաղորդութիւն.
 Համ ընել — ուտել (մանկ. բառ).
 Համանք — համայնք.
 Համար — 1) դաս. 2) երգի տունը.
 Համբալամաղ — մէկը պաշտպանել, ի նպաստ խօսիլ. համբարնը չալմաղ — նոյն իմաստով. համբայ = պարսկ. հէմփայ (ընկեր).
 Համբառնալ օլ. — համբառնալ.
 Համբարսում — Համբարձում (տօն, եւ մարդու յատուկ անուն)
 Համբաւել էթ. — հռչակել.
 Համբերութուն — համբերութիւն.
 Համկիս — համկից, համկից, հողեհացէ, մեռելի հողւոյն համար եփուած եւ աղքատներուն բաշխուած կերակուրէ մասնակից եղող.
 Համմէ, համմիկ — ուտելիք (մանկ. բառ).
 Համմէ' — հրամմէ, հրամայէ.
 Համողել էթ. — համողել.
 Հայ աղղը — ...
 Հայի'ր — նայէ.
 Հայիր — թուղ.
 Հայհոյել էթ. — հայհոյել.
 Հայնոս — հայնոց, աղատութիւն.
 Հայնորդի — հայու որդի.
 Հայրապետ — ...
 Հանդստանալ օլ. — հանդէլի. 1) սիրտը տեղը նստիլ. 2) փիլաւին հանդէլիլ.
 Հանէկ, հանէք — հանաք, խօսք, կատակ.
 Հանըս — ջոջ մարդ.
 Հաննէ —
 Հաչել էթ. — հաչել. հաչել օլ. — նոյն.
 Հաս — հաց.

- հասակիլը — մեծահասակ .
 հասապուր — հացապուր .
 հատիկ — խաշած ցորեն , որու մէջը սովորաբար խաշած սի-
 սեռ , ընկոյզի միջուկ , նռան հատիկներ , կանեփ , շաքար ,
 եւն . խառնելով կ'ուտեն .
 հարեւլէմէք — ապուրին մէջը աղ զարնել .
 հարկ հարկինք — կոչունք , ի պատիւ խնջոյք .
 հարկան էթ . — հարկանել ի քնոյ , քունէն կէս արթնցնել .
 հարկան օլ . — քունէն կէս արթննալ .
 հարկօ'օր — հարկաւոր , պէտքարան .
 հարկօ'օրլանմաղ — 1) շատակեր ըլլալ , 2) բարկանալ .
 հարստ , հարսօ — 1) հարս . 2) խորթ մայր .
 հարս շնաՓորել — հարսը շնորհաւորել .
 հարսնսու , հարսումսու — հարսնցու .
 հարսնքոր — հարսնքոյր , հարսին հետ փետին տունը ընկերա-
 ցող կին կամ աղջիկ .
 հաւատամք — հաւատոյ հանդանակ՝ նիկիական .
 հաւատք — . . .
 հաւաքել էթ . — ժողովել .
 հաւեչ — կանաչ կամ կարմիր պղպեղ , տաքղեղ .
 հաւկիթ — 1) ձու . 2) պղտիկ մանուկ (անարգական բառ) .
 հաւքիտիլ օլ . — կորսուելիլ . հաւքիտիլ էթ . — ժողովել .
 հա'օրդութիւն — հաղորդութիւն .
 հեղալ — հեծեալ (մանկական խաղ մը) . «հեղալըմ» , կը նշա-
 նակէ «խաղը ես պիտի սկսիմ» .
 հեթան — հեթանոս , տաճիկ .
 հելլել մաշիլ — տ . հալիլ մաշիլ .
 հեճուկ —
 հերկ էթ . — հերկել , արտը պատրաստել ցանքի համար .
 հէզէն — հեծան , հաստ գերան .
 հէնկ — հարկինք , խնջոյք , ուրախութեան հաւաքոյթ .
 հէվէնկ — խաղող՝ ձմեռուան պահելու համար կախուած .
 հէտէր օլ . — խաթարուելիլ , աւրուելիլ , փճանալ .
 հէտիկ — 1) տ . հատիկ . 2) տ . էտիկ .
 հէրիսէ — հերիսայ .
 հէրկիղ — հրկէղ . «հէրկիղինէ կիտէսին» = այրիս (անէծք մը) .
 հէրմէ հէտէր — բոլորովին աւրուած , փճացած .
 հէք — հսկայ , վիթխարի մարդ .
 հէօնկիւլմէճ — հեծելախաղ , մանուկներու խաղ մը՝ շարժական
 գերանի մը երկու ծայրը նստած . անդ . սի-սօ .
 հէօնկիւր հէօնկիւր — հոնգուր հոնգուր (լալ) .

- հէօնտիւ պապա — երեւակայական հրէշ՝ որու յիշումով մա-
 նուկները կը վախցնեն. թերեւս հիմտի (հնդիկ) բառէն.
 հէօտիկ — խոտիկ, անհեթեթ, տգեղ. անվարժ եւ օտարոտի.
 հըտըւել —
 հիմ — հիմն, հիմք.
 հինմաշ — հին ու մաշած.
 հին օղլու — հին աղուէս, վարպետորդի. հի^օն թէ հէն բառէն.
 հին օրէք — հին օրէնք, անցեալ պատմութեան սկսած տեղը.
 հնազանդ — ...
 հոզկատուն — հոգետուն.
 հոզըտաս օլ. — մահամերձին հոգեդարձ ըլլալը.
 հոզդոսճու — մեռելներուն համար հոգևոց ըսող՝ տունէ տուն
 պատելով եւ իր փորը կշտացնելով.
 հոզելոս — հոգելոյս.
 հոզը — հոզի. հոզկօ — (ի) հոզույ, հոզիի, հոզիէ.
 հոզսուզ — անհոզ.
 հոպանը — խոպան բառէն, վայրենի, անկիրթ. թրք. եապանի.
 հոռոմ — յունական. հոռոմ թութ — թութի տեսակ մը.
 հոռոմ հատիկ — կէս խաշած ցորեն, հում հատիկ.
 հուղ — այլիին մէջ շինուած փոքրիկ (առժամեայ) հիւղ.
 հունկ — խունկ.
 հունկաման — խնկաման.
 հունկ ու մոմ զխել էթ. — խունկ ծխել եւ մոմ վառել.
 հուր ու կրակ — (անէծք մը).
 հոփ հոփ — հոպպա երթալ, մանկան պտոյտի տարուիլը՝
 գրկի մէջ.
 հսկայ — ...
 հրաժարիմք — ...
 հրամանք — ... հրամանքընը կատարել էթ. — հրամանը
 (կամքը) կատարել.
 հրաշք — ...
 հրեղէն — ...
 հրեշտակ — ...
 հրէշ — քաջ, երբեմն ալ չար իմաստով.
 հօրու մօրունա կիթմէք (անէծքի խօսք — մեռնիլ եւ մեռած
 հօրն ու մօրը միանալ).
 հօրքիր — հօրաքոյր.

2.

ճող — թրք. սըրըգ.

Ծան. — Անթէպցիք սովորաբար ձ դիրով գրուած բառերը ս-ով կը հնչեն:

Ղ.

- զասնակ — նորածին մանկան կղկղանք.
 զազատոս — կազանդոս.
 զանդրիլ օլ. — խանկրտիլ.
 զանճալօղ — գերեզմանէն ելած մեռել, ուրուական.
 զէրիմ — խրամ, փոս, գերեզման. «ճանրնա զէրիմ օլա»,
 (անէծք մը).
 զուրիս — թուխս, վառեակ հանելու համար հաւկիթներուն
 վրայ նստող հաւ. զուրիսա օթուրմազ (եաթմազ) — թուխս
 նստիլ.
 զօղ — կոզ, ընկոյզ.

Ճ.

- ճաղ — 1) գուլպայ հիւսելու ասեղ, թրք. իյ, գըրիս. 2) մանու-
 սայապործի գործիք, որ երկաթէ հորիզոնական եւ զուգա-
 հեռական թելերով կը շինուի վրան մասուերաներ անցունե-
 լով, տիրէղին քաշելու համար.
 ճաճըզ — ժածիկ, սխտորախառն մածունով եւ եփուած կամ
 թարմ կանաչեղէնով պատրաստուած կերակուր.
 ճամ — ժամ, եկեղեցի.
 ճամկոս — 1) ժամկոչ. 2) աղօթարան, արշալոյսի ժամանակը.
 ճանճոր — ճանչւոր, ծանօթ.
 ճառ — խօսք, քարոզ.
 ճառագել էթ. — ճառագայթել.
 ճառանդընը ալ. — ժառանգըր առնել. ճառանդընը ալմատը —
 մուրաղին չհասաւ, յուսախաբ եղաւ.
 ճատը (գարը) — ջատուք.
 ճարայ — ձէթ լեցնելու կարաս. թրք. ֆիւփ, ֆէրէ.
 ճարելլէմէք — ճարել, հայթայթել.
 ճարընա պազմազ — ճառը նայիլ.
 ճգնաւոր — ...
 ճգնել օլ. — ճգնիլ, առանձին նստիլ.
 ճեղ, ճըղ — ճիւղ, պորտ, ազգահամար.
 ճեճ — ծեծ. «խարմանը ճեճ էթաիմ» = կալը ծեծեցի.
 ճենճ — ճենճեր, միսի հոտ. թրք. գիֆիր.
 ճենճոտ — ճենճերոտ, ճարպով ապտտուած.
 ճերմակ — 1) մէճիտ գրամ. 2) անհաւատ (մարդ).
 ճերմակ ջուր — օղի.
 ճէնկեաոր — ժանդառ, պղինձին կանաչ ժանդին գոյնով.
 ճէրճէր — կամնասայլ՝ երկաթէ սղոցածեւ անիւներով.
 ճըղ — կրակ (մանկ. բառ).

ճրգղըղիկ — լալկան , ճրգճրգ լացի ճայն հանող , ճգացող .
 ճրղալ ճրղալ — ճիւղաւոր .
 ճրղընը սայմալ — ճիւղահամար ընել .
 ճիյէրկտրուկ — սիրտ կոտրող . սիրտը կոտրտուած . ճիյէր
 կտրտում .
 ճինիվիդ — ճենովացի . լաւ վարպետ . ճարպիկ մարդ .
 ճիվիլ ճիվիլ — ճիւ ճիւ (թռչունի կամ երախայի ճայն) .
 ճիրճիրան իչլի (քիւֆթէ) — ճոճոան , ճոճոացող , մէջը ճարպ
 դրուած ու եփուած (քիւֆթէ) .
 ճիւլհա , ճուլհա — ջուլհակ , ոստայնանկ .
 ճղճղել օլ . — (սիրտը) կտոր կտոր ըլլալ .
 ճմրթեկէմէք — ճմրթկել , ճեռքի մէջ տրորել .
 ճնսատակ — շանսատակ .
 ճշմարիտ — . . .
 ճոռ — խօսք , խօսակցութիւն , հանէք .
 ճոռլաշմալ — խօսակցիլ՝ բարձրածայն ու բաղմութեամբ .
 ճոռոմապան — ճոռոմաբան , շատախօս .
 ճորճորալ օլ . — շարժկլտալ .
 ճուր — ջուր . ճուրումուդ քէսիլտի — անկար մնացինք .
 ճուրուն — բաղնիքի մէջ քարէ աւաղանիկ , ուր ծորակէն տաք
 ջուր կը լեցուի , հայերէն գուռ(ն) բառէն , զոր Արարկիր-
 ցիք կը գործածեն .
 ճպլտամալ — ճպլտալ .
 ճոզալ — ճոզած , վախ , նիհար .
 ճոմուռ — ճմուռ , հալած իւղի մէջ հաց բրդելով եւ ոռւայ
 խառնելով շինուած կերակուր մը .
 ճոպեկէմէք — չորս կողմ երթալ դալ եւ աղտոտել .
 ճոպոտ — ճպոտ , բիժ ունեցող (աչք) .
 ճտոլանմալ — բարկանալ , առնուիլ , վշտանալ .

Մ .

մա՛աճիկ — ոչխար , գառնուկ , այծ , ուլ (մանկ . բառ) .
 մազկլտղ , մազմալոս , մազմոլոս , մազմալող — մազերու կա-
 պոց , մազի փունջ՝ սլլուած , մազ հիւսելու տակն գործա-
 ծուած մանեակ , արծաթեղէն դարդեր , եւն . :
 մազուն — մածուն . մազունը հալամալ — կուսութիւնը պրղ-
 ծուած ըլլալ .
 մաթիլ — փոքրիկ ոջիլցու , նոր կենդանացող ոջիլ . թրք . սիրֆէ
 մալէղ — 1) բահրած ալիւրով ու ջուրով սպտրաստուած ա-
 պուր մը . 2) շատ եփուած ու համբ փախած կերակուր
 (փիլաւ , տօլմա , եւն .) .

- մահմետական, մահմետականք — տաճիկ, տաճիկներ .
- մահրայ — այդիէն խաղող փոխադրելու յատուկ փայտէ սընտուկ . (Մարաշցիք մահրայ բառը չեն գիտեր, բայց Անթէպցոց հէօնիւսիւ կոչած խաղողը «մահրապաշը» կ'անւանեն :)
- մաղ — առաստաղին որոշ մէկ բաժանումը . մաղը հին տուներու ընդարձակութեան չափն էր, որով կ'ըսուէր թէ այսինչ տունը երեք, չորս, հինգ կամ աւելի մաղ չէնք է :
- մաղպէր — մանուսայագործի գլանը՝ Յ ոտնաչափ երկայնութեամբ եւ բազուկի մը հաստութեամբ . Ակնեցիք մաղպար կ'ըսեն :
- մամա — 1) մամ, մեծ մայրիկ . 2) դայեակ .
- մայիլ օլ ., մայնիլ օլ . — զմայլիլ, հմայուիլ .
- մայիս — եղան թարմ թրիք, զոր կը գործածեն նոր հիւսուած կտաւը գասար ընելու համար . (գործողութիւնը սովորաբար Մայիս ամսուան մէջ կը կատարուի) .
- մայր — քացախին հաստցած մրուրը .
- մանանայ — ...
- մանգաֆայ — 1) հաստ գլուխ մարդ . 2) անիմաստ, ապուշի խօսք .
- մանիճ, մանիչ — ջահրակին թելը դարձնելու յատուկ շարժուն փոքրիկ գլանածեւ կոթը՝ զոր ձեռքով կը բռնեն .
- մանկիդ — դրամ . թրք . մանկըր բառէն ազաւաղուած .
- մանուկընը աղլամագ — իր անձնական ցաւը պատմել .
- մանուշակ — մանիշակ .
- մանտր — մանր .
- մաշ — լուրիայի մանր ու կանաչ տեսակ մը, որմէ չօրպա կ'եփեն կամ փէյագ կը շինեն . թրք . պիզէլիա .
- մաշարայ — բանջարանոցի ածու .
- մաշել օլ . — մաշիլ .
- մառ կէչմէք — մոռնալ .
- մաս — Ս . Հաղորդութեան նշխարին հետ օրհնուած հաց .
- մասըրա, մասուրայ — դարտակ՝ որուն վրայ աւէջք կամ թեզան ըլլալու՝ խաչած մանած փաթթուած է . «խաչըլ կամ մասըրա սարմագ» գործն է խաչըլնը գործաւորին, որ սովորաբար կին կամ մանուկ կ'ըլլայ .
- մասնակիս — մասնակից .
- մասնուել օլ . — մասնակցիլ .
- մասունք — սրբոց նշխար .
- մաստասեղ — խոշոր ասեղ .
- մատղաշ — պզտիկ ու թարմ .

- մատմոս — տ . մատնոս .
- մատներ — տեսակ մը խմորեղէն .
- մաանի — մատանի . թրք . եիւզիւք .
- մաանիչ — մաանող , կառավարական լրտես .
- մատնոս — մատնոց , թրք . տիքիչ եիւզիւյիւ .
- մարզարէ — . . .
- մարդ էկաւ — փոխարեւրական ասացուած՝ Հայը ազատելու համար Եւրոպական միջամտութիւն կ'ըլլայ՝ իմաստով .
- մարդ մարդասան — սեւէ անհատ մարդ .
- մարդավալ — սուտ խոստում . մարդավայել բառէ՞ն .
- մարել օլ . — մարիլ , նուազիլ . թրք . պայըլմագ .
- մարմինի — մեծահասակ , թիկնեղ .
- մարսական — «մարտողութիւնդ լաւ ըլլայ» իմաստով բարեմաղթութիւն մը՝ սեզանէն ելլելու ատեն .
- մեղաւոր — մեծաւոր , վանահայր առաջնորդ .
- մեղպաք — մեծ պահք .
- մեթիթ —
- մեղա՛յ Աստուղոյ (Աստուծոյ) — երգման ձեւ մը՝ ուրանալու մտքով .
- մեղաւոր — . . .
- մեղօք — չհաս կամ ճիւղահամարի օրէնքի հակառակ ամուսնացող .
- մենդ աղա — մենծ աղա .
- մենդաւոր — տ . մեղաւոր .
- մեռելոս , մեռլոս — մեռելոց .
- մեռոն — միւռոն .
- մեռոնլաթ , մէռոնլաթ , մեռոննաթ — միւռոնի լաթ .
- մղեղ մղեղ օլ . — մարմինը փուշ փուշ ըլլալ , ասղնտիլ .
- Մէլէտ — Տեառքնդառաջ , Տերընտաս .
- Մէնթիվառ — Համբարձման տօն , վիճակի օր . դուցէ վարդավառ բառին սխալմամբ հոս փոխադրութիւնն է .
- Մէջիկ — Միջինք .
- մէտղէչ — տ . մատղաչ .
- մէր — մայր .
- մէրթէք — մարդակ , մեծ գերան .
- մէքիք — մաքսք , կկոց . հայ . մակոյկ բառն է հաւանօրէն .
- մըզղանմագ — կէս քուն կէս արթուն կծկուիլ , սմքիլ .
- մը՛ըրտութուն — մկրտութիւն .
- մըշ մըշ , մըշըլ մըշըլ , մըշըր մըշըր (ույումագ) — մուշ մուշ , մշիկ մշիկ , խաղաղ (քնանալ) .
- մըթել , միթիլ — վերմակ կամ խշտիկ սրուն երես անցուած չէ , կոշտ աստառով մնացած անկողին .

- միամիտ — անկեղծ, պարզամիտ .
- մինինիկ — պարտիկ, փոքրիկ (մանուկ) .
- Միջինք — . . .
- միւռոն — . . .
- միւռոնլաթ — տ . մեռոնլաթ .
- միսակ —
- մկրտել էթ — մկրտել .
- մզմզել օլ . — մտտանջ ըլլալ .
- մոմլաթ — հալած մոմի մէջ թաթխուած կտաւ .
թրք . մուշամմա .
- մող մող — խենթի պէս շարժող .
- մոնոզոն — ճղնաւոր .
- մորթելլէմէք, մորթել էթ . — սպաննել, մեռցնել .
- մորթելլէնմէք — սպաննուիլ, մեռցուիլ .
- մուխ — ծուխ .
- մումուրխան, մումուրղան — մոմ-նահա՞ն . մեղրամոմով ու
ձէթով եւ քիչ մը քափուրով պատրաստուած բաղադրու-
թիւն մը, որ իրր օծանելիի դարման կը դործածուի ձեռքի
կամ սաքի ցրտահար ճեղքուած քներուն համար .
- մումպար — 1) փեսային քով մոմ բռնող, որ սաղտրնէն
տարբեր է . 2) ոչխարի կամ այծի փափուկ աղիքէն պատ-
րաստուած երչիկաձեւ կերակուր մը՝ որ կը պատրաս-
տուի տօլմայի պէս .
- մունճ օլ . — մունջ, համր ըլլալ . լուռ կենալ .
- մսել օլ . — լաթի մը այրելու մօտ դեղնած վիճակի դալը,
խանձիլ .
- մամալ էթ . — մամտալ .
- մրեղ — փոքրիկ ոջիլ .
- մրիմ — մուր քսեմ . «մրիմ պաշընա . մրիմ եիւղիւնէ» .
(նախատինք) .
- մրթիկ — քիթ . երես . «մրթիկինի կախելլէտի, աստը» —
տխրեցաւ .
- մրկատ — մկրատ .
- մօրիկ — մօրուք . մօրիկ սրբել — կեղծաւորել . մօրիկինէ
խընտէլլէմէք — մօրուքին խնդալ, շողոքորթել, կեղծա-
ւորել .
- մօրքիր — մօրաքոյր .

Յ .

- յանկարգա՛սս փորսանք — յանկարծահաս փորձանք .
- յաջողութիւն — . . .

Յասմաւուրք — Յայսմաւուրք. Յասմաւուրք դատար — չափազանց երկար, անվերջանալի.

յատուկ յատուկ (խօսիլ) — սրուչ եւ հասկնալի.

յարգ — պատիւ.

Յիմար Իմաստուն (առակ) — Տասն Կուսանայ.

յի՛չ — քեզի կ'ըսեմ. (ուշադրութիւն դրաւելու ձայնարկութիւն մը).

յիշատակ — ...

յիշել էթ. — յիշել.

Ծան — Սկզբնապիւր յ-ն կա'մ բնաւ չ'արտասանուիր, եւ կա'մ հ-ի պէս կը հնչուի.

Ն.

նազար — աչք. նազար տէյմիշ — չար աչք դպեր է.

նազլը — նազելի.

նախատօնակ — ...

նախըր — նախիր. նախըրճը — նախրապան, խաչնարած.

նահատակ — ...

Նարեկ — ծանօթ աղօթագիրքը.

նարօտ — ...

նզովել էթ. — նզովել, անիծել.

նզովք — անէծք. նզովից արմատ — անիծեալ.

նէղիկ — նազուկ կամ կարժառ, ջուլհակի դործիք՝ որու վրայ կարժը (քէլէպ) կ'անցունեն, թելը մասուրայ փաթթելու համար.

նէննիկ — քուն եղիր (երախային կ'ըսուի). նէննիկ էթ. — քնանալ (մանկ. բառ).

նէրկիզ — նարգէս ծաղիկը.

նըմըր — կարժ, թրք. քէլէպ.

նիշէ — նշայ, թրջած ցորենի հիւթ՝ չորցուած.

նիվիկ — 1) նուիկ բոյսը. թրք. սիւլիւֆիլ փանեար. 2) Ս. Ծննդեան խթման զիշերին մասնաւոր ուտեստ մը՝ իւզի մէջ տապկուած բանջարէ.

նչան — 1) սեւէ նչան. 2) հարսնցուի եւ փեսացուի միջեւ նչանտուքի արարողութիւնը.

նչզար — նշխար.

նստարան — ...

Շ.

չալ — ցիսի, որ կը դործածուի կա'մ իբր դօտի եւ կա'մ իբր կանանց զլխի ծածկոց՝ փողոցի մէջ.

չալլազ —

շալվար — անդրավարտիք . կ'ըսուի նաեւ շինթիյան .
 շահատրանք — դործ մը երկարաձգել .
 շահրայ — որաներու բեռ զոր ձին կամ ուղտը կալատեղին
 կը կրէ .
 շաղախ — . . .
 շաներես — երեսը շան պէս .
 շանլահոտ — շան ձագ .
 շանքարոզ — շան քարոզ , պարսպ խօսք .
 շապիկ — եկեղ . զգեստ մը .
 շատախօս — . . .
 շատրուան — աւագան , որու մէջտեղէն ջուրը վեր կը ցայտէ .
 շարա'ան , շիրա'ան — շարական .
 շափշափ — շաղփաղփ , շփացած , ջլթիկ (դէվդէկ) կին .
 շերպիկ — աչքի աղտը .
 շէլէկ — շալակ , կոնակի կամ ուտի վրայ կըրուած բեռ .
 շէն — գուարթ , շէնչող . շէն օլտսըն — շէն մ'նաս .
 շէնիֆօր — տ . շնֆօր .
 շէնքլի շնորքու — շէնքով շնորհքով .
 շըլլըխը — շըրխտի , աներես , ջլթիկ .
 շըլլըրդ — բլշոտ . բլշակնած մարդ .
 շըրշըր — ջուրի ձայն .
 շըրոտ — դեւ մը . երբոր մէկը ունեւիրով կրակը շատ խառնելու
 բլլայ , կ'ըսեն որ շխառնէ , որպէսզի «շըրոտ իշէմիշ» շըլ-
 լայ եւ կրակը չմարի .
 շիլ — աչքը ծուռ . թրք . շաշը .
 շիլթէ — պարկ . թրք . քէլիս չուվալ .
 շիշէկ — շշակ . մէկ տարեկան դառնուկ .
 շիրիկ — շուշմայի (սուսամ) կամ կնճիթի (քիւնճիւ) իւղ ,
 ձէթի պէս .
 շիփել էթ . — տ . շիփել .
 շիմեյ էթ . — սումսուգ զարնել , բոունցքով ծեծել .
 շնթուկել օլ . — շան պէս պառկիլ՝ քնանալ կամ սատկիլ .
 շնորք — շնորհք .
 շնֆօր — շնորհաւոր .
 շնֆօրլամազ — շնորհաւորել .
 շոշորթ — նշմարանք . թարթափում , ցաւած կամ տկար աչքով
 ճիւղ բնել տեսնելու .
 շոշորթլամազ — շոշորթել , նշմարել , կոահել .
 շոպառ օլ . —
 շոռուլ շոռուլ — առատօրէն վազող ջուրի հանած ձայնին պէս .
 շոր — ճառ , խօսակցութիւն .

շորապ, շորաղ — աղի համ ունեցող (ջուր) .
 շուպ շուպ էթ . — ասեղով մատը ծակծկել (մանկ. բառ) .
 շուէյտիզ, շիւէյտիզ — մսի ջուրի մէջ եփուած թարմ ու կա-
 նաչ սոխով ու սխտորով եւ մածուկով պատրաստուած
 կերակուր .
 շուլլալ — կարի խոշոր մէկ տեսակը .
 շուլլալլամազ — շուլլել, խոշոր կարել .
 շուղառ, շոլառ — իբր շողհար, ամառը քրտինքէն մորթին
 քրքրուին ու կարմրիլը, արեւահարութիւն .
 շուղուկ — սղտիկ կրակարան՝ սանով ապուր եփելու .
 շուն — ... շունչանորդի — ... ,
 շուուք, շուաք — շիւ, շընուկ, խաղողի եւ նման բաներու խմո-
 բումէն յետոյ եւ հեղուկին քամուելէն վերջը մնացած մասը
 շրեփ — շերեփ .
 շրթքիլէնմէք — 1) շնթրկիլ . 2) անկոչ եւ անհրաւէր դալ ու
 նստիլ .
 շրփընթը շրբար — աներես կին .
 շփասազ — շփացած, երես ելած .
 շփել էթ . — շփել . թրք . ֆէսէլէմէֆ .
 շփոս — շփոց բաղնիքի . թրք . համամ ֆէսէսի .
 շփպանել օլ . — շփանալ .

Ո .

ողջում — ողջոյն . ողջումլամազ — ողջունել .
 ո՛որմութիւն — ողորմութիւն .
 ոջիլ — ...
 ոռ — նստոյ տեղի .
 ոտնլուայ, ոտնվլայ — ծանօթ եկեղեցական արարողութիւն .
 որթուտ, օրթուտ — որթերուն յօտուած նետուած սստերը
 որոնք իբր վառելիք կը գործածուին .
 ուխտ — ... ուխտըն պարի — ուխտդ բարի (ըլլայ) .
 ումպոս — ումպ, ջուր ըմպել (մանկ. ոճ) .
 Ունինք — Յինունք .
 ուչղուր — վարտիքի խոնջան .
 ուռ — ուռեցք .
 ուռզան — 1) ուռկան . 2) ջահրակին անիւր դարձնելու համար
 հաստկեկ դերձան .
 ուտելիք — կերակուր . ուտելլեմէք — ուտել .
 ուտիք — պահք չեղող օր կամ կերակուր .
 ուրախութիւն — ...
 ուրանել էթ . — ուրանալ .
 ուրվայ — բարակ հաց (լուաչ) բանալու ատեն գործածուած
 ալիւր, որպէսզի խմորը բացուի առանց կպչելու .

- չամիչ — չորցուած խաղող .
 չանթիկ — պայուսակ . թրք . չէնթէ .
 չանքարող — տ . չանքարող .
 չար — դէշ , ոչ սուրբ . չար սաաթ — բախտաւոր չեղող ժամ .
 չարագորդ — չարագործ .
 չարածիճի — չարածճի .
 չարել էթ . — զչարիլ , թչնամական աչքով նայիլ .
 չարելլէմէք — նախանձիլ .
 չարէ — ճար .
 չարը խափանելլէմէք — չարիքը խափանել , վտանգ մը արգիլել կամ վէճ մը մէջտեղէն վերցնել .
 չարլամազ — զչարիլ , նախանձիլ .
 չարչարանք — տանջանք , յողնութիւն .
 չարչարել , չարչրկել — . . .
 չափ — քարակոփներու անկիւնաչափը . որմնադիրներու գործիք մը քարերուն լայնքը չափելու համար .
 չափելլէմէք — չափել . փողոցները դատարկապորտ պատիլ .
 չէզոք — . . .
 չէօկէն , չէօյէն — ճոկան
 չէօրէք — չորեկ հաց , աչտուճ հաց . թրք . սիւխտ .
 չէօրթիւք , չէօրտիւք — վայրի խոտ մը հոտաւէտ՝ որով խաղողին աւիչը կը քամեն . վառելիք ալ կ'ըլլայ .
 չըրա — ճրագ . թրք . չըրադ
 չիլէ — 1) կարժառին (ֆէլէպ) մէկ շերտը . մանածի փոքր խուրճ մը . 2) չիլայ , չարչարանք .
 չիլէկ — ելակ (պտուղ մը) .
 չիլիտ — բամպակին կուտը , կորիզը .
 չիլիտլի — կուտը չհանուած բամպակ , որ խշուայէն կը քաշուի չինթիյան — կապոյտ կտաւէ անդրավարտիք .
 չիպիկ — ծափիկ .
 չիբ — չորցած ծիրան կամ սալոր .
 չիբթիք — ճիւ , խաղողի ողկուղիկ .
 չիբիշ — չրէզ .
 չիբչիբ — բամպակին կուտը դատելու համար անուաւոր գործիք մը .
 չոռ — հարբուխ .
 չոր միս — 1) ապուխտ . 2) նիհար , տխեղծ մարդ .
 չոր միս օլ . — չորնալ . չորտել օլմալ՝ ալ կ'ըսուի .
 չորչորլամազ — զիմացի տնկուած քարը նշան առնելով , քարով գարնելու խաղ .
 չքաւորլուզ — աղքատութիւն .

- պա՛ած — բաղարջ .
- պազում — բազում . կ'ըսուի՝ ժողովուրդ պազում .
- պակաս — (խելքը) պակաս , յիմար .
- պակաս օլ . — պակսիլ , մեռնիլ .
- պահպանիչ — . . . կ'ըսուի՝ պահպանիչ օգուժազ .
- պաղնիք — բաղնիք .
- պամպակ — բամբակ . պամպակ պերան — թոյլ բերան .
- պամպակ մօրուք — կակուղ մարդ .
- պամպասանք — բամբասանք .
- պաշտել էթ . — չափազանց սիրել .
- պաչ , պաչիկ — պազ , պազիկ , համբոյր . պաչ էթ . — համբուրել (մանկ . բառ) .
- պապանսիլ օլ . — պապանճիլ .
- պապանսում Ձաքարիայի — մուշ , անխօս վիճակ .
- պառկելէմէք — պառկիլ , քնանալ .
- պաստըզ — պաստեղ , որ Անթէպի մէջ խաղողի աւելչով կը պատրաստուի . պաստըզ եւ սուճուզ ամենակարեւոր շիրէներն են . քուք պաստըզը եւ չիք պաստըզը ալ կ'ըլլայ .
- պատ վէրմէք — պատ տալ , պատի պէս բարձրացնել , 1) քէօֆքէին համար կ'ըսուի , որ դործողութիւնը մատը կամ ձեռքը շաղուածին մէջը խօթելով ու դարձնելով կ'ըլլայ . 2) նոյնը՝ ուրիշ կաւէ շինուած անօթին համար , ձեռքով ըլլայ թէ բրուտի անիւին վրայ .
- պատառ — կտոր , մաս .
- պատարազ — . . .
- պատէնք — պատանք .
- պատը պատաշըզ — դուռ դրացի .
- պատիճ — 1) պատիճ . 2) մեղուին խայթոցը .
- պատիւ — 1) յարգանք . 2) հարկինք , կոչունք .
- պատուելի — հին փորձառու վարժապետներուն տրուած տիպար մը , որ վերջէն Հայ Աւետարանականաց հոգեւոր պաշտօնեաներուն յատկացուած է .
- պատուկար էթ . — ձեւուած կտաւին կամ կերպասին երկու դիմացի եզրերն իրարու բերել միացնել .
- պար — խմորուած հեղուկի երեսը դոյացած մաշկանման ճերմակ խաւը . կ'ըսուի՝ պար թութմազ .
- պարան — այգիին մէջ որթատունկերու հաւասար հեռաւորութեամբ դուզահեռական շարքը , որ տնկելու ատեն որոշ երկայնութեամբ պարանով մը չափուելէն առած է անունը .

պարապ կլոխ — պարապ գլուխ .
 պարզեւել էյլէոին — թող պարզեւէ , շնորհէ .
 պարեխօս — բարեխօս .
 պարեկամ — բարեկամ .
 պարզանք — պարծանք .
 պարզենալ , պարզանել օլ . — պարծենալ .
 պարթըլ — կաշառք .
 պարթըլ — գրան շէմի վարի քարը , թերեւս պատնէշ բառէն .
 պարի — բարի .
 պարլանմադ — տ . պար թուլմադ .
 պարլոս — բարի լոյս .
 պարկենտաք — բարեկենդան .
 պարկենք , պարկիտ — պատկեր .
 պարկո՛ւն — բարի իրիկուն .
 պարո՛վ , պարո՛վ սես — բարո՛վ , բարեւ ձեզ .
 պարտապանաս (պարտապանաց) — չափազանց մեծ եւ ծանր .
 պարտկէլլէմէք — պարտկել , վրան դոցել , ծածկել .
 պաք — պահք . պաք թուլթմաք — պահք պահել .
 պերան — 1) բերան . 2) դոց սորվուած բան , արտասանութիւն .
 պերան օլ . — ի բերան ուսանիլ , դոց սորվիլ .
 պերանաչատ — շատախօս .
 պերանվլայ — բերանլուայ .
 պզտիկ — փոքրիկ . մանուկ .
 պէթրէ (արար .) — կուրցնող աչքի ցաւ մը . կ'ըսուի կէօղիւնէ
 պէթրէ տիւշէ .
 պէլլուր — ապակի . լամպային ապակիէ խողովակը .
 պէհլուլ — ապուշ .
 պէտիրիկ , պէտրիկ — պատրոյգ , գղուած բամբակէ ոլորուած
 գլանիկ՝ մանելու համար պատրաստուած . կ'ըսուի՝ պէտ-
 րիկ սարմազ . պէտրիկ չէօփիւ — 1) կանթեղի մը պատ-
 րոյգը դուրս քաշելու համար փայտի բարակ շիւղ մը .
 2) պէտրիկ ոլորելու համար դործածուած բարակ գլանա-
 ձեւ փայտ . փոխարեքարար՝ չափազանց նիհար մարդ .
 պէտիրիս , պէտրիս — պատրուս .
 պէտրիսլէմէք — պատրուսել .
 պէրտի — պրտու , բոյս մը որմէ խտիր կամ փոխաթ կը հիւսեն .
 պէքէրէ — եղջիւրէ վիլակ՝ ջահրակին ուղղանը բռնելու համար
 պըպըզ — լոյս , ճրագ (մանկ . բառ) .
 պիճիլիկ — սղտիտիկ ու միշտ շարժուն մանչ .
 պիպիս — փիսիկ , կատու (մանկ . բառ) .
 պիւլպիւկ — պլպուկ , կոկոն .

պլոր — կլոր, բոլորակ .

պլորուկ — ոսպի մէջ դանուող գնդաձեւ սեւ սերմ մը՝ որ անեփ կը մնայ .

պխեր — պեխեր . պխերինէ խնդեւէմէք — շողոքորթել ու ծաղրել .

պղտըրիչ — պղտորիչ, քսու, բանասարկու .

պճըլիկ — տ . պիճիլիկ .

պճկոտան — առոյգ, կայտառ (մանչ), չարաճճի, անհանդարտ (մանուկ) .

պնդըլտապ — նորածին երախայի գանկին կակուղ մասը .

պնորք — շնորհք (ղէմքի) .

պոպողել —

պորա —

պուխա՛ա — պախուց՝ ձիու սաքը գրուած . թրք . պուգաղը .

պուղլուր — պլլուր, ձաւար .

պուտուկ — տ . պտուկ .

պուտուղ — տ . պտուղ .

պոնել — բոնել .

պսակ — կնքուած ամուսնութիւն, անոր արարողութիւնը .

պտըտիկ — շատ պզտիկ .

պտուկ — ծիծի (ստինքի) կլոր ծայրը .

պտուղ — ձիթապտուղ .

Ջ .

Ջամբելլէմէք — 1) առնել, գողնալ . 2) հայթայթել .

Ջէլէա — Ջալլազ (թրք . քելլատ), պճկոտան, չարաճճի մանուկ .

Ջէօրգէն, Ջէօրթէն — ջուր-յորդան, տանիքին ջուրը վար վազ-ցընելու համար ծորակ, որ առաջ կը շինուէր փայտէ կամ քարէ, յետոյ մետաղէ ալ շինել սկսան .

Ջըխրըզ — Ջահրակ (ճախարակ), բամբակէ դերձան մանելու անուանաձեւ գործիք, որ առանին կը գործուէր՝ սովորաբար կիներու կողմէն . կ'ըսուի՝ Ջըխրըզ էյիւմէք .

Ջըզ — եղէգի շերտերէ շինուած փսիաթաձեւ փռելիք մը, որ թարխանա չորցնելու կը գործածուի .

Ջըզըր — կածան . արահետ, շաւիղ .

Ջըզսինիր — Ջըզուա, նիհար բայց զօրաւոր .

Ջըրթիք — տ . չիւթիք .

Ջիւջիո — տ . չիւջիւր .

Ջլղատել օլ . — վաղաժամ մեռնիլ .

Ջնջեխ (ճընճըզ) — Ջնջեզ, թափանցիկ ապակի, ապակիի կտոր .

Ջնջոս — Ջնջոց, քուրջի կտոր՝ գետին սրբելու համար .

ջոջ — մենծ աղա .

ջուրդան — խաղախորդներու ջուր կրած տեղը .

ջուրհամ — անհամ կերակուր . թրք . սուսամ .

ջրկիչ — ածուները սուղելու ցնցուղ . թրք . ըպրըզ .

Ռ .

ռահան — հոտաւէտ բոյս մը . (բառս սովորաբար իրահան կը հնչուի . ասկէ է Անթէպի հայարնակ թաղերէն մէկուն՝ իրահան սօգաղը անունը) :

Ս .

սաղելլէմէք — երաժշտական դործիքով սաղ ընել .

սալ — քարեղէն մեծ սալէ միակտուր փորուած տաշտածեւ հնձան , ուր խաղողը սաքով կը ճզմեն եւ հեղուկը վարի ծայրը բացուած ծորակներէն դուրս կը հոսի .

Սաղմոս — ...

սամքիլ օլ . — ցամքիլ , չորնալ .

սայա — ճերմակ կամ կապոյտ կտաւէ երկայն քղանցքով հադուստ՝ զոր արհեստաւորը դործի պահուն կը հազնի . անգլ . օվրօլ .

սայըն , սայն — ձայն . ազգային երգ .

սայնաւոր — ձայնաւոր , երգեցիկ .

սասանիլ օլ . — սասանիլ , սարսիլ , վախնալ , ահարեկիլ .

սատակ — թոյլ , ծոյլ , լիկած մարդ .

Սատանայ — ...

սատկել օլ . — սատկիլ , մեռնիլ .

սարատ — խոշոր ծակերով խարթալ (խալպուր) . կ'ըսեն՝

սարատ սիւզէք օլտու — ծակ ծակ եղաւ .

սարսառել օլ . — սարսռալ , դողալ .

սեղան — ...

սեպել էթ . — սեպել , համարել , կարծել . կ'ըսուի՝ մարդ սեպել էթտիմ .

սեւ — ... փոխարերաբար՝ տաճիկ . սեւ կլոխ — սեւ դլուխ , տէրտէր կամ վարդապետ . թրք . գարապաշ . սեւերես — սխալ եւ ամչնալու բան ընող . թրք . գարաեիւզլի .

սէհիկ — ախմար , յիմար .

սէրբէնէ , սէրփէնէ — սարբինայ , այգիին մէջ որթատունկերուն ներքեւ դրուած փայտէ նեցուկ կամ խեչուկ ճեղքուած գաղաթով .

սըթտել էթ . — յանդիմանել .

սըլլել օլ . — գլտորուիլ .

սըյրըզ — սկըթած , անամօթ , սրիկայ .

սըսեռ — տ . սիսեռ .

սիմիտ — մանր ձաւար , որ յատկապէս քիւֆթէ շաղկու կը
դործածուի , բայց սրմէ սիմիտ աշը ալ կ'եփեն .

սիսեռ — . . . փոխարեւարար՝ քիթը ծռած .

սիւզէկ , սիւզէք — սուզակ ? , քամոց , ծակոտկէն աման .

սիւմսիւկ , սիւմսիւկ սալաթա — մուրացկանի պէս խնդրող որ
դիմացինը իր կերածէն մաս մը տայ . սմսեղուկ ? .

սիւյլիւք — ցուիք , տանիքին եզրը՝ յաճախ դուրս ցցուած .

սիւմթիկելլէմէք — սեղմել .

սիտոր — . . . փոխարեւարար՝ յանդիմանութիւն .

սիտորլամազ — չեխել , յանդիմանել .

սիտորճուզ — սիտորզուչ , սիտոր ճզմելու դործիք՝ փայտէ
սանտի եւ սանտիտոռի ձեւով .

սիտորճուր — սիտորջուր , ծեծած սիտորով ու ռահանով , յա-
ճախ կանաչ պղպեղով ալ , հեղուկ պաղ կերակուր մը՝ զոր
հացին խաթրխ կ'ընեն .

սկըթազ — սկըթած , երեսին մորթը դացած , անամօթ ,
աներես .

սոխարանս — սոխայրած , սոխրանց , իւզի մէջ տապկուած
սոխի մանրուք .

սող — ձող . թրք . սըրըզ . սող աղաճը՝ կ'ըսեն .

սոսկել օլ . — սոսկալ , վախնալ .

սորեն — ցորեն .

սուա փարիսեցի — կեղծաւոր .

սուրբ — . . . սուրբ սխին — սուրբ սկիհ .

ստէհէկ — ստահակ .

սրբանալ օլ . — սուրբ ձեւանալ .

սրբելլէմէք — սրբել , մաքրել .

Սրբութիւն — Ս . Հաղորդութիւն .

Վ .

վախճանել օլ . — վախճանիլ , մեռնիլ .

վախնելլէմէք — վախնալ .

վայչօր —

վանք — . . .

վասակ — դաւաճան , մասնիչ , լրտես .

վաստակ — շահ . վաստակլը — շահաւոր .

վարագոյր — . . .

վարդաճուր — վարդաջուր .

վարճապետ — վարժապետ . կ'ըսուի՝ վարճապետ դաՖալը .

վարճատուն — վարժատուն , դպրոց .

վարնոս — վարնոց, ստորին մարդ.
 վարպետ — ... փոխարեբարար՝ խորամանկ.
 վարտիկ — վարտիք.
 վերէպ — շեղ, ծուռ: Չգետ ձեւելու կտրելու առիթով շեղ
 կտոր մը (դիտմամբ կամ սխալմամբ). թերեւս հայ. վրէպ
 բառէն կուգայ. թրք. եէօրէպ.
 վերնատուն — 1) ... (եկեղեցւոյ). 2) գլուխ. կ'ըսուի՝ վեր-
 նատունը մարդ չկայ (պարապ է) — ապուշ է.
 վերջինի արմաղ — գործին վախճանը հասկնալ.
 վիճակ — Ս. Համբարձման տօնին կ'ըլլայ «վիճակ աչմաղ».

Տ.

տաղ — ճաղատ.
 տալ — դալ կաթ.
 տահրա — դահրակ?, յօտոց.
 տաճար — ...
 տաներես — տաներէց, տան քահանայ.
 տանջանք — չարչարանք.
 տանջել էթ. — տանջել, չարչարել.
 տանտիկին — տան լաւ հոգ տանող կին. թրք. էվնիման.
 տապաստ — տապ-աղղ- մորթային եռքէ բաղկացեալ ախտ մը՝
 տաքութեան ազդեցութեամբ յառաջ եկած.
 տապլտիլ օլ. — տապլտկիլ.
 տառապայ — խանութները դոցելու համար երկար քառանկիւն
 տախտակներէ բաղկացեալ փեղկեր. քլօյզըն, շըթըր.
 տառապել — մանկական խաղ մը.
 տառոս — նմանը՝ հարսնիքի պէս երջանիկ բանի մը. տառօսը
 սիզէ — բարեմաղթութիւն մը.
 տավար — դուար.
 տատաստան — դատաստան, իրաւունք, արդարութիւն.
 տատիլ պատիլ օլ. — դատիլ յողհիլ.
 տատարի էթ. — քալել (մանկան).
 տատտի տատտի — կամաց կամաց (քալել).
 տարաղ տարաղ — տարածուն, նօսը, ցիրուցան.
 տարաղլանմաղ — տարածուիլ, նօսրանալ.
 տարածամ — տարածամ, ուշատեն.
 տարպաստ — դարպաս.
 տարտա(ղ)ան օլ. — տարտղնած, ցիրուցան ըլլալ.
 տարտարոս — դժոխք. կ'ըսեն՝ տարտարոսըն պարի օլա.
 տափակ — 1) դրամ. կ'ըսուի՝ տափա՛րնը դայ էթմէ. 2) ձէթի
 մէջ տապկուած տափակ կլոր հաց. 3) եփուող սարմայի
 տօլմայի վրայ դրուած տափակ քար.

տաք — ...
 տեղնաղ — դեղնած .
 տեսինք — տեսիլք , երազ .
 տեսարակ — 1) քարի պուֆ , թրք . տէֆթեր . 2) բիլիֆրս քրէֆր
 (Քողոքականաց) .
 տէհլիզ — 1) դահլիճ , նրբանցք , ֆորբիտոր , 2) անել նեղ փո-
 դոց , դոխ .
 տէնկէսէր — ապուշ , շուարած .
 տէպէլ տէվէլ — թաւալ թաւալ .
 տէվ — դեւ , հրէշ , հսկայ .
 տէտէ — տատ , տատօ , հայր , պապ .
 տէրէճէ — դարիճակ , ձուլիչի կաղապարը .
 Տէրընտաս — Տեառնընդառաջ .
 տէրիվեր — դարիվեր .
 տէրպապա , տէրտէր — Տէր հայր , քահանայ .
 տէրօղորմեա — Տէր ողորմեա .
 տըղըլ տըղըլ տէօնմէք , տըղտըղիլ օլ . — դողդղալ , սքամ
 բունել .
 տըռ տըռ — դանդատ , տրտունջ . տըռ տըռ էթ . — տրտալ .
 տիրասու — տիրացու .
 տիրէղին — դերձան բռնէն , առէջ . Արարկիրցիք հէնֆ կ'ըսեն .
 տկոս — տկոյ . տկոսել էթ . — ուսը ներս քաշելով քալել .
 տկկոս — անքուն նստող պառաւ .
 տղայ — մանչ .
 տնաղճը — հեղնող , ծաղրածու .
 տնտես — ...
 տնօշնէք — տնօրհնէք .
 տողաչար — տողաչար .
 տոմար — ...
 տոտիկ — 1) սղտիկ ոտք . 2) ոտնաման .
 տպլտէէլ օլ . — տապլտիլիլ .
 տրտելլէնմէք , տրտմելլէնմէք — տրտմիլ , տխրիլ .
 տրտնջել էթ . — տրտնջալ .
 տքնել օլ . — անքուն մնալ .
 տօն — 1) վարտիք . թրք . քուման . 2) լուացք .

Յ .

ցնծալ — դրամ տալ . (փարայը ցնծալլա , պագալլըմ) .
 ցնծել — ցնդեալ (ցնդած) , խել , ձեռքէն բան չեկող մարդ .
 ցօղուել էթ . — ամանը լուալէ յետոյ՝ մաքուր պաղ ջուրէ
 անցունել .

- փալան — տեսակ մը թամբ կամ համեա (իշու, ջորիի, դրասաի .
- փախելլէմէք — փախչիլ .
- փակլախորան — տ . բակլախորան . (փակեալ խորան? .)
- փամպըկ — բամբակ .
- փառաբանել էթ . — դովել, փառարանել .
- փառարանել օլ . — փառարանուիլ, շատ դովեստ ստանալ .
- փառասէր — ...
- փառք — մեծ պատիւ . կ'ըսուի՝ փառքընա էրիշաի .
- փատտոս — փաթթոց . թրք . սարըգ .
- փարթ — փորոտիք (մասնաւորապէս խոտակեր անասնոց) .
- փարթը փսորը չըդար — փսրը ճեղքուեցաւ, փորոտիքը դուրս ելաւ .
- փարիսեսի — փարիսեցի, կեղծաւոր .
- փարսը փարսում կոչնա(կ)ը — փառք ի բարձունսի կոչնակ .
- փափանք — փափաք . փափանք էթ . — փափաքիլ .
- փափուկ շուշան — թեթեւօլիկ .
- փելոն — փիլոն .
- փեռ — աղօրիքի անիւին փառը, թելը .
- փեսախրար, փեսադբար — փեսային եղբայրը . թրք . սաղտրն .
- փեսայ — ... կ'ըսեն՝ փեսայ Ղազարոս .
- փէթէկ — 1) փեթակ՝ մեղուներու . 2) կաւէ կամ տախտակէ շինուած ուղղահայեաց պահարան, ուր ձաւար եւ այլ ընդեղէն կը պահեն .
- փէթէկլի պալ — խարխախէն չելած մեղր .
- փէյիկ — վարտիկին մէջտեղի մասը . փեղկ բառէ՞ն ածանցեալ .
- փէնչիկ — փնճիկ, կտոր . փէնչիկի չըզմըչ — կտոր կտոր եղած է .
- փէչ — քղանցք . թրք . էթէֆ .
- փէչէնկ — կարաւանին առջեւէն դացող ձի, ջորի, եւն .
- փէչթալա — մէջտեղ ինկած՝ խօսք եւ գործ խառնող մարդ .
- փէրչէմ — վարսամ, ճակատին վրայ մազերու փունջ .
- փըսթըրմազ — փոխել, ինդալու ատեն յանկարծ փոնդտալ . դանդտալ .
- փըրթը փալաս — կահ կարասիքը, ունեցածը չունեցածը .
- փըրխըս — կտոր կտոր, փխրո՞ւտ . փետուած, ծուէն ծուէն .
- փըրխըտընը չըզարըրմ — ծուիկ ծուիկ կ'ընեմ .
- փըրխըտլանմըչ — ծուիկ ծուիկ, պատառ պատառ եղեր է .
- փիլոն — ...

փինթի — փնթի, վարնոց, վրան գլուխը խեղճուկ. կծծի.
 փիշիրիկ — տանիքին հողը պնդացնելու համար դրուած նուրբ
 շաղախ.
 փիշպիրիկ — բիծեր ունեցող (աչք). այդպիսի աչքեր ունեցող
 մարդ.
 փիշկիկնէ խնտելլէմէք — փնջակին (քթին) խնդալ.
 փիսիկ — կատու. կատուի ձագ.
 փիրփիրիմ — փրփրիմ. թրք. սէմիզ օթու.
 փիւշիւրիւկ — փշուրիկ, խմորին մէջ՝ չաղելու ատեն յառաջ
 եկած դնդիկները. փիւշիւրիւկ չորպասը — ալիւրին վրայ
 ջուրի կաթիլներ սրսկելով եւ յառաջ եկած դնդիկները
 իւզոտ եռացած ջուրի մէջ եփելով շինուած ապուր մը.
 փխրել օլ. — փխրուել, փշրուել.
 փոթ տիւշմէք — սղտիկ իյնալ.
 փոթ փոթ օլ. — փոթփոթիլ, հազուստին կարուած ատենը՝
 կարի մէջ անհարթութիւն. նոր խաշուած ցորենահատիկը
 փոթ փոթ եղած.
 փոխըտիլ թափիլ էթ. — փոխել թափել.
 փոխնորդ — լաթ լուալու ատեն հազնուած հին հազուստ.
 փորխոնդ — տ. փոխնորդ.
 փորմուտ — կասկած, կնճիռ. փորմուտլու — կնճոտ.
 փորսանք — փորձանք, փորձութիւն.
 փորցալ — փոխարեբար՝ մտահոգութիւն, մտատանջութ.
 փուք բորան — ձմեռուան սաստիկ քամի. թրք. փօրեագ, բիփի
 փոքրաւոր — ...
 փսոր — փշուր, մանրիկ կտոր. փսոր փսոր էթ. — կտոր կտոր
 բնել. փսորը փէնչիկի չրգմը — կտոր կտոր եղեր է.
 փտակ օլ. — փախլ.
 փրխել օլ. — փխրել օլ.
 փրկել էթ. — փրկել, ազատել.
 Փրկիչ — ...

Ք.

քա(ղ)ել էթ. — Սաղմոսը կամ բնթերցուածը կարդալ. դասը
 քաղուածք բնել.
 քահնիչ — քաղնիչ, խոտ քաղելու փոքր բրիչ մը.
 քաշքշելլէմէք — քաշքշել. ձգձգել.
 քաջ — ...
 քաջալ — տաճիկ, այլաղղի.
 քառասունք — քառասունք՝ ննջեցեալի.
 քառկին, քեռկին — քեռիին (մօրեղբօրը) կինը.

- քարանձուխ — ժայռերու վրայ բուսնոց վայրի բոյս մը անու-
 շահոտ, անանուխի տեսակէն .
 քարկոզել — քարկոծել .
 քարուքանդ — բոլորովին քանդուած .
 քարսիրտ — անզգայ, անզուխ .
 քերա՛ն — քերական .
 քէլէ՛ — քլա՛ (ձայնարկ, իրական սեռի) .
 քէլիկ — քալիկ, տեսակ մը կակուղ ստնաման՝ մանկանց
 յատուկ .
 քէլվանի — ազնուական (հայ ֆլէս) մարդ, մանուանդ կին .
 քէնա (քրդ.) — գիւղ . Աղճաքէնա, Քէշիշքէնա, Չայքէնա, Էւն .
 գիւղեր են Անթէպլի շրջանակին մէջ . կ'ըսուի նաեւ՝ քէօյ-
 քէնա .
 քէշ — չորթան, չորցած մածուն՝ զոր հալեցնելով ապուր կը
 շինեն .
 քէշկէկ — ծեծածով կերակուր մը՝ որ հերիսային կը նմանի,
 բայց միտը խաշած ծեծածին հետ միաձուլուած չէ, կամ
 լոկ իւղով է .
 քէշկէն — մանուսայագործի գործիք մը՝ թելերը քաշելու .
 քէշքէշ — հազուստի, մասնաւորապէս քղանցքի, ծալ ծալ
 մասերը .
 քէրմէն, քիրմէն — ձեռքով մանելու գործիք մը, աղէկատ .
 քէրվան — կարաւան .
 քէփէնք — կափանք, խափանք, տանիք ելլելու փոքր դուռ որ
 վերէն կը գոցուի .
 քէօղ — կայծ, կրակ կտրած ածուխ .
 քէօսէ՛է — խանձողատ, կէս այրած՝ դօսացած փայտ . թրք .
 Կօֆսէյի .
 քէօրտին — կուրդին, կորդին .
 քըզնի — քծնող . քըզնելլէմէք — քծնիլ, շոգոքորթել .
 քըխ — աղբ (այծի, ոչխարի) .
 քինթ — քիթ . քինթ էթ . — շորթել, մէջէն անիրաւ շահ մը
 հանել, գողնալ . կ'ըսուի նաեւ՝ շինթ էթմէք . թրք .
 շինթմէֆ .
 քինթիկ — տ . քնթած .
 քինթինէ խնդելլէմէք — քթին խնդալ .
 քիշ էթ . — (հաւերը քշել . թրք . ֆիշլէմէֆ .
 քիշտիւր՛, քիւշիվի՛ — քշտուի, դարնուի .
 Քիրիստոս — Քրիստոս .
 քիրմէն — տ . քէրմէն .
 քիւլիւնկ — քլունկ .
 քիւճիւ — տիրէզինը երկու խաւի բաժնոց՝ սանտրին (տարագ)
 առջևի կազմիչ թելերը՝ որոնք մասնաւոր սլորուած դեր-
 ձանէ կը կազմուին .

քիւնճիւ — կնճիթ, շուշմայ, քիւնճիւլիւ քեահքէ.
 քիւշիւմ — քշում, ամօթխածութիւն, քիւշիւմ էթ., քիւշիւմ-
 լէնմէք — քաշուիլ, ամհնալ, չհամարձակիլ.
 քիւշնէ — տեսակ մը ընդեզէն՝ զոր եզներուն կը կերցնեն.
 Թրք. պուրչագ.
 քիւրթիւն — քութին, որմէ՝ Քութինաւոր.
 քիւրիւկ — տ. քուռուկ.
 քիւփ — գուր բառէն. մէջը իւզ, ձէթ, պանիր պահելու կարաս
 քնթաղ, քնթիկ — քնթած, քիթը ծայրէն վնասուած.
 քնխարթ օլ. —
 քշբել էթ. — կշտամբել, սաստիկ չեխել.
 քշոս — քշոց, եկեզեց. արարողութեան զործիք մը.
 քշուիլ էթ. — քշել, հալածել.
 քշպանք — դիմացինին տհաճութեան հակառակ՝ պարծիլ բանի
 մը համար զոր նա չունի.
 քշտելլէմէք — քշտել, դարնել, ծեծել. յանդիմանել.
 քշտեսէք — քշտեցէք, դարկէք.
 քշտոս — քշտոց, ծեծ.
 քոսոտ — քոս (Թրք. քէլ) ըսուած մօրթախտը ունեցող. աղտոտ
 քուռուկ — քուռակ (իշու կամ ձիու). իշուկ. մարուկ.
 քրթմրթելլէմէք — քրթմնջել.
 քրքրել օլ. — փխրիլ, բզիկ բզիկ ըլլալ.

Օ.

օզգոսճու — հողոց ըսող.
 օզլաղը — փայտէ բարակ կամ միջակ հաստութեամբ զլան՝
 խմորը հաց կամ լաւաշ բանալու համար.
 օզել էթ. — օծել.
 օխճում — ողջոյն.
 օզորմութիւն — ոզորմութիւն.
 օշնեա՛լ Ասվաղ — օրհնեա՛լ Աստուած.
 օշնեա՛ Տէր — օրհնեա՛ Տէր.
 օջիլ — ոջիլ.
 օսկի — ոսկի.
 օսկոր — ոսկոր.
 օրասուս — օրացոյց.
 օրէնք — ... օրէնքինի կատարել էթ. — օրէնքը կատարել.
 օրհնելլէմէք — օրհնել.
 օրչումլանմաղ — որոչում տալու կամ ձեռնարկ մ'ընելու պատ-
 բասուիլ.
 օրթուտ — տ. որթոտ.
 օ՛օրմի Ասվաղ — ոզորմի Աստուած.
 օ՛օրմի հողուտ — ոզորմի հողոց:

ԱՆԹԷՊԻ ԶԲՕՍԱՎԱՅՐԵՐԸ, ԶԲՕՍԱՆՔՆԵՐԸ, ԽԱՂԵՐՆ ՈՒ ԽԱՂԱԼԻՔՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Բ.

Գրեց՝ ՎԱՀԷ ԿԻԻԼԷՍԵՐԵԱՆ

Անթէպ կային երեք գրօսավայրեր. ա) հիւսիսային արեւմուտքէն դէպի հիւսիսային արեւելք երկարող գետակին* եզերքը. բ) հարաւային արեւմուտքէն արեւելք երկնցող չոր ու խոզան** բլրակներն ու փէշերը եւ գ) Մարտինի բլրակին հարաւային կողմի Գարատաշի առջեւ դանուած*** էսնպէկ կոչուած ձորակը: Այս տեղերը ընտանեկան եւ ընկերական գրօսավայրերն էին բնակչութեան:

Զրօսանքներն ու խաղերը.—

Բնակչութեան խաղերն ու գրօսանքները միեւնոյնն էին գրեթէ, բացի դպրոցականներու յատկացեալներէն:

Խաղերը կը խաղցուէին երկու նպատակաւ. ա) կթելու նպատակաւ, որուն կ'ըսուի «ութմալը», բ) պարզապէս խաղալու նպատակաւ:

«Աշրդ», «Կիւլլէ», «Չէքիրաէկ», † «Ճընճըզ» առաջին տե-

*) Այս գետակի ափին շրջակայքը կը կոչուէր «Գավազլըզ». միջին մասը՝ Այն ու Լէպըն (կաթի տեղ), ժողովուրդի բառով՝ «Ալլէպըն»: (Այս անունը կը տրուէր անուղղայ Հայ ազոց, «Ալլէպըն ուշազը» կոչումով, իսկ անուղղայ Թուրք ազոց կ'ըսուէր՝ «Թապազ ուշազը»): Վարի մասը՝ «Սէօյիւալիւ բունար», Գազինօ եւ վերջին մասը՝ «Թապախանէ սույու»:

***) Բլրակներուն միջինն էր «Մարտին թէփէսի», ուր այցելութեան լուսադոյն ատենն էր դարնան սկիզբի օրերը: Բազմամարդ օրն էր Բուն Բարեկենդանի երկուշաբթին: Անթէպցի Հայը այդ օր հոն կ'երթար ոսպով քիւֆթէ ուտելու կամ նախընթաց օրէն աւելցած ուտելիքները լմնցնելու: Այդ բլրակին դէպի արեւելք առջեւը դանուած քարայրին մօտը մանուսա-յադորձներու զորձադուլին ժամադրավայրն էր:

***) Թթաստաններու կեդրոն տեղը, որուն աւազանին ջուրը անուանի Ըլլալով հանդերձ չէր կրնար հաւասարիլ Այնէպէնի վերի մասին եզերքէն հոսող «Ինճիլի բունար»ին (մարգարիտ) եւ դերազանցապէս ընտիր ջուրին:

†) Չէքիրաէկի (կուտ) խաղի տեսակներն են՝ Ղալլէ, Չազմալը, Քէօմէյէ մէջ եւ Թէք-չիֆթ: Հէօնկիւրմէզ. պարանոցներէն մէկզմէկու պլլուած 4-5 հողիի վրայ ցատկել: Ղազլանպաճ. մէջքէն կիսովին ծռած մէկ կամ մի քանիններուն կոնակէն ցատկել: Էպէ. պատի մը վրայ դնուած շրջանակ մը ձեռնել առանց գարնուելու գոյն պահողէն: Արասը քէսմէ. կեդրոնը պահող եւ շուրջը դարձող երկու մարդոց միջեւ դանուած բացուածքէն անցնիլ առանց գարնուելու: Աարմ (քայլ նետել) երկու տեսակ է. Հալէպ եւ Անթէպ: Հալէպը մէկ ոստումով, իսկ Անթէպը երկու քայլ առնել եւ երեք ոստումով ցատկելով ու երկայնութեան մը հասնելով առաջնութիւնը շահիլ է:

սակէն են : «Հէօնկիւրմէզ», «Ղազլանպաճ», «Կէօզ պաղլանպաճ» (աչք-կապուկ, պահոււրտուք), «Էպէ», «Արասը քէսմէ» եւ «Ատրմ» երկրորդ տեսակէն են :

Աչքդի խաղը Թուրք տղոց յատուկ էր . այդ խաղը խաղացող Հայ տղաք լաւ վարք ու բարք չունէին յաչս ժողովրդեան եւ սա բացարձակապէս արգիլուած էր դպրոցական ուսանողաց :

Դպրոցականներուն խաղերը .—

1.— Մանչերու յատուկ խաղերն էին .— Թէք ոտքով քալել, ձողով քալել, տոպրակի մէջ մտնել ու քալել, չուանի վրայէն ցատկել, չուան քաշել, Արասը քէսմէ, Էպէ, Տիւնեա*, Կիւլլէ եւ Չէքիրտէկ, Ղազլանպաճ, Հէօնկիւրմէճ եւ Ատրմ :

Բացի այս խաղերէն, որոնցմէ ոմանք յիշուած են նախապէս իբր ընդհանուր խաղեր, դպրոցականներուն համար էին ոտնազնդակի** եւ ձեռնազնդակի խաղերը : Նոյնպէս խաղի տեսակներ էին՝ ծանրութիւն մը վերցնել, վաղել եւ ըմբշամարտութիւն, որոնք մրցումի կարգին մտած էին ամաւերջի ցուցադրութեան ու հանդիսութեանց շրջանին :

2.— Աղջկանց յատուկ խաղերն էին՝ «Էլ տաչը»ի խաղը***, քէնտիր սէքմէք եւ ձեռնազնդակ, եումուճ եւ Էպէ : Դպրոցական աղջիկները զբօսավայր երթալու ատեն հետերնին կը տանէին չուաններ, ճօճանակ շինելու համար, որուն կ'ըսուէր «Սալլանդաճ» :

*) Տիւնեան (աշխարհ) . կըորածել զծուած շրջանակին մէջ եղող բաժանումները մէկ ոտքով անցնիլ ասանց դպնալու գիծերուն, քարի կտոր մըն ալ անցընելով գիծէ գիծ : Կիւլլէն ու Չէքիրտէկը պէտք էր խաղցուէր պարզ խաղի համար :

***) Ոտնազնդակ եւ ձեռնազնդակ խաղերը դասարաններու միջեւ տեղի կ'ունենային, իսկ վերջին տարիներուն՝ 1912-ին եւ 13-ին, Կիլ . ձեմարանի եւ Կ . Թ . Գուլէճի ուսանողաց միջեւ սկսած էր ոտնազնդակի մրցումը : 1912-ին Կիլ . ձեմարանի ուսանողութիւնը ոտնազնդակի մրցում մը բրաւ Թուրքերուն Տարիւլ մուալիմէյնի աշակերաններուն հետ :

***) Էլ տաչըի խաղին համար կը գործածուէին պղտիկ հինգ քարեր, որոնց չորսը գետին դրուելով՝ մէկը դէպի վեր պիտի նետուէր եւ ամէն նետուելուն գետնի քարէն հաս մը պիտի առնուէր առանց դպչելու միւսներուն, եւ ժողվուածները կրկին գետին պիտի դրուէին մէկիկ մէկիկ առանց իրարու դպցնելու եւ բոլորը մէկէն ափի մը մէջ պիտի առնուէին վեր նետուած քարին հետ միասին :

Քէնտիրի խաղը երկու տեսակ էր . մին՝ մէկ հողիով, խաղցողը ինքնիրեն թէ՛ չուանը պիտի դարձնէ եւ թէ՛ պիտի ցատկէ վրայէն : Միւսը՝ երկու հողի դարձուցած չուանին վրայէն ցատկել ու երթալ դալ մէկ կամ երկու բնիկներով : Չիւնազնդակը ափի մէջ սեղմելու մեծութեամբ հին լաթերէ կամ դերձանէ շինուածք մըն է :

«Նումուճն ու Էպէն» յար եւ նման է տղոց խաղին :

Տուներուն ժամանցները.— Ձմրան երկայն զիշերներուն յատուկ խաղ մըն էր «Եիւքսիւք»ի* խաղը եւ իբր ժամանց կը պատմուէին հէքեաթներ: Հետաքրքրական հէքեաթներ պատմող, հանելուկներ եւ առածներ ըսող եւ թէ զանազան տեսակ խաղեր ընող տարեց այրեր ու կիներ կը փնտռուէին: Վերջերս նախապատուութիւն կը տրուէր ուտի, ջութակի վարժ պատանիներու նուագը լսելու,

Սրնարաններուն խաղերը.— Սրճարաններուն խաղերն են՝ «մանկալա»**, «թավլու», «սաթրանճ», «տամա», եւ վերջերս մուտ գտած «զարթ»ի խաղը: Թուրք սրճարաններէն ոմանց մէջ, մանաւանդ երբ Ռամազանը ձմրան հանդիպէր, կը խաղցուէր «զարա կէօզ», Թուրքերու բառով «հաճէյ վաթ» եւ կը խօսուէր հէքեաթ կամ լսելի կ'ըլլար հեռաւոր տեղերէ եկած «աչըզ»ի մը (նուազ ածող) առածները, «մուամմա»ները (իմաստալից խօսքեր) եւ կամ սազ կամ տամպուրա նուագներ:

Հանրային մրցումներ.— Ատենն անգամ մը «փէհլիվան» մը (փէհլիվանճը կամ փէյլանջօ) կուզար Անթէպ ընկերակցութեամբը «իպիշ»ի մը: Կը շրջէր տավուլ-գուռնայով եւ հրաւէր կը կարգար ըմբիշներուն:*** Փէհլիվանին նիհար կազմը անգոսնող խոշոր մարմին ունեցող ըմբիշներուն պարտութիւնը տեսնուած է շատ անգամ:

Երջակայ զիւղացիներուն իրենք իրենց մէջ ըրած ըմբը-չամարտութիւններէն զատ, ըսա թրքական սովորութեան,

*) Եիւքսիւք-ի խաղը մերթ ահաճութեան եւ նոյնիսկ վէճի եւ կռուի պատճառ կ'ըլլար, շահող կողմին անվայել պարտագրութեանց պատճառաւ: Ուրիշ խօսքով՝ պարտուող կողմը շահող խումբին հրամանները պէտք էր կատարէր առանց այլեւայլի: Օրինակ, էշու պէս գալ, ներկաներուն ձեռքը համբուրել, կենդանիի նման ուրիշ մարդ մը կոնակին վրայ բռցնելով տանիլ եւն: Այս էր իսկ պատճառը որ վերջերս խաղը կ'սկսուէր պայմաններու շարքով մը:

**) Մանկալան երկու տեսակ է, «Պօնճուղլու» եւ «Սայրլը», իսկ թավլուն՝ հինգ տեսակ խաղեր ունէին.— Օսմանլը, Մահպուս, Կիւլպահար, Մշրըպիյէ եւ Տիւզ:

Տամա եւ Սաթրանճ.— Սաթրանճը շատ ընդհանրացած խաղ մը չէր, սակայն տամայի սիրահարները քիչ չէին եւ իբր անվնաս խաղ մուտ գործած էր տուներէն ներս: Տամայի անուանի վարպետն էր Սարը Մինաս, որուն համբաւը լսելով շատեր հեռը չափուելու համար եկած եւ յաղթուելով վերագարձած են:

«Ղարա կէօզ»ը ներկայ շարժապատկերին սկզբնական պարզ ձեւն է: պատասառի մը ծակին առջեւ կը խաղար խաւաքարտէ շինուած եւ թելի մը վրայ մտրոցուած մարզանմանը, որ խաղցնողի ձայնին համաձայն վերվար կ'ելլէր կ'իջնէր, մամի կամ լտպտերի լոյսին առջեւ:

***) Այնթապի լեզուաւ ըմբիշին կ'ըսուի «Կիւլէշճի»:

պայրամներուն առթիւ մանաւանդ, անոնք կը հրաւիրուէին քաղաք ազաներու եւ պէյերու կողմէ: Շահողը բացի այլ եւ այլ դրամական նուէրներէ, անպայման պիտի ստանար կարմիր ապա մը (վերարկու):

Անթէպցի Հայերէն մասնակցողներ չեն յիշուիր, բացի Օրուլցի Գէորգէն (Գէջօ), որ երկու անգամ մրցումի մտած է եւ յաղթական ելլելէ ետք չէ կրցած շարունակել՝ յայանի պատճառներով...:

Նոյնն էր պարագան ճոկանախաղի (ճիրիտ) համար: Գիւղացիներ կուգային քաղաքացիներուն հետ չափուելու, աղաներու եւ պէյերու հրաւերով: Շահողին կը տրուէր կարմիր ապա կամ դրամ:

Ճոկանախաղի մասնակցող Հայն էր Նազար Տէմիրճեան*:

Որսորդութիւն.— Որսորդութիւնը քաղաքացիներէ աւելի դիւզարնակ Քիւրտերու յատուկ էր որոնց կաքաւները անուանի էին նման իրենց ուղտերուն, եւ իրենք սիրահար էին կաքաւը ողջ բռնելու: Որսորդութեան սիրահար քաղաքացիներ կը սիրէին վայրի սագ սրսալ:

Զմեռը պատուհաս մը կ'ըլլար ճնճողուկներուն համար: Տղաք կը սիրէին ողջ բռնել զանոնք, կպծուն (տրպըդ) դնելով կամ սենեակի մը կիսաբաց դրան միջեւ դրուած հացի կտորներուն խուժող կենդանիներուն վրայ դոցելով դուռը:

Զբօսանքներ եւ Խաղալիքներ.— Զբօսանքի նպատակաւ կը շինուէր «ուչուրմա»** (թուցիկ), «արը աէյիրմէնի», «թախթախը», «Փըշ֓ըշը», «չըղչաղը», «աէմէնէ», «պալօն» ու «թինթինի»:

Զբօսանքի խաղերն ու խաղալիքներն էին.— «ճըզըզ դաչըրմազ», «Նազը թուրա», դերձանի վրայ կոճակ դարձնել, իսկ պզտիկ երախաներու համար խաղալիքները կը շինուէին տան մայրիկէն կամ մեծ մայրիկէն: Այսպէս՝ կը շինուէր հին լաթէ մեծկակ աղջիկ մը, «չէօմ՛չէ կէլին» անունով, զոր երկու աղջիկներ իբր զբօսանք կը շրջեցնէին տունէ տուն, «Զէօմ՛չէ կէլին նէ՞ իսթէր», «Պիր ազաճըզ սու իսթէր» յանկերզը կրկնելով:

*) Հաճինին օղլու Նազար:

**) Թուցիկը երկու տեսակ ունի, «գամիչը» եւ «քիւլահը»: Քիւլահըն հասարակ թուղթէ շինուած է եռանկիւնաձեւ: «Գամիչը»ն եղէղէ խաչաձեւուած, կլոր եւ զօրաւոր գունաւոր թուղթով պատուած, հաստ թելով պիտի թռչէր եւ լանջքին վրայ կը կրէր լապտեր մը եւ պզտիկ զանգակներ: Արը աէյիրմէնը (մեղուի աղօրիք): Այս աղօրիքը դարձնողը պիտի ըլլար իշամեղուն: Թախթախը, Փըշ֓ըշը, չըղչաղը (եօեօ), աէմէմէ (թար) եւ Թինթինի տեղական արհեստաւորներու կողմէ կը շինուէին: Վերջինը յար եւ նման է աէմէմէյին, զոր դարձնելու համար դերձան պէտք չէ:

ՏՕՆԵՐ

ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԱՆՈՒԱՆԱՏՕՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Գրեց՝ ՎԱՀԷ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ

Կաղանդ: «Կաղանդ պապա»: Կաղանդի նախօրեակին որ կը կոչուի «Կաղանտոս», կ'սկսի եռուզեռը: Ժամկոչը կը շրջի եւ կը մտնէ ու կ'ելլէ «աղա»ներուն տուները: Թուրք եւ Հայ չքաւորներ կը շրջին դռնէ դուռ: «Ապա, Ապա, (օտար մը այսպէս կը կանչէ Հայ կիներ) սէնէնիդ խայրըլը օլտուն, Ալլահ ջօլուդ-ջօճուդլարընը պաղըչլասըն» կը յանկերգեն ու այդպէս կը լեցուին տոպրակները: Իսկ անչափահասներ անուշեղէն կ'ուզեն ու կ'ըսեն.

«Տամտա պաստըզ, սուճուզ սէրէնլէր,

Օնտան պանա վէրէնլէր,

Վէրէնէ կիւղէլ պիր դըզ,

Վէրմէյէնէ սիրքէլի պիր դըզ»:

Բաղնիքներուն թուրք կիին սպասարկողները — «ղայմէ» — կ'այցելեն իրենց յաճախորդներուն, կ'ստանան անուշեղէն, մրգեղէն, ձաւար, դրամ եւն. զորս իրենց փէշերուն եւ «չար-չաֆ»ներուն մէջ տեղաւորելու ատեն չեն մոռնար աւելցնելու. «Հա'րս, բաղնիք գալու ատեն փոքր տղաքդ միասին բեր, մենք կերպը կը գտնանք, կը լուանք»:

Պզտիկներ այս առթիւ ազատուած «Հէօնտիւ պապա»ի ահէն (չարութիւն ընող պզտիկները վախցնելու երեւակայական հսկայ մը) կ'ոգեւորուին Կաղանդ Պապաի (Մանթաքլօզ) բերելիք նուէրներով, որ պիտի ըլլար քուրջէ կամ լաթէ շինուած խաղալիկ մը, ապակեղէն դունաւոր ապարանջան մը, սուլիչ մը, որոնց տէր ըլլալու համար, աղքատին պզտիկները պէտք էր սպասէին մինչեւ Մ'նունդ:

Դպրոցներ զանազան նուէրներով ճօրացած, մոմավառ դարդարուն ծառ մը կը պատրաստէին: Ներկաները կը պատուէին թէյով, կարկանդակով, կուտ եւ շաքարեղէններով: Երգեցիկ խումբը, արմուճիքի ընկերակցութեամբ կ'երգէ օրուան յարմար երգեր: Կ'ըլլային արտասանութիւններ եւ կատակախառն դուարձախօսութիւններ: Երգիծարան մը — այս պարագային Տիար Յակոբճան Եաղուպեան — անձերու պէտքերն ու նախասիրութիւնները նկատի առնելով, կը բաշխէր յարմար կաղանդէքներ: Զոր օրինակ, մին Հայաստանի զինարանին տեսուչ կը կարգէր. մէկայլին՝ կը պարգեւէր ժանտարմայի հագուստ եւ կաշիէ մտրակ մը. ուրիշի մը՝ մօրուքի սանտր մը եւ պեխի ներկ:

Աղգահաններ դերդաստանին ամենատարիքոս անհատին
տունը կ'երթային «ձեռք համբուրելու» համար: Տարիքոտը կը
համբուրէր բոլորը, կ'օրհնէր ու կը մաղթէր երկայն ու առողջ
կեանք: «Շատ ապրիք, ողջ ըլլաք»: «Մլիք, ծաղկիք եւ Աստու-
ծոյ շնորհքովը ապրիք»: Մաղթանքները կը կրկնուէին յաճախ:
Յարգարուած սեղանին կեդրոնը դրաւած կ'ըլլար զէրտէն ու
անուշ ապուրը:

Առտուան ժամերգութիւնը սովորականէն աւելի հանդի-
սաւոր կ'ըլլար, ձայնաւոր սլատարագ, աւուր պատշաճի քա-
րոզ եւ հոգեհանգիստ:

Ամանորի երգերով խրախճանքը կ'սկսէր.

Խոր մութին մէջ այս դիշեր
Երկինք երկիր են թաղուեր,
Բայց դուք սիրուն մանուկներ,
Օն, վերցուցէք ձեր աչեր
Տեսնել մտւր շողշողուն
Յոյսով սիրով ողջուն:

Հոն մերկ, ցուրտէն դողալով,
Հանգչի մանկիկ մը խոնարհ.
Երկնի փառքեր թողելով,
Փրկել եկած է աշխարհ.
Մենէ կ'ուզէ իբր նուէր
Միայն սիրով տաք սրտեր:

Օրբանին քով խանդակաթ,
Ծունը դնեն հաւասար,
Հովիւները խեղճ ազգատ,
Գուրգուրանքով իր անուշ
Նա կը ժպտի ամենուն:

Հրեշտակները դունդաղունդ
Արդ կը փութան երկինքէն.
Մտիկ ըրէք սրտեռանդ,
Ահա ամէնքն ալ կ'երգեն
Երգ Մենդեան երգ սիրոյ,
Փառք ի բարձունս Աստուծոյ:

Ս. Ծնունդ: Ծնունդին կ'ըսուէր նաեւ «Քիւչիկ Զատիկ»,
խակ թուրքերը կ'ըսէին «Գըշ եարը պայրամը», որ կը տօնուէր
երկու օր: Հայկական տոմարով՝ Յունուար 6 եւ 7-ին:

Եկեղեցիներուն մէջ թէ դուրսը, մեծերն ու պզտիկները
կը կրկնէին՝ «Քրիստոս ծնաւ եւ Յայանեցաւ»: Մանուկներ
նոր նուէրներ կ'ստանային, նոր հագուստ եւ նոր կօշիկներ
հագած ուրախ զուարթ կը խայտային, մօտիկ աղգահաններուն
այցելութիւն կուտային, ձեռքերը կը համբուրէին եւ դրամ
կ'ստանային իբր նուէր: Զափահաս այրեր փոխադարձ այցե-
լութիւններով կը շնորհաւորէին զիրար, — «Քրիստոս ծնաւ եւ

Յայտնեցաւ, Չեզի մեզի մեծ աւետիս» ըսելով: Ծնունդին օրը ծնած մանչուկ մը կը կոչուի «Աւետիս» անունով: Քահանաներ տուն-օրհնէքի կը շրջէին, ընկերացած 12-14 տարեկան երգիչ տղու մը հետ:

Ս. Սարգիս*: Առաջաւորաց Պահքի շարթուն յաջորդող տօն մըն էր: Աղջիկներ եւ պառաւներ, պահքին առաջին երեք, ոմանք ալ հինգ օրերը ծոմապահութիւն կ'ընէին եւ Զորեքշարթի առտուն եկեղեցի կ'երթային: Տուն վերադարձին կ'ուտէին պահքի կերակուր, ի ներկայութեան ազգական կիներու: Նշանուած աղջիկներու կը զրկուէր ափսէ (սինի) մը հալվա, նշանածին սօկեղէն նուէրովը: Կիներ տան դորձ՝ լուացք, հաց չէին ըներ եւ բաղնիք չէին երթար: Ծաբաթ իրիկունը կ'սկսէր Սարգիս անուն ունեցողներու անուանատօնին ուրախութիւնը:

Տեսարնդառայ: «Մէլէթ»**: Ծնունդէն քսան օր ետք կատարուող տօն մըն է դոր Անթէպցին կը կոչէ՝ «Մէլէթ»: Երեկոյեան ժամերգութիւնը կ'ըլլար մոմավառութեամբ: Ժողովուրդը այս մոմերը լապաերներով տուն կը տանէին, տան լամբարը անով լուսցնելու համար: Նոյն մոմի մուրը կ'առնուէր ու կը քսուէր պղտիկներուն աչքերուն, հիւանդութենէ զերծ պահելու համար զանոնք: Եւ նոյնիսկ թուրք կիներ կ'ազաչէին որ այդ մուրէն քչիկ մը քսել տան իրենց պղտիկին աչքը: Քառսունքի մէջ եղող կիներ առանց լրացուցած ըլլալու քառսունքը կ'երթային եկեղեցի եւ արարողութենէ ետք՝ քառսունքի յարմար աղօթքներ կարդացնել կուտային ու կը լրացընէին իրենց քառսունքը:

Վարդանանց Զօրավարաց: Եկեղեցական եւ Ազգային տօն մը որ կը կատարուէր Բուն Բարեկենդանի շարթուն հինգերորդ օրը: Ժողովուրդը այս տօնը կը կոչէր «Քաջ Վարդան Զատիկի» կամ «Պաջ Վարդան»: Եկեղեցին կ'ըլլար պատարագ եւ հոգեհանգստեան պաշտօն «Աւարայրի Նահատակաց»: Կերգուէր Վարդանի անուան ձօնուած երգը, «Իմ հայրենեաց արեւ Վարդան», եւն.:

Դպրոցներուն արձակուրդ տրուած կ'ըլլար: Դպրոցականներ վրադած կ'ըլլային Աւարայրի ճակատամարտի ներկայացումով: Անուանատօն չունեցողներու բոլորին անուանատօնի

*) Կը կոչուի նաեւ «Խրտրէլէզ» ու ձմրան սաստկութեան անցած ըլլալը ցուցնելու համար կ'ըսուէր, «Կէօսթէր պանա Խրտրէլէզի, կէօսթէրէյիմ սանա ետգը»:

**) «Մէլէթ մումունուն իզէրինաէն զըրլանդըճ կէչէր»: Ծիծեռնակներու գաղթը հաստատող ձեւ մը:

օրն էր : Իբր Վարդան՝ Վարդանեան դպրոցին անուանատօնը կը կատարուէր եւ այդ առթիւ կ'երգուէր աղգային եւ այլ երգերու կարգին՝ Վարդանի անուան ձօնուած վերոյիշեալ երգը եւ «Երգ առ Վարդանեանք»ը, զոր յօրինած է Տիար Ա. Ն. Նազար, եւ եղանակաւորած՝ Տիար Գասպար Փիլաւճեան (Գըզարեան) :

Ահա ասոն Վարդանեան
Վերափայլի նոր լոյսով,
Եւ նշոյլք շուրջ կը տեղան
Նոր յոյս, նոր սէր, նոր կտրով :

Ուրախութեան արտասուք,
Թող սպողեն մեր աչեր,
Ի բաց անենք վիշտ ու սուգ
Բերկրանք զեզուն մեր սրտեր :

Այդ պերճ շաւղէն լուսափայլ
Ձոր կը պարզէ մեր յոռաջ,
Մենք անյողողղ անայլայլ
Միշտ ընթանանք միշտ յոռաջ :

Անմահ մնայ մեզ համար
Քո յիշատակ այսօրուան.
Գոչեմք ձայնիւ անսպառ
Կեցցեն համայն Վարդանեանք :

Բուն Բարեկեցիքան : Մեծ Բարեկենդան : Անթէպի խօսքով՝ «Բարեկենդան» կամ «Պարկինտակ» : Այս առթիւ եղած խրատ-ճանքը կը կոչուէր «Բակլա-խորան» : Թուրքեր այս օրը կը կոչէին «Պէօյիւք փէհրիդ» կամ «էթ կիւնիւ» :

«Գարնավալ» խաղալու սովորութիւնը (դիմակաւոր շրջիլ կամ այցելութիւններ աալ) անտեղի հետեւանքներուն պատճառաւ դադրած էր թէեւ, սակայն, արտաքոյ կարգի ուրախութիւններ կ'ըլլային խնամիներու եւ աղգականներու միջեւ : Նշանուած եւ հասուն աղջիկներ հրաւիրուած կ'ըլլային օրեր առաջ :

Այս կարգի օրերուն, ինչպէս Ծնունդի եւ Չատկի առթիւ, Եկեղեցւոյ Աղքատախնամը կը շրջէր խանութները եւ կիներու խումբ մը տունները կ'այցելէր, եւ հաւաքուած ուտեստեղէններն ու դրամները կը բաշխուէին չքաւորներուն : Թագեցիք կը հողային թաղին կարօտեալները եւ աղգականներ իրենց անմիջական պարագաներուն մէջ դտնուող կարօտները :

Մեծ Պահքի առաջին Երկուշաբթին, եթէ օդը նպաստաւոր ըլլար, սովորութիւն էր Մարտինի բլրակն երթալ, «ոսպով քիւֆթէ» ուտելու համար :

Մեծ Պահքի տեսողութեան ընթացքին տանը առաստաղէն կախուած կ'ըլլար «մեծ պաքը»* :

Անթէպցին բժախնդրութեամբ պահած է ինչպէս բոլոր շարաթապահներ եւ պահքի օրեր, նոյնպէս Մեծ Պահքը: Շատեր ծոմապահութեամբ կը գոհանային քսանըջորս ժամը անգամ մը «աղ ու հաց» ուտելով: Այդ օրերուն Հայ տիկիներն համար դիւրին էր պահքի կերակուրներու տեսակները պատրաստել: Վերջին ատեններ այդքան բժախնդրութիւն չէր մնացած թէեւ, սակայն ժողովուրդին մէկ մեծ տսկոսը կը պահէր պահքը: Խմելու սովորութիւն ունեցողներէն շատեր չէին խմեր, եւ պակաս չէին ծոմ-պահք բռնողներ: Իսկ ոմանք շարաթապահքի դրութեամբ կ'անցընէին Մեծ Պահքը: Շարաթ եւ Կիրակի օրեր «ուտիք» ընելով: Կիրակի եւ Երկուշաբթի օրեր ժողովուրդը կը լեցնէր եկեղեցին, մանաւանդ Երկուշաբթին, Հրաժարիմքի օրը, խուռներամ բազմութիւն մը, մոռցած դործն ու բանը, փութացած կ'ըլլար եկեղեցին:

Միջինկ: «Միջինկ»: Միջինկը Մեծ Պահքի ճիշտ կէսն է եւ կիներուն յատուկ օր մը: Կէսօրուան ժամերգութենէ ետք կիներ կը հաւաքուէին տուներու մէջ, կը ճաչէին պահքի յատուկ կերակուրներ.— ընդեզէն, անուշեզէն եւն.:

Աւագ Շարաթ: «Աւագ հաֆթասը» կամ «Ձատիկ հաֆթասը»: Աւագ Շարաթը կ'սկսի Ծաղկազարդի Կիրակիով որ կը կոչուէր նաեւ «Ձարզարդառ»: ** Ծաղկազարդով կ'սկսէին նաեւ շարթուան չէնչող զուարթութիւնները: Շէն եւ ուրախ էին դէմքերը. եռուզեռ եւ աշխոյժ կը տեսնուէր ամենուրեք, եւ ինչպէս կ'ըսուէր՝ «փողոցներուն քարերն իսկ կը խնդային»:

Առտուան ժամերգութիւնը յերաւի ներշնչիչ էր: Վեց շաբթուան պահեցողութեամբ, բաց խորանին դիմաց, արմաւենիի ճիւղերով թաղաւորի մը մ'ուտքը դիմաւորելու համար խոնուած ժողովուրդին հողեկան հրճուանքը արդարեւ կ'արդարանար երբ քահանան բարձրաձայն կը դռչէր.— «Ովտաննա, Օրհնեալ ի բարձունս, Օրհնեալ եկեալ է անուամբ Տեառն»:

Ծանուցումը կարդացող քահանան նուիրատու աղաներու, էֆէնտիներու եւ նոր հարսերուն անունները կը թուէր եւ յաջողութիւն կը մաղթէր. իսկ պնակները պտտցնողներ, տօնական օրերուն, Ծ հատ կ'ըլլային, «Շէն մնաք, Աստուած հա-

*) Սոխի մը վրայ շուրջանակի եօթը փետուր խօթելով կը կախէին առիքէն եւ ամէն շարաթ հատ մը կը քաշուէր:

***) Անթէպ կ'ըսուէր՝ «Ձարզարդառ, կէ'լ պէնի պաքտան դուրթար»:

ըրևապատիկ, հաղարապատիկ պարզեւեսցէ» կը կրկնէին շարունակ :

Դռնբաց : Իրիկուան ժամերգութիւնն է «Դռնբաց»ը : Ժողովուրդը լեցուցած կ'ըլլար Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոր հսկայ շէնքը : Ըստ սովորութեան, եկեղեցւոյ շէնքին դուռը բացող բանալին, դուռը բանալէ առաջ կը խօթուէր անխօս կամ դժուարախօս մանուկներուն բերանը : Նոր հարսեր, աղջիկներ վերնատան երեք յարկերուն առաջին կարգերը դրուած կ'ըլլային որոնց մեծ մասը եկած կ'ըլլային իրենց ծնողաց բախտ բանալու համար ըրած յորդորին անսալով :

Տասն Կուսանաց : Տասն Կուսանացը կը կատարուէր Երեքշաբթի օր. կոյս աղջիկներ շապիկ կը հագնէին եւ Աւետարանի ընթերցման ատեն՝ տասը աղջիկներ մոմ կը բռնէին : Մոմերէն հինգը վառած կ'ըլլար :

Աւագ Հինգշաբթի : Առտուանց կ'սկսէր արտաքոյ կարգի եռուզեոք : Աւագ շաբաթէն առաջ կամաւոր աշխատող կիներ կը մաքրէին եկեղեցին : Կիներ եկեղեցի կ'երթային առտուն կանուխ ուտելիքի ծրարներով ու կը մնային մինչեւ Ոտնլուայի արարողութեան լրումը : Օրհնուած ծրարին պարունակութիւնը կը բերէին ու կը բաշխէին աղուայի, գլխու ցաւի եւ ամէն կարգի հիւանդութիւններու արգիլման իբր հաւաստիք :

Կէսօրուան ժամերգութեան եւ Ոտնլուայի արարողութեան ներկայ կ'ըլլային այր մարդիկ եւս : Ոմանք այն օր չէին դործեր : Շատեր կը հաղորդուէին այդ օր : Սովորութիւն էր Զատիկի հաւկիթները ներկել այդ օր կամ Խթման օրը : Խոստովանանք եղած դպրոցական ուսանողներ, ինչպէս Ծնունդի առթիւ, կը հաղորդուէին առտուան ժամերգութենէ ետք կամ Խթման առտուն :

Աւագ Ուրբաթ : Ոտնլուայի արարողութենէ ետք կը դոցուէր խորանը : Ուրբաթի լուսնալուն գիշերը, Յիսուսի մատնութեան ժամերգութիւնը, — «Էքլաս», Եկլաց», կ'սկսէր կէս գիշերին : Խոր ու թախծալի լուծիւն մը կը տիրէր : Սարսուռ մը կ'անցնէր մութ շէնքին մէջէն երբ կ'երգուէր «Ուր ես մայր իմ» մեղեդին եւ շատեր կը հեծկլտային* : Լուսնոյ ատեն

*) Եկլացի գիշերուան հանդիսաւոր արարողութեան գլխաւոր պաշտօնը կը կատարէր, գրեթէ ամէն տարի, աւագերէց Տէր Մովսէս քհնյ. Ժամկոչեան, որ մասնաւոր յատկութիւն ունէր տրամաթիկ ձեւերով ներկայացնելու Քրիստոսի խաչելութեան պատմութիւնը, իր ջինջ ու յստակ ձայնով եւ յուզումնալից շեշտերով : Այս արարողութիւնը կը տեւէր կէս գիշերէն մինչեւ առաւօտ եւ մենք մեր պատանեկութեան շրջանին քանի՞ քանի տարիներ Եկլացի գիշերները լուսնոցած ենք եկեղեցւոյ մէջ : Ծ. Խ.

կ'այցելէին դերեզմանատուն եւ մօմ կը վառէին հողակոյտե-
րուն վերեւ :

Ըստ Անթէպի սովորութեան, Քրիստոսի Գերեզմանը,
որուն «Կաթաղ» կ'ըսուէր, կը դրուէր աւազ խորանին առջեւ,
դասին մէջ, ու կը մնար մինչեւ Խթման առտուան ժամերգու-
թեան վերջնալը: Թաղման արարողութենէն ետք ժողովուր-
դը կը համբուրէր Գերեզմանին վրայ դրուած խաչն ու աւե-
տարանը եւ իր նուէրը կը ձգէր աջ ու ձախ դրուած պնակնե-
րուն մէջ:

Տուներու իրիկուան կերակուրն էր «սսպով շօրվա», իսկ
խմիչքը՝ քացախ: Շատեր ծոմ պահէր կը բռնէին այդ օր:

Աւազ Շաբաթ: «Խթում» կամ «Խութում»: Խթման երե-
կոյեան ժամերգութեամբ կ'սկսէր Չատիկը: Տնական գործե-
րով ծանրաբեռնուած կիներ կ'աճապարէին իրենց գործը
լրացնել եւ հասնիլ եկեղեցի: Եկեղեցիէն ետք ամէն ոք, բացի
արհեստավորներէն, կ'երթային ուղղակի տուն, Նաւակատիքի
սեղանէն «բանալու» պահէր: Պահէր կը բանային հաւկիթ կամ
մածուն ուտելով:

Չատիկ: Յարութեան Չատիկը կը կոչուէր նաեւ «Պէօյիւք
Չատիկ» եւ կը տօնուէր երեք օր: Թուրքեր ասոր կ'ըսէին «Նու-
մուրթա պայրամը»:

Ժամկոչը կոչնակը հնչեցնելէն ետք կը բախէր «աղա»նե-
րուն դռները: Կէս դիշերն անց, ինչպէս Ծնունդին, կը սկսէր
ժամերգութիւնը: Մայր եկեղեցւոյ մուտքի դրան վերեւ, Օսմ.
երկու դրօշակներու միջեւ կախուած կ'ըլլար օրուան Սուլ-
թանին լուսանկարը եւ երկու կամ չորս հրացանակիր «զապ-
տիա»ներ կանգնած կ'ըլլային դրան աջն ու ձախը:

Քարոզիչ քահանան քարոզը կը վերջացնէր Սուլթանի կե-
նաց արեւշատութեան մաղթանքովը: Փողոցի դրան երկայնքը
չարուած մուրացկաններ, Հայ թէ Թուրք, ողորմութիւն կ'ըս-
տանային ժամէն ելլող ժողովուրդէն եւ մաս ու բաժին նաեւ
օրուան մատաղաբաշխութենէն:

Քահանաներ տուն-օրհնէքի կը շրջէին: Այրեր, նման Ս.
Ծնունդի, փոխադարձ այցելութիւններ կ'ընէին: Սենեակներու
պատերուն վերեւ կը կարդացուէր՝ «Քրիստոս Յարեաւ ի մե-
ռելոց» վերատուութիւնը:

Այցելուներուն նախապէս կը հրամայուէր սուրճ եւ լոխում.
վերջին ատեններ տեղի տուած էր խմիչքի մը: Պզտիկներ ու-
րախ կ'ըլլային նոր հազուստներով եւ հաւկիթներով ու կ'ը-

սէին. «Քիււչիւք Չատիկ փարա Չատիկի, պէօյիւք Չատիկ
եռւմուրթա Չատիկի»:

Չատիկին հաւկիթ կոտորելու սովորութեան մասնակից կ'ըլ-
լային թուրքեր եւս, որ կ'ըլլար փողոցներու մէջ կամ քաղաքի
մօտակայ բացաստանի մը մէջ:

Չատիկին երկրորդ օրը «Բանայիբ պազար»ի երեւոյթը
կ'ստանար հայկական դերեզմաննոցը: Թուրք ծախողներ, վաղ
առաւօտուն, գրաւած կ'ըլլային իրենց տեղերը եւ կրպակները
փռած կ'ըլլային ճամբու երկայնքը: Կարկանդակ, օշարակ,
կուտ, լէպլէպի, մրդեղէն ծախողներուն բարձրաձայն կանչերը
անխելի կ'ըլլային հաւկիթ կոտորողներու խուլ աղաղակնե-
րուն, վէճերուն եւ կռիւներուն թոհ ու բոհին մէջ: Իսկ ան-
դին, կիներ նորեկ ննջեցեալի մը հողակոյտին վրայ ինկած
լաց ու կոծ կ'ընէին: Բազմութիւնը շիրիմները օրհնել տալէ
ետք կը ցրուէր կէսօրուան մօտ, կ'երթար տուն, եւ «չիյ
քէօֆթէ»ն ուտելէ ետք կը վերսկսէր այցելութեանց:

Վերջին օրը այցելութիւն տուողին կ'ըսէին «Էօնիւնէ չըխ-
րըկ դօմայը»:

Համբարձման տօն: Համբարձման տօնին կ'ըսուի «Մէն-
թիւար» կամ «Վիճակի օր»: Վիճակ ձգել, Սնթէպի լեզուաւ՝
«Մէնթիւար»:

Մէնթիւար հանել ուզող տան աղջնակը, ընկերուհիով մը,
օր մը առաջ, կիսով ջուր լեցուն դոյլ մը կը պտտցնէ թաղին
մէջ ու կը հաւաքէ նշաններ, — մատանի, բանալի, դանակ,
մատնոց եւն. եւն.: Դոյլին բերանը կը կապուի լաթով մը ու
կը կախուի յարմար տեղ մը: Համբարձման օրը, կէսօրին,
աղջնակ մը կը նստեցնեն դոյլին քով եւ կիներէն մին «Մին-
թիւար»ը կը բանայ, յատուկ նախերգանք տալով մը:

ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ ԵՐԳԵՐ*

Էյ մէնթիւար մէնթիւար
Մէնթիւարըն վաղթը վար,
Մէնթիւար սէօյլէյէնին
Ճէննէթտէ պէշ թախտը վար:

Էյ միլթանը միլթալը
Սարը փապուճ միլթալը,
Եալնայազ կէզէր իքէն
Օլաուն Մըսըր Սուլթանը:

Քէթէն կէօմլէք թէնտէտիր
Դօնճա կիւլ թիքէնտէտիր.
Կիւնտէ պին կիւզէլ կէօրսէմ
Եինէ կէօյնիւմ սէնտէ տիր:

Գալէմի ալտըմ էլէ,
Կէլէնի հազտըմ տիլէ.
Եալըն տուտու լիսանը
Պէնզէր այնի պիւլպիւլէ:

*) Այս ատղերը ընդօրինակած է Տիկին Հայկուհի Արզուեան: Հեղինակին
ինքնութիւնը յայտնի չէ: Հաւանաբար ժողովրդական պուէտի մը գործն է,
Տէլի Սէմէրճիի տիպէն: Ծ. Խ.

Պագչալարաէ կէզէնի
Եիւրէյիմի էզէնի
Պիլլահ խանէր սափլարըմ
Եարըմ իլէ կէզէնի :

Գափույա Աճէմ կէլտի,
Եիւր իլէ մէրճէն կէլտի.
Գուրպան օլտուզում Մէվլէմ
Կէօվտէմէ պիր ճան կէլտի :

Էլիմ սուսուում զէյթուենա,
Ձէյթուենուն իրիսինէ,
Պէն պաղթըմը սընատըմ
Եէկիտին էյիսինէ :

Պիր էօքիւզիւմ պէշ օլտու,
Պու երլ հալըմ խօշ օլտու.
Պէն եօլումա կիտէր իքէն
Քրիստոս պանա էշ օլտու :

Ինճի սէրտիմ կիւնէշէ,
Պագան կէօղլէր դամաղա,
Սէն պիր թօփ բահէն սին
Պէն պիր թօփ մէնէվլէ :

Բէշկիր բէշկիր իւթիւնէ,
Բէշկիր աիզին իւթինէ,
Օթուրմուշ եաղը եաղար
Քրիստոսըն էշխընա :

Պահաըմ քիմտիր պէս պէլլի
Պէն քէնտիմի պիլէլի.
Ասլա եիւզիւմ կիւլմէտի
Պու ճիհանա կէլէլի :

Պու չիլէտիր տօլաճաղ,
Իսթէտիյին օլաճաղ,
Էլէմ չէքմէ ա գուզում
Գըսմէթ սէնի պուլաճաղ :

Տէրունիմ դամ իլէ տօլու,
Չաղըրըմ սաղը սօլու
Եա Յիսուս եա Քրիստոս
Սէն կէօսթէր տօղրու եօլու :

Գարանֆիլի պաղլարսըն,
Եիւրէյիմի տաղլարսըն,
Տէրտիմի տէրիսէմ սանա
Օթուրուր տա աղլարսըն :

Ինճէճիք եէսմին տալը
Տիպինտէ եէշիլ խալը.
Եա Յիսուս եա Քրիստոս
Սէն կէօսթէր տօղրու եօլու :

Իրահան էքտիմ մաղարա
Եափըրըճաղը եէշէրէ,
Պէն քիւշիւք եարըմ քիւշիւք
Ալլահ իշիմ պաղարա :

Էյ հալալը հալալը,
Սիւփիւրէյիմ սէրայը.
Սէն ալ կէյ պէն եէշիլ,
Տիւշման կէյսին զարայը :

Մէշիտ եափաըմ պէն եափաըմ,
Փէնճէրէսինի չիւթ եափաըմ,
Տալլանարմ պուտաղլանարմ,
Քէօլկէսինտէ պէն եաթարմ :

Տամ պաշընտա տուրուրսուն,
Սամուր քիւրքիւ սիւրիւրսին,
Ալլահ սանա պին վէրմիշ,
Ալթուն պէշիկ պիւրիւրսին :

Տամ պաշընտա մէյխանէ,
Իչինտէ կիւլլապխանէ,
Տէօքմէ կիւլլապ սույսունու,
Եարըմ կէլէ խոյգանա :

Պուլամպաճը շալարըմ,
Գաշըղընը եալարըմ.
Գարնըմ էքմէյէ տօլարսա,
Ընկըր ընկըր կիւլէրիմ :

Եէտիյին եէմիշ օլտուն,
Կէյսիյին կէյմիշ օլտուն.
Հէր նէրէյէ կիտէր իսէն,
Սիւլալըն կիւլմիւշ օլտուն :

Ինճէճիք օղլաղը եըմ
Էքինիք թօփրաղը եըմ.
Տէյրատա պիր կիւլ պիթմիշ,
Պէն օնուն եափրաղը եըմ :

Գարանֆիլիմ էզ պէնի,
Ալթուն թասա սիւզ պէնի.
Սէն աիլիտ օլ պէն դալէմ,
Ալ կերտանա եաղ պէնի :

Եէսմին եաղըն չիշէսի,
Էքինիք մէնէվլէսի,
Հանկը եօլատան կէյիյի,
Ճիկէրիմին քէօշէսի :

Օ եար պէնիմ օլաճաղ,
Հալիմ նիճէ օլաճաղ.
Էյէր էօլսէմ սարմատան,
Կէօղլիմ աշըգ պալաճաղ :

Էտտիյըն պուլաճաղսըն,
Կիւլ կիպի սօլաճաղսըն.
Պիր կիւն էլպէթ պէն սէնին,
Սէն պէնին օլաճաղսըն :

Պիր տէսթէճիք կիւլիւմ վար,
Հէմ տիլէ պիւլպիւլիւմ վար.
Կիւլէլ սէնտէ պիլմիշ օլ,
Այրըրըգ եօղ էօլիւմ վար :

Իփէք էօրթիւ պիւղիւրսին,
Սալընըմպա եիւրիւրսին.
Իւսթիւնէ կիւլ զօղուլասամ,
Պուրնում գօպսուն տիւշիւրսին:

Իփէքտէն քէսէսի վար,
Պիւլպիւլ կիպի սէսի վար.
Օլ կիւղէլին աճէպա
Պէնտէն էօղկէ նէսի վար:

Պայթըլըն դարասէնի,
Պուլաման չարէսինի.
Թալէյի հար օլանըն
Եար սարար եարասինի:

Պիր կիւղէլէ իշտիյադ,
էյլէյուլ էթտին մէրադ.
Ինքեար էթմէ նաֆիլէ,
Իւսթիւնտէ տիր պու վիճակ:

Նազ էթմէյի հազ էտէր,
Եար պանա փէյազ էտէր,
Պու նէ գարիմ պաշըմ վար,
Քիմի սէյվսէմ նազ էտէր:

Պախթըմ բէլիմ էս տէտիմ,
Չարըզ կէյտիմ մէս տէտիմ.
Եէնիլմիշ իքէն արսլանա,
Պիր տիլքիլէ փէս տէտիմ:

Նէրտիվանըմ դըրզ այադ,
Գըրզընա վուրտում տայադ.
Եար գափույա կէլիբտէ,
Նէ էլ տութար նէ այադ:

Պիր ինճէճիք մոմ իտիմ,
Տէնիզէրաէ գում իտիմ.
Չըզամ տաղլար պաշընա,
Տահա եօլտա իմիւտիմ:

Եիթտիմ գափու աշըլար,
Միսի գօգու սաշըլար.
Անասընա մուշտուլար,
Գըրզընն պախթը աշըլար:

Էլինտէ սիւտ քիւլէյի,
Սիւտտէն պէյազ պիլէյի.
Եարասպի գասուլ էյլէ,
Էօքսիւզ օղլան տիլէյի:

Գարտաշըմ պազտան կէլիբ,
Ինէք սաղմատան կէլիբ.
Փարմաղլարը եօրուլմուշ,
Ալթուն սայմատան կէլիբ:

Եօղուն իյնէ փօլատը
Տիւլպէնտի քիմ տօլատը,
Տիւնեա էլէմ իչինտէ
Կէօյնիւմ Յիսուսու Տիլէտի:

Սըշրատըմ քէօշքտէն քէօշկէ,
Եաղլըշըմ տիւշտիւ միւշկէ.
Էյիլտիմ տլամ տէյի,
Յիսուս խաթրըմա տիւշտիւ:

Բահան էքտիմ տուարա,
Կէլէն կիտէն սուարա,
Ետըմ քիւշիւք պէն քիւշիւք,
Պունու քիմլէր սուարա:

Ինճէճիք սիւլիւք իւսթիւ,
Մահրապամ սույա տիւշտիւ,
Պէն մահրապամ արար իքէն,
Յիսուս խաթրըմա տիւշտիւ:

Ըպըզ սէնի տօլտուրտում,
Տօլու տէյու դալտըրում.
Կիւղէլ սէնին իչին
Կիւլ պէնզիմի սօլտուրտում:

Գույու պաշը էքինիք,
Նէ զօր օլուր էրկէնիք,
Էրկէնիքաէ հար սէյմէք,
Սանըմ քի պէզիրկեանլըզ:

Այ այտընտըր վարամամ,
Տիլէ տէստան օլամամ.
Այ պուլուտա կիբէրիսէ,
Պաղլասալար տուրամամ:

Պիր քէսէմ վար տիպլէմէ,
Տիպինտէն իլիքլէմէ.
Պէնտէն սանա պէֆա եօղտըր,
Հիչ եէրինէ պէքլէմէ:

Թասը թասա գասլատըմ,
Իչինէ կիւլասպ ըսլատըմ.
Եէտի պիւլպիւլ եալրուսունու
Պիր գաֆէստէ պէսլէտիմ:

Բահան մողարասը,
Թէրլէմիշ գաշ արասը.
Կիւղէլտէ էքսիք մի օլուր
Կէրտանտա տիշ հարասը:

Հալէպին սօղաղլարը,
Էր աթար շաֆաղլարը.
Գըրմըզը կիւլէ պէնզէր
Եարըմըն հանաղլարը:

Մէշիտ հափարմ թազ կէրէք,
Փէնճէրէսի պէշ կէրէք.
Տէօյլէթ պաշընա գօնտու,
Կօթիւրէճէք պաշ կէրէք:

Էյ հէրայի հէրայի,
Քէնտիբ չէքէր գօվայը.
Պիր չիֆթ գարիպ կէօլէրչին
Եէնի հափար եուվայը:

Այնէ աթորմ չայլըրա,
Շաֆղը տիւշտիւ պայլըրա.
Եա Յիսուս եա Քրիստոս
Իշիմ ահօնաիւ խայլըրա:

Եկէ եկէ կիտէրիմ,
Ետի տէվէ կիւակէրիմ,
Էլլէր նէ տէրսէ տէսին,
Պէն դուստուժա կիտէրիմ:

Էյ իփիմիզ իփիմիզ,
Գըլէպտինտիր եիւքիւմիւզ
Ալթուն տէօշէք սիմ եասթըզ
Սարըլալըմ իքիմիզ:

Սու ազար մէրտին մէրտին,
Սու տէյիլ պէնիմ տէրտիմ,
Աղաճատան դալէմ տիվիթ տէ
միւրէքէպ օլսամ
Թիւքէնմէզ պէնիմ տէրտիմ:

Աիս միշմիշիմ միշմիշիմ,
Եազ իշինտէ պիշմիշիմ.
Էլ օղլունուն էլինտէն
Պէն պու տէրտէ տիւշմիւշիւմ:

Գար եազար տաղա տէյէր,
Օզ քիպրիք գաշա տէյէր.
Պէնիմ պիր սէվտիկիմ վար
Օն իքի վաշա տէյէր:

Պաղչէ պաղչէ կէզէրիմ,
Պաղչատա կիւլ տիւզէրիմ.
Պազարմ աղամ կէլիլի
Քէնքիլիմի տիւզէրիմ:

Էյ շէլինէ շէլինէ,
Քիւրքիւ շէքմիշ տիգինէ,
Օթուրմուշ եօլ իւսթիւնէ,
Իթ պիլէ պազմազ եիւզիւնէ:

Աղաճլար եափրազըլըմ,
Էքինլիք թօփրազըլըմ.
Եարըմ պիր կիւլ սօղունմուշ,
Պէն օնուն եափրազըլըմ:

Բահան էքտիմ կիւլ պիթտի,
Տալընտա պիւլպիւլ էօթտիւ.
Էօթմէ պիւլպիւլիւմ էօթմէ,
Պապամ սէֆէրէ կիթտի:

Սահար գաղլարմ իշիմէ,
Շաքէր գաթարմ աշըմա.
Պէն եօլունմա կիտէր իքէն
Յիսուս կէլտի դարշըմա:

Սըրխա կէյտիմ աթլաղտան,
Սու իշտիմ ալթուն թտտան.
Գուրպան օլտուղում Ալլահ
Գուրթար պէնի պու եաստան:

Էօքիւզ շէքտիմ համրայա,
Չօդ եալվարարմ թանրըյա.
Պիղի թէզճէ դալունշտուր
Չիֆթէ պէնլի եալրույա:

Յիսուս տըր պէնիմ արգամ,
Կիւմիւշտէն աիւյմէ տաղամ,
Յիսուս պէնիմ իլէ օլուրսա,
Տահա պէն քիմտէն գօրգամ:

Մէրճմէկիմ քիլէ քիլէ,
Էօլչէրիմ սիլէ սիլ.
Եարըմ գտիույա կէլմիշ,
Չըդարըմ կիւլէ կիւլէ:

Ինճի իտիմ իւզիւլտիւմ,
Պէյազ իփէ տիւզիւլտիւմ.
Կէրէկ ա'լ կէրէկ ալմա,
Պէն անլընա եազըլտըմ:

Բահան օլաճաղսըն,
Սարարըպ սօլաճաղսըն,
Օլ մէվլանըն իղինի իլէ
Ան պէնիմ օլաճաղսըն:

Պիր չիմտիճիզ պիպէրիմ,
Էքէ էքէ կիտէրիմ,
Ալլահ նասիպ էտէր իսէ
Սուրը Յակոբա կիտէրիմ:

Կիւլ տիպինէ օթուրտում,
Էլիմի կիւլէ եկթիրտիմ,
Էլլէր կիւլիւմ տէտիքճէ
Պէն ազլըմը եիթիրտիմ:

Օղլան սէն հօյլու մըսըն,
Մինարէ պօյլունմուսըն
Շէր կէօրէն սէնի սէօյլէր
Ալթուն համայլըմըսըն:

Գարանֆիլ տէստէ պէնի,
Սէն էթտին խասթա պէնի.
Գարիպ պիւլպիւլէր կիպի
Գօյտուն դաֆէստէ պէնի:

Գարէնֆիլիմ սուտա տըր,
Կէօղլէրէմ ույզուտա տըր.
Էլէմ շէքմէ սէվկիւլիւմ,
Գալունշտըրան Սուաէ տիր:

Վիճակահանութեան տաղերուն ամէն մի համարին խօսուելէն ետք աղջիկը ձեռքը լաթի մէկ կողմէն խօթելով կը հանէ նշան մը: Այս նշանակը որուն որ պատկանէր, այդ կ'ըլլար անոր վիճակը եւ երբ տեղին ըլլար՝ կատակն ու զուարճարանութիւնը կը հասնէին իրենց զապաթնակէտին: Այս առթիւ եւս կ'ըլլային բարեմաղթութիւններ եւ մաղթանքներ:

Չատկէն մինչեւ Համբարձում, ուտիքի օրեր էին որ կը կոչուէր «Յինունք» զոր Անթէպցին կը կոչէ «Ունինք»: Համբարձման հետեւեալ օրը, Ուրբաթը կը կոչուի «Յօղուն ձիւմա», «Հաստ Ուրբաթ»:

Պայծառակերպութեան տօն: «Վարդըվառ» որ կը կոչուի նաեւ «Սու Չատիկի»: Չիրար սրսկելու սովորութեան համաձայն ոմանք կը լուսուէին անինայօրէն: Թուրքեր այս տօնը «Սու պայրամը» կը կոչէին եւ իրենց թաղերուն մէջ կամ թաղէն անցնող Հայերու վրայ ջուր կը տեղացնէին եւ ոմանք ալ ջուրի աւազանը կը ձգէին:

Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի: Աստուածածնայ տօնը հինգ տաղաւարներէն մին էր եւ անուան տօնն էր Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ: Եկեղեցական արարողութենէ ետք տեղի կ'ունենար «խաղող օրհնէք», Անթէպի բարբառով «խաղող օչնել»: Մինչեւ օրս խաղող չուտողներ այդ օր կը ճաշակէին օրհնուած խաղողը:

Այդ տօնին կը կատարուէր ուխտադնացութիւն*: Անթէպցի ուխտեալներ այս տօնին կ'երթային Ներսէս Ծնորհալիի բերդը ի Հռոմկլայ: Բերդի մօտիկ եկեղեցւոյ մէջ կը կատարուէր Ս. Պատարազ: Կը մօրթուէր ուխտուած ոչխարը կամ պաննուկ մը:

Խաչի տօներ: «Խէչ Չատիկի»: Խաչի երեք տօներէն վերջինն է Գիւտ Խաչի տօնը: Առաջինը՝ Խաչ Վերաց, երկրորդը՝ Վարազայ Խաչն է:

Գիւտ Խաչին օրերը ցրտած ըլլալուն եւ ըստ Անթէպի սովորութեան՝ ամառուան տաք ամիսները բացօթեայ տանիքներուն եւ կամ բակերուն մէջ գիշերելու ատենն անցած ըլլա-

*) Ուխտադնացութիւն կը կատարուէր նաեւ Օրուլ գիւղը, ուր հնամենի ուխտաւորի մը կար: 1900-ին, մեր պատանեկութեան օրերուն, ընկերացած մօրեղբորս Տէր Մովսէսի եւ աւագ եղբորս Գրիգորի, այսպիսի ուխտադնացութիւն մը կատարեցինք Օրուլ ուր եկեղեցական արարողութենէն ետք բացօթեայ մատաղարաշխութիւն տեղի ունեցաւ եւ նոր ուխտաւորներ ալ եկան, որոնց մէջ կային մեր ուսուցիչներէն Ա. Ն. Նազար եւ Երւաիւֆ խօճա Նիգիպլեան, հեծեալ ձիւորներ: Ծ. Խ.

լուն, կ'ըսուի՝ «Ո՞ւսչ, պէշիկի ալ իջէրի դաչ»: Այլ խօսքով՝ այս ատենը կը կոչուի «էվ կիրիմի», ինչպէս Համբարձումէն ետքի օրերուն կ'ըսուէր՝ «էվ չըզըմը»:

Յիսնակ: Յունվար 6-ին հասցնող յիսուն օրերուն տեւողութեանը կ'ըսուի՝ Յիսնակ: Անթէպի բառով «Իսնակ» որ ունի բարեկենդան եւ շաբաթապահք: Տուներուն ամբարները կ'ըլլան լեցուն եւ դործերը բացուած:

Ս. Յակոբ: «Սուր Բոր» կամ «Սուրբ էկոր»: Ս. Յակոբէն մինչեւ Ծնունդ եղող սուրբերու տօներու շարքին Անթէպին կ'ըսէ «Նալըն այագ սուրբլար եէրիչաի»: Սա ալ Ս. Սարգիսի նման ժողովուրդէն մեծարուած տօն մըն է: Յակոբներու անուանատօներ կը կատարուէին ճոխ ուրախութեամբ:

Այս տօնին եթէ ակնկալուած ձիւնը դար, Անթէպիք կ'ըսէին, «Ս. Օղոր սաղալընը աղարթար»: Սեպտեմբերին պատրաստուած շիրէն, զոր մամերը կը պահէին «Ալ տէվէ դափույա կէլիր իսէ մէյտանա չըզար» ըսելով, կ'ելլէր մէջտեղ: Ս. Յակորի շաբաթապահքին կիրները թոնիր չէին դներ, լուացք չէին ըներ եւ ոչ ալ բաղնիք կ'երթային:

Ուխտագնացութիւնք

Անթէպի մօտակայ ուխտատեղին էր Տ. Ներսէս Շնորհալիի Հռոմկլայ բերդը: Ոմանք կ'երթային մինչեւ Զէյթուն՝ Ս. Փրկիչի վանքը: Երուսաղէմի ուխտաւորներ (ըխտաւոր) ճամբայ կ'ելլէին Մեծ Պահքէն առաջ: Այս երթեւեկը կը տեւէր 90 օր: Ուխտաւորներուն կ'ընկերանար Պաղտատ Գէորդ կոչուող մարդ մը, որ 28 անգամ պացած եկած էր: Երուսաղէմի «ըխտաւորները» դիմաւորելու համար 8-10 ժամուան ճամբայ կ'երթային եւ քաղաք կը մտնէին մեծ ողբերութեամբ: Երուսաղէմի ուխտաւորութենէն վերադարձողները կը կոչուէին «Մըխար», երբեմն ալ «Հաճի»:

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՆՑԵԱԼ ԲԱՐՔԵՐԷՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Գրեց՝ ԼԵՒՈՆ Յ. ՊԱՍԹԱՃԵԱՆ

Հարսնցուի Ընտրութիւն

Այնթապցի երիտասարդը մաքուր վարք ու բարքով, առողջ, առոյգ եւ աշխատասէր է եւ մանաւանդ կատարեալ հնազանդ՝ իր մեծերուն:

Արբունքի տարիքին հասնելուն, համբերութեամբ կ'սպասէ ծնողաց շարժումին, զինք կարգելու համար:

Կենակցի ընտրութեան մէջ ինք ձայն չունի. ծնողքին ընտրածը ինքն ալ կը հաւնի ու կը կազմէ ընտանեկան բոյնը խաղաղ եւ անգորր:

Կարգելու շարժումը ուշանալու պարագային, տղան կամացուկ մը կը փսփոսայ մօրը ականջին. — «Մայրիկ ես պանդրխտութեան պիտի երթամ դրամ շահելու»: Դժուարութիւն չի քաշեր մայրը, զաւկին նպատակը հասկնալու համար. տղան ամուսնանալ կ'ուզէ, եւ նոյն իրիկունն իսկ խնդիրը կը հաղորդէ ամուսնոյն ու անմիջապէս միջոցներ ձեռք կ'առնուին տղան ձեռքէ չփախցնելու համար:

Համակ աչք ու ականջ կտրած, մայրը կ'սկսի յարմար աղջիկ մը փնտռել: Եկեղեցիին մէջ երբ շրթունքները անդուլ ազօթքներ կը մրմնջեն, մօր աչքերն ալ աղջկանց բուրաստանին մէջ յարմար ծաղիկ մը կ'որոնեն իր զաւկին համար:

Փնտռումները կը շարունակուին ընտանեկան այցելութիւններուն, ճամբան, շուկան, հանրային բաղնիքներուն մէջ, մինչեւ որ հատ մը գտնեն:

— Ետվրում Սարգիս, քեզի անա՛նկ աղուորիկ կտոր մը գտայ որ... կ'աւետէ օր մը ուրախութեամբ մայրը իր զաւկին. պօյ, պօս, սուրաթ, հրեշտակի պէս բան մը, մէյ մը աչքերդ տեսնէ:

Ի լուր այս անակնկալ աւետման, տղուն սիրտը նորափետուր ճնճղուկի մը պէս կը թուլօայ ու երախտազիտական զգացումներէ մղեալ, շրթները կ'արտօրան համբոյր մը դրոշմել գորովազուրթ մօր աչին վրայ:

Հետեւեալ օրը մայրը եւ քանի մը ազգական կնիկներ կ'երթան աղջիկ-տեսի, վարձու տուն մը փնտռողի հանգամանքով:

* * *

Կանանչ տերեւ եւ նշանտուֆ

Աղջիկ-տեսի գացող խումբը աղջիկը հաւնելու պարագային, լեզուանի վարպետ կին մը կը զրկեն աղջկան տունը հա-

զար ու մէկ ձեւերով տղան գովելու եւ գործը «եփելու» համար : Շատ չ'ուշանար , իր առաքելութեան մէջ յաջողած կնիկը յաղթական մուտքով մը կը բերէ դրական պատասխանը եւ կ'սկսին «կանանչ տերեւի» այսինքն խօսք-կապի ու նշանատուքի պատրաստութիւնները :

Գիշեր մը , տղուն ծնողքը , հօրեղբայրը , քեռին , քեռայրը , հօրաքոյրը , մօրաքոյրը , մօտիկ ազգականները , բոլորը պաշտօնական հագած երեսուն հինգ քառասուն հողի , պարեգօտի ծոցերուն եւ լայն պարսկական շալ գօտիներուն մէջ խնձոր , տանձ , նարինջ լեցուցած , երեսնին խաչակնքելով ճամբայ կ'ելլեն , չուխայ շալվարով լապտերակիր երիտասարդի մը առաջնորդութեամբ :

Աղջկան դրան առջեւ խուճրը կանգ կ'առնէ եւ ջահակիրը խիստ զգոյշ ու քաղաքավար քանի մը հարուածներ կուտայ դրան :

Ներսը աղջկան սիրտը կը թփրտայ եւ հրացանի ձայնէն հալածական եղնիկի մը հանգոյն արտօրանքով կ'իջնէ մատան՝ թաքնուելու ձաւարի կաւաչէն փեթակներու ետին :

Քիչ յետոյ դուռը կը բացուի կոնակի վրայ ու սովորական «բարի իրիկուն»ով հիւրերը ներս կը մտնեն լուռ ու անխօս : Կը բարձրանան մաքուր սանդուխներէն վեր , քարիւղի լամբով լուսաւորուած տան մէջ տեղ գրաւելու եւ նստելու , բուրդով լեցուած կակուղ բաղմոցներու վրայ ծալլապատիկ :

Տանտէրը իր անձանօթ հիւրերը կը մեծարէ սիկարէթով , կլկլակով (նարկիլէ) . փափաքողներուն ջուր ալ կը մատակարարուի , սակայն մթնոլորտը կը մնայ պաղ ու լոին :

Ներկաները կասկածանքով , փափսուքով միայն կը խօսին իրարու ահանջին , որպէս թէ ամենայն սրբոց բոպիկ թափօրը անցնէր հոնկէ :

Այս ոչ հաճելի հանգամանքը շատ չի տեւեր սակայն : Ներկաներէն փորձառու տարեց այր մարդ մը իր բաղմոցին վրայ շտկուելով խօսքը կ'ուղղէ աղջկան հօրը .

— Մըխըր Կարապետ , օճախդ բռնկի պապա , չհարցնե՞ս մեզի անգամ մը թէ ինչո՞ւ եկեր էք , ի՞նչ կ'ուզէք , բարեկամներ :

— Ի՞նչ հարցնեմ , եղբայր , բարի հազար բարի եկեր էք . մեր տան դուռը բաց է բոլոր բարեսիրտ մարդոց համար , կ'ըլլայ աղջկան հօր համեստ պատասխանը :

— Այո՛ . այդ շիտակ է , մենք ալ արդէն այդպէս ըլլալը իմանալով եկանք հոս :

— Հազար բարի եկեր էք :

— Երկու վայրկեան լռութիւն կը տիրէ, ապա անկիւնէն ուրիշ փաթթոցաւոր ծերուկ մը .

— Պրէ՛ աչքերդ սիրեմ Պետրոս աղա, խօսքը բացիր, ետեւը չբերիր . տան տիրոջ բան մը պիտի ըսէիր, վախցա՞ր արգեօք թէ երեսդ չբռնեց չըսիր, չեմ գիտեր . մաքիդ մէջ ինչ որ կայ որոջ չըսե՞ս :

— Եղբայր, իմ պաշտօնս էր դուռը բանալ, բացի . դէ՛ նայինք, դուք ալ ներս մտէ՛ք :

— Շատ լաւ ուրեմն : Կարապետ աղա, մենք եկեր ենք Տէրոջ կամքովը ձեր աղջկան՝ Օրիորդ Սաթենիկի ձեռքը խնդրելու, Հաճի Յակոբ աղայի աղուն՝ Սարգիսին համար, ի՞նչ կ'ըսէք :

— (Գլուխը երերցնելով) Շատ լաւ կը խօսիք բայց . . . հիմա մենք . . . դեռ այդ տեղուանքը չենք . . . : Աղջիկս ալ . . . պզտիկ է դեռ . քսանը նոր մտաւ . «տճէլէն» ի՛նչ է, կամաց կամաց թո՛ղ ըլլայ . . . :

Այս մերժողական պատասխանը ներկաներուն վրայ ունէ յուսահատութիւն չի բերեր սակայն : Անոնք դիտեն, թէ աղջիկ մը դիւրին չի արուիր . պէտք է աշխատիլ, պայքարիլ, աղջկան կողմնակիցներուն մէջտեղ նետած պատրուակները չէզոքացընելու համար : Տեսէ՛ք, ահա անդիէն ութսուննոց ծերուկ մը, ձախ ձեռքը մէջքին, մէկ աչքը կկոցած, լռութիւնը կը խզէ :

— Կարապետ աղա, աղջիկս դեռ պզտիկ է, քսանին մէջ դեռ նոր մտաւ կ'ըսես, հողիդ սիրեմ պապա, քսան տարիքը ամուսնութեան յարմար տարիք է : Գրացիդ Հաճի Գէորգը տասնութին աղջիկը չտուա՞ւ . . . Ատ առարկութիւն չէ՛, ուրիշ ըսելիք ունի՞ս, ան ըսէ :

— Ճիշտը ըսե՞մ, բարեկամներ, կը յարէ Կարապետ աղան պարտութեան շապիկը հագած, մանչ զաւկին տէրը հայրն է, աղջիկը մօրը կ'իյնայ, հա՛ հոն է, իրեն հարցուցէք :

— Մեզա՛յ, այդ ի՞նչ խօսք է . . . Աստուած կեանք տայ, աղջիկը հօրեղբայր ունի, մօրեղբայր ունի, քեռայր ունի . անոնք կեցած տեղ ինձի խօսիլ չիյնար, կը պատասխանէ էխսա խաթուն գլխաշորը (եազմա) դէպի առջեւ քաշելով :

— Իրարու վրայ մի՛ ձգէք, կը գոչէ անդիէն մէկը, ձեռքերը օդին մէջ ճօճելով : Աղջկան խօսքը որմէ՞ որ պիտի լմըննայ թող մէջտեղ դայ եթէ քաջ է :

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ եթէ դայ, կը պատասխանէ աղջկան քեռին ծունկերուն վրայ կանգնած :

— Դեռ կը հարցնե՞ս թէ ինչ պիտի ըլլայ . . . : Մենք եկեր ենք աղջիկ տանելու . տուիք՝ աղէկ, չտուիք՝ պիտի կռուինք ասոնցմով : Ու ծոցէն դոյզ մը խնձոր կամ տանձ հանած կը ճօճէ օդին մէջ :

— Չէ՛ բարեկամներ, մենք կռուող չենք, մենք կը սիրենք սէր միաբանութիւն, կը պատասխանէ աղջկան հօրեղբայրը ոտքի կանգնելով: Եթէ Աստուած կամեցեր է... Չեր ուզածին պէս թող ըլլայ:

Այս ուրախ յայտնութեան վրայ ամէնքը իրար կը խառնուին: Ծոցերէն եւ գօտիներուն մէջ բանտարկուած անթիւ անհամար տանձ, խնձոր, նարինջներ դուրս կը թափին: Շնորհաւորական բացառանջութիւններով օդը կը թնդայ:

Փեսացուն որ ցարդ մօտիկ դրացիի մը տունը խորամանկ աղուէսի մը պէս ականջները սրած կ'սպասէր, կը բերուի ներս: Հարսնացուն ալ իր թաքստոցէն հանուած կը տեսնուի բոլորին հետ:

Կեսուրը չի մոռնար զոյգ մը հաստատ համբոյր դրոշմել հարսնացուին երկու աշաերուն վրայ:

Աստուած իմ... պիտի ըսէք. այս ի՞նչ սէր մէկ անգամէն իր վաղուայ թիւ մէկ թշնամիին հանդէպ...: Ո՛չ բարեկամներ, ոչ, այս համբոյրը սիրոյ համբոյր չէ՛, մի՛ սխալիք, այլ քննողական համբոյր, ստուգելու համար թէ աղջկան շունչը կը հոտի՞ թէ ոչ:

Աջհամբոյրի եւ տեսակցութեան արարողութենէն վերջ, երկու կողմի մեծերուն հաւանութեամբ փեսացուն ու հարսնացուն քով քովի կը նստին իրենց վրայ հրաւիրելով բոլորին ուրախ նայուած քները:

Յոտնկայս քահանան կ'օրհնէ ու կ'անցնէ նշանաուքի մատանիները դուարթ ու շէն մթնոլորտի մը մէջ եւ կը հեռանայ:

Քահանային ոտքը սեմէն դուրս ելած չելած նուագածուները աշխոյժով կը լծուին դործի ու դինին կը հոսի, գլուխները կ'սկսին քիչ քիչ տաքնալ: Թաշկինակ ի ձեռին մէկը կ'ելլէ մէջտեղ, մէկ ձեռքը մէջքին ու կը խաղայ տեղական դմայլելի պար մը մէջքը կոտրտելով:

Ուրիշ երիտասարդ մը կը հետեւի անոր: Հինգ վայրկեան վերջ պարողներուն թիւը կը շատնայ, որոնք պարբերաբար գլուխ զլխի տուած, բոլորը միաբերան կը պոռան, «Պի՛ր հալէյ սէվէն տօ՛սթ տօ՛սթ»... եւ փափուկ սեռը ձեռքերնին շրթներուն տարած գիլ ձայնով կը կանչեն, «Լը՛ Լը՛ Լը՛ Լը՛ Լը՛ Լը՛...»:

Ուրախութիւնը կը շարունակուի մինչեւ որ աքաղաղները աւետեն մօտալուտ առաւօտը:

Կատարելապէս արբած, քնատ ու յոգնաբեկ հիւրերը հրաժեշտ կ'առնեն ու կ'ուղղուին իրենց տուները, երբուն ու անրատոյգ քայլերով, մերթ ընդ մերթ թուցնելով մնացորդներ խըրախճանքի հոգեղուարձ շարդիներէն:

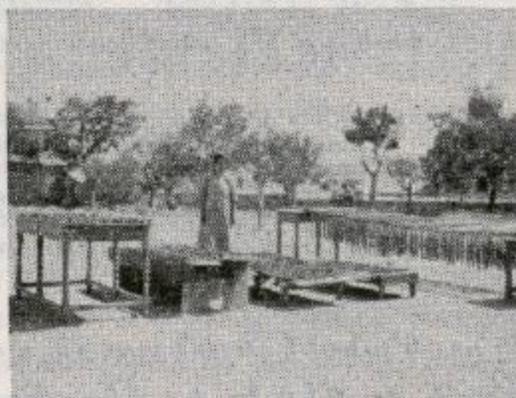
ԱՅԳԵԿՈՒԹՔԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

ԳԼՈՒԽ Ե.

Գրեց՝ ԳԷ. Ա. Ս.

Անթէպ քաղաքին հողը երկրագործութեան յարմար էր : Քաղաքը գրեթէ համատարած քարահանքի մը վրայ հաստատուած էր : Բայց շրջակայ գիւղերու մէջ մշակելի արտեր կային աւելի կամ պակաս չափով արդասարեր :

Անթէպցիք գլխաւորաբար զարկ կուտային այգեմշակութեան . ոմանք ալ ունէին պիստակենիի պարտէզներ : Բացի չքաւորներէ , գրեթէ ամէն Հայ ընտանիք ունէր իր սեփական այգին , որ կը գտնուէր քաղաքէն դուրս մէկ , երկու , երեք ժամ հեռաւորութեամբ՝ գիւղի մը շրջանակին մէջ : Սակայն շատ քիչ Հայեր կ'զբաղէին այգեմշակութեամբ իրրեւ ապրուստի գլխաւոր աղբիւր : Իմ հայրս , թէեւ արհեստով կօշկակար , բայց իր ամբողջ ժամանակը կը յատկացնէր այգեպանութեան :

Սունուֆ եւ Անուշեղէն
կը Զորցնէն
Հիւանդանոցի Բակին Մէջ

Շիրէ Շինոյ Տիկիներ

Ունէր այգիներ քաղքէն հեռու տարբեր տարբեր կէտերու վրայ : Մազմախոս գիւղին մէջ (հաւանաբար Բազմախոս) ունէր սեւ խաղողի ընդարձակ այգի մը : Այս այգիին խաղողը կը չորցնէին եւ անկէ կ'արտադրէին գերընտիր տեսակէն չամիչ որ կը փնտուէր մեծահարուստ յաճախորդներէ : Սաճըր պաշը կոչուած դաշտին մէջ , Բսպաթըրընի մօտ , ունէր Հէօնիւսի անուշով , կարմրորակ մանիշակագոյն եւ խոշոր հատիկներով խաղողի ընդարձակ այգի մը , որուն բերքը շատ յարգի էր ու կ'արտածուէր Եգիպտոս , Եւրոպա եւ այլուր : Այս խաղողը գիմացկուն կեղեւ ունէր եւ ձմեռը կը պահուէր սառնորակ մառաններու մէջ , մինչեւ դարուն , առաստաղէն կախուած երկայն փայտերու վրայ : Ասկէ զատ ունէր ճերմակ խաղողի ընդարձակ այգիներ , որոնց բերքը կը ծառայէր անուշեղէն (չիրէ) շինելու :

Իրրեւ տղեկ շատ կը սիրէի այգի երթալ, հօրս ընկերացած, եւ բաւական ալ վարժուած էի թեթեւ աշխատանքներու մէջ բաժին առնել: Արդէն հայրս ինքն ալ՝ հերկելու, քաղելու եւ այլ ծանր գործերը վերապահած էր իր Թուրք ընկերակիցին, Ըսպաթըրընցի Էսէնին օղլու անուն բարի զիւղացիի մը, որ 1895-ի ջարդի օրերուն մեր ընտանիքին բարիքներ ըրած է:

Այգեկութքը, սակայն, այգեմշակութեան վերաբերեալ աշխատանքներու մէջ ամենէն հաճելին էր: Այգեկութքի օրերը մեզի համար խրախճանքի աօնական օրեր էին կարծես: Ընտանիքին բոլոր էրիկ մարդիկը ընկերացած չարքաչ կիներու հետ, մէկ երկու շաբաթ, քաղքի ժխորէն ու մուխերէն հեռու, այգիներու խաղաղիկ մթնոլորտին մէջ կ'աշխատէին ու միանգամայն կը զուարճանային: Դեռահասակ տղաք ալ կը կատարէին իրենց տարիքին ու կարողութեան յարմար գործեր: Հօրս այգիներուն այգեկութքի աշխատանքներուն մէջ շատ քիչ բաժին առած եմ ես, քանզի հօրս ողջութեան օրերուն դեռ շատ փոքրիկ էի: Հայրս այս աշխարհէն բաժնուեցաւ երբ ես հազիւ ութ տարեկան էի:

Սակայն, իմ պատանեկութեան ու երիտասարդութեանս շրջանին այգեկութքի օրերը ինծի համար ամենէն ցանկալի օրեր էին, յորում ազգականի մը այգին կ'երթայի ու իմ հուժկու բազուկներովս իմ ալ աշխատանքի բաժինս կը բերէի արող եռուզեռ գործունէութեան:

Չեմ կրնար երեւակայութենէս վանել այն անուշիկ յիշատակները որոնք խորապէս դրոշմուած են մտքիս մէջ, երբ կանչուած էի այգեկութքի շրջանին ընկերանալու քեռայրիս, Հաճի Աւետիս Համալեանի խումբին: Անոր այգին կը գտնուէր «Գարա Սէքքի» կոչուած դաշտին վրայ, Տիւլիւքի ստորոտը, ո՛չ շատ հեռու համանուն զիւղէն: Յերեկը ամէն մարդ քրտնաթոր աշխատանքի մէջ թաղուած կ'ըլլար, բայց իրիկունները յատկացուած էին, մինչեւ ուշ ատեն, ուտելու, խմելու, կայտուելու, կատակելու եւ այլ ընկերային ժամանցներու ու անմեղ վայելքներու: Մեր խումբին մէջ կը գտնուէր Թաթուլ Քիւփէլեան (հետագային յեղափոխական գործիչ) անուն սրախօս, կատակարան ու եռանդուն երիտասարդ մը, որ եկած էր իր հօրը (ինք որդեգրուած էր) Պէրդուաեանի (Նորեան եղբայրներու հայր) խումբին հետ: Իմ քեռայրս գեղանի աղջիկներ ունէր, մանաւանդ մեծը, Հոէփսիմէ, նշանուած էր երիտասարդի մը հետ: Այս փեսացու երիտասարդը Թաթուլ Քիւփէլեանի կատակներուն գլխաւոր թիրախն էր: Ամենքս ալ

մեծ հաճոյքով հանդիսատես կ'ըլլայինք մեր աչքերուն առջեւ պարզուող կատակերդութեան: Կարծես թէ կը դանուէինք պատկերախաղի սրահներէն մէկուն մէջ, որ ոչ պատ ունէր, ոչ երգիք, լուսազարդուած էր ջինջ երկինքի վրայ փայլող աստղերով: Ամէն իրիկուն դրացի այգիներէն ալ այրեր կը հաւաքուէին, այս ժամադրավայրին մէջ, ուր կը պարզուէին անմեղ կատակներով համեմուած, թատերախաղի նմանող սեսարաններ: Յերեկուան աշխատանքի խոնջէնքը այլեւս չէր ճնշեր ցերեկը չարաչար աշխատող երիտասարդներու ուսերուն վրայ: Յնձութեան թեթեւ հով մը իր առջեւէն աւլած սրբած էր

Ոսպ Աղացող կիներ

բոլոր երկրային ցաւերն ու հոգերը: Այգեկութքի տօնակատարութիւնն էր այս, կատարուած բաց դաշտի վրայ, առանց քահանայի, ինքնակոչ ու ի ծնէ հանճարեղ դերակատարներով:

Քեռայրս ունէր Տիգրան անուն ինծի տարեկից տղայ մը: Ան եւ ես ուրիշ տարեց ընկերոջ մը հետ՝ պարտականութիւն ունէինք օրական մէկ անգամ

իջնելու Տիւլիւքի գիւղը, ընկերացած ջուրի ամաններով բեռնաւորուած աւանակի մը: Գիւղին ականակիտ աղբիւրէն կուժեր լեցնելով կը փոխադրէինք ծարաւի այգեգործներու մէկ օրուան բաւարար ջուր:

Հաճելի պարտականութիւն մըն էր այս, որ առիթ կուտար մեզի այցելելու նաեւ թրքաբնակ գիւղը, ուր ինծի համար հետաքրքրական բաներ անպակաս էին:

Աչքիս զարկած էր մասնաւորապէս Հոովմայեցիներու օրէն մնացած ջրմուղի (էգուիտրգ) կիսափուլ պատերը, որոնք շատ բան կը պատմէին այդ գիւղի եւ շրջակայքի անցեալ փառքի օրերուն մասին: Ատիկէ զատ, մեր ուշադրութիւնը դրուած էր հոն դանուող կաւէ հողը, որ մաքրապործիչ դեր կը կատարէր քաղքին թրքական բաղնիքներուն մէջ: Ճամբան նաեւ սալաշատակուած էր խիճերով, կլոր ու կարծր քարերով, Հոովմայեցի ճարտարապետներու գործ: Այս հնամենի ճամբան կ'սկսէր Անթէպէ եւ կ'երկարաձգուէր դէպի Տիւլիւք, եւ հաւանարար անկէ անդին ալ:

Այսպէս կ'ապրէինք երջանիկ կեանք մը այգեկութքի եւ հունձքի օրերուն մեր պատկենական սովորոյթներուն ու վայելքներուն անձնատուր: Երանե՛լի օրեր . . . :

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՇՈՒՂՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Զ .

Գրեց՝ ՅԱԿՈԲ Գ. ԳԱՊՊԵՆՃԵԱՆ

Հայ Ժողովրդական աշուղները Այնթապի, պէտք է փնտռել 18-րդ դարու կէսէն ետքի ծնածներուն մէջ, որոնք հայատառ թրքերէն լեզուով գրած ու յանձնած են իրենց ներշնչումները թուղթին: Մէկ կողմ ձգելով սրճարաններու մէջ ընդհանուրին առաջ իրարու դէմ յանդիման խօսող, Հայ պատրաստարան աշուղները, որոնք կը մրցէին իրարու հետ իրենց յանգաւոր գրոյցներով եւ պաշաճ ու տեղին պատասխաններով փոխն ի փոխ, ներկաներու ծափահարութեանց, խնդուքին կամ դովասանքին արժանանալով: Իր աշուղական գրութիւնները թուղթին եւ տետրակներուն յանձնումի յիշատակութեան արժանի, Ժողովրդական միակ աշուղ մը ունեցած է Այնթապի հայութիւնը իր ծոցին մէջ, համեստ ծաղումով, ազքատ, իր ծառայութեան փոխան ստացած վարձքով ապրող, ընտանիքի, զաւակներու տէր Ալմէրճեան Յակոբ ամմին, Ժողովրդական կոչումով՝ «Տէլի Ալմէրճին»:

Իմ պատանեկութեան ժամանակ, ան արդէն 65 տարու ծերուկ մըն էր, սակայն քաջաուղջ եւ կայտառ: Աշուղ Ալմէրճեանը պիտի գտնայիր ամենուրեք, հոն ուր Ժողովրդական, ազգային, ընտանեկան, բարեկամական, հրապարակային հաւաքոյթ մը տեղի կ'ունենար, այսպէս ան ներկայ էր եկեղեցին, հարսնիքներուն, պարտէզներուն, գրօսավայրերու հայ հաւաքոյթներու, ձաւար խաշելու եւ խաղող քաղելու, անուշ եփելու (պուլզուր շիրէ), Այնթապի Հայ աւանդական խրախճանքներուն, Հայ կիներու Վարդավառի վիճակ քաշելու հաւաքոյթներուն, մէկ խօսքով իր ամբողջ աշուղական դրամադուլտը ան կ'ստանար Ժողովուրդի իրական ապրուող կեանքէն ու բարքերէն, անոնցմով ծնած ու սնած էին իր աշուղի ներշնչումները, իր բանաստեղծութիւնները Ժողովրդական կեանքի մի համայնապատկերը կը կազմէին, ոչ մի վրիպում այդ կեանքի զանազան եւ զարմանազան փուլերը ճշգրիտ պատկերացնելու մէջ:

Կը յիշեմ դրպանին ու ծոցին մէջ 4-5 տետրակներով, իւրաքանչիւրը առնուազն 100-150 էջերէ բաղկացած, աշուղական քերթուածներու տէր Յակոբ Ալմէրճեանը, երբ իրեն առաջարկուէր որ բան մը կարդար իր հին կամ նոր գրութիւններէն, երբեք նազ-նազանք չէր ընէր, մանաւանդ աի-կիներուն կողմէ հաւնուած այսինչ վերնադրով բանաստեղծութիւնը, սրուն տեղեակ կ'ըլլային կիները իրարմէ լսելով, կը բանար տետրակներէն մին ու կը կարդար այսինչ կամ այնինչ առթիւ դրուած իր աշուղի յանգաւոր գրութիւնը, դո՛հացում տալով խնդրարկուներու փափաքին: Մեր եկեղեցական բոլոր տօները ունէին իրենց ուրոյն ստանաւոր գովերգութիւնը:

Ինչպէս ըսինք, համեստ եւ ազքատ մարդ մը, մասնաւոր արհեստ կամ գրադում մը չունէր աշուղ Յակոբը, խաղող կը ճմլէր Այնթապցիներու անուշեղէն եփելու եղանակին. փոքրիկ շալակներ կը փոխադրէր, տան կամ խանութի ծառայութիւններ կը կատարէր Պարոններու եւ Տիկիներու. կ'ուտէր անոնց հետ եւ փոխան իր ծառայութեանց ստացած դումարով կ'ապրէր, իր վիճակէն գոհ չէր, աշխատանքը իրեն համար սուրբ եւ նուիրական էր:

Աշուղ Ալմէրճեանին գրութիւնները արժէք մը կը ներկայացնէին: Պա-

տասխանը բացորոշ ու հաստատական է: Շատ քիչ դպրոցի երես տեսած, անշուշտ իր ատենի դպրոց, ու մի քիչ հայատառ թուրք լեզուով գրելու ընդունակ այս աշուղը, բնածին ձիրք մը ունէր բանաստեղծի եւ զարգացած միտք մը — ժամանակին յատուկ — դիտելու, զգալու եւ բացատրելու՝ իրերը, մարդիկը, մտայնութիւնները, ախուր կամ զուարթ պահերը, իրենց իսկական դոյներով: Ձեռքը մատիտ մը սչ թէ սեղանի մը առջեւ, այլ նրստած տան մը սանդխամտտին կամ փողոցի մը սալայտտակին վրայ կը գրէր իսկ եւ իսկ դիտած, աեսած պահուն, առանց դժուարութեան: Վերջապէս պատկերացնելու, նկարագրելու կարողութեամբ օժտուած մէկը եղած էր Այնթապի հայութեան ժողովրդական քերթող Յակոբ Սէմէրճեանը, ինչպէս նաեւ երգիծող մը: Սէմէրճեանը 1915-ի տարագրութեան զոհ դացած է, իր հետ անհետ կորած են նաեւ իր անբաժան ընկերները, ծոցին ու զբոսանին մէջի աշուղի տետրակները: Թէ ողջ առողջ վերադառնար ան իր ծննդավայրը, ինչե՛ր մեղի պիտի չպատմէր, դադթականական կեանքի մասին իր դրութիւններով, հարազատ պատկերացումներով, թրքական վայրագութիւններու մասին: Երանի թէ իր տետրակներէն մէկ կամ երկուքը կարելի եղած ըլլար ազատել ու թարգմանել հայերէնի. այս ուղղութեամբ լուսահոգի Բարզէն կաթողիկոսի փնտռումները անհետեւանք մնացին: Իր 10 համարով մի ստանաւորէն քառեակ մը միայն երգիծական միտքս մնացած՝ կը ներկայացնեմ ստորեւ, գրուած հարսնիքի մը առթիւ, ուր պէտք եղած յարգանքը զլացուած ու իր բաժին կերակուրը չէր տրուած իրեն.—

Պազարտան ալարմ պիր թէքէ,
 էվէ կէլտիմ սէվէ սէվէ,
 էվէ կէլտիմ տիւլիւն էթմիշ
 չէր սահէնտէ պիր թիքէ:

ՆԱԳԱՇ ԹՈՐՈՍ ԱՄՄԻ

Կարճահասակ պալիկ մարդ մը, սակայն սրամիտ եւ քիչ ու շատ դրոց բրոց, պեռական օրէնքներէ հասկցող, թրքերէն գրելու վարժ, մէկ խօսքով ժողովրդական փաստաբան, աշուղ Յակոբ Սէմէրճեանին տարեկից մէկն էր ան: Դատ եւ դատարանի հետ դարձ սենցողները կը դիմէին իր խորհուրդին ու ցուցմունքին եւ կ'օգտուէին: Իր ծառայութիւնը ընդհանուր առմամբ, դրամի փոխան չէր, պզտիկ հիւրասիրութիւն մը, ճաշ մը բաւարար էր սր մէկուն խորհուրդ, միւսին ճամբայ ցոյց տար, ի նպատակ դատին:

Նազաչեան թորոսը միեւնոյն՝ առեն ժողովրդական աշուղ էր. իր քերթումներէն մի քանին բերանացի սորված էի, վարի ոտանաւորը միայն մնացած է մտքիս մէջ զոր գրած էր 1895-ի Այնթապի դէպքէն ետքը Հալէպ իր բանտարկութեան միջոցին: Հալէպ աքսորուելով բանտարկուող 40-ի մօտ Այնթապցի Հայ երեւելիներուն մէջ ինքը՝ աշուղ թորոս Նազաչեանն ալ կը գտնուէր: Բանտի կեանքը շատ ծանր ճնշած էր մեր ծերուկին վրայ ու գրիչը ձեռք առնելով յօրինած էր հետեւեալ ոտանաւորը, ազատուելու ու նորէն ապրելու կարելիութիւնն ու յոյսը ներշնչելով իր բանտակից ընկերներուն, միեւնոյն առեն խարանկով թրքական անպատկառ եւ անբարոյ կեցուածքը հանդէպ Հայերուն:

Պաղչէ նէ՞ տիր, պար նէ՞ տիր,	Մէվլամ Փուրսաթ վէրիբսէ,
Հայվա նէ՞ տիր, նար նէ՞ տիր,	Քեար նէ՞ տիր, գազանճ նէ՞ տիր.
Եիւրէյինատէ աչք օլանա	Արսըղ փիլսիղ տէօյիւսէրէ
Սօուդ նէ՞ տիր, եար նէ՞ տիր:	Նամուս նէ՞ տիր, ար նէ՞ տիր:

Վերջին երկու տողերու տկնարկութիւնը թուրքերուն համար է:

ՊՈՒԷՏՆԵՐ

Տէլը Սէմէրճիին Ամերիկ . Աղջկանց Գոլէճի հրդեհին առ-
թիւ խօսած ութը համար տաղերուն առաջին համարը .

Շարք թարափտան հարիք հէման պաշտօնը

Ալէվ քէսկին օլուպ շապուդ իշէտի .

Չօզ մաստուճար (մահսուճ) աղլամաղտ պաշտօնը

ձէհէնէմ նարը աղլըմա տիւշաիւ :

ԿՈՒԿՈՒՇ

Անթէպի ժողովրդական աշուղներէն մին էր Կուկուշ, որուն
խկական անունն էր Գէորգ Սարաֆեան : Անոր յօրինած տա-
ղերը մասնաւորապէս համեմուած էին երգիծախառն կատակ-
ներով : Երբեմն խայթող էր իր երգիծանքը : Թոնիրին շուրջը
բոլորուած մեծ ախորժակով կ'ունկնդրէինք Կուկուշի անպիր
տաղերուն, զորս աշուղը ինք կ'արտասանէր թատերական ձե-
ւերով ու ազդու շեշտերով :

Տարազրութեան շրջանին Կուկուշ իր քաջութեամբ աղա-
տեր է շատերուն կեանքը :

Տարագրութենէ վերադարձին Կուկուշ ի տես Անթէպի
աւերակ վիճակին ու Հայոց ենթարկուած դժնդակ կացու-
թեան, հետեւեալ տողերը արտասաներ է, զորս մեզի զրկեր է
Կուկուշի թոնիրկներէն մին, հաւաքելով ասոր-անոր յիշու-
թենէն :

Հէյ աղալար, տիար դուրպէթտէն կէլտիմ,
էշիմ, տօսթում, ահպապարըմ նի՞ճ օլմուշ .

Յօլլարտա սուլտում մալըմ դայս օլմուշ,

Պիդիմ էսկի, պիթլի միթիլ եօրդան,

Փըշադ, սազսը, հալան նի՞ճ օլմուշ .

Հալան իտի պէնիմ պաշ մալըմ,

Հէյ աղալար, քիմէ՞ եանամ պու հալըմ,

Հէլպէթտէ, Մալըմ տէյի՞լ մի, արար սօրարըմ,

Փիսիկէ տութուլմայան սըշան նի՞ճ օլմուշ .

Պէշ փարա վէրտիմ դուրթլու ճիյէրէ,

Սըշան տասանմըշ գուրու փէնտիրէ .

Պըլտըրտան տօլտուրարմ դահրէի էվէ,

Իքի սօղան, պիբ սամըրսադ նի՞ճ օլմուշ :

* * *

Պին փարշատան պօղուդ մինտէլ նի՞ճ օլմուշ :

Մինտէլ տէ պիթլի իտի, ալընմադ էլէ

Նոյ երլընտան օլմուշիտի խարապա

Սուլու քէսիկ պօշ տէյիրմէնիմ, նի՞ճ օլմուշ :

* * *

Գուրպան օլայըմ պու կիւն տունեա,

Եարըն ախրէտ, ուլու տիփան գուրուլուր,

Հէր քէշին կիւնահը հէր քէշէ փայ օլուր : Եւայլն

(Հատակտոր տողեր միայն)

Գի. Ա. Ս.

ՄՈՒՀԱՃԻՐԼԻՔ

Իմանում Մէննուշի, որ հերոսական գործեր ըրած է Անթէպի ինքնապաշտպանութեան օրերուն, հետագայ «տէսթան»ը կը հրատարակեմք որպէս մէկ նմոյշը անոր գրած բազմաթիւ ժողովրդական տաղերուն: Ծ. Խ.

Ազալար տինէյին տէսթան սէօյլէյիմ,
Տիւնեանըն հալընը թա'րիֆ էյլէյիմ.
Էօլաիւմ, տահա սու տիւնեայը նէյլէյիմ,
Կիւնէչ պաթար, տիւնեա գընտանա գալար
Սէֆէրպէրլի'ք... տէյու էյլէտի իլան,
Սօյտու էրմէնիյի, գօյտու հէփ իւրեան,
Ախէրինտէ էթտի քէօր-եօլա բէվան.
Կիտէլիմ, վաթան Հավրանա գալար...:
Տէտիլէր, — Այնթապա թէհիքէ եօգտուր,
Ձէյթուլու տէրսէն, էթտիյի չօգտուր.
Տէյիլ մուհաճիլիք, էօլսէլէր հագտրր,
Գարըյա, նիքեահա եէմինէ գալար:
Թութուլտու գէնկիլիլէր, կէլտի սէրայա,
Իթթիհատ Թէրագէլը կիւրտի արայա.
Չօր էթտիլէր պուղտա իլէ փարայա,
Սօն դարար մուհաճիլ էթմէյէ գալար:
Սա'աթ իւչտէ թէսքէրէլէր տաղըլար,
Էրմէնի էվինէ Փիղան գուրուլտու.
Նիչէ ճանլար ճիյէրինտէն այրըլար,
Աղլայըն հասրէթիմիլ գըյամէթէ գալար:
Հէր քէս աղլայարագ կիտէր մէղարա,
Էվիմիլ տէօքիւլաիլ չարչու պաղարա,
Հէփ Թիւրք գարըլարը կիւրտի ըղարա,
Ալան ալար, չալան չալանա գալար:
Էօյլէն վաղթը պիղի չըղարար եօլա,
Ասլա պաղարըմատը սաղ իլէ սօլա.
Պաչգա չարէ եօգտուր Մէվլատան օլա,
Օրտու գալգար, եօլլար տիւմանա գալար:
Իքի կիւնտէ վարարգ Ագչէ Գօյունա,
Ալթը կիւն օթուրտուգ, օրտա պօյունա.
Այալ ուչագ միւհթաճ օլտուգ էօյիւնէ
Իչիմիլ գատիր Մէվլայա գալար:
Սա'աթ պէչտէ էնտիք Համա տիւղիւնէ,
Քիմսէ պագմագ մուհաճիլին եիւղինէ.
Կէօղ տիքտիլէր էրմէնինին զըզընա,
Հէր աղա եանընա պիւր տանէ ալար:
Իւչ այ չատըր գուրտուգ Համա տիւղիւնտէ,
Հիչ շնօրհ գալմատը ինսան եիւղիւնտէ.
Սօղուք սու կէօրմէտիք իւչ այ եաղընտա,
Գայնար սու իչմէտէն ճիյէրիմ եանտը:
Չօղլարը չատըրտա խատթա եաթարլար,
Էօլիւլէրի գուլալարա աթարլար.
Աճըրգատան հէփ էվլատարըն սաթարլար,
Սաթան չօք իտի մէտէտ ալանտ գալար:

Պիր կիւնտէ եիւզ օն պիր աճընտան էօլէն,
 էօլէնէրտէն պէտթէր կէրիտէ դալան,
 Կիւնտէ իւչ եիւզ քէրրէ չըգըյօր եալան
 Տօղրու սէօղ տիւքէնտի, եալանա դալտը:
 Հանկիսինի կէօմսիւն, ժամկոչտա շաշտը,
 Հիւքիւմէթ արապալարը չապուգ ուլաշտը.
 Իլլէթ պիր ատէմտէն պինէ պուլաշտը,
 էօլէն չօղ, արապայա դօյանա դալտը:
 Պիր վարչա թէլիսլէ իքիտէ տիրէք,
 Թապութ, քէֆինմիչ, տայանմաղ եիւրէք.
 Ուճունտան թութմայա իքի տտէմ կէրէք,
 Օտա պուլուենմատը, մէյտանա դալտը:
 Պիր սապահտա ժանաարմալար չըգարլար,
 Չատըրլարը պաշըմըգա եըգտըլար,
 Այալը ուշաղը եօլա տէօքտիւլէր,
 Վաթանըմըգ Սէլիմիյէ դալտը:
 Ալլահ գահը էտէ շու Ալամանը,
 Մահվ օլտուեն շէօրէթի շանը.
 Սէպէպ օլտու, տէօքտիւ էրմէնի դանը,
 Գանլը կէօղ եաշը էօմմանա վարտը:
 Մէմլէքէթտէն չըգտըգ էլիմիգտէ ա'սա,
 Միւհթաճ օլտուք պիր սու իչէճէք թասա.
 Էֆէնտիլէր անլայըն գըստէտէն չիստէ,
 Էհալինին հալը եամանա դալտը...:
 Եաման օլտու շու ետպանտա հալըմըգ,
 Թէրք էլլէտիք վաթանըմըգ, մալըմըգ.
 Սէֆալէթտէն տօղրուլմայօր պէլիմիգ,
 Իշիմիգ կիւճիւմիւզ Փիղանա դալտը:
 Կէլմէտի Ֆրանսըգ, Մօսկօֆ, Ինկիլիգ,
 Գօյտուլար տիւնեայը վիրանէ ինսսիգ.
 Անա պտպա էօլտիւ, չօճուգլար էօքսիւզ
 Պիկիւնահ եափրուլար մէյտանա դալտը:
 Մէյտանտա մէլէշիւր ճիւմլէ անալար,
 Հէփ ինսսիգ դալտը պիր չօղ խանէլէր,
 Վիրանէ օլտուլար գօճա պինալար,
 Տիւնեա խարապ օլտուք քիւլխանա դալտը:
 Թրաշ օլտու պէօլիւք պէօլիւք սաշըմըգ,
 Սէօյլէմէգլէր նէ տիր պիգլիմ սուչուճուգ,
 Թէփէլէնտի քիթապըմըգ խաշըմըգ,
 Շիմտի մէյտանլարտա մտոգարա օլտու:
 Քիթլի դալտը մէքթէպիմիգ, ժամըմըգ,
 Թէլէֆ օլտու պիր միլիօն ճանըմըգ.
 Գատիր Մէվլամ սէն ալ ինթիգամըմըգ,
 Շէրիաթըմըգ ուլու տիվանա դալտը:
 Պու տէսթանը եազան Մէննուշ իմանեմն,
 Կիճէ կիւնտիւզ էտէր աճ իլէ Փիղան,
 Մէտէտ սէնտէ դալտը Բապպը'մ էլ աման
 Կիւնահքեար գուլլարըն ամանա դալտը:

ԱՅՆԹԱՊԸՆ ՀԱՐՊԸՆԸՆ ՏԷՍԹԱՆԸ

Գրեց՝ ՅՈՎՍԷՓ Յ. ՄՈՒՍՍԵՅԱՆ

ԳԼՈՒԽ Է.

Սէնէ պին տօղուղ երև ճիկիրմի, Ասրիլ պիր սապահընտա
Փաթլատը մալգէրլէրին պինի օնպինի պիր արատա.

Թէփէ պաշը, Քիւրա թէփէ, Ագ-եօլ, Գայաճըզ վէ Գուզանլը
Սարտը հէր թարաֆը չէթէ, Հափղըն, սարըզլը, փօսթալլը:

Տէտիլէր. «Ահմէտ Մէմէտ, հայտէն վուրուն, վէրէք պաշ պաշա,
Կեափուրուն մալը եազմա, պաշը պէլլիք, ըրզը թամաշա.

Պէօյիւք քիւչիւք քէսին, գաշըրըն կէլինլէրի գըզլարը.

Գօրգման եահո՛ւ, փիւսկիւրթաիւք Մարաշտան պիղ Ֆըրանսըզլարը»:

«Ալլահ, Ալլահ», եիւրիւտիւլէր Սուպուրճունտան, Արաստան,

Սըզտը թաթաթընը նըշան իշին մինտրէ պաշընտան,

«Կէշմէզ կեափուրուն դուրշունու էհլի իսլամա, հիչ գօրգման,

Տինի պին ուզընա էօլսէքտէ ճէննէթ մէքեան միւսլիման»:

Ամմա կէլտիքտէ գիրքլէրիմիզին եանընա, էօնիւնէ

Նէրէ սէրիլտի էօլէշլէրի եիւզլէրի փիսմուլամէ.

Տէտիլէր, «Աման պու կեափուրլար սէրթ իմիշլէր, պիլմէտիք,

Հասան, Օսման, պիր մէճիտէ կիւնաէ պու խալթը եէմէտիք»:

Թիւյսիւզին օղլու թօփճու պաշը, Քիւփէլեան թաթուլ ախլտանէ

Փաթլատը սու պօրոսանտան թօփ սըզընճա իքի թանէ,

Ամմա կէվէտի Թիւրքիւն տիզի, գըրըլտը պէլի օն եէրտէն

Տէտիլէր. «Օնպէշ Հափլը թօփ պու պարտապանաց նէվինտէն»:

Էթ եէրինէ պալճան պէօրքիւ, Փըստըզ դապուղուտա՝ թիւթիւն,

Հիչ ումո՞ւրմու արգատաշ,

Գարնըմըզ եարը աճ, սիլահ ազ, Փիշէնկտէ պիթաի պիւթիւն,

Ամմա հէր եիւրէք գարտաշ.

«Օշնէլ օլուն, աէտի Տէր Ներսէս Հայր, եէնէրիզ պիղ մութլազ

Ալլահ, Քրիստոս պիզէ սիփէր, կէվէմէյին սիզ անճազ»:

Կէլինճէ սէսի պօմպամըզըն Թիւրքլէրին սիփէրինտէն

Գաշըշտըլար Շէյխ ճամիսինտէն, պարզընանըզ սէմթինտէն

Պիզտէ պուլուպ եէտիք Տէլիպճի Չափուշուն խօշ աշըրնա

Էվինտէ սիմիւ, պուլղուր, պալլը փէքմէզ, շիրին թարխանա,

Պիւլպիւլ Չատէ աշըրնատա հայիր, Փըստըզ դանա դանա:

Առաքել Ուստա եըզտը, Ալի գըլըճտա օմուզլատը

Մինտարէյի, ամմա կէօմէճէք տէլիք, գապըր պուլմատը:

Իքի ալտան մազլուպ Թիւրքլէր իսթէտիլէր միւթարէքէ

Թօփ թիւֆէնք, պըշազ պալթա, աթէշ մէճպուր օլտուլար թէրքէ,

«Գարնտաշըզ, վաթանտաշ ճանըմ» տէտիլէր, «հէմ սիզէ վէրէք

Սապուն, պուլտալ, էթ, էքմէք պօլպօլ, տահա նէ իսէ կէրէք»:

Կէօկլիւմիւզլէ կէլտիլէր Ալի ճէնանինին էվինէ,
Ֆազաթ Այիպ օղլու ճամխինէտէ կիրմէլէրինէ
«Եօգ օլմաղ աէտիք»։ Ներսէս տուրարագ գափուտա
«Քէսէրիմ, աօղլարըմ, եա՛հու», տէտի, «քիմ կէլիբսէ պուրատա»։

Չօգ կէզմէտի ափանսըզ հարպ աթէշի եինէ թութուշտու
Թիւրք, Ֆըրանսըզ պիւրպիլիլէ կիճէ վէ կիւնտիւզ վուրուշտու։
Պիզտէ եինէ գաթարզ ճէհաիմիզ, գանըմըզ պու ալէվէ
Իւմիւտլէնտիք Կիլիկիա պիզիմ, հէմ պիթէր պու վէլվէլէ։

Թիւրքլէր օլտու մաղլուպ, թէսլիմ, աշտըլար պէյազ պայրաղը
Պէս Ֆըրանսըզ տայըմըզ պիւմէտիք իմիշ չօգ պայաղը
Թիւրքիւ սէվտի, էօփիւշաիւ, պիզի երթաի աթար պիր եանա
Չըգարզ եինէ իւրեան, փէրուշան աէրէ, տաղլար պաշընա։

Եինէ էտէրիզ Փազաթ իւմիա, իման ատիլ Մէվլայա
Չիւն տավամըզ հազգ, արզուճուզ փաք, պիզտէ եօզ շէրուրիյա
Պու գատար գան վէ եաշ, չապա տուա, հիշ օլուրմ^օւ պիւթլան
Եա՛ Խիւաա, նէ՞ վաղթա գատար... էյլէ խըճաղազան իլան։

Յ. Գ.— Ֆրանսացիք եւ Հայեր Այնթապէ ելլելէ յետոյ, մեր սիրեցեալ
քաղաքի ինքնապաշտպանութեան տարեդարձի հանդէսի մը առթիւ գրուած
եւ կարգացուած երկար տարիներ տաաջ։ ՆՈՅՆ

ԱՅՆԹԱՊԻ ԹՈՆԻՐՆԵՐԸ

(Ժողովրդային Բանաստեղծութիւն)

Գրեց՝ ՅԱԿՈՅՃԱՆ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Հաստաա բազմած քէօշէյին մէջ, պուճախին մէջ տուներուն,
Կարմիր, չիվիտ, երբեմն դեղին եօրգաններով գարդարուն.
Ծածկոյթ մը վրան, պաթանիայէ, սէճճէտէյէ, չուխայէ,
Չորս կողմ շարուած չորս մինտէլներ, սէրթ հասարզներ՝ պասմայէ։
Այս թոնիրը մեր մէջ ունի մեծ պաշտօններ կարեւոր,
Որուն տեսած մեծ ու պզտիկ գործերն անթիւ հարկաւոր.
Մենք չենք կարող ինքեար ընել ոչ ալ երբեք քըրթիքա,
Քանի որ նա հըսկէ արթուն՝ պուճախին մէջ անթիքա։
Երկու տեսակ թոնիրներ կան Այնթապի մէջ ընդունուած.
Մին չուխուր է, խարէղէյով եւ քիւլիւկով բաժնըւած,
Եւ որուն մէջ կը դրուին միշտ, քէպճէ, սապը, կըրակառ,
Աթոն անոր զի փոր ունի բաւական մեծ իրը ամպար։
Միւսն ալ Հալիպ կը յորջորջուի, սակայն կոկիկ շարժական,

Ուզուած ատեն տեղ կը փոխէ՝ թեթեւութեամբ բընական.
 Ու առիկա չունի այնքան տէլիք տէշիք բաւարար,
 Սակայն չէ բնաւ եարէ, չիպան ու աւելորդ՝ ասն համար:
 Պատմելէ վերջ թոնիրներուն տեսքն արտաքին մագնիսող,
 Ըսե՛նք պաշտօնն անոնց ներքին՝ տուներուն մէջ առինքնող.
 Հաստատ բազմի պուճակին մէջ, քէօշէյին մէջ տուներուն,
 Կարմիր, չիվիտ, երբեմն դեղին եօրզաններով զարդարուն:
 Տաք է յաճախ թոնիրը վառ՝ կըրակներով պալլանմըշ,
 Մէջն ալ անոր՝ ջօճուխներուն խոնաւ պէղերն սալլանմըշ.
 Ղունտազ, խողլաթ եւ մուշամպա, դարձեալ՝ հէօլլիւք, թաց շորեր,
 Չորս կողմերէն կախուած են վար, զերդ ճէհիզներ մանկանց խեռ:
 Թոնիրին մէջ տաքուկ, ազուօր, դեռ ինչեր կան դեռ ինչե՛ր...
 Նէվազիլլի թաշկինակներ, թաց գուլպաներ, վարաիքներ,
 Ջմեռ ատեն ու անձրեւին՝ չամաշիրներ եւ լաթեր,
 Թաց եէմէնի, բաց փէշկիրներ եւ էօնլիւքներ, եռմագներ:
 Ու երբեմն ալ կերակուրի թէնճիբէններ, սահաններ,
 Եւ մէջն անոնց կը խըժըլտան փաշա, չորպա, տօլմաներ,
 Խմորն հացի եւ թարխանա, իւզոտ, թթու տեսակներ,
 Ամէնն այո՛, թոնիրին մէջ կը թըխմըլին անտարբեր:
 Հոտե՛րն հապա. ա՛հ, այդ հոտերն այլազունակ, բազմազան,
 Չօճուխներուն փիս լաթերէն, մարմիններէն այլազան,
 Մըսէլ եղոզ էթէքներէն, խանձէլ եղոզ չօրապէն,
 Խազիլին մէջ կատուններուն դազտուկ գոզտուկ թաղածէն:
 Մեր քիթերուն կը հասնին գէշ, անախորժ, պըժդահօտ, ...
 Ըզզուշանալ պէտք է սակայն՝ վեր վերցնել գարշահօտ
 Եօրզանը հաստ, եօրզանը տաք՝ թոնիրներուն փառաւօր,
 Թոնիրներուն՝ որոնց վըրայ շիբէ, հէվէնկ կան ազուօր:
 Խօսք մ՝ալ վերջին՝ թոնիրներուն ներքին կեանքին պիտ՝ ըսեմ.
 Ասոր համար ներողամիտ ըլլալու էք դուք վըսեմ...:
 Ինչե՛ր կ՝անցնին ու կը դառնան թոնիրներուն մէջ ծածուկ,
 Սիրելիներ մըտիկ ըրէք ահա պատմեմ՝ ձեզ յատուկ:
 Ոջլոտ մարդիկ, սարխան սիւնէն, բուխ-սիրտ, սիւմսիւք եւ եռմուղ,
 Կ՝ուզեն ըլլալ փիս սարխընթը՝ թոնիրներուն վա՛ռ, տաքուկ.
 Ու կ՝ըսկըսին քերւրտելով վերէն վարէն ճօ՛ռ նետել,
 Ոտքերով ալ դիմացինին կակուղ տեղերն խառնտտել...
 Մայրե՛ր, քոյրե՛ր, ի՛մ կողմանէ ըլլայ ձեզի խըրատ ժի՛ր,
 Մի՛ առնէք բնաւ ձեր թոնիրին մէջ ճահիլ դարիբ միսաֆիր.
 Ընտանիքին նամս՛ւսն է միշտ մեր թոնիրներն հայկական,
 Մըտիկ չընէք եթէ ի՛մ խօսք, միշտ փորձանքներ ձեզ կուզան...:

(Երուսաղէմ)

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԶԱԳԻՐՆԵՐ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Թ .

Հոգելոյս Բարդէն Կաթողիկոս 1913-1914 թուականներուն երբ Այնթապ կը գտնուէր (այն ատեն՝ Եպիսկոպոս, Առաջնորդ Գաղատիոյ), Այնթապի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն գրչազիրները պրպտելու առիթով հանդիպած էր Ճառքնտիրի մը, որ կը պարունակէր Յովհաննէս Մայրեվանեցիի յատուկ վեց ճառեր: Բանասէրներէն ոմանք այդ ճառերը կը վերագրէին Յովհաննէս Մայրագոմեցիի:

Լրացրական բանավէճերու առարկայ դարձած այդ ճառերը հետագային աւելի հանդամանօրէն ուսումնասիրելու համար Հոգելոյս Սրբազանը կը փափաքէր ունենալ անոնց ընդօրինակութիւնը:

Կիլիկեան Ճեմարանի ուսանող մը, այդ թուականներուն, հայագիտական ու բանասիրական նիւթերու համար որոշ նախասիրութեամբ, ինծի վիճակեցաւ ըլլալ ընդօրինակողը Մայրեվանեցիի այդ ճառերուն:

Ձեռագիր գրքերու հետ այդ առիթով ստեղծուած մտերմութիւնը պատճառ եղաւ որ 1914-1915-ի ամառնային արձակուրդներս յատկացնեմ աւելի հիմնաւոր աշխատանքի մը, Այնթապի Հայ Գրչագիրներուն ցուցակագրութեան, աշխատանք մը՝ որուն պէտքը զգացած էի Կիլիկեան Ճեմարանի «Տէր Մարկոսեան Մրցանակ»ին համար պատրաստելու սկսած Հայ Գրչագիրներ խորագրով մէկ ուսումնասիրութեանս առթիւ*:

Ցուցակագրութիւնս կը պարունակէ 35 անուն, հետեւեալ գլխակարգութեամբ.—

Հատոր

- Ա) Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ յատուկ (որոնցմէ չորսը Աւետարան, վեցը Յայսմաւուրք, մին Ճառքնտիր): 11
- Բ) Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ Քահանայից Մատենադարանին յատուկ 6

*) Բախաւորութիւն մը եղաւ որ տարագրութենէ վերադարձիս, 1919-ին, կրցանք վերագտնել ըլլա՛յ այդ ուսումնասիրութիւնը եւ ըլլա՛յ գրչազրաց ցուցակագրութեան պատկանող նօթերս:

Գ) վարդանեան կրթարանի յատուկ (որոնցմէ չորսը Քարոզգիրք)	8
Դ) Եկեղեցատիրաց Ընկ.թեան յատուկ	4
Ե) Կիլիկեան ձեմարանի յատուկ	8
Զ) Զանազաններու յատուկ	3

Գումար 35

Շատ հաւանարար ձեռագիր գրքեր ունէին նաև Կ. Թ. Գուլէնը, Աղեմական ու Ներսէսեան վարժարանները, ինչպէս նաև Իսկէն Պապայի պէս «գուշակ»ներ: Դժբախտաբար, զանոնք ցուցակադրելու ժամանակը պակսեցաւ ինձի, եւ անոնք ալ անհետ փճացան Հայկական դաւաններու եւ Կիլիկեան վանքերու ու գրադարաններու հազարաւոր ձեռագիրներուն պէս*:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻԿ

Մնացորդ գրեանք, ձեռագիրք նախնեաց իբրև Յիսուս եւ բուով տպագիրք, հին եւ նոր, Ս. Աստուածածին Եկեղեցոյն Այնթապի եւ այլ հաստատութեանցն, հազիւ գերծեալք ի հալածանացն, եւ բերեալք ի Հալէպ ընդ վերջին տարագիր ժողովուրդս Հայոց Այնթապի, ի Բվին 1922: Հուսկ ուրեմն եւ անտի բերեալք յերուսաղէմ եւ Եդեալք ի Մատենադարանն Սրբոյն Յակոբայ, ի պահ եւ ի յիշատակ, յամսեանն Մարտի 1923 տարւոյ, ի ձեռն Տ. Բարգէն Եպիսկոպոսի, ի Պատրիարքութեան Տէր Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի Գուրեան:

Երուսաղէմ, 5 Մայիս 1923

Յուցակազրութեան մաս կազմող ձեռագիրներէն ոմանք հաւանարար կան այդ «զերծեալ»ներուն մէջ:

Ստորեւ կուտամ այն բոլոր ծանօթութիւնները որ Այնթապի համար պատմական ու տեղադրական արժէք մը ունին, քաղելով ցուցակազրութեանս առթիւ օրինակուած Յիշատակարաններէ:

Ա.

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՅԱՏՈՒԿ ԳՐԶԱԳԻՐՆԵՐ

1. Աւետարան.—

Գրիչ՝ Յովսէփ: Վայր՝ Առեւծկան ծովահայեացն: Թուա-

*) Այնթապի յատուկ 47 ձեռագիր ու 163 տպագիր հին ու նոր արժէքաւոր գրքեր, Հողելոյս Բարգէն Սրբազանի կարգազրութեամբ 1923-ին փոխադրուած են Երուսաղէմ. (Տես Սիոն, Ա. Տարի, 1927, էջ 319 բ.) եւ Ս. Յակոպբեան վանքի Մատենադարանը դրուած են վերի Յիշատակարանիկներով.

կան՝ ՈւԲ (1183) : Ստացող՝ Ստեփաննոս քահանայ : Գիր՝
անցման գիր, սկզբնագրերը երկաթագիր : Նորոգող՝ Հայրապետ
Եպիսկոպոս :

Ձեռագիրս Յիշատակարանէն յայտնի կըլլայ որ սոյն Աւետարանը օրինակուած է «ի վերագիրտողութեանն Տեառն Գրիգորի Հայոց հեղինակի, որդւոյ Վասլի, ձեռամբ անարժանիս Յովսէփայ յետնոյս ի գրչաց, ի ծովահայեացս որ կոչի Առեւծկան, կացոյցք մեծահռչակ անապատին Մլիճեոյն, ընդ հովանեաւ Աստուածածնին, եւ ընդ վերակացութեամբ հաւր Ստեփանոսի, մերձ առ ստորոտով անմատոյց ամբոյցին Պապեոսանին, առ սահմանաւք Տարսւն քաղաքի, եւ ընդ իշխանութեամբ մեծազաւր եւ բարեպաշտ Պատրոնին Ռաւրիմայ» :*

Նկատողութեան արժանի նկար ու լուսանցազարդ չունի, բայց երկարամեայ գործածութեամբ մաշած ու վնասուած ըլլալուն 1467 թուականին հիմնական նորոգութեան ենթարկուած է Հայրապետ Եպիսկոպոսի կողմէ : Յիշեալի Յիշատակարանն ունի հետեւեալ տողերը.—

«Վեր ըստ նորոգեցաւ աշխարհալուր եւ աստուածախաւս Ս. Աւետարանս, ձեռամբ Հայրապետ Եպիսկ.ի, ի թուականութեանս Հայոց ԶԺԶ. քանզի հնացեալ ի վաղուց ժամանակաց, ի յանաւրինաց ձեռն էր անկեալ. քակել էին եւ ցրուել եկեղեցւոյ մէջն ի գիւղս որ կոչի Տաւուքայ եւ Հրեշտակապետին անուն եկեղեցիս. այլ եւ տաճիկք քակել էին եւ իջացել զքարինսն եւ մեք հանգիպեցաք եւ վերստին նորոգեցաք զեկեղեցին եւ զԱւետարանս եւ եղաք ի Սիոն» :

Երբորդ նորոգող մը եղած է «Քիլիսցի տիրացու Փանոս» :

Կափարիչին վրայ գտնուող գամուածքի հետքերը ցոյց կուտան որ այս Աւետարանը ատեն մը արծաթապատ եղած է :
2. Ճառքնտիր.—

Գրիչներ՝ Յովհաննէս Երէց, որուն մահէն յետոյ Մարկոս Երէց : Կը յիշուին երկրորդական երկու գրիչներ եւս, Պաւղոս քահանայ եւ Ստեփանոս : Վայր՝ անձանօթ : Թուական՝ ՊԼԳ (1384) : Ստացող՝ Կարապետ : Գիր՝ խոշոր բոլորգիր, բաւական մաքուր ու կանոնաւոր : Ունի կարմիր ու կապոյտ լուսանցազարդեր :

Կը պարունակէ 136 ճառ, որոնցմէ վերջին վեցերը «Յովհաննու Մայրեվանեցւոյ ասացեալ» ա- Յաղագս խոստովանու-

*) Այս Յիշատակարանը իր ամբողջութեան մէջ անուած է Հողելոյս Գարեգին Ա. կաթ.ի Յիշատակարանի Ձեռագրացի Ա. Հասորին մէջ (Յաւելուած, թիւ 10, էջ 1029-1030) :

թեան, բ- Յաղագս սպաշխարութեան, գ- Վասն պահոց պրն-
դութեան, դ- Վասն ընդունելի եւ անընդունելի Աղաւթից,
ե- Յաղագս ողորմածութեան, զ- Վասն փոխոց եւ վաշխիցն եւ
տակոսեաց :

Գլխաւոր Յիշատակարանը կը պահուի :

Յետնագոյն գրիչներու յատուկ են հետեւեալ յիշատակա-
րանները .—

ա) «Այս գիրքս է յինթէպու եկեղեցւոյն է անուամբ Ս .
Աստուածածնայ կառուցեալ . կրկին նորոգեցաւ թւին ՌԲՃ յի-
սուն եւ մէկին (1802)» :

բ) «Յիշեա Տէր զհոգիս Եաբճաճըխեանց մահտեսի Սար-
գիսին եւ եխրօրն տիրացու Ներսէսին զամենայն ընտանեացն
զարմից եւ զաւակաց կենդանեաց եւ ննջեցելոց հօգւոցն փրկու-
թեան յաղաքաւ ետուն նորոգել զայս» :

գ) «Հազար հարիւր քառասուն թվին (1691)

Չորս վարդապետ յԱնթապ եկին ,

Ի ժամանակս չոր իշխանին ,

Որ մահանուամբ չրախ ասին :

Հոսմայեցւոց Յունվար ամսին ,

Յօր Հինգշաբթի երեկոյին ,

Ի գիշերի մութ մընացին

Եւ անճըրազ անդ նիրհեցին :

Յերեկոյին կանթեղ զբրին

Զի ձէթ ոչ կայր յեկեղեցին .

Առաւօտուն լոյս վառեցին

Եւ մէկ մոմով ժամ ասացին .

Ոչ թէ չունէր Եկեղեցին

Մոմ եւ շիրիկ որ ոչ լոսցին ,

Այլ զի կամքըն հաճոյասցին

Ապա բանալ ըզտուն մոմին :

Զձեզ աղաչեմ տեսող սորին ,

Մի մեղադրէք ըստ սակաւին ,

Զի այրեցեալ է սիրտ սոցին

Վասըն հեղզմանըն չրախին :

Գայր եւ կանգնէր յեկեղեցին ,

Սաստ պատուիրէր լոսարարին ,

Թէ յո՛ւր է մոմըն երեկին ,

Որ ժողովուրդըն աստ բերին .

Պատվէր կուտայր ժամակոչին

Թէ կեր մի տար վարդապետին ,

Ձի ութօրեայն է աւելին,
 Ինչ որք պարա իմ յետ այնքանին
 Ոչ ունին առնէր առաջնորդին,
 Հանդարա Պօղոս վարդապետին,
 Այլ զոր իւր միտքըն կամիցին
 Նոյնպէս շարժէր յեկեղեցին»:

3. Յայտաւարք. —

Գրիչ՝ Խաչատուր: Վայր՝ անձանօթ, բայց դատելով
 դոնուած յիշատակարաններու մէջ յեղյեղուած անուններէն,
 պիտի ըլլայ Անքափ: Թուական՝ ՌՃԽԹ (1700 մօտաւարա-
 պէս): Ստացող՝ Սրապիոն: Գիր՝ խոշոր բոլորդիր: Ունի քա-
 նի մը կիսախորան ու լուսանցադարձեր՝ պարզ արուեստով:

Գլխաւոր Յիշատակարանը կը պահուի: Վերջաւորութեան
 Յիշատակարանն է. — «Արդ, ի գրաւ բանիս յիշեցէք ի մաքրա-
 փայլ յազօթս ձեր ստացող Այտաւարքիս մահտեսի Սրա-
 պիոնն, հայրն մահտեսի Աւաքն, մահտեսի Մալղօշն եւ կողա-
 կիցն Եղիսան, որդին Աւաքն եւ յամենայն ազգականացն, եւ
 եզին անջինջ յիշատակ ի քաղաքն Անթափ ի Սր. Աստուածա-
 ծին յեկեղեցին: Ոչ ոք չունի հրաման ի գրանէ սորա հանելոյ
 կամ յափշտակելոյ: Ով ոք յանդքնի, զմասն Յուդայի եւ զպա-
 տիժն Կայենին առցէ, ընդ խաչահանունսն եղիցի, ամէն:
 Գրեցաւ յիշատակարանս թվին ՌՃԽԹ Հոկտեմբեր ամսոյ Ժէ,
 օրն հին գատկին»:

Ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ ճշտուած է ստացողին ծա-
 գումը. «Ողորմի ստացողի գրոցս Անքափցի մահտեսի Սրա-
 պիոնին», եւայլն. «Եւ զանարժան գրիչս Խաչատուր»:

Յետին գրիչներէ աւելցուած ա՛յլ յիշատակարաններ.

ա) «Գրեցաւ այս գիրս Պոյաճի մահտեսի Արութինի որդի
 մեղաւոր Ակորն, Հայոց թուականիս ՌԲՃԼԳին (1784) Փե-
 տրվարի ժա»:

բ) «Սոճայ Մանուկի որդի տիրացու Կարապետիս»:

գ) «Տէր Գեվորքին Աստուած ողորմի ասաց(էք)»:

դ) «Աստուած, ողորմիս մեղաւոր եւ անարժան ծարայդ
 Գէվորքին»:

ե) «Տէր Յակօր քահյ., Սահակին, Գրիգորին, հաւիս
 Յակօրին»:

զ) «Կերիս (քեռի՞ս) լուսարար մահտեսի (Սար)դիսին
 Ապրիլ իդ. (թաղ)եցին. ը օր պառկաւ. . . ապտի մեռաւ,
 այ ասի կը կարթանայ մենք (մէկ) (հայր)մերիք ասա»:

է) «Յիշատակ է մեծ մովհալս մահաեսի Պաղտասարին եւ հաւրն Յովանէսին, մաւրն Մարիամին, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց. ստացէք Աստուած ողորմի ննջեցելոյն» :

ը) «Մատթէոս Կթղկս. (Սսե)ցի, ձեռամբ իմով (զբ)եցի յիշատակարանս» :

թ) «Յունիսի ամսոյն Նաղարենցն է.

Յուլիսին մղասի. Սրապիոնին է.

Օգոստոս ամսոյն խճյ. Ղարիպին է.

Սեպտեմբերին խճյ. Սէֆէրին է.

Հոկտեմբերին մղասի. Ղօճային է.

Նոյեմբերին մղասի. Յովսէփին է.

Դեկտեմբերին Նաղարենց է կրկին.

Յունվարին մղասի. Սրապիոնին է.

Փետրվարին խճյ. Ղարիպին է.

Մարտի ամսոյն խճյ. Սէֆէրենց է.

Ապրիլ ամսոյն մղասի. Ղօճային.

Մայիս ամսոյն մղասի. Յովսէփին է :

Այս ամիսը այս պիտի կարգւի, ով որ չի կա...» :

ժ) «Ես մեղապարտ հողամօխիւր Սաղաթիէլս ի թուարեւորութեան մերում ՌՄԼ (1781) ամի Դէոլովուլէսի զ. օրն եկն ի վերայ իմ անկարծակի փորձութիւն իմն. բայց ստեղծողն համայնոց քրկեաց զիս բարեխօսութեամբ ամէնօրհնեալ Սր. Աստուածածնի» :*

4. Յայսմաւուրք.—

Գրիչ՝ Ամիրխան զպիր : Վայր՝ Անթափ, ընդ հովանեաւ Սր. Աստուածածնին : Թուական՝ ՌՃԻԱ-ՌՃԻԲ (1672-3) : Ստացող՝ Սոճայ Ղարիպ եւ որդին Չաքարիա : Գիր՝ միջակ մեծութեամբ բոլորգիր : Ունի լուսանցազարդ եւ երփնեւրանդուած թռչնապիրներ ու զարգապիրներ :

Որոշակի, Այնթապցիի մը կողմէ Այնթապի մէջ Այնթապցիի մը համար գրուած Յայսմաւուրք է : Ունի չորս սիւնակնոց ընդարձակ Յիշատակարան մը (էջ 1015-1016), զոր իր կարեւորութեան համար կուտամ ամբողջութեամբ.—

Ա. սիւնակ.— «Փառք եռակի համակամ անորիչ անբաժանելի եւ անքակ միասնական սր. Երրորդութեան : Ահ. նութիւն

*) Յիշեալ Սաղաթիէլը Այնթապցի գրիչ մըն է, որուն գրքերէն մին մաս կը կազմէր Վարդանեան Կրթարանի ձեռագիրներուն յատուկ ցուցակագրութեանս (Տասն Ստորոգութիւնք Արխիտոսելի) : Նախորդ յիշատակարանի Մղտսիներն ու Սօճայներն ալ պիտի ըլլան Այնթապցի. անոնցմէ ոմանք ունեցած են իրենց ուրոյն Յայսմաւուրքերը :

գոհութի. փառաբանութի. դթածին ողորմածին եւ մարդա-
 սէրին այ. Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Որ ետ կարողու-
 թի. սղալամիտ եւ մասնազէտ եւ մեղսամած դրչի Ամիրխան
 դպրի, յանկ հանել զածախաւս կտակարանս աւժընդակութի.
 սր. ած.ածնին, ամէն ահ.նեալ եւ գերազով կուսին Մարիա-
 մին: Չնա կալեալ բարեխօս առ միածին որդին եւ ածն. իմ
 Յս. Քս: Աւարտեցաւ սր. Քսահիմն. եւ քաջ նահատակաց
 հոգեարուխ սր. տառս, ի յամի ՌՃԻԲ (1673) թըւականիս,
 ի քաղաքն որ կոչի յԱնթափ, ընդ հովանեաւ սր. Ածածնին.,
 ի Հայրապետութին. Սըսայ Տեառն Տէր Խաչատուրի եւ էջ-
 միածնի՝ Տէր Յակոբին: Չեռամբ յոգնամեղ եւ անարհեստ
 դրչի Ամիրխանի դպրի, ի խնդրոյ պատուական եւ բարեմիտ
 քրիստոնէին, Սոճայ Ղարիպին եւ իւր որդւոյն Չափարիային,
 քանզի որք մեծութե. ընչից ըզճանսն ոչ ինչ աշխատութի.
 զմտաւ ածեալ՝ յայլմէ յայլ անցանել, գաւառն հեռագնացս
 ուղղաւորութի., որց.դի զհասն աճեցուցանել մարթացեն:
 Նայել ընդ համատարած ծովուն ծփանս նաւարկեալք: Որ
 բարկացայտ ալեաւքն՝ լեռնացեալ կոխացել գաշտանուն՝
 անդընդապտոյտ խորոցն բքացեալ կուրիցն մէտ

Բ. Սիւնակ. —

առ մէտ ալեացն, ահա պակուցող տեսողացն արկանելով:
 Իսկ արեացեալքն ստորիջիցն ի խիզս խոռոչացն ի խորս
 խաւարին Յորոցն համարձակին ի քարաժեռս դժւարամուտ
 տեղեացն, ի խնդիր ականց զանազանից, լաւ համարեալ զկո-
 րուստ անձանց քան թէ ունայն ձեռաւք զվատացն ժառանգել
 զանուն: Եւ այլք ըստ քրէական արեւստին հալուցաւք հնո-
 ցաց զոսկոյն զգիւտ արեւստաւորելով յառաջ բերեն զանօթն
 պատուական: Ըստ նմին աւրինակի բարեմիտ եւ ած.ահաճոյս
 արս այս Սոճայ Ղարիպս ի խնդիր ելեալ այսմ հոգեանորոզ
 եւ լուսերանդ՝ վարդափթիթ եւ ծաղկաւէտ անուշահոտ բու-
 րաստանիս: Եւ ստացաւ զմարդարտաշատ եւ զնշաւէտ փար-
 թամութիս. եւ զանասիկ մեծութիս.: Չպայծառութիս. սր.
 եկեղեցւոյ եւ զհացս կենաց եւ զջուրս անմահութե.: Չզա-
 ւազանս կաղաց, եւ զճրագն կուրաց: Չմեծութիս. ալքատաց
 եւ զհանդիստս տառապելոց: Չկերակրիչս քաղցելոց եւ զլցու-
 ցիչս կարօտելոց: Բժիշկս հոգոց եւ զխրախութի. մարմնոյ:
 Եւ ստացաւ զսա յիշատակ հոգոյ իւրեանց եւ զճնողացն իւր-
 եանց: Եւ այդ աղաչեմ զհանդիպողքի այսմ ած.չունչ կտա-
 կարանիս՝ կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք եւ մաքրա-
 փայլ աղօթս ձեր զստացողք սր. գրոցս զՍոճայ Ղարիպն եւ
 զկենակիցն իւր եւ զորդիսն իւր զՉաքարեայն, եւ զկողակիցն

Գ. Սիւնակ .—

զ(Պաղտ)ատն, զՄեկքոն սարկաւազն եւ զկենակիցն իւր, զՍտորր զպիրն, զՇահրազն, այլեւ զգստերսն իւր զԲեհանն որ հանդուցեալ է առ Քս., այլ եւ զեխրարան զմահտեսի Ալեքսան, զԱրրահամն, զԱռաքելն եւ զԿիրակոսն, որ հանդուցեալ են ի Քս., այլ եւ զԾնողսն իւր զՊլպուլն եւ զՇահզատան, եւ զամ. արեան մերձաւորսն զկենդանիս եւ զհանդուցեալսն, եւ լի սրտիւ ասացէք ամ. ողորմի: Ընդ նոսին եւ զիս յիշեցէք զանարժան գրիչս զանապատեացեալս ի բարի գործոց զԱմիրխան զպիրս, որ բազում աշխատութբ. եւ ջանիւ գրեցի զսայ. եւ զարձեալ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք եւ զԾնողսն իմ զԱստուածատուրն եւ զՅղիսայն, եւ զեխրայրքն իմ զԽանտանն, զՀարապետն, զՍահակն եւ զԿարապետն, զՍալվին եւ զՍուրանպէկն որ հանդուցեալ են առ Քս.: Դձ. կրկին աղաչիւ աղաչեմ զձեզ, յիշեցէք զստացող գրոց զԽոնայ Ղարիպն եւ զԾնողս իւր եւ զորդին իւր զԶաքարեայն որ ստացան զսայ ի հալալ արդեանց իւրեանց, յիշատակ ինքեանց եւ ծնողացն իւրեանց, եւ եղին ի Անքապ քաղաքին յիշատակ ի դուռն սբ. Ած. ամենին, եւ մի' ոք իշխեսցէ ձեռնամուխ լինել ի գիրքս, կամ խորելով կամ ծախելով կամ իւր անուանելով, զի սբ. ամ. ամենին է գիրքս: Եւ թէ ոք յանդզնի ձեռնամուխ լինել ի գիրքս, զմասն Յուդայի առցէ, եւ զպատիժն Կայենի, եւ ընդ նս. ասանջի ի հուրն յաւիտեանից, իսկ պահպանողքն

Գ. Սիւնակ .—

եւ խնամողքն՝ եւ որք ի մոմէ եւ ի ձեթէ պատրաստ պահեն աս. նեալ եղիցին, ամէն: Եւ ողալանաց եւ անյարմարութե. գրոյս եւ անմեղազիր լերուք՝ զի կար մեր այս էք. աղաչեմ ձեզ մի' յանդզնաբար փո'ւ ասել ոպ. սովոր են ոմանք ասել: Դարձեալ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք եւ մաքրափայլ յաղօթս ձեր զԱռաքելեց քաղաքիս զՏէր Պաղտասար սրբազան քահան. եւ զորդիան, իրրեւ զջահ անշիջանելի պահեսցէ մինչեւ ի խորին ծերութի. որ զաւրինակն շնորհեաց մեզ, լի սրտիւ ամ. ողորմի ասացէք, եւ ամ. յիշողացող ողորմեսցի, ամէն: Դձ. ամ. ողորմի ասացէք զձեզիս եւ կենակցոյն իմոյ Մարիամին: Դձ. ամ. ողորմի ասացէք վարժապետացն իմոց Տէր Խաչատուր քհ. ին որ հանդուցեալ է առ Քս. եւ Տէր Ունան քհ. ին. Դձ. ամ. ողորմի ասացէք ստացողի գրոցս Խոնայ Ղարիպին, եւ իւր որդոյն Զաքարեային եւ կենակցոյն Պաղտատին, եւ ծնողք սորին մղտեսի. Զուլալին, այլ եւ թղթիս կսկողին, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն: Հա'յր մեր որ յերկինս ես»:

Այլ Յիշատակարաններ.—

ա) «Գրեցաւ սր. Քս. ահիմն եւ հողիարուխ սր. տառս ի յամի ՌՃԻԱ (1672) թուականիս, ի քաղաքն Անթափ, ընդ հովանեաւ սր. ած. ածնին, ի հայրապետի. Տէր Խաչատուրին, ձեռամբ յողնամեղ եւ անարհեստ դրչի Ամիրխան զպրի, ի խնդրոյ պատուական եւ բարեմիտ քաջահաւատ եւ ուղղադատան քրիստոնէին Խոնայ Ղարիպին եւ ծնողացն եւ որդոյն Չաքարիային եւ կողակցոյն Պաղտատին եւ քրեւրն Լրեհանին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն»:

բ) «Ողորմեա ստացողի գրոցս Խոնայ Ղարիպին եւ ծնողաց իւրոց, հաւրն Պղպուլին եւ մօրն Շահգատային, եւ կողակցոյն Շամամին, եւ որդոցն Մելքոնին, Խըտրրին, Չաքարիային, Շահբազին, եւ դստերացն Լրեհանին եւ Մայրամին, եւ զծողիս, կարգացողաց եւ լսողաց»:

Յետնագոյն Յիշատակարաններ.—

ա) «Յիշատակ է այս Այսմաւուրքս Պիւլպիւլեան Գէորգին եւ Յակոբին եւ Ներսէսին եւ Զումբութին, եւ կողակցոյն Շամամին, դստերն Բէհանին, եւ որդւոցն Շահպազին, Չաքարիային, ամէն»:

բ) (մատիտով, լուսանցքի վրայ) «Ն. Քէչէճեան, 89 Յունուար 4»:

գ) «Կարգացուեցաւ Այսմաւուրս ի մէջ Վարդանանց Թանգարանի Ընկերութեան Հայոց Այնթապու. 1873 — ՌՅԻԲ»:

Ճ. Յայսմաւուրք.—

Գրիչ՝ Ամիրխան զպրի: Վայր՝ Անթափ, ընդ հովանեաւ սր. Աստուածածին եկեղեցւոյ: Թուական՝ ՌՃԵ (1656): Ստացող՝ Մահտեսի Սաֆար: Գիր՝ միջակ մեծութեամբ բողբոջի: Չարգապիր՝ շատ քիչ եւ անարուեստ:

Այս եւ նախորդ Յայսմաւուրքները միեւնոյն գրիչի գործ են, երկուքն ալ Այնթապի մէջ օրինակուած: Թիւ 5 Յայսմաւուրքը աւելի շատ գործածուած ըլլալէն՝ աղտոտուած էր ու պատառատուն:

Գլխաւոր Յիշատակարանը հոս ալ չորս սիւնակ կը գրաւէ, ոճով ու ձևով յար եւ նման նախորդին, կը տարբերին միայն թուականը եւ ստացողին ու պարագաներուն անունները.—

«Ի յամի ՌՃԵ (1656) թուականիս, ի քաղաքն յԱնթափ ընդ հովանեաւ սր. Աստուածածին եկեղեցւոյ, ի Հայրապետութիւն Սըսայ Տեառն Տէր Թորոսի... ի խնդրոյ պատուական եւ բարեմիտ արս մահտեսի Սաֆարի...: Յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զմգտեսի Սաֆարն եւ զկենակիցն իւր զԼալիխանն, որ հանգուցեալ է առ Քրիստոս, եւ զորդիսն իւր

զՍրապիոնն եւ զՄանուկն, զՄնացականն եւ զՈվանէս, եւ զզստերն իւր զխաչխաթուն» :

Այլ Յիշատակարաններ՝ ստացողի մասին. «Ողորմի ստացողի գրոցս մղտեսի Սաֆարին եւ ծնողաց իւրոց, հօրն Սրապիոնին եւ մօրն մղտեսի Շահթանային, եւ Մայրամին (այս վերջինը՝ ուրիշ գրիչէ մը աւելցուած), որդւոցն եւ կողակցացն եւ մեղացեալ գրչիս» : Ուրիշ տեղ մը, «եւ որդւոցն» շարքը ունի Գրիգոր անունն ալ :

Յետնագոյն Յիշատակարաններ. —

ա) «...ազատեայ ի նեղութենէ զծառայն քոյ խաչատուր» :

բ) «Ես Սահակ մեղօք ի լի,

Ալեկոծեալ ի մէջ ծովի,

Խնդրէ եղբայր եւ սիրելի,

Եւ արտասուօք շնորհակալի,

Ես եմ անկեալ ի վտանգի,

Ու հասրաթ եղեր Տէր ողորմի» :

գ) «Գրեցաւ ի թվականութեանս Հայոց. թիւ արկանեմ ի քարտեզի, ութն մասանցն քերթողի, յօգն արտաքսեալ է նիւ թուի, ւ եռակ յ նիւ քն աւարտի, եւ Մարտի ամսոյն լ օրն» :

դ) Ծանօթ. — Հետագայ Յիշատակարանին ձեւը նոյնութեամբ պահուած է : Գրողն է Մկրտիչ քահանայ : Թուակահր՝ 1875 :

Ես մահահանացու անպիտան
Տկար բնութ. սխալական
Խոտորելի մողորական
Իւղիղ ճամբորդ ճնպրհական
Զայս գրեցի ընթեռնական
Մի հայր մերին յիշողական
Հօրն Մկրտիչ քահանայական
Որդին Գեվորգ ծառայական

վատ եւ որդի կորստական
Գիրս այս գրեցաւ ամսական
Եւ ի Մարտի տասնեօթական
Թվին Հայոց Լուսաւորչական
Հազար երեք հարիւրական
Ի Գոանի չորս ամական
Զայս գրեցի ի մեղսական
Աղու հացի դստհհինգական» :

ե) «Այս գիրս Այսմաւուրս պարգեւեցաւ յԱնքապու քաղաքէն Աստուածածնայ յեկեղեցւոյն Ելեռնամիջի (ի լեռնամիջի?) բնակեալ մերազնէից համայն ժողովրդոց... վասն կարգալոյ օր ըստ օրէ պարգեւեցաւ եւն. եւն.» : Ստորագրութիւն՝

)՛ն դ քք ա Գեվորգ վ Լեոնարմակ որուն կը հետեւի «Ով սիրելի մեծապատիւ Տր. Յովհաննէս Հայր սր., աջգ կը համբուրեմ, աիլէրիմ քի պու քիթապը կիւն սրբասընճայ օգույուպ ճիւղիւ գիւլլին ժողովուրդայ անկլաթման իչիւն

խասսէթէն բիճամ պու տիւր» եւն. եւն. . . . : Եագրլար Մարտի
իդ. Հայոց թւին ՌՅԻԴ, Փրկչին 1875: Ն. Տ. Գեվորք:

դ) Հետեւեալ Յիշատակարանն ալ դադափար մը կուտայ
ԺԸրդ դարու Այնթապի ժողովրդական լեզուին մասին.

«Իմաստնացեալն Սողոմոն գրէ ի դիրս իւրում ասելով,
թէ լաւ է անապատի բնակիչ քան զկնոջն անրսկամի, լեզվանի
եւ բարկացողի կասէ. տես որ եղբարք իմ սիրելիք, կնոջ անըս-
կամ լինելն սրքան մարդու կէջ կու լինի: Դարձեալ գրէ թէ
լաւ է իմաստուն մարդու հետ զար գրելն քան զանկէտին հետ
ուտել խմելն. դնայ քեզ քեզի միտք արէ թէ կէջ մարդու հետ
ուտել խմելը պիլէ լաւ չէ համարէր: Դարձեալ գրէ լաւ է
իմաստուն թշնամի լինելն քան զանկէտ բարեկամըն: Այսքան
առ այս. էթէ Տէրն կամեսցի թերի մնացեալն գիպող ժամուն
զեկուսցուք. սակայն միայն փոքր առակաւ դրանս մեր զէզրաւ
արասցուք բաւ է: Գրեցաւ դիրս թվին ԳԻՄՈՆ (1774) Մարտի
Ժէ. օրն:*

6. Յայսմաւուրք.—

Գրիչ՝ Յարութիւն, իսկ վերջին քառորդինը՝ Միքայէլ:
Վայր՝ անձանօթ: Թուական՝ անձանօթ: Ստացող՝ Մահտեսի
Յովսէփ եւ Մահտեսի Աւետիք: Գիր՝ միջակ մեծութեամբ
բոլորգիր, ըստ բաւականի մաքուր:

Գլխաւոր Յիշատակարանը կը պակսի: Երկրորդական յի-
շատակարաններու մէջ կը յիշուին. «Ստացող սբ. գրոցս
զմահտեսի Յովսէփն եւ զմահտեսի Աւետիքն, եւ զծնողսն
զՅակոբն եւ զմահտեսի Մելիքն»: Այլուր աւելցուած նաեւ
«կենակցացն Եագութին եւ Ճուհարին եւ նորարողքոջ Մնա-
ցականին»:

Այլ Յիշատակարաններ, յետին գրիչներէ.—

ա) «Ի թվին Հայոցս.**

Ես Յարութիւն ա.

Որ եմ միարան Երուսաղէմի

Յակոբայ որդւոյն Զէրէ(թայ)

Երկրաւ Պայեազտայ,

Քաղաքն Անթափ եւ քան . . .

կացի, եւ յիշեալ ի Տիգրանա

կերտ նվիրակ գնացի, ի ժամա

*) Թուականը պէտք է քակուի այսպէս.— Գ=3, Ի=20, Մ=200,
Ո=600, Ն=400: Գումար՝ 1223 (Հայկական թուական):

**) Կէտադրուած բառերը աւրուած են բնագրին մէջ:

նակս Տեառն Կիրակոս սրբազան
Հայրապետի, որք հանդիպիք
այսմ տառի եւ գծողիս, տուք
զսղորմի, եւ Տէր Յս. ձեզ ողորմի» :

բ) «Գրեցաւ գիրս ՌԲՃԾԶ (1807) Օգոստոսի 1 օրն Ան-
քապու եկեղեցին անկարծակի օրն Ուրբաթ փլաւ սրբուհու
Աստուածածնին բարեխօսութեամբն շինեցին եկեղեցին եւս
առաւել Աստուած հաստատ պահեսցէ Ազգիս Հայոց հին եւ
նոր ննջեցելոցն Աստուած տեսոյն արժանի արասցէ» :

Տասներկու զանազան էջերու վրայ, օրուան սուրբին պատ-
շաճեցուած քառեակներ աւելցուած են : Կ'ընդօրինակեմ եր-
կուքը, որպէս նմոյշ, իրենց լեզուին եւ յօրինուածքին համար .

ա) Ահեկի ԻԹ. , Յոբի յիշատակութեան առթիւ .

«Այր մի արդար երեւեցաւ,
Հանց որ Աստուած ի նմա հանդեաւ
Յարքայութիւնն իւր մեծացաւ,
Բայց շատ ամօք տառապեցաւ» :

բ) Մարգայ Ժէ. Ստեփաննոս Արք. Սերաստացւոյ յիշա-
տակութեան առթիւ .

«էր կարգացող ու զանիշման,
Զպարոնն եսպան ւ եղեւ Սուլդան,
Քրիստոնէից դարձաւ զազան,
Բայց չար սպանման եղեւ արժան» :

7. Յայսմաւուրք. —

Գրիչ՝ Տէր Սարգիս : Վայր՝ անձանօթ, բայց շատ հաւա-
նական է որ ըլլայ Այնթապ, տրուած ըլլալով որ ստացողը
որոշակի յիշատակութիւն ունի Այնթապ օրինակուած ա՛յլ
Յայսմաւուրքերու մէջ (Տես թիւ 3 Յայսմաւուրքի Թրդ յի-
շատակարանը) : Թուական՝ անձանօթ : Ստացող՝ Մահտեսի
Ղօճայ : Գիր՝ խոշոր բօլորդիր : *

Գլխաւոր Յիշատակարանը կը պակսի :

Երկրորդական Յիշատակարան. —

«Յիշեսջիք ի Քրիստոս զստացող զրոց հեզահոզի եւ աստ-
ուածասէր մահտեսի Ղօճային եւ կենակցոյն մահտեսի Մար-
եամին եւ որդոցն մահտեսի Սարգըսին, մահտեսի Եղիային,
Արութիւնին եւ ամենայն ազգականաց սոցին, եւ մեզապարտ
անարժան Տէր Սարգիս զրչիս» :

*) Պատուած, ցեղակեր ու պակասաւոր Յայսմաւուրք մը :

Յետին գրիչներէ աւելցուած մի քանի թուական ու յիշատակութիւններ .

ա) 283 ա էջի ստորին լուսանցքին վրայ, նօտրազիր . «ՌՄԼԹ» եւ քովը՝ 1240 (տաճկատառ) :

բ) 366 ա էջի աջ լուսանցքին վրայ, նօտրազիր . «Այս գիրս գրեցաւ թւին ՌՄԺԸին» (1769) :

գ) 374 բ էջի ձախ լուսանցքին վրայ, նօտրազիր տաճկերէն հետեւեալ երկտողեակը, կրկնակի գրուած, թէ՛ հայատառ թէ՛ տաճկատառ .—

«Ղէմ տէկիլտիր կէտայ տունեայ զալայ տին,
Մուշկուլ օ տուր զալայ տունեայ կէտայ տին» :

8. Յայսմաւուրք .—

Գրիչ՝ վայր՝ ստացող՝ անձանօթ : Թուական՝ ՌՃԽԲ (1693) : Գիր՝ մաքուր բոլորգիր . ունի երփներանգ լուսանցազարդեր, անպաճոյճ :

Սոյն Յայսմաւուրքը կազմել տրուած է Եղիա աղա Խաւսեանի ծախքով, 1912 թուականին :

Գլխաւոր Յիշատակարանը ինկած պիտի ըլլայ . կազմումի ատեն այդ նպատակաւ գրուած են 4 դատարկ թուղթեր :

Երկրորդական Յիշատակարաններու յատուկ նօթերս կարելի չէ եղած գտնել :

9. Աւետարան .—

Գրիչ եւ Ծաղկող՝ Նիկողոս : Վայր՝ անձանօթ : Թուական՝ ՌՃԷ (1658) : Ստացող՝ Խոճայ Կիրակոս : Գիր՝ ընտիր եւ մաքուր բոլորգիր : Լուսանցազարդ՝ գրեթէ ամէն էջի վրայ : Ունի երփներանգ զարդազիրներ (թռչնազիր, կենդանազիր եւ մարզազիր), նաեւ չորս խորան եւ 26 պատկեր :

Աւետարանս արծաթապատ է : Առաջին կափարիչը կը ներկայացնէ Յիսուսի Այլակերպութիւնը, իսկ վերջինը՝ Յիսուսի մուտքը Երուսաղէմ, հետեւեալ Յիշատակարանով .

«Յիշատակ է Սբ. Աւետարանս Խոճայ Կիրակոսին, հօրն մահտեսի Դօլվատեարին, եւ մօրն Ղիմաթին եւ կողակցին Եախուրին, եւ որդւոյն, թվին ՌՃԷ .ին : Կրկին նորոգեցաւ Սբ. Աւետարանս ձեռամբ մահտեսի Եղեային, Անդէպու հասարակ ժողովրդին, ի Գուռն Սբ. Ած .ածնին եկեղեցւոյն, թվին ՌՄԵ .ին (1756)» :

Գլխաւոր Յիշատակարան .—

«Փառք համազոյ, համապատիւ եւ համափառ, անզուգա-

կան անքակ միասնական սբ. Երրորդութեան» եւն. եւն. սո-
վորական նախաբանէ մը յետոյ... «արդարամիտ եւ յամե-
նայնի երկիւղած բարեպաշտաւնս Խոճայ Կիրակոսն ետ գրել
զսա փափաքանօք եւ հալալ եւ ի յարդար քրտնաջան վաստա-
կոց իւրոց յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց, հօրն մահտեսի
Դօլվատեարին, եւ մօրն մահտեսի Ղիմաքին, եւ կողակցոյն
Եաղուքին, եւ դաւակացն Մարտիրոսին, Աբրահամին, Վառ-
վադին եւ Աբրահամին (հաւանարար կրկնութիւն է այս մէկը)
եւ Թուրվանտային եւ Վարդիտաթուրին, եւ եղբարցն Մինատին,
եւ Յովհաննէսին, եւ քւերն Վարթիտաթուրին...»: Նաեւ զիս,
զբաղմամեղ եւ զանիմաստ զծող եւ զոյնագոյն տեղով եւ ոս-
կով զարդարող ՆԿՂՍ մեղաւորս, հանդերձ ծնողուքս աղա-
չեմ յիշել ի Տէր, հանդերձ հոգեւոր հարին իմով Տէր Զաքա-
րիաին: Գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ՌՃ եւ է (1658) Մա-
յիս ամսոյ ի, ի հայրապետութեան Տեառն Յակօբայ, եւ յե-
պիսկոպոսութեան ամենայն հիւսիսական կողմանց Տէր Գրի-
գոր ամենօրհնեալ քահանայապետի, որ յայսմ ամի փոխեցաւ
առ Քրիստոս: Աստուած լուսաւորէ զիւր սրբասնեալ հոգին:
Եւ դարձեալ աղաչեմ յիշել զԽոճայ Կիրակոսն... որ ստացաւ
զսա եւ էզ յիշատակին դուռն Սբ. Աստուածածնին...»:

10. Աւետարան.—

Գրիչ՝ Վարդան Սարկաւազ: Վայր՝ անձանօթ: Թուական՝
ՌՃԸ (1659): Ստացող՝ Մարիամ Տիկին: Գիր՝ գեղեցիկ բո-
լորգիր, զարդագիրներով հանդերձ: Ունի չորս երփնագեղ
խորան եւ 22 սլափեր, բաւական մօտիկ նմանութեամբ նա-
խորդ Աւետարանի նկարներուն, սակայն արուեստով անոնց
անհաւասար:

Արծաթապատ է այս Աւետարանն ալ, երկու կափարիչնե-
րուն վրայ ունենալով մէյմէկ խաչ, ծաղկեայ շրջանակի մէջ,
հետեւեալ Յիշատակարանով. «Յիշատակ է Աւետարանս մահ-
տեսի Սատախին եւ ծնողաց իւրոց Աբրահամին, Մարիամին,
եւ կողակցոյն Պաղտատին եւ որդոցն Առաքելին, Սարգսին,
եւ դստերացն եւ ամենայն արեան մերձաւորացն ի դուռն Սբ.
Աստուածածնին»:

Արծաթ փակոցին վրայ կայ հետեւեալ խաչաձեւ արձա-
նադրութիւնն ալ.

*) Այս Ս. Աստուածածնիը Այնթապինը չէ անշուշտ, քանի որ ձեռագիրս
օրինակուած պիտի ըլլայ Հայաստանի եւ ո՛չ թէ Կիլիկիոյ մէջ: Ձեռագրի
նորոգումը, զար մը յետոյ, կրնայ կատարուած ըլլալ Այնթապ:

Յշտկ է
 Սբ․ Ա
 ւետ
 ար
 անս մղ տեսի
 Սատախիմ որ դոյն Առաքե
 լին ի Դ ուն
 Ս-բ
 Ա-Յ
 ածն
 ին

Գլխաւոր Յիշատակարանը ոտանաւոր է (էջ 397ա-է էջ 400բ) , որ կը սկսի «Կա՛ռք համայնից նախկին բարւոյն» տողով եւ քսան չորս տողնոց նախաբանէ մը յետոյ կը շարունակէ այսպէս .

«Եռափափազ ըստ ներքին մարդոյն
 Ստացեալ զանդին տուփս մարդարտոյն
 Հաւատարիմ կնոջն իմաստնոյ
 Մարիամ ու սիրող հողւոյ :
 Ծիրանածին նորին որդւոյ
 Յովաննիսի բարեսնելոյ
 Բէկպարայի կոչեցելոյ
 Եւ քրիստոնէին զօրացելոյ ,
 Շքեղապանծ զարգացելոյ
 Եւ հաւատով հաստատելոյ ,
 Ետուն զսովփերս յեղումն բարւոյ
 Ինձ վարդաւանայ տրուպ մահտեսւոյ
 Վասն կենդանեաց այժմ եղելոյ
 Եւ առ Աստուած փոխադրելոյ :
 Յամի հայրկեան թուահաշուի
 Հազար հարիւր երկչորրեկի (1108)
 Յերեւելոյ մերոյ Փրկչին
 Եռատասնեակ յորելինին (1500)
 Ութից քսանից միոյ թուին (159)
 Յամսեանն Հոռոյ տասներորդին
 Յարքայութիւն ինքնակալին
 Փոքր եւ երկրորդ Շահապասին ,
 Յայցելութիւն հոգեւորին
 Տեառն Յակոբայ հայրապետին
 Յազգէ զալով Զուղայեցի
 Այր շնորհազարդ եւ հողելի :

Նստեալ յաթոռ Լուսաւորչի
 Լուսակառոյց էջմիածնի :
 Արդ աղաչեմ զամենեսին
 Ըզ պատահող այսմիկ տառի
 Յիշման առնել զմեզ արժանի
 Եւ բարբառելն զտէրն ողորմի .
 Հայցել մեղաց ըզթողութիւն ,
 Ընդունել զերկնից արքայութիւն
 Վերոյ գրեալ Մարիամու
 Նմանելոյ Մազթաղենին
 Ստացողն այս մատենիս
 Հանդերձ իւրովքն ամենայնի ,
 Հօրն բարւոյ 'ւ երկիւղածի
 Խօճա պարօն Սուքիասի
 Եւ մօրն իւրոյ ողորմածի
 Մեծահարուստ Խանչամային .
 Իսկ եւ իւրոյ առն առաջին
 Հեղահոյի Պարոն Աղային ,
 Այլ եւ որդւոյն իւր բաղձալի
 Անմեղ մանկանն Յովաննիսի ,
 Որք միանգամ կենաց աստի
 Փոխեալք կան միշտ ի հանգստի .
 Նաեւ միւս առն երկրորդի
 Խօնայ Եավրի հանճարեղին ,
 Հօրն Պարոն Միրզանանին
 Եւ մօրն իւրոյ Թիրվանտային ,
 Եւ որդեկին Պայազատին ,
 Վարդափթիթ Բէկպարային ,
 Դստերն իւրոց Զարիֆ Խանին ,
 Հողւոյ զստերն Գուլստանին ,
 Նաեւ տիկնոջն Բէկպարային
 Նանա Խաթուն անուն կոչին :
 Ժրագլուխ առն պսակի
 Պարկեշտ համեստ հարկեւորի ,
 Զորըս Փրկիչ մարդկան ազգի
 Պահպանեսցէ անփորձ երկրի ,
 Խաղաղութեամբ եւ բերկրալի
 Բարգաւաճեալ եւ ուռճալիր ,
 Եւ յաւարտման անցաւորիս
 Տացէ՛ եւ զփառսրն երկնային :
 Դարձեալ յիշման արժանասցին

Մեծապատիւ եղբարք նորին
 Պարոն Ոսկանն ընդ Բատրասին
 Հանգուցելոց յոյսն բնաւին .
 Նաեւ զաւակքն Բատրասին
 Պարոն Աղէն ընդ Կատարինին
 Պահէ Տէր անասանելի
 Խաղաղ կենօք վերայ երկրի :
 Սա յիշատակ անջինջ լիցի
 Եւ յաւիտեան անմահ որդի
 Ինձ վարդանայ Սարկաւագի
 Որ ըստ հոգւոյ նորին որդի
 Ձի ի յամել ինձ ի մարմնի
 Սա ըստփոփիչ ինձ եղիցի» :

Այլ Յիշատակարան, Մարկոսի Աւետարանին վերջաւորութեան .—

«Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՊարոն Եավրի, զհայրն Միրգաջանն եւ զմայրն Թուրվանտէն, եւ կողակիցն իւր համեստ եւ մեծահաւատ Մարիամն, եւ զորդին նորաբողբոջ եւ վարդափթիթ հօջայ Պարոն Յովհաննէսն որ եւ Բէկրաբայ կոչեցեալ, եւ դուստրն քաղցրիկ Զարիֆիսանն զրեցաւ թվին ՌՃԸ (1659) . Ետուն յիշատակ ի ձեռն հոգեւոր որդւոյն իւրեանց վարդան կրանաւորի զի միշտ յիշեցէ ի սուրբ պատարապի» :

11. Աւետարան .—

Գրիչ՝ Փարթամ : Ծագկող՝ Տէր Յովանէս : Վայր՝ Չեթուն : Թուական՝ ՌՃԻԳ (1674) : Ստացող՝ անձանօթ : Գիր՝ մաքուր բոլորգիր, տպագրիչի նման, տեղտեղ թռչնադիրով : Ունի չորս երփներանդ խորան եւ հինգ պատկեր, բայց տկար՝ արուեստի տեսակէտով :

Արժաթապատ է : Առաջին կափարիչը կը ներկայացնէ Մանուկ Յիսուսը՝ Ս . Կոյսի գիրկը, իսկ վերջինը՝ քառանկիւն խաչ մը, ամէն թեւի վրայ հրեշտակի մը դէմքով : Փակոցին յիշատակարանն է .

ՄԲ . ԱԻՏՐՆ

Լուսարար Յակոբնանի Մեսսի
 Պալին յաջորդի . Յվհնս . սորին
 որդի Եդ յշտկ . Եկոցի 1869

ԵՎԹՂՊ

Գլխաւոր Յիշատակարան .—

«Փառք անբաժանելի ամենասուրբ Երրորդութեան, Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն: Ծնորհիւ ամենակարող Փրկչին Յիսուսի, յանգ ելեալ աւարտիցաւ ունող աւետեաց արքայութիւն քառավտակ զետարուիս Սր. Աւետարանս, ի թվին Հայոց ՌՃԻԳ (1674) յերկիրս Գերմանիկոյ: Ի զեղաքաղաքս Զեթուն, ընդ հովանեաւ եւ առ դրան Ս. Յովհաննու Կարապետին, եւ Սրբուհւոյ ամէնօրհնեալ Աստուածածոյն, չարխափան որջորջելոյ Մենաստանին, եւ այլ ք. եկեղեցեացս սրասա կան յօղնականութիւն եւ ի բարեխօսութիւն քրիստոնէիցս: Ի կաթողիկոսութեան Կիւլիկեցւոց Տէր Խաչատուրին եւ յառաջնորդութեան մեր վանացս Ստեփաննոս աստուածաբան վարդապետի, եւ Մկրտիչ վարդապետի եւ այլ միարան կարգաւորացս եւ կրօնաւորաց:

Գրեցաւ սա ձեռամբ ոչինչ եւ դարչահօտ մեղօք լցելոյ Փարթամ նուաստի, եւ ծաղկեցաւ ձեռամբ ուսուցչին իմոյ Տէր Յովանէս քարտուղարին»:

Այնթապցի յեանագոյն զրիչներէ աւելցուած յիշատակարաններ .

ա) «Աստուած ողորմի զհոգեսըն Այնթապցի Տէր Պալրեան Յովհաննէսին հօրն Պալուն, եւ մօրն Մարիամ աղախնի հոգւոյն սր առին զՍր. Աւետարանս իւրեանց հալալ ընչից եւ արդար վաստակոց եւ եղին յիշատակ ի դուռն Սր. Աստուածածոյն Այնթապու յեկեղեցւոյն. չունի ոք իշխանութիւն հեռացուցանելոյ զԱւետարանս ի դրանէ Սր. Աստուածածնայ. եթէ ոք»:

բ) «1868 Մարտ 1 թարիսինսէ Այնթապի մէմլէքէթինտէ պուլունան էրմէնի միլլէթի Ազիզիէ նամիլլէ պիր պապ խանըն իպնա ու ինչասընա թէչէպպիտաթը իէյրիյէլէրինի իՓա էյլէտիքլէրի վէճը իլէ Փէվզ էլ ա'տէ մէտհէ շայան օլտուղլարը պէտիհի վէ հիւվէյտա աըր: Այնթապի 1284 Զիլզատէ 25»:
(Նօտրապիր, առանց ստորագրութեան):

Բ .

Ս . . ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՔԱՀԱՆԱՅԻՅ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՅԱՏՈՒԿ ԳՐՉԱԳԻՐՆԵՐ

Սոյն Մատենադարանի զրքերը ընդհանրապէս տպագիր էին (կրօնաթերթեր, քարոզախօսական զրքեր եւն.) : Ունէր զրչագիր մըն ալ. Նախապատրաստութիւն Սրբոյ Պատարագին :

Գրիչ, վայր, քուական, ստացող՝ անձանօթ, քանի որ Յիշատակարան չունէր: Գիր՝ անտաշ հօտրազիր:

Քահանայից Մատենադարանին նուիրողը եղած է Գրիգոր Տ. Քիւթիւկեան (27 Մարտ 1908):

Գ.

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՅԱՏՈՒԿ ԳՐՉԱԳԻՐՆԵՐ

Վարդանեան Կրթարանը, համաձայն 1915 թուականին պատրաստած մէկ ցուցակազրութեանս, ունէր 1113 հատոր տպագիր եւ գրչազիր գրքերէ բաղկացած Մատենադարան մը: Գրչազիրներն էին.

1. Տասն Ստորոգութիւնի Արիստոտելի, որուն կցուած էին նաեւ ա) Պէրիարմէնիաս եւ բ) Համառօտ Լուծմունիք Պէրիարմէնիաս գրոցն:

Գրիչ՝ Նալպանտ Մհր. Յակոբեան Սաղաթիէլ զպիր: Վայր՝ Էնքէփ: Թուական՝ ՌՄԼԳ (1784): Ստացող՝ պիտի ըլլայ նոյնինքն գրողը, Սաղաթիէլ զպիր, քանի որ գիրքը օրինակուած է աւելի անհատական գործածութեան յարմարցուած «համառօտագրում» եւ լուծմունք է: Գիր՝ մանր հօտրազիր: Ունի 5 իմաստասիրական դժազրութիւններ:

Զեռազիրս յետազային սեպհականութիւն եղած է նաեւ ա) Ղասարճի մհր. Սահակեան աւագ տիրացուի որդի մհր. Կարապետի եւ բ) Քրիստոսի ծառայ Եղիայի:

Գլխաւոր Յիշատակարան.—

«Բան առ ընթերցողս. Գիրք որ կոչի Տասն Ստորոգութիւնի Արիստոտելի Յունաց գիտնականի եւ բուն փիլիսոփայի, եւ մեկնեցեալ ի Մովսէս Քերթոզէ ի Հայոց փիլիսոփայէ, իսկ սրբազրեալ եւ համառօտեալ ի Սաղաթիէլ զպրէ* ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս Ազգին իւրոյ Հայկազնոյ: Ի Հայրապետութիւն եւ ի վերակացութիւն ի սուրբ գահն եւ աստուածապահ Սր. Աթոռն Կիլիկիոյ Տեառն Եփրեմ** Վեհափառ եւ մաքրակենցաղ Կաթողիկոսին եւ խոհեմազուենեղ Վարդապետին, եւ տեսութեան սրբոյ եւ մեծի եւ տիեզերական Աթոռոյս սրբոյն Սաղիմայ Տեառն Ովակիւմ հոգեւնկալ եւ ճգնազգեաց վարդապետին: Եւ ի մատակարարութիւն մեծի

*) Նոյն գրիչը Յիշատակարան մը ունի, 1781 թուականու, թիւ 3 Յայտաւորքին մէջ (տե՛ս իր տեղը):

***) Պէրիարմէնիասի յիշատակարանն ունի «Տեառն Ղուկաս եւ Տեառն Եփրեմ սրբազան Կաթողիկոսացն Հայոց համայնից»: Սխալ է անչուշտ Ղուկասի (1733-1737) զուգազրութիւնը:

արքայաշէն եւ արքայանիստ քաղաքին Կոստանդինու Պօլսի՝ Տեառն Զաքարիայ վարդապետին* : Եւ ի տնտեսութեան ի քաղաքին Էնթէփու՝ Տեառն Թորոս աստուածաբան վարդապետին եւ աշալուրջ եւ քաջ հովուին, զոր անբաւազօրն Աստուած ի վերայ իշխանութեան իւրոյ հաստատ պահեսցէ բարեխօսութեամբ սբ. Աստուածածնին» :

«Գրեցեալ եւ մեկնեցեալ եղեւ զիրքս այս Արիստոտելի ի թուարբերութեան Հայկազնեացն հազարերորդի, երկու հարիւրերորդի, երեսուն եւ երեքերորդի ամին (1233) եւ Ուլիսի վեցերորդ օրն ի քաղաքն Էնթէփ, ի մեղապարտ եւ յետնեալ ոչընչից ոչինչս՝ Մհի. Յակոբեան Սաղաթիէլ Դպրէ» :

Նման յիշատակարաններ կան նաեւ Պերիարմէնիասի եւ Համառօտ Լուծմունիքի մէջ, Սաղաթիէլի սկզբնատառերով հիւսուած «իմաստասիրական» մի քանի ոտանաւորով եւ թուարանական խաղերով հանդերձ :

Վերջաբանութեան Յիշատակարանին մէջ դրիչը կը յիշէ նաեւ իր ընտանեկան պարագաները. «Եւ արդ որք վայելէք ի ծաղկածին լեռնէս, ի մրգաբեր այգւոյս եւ ի զմայլեցուցիչ սա բուրիկ ծրարէս՝ (յիշեցէք) զծնողքն իմ կենդանի Մհի. Յակոբն եւ առ Աստուած հանգուցեալ զմայրիկն իմ բազմերախտ զՄարիամն որ մականուամբ Զանազան կոչիւր : Եւ զքորքն իմ կենդանի բարեպաշտուհի եւ աստուածասէր Մարիամ խաթունն եւ Եղիսան, եւ հանգուցեալ քոյրն իմ զՀումուրն : Եւս առաւել մեր փեսայն Մհի. Օհանի որդի բազմերախտ Մհի. Գէորգն եւ վեց զաւակն իւր, եւ զիմ հարազատ որդիքս Սարգիսն, Կիրակոսն, եւ Զանազանն, եւ զիմ պարկեշտուհի կողակիցս զՄարիամն, եւ զեղբայրն իմ Մհի. Արուքիւնն եւ Գրիգորն, եւ զհանգուցեալ զհոպին?? իմ Մհի. Կիրակոսն նաեւ բազմերախտ հայրն իմ Մհի. Ատուրն եւ կողակիցն իւր եւ իմ մայր Մհի. Վարդիսաբունն : Եւս առաւել եղբայրն իմ Պարոն Պապիկն եւ Արուքիւնն, եւ Արութինի մայր հանգուցեալ Խաչիսաբունն...* : Այլ եւ յիշեսցիք զաշխատող զործարանիս զտիրացու Գէորգն...» :

Գրքիս երկրորդ ստացողին Յիշատակարանը. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ օգնականութեամբ երջանիկ Կուսին եւ

*) Պերիարմէնիասի յիշատակարանին մէջ յորջորջուած նաեւ «ազգաւ ազնիւ, տոհմիւ ընչեղ, անձամբ շքեղ եւ բանիւ քաղցր» :

*) Տասն Ստորոգութիւնքի վերջաբանութեան Յիշատակարանին մէջ Յարուքիւնը կը յորջորջուի ո՛չ թէ եղբայր այլ «զհաւատարիմ բարեկամն իմ պղնձագործ Յարուքիւնն եւ նորա ընկեր բարեպաշտ Պապիկն» :

միջնորդութեամբ ումեմն բանասէրի եղև զնեցեալ ի քաղաքն Անթէպ եւ զիմ հալալ արդեանց եւ արդար վաստակոց, ով ոք ընդեռնու կամ շահի ի սմանէ իշեացէ ի մաքուր հայցուածս իւր զգծողս սորին որ բազում տեղիս հանդիպի եւ յետոյ յետնեալ եւ մեղադարա զոր մակ անուամբ Պոզ Օղլան յորջորջիմ, Ղասարնի Մհի. Սահակեան Աւագ տիրացուի որդի Մհի. Կարապետս եւն...»:

Երրորդ ստացողը ունի ութանկիւն կնիքի մը դրոշմը, երկու տեղ, «Քի. Ծս. Եղիայ» ձեւով:

2.— Աւետարան.—

Գրիչ՝ Սերաստացի Գրիգոր: Վայր՝ Անկուռիա: Թուական՝ ՌՀՍ (1622): Ստացող Խոճա Պետրոսէ եւ իր կողակից Ղըրմըզէն նուիրուած Կիրակոս քահանայի: Գիր՝ բոլորդիւր, ունի բազմաթիւ լուսանցադարդեր, երփներանգ: Յիշատակութեան արժանի են իր խորանները:

Աւետարանս ատեն մը եղած է արժաթապատ:

Գլխաւոր Յիշատակարանը.—

«Փա՛ռք եւն...: Գրեցաւ Սր. Աւետարանս ի Անկուռիայի քաղաքն ի դուռն Սր. Լուսաւորչին ի թվին ՌՀՍ. (1622) Ահեկի ժղ. Յունիս իթ. եւ Մարգաց իղ. ձեռամբ Սերաստացոյ Գրիգորի: Արդ աղաչեմ զամենեսեանէ որք հանդիպիք սմա իշեցէք զանպիտան գրիչս եւ ծնաւղս իմ զհայր իմ զՄարտիրոս եւ զմայր իմ զՂամայր, եւ զհինգ եղբայրս իմ...: Եւ յիշատակ է սբ. Աւետարանս Խոճա Պետրոսին եւ իւր կողակիցին Ղըրմըզին եւ իւր որդւոյն եւ դստերացն... Եւ ետու ի ձեռն Կիրակոս քահանային, չունի ոք իշխանութիւն որ ի տանէն սորա հանեցէ...»:

Նօտրազիր յետին Յիշատակարան մը.

«Յիշատակ է Սր. Աւետարանս Հալպեցի մահտեսի Պետրոսին եւ իւր ծնողացն եւ որդւոցն եւ կողակիցն Ղըրմըզին եւ իւր ամենայն ննջեցելոցն հասարակ: Առ դրանն Քիլիսոյ Սր. Յովաննէս եկեղեցւոյն անջնջելի եւ անկորնչելի մնացէ եւ...: Արդ, գրեցաւ թվին ՌՃՏԵ (1706) Հսկտեմբերի ժ. օրն, աստ որոնեալ գտաք եւ գրեցաք, մի ոք ժպրհեալ յանդքնի այլեւայլ խօսիլ, բաւ է»:

3. Անտառ Նորագոյն Մտածմանց.—

Գրիչ՝ Տէ. Մեսրոպ Վրդ. Պօլսեցի: Վայր՝ Թօմարգայ: Թուական՝ 1800: Ստացող՝ օրինակողը: Գիր՝ մանր նօտրազիր:

Կը պարունակէ 68 ճառ:

Յիշատակարանն է, «Մատենան է գիրք Անտառ Նորագոյն Մտածմանց որ կոչի Սէր Աստուծոյ: Արարեալ ի գերյարգելի Տեառն Ալեքսանդր Գալամաթօ կոչեցելոյ Մեսինացւոյ ի Փատուայ Թարգմանեցեալ ի յիտալականէ լեզուէ ի հայ բարբառ ի Ղուկասու Վրդ. է Խարրերգացւոյ ըստ խնդրոյ Տեառն Յովհաննու Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ հանդուցելոյ, ի Կ. Պօլիս յամի Տեառն 1741: Իսկ այժմ վերստին օրինակեցաւ յամի Փրկչին 1800—ի Թօմարգայէ մեծ եւ հրաշալի վասն առաքելաչէն Զարխափան Սր. Աստուածածնի, ձեռամբ նորապըսակ Առաջնորդ նորին Տեառն Մեսրոպայ մեղսակիր Վրդպ. ի Պօլսեցոյ»:

Զեռագիրս, ի յիշատակ, ընծայուած է Երուսաղէմի Ս. Աթոռէն, Այնթապու Թանգարանին՝ վերձանութեան համար, 1867 Մարտ 2-ին:

4. Քաղուածոյ Մեկնութիւն Մատթէոսի.—

Գրիչ՝ անծանօթ: Վայր՝ Իլով: Թուական՝ ՌՃԺԳ (1664): Ստացող՝ Կեսարեցի Տիրացու Յովսէփ: Գիր՝ նօսր, ունի քանի մը խորան, լուսանցազարդեր եւ բաւական յաջող դարդազիրներ:

Գրչագիրս կը բովանդակէ, վեց հատորի բաժանուած, Մատթէոսի Աւետարանին քաղուածոյ մեկնութիւնը, զորձ Գրիգոր Տաթեւացիի:

Գլխաւոր Յիշատակարանը (պակասաւոր).

«Գրեցաւ եւ կազմեցաւ ի Մատթէոսի քաղուածոյս ի քաղաքն Իլով ի վայելումն Կեսարեցի Տիրացու Յովսէփին. թվին ՌՃԺԳ. ամէն»:

Յիշատակարան ցանկը նորոգողի.

«Արդ ով ընթերցող սրբամիտք իմ եղբայրք, այս սուրբ գիրքն որ առի ես Անդապլի Պասմանի Յարութիւնի օրդի իրր տիրացու Ներսէս թւին Հայոց 1237-ին (1788) եւ Փետրուարի 18-ի օրն եւ էր Բուն Բարեկենդան, եւ այս թուղթահամար ցանկս որ գրեցի, եւ սխալանաց իմոց թողութիւն արարէկ քանդի հոգ աշխարհիս պատրանք մեծութեան հեղձուցանեն զպառուղն. եւ եմ արուեստաւոր իրր պատմաճի եւն. . . .»:

Յետին գրիչներէ աւելցուած այլ Յիշատակարաններ.—

ա) Ես Տէր Մարկոս տուրուրն ի մէջ քահանայից թւին Հայոց ՌՄԾԹ (1810) ամի Մարտի ամսուն քսան օրն աղղկուցութեամբն Աստուծոյ գոչեցայ առ քահանայութիւն. Տէր Աստուած անամօթալի մշակ արասցէ աստ եւ հանդերձելումն, ամէն»:

բ) «Ի թւին Հայոց ՌՄԼԲ (1813) եւ Մարտի ժը. օրն դայս քաղուածոյս ի Մատթէոսի Աւետարանի վաճարեցի Կովչէնեան Մհի. Գէորգի 30 դրուչի, վասն շահելոյ եւ ուսանելոյ. Տէր Աստծ. բարի վայելումն տայէ, ամէն, իբր Տէր Մարկոս քահանայ» :

գ) «Դարսին Գոգշան Գէորգ խալֆային, ամէն» :

5. Քարոզագիրք. —

Գրիչ, վայր, թուական, ստացող՝ անձանօթ : Գիր՝ անարուեստ նօտր գիր :

Յիշատակարանը կը պահուի :

Կը բովանդակէ 35 քարոզ : 33-րդ քարոզը «Յաղագս Գալլուստեան Հոգւոյն Սրբոյն» ունի 6 տուննոց ստանաւոր յաւելուած մը, սա վերնադրով, «Նորին շարադրողի գրքոյս է սասցեալ Երգ առ Հոգին սուրբ յաւուր գալստեան նորա, ի դոյն Նորաստեղծեալի երգելի» : Ոտանաւորին տողասկիզբի գրերէն կ'ելլէ Պետրոս անունը, որ հեղինակուղն է Քարոզագրիս (Պետրոս Վրդ. Բերդումեան)* :

Յետնագոյն Յիշատակարան մը.

«Այս Քարոզագիրքն Յակոբ Սրբազան արքեպիսկոպոսին է. ով որ գողանայ երկու աչքը կուրանայ, աղքատ եղեալ մուրանայ, ողորմութիւն չը գտնայ» :

6. Գիրք Չքնաղ Քարոզից. —

Գրիչ՝ (անանուն) Դպիր Կեսարացի : Վայր՝ «Ի պանծալի յեկեղեցւոջ հրաշագործ Սրբոյն Ստեփաննոսի ի նոյնինքն Համալսարանի» : Թուական՝ ՌՄՀԳ (1824) : Ստացող՝ Մհի. Ստեփան : Գիր՝ հասարակ նօտրագիր :

Նախորդ Քարոզագիրքին բովանդակութիւնը ունի, յարման, հետեւեալ Յիշատակարանով.

«Մատեանս է Գիրք Չքնաղ Քարոզից արարեալ երանեալ եւ ի բաժակէ Հոգւոյն Սրբոյ արբեալ Պետրոս Վարդապետ քաջ հոետորի Բերդումեան յորջորջելոյ ի բնել միարանէ մօրս լուսոյ Միածնակջ սբ. եւ գերահռչակ աթոռոյն : Ի հայրապետութեան Տեառն երիցու երանեալ Սիմէօնի Կաթ. ի ամենայն Հայոց, յորում պարունակի երեսուն եւ հինգ քարոզս, եւ այնք ի բազում մասունս բաժանեալք. այժմ վերստին օրինակեցու օժանդակութեամբ Սրբոյ Հոգւոյն եւ ի ձեռն յետսամիտ գպրի ումեմն Կեսարացւոյ յամի Տեառն 1824 եւ ի մեր թւին ՌՄՀԳ. զժողրեալ ի պանծալի յեկեղեցւոջ

*) Բազմաթիւ յաջորդ Քարոզագիրքի յիշատակարանը :

հրաշագործ Արբոյն Ստեփաննոսին ի նոյն ինքն համալսարանի» :

Այլ Յիշատակարան .—

«Մհր. Ստեփաննոսին է Սօրսօրու վանից, այս դիրքս» եւ անոր ներքեւ «յորմէ ընկալաւ Տիգրանակերտցի Կարապետ Վարդապետն, փոխանակաւ Քարոզգրքին Գէորգ Եպիսկոպոսին, 1856 Մարտ 15» :

7. Տարեկան Քարոզ .—

Գրիչ՝ Պօլսեցի Գրիգորեան Տիմօթէոս սարկաւազ : Վայր՝ անձանօթ : Թուական՝ 1852 (ՌՅԱ) : Ստացող՝ հաւանարար գրիչը ինքն իսկ : Գիր՝ մաքուր նօտրագիր :

Քարոզագրքիս բուն հեղինակն է Պօլսեցի Կարապետ պատրիարք (1823-1831) որ զայն գրի առած է իր հրատարումէն ետք (1831-1834) :

«Վերստին օրինակեալ ի յընտիր գաղափարէ ձեռամբ Արբոյ Աթոսոյն Երուսաղէմի բնիկ միարան Պօլսեցի Գրիգորեան Տիմօթէոս յետին սարկաւազի . յամի Տեառն 1852 եւ մերոյս ՌՅԱ» :

Կը բովանդակէ հեղինակին առաջարանը* եւ 116 քարոզ : Ոչ մէկ յետին յիշատակարան :

8. Քարոզագիրք .—

Գրիչ՝ շատ հաւանարար Յակոբ Պատր. Նալեան, որ հեղինակն է Քարոզագրքիս : Վայր՝ չէ նշանակուած : Թուական՝ 1755 : Ստացող՝ պիտի ըլլայ հեղինակն ինքը : Գիր՝ շատ մանր, նօտր, յաճախ լուսանցքային յաւելում եւ սրբագրումներով, որմէ «բնագրային» անկանոնութիւն մը :

Կը պարունակէ 115 քարոզ (սկսած Պենտեկոստէէն) :

Գլխաւոր Յիշատակարանը, առաջին էջի վրայ .—

«Զբոլոր գործս զայս նուիրեմ քեզ, հոգի սուրբ Աստուած զօգնութիւն քս հայցեմ, նուաստս ի բանասիրաց Յակոբ եւեթ անարժան Պատրիարզս Կոստանդնուպօլսոյ յուրրաթի աւուրն վերջնոյ մեծի Բարեկենդանին սկսայ ի փառս քս, յամի մարդկութեան եւ օծեցելոյ Տեառն իմոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1755 եւ Հայոց (դատարկ մնացած) ի Մարտի երեքն» :

Յեանագոյն յիշատակարաններ .—

ա) «Յամի տեառն 1831 եւ տօմարիս 1280 եւ 11ըն Հոկ-

*) Հեղինակը, իր «Պատրիարգական Ծանրաբեռն Պաշտամանէն» աղատութեան թուականը կուտայ 1831 Սեպտ. 10 : Քարոզաշարքը կազմողէն կը սկսի :

տեմբերի, եւ Հիւնիսի 1267 ձէմաղիլ Ալալի 17-ին յաւուր
Կիւրակէի, ընդ արշալոյսին պարզեւեցաւ մեզ զաւակ արու, որ
յաջորդ Կիւրակէին մկրտեալ անուանեցաք Մարտիրոս յանուն
հօր մերոյ հանգուցելոյ, որ եւ ի մկրտութեան երէց զիւզոյս
էր Տէր Նիկողոսն միայն եւ կնքահայր մանկանն Մաշկերտցի
Էմիւնեկեան Յակոբի որդի Աւետիս: Յայսմ ամի շինեցաւ նո-
րողմամբ եկեղեցու Անջրղւոյ»:

բ) «Յամի տեառն 1842 եւ Նոյեմբեր ամսոյ 2-ին, յաւուր
Երկուշարթի, պարզեւեցաւ մեզ յԱստուծոյ Եղիսարեթ
զուսարն, որ եւ յաջորդեալ Կիւրակէն մկրտեցաւ Տէր Պաղ-
տասարի ձեռամբ, զի Տէր Նիկողայոսն էր ժամարար: Կըն-
քահայր միւռոնին էր Յակոբ աղայի որդի Յովսէփ աղայն
Մաշկերտու»:

գ) «Յամի Տեառն 1856 Օգոստոսի 7ի Կարապետ Վրդ. Տիգ-
րանակերտցի տիպեալ ի Սաղմկայ Յովսէփ վարժապետի, ձեռ-
նադիր զայս մատեան ստացաւ արժանաւոր զնովն ձեռամբ
նոյնոյ զեղջ քահանայի Տէր Կարապետ կոչեցեալ...», ստու-
րապրուած՝

Խ. Ծ. Կարապետ Վրդ. Տիգրանակերտցի
Տէր Թաթևոսեան
(Կնիք)

Քարոզագիրքս յիշեալ Կարապետ Վրդ. էն նուիրուած է
Այնթապու վարդանեան Ընկ.եան Գրադարանին:

Գ.

ԵԿԵՂԵՑԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿ.ԵԱՆ ՅԱՏՈՒԿ ԳՐՉԱԳԻՐՆԵՐ

Եկեղեցասիրաց Ընկ.ը իր Գրադարանը (բաղկացած 435
տպագիր եւ 4 դրչագիր գրքերէ) 1913-ին փոխանցած էր Կի-
լիկեան ձեմարանի, որուն մատենադարանին մաս կազմեցին
այդ գրքերը՝ յատուկ պահարաններու մէջ զետեղուած):

Գրչագիրներն էին.—

1. Յիսուս Որդի.—

Գրիչ՝ անձանօթ: Վայր, թուական՝ անձանօթ: Ստացող՝
նոյնպէս: Գիր՝ մաքուր բոլորգիր, վարպետ գրչի մը գործ:
Յիշատակարան չունի: Սկիզբէն ու վերջաւորութենէն՝
պակասաւոր:

2. Մեկնութիւն Եսայեայ, եւ Մեկնք. Երգ Երգոցի.—

Գրիչ՝ Գէորգ արեղայ Սուրֆազցի (Մեկնք. Եսայեայ)
եւ Տիրացու Մանուկ, Սուրֆազցի Գէորգ Եպիսկոպոսի որդի:

Վայր՝ Սիւ : Թուական՝ ՌՄԼԵ (1786) : Ստացող՝ գրիչը ինքը :
Գիր՝ նօտր :

Երկու Մեկնութիւնները միասին կազմուած են : Շարադրող հեղինակն է Գէորգ Վարդապետ, «հրամանաւ տեառն Հայոց Հեթեմոյ արարեալ» :

Գլխաւոր Յիշատական.—

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան..... Արդ, զայս հոգեխառն մատեանս որ կոչի Երգ Երգոցի Մեկնութիւն, գրեցի ի մայրաքաղաքն Սիւ, եւ ապահով տեղիս որ անուանի Ղալատէրէս^{*}, ի Հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոս աստուածազան Կաթողիկոսին, թուոյն Հայոց ՌՄԼԵին, ի յաւարտումն ամսոյ Յուլիսի իս, եւ աշակերտ սորին եւ Սուֆրազցի թարմատար եւ տարտամ Գէորգ իբր արեղաս, ի վայելումն թափառական անձիս եւն...» :

Դարձեալ,

«Գիրքս այս որ է Մեկնութիւն Ժգ. գլխոյն յԵսայի կայծակնամաքուր սուրբ Մարգարէին, եւ Գէորգ բազմամեղ եւ բթամիտ արեղայս Սուրֆազցի, աշակերտ Թէոդորոս գերընտիր եւ սրբակենցաղ Կաթողիկոսին Տանն Կիլիկիոյ, թուին ՌՄԼԵին, եկի ի սուրբ Աթոռն, որ ի սոյն ամի սուրբ Աթոռս զայս չքեղագոյն եւ չքնաղ նորոգեցաւ Թ Կաթողիկէին, ձեռամբ Աջրանցի եւ ամենայն Հայոց Տեառն Թէոդորոս սրբաղնակատար եւ հրեշտակասարաս Կաթողիկոսի եւն.....» :^{**}

Օգնական գրիչին Յիշատակարանէն.—

«Գրեցաւ ձեռամբ Վարդապետեան Տիրացու Մանուկի : Արդ ազաչեմ առ ընթերցող իմաստասիրացդ չնայել սղալանաց ի մոց, քանզի ի մանկութեան ժամանակս գրեցի եւ էի դժան ամաց, եւն.....» :

Նոյն գրիչէն, այլուր.

«Զարմանալի իմն իրի զայս եղեւ ի թուին ՌՄԼԵին եւ Փետրվարի Ժդ-ին ի Սուրֆազ. մի գառ բնութիւնն մի է, գլուխն ք. ախանջն դ. եւ աչքն դ., ոտքն ը. եւ աղին մի : Տէր Աստուած զայսպիսս հեռի արասցէ, քանզի մեծ նշան է, եւ զայս գծող Սուրֆազցի Գէորգ Վրդպ. ի որդի անխմաստ Մանուկ եւն...» :

^{*}) Ղալատէրէսի=Լեւոնի բերդ :

^{**}) Տես Պատմ. կար. Կիլիկիոյ, Բարդէն Կաթ., էջ 539-540 (քաղուած իմ պատրաստած ցուցակէն, որ Լուսահոգի Կաթողիկոսին տրամադրութեան տակ էր) :

Զեռագրիս վերջաւորութեան զետեղուած էին ինը ստանաւորներ, շարահիւսուած Եփրեմ Կաթողիկոսէ* :

3. Զմբան Հատոր.—

Գրիչ, վայր, թուական՝ անծանօթ : Ստացող՝ նոյնպէս : Յեանադոյն ստացող մըն է Տէր Գաբրիէլ, ՌԲԼԳին (1784) : Գիր՝ նօտր : Ունի բաւական յաջող լուսանցազարդեր եւ զարդազրեր :

Գլխաւոր Յիշատակարանը ինկած է : Յեանադոյն ստացող Տէր Գաբրիէլի յիշատակարանէն՝ «... Մեղապարտ Տէր Գաբրիէլիս, թվին մերոյ ՌԲ-հարիւր ԼԳ-ին, ի մայրաքաղաքն Գերմանիկ տւին ինձ յիշատակ ենն...» : Ունի նաեւ ութանկիւնածեւ մի կնիք, որուն վրայ կը կարդացուին ՔԻ — ՄՌ — ՏՐ — ԳԱԲ — ՌՄԼԳ :

Գիրքս Յովհ. Որոտնեցիի աշակերտ Գրիգոր Տաքեւացիի Քարոզագիրքն է, 53 քարոզներով :

4. Կիրակոս Պատմիչ, եւ Հաւաքածոյ Այլ Գրութիւնք.—

Գրիչ, վայր, թուական, ստացող՝ անծանօթ : Գիր՝ բուլղար, բաւական մաքուր :

Գրքին առաջին 42 էջերը ինկած են : Ներքին էջերէն ալ պակասներ կան : Յիշատակարանի վերապահուած էջերը դատարկ մնացած են :

Կիրակոսի պատմութեան անմիջապէս կը հետեւին հետեւեալ գրութիւնները, նոյն գրիչէն, միեւնոյն գրով.—

- ա) Զեմքայ Եպս. ին խաւս վս. առաջաւորին պահոց :
- բ) Թուղթ Պեղատոսի դատաւորին առ Տիրեբեայ Կայսրն :
- գ) Վասն Կոստանդիանոսի քաղաւորին :
- դ) Գիրք ի վերայ բնութեան հանրական եւ մասնական քահանայի ումեմն... :
- ե) Յազագս զիւլոյ եւ արբեցութեան :
- զ) Ժամանակագրութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ :

(Այս վերջինը շատ ազտոտ, ցեխոտ, իւզոտ ու դեղնած : Գրքին մօտաւորապէս կէսը՝ թափած) :

Ո՛չ մէկ Յիշատակարան :

*) Եփրեմ Ա. Աջապահեան (1771-1784), տես Պատմ. կար. Կիլիկիոյ էջ 511-526 :

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՅԱՏՈՒԿ ԳՐՉԱԳԻՐՔԵՐ

Կիլիկեան ճեմարանը, շնորհիւ Ամերիկայէ ստացուած նուէրներու, որուն մաս կը կազմէին Էնսայֆլօբիտիա Պրիթա-նիֆա եւ Պատմական, Կրօնագիտական այլ Համայնագիտա-րաններ, ունէր բաւական ճոխ մատենադարան մը: Հոգեւոյս Բարպէն Կաթ.ի (այն ատեն Եպիսկոպոս, Առաջնորդ Անկիւ-ռիոյ) անձնական ճոխ մատենադարանն ալ մաս պիտի կազմէր անոր, եթէ Համաշխարհային Ա. Պատերազմը չպայթէր...:

Կիլիկեան ճեմարանի յատուկ գրչագիրներն էին.—

1. Գիրք Բարոզից.—

Գրիչ՝ Սրապիոն Աբեղայ Բերիացի: Վայր՝ Ս. Աթոռ Կիլիկիոյ: Թուական՝ ՌՄԾԸ (1809): Ստացող՝ Կիրակոս Կաթողիկոս: Գիրք՝ նօսր:

Քարոզագիրքս կը պարունակէ 35 քարոզներ, հեղինակու-թիւն Պետրոս Վրդ. Աղամալեանի:*

Յիշատակարաններ.— ա) Գրիչի.

«Արարեալ ի Պետրոսէ Վրդպ.է Նախիջեւանցւոյ Աղամալ-եան կոչեցեալ արք.է: Որ այս գիրք գառաջինն օրինակ-եալ էր ի Սր. էջմիածին. եւ այժմ ի ՌՄԾԸ մերս թուոջ ի նոյն օրինակէ գրեցաւ ի սր. Աթոռն Կիլիկիոյ, ըստ խնդրոյ Հովուա-պետի Տեառն Կիրակոսի սրբազան Կթղ.ի ամենայն Հայոց, ձե-ռամբ Սրապիոն յոգնամեղ Աբեղայիս Բերիացւոյ . . .»:

բ) Ստացողի.

«Փափագօղ եղէ յոյժ մեծաջերմ սիրով սոյն ցանկալի հո-գեպարար եւ հազուադիւտ Քարոզգրքոյս, ես Կիրակոս Կթղկս. սրբոյ Աթոռոյն Կիլիկիոյ, յորժամ տեսի առ յուժեմն զօրինակ սորին, եւ ապա յայնժամ կոչեալ առ իս զհոգեւոր սրգեակն իմ զՏէր Սրապիոն ճոզնակիր վարդապետն Բերիացի, գրնիկ միաբան մ'էր, եզու գրել նմա եւ նոյն օրինակէն, զոր ահա աւարտեաց տէր ամի: Անջնջելի յիշատակ արարի վասն հանգուցեալ հոգւոյ ըստ մարմնոյ հօրս իմոյ Մհի. Գրիգորին, Եղեմատիպ սրբոյ Աթոռոյն մերոյ, եւն . . .»:**

Չեռագիրս Կիլ. ճեմարանին նուիրուած է Տ. Մովսէս Ա. Քինյ. Ժամակոչեանէ (13 Հոկտ. 1913):

*) Այլուր կոչուած նաև Բերդուժեան (Տես Վարդանեան Կրթարանի յատուկ թիւ 5 եւ 6 ձեռագիրները, որոնք նոյն վարդապետին կը պատ-կանին, համանման բովանդակութեամբ):

***) Ամբողջականը տեսնել Պատմ. Կաթ. Կիլիկիոյ, էջ 561-562:

2. Գիրք Քարոզից .—

Գրիչ՝ Տիգրանակերտցի Կարապետ Արեղայ : Վայր՝ Տրապիզոն : Թուական՝ 1863 : Ստացող՝ Կարապետ Վրդ . Տիգրանակերտցի Բարդուղիմեան , որ նոյն ինքն գրիչն է : Գիրք նօտր :

Յիշատակարան .— ա) Հեղինակողի .

«Քաղեալք ի վկայութեանց սուրբ գրոց , յընտիր իմաստից սրբոց հարց այլոց մատենագրաց , միակ հատոր տրոհեալ , եւ համառօտ եւ զիւրիմաց ոճով աւանդեալ ած իմաստ եւ քաջաքարոզ Գէորգ Արք . ի Եւզոկիոյ , որ է քաղաքաւ Զմիւռնիացի եւն » :

բ) Օրինակողի .

«Զայս Քարոզագիրքս իմով անարժան ձեռամբս օրինակեցի ի Տրապիզոն քաղաքի 1863 Մարտ 1 որ այցելութեան պաշտօնամբ առաքեցայ ի Պատրիարքարանէ , ի վայելումն պծագրողի գրոյս որ եմ Խ . Ծ . Կարապետ Վրդ . Տիգրանակերտցի Բարդուղիմեան » :

Քարոզագիրքս կը պարունակէ ճԳ . քարոզ : Կիլիկեան ձեմարանին նուիրուած է Տ . Մովսէս Ա . քհնյ . Ժամակոչեանէ (13 Հոկա . 1913) :

3. Տօնացոյց .—

Գրիչ՝ Յովհաննէս զպիր : Վայր , Թուական , ստացող՝ անձանօթ : Գիրք՝ նօտր :

Գլխաւոր Յիշատակարանը կը պակսի : Միակ յիշատակարանը որ կը մնայ , հետեւեալն է .

«Տէր Աստուած Յս . Քս . քոյին սուրբ եւ հրաշալի եւ հրաշափառ սուրբ Յարութեամբդ եւ բարեխօսութեամբ Սրբուհոյ Աստուածածնոյն եւ Յովաննու Մկրտչին , ողորմեայ Տէր ինձ մեղաւոր եւ անարժան գրչիս , Յոհ . ն Դպ . իս » :

Զեռագիրս Կիլ . ձեմարանի նուիրուած է Տ . Վարդան Ծ . Վրդ . Պաղչէնեանէ (13 Հոկա . 1913) :

4. Զայնփաղ .—

Գրիչ , վայր , Թուական , ստացող՝ անձանօթ : Գիրք՝ փոքր նօտրագիր : Ունի ընտիր լուսանցագարդեր , թռչնագիր եւ մարգագիր սիրուն սկզբնատառեր , կարմիր թանաքով վարպետի գործ :

Ո՛չ մէկ Յիշատակարան :

Այս ձեռագիրն ալ Կիլ . ձեմարանի նուիրուած է Տ . Վարդան Ծ . Վրդ . է , նոյն առիթով :

5. Հաւաքածոյ .— (Սրբազան Պատմ . եւն .) .—

Գրիչ, վայր, թուական, ստացող՝ անձանօթ : Գիր՝ խոչոր
ու անտաշ նօար գիր :

Ո՛չ մէկ Յիշատակարան :

Կը պարունակէ հետեւեալ վեց գրքերը .—

Ա) Սրբազան Պատմութիւն .—

ԺԹ . Կլուխներու մէջ կը խօսի Յիսուսի տղայութենէն մինչեւ «գնալն Էմոս եւ սքանչելեացն» :

Յետին գրիչներէ աւելցուած նօթեր .—

ա) ԹՎին ՌՄԼԳ Յունիսի ժ . առի ձողին , Ած . բարի վայելումն տա» :

բ) «ԹՎին ՌՄԼԳ Ոգոստոսի Ք . որն մտաւ Հալապլին Սատախտէտէին տուն : Ած . բարի վայելումն տա» :

գ) «Այս են անուանք ժը . սուր զրոյց որ եկեալ ի հերձուածող ասորոց , եւ ոչ ուղղափառաց ասորոցն , եւ դուք եղբայրք , ասեմք որ իմանայք որք են այսոքիկ . Ազամայ կտակն , ձիւնն աւրհնութեան , Փեփիանն , Գորիսսակն , Կիրակոսակ , Ղոսիմուն , Պետրոսի Տեսիլն , Դիաթեկն , Ած . ածնի Պատմութիւն , Սերիոսն , Փիւրհոնացիքն , Մանկութեան Աւետարանն , Լուսաւորչի Տեսիլն , Չանթաղչի Մատեանն , Գրիգորի եւ Բարսեղի հարցմունքն , Չմանիոյ Մեկնութիւն Աւետարանին , եւ որ հաւատայ սոցայ , նզովեալ եղիցի :

Աւագերէց Տէր Պաղտասարին Հարանց Վարուցին մէջն էր օրինակն» * :

Բ) Տումար .—

Կը խօսի Չատկի տօնախմբութեան եւ Ծռազատիկի մասին (որ պիտի պատահի ՌՁԳ , ՌՃՀԸ , ՌՄՀԳ , ՌՅՁ եւ ՌՇԻ թուականներուն) :

Գ) Նկարագրութիւն երկրաշարժի ի քւին ՇԿԳ .—

Կը նկարագրէ ՇԿԳ (1114) թուոյն պատահած երկրաշարժը , «Աստուածառատ բարկութիւն , ամնիանն Մարերի ԺԲ .» յորում կործանած են «Սամասաթ , Հասան Մանսուր , Քէսուն , Առաման եւ Մառաշ քաղաքքն , բազում դաւառք եւ վանորայք , մեռան անթիւ արք եւ կանայք» :

Յիշատակարան յետին գրիչներէ .—

ա) «ԹՎին ՌՃՂին սուրբ Երուսաղէմ կացին Մհի . Մթ . ոսի , Մհի . Կարապետ Ղարամանուկի , Մհի . Պապայ Ծառուկի , Մհի . Ներսէս որ Մհի . Մաթէոսի թոռ . Մհի . Կրպէն մեռաւ յԵրուսաղէմ : ՄԲ . հոգի է որ թափորի պէս էր» :

*) Յիշեալ Աւագերէց Տէր Պաղտասարը Այնթաղի է (Տես Յայտնաւորք թիւ 4) : Չեապիրս կրնայ օրինակուած ըլլալ Այնթաղ :

բ) «ԹՎին ՌՃՁԱ ՄՀԻ. Սարգիսն Ղափախլին, Ղարա Մանուկի որդին Ներսէսն սուրբ յերուսաղէմայ եկին. ՄՀԻ. Մանուկն, Հալվաճի Թըրոսն մեռաւ Շուղուլ թաղեցին. ՄՀԻ. Սարգիսին որդին ՄՀԻ. Ներսէսն աշկերախէ հետ էր էկաւ, իդ. հոգի էին»:

Դ) Խրատական Հաւատոյ.—

«Վարդանայ վարդապետի ասաց Խրատական Հաւատոյ եւ ի Հայր եւ ի Որդի եւ ի Սբ. Հոգին»:

Ո՛չ մէկ Յիշատակարան:

Ե) Պատմութիւն Երանելուն Գրիգորի Ակոսկանդացոյն.—

Նախարանէն ի յայտ կուգայ որ Գրիգոր Ակոսկանդացի, որդի Քարիտոնի մեծատուն իշխանի, Սիկիլիա կղզիէն է եւ սպրած է Յուստինիանոս թագաւորի օրով:

Զ) Հարցմունք եւ Պատասխանք.—

«Հարցմունք Ամիրային Տիարոնի եւ պատասխանիք Կրօնաւորին»:

Յառաջարանութենէ ի յայտ կուգայ որ Հայոց ճԾ. թուականին Տիարոնի մէջ կ'իշխէր Աբդլազիզ թագաւոր, որուն ծառան, Առտափար անուն, խօսակցութիւն կ'ունենայ միայնակեացի մը հետ: Ապա խօսակցութեան կը խառնուին նաեւ Հրեայ մը եւ Նեստորական մը:

6. Յիսուս Որդի, — Բան Հաւատոյ եւն.—

Գրիչ, վայր, թուական, ստացող՝ անձանօթ: Գիր՝ բուրրակր:

Ո՛չ մէկ Յիշատակարան:

Զեռագիրս կը պարունակէ բացի Յիսուս Որդիէ եւ Բան Հաւատոյէ, Ն. Շնորհալիի Ներբողեան Ս. Խաչինը, Յաղագս Երկնին, Այլաչափ Տաղքը, Բան Ներտաղականը, Յիշատակարան Առակացը, Անդրադարձութիւն-ները եւն. ինչպէս նաեւ՝

ա) Տումար մը, 8 էջ:

բ) Խրատք եւ Կարգ Շարական Քաղելոյ, 48 էջ: «Ղուկաս Վրդ.ի կեղեցոյ ասացեալ»:

գ) Յաղագս Սաղմոսի վասն որոյ իբաց Դեղք Են, 6 էջ:

դ) Բառգրքոյկ մը, 20 էջ, մինչեւ դ գիրը:

Բոլոր այս յաւելուածները նօսր դրով են: «Խրատք եւ Կարգ»ի մէջ յետին գրիչ մը ունի հետեւեալ ընտանեկան արձանագրութիւնը.—

«Գրիգորն արեւց Ած. ՌՀԵ Փետրուար ամսոյ Ը, չորեքշաբթի գիշեր լոյս ի Հինգշաբթի եւն. եւն.... Ես Մելիքն Երէց ՌԿէ թՎին (1618) Վարազայ Խաչի Կիրակին Ովանէս Կթղիսն. աւրհնեաց էրէց. վա՛ ինձ որ զանունս ունիմ եւ

զգործս ոչ: Եւ այս է զիրքս յիշատակ Գրիգոր դպրին եւ իւր եղբարցն եւ ինձ մեղաւորիս եւն...»:

«Յաղագս Սաղմոս»ին մէջ ալ ներմուծուած է հետեւեալ յետնազոյն արձանագրութիւնը.

«Այս Յիսուս որդին Զօփուռ օղլուն կացի ուզեցի, տվաւ»:

7. Հոգեշահ Պատմութիւնք.—

Գրիչ, վայր, թուական, ստացող՝ անձանօթ: Գիր՝ նօտր: Կը պարունակէ հարց-պատասխանի ձեւով Քրիստոնէական մը, թրքերէն եւ հայերէն: Ապա Պատմ. Ս. Գէորգի, Սաղծը Տիրացու Յարութիւնի, Վարդանի եւ Եղիազարի, Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի, Եփեսոսի Մանկանց եւն. եւն. ընդհանրապէս թրքերէն լեզուաւ:

Ունի նաեւ ա) Առաւօտ Լուսոյի թրքերէն թարգմանութիւնը, բ) երգ մը, «Արի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Հայր Հայաստանեայց, եւ գ) Եղանակ Պէյաթի վերտառութեան տակ հետեւեալ Ազգային երգը.

«Շառաւիղ ընտիր, տոհմին Ռուրինեան

Առիւծ անվհէեր, արի ախոյեան

Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Լեւոն Արքայ,

Ո՞ւր ես, աւա՛ղ, հայր իմ պատւական,

Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, աէր իմ պատւական» : եւն.

Վեց համարով երգ մը, որուն երեք համարը Լեւոն Արքային ուղղուած է եւ երեքը՝ Հեթումին:

Այս ձեռագիրն ալ Յիշատակարան չունի:

8. Օսմանեան Պատմութիւնք.—

Նօտրազիր, դեղակազմ հատոր մը, նոր ժամանակներու դործ: Այս գրքի յատուկ նօթերս դժբախտաբար կորսուած են:

9.

ԶԱՆԱԶԱՆՆԵՐՈՒ ՅԱՏՈՒԿ ԳՐՁԱԳԻՐՆԵՐ

1. Քարոզ եւ Կտակ.—

Գրիչ՝ անձանօթ: Վայր՝ նոյնպէս: Թուական՝ ՌՄԻԸ (1779): Ստացող՝ Մհր. Սրբուհի Խաթուն: Գիր՝ նօտր:

Կը պարունակէ Եկլացի քարոզը, Քրիստոսի եւ Աստուածածնի ողբերով հանդերձ:

Միակ Յիշատակարանն է հետեւեալը.—

«Գաղափարեցաւ թուին Հայոց ՌՄԻԸ, Մայիս ԺԴ, ի վայելումն Մհր. Սրբուհի Խաթունին:

Ձեռագիրս յետագային պատկանած է Սաչատուր Վրդ. ձանարդեանի, որուն կնիքը դրոշմուած է առաջին էջին վրայ, 1850 թուականաւ:

Մաչատուր Վրդ.էն նուիրուած է Ղեւոնդ քհնյ. Տէր Նա-
հապետեանի (1882 Մարտ 28-ին), իսկ այս վերջինէն՝ Գա-
րեղին քհնյ. Պօղարեանի (1904 Փետր. 18-ին) :

2. Տաղարան (Հայաստան Թրքերէն) .—

Գրիչ՝ Թալատցի Տէր Յօհան : Վայր՝ ըՄասանպօլ : Թուա-
կան՝ 1251 (1802) : Ստացող՝ Գրիչը ինքը : Գիր՝ նօտր :

Թալատէն զաղթած քահանայի մը ինքնագիր տաղարանն
է . կը պարունակէ 20 տաղեր, նուիրուած Արարչին, Յիսուսի
եւ իր Սաչին, Ս. Կոյսի, Ստեփաննոս Նախավկայի, Ս. Լու-
սաւորչի, ինչպէս նաեւ վերջին Գատառտանի, Սարեբայ Վար-
դապետներու, Զալըմ Նուիրակներու, Քէթիլիւտաններու եւն.
եւն. : Վերջին տաղին վերնագիրն է Ղայսէրի Իւզէրիմէ :

Զեռագիրս սեպհականութիւնը եղած է Գարեղին քհնյ.
Պօղարեանի :

3. Կանոնագիրք .—

Գրիչ՝ առաջին գրիչին անունը անծանօթ է . երկրորդ գրի-
չը որ եղած է շարունակող մը, կը կոչուի Փիլիպպոս Երէց :
Վայր՝ Քիլիս? : Թուական՝ ՌՃԾԲ (1703) : Ստացող՝ անծա-
նօթ : Գիր՝ մաքուր նօտր :

Զեռագիրս կը պարունակէ Կանոնական 34 գլուխներ :
Վերջին գլուխ մըն ալ (ԼԵ) նուիրուած է 92 պէսպէս հար-
ցումներու :

Յիշատակարաններ .—

ա) Երկրորդ գրիչէն, Ճիւղահամար հատուածին ներքեւ .
«... Թվին ՌՃԾԲ Յունվարի ԺԹ . ի Քիլիս ձեռամբ Փիլիպպոս
Երիցոյ զայս ճիւղահամարս գրեցի» :

բ) Յետին գրիչ Տէր Ներսէսէ .

«... զայս փոքրախրատս, մեղաւոր եւ անարժան զՏէր
Ներսէս գրեաց Թվին ՌՄԻԴ (1775) եւ Մարտի ամսեան
Իգ.ին» :

գ) Նոյն գրիչէն .

«Ի Թվականիս Հայոց ՌՄԻԹ (1780) եղեւ բարկութիւն
Աստուծոյ ի քաղաքիս Անքափ : Փաշա մի եկաւ անունն կոչելի
Խպտի Փաշայ Ողլի, նստաւ հետ Ընրչվան Ողլի կոչեցեալ փա-
շայի հետն հինգ ամիս ի Անքափ . շատ ենիչերի խրխոկեց,
շատ տուն թալանեց, էթէ աղքատի եւ էթէ հարուստի, էթէ
Հայու եւ էթէ տաճկի : Եւ ետ նորէն եկաւ ի վերայ քաղաքիս
Քիլիս, ու Մարտի ամսոյն ի . օրն սկսաւ պատերազմիլ . Հինգ-
շարթի օրն պատերազմեցաւ ի հետ Քիլիսու, ցարեկն քուն
գիչերն արթուն, եւ սկսաւ թոփ զարկել Շերհապիլ . Ուրբաթ
կէս աւուր ետեւ փլեց Շերհեպիլ . նստաւ այն գիչեր Շերհե-
պիլի ետին . բազում սեկսեն ըսբանեց Շէրհէպիլի մէջն . ոմանց
թեւն եւ ոտքն, գլուխն գտրեցին փալթայով եւ սաթրով եւ
թրով : Եւ ետ նորէն առաւօտուն որ եղաւ, որ է շարաթ, իջան

ի քաղաքս Քիլիս . փաշահ գելիտաշլիքն , մզրպէքն , Փէլէհէքն
 եւ այլ գոյնեւրսոյն եսկէրով ըսկսան թալնել ի քաղաքս
 Քիլիս . ամեն դռովիքայ դտրտեցին , եթէ եկեղեցի եւ եթէ
 ճամբի եւ եթէ խանուղ մինչեւ պետրեստեն , եթէ մալ եւ եթէ
 ըողակ , մինչեւ ճէքուճ որ հս . հիչ բան մի չթողին , ամեն էլ
 թալնեցին . ըմայ լաքին խասարաթութիւն չեղաւ . լաքին
 տաճկի երգի տղայքն շատ առին օսմանիք . Հայու տղայքն
 Աստուած պահեց . մէզ Հայու տղայ մի չառին , փառք եւ գո-
 հութիւն փրկողին զմեզ : Գ . օր Քիլիս նստաւ եւ ելաւ զնաց
 ի Ազէզ նստաւ : Այս փորձանքն որ եկաւ ի վերայ , վասն մե-
 ղաց մերոց էր . ամեն քաղաքիս կին եւ այր , հարս եւ տղայ
 փախան ի լեռն ի Հալափ , մինչեւ յերեք ամիս . եւ ետ նորէն
 եկան եվել ամիս իր տունայ նստաւ , որովհետեւ շատ սա-
 լիեան վէ տոքանք առին . Քուրթ Մէհէմմէտ անուամբ Ուռում
 Ղալպի մուսէլիմ մի նստեցուցին ի Քիլիս : Ես անարժան եւ
 ոտից կոխան Տէր Ներսէսս զրեցի այս փոքրիկ թվականս ,
 որոց փրկեցէ Տէր Աստուած ամենայն փորձութենէ ամէն
 Ես սակաւ զրեցի դուք շատ իմանայք» :

Սոյն ձեռագիրը եկեղեցի բերուած էր 1915 Յուլիսին ,
 տեղահանութեան սկսած օրերուն : Զանազան տուներէ փո-
 խադրուած տպագիր հին ու նոր զրքերու մէջ կային մի քանի
 այլ ձեռագիրներ ալ , որոնց շարքին՝

Ա) Տօնացոյց մը .

Բ) Հարանց վարք մը .

Գ) Մաշտոց մը եւ քանի մը Աւետարան :

Դժբախտաբար ասոնք ցուցակագրելու պատահութիւնը
 չկրցայ ունենալ , քանի որ մենք ալ Յուլիս 29-ին (Հ . Տ .) մաս
 կազմեցինք տեղահանուողներու :

ՔԱՆԻ ՄԸ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վերոգրեալ ցուցակագրութենէն ի յայտ կուգայ թէ Այն-
 թապ ժէ . եւ ԺԸ . դարերուն ազգային մշակոյթի ծաղկեալ
 շրջան մը ունեցած է :

Առ այժմ անուշով յայտնի են Այնթապցի ուրք գրիչներ .—

Ա) Ամիրխան Դպիր , որ օրինակած է՝

1. Յայսմաուրք մը (Թիւ 5) , 1656 թուականին , Մհր .
 Սափարի համար :

2. Յայսմաուրք մը (Թիւ 4) , 1672/3 թուականին , Խոճայ
 Ղարիպի եւ իր որդւոյն Զափարիայի համար :

3. Գիր Պահպանութեան մը , 1651-ին , (ՏԵՍ Տաթեւ 1929
 էջ 23) . երեքն ալ օրինակուած Այնթապի մէջ :

Բ) Խաչատուր Դպիր ?) , որ օրինակած է Յայսմաուրք մը
 (Թիւ 3) , 1700 թուականին , Այնթապի մէջ , Մհր . Սրապիոնի
 համար :

Գ) Տէր Սարգիս Քահանայ, որ օրինակած է Յայսմաուրբ մը (ԹԻԱ 7), Այնթապի մէջ, ՄՀԻ. Ղոնայի համար:

Դ) Պաղտասար Երէց, որ յետապային եղած է Աւագերէց Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին: Ամիրխան Դպիր զայն կը կոչէ «Սրբազան քահանայ» որ իբրեւ «Ջահ անջնջելի» օժանդակութիւն ընծայած, զրքեր տրամադրած եւ ուղղութիւն տուած է ժամանակակից զրիչներու: Ունեցած է ճոխ մատենադարան: Իր օրինակած զրքերէն ծանօթ են.—

1. Հաւաքածոյ մը, 1669-ին, (Տես Հանդ. Ամսօրեայ, 1938, էջ 107-108):

2. Վկայական զիւրք մը, 1673-ին (Տես Արտ. Արք. Յուցակ Հալէպի Չեռագրաց, Բ. Հատոր, էջ 145):

Ե) Յովհաննէս Արեղ. Անթէփցի (յետապային Յովհ. Դ. Կար. Բարեբարոյ), աշակերտ Սերաստացի Աստուածատուր Վրդ.ի, 1585-ին օրինակած է Սամուէլ Անեցիի ժամանակագրութիւնը (Տես Հ. Յ. Տաշեան, Մայր Յուցակ Վիեննայի, էջ 356):

Զ) Նալպանտ Մեի. Յակոբեան Սաղաթիւլ Դպիր, որ 1784-ին Այնթապի մէջ օրինակած է «սրբազրելով ու համաօտազրելով», Արիստոտելի Տասն Ստորոգութիւնքը, Պերիարմենիասը եւ անոր Լուծմունքը:

Է) Թօփնեան Մանուկ Դպիր, որ 1822-ին Այնթապի մէջ օրինակած է Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանաց Գիրք»ը (Տես Բարդէն Եպ.ի յօդուածը 1925-ի «Սիւրիահայ Տարեցոյց»ին մէջ, էջ 115):

Ը) Տիրացու Յակոբ Կէտիկեան, որ 1844-ին Այնթապի մէջ օրինակած է Սիմէոն Կաթողիկոսի Քարոզգիրքը, Այնթապի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպս.ին համար (Տես Արտ. Արք., Յուցակ Չեռագրաց Երուսաղէմի, էջ 243):

* * *

Շատ հաւանաբար, ԺԷ. դարու երկրորդ կէսին Այնթապ ունեցած է փոքրիկ Դպրատուն մը, «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ», ուր դպիրներու խումբեր ուսած եւ ուսուցած են զրեւ ու ծաղկել, նման Հալէպի Դասատունին որ կը փայլէր այդ դարուն (Տես Արտ. Արք.ի Պատմ. Հալէպի, Հատոր Գ. էջ 146-236):

Այնթապցի Ամիրխանի դպիր եղած պիտի ըլլայ Հալէպի Դասատունին աշակերտներէն մին, քանի որ գտնուած է Հա-

լէպ եւ Դասատունին մէջ օրինակած է 1643 թուականաւ ժամագիրք — Պատարագամատոյց — Տօնացոյց մը (Տես Արտ. Արք. անդ, էջ 208) :

Այնթապի Դպրատան վարիչն ու վարպետը կրնայ եղած ըլլալ նոյնինքն Ամիրխան :

Հայէպ եւ Այնթապ ուսումնասէր ու կրօնասէր խոճաներու եւ չէլէպիներու գոյութիւնը այդ շրջանին — որոնցմէ ոմանք «ի գաւառս հեռագնաց» վաճառականներ էին եւ Հայկական գաւառներէ ձեռագիր գրքեր ալ բերած. դարձեալ, անոնցմէ ոմանց անունով մեզի հասած Յայսմաւուրբները (ինչպէս է պարագան Խոճայ Ղարիպի, Մհի. Սաֆարի, Մհի. Սրապիոնի եւ Մհի. Ղոճայի համար), ենթադրել կուտայ թէ ամէն խոճայ ու չէլէպի ունեցած պիտի ըլլայ իր սեպհական Աւետարանն ու Յայսմաւուրբը :

Այս ենթադրութեանս ոյժ կուտայ Այնթապի թիւ 3 Յայսմաւուրբին հետեւեալ յիշատակարանը, որ կարծես տարին երկու վեցամսեակով բաժնած է վեց խոճայ եւ մզոտեսիներու .

«Յունիսի ամսոյն Նազարենցն է .
Յուլիսին Մզասի . Սրապիոնին է .
Օգոստոս ամսոյն Խճ. Ղարիպին է .
Սեպտեմբերին Խճ. Սէֆէրին է .
Հոկտեմբերին Մզասի . Ղոճային է .
Նոյեմբերին Մզասի . Յովսէփին է» .

Յանկը ապա նոյն շարքով կը կրկնուի, սա յատկանշական յաւելումով . «Այս ամիսը այս պիտի կարդուի» :

* * *

Յովհաննէս Դ. Կաթ. Անքէպցի (1602–1621) որ ծանօթ է իբրեւ «երաժիշտ քաջ եւ սիրող իմաստասիրական հանճարոյ», իր Աթոռակցին՝ Պետրոս Կարկառեցիի հետ (1601–1608), եղած պիտի ըլլան այն լուսամբա Կաթողիկոսները որոնք ժէ. դարուն, Կիլիկիոյ մէջ, գաղութեան ու գրչութեան սէրը արձարծեցին եւ Ազգին պարզեւեցին բազմաթիւ ուսումնասէր ու զրասէր աշակերտներ (Տես Բարդէն Կաթ. Պատմ. Կիլ. Կաթ. էջ 218) :

Անոնց աշակերտներէն եւ յաջորդներէն Սսեցի Մինաս եւ Սերասաացի Միմէոն, Ներսէս ու Թորոս Կաթողիկոսները շարունակած են հովանաւորել նոյն շարժումը, ըլլա՛յ Սիսի Հայրապետանոցին եւ ըլլա՛յ զանազան քաղաքներու Դասատուն ու Դպրատուններուն մէջ :

Այնթապ ալ ունեցած պիտի ըլլայ իր ուսումնասէր ու գրասէր Առաջնորդները, որոնցմէ մէկուն անունը հասած է մեզի, Պօղոս Վրդ. (Եպիսկոպոսացած՝ 1671-ին, տես Բարզէն Կաթ., Պատմ. Կիլ. Կթ. էջ 397):

Ան Այնթապի Առաջնորդն է մօտ 30 տարուան շրջանով: 1673-ին դեռած է Աստուածաշունչ մը (գրուած Զէյթուն, 1634 թուականին), որուն յիշատակարաններէն մէկն է՝ «Թվին ՌՃԼԹ» (1690) Մարտի Բ յաւուրն Բուն Բարեկենդանին ձեռնադրեցայ ի քաղաքս յԱնթափ ի դուռն Սբ. Աստուածածնին եւ մեղաւոր եւ անարժան Սիմէոն արեղայս, աշակերտ եւ սպասաւոր Տն. Պօղոս Վրդ. ի»:^{*}

1691-ին նոյն Պօղոս Եպիսկ.էն Արրահամ Արծիւեան կը ստանայ չորս փոքր աստիճան «ի յԱնթափ» (Տես ինքնակենսագրութիւն Աբր. Արծիւեանի):

Նոյն թուականին, Առաջնորդ Պօղոս Վրդ. ի օրով Այնթապ այցի կուգան չորս Վարդապետներ (Տես ճառքնտիր Այնթապի, ոտանաւոր յիշատակարանը):

Անոր օրով կ'ապրի նշանաւոր Աւագերէց Տէր Պաղտասար «սրբազան քահանան», Ամիրխան դպրէ «Ջահ անջնջելի» յորջորջուած:

Ամիրխան դպիր կը յիշատակէ երկու ա'յլ քահանաներ եւս, Տէր Ունանը եւ Տէր Խաչատուրը, որոնք իր վարժապետները եղած են:

Անհաւանական չէ, որ օր մը, ձեռագիրներու յիշատակարաններուն բաղդատական լոյսին տակ, ունենանք աւելի հարուստ տուեալներ Այնթապի Դպրատան կողմէ Ժէ. դարուն Հայ Գրչութեան եւ Հայ Մշակոյթին բերուած նպաստին շուրջ:

Հալէպ

^{*} Այս Աստուածաշունչը 1708-ին եղած է սեպհականութիւն Հալէպի Ս. Քառսուն Մանկանց Եկեղեցիին, ապա ձեռքն անցած Արրահամ Արծիւեանի, որ զայն փոխանցած է իր քանի մը տասնեակ այլ ձեռագիրներով՝ Զմմառու Հայ-Կաթոլիկ վանքին ի Լիրանան:

ԱՆԹԷՊԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Գրեց՝ ԼՈՒԹՅԻ ԼԵՒՈՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Քաղաքները, ինչպէս անհատներ, ունին իրենց յատկանիշները: Ձոր օրինակ, Կեսարիան՝ իր գորգերովն ու ապուխտովը, Չմիւռնիան՝ իր չամիչովն ու թուզովը, Ատանան՝ իր բամպակովը նշանաւոր եղած են: Այնթապի յատկանիշները աւելի ընկերային, կրթական եւ բարոյական մարգերու մէջ եղած են:

Առնենք նախ ընտանեկան կեանքը: Այնթապի մէջ ընտանիքը՝ իր մաքրութիւնը պահած էր: Հայր ու մայր, եղբայր ու քոյր, մինչեւ խոհ հարս ու կեսուր, միասին կ'ապրէին եւ ամէնքը ընտանիքին մէջ զուարթ մթնոլորտ մը ստեղծելու կ'աշխատէին: Բարոյական մաքրութիւնը Այնթապի Հայ ընտանեկան յարկին յատկանիշն էր: Ամուսնալուծում Այնթապի մէջ զրեթէ լսուած բան չէր: Ընտանիքը ինքն իր մէջ պզտիկ ընկերակցութիւն մըն էր: Եթէ դժուարութիւններ ունենային, անոնց ամէնքը խաղաղ հողիով հարթելու ճարը կը գտնէին: Միեւնոյն ոգին ու նկարագիրը կը տեսնուէր ընտանիքներու փոխ-յարաբերութեանց մէջ: Մնունդի, Կաղանդի եւ Չատիկի օրերը զուարթութեան եւ մաքուր ու անկեղծ զրօսանքի պահեր էին: Կ'ակնկալուէր որ իւրաքանչիւր անհատ իր մօտիկ ազգականներուն տունները անձամբ այցելելով, իր շնորհաւորութիւնները յայտնէր: Ասիկա Մնունդի ատեն (որ Փոքր Չատիկ կը կոչուէր) երկու օր, եւ Չատիկ ատեն երեք օր կը շարունակուէր: Չմեռուան դիշերները ընտանեկան եւ բարեկամական այցելութիւններու եւ հաճոյալի ժամանցի յատկացուած էին: Առանց նախապէս լուր տալու՝ ազգականներ եւ բարեկամներ իրարու կ'այցելէին: Ժամերով խօսակցիլ եւ խնդալ, եւ յետոյ ուտել ու խմել ընդհանուր սովորութիւն մը եղած էր: Անմեղ զուարճախօսութիւն եւ վայելուչ յարաբերութիւն՝ ընտանիքներու յատկանիշն եղած էր: Այնթապցիները կատակախօս էին: Թէ՛ իրենց եւ թէ՛ ուրիշներու մասին կատակով պատմութիւնները շատ կը սիրէին: Վերջապէս Այնթապցիք իրենց շրջանակին այդ պարզ կեանքը կատարելապէս կը վայելէին: Արեւմտեան զարգացած քաղաքներու «Գօֆ քէյլ Բարքի» ներէն որքա՞ն տարբեր...:

Այնթապ կրթական տեսակէտով շատ յառաջացած քաղաք մըն էր: Ժողովուրդը ուսումը կը սիրէր եւ այս նպատակաւ պէտք եղած զոհողութիւնն ընելու պատրաստ էր: Ազգային եւ Եկեղեցական-կրթական ընկերակցութիւններ կազմուած էին, որոնց նպատակն էր՝ ամէն Հայ մանուկ կրթել ու զաստիարակել, որպէսզի ազգատութեան պատճառաւ ոեւէ մէկը չզրկուի: Ասոնց ամենուն գլուխը կը կենար Կեղրոնական Գոլէճը որ իր սկզբունքով ու կազմակերպութիւնով պատկառելի դիրք մը դրաւ իր: Աւետարանական համայնքը եւ ուրիշ բարեկամներ՝ մեծակազմար մը խոստանալով՝ յաջողած էին Գոլէճը հաստատել տալ Այնթապ՝ առաջնութիւնը շահելով մրցակից քաղաքներէն: Մինչեւ խոհ Այնթապի Թուրքերէն Թա՛ա էֆէնտին ալ՝ Գոլէճին շէնքին համար մեծ արտ մը նուիրած էր, բան մը որ բոլոր միսիոնարական գործունէութեան մէջ եզական է: Այս կերպով Գոլէճը սկիզբէն իր տեղական հանգամանքն ունեցած է: Գոլէճը տեղացի ժողովուրդին պիտի ծառայէր եւ Սահմանադրութեան համեմատ՝ վերջապէս տեղացիներու վարչութեան պիտի յանձնուէր: Այս նպատակակէտին հասնելու համար, Գոլէճի առաջին նախագահը Տոքթ. Թրօպրիճ, փոխանակ Ամերի-

կայէն դասատուներ հրաւիրելու՝ տեղացիներէն կտրող երիտասարդներ ընտրելով, զանոնք Ամերիկայի եւ Եւրոպայի համալսարանները դրկած էր, որպէսզի վերադառնալով իրր ուսուցիչ ծառայեն: Փրօֆ. Ալիքսան Պէզճեան, Փրօֆ. Յովհաննէս Գրիգորեան, Փրօֆ. Սարգիս Լեւոնեան, Փրօֆ. Չենոբ Պէզճեան եւ ուրիշներ, այսպէս բարձր ուսումով օժտուած ուսուցիչներ էին: Այս կերպով Գոլէճը իր տեղացիական գոյնը միշտ պահած է: Անիկա օտար հաստատութիւն մը չէր, այլ քաղաքին ու ժողովուրդին կը պատկանէր: Այս կերպով Գոլէճը՝ Թուրքիոյ մէջ հաստատուած ուրիշ Գոլէճներու բարի օրինակ կը պահէ:

Գոլէճը կրթական հաստատութիւն մը ըլլալով, սեւէ յարանուանական կամ տղզայնական (շօվէն) միտում ունեցած չէ: Իրր գիտական եւ բարոյական կրթութեան կեդրոն՝ ան ամենուն կը ծառայէր անխտիր: Իմ չըրջանաւարտ եղած տարին (1899), տասներեք աշակերտներէն ութ հատը Լուսաւորչական եկեղեցիին զաւակներ էին եւ երեք հատը ուրիշ քաղաքներէ եկած էին: Այս տարրեր տարրերէ բազկացեալ աշակերտութիւնը հոն կատարեալ ազատութիւն եւ համերաշխութիւն կը վայելէր: Գոլէճին մէջ ճնշում չկար, սակայն, նոյն ատեն, լաւ կարգապահութիւն (տիսիւրլին) կար: Լուրջ եւ աշխատունակ միջնորդի մէջ՝ ամէն դործ հանդարտօրէն կ'ընթանար: Եթէ դժուարութիւններ եղած են, գրեթէ եկած գրգռումով եղած են, ոչ թէ ներսէն:

Գոլէճին կից աղջկանց համար ալ «Սէմիմէրի» կոչուած բարձրագոյն վարժարան, «Ճիւմիքը Գոլէն» մըն ալ կար, որուն կազմակերպութիւնն ու վարչութիւնն ալ Գոլէճինին նման էր: Անոր չըջանաւարտները, եթէ ուզէին դոլէճական կրթութիւնը շարունակել, Մարաշ կ'երթային ուր Աղջկանց Գոլէճը հիմնուած էր: Մենք, Այնթապի զաւակներս, շատ բախտաւոր էինք որ ասանկ հաստատութեան մը մէջ մաքուր ու շինիչ կրթութիւն առնելու պատահութիւն ունէինք: Իւրաքանչիւր մանչ եւ աղջիկ, իր նախնական կրթութիւնը ձրիաբար եկեղեցական դպրոցներու մէջ ստանալէ յետոյ, Գոլէճ կամ Սէմիմէրին կ'երթար եւ իր կրթութիւնը կը լմնցնէր: Այդ պատճառաւ կրնանք ըսել թէ Այնթապցիներու զաւակները ընդհանրապէս Ամերիկացի տղաքներէ աւելի բարձր եւ շինիչ կրթութիւն առած կ'ըլլային: Այնթապի Աւետարանական Հայիկ եկեղեցիին մէջ քառասունէ աւելի գոլէճական եւ համալսարանական կրթութիւն առած անհատներ կային, բան մը որ Ամերիկայի Հայ Աւետ. եկեղեցիներու մէջ գտնել դժուար է:

Կրթական հաստատութիւններու մէջ կ'ուզեմ յիշել նաեւ Կիլիկիան ձեմարանը, որուն նպատակն էր Առաքելական եկեղեցիին համար կարող ուսուցիչներ եւ եկեղեցականներ պատրաստել: Այս տեսակ դպրոցի մը պէտքը զգալի էր: Ձեմարանը քաղաքէն դուրս՝ Գոլէճին մօտ շէնքի մը մէջ սկսաւ, Տիարք Արմենակ Չամիչեանի, Յովսէփ Միսիրեանի եւ Գրիգոր Սարաֆեանի պէս ուսեալ եւ իրենց կոչումին նուիրուած դասատուներու հսկողութեան տակ, եւ Գոլէճի վարչութիւնը եւ ուսուցչական կազմը իրենց օրհնութիւնն ու շնորհաւորութիւնները յայանեցին սոյն հաստատութեան իրր քոյր հաստատութիւն մը: Մին միւսին լրացուցիչը պիտի ըլլար. ինչ որ Գոլէճը Բողոքական համայնքին համար ըրած էր, նոյնը պիտի ընէր ձեմարանը Ազգային եկեղեցիին համար, եւ երկուքը միասին պիտի աշխատակցէին միեւնոյն նպատակին համար: Աւա՛ղ որ Մեծ Պատերազմը վրայ գալով (1915) երկուքն ալ ոչնչացուց: Բարեբախտաբար Գոլէճը Հալէպ փոխադրուելով կրցաւ շարունակել իր ընթացքը:

Առողջապահական տեսակետով Այնթապցիները նախանձելի վիճակ մը ունէին: Արդէն քաղաքը չոր եւ մաքուր օդ ունենալով առողջութեան համար շատ յարմար էր: Ամրան գիշերները բոլոր ժողովուրդը դուրսը՝ տանիքներու վրայ կը պտուկէր եւ մաքուր օդ կը ծծէր: Զուրը հետեւ արեւմտեան լեռներէն գալով ջրհորներու կը բաժնուէր: Հայերու բնակած թաղերը քաղաքին արեւմտեան կողմն ըլլալով՝ ջուրը աւելի մաքուր էր քան թէ քաղաքին միւս կողմը թրքական թաղերուն մէջ: Ուրիշ բան մը՝ հայկական թաղերը քաղաքին աւելի բարձր մասին վրայ ըլլալով՝ ջուրը գետնին տակէն՝ տասը, քսան եւ կամ աւելի մէթր խորունկէն կը վազէր եւ իր մաքրութիւնը կը պահէր: Իսկ թրքական թաղերուն հասնելուն պէս՝ ջուրը գետնին վրայէն կը հոսէր եւ մէկ տան բաց աւազանէն միւս տան աւազանը կը վազէր եւ կ'աղտոտուէր: Հետեւաբար այդ վարի թաղերուն մէջ «թայֆօլա ֆիվրը» եւայլն հիւանդութիւնները միշտ անպակաս էին: Գոյճը շատ աշխատեցաւ որ քաղաքին բոլոր ջուրը խողովակներու մէջ առնուի, որպէսզի իւրաքանչիւր տուն իր յատուկ խողովակէն մաքուր ջուր դործածէ, եւ թելագրեց որ եթէ իւրաքանչիւր տուն՝ մէկ սկիւզրամ (հինգ տոլար) յատկացնէր, տակաւ ընել կարելի պիտի ըլլար: Բայց ամէն ջանքեր պարսպի ելան, մահամետական աւանդութեան մը պատճառաւ թէ «վազող ջուրը աղտոտութիւն չի բոնէր»... :

Այնթապի առողջապահական վիճակին հետ շատ յարաբերութիւն ունէր Միսիոնարական Հիւանդանոցը, ուր Ամերիկացի եւ տեղացի բժիշկներ եւ հիւանդապահուհիներ անձնագոհ ուղիով կ'աշխատէին: Տոքթ. Շէփրը, Հիւանդանոցին աւագ բժիշկն ու վիրարոյժը, ծառայութեան ողիին մարմնացումն էր, ինչպէս Օրիորդներ Տոքթ. Համիլթըն եւ Էլիզապէտ Թրօպրիճ, նաև Տոքթ. Հապիպ Նազարեան եւ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեան եւ Տիար Մովսէս Պէզճեանի պէս օղնական Հայ բժիշկներ եւ դեղագործներ, որոնք անխտիր բոլոր ժողովուրդին կը ծառայէին: Իւրաքանչիւր հիւանդ դատ դատ կը քննուէր եւ իրեն յատուկ մասնաւոր դեղ կը պատրաստուէր: Այնթապի հիւանդներուն աւելի լաւ հոգ կը արուէր քան թէ ինչ որ հոս Ամերիկայի մէջ ընդհանրապէս կը տեսնենք (փորձառութեամբ կը խօսիմ): Այնթապի մէջ փաբէնք եղած դեղեր չէին դործածուեր: Տոքթ. Շէփրը անգամ մը ըսաւ թէ «փաթէնթ» դեղ դործածել դիւրին է, բայց անիկա պատրաստի հազուստ առնելուն կը նմանի որուն մէկ մասը կը յարմարի, միւս մասը չի յարմարի: «Մենք, ըսաւ, վարպետ դերձակի պէս իւրաքանչիւր մարմին քննելով մասնաւոր դեղ կը հայթայթենք»:

Հիւանդանոցը նաև կրթեց ժողովուրդը առողջապահական տեսակետով: Կը յիշեմ թէ ինչպէս Տիկին Շէփրը եւ Տոքթ. Համիլթըն տիկիներուն եւ մայրերուն համար մասնաւոր դասեր կ'աւանդէին՝ պղտիկներու առողջապահութեան մասին: Այս եւ նման միջոցներ ժողովուրդը կրթեցին, մաքրութիւն սորվեցուցին եւ ժողովուրդին մէջ բժիշկներու հանդէպ հաւաք ստեղծեցին: Հայ Աւետ. Հայեկ եկեղեցիին մէջ, որ 2,500 անդամներ ունէր, տարեկան մեծնոցներու թիւը 35-ի մօտ էր, այսինքն 15 առ հազար, որ թուրքիոյ համար շատ լաւ սակ մըն է:

Այնթապի կրօնական եւ յարանուանական վիճակի մասին խօսելով, կըրնանք ըսել թէ Այնթապի մէջ՝ ուրիշ ոեւէ քաղաքի մէջ եղածէն աւելի կրօնական համադործակցութիւն կար: Եթէ Աւետարանական շարժումը ամենէն աւելի Այնթապի մէջ զարգացած եւ թուրքիոյ մէջ առաջին Աւետ. եկեղեցին Այնթապի մէջ կառուցուած է, սոսր մէկ պատճառը՝ Այնթապի Հայ ժողովուրդին եւ Հայ եկեղեցիի առաջնորդներուն խոհեմ եւ զգաստ մտայնու-

թեան մէջ փնտռելու է: Այնթապի մէջ երկու եկեղեցիները երբեք սաստիկ բախում ունեցած չեն: Արոնք սկիզբէն ի վեր իրարու հանդէպ բարեացակամ դիրք ունեցած են, եւ իրենց փոխ-յարարերութիւնը երթալով աւելի սիրալիբ եղած է: Այնթապի Բողոքական եկեղեցիները՝ Մնունզն ու Ջատիկը հին տամարի համեմատ՝ Լուսաւորչական եկեղեցիին հետ կը ասնէին: 1895-ի ջարդերու ժամանակ երկու համայնքները իբր մէկ մարմին ինքնապաշտպանութեան դիմեցին եւ հոգեւոր առաջնորդները միաձայն ժողովուրդը ոգեւորելու աշխատեցան: Աւետ. եկեղեցիի հովիւները՝ Առաքելական եկեղեցիի մէջ դրեթէ ամէն օր քարոզեցին եւ Գոյաճըզ թաղի Աւետ. եկեղեցիին ընդարձակ շէնքը՝ Առաքելական եկեղեցիին պաշտամունքներուն համար բաց ձգուեցաւ: Ասիկա երկու համայնքներու զործակցութեան սքանչելի մի օրինակն էր: Առաքելական եկեղեցիին միշտ այդ հոգին պահած է եւ իր մէջ ծագում առած հոգեւոր շարժումներու հանդէպ թուլատու դիրք մը ցուցուցած է: Այնպէս որ հոգեւորապէս արթնցած խումբերը, ինչպէս «Հոգե-սիրաց» կոչուած ընկերակցութեան անդամները, եկեղեցիին մէջ մնացած եւ ժողովուրդին հոգեւոր զարգացման սատարած են: Կրնանք յիշել Սեդրակ Մաթոսեանը, Եղիա Պաղամճեանը եւ ուրիշ երիտասարդներ ու տիկիներ, որոնք իբր հարազատ զաւակներ Մայր Եկեղեցիին հետ իրենց կապը պահած են: Միեւնոյնը շիտակ է նաեւ Բողոքականութեան մասին: Այնթապի Բողոքականութիւնը՝ ուրիշ տեղերէ տարբեր, մասնաւոր յատկութիւններ ունեցած է: Ուրիշ շատ տեղեր Բողոքականներ չափազանց կը օճուէին մինչեւ իսկ կը օճամուլ եղած են եւ ասոր արդիւնքը եղած է վէճեր եւ բանակուիւններ: Այնպէս որ 1900-ի ատենները պատահող այդ մեծ հոգեւոր արթնութենէն յետոյ՝ շատ քաղաքներու մէջ սաստիկ վիճարանութիւններ եւ խլրտումներ յառաջ եկած են, մինչդեռ Այնթապի մէջ անիկա չինիչ հանգամանք ունեցեր է: Այնթապի Բողոքական եկեղեցիներ միշտ մուկանդ շարժումներու հակառակ դռնուած եւ իրենց միութիւնը պահած են: Այդ արթնութենէն յետոյ Այնթապի մէջ նոր աղանդ մը յառաջ չեկաւ, մինչդեռ ուրիշ շատ տեղեր կը օճուէին վէճեր ժողովուրդը բաժան բաժան ըրին, ախա մը որով շատ Բողոքական եկեղեցիներ մինչեւ այսօր կը տառապին: Անշուշտ Այնթապի Բողոքական եկեղեցիները ունեցան կարող առաջնորդներ, ինչպէս Վեր. Մ. Կ. Փափաղեան եւ Բրօֆ. Սարգիս Լեւոնեան, որոնք զգացումներու եռացումը՝ մտքի զաստղութեամբ չափաւորելու նուրբ արհեստը գիտէին եւ չձգեցին որ ժողովուրդը կիրքերու յուզումով քշուի աջ ու ձախ եւ զայն միշտ շիտակ ճամբայէն առաջնորդեցին: Այնպէս որ վերջնականապէս հոգեւոր առողջ կեանքը բարոյապէս ժողովուրդը բարձրացուց:

Իբր ախար Այնթապի Հայեր՝ կ'ուզեմ երկու անձեր յիշել: Մէկը այր մարդ մը, իսկ միւսը օրիորդ մը: Մէկը Բողոքական համայնքէն, իսկ միւսը Առաքելական եկեղեցիի զաւակ: Ատուր աղա Նիզիպլեան եւ Օր. Արաք-սի Ճէպէճեան, որոնք իրենց մէջ Այնթապի լուսագոյն յատկութիւնները մարմնացուցած էին:

Ասոնց երկուքն ալ անձամբ կը ճանչնամ: Ատուր աղա Նիզիպլեանը՝ զուարճախօս, մանուկ եւ երիտասարդները սիրող, ընկերակցութիւնը շատ հաճոյալի մարդ մըն էր: Ինքը բամպակի վաճառական ըլլալով՝ Միացեալ Նահանգներու ներքին պատերազմի ատեն իր ունեցած բամպակի գինը շատ կը սղի եւ Ատուր աղան կը հարստանայ: Այս հարստութիւնը իր անձնական հաճոյքին համար զործածելու տեղ՝ կը խորհի թէ անիկա ուրիշներու, մանաւանդ երիտասարդներու օգտին համար զործածէ, եւ տակաւին Վայ-Էմ-Սի-Էյ արեւմտեան երկիրներու մէջ չի հաստատուած, այս Հայ Այնթապցի

այդ գաղափարը կը յղանայ եւ ատիկա իրականացնելու համար ալ միջոց կը հայթայթէ: Քաղաքին մէջ «Նիզիպլեան Թանգարան» անունով շէնքեր կը շինէ, կը կահաւորէ, եւ քաղաքին բոլոր երիտասարդութեան, առանց կրօնի կամ ազգի խարուժեան, իմացական, բարոյական եւ ընկերային դարգացման կը յատկացնէ: Եւ դրամագլուխ մըն ալ կը կառուցէ սրբապետի գործը ապագային շարունակուի եւ ընդարձակուի: Ի՞նչ վսեմ գաղափար:

Մենք ընդհանրապէս Ամերիկացի եւ Եւրոպացի գործիչները կը մեծաբեմնէք: Ասուր ազան անոնց սեւէ մէկէն պակաս արժէքաւոր անձ մը չէք: Թանգարանի շէնքը երկար տարիներ գործածուեցաւ, եւ զիշերային դըպրոցներով, պատմական ու ընկերային նիւթերու շուրջ բանախօսութիւններով, եւ ամէն կիրակի առաւօտ եկեղեցիներու պաշտամունքէն յետոյ շաբթուան քաղաքական լուրերու վերլուծումներով, ամբողջ ժողովուրդը լուսաւորեց եւ կրթեց:

Օրիորդ Արաքսի ձեպէմեան: Օրիորդը Այնթապի լաւ ճանչցուած ձեպէմեան ընտանիքին կը պատկանէր որ բարեկեցիկ եւ երջանիկ ընտանիք մըն էր: Ծնողքը Լուսաւորչական եկեղեցիի յարգելի անդամներէն էին: Արաքսին իր ազգային եկեղեցին կը սիրէր եւ բոլոր կեանքին մէջ եկեղեցիին հետ իր կապը պահեց: Ազգային դպրոցներու մէջ ուսանելէ յետոյ, քաղաքին Աղջըկանց Սէմինէրին եւ Մարաշի Աղջկանց Գոլէճն ալ աւարտած էր: Յետոյ տարի մըն ալ Անգլիա գնաց եւ իր ուսումը կատարելագործեց: Շատ հեզ, մարդոց հետ վարուելու կերպը զիտցող, ամէնուն օգնելու պատրաստ, եւ ամենքէն սիրուած ու յարգուած օրիորդ մըն էր: Իր բոլոր կեանքը եւ ոյժը՝ իր ժողովուրդին կրթական եւ հողեւոր բարեւաւման յատկացնելու համար ամուսնանալու առանձնաշնորհումէն ալ հրաժարած էր: Այս որոշումին թերեւս իր միսթիք կեանքն ալ ազդած էր, բայց բուն շարժառիթը ծառայութիւնն էր, որովհետեւ ինքը գործելէ չզաղրեցաւ եւ միշտ իրր ուսուցչուհի կամ հողեւոր-գործիչ շատ դրաղ կեանք ունեցաւ: 1915-ի տարագրութեանց ատեն կրնար ինքզինքը փրկել Ամերիկեան Գոլէճը ապաստանելով, բայց նախամեծար համարեց իր ընտանիքին հետ Տէր Զօր տարագրուելով հոն շարժարուիլ եւ գոհուիլ: Անգլիոյ Վուսպրուզ Գոլէճին մէջ իր բարեկամները զինքը այնքան սիրած էին որ իր լուսանկարը մեծցնելով Գոլէճին սրահը կախած էին եւ այդ առիթով Գոլէճին նախագահը իր մասին սախօսքերն արտասանած էր.

“Every real Christian Church has a martyrology, but there are churches in which martyrology is almost the whole of the history. The Armenian martyr roll is probably longer than that of all other Christian Churches stitched together, and still being written. Araxie was the offspring of such a mother church of martyrs. For from the first days of the ancient Armenian Church down to our own times, its members have been called and chosen and have been found faithful. Among the multitude of martyrs in Der Zor, no figure stands out clearer, more serene, more courageous, or with a brighter glow of victorious faith than that of our dear friend, Araxie Jebejian.”

Շատ նշանակելի խօսքեր մեծ Անգլիացիի մը կողմէ:

Ուրեմն կեցցէ՛ Ասուր ազա նիզիպլեանի եւ Օր. Արաքսի ձեպէմեանի յիշատակը:

Մարդիկ ըսած են թէ՛ «Այնթապ մարդ կ'արտադրէ»: Այս տեսակ անձնաւորութիւններ արտադրող քաղաք մը ամէն գովեստի արժանի է:

Կեցցէ՛ Այնթապ քաղաքին յիշատակը:

Լ.ՆԱ ԱՆՅԵՂԸՍ

ՄԱՍՆ Ժ.

ՅՈՒՇԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ԲԱՑՄԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Գրեց՝ Վ. Մ. ՔԻՒՐՔՅԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Յունուար 6, Տօն Ծնունդի, 1882, Այնթապ: Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ հանդիսաւոր ժամերգութիւնը շատ կանուխ վերջացած բլլալով, Քահանայ Հայրերը մէյմէկ ձայնաւոր տղու ընկերակցութեամբ քաղաքիջան փութանակի, իրենց ծուխերուն բնակարանները օրհնելու:

Միեւնոյն ասեն, վեց եօթը հոգիէ բաղկացած խումբ մը ազգայիններ, որոնց կարգին այս խոնարհ յօդուածազիրս, հաւաքուեցան Վարդանանց Թանգարանի սեփական շէնքին մէջ, եկեղեցւոյ քովիկը, շնորհաւորական այցելութեանց սկսելու: Յանկին գլուխն էր Նազարէթեան Նազար Պէյ, Պարսկական հիւօտոտոսը: Մեր խումբը մեծ մասամբ հասարակ մահկանացուներէ բաղկացած, ինքզինք կը նկատէր առանձնաշնորհեալ, իրրեւ ներկայացուցիչը «Թանգարան»ի Ընկերութեան, այն թուականին տասնըհինգ տարուան կազմակերպութիւն մը:

«Թանգարան» անունով պէտք է հասկնալ Յովսէփ սարկաւազ Յովսէփեանէ կտակուած մեծարժէք դիրքերու խոշոր պահարան մը: Ընկերութիւնը ունեցած էր նախակրթարան մը, «Մեսրոպեան Սանուց», ուր կը պաշտօնավարէի որպէս օղնական Պր. Փիլիպպոս Սարգիսեանի, Նուպար-Շահնազարեան Վարժարանէն ընթացաւարտ: Հոն մէկ տարի խմբագրած էի ամսաթերթ մը, «Երախտ, Հանդէս Հայրենանուէր» տիտղոսով, ըստ օրինակի Սեփան ֓ափաղեանի «Ժամանակ» թերթին, Կ. Պոլիս: «Երախտ»ը տասներկու օրինակ կ'ընդօրինակուէր աշակերտաց ձեռքով, երկսիւնակ, մէկը հայերէն, միւսը թրքերէն: Ընկերութիւնն ունէր լսարան ուր ճառ կը կարգացուէր, վիճարանական ժողով կը սարքուէր, հանդէս կը կատարուէր, եւ մայրաքաղաքի լրագիրներէն քաղուածք կը հաղորդուէր: Դրամի չզոյսութեան պատճառաւ նախակրթարանը փակուած էր, բայց Ընկերութիւնը կանգուն մնաց հաւատաւոր անդամներու ջանքով:

Ծնունդի այցելութիւնն այս անգամ սկսանք ամենէն մօտաւոր ընկերոջ մը, Պր. Գէորգ Սիւլահեանի տունէն: Որչափ որ կը յիշեմ՝ խումբին անդամներն էին՝ Գալուստ աղա Ղազարեան, Աշոտցի, վաճառական, որ երկրորդ ամուսնութեամբ սլիտի փեսայանար Նազար Պէյին, Խաչեր Պօզարեան, նախարավաճառ — «Թանգարան»ը Խաչեր» անունով ծանօթ, — Յակոբ Թէրզիպաչեան, դերձակ, Մատենադարանի գրքերուն քաջարթուն պահապանը, — Կարապետ Նազարեան, սպիտակ, Կարապետ Եազարեան, առեւտրական, Պետրոս Պասթաճեան, պաշտօնեայ, Յովհաննէս Եազարեան, դերձակ, Գրիգոր Եազարեան, գործատէր:

Սուրճի եւ քաղցրեղէնի մեծարանքէն ետք՝ խօսք բացուեցաւ Այնթապի կրթական վիճակին վրայ որ կը նկատուէր սղարալի: Ի մէջ այլոց՝ նորեկ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներ, ժողովուրդի լեզուով «Պէլի Քէնտիլի», իրենց նորակառոյց եկեղեցւոյն կից բացած էին դպրոց մը՝ ուր երկու հարիւր Հայ աղաք կը մեծնային՝ բոլորովին օտար Հայութեան: Կարծիքներու փոխանակումէն յետոյ, ես, ներկաներուն ամենէն կրասերը եւ ամենէն երազատեալ, առաջարկեցի որ անմիջապէս վերաբացուի Ընկերութեան Նախակրթարանը: «Իժուարինս խնդրեցիր» ըսաւ փափկանկատ ասնաէրը, դրոց բրոց Խելօք էմմին, այսինքն Սիւլահեանը: Իմ այս խանդոտ առաջարկիս վրայ ամենուն աչքը դարձեր էր Ղազարեան Գալուստ աղային կողմը: Բայց Գալուստ ազան այդ տեսակ ակնարկութիւններէ խրաշուղ մէկը չէր: Անվարան կերպով հարցուց. «Կանոնաւոր դպրոց մը բանալու համար քանի՞ դուրիչ դրամագլուխ պէտք է»: Թուարանական երկար բարակ հաշիւներով հասկցուեցաւ որ աշակերտներէ երկ-երկու ոսկի տարեվճար դանձելով՝ պակաս պիտի մնար տարեկան 4,000 դահեկան: Գալուստ աղա, որ այն ատեն իր առեւտրական ընկերոջ դրամական կարողութեան մէկ չորրորդը միայն ունէր՝ յայտարարեց որ «Եթէ տարին 4,000 դուրիչով գործը պիտի յաջողի՝ ես կը վճարեմ 1,000 դուրիչ, մնացածն ալ կ'առնեմ օրթախէս»: Մտախաբութիւն: Այն օրուան սակով՝ 4,000 դահեկանը կ'արժէր 180 տուրք, — իննսուն աշակերտի մէկ տարեվճարին հաւասար:

(Հոս՝ միջանկեալ մը. — Այնթապի Տէր Մովսէս Հօր սովորական բառով: Անգամ մը, Աւագ Քահանայ Տէր Մելիքոն, եկեղեցւոյ Իւղագնին տարեկան «գրուածքը» բացաւ այսպէս. — «Իրան Շահապէնատէրի վէ Ամերիկա Վիչ-Գոնսորիսը Նազարէթեան Հաճի Նազար Պէյ, աէօրթ եիւզ գուրուչ...»: Հաւատացեալ ժողովուրդին երախտապիտական հօժանքը կը դանդուէր բարի քահանային եռանդագին մաղթանքներուն):

Հիմա, բաղձացեալ դպրոցին վերաբացումով 1882-ի Մնունդի տօնը մեզի պիտի խոստանար բարեբաստիկ նոր թուական մըն ալ: Ուստի մենք, Թանգարանի Տգաքս, ըստ Այնթապականին՝ «Թանգարան Ուշազարը», օրհնեցինք Սիւլահեան Ընտանիքը, որուն շնորհալի օրիորդներէն մին մայր պիտի ըլլար Ամերիկայի այսօրուան Առաջնորդին: Եւ, յաղթականօրէն ճամբայ ելանք դէպի աւագ մեծաւորին բնակարանը: Նազար Պէյ, յօղացաւի հետեւանքով քալելու անկարող, կը փոխադրուէր դահաւորակով մը որ կը կոչուէր սէտիա: Բայց իր միտքը պայծառ էր եւ դէմքը գուարթ: Նա զմեզ ընդունեց համակրական բառերով, որպէս ազգօգուտ աշխատաւորներ: Հոն վայելեցինք անուշարոյր եւ քաղցրահամ պարսկական թէյը, իւր սարօքն, զոր կը հրամցնէր Հիւպատոսարանին զավասը — Մուհամմէա: Հիւրասրբահը հրապուրիչ էր, բայց պտաշած էր որ կարճ կատենք: Ուստի հրաժեշտ առինք, մասնաւոր յարգանք մատուցանելով նաեւ շնորհագեղ տանտիրուհին — Մզսի Չմբութ Խանըմին:

Մեր նախագծեալ ցանկին կարգովը շնորհաւորական այց տուինք միւս մեծաւորներուն — Թաղականի հանդամանքով կամ ընկերական դիրքով երեւելի ազաներ: Կը յիշեմ Աստուածատուր Եաղուպեանը, Հաճի Ներսէս Պալեանը, Յարութիւն Նիզիպլեանը, Յակուր Ճէպէճեանը, Յարութիւն Խաչատուրեանը, Աղամ Աղամեանը: Այդ օրէն քիչ ետք՝ երեւելիներու ցանկին վրայ պիտի տեսնուէին նոր դէմքեր — Լէյլէկեան, Աշճեան, Ասաքեան, որոնք ուշազրաւ եզան իրենց նիւթական եւ բարոյական ծոռայութիւններով:

(Օրուան ցանկէն դուրս կը մնային մեր Բողոքական եւ Կաթոլիկ աղ-

զակիցները, որ ունէին իրենց համանքային զործունէութիւնները: Մահայն անոնց ընկերական կամ արիւնակցական կապը խզուած չէր Հայադաւաններէն: Նազար Պէյի երէց որդին, Նիկողոս աղա, ամուսնացած էր Հոովմէադաւան Քէնտրճեան ընտանիքէն Օրիորդ Մէննուչի (Մանուշակի) հետ որ մայր եղաւ մեր Նազարին: Իսկ Բողոքական համայնքին ամենէն ունեւոր դէմքն էր՝ Յակոբ աղա Քիւրքճեան, որ իր դուստրը ամուսնացուց Յովհաննէս Լուսարարեանի, թունդ Լուսաւորչական, յառաջդիմական ձգտումներով համակուած եւ Վարդանեան լեզէոնը զլիսաւորելու սահմանուած, որ սահայն մահացաւ կանխահասօրէն: Յուզարկաւորութիւնը մեծաշուք եղաւ: Թիւրքեր ալ հետեւեցան դազաղին:)

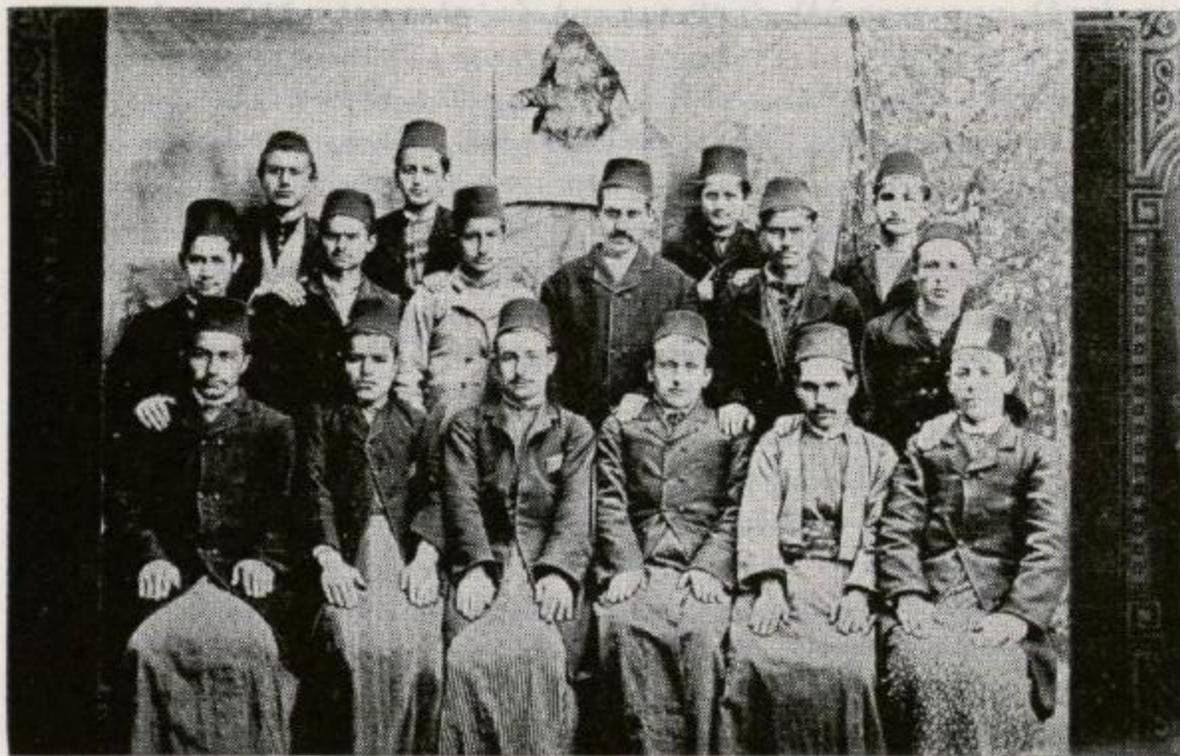
* * *

Մնունդի յաջորդ շարթուան Կիրակին, եկեղեցւոյ սովորական ծանուցումներէն ետք, Տէր Մովսէս Քահանան ժողովուրդին հաղորդեց աւետիս մը: Մեր ծանուցումն էր այն որ կը պարունակէր առաջագրեալ նոր զպրօցին Կրթական Յայտագիրը եւ ընդունելութեան պայմանները: Այնթապի հին եկեղեցւոյն տաճարն ունէր երկու դուռ, ցած լիկ, դէպի արեւելք բացուած: Հիւսիսային դռնէն ներս կար քովնտի բաժանում մը ուր էր երեսխաներու մկրտութեան աւազանը, եւ ուր կը կանգնէին Եւրոպական զգեստ կրող սահաւաթիւ անձինք: Ատոնց ամենէն ակնարարին էր Յովհաննէս Էֆէնտի Քիւրքճեանօֆ, որուն մօտ գտնուեցայ այն սրահուն: Տէր Մովսէս Հայր հաղիւթէ վերջացուց Յայտագրին ընթերցումը՝ եւ ահա Քիւրքճեանօֆ բացազանչեց զուսղ ձայնով մը, — «Հրա՛ւք, հրա՛ւք»: Այդ հեղնանքին պատճառն, իմ կարծիքով, այն էր որ ուսուցումներու կարգին յիշուած «Երազիտութիւն» բառը Քիւրքճեանօֆ կը հասկնար «Երաւագիտութիւն», արգարեւ նորութիւն մը: Նա մեծ մարդ էր, բայց ինքնօգնութեամբ միայն դարգացած: Կը քաջալերէր մտաւորական ձեռնարկները: Գիշերօթիկ Վարժարանի երէց ուսանողներուն նամակ կը դրկէր «Ուսումնասպերճ» կամ «Պերճիմաստ» անուաններով, որոնց տոտասխալները զարմանք կը պատճառէին մեզի: Հալէպի մէջ հիմնել փորձած էր Ընկերութիւն մը, Արամեան անունով, որուն Կանոնադիրը տեսնուեցաւ Մարկոս Աղաբէկեանի «Ծիւն Աւարայրի» հանդէսին մէջ: Իր մականունին օֆ մասնիկը որ իր անձնական հմայքին վրայ բան մը կ'աւելցնէր, կը պարտի եզեր իմ Հալէպարնակ հօրեղբօրս, ժամադործ Յովհաննէս Քիւրքճեանին: Սա նամակ մը կը ստանայ փոստով որ կը պատկանի եզեր մեծ Քիւրքճեանին, եւ անմիջապէս կը հասցնէ անոր: Այդ սխալին արգիւնքը կ'ըլլայ օֆ-ը:

Հիմա դառնամ բուն նիւթին: Փետրուարի առաջին օրը բացինք Նախահրթարանը: Եկեղեցւոյ ընդարձակ բակին խորը, վերնայարկ սենեակներէն մին տրամադրուեցաւ մեզի: Քսան աշակերտներ արձանագրուած էին արդէն: Կառավարիչ երիտասարդ մը, Մարաշցի, անունը Պր. Համբարձում, անոնց կը հսկէր ամբողջ օրը: Նա սովրեցուց երգ մը — «Ազնիւ ընկեր, մեռանում եմ բայց հանգիստ եմ ես հոգով», որ ամէն առաւօտ կը յաջորդէր Տէրունական Ազօթքին: Այցելու ուսուցիչներ, անուանական վճարումով կամ ձրի, կը դասախօսէին զանազան նիւթերու վրայ, Պատրիարքարանի Ուսումնական Խորհուրդին եւ Կ. Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութեանց Մրազըրին համաձայն: Ես ալ, «Կեդրոնական Թուրքիոյ Գուլէճ»ին երրորդ տարուան (Սոֆոմօր) կարգին մէջ, առաւ իրիկուն կը հանդիպէի իրրեւ Տեսուչ: Եկեղեցիէն մինչեւ Գուլէճ քալելը, կը տեւէր տասը վայրկեան: Գուլէճի աշակերտներէն ալ ուսուցիչ ճարեցինք: Երկու տարի ետքը, 1884-ի Մայիս ամսոյ վերջերը ընթացաւարա եղած, մեկնեցայ Պոլիս, եւ ստացայ

Պատրիարքարանի Ուսուցչական Վկայագիրը, պետական Մէարիֆի պաշտօնարանէն վաւերացեալ: Այնթապ վերադարձիս կը բացուէր եռանդուն գործունէութեան նոր շրջան մը: Վարդանանց «Թանգարան»ի հին շէնքը վերածուեցաւ ընդարձակ սրահի մը, գեանայարկ, երկու կողմերը փողոցին վրայ: Տեսնելու բան էր հրճուալից աշխատանքը Գալուստ ազային: Ամէն օր, իրիկուան մօտ կուգար շինութեան գործին օգնելու: Ուրիշ կամուրներ ալ գտած՝ բակը կը մաքրէր հողի եւ քարի կոյտերէն: Վարժարանին ելեւմտական հաւասարակշռութիւնը միշտ պահուած էր Գալուստ ազայի նպաստով, — այս արտակարգ ծախքին համար հանդանակութեամբ գոյացած 17,000 դահեկանին կարեւոր մէկ մասը կը պարտինք իր առատաձեռնութեան: Իր առեւտրական աւագ ընկերոջմէն բոլորովին յուսախաբ մնացեր էինք:

Հաստատութեան նիւթականին հետ՝ իմացականն ալ քաջալերական էր: Վարդանեանը, հիմա իրապէս Կրթարան գարձած, ուշադրութեան կ'արժանանար Հայ թերթերու մէջ, Իգմիրի «Արեւելեան Մամուլ»էն եւ Պոլսոյ

Վարդանեան Կրթարանի 1890-ի Շրջանաւարտները

«Ներկրագունդ»էն սկսեալ: Ազգային Հիւանդանոցի Ընդարձակ Օրացոյցը գաւառական մի քանի առաջնակարգ վարժարաններու հետ կը յիշէր Այնթապի Վարդանեանը: Հօն կը յաճախէին հարիւրէ աւելի պատանիներ, ուր Ուսուցչական խումբի մը ներքեւ կը սովորէին լեզուներ, — հայերէն, թրքերէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն — եւ պատմագրական, գիտական եւ մաթեմատիքական ճիւղերէ զատ «Մէճէլէ»ն, Օսմանեան Իրաւագիտութեան նախաշաւիղը, Պր. Բիւրքճեանօֆի կծիչ ակնարկութենէն հազիւ չօրս տարի անցած: Ազգային եւ եկեղեցական երգեցողութիւնը — Հայկական եւ Եւրօպական ձայնագրութեան հետ, անհրաժեշտ կը նկատուէին: Նոյնպէս՝ Տոմարակալութիւն եւ Առեւտրական Օրէնք: Մեր Հին Մատենադրութեան համար խանդավառ սէր մը կը տածէին թրքախօս ծնողաց զաւակները, Պոլսեցի ուսուցիչ Պր. Յովսէփ Սվաճեանէն ներշնչուած: Բարձր դասարանի աշակերտներէն Արմենակ Նազարէթեան եւ Կիւրինցի Արմենակ Բիգիրեան իրարու հետ կը

մրցելին գրաբար նամակներ փոխանակելով: Թաթուլ Քիւրիէլեան թղթակ-
 ցութիւն ունէր՝ Ծրանսայի նշանաւոր աստղաբաշխ Քամիլ Յլամմարիօնի
 հետ: Հրանտ Սիւլահեան կը փայլեցնէր գծազրութեան եւ գեղագրութեան
 բացառիկ տաղանդ: Ամէն Կիրակի, Եկեղեցւոյ պաշտամունքէն յետոյ կ'ու-
 նենայինք լստրանական հաւաքոյթ: Նոյնպէս՝ գիշերային դասախօսութիւն-
 ներ: Թատերական ներկայացումներէն յաջողագոյնն էր «Սանդուխտ Կոյսը»,
 1885-ին, դպրոցի բակին մէջ, թիւրք լեզուով գոր վայելելու եկած էին
 հրաւիրեալ թուրքեր ալ: Սանդուխտի դերը յոյժ վայելչօրէն կատարեց
 Արմենակ Նազարէթեան: (Դերասանութիւնը աղջիկներուն ներելի չէր այն
 սահնակն): Կրթարանն ունեցաւ կիսամսեայ հանդէս մը, «Մենտոր», հայերէն
 եւ թրքերէն, որ ապրեցաւ միայն մէկ տարի, 1886-ին, կը տպագրուէր
 Կ. Պոլիս: Այնթապի մէջ հայերէնի եւ թրքերէնի տպարան հաստատելու
 փորձերը անյաջող մնացին, հակառակ Կրթական նախարար Այնթապցի Միւ-
 նիֆ Փաշայի նպաստաւոր տրամադրութեան: Ապարդիւն եղաւ վերջին դի-
 մումս ալ Հալէպ, 1889-ին: Հասան Հազըր Փաշա, Վանայ երբեմնի նա-
 հանգապետը, ինձ ըսաւ նշանակելի քմծիծաղով մը. «Եթէ հայերէն տպա-
 րան հաստատել կ'ուզես, դնա էրմէնիսթան»։ Ճիշտ այդ միջոցին կառա-
 վարական պաշտօնատան մէջ կը մնային Վարդանեան Կրթարանին տարեկան
 սեղեկագիրներէն 200 օրինակ, Կ. Պոլիս տպագրուած: Հայազգի գրաքննիչը
 վար դրած էր գրքոյկներուն ծրարը: Նահանգային Կրթական Տնօրէնը, Քէ-
 մալ Պէյ, գանգատս լսելուն պէս հրամայեց որ ծրարը ինձ յանձնուի ան-
 միջապէս: Թուրք պաշտօնակալը բարեկամն էր աներոջս, Նիկողոս Նազա-
 րէթեանին: Գրաքննիչին անունն ու ստանձնած ախուր դերին պատմութիւնը
 չեմ տար, որովհետեւ այս աշխարհէս մեկնած է: Թերեւս արդարացում մը
 ունէր: Վարդանեան Կրթարանի կողմէ լոյս տեսան նաեւ թրքերէն Ազօթա-
 գիրք մը, «Տուանամէ», եւ Միացեալ Ընկերութեան «Առողջապահութիւն»
 գրքին թրքերէն թարգմանութիւնը, «Հէր Ատէմին Տօթու» տիպոգրով,
 Գալուստ աղա Ղազարեանին ձօնուած:

Վարդանեանի Սաներ Գավազլըզի Գաշտահանդէսին Մէջ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՍԱՂՄՆԱԻՈՐՄԱՆ ՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

I WAS THERE!

Գրեց՝ ԳԵՈՐԳ ՍԱՐԱՅԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Բ.

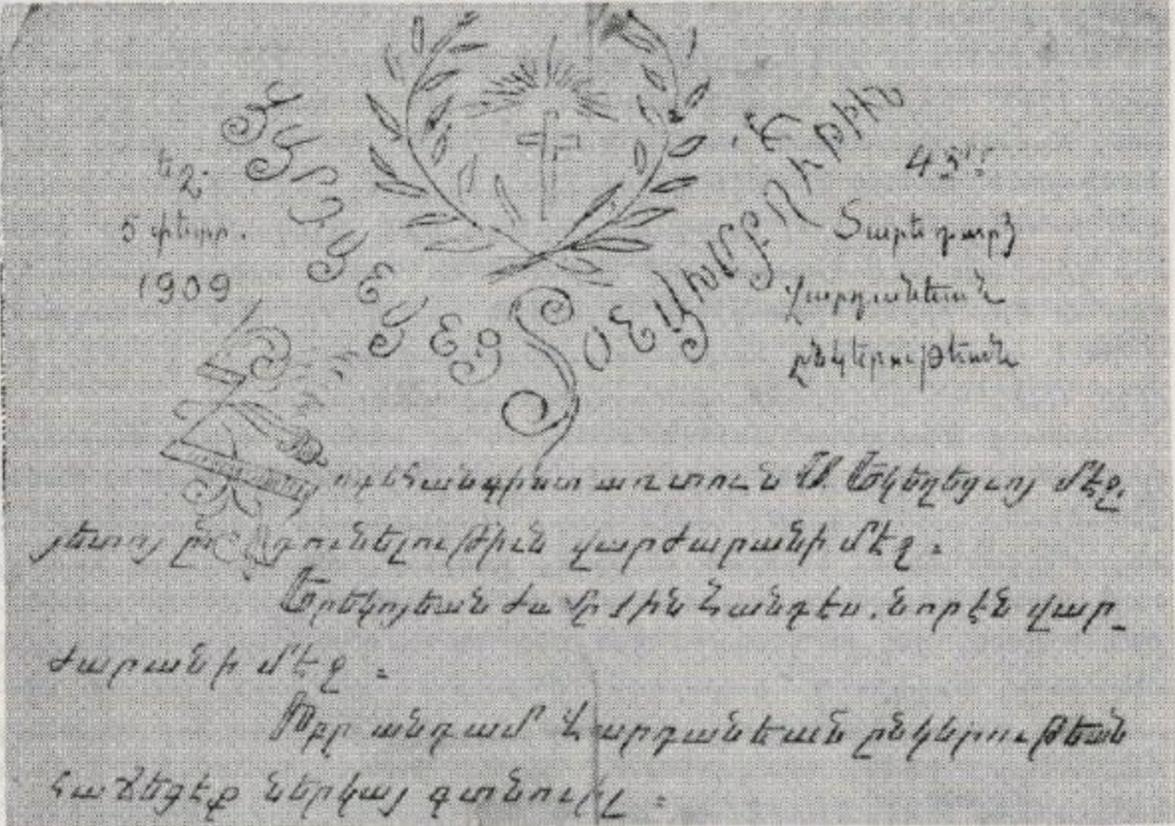
Կիլիկիան ճեմարանը, որուն պատմութիւնը խղճմտօրէն գրի առած է մեր մտացի ու սիրուած աշխատակիցներէն, ճեմարանցի ու Հալէպի Կրթասիրաց Վարժարանի տեսուչ Գրիգոր Պողարեան, յոյժ հետաքրքրաշարժ յղացման ու սկզբնաւորութեան շրջան մը ունի, որուն ականատես եղած եմ 1903-էն մինչեւ 1910 տարիները: Կ'արժէ այդ շրջանէն յիշատակել կարգ մը դէպքեր ու պարագաներ:

Անթէպի Վարդանեան Ընկերութիւնը սկիզբէն ի վեր ունեցած է Սանուց Միութիւն մը, որ երբեմն զօրաւոր թափով ու երբեմն ալ հեւտապառ ուժերով նեցուկ կը կենար Կրթարանի գործերուն: Այս ընկերութեան անդամներուն տիրական բաղձանքն էր Հայ Եկեղեցիի կողքին կանգնել հայկական գոլէճ մը, նուիրուած, ի միջի այլոց, հայազիտական ուսումներու:

Քաղաքական աննպաստ պայմանները, մանաւանդ 1895-ի դէպքերը ջլատած էին Վարդանեանի սանուց ուժերը, որոնց աւաջնորդներուն մէկ կարեւոր մասը բանա նկատուած էին, Կարմիր Սուլթանի հրամանով զսրծազրբւած 1895-ի եղեռնէն յետոյ: Ատեն մը ետք՝ անոնք ազատ արձակուած էին, սակայն, բանտի չարչարանքներուն ուրուականը անոնց մտքին ու սրտին վրայ կը ճնշէր երկար ատեն: Հակառակ ասոր, Վարդանեան Կրթարանը կը շարունակուէր նախկին թափով: Երբ 1897-ի գարոցական տարեմուտին, մօրեղբայրս Տ. Մովսէս հայր ժամկոչեան, ձեռքէս բռնած զիս կ'առաջնորդէր Վարդանեան Կրթարանի սրահը ու անունս արձանադրել կուտար իրրեւ իր հինգ սաներէն մին, իմացայ որ երախայ կարգին մէջ (ամենէն վարի գասարանը) ընդունուած էին նաեւ երկոսասնեակ մը ճրիավարժ ուսանողներ, որոնց մէկ մեծ մասը խլուած էին մարդոքսութեան հետամուտ Թրանսիսիկեան հայրերու ձեռքերէն: Կը տիրէր նոր խանգ ու եռանդ: Մեր դասատուներն էին ընտիր երիտասարդներ՝ Ա. Ն. Նազար, Պերճ Մամճեան (հետագային Տ. Սահակ քահանայ), Սարգիս Թիւրապեան, Հրանտ Սիւլահեան եւ այլն: Ամենուն փափաքն էր Վարդանեանը բարձրացընել հայկական գոլէճի մը գիրքին, ինչպէս յաճախ կը լսէի մօրեղբորս շրթներէն: Սակայն, Սարգիս Թիւրապեանի* որպէս յեղափոխական բանտարկութիւնը 1898-ին, պաղ ջուր թափած էր տիրող բոցավառ եռանդին ու եռուզեռ գործունէութեան վրայ: Գարոցին միւս ուսուցիչներն ալ ցրուեցան ժամանակաւոր կերպով, ասպարէզը ձգելով նուազ ակնառու եւ երկրորդական ուսուցիչներու: Սակայն, 1900-ին Անթէպի քաղաքական կեանքը խողազիկ շրջանի մը մէջ մտած ըլլալով՝ կամաց-կամաց վերարձարձուեցան ազգային վերաշինութեան անմար կայծերը: 1902-ին արդէն Վարդանեանի գլուխն անցած էր Ա. Ն. Նազար. անոր շուրջը հաւաքուած էին երիտասարդ ուժեր: Վերակազմուած էր Սանուց Ընկերակցութիւնը: Ամէն ամիս ընկերական հաւաքոյթներ կը սարքուէին եւ Ասողիկ Վարդանեան հանդէսը կը կարգացուէր բեմէն, որուն խմբագիրն ու գլխաւոր աշխատակիցն էր Ա. Ն. Նազար: Այս Սանուց Ընկերակցութեան խորհրդակցութեան կեդրոնական նիւթն էր դրեթէ ընդմիջա հայկական գոլէճի մը հարցը: Այս նպատակով

* Սարգիս Թիւրապեան մեռաւ Հալէպի քանտիլի մէջ 1900-ին: Մ. Խ.

Թղթակցութիւններ կը հառարուէին երկար տարիներ՝ Բարգէն Ծ. Վարդապետ Կիւլէսէրեանի միջոցաւ Օրմանեան Պատրիարքին հետ, Ռէթէոս Պէրպէրեանի հետ, որ խոստացած էր ձրիավարժ ուսանող մը ընդունիլ Վարդանեանի սաներէն, Պր. Վ. Մ. Քիւրքճեանի հետ, որ Պօղոս Փաշա Նուպարի կրթական ֆոնտէն երկու ուսանողներու դպրոցական ծախքերուն համար ապահոված էր անհրաժեշտ գումարը՝ 1906-ին:

Վարդանեան կրթարանի Սանուց Միութեան հրատիրագիրներէն նմոյշ մը

Կը յիշեմ այն արտակարգ ետուղեւոր որ կը տիրէր Վարդանեանի Սանուց Միութեան ժողովներուն մէջ: 1906-ին Արմենակ Չամիչեան ու Յարութիւն Խաչատուրեան նշանակուեցան որպէս Նուպարեան Սաներ եւ զըրկուեցան Վենետիկի Մուրաա Ռաֆայէլեան Վարժարանը: Նայն ատեն, Պէրպէրեան Վարժարան երթալու համար առաջարկ եղաւ ինձ, սակայն, եղբօրս հասուն թելադրութեան վրայ, եւ որոշեցի իմ սեփական միջոցներովս մօտիկ ապագային մեկնիլ Ամերիկա իրրեւ ուսանող: Ուստի, Պէրպէրեան զըրկուեցաւ Գրիգոր Գարրիէլեան: Մինչ այս մինչ այն, երկու-երեք տարի իրենց սեփական ուժերուն ապաւինած՝ Ամերիկա մեկնեցան Արմենակ Գասարճեան, եւ Եկեղեցատիրացի հայթայթած ճամբու ծախքով՝ Գրիգոր Մահաչէրէճեան: Անկէ վերջ Ամերիկա մեկնեցան իրենց սեփական միջոցներով Գրիգոր Սարաֆեան եւ ապա Գէորգ Սարաֆեան եղբայրները: Ա. Չամիչեան եւ Յարութիւն Խաչատուրեան Վենետիկը ձգելով՝ արդէն 1907-ին մեկնած էին Ամերիկա ու մտած էին առաջինը՝ Հարվըրտ ու երկրորդը՝ Վըրմօնթի Համալսարանները:

Լուրջ ծրագրով, հիմնական պատրաստութեամբ հայկական գուլճի մը նախաձեռնողներուն փայլուն գործունէութեան զանազան փուլերն էին ասոնք:

Սակայն, ասն մնացողները պարապ չէին կեցած: Մտքէս չեմ կրնար ջնջել այն խորունկ տպաւորութիւնը զոր ստացած էի 1907-ին Սանուց Միութեան մէկ արտակարգ նիստի միջոցին, զուժարուած՝ Ծաղկոսի յատկացեալ վերի սրահին մէջ: Հոն իրարու քով բազմած էին, ո՛չ միայն Վարդան-

եան Ընկերութեան պատուոյ նախագահը՝ Տէր Մովսէս, եւ ատենապետը՝ Գալուստ աղա Ղազարեան, այլ բոլոր մեծ ու փոքր, ունեւոր կամ չունեւոր նախկին սաներն ու ընթացաւարտները: Հրանտ էֆ. Սիւլահեան իր սովորական հոնորարական ազգու խօսքերով պարզեց այս ժողովին նպատակը: Հայկական գոյէճի մը հիմնարկութեան անյետաձգելի պէտքը շեշտելէ յետոյ՝ կոչ ըրաւ որ ներկաները հիմնադրամ մը զոյացնելու համար իրենց քսակները լայն բանան:

Ահա՛, առանց երկվայրկեան մը իսկ վարանելու, մէկ մէկու ետեւէն ստքի ելան՝ Գալուստ աղա Ղազարեան, Սարգիս Կ. Նազարեան, Աղա Նազար, Ռուբէն Սիւլահեան, Յակոբ Խաչատուրեան, Տ. Մովսէս Աւագ քհնյ. Ժամկոչեան, Սահակ Սահակեան եւ բազում ուրիշներ, ու հանդիսաւոր կերպով խօստացան նուիրել խոշոր գումարներ: Եթէ յիշողութիւնս չի պատրեր դիս, այս մէկ ժողովին մէջ գոյացած էր հազար ոսկիի պատկասելի գումար մը, իրրեւ հիմնադրամ հայկական գոյէճի մը: Այս հիմնադրամը տարուէ տարի նօրանոր նուիրատուութիւններով աճեցաւ եւ կազմեց կորիզը Կիլիկեան ձեմարանի անձեռնմխելի դրամադուլտիին:

Սանուց Միութեան ամենէն եռանդուն ու անխոնջ աշխատաւորներէն էր յիշեմ, բացի վերոյիշեալներէն, Տէր Գարեգին քհնյ. Պողարեան եւ Յակոբ Համալեան, որոնք զրեթէ ամէն տարի Վարդանեանի Հոգարարձութեան անդամ եղած են եւ նուիրած են իրենց ջանքերը, ժամանակն ու եռանդը հայկական այս գարոցի բարգաւաճման ու հայկական գոյէճի մը յաջողութեան: Անոնց կողքին զօրավիզ կանգնած են համեմատաբար երիտասարդ անդամներ, Սարգիս Պ. Նազարեան, Յարութիւն Ամմիեան, Ռուբէն Սիւլահեան, Յակոբ Ղազարեան, Նազարէթ Թրսթրզճեան, եւ նոր սերունդի անդամները, Յակոբ Գապպէնճեան, Արամ Թորոս Գրաճեան, Աւետիս Խանդէտեան, Գէորգ Սարաֆեան, Նազարէթ Գրվրեան, Յովհ. Սուլպճեան, Պարոյր Պաղտօեան, Եղիա Պազամճեան, Արմէն Գասարճեան եւն.:

Այս թուուցիկ ակնարկով մեր վերջիշած դէպքերն ու պարագաները ցոյց կուտան որ Կիլիկեան ձեմարանը թէեւ իր պաշտօնական բացումը կատարած է 1912-ին, բայց անոր սողմնաւորման ու հիմնարկութեան շրջանը կ'երթայ դէպի ետ, իննհարիւրական թուականի առաջին տարիներուն:

Երբ 1910-ին, Պոսթոն, Ազգի խմբագիրն էի կարճ ատեն մը, համալսարան մանելէս առաջ, յօդուածով մը ներկայացուցի այս հիմնական, ծրագրուած ու մեթոտիկ գործունէութեան զանազան փուլերը Ազգի ընթերցողներուն: Գրութիւնս արձագանգ գտաւ Իզմիրի Դաշինքին մէջ, որուն խմբագրապետն էր անգուգական արձակապիր Սուբէն Պարթեւեան, որուն Մարդ Հասցնեմֆ* խորագրով խմբագրականին մէջ հետեւեալ յատկանշական գնահատանքը կը գտնուի Անթէպցիներու կրթական այս լուրջ գործունէութեան նկատմամբ:

«Մեր ամենէն դժբախտ, ամենէն ազէտակոծ ու ամենէն տառապեալ հատուածէն, Կիլիկիոյ նահատակ հայութեան մէկ մասէն է որ կուգայ մեզի զարթօնքի ու վերածնութեան ազգանշանը: Այնթապն է որ հազիւ արիւնի մղձաւանջէն սթափած՝ հոգեւին կը բուրրանուիրուի մարդագործութեան վսեմ ու նուիրական գառանքին...: Քանի մը հազար ոսկի գոյացուցեր են հոն արգէն, Վարժապետանոց մը հիմնելու նպատակով, եւ Ամերիկեան համալսարաններուն մէջ խօստմնալից երիտասարդներ պատրաստել կուտան՝ առաջադրուած կրթական բարձր հաստատութիւնը ձեռնհասօրէն վարելու համար: Ապրին Այնթապցիները»:

*) Դաշինք, Իզմիր, 1910, թիւ 405, Գեկա. 15:

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԱՅՆԹԱՊԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ

Գրեց՝ Կ. Գ. ՏԱՂԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մարդկօրէն անկարելի եղող շատ մը բաներէն մէկն ալ այն է որ մարդ չի կրնար իր ծննդավայրն ընտրել: Ան կը ծնի ուր որ կը ծնի: Ասոր համար է որ, յաճախ, անոնք որ ծնած են ոչ-փառաւոր քաղաքի կամ գիւղի մը մէջ, չեն ուզեր իրենց ծննդավայրին անունն անգամ յիշել, մասնաւորապէս, երբ ուրիշ երկիրներ այցելած, տեսած, ու ապրած են ուրիշ հիանալի քաղաքներու մէջ: Ասանկներ մեծ զարմանքով կը հարցնեն թէ ինչո՞ւ համար ծնած պէտք է ըլլային անանկ անծանօթ կամ անչուք տեղեր: Բայց բոլոր անոնք որ ծնած եւ ապրած են Այնթապի մէջ, սասնկ անբուժելի յուսախտաբուժիւն չեն կրնար ունենալ: Իբրեւ մէկը այս վերջիններէն, ինծի համար պատիւ եւ բարեմասնութիւն կը համարեմ զուս Այնթապցի մը ըլլալ:

Անշուշտ, այն Այնթապը որուն պատկերը անջնջելի կերպով նկարուած է իմ գիտակցութեանս մէջ, ոչ եւս է: Ինչ որ կը խորհիմ եւ ինչ որ կը զրեմ այստեղ, ան իսկատիպ հին Այնթապի մասին է: Ծուրջ երեսուն հինգ տարի է որ Այնթապէն ելած եմ եւ ուրիշ երկիրներ ու քաղաքներ այցելած եմ: Բայց դեռ տեսած չեմ քաղաք մը որ կրնայ բազմապէս Այնթապի հետ: Տեսած չեմ նմանը Այնթապի մաքուր, կազդուրիչ օդին, կենսաբար ջուրին, հաճելի կլիմային, ձմրան ոչ այնքան սաստիկ ցարաին, ձմրան շարունակ չոր եւ նուազում չպատճառող տաքութեան, որ ամէն տեսակ պտուղներու եւ բանջարեղէններու մասնաւոր անուշութիւն եւ համ կուտար: «Ո՞րն ասեմ կամ ո՞րն խոստովանիմ»: Ո՞ւր պիտի գտնենք ամէն իրիկուն արեւամուտէն վերջը արեւոյ կազդուրիչ զովութիւնը, Յունիսէն մինչեւ Գեկտեմբեր հասունցող տեսակ տեսակ խաղողները, Այնթապի յատուկ լահմէ-ճօնը, «Կիւլլի»ին դուլս-գործոցը եղող փազլավան, եւ առ հասարակ, կեանքի ընթացքին հաճելի դանդաղութիւնը, եւայլն, եւայլն:

Այսու հանդերձ, նեղմտութեան աղաւորութիւն մը չթողելու համար ընթերցողի մտքին վրայ, պէտք է խոստովանիմ հոս թէ անցեալի մէջ ըսած եմ թէ Քալիֆօրնիոյ կարգ մը քաղաքները կը նմանին Այնթապին, կարգ մը կէտերու մէջ:

Վստահ եմ որ եթէ մեր շրջազիծը նեղցնենք եւ անաչառ կերպով ի վեր հանենք Այնթապի յատկանիշները եւ բազդաաւանք դանոնք մերձաւոր արեւելքի նման մեծութեամբ ուրիշ քաղաքներուն հետ, Այնթապ դիւրութեամբ ցանկին դուլսը պիտի երեւնայ: Միանգամայն, ընթերցողը թող չի յանդի այն եզրակացութեան թէ Այնթապի մասին ըսելիք գէշ բաներ չեմ գիտեր: Հայերու համար հրամցուած ամէն հալածանքին, կոտորածին, տեղահանութեան մասնակցած եմ, միայն թէ, բազդի բերմամբ, կեանքս գոյութենէ չէ դազրած: Աշխարհի ծանօթ իրողութիւն մըն էր մանաւանդ հին Թուրքին հայատեաց, հայահալած եւ հայակոտորիչ քաղաքականութիւնը եւ անոր սարսափելի հետեւանքները: Բայց, սիրելի ընթերցող, հաճեցէք չմոռնալ թէ մեր նիւթն է Այնթապ եւ ո՛չ թէ Թուրքը եւ անոր քաղաքականութիւնը:

Ես պիտի բուսականանամ իմ պատանեկութեանս յուշերէն ի մէջ բերել կարճ դրուագներ երկու անձնաւորութիւններու շուրջ, որոնց երկուքն ալ լաւ ճանչնալու պատիւն ունեցած եմ:

Ասոնց առաջինն է Յակոբ Էփէնտի Պէքեաբեան, որ բնիկ Այնթապցի, ընթացաւարտ էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանէն, վերադարձած էր Այնթապ՝ սասնձնելու տնօրէնութիւնը Աղենական Վարժարանին: 1888-ի Սեպ-

տեմբերին հայրս — Ազենականի հոգարարձուներէն մէկը — տարաւ զիս «Գասթէլ Պաշը»ին մօտ «Հասրըլը Տուա Եէրի» կոչուող տունը, ուր հաստատուած էր Ազենական Վարժարանը այն տարիներուն: Պէքեարեան, ուրիշ նորամուտներու հետ միասին զիս ալ ընդունեց եւ արձանագրեց դպրոցին առաջին կամ սկսնակ դասարանին: Եօթը տարի, մինչեւ 1895 Յունիս, Պէքեարեանը զիսցած եմ ոչ միայն իբրեւ դպրոցիս անօրէնը, այլ շարունակ, ամէն տարի, տարբեր դասընթացքներու մէջ իմ վարժապետս: Ան, առաջին տարուան առաջին օրերուն մէջ սորվեցուց մեզի կարգալ, առանց հին սոճով հեղելու: Այբ, Բեմ, Գիւմ եւն. ըսելու չէինք: Այրին տեղ ա, Բենին տեղ քը, Գիմին տեղ զը եւն., իւրաքանչիւր տառին յատուկ ձայնը սորվեցանք, եւ զարմանալի կերպով շուտ, եւ դիւրութեամբ կարգալ սկըսանք: Այս եւ նմանօրինակ ուսուցման կերպերը ներկայիս ուշադրութիւն չեն գրաւեր, մանաւանդ Ամերիկայի պէս երկրի մը նախնական դպրոցներուն մէջ: Բայց խաւարամիտ հին Թուրքիոյ մէկ անկիւնին մէջ, ան ալ վաթսուն երեք տարի առաջ, ասանկ մեթոտի մը ներմուծումը մեծ զարգացում եւ կրթական յառաջդիմութիւն կը ցոլացնէ Պէքեարեանի կրթական մակարդակին վրայ:

Աշխարհարար եւ գրարար հայերէն, քերականութիւն, պատմութիւն, թուարանութիւն եւ գրահաշիւ (ալճէպրա), որչափ սը կը յիշեմ, այն նիւթերն էին որոնց մէջ Պէքեարեան իմ ուսուցիչս եղած է: Յիսուն վայրկեանոց զասի միջոցը հինգ վայրկեանի պէս շուտ կ'անցնէր իր դիւթիչ բացարութիւններով եւ պատմութիւններով: Ուսուցման մեթոտի մանրամասնութիւններուն մէջ մանեւ՝ ասանկ կարճ դրութեան մը սահմանէն դուրս կ'իյնայ: Կեանքիս այն տպաւորելի տարիներուն, Պէքեարեան եւ իր մեթոտները ինծի համար կատարեալ ուսուցչի մը ախարն եղած էին. անանկ որ ուսանողութեանս յաջորդ տարիներուն մէջ, եւ ուրիշ դպրոցներու մէջ ինծի համար բնական եղած էր գասակարգել ուրիշ ուսուցիչներուն իրական կարողութիւնը եւ մակարդակը: Ըստ իս, անոր ուսուցման մեթոտը բազադրութիւնն էր իրեն հիանալի անձնաւորութեան, բարձր գիտական եւ կրթական կարողութեան, քրիստոնէական նկարողին, եւ կատարեալ տեղեկութեան ժամանակին Եւրոպական յառաջադէմ եւ նոր մեթոտներուն:

Ան կարճ պատմութիւններով կը ճոխացնէր զասի ժամանակը, անանկ պատմութիւններով, որոնք միանգամայն յարարերութիւն կ'ունենային զասի նիւթին հետ: Զմբան ցուրտ մէկ օրը երբ աշակերտները զիրար կը հրէին կրակարանին մօտ տեղ գրաւելու համար, զասի սկսելէն անմիջապէս առաջ, մեզ հետու կեցուց եւ պատմեց թէ ինչպէս Սըրիմեան Հայրիկը (զոր անձամբ ճանչցած էր էջմիածնէն) երբեք չէր երկնցներ իր ձեռքերը կրակարանին, ձմբան ամենացուրտ օրերուն իսկ, այլ կատարեալ անձնագապութեամբ ետ կը նստէր: Այլեւս դէպի կրակարան խճողումը դադրած էր մեր գասարանին մէջ:

Քանի որ բոլոր կեանքիս մէջ միշտ կամ ուսանող կամ ուսուցիչ եղած եմ, կարծեմ ներքի պիտի ըլլայ ինծի համար վճիռ արձակել մարդու մը կարողութեան մասին իբրեւ ուսուցիչ եւ գաստիարակ: Այս մենաշնորհով եւ կատարեալ անձնական համոզումով կրնամ ըսել թէ Յակոբ էֆէնաի Պէքեարեան, այսօր իսկ, սեւէ տեղ, մինչեւ իսկ Ամերիկեան կրթական հաստատութիւններու մէջ պիտի ճանչցուէր եւ պիտի ընդունուէր իբրեւ կարող ուսուցիչ:

Հակառակ անոր որ այն ժամանակները Եւրոպական համալսարաններէն փչող անաստուածութեան հովերուն ենթարկուած էր, այն հոսանքները ո'չ

միայն չէին դարձուցած զինք «ճերմակութեան», այլ զօրացուցած էին իր կրօնական հաւատքը որ դրուած էր աւելի հաստատ հիմերու վրայ: Այն- թապի հին եկեղեցիին մէջ, ամէն կիրակի եւ նշանաւոր տօներու պաշտա- մունքներու ժամանակին, կը կենար հին Մկրտութեան աւազանին կողմը, ոտքի վրայ, կատարեալ երկիւղածութեամբ պաշտամունքին մինչեւ վախ- ճանը:

Իր «ակար» կողմերէն (զոր իրրեւ մահկանացու ունեցած պէտք է ըլ- լար) իմ գիտցածս այն է, որ անդադար սիկարէթ կը ծխէր: Սովորական երեւոյթ մըն էր տեսնել զինք սերտարանի մէկ անկիւնը նստած եւ սիկա- րէթի կապոյտ ծուխին մէջ թաղուած Բիւզանդիոնին էջերը աչքէ անցը- նելը: Բայց, որչափ որ դիտեմ, իր այս արտակարգ սովորութիւնը թէ ու- ըրիչ ուսուցիչներուն եւ կամ մեզ՝ ուսանողներուս սեւէ կերպով դէշ օրինակ մը չէր ըլլար, որովհետեւ իր անձէն կը բղխէին բաներ որ սիկարէթի ծու- խէն շատ աւելի բարձր էին:

Պէքեարեան նաեւ տեղեակ եւ հաւանարար, անուղղակի կերպով, մաս- նակից ալ եղած պէտք էր ըլլալ 1890-ի ատենները երեւան եկող Հայ Յեղա- փոխական շարժումներուն: Այս կարծիքս հիմնուած է հետեւեալ պարա- դային վրայ: Ծիշա տարին չեմ յիշեր, բայց օր մը դպրոցէն վերջ ընտրեց աշակերտներէն քսանի չափ եւ առաջնորդեց մեզ Տէր Կարապետ Հայր Կիւ- լիւզեանին տունը: Հոն մեզ ներկայացուց միջին տարիքով, Եւրոպական սեւ հագուստով, Փրանսական մօրուքով եւ սեւամազ, անմոռանալի դէմքով մարդու մը: Այս մարդը ժամի մը չափ խօսեցաւ մեզի՝ Հայութեան, Հա- յաստանի, Թուրքի ճնշումին եւն. նիւթերուն վրայ: Վերջը մեզի երգ մըն ալ սորվեցուց որուն միայն տոաջին տողը եւ նազարատին առաջին բառերը կը յիշեմ: Բայց եզանակը չեմ մոռցած. — «Հայրիկ ինձ հրաման տուր, զինուոր գրուելու» եւն.: Նազարատ՝ Չանդը Չարդենք, միարանինք, ոտքի ելնենք, եւն.:

Պէքեարեան շատ շմուց Այնթապ: Չեմ գիտեր անոր համար որ Աղեւնա- կանի եւ Վարդանեանի միջեւ շարունակուող անիմաստ «կռիւ»ներուն չուզեց մասնակցիլ, կամ անոր համար որ ատենին քաղաքականութեան մէջ վտանգ կը տեսնէր բարձր կրթութիւն առած Հայերուն: Բայց 1895-ի Յունիսին վերջը հրաժարեցաւ Աղեւնականէն եւ զնաց Տրապիզոն իրրեւ տնօրէն այն- տեղի հայկական վարժարանին: Բայց այնտեղ ալ շատ չկրցաւ մնալ: 1895-ի աշնան Հայ կոտորածներու ժամանակ յաջողեցաւ Պոլիս փախչիլ եւ անկէ նաւ նստած Եգիպտոս գնաց, ուր Աղեքսանդրիայի մէջ Մանթաշօֆներու քարիւղի ընկերութեան քով կտրեւոր պաշտօն առաւ, եւ հոն մնաց մինչեւ իր մահը որ տեղի ունեցած ըլլալու է շուրջ 1913-14-ին:

1909-ի ամառը, երբ Ամերիկա կը ճամբորդէի, մեր նաւը կեցաւ Աղեքսանդրիոյ առջեւ, եւ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեանի եւ Յարութիւն Էֆէնտի Պասմաճեանի ընկերակցութեամբ այցելեցի զինք, Մանթաշօֆներու գործա- տեղիին մէջ: Որչափ որ դիտեմ, Պէքեարեան ամուրի էր եւ անանկ ալ մնաց մինչեւ իր կեանքին վերջը: Միջահասակ, մարմնով պղտիկ, Փրանսական մօրուքով, սեւ մազերով, բարի դիմազծով, ամենուն բարեացակամ ճէն- թըլմէն մըն էր որ բացի Թուրքերէնէ եւ հայերէնէ լաւ գիտէր Փրանսերէն, գերմաներէն եւ ռուսերէն:

Երկրորդ անձնաւորութիւնը զոր կ'ուզեմ ներկայացնել Փրօֆ. Ալիքսան Պէզճեանն է, որ բոլոր Այնթապցիներուն լաւ ծանօթ է իրրեւ Ալեքսան Պօճա, եւ իր գոյէճի շարաճճի աշակերտներուն իրրեւ «Փախը»: Փրօֆ. Պէզճեան Մերձաւոր Արեւելքի մէջ աշխարհածանօթ դէմք մըն էր, եւ յանդիւնութիւն

պիտի համարուի ինծի համար ստանձնել անոր ի պատշաճի նկարագրութիւնը: «Փրօֆէսոր Ալիքսան Պէզճեան վէ Պագր էսէրլէրի» անունով հայատառ-թրքերէն գիրք մը հրատարակուեցաւ մօտ 25 տարի առաջ, իր որդւոյն՝ Փրօֆ. Զենոբին խմբագրութեամբ: Այս գրքին առաջին զլուխը մեծ Փրօֆէսորին անձնական կարճ կենսագրութիւնն է, եւ մնացեալ մասը կը բաղկանայ իր մասին գրուած զանազան գնահատականներէ ու կարգ մը ներբողականներէ:

Ես պիտի սահմանափակեմ իմ ըսելիքներս Փրօֆ. Յ. Ա. Պէզճեանի կեանքին, գործին եւ անձնաւորութեան այնպիսի մանրանկարներուն, որոնք ես անձամբ տեսած եմ եւ կամ լսած եմ իրմէ իրրեւ իրեն աշակերտը եւ իրեն օգնական եւ աշխատակից ուսուցիչ Կ. Թ. Գոլէճի մէջ 1896-էն մինչեւ 1913, երբ ան վախճանեցաւ: Իր ստորագրութեան մէջ, միշտ իրեն հօրը անունը — Յակոբ — իր անունէն առաջ կը դնէր, իրրեւ մէկ պզտիկ յարգանք իր հօրը յիշատակին: Շատ անգամներ ինծի պատմած է թէ որչափ կը պարտի իր հօր սուր մաքին: Հալէպի եւ Այնթապի ծովու երեսէն բարձրութեան տարբերութիւնը շուրջ հազար ոտնաչափ է, Այնթապ բարձր ըլլալով: Այս իրողութիւնը Փրօֆէսորը գտած էր օդաչափի միջոցաւ զոր միշտ իր հետը կը տանէր ուր որ ճամբորդէր: Մինչդեռ իր հայրը, տարիներ առաջ յանդած էր միեւնոյն թուոյն հաշուելով թէ քանի ջրաղաց կայ Հալէպ արըզը կոչուած գետակին վրայ, որ կ'սկսէր Այնթապի արեւելեան կողմը գիւղի մը քով եւ կը հասնէր մինչեւ Հալէպ քաղաքը:

Ալիքսան Պօճայի ուսուցչութիւնը թատերական հանգամանք մը ունէր: Իր տուած դասերը հետեւեալներն էին. — Բնական Աշխարհագրութիւն, Տարրական եւ Բարձրագոյն Բնագիտութիւն, Տարրարանութիւն եւ Աստղագիտութիւն: Ի պահանջել հարկին ուրիշ դասեր ալ կ'աւանդէր: Գոլէճէն ընթացաւարտ ըլլալէս վերջը, 1902 Յունիսին, Փրօֆէսոր Ալիքսան Պէզճեանին օգնական նշանակուեցայ, եւ իմ գործս էր իր պահանջները կատարել իր դպրոցական գործերուն մէջ, ինչ կերպով որ պէտք ըլլար: Իր հիւանդութեան եւ բացակայութեան օրերուն՝ իր տուած դասերը ալ իմ գործս էր: Հիմա բացատրեմ թէ ինչո՞ւ համար կը կոչեմ Ալիքսան Պօճային ուսուցչութեան մեթօտը «թատերական»: Անոր դասարանին մէջ ձանձրանալի կամ տաղտկալի բոպէ չէր գտնուեր: Ասոր պատճառը այն չէր որ իր աւանդած բնագիտական դասերու յատուկ զանազան գործիքներով հետաքրքրական փորձեր կը կատարուէին, այլ այն էր որ նոյն իսկ երբ զուտ մտաւորական եւ հաշուեգիտական խնդիրներ կը բացատրուէին, Փրօֆէսորը իր վրայ կրնար դրաւել եւ պահել ամէն աշակերտի աչքերն ու ուշադրութիւնը: Կատակարանութիւնը կատարեալ վարպետութեամբ կը գործածէր ի պահանջել հարկին: Կարեւոր կէտ մը երբեք չէր սկսեր բացատրել կամ քննել առանց վստահ ըլլալու թէ ներկաներու աչքերն ու ականջները կապուած էին իր բերանին: Վա՛յ այն աշակերտին որ ասանկ քրիթիքական բոպէի մը մէջ պատուհանէն դուրս կը նայէր, կամ քովինին հետ խօսակցութեան կ'սկսէր: Անմիջապէս խօսքը կը դադրեցնէր, իր ականոցներուն վերեւէն անանկ ականարկ մը կը կեդրոնացնէր այն աշակերտին վրայ որ շուտով «խաղաղութիւն ամենեցուն» կը տիրէր: Երբեմն իրարու ետեւէն կարգ մը առ երեսս արասսօփօր հարցումներ կ'ուղղէր ներկաներէն մանաւանդ անոնց որ բնութեամբ ոչ-ուշադիր եւ կարողութեամբ տկար էին: Այս կերպով կտրուկ կ'ըլլար մէկ վայրկեանի մէջ մտքով եւ տրամազրութեամբ ընդունակ վիճակի վերածել բոլոր դասարանը, եւ բնութեամբ գծուարահասկնալի խնդիրները շուտով կը պարզէր ամենուն հասկնալի ձևով: Անշուշտ, եղած են անանկներ, որ

չհասկնալով մեծ փրօֆէսորին ուսուցման մեթոտին իմաստութիւնը, քրն- նադատած են զինք եւ տեսած են իր մեթոտին մէջ տեսակ մը ցուցարարու- թիւն: Այս ալ պէտք է ըսել որ Ալիքսան Խօճային վերոյիշեալ մեթոտները իր անձնական բնութեան պտուղներն էին: Անկարելի էր իր ընդհանուր վարուելակերպը իր անձէն զատել: Անոր համար է որ միեւնոյն Գոլէճին մէջ կային Պէզճեանէն ոչ պակաս կարողութեամբ ուրիշներ ալ որոնց դասա- րաններուն մէջ գործերը տարբեր կերպով յառաջ կ'երթային:

1837-ին ծնած էր, Հայ Լուսաւորչական ընտանիքի մէջ, եւ իր մատաղ հասակին սկսած էր իր դպրոցական կեանքը ոստայնանկի խանութին մէջ, եւ յաջողութեամբ յառաջացած էր Սաղմոս, Նարեկ, Շարական եւն. կար- դալուն մէջ: 1853-ին Պոլիս զբևեւած էր Պէպէք Ամերիկեան դպրոց ուր Ամերիկացի մեծ միսիոնար եւ ուսուցիչ Կիւրոս Հէմլինի անձնական ազ- դեցութեան տակ չորս տարի ուսած էր: Միեւնոյն տարիներուն էր որ Խրիմի պատերազմը կը շարունակուէր եւ անոր բերմամբ Կիւրոս Հէմլին իր դպրոցի գործը մասամբ ուրիշներուն թողելով Անգլիական բանակին եւ անոնց հիւանդանոցներուն կապալառու եղած էր, եւ այս ձեռնարկին մէջ ա'լ աւելի երեւան բերած էր իր բազմակողմանի կարողութիւնները, որոնք անմոռանալի տպաւորութիւն թողած էին պատանի Ալիքսան Պէզճեանի մտքին եւ կեանքին վրայ: Յիսուն տարիները չէին պակսեցուցած իր եռանդը եւ մեծ համարումը Տոքթ. Հէմլինի հանդէպ: Նա ինծի կը պատմէր անոր արարքները:

Փրօֆէսոր Պէզճեանի համար բնական գիտութիւնները այնպէս բարձր դիրք կը զբաւէին որչափ իր քրիստոնէական կրօնքը: Ան կը տեսնէր զԱս- տուած՝ առաջիններուն մէջ, որչափ վերջինին մէջ: Միանգամայն երբեք չէր խառներ իր գիտութիւնը եւ իր կրօնքը: Երկուքին մէջ ալ յառաջացած էր որչափ որ կարելի էր իրեն համար: Անոր համար էր որ շատ անգամներ, իրեն պատկանած եկեղեցիին բեմէն կուտար անանկ քարոզներ որոնց իմաս- տը, մանրամասնութիւնը եւ ըրած իմացական տպաւորութիւնը մոռնալ դժուար կ'ըլլար: Միանգամայն, գասարանէն դուրս իր տուած գիտական դասախօսութիւնները իրենց որակով եւ բովանդակութեամբ կարելի է բազ- դատել ներկայիս Ամերիկեան Շէրլիներուն եւ Անգլիացի Չիլյն եւ Էտինկըրն- ներուն տուած դասախօսութիւններուն: Երբեմն կը գործածէր բնական գի- տութիւններէն առնուած եղելութիւններ իրբեւ առակներ եւ անոնց վրայ կը կառուցանէր վերջին աստիճանի շահեկան, բարոյական եւ շինիչ ուղերձ- ներ: Ան կարող էր խօսիլ եւ բացատրել դպրոցականներուն, խելահաս, բայց ոչ-դպրոցական ժողովուրդներուն, եւ մինչեւ իսկ մանկախններուն, ամենուն ալ իրենց մտաւոր հասակին համեմատ, բայց միշտ հասկնալի եւ հե- տաքրքրական:

Կ. թ. Գոլէճին Այնթապ հաստատուելու որոշումէն անմիջապէս վերջը, Պէզճեան Ամերիկա գնաց եւ երկու տարի Սէյլ Համալսարանին մէջ գիտական ճիւղերուն ուսանող եղաւ եւ ընթացաւարտ ըլլալով 1874-ին Այնթապ վե- րադարձաւ: Եւրոպա կամ Ամերիկա երթալու եւ իր գիտական պաշարը ճո- խացնելու ուրիշ առիթ մը չունեցաւ մինչեւ 1900-ին, երբ Բարիդ եւ Լոնտոն գնաց վեց ամսուան համար եւ այցելեց Բարիդի Միջազգային Յուցահանդէսը եւ Անգլիոյ քանի մը համալսարանները, եւ վերադարձաւ նոր գիտական գոր- ծիքներով, գիրքերով եւ գաղափարներով, որքան որ իր Գոլէճին պիւտճէն կը թուլատրէր:

Գիտական հետազոտութիւն (րիսըրչ) կատարել Այնթապի մէջ, Ամերիկ- եան գոլէճներու մէջ եղած իմաստով դրեթէ անկարելի էր, որովհետեւ ժա-

մանակին Սուլթան Համիտ մասնաւոր կերպով հակառակ էր սեւէ ելեկտրական գործիքներու թուրքիա ներմուծման: Այս եւ ուրիշ գործիքներ կամ գաղանի պիտի դոյնին, կամ հոս պիտի շինուէին, եթէ կարելի ըլլար, եւ կամ ալ՝ գոյութիւն պիտի չունենային: Հակառակ այս անսպասու պայմաններուն, իր անօրինութեան տակ եւ իր անձնական ձեռնարկներու իբրեւ հեանեանք, այն տարիներուն Գոլէճի վիտական գործիքներուն թիւը եւ սրակը այն ժամանակին Ամերիկեան պզտիկ գոլէճներուն հետ լաւ կրնար բաղդատուիլ:

Այնթապի անձրեւին քանակը, ամէն անգամ որ անձրեւ տեղար, իր կողմանէ անձամբ կը չափուէր, իր իսկ շինած անձրեւաչափի միջոցաւ:

Համաձայն իր հետազոտութեան արդիւնքին՝ 30 տարիէ աւելի ժամանակամիջոցի մը իբրեւ տարեկան միջինը, Այնթապ 58 սանթիմէթր անձրեւ կ'ստանար:

Գէշ լուրեր կամ բաղդին իրեն բերած ձախողանքները չէին կրնար դիւրաւ իր մէջ վրդովում յառաջ բերել կամ ընկճել զինք բարոյական կերպով: Ասանկ եղելութիւններու հանդէպ վեր կը կենար լերան մը պէս ամբակուռ: Լաւ կը յիշեմ այն օրը երբ աղակականներ եւ բարեկամներ լիցուցած էին իր տան բակը եւ թաղման թափօրը ճամբայ ելլելու պատրաստ էր: Փրօֆէսոր Պէզճեան դաւաղանը ի ձեռին ժողովուրդին առջեւ կանգնեցաւ եւ անոնց դառնալով ըսաւ. «Կիտէլիմ»: Եւ մինչեւ վերեզմանատուն առաջնորդեց հազարէն աւելի թափօրականները, ոչ սրպէս ընկճեալ, լալկան ծերուկ մը, որ իր երրորդ դաւակը թաղելու կ'երթար, այլ իբրեւ յաղթական զօրավար մը որ կարծես թէ կը կրկնէր.— Ո՛վ մահ ո՞ւր է քու խայթոցդ, Ո՛վ վերեզման, ո՞ւր է քու յաղթութիւնդ:

Նիւ Լոնտըն, Քընն.

ԿԵՆԴԱՆԻ ԱՅՆԹԱՊԸ

Գրեց՝ ԱՐՏԱԽԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՐՄԷՆԱՆ

(Իր մահէն քանի մը շաբաթ առաջ)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մեր Ռուբինեան եւ Լեւոնեան Կիլիկիան տեսնելու եւ անոր պատմական սրբավայրերուն ու զգեսակներու մնացորդներուն այցի երթալու բախտաւորութենէն միշտ պրկուած մնացի, բայց երկար տարիներ ապրեցայ ողբկան անմար ու յաւիտեանական Կիլիկիոյ մէջ, անոր վերապրող զաւակներուն մէջ, երբ 1925-ի գարնան Հալէպ հասայ իբր Առաջնորդ պատմական թեմի մը, որու պարիսպներուն մէջ եկած ապստաման դատած էին տասնեակ հազարաւոր Կիլիկեցիներ, այն դասակարգը մասնաւորաբար որ զուրկ ըլլալով նիւթական բաւարար պայմաններէ, չէր կրցած աւելի հեռու երկիրներ գաղթել, Լիբանան, Պաղեստին, Եգիպտոս, Ֆրանսա եւ Ամերիկաները: Սրտածմելի տեսարան մը կը պարզէին քաղաքին հիւս-արեւելեան ծայրամասերուն վրայ 2-3 տարիէ ի վեր հաստատուած ու թիթեղով ծածկուած փայտաշէն հիւղաւանները՝ որոնց տակ սակայն մեր ժողովուրդը կը շարունակէր ապրիլ խաղաղ եւ աշխատունակ կեանք մը, միշտ յուսալից: Ան կարծես գաղբած էր այլեւս քաղաքական յոյսեր փայտայելէ, եւ իր միակ յոյսը դրած էր իր ոգեկան ուժերուն վրայ ու Ֆրանսական հոգատարութեան իրեն ընծայած պաշտպանութեամբ իր նոր բնակավայրին մէջ, զօրաւոր խթան մըն էր, շնորհիւ իր աշխատասիրութեան, շուտով բարեկալուելու իր անտեսական զրութիւնը, որ պիտի չուշանար դառնալու պայծառ իրողութիւն մը:

Տարադրութենէ իր հայրենիքը վերադարձող Լեւոնային Կիլիկիոյ Հայութիւնը, վարդապետ յոյսերով շուտով սկսած էր դարձանել իր վէրքերը ու վերստին ապրիլ իր երբեմնի բարօր կեանքը՝ իր նուիրական ասանդութիւններուն հաւատարիմ կենցաղով, երբ անողօք ճակատող իր մը ու ասոր անխուսափելի հետեւանք դիւցապնական ոգորումներէ յետոյ վերստին կը բաժնուէր իր հայրերու ժառանգ եղսզ երկրէն ու կը մտնէր Բերիոյ սահմաններուն մէջ, իր հայրենիքին մօտիկն ապրիլ ուղելու անոյշ բնազգով:

Այս նոր դաղթօհանութեանց մէջ, որոնց հետ կողք կողքի կ'ապրէին նոյնպէս Փոքր եւ Մեծ Հայքերու, Փոքր Ասիոյ եւ Դաշտային Կիլիկիոյ դրեթէ բոլոր շրջաններէն հասնող հազարաւոր վերապրողներ, մեծազոյն թիւը սահայն Այնթապցիները կը կազմէին, աւելի քան 600 ընտանիք, կիսովին քաղաքի եւ հիւզաւաններու մէջ հաստատուած: Մեծազոյն մասով պարզ արհեստաւորներ, շուտով սկսած էին իրենց ձեռքի վաստակովն ապրեցնել ընդհանրապէս բազմանդամ իրենց ընտանիքը եւ Այնթապի մանուսան ու ալաման հանգուաններով դուրս կ'ելլէին տուներու կամ քայտըլիքներու մէջ հաստատուած հորերէն ու մանածի թաւ կապոցներ կապոյտ ներկուելէ յետոյ հաստ պատերուն զամուած ցիցերու վրայ արեւին սակ կը չորնային: Հալէպի Պիտան Կիւլտպ թողը քաղաքին մեքենական սիրան էր: Երբեմնի կարաւանային Հալէպը այժմ ինքնաշարժներու քաղաքի մը վերածուած էր եւ ո՛չ միայն շարժալարներու մեծ տոկոսը Կիլիկեցի եւ Եզեսիացիներ էին, այլ եւ մեքենական-արհեստական ճիւղը դրեթէ միայն Հայոց ձեռքն էր, առաւելապէս ի բնէ կարչնեղ Այնթապցի երիտասարդներու: Հանգուցեալ Տոքթ. Ա. Ալթունեան հպարտութեամբ կը յայտնէր միշտ որ Հայ մեքենավար մը Հալէպի մէջ կրնար Ամերիկեան նորաձեւ ինքնաշարժ մը իր աշխատանցին մէջ ամբողջութեամբ քակել եւ քանի մը ժամէն նորէն կազմել միմալը: Տեղացիք ու Ծրանոցիք հաւասարապէս կը հիանային Հալէպի Հայ արհեստաւորներուն վրայ: Հինէն ի վեր Այնթապցիք ճարտիկ վաճառականներ եղած են եւ բացառիկ դիրք գրաւած Անգլիոյ ու Ամերիկայի հրապարակներուն վրայ: Հալէպի առեւտրական շուկաներու բոլոր ճիւղերուն մէջ ունէինք Այնթապցի վաճառականներ ու յանձնակատարներ, որոնք շուտով մրցակիցները դարձած էին տեղացի հարուստ վաճառականներուն: Գործնական կեանքի ամէն յարմարութիւններով օժտուած, Այնթապցիք հետամուտ չէին գրասենեակի պաշտօնէութեան: Իրենց թիւին համեմատ, ունէին նոյնպէս ազատ ասպարէզի վրայ աչքառու դիրք գրաւող բժիշկներ, փաստարաններ եւ ատամնարոյժներ, որոնք գրեթէ առանց բացառութեան լծուած էին հանրային արդիւնաւոր եւ անձնուէր գործունէութեան ու Ազգ-Առաջնորդարանի կազմական բոլոր ժողովներու ու յանձնաժողովներու մէջ Հալէպցիներու հետ հաւասար իրաւունքով ու պատրաստութեամբ նստած էին Սսեցի, Քիլիսցի, Մարաշցի եւ Այնթապցի բանիմաց ու ազգասէր ժողովականներ, պատուարեր ներդաշնակութեամբ:

Աշխատութեան, շարքաշութեան եւ առանին անասութեան մէջ իրական համբաւ ունէին Այնթապի ամէն գասի կիները, ի բնէ բարեպաշտ եւ ուսումնասէր: Ուրֆայի եւ Մարաշի կանացի նուրբ ձեռագործներու քով կը փայլին նոյնպէս Այնթապցի կիներու փնտռուած ասեղնազորութիւնները:

Իրենք իրենց մէջ ուրոյն համայնքի պէս ապրող Այնթապցիք, Մարաշցիներու նման, բայց շատ աւելի ինքնամփոփ, ունէին իրենց եկեղեցական եւ դպրոցական կազմակերպութիւնները, հաւատարմօրէն կապուած Ազգ-Առաջնորդարանին՝ որուն շրջափակի Մ. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ իրենց մաս մը ժողովուրդով կ'ազօթէին հանգուցեալ Տէր Ներսէս Թաւուզճեան եւ

Տէր Գարեգին Պօղարեան, բարեյիշատակ աւագ քահանաներ, իրենց կրօսեր
եզրայրներուն՝ Տէր Ներսէս Պատրեան եւ Տէր Կարապետ Նալպանտեան քա-
հանաներուն հետ: Ներկայ Հայ երիտասարդ եպիսկոպոսներու ցանցառ ցան-
կին վրայ Գեր. Տ. Տիրան եւ Տ. Նորայր բանիբուն եպիսկոպոսներու դո-
յութիւնը Հայց. Եկեղեցին կը պարտի ողբացեալ Երեք քահանայ հայրերու
բարեպաշտիկ ազդասիրութեան: Հալէպի Կրթասիրաց Վարժարանը քառորդ
դարէ ի վեր դնահատելի եւ յարատեւ ծառայութիւն մատոյց Այնթապի
նորահաս սերունդին ջամբելով նախակրթական ուսում եւ հայեցի դաս-
տիարակութիւն, իր «անվեղար վարդապետ» տեսչին՝ յորեւեար Պր. Գրիգոր
Պօղարեանի անձնանուէր մականին տակ:

Ամերիկայի Ա. Ա. Հայրենակցական Միութիւնը գովելի ջանասիրու-
թեամբ աւելի քան քառորդ դարէ ի վեր կ'օժանդակէ Հալէպի Կրթասիրաց
Վարժարանին եւ կը հասնի բազմազան կարօտութիւններու: Իմ ջերմ փա-
փաքս է որ Ամերիկայի Ա. Ա. Միութիւնը շատ աւելի լայնօրէն օժանդակէ
Հալէպի իր ազդակիցներուն եւ նուիրահաւաքութեան լուրջ ծրագրի մը հե-
տապնդութեամբ Հալէպն օժակէ դպրոցական արդիական շէնքով մը, ինչ որ
տարիներէ ի վեր փայփայուած երազն է Հալէպի բազմահազար Այնթապ-
ցիներուն: Որպէսզի կենդանի մնայ ոգեկան Այնթապը, այս ծառայութիւնը
հայրենասէր սոյն Միութենէն խնդրելու իրաւունքը ունենալ կը կարծեմ:
Փարիզ

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՆԻՇԵՐ ԱՅՆԹԱՊԻ ԿՐԹԱ-ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ

Գրեց՝ ՏՈՒԹ. ԱԶՆԻԻ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ե.

Այնթապ քաղաքը հաստատուած է Թուրքիոյ հարաւային մասին վրայ,
Սիրիոյ սահմանազուխին մօտ: Թէեւ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ սահման-
ներէն դուրս գտնուած է Այնթապ, սակայն հանդիսացած է Հայ մշակոյթի
լուսաւոր կեդրոն մը: Մանաւանդ, 19-րդ դարէն սկսեալ Այնթապ դարձած
էր այդ շրջանի վերազարթնումի կեդրոնը, մասնաւորապէս Հայ համայնքին
համար:

Տեղւոյն 75,000-ի մօտ հասնող բնակչութեան 30-35 հազարը կը բաղ-
կանար Հայերէ: Լուսաւորչական ստուար համայնքը իր մէջ կը համբէր
բազմաթիւ վարժարաններ, ինչպէս Վարդանեան, Աղենահան, Ներսէսեան,
Հայկազեան, Հայկանուշեան (աղջկանց), Լուսինեան եւայլն: Տեղացի երկսեռ
երիտասարդները կ'երթային ուրիշ կրթական կեդրոններ, ինչպէս Պոլիս,
Խարբերդ, Մարաշ, պատրաստուելու մասնաւորապէս ուսուցչական ասպա-
րէզին համար՝ վերադառնալու Այնթապ եւ լծուելու տեղային կրթական
դործին: Ասոնցմէ Տիկ. Մարիամ Վարժապետեան եւ Տիկ. Կ. Ա. Նազար
աւարտելով Պալոյ Գպրոցասէր Տիկնանց Վարժուհիանոցի ընթացքը (այժմ
Բարիզ) երկար տարիներ կրթած են սերունդներ:

Հայ կրօնական կեանքը եւս կը գտնուէր բարձր մակարդակի վրայ:
Ժողովուրդը ջերմ սիրով բուրբուած էր հոյակապ Մայր Եկեղեցիին՝ Աբ-
Աստուածածնի շուրջ (այս եկեղեցիին փոքրակերտ մէկ օրինակը (մինիչըր)
կը գտնուի Թրոյ, Կիլիսայեան ընտանիքին մօտ): Եկեղեցին օժտուած էր
ատեն մը իր առաջնորդով եւ երկար ատեն իր առաջնորդական փոխանորդ-

ներով, բազմաթիւ քահանաներով, եւ զպրաց զասով՝ Գոսպար վարժապետ Փիլավճեանի առաջնորդութեամբ: Ամէն օր տեղի կ'ունենար առաւօտեան եւ երեկոյեան պաշտամունք:

Դպրոցէն եւ եկեղեցիէն դուրս, ուսուցիչներն ու կղերականները կը սարքէին դասախօսութիւններ՝ շահեկան նիւթերու շուրջ: Ամէն տարիքէ ազգայիններ կը խուժէին լսարանները: Ժողովուրդը մեծաւ մասամբ հետամուտ էր նոր բաներ սորվելու, հակառակ որ միջավայրը երկլէզուեան էր, այսինքն ընտանեկան լեզուն՝ թրքերէն եւ զպրոցական լեզուն սքանչելի հայերէն:

* * *

Ամերիկեան միսիոնարական շարժումը Այնթապի մէջ ունեցաւ իր օգտակարութիւնները: Ազջկանց «Աէմինէրի»ն, հիմնուած 1862-ին, աւելի զարկ տուաւ իզական սեռի դաստիարակութեան: Բայց ամենէն աւելի առողջապահական մարզին մէջ էր որ Այնթապի հայութիւնը օգտուեցաւ միսիոնարներէն:

1847-ին, «Ամէրիքըն Պօրտ ալ Բըմիշընըրգ ալ Ֆարին Միշընգ» կազմակերպութիւնը («Պօրտ»ը) Ազարիա Սմիթհ անունով բժիշկ մը զրկեց Այնթապ, որ միանգամայն քարոզիչ էր: Հակառակ թուրք կոտորածներէն յարուցած բազմաթիւ խոչնդոտներուն, Ազարիա Սմիթհ որոշեց մնալ Այնթապ եւ յառաջ տանիլ իր առաքելութիւնը: Թէ՛ ինք եւ թէ՛ իր յաջորդները, թէ՛ կը քարոզէին եւ թէ՛ կը բժշկէին ոչ միայն Այնթապի, այլ եւ մզոններով տարածութեամբ հեռաւոր գիւղերու եւ աւաններու մէջ:

Ժամանակի ընթացքին, անհրաժեշտ նկատուեցաւ Այնթապի մէջ հիմնել հիւանդանոց մը, աւելի զարկ տալու համար բժշկական դործին:

1880-ին, հիմնադրամ մը գոյացաւ Եէյլ համալսարանի այն շրջանաւարտներէն որոնք Ազարիա Սմիթհի դասընկերները եղած էին: «Պօրտ»ը յատկացուց այս հիմնադրամը «Ազարիա Սմիթհ Մէմօրիըլ» հիւանդանոցի շինութեան համար, Այնթապի մէջ: Այս հիւանդանոցը մինչեւ հիմա գոյութիւն ունի եւ բժշկական ինամք կը ջամբէ ուր որ կարիք կայ, մօտաւորապէս հարիւր մզոն տարածութեան մը վրայ: Բուն շէնքին վրայ աւելցած են երկու յարկարածիներ, մին՝ 1886-ին, իսկ միւսը 1916-ին:

Այս հիւանդանոցին շնորհիւ էր որ տեղացիները հեազհետէ ըմբռնեցին ներքին ախտերու ճանաչման եւ վիրարութեան կարեւորութիւնը եւ օգտագործեցին այն բազմաթիւ «քլինիք»ները, որոնք բացուած էին զանազան համայնքներու մէջ:

Այնթապի «Կեղրոնական Թուրքիոյ Գուէճ»ը, իր բժշկական ճիւղը հիմնեց Տօքթ. Շէփըրտի օրով եւ Ազարիա Սմիթհի հիւանդանոցը ծառայեց իրրեւ ուսուցման կեդրոնը, բժշկական ամէն մարզի մէջ:

Վեց տարուան ընթացքին (1882-1888), քսան Հայ բժիշկներ պատուով աւարտած են բժշկական այս հաստատութիւնը: Ասոնք են.— Իսկէնաէր Իշխանեան, Սմրատ Գարրիէլեան, Յովհաննէս Պէզեան, Թովմաս Տաղլեան, Յակոբ Սարգիսեան, Ռուբէն Հէքիմեան, Հապիպ Նաղարեան, Կրէկօրի Բօլ, Թ. Ազարեան, Յակոբ Ասատուրեան, Յովսէփ Պէզեան, Յարութիւն Մինասեան, Տիւրոս Պայրամեան, Նշան Պայրնարեան, Մովսէս Լեւոնեան, Վարդան Փօլատեան, Միհրան Աէրայտարեան, Պօղոս Թահմիզեան, Գալուստ Նաճարեան, Ասատուր Ալթունեան:

Այս բոլոր բժիշկները երկար տարիներ ծառայած են ազգին, ուր որ պտնուած են: Ասոնցմէ անձնապէս ճանչցած եմ Տօքթ. Ասատուր Ալթունեանը որ Հալէպի մէջ մեծ վիրարութապետ էր մինչեւ վերջերս ու մեծ համ-

բաւի տիրացած Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Իր սեփական հիւանդանոցը մինչեւ հիմա կը շարունակուի: Հապիպ Նազարեան եւ Յովսէփ Պէզճեան, Աղաբիա Սմիթհ Հիւանդանոցին աւագ բժիշկներն էին եւ համայնքին մէջ ալ միշտ յարգուած ու փնտուած:

* * *

Հաստատութիւնը ի պահանջել հարկին սատարած է նաեւ բնակչութեան նիւթական կարիքներուն: Այսպէս, ան ծառայած է իրրեւ նպաստամատոյցի կեդրոն, 1895-ին, 1909-ին եւ 1919-ին, երբ Այնթապի հայութիւնը կ'ապրէր աւերի եւ սուղի օրեր: Աղէաներէն վերջ ալ՝ Հիւանդանոցը մղում տուած է վերահաստատման (ըիհապիլիբէյշքն) եւ պատճառ դարձած է որ վերադրողները սկսին իրենց առօրեայ զբաղումներուն:

Ուել յառաջդիմական շարժում Այնթապի մէջ նախ բախած է տեղական կառավարութեան սեղմումներուն, սակայն հետզհետէ մթնոլորտը փոխուած է: Մինչեւ 1886, կին բժիշկներու եւ հիւանդապահուհիներու արդիւնուած էր աշխատիլ Հիւանդանոցին մէջ: Այդ թուականէն վերջ բժշկուհիներ կրցան արտօնազէր ստանալ եւ այդ բժիշկներու հետ գործակցարար ծառայած են ազգին:

Մինչեւ 1915 թուականը, Հիւանդանոցէն ներս կը տիրէր քրիստոնէական սպին: Բժիշկները եւ հիւանդապահուհիները միտինարներ էին, բառին բուն իմաստով: Հիւանդներու յարկաբաժիններուն մէջ աղօթքներ կը մտաուցանէին եւ ամէն կիրակի քարոզչութիւն տեղի կ'ունենար: Նոյնպէս շրջուն դարմանատուններու մէջ (ֆլինիֆ) աւետարանչութիւնը տեղ մը ունէր: Այս շրջանին, Հիւանդանոցին ծառայած են ութը Ամերիկացի բժիշկներ եւ ութը հիւանդապահուհիներ, իրենց գործակից ունենալով մասնաւորապէս Հայ բժիշկներ, հիւանդապահուհիներ եւ ամէն կարգի ծառայողներ: Ասոնցմէ լաւ կը յիշեմ Տօքթ. Ծրէտէրիք Շէփըրտը, որ հաստատութեան ղլխաւոր բժիշկն էր 1882-1915: Իր կինն ալ բժշկուհի էր եւ իր սրգին ալ յետոյ՝ Տօքթ. Լարին Շէփըրտ՝ ծառայեց Հիւանդանոցին մէջ մինչեւ 1924:

Տօքթ. Ծրէտէրիք Շէփըրտ այնքան մեծ նուիրումով փարած էր իր գործին որ գինքը կ'անուանէին «Այնթապի Շէփըրտ»: Ան ո՛չ միայն կը կատարէր իր առօրեայ ընթացիկ պարտականութիւնները, այլ եւ ամէն ամառ, երբ Հիւանդանոցը կը դառնար, հազարներով մղոն կը ճամբորդէր ձիով, հիւանդներ խնամելով շրջուն դարմանատուններու մէջ եւ մանաւանդ վիրարութեան գործողութիւն կատարելով տուններու մէջ: Ան միանգամայն կարող քարոզիչ էր:

1907-ին, Հոկտեմբերեան օր մը, առանձնաշնորհումն ունեցայ ներկայ ըլլալու այն անդուդական անձնաւորութեան քանեւհինգամեայ յարելեանին: Առաջին Հայ Բողոքական եկեղեցւոյ սրահը շքեղօրէն յարգարուած էր Այնթապի Հայ մեծահարուստներու տուններէն բերուած ծանրազին իրեղէններով ու արեւելեան դորգերով: Հրաւիրեալներու մէջ կ'երեւէին քաղաքապետը (գայմագամ) եւ ուրիշ կառավարական բարձրաստիճան անձեր, տեղւոյն միտինարական դասը, Հայ Լուսաւորչական համայնքին կողմէ Սր. Աստուածածին եկեղեցւոյ առաջնորդը, կրթական մշակներ եւ Հայ Բողոքական համայնքը կը ներկայացնէին՝ Փրօֆ. Ալիքսան Պէզճեան, Փրօֆ. Սարգիս Լեւոնեան, Տօքթ. Կարապետ Տաղլեան եւ ուրիշներ: Այսպէս, ազատ արուեստագէտները, հօճան, շէյխը, պէյերն ու էֆէնտիները, զինուորականները, Քրիստոնէութեան հետեւողները լեցուցած էին սրահը ուր տեղ ձգելու տեղ չկար:

Բեմին վրայ, հրաւիրեալ հիւրերով շրջապատուած էր «փոքր մեծ Բժիշկը», ինչպէս կ'անուանէին զինքը, փոքրակազմ բլլալուն համար: Յայտագիրն սկսաւ ազօթքով եւ Ս. Գրքէն հատուածներու ընթերցումով: Յետոյ մէկն մէկը ներքողը հիւսեց Տոքթ. Ֆրէսկերիք Տըլլէս Շէփըրտի եւ անգրագարձաւ անոր քսանեւհինգամեայ անխոնջ ծառայութեան:

Ամենէն վերջը խօսք առաւ յորելեարը: Ան, յուզուած շեշտով, վերջիշեց իր մանկութիւնը, իր սրբ բլլալը եւ բոլոր այն դժուարութիւնները որոնց լստած էր իր ուսանողութեան շրջանին: Դրամ զիզելու համար չէր որ ինք Այնթապ հաստատուեր էր, այլ մարդկութեան օգտին համար: «Աստուած սէր է» ու եթէ ինք քսանեւհինգ տարիներու ընթացքին յաջողեր էր այս ճամարանութիւնը ցոյց տալ իր շուրջիներուն, յաջողեր էր իր առաքելութեան մէջ եւ լիուրի վարձատրուեր էր: Այլ եղեր էր իր կեանքին նպատակը, հասկնալ Աստուծոյ սէրը եւ զայն բացատրել գործերով:

Այդ օրը, Այնթապի գրեթէ բոլոր բնակչութեան համար յիշատակելի օր մըն էր, առիթ մը ոգեկոչելու ա'յն հսկայ մարդասիրական գործը, զոր Տոքթ. «Շէփըթ», ինչպէս սամիկները կ'անուանէին զինքը, յետամնաց Թուրքիոյ մէկ քաղաքին մէջ հազարաւոր անձերու կեանքը փրկեր էր, առողջապահական խիստ նախնական պայմաններու տակ:

* * *

Կ'արժէ յիշել նաեւ Տոքթ. Շէփըրտի մի քանի օգնականները.— Տոքթ. Քէրօլայն Հէմիլթըն աւարտած էր Սմիտհ Գոլէճը: Ան մասնագէտ էր կանանց ներքին հիւանդութեանց, ինչպէս եւ ընդհանուր բժիշկ: Երբ 1915-ին Հիւանդանոցը գրաւուեցաւ, Տոքթ. Հէմիլթըն իր բժշկական ծառայութիւնը շարունակեց տուններու մէջ:

Օր. Էլիզապէթ Թրօպրիճ, հիւանդապահուհի, դուստրն էր կեղրոնական Թուրքիոյ Գոլէճի նախագահին: Ան միացաւ Հիւանդանոցի պաշտօնէութեան 1891-ին եւ ծառայեց քառասուն եւ մէկ տարի: Ան հիւանդները խնամեց Հիւանդանոցէն դուրս ալ, բարւոք յարաբերութիւն մշակեց տկանաւոր եւ ունեւոր անձերու հետ, սրտէսզի հաստատութիւնը չզրկուի տեղացիներէն օգնութիւն ստանալէ:

Դեղագործ Մովսէս Պէզճեան, տարիներով համբերութեամբ ծառայեց Հիւանդանոցին եւ հիւանդներուն, զեղեր մատակարարելով, զեղագիրներ պատրաստելով:

* * *

Տոքթ. Շէփըրտի մահուանէն յետոյ, 1919-ին պաշտօնի կոչուեցաւ իր սրբին՝ Տոքթ. Լարին Շէփըրտ: Դժբախտարար քաղաքական անցուղարձեր իրեն արգելք եղան շարունակելու իր երջանկայիշատակ հօր սկսած գործը՝ քրիստոնէական ըմբռնումով:

1924-ին, երբ Ֆրանքո-Թրքական պատերազմին հետեւանքով քրիստոնեայ տարրը հեռացաւ Այնթապէն, կառավարական սեղմումները ստիպեցին Տոքթ. Լարին Շէփըրտը հրաժարելու իր պաշտօնէն եւ անցնելու Պոլիս, գրլիաւորելու այն տեղի Ամերիկեան Հիւանդանոցը, իսկ «Ազարիա Մէմօրիը» Հիւանդանոցի վարիչ նշանակուեցաւ Տոքթ. Գ. Գ. Փայփըր, որ քաջ արարեղէն գիտէր:

Իր օգնականներէն մին էր Օր. Թէտու Պէլ Ծիլիփս, քրիստոնեայ հիւանդապահուհի մը, որ երբեք չընկրկեցաւ դժուարութիւններու առջեւ եւ որ մինչեւ հիմա կը պաշտօնավարէ:

1929-ին, Տոքթ. Փայփըրի յաջորդեց Տոքթ. Ալպէրթ Տուի: Իր կինը, որ աւագ հիւանդապահուհին էր Պոլսոյ «Պրիսթըլ» հիւանդանոցին, եղաւ աջ բազուկը իր ամուսնոյն եւ վարեց հիւանդապահուհիներ պատրաստելու գործը:

1934-ին Թուրք կառավարութիւնը նոր օրէնքով մը կը փորձէ հարուած մը տալ միսիոնարական բժշկական գործին:

Ատանայի եւ Թալասի հիւանդանոցները կը գոցուին եւ կազմի էնթէպի հիւանդանոցին պէտ կը նշանակուի Տոքթ. Ապտուլքէտիբ Կօքչէլ, իրրեւ պատասխանատու տնօրէն: Միւս պաշտօնեաները, ինչպէս Տուի, Տէր եւ Տիկ. Մ. Ն. Իսլիյ (որոնք 1921-էն ի վեր կը պաշտօնավարէին) եւ ուրիշներ կը շարունակէն իրենց պաշտօնները: Ամերիկացի բժիշկներն ու հիւանդապահուհիները, հին եւ նոր, կ'սկսին ծառայել Հիւանդանոցին, Թուրք վարիչին հսկողութեան ներքեւ: Հակառակ այս վարչական փոփոխութեան, բժշկական գործը յառաջ տարուեր է մեծ յաջողութեամբ:

1948-ին տօնուեր է հաստատութեան հարիւրամեակը: Այս առիթով, Հիւանդանոց վերադարձեր են 1334 մնայուն եւ 719 այցելու հիւանդներ: Այդ տարին Հիւանդանոցին 50-ի մօտ անկողինները գրաւուեր են շարունակ: Կատարուեր էին 240 գործողութիւններ, ու գիտական աշխատանոցին մէջ անդի ունեցեր էին 16,600-էն աւելի քննարկութիւններ:

Մինչ 1948-ին, հաստատութիւնը այսպէս կը մտնէր իր երկրորդ դարաշրջանը, Տոքթ. Տուի կը գրէր իր տեղեկագրին մէջ. «Վիճակագրութիւնները շատ քիչ տեղեկութիւն կրնան տալ մեր կատարած աշխատանքին շուրջ: Կազմի Անթէպը Թուրքիոյ եօթերորդ մեծ քաղաքն է, թէեւ գեռ երկաթուղի չունի: (Ամենամօտ երկաթուղիի կայարանը կը գտնուի 30 մղոն հեռու): Հակառակ փոխադրական միջոցներու դժուարութեան, բազմաթիւ հիւանդներ մեզի կը փութան հեռաւոր վայրերէ: Երբեմն կը յուսահատինք երբ մեզի կը յանձնուին անբուժելի հիւանդներ, որոնք, հակառակ մեր տուած խղճամիտ խնամքին, յաճախ կը մահանան:

«Մեր դժնդակ աշխատանքին հետ առնչութիւն ունեցող պայմաններն ալ այնքան բազմալի չեն: Օրինակի համար, էլեքտրական հոսանքը ժամերով կրնայ դադարած մնալ, կամ ջուր չի վազեր եւ կամ կաթնավաճառը բաւականաչափ կաթ չի յանձներ մեզի: Երբեմն ալ ներքին դոհունակութիւն մը կ'ըզանք երբ մեր պաշտօնեաները ժամանակին գործին զլուխը կը դրանենք (առաւօտեան ժամը 6:30-ին), եւ կամ երբ հիւանդներու խնամքովը զբաղած ենք: Բարոյապէս դնահատուած կ'ըզանք, արգարեւ, երբ մեր բուժուած հիւանդները մեզի կը վերադառնան, մեր խնամքին վստահելով իրենց ընտանիքին հիւանդ անդամները կամ բարեկամները, միշտ յիշելով, անշուշտ, անցեալին իրենց ստացած խղճամիտ խնամքը: Անոնք երբեմն մեզի կուզան նուէրներով, բայց ամենէն աւելի զո՛հ սրտով եւ երախտագիտական զգացումներով: Կը յուսանք որ կազմի Անթէպը (Այնթապը) միշտ պիտի ծառայէ իրրեւ «Ազրիւր Բժշկութեան»:

Այսպէս բժշկութեան միսիոնար աւելիւրաներն ու կրթութեան առաջնորդները՝ Այնթապի Հայ Ժողովուրդին մէջ արծարծեցին յառաջդիմութեան ոգին: Ամէն Այնթապցիի հոգին (ներքին մարդը) թրծուած է մաքուր ընտանեկան միջավայրի եւ կրօնական դաստիարակութեան արդեցութեամբ: Առաւել կամ նուազ չափով ուսանելու եւ յառաջդիմելու փափաքն ալ ընդմիշտ անչէջ է. ձգտում մը կայ հասնելու բարձրին եւ լաւագոյնին: Այնթապցիին համար այս երեք բազկացուցիչ ասարերը՝ խէալ կեանքի մը հիմունքը կը կազմեն ու անհրաժեշտ են նկարագրի կազմութեան համար:

Մասամբ, շնորհիւ միսիոնարներու տուած զբոյժին ու բարի օրինակին, արգային պարարտ հողը մշակուեցաւ եւ տուաւ իր հունձքը եւ իր կարգին սերմեր ցանց Այնթապէն դուրս սփիւռքի հայութեան սրտին ու հոգիին մէջ:

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ

ԱՅՑ ՄԸ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԿՈՒՒՆԵՐՈՒՆ ԻՆԿԱԾ ԵՐԿՈՒ
ԱՅՆԹԱՊՑԻ ԿԱՄԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՆ

Գրեց՝ ԲԺ. Ե. ԹՈՒԶՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Զ.

1900 տարին զարթօնքի տարին էր Այնթապի հայութեան: Ինքնապաշտպանութեան թէ սպասամբութեան կը պատրաստուէին կարծես: Տակաւին 5-6 տարեկան մանուկ՝ ամէն արեւոտ օրերուն, նամանաւանդ կիրակիները, կը տեսնէի որ շատ մը տուներու մէջ աղամարդիկ եւ երիտասարդներ կամ փամփուշտ կը շինէին, կամ թաքստոցներէն հանելով կը չորցնէին, կամ հրացաններն ու տարճանակները կ'իւղէին եւ նաճաղներն ու կացինները կը սրէին:

Այնթապի 1895-ի կոտորածին նախորդող Ազատութեան հռչակումին առթիւ, հաղիւ 11 տարեկանիս, առաջին հրացանը կրակեցի մեր տանը բակին մէջ, հակառակ հօրս զգուշացումներուն, որ երիտասարդութիւնը հեռու կենայ տանի գրգռիչ ցոյցերէ, որովհետեւ, ան կ'ըսէր, «Թուրքը՝ նապաստակը կառքով կ'որոսայ»...:

Զուշացաւ հօրս մարզարէութիւնը. շատ շուտով այդ ցոյցի եւ ցնծութեանց յաջորդեցին Ձէյթունի կռիւները Դեկտ. 1/13, 1895-ին եւ 1895-ի սկիզբը Այնթապի կոտորածը, որպէս մէկ մասը ընդհանուր կոտորածին: Ձէյթունի ապստամբութիւնը եւ Այնթապի կամաւորներուն մասնակցութիւնը ասոր, մեր սիրտերը լեցուցած էին արդար հպարտութեամբ եւ ապագայի ազատ հեռանկարներով: Ձէյթունցիներու եւ մերիններու քաջութեան մասին Լէկէնտական պատմութիւններ կը լսէինք, թէ՛ ինչպէս անոնք «Ես Սուրբ Փրկիչ» ըսելով, (Թուրքերը կը թարգմանէին՝ «Աւելախոտի պէս ջարդեցէք») կը յարձակէին եւ կ'երզէին յեզափոխական երգեր, նաեւ Տէսթանը Ձէյթունի՝ որ կ'ըսէր «Զես կրնար գրաւել Ձէյթունը, տուն դարձիր ֆէրիք Փաշա»:

Այնթապցի կամաւորներուն Ձէյթուն մեկնումը անպատճառ կապ ունենալու է Հնչակեան կուսակցութեան* գոյութեան հետ, որովհետեւ ըստ Պր. Լ. Լեւոնեանի, 1895 Սեպտեմբերին, Ազատին Այնթապ այցելած եւ Վարդանեան դպրոցին մէջ խորհրդակցութիւն ունեցած է ՊՊ. Հրանտ Սիւլահեանի, Սողոմոն Պասթաճեանի եւ Սարգիս Թիւրապեանի հետ: Իսկ Ղազար Խօճա Տիրատուրեանի եւ իր հինգ ընկերներուն Կ. Թ. Գոլճճէն փախչելին, արտասահման անցնելու եւ հայկական ողբերգութիւնը օտարներուն ծանօթացնելու պարագան կապ ունէ՞ր Ազատի ներկայութեան հետ, այդ կէտը չկրցայ ստուգել:

Քաջերու այդ փաղանգին՝ Այնթապը սուած էր հինգ կամաւորներ, որոնք էին՝ Արթուշ Թապաղեան, Գըրչըլ Պիլճմճէեան, Յակոբ Օհանեան, Ներսէս Գաղանճըեան եւ Յակոբճան Թախթաճեան: Ասոնցմէ վերջին երկուքը սպաննուած էին կռիւներու ընթացքին եւ թաղուած Ձէյթունի Սր. Աստուածածին եկեղեցւոյ դերեղմաննոցին մէջ: Մարաշի պատմութեան մէջ յիշատակուած Այնթապցի Քալ Յակոբը՝ Յակոբճան Թախթաճեանը պէտք է ըլլայ:

*) Մանրամասնութեանց մասին տես Պր. Սողոմոն Պասթաճեանի գրութիւնը: Ծ. Խ.

Մեր պատանիներու սիրտերը լեցուած էին քաջութեան եւ ազատութեան խաչաշնորով: Մեզ համար անընդհատ էր թէ այդ քաջերը ինչպէս տեղ ու տուն, ծնողք եւ սպասով կեանքը թողլով, անցած են լեռ ու ձոր եւ դացած Ձէյթունի կռիւներուն իրենց մասնակցութիւնը բերելու եւ իրենց ջրան կեանքը զոհելու:

Երբ ապստամբութեան վախճանին առաջին երեքը վերադարձան Այնթապ, զանոնք կը գիտէինք յարգանքով, պաշտամունքով եւ նաեւ արդար նախանձով: Անոնք մեր աչքին մէջ-մէկ հերոսներ էին, իսկ սպաննուած երկուքը նոյնպէս հերոս-նահատակներ: Այս կապակցութեամբ լեցինք կուսի զեկալար Նազարէթ Չափուշի եւ Զոնուզի Սր. կարապետ Վանքի Վանհօր՝ Տէր Բարդուղիմէոս Վրդ.ի մասին, թէ ինչպէս թուրք զօրանոցի գրաւումէն վերջը, 600 թուրք գերիներ, անոր սուրին տակէն անցած են, իրենց գէնքերը յանձնելով եւ յարգալիբ խոնարհութեամբ:

Ուստի Ձէյթունն ու Նազարէթ Չափուշը տեսնել եւ այցելել մեր կամաւոր նահատակ հերոսներու գերեզմանը, ինձ համար եղած էր նպատակ մը: Հինգ տարի այս նպատակս փայփայելէ եւ քանիցս այս խնդիրը ներսէս Սաշատուրեանի եւ Մովսէս Թէրզեանի հետ խորհրդածութեան առարկայ ընելէ վերջ, վերջապէս 1900-ին առիթը ներկայացաւ մեր նպատակը իրագործելու:

Կիլիկիոյ Հայ Աւետ. եկեղեցիները, այդ տարի, իրենց տարեկան Միութեանական ժողովը պիտի ունենային Մարաշի մէջ: Այդ ժողովներու նպատակն էր, ինչպէս ամէն կազմակերպութեան, հաշուետուութիւն, զործունէութեանց զեկուցում, եկեղեցիներու զօրացման միջոցներու քննարկում, նոր պատուելիներու ձեռնադրում եւն.: Այս ժողովին Այնթապէն կ'երթային՝ Այնթապի Բողոքականութեան մտաւորական եւ հովուական դատու ընտրանին, ինչպէս՝ Պատ. Մ. Փափագեան, ՓրօՓ. Ա. Պէզեհեան, ՓրօՓ. Զ. Պէզեհեան, ՓրօՓ. Ս. Լեւոնեան*, երեք եկեղեցիներու քարոզիչները եւ աշխարհական ներկայացուցիչները:

Այս կարաւանին հետեւիլ եւ որպէս մասնակից՝ ատոր շուքին տակ բայց տեսքէն հետո Մարաշ մտնել եւ անկից դադանօրէն անցնիլ Ձէյթուն՝ կը խոստանար լաւազոյն պատեհութիւնը մեր նպատակի իրագործման:

Ներսէսի եղբայրներէն մէկը ջորեպաններէն մին էր եւ այդ պարագան աւելի դիւրացուց մեր զործը: Ներսէս՝ եղբորմէն էջ մը առած էր, մեր ուտելիքն ու մաշլախները տանելու եւ փոխի ի փոխ մեր ոտքերը գետնէն կըտրելու համար: Ուրբաթ օր մը, կարաւանը ճամբայ ելլելէն երեք ժամ վերջը, Ներսէսի առաջնորդութեամբ բռնեցինք Մարաշի ճամբան, գինուած մէջ-մէկ ասրճանակով ու դաշոյնով:

Բաւական արագ կը յառաջանայինք, շուտով հասնելու կարաւանին. ճամբան կ'անցնէր թուրք դիւզերու քովերէն եւ բաւական թուրք դիւզացիներ մեզ հրաւիրեցին գիշերել իրենց դիւզերը, առարկելով որ կարաւանը շատոնց է անցած եւ ճանապարհը ձեզպէսներուն համար վտանգաւոր է: Ներսէս իր կարիճ կեցուածքով անվախօրէն կը պատասխանէր որ մենք կարաւանին պէտք է հասնինք, ճամբան մեզի ոչ մէկ վտանգ կ'սպառնար, քանի որ գինուած էինք: Արդէն մութը կոխեց երբ չորս ժամուան ճամբայ կըտրելէն վերջը մասնք մացառուտ տափաստան մը, ուր ճանապարհը կը ճիւ-

*) 1909-ի ժողովին երթալու ժամանակ, Ապրիլ 14-ին, Պատ. Ս. Էքմէքեանի եւ շատ մը այլ մտաւորականներու հետ Օսմանիէյի մէջ նահատակուեցաւ:

դաւորուէր եւ նորէն իրարու կը միանար: Ներսէսի կարգադրութեամբ՝ ես 200 քայլ առջեւէն կ'երթայի, ինք մէջտեղը եւ Մովսէս 200 քայլ ետեւէն մեզի կը հետեւէր: Վտանդի կամ փորձանքի պահուն իրարու քով պիտի դայինք պաշտպանուելու համար: Այս կարգադրութեամբ հազիւ քսան բոպէի չափ քալած էինք, երբ յանկարծ կեղբոնէն իրարանցում եւ բարձր խօսակցութեան ձայն մը լսեցինք. յառաջացանք դէպի կեղբոնը եւ ի՞նչ տեսնենք: Ներսէս ատրճանակը թուրք դիւղացիի մը կուրծքին դրած՝ կ'սպառնար սպաննել, եթէ ո՛վ ըլլալը եւ քանի՛ ընկերներ ունենալը անմիջապէս չըսէր: Երբ մարդը մեզ ալ տեսաւ վախէն բերանը չորցած ըսաւ որ ինք կարաւանէն ետ մնացած ջորեպան մըն է. դիւղը հանգիպած է քիչ մը դարի առնելու իր մէկ ջորիին համար: Համոզուելով որ վտանգաւոր մէկը չէ, թողուցինք որ մեր ետեւէն գալով կարաւանին միանայ: Մենք աճապարեցինք իրմէ առաջ հասնելու, միայն թէ խօսիւ պատուիրեցինք որ այս միջադէպի մասին ոեւէ մէկուն բան մը չխօսի:

Եստ ուշ հասանք կարաւանին, երբ արդէն ամէնքը խումբ խումբ կը հանգստանային: Նպատակնիս կարաւանէն առաջ ճամբայ ելլել ըլլալով, կիրճին առաջին մասին մէջ տեղ բռնեցինք, ոչ շատ հեռու Փրօֆէսորներու խումբէն: Հասաւ նաեւ մեր բռնած թուրքը եւ սկսաւ պատմել միջադէպի մասին, ըսելով որ երեք անմազ (քիւլսիւզ) երիտասարդներ զինքը պիտի սպաննէին եւ թէ ատոնք եկան ու այս կարաւանին միացան: Այս յայտնութիւնը բաւական դէչ կ'ազգէ մեր մեծերուն եւ ըսին որ իրենց հետ առանկ երիտասարդներ չկան:

Հոս միջանկեալ պէտք է ըսել, որ Բողոքական մտաւորականը եւ պատուելիութիւնը շատ կը իրաչէին ոեւէ յեղափոխական գոյն ունեցող արարքէ: Ատոնք յեղափոխական չէին, նաեւ չէին հակայեղափոխական, բայց ոեւէ շարժում որ կրնար զիրենք անհաճոյ դարձնել յաչս կառավարութեան, զիրենք չափազանց կը վրդովէր: Ատոնք որպէս հոգեւոր եւ մտաւոր մշակոյթի սպասարկուներ՝ տխրաններ էին, եւ կիլիկիոյ հայութիւնը մեծապէս երախտապարտ պէտք է ըլլայ ատոնց կատարած դործին համար. ատոնք անցած են պատմութեան եւ ես յարգանքով կը խոնարհիմ ատոնց կատարած դործին եւ յիշատակին առջեւ:

Ներսէս արդէն ճանչցուած էր որպէս անբարեյոյս, իսկ Մովսէս եւ ես կը նկատուէինք ուղղուելիք եւ ոչ այնքան անբարեյոյս. եւ այս էր պատճառը որ քանիցս Գուլճի Փէքըլըին ուղեց զիս ուղարկել Այնթապէն հեռու տեղ մը ուսուցչութեան, որպէսզի հեռու մնայի Ներսէսներու (Խաչատուրեան եւ Մահաթեան) ընկերակցութենէն եւ ազդեցութենէն:

Հոս պէտք է յիշել, որ Ներսէսներու խումբին կը պատկանէին նաեւ Տոքթ. Ն. Պապոսեան, Տոքթ. Յ. Տէր Պողոսեան, Գէորգ Սվաճեան, Գրիգոր Փօլաւեան, Նազարէթ Եկմէնիճիեան (որը Ազգ. Եօզուչույի կամ թուրքու Գուլույի մէջ սպաննուեցաւ), Եուսիֆ Եկմէնիճիեան, Կարապետ Զատիկեան: Ներսէսներէն մեզ հեռացնելով նաեւ պիտի հեռացնէին այս հոյլի ազդեցութենէն: Զյաջողելով իրենց մտադրութեան մէջ, բաւական խորթ աչքերով կը նայէին ինձի եւ ուսաի կարաւանի մէջ մեր ներկայութիւնը, մանաւանդ թուրքին պատմութիւնը ասարածուելէն վերջը մեզի կը մնար կարաւանէն քանի մը ժամ առաջ ճամբայ ելլել, թէ փրկելու մեզ ոստիկանական հաւանական հետապնդումէ, թէ փրկելու Միութեան ժողովի ղեկավարութիւնը անախորժ կացութենէ եւ թէ ալ մեր ինքնութիւնը ծածկելու եւ Գուլճէն վճարուելու հաւանականութիւնը կանխելու: Իսկապէս ալ, անսնք մեր

ներկայութենէն լուր չունէին: Ճիշտը կը խօսէին երբ կ'ըսէին իրենց հետ
ատանկ երիտասարդներ չկան:

Արշալոյսէն շատ առաջ, երբ ամէն ոք կը քննար տակաւին, մենք
ճամբայ ելանք: Շուտով կ'իրճէն ելանք եւ մտանք Պաղարճը՝ տափաս-
տանը, որը շատ քիչ բուսականութիւն ունէր եւ Ազսու ու Որոնդէս գետերու
պատճառաւ բաւական ընդարձակ ճահճային տարածութիւններ կային, նաեւ
խոշոր ու խայթող մժղուկներ: Միշտ զգուշանալով որ կարաւանը մեզմէ
բաւական հեռու մնայ, արեւմուտին ատենները հասանք Մարաշի գերեզ-
մաննոցները, ուր մեզ դիմաւորեց, ըստ նախապէս եղած կարգադրութեան,
Աղբ. դպրոցի ուսուցիչ Այնթապցի Ներսէս Պաղտօեանը. առաւ մեր գէն-
քերը եւ անուղղակի ճանապարհներով իր տունը աարաւ, իսկ մենք
առանց վախի ուղիղ ճանապարհով կարաւանէն մօտաւորապէս ժամ մը
առաջ քաղաք մտանք:

Նոյն գիշերն իսկ, ճաշելէ վերջը՝ մէկ ջորիով, Վարդան անուն ջորե-
պան մը ապահովեցինք եւ յաջորդ առաւօտ, արշալոյսին, առանց Միութե-
նական պատուիրակներէն տեսնուելու, ճամբայ ելանք դէպի Զէյթուն,
քաջերու եւ հերոսներու մեր փայփայած աշխարհը:

Մարաշի կոնակը եղերոզ Ախրը լեռը սկսանք մաղցիլ: Երբ լերան կա-
տարը հասանք՝ յոգնած էինք: Մարաշը, Պաղարճը եւ այլ շատ մը հեռու
լեռներ՝ դէպի հարաւ՝ մեր ոտքերուն տակն էին: Տեսարանը հիանալի էր
եւ տրամադրութիւննիս կատարեալ: Քիչ մը հանգստանալէ վերջը սկսանք
վայրէջքը, դէպի ձորը, ուսկից արագահոս եւ կատղած ձիհուն գետը կը հո-
սէր, որ իր ծագումը կ'առնէր Ալպըսթանի լեռներէն, եւ Ամատանի հիւսի-
սային լեռնավայրերէն: Ինչ որ է Արաքս գետը Հայաստանի համար, նոյնն է
ձիհուն գետը Զէյթունցիներուն համար: Պատմական որքա՞ն դէպքեր եւ
արիւնալի որքա՞ն ընդհարումներ եղած են ատոր ափերուն եւ կամ իր հունին
երկարութեանը...: Ատոր ջուրերը քանիցս ներկուած են Հայ քաջերու
արիւնով եւ կամ բեռնաւորուած թշնամիներու դիակներով: Այս խորհրդ-
գածութիւններով անցանք ձիհուն գետին կամուրջէն եւ ոտք կոխեցինք
անմահներու բնադաւառը: Ուրախ էինք եւ անվախ: Նստանք գետափի
բարձրագիւր եզերքին վրայ եւ դիտեցինք անոր յորձանուտ եւ դալարապը-
տոյտ թաւալումը: Ճաշեցինք եւ երեկոյեան շատ հաճելի արեւամտով մը
մտանք Սբ. Փրկիչ վանքի սահմանները: Զէյթունի բաւական մօտեցած
էինք. կ'ակնկալէինք զայն տեսնել տեղաւորուած անհասանելի եւ բարձրա-
գագաթ լերան մը վրայ կամ կողքին կառուցուած: Ծառերու պէս մենք ալ
յուսախօսք եղանք: Զէյթունը կը հանդէպ Անդի-Տաւրոս լեռնաշղթայի մէկ
անմատչելի եւ խորունկ ձորին մէջ, շրջապատուած բարձր լեռներով: Գրեթէ
չէր կարելի տեսնել, առանց իր մէջ մտնելու:

Իջեւանեցանք Վարդանի տունը: Հայրը Զէյթունի կուիւներուն սպան-
նուած ըլլալով, մայրը տունը կը մնար իր երկու զաւակներով: Անոնք շատ
համեստ եւ հպարտ էին: Չորս օր հոն մնացինք: Տարիքաւոր դրացիներէն
լսեցինք Պապիկ Փաշաներու, Նազարէթ Չավուշներու երկարամեայ եւ հե-
րոսական կուիւներու պատմութիւնը: Այցելեցինք քաղաքամէջի Եկեղեցին եւ
Թրքական զօրանոցը, որուն մէջ գերի առնուած 600 զօրքերը Ֆանուզի Վա-
նահօր սուրին տակէն անցած էին, անձնատուութեան ժամանակ: Այցելեցինք
կոտորածի կամուրջը, որու վրայէն 50-ի մօտ թուրք զերիներ Զէյթունցի
կանանց ձեռքով սպաննուած եւ դետը ձգուած էին, կանանց հանդէպ անոնց
ցոյց տուած լպիրշ վերաբերմունքին համար:

Պէտք է այցելէինք Նազարէթ Չավուչին որ կ'ապրէր Պէյրութ լեռան կողքին (Պրիտոյ լեռ) որ ունէր երկաթի հանք եւ Ձէյթունցիք իրենց գէնքն ու սուրը մեծաւ մասամբ անկէ արտադրուած պողպատէն կը շինէին: Ուրբաթ առաւօտ ճամբայ ելանք գէսլի Պէյրութ լեռը, սակայն լեռը չբարձրացած մտանք եկեղեցիին դերեզմանատունը: Մեզի ցոյց տուին երկու Այնթապցի կամաւորներու հողակոյտերը: Յուզմունքի եւ յարգանքի յորդ զգացումներով խոնարհեցանք զոյգ դերեզմաններուն առջեւ, ներշնչուեցանք այդ զոյգ հերոսներու օրինակէն, որոնք եկան ու եղան ազատամարտի առաջին զոհերը եւ հպարտ զգացինք որպէս Այնթապցիներ: Հոն մեր ուխտագնացութիւնը կատարելէն վերջը սկսանք լեռն ի վեր բարձրանալ, տեսնելու համար Ձէյթունի կորիւնը եւ Թուրքերու հոգէտա Նեմեսիսը՝ Նազարէթ Չավուչը:

Եկեղեցիէն մէկ ժամ հեռու եւ վեր լեռան կողքին քարայրի մը մէջն էր ուր կ'ապրէր Նազարէթ Չավուչ: Ճամբու կէսին կեցանք ստոնորակ աղբիւրի մը քով, որուն ջուրը այնքան պազ էր որ մէջը ձգուած պտուղները կը ճաթէին: Խմելէն եւ զովանալէն վերջը հասանք քարայրի մուտքին, որը շատ դեղեցկօրէն ապառաժի ընդերքին մէջ փորուած կանոնաւոր տան նման էր: Երիտասարդ մը մեզ առաջնորդեց մուտքին քով: Դրան քով, պատէն կախուած էր իր հրացանն ու կեռ սուրը: Հրացանին քով, պատին մէջ փորուած դարակի մը մէջ կը տեսնէինք Սր. Աւետարանը: Իսկ ինքը, Նազարէթ Չավուչը նստած էր ու կը ծխէր: Իր հարցումին թէ՛ ո՞վքեր ենք եւ ինչո՞ւ եկած ենք, պատասխանեցինք որ ուխտի եկած ենք Ներսէսի եւ Յակործանի դերեզմաններուն, նաեւ տեսնելու ձեզ, եւ Այնթապցիներ ենք: Մինչեւ այդ՝ վերապահութեամբ վարուող Նազարէթ Չավուչ բոլորովին փոխուեցաւ. եղաւ սիրալիր եւ յարգալիր նաեւ: Հրամայեց որ մեզ համար սուրճ պատրաստեն եւ ըսաւ. «Բարի էք եկած: Այն երկու հերոսները մեր եւ ձեր պարծանքն են: Եթէ չըջալայ բոլոր քաղաքները այդ թիւով ու քաջութեամբ կամաւորներ զրկէին, պատերազմի ելքը աւելի լու պիտի ըլլար: Կը սիրեմ եւ կը յարգեմ Այնթապցիները»: Հպարտութեան ինչպիսի՞ ալիք մը ուռեցուց մեր կուրծքերը, երբ լսեցինք մեր քաջերու մասին մեծ ու սազմիկ զեկավարին զնահատանքը: Լսելէն վերջը իր նկարագրութիւնը պատերազմի որոշ փուլերու մասին, հրաժեշտ առինք իրմէ, եւ հեռացանք դիւցազներու այդ հայրենիքէն, տանելով մեզ հետ հաւատք, կորով, ներշնչում եւ մեր անձնազոհ ու հայրենասէր հերոսներու օրինակին հետեւելու որոշումը:

Միութեան ժողովի փակումէն օր մը առաջ եկանք Մարաշ: Մեր նպատակը արդէն իրագործած ըլլալով քիչ մը աւելի համարձակ եղած, մի անգամ ժողովատեղի մտանք եւ յաջորդ առաւօտ կարաւանին առջեւէն եւ առաջնորդող ձիուն վրայ նստած եկանք Այնթապ: Վերջին պահուն էր որ Պատ. Մ. Փափագեան մեզ տեսաւ եւ դիտցաւ ուր դացած ըլլալնիս:

Այնթապցիներու մասնակցութիւնը մեր ազատագրութեան պայքարին չվերջացաւ Ձէյթունի կամաւորներով: Ատոր յաջորդեցին, Այնթապի կոտորածի ժամանակ կազմակերպուած դիմադրութիւնը, Ղազար Խօճա Տիրատուրեանի եւ իր խումբին Գուլէճէն փախուստը, եւ իրենց եղերական վախճանը ի խնդիր մեր ազատագրութեան, Հայ կամաւորական շարժման Այնթապցիներու մասնակցութիւնը, Հայ Լեզէսնական շարժման մէջ իրենց ունեցած բաժինը, եւ վերջապէս, Այնթապի պատուարեր Գոյամարտը:

Յուսալով որ այս բոլոր շարժմանց մասին մանրամասնօրէն պիտի գրուի Այնթապի Պատմութեան գրքին մէջ, երկարօրէն ատոնց վրայ կանգ չեմ առնիր:

Յարգա՞նք ամէն անոնց՝ որոնք ինկան մեր ազատագրութեան պայքարի ճամբուն վրայ:

«ՂՕՏԻՍ ՆԵՏ ԿԱՄ ԵՐԲԵՔ»

Գրեց՝ ՏՈՒՐԹ՝ ԼԵՒՈՆ ՏԱՂԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Է.

Այնթապի ինքնապաշտպանութեան մասին խօսելու ատեն, խղճի պարտականութիւնն կ'զգամ յիշատակութիւնն ընելու մէկու մը, որ թէեւ բախար չունեցաւ ինքնապաշտպանութեան մասնակցելու, սակայն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով որոշ ազդեցութիւն ունեցած է այն երիտասարդութեան վրայ, որ յետոյ կառավարեց ինքնապաշտպանութիւնը:

Այդ անձը կաթուղիկներու Տէր Վարդան Վարդապետն է: Պարթեւ Հասակով, առնական ձայնով, գեղեցկադէմ, վառվռուն եւ եռանդոտ մէկն էր ան:

Տէր Վարդան մաքուր Հայրենասէր մըն էր:

Երբ 1914-ին կարգ մը երիտասարդներ հիմնելով Հայաստանի Ընկերութիւնը, հրապարակ հանեցին իրենց առաջին յայտարարութիւնը, առաջին արձագանգ տուողը եղաւ Տէր Վարդանը:

— Եթէ դուք յարատեւէք, 2-3 տարուան միջոցին բոլոր Այնթապը Հայաստան կրնաք ընել, ըսաւ ան: Այս ձեռնարկը ազգային լուսագոյն ձեռնարկն է որ սկսեք է Այնթապի մէջ, ես ձեզի հեռ եմ եւ ահա հրապարակաւ կը կրկնեմ ձեր ընկերութեան ուխտը.— «Այսուհետեւ Հայու հետ հայերէն պիտի խօսիմ»:

Տէր Վարդան այդ երիտասարդութեան հերոսն էր եղած ու պայքարը զարկ ստացաւ եւ կարճ ժամանակի մը մէջ թուրքերէնը գրեթէ իսպառ հեռացաւ երիտասարդաց բերաններէն:

Ազդեցիկ մարդ էր Տէր Վարդանը: Ըլլայ կառավարական շրջանակի մէջ, ըլլայ ժողովուրդի բարձր խաւերուն մէջ, Հայ թէ թուրք, ան մեծարանքի առարկայ էր եւ իր խօսքը կշիռ ունէր:

1915-ի գարնան երեք երիտասարդներ Այնթապի Գուէճին միջնորդաբար թրքական բանակինէն դերադասելով, զօրակոչին չէինք պատասխանած: Սակայն ատեն մը վերջ ձերբակալուելով զինուորական բանտ նետուած էինք: Մեծի արարողութիւնը զինուորական կարգապահութեամբ կը կատարուէր, առաւ եւ իրիկուն: Երբորդ օրն էր. երբ հարիւրապետին ներկայանալու համար վեր կը բարձրանայինք, սանդուխներուն վրայ հանդիպեցանք Տէր Վարդանին: Հինգ վայրկեան վերջը ազատ էինք: Ըլլայ քաղաքական, ըլլայ զինուորական պաշտօնէութիւնը, անգամ պատերազմի այդ օրերուն, որոշ համակրանքով ու ակնածանքով կը վերաբերուէին իր հետը:

Ձէնքի հաւատացող եւ սիրող մէկն էր:

Այնթապի տեղահանութիւնը սկսած էր եւ առաջին երկու կարաւանները մեկնած էին արզէն: Փոխանակ անպապաններու մէջ ոչխարի պէս խողխողուելու, հոս պատնէչներու վրայ կուսուելով մեռնելու առաջարկը չէր անցած. «զեկավար»ներու ժողովը համակերպելու որոշումը տուած էր: Սակայն մօտ 35 ըմբոստ ազաներ առանձին խումբ կազմած, որոշած էին բարձրանալ Ձէյթունի լեռները ու միանալ Ձէյթունցի միւս խումբերուն: Տէր Վարդան զօրաւոր նեցուկն էր այս շարժումին եւ իր պահեստի գէնքերէն 10 ընտիր կտոր արամազրեց անոնց:

Մարաշի Հայ դիւղերէն Ֆրնտրճագ ալ մերժած էր տեղահանուիլ եւ զէնքի դիմած: Այն օրը որ՝ մեր խումբը ճամբայ պիտի ելլէր, Տէր Վարդան կ'իմանայ զինուորական շրջանակներէն, որ Ֆրնտրճագ պարտուած ու քարուքանդ եղած է, տաճիկ զօրքը բռնած է ամբողջ սար ու ձոր: Տէր Վարդան

իր բոլոր պերճախօսութեամբ կը ջանայ համոզել եւ վերջը սպասնալիքով միայն կը յաջողի արդիւիւ խումբին մեկնումը եւ այսպիսով ստոյգ մահուրնէ կ'ազատէ 35 կեանքեր:

Իսկական առաջնորդ եւ անկեղծ գոհարերող էր Վարդապետը:

Ազէէ Գոյունը, որ Այնթապի ամենամօտիկ Երկաթուղիի կայարանն է, 1915 Սեպտեմբերի ամսուն մօտ 20,000 բազմութիւն ունէր, փոռած սւազներուն վրայ եւ սաւանէ շինուած վրաններու տակ:

Փոխանցումի կայան էր ան, ուրկից կարաւանները կը մեկնէին դէպի Տէր Զօր կամ Բաս-իւլ-Այն: Կարելի էր նաեւ դէպի Հալէպ կամ Դամասկոս մեկնիլ, բայց վերջին հրամանի մը վրայ այդ ճամբան իսպառ գոցուած էր, նկատելով որ մաքրազորումը Տէր Զօրի կամ Բաս-իւլ-Այնի մէջ աւելի յաջող եւ արագ կրնայ կատարուիլ:

Հինգ օրէն Ազէէ Գոյունը պէտք էր մաքրուէր ու 20,000-ի բազմութիւնը սկսաւ շարժիլ կամաց կամաց հալելու համար անտպատի աւազներուն մէջ:

Հոն էր նաեւ Տէր Վարդանը, իր վաթսուն ընտանիք Հայ Կաթուղիներով: Զինուորական հսկիչ պաշտօնեան Վարդապետին կ'առաջարկէ եւ թոյլտուութիւն կուտայ Հալէպ անցնիլ եւ ազատ ապրիլ հօն: Սակայն Վարդապետը պայման կը դնէ. — «Հօտիս հետ կամ երբեք»: Ժողովուրդը ձգել ու իր դըլխուն համար ապահով տեղ մը փնտռել Տէր Վարդանի պէս իսկական հովիւի մը համար անկարելիութիւն էր:

«Հօտիս հետ կամ երբեք»:

Որչափ տոնն որ Հայ ժողովուրդին չեն պակսիր այսպիսի իսկական հովիւներ, անկեղծ առաջնորդներ ու անձնագոհ ղեկավարներ, Հայութիւնը իր ապագային համար կրնայ կատարելապէս վստահ ըլլալ:

(«Հայրենիք», Յունիս 29, 1932)

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ

Գրեց՝ ԱՐՄԷՆ ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Սիրելի բարեկամս Գէորգ ('905)*

Թելադրած էիք որ ես ալ բաժինս բերեմ Այնթապի Հայոց պատմութեան դժուարին գործին որ ձեզի վիճակուած է: Սիրելի Փրօֆէսորս, «Անոր որ շատ արուած է, անկէ շատ պիտի պահանջուի»: Ամէն Այնթապցի, ինծի պէս, անհամբեր կ'սպասէ այս գրքին որ մեր բոլորին անցեալի յուշերը արժարձելով պիտի ուրախացնէ մեզ եւ երջանիկ ժամեր պիտի մատակարարէ մեզի: Անցեալի ուրախառիթ ժամերու յիշողութիւնը ա'լ աւելի ուրացընող է, չէ՞:

Յիշողութիւնը ըստ իս մտային ստորոգելիներու ամենէն կարեւորն ու յուշադրկութիւնը (էմնիժիա) ամենէն ցաւալի մտային հիւանդութիւն մըն է, որովհետեւ յիշողութիւնը երջանկութեան շտեմարանն է: Այն որ յիշողութեան կարողութիւնը կորսնցուցած է, կորսնցուցած է նաեւ երջանկա-

* Վարդանեանի 1905-ի շրջանաւարտներս մեր նամակներուն մէջ սովոր ենք զիրար ողջունել այսպէս: Ծ. Խ.

նալու կարողութիւնը: Ծերուկ հոգեբան ուսուցիչ մը, որուն հանդիպեցայ հիւանդանոցի մը մէջ, կը պնդէր «Մէմբրիզ, մէմբրիզ էնտ տիք բրօքին-
ֆըլիքի ալ Փրէնտզ ար տիք կրէյքէսք սօրսէս ալ հէփփինէս»: — «Անցեալի
յուշերը եւ բարեկամներու մօտիկութիւնը երջանկութեան մեծագոյն ազ-
գակն են»:

Ամերիկեան ասացուածք մը կ'ըսէ. «Ապրէ այսօր այնպէս մը որ վաղը
կարենաս յիշել ու ըսել, թէ ինչ լաւ օր ունեցար երէկ»:

Վարդանանցի 1905-ի դասարանին յուշերս ամենէն անուշն ու հաճո-
յալին են զորս կը մտարեբեմ այսօր Այնթապի կեանքէս: Վարդանանցի
'905-ի դասարանը (թող ներուի ինձ մի քիչ յօխորտանք) անոր ընթացա-
ւարաններու շարքին մէջ ամենէն աչքառունեքէն մին եղաւ: Այո, ես հպարտ
եմ իմ գտնուեցնելովս: Հոգարս էր մեզմով մեր ուսուցչական մարմինը.
Հոգարս էր եւ հոգարարձութիւնը, ոչ թէ միայն անոր համար՝ որ արտա-
քոյ կարգի ժրաջան դատարան մըն էինք, ա՛յլ նաեւ անոր համար որ հակա-
ռակ այն մրցակցութեան, որ ունէինք մեր բոլոր դասերուն մէջ, սիրալիբ
եւ բարեացակամ զգացում ունէինք իրարու հանդէպ, ինչ որ կը շարունակէ
մինչեւ այսօր, աւելի եւս հասունցած:

Անխառն հաճոյք կը պատճառէ ինձ վերյիշել այն պատուոյ ճաշը զոր
մեզի տուաւ Վարդանանց Ընկերութիւնը, մեր ընթացաւարտութեան առթիւ
«Գալապուլը»ի ծառաստանին մէկ անկիւնը: Շատ լաւ կը յիշեմ ներկայութիւ-
նը մեր երկու նորընծայ քահանաներուն, Տէր Ներսէս եւ Տէր Գարեգին:
Ներկայ էր մեր ուսուցչական մարմինը՝ Նազարէթեան, Չամիչեան եւն.,
նաեւ Հոգարարձութիւնը կրթարանիս՝ Հրանտ Սիւլահեան, մեր Աղա Նա-
զար, Յակոբ Համալեան եւն.: Հիւրամեծարներն էին՝ Ենովք Սիւլահեան,
Սարգիս Սապօնճեան, Լեւոն Նազարէթեան եւ ուրիշներ:

Անշուշտ կը յիշես, սիրելի Գէորգ, թէ ինչպէս մենք նորաւարտներս
խմբովին դիմաւորեցինք Վարդանանցի անմահ բարերարներէն մին՝ Գա-
լուստ աղա Ղազարեանը, երգելով մեր դասարանին համար մասնաւոր
կերպով հիւսուած երգը (Ա. Նազարէթեանի կողմէ, որ մեր անօրէնն էր եւ
որուն եղանակը յօրինած էր Գասպար Խօճան):

Այսպէս երգելով առաջնորդեցինք մեր պատուական հիւրը ճոխ սեղանի
մը գլուխը: Սիրալիբ էր ընկերակցութիւնը եւ մթնոլորտը երջանկաւէս:
Խօսք առին շատեր: Ապագայ ճեմարանի գաղափարականին շուրջ խօսեցան
ու ծրագրեցին: Վերացած ու ներշնչուած էինք բոլորս ալ, աղազայ կի-
լիկեան ձեմարանի տեսիլքով:

Իրապէս ապրեցանք այդ օրը որուն յիշատակը անթառամ մնացած է
սրտիս խորը: Այսօր երջանիկ կ'զգամ այդ օրուան յուշերովս: Կեանքը իր
իրական նշանակութիւնը կորսնցուց ինձի համար երբ Առաջին Համաշխար-
հային պատերազմը արգիլեց ինձ վերադառնալ Այնթապ եւ լծուիլ ձեմա-
րանի գործին իրր ուսուցիչ*:

Միշտ քոյդ

ԱՐՄԷՆ ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ

*) Արմէն Գասարճեան իր համալսարանական դասընթացքը աւարտելով,
1914-ին նշանակուած էր բրօֆէսոր՝ Կիլիկեան ձեմարանին եւ անօրէն՝
Վարդանեան կրթարանին: Ծամբայ ելած էր Անթէպ մեկնելու, բայց Ա.
Համաշխարհային Պատերազմը վրայ հասած էր՝ խորտակելու ամէն ծրա-
դիր: Ծ. Խ.

ԱԴԵՆԱԿԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՍ

Գրեց՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Թ.

Երկուշաբթի օր մը, կէսօրէ առաջ, մեր կարգը ուսուցիչ Յովակիմ Պաղալեանի սենեակն էր, ալճէպրայի դասին համար: Դասաւանդութեան միջոցին, դպրոցի տնօրէն Ղազարոս Ղալիկեան տճապարանքով մեր սենեակը մտաւ: Դիմազծէն կրնայինք հետեւցնել որ լուրջ խնդրով մը մտահոգուած էր: Տիար Պաղալեանի ահանջին մեղի անլսելի ձայնով բաներ մը ըսաւ եւ սենեակը ընդհուպ ձգեց: Կը կռահէինք որ խօսակցութեան նիւթը արտասովոր կերպով կարեւոր ըլլալու էր, որ տնօրէնը մեր դասաւանդութիւնը ընդմիջելով ուսուցիչ Պաղալեանին այդ մասին բաներ մը ըսելու ստիպողական հարկին տակ կը գտնուէր:

Կէսօրուան դադարի միջոցին տեղեկացանք որ այդ աւագ կարգի երկու աշակերտներուն մէջ անբաղձալի կռիւ մը տեղի ունեցած էր փողոցին վրայ երբ առաւօտուն անոնք դպրոց կուգային: Նախայարձակն եղած էր խոշոր մարմինով եւ հարուստ ընտանիքի մը զաւակը, որուն կոտուսէր բնաւորութեան դէպքերը մեր շատերուն արդէն ծանօթ էին: Ծեծուողը կը պատկանէր աղքատ ընտանիքի մը: Ան նիհարակազմ էր եւ կռիւէն ալ խուսափող: Ականատես երկու Հայ խանութպաններ չափազանց վրդովուած էին այս երկու դպրոցականներու տնհաւասար կռիւէն: Անոնք անմիջապէս մեր դպրոցը դալով Տնօրէնին եղելութիւնը լիովին տեղեկացնելով կը պահանջէին որ հարուստի տղան անյապաղ պատիժի ենթարկուէր:

Դպրոցական կեանքի մէջ այնքան ալ արտակարգ երեւոյթ մը չէր աշակերտներու երբեմն իրարու հետ կռուիլը: Տնօրէնութիւնը այսպիսի անվայել ընթացքի մէջ դտնուողները պատշաճ կերպով կը պատժէր: Սակայն վերոյիշեալ կռիւը անսովոր դէպք մըն էր: Հարուստ տղուն հայրիկը Հոգաբարձութեան անդամներէն մէկն էր եւ տարիներէ ի վեր դրամական խոշոր նուէրներով կ'աջակցէր Աղենականին: Այս կռիւին ահանաւես անձերը եւ մանաւանդ դպրոցի աշակերտութիւնը վառ հետաքրքրութեամբ կ'սպասէին տեսնելու թէ Աղենականի ուսանողութիւնը կտուալարող օրէնքներու գործադրութեան մէջ արդարութեան սկզբունքը պիտի իշխէր թէ ոչ՝ հարուստութեան ծանր ձեռքը պիտի գերակշռէր:

Այդ շաբթուայ Ուրբաթ օրը, կէսօրէ վերջ, ամբողջ աշակերտները հաւաքուեցան դպրոցի սրահին մէջ: Ուսուցչական կազմն ալ ներկայ էր: Տնօրէնը յայտարարեց որ հարուստի տղան նախապէս յարմար կերպով պատժուած էր արդէն եւ սակայն իրմէ կը պահանջուէր հրապարակային զղջում մը: Հարուստի հպարտ տղան լրջօրէն յառաջացաւ դէպի իր նիհարակազմ դասընկերը եւ անոր ձեռքը սեղմած, ամենուն լսելի ձայնով մը, անկէ ներողութիւն խնդրեց:

Ուսանողներու ամէնքն ալ զոհ էին: Կարգապահական օրէնքներու անխրտիր գործադրութեան վերոյիշեալ տեսանելի մէկ արարքը շատ աւելի ազդեցութիւն բրաւ աշակերտներու մտքին վրայ քան եթէ տասնեակ մը դասախօսութիւններ տրուէին՝ զիրար յարգելու եւ իրարու հանդէպ հանդուրժող ողի ցուցնելու կենսական նիւթին վրայ: Մենք Աղենականը կը սիրէինք որպէս կրթական արդիական եւ յառաջադէմ հաստատութիւն մը: Սակայն զայն աւելի սիրեցինք վերոյիշեալ օրէն ասղին, անոր տնօրէնին անզիջող կամքին եւ անաչառ ողիին համար:

ԱՒԱՐՏԱՃԱՌ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

ԼԵԶՈՒԱԳԻԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Անբեպի երկրորդական վարժարաններում մեջ սովորութիւն էր որ շրջանաւարտ կարգին անգամները աւարտաճառեր գրէին ու կարգային վկայականի բաշխման հանդէսին մէջ: Ահաւասիկ նմոյշ մը այդ աւարտաճառերէն, աղօտ գաղափար մը տալու համար այդ օրերու դպրոցներու ներքին կեանքին մասին: Ծ. Խ.

Մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ թերեւս ամենէն կարեւոր դէպքն է այն, երբ նախամարդը առաջին անգամ արտաբերեց ձայն մը որ նշանակութիւն ունեցող բառ մըն էր: Այն եղաւ անշուշտ մեկնակէտը քաղաքակրթութեան եւ մարդկային բանականութեան զարգացման. ու անկէ յետոյ մարդը այլեւս տարրերու քմահաճոյքին ենթարկուած իրմէ աւելի գորաւոր վայրի զազաններու երկիւղով պաշարուած, լքուած ու դժբախտ արտաժ մը չէր, այլ բանական եւ ընկերական էակ մը, որ պիտի իշխէր բովանդակ բնութեան վրայ եւ որու իմացականութիւնը պիտի ձգտէր ընդգրկել տիեզերքի անհունութիւնն եւ մօտենալ իր արարչին:

Լեզուին զարգացումը զուգընթաց եղած է քաղաքակրթութեան զարգացման, եւ ունեցած է շրջաններ, զորս լեզուարաններ միավանկ կցողական եւ քերականական անուններով կ'որոշեն եւ որոնց իւրաքանչիւրը լեզուի զարգացման այլեւայլ աստիճանները ցոյց կուտան: Իր նախնական վիճակին մէջ, մարդը հազիւ թէ միջարկութիւններով եւ նմանողական միավանկ բառերով կը յայտնէր իր զգացած վիշտը, երկիւղը կամ հաճոյքը եւ ամենէն տարրական պէտքերը: Քանի մարդիկ զարգացան եւ իրենց գաղափարներն ու զգացումները բացատրելու համար նորանոր բառերու պէտքն զգացին, այս միավանկ բառերը իրարու կցելով նոր բառեր յօրինեցին եւ այսպիսով լեզուն ճոխացաւ: Իրենց նախնական կազմութեամբ այս նորաշէն բառերը կազմող տարրերը մեր հիմնական բարդ բառերուն պէս որոշ եւ յայտնի չէին, բայց ժամանակի ընթացքին մէջ անոնք սզուեցան, մաշեցան եւ հնչախօսական կանոններու ենթարկուելով այնքան այլափոխուեցան որ զիրենք կազմող նախնական տարրերը բոլորովին անճանաչելի դարձան: Նմանապէս բառերը հոլովումի եւ խոնարհումի համար այլեւայլ փոփոխութիւններու ենթարկուեցան եւ այսպէս լեզուն մտաւ նոր շրջանի մը մէջ, որու կցողական կ'ըսուի:

Լեզուներու ամենէն զարգացեալ ձեւն է քերականականը, ուր ամէն փոփոխութիւն որոշ ու տրամաբանական կանոններու ենթարկուած եւ լեզուն ընդունակ եղած է ամէն նոր գաղափարի ու պէտքի բացատրութեան:

Այսօր մարդկային լեզուներու մէջ այս երեք շրջաններու ալ ներկայացուցիչները կը գտնուին տակաւին: Միավանկ լեզուներու ամենէն զարգացեալն են Չինարէնն ու Ճարոնբերէնը: Կցողական կը համարուին՝ Դուրանեան լեզուները, որոնց մէջն են բուն Թրքերէնը, Հունգարերէնն իսկ: Քերականական լեզուներու կը վերաբերին Արիական ու Սեմական ամբողջ լեզուախումբը:

Միւս կողմէ, կլիման, երկրի մը կազմութիւնը եւ ուրիշ բնական ազդակներ ներգործեցին լեզուներու վրայ, այնպէս որ միեւնոյն բառը լեւնարնակ ու դաշտարնակ մարդոց մէջ տարրեր կերպով հնչուեցաւ եւ մտ-

չումի ու սղումի տարրեր ազդեցութիւններու ու փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ: Նմանապէս միեւնոյն լեզուն խօսող ժողովուրդ մը հաւաքաբար ուրիշ ժողովուրդի մը հետ եւ կամ իր այլեւայլ մասերը տարրեր մասերու հետ յարաբերութիւն ընելով, ինչպէս կրօնքի, սովորութեանց եւ նկարագրի տեսակէտով լեզուի մասին ալ ազդեցութիւններ կրեց եւ այսպիսով միեւնոյն լեզուի մէջ տարրեր խումբեր եւ այդ խումբերու մէջ ալ ստորաբաժանումներ յառաջ եկան:

Լեզուարանները սպիտակ ցեղի պատկանող լեզուները երեք խումբերու կը բաժնեն, Դուրանեան, ինչպէս Թաթար, Թուրք, Հունդարական լեզուները: Սեմական — Ասորի, Երբայեցի, Աբար լեզուներ: Արիական — Սանսքրիթ, Զինտ, Պարսիկ եւ աւհասարակ Եւրոպական լեզուներ:

Այս խումբերու իւրաքանչիւրին պատկանող լեզուներ թէ՛ բառամբերքի եւ թէ՛ քերականական ձևերու ու կանոններու մասին մեծ նմանութիւններ ցոյց կուտան իրարու եւ այսօր լեզուարանները այնպիսի երեւոյթներ ի յայտ կը բերեն անոնց ազդականութեան մասին որ առաջին նայուածքով բոլորովին աննշմար պիտի մնար, քանի որ լեզուի զարգացումը զուգընթաց կըլլի քաղաքակրթութեան զարգացման:

Ազգի մը լեզուին ուսումնասիրութիւնը այսօր շատ մեծ կարեւորութիւն ստացած է այդ ազգի պատմութեան տեսակէտով: Հոն ուր դրաւոր յիշատակարաններ, աւանդութիւններ ու նոյն իսկ առասպելներ կը լռեն, լեզուն կը խօսի եւ որոշ ու լուսաւոր կերպով ցոյց կուտայ դարերու մթութեան մէջէն ազգի մը ծագումը, կազմակերպումը, զարգացումը, անկումը եւն: Ժամանակը կը փճացնէ, կ'ոչնչացնէ ամէն ինչ, բայց շատ անգամ բոռ մը իր մէջ կը ցուցնէ ժողովուրդի մը նկարագիրը, քաղաքակրթութիւնը, վերջապէս անոր ամբողջ անցեալը: Հայերէն լեզուն մանաւանդ այն տեսակէտով թանկագին աջակցութիւն մը կը մատուցանէ եւ այսօր ան մեզ սիրելի է ո՛չ միայն իբր մեր մայրենի լեզուն, մեր նախնեաց բարբառը, այլ եւ իբր զանձարանն ու աւանդապահը Հայ ցեղի տոհմային դոյութեան ու մտաւորական անցեալին: Նախահայերէնը գրեթէ բոլորովին անձանօթ է մեզ. Վանի եւ Հայ բնագաւառի այլեւայլ կողմերու մէջ կարգացումը բեւեռազիրներու մէջ հազիւ կարելի է հանդիպել բառի մը որ ազօտ նմանութիւն մը ենթադրել տայ այսօրուան հայերէն բառի մը հետ: Այսպէս «ինիս» մասնիկը, որ սեպագիրներուն մէջ որդի, ցեղ կը նշանակէ, թեւեւ ըլլայ մեր այսօրուան Եան, Էանց, Էնց կամ ինց մասնիկը:

Մեզ ծանօթ են Միջին եւ Նոր Հայերէնը. երկուքն ալ զարգացեալ քերականական լեզուներ միեւնոյն ժամանակ դոյութիւն ունենալով մին իբր գրաւոր եւ միւսը իբր խօսուած լեզու:

Ըստ դիտումներու՝ արդի Հայերէնը Հնդեւրոպական լեզու մըն է, խառնուած Ուրալ, Ալգայեան, Սալդեան նախահայերու լեզուով եւ որու վրայ ազդեցութիւն ըրած են մեծապէս դրացի Պարսկական ու Ասորականի նման Արիական կամ Սեմական լեզուներ: Սակայն լեզուն ինքնին այնքան ուրոյն ու մտոնաւոր նկարագիր մը ունի, որ Հնդեւրոպական լեզուներու մէջ իբր առանձին լեզուախումբ մը ճանչցուած է: Լեզուին ներքին կազմութիւնը գիտելով, անոր դարաւոր կեանքը անմիջապէս կը զբաւէ մեր ուշադրութիւնը: Նախադրութիւններ, ածանցական մասնիկներ խիստ շատ են եւ ասոնք անշուշտ մաշած բառերու մնացորդներ կը ներկայացնեն:

Շատ մը բառեր, ինչպէս խրկել, ընդզրկել, ընկճիլ, մի քանի բարդութիւններէ միանգամայն անցած են, եւ նոյն իսկ երբեմն ամբողջ բառէ մը միայն դիր մը իր գոյութիւնը պահած է, ինչպէս հ, բ, գ դիրերը, որոնք շատ մը բառերու վրայ դրուելով անոնց աւելի որոշ ու զօրաւոր իմաստ մը կուտան, ինչպէս՝ ողի՝ հոգի, եղծում՝ զեղծում, սլոր՝ բոլոր, սորք՝ բողոք, սաղմնաւորել՝ բեղմնաւորել:

Լեզուարանական այս փոփոխութիւններ անշուշտ երկար դարերու միջոցին տեղի ունեցած են. նմանապէս միավանկային որոշ հետքեր ցարդ կը պահեն իրենց գոյութիւնը, ինչպէս կրկնակ բառեր՝ մեծամեծ, զանազան, բարբառ, սեփսեփ, եւն.: Չարտուղի հոլովները, զերանուններու հոլովական ձևերը եւ անկանոն, պակասաւոր ու նոյն իսկ միադէմ բայերը շատ մեծ հնութեան դրոշմը կը կրեն: Քերականական տեսակէտով լեզուին կանոնաւոր ու տրամարանական ճկունութիւնը ու զարգացման ընդունակութիւնը հիանալի են: Հայերէն գերանուններու կազմութիւնը Ս, Դ, Ն գիրերով կը գերազանցէ ամենէն զարգացեալ լեզուներն իսկ եւ իր ճոխ բառամթերքը որ հաւասար է սեւէ հարուստ համարուած լեզուի, ամէն նոր զաղափարի յատուկ բառեր յօրինելու շատ մեծ գիւրութիւն կ'ընծայէ:

Վերջապէս եթէ Հայը իր անցեալէն ունի շօշափելի բան մը որով կարենայ պարծիլ, այն իր լեզուն է, որ որոշակի կերպով ցոյց կուտայ Հայ ցեղին քաղաքակրթութեան ու իմացական կարողութեան երբեմնի բարձր չափը:

Մեզ համար անշուշտ սիրելի է ուսանիլ մեր մայրենի լեզուն ու գրականութիւնը, որու ուսումնասիրութիւնը այսօր Գարիէրի, Մարի եւ Հիւպիշմանի նման գիտուններու մասնազիտութիւնը եղած եւ փառքը կազմած է: Սակայն եթէ ժամանակ մը սեւէ մարդոց համար բաւ էր իր մայրենի լեզուն գիտնալ, այսօր երբ հեռագրական թելերն եւ երկաթուղիներ ու շոգենաւեր արագ ու գիւրին յարաբերութեան մէջ դրած են աշխարհի բոլոր մասերը, երբ վաճառականութիւնը խիստ ընդարձակ ասպարէզի մը վրայ կը կատարուի եւ կեանքի պայքարը հեռո՛հեռո՛ աւելի կնճոռոտ երեւոյթներ յառաջ կը բերէ ու կարողութիւններ կը պահանջէ: Մայրենի լեզուին հետ միեւնոյն ժամանակ պէտք է ուսանիլ ուրիշ լեզուներ: Մեզ Հայերուս համար բնականաբար կարեւորագոյն է ուսանիլ նախ պետական լեզուն, որ միեւնոյն ժամանակ իր ղեղեցիկ կազմութեամբ ու շքեղութեամբ ու գրական ընտիր զանձերով զաղափարներու բացատրութեան ու յղկումի ընտիր դործի մըն է: Նմանապէս մեծ կարեւորութիւն ունի այսօր սեւէ անհատի համար գիտնալ Եւրոպական լեզու մը, ոչ միայն որ այդ բանը կեանքի մէջ յաջողելու եւ ապագան նիւթապէս ապահովելու միջոցը պիտի ընձեռէ իրեն, այլ քաղաքակիրթ աշխարհի գրական ու գիտական մեծ հանճարներուն հետ ուղղակի շփման մէջ դնելով, ամէն տեսակէտով աւելի զարգացեալ ու ազնիւ անհատ մը յառաջ պիտի բերէ:

Ուսնինք, ուրեմն, Հայերէնը իբր մեր մայրենի լեզուն, ուսնինք Օսմաներէնը իբր պետական լեզու, որուն պէտքը պիտի ունենանք մեր կեանքին ամէն պարագաներուն, ուսնինք Եւրոպական սեւէ լեզու իբր միջոցը մեր ուղղակի հաղորդակցութեան քաղաքակիրթ աշխարհի հետ:

1905 Յնւ. 2

ԵՂԻԱ ՊԱԳԱՄ ՃԵԱՆ

ԱՒԱՐՏԱՃԱՌԻ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Կիլիկիա՛... Պայծառ արեւին լոյսով արիւնստ խաւարը կը պատէ զայն: Անոր դետերն ու փոսերը գերեզմաններ են: Անոր արիւնով շաղախուած ճանապարհի կոպիճներուն ու փշուր մը հողին մէջ, նահատակի փշրուած ոսկոր մը ցցուած է ու պատռուած սիրտ մը կը բարախէ...:

Կոտորած ու այրած ծառի կոճղի մը մօտ, աւեր տնակ մը կայ հոն, անոր յատակը մոխիրով ծածկուած ու կիսափուլ պատերը մուխէն սեւցած արիւնի հետքեր կը կրեն գեռ: Չորցած կոճղէն, այրած հողէն ընծիւզած կանաչ ծիւ մը դէպի այդ պատերը կը մազլցի ազազուն այլ դալարագեղ...: Մոխիրներու վրայ ծերունի մը փռուած է անդիտակից ու անկենդան: Անոր հողեվարքի շնչառութիւնով ուռած կուրծքին մանուկ մը փարած է, մարմինը թարախոտ վէրքերով ծածկուած այլ առոյգ կենսունակութեամբ մը տոգորուն...: Աչքերը նուազ ու մարող այլ կենդանի ու վառ նայուածքով անքթիթ սեւեռուած դէպի վեր, դէպի անծանօթ կէտ մը...: Ի՞նչ կը փնտռէ հոն... Ի՞նչ մտիկ կ'ընէ այդ հողեվարքի, հազիւ բարախող սրտին վրայ:

Երկինքը կ'ամպոտաի ու կը փոթորկի: Գունատ փայլակներ զիրար կը խաչածեւեն ու խաւարը աւելի կը ծանրանայ գերեզմանային լուսթեան մը մէջ: Մրրիկը կը սուրայ մոլեկին...:

Տէ՛ր, լոյսի նշո՛յլ մը... յոյսի փշո՛ւր մը, հէ՛ղ տառապող Հայուն համար...:

Իջի՛ր, հիւտիտակ, Տաւրոսի ժայռուա ու ալեզարդ սարերէն. անցի՛ր հովիտներէն, որոնք դարաւոր մայրիներու մութ-կանաչ ստուերներովն են խորհրդաւորուած. մտի՛ր դաշտերը, ուր մայր բնութիւնն ու մարդուն ժիր աշխատութիւնը, սկեծածան ու ոսկեհատ հունձքի արտերուն շքեղ ու բուրաւէա պարտէզներու եւ այգիներու անվերջ շարքերուն մէջ իրարու հետ կը մըցին, զիրար կը լրացնեն ու կը գերազանցեն: Կեցի՛ր պահ մը սառ ու զուլալ աղբիւրներուն վերեւը, ու թափառկոտ շրջելէ յետոյ գետեղերքի հերարձակ ուռիներուն մէջ, թուլցո՛ւր թեւերդ եւ մեղմիկ շունչի մը հանդոյն եկուր մտնելու մշտազալար, մշտածաղիկ ու մշտապտուղ նարնջենիներուն մէջէն ու գնա՛ հանդէկ Միջերկրականի փրփրոտ ալիքներու ծոցին մէջ...:

Քամի՛, այլազան նուագներովդ երգէ՛ փառքը այս երկրին, քու մրրկոտ ու մունչող շունչիդ մէջ հիւսէ՛ դիւցազնական վէպը անոր հոյակապ անցեալին. փոթորիող ու յուզող սուրումներովդ խոովէ՛ հանդիստը լուս փլատակներուն եւ այդ արքունական ամայի սրահներու, կիսակործան անառիկ բերդերու, ընկած պարիսպներու եւ լքուած տաճարներու վեհաշուք ու խնկարոյր բեկորներուն մէջ, քրքրէ ու արթնցուր հին պաշտելի յիշատակները փառահեղ հանդէսներու, մարտի դու շեփորներուն եւ աղօթքի երկնասլացիկ մրմունջներուն:

Նուիրակա՛ն երկիր, որ իր ծոցին մէջ ծնաւ ու սնոյց Քրիստոնէութեան մեծագոյն առաքեալը, Ս. Պօղոսը, եւ անոր սրտին ու հոգիին ներշնչեց այն կրակ ու բոց աւելնն, այն հոգեշունչ լեզուն, որ հին աշխարհը յեղաշրջեց: Որու ամենհի լեռներուն զոզը, Հայկական խոտաշունչ ձմեռներու երկար դիշերներ իր աքսորականի ցաւատանջ խոկումներովն հսկեց Բիւզանդական զեզիս ու մոլի արքունիքէն հալածական, Արեւելեան եկե-

դեցւոյ ամենէն կարկառուն ու սրտակառելի դէմքերէն Յովհան Ոսկերեքան, ուր իր զոհար ու զիւթեզ երգերը նուազեց Հայ Եկեղեցւոյ ազու խօսնակը, աննման Ծնորհալին, եւ իր պերճ ու յափշտակող ձայնը բարձրացուց Հայ Պօսիւէն, Լամբրոնացին Ներսէս:

Պատմակա՞ն երկիր, ուր անյիշատակ դարերէ Հատեանց վաղնջական կայսրութեան օրերէն սկսեալ դիմեցին մեծահռչակ աշխարհակալներ իրենց բանակներով: Արեւմուտք եւ Արեւելք հոն ընդհարեցան իրարու շարունակ. Եգիպտոս ու Ասորեստան, Ալեքսանդր ու Դարեհ, Կեսար ու Պարթեւներ զարկին ու զարնուեցան, եւ աշխարհի բախտը վճռեցին անոր կիրճերուն ու դաշտերուն մէջ. անոր դեակերը քանիցս աշխարհակալներու կեանքին ու աշխարհի ճակատագրին հետ խաղացին. հոն Բիւզանդական նենդութիւններէ եւ Մելճոնդեան վայրագութիւններէ քուած Հայ քաջորեարն ապաստան գտու միջին դարուն եւ նոր հայրենիք ու բոյն շինելով իրեն՝ անոր անմատչելի լեռներուն կառչած կուրծք տուաւ հարաւէն եւ հիւսիսէն խուժող մոլեկան հրոսակներու եւ ուժգին հոսանքներու եւ Ասիական մուսուսանդութեան մռայլ մրրիկներուն մէջ, զարեբով վեր բռնեց Սաշը լուսաշող ու յաղթական:

Պատուակա՞ն երկիր. որ իր արգաւանդ հողերով միլիոնաւոր ժողովուրդներ սնուցած եւ իր եզական զիրքովն իրեն ձգած է աշխարհի ամենէն վաճառական ու հարուստ ազգերն ու անոնց դանձերը: Բնութիւնն իր ամենէն ճոխ ու անդուդական պարզեւնեբով օժտած է զայն: Հոս լեռներուն վրայ ձմեռն իր բովանդակ խոտութեամբ, իր ձիւնի մրրիկներով ու փոքերով կը տիրէ: Հոն ծովեզրին վրայ զարունը ծիծաղկոտ կը ժպտի եւ հեշտարոյր նարնջենիներով կը ծաղկի. եւ երբ զաշտերուն մէջ ամառուան ալբոնոզ տօթը կը կիզէ, կը խանձէ ամէն բան: Հովասուն ու զով լեռնադաշտեր իրենց պարարտ արօտներով եւ խնկարոյր պուրակներով զմայլելի հովոցներ կ'ընծայեն: Հոն ամենէն ահաւոր ու վայրենի տեսարաններուն մօտիկ կը պարզուին շնորհալից ու յանկուցիչ գունազեղ պատկերներ: Բազմամարդ քաղաքներ, բարդաւած ու ընդարձակ դիւղեր երջանիկ ու բարեկեցիկ բնակչութիւն մը կը մասնանշեն, որուն անխոնջ բազուկներով առատութեան սղիին քրտինքով կ'արգասաւորի, կը ծաղկի հողը շէն ու չքնաղ:

Սակայն ինչո՞ւ անցեալին այս վերջիչումը. ինչո՞ւ այս հիացումը. — այսօր այլեւս զարունները ժպտուն չեն այդ երկրին մէջ. խրոխտ լեռները ընկճուած լալկանի երեւոյթով ցցուած են, կուլան մայրիներն եւ գետերու խոխոջիւններուն մէջէն խուլ հեծեծանքներ կը լսուին, զաշտերը կը սզան, հովը մահուան երզը կ'սոսնայ եւ ծովը զարհուրանքի մոնչիւնով մը իր ափերը կը կոծէ լալազին... Դժբա՞խտ երկիր...:

Դժբա՞խտ երկիր, — այո՛... Հոն հին աւերակներու մօտ նորեր կը մխան տխուր ու մահասարսուռ: Լափլիզող բոցեր կը բարձրանան ամէն տեղ օձի գալարումներով. խորտակուած մայրիներու, հնճուած սրաներու պէս խիտ առ խիտ սլառկած են դիակները ծերին ու կարիճին, կնոջ ու մանկան, հաւասար: Ծիւղալային հնարքներով փողոստուած ու ահուլիօրէն յօշոտուած, շրթունքնին կարկամած, բուռնցքնին սեղմուած, աղօթք մը կամ անէծք մը մոնչել կը թուին: Արեան լճացած ճապաղիքներուն մէջ մարդկային մտի դողդոջուն ու քստմնելի կտորներ կը լողան, փեթտուած ծաղիկներու նման: Ահա Կայէններու խումբերը կը շրջին տակաւին. անոնց դաժան ու վայրագ նայուածքին մէջ սարսափն իր ամբողջ հրէշային զոյններով նկարուած է. իրենց ձեռքերը թարմ արիւնով ծեփուած եւ մոլեզնած

ու դիւահարի աղաղակները դժոխային անուշի խմբերդ մը կը կազմեն: Ժայռերու ու ծերպերու մէջ, ծառերու ու մացառներու ետին, վիրաւոր եղնիկներու պէս հալածական կիներ ու աղաքներ կը սուրան խելայեղ, ցիրուցան մաղերով, տյրած՝ արիւնստած ոտքերով իրենց տուններուն կրակէ փլատակները եւ իրենց սիրելիներուն տակաւին սարսուացող դիակները կոխոտելով...: Լիկուած կիներու, առեւանգուած կոյսերու աղեխարշ ճիւղերն ու կոծերը՝ հեռուն հեռո՛ւն կ'արձագանդեն, մարմրող հառաչներու նման...: Քանդուած բոյներէ խլուած աղաւնիներ... կը տարուին իրենց ամուսիններուն, իրենց հայրերուն ու եղբայրներուն, դահիճներուն ձեռքով... , անոնց անթաղ դիակներուն կարօտով, անոնց խանձող ոսկորներուն կարօտով ու իրենք՝ մահուան կարօտով...:

Այս անհուն եղեռնը, այս զարհուրելի ողբերգութիւնը, այս գերեզման-երկիրը անուն մը ունի... Կիլիկիա...:

Կիլիկիա՛... ամենէն գողտր յիշատակներու, ամենէն քաղցր յոյսերու ծրարը — այսօր մահուան սուգի խորհրդանշանն է ազգիս համար: Հոն որքան դազանային ու բիրտ, նոյնքան վատ հարուածով մը Հայուն կեանքը ջլատուած, արդարութիւնը անպատկառ կերպով հեզնուած ու ապազայի համար ցեղիս հաւատքը խորտակուած է:

1910 Յունիս

ԼՈՒՍԻ Թ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԷՆ

Գրեց՝ Յ. Յ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Մենդավայրս Քէսապ հինգ-վեց հազար բնակչութեամբ զուտ հայաբնակ գիւղ մըն է Անտիօքի եւ Լաթաքիոյ միջեւ, ձէպէլ Ազրա (ձաղատ Լեռ, հին Կասիոսը) լեռան ստորոտը եւ Թուրքիոյ սահմանին մօտիկը: Իր լեռնային դիրքին, լաւ ջուրին եւ առողջարար կլիմային շնորհիւ հեռոճեակ կարեւորութիւն կ'ստանայ իրրեւ ամարանոց: Երեք համայնքներն ալ ունին իրենց ուրոյն եկեղեցին ու դպրոցը: Քէսապ չըջապատուած է տասը փոքր գիւղերով, որոնց բոլորն ալ զուտ հայաբնակ են, այնպէս որ այդ չըջանը փոքրիկ Հայաստան մըն է:

Նախնական կրթութիւնս ստացայ իմ Ազգ. Վարժարանին մէջ, որ տէր թողիկեան տիպար դպրոց մըն էր: Դարուս սկիզբները թեմին Առաջնորդը Հալէպէն ուսուցիչ զրկեց Սարգիս Պողիկեանը որ բնիկ Չմշկածագէն էր: Այս մարդը Պոլսէն՝ Միացեալ Ընկերութենէն՝ քանի մը սնտուկ դասադիրքեր բերել տալով վերակազմեց դպրոցը: Երկու տարի յետոյ ան քահանայ ձեռնադրուելով Հալէպ հաստատուեցաւ Տէր Խաչատուր անունով: Քէսապի մէջ անոր գործը շարունակեց իր որդին Տիգրան, որ հոն հաստատուելով դարձաւ տեղացի, ուր կ'ապրի այժմ: Պողիկեաններուն յաջորդեց Այնթապցի Յովհ. Թիթոյեան, ասոր ալ՝ Քիլիսցի Սմբատ Ղազէլեան 1905-ին:

Ուսման ծրագիրը շատ պարզ էր, — հայերէն եւ թուրքերէն ընթերցանութիւն, տարրական թուարանութիւն եւ գրավարժութիւն. այսքան միայն: Պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, զծագրութիւն, իրադիտութիւն եւ օտար լեզու չկային ծրագրին մէջ. այդ նիւթերու մասին գաղափար իսկ չունէինք: Այդ տեսակէտով Բողոքական համայնքին դպրոցները աւելի յառաջադէմ էին:

Շատ չանցած տարեկիցներս դպրոցէն ելանք արհեստի կամ դործի մանելու: Ես ահամայ առի այդ քայլը, քանի որ մանուկ հասակէս մեծ սէր ու հակում ունէի կրօնքի եւ սւտումի: Սիրտս կը հալէր՝ երբ լսէի թէ Բողոքական տղաք Այնթապ կամ Տարսոն կ'երթային գոլէճական ուսում ստանալու: Յաճախ կ'ըսէի իւրովի.— Արդեօք ի՞նչ կը սորվեցնեն գոլէճը, չէ՞ որ հոն գացող աշակերտները արգէն դիտեն հայերէն, թուրքերէն եւ թուարանութիւն: Ասկէ աւելի ի՞նչ կայ սորվելիք: Ո՞վ մանկական միամըտութիւն...:

Այսու հանգերձ, բուռն փափաք ունէի գոլէճ երթալու, բայց հայրս ու եղբայրներս կը հակառակէին փափաքիս, այն առարկութեամբ թէ՛ «կարգալը փոր չի կշտացներ»: Անոնք կ'ուզէին որ քանի ուշ չէ արհեստ մը սորվիմ, որ «ոսկի տարջան» է: Մնաց որ հայրս անտեսապէս ի վիճակի չէր գոլէճական սւտում տալու ինծի:

Բայց ես չէի յուսահատեր, աղօթքով կը խնդրէի Աստուծմէ որ գոլէճին ճամբան բանայ առջեւս, չէ՞ որ ամենակարող է Ան: Նոյն տան մեր ընտանիքին բարեկամներէն կը խնդրէի որ բարեխօսեն հայրս համոզելու համար: Այս սւղղութեամբ օգտակար եղան Տօքթ. Ա. Ինճէճիկեան, ուսուցիչներէս Տիգրան Պողիկեան, մանաւանդ Սմբատ Ղազէլեան:

Իրրեւ վերջին միջոց հնարք մը դործածեցի, որ վճռական հարուած մը տուաւ հօրս ընդդիմութեան: Գիշեր մը ան տուն եկաւ այցելութենէ մը: Ես անկողնի մէջ քնացած ձեւացնելով, սկսայ իրրեւ թէ քունի մէջ, գոլէճ դացսըներու հետ խօսիլ՝ անոնց հարցումներ սւղղելով.— Ե՞րբ կը մեկնիք. զիս ալ կ'ընդունի՞ն. ի՞նչ գասեր պիտի առնէք. կրնա՞ք քանի մը օր սպասել, եւն.: Ասով հօրս կարծել տուի թէ քունիս մէջ իսկ դպրոց կ'երազեմ: Հնարքս յաջողած էր. հայրս վերջապէս համոզուեցաւ:

Հասած էր վերջապէս երջանիկ օրը: Գեղեցիկ առտու մը, ուրիշ երկու ընկերներու եւ գոլէճ դացող քանի մը Բողոքական տղոց հետ 1907-ին Քէսապէն մեկնեցանք Այնթապ երթալու: Ընկերներէս մէկն էր Մովսէս Մուսաճրգեան (այժմ Ծովասար Սիփանցի, Լոս Անճէլըս), միւսը Մեսրոպ Աթիկեան (այժմ Փամ Սփրինկզ, յաջող առեւտրական): Հինգ օրուան ճամբորդութենէ վերջ Այնթապ հասանք եւ իջեւանեցանք Տէր Գարեգին քհնյ. Պօղարեանի տունը: Նոյն շարթուան մէջ անիկա մեզ մէյ-մէկ ընտանիքի մէջ տեղաւորեց: Իրրեւ կերակուրի դրամ պիտի վճարէինք երեքական հնչուն սակի: Կրթաթոշակ պիտի չվճարէինք: Այս կարգադրութիւնը եղած էր ուսուցիչ Սմբատ Ղազէլեանի ջանքերուն շնորհիւ:

Այն տարին Վարդանեան Կրթարանի անօրէնն էր յայտնի մտաւորական Արմենակ Նազարէթեան (Ա. Ն. Նազար): Ան մեզ քննելով տեսաւ որ հայերէնէ, թուրքերէնէ եւ թուարանական չօրս դործողութենէ դատ սեւէ բան չենք զիտեր: Առժամաբար մեզ երէց դասարանը դրաւ, բայց յաջողութիւն ցոյց տալով մնացինք այդ դասարանը: Շատ չանցած Մեսրոպ Աթիկեան, տարիքով՝ մեր մէջ ամենէն պղտիկը, աւել վերադարձաւ իր ծնողաց մօտ:

Ուսուցչական կազմը կը բաղկանար հետեւեալներէն.— Նազարէթ Ծրութրդճեան, Վահան Պասթաճեան, Յակոբճան Եաղուպեան, Կարապետ Մուրաճեան, Յարութիւն Նաչալեան, Գասպար Փիլաւճեան եւ Գէորդ Սարաֆեան:

Դասընկերներս էին.— Մովսէս Մուսաճրգեան, Արամ Մասէրէճեան, Կարապետ Տէր Ղազարեան, Գառնիկ Մանուշակեան, Յովհ. Համալեան, Խորէն Յարութիւնեան, Սարգիս Գապայտայեան, Գարեգին Քահապեան եւ քանի մը ուրիշներ:

Այն տան զիւզէն քաղաք իջած անփորձ պատանի, ի վիճակի չէի ու-

սուցիչներուս արժանիքները տեսնելու եւ դնահասակու: Տնօրէնը Հայրական վերաբերում ունէր աշակերտներուն հետ. ուսուցիչները՝ պաշտօնական էին աւելի քան թէ ընկերական: Ֆրանսերէնի ուսուցիչ Ետղուպեան կատակասէր ըլլալով՝ դասարանի աշակերտներուն մէջ-մէկ անուն տուած էր, ինծի փոխանակ Յովհաննէսի՝ Հանէս կ'ըսէր եւ Անէս կը հնչէր, պարզապէս խնդացնելու համար: Անգամ մը ինծի հարցուց Ֆրանսերէն կուվերնըման բառին նշանակութիւնը: Ես ալ՝ «կուվերու նման» ըսի, ու ամբողջ դասարանը քա՛հ-քա՛հ մը վերցուց:

Բայց ինծի ամենէն աւելի ազդուող եղաւ Գէորգ Սարաֆեան: Եւ ասիկա տարիքի ու հակումներու մօտիկութեան բերմամբ: Մանաւանդ որ ան դասը շատ հետաքրքրական կ'ընծայէր: Ի՞նչ եռանդով կը պատմէր Բիէր Տէլ-սարի պատմութիւնը, որ Ֆրանսերէնի մեր դասադիրքն էր: Հանդէսի մը մէջ Վարդանեան Սանուց Միութեան կողմէ սարքուած, ճառ մը խօսեցաւ, զոր վերջացուց սա մէջբերումով.

Հերիք որդեակի աշխատանքի տարուան տառապանք,
Հերիք դաժան, անգութ Թուրքիոյ ոսկն ինկանք.
Քանի խոնարհ գլուխ տուինք գայլերին,
Այնքան ծանր բեռներ դրին մեր վզին:

Այն ամենէն յայտնի էր թէ լաւ կարողութիւններով օժտուած էր, զորս հետագային ի յայտ բերաւ Ամերիկայի մէջ:

Յաջորդ տարի (1908) տեղի ունեցաւ Թրքական Յեղափոխութիւնը Ֆրանսական Յեղափոխութեան նշանաբաններով.— Ազատութիւն, Արդարութիւն, Հաւասարութիւն եւ Եղբայրութիւն: Ի՞նչ խանդավառութիւն ամէն կողմ: Վարդանեան եւ Ազենական դպրոցներու վարչութիւններուն եւ ուսուցչական կազմի միջեւ արտոյտաբանութիւններու ցրտութիւնը տեղի տուաւ փոխադարձ այցելութեանց, ողջագուրումներու եւ եղբայրակցութեան: Նուազ խանդավառ չեզան նաեւ Թրքո-Հայ եղբայրական արտայայտութիւնները:

Խղճի եւ խօսքի ազատութիւնը արձակած էր լեզուներու կապերը: Այլեւս բարձրաձայն կ'երգէինք ազգային երգեր, զորս սորված էինք հազիւ լսելի ձայնով: Տնօրէն Ա. Ն. Նազար լսարանի բեմէն անգամ մը կարգաց Գ. Քաթիպայի «Վանեցւոց Հայր Մեր»ը: Այնքան զարմացայ, որ երկատողով մը խնդրեցի որ կրկին կարդայ զայն: Ուրբի ելլելով ըսաւ. «Կը խնդրուի որ անգամ մըն ալ կարգամ «Վանեցւոց Հայր Մեր»ը, ու կարգաց զայն:

Մե՛ղք որ երկար շաբաթից Հայոց ուրախութիւնը, որ սուղի փոխուեցաւ Կիլիկիոյ կոտորածին պատճառաւ: Մեծ եղաւ Հայոց յուսախարութիւնը: Այնթապի հայութիւնը թէեւ գերծ մնաց կոտորածէն, սակայն վախի օրեր անցուց:

Կիլիկիոյ կոտորածին առթիւ սարքուած սզահանդէսի մը մէջ տնօրէն Ա. Ն. Նազար հոյակապ ճառ մը խօսեցաւ բնաբան առնելով Նալբանդեանցի անմահ խօսքերը.—

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի.
Բայց երանի որ իւր ազգի
Ազատութեան կը գոհուի:

Շատ շանցած Այնթապ եկաւ Ներսէս Եպիսկոպոսի. Դանիէլեան եւ Վարդանեան Կրթարանի լսարանին մէջ ինքնապաշտպանութեան մասին խօսեցաւ եւ սուրբ պատեանէն քաշելով ըսաւ. «Ահա՛ ազատութեան մեր միակ միջոցը»: Խեղախեղ ծափահարութիւն:

բաններ տեղի կ'ունենային, ուր կը տրուէին քաղաքական լուրեր, որոնց կը յաջորդէր բանախօսութիւն մը կարեւոր անձնաւորութեան մը կողմէ, կարեւոր նիւթի մը վրայ: Այն ատենէն մինչեւ այսօր, ինծի համար լսարանկան զարգացման: Ամէն կիրակի պատարագէն յետոյ քանի մը տեղեր լսա-

Շարաթական լսարանները մեծապէս ստատարած են Այնթապի մտաւորա-ները է'ն հրատուրիչ վայրերը եղած են: Նիզիպլեան Թանգարանը ուրիշ հաճելի վայր մըն էր ինծի համար: Այս նոր միջավայրին մէջ շատ երջանիկ կ'զգայի ինքզինքս:

Մե'ղք, սակայն, որ երկար չտեւեց երջանկութիւնս, միայն երկու տարի: Երկարատեւ փորհարութիւն մը տկարացուցած էր զիս 1909-ի ամառը: Վե-րամուտին՝ զարոյցին անօրէնութիւնը յարմար դասեց ծնողացս քով զրկել զիս: Չմեկնած ուսուցիչս՝ Գէորգ Սարաֆեան իբրեւ յիշատակ զիրք մը նուի-րեց ինծի — էգօ տի Բարի: Դասընկերներս ալ այդպէս ըրին՝ ինծի թողելով ընտրութիւնը. ընտրեցի Մալեանի Պատմութիւն Ընդհ. Ազգաց զէրքը: Հոկտեմբերին ճամբայ ելայ եւ շարաթ մը վերջ ընտանիքիս ծոցն էի ար-դէն, երկու տարուան բաժանումէ վերջ:

Այսպէս վերջացաւ Այնթապի երկու տարուան կեանքս, որ թէեւ կարճ եղաւ, սակայն մինչեւ օրս անջնջելի տպաւորութիւն թողած է վրաս: Երախտապարտ եմ Վարդանեան Կրթարանի, որ ինծի տուաւ ուսման, դրքի եւ դրականութեան առաջին ճաշակը: Յաւէտ երախտապարտ եմ ուսուցչիս ողբացեալ Սմբատ Ղազէլեանի, որ ուսման ճամբան բացաւ առջեւ՝ զիս Այնթապ զրկելով: Կ'արժէ յիշել որ այդ ատենէն բարեկամութիւն մը ծնաւ իմ եւ Յարութիւն Զէնեանի միջեւ, որ կը տեւէ մինչեւ այսօր — 42 տարի...

Տարի մը կազդուրուելէ վերջ, յաջորդ տարին (1910) յաջողեցայ միջոցը գտնել Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճը մտնելու*: Տարիներ վերջը հոգ եկաւ գտաւ զիս հին դասընկերս Մովսէս Մուսաճըզեան, եւ Գոլէճէն միասին վկայական ստացանք: Ինքը Ամերիկոս մեկնեցաւ, ես Տարսոն մնացի, իբրեւ ուսուցիչ Գոլէճին մէջ, հետագային ուսումս Ամերիկայի մէջ կատարելա-գործելու նպատակաւ: Կիլիկիոյ անփառունակ պարպումին պատճառաւ ցա-ւալի է որ չիրականացաւ այդ ծրագիրս: Վարդանեանի մէջ սորված էի թէ երկուրդ մարդկան, կամք Աստուծոյ...:

ԱՅՆԹԱՊԻ ՍԻՐՈՅՆ ՀԱՄԱՐ

(ՅՈՒՇԵՐ ԱՆՅԵԱԼԷ)

Գրեց՝ ԶՕՐԱՅ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Այնթապ Գոլէճ երթալուս դրդապատճառները.— Երկու անձերու կեանքի օրինակը.— 1904-ի ամբան վտանգալից օրերու մէջ նամբարդութիւնս.— Պալսէն Եգիպտոս ախորուիլս.— Դարձեալ Թուրքիա մտնելս.— Ատանացի Տէրվիշ Համբար եւ իր քղթի կտորը.— Ապահով Այնթապ ժամանումս.— Այնթապ Գոլէճի ուսուցչական մտկարդակը.— Գոլէճական անէքթօտներ:—

* Ուսուցիչ մը Հաթուրեան մականունս չհաւնելով մեծ հօրս անունով Սարգիսեան կոչեց զիս ու այդպէս ալ մնաց: Պէյրուք

ՀԵՐՈՒՄ Ա. ԵՒ ԱՅՆԹԱՊ.— ԱՅՆԹԱՊԻ շՔԱՖԱՔԵՐՈՒ ՖԱՐՄԱՃԱՐ.— ԳՈՒՄԱՂԻՐ-
ԳՐ.— ՀՈՒՄԻԿԻՄ.— ՏԼՈՒԿ.— ԱՅՆԹԱՊԻ ԿՐՕՏԻՄԱՆ ՄԱԿԱՐԱԳԱԿԻ.— ՊԱՐ-
ՄԻՂԱԿ ՎԵՐԱՊԱՐԱՍ.— ԹՊԱՂՈՒՄԻ ԿԱՅԾ ՄՐ, ՅԱԿՈՐ ԳՈՒՅՈՒՄՆԵՄԱՆ:

1904-ի աշնանային երեկոյ մ'էր, երբ փոքր Ողիսականէ մը յետոյ Այն-
թապ Գոլէճի պարսպապատ շրջանակէն ներս կը մտնէի: Կառտպանը զիս
բերած էր մուտքի դրան առջեւ եւ ես Չէրքէզ դռնապանին առջեւէն անցնե-
լով կը ներկայանայի Տոքթ. Ճան Մէրիլի, որու տիկինը Բիկզներու լեզուա-
դէտ ընտանիքէն՝ գեղեցիկ հայերէնով զիս ընդունելէ վերջ՝ կ'առաջնորդէր
Խիստ արդիական Գոլէճի շէնքը. հոն ինծի ցոյց կը տրուէր ննջարանի ինձ
յատուկ անկողինը:

Բարձրահայեաց ննջարանի պատուհանէն կը դիտէի Կիլիկիոյ ցան-
կալի բլուրներու վրայէ մայրամուտը ոսկեզոյն արեւին, որ վարը սերտո-
ղութեան երեկոյեան պահուն՝ Գոլէճի ուսանողութեան դաշնուոր երգեցո-
ղութեան հետ խառնուելով կուգար մարմնոյս յոգնութիւնն ու մտքիս
անձկութիւնը փարատելու:

Անցեալ ինը օրերու արկածալից կեանքս այս տիպար ապաստարանին՝
Այնթապ Գոլէճին մէջ դիւրու մտցայ: Պոլսոյ շրջանի Պարտիզակ աւանէն
վերջապէս եկած էի՝ լեցուն եւ քաղցր շրջան մը բոլորելու իմ նախահարցս
երբեմնի թաղաւորական Կիլիկիոյ շատ մօտիկը:

Պոլիս՝ իր Բապըրթ Գալէճը, Մարգուան՝ իր Անաթօլիան, Խարբերդ՝
իր Եփրատն ունէր, բայց Այնթապը ինձ համար նախընտրելի էր. նախ՝ որ
Պարտիզակի Վարժարանին մէջ մեր ամէնէն աւելի ակնածած եւ սիրելով
հնազանդած դաստիարակին կրթութիւն աւտձ վայրն էր. երկրորդ՝ զիս
պատանի՝ ուսուցչական աւտջին փորձս ըրած էի Գօնիայի ձէնանեան Գո-
լէճի մէջ, ուր բազմն ունեցած էի չփման մէջ զալ՝ բառին բովանդակ
առուսով՝ Մեծ մարդու մը, մեծ դիտնականի մը, մեծ կրթական հանճարի
մը՝ Փրօֆ. Տր. Արմենակ Հայկազեանի հետ, որ նոյնպէս Այնթապ Գոլէճի
շրջանաւարտներէն էր:

Այս երկու անձերու կեանքը՝ Այնթապ Գոլէճի համար գեղեցիկ յանձնա-
բարականներ եղած էին: Հօրս ալ փափաքն էր, որ Այնթապ երթայի, ուր
թուրքերէնի ուսման մասնաւոր խնամք կը տարուէր: Անոնք որ թուրքիոյ
մէջ պիտի գործէին, իմաստութիւն ունենալու էին երկրին տիրող լեզուն
լաւ սորվելու: Այս կէտը Այնթապի ուսուցչական կաճառին մէջ մէկէ աւելի
անգամներ խնդրոյ աւարկայ եղած էր: Փրօֆէսորներ պէտք չէին զգացած
փոփոխութիւն ընելու: Տնօրէնը՝ Տր. Ճան Մէրիլ եւս թուրքերէնը նախընտ-
րելէ զատ՝ քիչ մ'ալ առաջ անցաւ հազնելով տեղական ուսնամանը՝ կար-
միւր սաղքիսնէ ելմէնին, սրածայր եւ ցցուն:

Ես ալ Այնթապի մէջ ձգեցի Պոլսական զգեստներս եւ հազայ Կիւրինի
անմրցելիօրէն ընտիր կերպասէ վերարկուն, Տիգրանակերտի մետաքոսահիւս
զպուկը եւ Այնթապի ծիրանեզոյն սրածայր ելմէնին, համակերպած ըլլալու
համար տեղւոյն սովորութեան, քանզի կ'ըսէին թէ՛ պէտք չէ՛ որ մարդ
ուրիշին ուշադրութիւնը գրաւէ:

Հոս կ'արժէ յիշել թէ՛ Այնթապի ժողովուրդը եւ զպրօցները արեւմտ-
եան քաղաքակրթութեան իրական արժէքները իւրացնելով՝ անոր շարն
ու թեթեւութիւնը մէկզի չպրտած էին:

1904-ի վտանգալի տարին Այնթապ Գոլէճ երթալու երբեք պիտի չձեռ-
նարկէի, եթէ կարենայի գուշակել այն դժուարութիւնները եւ վտանգները՝
որոնք վերապահուած էին ինծի, եւ որոնցմէ անցայ անվնաս ու ապահով:

Այդ տարին թուրքիոյ մէջ խժոբումներ տեղի կ'ունենային: Ամառ
ատեն հինգ վայրկեանի տարբերութիւն մը փրկեք էր Սուլթան Համիտը

այն զժողովային մեքենայէն, որ Երլտրդի առջեւ՝ Ալլամլըդի պահուն պայթեալով՝ կտոքն ու կռուպանը եւ շրջապատող շոկատ մը դինուորները ջարդ ու փշուր ըրած էր: Ատոր կը յաջորդէր Պոլսոյ մէջ բոլոր օտարականներուն ձերբակալման եւ արտաքսումի հրամանը: Բոլոր Թուրքիա մտնողներ խտիւ կը հեռապնդուէին:

Միամտարար, ես ալ այդ փութորիկին բռնուեցայ: Այդ մահափորձին յաջորդող ամսոյն մէջ կանոնաւոր թուղթերով Պոլիս ինկայ, նաև առնելով դէպի Իսկէնտէրուն, եւ անկէ ցամաքէն Այնթապ երթալու համար: Կալաթայի ստիկանատան մէջ իմ թուղթերս կարդացին, եւ հասկցան Իսկէնտէրուն երթալու առաջադրութիւնս: Հոս սկսան իմ հաշուոյս գուարճանալ իրարու հարցնելով թէ՛ Իսկէնտէրուն անունով տեղ մը կա՞ր. եւ եթէ կար՝ անիկա ո՞ւր կը գտնուէր: Մէկը շկար որ գիտնար այդպիսի նաւահանդիստի մը գոյութիւնը: Շատ ո՞ւշ հասկցայ անդու զաշտօնեաներու զոհ գացած ըլլալս, երբ արդէն ստիկանը զիս տարած տեղաւորած էր Եգիպտական Ստիվիէյի շոկենաւր, որ Մարմարայէ անցնելով՝ Տարաւնէլէն Պիրէոն հանդիպելէ յետոյ իր ընթացքը ուղղած էր շիտակ դէպի Իսկէնտէրիյէ (Աղեքսանդրիա), Եգիպտոս: Չէ՞ որ երկու քաղաքներն ալ Մեծն Աղեքսանդր շինած էր: Եւ արդէն ի՞նչ պիտի ըլլար բողոքելու օգուար: Թուրքիայէ աքսորուած էի: Պիրէոնի առջեւ մեր նաւը սպասման միջոցին լեցուած էր Հայ յեղափոխականներով: Յոյն կառավարութիւնն ալ միացած էր Կարմիր Սուլթանին, եւ սուտ ամբաստանութեամբ թէ՛ Հայեր Յոյն Եկեղեցիին տակ ձեռնառուժբեր կը պատրաստէին՝ սկսած էր խմբային ձերբակալութեանց:

Պոլսոյ մէջ նաև դրուելէս եւ աքսորուելէս առաջ՝ ունեցած մի քանի սակիներս ստիկանին կողմէ բնօրէն արծաթ մէճիտիյէներու վերածուած էին: Որքա՞ն վախի եւ յուսահատութեան մէջ ինկայ, երբ դիպուածով ստուգեցի թէ բոլոր մէճիտիյէներս կապարէ կեղծ մէճիտիյէներ էին:

Անփորձ եւ անկուտի կ'ելլէի Աղեքսանդրիոյ նաւահանդիստը, ուր կը վխտային Թուրք լրտեսներ:

Նոյն օրն իսկ աննպատակ եւ անօթի Աղեքսանդրիոյ շուկայի երկայնքը՝ կօշկավաճառի մը խանութին առջեւ կը նշմարէի մէկը, որուն դիմադիծը կարծես համարձակութիւն կուտար ինծի հարցնել անոր թէ՛ Ակնցի՞ էր: Սխալած չէի: Գասադեան անունը եւ զայն ներկայացնող դերդաստանը ծանօթ էր իրեն:

Ինծի համար ամէն ինչ վարդապոյն կը դառնար: Կ'ստանայի սոսնջականութիւն եւ նաեւ առաջարկ՝ լաւ ամսականով դրադրական պաշտօնի մը:

Երիտասարդութիւնը անկարելին եւ վտանգաւորը փորձելու շրջան մ'է: Նոյնն էր նաև ինծի համար: Նպատակ դրած էի Այնթապ Գուլէճ երթալ: Ի՞նչ տարբերութիւն կ'ընէր դրամ չունենալս: Որո՞ւ հոգ, որ Թուրքիոյ նաւահանդիստները խիստ հրամանով ամբապէս փակուած էին: Այնթապ երթալու փափաքս այնքան զօրաւոր էր, որ զործի եւ ողտաութեան ամէն հրապոյր երկրորդական էր:

Գրադրական պաշտօնը ծանօթ անգործ դպրոցակիցի մը փոխանցելով, Անգլիքան Եկեղեցւոյ մը աւագերէցէն յանձնարարականով մը՝ բեռնարարձ նաւի մը նաւապետէն ազատ անցք կ'ստանայի, եւ առաջին առթիւ ճամբայ կ'ելլէի դէպի Կիլիկիոյ ափերը:

Պէյրութի մէջ օր մը քարանթինայի ենթարկուելէ վերջ, մեր նաւը մեկնեցաւ քերելով Սուրիոյ եզերքները, եւ անցնելով Տրիպօլսէն վերջապէս խարսխեց Աղեքսանդրէթի նաւահանդիստին մէջ:

Սիրտս կը տրոփէր խաւն յուզումներով եւ վախով: Ահա՛ Իսքէնտէրուն, եւ անկէ անդին՝ իմ իղձերուս հանգրուանը, Այնթապ: Բայց ինչպէ՞ս ցամաք ելլել եւ անցնել երկաթէ ցանկապատէն, որ կը դատէր ոստիկանատունն ու մաքսատունը քաղաքէն, մանաւանդ որ կարմիր Աուլթանը Թուրքիոյ մուտքը խստիւ արգիլած էր:

Այս հանգոյցը շուտով քակուեցաւ: Թուղթի փոքր կտոր մը, զոր մինչեւ այն ատեն խնամքով պահած էի՝ կը կրէր պարզ անուն մը, հասցէ մը եւ ստորագրութիւն մը.— Խաննի Արթին. Իսֆէնտէրուն. Տէրվիշ Համբար:

Այդ թղթիկը պատու ծախող մակուկավարի մը տուի գրամական խոստումով, պատուիրելով զայն տալ Խաննի Արթինին, որու, բնականաբար, անձանօթ մ'էի: Նաւամատոյցի բացէն անհամբեր կ'սպասէի իրեն, որ շուտացաւ գալ եւ կանդնիլ քարափին եզերքը՝ աչքերը զէպի նաւ յառած: Ժամանակն էր, որ մտիւյկներէն մին մանէի խոշորկեկ սնուկս հետս առած եւ յառաջանայի զէպի ցամաք: Ծուռ հասոյ այն վայրը, ուր նա կանգնած էր:

Իրարու ծանօթանալէ առաջ անցրառի նման հմայք մը գործած էր Տէրվիշ Համբար անունը: Տէրվիշը իր բարեկամն էր, եւ ինծի ալ ծանօթացած՝ Պարտիզակէ բաժնուած օրուանս նախաչիշերին, երբ եկած էր մեր տունը՝ իր աշուղի երգերով զուարթացնելու եւ շէնցնելու ներկաները՝ բաժանումիս տուրքով սարքուած երեկոյթի միջոցին:

Չեմ կրնար ըսել թէ՛ այդ Ատանացի Տէրվիշ Համբարը այդ օրերուն Ի՞նչ համարձակութեամբ Պոլսոյ մօտիկ հայաշատ դիւղերու մէջ կը շրջէր:

Այդ գիշեր Տէրվիշը մինչեւ ուշ ատեն երգած եւ նուագած էր իր ուտին վրայ, եւ իմանալով կիլիկիա երթալու նպատակս՝ իր այդ փրկարար թըղթիկով զիս յանձնարարած էր ազատարարիս՝ իր բարեկամին, որու հետ անվնաս անցայ ոստիկաններու եւ մաքսային պաշտօնեաններու քովէն եւ մտայ քաղաք: Մեծ բեռ մը վերցած էր մաքիս եւ սրտիս վրայէն, ալ ուրիշ բանի համար հոգ չէի ընէր:

Ճամբաներու վրայ թափառումներուս պատճառաւ Գուլէճի բացումէն շարաթներ անցեր էին: Վայրկեան չէի կրնար կորսնցնել: Կը նեաուէի զէպի Այնթապ մեկնող առաջին կառքին մէջ: Սա՛ երկաթապատ անիւներով երկար, վրան բաց, բեռան կառք մ'էր, որու երկու հակառակ բնութեամբ ձիեր լծուած էին: Մին հլու եւ ժիր, իսկ միւսը՝ խեռ, անսանձ եւ տնդլասան: Ի՞նչ չքաշեց բարի ձին երեք օրուան ճամբորդութեան միջոցին: Մանձի չեկած, երբեք հեծեալ շունեցած պրոցիֆօ մը, որ ամբողջ ճամբուն աքացելով կառքին յառաջամասը կոտորեց. իր աքացիներէն ինքն ալ վիրաւորուեցաւ, նոյնքան խենդ կառուղանի մը երեք օր տեւող ծեծին տակ չկրթուեցաւ եւ մարմինը մարակի սաստիկ եւ անվերջ հարուածներու տակ վէրքերով լեցուեցաւ:

Բաց կառքին մէջ կիլիկիոյ կիզիչ արեւին տակ, անօթի ծարաւ՝ յիմար վաղքով անցանք Պէյլանի կիրճէն, Ամըխ օվայի ընդարձակ ճախճախուտներէն, Գրըզ խանի հոգէ տուներէն, Համամի ջերմուկներէն եւ հասանք Այնթապ Գուլէճի պարսպաղուռը:

Այս բոլորը պատահած էին մի քանի օրուան կարճ ժամանակի եւ անփորձ տարիքիս մէջ, բայց հիմա փոթորիկն անցած էր եւ ես կը դանուէի անփոյթ ու անվրդով նաւահանդիստի մը, Այնթապ Գուլէճի մէջ: Յոգնած եւ պարտասած՝ մինչ վերանսրսկիչ քունը կուզար աչքերոս փակելու՝ վարէն սերտողութեան սրահէն բարձրացող երգի խաղաղ ալիքներ հոգիս կ'օրորէին.

«Էպէտի գայանըն ասուտէ նէփրիստէ

Իլքիքա իտէրիմ կէլէնէֆ պէլառան...»:

Այդ օրհնեալ անկիւնը գտած էի հիմա, առանց կարենալ դուշակելու այն «կէլէնէֆ պէլա»ն, որ ատկէ տարիներ վերջ պիտի գար ամէն բան տանելու: Ի՞նչ հեղնանք...:

Ժամանակէն ուշ Գոլէճ հասնելուս պատճառաւ ինծի դժուար եկաւ յարմարիլ ներկայացող պայմաններու:

Իբր նախկին ուսուցիչ՝ բարեկամ եւ մեծ եզրայր մը գտայ յանձին ազնիւ երիտասարդի մը, Կարապետ Տաղլեանի, որ հիմա Ամերիկայի մէջ փրօֆէսորական բարձր դիրքի հասած է, որուն օգնականն էր քաղցրահամբոյր, Երիցադոյն կարգի ուսանող մը՝ Տիբատուր Տիքիճեան: Սա յետոյ եղաւ ծանօթ հրատարակազիրն ու ազգային զործիչը, այժմ հանդուցեալ:

Իմ վերջին տարւոյս երբ Կարապետ Տաղլեան բացակայեցաւ՝ ներքին տեսուչ կարգուեցաւ Պատ. Համբարձում Աշճեան: Սա ծնած չէր կաղապարի գալու եւ էր անկախ նկարագրի տէր: Ո՛չ իշխելու փափաքող եւ ո՛չ ալ հրամայուելու հանդուրժող էր: Կեղծիք չէր սիրեր. ճշմարտութեան համար պատրաստ էր կուռելու եւ պայքարելու: Կ'ընկրկէր, առանց պարտուելու: Վայրագ թուրքն իսկ կ'ակնածէր անկէ:

Այնթապ երթալուս համար երբեք չի զղջացի: Մեր Փրօֆէսորները բարձր կարողութեամբ օժտուած ընտիր անհատականութիւններ էին, որոնք իրենց զբաւած աթոռներուն պատիւ բերին:

Եթէ ազգասիրութիւն ըսելով ազգին օգտակարութիւն եւ ծառայութիւն կը հասկնանք, անոնք ճշմարիտ ազգասէրներ էին: Ամէնքն ալ այդ ուղղութեամբ կը զործէին: Հասցուցին սերունդներ, որոնք իբր ազգասէր՝ բարձրբարձոյն մակարդակի վրայ էին: Մուսա Տաղի, 1920-ի հերոսամարտի քաջերն ու առաջնորդները այդ մեծագէն շինուած էին:

Մեր Փրօֆէսորները պարզ եւ անսեթեւեթ մարդիկ էին: Անոնք թէ՛ Գոլէճի եւ թէ՛ քաղաքին մէջ Խօնա մակդիրով կը ճանչցուէին: Խօճաներ, որոնք Եէյլի, Փրինսթընի, Սօրպօնի, Պոլսոյ եւ Գերմանիոյ համալսարաններէն շրջանաւարտ էին:

Խոր հաւատք ունէին իրկող Աստուծոյ մը վրայ, եւ մաքուր, ծառայական եւ անձնուէր կեանքով օգտակար եղան թէ՛ Գոլէճի եւ թէ՛ իրենց պատկանած համայնքին եւ եկեղեցիներուն: Եթէ արդիական նկարիչ մը անոնց պատկերները գծելու պէտք ունենար, անոնց փոքր մարմիններուն վրայ պիտի դնէր հսկայ գլուխներ: Անոնք այնքա՞ն դիւրութեամբ պիտի կրնային Ամերիկեան համալսարաններու մէջ դասախօսել:

Փրօֆ. Սարգիս Լեւոնեան, մեր մաթեմատիքի ուսուցիչը, որ նոյն ատեն բուսարանութեան եւ կենդանաբանութեան դասեր կ'աւանդէր, Ամերիկացի համբաւուոր գիտնական Տէյնայի սիրելի աշակերտն էր: Փրօֆ. Ալիքսան Պէզճեան Համլինի Պոլսոյ Գոլէճի առաջին շրջանաւարտներէն եւ Եէյլի ընթացաւարտ էր: Գիտնական Ակոսիի եւ բանաստեղծ Լօնկֆէլլոյի նմանութիւնները կը կրէր իր ալեզարդ եւ պատկառելի մօրուքովը, եւ որքան բնական դիտութեանց, այնքա՞ն ալ հայերէն լեզուի քաջածանօթ էր: Այս վերջնոյն որդին էր Փրօֆ. Զենոր, Պոլսոյ նաեւ Սօրպօնի ընթացաւարտ, մեր իրաւաբանութեան դասատուն: Նա թէ՛ Այնթապի եւ թէ՛ շրջակայից մէջ փնառուած իրաւագէտ մըն էր: 1914-ին եղաւ Բողոքականաց ազգապետ:

Մեր միւս ուսուցիչներէն՝ Փրօֆէսորներ՝ Նշան Պալիօզեան, Լուիֆի Լեւոնեան եւ Յարութիւն Մուրաաեան, մեր հայերէնի, օսմաներէնի եւ երաժշտութեան ուսուցիչներն էին: Ամէնքն ալ իրենց յատուկ ճիւղերուն մէջ արտագրող հեղինակներ եղան: Պէտք չէ մտնալ թէ՛ առանց բացառութեան, մեր բոլոր փրօֆէսորները մէկ կամ աւելի դիրքերու հեղինակներ եղած են:

Ամբողջ ուսանողութեանս միջոցին անոնց վրայ շատայ բարոյական թուլացումի, զայրոյթի կամ բարկութեան նշան մը: Բարութեան եւ իմաստութեան չքնաղ պատկերներ էին: Անսպառ համբերութեան աէր, աշակերտներու թերութեանց հանդէպ ներող եւ անոնց հոգեբանութիւնը հասկըցող էին: Ահա այդ մասին անէքտօթներ:

Օր մը չարածճի աշակերտներ Գոլէճի ապխտացու կովը՝ շէնքին երկրորդ յարկը՝ սերասողութեան սրահը հանեցին եւ զայն զետեղեցին դրասեղանին քով ի մեծ զարմացում ներս մտնող հակիչին: Ուրիշ օր մը դասաւանդութեան միջոցին Փրօֆ. Չենոբի քովի պահարանէն մեղձօրէն իր պահած բոլոր պէստիլները, սուճուզները եւ շամ ֆրատրիսները ձեռքէ ձեռք փոխադրուելէ վերջ անհետացան սենկնդիր աշակերտներէն մէկուն գրպաններուն մէջ: Ականջը խօսի Յարութիւն Ղազարեանին, ո՛ւր որ ալ է:

Մեր Փրօֆէսորներէն հայր եւ որդի Պէզճեաններ քաղաքաբնակ էին: Գոլէճը բլուրի մը վրայ կառուցուած էր, որ Թուրքի մը կողմէ նուիրուած եւ անոնց բնակարանէն մզոն մը հեռաւորութիւն սենէր: Անոնք սովոր էին այդ զառիվերը կարել եզիպատական ժիր եւ ճերմակ էշերով: Օր մը աշակերտներու երգեցիկ խումբ մը սպասեց, որ Չենոբ Խօճա իր բեռնատարով Գոլէճի շէնքին մօտենար: Յարմար պահուն զայն միաբերան ողջունեցին «Հալէլուիաի Քօրըստով, զոր կ'առաջնորդէր Մարաշցի երաժշտագէտ ուսանող մը: Ականջը խօսի Մարաշցի Ն. Յ.ին:

Այս բոլոր պատահարները ենթակայ ուսուցիչներու կողմէ ժպտով միայն փոխարինուեցան եւ մնացին անպատիժ:

* * *

Ես, որ վարժուած էի Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ ծառագարդ եւ կանանչադուարճ բլուրներուն, Այնթապի մէջ գտայ բուսականութենէ զբեթէ զուրկ բլուրներ եւ դաշտեր, չոր եւ անջրդի: Ամէն կողմ կային կրաքարէ ժայռեր, հրաբխային հողեր, երկրաշարժէ պատաստուն գետիններ, անհամար հետաքրքրական բրածոյք ծովային անտանոց, որոնցմէ կոկիլի հաւաքածոյ մը ապահոված էի, երբ Պարտիզակ վերադարձայ 1908-ին:

Գոլէճի արեւմտեան կողմը, քիչ հեռու ձորի մը մէջ կար գետնի նեղ անցք մը, ուրկէ միջակ հաստութիւն ունեցող մը հազիւ կրնար սողոսկելով վար իջնել՝ անանելու խոր եւ երկարապտոյտ ստորերկրեայ ճամբաներ եւ մշտահոս առուններ: Մոմերու լոյսով միայն կարելի էր յառաջանալ, ի զուր փորձելով դանել ելք ու վախճան: Հոն անթիւ բիրեղանման պաղլորներ կը ջանային առիքներէն եւ գետնէն իրարու հասնիլ, եւ իրարու հպիլ:

Անշուշտ հիացումով կարելի էր դիտել Այնթապի հինաւուրց միջնաբերդը, զոր 12-րդ դարուն Խաչակիրներ դրաւեցին Արարացուց ձեռքէն մեծ յաղթութենէ մը վերջ եւ զոր Հեթում Ա. ջանաց պաշարել երկիցս: Հոն ձմեռելով իսկ չյաջողեցաւ եւ դարձաւ ձեռնունայն, 1263-1264-ին:

Քաղաքին արեւելքէն կ'անցնէր գետակ մը, որ իր երկայնքին կ'ստեղծէր կանաչութիւն մը, եւ այն համրաւաւոր Գավաքըզը, ուր կը գտնուէին հազարի (մառը) հանրածանօթ բանջարանոցները: Գալաքըզը վայր մըն էր, ուր Այնթապցին կը սարքէր իր գաշտահանդէսները ու բնկերային ժամանցները, որոնցմէ անմոռանալի է ողջերթի պաշտամունքը, որ տեղի ունեցաւ խուռն բաղմութեան մը ներկայութեան, երբ 1906-ին Պատ. Մանասէ Փափազեան Այնթապէ մեկնեցաւ զէպի Ամերիկա: Չենք սխալիր երբ ըսենք թէ իր ուշիմութեամբ գուշակեց զալիք փորձանքները: Այն օր շատ թաց աչքեր աւեսայ: Բաժանման երգը գեռ ալանջիս կը հնչէ:

Այսէր գայա գաիլ օլուր,
Յիսուս միւսքէմ գայա տուրուր:

Այնթապի մօտ եւ հեռու վայրեր լեցուն էին Ռուբինեանց փառաւոր շրջանի յիշատակներով: Ամառուան արձակուրդի մը միջոցին պատահութիւն սննեցայ դէպի արեւելք Հոռմկլայ այցելել: Հոն կը տեսնէի Եփրատը եւ անոր կողերուն՝ ուերակները վանաբերդերուն, ուր դահաւակեցին եւ իշխեցին Գրիգոր Վկայասէր, Գրիգոր Տղայ, սիրելին Ներսէս Շնորհալի, Յովհաննէս Մեծանձն: Այս վերջինը Լեւոն Մեծագործ թագաւորի դէմ յաջողութեամբ պայքարեցաւ, բայց իր հաշտարար սղին շատ բարձրացուց զինքը, որ եղաւ ժամանակ մը արքունի քարտուղար, ինչպէս Վարդան Պատմիչ կ'ըսէ. «Եւ ոչ իսկ պատկառէր 'ի թագաւորէ. մնաց 'ի կլայն Հոռվմէական պանդխտարար, եւ ապրեցաւ անդ քաջութեամբ իւրոյ եւ իմաստութեամբ, եւ եկաց ծածուկ եւ յայտնի հնարից նորա»: Ըսա կիրակոս Պատմիչի. «Յայնմ ժամանակի վեհագոյնն ի քահանայապետս եւ իշխանական ոգւով»: Սուրբ էր այն հոգը, որու վրայ կը կանգնէի: Հիմա ամէն բան կը տեսնէի հեթանոսաց օտքի կոխան:

Այնթապէ մէկ ժամ դէպի արեւմտեան հիւսիս՝ խումբ մը աշակերտներով այցելեցինք Տլուկ, զոր տեղացիք Տիւլիւկ կ'անուանէին, եւ ուր թուրքեր զիյարէրի դամբան մը ունէին: Սա բլուր մըն էր, որ մեր կիլիկեան թագաւորութեան ատեն Տլուկ դաւառի մէջ կը դանուէր իր Սուրբ Պօղոսի վանքով: Տ-րդ եւ Ծ-րդ դարուն եղաւ Նեստորականներու աթոռանիստ վայր: 'ի հնումն կը պարծէր Արամազդի մէհեանով: Հոն տեսանք կրաքարէ բլուրի կողքին կարդ կարդ փորուած խուցեր, որոնց ամէն մէկը ունէր մէջէ-մէջ երկու սենեակնոց յարկարաժիններ, վիմափոր բազմոցներով եւ պատին մէջ ձեւաւորուած պահարաններով: Այդ խուցերը բարձրանալով՝ կը տեսնէինք վարբ մեր առջեւ պարզուած հրապարակ մը, որու կեղրոնը կը դրանուէր ընդարձակ խոր աւազան մը, ջուրէ զուրկ եւ ամայի: Տլուկի մօտն է Մովք Դղեակ աւերակը, որ 1116-ին եղաւ պահ մը Աթուանիստ վայր Հայոց:

Ամէնէն աւելի ինծի հիացում պատճառած էր Այնթապի կրթական եւ մշակութային նախանձեւութիւնը բարձր մակարդակը: Հո'ն, թէեւ Հայ համայնքը իր մայրենի լեզուն չէր խօսեր, եւ սակայն սւսման եւ կրթութեան խիստ յառաջացեալ վիճակ մը ունէր: Հոն առաջին անգամ ըլլալով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ կը լսէի երգեհօնի ձայնը: Հայ հոյակապ եկեղեցիէն զատ կային Հայ Բողոքականաց երեք եկեղեցիներ, Հայ Անդլիքոն հոյակապ մատուռ մը իր Հայ եպիսկոպոսով, Հայ Շարաթապահներու եւ Հայ Մորմոններու ժողովարահներ, չյիշելով կաթսիկները՝ որոնց առիթ չունեցայ այցելելու:

Լսած էի թէ՛ կար նաեւ զտղանօրէն Քրիստոսը դաւանող եւ զայն պաշտող թուրքերու փոքր խումբ մը:

Այս ամէնքը կ'ապրէին սիրով եւ համերաշխ՝ Այնթապն ընելու իր անսակին մէջ եզակի վայր մը, չըսելու համար՝ ճշմարտութիւնը փնտռող եւ սիրող Աթէնք մը:

Տարիներ վերջ վերադարձայ Պարսիզակ, նոր փորձառութիւններով ու պաշարով եւ ասանց զժուարութեան. քանզի Ազատութիւն հռչակուած էր: Ճամբուս վրայ դէպի Պոլիս ամէն տեղ ուրախութեան եւ ցնծութեան ազդակներ կը լսուէին: Ընկերակից ունէի Մարաշցի Լեւոն կիւլէզեան, որու փափաքին վրայ այցելեցինք իր վարժուհիին, որմէ մանուկ եղած ատեն

ենթարկուած գանակոծման համար երախտիքը յայտնեց: Վարժուհին Պատ. Կէօքբայաճեանի կիներն էր:

Երբ Պարտիզակ հասայ, հայրս մեռած ըլլալով՝ ընտանիքի հոգով բեռնաւորուած մտայ սուսուցչական սոսպարէզը, միշտ երախտապարտ ըլլալով Այնթապի սուսուցիչներու և սպրեցնելով զոլէճական շրջանիս քողցր յիշատակներս:

Այնթապ Գոլէճի մասին եղած գովեստներ արդարացած էին եւ ևն, երբ կը մտածեմ թէ ան ազգին տուու Ա. Կ. Սեքլէմեանի, Փրօֆ. Մանիսաճեանի, Պատ. Մ. Փափազեանի, Հ. Խանդամուրի, Փրօֆ. Գէորգ Սարաֆեանի, Փրօֆ. Յ. Գրիգորեանի նման մեծ միտքեր ու հոգիներ, չլիջելով հոն կեանք սպառող մեր Փրօֆէսորներ եւ զեռ շատեր:

Երկու անձեր, որոնց Հայ ազգը պարտական է կոթողներ կանգնել, իրենց ազգանուէր կեանքով տիտաններ եղան: Առաջինը Արմենակ Հայկազեան, որ կառչեցաւ Գօնիայի իր հաստատութեան, երկրորդական համարելով իր կնոջ եւ սիրասուն զաւակաց սէրը, և անձին ապահովութիւնը: Էն վտանգաւոր շրջանին՝ 1922-ին տարագրուեցաւ և Խարբերդի մէջ իր մահականացուն կնքեց:

Իսկ երկրորդը՝ իրրեւ նոր իմն Մովսէս իր հօսք հովուող եւ ոչխարներուն համար իր անձը դնող հովիւ մը, և արիւնարբու Փարաւոններու առջեւ քաջարար իր ազգը պաշտպանող՝ հրաշքով անխոցելի և պատգամախօս մարդարէ մը եղաւ: Վազրերն իսկ ամօթապարտ կը սողային իր առջեւ:

Երբ ևս իրր մահուան գատապարտեալ՝ բանտին մէջ ի Գօնիա՝ յուսակտուր կը մնայի, անվախօրէն եկաւ տեսնել զիս եւ գտաւ միջոցը իմ ազատութեանս: Ան ամէն տեղ էր, հանգիստ չունէր երբեք:

Հոս չեմ կրնար անցնիլ առանց մի քանի տողեր նուիրելու Գոլէճի գասընկերիս եւ իմ մտերիմիս Հիւսնիմանտուրցի (Ատրեաման) բանաստեղծ Յակոբ Գուլումճեանի* անմոռաց յիշատակին:

Թէ՛ ինք և թէ՛ իր երկը (Աշուղի կարօտներ անունով լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ 1909-ին) անհետացան Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի միջոցին: Իր փրօֆէսորները և իր զոլէճակիցները իր մէջ տեսան զգայուն բանաստեղծի մը ապագայ աստղը, որ շիջելավառ կորսուեցաւ սիրոյ եւ պատերազմի կրակներուն մէջ: Նա իրաւամբ կը գրէր.

Ձմեռ մը կայ, ո՛հ, ձմեռ մը հոգւոյս մէջ,
Յորդ անձրեւներ իօլ կը պարեմ քաղծագին,
Ճամբուս վրայ ամպելով մութ մը անվերջ.
Ա՛յ, շող մը ջիւջ մեղմով գգուէ՛ր իմ հոգին:
Եւ,
Գեռ անհամբեր կ'պասեմ պատասխանին ճամակիս,
Ուր հոգիիս կրակէ կաթիլներէն կաքեցի,
Ուր յուզումէ դողդոջուն ծիածանը ցաքեցի,
Եւ ուր ինկան արծաթէ ծաղիկներն ալ արցունքիս:

Այդ շողը չեկաւ երբեք, և ո՛չ ալ նամակը: Եւ ամէնքը մոռցան զինքը, ու իր գործը: Այդ կայծը թաղուեցաւ, ո՞վ զիտէ ո՛ւր. հետու իր սիրածներէն եւ իր տունէն հայրենի:

Լոս Անճելըս, Գալիֆ.

* Ատրեամանցի Յակոբ Գուլումճեան բանաստեղծը իմ ալ բարեկամս էր: Կրնամ վկայել թէ բանաստեղծական տաղանգով օժտուած սիրակարօտ երիտասարդ մըն էր: Ծ. Խ.

ԱՅՆԹԱՊ

(ԴՐԱՑԻԻ ՄԸ ԴՐՈՒԱՏԻՔԸ)

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Մենընդավայրիս դըրացի՛ քաղաք,
Դուք համանըման հայնացներ էք զոյգ,
— Մարաչ եւ Այնթապ — մրցում կը խաղաք,
Զեր մըրցումն անգամ ինձ կ'առթէ հաճոյք:

Պէ՛տք էր քեզ տայի պարտքս դրացնութեան,
Զուգեցի մեկնիլ քե՛զ ալ չըտեսած.
Շատոնց լըսած եմ փառքը քու անուան,
Մեկնիլ կայ՝ դարձով, մեկնիլ կայ՝ անդարձ:

Բըլուրներու վրայ քաղաք մ'ես սիրուն
Ճերմակ, քարաչէն շէնքերով կոկիկ.

Աչքը կը դիւթէ այցելուներուն՝
Համայնապատկերդ՝ այնքա՛ն գեղեցիկ:

Տուներըդ մըտայ մաքուր, մեծադիր,
Պատի՛ւ կը բերես Հայու ճաշակին.
Հիւրասիրութիւնն օրէնքդ է անդիր,
Զոր կը գործադրէ Հայո՛ւ տանտիկին:

Շէն են շուկաներդ, այրերդ բանիրուն,
Կիներդ՝ ժըրագլուխ, պարմաններդ՝ հուժկու,

Աշխատութեան ե՛րգ կը լսուի օրն ի բուն,
Դպրոց, դպրութիւն պարձանքներն են քու:

Եկեղեցիներդ ժողովուրդով լի.
Հայուն խաչապսակ զըմբէթն ահա՛ յաղթ՝
Բարեպաշտութեանդ փա՛ստն է զովելի,
Կը մաղթե՛մ ըլլաս յաւէ՛տ բարերախո:

Գու՛ն ճիղ տեսայ շէնքերն հոյակապ,

Ուր կ'ուսանին յար Հայու սերունդներ.

Պատի՛ւ մ'է այդ քու անունիդ, Այնթա՛պ,

Զոր ստացած ես ջանքով տնվեհներ:

Դըրացի՛ քաղաք, վայելեցի քու
Յարկդ ասպընջական, Հայու օրհնեա՛լ տուն.
Մարաչ եւ Այնթապ, քաղաքներ երկու,
Ունիք նոյնանման բարք, սովորութիւն:

Կը տանիմ քեզմէ՛ ալ անո՛ւշ յուշեր,

Բարեկամներու սէր ու համակրանք,

Առանց անոնց, ա՛խ, մեր տրկար ուժեր

Շուտ կը սպառէին՝ թողելով պատրանք...:

Դո՛ւն ալ Յուշերու Գիրքիս մէջ, Այնթա՛պ,
Լուսեղ էջդ ունիս, զոր պիտի կարդամ.
Ներէ՛ անցորդի այցըս այս շտապ,
Մնաս բարո՛ւ, ուխտի ճամբէս ես կ'երթամ...:

ԳՐ. Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

(Կիլիկեցի)

(Հեղինակ Մարաչ Պատմագրքին)

Սեպտ. 1, 1907

Այնթապ

ԱՆԹԷՊԻ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՍ

Գրեց՝ ՎԱՀԱՆ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Այնթապ սոսկ Այնթապցիին համար նուիրական չէ: Ամէն անոնք որ ապրած են քաղաքի մէջ կամ Կ. Թ. Գոլէճը, կապուած են անոր յիշատակով մը, որ նուիրական է եւ յիշատակելի:

Կ. Թ. Գոլէճի մասին գովեստներ լսած էի ուսուցիչս Հայկազուն Խանդամուրէ: Կարող բեմբասաց, ուսուցիչ հայերէնի, որուն կը պարտիմ սէքս Հայ դրի ու գրականութեան: Հայ գրականութեան մէջ ծանօթ է «Ակիւլինէ» գրչանունով:

Ռուբէն Բագուպեան, Կոչնակի երբեմնի խմբագիր եւ Սերաստիոյ Ամերիկեան Թիլջըրը Գոլէճի ուսուցիչ, այն ատեն դեռ ուսանող մըն էր Այնթապ Գոլէճի մէջ, ինծի խորհուրդ տուաւ որ ուսումս շարունակեմ հոն: Ուստի իրեն հետ ընկերանալով ճամբորդեցինք դէպի Այնթապ:

Գոլէճի դրան մօտն էինք: Բարձր «սուրով» (պարիսպ) մը պաշտպանուած շէնքին դորշ ու գրեթէ ճերմակ քարերը՝ անկիւններուն վրայ՝ գրաւիչ էին ինծի համար: Կեանքիս մէջ առաջին անգամն էր որ քարաշէն հըսկայ եւ սճ ունեցող շէնք մը կը տեսնէի:

Մեր առաջին հանդիպումը դռնէն ներս, Ներսէս Էմմին եղաւ եւ Հէօքքէշը, Գոլէճի մուտքին հակիչն ու լրատարը: Մարաշէն սկսեր էի արդէն մտահոգուիլ լեզուի մասին, որ փոխուել սկսած էր: Ներսէս Էմմիի եւ Հէօքքէշի «խօշ կէլտինիդ»ի ինչպէս պատասխանեցի, չեմ գիտեր, բայց կը յիշեմ քրտինքը որ պատեց զիս, սխալ չընելու մտահոգութեան պատճառով:

Միջավայրի առաջին փոփոխութիւնը դռնէն սկսաւ եւ տեսակ մը ճընշեց զիս: Ինչո՞ւ թուրքերէն պիտի խօսէի Հայու մը հետ: Ռուբէնը «կը վարժուիս» ըսաւ, «գիտցած թուրքերէնդ կը բաւէ, մի վախնար», քաջալերեց զիս:

Գոլէճի դռնէն ներս՝ տեղաւորուեցանք ննջասենեակներէն մէկուն մէջ: Դէմքեր՝ ալլազան ու ալլակերպ, բայց միշտ ժպտուն ու համակրելի: Խօսակցութիւնները միշտ գրեթէ թրքերէնով, այլ մտերմիկ:

Գոլէճը տեսակ մը ներկայացուցիչն էր Փոքր Ասիոյ քաղաքներուն: Հոն իրենց ներկայացուցիչներն ունէին, Այնթապ (բողմաթիւ), Մարաշ, Ջէյթուն, Կիւրին, Սվոզ, Արարկիր, Հասան Պէյլի, Պրուսա, Քիլիս, Հալպ, Ատիեաման, Ուրֆա, Սեւերեկ, Տիգրանակերտ, Պէհնի, Կամուրճ, Հաճին, ամէնքն ալ գրեթէ իրենց տեղական տարազով ու բարբառով, տեսակ մը աշխարհագրութեան դաս էր ինծի համար.— ամէն մարդ կը ներկայացնէր իր քաղաքը, իր քաղաքակրթութիւնը:

Ճաշարանն ենք: 150-ի չափ Հայ երիտասարդութիւն մը. թէյը փոխանակ դաւաթի՝ ապուրի ամանով էր, եւ փոխանակ ըմպելու՝ պէտք էր դգալ դործածել: Այս՝ լեզուէն ետք՝ երկրորդ փոփոխութիւնն էր որուն եւս վարժուեցանք: Հոն ծանօթացանք Թորոս Էմմիին, կերակուրներու բաշխման հսկիչին: «Օղլում, զաչ զաչըդ իստէրսին» ըսաւ երբ անուշեղէն կը բաժնէր: «Իքի դոյ, իւչ դոյ» ըսի: «Օղլում, ըսաւ, օ պէշ էտէր» (Տղաս, քանի՞ դգալ լեցնեմ — երկու, երեք — ատիկա հինգ կ'ընէ, տղաս): «Օղլում» բառը այնքան անուշ չհնչեց ականջիս, որքան Թորոս Էմմիին հայրական գուրգուրանքով ըսած այդ բառը օտարութեան մէջ:

Ամէն նորեկ ենթակայ էր իր միամտութեան չափանիշը ցոյց տալու:

Հին ուսանողները — աղուէսներ պիտի ըսեմ — միամիտ նորեկներ կը փնտռեն, անոնց քոսակէն լաւ մը ծիծաղելու: Փորձաքարը մածունն է. սեղանատան մէջ կ'սկսին հարցնել. — կը սիրե՞ս այս մածունը: — Ինչո՞ւ չէ, եղբայր, լաւ է, ի հարկէ կը պատասխանէ ան: — Ձեր գիտցած ոչխարին, այժին կամ կռվին կաթէն շինուած մածունը չի կարճես. այս Ալեքսան Խոճայի քիմիական բաղադրութեամբ շինուած մածունն է: Նորեկներէն շատեր նիւթ հայթայթած են «հին աղուէսներուն», իրենց միամտութեան ու հաւատքին զոհ երթալով. այն հաւատքին՝ զոր ունէին Ալեքսան Խոճայի հանդէպ:

Նորեկներուն համար ամէնէն հետաքրքրական վայրերն էին թուղի եւ նարնջի ծառաստանները, ուր մէկ կամ երկու մանղրրով կրնայիր ինքզինքդ պատուասիրել: Բայց հետդ տանիլ տրդիլուած էր: Ի՞նչ քիչ հեռուն կիւլիլին խանութը — նշանաւոր վախճանային ու շիշ քէպապի համբաւաւոր վաճար...:

Գպրոցի տարեշրջանը սկսած էր եւ կարելու էր ծանօթանալ դասատուներուն:

Ամէն առաւօտ ժամը Տ-ին, աշակերտութիւնը կը խմբուէր Գոլէճի ընդարձակ սրահը, ուր դասատուներէն մին կուտար օրուան պատգամը: Ապա ամէն մէկ կարգ կ'երթար իր դասին:

Երբեմն կ'երգուէր «Տէր կեցո դու զՀայո»ը, որմէ ետք անունի կարգով ամէն ուսանող կ'արտասանէր Տէրունական Աղօթքը:

Ալեքսան Խոճայի

Իր սպիտակափառ մօրուքով եւ զուարթ դէմքով ու խօսակցութեամբ կը գրաւէր աշակերտը. ու այն վախը զոր ունէիր՝ կ'անհետանար խկոյնի տեսանոր դէմքին: Ան էր որ պիտի աւանդէր Քիմիաբանութիւն, Բնագիտութիւն եւ Քննական Աշխարհագրութիւն: Իր դասաւանդութիւնը ուշադրաւ էր: Կատակը սեպհականացուցած էր: Ինք կրնար կատակել, բայց աշակերտը այդ փորձելու չէր բնաւ: Սիրաշահող ու գրաւիչ էր. լեզուն թէեւ տաճկերէն, բայց կրնայիր հայերէն պատասխանել եւ բացատրել: Յիշենք օրինակ մը: Փէնիլլում մէ՞ տիր — ճօճանակը ի՞նչ է, հարցուց աշակերտներէն մէկուն: — Այն իբր որ ինքնիրեն կը շարժի ճօճանակ է, եղաւ պատասխանը: Ի՞, ըսաւ, իշուն պոչը որ ինքնիրեն կը շարժի ուրեմն ճօճանակ է: Եւ ահա սկսաւ խնդուքը որ բոլորիս համար էր: Բայց լրջութիւնը շուտով կը տիրէր:

Իր էջը, որ տարիներով միակ միջոցն էր իր երթեւեկութեան, ձիւնոտ օր մը երբ տուն պիտի վերադառնար, աշակերտներէն խրտչելով սկսաւ փախչիլ: Բաւական վաղվառուքէ ետք բոնուեցաւ եւ իրեն յանձնուեցաւ նորէն: Այսքան տարի Գոլէճ կուզայ կերթայ, դեռ մարդ չեղաւ, ըսաւ ու հեծաւ: Տղաքը, որ ձիւնագնդակը պատրաստ ունէին, սկսան զնդակահարել ու կանչել. Խոճայը սէն սին — «անոր դասատուն դուն ես»: Ան կը կատակէր ու կը գիմանար կատակի:

Նշանաւոր դասատուներ էին՝ Ձենոր Խոճայ, Յովհ. Խոճայ, Սարգիս Խոճայ, Յարութիւն Խոճայ Մուրաթեան, Նշան Խոճայ Պալեօղեան, Լուիֆի Խոճայ Լեւոնեան, որոնց իւրաքանչիւրէն բարի յիշատակներ ունիմ:

Հոն հանդիպեցայ Տոքթ. եւ Տիկին Յրէթ Շէֆըրտի, երկու պատուական Ամերիկացիներ, որոնց կեանքը համակ նուիրում մը եղած է Հայ ազգին ու մարդկութեան:

Լօրին Շէֆըրտ. — Ինչո՞ւ պահեմ, ազգասիրութեան առաջին դասատու եղած է Լօրին Շէֆըրտ, թէեւ զրեթէ մէկ երկու տարիով իրմէ աւել:

լի մեծ էի: Ամերիկայէն եկած քարտեր կը ծախէր Գոլէճի ազոց. մեզի համար նորութիւն էին այդ սիրուն քարտերը: Ամերիկեան աստեղազարդ դրօշը կար: Ծախու առնել ուզեցի: «Ոչ, բաւ, դրօշակ չեմ ծախեր, բայց քեզի կուտամ»: Հիացած էի ինձմէ պզտիկ մէկու մը, իր ազգային այգիքան խորունկ դիտակցութեան համար: Եւ ինքն էր որ հրացանաձգութեան առաջին դասը տուաւ քաղաքէն քիչ մը հեռու, Պաղչէճիք ըսուած վայրին մէջ: Բլթակը ցոյց տուաւ թէ ինչպէս քաշելու եմ եւ հրացանը ուսին դրաւ ու ըսաւ. «Ձարկ»: Փոքր բաներ, բայց կ'ապրին հեադ, որքան կ'ապրի յիշողութիւնդ:

Գոլէճն ունէր զբաղարան մը, բայց ազգային վէպ դրեթէ չկար: Հարենակիցներս, Թօփալաշեան եղբայրք որ նազարեան խանը խանութ ունէին, մեզի թոյլ տուին, Սեւերեկցի Գասպար Գուլումճեանին եւ ինձի, որպէս իրենց հիւր՝ շարաթ մը հոն մնալու վազանցի առթիւ եւ ճարեցին մեզի համար Վարդանեան աղջային վարժարանի հայերէնի ճոխ մասենազարարանէն Ռաֆֆիի Խենքը եւ Կայծերը: Գոլէճի քաղաքականութիւնը անշուշտ զգուշութիւն էր որ պատճառ եղաւ Վարդանանց տօնակատարութեան ասթիւ ուսանողական խլրտումներու եւ ապստամբութեան, տարիներ ետքը: Լեզուի մասին մեր գաղափարը յեղաշրջուեցաւ սակայն: Համոզուեցանք որ մարդ մը կրնայ լեզուն չափով մը մտնալ եւ թուրքերէն խօսել, եւ սակայն մինչեւ ծուծը Հայ մնալ չնորհիւ ուրիշ ազգակներու: Ասոր զերտանց օրինակը Այնթապցին ինքն է: Այն օրերուն կը տեսնէինք Մայր եկեղեցին, այդ հայկապ կառուցուածքը, լեզու-լեզուն էր Հայ հաւատացեալներով ունկնդրելու շարականներուն եւ Աւետարանին որ դրարար լեզուով էին: Բայց ժողովուրդը հոն բազմութեամբ հոն էր եւ դիտակ թէ ի՞նչ կ'երգուէր եւ ինք ի՞նչ բանի կ'ունկնդրէր: Իսկ մեր օրերու հերոսամարտը, որու ընթացքին ցոյց տուաւ իր դիւցազնական ոգին՝ պաշտպանելու Հայ անունը եւ պատիւը, գլեց անցաւ տմէն վարկած թէ հոգին չես կրնար սպաննել ու ժողովուրդ մը որ ազգային դիտակցութիւն ունի՝ չես կրնար փճացնել: Փոքր Ասիան տեսած ու բազում վայրերու մէջ ապրած եմ: Չեմ յիշեր ուրիշ վայր մը որ կրօնքը այնքան տիրապետող ըլլայ որքան էր Այնթապ: Հոգեւոր արթնութեան կերպերէն չեմ ախորժիր: Վասնզի յուզումով եկած հոգին, յուզումով կրնայ անյայտանալ: Բայց սա սաճկախօս ժողովուրդին դպրօցները, Վարդանեան, Աղենական, գրողարաններ, ու գուրգուրանքը ազգային կրթութեան հանդէպ եւ Այնթապցի ազգային ըմբռնումը չէի տեսած ուրիշ վայրեր:

ՏԱՂ ԱՌ ԱՆԹԷՊ

Գրեց՝ Մ. ՔԱԶԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Զօն բոլոր անոնց որոնք ինկան Անթէպի սէրը իրենց հոգիներուն մէջ...

եւ անոնց որոնք կ'իյնան ամէն օր օտար աստղերու տակ՝

ուժացումի ցաւը իրենց սրտերուն մէջ...

Ահա՛ նորէն մանկութեան հի՛ն օրերու

Յուշերն անուշ, յոյզերն խորունկ անցեալի,

Մըտերմութեամբ ընդելուզուած իրարու,

Կը տանին դիս ծննդավայրս հայրենի...:

Անթէպ սիրուն, ալիքներու, վարդերու,
Քաղցրահարկաչ տղրիւրներու հանգրուան,
Բլուրներու, կանաչաներկ դաշտերու,
Պաճուճանքը մայրազորով բնութեան... :

* * *

Բարդաւաճ մեծ կեդրոն մ'էիր, այլազան
Առեւտուրի վարպետներով լեփ-լեցուն,
Անթիւ խաներ, գոց շուկաներ ցիրուցան,
Սակարկութեան փորձազաշտեր ամենուն... :

Դպրոցներուդ համբուն արդէն տարածուած,
Ողջ Հայութեան շորս ծագերը հեռաւոր.
Դարձար որպէս մտքի տաճար սրբացած,
Երաշխիքը մեր գոյութեան դարաւոր... :

Սուրբ վայրերուդ կոչնակները հայկական,
Աղօթելու կոչ կ'ընէին ամենուն,
Իմաստութեան, եղբայրութեան, հեղութեան,
Աշխատանքի պատգամներով, օրն ի բուն... :

Մտղաչ կեանքիս թարմալիք այդ օրերուն,
Այբ Բեն Գիմ-ի լոյսը հազիւ նշմարած,
Սիրտս անհուն երանութեամբ թաթաւուն,
Ապագայի հուր տենչերով գերարբած... :

Կ'ուզէի միշտ կարգալ, սորվիլ, տիրանալ,
Մեր դպրութեան անդուպական գանձերուն.

Հաղորդուիլ, անմահանալ, վերանալ,
Իմ մեծ ազգիս անցեալով սրբանուն... :

Սակայն անգութ, սաղրանք մը մեծ, նախանձի
Ատելութեան խորհուրդներով աւլցուն,
Ամայացուց մեր տուները հայրենի,
Քշելով մեզ դէպ' անապատ, անանուն... :

Մտածումիս թափը տհա խռոված,

Ձիւ կը ցնցէ՝ կակիծով մը յարաճուն.

Բազմաճաղար տանջուածներուն մոռացուած

Բողոքն ինձի կը շեփօրէ այս պահուն... :

Ու կը տեսնեմ անապատի բացերուն,

Անմեղ ցեղիս ջարդուիլը անխնայ.

Կեանքէն՝ մահը նախընտրող մեր կոյտերուն,

Տուալտանքի լայն սւ կոճը առօրեայ... :

Եւ ծուարած, անապատի, քաղաքի

Գաղտնածածուկ անկիւններուն աննշմար,

Դողդրղացող որբուկները անօթի,

Դահլիճներու որջէն պրծած պաղտնարար... :

* * *

Եւ վերջապէս, յաղթած՝ քաղցին ու բախտին,

Ահա կուգան, շարան, շարան անվահեր,

Ջարդուածներուն խլեակները, վերստին

Շէնցընելու՝ 'րենց տունները կիսաւեր... :

Կուգան անոնք՝ ինքնապատահ, անվարան,

Ճակատադրին դէմ ցցուելու, չափուելու,

Գերմարդկային կերտումներով անխափան,

Շէնցընելու Հայ Անթէպը լուսատու... :

Սակայն ահա՛ յեղակարծ հով մը նորէն,
Տե՛ս, կը ցնցէ անոնց կեանքը ազազուն.
Խարուած կրկին օտարներու հմայքէն,
Պաշտպանուելու դիրքեր կ'առնեն աննկուն... :

Հին ցաւերու յիշատակներն մոռնալու,
Հարկազրանքի գիտակցութեան մէջ սուղուած,
Չուսպ ցտտումի համբերանքով լուծելու,
Մեծ վրէժի մեծ լուծումը անտեսուած... :

* * *

Ապրիլ մէկի առաւօտն է, Անթէպի
Դիւցազնական զոյամարար ըսկըսած,
Հայ միակամ հողիններուն հաւատքի
Յորդահոսան ուխտի մեծ կօշն արձակուած... :

Տեղատարափ փամփուշտներէն, սումբերէն,
Ժայթքող բոցեր ծաղէ ի ծագ կը գոռան,
Որպէս չահեր՝ արդարութեան խորանէն,
Ու փարոսներ հաստատակամ զոյութեան... :

Արնախայտ Հայ բողոկներու, յողթական
Ձարկերն արդէն վստահութիւն կը սրփոեն,
Մինչ խուռներամ յարձակողներն երէկուան,
Եղբայրութեան սուտ խոստումներ յար կ'ընեն :

* * *

— Օ՛, Յազթութի՛ւն, ազատութեան ահավիրա՛յ,
Ձոհուողներուն թաց արիւնով սուռնացած,
Վեր կայ ընդհուպ, եւ ողջունէ նոր օրուայ,
Նոր կեանքերու կերտիչները հալածուած... :

Հազիւ ազատ օգ մը շնչած հայրենի,
Ահա կրկին նիւթի անյաղ սիրահար,
Պուլյոնական դաւադրութիւն մը դազանի,
Կը տարտրդնէ Հայ Կիլիկիան հողմավար... :

Տըմարդութեան վիշաք իրենց հետ շալկած,
Կ'երթան անոնք, ամէն երկիր որ կրնան,
Քրտինք, դափնի, խինդ, արցունքով շաղախուած,
— Դժբախտներու սերունդն է Ան Հայութեան... :

Տարիներու եղբայրից կեանքն անոնց.
Ապաւաժի տոհունութեան հետ մըրցող,
Երկաթակուռ բերդ մը դարձաւ կամ թէ բոց,
Ուժացումի ու նահանջի դէմ կեցող :

* * *

Անթէ՛պ սիրուն գաւառներուն սրտին մէջ,
Անթեղուած հուրն կ'արծարծի արդ լուսավառ.
Թող վառի միշտ այդ կրակը յար անչէջ,
Եղբայրութեան հնոցին մէջ բոցավառ... :

Քս անցեալի յիշատակներդ միշտ կ'ապրին,
Մեր ամենուն հողիններուն մէջ բարբի.
Բայց աչքերնիս դէպի Մասիս կը յառին,
Ուր մեր ցեղի մայր երկիրն է որ կ'աճի... :

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼՐՍ

ԳԵՂՕՆ Ի ՊԱՏԻՒ ԱՆՅԹԱՊԻ ԵՒ ԻՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

Գրեց՝ ՅՈՎՍԷՓ Մ. ՄՈՒՍԱՅԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Այնթապ, սիրելի քաղաք իմ հայրենի. տարիներու բաժանումէն կտրտակէզ սիրտս քեզի կը բացուի կրկին ահամայ: Քու կարօտդ ինձ վիշտ մըն է մշտախոց, պապա՛կ մը տոչորոզ, մշտաբորբոք... Եւ ահա անուշ ջուրերուդ հասնիլ ու անկէ խմել չեմ կրնար, զովանալո՛ւ, թեթեւալո՛ւ համար: Այնթա՛պ. հնամենի, սիրո՞ւն՝ քաղաք. իմ հայրերուս օրրանը ու անոնց գերեզմաններուն պահակը. իմ հանիներուս, մօրս արցունք ու աղօթքներուն, քրտինք ու վաստակներուն վկան, զուն այժմ քարտէսներուն վրայ կէտ մը, լեզուներուն վրայ անուն մըն ես լոկ, բայց մեզի՛ Աստուծոյ արեւը պայծառ երկինքիդ վրայ առաջին անգամ տեսնողներուս՝ քաղցր ու ցաւատանջ յիշատակ մը եղած ես:

Մտքիս յարաշարժ ժապաւէնին վրայ կը տեսնեմ ստէպ մանկական յուշերուս յստակ, փայլուն պատկերներուն մէջէն, երեք խարտեաչ քոյրերու նման քով քովի կայնած ըլուրներդ եւ անոնց փէշերն ի վար տարածուող սպիտակ, լուսազուարթ տուներդ, ուս ուսի, սրոնց զուռն ու պատուհանները կը բացուէին կապոյտ թարթչազեղ աչքերու նման, բոսորագոյն մազէ հիւսկէններու պէս յարզարուած կղմինարներով երդիքուած տանիքներուդ ներքեւ: Հապա ժամդ, Սբ. Աստուածածին եկեղեցին, որ զողցես Սողոմոն Արքայ մը եղած ըլլար ու բազմազոյն մարմարէ սրմերը, իրենց գեղեցկութեան մէջ թեթեւ, իրր բեհեղեայ զգեստ վրան հազած կը հսկէր իր արժանի, խրոխտափառ հասակով չըջակայ բոլոր թաղերուն եւ տուներուն, բարի, առաքինի հպատակներու նման դանոնք իր հուժկու թեւերուն մէջն առած: Եւ հանապազօր, օրուան պահերուն հետ, ժամ առ ժամ, իր կոշնակին գոռոզանջն ալ տանական, ասպետական շեշտերով կը հնչէր բոլոր քաղաքի ականջին, որպէսզի տն յիշէր ու յարգէր Արքան, որ լիարուն բարիք ու խորհուրդ կը բաշխէր իր հպատակներուն շարունակ:

Եւ մօտն ու հեռուն, վախ մատներու պէս իրենց եղունգին սուր ծայրը դէպի բիւրեղեայ երկինքի մը պարապը բարձրացնող սլացիկ, սպիտակագեղ մինարէնները, որ մեր մանուկի աչքերուն քու պատկերին բնական մէկ մասը, անբաժանելի, դրեթէ անհրաժեշտ մէկ դրուազը կը կազմէին, ընդհանուր տեսարանին այնքան կարեւոր որքան զեղեցիկ դէմքի մը սիրուն մասերը:

Հապա խանութներդ, շուկաներդ, հին ու բարի օրերու թոյրովն ու բոյրովը համակ օծուն, — պա՛րզ, անշո՛ւք, գեղջուկ աղջկայ մը նման անսեթեւեթ ու անյարդար կրպակներդ, խաներդ, ուր Ռուբէն Իշխանի օրերուն բնակութիւնը կար եւ Յիսուսի ժամանակներուն ալ հացն ու գինին: Միրզ ու բանջար, մեղր ու կողի հոն առատ էին եւ աժան, թարմ ու համեղ՝ Հայր Արքահամի սեղանին ճոխութեան նման, եւ անխարդախ ու առողջարար՝ Նոյ ու Հայկ Նահապետներու կերածին պէս, առաւօտեայ աղամանդ ցօղով օծուն եւ հասուն՝ Կրեսոսի ոսկիի կոյտերուն, Անահիտի փայլուն աչքերուն հանգոյն: Ու եղանակներուն հետ շուկաներուդ, պարտէզներուդ բերքը կը տարածուէր ամէն կողմ, կարծես կը յորդէր մերթ փողոցներու խորտորտ սալոյտատակին կամ հողէ մայթերուն վրայ, ուր մանուկներու եւ մուրիկներու աւրնթեր, թափառուն շուները, ճնճղուկներն ու կկուներն ալ Աստուծոյ օրհնութիւններէն իրենց բաժինն ունէին:

Իսկ բանջարանոցներուդ հրապոյրը մի՞թէ կարելի է չյիշել: Թաղերուն եւ ճամբաներուն եզրերը բերրի ածուներուն մէջ, Չատիկ օրերուն, յուռթի կանանչով ուռճացող հազարները* մանաւանդ, որոնց ութը, տասը հատը քանի մը լուծայի փոխան գրկած զուարթօրէն, մօտակայ տռուին մէջ զանոնք ճողփոցներով լուռալէ յետոյ, տուն կամ դաշտ կը վազէինք, լայն դալար տերեւները հեւ ի հեւ բերաննիս խօթելէն:

Եւ յետոյ, յառաջացող եղանակին հետ թթաստաններուդ, այդեստաններուդ բերքն ու խինդը ինչպէ՞ս պատմել. ա՛հ, ան որ միայն կարող է այդ անդաստաններուն վրայ թեւածող քնքոյշ հովերու լեզուն հասկնալ, զոր մենք այլեւս չենք լսեր, չենք կարող յիշել, հասկնա՛լ անգամ... Խոշոր, խոշոր, եօթը գոյնով քաղցր շոլուայ** թուփերը, որ թակի հարուածներուն աակ կտրկուարի տարափով կը թափուէին կապերաներուն, փոխաթներուն վրայ, եւ ընկոյզի խոշոր կանանչ տերեւներով ծածկուած՝ կը փոխադրուէին քաղաք, ճոխացնելու համար սեղանը ընկնէրներուն*** եւ մեծատուններուն հաւասարապէս: Եւ ծիրանի ու կեռաս, վարունգ ու լոլիկ, թարմ թարմ, ցօղաթուրմ, խանութներուն սաջիւ մտերաներուն՝ մէջ լեփ-լեցուն... Ու Ընտանիքի հայրեր, գործաւոր, քարակոփ, արհեստաւոր, փոշելից կամ տղմաթաթաւ հազուատներով, որ Իսրայէլի Յակարին նման զուարթերես իրենց տունը կը վերադառնան օրուան քրտինքը ճակատնուն, ա՛հ ծրարներ լեցուցած անոնցմէ, կը քալեն ժպտադէմ, դիմակալուելու համար ցնծադին կանչուող շորս, հինգ երախաներէն:

Եւ այգեկուտքիդ արեւահամ առաւօտներ՝... Ահա ջորիները, գրաստներն ու էշերը, կուտքի խոշոր մահրաներ շալկած, եւ տիկիներ, աղջիկներ ու երախաներ անոնց համետին վրայ նստած, պարմանիներ ու այրեր հետիոտն, զեռ Հայկն ու գոյգ Արջերը երկինքի մութ կապոյտին վրայ շողջողուն, իրենց կաշմբուռն սմբակներովը կոշտ սալայատակները շառաչեցնելէն եւ աշնան առաւօտեան հովերը բոլորին երեսները պաղշտկեցնելէն, կ'երթան անոնք դէմի քարքարուտ բլուրներէն անդին, նեղ, ոլոր-մոլոր փոշեթաթաւ արահետներէն, կանանչ այգիներուն սակի, յասպիս զեղմը քաղելու: Ճամբան մէսլաղէն‡ անուշ, զեփիւռի պէս թեթեւ ջուրով դալազները§ կը լեցուէին ու քիչ վերջը տախտեղով եւ կծու պղպեղով պատրաստուած թարմ սմբուկի տօլման‡ սոխով, լաւաշ հացին մէջ փաթթուած, աշնան տաքուկ արեւին տակ, գինիէն աւելի կազդուրիչ այս ջու-

*) Այնթապցին «մարբլ» կ'ըսէ հազարին, որ շատ հաւանաբար հայերէն «մարալ» բառին աղաւաղումն է գործածուած փոխարեքարար, մտած տաճկերէնին մէջ, ինչպէ՞ս բազում ուրիշ բառեր:

***) Հայերէն աղաւաղուած բառ՝ որ կուզայ «շիւղ» — բարակ ճիւղ — բառէն եւ կը նշանակէ նոր պատուաստուած թթենիի ծառի պտուղ: Բառը գործածական է Այնթապի բարբառին մէջ:

****) Աղքատ գործաւոր:

†) Փայտէ տեսակ մը խոշոր սման, միրգ ու խաղող փոխադրելու համար:

‡) Մէսլաղը — հայերէն աղաւաղեալ բառ մը մուզակի — տեսակ մը ջրհոր ճամբաներուն վրայ, անձրեւի ջուրէ կամ ակէ գոյացած:

§) Ղալազ — ջուր կրելու համար տիկի նման կաշիէ սման — հայերէն աղաւաղեալ բառ — կալած — մտած Այնթապի բարբառին մէջ:

*†) Տօլմա — սմբուկէ կամ դզումէ խճողակ:

բով, դրախտի համադամ պիտի ըլլար, զոր համատեղները ազրիւրի նման ջինջ ալտեր եւ արծիւի նման փայլուն աչքեր կ'ունենային: Եւ իրիկուան դէմ տան բակն ու սալը* պիտի լեցունին յուսթի քաղցրաւենի ողկոյղներով, որոնց մուգը, աստղերու պէս կաթիլ կաթիլ, պիտի կազմէ խորիսխահամ ուռպն ու թարխանան, պատեղն ու սուֆուր**։ Եւ շուտով ընտանիքին կուժերն ու ֆիւփերը,*** շտեմարաններն ու փեթակները կը լեցունին ցրտաշունչ ամիսներուն համար, արտերուն ու այգիներուն հարստութիւններով: Ընկոյղ ու պիստակին, չամիչ ու թուզին տոպրակները յենած տան ներքնայարկին գաղջ պատերուն, շուտով կը բանան դանձերնին, զորս առատածեռն տանտիկինը բուռ-բուռ կը տանի տան անդամներուն եւ հիւրերուն առջեւ դնելու ժպտալից: Եւ զպրոցականն ու հանին, երէց եղբայրն ու հայրիկը, ահա ոյժ ու կրակ ունին իրենց մէջ ջանքին ու ձիւնին դէմ:

Այնթա՛ւ, քա՛ցզը, շէնշո՛ղ, օրհնեա՛լ ու բարի, ծննդավայր պերճ քաղաք իմ պարզունակ: Սահայն ամէն ճոխութիւններուդ ու բարիքներուդ լաւագոյնն ու սիրելիագոյնն էր քու աննման ժողովուրդը եւ թափանցիկ ու խոնարհ սիրտը անոր: Ընտիրներու մէջ դուն ընտիրն էիր վարք ու բարքովդ, մաքուր ու առաքինի կեանք ու կենցաղովդ, բարձր ու տիպար ըղձանքներովդ ու հաւատքովդ: Տուներդ ընտանեկան օճախներ էին ուր կ'ըշխէին սէրը անխարդախ եւ հաւատքը պարզունակ: Հո՛ն՝ հայրը թաղաւոր էր դթասիրտ, մայրը՝ թագուհի գորովագութ, զաւակները՝ հպատակ հաւատարիմ, իսկ ազգականներն ու դրացիները՝ սահմանալից տէրութիւններ, կապուած իրարու փոխադարձ յարգանքի ու սիրոյ սուրբ կապերով: Մարդիկ իրարու հանդէպ վստահութիւն ու հաւատարմութիւն ունէին եւ այս վերաբերումը նոյն իսկ շուկայի կեանքին մէջ ի պատուի էր փոխան գրաւոր մուրհակի կամ վկայի:

Ա՛հ, ինչպէ՛ս մտնալ Կիրակի օրերդ մանաւանդ, երբ առաւօտ կանուխ արծաթահնչուն կոչնակներու ղօղանջները եկեղեցի կը հրաւիրէին բարեպաշտ ժողովուրդդ անխտիր, մանուկ ու ծեր, երիտասարդ ու տարեց, գոհարանութեան ու փառարանութեան ազօթքը ըսելու Արարչին որ իր բարիքներով վարձատրած էր զիրենք: Ու երբ մեր սրբացեալ տէրաէջը, Ս. Աստուածածնի նկարին ներքեւ Ս. Խորանին առջեւ ծնրադիր՝ նկարագեղ բնէզեւայ շուրջառով ու թագով հանդարձեալ ըլլար ի պատարագ, փառաբանելով Գողգոթայի Պատարագեալը եւ օրհնելով ժողովուրդը սուրբ խաչի նշանով, յայնժամ հազար շրթունքներ կը մրմնջէին երկիւղած ջերմեռանդութեամբ «Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօր», խոստովանելով խոնարհ սրտով մեղքերնին եւ ծունր կրկնելով կ'երկրպագէին Տէրը՝ իր փառքին ու սրբութեան մէջ: Խունկի անուշահոտ ծուխն ալ հրեշտակներու սպիտակափառ թեւերուն նման կը տարածուէր դմբէթին տակ եւ «Ովսաննա»ներու եւ «Փառք ի բարձունս»ի հողեպարար օրհներգութիւնները կը վերանային մինչեւ երկինքը: Ու ժողովուրդը համակ լրջացած, Սինա լեռան կաաարէն իջնող Մովսէսի փայլուն գէմքով դուրս կուգար ժամէն...:

Նոյն երկիւղածութիւնն ու պաշտամունքը՝ քիչ մը անդին Բողոքակա-

*) Սալ — կառքի ձեւով երկար քարէ կամ փայտէ տաշտ խաղող ճղմելու ծառայող: Նաեւ հայերէն սայլ բառին աղաւաղումը:

**) Սուֆուր — Ընկոյղի քաղցր, շարօցի պէս շինուած, հայերէն սոճիկ:

***) Քիւփ — Մեծ կուժեր կամ սափորներ, հայերէն խուփին աղաւաղեալը:

նաց եկեղեցւոյն մէջ, ուր Պատուելին կուտար Եհովային պատգամը, ոգեկոչելով Մովսէսն ու Եղիան, Երեմիան ու Մեսիան:

Եկեղեցական արարողութիւններէ ետք, ժողովուրդը խուռներամ կը լեցուէր լսարանները, ուր կը լսուէին ճառախօսութիւններ ազգային, հայրենասիրական, բարոյական ու գիտական նիւթերու շուրջ:

Ո՞վ քաղաք երջանիկ... Դեռահասակ ու զեղանի հարս մըն էիր, եւ զեռ երկունքիդ պտուղին կանանչ օրերը հազիւ տեսնել սկսած, յանկարծ խլեցին զայն քու սիրոյ բազուկներէդ: Չաւակներդ հին օրերու դպիրներուն եւ սուրբերուն ետանդով՝ իբր նոր Թարգմանիչներ՝ հին վարպետներու եւ սուրբերու՝ Սահակ-Մեսրոպի տաք շունչովը ներշնչեալ՝ քեզ Կիլիկիոյ նոր Օշականը շինած էին: Վարդանեան, Ազենական, Ուոռմնասիրաց, Կրթասիրաց, Չանասիրաց, Քրիստոսասիրաց եւ տակաւին թիւով ու տեսողով այլազան ընկերակցութիւններ ու ակումբներ լոյս ու սնունդ կը ջամբէին զաւակներուդ, վեհ զազափարականներու փայլուն տեսիլքներ նկարելով անոնց աչքին: Ու անոնք, քու սրտահասարներդ, օրհնեալ նախնիքներու արժանի զաւակներ, իրենց հոգեւոր հայրերուն նման, կ'երթային չորս ծագերն աշխարհի, հո՛ն ուր գիտութեան փարոս մը կար լուսարձակ, ճշմարտութեան արտ մը կամ այգի մը պողպալից, բմպելու բարութեան ու գիտութեան ծով ակերէն կարօտազին, որպէսզի վերագառնային բռնաւորուած մեղուններու նման ճշմարտութեան խորիսխ մեզրով եւ լեցնէին սրտին բջիջները ժողովուրդիդ փեթակներուն:

Եւ ինչպէ՞ս չյիշել անուններ քու երկունքիդ որդիներէն, որ փոքրերու մէջ մեծ էին, խոնարհներու մէջ՝ առաջիններէն, բարութեան ու ծառայութեան մէջ՝ անուանիներէն: Սրբատիպ երէցներդ.— Տէր Բարդէն Կաթողիկոս, Տէր Մովսէս, Տէր Եղիշէ, Տէր Ներսէս, Տէր Վարդան քահանաներ: Առաքելատիպ հովիւներդ.— Մանասէ Փափազեան, Յովհաննէս Գրիգորեան, Պատուելի Գարա-Գրիգոր, Յակոբ Պիւլպիւլեան, Կարապետ Սթանպօլեան: Հրէշտականման զաւակներդ.— Խաչատուր Տօգուզլեան, Միհրան Հալլաճեան, Արրահամ Լեւոնեան, Փիլիպպոս Սարգիսեան, Աբաքսի ձէպէճեան, Նուրիճա Լեւոնեան: Մեծ ուսուցիչներդ եւ բամբասաններդ.— Ալիքսան Պէղճեան, Սարգիս Լեւոնեան, Չենսր Պէղճեան, Սմբատ Գարբիէլեան, Վահան Քիւրքճեան, Գէորդ Սարաֆեան, ձէսի Մաթոսեան, Նշան Պալեօզեան, Արշակ Բումեան, Կարապետ Տաղլեան, Յակոբ Այթունցեան, Հրանդ Սիւլահեան, Յովհաննէս Պէղճեան, Արմենակ Նազարէթեան, Արմենակ Չամիչեան: Առատաձեռն հարուստներդ.— Քիւրքճեան, Աշճեան, Նիկիպլեան, Նազարեան, Գալուստեան: Մեծ վարպետներդ.— Աւետիս Գալէմքեաբեան, Առաքել Չանազանեան, Գէորդ Տէմիրճիեան: Մեծ բժիշկներդ.— Աւետիս Նազաչեան, Յովսէփ Պէղճեան, Հապիպ Նազարեան: Եւ մեծ մխիոնարներդ.— Տոքթ. Շէփրըտ, Տոքթ. Թրօպրիճ, Տոքթ. Ֆուլքր, Տոքթ. Մէրթլ, Տոքթ. Հէմիլթըն, Միս Ֆօրմէն, Միս Ֆրիլքսըն, Էւայլն: Եւ տակաւին անանուն ու բազմաթիւ հերոսներդ, մեծ ու ազնիւ հոգիներ, որոնց ցանկը այնքա՛ն պիտի երկարէր...:

Եւ ահա սե՛ւ, անլուսին դիշեր մը, ատելավառ սիրտերէ մղեալ կոպիտ ձեռքեր դոներդ թակ առին եւ ահ ու սարսափով արթնցող քու Հայու սիրասուն ընտանիքներուդ հրամայուեցաւ վաղվաղակի, շտապով պատրաստ ըլլալ ճամբայ իյնալու համար:

Եւ ինչո՞ւ, սակայն... Դէպի ո՞ւր... եւ ո՞ր օրէնքի տրամադրութիւլով.— Ողջո՞յն քեզ Կեսար, մեռնելու վրայ եղողներս քեզ կը բարեւենք... Հրամա՛ն էր... Թագաւորի՛ն հրամանը... եւ թող առ թող, մաս առ մաս,

տաքին, բուքին, անձրեւին, աւտուն կամ երեկոյեան, էջեր ու դրաստներ
բերին, բեռցուցին մեզ եւ աչքերնիս ետին՝ մեր փողոցներուն, մեր սուսնե-
րու երգիքներուն, եկեղեցիներու խաչերուն նայելէն, ու ետ մնացող մեր սի-
րելիներուն ու ծանօթներուն հետ գիրկընդխառն երկա՛ր ու բարձրադադակ
արտասուելով ճամբայ ինկանք: Տակաւին կը լսեմ, մօտն ու հեռուն, տանիք-
ներու վրայ հաւաքուած տաճիկ կիներու զԵԼԳԵՔԻՄ*, սուր ձայները, ցնծու-
թեան ճիչը ամբարիշտին, որ կը հրճուի վարը՝ փողոցներու երկայնքին
գէպի մահ գացող, իրենց հետ ազ ու հաց ուտող դրացիներու կարաւանին
վրայ: Ճիչ վայրենի ինչոյքի, որ կը նմանի որսին ետեւէն շտապող շնագայ-
լերու ունոցին: Եւ ահա, վարէն գլխիկս, թախծալից ու անձայն քալող-
ները պահ մը աչքերնին վեր կը վերցնեն եւ ձեռքի վերջին նշանով մը
«Մնա՛ք բարով» կ'ըսեն այն ապերախտներուն որոնցմէ շա՛տ շատեր, ո՛վ
գիտէ, ի՞նչ անսահ պարտքեր ունին այդ անմեղ գոհներուն: Այո՛, հրա-
ժեշտի վերջին ողջոյն, որ կը յիշեցնէ այն Հոսովմայեցի սուսերամարտիկ-
ները երբ անոնք կը պատրաստուէին մտնել Կողոսիումի կրկէսը մահաւան
հաւ քմրչամարտելու համար, վերջին անգամ կը բարեւէին Կեսարն ըսե-
լով.— Ողջո՛յն քեզ Կեսար, մեռնելու վրայ եղողներս քեզ կը բարեւենք...

Եւ գացի՛նք, քալեցի՛նք անծանօթ ուղղութիւններով, հրացանակիր
ոստիկաններէ պաշարուած, հետապնդուած աստանդական օճրագործներու
նման, անօթի՛, ծարա՛ւ, անքո՛ւն, մտալլո՛ւկ, ահ ու զողո՛վ: Քալեցի՛նք
մեր մանուկները մացառներու տակ նետելէն, մեր ծերերն ու հիւանդները
ճամբաներու եղերքները փոսերուն մէջ թաղելէն...

Եւ վերջին հանգրուա՞նը... Սուրբոյ գիւղերուն ու քաղաքներուն մէջ
մե՛րկ, անօթի՛ ու աղտո՛տ, համաճարակ հիւանդութեանց ճիրաններով
բզբաւուած, սեւ հողերուն յանձնեցինք մեր հազարաւոր հայրերն ու մայ-
րերը, քոյրերն ու եղբայրները... Իսկ անդին Տէր Զօրի կիզիչ աւաղներուն
մէջ, ա՛խ վայրենիները, բզիկ բզիկ յօշոտեցին մեր նազելի կոյսերուն, մեր
պարմանի եղբայրներուն, թարմատի պատանիներուն ու մատաղատի երեխա-
ներուն արեւոտ կեանքերը, աննկարագրելի, անլուր, անըմբռնելի խոշտան-
գումներով...

Եւ դո՛ւն, Այնթա՛պ, անդաւաղ, անտէր, այրիի մը պէս մնացիր,
խելացնոր, լացէն կարմրած աչքերուդ ու այտերուդ վրայ մազերդ խըռ-
նուած... Եւ տակաւին կուլա՛ս, կուլա՛ս քու անդարման իենթութեանդ մէջ
մտացիր, սպասելով անկարելի վերադարձին անոնց որոնց մայրը եղած էիր
տարինե՛ր, գարե՛ր շարունակ:

Չքնա՛ղ, տխո՛ւր, անմխիթա՛ր ու միայնա՛կ քաղաք իմ հայրենի,
հորիզոններէն անդին կը դառնան յաճախ նուազեալ աչքերս տեսնելու
պատրանքով գէթ պահիկ մը բլուրներուդ յաջորդական ու յաւերժական
գեղանի հասակը, տուներուդ սպիտակ ու սրտայոյզ պատկերը...

Սակայն, աչքերս ալ յագնեցան... Արդ կ'աղօթե՛մ, երկա՛ր կ'աղօթեմ
որ Արդարութեան Տնօրէնը դատի նստի քու դահիճներուդ հետ... Կ'աղօթեմ
որ քու յիշատակդ յաւէտ անթառամ մնայ իւրաքանչիւր ապրող Այնթապցիի
սրտին ու մտքին մէջ եւ անոնք փոխանցեն իրենց յաջորդներուն քու փառքը
եւ գայն խաւարող դահիճներու գազանային արարքները...

Պուէճուս Այրէս

*) ԶԵԼԳԵՔ — հայերէն ծղրիթ բառին աղաւաղումը, մտած Այնթապի
բարբառին մէջ. կը նշանակէ ճշել, ձայնել:

ԱՅՆԹԱՊ

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ ԶԵՔԻՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Ծննդավայր քաղաքիս՝ աղերսն է այս, որ հոգևոյս
Դեռ բարախուն լարերուն հուտայ իր երզն անցեալի. —
Եկեղեցւոյն, Դպրոցին եւ Հայրերուն հոգելոյս,
Ընտանիքին, սեղանին եւ տօներուն ցանկալի... :

Քսան տարի հաւատքով եւ քար առ քար բարձրացած՝
Եկեղեցին միշտ կանգուն, կը ձայնակցի երկինքին,
Յորդանանի աղանին՝ վիրաւորուած, ինկած ցած,
Պատանքուած պատհիրին հուտայ իր շունչը վերջին...

Կան ամայի դպրոցներ, որոնք երբեմն լեցուն՝
Նորագի պէս էին վառ եւ պատանի, երախայ,
Ուսուցիչին նուիրեալ, կը նայէին աչքերուն,
Որպէսզի ցանքն ըլլար հունձք եւ օրհնուած մանանայ...

Գերեզմաններ մոռցուած. — Մագաղաթեայ գերթ քերթուած,
Միջոցին մէջ կը շրջին, անճրեւի պէս կուզան վար,
Եւ ծաղիկի շափրակէն կը բարձրանան դէպ՝ Աստուած,
Ծիծեռնակին նահատակ, հէքեաթին պէս երկնավառ...

Ծննդավայր քաղաքիս բլուրներուն, լեռներուն,
Պարտէզներուն պտղառատ եւ ջուրերուն իր անուշ,
Ոչ մէկ կարօտ, ոչ մէկ երգ... Ես կը փնտռեմ սիրասուն՝
Տըզաները դասընկեր, որոնք եղան այրող յուշ...

Ես կը փնտռեմ այն ուզին, որ բղխումն էր զարթօնքի,
Մեր հայրերուն թրքախօս, բիւրեղ սրբաին մէջ բեղուն,
Պահակն էր ան սրբութեան եւ մարմին էր եւ հոգի,
Իր միւռոնուած հաւատքէն հուտար կեանքին, դարերուն...

Չայնազրուած ոճիրին սկաւառակն մշտաշարժ,
Տարուան բոլոր օրերուն կը նուազէ, կը խօսի,
Անոնց համար, որ չկան, անոնց համար, որ անվարժ՝
Կը լըսեն զայն, կը խնդան, մինչ ցաւը լուռ կը հոսի...

Ծննդավայր քաղաքիս Պատմագիրքէն ես կ'ուզեմ,
Ծիւ մը կանանչ, որ տար ինձ բղբատուած անցեալէն՝
Բառ մը լուսեղ, որ ըլլար մեր մայրերուն մանկազէմ՝
Սառած արցունքն ալտմանդ... Հինը ինձի տար նորէն...

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ՀԱՅ ՈՐՍՈՐԴ ՄԸ ՕԺՏԵՑ ԱՅՆԹԱՊԸ ՀՈՍՈՒՆ ԶՈՒՐՈՎ

Գրեց՝ Յ. Ն. ԶԵՆԵԱՆ

ՔԼՈՒԽ ԺԹ.

Այնթապ, որ «Սիւրբիոյ Հարսը» կոչման արժանի բնական եւ այլ գեղեցկութիւններով օժտուած քաղաք մըն էր, շատ բան կը պարտի Հայ բնակչութեան, որ իր կառուցման եւ բարգաւաճման մէջ մեծ բաժին ունեցած է, կամ իր բունաւեր բնաշխարհէն փախչելով ու հոն հաստատուելով եւ կամ զայն հիմնելով, ըստ կարգ մը աուեալներու:

Այնթապի Հայ գաղթականութեան սկիզբը Անիի կործանման կը զուգադիպի, երբ Շահ Աբրահամ զայն աւերելէ վերջ անգլոյն հայութիւնը բռնագաղթով մը Պարսկաստան փոխադրեց:

Ահա այդ գաղթականներուն մէջ կը գտնուի եղեր մեր պապերէն մին որ բժիշկ-վիրաբոյժ մը ըլլալով Շահին անձնական ծառայութեան կը մանէ եւ անոր զաւակը մահուան ճիրաններէն կ'ազատէ, որով Շահին մասնաւոր շնորհքին արժանանալով գերութենէ ազատ կը հռչակուի եւ իր փափաքին համաձայն Հայաստան վերադառնալու կ'արածուի, հեծած Շահանուէր ձիուն վրայ եւ քսակը լեցուն արքայական ոսկիներով:

Երբ հայրենարար ձիաւորը կը հասնի Անի, զայն ամբողջովին աւերակ եւ անբնակելի դռնելով եւ հաւանարար որոշ թելադրանքներէ մղուած կուգայ բնակիլ Այնթապի մօտ Հռոմկլայ աւանը. կաթողիկոսանիստ վայր, ուր արդէն կարեւոր Հայ գաղթականութիւն մը հաստատուած էր վաղուց:

Հոն կ'ամուսնանայ եւ կ'ունենայ եօթը մանչ զաւակներ եւ իր զորդացման ու նիւթական բարգաւաճ վիճակին պտտառու նախանձելի դիրք մը կը դրուէ եւ կը ծառայէ իր ազգակիցներուն, իր ծախքովը կառուցանելով բազմաթիւ ջրամբարներ, որոնք կանգուն մնացած էին մինչեւ հայութեան վերջնական տարագրումը:

Այդ շրջանին սոսկալի ժանտախա մը կ'սկսի աւերներ դործել եւ անհամար կեանքեր խլել: Մեր Պապը կը կորսնցնէ իր բոլոր զաւակները եւ ալ սիրտ չունենալով բնակիլ Հռոմկլայ, կուգայ կը հաստատուի Այնթապ, ուր կ'ունենայ մանչ զաւակ մը Սարգիս անունով, որուն կը նուիրէ իր բոլոր խնամքն ու գուրգուրանքը, եւ քանի ունէր նիւթական լայն միջոցներ՝ ոչ մէկ դործի չի մղեր զայն:

Երբ Սարգիս կը մեծնայ եւ կը տիրանայ իր հօր ժառանգութեան, իր ժամանակը կ'անցնէ որսորդութեամբ:

Որ մըն ալ մեր այս որսորդ պապը որսի կ'երթայ Փանճարլըյի կողմերը. ապարդիւն վազվրտուքներէ վերջ սաստիկ կը ծարաւնայ եւ ջուրի ի խնդիր ասդին անդին կը թափառի. ապա կը հասնի անտառի մէջ վայր մը ուր խոտերը անսովոր կերպով կը բարձրանային. քննելով կը հասկնայ որ ջուրի լճացում մըն է պատճառը: Որսորդը իր հրացանին կոթովը խոտերը մէկ գիւնելով երբ նստած էր գետին, ավովը ջուր խմելու, ընդերկրեայ հոսանքի մը ձայնը կը հասնի ականջին եւ առ ի հետաքրքրութիւն կ'սկսի փորել հողը եւ կը հանդիպի ջրմուղի մը որ ելք չունէր:

* * *

Այնթապ այդ շրջանին կը մատակարարուէր գետնափոր հորերու ջուրով եւ չոր եղանակներուն կը նեղուէր ջուրի պահասէն:

Քաղաքին դատաւորը Պոլսեցի Մահիր էֆէնտին կառավարիչին հետ

համախորհուրդ ծրագրած էր ազրիւրի մը ջուրը բերել Այնթապ բայց չէր
կրցած յաջողիլ տակաւին եւ պրոպագանդները կը շարունակէին:

Այս խնդրին տեղեակ մեր որսորդ պապը Փանճարլըյի մէջ գտած ջրուղին
կը տեղեկացնէ դատաւորին եւ աշխատաւորներ առած կ'երթան հոն եւ ջուրին
տեսակն ու քանակը յարմար դատելով կը հետազօտեն ջրուղիին քաղաք
հասցնելու հաւանականութիւնները:

Քննութիւնները երեւան կը հանեն ջրմուղին Հոռվմէական շրջանին
չինուած ըլլալը եւ կը դանեն որ անիկա Տլուկի փէշերուն հետեւելով կը
հասնէր Քէպէր, որ անցեալին քրիստոնէարնակ աւան մը եղած էր եւ
աւերուած թաթարական արշաւանքներու ատեն, յորում հաւանաբար ջր-
մուղն ալ քանդուած եւ ջուրը կորսուած էր բնդերկրեայ խոռոչներու մէջ:

Մեր պապն ալ համբաւ մը չինած էր իրեն համար* եւ զորձ մը գտած
էր անզորձութեան պատճառաւ:

Որսորդ Սարգիսը այժմ եղած էր ջուրի ճարտարագէտ, ինչպէս իր հայրը
ջրամբար շինող ի Հոռվկլայ, եւ լիազօրուած կառավարական միջոցներով
ջրմուղը հասցնելու Այնթապ:

Այս աշխատանքներու ատեն է որ քաղաքի մօտ կը կառուցուի ջրաղացք
մը Դատաւորի Ջաղացք (Ղատը Տէյիրմէնի) անունով:

Հեաազային երբ ջուրը կը բաշխուի թաղամասերու մէջ ի յիշատակ
Մահեր էֆէնտիի, Աբասա կոչուած կեդրոնական շուկային մէջ կը շինուի
աւազան մը որ կը կոչուի նոյնպէս Դատաւորի Աւազան (Ղատը Ղաստէլի),
ծանօթ բոլոր Այնթապ ապրողներու:

Իսկ ի վարձատրութիւն մեր պապի դիւտին եւ թափած ջանքերուն իրեն
կը շնորհուի իր տան մէջ ունենալ աւազան մը, մեծադայնը իր տեսակին եւ
առատահոս ջուր:

Մեր պապենական տունը ի Պալըղլը, որ ապա անցած էր Մաթոսեաննե-
րուն, ունէր 25 քառակուսի մէթր մեծութեամբ աւազան մը որ արդարեւ
մեծագոյն յիշատակն էր բարեյիշատակ որսորդին:

Ահա այսպէս Հայու նախաձեռնութեամբ եւ աշխատանքներով Այնթապ
ունեցած էր առատ հոսուն ջուր մը — թէեւ ոչ առողջապահական մեթոտնե-
րով մատակարարուած — որով կը լրացուէր անհրաժեշտ պակաս մը եւ հիմը
կը դրուէր քաղաքի յառաջդիմութեան:

Անկասկած Այնթապ կը կրէր հայկական որոշ ազդեցութիւն եւ ինչ որ
ունէր իրբեւ առեւտրական եւ ճարտարարուեստական համբաւ, կը պարտէր
Հայութեան, քանակով մէկ երրորդը բնակչութեան, իսկ որակով եւ ազդե-
ցութեամբ կրկինը իր թուոյն մինչեւ վերջնական տարագրութիւն — վեր-
ջարանը Հայ Այնթապի պատմութեան:

*) Մեր պապերը իրենց յաջորդներուն պատմած են հետեւեալը առ այս:
Երբ մեր որսորդ պապը Սարգիս կառավարիչին առջեւ կ'ելլէ Բանճարլըյի
ջրմուղի մասին բացատրութիւններ տալու, կառավարիչը զինք կը հարցա-
փորձէ եւ իր զբաղումը հասկնալ կ'ուզէ որուն մեր պապը կը պատասխանէ
«պօշ կէզէրիմ». կառավարիչը հաճոյանալով այս պատասխանէն յետ այնու
զինք կը կոչէ «Պօշ կէզէն» որմէ մեր նախկին մականունը, զոր յետ տա-
րագրութեան մենք փոխեցինք «Զէնեան»ի «Պօշկէզէն»եանի առաջին երկու
վանկերը ջնջելով եւ անկէ մնացած մեր որսորդ պապին «զէն»ը գործածելով,
— որով ի յայտ բերուած է յիշեալ ջրմուղը — շինեցինք մեր նոր մակա-
նունը:

ՄԱՍՆ ԺԱ.

ԱՅՆԹԱՊՑԻՆԵՐ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ

ԱՄԵՐԻԿԱԲՆԱԿ ԱՅՆԹԱՊՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԱՅՆԹԱՊՑԻՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ
ԿԵԱՆՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՄԻՀՐԱՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Արտասահմանի Հայ գաղութներու ազգապահպանման սատարող գլխաւոր ազդակներէն մին է եղած Հայրենակցական Միութիւններու գոյութիւնը: Եկեղեցական եւ կուսակցական կազմակերպութիւններէն ոչ նուազ դեր են կատարած Հայրենակցականները՝ շաղկապելով գաղութահայութիւնը երկրի մայր գանգուածին հետ:

Օգնութեան կարօտ Հայ բեկորներուն խնամք եւ ուսում ջամբելու աշխատանքին մէջ, անոնք, միանգամայն, միջոց են եղած գաղութներու ցրուած եւ ուժացումի ենթակայ Հայութիւնը մղելու որոշ ազգային ինքնազիտակցութեան, որու շնորհիւ այսօր տակաւին բազմաթիւ գաղութներ կարող են պահել իրենց գոյութիւնը եւ ծառայել Հայ ժողովուրդին:

Այս տեսակէտէն Ամերիկան իր բացառիկ դիրքով առաջին տեղը կը գրաւէ իրրեւ կեդրոնատեղին՝ բարեսիրական կազմակերպութեանց:

Դժուար է երեւակայել քաղաք մը, որ չունենայ իր կազմակերպութիւնը: Ուր գտնուած են քանի մը Հայեր, հոն անպատճառ, ուչ կամ կանուխ, կազմուած է Ուսումնասիրաց մը, Որբախնամ մը եւ կամ այլ անունով մասնաճիւղ մը:

Ամերիկայի մէջ նման կազմակերպութիւններու աճումը նոր թափ ստացաւ մասնաւորապէս Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի վերջաւորութեան: Հայկական տարագրութեան հետեւանքով, վերապրող հայութիւնը վերահաստատելու գործը դարձաւ հրամայական պահանջ եւ մասնագրութեան առարկայ ընդհանուր Հայութեան համար:

Ամերիկահայերը անտարբեր չմնացին իրենց հասնող կոչերուն հանդէպ: Անոնք սկսան կազմակերպուիլ ու զօրանալ՝ կարենալ հասնելու համար եղած ահաւոր պահանջին: Եւ, Ամերիկայի Այնթապցիները, ի հարկէ, բացառութիւն պիտի չկազմէին այս փրկարար գործին եւ պարտականութեան մէջ:

Ահա, ուրեմն, այս պայմաններու տակն էր, որ 1924-ին, կազմուեցաւ Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութիւնը, եւ, կամ աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ըսել, թէ արդէն գոյութիւն ունեցող Այնթապի Ամերիկահայոց Ու-

սուսմասիրաց Միութիւնը վերահաստատեցաւ Ա. Ա. Միութեան անուան տակ, տարածելով իր կազմը Ամերիկայի զանազան քաղաքներուն մէջ:

Ամերիկահայ Այնթապցիներու կազմակերպչական կեանքին աւելի լրիւ պատկերը կարենալ տալու համար անհրաժեշտ կը դասնայ, ուրեմն, ետ երթալ, մօտ սասը տարի, 1915-ին, երբ կազմուեցաւ Այնթապցիներու Ուսումնասիրացը Պոսթոնի մէջ:

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՄԵՐԻԿԱԶԱՅՈՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

1915—1924

1915-էն առաջ, Ամերիկահայ Այնթապցիները չեն ունեցած տեւական կազմակերպչական կեանք: Եղած են մէկ-երկու ժամանակաւոր կազմակերպութիւններ՝ որոշ նպատակներու համար, ինչպէս Կիլիկեան Ճեմարանին օգնող Միութիւն մը, եւ սակայն, անոնք ունեցած են շատ կարճ եւ սահմանափակ դործունէութիւն, պարզ այն պատճառով, որ Պատերազմը բոլորովին խանդարած է Այնթապի ժողովուրդի խաղաղ կեանքը, եւ ուրեմն, նպատակը մեռած է իր սաղմին մէջ իսկ:

Այնթապի Ուսումնասիրացը ունեցած է շատ համեստ սկզբնաւորութիւն մը: 1915-ին, Պոսթոնի քանի մը ազդասէր Այնթապցի երիտասարդներ, պատահական մէկ խօսակցութեան առթիւ, նկատի ունենալով Այնթապցիներու անկազմակերպ վիճակը, միտքը կը յղանան կազմել Այնթապցիներու ընկերութիւն մը՝ օգնելու համար երկրի որք եւ ազատ մանուկներու դաստիարակութեան: Այս առաջադրութեամբ անոնք խորհրդակցութեան կը հրաւիրեն ուրիշ հայրենակիցներ եւս եւ հոն իսկ կ'որոշեն կազմել նման բարեսիրական Միութիւն մը: Ծրագիր-Կանոնագրի պատրաստութեան համար կը դիմեն Շահէ Վրդ. Գասպարեանին, որ սիրով յանձն կ'առնէ կազմել զայն: 1915, Յունիս 20-ին, Արմենակ Մահսէրէճեանի բնակարանը կը դումարուի առաջին անգամական ժողովը, ուր ներկայ կ'ըլլան 22 Այնթապցի հայրենակիցներ: Այս ժողովին մէջ կը վաւերացուի Կանոնագիրը եւ կ'ընտրուի հինգ հոգիէ բաղկացեալ վարչութիւն մը, այսպիսով պաշտօնական հանգամանք տալով Միութեան կազմութեան:

Արդար է հոս յիշել անունները այն Այնթապցի երիտասարդներուն, որոնք միտքը յղացած են եւ ուրեմն հիմը դրած են Այնթապի Ուսումնասիրաց Միութեան.— Արմենակ Մահսէրէճեան, Արմենակ Եաղուպեան, Արմենակ Աստուրեան, Գէորգ Գատէճեան, Եիւսիֆ Պարսումեան, Նազար Պարսումեան, Նազար Եաղուպեան, Նազար Մահսէրէճեան, Երուանդ Գասպարեան, Մանուէլ Մարանեան եւ Պետրոս Գաղանճեան:

Առաջին վարչութեան անդամները եղած են հետեւեալները.— Միհրան Այվազեան՝ Ատենտպեա, Երուանդ Գասպարեան՝ Ատենադպիր, Արմենակ Մահսէրէճեան՝ Գանձապահ, Գէորգ Գատէճեան եւ Արմենակ Եաղուպեան*:

Այնթապի Ուսումնասիրաց Միութեան նպատակը եղած է «օգնել Այնթապի որք եւ ազատ մանուկներու դաստիարակութեան եւ սատարել անոնց մէջէն ուշիմ պատանիներուն աւելի բարձր կրթութեան. մէկ խօսքով՝ այժ տալ եւ օգնել նախնական կրթութեան ծաւալման աղքատ դասին մէջ»:

*) Զեռքի տակ չունենալով 37 տարի առաջ կատարուած այս դէպքի արձանագրութիւնը, վերոյիշեալ երկու ցանկերը կազմուած են քանի մը անհատներու յիշողութեան վրայ միայն, որով ոեւէ մտապայման կամ անճշտութիւն վստահ ենք որ պիտի նկատուի ներելի:

Միութեան աստիճանական զարգացումով անդամներուն թիւն ունեցած է որոշ յաւելում, որ լաւագոյն գրաւականը եղած է Կեդրոնական վարիչ Մարմնայն, այն յոյսով թէ Միութիւնը պիտի կարենար ապագային աւելի մեծ չափերով օգտակար ըլլալ մեր տարաբախտ քաղաքացիներուն:

Այն ատեն երբ Ուսումնասիրացը կը հաստատուէր եւ գործունէութեան սկզբնական քայլեր առնել կը ձեռնարկէր, ծագեցաւ Ա. Ընդհ. Պատերազմը՝ խոչընդոտ ըլլալով Միութեան նպատակին անմիջական իրագործման: Պատերազմը կամայ ակամայ պարտադրեց Միութիւնը ստիպողական ինքնամ-

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄԱԳՐԻՔԻՆ ԿԵՒՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱՅՈՒՄԻՐԸ

Նստած, ձախէն աջ, Աւետիս Իյնեան, Իրօֆ. Գէորգ Սարափեան, Գրիգոր Խորայէլեան, Արսէն Նահարեան. ոտքի վրայ, Լեւոն Գալայեան, Տոքթ. Մ. Քաջեան, Արամ Գրանեան, Գրիգոր Պարոնեան, Տիգրան Փիլիպպոսեան:

փոփման, սակայն երբ զինադադարը կնքուեցաւ, Ուսումնասիրացին առաջին գործը եղաւ յարաբերութեան մէջ մտնել Այնթապի հայութեան հետ:

Թղթակցութեանց արգիւնքէն մղուած, Միութիւնը ծրարելի կը մշակէր իր անունով դպրոց մը բանալ Այնթապի մէջ եւ կամ սրբեր որդեգրել համաձայն իր կանոնադրին: Հազիւ թէ, սակայն, հաղորդակցութիւնները սերտ հանգամանք ստացան, վրայ հասաւ Այնթապի ինքնապաշտպանութեան դոյամարտը:

Ուսումնասիրացը, զիտակցելով ժամանակի անմիջական եւ անհրաժեշտ պահանջին եւ ընդառաջ երթալով Այնթապէն հասած սրտաթունդ կոչերուն, նախաձեռնութիւնն ստանձնեց կազմելու Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կեդր. Հանդանակիչ Յանձնախումբը, որ արագ եւ զովելի գործունէութեամբ մը մօտ 10,000 տուրքի դումար մը հանդանակեց եւ հասցուց այդ նպատակին, ասով, դէթ մասամբ, զոհացում աալով ճկնաժամային այն օրերուն իրեն հասած զիմումին:

Կ'արժէ հոս փակադիծ մը բանալ եւ տալ այս Յանձնախումբի գործունէութեան շատ ամփոփ մէկ պատկերը:

Ուսումնասիրացի նշանակած եօթը Այնթապցի ազգայինները 1920, Յունիս 11-ին, Պոսթոնի մէջ դումարեցին իրենց աւաջին ժողովը եւ ընտրեցին իրենց դիւանը հետեւեալ ձեւով.— Գեր. Բարգէն Սրբազան՝ Ատենայեա, Տոքթ. Մ. Գաղանճեան՝ Փոխ-Ատենապետ, Միհրան Այվազեան՝ Ատենադպիր, Արսէն Նաճարեան՝ Փոխ-Ատենադպիր, Թորոս Ղազարեան՝ Գանձապահ, Սարգիս Պաղտօեան եւ Գրիգոր Իսրայէլեան:

Յանձնախումբին գործակցելու համար հրաւիրուեցան հետեւեալները, որոնք սիրալոթար բերին իրենց մասնակցութիւնը հանգանակութեան աշխատանքին.—

Նիւ Հէյվընէն — Բրոֆ. Յովհ. Գրիգորեան, Սողոմոն Պասթաճեան.

Թրոյէն — Վեր. Բիւզանդ Լեւոնեան, Գուրգէն Տէօքմէճեան.

Նիւ Եորքէն — Պր. Վահան Քիւրքճեան, Տոքթ. Սեզրակ Եղեան.

Ուտտէն — Տոքթ. Փառնակ Աղամեան.

Ֆրէզնոյէն — Տոքթ. Գ. Ն. Պօսթանեան, Վեր. Մ. Կ. Փափազեան.

Լոս Անճէլըսէն — Գէորգ Սարաֆեան, Չինոք Պարսումեան.

Տիթրոյթէն — Կարապետ Քիթիւկեան, Յակոբ Աւազիանոսեան.

Երկու երեք շարթուան մէջ վերոյիշեալ քաղաքներուն զրկուեցան 2,000 Կոչ-Յայտարարութիւններ, նոյնպէս թերթերուն մէջ երեւցան յօդուածներ եւ խմբագրականներ:

Հրատարակային հանգանակային ժողովներ նշանակուեցան հետեւեալ վայրերուն մէջ եւ Պոսթոն ու Նիւ Հէյվըն՝ Յուլիս 4-ին, Ֆրէզնօ եւ Լոս Անճէլըս՝ Յուլիս 11-ին, Նիւ Եորք, Թրոյ եւ Շիքաղօ՝ Յուլիս 18-ին: Ժողովները պատկուեցան յաջողութեամբ ամէն կերպով:

Առաջին դումարը, 1,000 Անգ. ոսկի, Հալէպ զրկուեցու 1920, Օգոստ 7-ին, երեք հոգիէ բաղկացեալ Յանձնախումբի մը որուն իրաւունք արուեցաւ Այնթապի Ինքնապաշտպանութիւնը ղեկավարող Մարմնոյն հետ հաղորդակցութեան մտնել եւ անոր պահանջներուն համաձայն զրամբ գործածել հրահանգուած նպատակներուն: Յաջորդական դումարները զրկուեցան Հալէպի Ազգային Միութեան:

Հանգանակիչ Յանձնախումբը իր գործունէութեան աւարտումին թերթերու միջոցաւ ներկայացուց հետեւեալ հաշիւը հանրութեան ու նաեւ իւրաքանչիւր նուիրատուին զրկեց պատկերազարդուած պաշտօնական ընկալագիր մը՝ իրրեւ յիշատակ Այնթապի Հայոց հերոսական զիմազրութեան:

Հաշուեկշիռ՝ Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան Հանգանակութեան

Մուտք		Ելք	
Պոսթոն	\$2,294.74	Այնթապ զրկուած	\$8,790.00
Շիքաղօ	2,335.00	Ծախքերու.—	
Նիւ Հէյվըն	890.00	Ճանապարհածախս	160.98
Թրոյ	1,403.00	Տղազբական	115.50
Նիւ Եորք	460.00	Հեռագիր	66.04
Քալիֆորնիա	405.00	Դիւանական	5.42
Պուէնոս Այրէս	1,353.47	Չանազան	5.02
Տոկոս	20.37	Պատրաստ	18.62
	<hr/>		<hr/>
	\$9,161.58		\$9,161.58

Այնթապի Ուսումնասիրացը հանգանակութեան իր մասնակցութիւնը բերաւ 500 տողարով ուղղակի իր դանձէն:

Այնթապի պանծալի հերոսամարտէն յետոյ մեր քաջ ժողովուրդը ստիպուեցաւ նորէն թողուլ իր սիրելի բնակավայրը եւ ապաստանիլ Սիւրբոյ վանական շրջանները, մեծ մասը՝ Հալէպ քաղաքը:

Ուսումնասիրաց Միութիւնը պարտք համարելով անմիջական օգնութեան անհրաժեշտութիւնը, դարձեալ յարարերութեան մէջ մտաւ Հալէպի նորակազմ Այնթապի Հայրենակցական Միութեան հետ:

Հալէպէն տեղական կացութիւնը նկարագրող նամակներ ստանալով, Ուսումնասիրացի Վարչութիւնը մասնաւոր խորհրդակցական ժողովի հրաւիրեց Պոսթոնի եւ շրջակայքի Այնթապցիները: Ներկայ եղան բաւական թիւով հայրենակիցներ, որոնք նկատի ունենալով ախրող կացութիւնը, որոշեցին տարեկան 1500 տողարի նպաստ յատկացնել Հալէպի եւ շրջանի Այնթապցի որբերու դաստիարակութեան:

Ասով Ուսումնասիրացը մտաւ գործունէութեան նոր շաւղի մը մէջ: Յաջորդ շարաթն իսկ Հալէպ դրկեց 1300 տողար, իսկ ճիւղի՝ 200 տողար:

1922-23 տարեշրջանին Հալէպի Կիլիկեան Գաղթականաց Վարժարանի մէջ Ուսումնասիրացի ծախքով կրթութիւն առած են 475 երկսեռ աշակերտներ որոնց 257-ը կարօտ ընտանիքի դաւակներ, իսկ 218-ը որբ եւ որբուհիներ եղած են:

Նոյնպէս 1923-24 շրջանին, նպատակին զրկուած է 1200 տողար, 360 Այնթապցի աշակերտներու ուսման համար:

1923-ի վերջերը Միութիւնը օգնութիւն խնդրող նամակներ եւ սրտաճրմլիկ կոչեր ստացաւ Հալէպի, Դամասկոսի եւ Յունաստանի մէջ գտնուող Այնթապցի Մարմիններէ: Հայրենակցական կամ Կրթական այդ Միութիւնները, լսած ըլլալով Ուսումնասիրացին կատարած դերի մասին, կը յուսային որ իրենց եւս կարիքներուն պիտի կարենար հասնիլ Պոսթոնի Այնթապցիներու Միութիւնը:

Վարչութիւնը ձեռքի տակ ունենալով եկած բոլոր աղերսանքները, ինքզինքը դժուարին կացութեան մը առջեւ դտաւ: Մասնաւոր նիստի մը մէջ որոշում կայացուց՝ թէ այս ծով կարիքին կարենալ հասնելու համար, անհրաժեշտ էր Ուսումնասիրացի նպատակը եւ գործը ընդարձակել եւ տարածել համայն Ամերիկահայ Այնթապցիներուն մէջ, թէ՛ եթէ կարելի ըլլար կազմել այնպիսի Միութիւն մը, որու նպատակին մէջ, մանուկներու դաստիարակութեան հետ միասին, նաեւ պարփակուած ըլլար մեր տարագիր հայրենակիցներու գաղթականական վիճակի բարւոքումը, հուանարար նպատակը աւելի ընդունելութիւն պիտի գտնէր շատ աւելի թիւով հայրենակիցներու մօտ՝ բերելով բոլորի մասնակցութիւնը Միութեան նպատակին: Այդ պարագային Ուսումնասիրացը սիրով պիտի ուղէր վերակազմուիլ նոր ծրագրով եւ նոր անունով մը, եթէ հարկ ըլլար:

Այս պահերուն երկրէն նոր Ամերիկա վերադարձեր էր Գեր. Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան: Ուսումնասիրացի Վարչութիւնը, օգտուելով այս առիթէն, մասնաւոր տեսակցութիւն մը ունեցաւ Սրբազանին հետ եւ հաղորդելով անոր իր կացութիւնը, մտահոգութիւնները եւ վերոյիշեալ առաջադրութիւնը, խնդրեց ունենալ իր կարծիքը եւ խորհուրդը այս մասին, եւ եթէ հնարաւոր էր, իր մասնակցութիւնն ու ղեկավարութիւնը՝ այս կարեւոր գործին մէջ:

Բարդէն Սրբազան, աւելի մօտէն ծանօթացած ըլլալով Սիւրբոյ Հայրութեան թշուառ կացութեան եւ յիշելով անոնց իրեն ըրած խնդրանքները,

չատ յարմար եւ տեղին գտաւ Ուսումնասիրացի վերոյիշեալ ծրագիրը ու սիրով յանձն առաւ ղեկավարութիւնը վերակազմութեան:

1924, Յունուար 2-ին դումարուեցաւ խորհրդակցական ժողով մը ուր ներկայ եղան Վարչութեան անդամները եւ կտրղ մը հրաւիրեալներ: Բոլոր ներկաները համամիտ դտնուեցան առնուած այս քայլին եւ խոստացան իրենց կարելին ընել գործի յաջողութեան համար: Ժողովը բնորեց ութը հոգիէ բաղկացած առժամեայ Մարմին մը, որ պիտի կատարէր նախապատրաստական աշխատանքները մինչեւ վերջնական իրականացումը սկսուած ծրագրերին:

Անթէպցիներու Առաջին Դաշտահանգէսը, Պոսքոնի մէջ

Յանձնախումբի անդամներն էին.— Գեր. Բարդէն Եպիսկոպոս՝ Ատենապետ, Գեր. Շահէ Մ. Վ. Գասպարեան՝ Փոխ-Ատենապետ, Պարզեւ Աթթարեան՝ Ատենաղպիր, Պր. Ա. Ն. Նազար, Տոբթ. Ազնիւ Իսրայէլեան, Տոբթ. Ներսէս Պաղտօեան, Յարութիւն Նորեան եւ Միհրան Այվազեան:

Այս Յանձնախումբին պաշտօնը պիտի ըլլար՝ Ա.— Կազմակերպել Այնթապցիները ուր որ համախումբ գաղութ մը կը ներկայացնէին անոնք:— Պատրաստել այնպիսի ծրագիր մը, որուն շուրջ սիրայօժար պիտի համախմբուէին Ամերիկարնակ բոլոր Այնթապցիները անխտիր, եւ Գ.— Ժողովի հրաւիրել կազմակերպեալ զաղութներու ներկայացուցիչները՝ որպէս առաջին համապատասխան, վաւերացնելու համար հիմնական Ծրագիր-Կանոնագիրը եւ ընտրելու համար Կեդրոնական Մարմին մը:

Յանձնախումբը կարճ ժամանակի մէջ կարողացաւ շփում ստեղծել Ամերիկայի գլխաւոր քաղաքները գտնուող Այնթապցիներու հետ՝ ղրկելով անոնց վերոյիշեալ միտքերը բացատրող եւ հրահանգներ պարունակող շրջաբերականներ:

Հետզհետէ կազմուեցան մասնաճիւղեր, Նիւ Եորքի մէջ՝ 1924, Մարտ 18-ին, Շիքահոյի մէջ՝ 1924 Մարտ 25-ին, Թրոյի մէջ՝ 1924 Մայիս 8-ին,

և և Պոսթոնի Մասնաճիւղ՝ նախկին Ուսումնասիրաց Միութիւնը: Լոս Անճէլըսի Այնթապցիները որ արդէն ունէին «Այնթապի Որբախնամ Ընկերութիւն»՝ մը այն ատեն զանազան պատճառներով չուզեցին մասնակցիլ նոր Միութեան:

Վերոյիշեալ սկզբնական արդիւնքը համարելով յաջողութիւն մը, Առժամեայ Յանձնախումբը ժողովի հրաւիրեց Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու համագումարը, 1924 Օգոստ. 17-ին, Պոսթոնի մէջ: Ներկայ եղան Մասնաճիւղերու ներկայացուցիչները և Յանձնախումբի անդամները, ընդամէնը 14 ազգայիններ:

Ժողովին նախագահեց Գեր. Բարդէն Սրբազանը և զրազման օրակարգը եզաւ հետեւեալը.— Ա.— Առժամեայ Յանձնախումբի տեղեկագիրը, որ ընդունուեցաւ զնահատուիթեամբ, Բ.— Հիմնական Ծրագիր—Կանոնագրի պաշտօնական վաւերացումը, ըստ որում նոր Միութիւնը պիտի կոչուէր «Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութիւն», և Գ.— Ընտրութիւն հինգ հոգիէ բաղկացեալ Կեդրոնական Վարչութեան որու անդամները եղան հետեւեալները.— Բրոֆ. Յովհաննէս Գրիգորեան, Տոքթ. Ազնիւ Իսրայէլեան, Տոքթ. Ներսէս Պաղտօեան, Գեր. Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեան և Պր. Պարզեւ Աթթարեան:

Ահա հոս վերջ կը գտնէ մօտ 10 տարի բեղմնաւոր կեանք մը ունեցող Այնթապի Ուսումնասիրաց Միութեան զսյութիւնը, որու աշխատութեան և զնահատելի ծառայութեան շնորհիւ և անկախութեամբ իր շուրջ համախմբուած հանրամանօթ և կարող անձնաւորութիւններուն, ծնունդ առաւ Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութիւնը, շարունակելու համար, աւելի լայն սահմաններու մէջ, Ուսումնասիրացի ազգօգուտ նպատակները:

ԱՄԵՐԻԿԱԲՆԱԿ ԱՅՆԹԱՊՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

1924 — 1925

1924 — 1925 Տարեշրջան

1924, Օգոստ. 17-ին գումարուած Առաջին Համագումարին մէջ ընտրուած Կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանն ընտրեց հետեւեալ ձևով.— Բրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան՝ Ատենապետ, Գեր. Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեան՝ Փոխ-Ատենապետ, Պր. Պարզեւ Աթթարեան՝ Ատենագիր, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Գանձապահ, Տոքթ. Ն. Պաղտօեան՝ խորհրդական:

Այս Վարչութեան սկզբնական կարեւոր զործերը եղան.— Ա.— Միութեան Կանոնագիրը ապագրել տալ և հասցնել բոլոր Մասնաճիւղերուն, Բ.— Շրջաբերականներ զրկել Ամերիկայի Այնթապցիներուն՝ կոչ ընելով անոնց աջակ-

*) Լոս Անճէլըսի մէջ հայրենակցական Ուսումնասիրաց Միութիւն մը կազմելու գաղափարը յղացուած է 1920-ի վերջերը: Առաջին ժողովին ներկայ էին Արմենակ Քիւրքճեան, Ալպէրթ Քիւրքճեան, Արսէն Նաճարեան, Մովսէս Մարտիրոս, Խորէն Խարաճեան, Հէրրի Գըլըճեան և ուրիշներ, ըստ Պր. Արմենակ Քիւրքճեանի հաւաստման:

Միութիւնը կազմուելէ ետք, տարին 600 տողաբ զրկուած է Տիար Ղազարոս Ղալիկեանի տնօրէնութեան տակ գտնուող որբանոցին ի նպաստ: Այս որբախնամ միութիւնն է որ 1928-ին միացած է Ա. Ա. Միութեան Կեդրոնին և ցոյցմ Ա. Ա. Միութեան դրօշին տակ կը զործէ մեծ եռանդով:

Լոս Անճէլըսի մէջ Անթէպցիներու հոծ զազութ մը կը գտնուի և Պատմութեան Գրքին յաջողութեան մեծապէս նպաստած են տեղւոյն Անթէպցիները, անխարտիան սլիով ու համերաշխութեամբ: Ծ. Խ.

ցելու կեդր. Վարչութեան, Գ.— Ամերիկարնակ Այնթապցիներու վիճակագրութիւնը պատրաստել՝ Մասնաճիւղերու միջոցաւ, Դ.— Հարցարաններ դրրկել Հալէպ, Դամասկոս, Լիբանանի շրջանները եւ Յունաստան, տեղեկանալու յիշեալ վայրերու Այնթապցիներու դազթականական վիճակի մասին, ըստ արժանւոյն կարենալ հասնելու համար անոնց կարիքներուն:

Միութեան նպաստները բուն նպատակին յատկացնելու եւ բաշխումը հոգածութեամբ կատարելու նպատակաւ, Վարչութիւնն ընտրեց 7 հոգիէ բաղկացած Աորհրդատու Մարմին մը Հալէպի մէջ, որոնք էին.— Արժ. Տ. Ներսէս քհնյ. Թալուզճեան, Տիար Յակոբ Գարամանուկեան, Տիար Աւետիս Գրաճեան, Տոքթ. Աւետիս Ճէպէճեան, Տիար Պետրոս Միլլէթպաշեան, Տոքթ. Գրիգոր Սարգիսեան եւ Տիար Յովսէփ Քէնտիրճեան:

Խմբանկար Ա. Ա. Միութեան Դաշտահանդէսին Մասնակցողներու

Վարչութիւնը անմիջական կարիքներուն համար գօթա նշանակեց Մասնաճիւղերուն վրայ եւ ի հետեւանք կրցաւ Հալէպ դրկել 550 տուար, իսկ Դամասկոս 50 տուար:

1924, Դեկտեմբերին կազմուեցաւ Ֆիլատէլֆիոյ Մասնաճիւղը:

Միութեան երկրորդ Պատգ. Ժողովը զուժարուեցաւ 1925, Յուլիս 18-ին, Պոսթոնի մէջ, չորս Մասնաճիւղերու ներկայացուցիչներով: Ժողովի ատենակեան էր Բրօք. Յ. Գ. Գրիգորեան, իսկ ատենադպիրը՝ Պր. Տիգրան Տէր Մեսրոպեան:

Կեդր. Վարչութիւնը ներկայացուց իր զործունէութեան տեղեկագիրը, եւ նոյնպէս տեղեկագիր մը՝ Միւրիոյ եւ չրճակայքի մէջ կատարուած վիճակագրութեանց, ըստ որում յայտնի եղաւ, որ այդ ատեններ հոն կը գտնուէին մօտ 12,100 տարազիր Այնթապցիներ — 10,000-ը միայն Հալէպի

մէջ: Այս շրջաններու մէջ կային աւելի քան 2,000 մանուկներ՝ կարօտ կըրթական օդնութեան:

Պատգ. Ժողովը քուէարկեց 2,000 տոլարի պիւտճէ մը եւ ընտրեց նոր կեդր. Վարչութիւն մը:

Միութեան առաջին տարուան հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Մասնաճիւղերէ	\$2,099.03	Կրթական նպաստ	\$600.00
Նուէր	25.00	Վարչական ծախք	247.33
Տոկոս	35.32	Պատրաստ զուժար	1,312.02
	<hr/>		<hr/>
	\$2,159.35		\$2,159.35

1925—1926 Տարեշրջան

Տարուան կեդր. Վարչութեան կազմը կը բաղկանար հետեւեալներէ.— Բրոֆ. Գրիգորեան՝ Ատենապետ, Գեր. Շահէ Մ. Վ. Գասպարեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պարզեւ Աթթարեան՝ Ատենադպիր, Միհրան Այվազեան՝ Փոխ Ատենադպիր, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Գանձապահ, Տոքթ. Ն. Պաղտօեան, Յակոբ Նորեան:

Կեդր. Վարչութեան գլխաւոր ջանքը եղաւ Միութեան շուրջ համախմբել մեծազոյն թիւով Այնթապցիներ, ոչ միայն զօրացնելով արդէն դոյութիւն ունեցող Մասնաճիւղերը, այլեւ կազմելով նոր խումբեր: Առ այդ դիմումներ կատարուեցան Շիքակօ, Տիթրոյթ, Լոս Անճէլըս, Ուաշինկթըն, Նոկաթըի, Նիւ Պրիթըն, Նիւ Հէյլըն եւ Պուէնսս Այրէս: Ծնորհիւ այս աշխատանքին՝ տարուան ընթացքին կազմուեցան Շիքակոյի եւ Տիթրոյթի Մասնաճիւղերը:

1925-ի վերջերը տեղի ունեցան Գամասկոսի դէպքերը, որոնց հետեւանքով վնասուած եւ թշուառութեան մատնուած Այնթապցի աղէտեալներուն անմիջական օդնութիւն հասցնելու համար դիմում կատարուեցաւ բացառիկ հանգանակութեան համար: Բոլոր Մասնաճիւղերը եւ ցրուած Այնթապցիները մասնակցեցան եղած դիմումին, որով կարելի եղաւ 1,000 տոլար զրկել Գամասկոս, իսկ 80 տոլար Պէյրութ:

Տարուան յիշատակելի դէպքերէն մէկն ալ եղաւ Այնթապի Հերսամարտի 6-րդ տարեդարձի տօնակատարութիւնները՝ Պոսթոնի, Թրոյի, Ֆիլասէլֆիոյ եւ Նիւ Եորքի մէջ: Ասիկա գովելի նախընթացը եղաւ, որ այնուհետեւ ամէն տարի կատարուի Ապրիլ 1-ի պատմական օրուան հանդիսաւոր յիշատակումը:

Միութեան երրորդ Պատգ. Ժողովը զուժարուեցաւ 1926, Յուլիս 3-ին, Ֆիլատէլֆիոյ մէջ: Վեց Մասնաճիւղերու կողմէն ներկայ եղան 17 պատգամաւորներ՝ 24 ձայնով: Ժողովի տօննապետն էր Տոքթ. Ա. Նազդաշեան, իսկ ատենադպիրը՝ Միհրան Այվազեան:

Ժողովականներուն հաղորդուեցաւ դաշտի վիճակին մասին, քաղուած Հալէպի Սորհրդատու Մարմնի տեղեկագիրներէն: Կրթական նպատակին համար զրկուած 1500 տոլարով կրթութիւն ստացած են 800-է աւելի Այնթապցի մանուկներ, իսկ Գամասկոսի աղէտի առթիւ զրկուած նպաստը բաշխուած է տեղական Հայրենակցականներու միջոցաւ չքաւորներու պատրաստման եւ հիւանդներու ղեզօրայքի համար:

Այս ժողովը զբաղեցաւ երեք կարեւոր հարցերով.—

Ա.— Տարագիր Այնթապցիները Հայաստան փոխադրելու աւաջարկը՝ Տոքթ. Պաղտօեանի կողմէն, այն նկատուածով որ Սիւրիան ապահով տեղ չէ

Հայերուն համար, բլլալով սահմանակից Թուրքիոյ եւ ենթակայ անոնց հաւանական արշաւանքներուն, մտնաւանդ որ Յրանսան պիտի ստիպուի ուշ կամ կանուխ Սիւրիան պարպել ամբողջութեամբ:

Բ.— Գպրոցները միացնելու խնդիրը՝ Բրօֆ. Գրիգորեանի կողմէն, շեշտելով կարեւորութիւնը Լուսաւորչական եւ Բողոքական մանուկներուն տալու միօրինակ սկզբունքներու վրայ հիմնուած կրթութիւն մը, որպէսզի կարենան անոնք տպադային համերաշխութեամբ դարձակցիլ իրարու հետ՝ յուտ իրենց ազգային շահերուն:

Գ.— Այնթապի Հերոսամարտի պատմութիւնը գրելու հարց՝ Պր. Արմենակ Մուրատեանի կողմէն:

Ժողովը յանձնարարեց նորընտիր կեդր. վարչութեան ուսումնասիրելու վերոյիշեալ առաջարկները եւ տեղեկազրբելու յաջորդ տարուան Պատգ. Ժողովին:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$1,312.02	Կրթական նպաստ	\$1,707.28
Մասնաճիւղերէ	2,870.18	Կարօտեալներուն	1,080.00
Տակոս	41.87	Վարչական ծախք	164.07
	<hr/>	Պատրաստ	1,272.72
	\$4,224.07		<hr/>
			\$4,224.07

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ, 1926-1927

Նստած, ձախէն աջ, Յակոբ Մուրատեան, Տոքթ. Ազնիւ Իսրայէլեան, Բրօֆ. Յովհ. Գրիգորեան, Տ. Շահէ Սրբազան Գասպարեան. Ոտքի վրայ, Արմ. Մուրատեան, Միհրան Այվազեան, Պարգև Աքքարեան

1926—1927 Տարեշրջան

Տարուան Կեդր. Վարչութիւնը.— Բրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան՝ Ատենապետ, Գեր. Շահէ Մ. Վ. Գասպարեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պարզեւ Աթթարեան՝ Ատենապետ, Արմէն Մուրատեան՝ Փոխ Ատենապետ, Միհրան Այվազեան՝ Գանձապահ, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան, Յակոբ Մուրատեան:

Պատգ. Ժողովի քուէարկած 5,000 տուարի 1,000 տուարը պիտի յաւկացուէր Հալէպի դպրոցներուն մէջ գտնուող մանուկներուն կէսօրուան ճաշին համար, 2,400 տուարը՝ Հալէպի եւ Հոմսի կրթական կարիքներուն, իսկ մնացածը՝ Պէյրութէն եւ Դամասկոսէն ըլլալիք հաւանական խնդրանքներուն համար: Վերոյիշեալ պիւտճէն գործցելու համար զօրքաներ նշանակուեցան Մասնաճիւղերուն՝ իրենց թիւի եւ զտղութի տնտեսական վիճակի համեմատութեամբ:

Նկատի ունենալով որ Դամասկոսի եւ շրջաններու վերջին դէպքերու պատճառով Հայութիւնը սկսած էր, իր ազահոյութեան համար, աւելի դէպի Պէյրութ տեղաւորուիլ, եւ թէ, ուրեմն, հոն այժմ շատ աւելի թիւով տարազիր Այնթապցիներ կը գտնուէին, նպատակաւորաբար համարուեցաւ Պէյրութի մէջ եւս կազմել Խորհրդատու Մարմին մը՝ հսկելու համար հոն զըրկուելիք նպաստներու բաշխումին:

Վարչութեան հասած ցանկերու վրայէն նշանակուեցան հետեւեալները.— Տոքթ. Արամ Պազտասարեան, Գրիգոր Գասարճեան, Յակոբ Սանոսեան, Տոքթ. Բիւզանդ Հատիտեան եւ Տիգրան Կիւլէսէրեան:

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$1,272.72	Կրթական նպաստ	\$3,142.00
Մասնաճիւղերէն	5,986.79	Վարչական ծախք	438.22
Նուէրներ	107.89	Պատրաստ	3,853.91
Տոկոս	66.75		
	<hr/>		<hr/>
	\$7,434.13		\$7,434.13

1927—1928 Տարեշրջան

Նախորդ Պատգ. Ժողովը վերընտրեց նոյն Կեդր. Վարչութիւնը որ շարունակեց իր պաշտօնը նոյն գիւնական կազմով:

1928, Մարտին Լոս Անճէլըսի «Այնթապի Որրախնամ Ընկերութիւնը» որոշում տուաւ միանալու Ա. Ա. Միութեան, եւ արդէն տարեվերջին, իր ներկայացուցիչներով Պատգ. Ժողովին մասնակցեցաւ՝ իր զանձի ամբողջ գումարը եւս (\$1,521.25) յատկացնելով Միութեան հիմնադրամին:

Տարուան ընթացքին կարգ մը Մասնաճիւղերուն այցելութիւններ տուին Կեդր. Վարչութեան երկու Ատենապետները եւ Քարտուղարը: Նոյնպէս այս շրջանին Հալէպի Խորհրդատու Մարմնի Ատենապետ՝ Տիգր Յակոբ Գարամանուկեան զրկուեցաւ Սիւրիոյ զանազան կեդրոնները՝ ուսումնասիրելու եւ քննելու անոնց ընդհանուր կացութիւնը: Անոր ներկայացուցած տեղեկաւորները մեծապէս օգնեցին զրկուելիք նպաստներու արդար բաշխումին:

Այնթապցի ուսանողներ կային հետեւեալ վայրերը.— Հալէպ՝ 1793, Դամասկոս՝ 68, Հոմս՝ 42, Պէյրութ՝ 172, Տրիպոլիս՝ 30, ընդամէնը 2105, որոնց մեծ մասը կրթութիւն կ'ստանային Ա. Ա. Միութեան նպաստով:

Տարուան Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ Թրոյի մէջ, 1928, Յուլիս 7-ին, մասնակցութեամբ 6 Մասնաճիւղերու 20 պատգամաւորներով, որոնք

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ՊԱՏԳՄ. ԺՈՂՈՎ, ԹՐՈՅ, Ն. Ե., 1928

Առաջին կարգ, նստողներ, ձախէն աջ.— Սարգիս Բոլատեան, Գր. Պուտազեան, Գեորգ Գատէհեան, Լեւոն Յակոբեան, Գր. Իսրայէլեան, Տոբ. Լեւոն Տաղլեան, Սէմ Նազարեան:

Երկրորդ կարգ, նստողներ, Միհրան Այվազեան, Բրոթ. Յովհ. Գրիգորեան, Տ. Շահէ Սրբազան, Վահան Մ. Գիրբնեան, Պարգեւ Արքարեան, Տոբ. Նազաշեան.

Երրորդ կարգ, կայծ, վահրամ Քէշիկեան, Լեւոն Գալայնեան, Մանուէլ Մարտիրոսեան, Եղիշէ Թապալեան, Նուրի Իշխանեան, Յարութիւն Թապալեան, Գուրգէն Տէմիրեան.

կը ներկայացնէին 26 ձայն: Ատենապետ ընտրուեցաւ Գեր. Շահէ Վարդապետ, իսկ Ատենադպիր՝ Միհրան Այվազեան:

Դպրոցներու միացման հարցի շուրջ ընդարձակ տեղեկադիր մը կարգաց Բրոֆ. Գրիգորեան, պարզելով կեդր. Վարչութեան կատարած աշխատանքը այդ առթիւ: Իր ծրագիրը գործնականացնելու համար ան կ'առաջարկէր Հալէպի մէջ բանալ «նմոյշ դպրոց» մը, ուր, յարանուանական հաստատար հողի վրայ, ուսում պիտի տւանդուէր աշակերտներուն: Կրօնքի ուսումը պիտի ըլլար զուտ Քրիստոնէական-բարոյագիտական, իսկ երկու յարանուանութիւններու սովորութիւնները պիտի համադրուէին: Կը ծրագրուէր պատրաստել յատուկ դասագիրք մը: Այսպիսի ծրագրի մը իրագործման համար կը նախատեսուէր 6,000 տոլարի պիւտճէ մը: Որոշուեցաւ աւելի հետազոտել այս հարցը եւ ջանալ ժողովուրդի միաքը պատրաստել այս սեղանութեամբ:

Նմանապէս եղան ուրիշ առաջարկներ, ինչպիսին, «Սիւրիոյ մէջ բարձրագոյն դպրոց մը հիմնել», «Հալէպի մէջ գիշերային դպրոց բանալ», «Դպրոցներու մէջ մրցման դրութիւն հաստատել» եւայլն, որոնց մասին խորհրդածութեանց կատարումն իսկ ցոյց կուտար ժողովականներու անկեղծ բաղձանքը՝ օգտակար ըլլալու իրենց արեւակիցներուն:

Տարուան ընթացքին հաստատուած էր Պատուոյ Դրօշակի մրցման դրութիւնը, որով լաւագոյն գործունէութիւն ցոյց տուող Մասնաճիւղին պիտի յանձնուէր սոյն դրօշակը: Այս տարի մրցանակը շահեցաւ Թրոյի Մասնաճիւղը, իսկ երկրորդ տեղը գրաւեց Պոսթոնը:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$3,853.91	Կրթական նպաստ	22,982.00
Մասնաճիւղերէ	6,906.06	Պէյրութի հիւանդանոցին	100.00
Տոկոս	121.90	Վարչական ծախք	224.93
		Պատրաստ	7,574.94
	\$10,881.87		\$10,881.87

1928—1929 Տարեշրջան

Այս տարուան կեդր. Վարչութիւնը իր գիւտերը կազմեց հետեւեալ կերպով.— Գեր. Շահէ Մ. Վ. Գասպարեան՝ Ատենապետ, Տոքթ. Ներսէս Պաղտօեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պարզեւ Աթթարեան՝ Ատենադպիր, Արմէն Մուրաթեան՝ Փոխ Ատենադպիր, Միհրան Այվազեան՝ Գանձապահ, Բրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան եւ Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան:

Հալէպի Խորհրդատու Մարմնի կազմին վրայ աւելցան երեք հողի եւս, նկատի ունենալով անոր գրադումները.— Տիարք Գրիգոր Պողարեան, Կարապետ Թիւթիւնճեան եւ Միհրան Նազարեան: Տիար Գարամանուկեան շարունակեց իր գործիչի պաշտօնը:

Սիւրիոյ մէջ բարձրագոյն դպրոց մը հիմնելու առաջադրութեամբ կեդր. Վարչութիւնը խորհրդակցութիւններ ունեցաւ Մարաշցիներու եւ Ատանայցիներու Միութեանց Կեդրոններու հետ: Ժողովներու եզրակացութիւնն այն եղաւ, որ միասնաբար դպրոց մը հիմնելու գաղափարը դեռ հասունցած չէ, եւ թէ իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն իր կազմին մէջ իսկ պէտք է աշխատանք թափէ՝ նպաստաւոր հող պատրաստելու, նման ծրագրի մը յաշուութեան համար:

Գժրախտարար, Ա. Ա. Միութեան կեանքը, տարուան ընթացքին, ենթարկուեցաւ անհարկի ցնցումի մը՝ Պր. Պարզեւ Աթթարեանի եւ Բրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեանի միջեւ ծագած լրագրական բանավէճի մը պատճառաւ:

Կուտանք դէպքի ամփոփ մէկ պատմութիւնը, քաղելով զլիաւոր կէտերը Կեդր. Վարչութեան արձանագրութիւններէն, եւ ա՛յս, միմիայն պատմութեան սիրոյն:

1928, Սեպտեմբերին, Բրոֆ. Գրիգորեան «Բահնումա»յի եւ Պր. Աթթարեան «Հայրենիք»ի մէջ բանավէճի ձեւով յօդուածներ կ'ունենան «Բողոքականութիւնը Հայոց մէջ» նիւթին շուրջ: Նոյն ամսուան մէջ Կեդր. Վարչութիւնը նամակներ կ'ստանայ Բրոֆ. Գրիգորեանէ, Տոքթ. Նազդաշեանէ եւ Վեր. Բիւզանդ Լեւոնեանէ, բողոքելով Պր. Աթթարեանի յօդուածներուն մէջ Հայ Բողոքականութեան հասցէին նետուած «վիրաւորիչ» եւ «արհամարհական» վերադրումներուն դէմ:

Բրոֆ. Գրիգորեան Կեդրոնէն կ'ուզէ հասկնալ՝ 1. թէ՛ Վարչութիւնը Պր. Աթթարեանի գրածներուն համամի՞տ է թէ՛ ոչ, 2. թէ՛ կրնա՞յ Ա. Ա. Միութեան հաւատարմութեամբ ծառայել իրրեւ Ատենադպրի, 3. թէ՛ Աթթարեանի արտայայտութիւնները Միութեան մէջ համերաշխ գործակցութեան նպատակաւ՞ են թէ՛ ոչ, 4. թէ՛ Կեդրոնը կ'ընդունի՞ թէ՛ սխալ մը գործուած է եւ զանիկա շտկել իր պարտականութիւնն է:

Իսկ Տոքթ. Նազդաշեան եւ Վեր. Լեւոնեան նոյն կէտերը շօշափելով հանդերձ Կեդր. Վարչութեանէն կը պահանջեն խստիւ հերքել Պր. Աթթարեանի գրածները, հակառակ պարագային Ա. Ա. Միութեան կազմալուծումը կը նախատեսեն եւ անոր պատասխանատուն կը ճանչնան Կեդրոնը:

Կեդր. Վարչութիւնը Սեպտ. 22-ի եւ Հոկտ. 5-ի երկու յաջորդական նիստերուն մէջ, յիշեալ նամակները ուշի ուշով նկատի առնելով, յարմար կը սեպէ իր զիրքը ճշտել այս հարցի նկատմամբ՝ շրջաբերական նամակով մը, որու զլիաւոր կէտերն էին հետեւեալները.—

1. Ա. Ա. Միութիւնը ոչ-յարանուանական եւ ոչ-կուսակցական ընկերութիւն մըն է, 2. Կեդր. Վարչութիւնը ինքզինք իրաւասու չզգար Միութեան կանոնադրին եւ նպատակին հետ առնչութիւն չունեցող եւ անհատական յօդուածներու մտտին դատաստան ընելու, 3. ո՛չ օրինաւոր է եւ ո՛չ ալ արդարացի՝ նման յօդուածներու համար Կեդր. Վարչութիւնը պատասխանատու ճանչնալ փորձել, 4. մտածումի եւ կարծիքի ազատութիւնը յարկելով հանդերձ՝ զօրաւորապէս կը յանձնարարէ ուրիշներու մտածումներուն եւ կարծիքներուն հանդէպ ալ յարգալից վերաբերում ցոյց տալ, 5. եւ վերջապէս, կը խնդրուի, որ Ա. Ա. Միութեան հրապարակազիր անդամները աւելի մեղմ ու փափկանկատ ոճով արտայայտուին, անխորժ զգացումներ եւ վիրաւորանք չտեղծելու համար:

Այնուհետեւ Միութեան սպաննացող վտանգը վերացնելու համար, Հոկտ. 27-ին կը դումարուի մասնաւոր ժողով մը, Վարչութեան երկու անդամներուն միջեւ գոյացած դժուարութիւնները հարթելու համար: Ժողովը կը վերջանայ այն վստահութեամբ թէ՛ ծագած թիւրիմացութիւնները եւ կասկածները ցրուած են:

Սակայն, դժրախտարար, հետագայ շարաթիւններուն, հակառակ բոլոր զգացումներուն, նոյն անձերը կը դրեն եւ կը գործադրեն արարքներ, որոնք պէտք չէր որ տեղի ունենային: Կեդր. Վարչութիւնը կը մնայ իր չէզոք դիրքին վրայ՝ ընդունելով որ Միութիւնը կազմուած էր սարբեր դաւանանքի եւ համոզումներու տէր անհոտներէ եւ կը համարէ միջադէպը փակուած:

Ի վերջոյ երկու յարգելի անդամները կը ներկայացնեն իրենց հրաժարականները Կեդր. Վարչութեան, որ ցաւով կ'առիպուի ընդունիլ, այսպիսով զրկուելով հինգ տարիներէ ի վեր անխտրաբար եւ անձնուիրաբար իրեն գործակցող երկու հայրենակիցներու զնահատելի աշխատակցութենէն, յուսալով սակայն, որ զալիք Պատգ. Ժողովը պիտի կարենար միջոց մը դանել՝ զարձեալ ապահովելու համար անոնց ծառայութիւնը ի շահ Միութեան:

Յիշեալ հրաժարումներու բերումով Վարչութիւնը իր կազմը ամբողջացուց՝ հրաւիրելով յաջորդ առաւելագոյն քուէ ստացող երկու անձերը յանձին Պր. Գէորգ Գատէհճեանի եւ Տոքթ. Լեւոն Տաղլեանի:

Տարուան Պատգ. Ժողովը զուժարուեցաւ Պոսթոնի մէջ, 1929, Յուլիս 6-ին, վեց Մասնաճիւղերու մասնակցութեամբ, 25 պատգամաւորներով: Ատենապետի պաշտօնը վարեց Տիար Վահան Քիւրքճեան, իսկ Ատենաղապրի՝ Պր. Հայկ Չէքիճեան:

Հալէպի Խորհրդատու Մարմնի տեղեկագրի համաձայն, Հալէպ զըրկուած նպաստով Հալէպի, Պէյրութի, Գամասիոսի, Հոմսի եւ Տրիպոլիոյ մէջ ուսում ստացած էին 1300 ուսանողներ: Հալէպի եւ Քէմփի մէջ բացուած էին գիշերային դպրոցներ եւ հոն ուսանած էին մօտ 140 աշակերտներ՝ օգտուելով հայերէնի, Ֆրանսերէնի, արարերէնի եւ թուարանութեան դասաւանդութիւններէն:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$7,584.94	Կրթական նպաստ	\$4,008.00
Մասնաճիւղերէն	5,350.00	Կարօտեալներուն	400.00
Տոկոս	229.89	Վարչական ծախք	231.40
	<hr/>	Պատրաստ	8,515.43
	\$13,154.83		<hr/>
			\$13,154.83

1929—1930 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Գեր. Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեան՝ Ատենապետ, Տոքթ. Ներսէս Պաղտօեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պարզեւ Աթթարեան՝ Ատենաղապր, Տոքթ. Լեւոն Տաղլեան՝ Փոխ Ատենաղապր, Միհրան Այվազեան՝ Գանձապահ, Տոքթ. Ա. Նազգաշեան եւ Տիկին Մէյրի Մուրատեան:

Կեդր. Վարչութիւնը երկար բանակցութիւններ վարեց Հալէպի Խորհրդատու Մարմնի հետ՝ տարազիրներու տեղաւորման խնդրով, որ այս ատեններ ընդհանուր մտահոգութեան առարկայ էր պատկան Մարմիններուն համար: Խորհրդատու Մարմինը, որպէս զարման, կ'առաջարկէր Քէօսպի եւ Լաթաքիոյ մէջտեղ դանուող «Պատիթ Իսիէլէսի» անուն հոգաժառ Միութեան դրամով գնել եւ հոն հաստատել Այնթապցի հայրենակիցները: Կեդր. Վարչութիւնը եկած էր այն համոզման, որ Այնթապցիները՝ լինելով քաղաքի կեանքին վարժուած ժողովուրդ մը, դժուար թէ պիտի ուզէին հաստատուիլ երկրագործական շրջանի մը մէջ: Հետեւաբար ան պիտի նախընտրէր, փոխանակ խոշոր զուժարներ ծախսելու ոչ այնքան ապահով վայրերու վրայ, օգնել տեղական բնակարանային դժուարութեանց դարմանումին: Այս առաջադրութեամբ Վարչութիւնը այս տարի 500 տուար յատկացուց Հալէպի կարգ մը բնտանիքներու տեղաւորման համար:

Այս տարուայ Հալէպ զըրկուած կրթական նպաստէն օգտուած են 1116 աշակերտներ 11 դպրոցներու մէջ, նայնպէս 264 ուսանողներ՝ երկու գիշերային դպրոցներու մէջ:

Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ Ֆիլաաէլֆիոյ մէջ 1930, Յուլիս 4-ին, Ատենապետութեամբ Միհրան Այվազեանի եւ Քարտուղարութեամբ Եղիշէ Թապլաեանի: Ժողովին կը մասնակցէին 5 Մասնաճիւղեր, 11 պատգամաւորներով:

Չանագան հարցերու կարգին, ժողովը զբաղեցաւ Հալէպի մէջ սեփական դպրոց մը հիմնելու առաջարկով, Հալէպի բնակարանային տաղնապը լուծելու նպատակաւ գետին մը գնելու խնդրով եւ Այնթապի Հերոսամարտի պատմութիւնը գրելու ծրագրով, որոնց մասին ուսումնասիրուած ծրագիրներ պատրաստելու դործը ձգուեցաւ նորընտիր կեդր. Վարչութեան:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք	Տարեկան	Ելք	Տարեկան
Փոխանցուած	\$8,515.43	Կրթական նպաստ	\$3,810.00
Մասնաճիւղերէն	3,962.84	Կարօտեալներուն	900.00
Տոկոս	250.61	Վարչական ծախք	309.44
	<hr/>	Պատրաստ	7,709.44
	12,728.88		<hr/>
			12,728.88

1930—1931 Տարեշրջան

Միութեան եօթերորդ Պատգ. Ժողովին մէջ ընտրուած կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանը կազմեց հետեւեալ ձեւով.— Բրօֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան՝ Ատենապետ, Պր. Վահան Քիւրքճեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պարզեւ Աթթարեան՝ Ատենադպիր, Վահան Մղրպլեան՝ Փոխ Ատենադպիր, Միհրան Այվազեան՝ Գանձապահ, Գրիգոր Իսրայէլեան եւ Յակոբ Փոլատեան:

Հակառակ Վարչութեան պնդումներուն եւ փափաքին Բրօֆ. Գրիգորեան խնդրեց որ ինք տգատ ըլլայ ոեւէ պաշտօն ստանձնելէ, հետեւաբար տարուան Ատենապետութիւնը վարեց Պր. Վահան Քիւրքճեան: Գեր. Շահէ Վարդապետը Պատգ. Ժողովէն առաջ արդէն մեկնած էր Անթիլիաս՝ Դպրեւի տնօրէնութեան պաշտօնին, սակայն ան, իր նամակներով եւ խորհուրդներով շարունակեց օգտակար ըլլալ Միութեան:

Տնտեսական տաղնապը այս տարի զգալիօրէն ազգեց Մասնաճիւղերու գործունէութեան վրայ: Վարչութեան անդամներէն Բրօֆ. Գրիգորեան, Պր. Վահան Քիւրքճեան եւ Միհրան Այվազեան այցելութիւններ տուին Ֆիլաաէլֆիոյ եւ Նիւ Եորքի Մասնաճիւղերուն՝ կարելի եղած չափով ոգևուրելու զանոնք եւ ցրելու համար շրջան ընող թիւրիմացութիւնները:

Տարուան ընթացքին կազմուեցաւ Արժէնթինաբնակ Այնթապցիներու Հայրենակցական Միութիւնը՝ որդեգրելով գրեթէ նոյն նպատակը եւ ծրագիրը՝ Ա. Ա. Միութեան: Վարչութիւնը կապ պահեց այս նսրակազմ Միութեան հետ եւ ջանաց օգտակար ըլլալ անոնց իր թելադրութիւններով: Անոնք եւս կարելիութիւն ցոյց կուտային վերջ ի վերջոյ միանալու Ա. Ա. Միութեան:

Հալէպի մէջ սեփական դպրոցի մը ծրագիրը թէեւ խնդրոյ առաքկայ եղաւ կեդրոնի նիստերուն մէջ, սակայն անոր հետ կապուած դժուարութիւնները եւ Վարչութեան բացառիկ պայմանները նկատի ունենալով կարելի չեղաւ գործնականի վերածել այս կարեւոր խնդիրը:

Վարչութեան Ատենադպիր՝ Պր. Պարզեւ Աթթարեան, իր անձնական պայմաններու բերումով հրաժարեցաւ Վարչութենէն, որ ստիպուեցաւ ընդունիլ հրաժարականը, արձանադրելով զնահատանք՝ անոր տարիներու

ժիր աշխատութեան համար՝ յօգուտ Միութեան: Վերջին վեցամսեային քարտուղարութիւնը վարեց Պր. Գրիգոր Իսրայէլեան:

Կեդր. Վարչութեան հրահանգով Հալէպի Ազգային Մարմիններէն ստացուած ցանկէն ընտրուեցաւ նոր Խորհրդատու Մարմին մը հետեւեալներէ.— Տէր Ներսէս քհնյ. Թաւուզճեան, Տոքթ. Գրիգոր Սարգիսեան, Պր. Նազարէթ Ֆըսարզճեան, Պր. Եիւսիւֆ Այնիլեան, Պր. Լեւոն Յ. Լեւոնեան, Պր. Գրիգոր Պօղարեան, Պր. Աւետիս Գալէմքեարեան, Պր. Կարապետ Թիւթիւնճեան եւ Պր. Յակոբ Գարամանուկեան:

Տարուայ Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1931, Յուլիս 4-ին, Նիւ Եորքի մէջ, ներկայութեամբ 5 Մասնաճիւղերու 18 պատգամաւորներով: Ատենապետ ընտրուեցաւ Պր. Վահան Քիւրքճեան, իսկ Ատենադպիր՝ Պր. Վահան Մղրպլեան:

Ժողովին ներկայ եղաւ Հալէպի Խորհրդատու Մարմնի նախկին ատենապետ՝ Տոքթ. Գրիգոր Սարգիսեանը, որ կարեւոր տեղեկութիւններ տուաւ Հալէպի եւ շրջաններու մէջ կատարուած զործունէութեանց մասին:

Տարեկան Հաշուեկշիւը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$7,709.44	Կրթական նպաստ	\$3,888.00
Մասնաճիւղերէն	3,063.00	Վարչական ծախք	337.82
Տոկոս	246.14	Պատրաստ	6,792.76
	<hr/>		<hr/>
	11,018.58		11,018.58

1931—1932 Տարեշրջան

Տարուան Կեդր. Վարչութիւնը.— Պր. Վահան Քիւրքճեան՝ Ատենապետ, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Փոխ Ատենապետ, Տոքթ. Լ. Տաղլեան՝ Ատենադրպիր, Տոքթ. Մ. Գազանճեան՝ Փոխ Ատենադպիր, Միհրան Այվազեան՝ Գանձապահ, Պր. Վահան Մղրպլեան եւ Պր. Գէորգ Նազարեան:

Կեդր. Վարչութեան անդամները նորէն այցելութիւններ տուին Նիւ Եորքի եւ Ֆիլատէլֆիոյ Մասնաճիւղերուն, որով կարելի եղաւ Նիւ Եորքի մէջ նոր ողելորութիւն ստեղծել եւ Վարչութիւն ընտրել, իսկ Ֆիլատէլֆիան, դժբախտաբար, գրեթէ ամբողջ տարին անկազմակերպ մնաց՝ հօն տիրող յարանուանական թիւրիմացութիւններու պատճառաւ:

Տարուայ ընթացքին Շիքակոյի Մասնաճիւղի ջանքերով կազմուեցաւ երիտասարդ եւ պատանի Այնթապցիներու Ակումբը, որ հրահրող ոյժը եղաւ՝ նոր եռանդ ու ողելորութիւն ստեղծելով տեղական Մասնաճիւղին մէջ եւս: Նմանապէս Նօկաթըքի մէջ կազմուեցաւ փոքրիկ Մասնաճիւղ մը, քանի մը Այնթապցի ընտանիքներու մասնակցութեամբ:

Պիւտճէի կրճատման պատճառաւ, նպաստընկալ դպրոցները այս տարի ենթարկուեցան որոշ սեղմումներու: Նկատելով որ Հալէպի մէջ դպրոցներու թիւը օր ըստ օրէ կը շատնայ եւ հակում կայ աշակերտ դրուելու ազեղ մրցակցութեան, որոշուեցաւ նպաստընկալ դպրոցներու թիւը սահմանափակել եւ նպաստը կեդրոնացնել վեց դպրոցներուն վրայ:

Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ 1932, Յուլիս 2-ին, Թրոյի մէջ: Մասնակցեցան 5 Մասնաճիւղեր, 26 պատգամաւորներով: Ատենապետ ընտրուեցաւ Տիար Վահան Քիւրքճեան, Ատենադպիր՝ Պր. Վահան Մղրպլեան:

Ժողովը տուաւ հետեւեալ վճիռաւոր որոշումները.—

Ա.— Դպրոցները կեդրոնացնելու եւ սաներու դրութիւն ստեղծելու հարցերը պէտք ունին աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութեան: Նորընտիր Կեդր.

Վարչութեան հրահանգուեցաւ կատարել այս ուսումնասիրութիւնը եւ տեղեկագրել յաջորդ Պատգ. Ժողովին:

Բ.— Այնթապցի գաղթականներու զեռեղման հարցը որոշ զբաղման եւ գործունէութեան նիւթ եղած էր Լոս Անճէլըսի եւ Շիքակոյի Մասնաճիւղերուն մէջ: Առաջարկ կար, որ Ա. Ա. Միութիւնը ձեռնարկէ հանդանակութեան՝ Հալէպի մէջ զեռին դնելու համար: Ժողովը դնահատելով հանդերձ այս գաղափարը, նկատի ունեցաւ՝ տիրող տնտեսական նեղ պայմաններու բերումով՝ խոշոր հանգանակութեան մը անժամանակ ըլլալը, եւ ուստի, որոշեց 1000 տոլար յատկացնել անաշինական նպատակին:

Գ.— Միութեան բազկացուցիչ տարբերուն մէջ համերաշխութիւնը հաստատ պահելու իրրեւ միջոց, որոշուեցաւ տարեկան տեղեկագրին մէջ պաշտօնապէս ցաւ յայտնել, անցեալին մէջ պատահած յարանուանական թիւրիմացութեանց համար:

Դ.— Զանալ կազմել իւրաքանչիւր Մասնաճիւղի կողքին պատանիներու ահումր մը:

Յաջորդ տարուայ համար քուէարկուեցաւ 5,000 տոլարի պիւտճէ մը: Պատուոյ Դրօշակը շահեցաւ Շիքակոյի Մասնաճիւղը:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք	Ելք
Փոխանցուած	Վարչական նպատակ
Մասնաճիւղերէն	Կարօտեալներուն
Նուէրներ	Վարչական ծախք
Տոկոս	Պատրաստ
10,136.85	10,136.85

1932—1933 Տարեշրջան

Տարուան Կեդր. Վարչութիւնը.— Տոքթ. Մ. Հատիտեան՝ Ատենայակա, Պր. Գուրգէն Տէօքմէճեան՝ Փոխ Ատենայակա, Պր. Վահան Մզրպլեան՝ Ատենայակա, Տոքթ. Լեւոն Տաղլեան՝ Փոխ Ատենայակա, Միհրան Այվազեան՝ Գանձապահ, Պր. Վահան Քիւրքճեան եւ Պր. Մուսա Գրիգորեան:

Հալէպէն ստացուած նոր եւտպատիկ ցանկէն ընտրուեցան հետեւեալ հինգ ազգայինները որպէս նոր Խորհրդատու Մարմին.— Տէր Ներսէս հայր թափուղճեան, Տոքթ. Ա. Ընկէճեան, Պր. Կարապետ Թիւթիւնճեան, Պր. Միհրան Նազարեան, Պր. Իլիաս Նորեան:

Հալէպի Կրթասիրաց երկսեւ վարժարանը, ուր կ'ուսանին մեծագոյն թիւով Այնթապցի ուսանողներ, մասնաւոր ղեմում կը կատարէ դպրոցական կարեւոր պիտոյքներու համար (դաշնակ, քարտէս, գիտական գործիքներ եւ այլն): Վարչութիւնը այս նպատակին համար կը յատկացնէ 150 տոլար, որու 100 տոլարով դաշնակ մը դնելով կը զրկէ Հալէպ:

Տարուայ ընթացքին, կարգ մը Մասնաճիւղերու մէջ, դժբախտաբար, ծնունդ առաւ յարանուանական վէճ, փոխադարձ քննադատութիւններ եւ Պատգ. Ժողովի ղէպքերու խեղաթիւրումներ, ասով պղտորելով Միութեան մաս մը անդամներու միտքերը: Կեդր. Վարչութիւնը, կարելի եղած բոլոր միջոցներով, ջանաց վերացնելու այս աննախանձելի վիճակը՝ փրկելու համար Միութիւնը անջատման վտանգէն: Յատուկ շրջաբերականով մը ղեմեց իր բոլոր անդամներու առողջ գատուութեան՝ մոռնալու անկարեւոր վէճերը եւ թիւրիմացութիւնները եւ վերահաստատելու խորտակուած հաւատքը Միութեան նպատակին: Խորհրդակցական ժողովի մը մէջ նշանակուեցաւ

Յանձնախումբը մը՝ մօտենալու դժգոհներուն, քննելու անոնց պահանջները եւ արդիւնքը, ինչպէս նաեւ իր թելադրանքները, տեղեկագրելու յաջորդ Պատգ. Ժողովին: Յանձնախումբի անդամները եղան՝ Բրոֆ. Գրիգորեան, Տոքթ. Նազդաշեան, Պր. Յակոբ Փոլտտեան եւ Պր. Յակոբ Նորեան: Դրժ-րախտարար Յանձնախումբի աշխատանքը շտուաւ տինկալուած արդիւնքը եւ ի վերջոյ ան հրաժարեցաւ եզրակացնելով թէ «նպաստաւոր արդիւնք եւ ելք ու ճամբայ դտնել չէր կարողացած»:

Տարեկան Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1933, Յուլիս 2-ին, Պոսթոնի մէջ: Ներկայ եղան 6 Մասնաճիւղեր 14 պատգամաւորներով: Դիւան ընտրուեցաւ՝ Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Ատենապետ, Պր. Վահան Մղրալեան՝ Ատենապօլիս:

Ժողովը՝ գրադեցաւ վերոյիշեալ ցաւալի հարցով, լսեց կեդր. Վարչութեան եւ Յանձնախումբի տեղեկագիրները եւ անոնց աշխատանքներու ապարդիւն անցած ըլլալը: Խիստ ցաւալի եղաւ լսել նաեւ, որ կարգ մը տեղեր արդէն հեռացած էին մեր Բողոքական հայրենակիցները որոնք տարիներէ ի վեր այնքան զոհողութեամբ ծառայած էին Միութեան նպատակին ու շահերուն: Ժողովը, ակամայ, առայժմ, փակուած նկատեց խնդիրը, այն յոյսով, սակայն, թէ ապագային պիտի գտնուէր կերպ մը՝ վերահաստատելու նախկին բազմալի վիճակը, որոշելով նպաստի բաշխումը պահել անփոփոխ, առանց յարանուանական խարուսթեան:

Միութեան հիմնադրամի ապահովութեան հարցը նկատի առնելով, ժողովը որոշեց սոյն գումարը պահել երեք հոգինոց կնամակալութեան մը հսկողութեան տակ: Թրքսթի անդամներ ընտրուեցան Պր. Վահան Քիւրքճեան, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան եւ Պր. Պաղտասար Պէքեարեան:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք	Ելք
Փոխանցուած	Կրթական նպաստ
Մասնաճիւղերէն	Կարօտեալներուն
Նուէր	Վարչական ծախք
Տոկոս	Պատրաստ
9,224.73	9,224.73

1933—1934 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Տոքթ. Յ. Մ. Հատիտեան՝ Ատենապետ, Պր. Վահան Մղրալեան՝ Ատենապօլիս, Միհրան Այվազեան,՝ Գանձապահ, Պր. Գուրգէն Տէօքմէճեան, Պր. Գրիգոր Իսրայէլեան, Տոքթ. Ս. Էկեան, Պր. Գէորգ Գասէճեան:

Վարչութիւնը հազիւ թէ ունեցաւ վեց նիստեր այս տարեշրջանին: Տարուան սկիզբը որոշուեցաւ ամէն տեղ տօնել Միութեան կազմութեան 10-րդ տարեդարձը, սակայն զէպքերու բերումով կարելի չեղաւ ծրագիրը զործադրել:

1933, Գեկտեմբերին պատահեցաւ Առաջնորդ Դուրեան Եպիսկոպոսի ծանօթ ցաւալի դէպքը, որ ալեկսսեց Ամերիկահայ դաղութի կեանքը: Կեդր. Վարչութիւնը, որու մէջ թէեւ կը գտնուէին նաեւ տարբեր կուսակցութիւններու պատկանող անհատներ, աշխատեցաւ իր կարելին ընել՝ զերծ պահելու Ա. Ա. Միութիւնը այս փոթորիկի յարուցած յարձանքէն: Դժբախտարար, սակայն, ի վերջոյ, այս զուտ բարեսիրական կազմակերպութիւնն եւս ամամասն չմնաց իր շուրջը տիրող մոլեգին պառակաւիչ մթնոլորտի ազդեցու-

թեւեղէն: Կազմերու մէջ տարիներու պաշտօնակիցներ սկսան իրարու խէթ աչքով նայիլ, այսպիսով խաթարելով իրարու վստահութիւնն ու համակրութիւնը: Շրջաններէն հասան բողոքի նամակներ՝ տեղական տղեղ երեւոյթներու մասին, խնդրելով բարեօք լուծում տալ տիրող կացութեան:

Ահա այս պայմաններու տակն էր որ դումարուեցաւ տարեկան Պատգ. Ժողովը, Նիւ Եորքի մէջ, 1934 Յուլիս 7-ին: Ատենապետեց Պր. Վահան Թովմասեան, Ատենազպիրը եղաւ Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան: Ժողովին մասնակցեցան 5 Մասնաճիւղեր, 16 պատգամաւորներով:

Դժբախտաբար այս ժողովն ալ չլրցաւ կացութիւնը փրկել. ընդհակառակը, հոս եւս եղան անախօրժ արտայայտութիւններ որոնք աւելի եւս պատճառ եղան սրելու արդէն գոյութիւն ունեցող ձգտեալ վիճակը:

Պոսթոնի խումբ մը հայրենակիցներէ եկած բողոքի նամակը որոշուեցաւ յանձնել յաջորդ Կեդր. Վարչութեան՝ հարթելու համար թիւրիմացութիւնները:

Ժողովը նաեւ զբաղեցաւ սեպհական դպրոցի հարցով: Պր. Հրանտ Սիւլահեան, որ նոր ժամանած էր Հալէպէն, տեղեկութիւններ տուաւ դպրոցի մը շինութեան ծախքերու մասին: Թեր ու զէմ արտայայտութիւններէ եւ տրուած լուսարանութիւններէ ետք, Հալէպի մէջ սեպհական դպրոց մը հիմնելու առաջարկը սկզբունքով ընդունուեցաւ եւ որոշուեցաւ գործադրութեան դնել՝ Մասնաճիւղերու երկու-երրորդի վաւերացումով: Որոշուեցաւ հիմնադրամի 5,000 տոլարը գործածել շէնքի շինութեան: Առաւելագոյն ծախք կը նախատեսուէր 10,000 տոլար, որու 2,000-ը պիտի հայթայթուէր Հալէպի Այնթապցիներուն կողմէ: Շէնքը պիտի համարուէր Ա. Ա. Միութեան կալուածք:

Յաջորդ տարուան պիւտճէ որոշուեցաւ 3,000 տոլար: Որոշուեցաւ Կեդր. Վարչութիւնը փոխադրել Նիւ Եորք, ընտրելով 5 անդամներ Նիւ Եորքէն, մէկ Պոսթոնէն եւ մէկ՝ Թրոյէն:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,881.80	Կրթական նպաստ	\$1,875.00
Մասնաճիւղերէն	1,909.00	Բացառիկ յատկացում	50.00
Տակոս	177.46	Վարչական ծախք	238.12
	<hr/>	Պատրաստ	6,805.14
	\$8,968.26		<hr/>
			\$8,968.26

1934—1935 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Տօքթ. Ս. Իկեան՝ Ատենապետ, Պր. Վահան Թովմասեան՝ Ատենազպիր, Պր. Հայկ Զէքիճեան՝ Փոխ Ատենազպիր, Պր. Աւետիս Միրիճանեան՝ Գանձապահ, Տօքթ. Ա. Իսրայէլեան, Պր. Վահան Քիւրթեան եւ Պր. Վահան Մղրպլեան:

Կեդր. Վարչութիւնը Նիւ Եորք փոխադրուած ըլլալով Միութեան Հիմնադրամը եւս փոխանցուեցաւ Նիւ Եորք եւ դրամը վերածուեցաւ կառավարական պօստի: Նախկին գանձապահը եւս իր հաշիւները փոխանցեց նոր գանձապահին:

Հալէպէն ստացուած ցանկէն ընտրուեցան հետեւեալները որպէս նոր Խորհրդատու Մարմին.— Պր. Նազարէթ Ֆրսորզճեան՝ Ատենապետ, Պր. Գառնիկ Մանուչահեան՝ Ատենազպիր, Տօքթ. Յարութիւն Գալֆաեան՝ Գան-

ձապահ, Պր. Կորնապետ Ղարղանեան, Պր. Սահակ Սահակեան, Տոքթ. Ա. Ճէպէճեան եւ Պր. Միհրան Նազարեան:

Նախկին Խորհրդատու Մարմնոյ նախագահ՝ Տէր Ներսէս Հայր Թաւուզճեանի ցաւալի մահուան առթիւ Կեզր. Վարչութիւնը ցաւակցական հեռագիր մը զրկեց իր պարագաներուն:

Հաշիւով որ Բարդէն Կաթողիկոսը արդէն ձեռնարկած է Այնթապի պատմութիւնը գրելու աշխատանքին, Կեզր. Վարչութիւնը որոշեց Վեհափառէն հասկնալ այս պարագան եւ յայտնել պատրաստակամութիւն՝ օժանդակելու նման պատմագրքի մը տարածման:

Հալէպի մէջ սեպտեմբերի 25-ին մը կառուցման հարցի մասին նախապէս գիտնալով էր Բարդէն Կաթողիկոսին, յայտնելու իր կարծիքը: Վեհափառը պատասխանեց, թէ ներկայ քաղաքական պայմաններու տակ ինք այսօրմար կը զանկ նման ձեռնարկի մը սկսիլը:

Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ Թրոյի մէջ, Յուլիս 13-ին*:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք	Ելք
Փոխանցուած	Կրթական նպաստ
Մասնաճիւղերէն	Վարչական ծախք
Տոկոս	Պատրաստ
\$6,805.14	\$1,401.25
1,849.00	206.13
7.16	7,053.92
\$8,661.30	\$8,661.30

1935—1936 Տարեկան

Կեզր. Վարչութեան կողմը.— Տոքթ. Մ. Էկեան՝ Ատենապետ, Պր. Վահան Թովմասեան՝ Ատենադպիր, Պր. Աւետիս Միրիճանեան՝ Գանձապահ, Պր. Գէորգ Սիւլահեան, Պր. Ասատուր Լէյլէկեան, Պր. Լեւոն Սիւլահեան, Պր. Եղիշէ Թապալեան:

Կեզր. Վարչութիւնը իր բոլոր միջոցներով աշխատեցաւ իր Մասնաճիւղերը պահել գործօն վիճակի մէջ: Տարւան ընթացքին որոշ շարժում մը սկսաւ Միութենէն հեռացող անդամները նորէն Միութեան ծոցը բերելու եւ ընդհանուր համերաշխութիւն գոյացնելու նպատակով:

Հեռացած Բողոքական հայրենակիցներուն, որոնք արդէն իսկ կազմակերպուած էին «Այնթապի Հայրենակցական Միութիւն» անուան տակ, դիմում կատարուեցաւ իրենց Կեզրոնի միջոցաւ, ի պատասխան անոնք կը խոստանային խնդիրը տանիլ իրենց գալիք Պատգ. Ժողովին:

Իսկ բողոքելով հեռացած անդամներուն մօտենալու եւ անոնց հետ հասկացողութեան գալու առաջադրութեամբ հրահանգ տրուեցաւ բոլոր Մասնաճիւղերուն՝ դիմելու պատկանեալ մարմիններուն կամ անձնաւորութեանց՝ նախկին գոյավիճակի վերահաստատման ի խնդիր: Այս գիտաւորութեամբ երկար բանակցութիւններ կատարուեցան Գալիֆորնիայէն՝ Պր. Գրիգոր Մաթթեանի, Նիւ Եորքէն Տոքթ. Մ. Էկեանի եւ Պոսթոնէն՝ Մ. Այվազեանի միջեւ: Դժբախտաբար, աշխատանքներն անցան ապարդիւն, որովհետեւ, ըստ երեւոյթին, խրամասը շատ խոր էր բացուած երկու հատուածներու միջեւ, եւ թէ, վերջինները եւս կազմակերպուած էին «Այնթապցիներու Ազգայնական Միութիւն» անուան տակ:

*) Այս ժողովի արձանագրութիւնը ձեռքի տակ չունենալով կարելի չեղաւ ժողովի գրադրումներու մանրամասնութիւնները տալ:

Անտարակոյս ցաւալի էր երեւոյթը, թէեւ յիշեալ նոր կազմուած Միութիւններն ալ անջատարար կը հետապնդէին նոյն նպատակները:

1935-ի վերջերը պատահեցաւ Շահէ Սրբազանի ցաւալի եւ վաղահաս մահը Հայաստանի մէջ: Լուրը ցնցեց ամբողջ գաղութը ինչպէս նաեւ Այնթապցիներու Միութիւնը, որուն այնքան օգտակար եղած էր իր ողջութեան: Կեղը. Վարչութիւնը իր խոր ցաւակցութիւնը յայտնեց սիրելի Սրբազանի ծնողաց:

Տարեկան Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ Պոսթոնի մէջ, 1936, Յուլիս 4-ին: Ներկայ եղան 5 Մասնաճիւղեր 13 պատգամաւորներով: Ատենապետ ընտրուեցաւ Պր. Վահան Քիւրքճեան, իսկ Ատենադպիր՝ Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան:

Ժողովը իր օրակարգին անցնելէ առաջ իր յարգանքը մատուց հանդուցեալ Շահէ Սրբազանի յիշատակին:

Հալէպի մէջ դպրոց կառուցանելու խնդրի մասին ստացուած տեղեկութիւններէն յայտնի եղաւ, որ առնուազն 20,000 տուարի գումար մը պէտք է նման շինութեան համար: Գտնելով որ այս շատ վեր է Միութեան կարողութենէն, որոշուեցաւ առ այժմ յետաձգել նման ծրագիր մը:

Պատուոյ Դրօշակը շահեցաւ Շիքակոյի Մասնաճիւղը: Յաջորդ տարուան համար պիտոճէ որոշուեցաւ 2,000 տուար:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$7,053.92	Կրթական նպաստ	\$1,340.00
Մասնաճիւղերէն	1,127.00	Վարչական ծախք	172.55
Տոկոս	10.72	Պատրաստ	6,679.09
	<hr/>		<hr/>
	\$8,191.64		\$8,191.64

1936—1937 Տարեշրջան

Կեղը. Վարչութիւն.— Տէր Վահան հայր Կիւլտալեան՝ Նախագահ, Պր. Հայկ Չէքիճեան, Պր. Պաղտասար Պէքետրեան եւ Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան: Պր. Կարապետ Սիւլահեան՝ Ատենադպիր, Պր. Մարտիրոս Ճավեան՝ Փոխ Ատենադպիր, Պր. Գրիգոր Իսրայէլեան՝ Գանձապահ, Պր. Դուրիթ Գասպարեան:

Վարչութիւնը յատուկ ուշադրութիւն դարձուց Մասնաճիւղերու զօրացման խնդրոյն: Միութեան մէջ կատարուած բաժանումը, ի հարկէ, իր ազդեցութիւնը զգալի կը դարձնէր Մասնաճիւղերու ընդհանուր կեանքին վրայ:

Տարուան ընթացքին պատահեցաւ Գեր. Բարդէն Կաթողիկոսի ցաւալի մահը: Կեղը. Վարչութիւնը պատշաճ ցաւակցական հեռագիրներ տուաւ Կաթողիկոսարանին եւ հանդուցեալի պարագաներուն: Նոյնպէս որոշում անցուց Միութեան անունով տապանաքարեր դնելու Բարդէն Կաթողիկոսի, Շահէ Սրբազանի եւ Տէր Ներսէս քհնյ. Թաւուզճեանի զերեզմաններուն վրայ:

Միութեան 14-րդ Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ 1937, Յուլիս 4-ին, Թրոյի մէջ: Մասնակցեցան 5 Մասնաճիւղեր, 11 պատգամաւորներով: Ատենապետ՝ Տէր Վահան քհնյ. Կիւլտալեան, Ատենադպիր՝ Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան: Տէր Հայրը եւ Ժողովը պատշաճ յարգանքը մատուցին Միութեան կեանքին հետ այնքան սերտօրէն կապուած վերոյիշեալ հանդուցեալներու յիշատակին:

Տարուան ընթացքին Պոսթոնի մէջ համակելիկեան շարժում մը սկը-
 սած էր՝ նպասակ սեննալով համապարճակցութիւն ստեղծել Կիլիկեցի
 Հայրենակցականներու միջեւ: Պատգ. Ժողովը որոշեց եւ թելադրեց նորըն-
 արի Կեդր. Վարչութեան մասնակցելու յիշեալ շարժումին, իր ներկա-
 յացուցիչներով:

Տարուան Հաշուեկշիռը			
Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,679.09	Կրթական նպաստ	\$1,081.17
Մասնաճիւղերէն	1,080.51	Վարչական ծախք	215.13
	<hr/>	Պատրաստ	6,463.30
	\$7,759.60		<hr/>
			\$7,759.60

1937—1938 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութիւն.— Պր. Վահան Մղրպլեան՝ Ատենապետ, Պր. Լեւոն
 Գալայճեան՝ Ատենադպիր, Պր. Պաղտատար Պէքեարեան՝ Գանձապահ, Պր.
 Յարութիւն Թաղլեան եւ Պր. Յակոբ Կիւլտալեան:

Համակելիկեան Միութեան մասնակցելու համար Կեդր. Վարչութիւնը
 նշանակեց հետեւեալները.— Պր. Վահան Քիւրքճեան, Պր. Ա. Ն. Նազար եւ
 Տէր Վահան Հայր Կիւլտալեան:

Մասնաճիւղերու մէջ բարի մրցակցութիւն ստեղծելու համար, որոշուե-
 ցաւ նոր ձեւ մը: Փոխանակ Պատուոյ Դրօշակի, իւրաքանչիւր Մասնաճիւ-
 ղին տալ Արժաթեայ Բաժակ մը, որուն վրայ պիտի փորագրուի, իր ընդ-
 հանուր գործունէութեամբ առաջնութիւն շահող Մասնաճիւղի Վարչութեան
 անդամներու անունները:

Երկու տարուայ համար Խորհրդատու Մարմին ընտրուեցաւ հետեւեալ-
 ներէ.— Տէր Ներսէս Հայր Պապայեան՝ Նախագահ, Պր. Նազարէթ Յըս-
 տրղճեան՝ Ատենապետ, Պր. Գառնիկ Մանուչակեան՝ Ատենադպիր, Պր.
 Սարգիս Ընկալճեան՝ Գանձապահ, Պր. Սարգիս Թուղճեան, Պր. Երուանդ
 Տէմիրճեան, Պր. Յարութիւն Գանաահարճեան, Պր. Գ. Համմալեան:

Տարուան ընթացքին վախճանած էր նախկին Խորհրդատու Մարմնոյ Ատե-
 նապետ՝ Պր. Պեարոս Միլլէթպաշեան:

Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ Պոսթոնի մէջ, 1938, Յուլիս 3-ին:
 Ներկայ եղան 5 Մասնաճիւղեր, 19 պատղամաւորներով: Ատենապետեց Պր.
 Վահան Քիւրքճեան, իսկ Քարտուղարութիւնը վարեց Պր. Գէորգ Սիւլահեան:

Այս Ժողովին ներկայ եղաւ Պր. Մանուկ Բանճարճեան, որ նոր ժամա-
 նած էր Հալէպէն, եւ կարգաց հետաքրքրական տեղեկագիր մը՝ երկրի կա-
 ցութեան եւ կարիքներու մասին: Հալէպի դպրոցներու անասական վիճակը
 զոհացուցիչ ըլլալէ շատ հեռու է, եւ ուրեմն, Ա. Ա. Միութեան առնելիք
 քայլերը պէտք է ուղղուած ըլլան յօգուտ այս վիճակի բարւոքման:

Ժողովին ներկայ եղաւ նաեւ Անթիլիասի սաներէն Գեր. Հայր Դերենիկ
 Բողատեան, որ շահեկան տեղեկութիւններ տուաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսու-
 թեան եւ Դպրեվանքի մասին: Լիբանանի շրջանին դպրոցի եւ ուսուցչի
 պահասէն Հայ մանուկներուն կրթութենէն զրկուած ըլլալը շեշտեց եւ մաղ-
 թեց Ա. Ա. Միութեան ուժ ու կարողութիւն՝ դիմագրաւելու համար իր
 ազգակիցներու հսկայական թշուառութիւնները:

Ժողովը աուաւ հետեւեալ զլխաւոր որոշումները.—

Ա.— Անթիլիասի մէջ եւ կամ ուրիշ յարմարագոյն վայր մը, Միութեան
 նպաստընկեալ դպրոցներէն կարողագոյն մի քանի ուսանողներուն բարձրա-

գոյն ուսում տալու հարցը ընդունուելով, որոշուեցաւ տարեկան 300 տոլարի յատկացում մը ընել այդ նպատակին: Իրաւասութիւն տրուեցաւ Կեդր. Վարչութեան՝ կերպեր խորհելու այս ձեռնարկի տեւականացման համար:

Բ.— Որոշուեցաւ տարեկան 250 տոլար արամադրել Միութեան ընդհանուր բրտբականտին եւ Մասնաճիւղերու զօրացման համար:

Գ.— Այնթապի Հերոսամարտի պատմութիւնը գրելու գործը նորէն խնդրոյ առարկայ ըլլալով, որոշուեցաւ առ այդ 200 տոլար յատկացնել՝ նիւթերու հաւաքման եւ այլ ծախքերու համար:

Յաջորդ տարուան պիւտճէ որոշուեցաւ 1,800 տոլար:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,463.30	Կրթական նպաստ	\$1,030.00
Մասնաճիւղերէն	1,020.00	Ծախքեր	280.78
Պօնտերու 3 տարուայ տոկոս	740.91	Պատրաստ	6,913.43
	<hr/>		<hr/>
	\$8,224.21		\$8,224.21

1938—1939 Տարեշրջան

Նախորդ տարուան Կեդր. Վարչութիւնը վերընտրուած ըլլալով, անոնք գործը շարունակեցին նոյն կազմով:

Կեդր. Վարչութիւնը խորհրդակցութեան հրաւիրեց Պոսթոնի եւ Թրոյի Վարչութեանց անդամները՝ զրազելու Միութեան Մասնաճիւղերու զօրացման հարցով: Ներկաները եկան այն եզրակացութեան, թէ շարքերու մէջ նոր թափ ու սպեւորութիւն ստեղծելու լաւագոյն ու դործնական միջոցներէն մէկն էր գործիչի մը այցելութիւնը Մասնաճիւղերուն: Յարմարագոյն անձը նկատուեցաւ Կեդր. Վարչութեան ատենապետ Պր. Վահան Մղրապետանը, որ այցելեց Գալիֆոռնիա եւ Շիքահօ, ապահովելով ակնկալուած արդիւնքը: Տէր Վահան Հայր Կիւլտալեանն ալ զրկուեցաւ Նիւ Եորք նոյն նպատակաւ:

Կեդր. Վարչութիւնը տարուայ ընթացքին հաղորդակցութեան մէջ մտաւ Մարտէյլ գանուող Պր. Յարութիւն Աղայեանի հետ, որուն քով կը գտնուէին Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան վերաբերեալ առատ նիւթեր: Յիշեալը սոյն նիւթերը Վարչութեան արամադրելու համար կը պահանջէր մօտ 4000 տոլար: Այս գումարը չափազանց խոշոր գին մըն էր, մանաւանդ որ նիւթերու բովանդակութիւնը անծանօթ էր Վարչութեան: Առաջարկուեցաւ Պր. Աղայեանին երեք ամիսով անցնիլ Հալէպ եւ Խորհրդասու Մարմնի հետ պէտք եղածը կարգադրել՝ խոստանալով այդ առթիւ ըլլալիք ծախքը վճարել: Ի վերջոյ կարելի չեղաւ որոշ համաձայնութեան գալ այդ մասին:

Տարուան Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1939, Յուլիս 2-ին, Նիւ Եորքի մէջ: Կը մասնակցէին 4 Մասնաճիւղեր, 22 ձայնով: Ատենապետ՝ Տօթ. Ա. Իսրայէլեան, Ատենադպիր՝ Պր. Գէորդ Սիւլահեան:

Ժողովի զրազման հարցերը եղան.—

Ա.— Երկու սաներու բարձրագոյն կրթութիւն տալու մասին անցեալ տարուան որոշումը դեռ կարելի չէր եղած գործադրել: Ստացուած էին բոլոր տեղեկութիւնները եւ սաներու ընտրութիւնն ալ կատարուած: Որոշուեցաւ անյապաղ գործադրել այս որոշումը յաջորդ զպրօցական տարեշրջանին:

Բ.— Այնթապի Հերոսամարտի պատմութեան գործին յատկացուեցաւ 500 տոլար:

Գ.— Հիմնադրամը շահարկելու մասին թէեւ եղան խորհրդածութիւններ, սակայն ներկայ պայմանները նկատելով աննպաստ, որոշուեցաւ առ այժմ ըստ առաջնոյն անձեռնմխելի պահել սոյն գումարը:

Դ.— Երեք տարուան համար ԲՐԵՍՔԻԻ անդամներ ընարուեցան Պր. Հայկ Չէքիճեան՝ Ատենապետ, Պր. Վահան Մղրպլեան՝ Փոխ Ատենապետ, նոր տարուայ պիւտճէն՝ 1,800 տուար:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,913.43	Կրթական նպաստ	\$1,050.00
Մասնաճիւղերէն	1,174.00	Վարչական ծախք	322.86
	<hr/>	Պատրաստ	6,714.57
	\$8,087.43		<hr/>
			\$8,087.43

1939—1940 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութիւն.— Տէր Վահան Հայր Կիւլտալեան՝ Նախագահ, Պր. Վահան Մղրպլեան՝ Ատենապետ, Պր. Լեւոն Գալայճեան՝ Ատենադպիր, Պր. Պաղտատար Պէքեարեան՝ Գանձապահ եւ Պր. Սմբատ Յարութիւնեան:

Բացի Հալէպի եւ շրջաններու դպրոցներուն եղած յատկացումէն, այս տարի 200 տուար գումարի նպաստով Անթիլիասի Դպրեվանքին մէջ սկսան ուսում ստանալ Միութեան երկու սաները.— Գէորգ Գանտահարճեան, 14 տարեկան, թեկնածու ուսուցչութեան, եւ Ժիրայր Իսկէնեան, 15 տարեկան, թեկնածու քահանայութեան:

Հալէպ զրկուած 1025 տուարի նպաստէն օգտուած էին մօտ 825 ուսանողներ:

Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1940, Յուլիս 6-ին, Թրոյի մէջ, մասնակցութեամբ 5 Մասնաճիւղերու եւ Պոսթոնի Կրտսերներու խումբի, 28 ձայնով: Ատենապետն էր Պր. Վահան Քիւրքճեան, իսկ Քարտուղարը՝ Պր. Յովհ. Յարութիւնեան:

Ժողովի գրողման հարցերը.—

Ա.— Այնթապի Պատմութեան դործով սկսած էր զբաղիլ Պր. Ա. Նազար, թէեւ պատերազմի պատճառաւ դժուարացած էին թղթակցութիւններու պարագան: Որոշուեցաւ անյապաղ ընթացք տալ դործին:

Բ.— Սաներու համար որոշուեցաւ տարեկան 200 տուար յատկացնել այնքան ատեն որ Դպրեվանքն ալ կը բաւարարուէր այս գումարով:

Գ.— Հալէպի Ամերիկեան դպրոցէն շրջանաւարտ՝ Չոհրապ Գարրիէլեանի բացառիկ ուշիմութիւնը նկատի ունենալով, որոշուեցաւ երկու տարուան համար տարեկան 140 տուար յատկացնել իր ուսումը շարունակելու համար Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,714.57	Կրթական նպաստ	\$1,225.00
Մասնաճիւղերէն	1,160.00	Վարչական ծախք	68.16
Տոկոս	166.87	Պատրաստ	6,748.28
	<hr/>		<hr/>
	\$8,041.44		\$8,041.44

1940—1941 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Տէր Վահան Հայր Կիւլտալեան՝ Նախա-

զահ, Պր. Վահան Մղրպլեան՝ Ատենապետ, Պր. Լեւոն Գալայճեան՝ Ատենադպիր, Պր. Պաղտասար Պէքեարեան՝ Գանձապահ, Պր. Գրիգոր Իսրայէլեան, Պր. Յարութիւն Պասմաճեան եւ Պր. Յարութիւն Թապլեան:

Կեդր. Վարչութիւնը աարուան ընթացքին դժուարութիւններ ունեցաւ դրամ փոխադրել Հալէպ, ի վերջոյ սակայն կարելի եղաւ որոշ գումար հասցնել հոն Հայ Բարեգործականի միջոցաւ:

Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ 1941, Յուլիս 4-ին, Պոսթոնի մէջ, ներկայութեամբ 5 Մասնաճիւղերու, 15 պատգամաւորներու: Ատենապետեց Պր. Հրանտ Սիւլահեան, Ատենադպիրը եղաւ Պր. Յովհ. Յարութիւնեան:

Ժողովի կարեւոր հարցերէն մին էր հիմնադրամի պահեստի եւ շահարկութեան խնդիրը, որ տարուայ ընթացքին բաւական զբաղեցուցած էր Կեդր. Վարչութիւնը եւ Մասնաճիւղերը: Կեդր. Վարչութեան կարգադրութեամբ եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան համաձայնութեամբ Ա. Ա. Միութեան 5,000 տոլարի պօնտերը, իբրեւ աւանդ գումար, ի պահ դրուած էր Հ. Բ. Ը. Միութեան քով, որու հասոյթին վրայ իր կողմէն եւս յաւելում ընելով, Բարեգործականը յանձն կ'առնէր տարեկան 200 տոլար արամադրել Այնթապցի երկու սաներու բարձրագոյն կրթութեան համար: Այս գումարի շահարկումը պիտի ըլլար Ամերիկեան առաջնակարգ պօնտերու վրայ, որոնց ընտրութեան մէջ պիտի առնուէր Ա. Ա. Միութեան կամքը եւս: Սոյն համաձայնութիւնը ի զօրու պիտի ըլլար երեք տարուան համար, որմէ վերջ պօնտերը պիտի վերադարձուէին Միութեան, որոշումը հաղորդուելէն երկու ամիս վերջ:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,748.28	Կրթական նպաստ	\$1,062.90
Մասնաճիւղերէն	729.21	Վարչական ծախքեր	127.90
Տոկոս	172.67	Պատրաստ	6,459.36
	<hr/>		<hr/>
	\$7,650.16		\$7,650.16

1941—1942 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութիւն.— Պր. Հրանտ Սիւլահեան՝ Ատենապետ, Պր. Յովհաննէս Յարութիւնեան՝ Ատենադպիր, Տրքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Գանձապահ, Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան, Պր. Վահան Մղրպլեան, Պր. Համբարձում Ղաղարեան եւ Տիկին Եսթեր Զէքմէկեան:

Կեդր. Վարչութեան առաջին գործը եղաւ բոլոր Մասնաճիւղերուն կոշ-նամակներ ուղղել եւ գիրքնք հրաւիրել աւելի արդիւնաւոր դործունէութեան: Տրուեցան նաեւ այցելութիւններ որոնց արդիւնքը եղաւ նպաստաւոր:

Կեդր. Վարչութիւնը բարի զաղափարն յղացած էր յորելինական հանդէսներ սարքել ի պատիւ Տիարք Վահան Քիւրքճեանի եւ Ա. Նազարի, յարգելու իրենց յիսնամեայ ազգային գործունէութիւնը: Մեր երկու յարգելի ազգայինները, սակայն, շնորհակալութեամբ մերժած էին կատարումը յիշուած ձեռնարկին՝ նկատի ունենալով պատերազմի սեղմումները:

Տարուան ընթացքին եղան հետեւեալ բացառիկ յատկացումները.—

Ա.— 300 տոլար, իբրեւ սնունդի նպաստ Սիւրիոյ աղքատ ուսանողներուն:

Բ.— 50 տոլար, Առաջնորդարանի կողմէ բացուելիք Աստուածարանական ձեմարանին:

Գ.— 25 տոլար, Առաջնորդարանի միջոցաւ Արմինիքն Ուար Բիլիֆին:

Դ.— Ասոնցմէ զատ կոչ ուղղուեցաւ բոլոր Այնթապցիներուն՝ մասնակցելու Սիւրիոյ աղէտեալ եւ չքուոր Այնթապցիներուն ի նպաստ կատարուած հանգանակութեան, որուն արձագանդեցին մեծ թիւով հայրենակիցներ:

Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1942, Յուլիս 4-ին, Նիւ Եորքի մէջ, մասնակցութեամբ հինգ Մասնաճիւղերու, 21 պատգամաւորներով: Ատենապետ՝ Պր. Հրանտ Սիւլահեան, Ատենադպիր՝ Պր. Տիգրան Տէր Մետրոպեան:

Նկատի ունենալով Լիրանանի մէջ հետզհետէ Այնթապցիներու աճող թիւը, որոշուեցաւ Միութեան նպաստներուն հսկելու պաշտօնով հոն եւս ունենալ զուտ Խորհրդատու Մարմին մը:

Տարուան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,459.36	Կրթական նպաստ	\$1,300.00
Մասնաճիւղերէն	1,659.38	Բացառիկ յատկացում	75.00
Տոկոս	18.38	Վարչական ծախք	125.74
	<hr/>	Պատրաստ	6,636.38
	\$8,137.12		<hr/>
			\$8,137.12

1942—1943 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կողմը.— Պր. Հրանտ Սիւլահեան՝ Ատենապետ, Պր. Յովհ. Յարութիւնեան՝ Ատենադպիր, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Գանձապահ, Պր. Նազար Գրվրբեան, Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան, Պր. Վահան Թովմասեան եւ Պր. Լեւոն Գալայճեան:

Նախորդ Պատգ. Ժողովի որոշումին ի գործադրութիւն, Պէյրութէն ստացուած ցանկի մը վրայէն ընտրուեցան հետեւեալները իբրեւ Պէյրութի Խորհրդատու Մարմին.— Տէր Բարսէն Արեղայ Վարժապետեան, Պր. Արամ Խաչատուրեան, Պր. Լեւոն Նազարեան, Պր. Կարապետ Թիւթիւնճեան:

Բացի կրթական գօթայի բաշխումին, Կեդր. Վարչութիւնը կոչ բրաւ բոլոր Մասնաճիւղերուն՝ իրենց մասնակցութիւնը բերելու «Սասունցի Դաւիթ» Հրատայլի հանգանակութեան:

Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1943, Յուլիս 4-ին, Թրոյի մէջ, մասնակցութեամբ վեց Մասնաճիւղերու, 25 պատգամաւորներով: Ատենապետ ընտրուեցաւ Պր. Լեւոն Զէնեան, իսկ Ատենադպիր՝ Պր. Հայկ Զէքիճեան:

Ժողովի կարեւոր հարցերն էին հետեւեալները.—

Ա.— Իրաւասութիւն տրուեցաւ Կեդր. Վարչութեան որ զպրօցներուն յատկացուելիք կրթական նպաստներու համեմատական զումարը ինք որոշէ յետ այսու:

Բ.— Նկատելով որ տարիներէ ի վեր չէր գործադրուած Կանոնադրի տրամադրութիւնը՝ եկամուտի 10%-ը հիմնադրամին վրայ աւելցնելու մասին, որոշուեցաւ գանձի պատրաստ գումարի 1500 տոլարը յանձնել Խնամակալութեան, իբրեւ լրացում յիշեալ տրամադրութեան:

Գ.— Որոշուեցաւ յանուն Պատգ. Ժողովին զբաւոր շնորհաւորութիւն յայտնել Ամերիկահայոց Առաջնորդ՝ Տէր Գարեգին Արքեպիսկոպոսին՝ Կիւրիկիոյ Կաթողիկոս ընտրուելուն առթիւ:

Դ.— Հրահանգել Մասնաճիւղերը որ Ամերիկեան բանակին մէջ ծառայող Այնթապցի զինուորներուն զրկեն քաջալերիչ նամակներ եւ նուէրներ:

Ե.— Ժողովէն վերջ տրուած ճաշկերոյթի մը մէջ Պր. Ատենապետի մէկ ակնարկութեան ի պատասխան ինքնարուզիս նուիրատուութիւն մը կատար-

բուեցաւ ի գնահատութիւն Այնթապի իգական սեռին վաստակաւոր դաս-
տիարակ Մարիամ Վարժուհիին տարիներու ծառայութեան: Գոյացած էր
50 տուար:

Յաջորդ տարուայ պիւտճէ քուէրկուեցաւ 2,500 տուար:

Տարուան Հաշուեկշիւը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$6,636.38	Կրթական նպաստ	\$1,000.00
Մասնաճիւղերէն	1,821.00	Բացառիկ յատկացում	50.00
Նուէր	15.30	Վարչական ծախք	92.97
Տոկոս	227.56	Պատրաստ	67,557.27
	<hr/>		<hr/>
	\$8,700.24		\$8,700.24

1943—1944—1945 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Պր. Լեւոն Զէնեան՝ Ատենապետ, Պր. Մանուկ Բանճարճեան՝ Ատենադպիր (1943—44 շրջանին), Պր. Ասատուր Լէյ-
լէկեան՝ Ատենադպիր (1944—45 շրջանին), Պր. Աւետիս Միրիճանեան՝ Գան-
ձապահ, Պր. Հայկ Զէքիճեան, Պր. Վահան Մղրալեան եւ Տոբթ. Ա. Իս-
րայէլեան:

Այս Մարմինը իր պաշտօնը շարունակեց երկու տարի, այն պատճառաւ
որ 1944-ին, տարեկան Պատգ. Ժողովի գումարումը զանց առնուեցաւ՝ տի-
րոզ սեզմումներու եւ երթեւեկութեան դժուարութիւնները նկատի առնելով:

Երկու տարուան ընթացքին Միութեան ընթացիկ գործերը շարունա-
կուեցան ըստ սովորականին եւ բազդատարար աւելի լաւ տնտեսական պայ-
մաններու տակ: Հալէպի եւ Պէյրութի հետ, պատերազմական պայմաններու
բերումով, թէեւ հաղորդակցութիւնը եղաւ անկանոն ու զանգաղ, սակայն
վերջապէս կարելի եղաւ նպաստները հասցնել իրենց նպատակին:

Միութեան 21-րդ Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1945, Յուլիս 1-ին,
Պոսթոնի մէջ: Մասնակցեցան հինգ Մասնաճիւղեր, 52 պատգամաւորներով:
Ատենապետ ընտրուեցաւ Պր. Վահան Քիրքճեան, Ատենադպիր՝ Պր. Հայկ
Զէքիճեան:

Ժողովի մէջ տրուած տեղեկութիւններ եւ որոշումներ.—

Ա.— Միութիւնը վերջին չորս տարիներու ընթացքին Լիբանանի Գարե-
վանքին մէջ իր որդեգրած երկու սաներուն համար, Հ. Բ. Ը. Միութեան
խողովակով զրկած է 800 տուար, որ գոյացած է հիմնադրամի հասոյթէն:

Բ.— Միութեան հիմնադրամի գումարը բարձրացած է 7,000 տուարի,
որուն համար յետ այսու պիտի ստացուի տարեկան 250 տուար Հ. Բ. Ը.
Միութենէն:

Գ.— Այնթապի Պատմութեան գրքի նախնական ծախքերուն համար որո-
շուեցաւ յատկացնել 1000 տուար իրրեւ պահեստի գումար՝ պէտք եղած
պարագային գործածելու: Կաթողիկոս Գարեգին Սրբազան խոստացած էր
յարմար առենին Ամերիկա փոխանցել Այնթապի յատուկ պատմական գրու-
թիւններ եւ Բարպէն Սրբազանի ձեռագիրները: Պր. Ա. Նազար արդէն սկը-
սած էր Պատմութեան վերաբերեալ որոշ աշխատանքի:

Դ.— Հեռացած հասուածներու հետ միասնականութեան հարցը հետապըն-
դելու նպատակաւ ընտրուեցաւ եօթը հոգիէ բաղկացեալ Յանձնախումբ մը
հետեւեալներէ.— ՊՊ. Կարապետ Սիւլահեան, Մարտիրոս Ճապէան, Նիկողոս

Թօփճեան, Յակոբ Սթանպօլեան, Վահան Քիւրքճեան, Լեւոն Գալայճեան եւ Տիկին Եսթեր Չէքմէեան:

Ե.— Նոր Խնամակալութեան անդամներ ընտրուեցան ՊՊ. Զրանտ Սիւլահեան, Աւետիս Միրիճանեան եւ Յարութիւն Թապլեան:

Զ.— Յաջորդ տարուայ պիւճէ որոշուեցաւ 4,000 տօլար:

1943—44-ի Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$7,557.27	Կրթական նպաստ	\$1,865.00
Մասնաճիւղերէն	2,658.36	Բացառիկ յատկացում	200.00
Տոկոս	9.00	Վարչական ծախք	104.20
	<hr/>	Պատրաստ	8,055.43
	\$10,224.63		<hr/>
			\$10,224.63

1944—45-ի Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$8,055.43	Կրթական նպաստ	\$2,045.87
Մասնաճիւղերէն	4,800.00	Վարչական ծախք	90.92
Տոկոս	510.87	Պատրաստ	11,229.51
	<hr/>		<hr/>
	\$13,366.30		\$13,366.30

1945—1946 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Պր. Կարապետ Սիւլահեան՝ Ատենուպետ, Պր. Մարտիրոս Ճավեան՝ Փոխ Ատենուպետ, Պր. Յովհ. Յարութիւնեան՝ Ատենադպիր, Պր. Գրիգոր Խարայէլեան՝ Փոխ Ատենադպիր, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Գանձապահ, Պր. Բարգէն Կիւլէսէրեան եւ Պր. Ա. Նազար (հրատարած):

Ա. Ա. Միութեան այս տարուան կեանքը եզաւ խիստ յատկանշական, անով որ 11 տարիներէ ի վեր երկու հատուածներու միջեւ զոյութիւն ունեցող դժբախտ պառակտումը վերջ գտաւ:

Տարուան սկիզբէն իսկ Պատգ. Ժողովէն ընտրուած Միացման Յանձնախումբը գործի անցնելով, կարելի բոլոր միջոցներով ջանաց այս վիճակը վերցնել եւ որոշ հասկացողութեան դալ Այնթապցիներու Ազգայնական Միութեան անդամներուն հետ: 1945, Դեկտ. 2-ին, Նիւ Ճըրզի, Պր. Յակոբ Նորեանի բնակարանին մէջ զուեարուած խօսն Ժողովին, ուր ներկայ եղան երկու կողմերու ներկայացուցիչները, կը կայացուի հետեւեալ համաձայնութիւնը.—

Ա.— Այնթապցիներու Ազգ. Միութիւնը կ'ընդունի Ա. Ա. Միութեան Մրադիր-Կանոնադրի տրամադրութիւնները:

Բ.— Այնթապցիներու Ազգ. Միութիւնը այս թուականէն սկսեալ կը դադրի զոյութիւն ունենալէ եւ իր գոյքերն ու դրամները կը յանձնէ Ա. Ա. Միութեան:

Գ.— Ժողովը միաձայնութեամբ կ'որոշէ, որ Այնթապցիներու Ազգ. Միութեան Կեդր. Վարչութեան եօթը անդամները աւելցուին Ա. Ա. Միութեան ներկայ Կեդր. Վարչութեան կազմին վրայ եւ գործերը վարեն միասնաբար մինչեւ յաջորդ Պատգ. Ժողով:

Գ. — Ժողովը կ'սրբաշէ թելադրել Ա. Ա. Միութեան կեդր. Վարչութեան, որ այս միացման պարագան պատշաճ ձևով յայտարարէ հանրութեան:

Խոսն Ժողովի Անդամներ (սասրազրուած)

Ա. Ա. Միութեան կողմէն	Այնթապի Ազգ. Միութեան կողմէն
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՃԱՎԵԱՆ	ՅԱԿՈԲ ՆՈՐԵԱՆ
ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԻԻԼԱՀԵԱՆ	ԳԷՈՐԳ ԳԱՏԷՀՃԵԱՆ
ՆԻԿՈՂՈՍ ԹՕՓՃԵԱՆ	ԳՈՒՐԳԷՆ ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆ
ԼԵՒՈՆ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ	ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՃԱՐԵԱՆ
ՅԱԿՈԲ ՍԹԱՄՊՕԼԵԱՆ	ՏՈՔԹ. ԼԵՒՈՆ ՏԱՂԼԵԱՆ
ՏԻԿ. ԵՍԹԵՐ ԶԷՔՄԷԵԱՆ	ՄԻՀՐԱՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Միացման պաշտօնական յայտարարութիւնը, 1946 Յուն. 15-ին, յայտարարուեցաւ թերթերու մէջ:

Միացման այս ուրախառիթ պարագան անմիջապէս արձազանգ գտաւ Միութեան բոլոր Մասնաճիւղերուն մէջ՝ առթիւով նոր թափ ու եռանդ անոնց գործունէութեան: Ամէն տեղ երկու Միութիւններու Մասնաճիւղերը եւս միացուցին իրենց վարչական կազմերը:

Քաջալերուած այս յաջողութենէն, Յանձնախումբը շարունակեց իր աշխատանքները՝ վերջնական հասկացողութեան մը դալու նաեւ Բողոքական հատուածին հետ:

Միացեալ կեդր. Վարչութիւնը զբաղեցաւ երիտասարդութիւնը կազմակերպել եւ առ այդ որոշեց անոնց յատուկ կանոնադիր մը մշակել եւ ենթարկել զայն Պատգ. Ժողովին:

Մարտ ամսուն Պոսթոնի մէջ կազմուեցաւ 60 անդամներէ բաղկացեալ Երիտասարդներու Միութիւն մը (Այնթապ ձիւնիլըր Լիկ): Այս խումբին առաջին զործը եղաւ Յունաստան գտնուող 127 Այնթապցի Հայերուն համար հանդերձ հաւաքել եւ զրկել տրուած հասցէներուն:

1946-ի սկիզբները Միութիւնը դժբախտութիւնն ունեցաւ կորսնցնելու իր անդամներէն Պր. Յակոբ Նորեանը եւ Քէփ. Յարութիւն Խաչատուրեանը, որոնց յուղարկաւորութեան առթիւ Վարչութիւնը բերաւ իր յարգանքի բաժինը: Այս առթիւ Նորեանները Ա. Ա. Միութեան նուիրեցին 1,000 տուար:

Այս շրջանին սկսաւ դէպի Հայաստան ներգաղթելու շարժումը: Նկատի ունենալով որ Սիւրիայէն եւ Լիբանանէն բազմաթիւ Այնթապցիներ կը պատրաստուին մեկնիլ Հայաստան եւ պէտք պիտի ունենան Ամերիկայի կազմակերպութեան նիւթական օջախցութեան, կեդր. Վարչութիւնը որոշեց այս տարուան Պատգ. Ժողովը զուժարել Յունիսին փոխանակ Սեպտեմբերին:

Ուրեմն, տարուան Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ 1946, Յունիս 16-ին, Պոսթոնի մէջ, սրուն մասնակցեցան եօթը Մասնաճիւղեր (Պոսթոն, Նիւ Եորք, Քրոյ, Ֆիլատէլֆիա, Շիքակօ, Լոս Անճէլըս եւ Մէքսիկօ), 65 պատգամաւորներով: Հեռաւոր Գալիֆորնիայէն իսկ ներկայ եղաւ պատգամաւոր Պր. Արսէն Նաճարեան:

Ժողովին Ատենապետ ընտրուեցաւ Պր. Արմենակ Գասարճեան, իսկ Ատենադպիր՝ Պր. Ֆէրտինանտ Գայմազամեան եւ Պատուակալ Նախագահ՝ Պր. Հրանտ Սիւլահեան:

Միացման ողբերկէ տրամադրութեան տակ այս բազմանդամ ժողովը նախ եւ առաջ իր զնահատանքը յայտնեց Միացման Յանձնախումբին եւ կեդր. Վարչութեան, իրենց ձեռք բերած յաջողութեանց համար:

Ժողովի զբաղման զլիսուսը հարցերը եղան հետեւեալները.—

Ա.— Տարադիր Այնթապցիներու Հայաստան ներդադրի շուրջ Ժողովը լսելով բոլոր զեկուցումները, միաձայնութեամբ որոշեց սատարել ներդադրի գործին, նախ, իրրեւ սկզբնական օժանդակութիւն՝ մասնակցելով Հ. Բ. Ը. Միութեան հանգանակութեան 1000 տուարով, իսկ երկրորդ, կազմակերպելով յատուկ հանգանակութիւն՝ Ամերիկահայ Այնթապցիներուն մէջ:

Բ.— Հայաստանի մէջ նոր Այնթապ կառուցանելու առաջարկի մասին երկար խորհրդածութենէ ետք, որոշուեցաւ հաւաքել բոլոր կարեւոր տեղեկութիւնները՝ դրելով Հայաստանի Կառավարութեան եւ Հալէպի պատկան Մարմիններուն, եւ արդիւնքը տեղեկազրել յաջորդ Պատգ. Ժողովին:

Գ.— Միութեան Կանոնադրի վերաքննութեան աշխատանքներուն համար որոշուեցաւ լիազօրել Կեդր. Վարչութիւնը՝ նշանակելու յատուկ Յանձնախումբ մը:

Դ.— Ընտրուեցաւ Ծ հոգիէ բաղկացեալ Կեդր. Վարչութիւն մը — 6 հոգի Պոսթոնէն, մէյ-մէկ հոգի նիւ Եորքէն, Թրոյէն եւ Ֆիլադելֆիայէն:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք	Ելք
Փոխանցուած \$11,229.51	Կրթական նպաստ \$2,750.00
Մասնաճիւղերէն 5,100.00	Վարչական ծախք 445.71
Նուէր՝ Յ. Նորեանի յիշատ. 1,000.00	Պատրաստ 15,261.82
Այնթապի Ազգ. Միութենէն 878.02	
Ուրիշ նուէրներ 150.00	
Տոկոս 100.00	
\$18,457.53	\$18,457.53

ԾԱՆՕԹ.— Հիմա որ Այնթապցիներու Ազգայնական Միութիւնը միացած է Ա. Ա. Միութեան, որպէս բաղկացուցիչ մասը՝ Այնթապցիներու կազմակերպչական կեանքին, յարմար կը համարենք հոս նորէն փակազիծ մը բանալ՝ տալու համար ամփոփ պատկերը յիշեալ Միութեան մօտ տասը տարուայ գործունէութեան:

ԱՅՆԹԱՊՑԻՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ
(1935—1945)

Ընթերցողն արդէն ծանօթ է այս հատուածի Ա. Ա. Միութենէն հետոցման պարագաներուն: Ա. Ա. Միութեան 1934-ի Պատգ. Ժողովէն վերջ, Պոսթոնի խումբ մը հայրենակիցները, տիրոջ պայմաններու բերումով, զազրեցուցին իրենց մասնակցութիւնը՝ Ա. Ա. Միութեան գործերուն: Գերադասելով բարեսիրական գործի շարունակումը, թէկուզ անջատաբար, սոյն խումբը, 1935, Մայիս 12-ին կազմեց Այնթապցիներու Ազգայնական Միութիւնը, Պոսթոնի մէջ:

Այս նորակազմ Միութեան ծրագիր-կանոնադրերը, իր նպատակին եւ ընդհանուր գիծերուն մէջ, նման էր Ա. Ա. Միութեան ծրագրին: Տարուայ մը նախապատրաստական աշխատանքներէ վերջ, Միութիւնն ունեցաւ իր առաջին ընդհանուր Ժողովը 1936, Մայիս 27-ին: Այնուհետեւ կազմուեցան Թրոյի, Ֆիլադելֆիոյ, նիւ Եորքի եւ Մեքսիկոյի Մասնաճիւղերը:

Միութիւնը հազարակցութեան մէջ մտաւ Հալէպի կարդ մը Այնթապցի ազգայիններու հետ եւ ի վերջոյ անոնց հետ համախորհուրդ, որոշեց գրխաւորարար օգնել Հալէպի մէջ գանուող Զուարեան Վարժարանին (նախապէս ճանչցուած Ներսէսեան Վարժարան անունով), որ այդ թուականին ունէր մօտ 450 երկսեռ աշակերտութիւն: Նոյնպէս Հալէպի մէջ կազմուեցաւ Խորհրդատու Մարմին մը որ շարունակարար հսկողութիւնը կատարեց հոն զրկուած նպաստներու բաշխումին եւ նպաստընկալներու ընտրութեան:

Այնթապցիներու Ազգ. Միութիւնը սկիզբէն իսկ որոշեց հետապնդել երկու զլիսաւոր նպատակներ. — (Ա) Կրթական, զոր լրացուց տարուէ տարի կանոնաւորապէս շօշափելի նիւթական աջակցութիւն հասցնելով վերոյիշեալ Զուարեան դպրոցին եւ (Բ) Գրի առնել եւ հրատարակել 1920-ի Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան պատմութիւնը:

Առաջին նպատակի հետապնդումը, ի հարկէ, բաղդատարար դիւրին էր, երբսր կային զոհարերող Մասնաճիւղեր, որոնց ժրջան աշխատանքով կարելի կ'ըլլար տարուէ տարի հայթայթել պէտք եղած գումարը: Երկրորդին հետապնդումը շատ աւելի դժուար էր: Քանի մը տարիներու արնաջան աշխատանքով միայն կարելի եղաւ հաւաքել Այնթապի կոիւններու եւ յարակից դէպքերու հում նիւթերը, իրը հիմնական տտաղծ նման հատորի մը համար: Այս աշխատանքը կատարուեցաւ մամուլի մէջ հրատարակուած հրուէրներով, անհատական դիմումներով եւ թղթակցութիւններով: Նիւթերու եւ յուշերու մեծ մասը ստացուեցաւ Հալէպի Այնթապցի ազգայիններէ, որոնք զեր ունեցած էին Այնթապի կոիւններուն մէջ: Հեղինակ մը գտնուելու երկար պրպտումներէ վերջ, Միութիւնը բախտաւորութիւնն ունեցաւ ապահովելու աշխատակցութիւնը ծանօթ գրագէտ Ա. Կետարի, որ սիրայօժար յանձն առաւ կազմել եւ խմբագրել մօտ 200 էջերէ բաղկացած «Այնթապի Գոյամարար» որ հնարաւոր եղաւ լոյս ընծայել 1945-ին:

Այս հատորի հրատարակութիւնով, Այնթապի Ազգ. Միութիւնը, ոչ միայն ուշացած յարգանքի մը տուրքը տուաւ Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան հերոսներուն, այլեւ, մասոյց կարեւոր ծառայութիւն մը՝ ի խնդիր Հայ Այնթապի անուան եւ պատմութեան:

Այնթապցիներու Ազգ. Միութեան ամփոփ հաշուեկշիւը, իր գոյութեան աճողջական շրջանին. —

Մուտք		Ելք	
Պոսթոնի Մասնաճիւղէն	\$3,962.50	Զուարեան Վարժարանին	\$5,550.00
Թրոյի Մասնաճիւղէն	706.00	Մանի մը կրթականին	1,000.00
Ֆիլատէլիոյ Մ.ճիւղէն	1,316.00	Բացառիկ յատկացումներ	198.42
Նիւ Եօրքի Մ.ճիւղէն	3,115.00	«Գոյամարար»ի գրքի ծախք	1,896.14
Մեքսիկոյի Մասնաճիւղէն	341.66	Վարչական ծախք	619.39
«Գոյամարար»ի գրքերէն	674.47	Ա. Ա. Միութեան յանձնուած	934.10
Տոկոսներէ	82.42	(Այս գումարին մէկ մասը պօնաւեր են եղած)	
	<hr/>		<hr/>
	\$10,198.05		\$10,198.05

Հոս կը գոցենք փակագիծը եւ կը շարունակենք պատմութիւնը՝ Ա. Ա. Միութեան:

1946—1947 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը. — Պր. Կարապետ Սիւլահեան՝ Ատենապետ, Պր. Մարտիրոս Ծավեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պր. Գէորգ Գաւհհեան՝ Ատե-

նաղպիր, Պր. Համբար Ղազարեան՝ Գանձապահ, Տոբթ. Լեւոն Տաղլեան, Տոբթ. Ա. Իսրայէլեան, Պր. Գուրգէն Տէօքմէճեան, Պր. Արմէն Գասարճեան եւ Միհրան Այվազեան:

Տարուան գործունէութիւնը.—

Ա.— Միութեան այս տարուայ զլխաւոր գործերէն մին եղաւ ներգաղթի հանդանակութիւնը: Ընդառաջ երթալով Պատգ. Ժողովի ասուած որոշումին, Կեդր. Վարչութիւնը բացաւ 40,000 ասլարի քէմրէյն մը: Եւ ներգաղթն ըլլալով բոլոր Այնթապցիներու սրտին մօտիկ նպատակ մը, հանդանակութեան գործը յառաջ տարուեցաւ, ամէն տեղ, Ա. Ա. Միութեան եւ Այնթապի Բողոքական Հայրենակցականի Մասնաճիւղերու միացեալ ջանքերով:

Ստորեւ կուտանք բաժնուած գօքան եւ բերուած արդիւնքը.—

Շրջան	Գօքա	Գոյացած
Պոսթոն	\$10,000.00	\$8,234.00
Նիւ Եորք	10,000.00	4,346.00
Քալիֆորնիա	10,000.00	4,286.00
Թրոյ	3,000.00	3,280.00
Յիւլաէլֆիա	2,000.00	2,051.00
Մեքսիկո	300.00	300.00
	\$40,300.00	\$26,596.00

Ստացուած բոլոր դումարները յանձնուեցան Հայ Բարեգործականի Կեդր. Հանդանակիչ Մարմնին:

Բ.— Կեդր. Վարչութիւնը Այնթապի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնին հետ սեւեցաւ խորհրդակցական ժողով մը, իրականացնելու համար անոնց եւս միացումը Ա. Ա. Միութեան: Թէեւ կարելի չեղաւ որոշ համաձայնութեան մը դալ այդ առթիւ, սակայն հանդիպումը գէթ աւելի մը եղաւ երկու կողմերու տրամադրութեանց պարզարանման:

Գ.— Տարուայ ընթացքին կապ հաստատուեցաւ Հարաւային Ամերիկայի Ուրուկուա եւ Արժէնթինա գտնուող Այնթապցիներու Հայրենակցականներու հետ, նոյնացնելու համար, եթէ կարելի է, բոլորի գործունէութիւնը մէկ ընդհանուր Այնթապցի կազմակերպութեան մէջ:

Տարուան Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1947, Սեպտ. 6-ին, Պոսթոնի մէջ: Ժողովին կը մասնակցէին 7 Մասնաճիւղեր եւ Պոսթոնի ձիւնիբը Լիկը, 34 պատգամաւորներով: Դիւան ընտրուեցաւ Պր. Արմենակ Գասարճեան՝ Ատենապետ, Միհրան Այվազեան՝ Ատենաղպիր:

Բոլոր Մասնաճիւղերու ներկայացուցիչները, տալով իրենց գործունէութեանց տեղեկագիրը, մասնաւորապէս շեշտեցին մեր Բողոքական Հայրենակիցներու գովելի համագործակցութիւնը՝ ներգաղթի հանդանակութեան գործին շուրջ:

Հեռաւոր վայրերէն ժողովին ներկայ եղան Պր. Գասպար Առաքելեան՝ Մեքսիկոյէն, եւ Պր. Միւրէքեան՝ Արժէնթինայէն: Վերջինը լայն տեղեկութիւններ տուաւ Պուէնոս Այրէսի Այնթապցիներու Միութեան մասին, յոյս յայանելով թէ օր մը կարելի պիտի ըլլայ միացնել կազմը երկու Միութիւններու:

Ժողովի զլխաւոր զրազումները եղան հետեւեալ խնդիրները.—

Ա.— Պոսթոնի մէջ կազմուած էր Կրտսերներու խումբը, նպատակ ունենալով դոյացնել Ուսանողական Ֆօնս մը (սփալըրշիբ), որմէ պիտի կարե-

նային օգտուիլ ուշիմ կարօտ Այնթապցի ուսանողներ՝ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար: Կեդր. Վարչութիւնը այս խումբի համար մշակած էր ծրագիր-կանոնագիր մը, որ վաւերացուեցաւ ժողովին կողմէ:

Բ.— Տարուան միջոցին յատուկ Յանձնախումբի մը միջոցաւ վերաքննութեան ենթարկուած էր Ա. Ա. Միութեան Կանոնագիրը, որ նոյնպէս վաւերացուեցաւ ժողովին կողմէ:

Գ.— Ա. Ա. Միութեան համար պարբերաթերթ մը հրատարակելու հարցը խորհրդածութեան աւարկայ եղաւ: Նկատելով որ նման թերթ մը մեծապէս պիտի նպաստէր Միութեան բարգաւաճումին, ժողովը թելադրեց նորընտիր Կեդր. Վարչութեան՝ դործնական քայլեր առնելու նման ձեռնարկի մը իրագործման համար:

Դ.— Նկատելով որ 40,000 տոլարի Ներդաշխի հանդանակութիւնը 67 տոկոսով միայն լրացուած էր, որոշուեցաւ շարունակել սկսուած գործը մինչեւ վերջնական լրացումը քէմիէյնին:

Զ.— Յաջորդ տարուան համար քուէարկուեցաւ 4,500 տոլարի պիւտճէ մը:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$15,261.82	Կրթական նպաստ	\$4,350.00
Չանազան Մուտքեր	944.60	Մասիքեր	941.61
		Պատրաստ	10,914.81
	<hr/>		<hr/>
	\$16,206.42		\$16,206.42

Ծանօթ.— Մասնաճիւղերէն եկած բոլոր եկամուտը յաւկացուեցաւ Ներդաշխին:

1947—1948 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Պր. Կարապետ Սիւլահեան՝ Ատենապետ, Միհրան Այվազեան՝ Ատենադպիր, Պր. Համբար Ղազարեան՝ Գանձապահ, Տօքթ. Լեւոն Տաղլեան, Պր. Գուրգէն Տէօքմէճեան, Պր. Արմենակ Գասարճեան, Պր. Մարտիրոս Ծափեան:

Գործունէութեան զլխաւոր կէտեր.—

Ա.— Կեդր. Վարչութիւնը շարունակեց հետապնդել Բողոքական Հայրենակցականի հետ միացման փորձերը:

Բ.— Պարբերաթերթ մը հրատարակելու որոշումը իրականացնելու համար դիմում կատարուեցաւ Գեր. Տէր Բարդէն Վարդապետ Վարժապետեանին՝ ստանձնելու թերթի խմբագրութիւնը: Ան պատրաստակամութիւն յայտնեց իր մասնակցութիւնը բերելու դործին առանց նոյն իսկ իրեն առաջարկուած հատուցումի ակնկալութեան: Սակայն նիւթեր հաւաքելու եւ այլ բաղմաթիւ դժուարութիւններու պատճառաւ կարելի չեղաւ ձեռնարկը իրականացնել:

Գ.— Կեդր. Վարչութեան անդամներէն Տօքթ. Լ. Տաղլեան, իր ղէպի Սիւրիա այցելութեան առթիւ, տեսակցութիւն մը ունեցած էր Հալէպի Խորհրդատու Մարմնոյ նախագահ Հայրենու հետ, այսպէս մօտէն տեսնելով Ա. Ա. Միութեան նպաստներով կատարուած զովէլի աշխատանքը: Սակայն, ըստ Տօքթորի տուած տեղեկութեան ու նաեւ Խորհրդատու Մարմնոյ այդ առթիւ զբած նամակներուն, Սիւրիոյ վիճակը կը մնար մտահոգիչ՝ հոն տիրող քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններու բերումով: Մեծ կարիք կար, կրթականէն դաս, կարօտեալներու չեղ ու դարձանին:

Տարուան Պատգ. ժողովը տեղի ունեցաւ 1948, Սեպտ. 25-ին, Նիւ Եորքի մէջ, մասնակցութեամբ եօթը Մասնաճիւղերու եւ Կրասերներու խումբի, 39 պատգամաւորներով: Դիւան ընտրուեցաւ.— Տնօրէն. Ա. Իորայէլեան՝ Ատենապետ, Պր. Տրզատ Կիւլէսէրեան՝ Ատենաղաղի:

Ժողովը լսեց բոլոր տեղեկագիրները եւ զբաղեցաւ հետեւեալ գլխաւոր խնդիրներով.—

Ա.— Պոսթոնի Կրասերներու Լիկը այժմ ունի մօտ 120 անդամներ: Իրենց արուած Կանոնադիրը դահացուցիչ է: Որոշուեցաւ ապագրել առ Կանոնադիրը մի քանի փոքր փոփոխութիւններով եւ զրկել բոլոր Մասնաճիւղերուն, որպէսզի կարելի եղած բոլոր տեղեր ալ կազմուին նման խումբեր:

Բ.— Այնթապի Պատմութեան Հարցը, դժբախտաբար, տարուէ տարի գտնական պատճառներով կը յետաձգուէր: Պր. Ա. Նազարի եւ Պր. Վահան Քիւրքճեանի համար անհատական պատճառներու բերումով կարելի չէր եղած զբաղիլ այդ գործով: Ատեն մը յոյս կար, որ Պր. Գէորգ Պապօեանի քով գտնուած նիւթերով* հաւանօրէն կարելի պիտի ըլլար մասամբ ի գլուխ հանել գործը, սակայն, դժբախտաբար, այդ եւս չիրականացաւ Պր. Պապօեանի անակնկալ հիւանդութեան պատճառով: Հակառակ այս բոլոր դժուարութիւններուն, սակայն, Պատգ. ժողովը նորէն հրահանգեց Կեդր. Վարչութիւնը անընդհատ հետապնդելու Այնթապի Պատմութեան ձեռնարկը:

Գ.— Այս տարի Ներգաղթի հանդանակութեան հաշույն Բարեգործականին զրկուած էր 1,546 տոլար Լոս Անճէլըսէն եւ 755 տոլար՝ Թրոյէն, գումար՝ 2,301 տոլար: Նկատելով որ նախորդ ժողովը որոշած էր շարունակել սկսուած քէմփէյնը, այս ժողովն ալ հաստատեց նոյնը: Վերոյիշեալ գումարով հանդանակութեան գումարը հասաւ \$28,895.00-ի:

Դ.— Լոս Անճէլըսի Մասնաճիւղը պաշտօնապէս դիմած էր Պատգ. ժողովին, որ յաջորդ ասարուան Կեդր. Վարչութիւնը փոխադրուի Գալիֆորնիա, որպէսզի իրենք եւս պատեհութիւն ունենան ծառայելու Ա. Ա. Միութեան՝ այդ դերին մէջ: Յետ երկար խորհրդածութեան՝ որոշուեցաւ նոր Կեդր. Վարչութիւնն ընտրել Լոս Անճէլըսէն: Տեղւոյն ծանօթ անդամներու ներկայացուցած ցանկի վրայէն ընտրուեցաւ 7 հոգիէ բաղկացեալ վարչութիւն մը:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$10,914.81	Կրթական նպաստ	\$3,000.00
Մասնաճիւղերէն	3,371.00	Վարչական ծախք	238.10
Նուէր	100.00	Պատրաստ	11,147.71
	<hr/>		\$14,385.81
	\$14,385.81		<hr/>

1948—1949 Տարեշրջան

Լոս Անճէլըսէն ընտրուած նոր Կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանը կազմեց հետեւեալ ձևով.— Պր. Գրիգոր Պարոնեան՝ Ատենապետ, Պր. Տիգրան Փիլիպպոսեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պր. Լեւոն Գալայճեան՝ Ատենաղաղի, Պր. Գէորգ Տէմիրճեան՝ Փոխ Ատենաղաղի, Պր. Արամ Գրահեան՝ Գանձա-

* Պր. Գէորգ Պապօեանի ձեռագիրը 1951-ի վերջերը զնուեցաւ իր այրիէն: Այդ ձեռագիրը առանձնապէս պատմութիւնն է Հերոսամարտին, որ մեր Պատմագրքին մէջ կ'երևի արդէն: Ծ. Խ.

պահ, Բրոֆ. Գէորգ Սարաֆեան, Պր. Գրիգոր Իսրայէլեան, Պր. Արսէն Նա-
ճարեան եւ Պր. Աւետիս Իճեան, խորհրդական:

Կեդր. Վարչութիւնը եղած փոփոխութիւնը հաղորդելով բոլոր Մասնա-
ճիւղերուն, սկսաւ ժրջան աշխատանքի: Կուտանք գործունէութեան պը-
խաւոր կէտերը.—

Ա.— Նկատի ունենալով որ իրենց մօտ Ֆրէզնօ քաղաքի մէջ կը զանուի-
բաւական թիւով Այնթապցիներ, Վարչութիւնը յատուկ ջանք թափեց եւ յա-
ջողեցաւ հոն կազմել նոր Մասնաճիւղ մը, որ կարճ ժամանակի մէջ սկսաւ
եռանդուն եւ զնահատելի գործունէութիւն ցոյց տալ եւ օգտակար ըլլալ
Միութեան:

Բ.— Կեդր. Վարչութիւնը առաւելապէս զբաղեցաւ Այնթապի Պատմու-
թեան գործով: Առաջին հերթով ան զիմեց հմուտ եւ լաւատեղեակ Այն-
թապցիներուն, ամէն տեղ՝ հաւաքելու նպատակաւ պատմական յուշեր եւ
դրութիւններ: Նոյնպէս զիմեց Գարեգին Կաթողիկոսին՝ Բաբգէն Կաթո-
ղիկոսի Այնթապի մասին հաւաքած ատաղձներու նկատմամբ, յանձն առնե-
լով զանոնք ընդօրինակելու ծախքը:

Տարեկան Պատգ. Ժողովը դաւմարուեցաւ 1949, Սեպտ. 10-ին, Թրոյի
մէջ, մասնակցութեամբ 7 Մասնաճիւղերու եւ երկու Կրտսերաց խումբերու,
30 պատգամաւորներով: Ժողովի բացման ներկայ եղան Գերշ. Տէրան Եպս.
Ներսոյեան, Գեր. Բաբգէն Վրդ. Վարժապետեան եւ Պր. Վահան Քիւրք-
ճեան, որոնք ըրին պատշաճ ուղերձներ:

Կեդր. Վարչութեան Ատենապետ՝ Պր. Գրիգոր Պարոնեան, որ յատկապէս
եկած էր Լոս Անճէլըսէն, ներկայացուց Վարչութեան տեղեկագիրը եւ պա-
տասխանեց եղած հարցումներուն:

Ժողովի Ատենապետն էր Պր. Կարապետ Սիւլահեան, իսկ Ատենադպիրը՝
Տիկին Ա. Մովսէսեան: Ժողովը օրակարգին անցնելէ առաջ իր ցաւակցու-
թիւնն ու յարգանքը յայտանց ի յիշատակ Պր. Լեւոն Նօրեանի եւ Պր. Հրանտ
Սիւլահեանի, որոնց դժբախտ մահը պատահած էր տարուան ընթացքին:

Ժողովի գլխաւոր աշխատանքները եղան հետեւեալ խնդիրները.—

Ա.— Պսսթոնի Կրտսերաց խումբը այս տարի արդէն սկսած էր իր նպա-
տակի գործադրման՝ որդեգրելով Այնթապցի սան մը Պէյրութի Ամերիկեան
Համալսարանին մէջ: Երիտասարդի ընտրութիւնը կատարուած էր ման-
րակրկիտ քննութենէ մը վերջ: Ճիւնիբը Լիկը խոստացած էր տարեկան 500
տոլար յատկացնել այս երիտասարդի բարձրագոյն կրթութեան համար,
ինչ որ մեծ գոհունակութիւն պատճառեց Ժողովին՝ տեսնելով որ երիտա-
սարգները վերջապէս սկսած էին խօսքէն գործի անցնիլ: Թելադրուեցաւ
Կեդր. Վարչութեան աւելի ուժ տալ կրտսերներու կազմակերպութեան գոր-
ծին՝ արծարծելու համար անոնց մէջ բարեգործութեան եւ ազգասիրութեան
զազափարները:

Բ.— Այնթապի Պատմութեան վերաբերմամբ Կեդր. Վարչութեան կա-
տարած աշխատանքը զնահատելով, Ժողովը որոշեց որ նորընտիր Կեդր.
Վարչութիւնը Պատմագրքի մնայուն Յանձնախումբ մը կազմէ, շարունա-
կելու համար սկսուած գործը: Բաղձանք յայտնուեցաւ որ սոյն Յանձնա-
խումբը կազմուի Լոս Անճէլըսի մէջ սւր գործը արդէն մտած էր իր սաղմնա-
կան վիճակին մէջ: Պատմագրքի գործին համար յատկացուեցաւ 1,000
տոլար:

Գ. — Միութեան պարբերաթերթի դործին համար որոշուեցաւ հրահրել Պր. Յակոբ Ներսոյեանը՝ իրրեւ խմբագիր: Սոյն նպատակին համար եւս եղաւ 500 ասլտրի յատկացում մը, եթէ հնարաւոր դառնար ձեռնարկի իրագործումը:

Դ. — Պատգ. Ժողովը լուրջ նկատառութեան ենթարկեց Կեզր. Վարչութեան վայրի փոփոխութեան հարցը: Յետ կարծիքներու փոխանակութեան, նկատելով որ Կեզր. Վարչութիւն մը՝ իր հովանաւորած Մասնաճիւղերուն աւելի մօտ վայրի մը մէջ ըլլալը աւելի յարմար եւ օգտակար է, որոշուեցաւ յաջորդ Կեզր. Վարչութիւնը ընտրել Պոսթոնէն:

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԸՍԻ Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ 1952-53
Նստած, ձախէն աջ, Միսաֆ Աշնեան, Արամ Գրանեան, Էտվըրտ Տէմիրեան, Տոքթ. Մօրիս Քաջեան:

Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, շօրմ Աշնեան, Լ. Գալայեան, Ս. Նիզիպլեան:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցուած	\$11,147.71	Կրթական նպաստ	\$3,000.00
Մասնաճիւղերէն	3,835.00	Բացառիկ յատկացում	200.00
Նուէրներ	150.00	Վարչական ծախք	381.77
		Պատրաստ	11,550.94
	<hr/>		<hr/>
	\$15,132.71		\$15,132.71

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Պր. Կար. Սիւլահեան՝ Ատենապետ, Միհրան Այվազեան՝ Ատենադպիր, Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Գանձապահ, Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան, Պր. Յակոբ Եազարեան, Պր. Գուրգէն Տէօքմէճեան, Պր. Յարութիւն Նորեան եւ Պր. Երջանիկ Գասարճեան՝ օգնական քարտուղար:

Կեդր. Վարչութեան զլխաւոր գրադումները.—

Ա.— Պատգ. Ժողովի որոշման համաձայն՝ Լոս Անճէլըսէն եկած ցանկը վաւերացուեցաւ իբրեւ Այնթապի Պատմազբի Յանձնախումբ, որու անդամ—

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԼՈՍ ԱՆՃԷԼԸՍԻ ԿԱՆԱՆՅ ՕԺԱՆԳԱԿԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ
Նստած, ձախէն աջ, Սուզի ձեպէնեան, Բիւրեղ Իսրայէլեան, Մարգա Իյնեան, Աղաւնի Գալաշեան: Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, Էնի Պարոնեան, Մարի Գրանեան, Արաքսի Մահսէրէնեան, Սաքեմիկ Քաջեան, Ովսաննա Յիլիփս:

ներն էին.— Պր. Գրիգոր Իսրայէլեան՝ Ատենապետ, Պր. Տիգրան Փիլիպպոսեան՝ Փոխ Ատենապետ, Պր. Լեւոն Գալաշեան՝ Ատենադպիր, Տոքթ. Մ. Քաջեան՝ Բ. Ատենադպիր, Պր. Արամ Գրանեան՝ Գանձապահ, Բրօֆ. Գէորգ Սարաֆեան, Պր. Աւետիս Իյճեան, Պր. Արսէն Նաճարեան եւ Պր. Գրիգոր Պարոնեան, խորհրդականներ:

Բ.— Կեդր. Վարչութիւնը դիմեց բոլոր Մասնաճիւղերուն եւ անհատ Այնթապցիներուն՝ պարբերաթերթի մը հրատարակման համար բերելու իրենց աշխատակցութիւնը: Պր. Յակոբ Ներսոյեանն ալ իր կողմէն, հակառակ իր դպրոցական գրադումներուն, կատարեց իր լաւազոյնը զործի յաջողութեան համար: Ըստ երեւոյթին, սակայն, այս ձեռնարկը կը պահանջէր ակնկալուածէն շատ աւելի աշխատանք, մանաւանդ հրատարակութիւնը շարունակելու տեսակէտէն: Այս հիմնական պատճառաւ կարելի չեղաւ այս տարի եւս սկսիլ նման ձեռնարկի մը:

Գ.— Պոսթոնի Մասնաճիւղը նախաձեռնարկ եղաւ Կանանց Օժանդակ Մարմնի մը կազմութեան: 50-ի մօտ անդամ ունեցող այս Մարմինը մինչեւ Պատգ. Ժողով, իր հինգ ամսուայ օրինակելի գործունէութեամբը, մեծապէս օգտակար եղաւ Մասնաճիւղին:

Դ.— Միութիւնը տարուան ընթացքին դժբախտութիւնն ունեցաւ կորսընցնելու Պոսթոնէն Պր. Յարութիւն Յարութիւնեանը եւ Հալէպի Աորհրդատու Մարմնի Ատենապետ՝ Պր. Յակօր Համալեանը, որոնց պարագաներուն Վարչութիւնը յայտնեց իր ցաւակցութիւնները:

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԸՍԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ (1951-1952)

Նաստղներ, ձախէն աջ, Լեւոն Գալայնեան, Զարլի Պարոնեան, Տոքթ. Մօրիս Քաջեան, Զարլի Մահսէրէնեան: Կայնած, ձախէն աջ, ձօրն Գալայնեան, Տիգրան ձէպէնեան, ձօզէֆ Միսիրեան:

Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 1950, Սեպտ. 9-ին, Պոսթոնի մէջ: Ներկայ եղան 7 Մասնաճիւղեր, 24 պատգամաւորներով: Ժողովի ղեւանը կազմեցին.— Տօքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Ատենապետ, Պր. Երջանիկ Գասարճեան՝ Ատենադպիր:

Ժողովի ղեւաւոր գրադումները եւ հարցերը.—

Ա.— Պատմադրքի Յանձնախումբի տեղեկագրէն յայտնի եղաւ որ դրքի մօտաւոր ծախքը պիտի ըլլայ 8,000 տուար, ինչ որ կարելի պիտի ըլլայ գոյացնել նուիրահաւաքումով: Յանձնախումբը յոյս ունէր Լոս Անճէլըսի շրջանէն զոյացնել 2,000 տուար, նման գումարներ ակնկալելով միւս շրջաններէն եւս: Ժողովը, գնահատելով Յանձնախումբի գովելի աշխատանքը, քուէարկեց 1,500 տուար նախնական անհրաժեշտ ծախքերուն համար հետեւալ պայմաններով.—

(1) Նշանակել Բրոֆ. Գէորգ Ա. Սարաֆեանը իբրև լիազօր եւ պատասխանատու իմբրագիր մինչեւ զործի վերջնական լրացումը եւ տոնել իր գրաւոր համաձայնութիւնը. (2) Առաջարկել որ այս աշխատանքին համար անպայման վճարուժ ըլլայ Բրոֆ. Սարաֆեանի եւ (3) Առաջին պայմանի լրացումով միայն Յանձնախումբին յանձնել վերոյիշեալ գումարը:

Բ.— Նկատելով որ հակառակ թափուած բոլոր ջանքերուն եւ դործնական միջոցներու պակասի պատճառաւ կարելի չէր եղած այս տարի եւս իրականացնել պարբերաթերթի մը հրատարակութիւնը, ժողովը որոշեց առայժմ յետաձգել այս հարցը մինչեւ որ յարմար առիթը եւ միջոցները ներկայանան:

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼՐՍԻ Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՏԻԿՆԱՆՅ ՕԺԱՆԴԱԿԻՆ ԿԱԶՄԸ

Նստած, ձախէն աջ, Տիկնայֆ՝ Մարի Գրանեան, Մէյրի Աշնեան, Ազաւնի Գալայնեան, Ճօզէֆին Նիգիպեան:

Ուքի վրայ, աջէն ձախ, Տիկնայֆ՝ Հելէն Պէկլօեան, Ատէլ Եազուպեան, Նեկտար Մահտեսեան, Էնի Պարոնեան, Սաքենիկ Քաչեան:

Գ.— Ա. Ա. Միութիւնը ինֆօրմըրէյթ ընելու մասին ժողովը լսելով Կեզը. վարչութեան տեղեկագիրը եւ ընդունելով նման քայլի մը օգուտները, որոշեց որ տարուայ ընթացքին Կեզը. վարչութիւնը լրացնէ այս զործողութիւնը:

Պատգ. ժողովին ներկայ եղաւ Պէյրութէն Այնթապցի Տօքթ. Արամ Պաղտասարեան, որ շահեկան ակզեկութիւններ տուաւ Պէյրութի եւ շրջաններու Այնթապցի գաղութներու մասին: Յայտնեց թէ Հայութիւնը հետզհետէ կը կեզրոնանայ Պէյրութ եւ շրջանները եւ հետեւաբար իբրև աղլային կարեւորութիւն ներկայացնող գաղութ արժանի է Ա. Ա. Միութեան լուրջ ուշադրութեան:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք		Ելք	
Փոխանցում	\$11,550.94	Կրթական նպաստ	\$3,100.00
Մասնաճիւղերէն	4,050.00	Պաղեստինի ազէտեալներուն	100.00
Տոկոս	1.00	Պատմագրքին	500.00
		Վարչական ծախք	135.60
		Հիմնադրամի տարրերուիթ.	100.00
		Պատրաստ զուժար	4,166.34
		Հիմնադրամ	7,500.00
	<hr/>		<hr/>
	15,601.94		15,601.94

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԹՐՈՅԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ
 Նստած, ձախէն աջ, Ղեւոնդ Տ. Մեսրոպեան՝ քարտուղար, Յովհ. Մովսէսեան՝ Ատենապետ, էտվըրտ Յարութիւնեան՝ Գանձապահ. Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, վահէ Ասատուբեան, Հայկ Պէֆեարեան, Լուի Տուտուեան, Յրք. Ամմիեան:

1950—1951 Տարեշրջան

Կեդր. Վարչութեան կազմը.— Տոքթ. Ա. Իսրայէլեան՝ Ատենապետ, Պր. Երջանիկ Գասարճեան՝ Ատենաղալիւր, Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան՝ Փոխ Ատենաղալիւր, Պր. Յակոբ Եազարզեան՝ Գանձապահ, Պր. Գէորգ Գասէճեան, Պր. Խորէն Մղրալեան եւ Պր. Յարութիւն Նորեան:

Վարչութեան զործունէութեան ղլխ. կէտերը եղած են հետեւեալները.—

Ա.— Գործադրելով նախորդ Պատգ. Ժողովի որոշումը՝ Ա. Ա. Միութիւնը ինգորբըրէյր եղաւ Մէսսէչուսէթս նահանգին մէջ, եւ անդլիերէնի թարգմանուած Կանոնադիրը զրկուեցաւ բոլոր Մասնաճիւղերուն:

Բ.— Ստանալով Բրոֆ. Գէորգ Սարաֆեանի դրաւոր համաձայնութիւնը՝ ստանձնելու Այնթապի Պատմութեան խմբագրութեան պատասխանատուութիւնը, Կեզր. Վարչութիւնը տարուան ընթացքին Պատմագրքի Յանձնախումբին զրկեց 1,500 տոլար՝ նախնական ծախքերուն համար:

Գ.— Կեզր. Վարչութիւնը, իր սովորական զործերէն դուրս, այս տարի, Պոսթոնի Մասնաճիւղի զործերն ալ հարկադրուած է ինք տանիլ, մասնակցութեամբ կարգ մը երկտասարդ ուժերու եւ ի մասնաւորի Կանանց Օժան-

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊՈՍԹՈՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒԳԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ (1951-52)

Նստած, ձախէն աջ, Էն Իսֆէնեան, ԲԺիշկ Թուզնեան, Արշալոյս Կիւլէսերեան, Փառնակ Փիթրսըն: Ուղի վրայ, ձախէն աջ, Ներսէս Յարութիւնեան, Բօգ Յարութիւնեան, Նազար Իսֆէնեան, Ելիսիւփ Պարսումեան:

դակ Մարմնի: Այս վերջինը իր զանձէն 300 տոլարի գումարով օժանդակած է Պոսթոնի 1,000 տոլարի զօթան լրացնելու:

Տարուան Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ 1951, Սեպտ. 8-ին, Թրոյի մէջ, մասնակցութեամբ 7 Մասնաճիւղերու, 30 պատգամաւորներով: Ժողովի Ատենապետ ընտրուեցաւ Տոքթ. Լեւոն Տաղլեան, իսկ Ատենադպիրներ՝ ՊՊ. Տիզրան Տէր Մեսրոպեան եւ Յովհ. Յարութիւնեան:

Ժողովը լսեց տեղեկագիրներ եւ զբաղեցաւ հետեւեալ գլխաւոր հարցերով.—

Ա.— Կրասերաց Լիկան, շարունակելով իր զործունէութիւնը, այս տարի եւս, իր տուած խոստման համաձայն, Պէյրութի Ամերիկեան Գոլէճի մէջ որդեգրած ուսանող Թօմպալազեանի տարեթոշակի հաշուոյն զրկած է 550 տոլար:

Բ.— Պատմագրքի Յանձնախումբի տեղեկագրի՝ համաձայն, Պէյրութի եւ Հալէպի մէջ կազմուած են Ենթա-Յանձնախումբեր, որոնց արամադրու-

Թեան տակ գրուած է 1,000 տոլարի դուժար մը՝ գործածուելու նիւթերու հաւաքման եւ այլ պէտք եղած ծախքերուն համար:

Գ.— Խմբագրապետ՝ Բրոֆ. Սարաֆեանի տեղեկագիրը յայն տեղեկութիւններ կը պարունակէր զարծի ընդհանուր ընթացքի մասին, ինչ որ քաջալերիչ էր եւ ղողկելի: Ան գրած էր մօտ 250 անձնական նամակներ եւ գործին շուրջ ապահոված էր կարեւոր թիւով հմուտ աշխատակիցներ եւ գործակիցներ: Մեծ յոյս ունէր, որ տարիներու երազը մօտ ատենէն իրականութիւն պիտի դառնար: Ժողովը իր գնահատութիւնը յայտնող հեռագիր մը տուաւ Բրոֆ. Սարաֆեանին:

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՇԻՔԱԿՈՅԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ (1952)

Գ.— Նկատելով որ Միութիւնը այժմ ինգորբըրէյք եղած է, որոշուեցաւ Բրոքսիներու գրութեան վերջ տալ եւ Միութեան Հիմնադրամի հսկողութիւնը յանձնել Կեդր. Վարչութեան, որ իր կողմէ նշանակուած Յանձնախումբի մը հետ պիտի ջանայ արդարեւ ձեռով շահարկել զայն: Այս հիմնադրամը անձեռնմխելի է եւ կրնայ միայն ծախսուիլ Պատգ. Ժողովի երկու երրորդի սրտումով:

Տարեկան Հաշուեկշիռը

Մուտք	Ելք
Փոխանցուած	Կրթական նպաստ
\$11,666.34	\$3,000.00
Մասնաճիւղերէն	Պատմագրքին
3,798.00	1,500.00
Տոկոս	Վարչական ծախք
5.21	380.18
Հիմնադրամի տոկոս	Պատրաստ դուժար
175.00	3,089.37
	Հիմնադրամ
	7,675.00
<hr/>	<hr/>
\$15,644.55	\$15,644.55

Պատգ. Ժողովը 1951-52 ասրեշքնին համար ընտրեց եօթը հոգիէ բողկացեալ կեդր. Վարչութիւն մը հեաեւեալ կազմով.— Պր. Միհրան Այվազեան՝ Ատենապեա, Տոքթ. Ա. Խարայէլեան՝ Փոխ Ատենապեա, Պր. Յովհ. Յարութիւնեան՝ Ատենադպիր, Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեան՝ Փոխ Ատենադպիր, Պր. Յակոբ Եաղսրզեան՝ Գանձապահ, Պր. Պաղտասար Պէքեարեան եւ Պր. Յարութիւն Նորեան:

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ (1951-52)

Նստած, ձախէն աջ, Միհրան Այվազեան, Տոքթ. Ա. Խարայէլեան, Յովհ. Յարութիւնեան: Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, Յր. Նորեան, Տրդատ Կիւլէսէրեան, Յակոբ Եաղսրզեան, Պաղտասար Պէքեարեան:

Այս կեդր. Վարչութիւնը այժմ կը վարէ Ա. Ա. Միութեան գործերը, եւ ինչպէս անցնող տարիներու միւս բոլոր Վարչութիւնները ըրած են, կը ջանայ իր լուսավոյնն ընել՝ կատարելու իր վրայ դրուած պարտականութիւնները եւ ծառայելու այս ազգոյսւս կազմակերպութեան նուիրական նպատակներուն:

Ֆրէզնոյի Ա. Ա. Միութեան
վարչութեան ժրագան Գանձապահը
Պր. Յակոբ Գրանեան
եւ իր Տիկինը:

Ստորև կուտանք երկու ցուցատախտակներու մէջ հաշուական ամփոփումը՝ Ա. Ա. Միութեան եկամուտներու եւ յատկացումներու, իր կազմութեան թուականէն մինչեւ Սեպտ. 8, 1951:

Մ Ո Ւ Տ Ք

Տարե- շրջան	Լուս Անճէլըս	Պոսթոն	Թրոյ	Շիֆալիօ	Ֆիլա- տէլֆիա	Նիւ Եորք	Զանա- գանք	Գումար
33-34	\$ 328.76	\$ 300.00	\$ 300.00	\$ 210.00	\$ 90.00	\$*18.00	\$ 1,246.76
-35	321.30	150.00	300.00	150.00	100.00	112.00	1,133.30
-36	314.92	150.00	300.00	200.00	100.00	203.00	1,267.92
-37	364.61	150.00	175.00	200.00	*119.00	1,008.61
38-39	475.00	225.00	400.00	300.00	125.00	1,525.00
40-41-42	625.00	300.00	100.00	200.00	200.00	†25.73	1,450.73
42-44	875.06	300.00	325.00	450.00	184.13	243.00	‡25.00	2,402.19
44-46	1,250.00	600.00	800.00	200.00	443.16	295.00	†38.08	3,726.24
							*100.00	
46-48	1,200.00	400.00	500.00	76.00	50.00	110.00	†44.25	2,380.25
48-50	1,200.00	400.00	600.00	180.00	†54.90	2,514.90
							*80.00	
50-52	1,700.00	450.00	300.00	2,450.00
	\$8,654.65	\$3,425.00	\$4,100.00	\$2,166.00	\$1,077.29	\$1,178.00	\$504.96	\$21,105.90

Ծանօթ. — *) Անճնական նուէր. †) Տոկոս. ‡) Թայֆրայթըր, ծախուած:

Ե Լ Ք

Տարեշրջան	Հալէպ Ղրկուած	Զանազան Ծախսեր	Գումար	Գանձին Մէջ
33-34	\$ 899.47	\$ 98.66	\$ 998.13	\$ 248.63
-35	894.55	56.04	950.59	431.34
-36	900.00	12.30	912.30	786.96
-37	850.00	152.78	1,002.78	792.79
38-39	900.00	20.25	920.25	1,397.54
40-42	900.00	66.50	966.50	1,881.77
42-44	1,000.00	27.64	1,027.64	3,256.32
44-46	3,000.00	0.00	3,000.00	3,982.56
46-48	2,000.00	47.90	2,047.90	4,314.91
48-50	1,500.00	13.85	1,513.85	5,315.96
50-52	3,000.00	2.35	3,002.35	4,763.61
	\$15,844.00	\$498.27	\$16,342.29	

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՖԻԷՋՆՈՑԻ ՄԱՍՆԱՃԻՂԻՆ ԱՆԳԱՄՆԵՐԸ

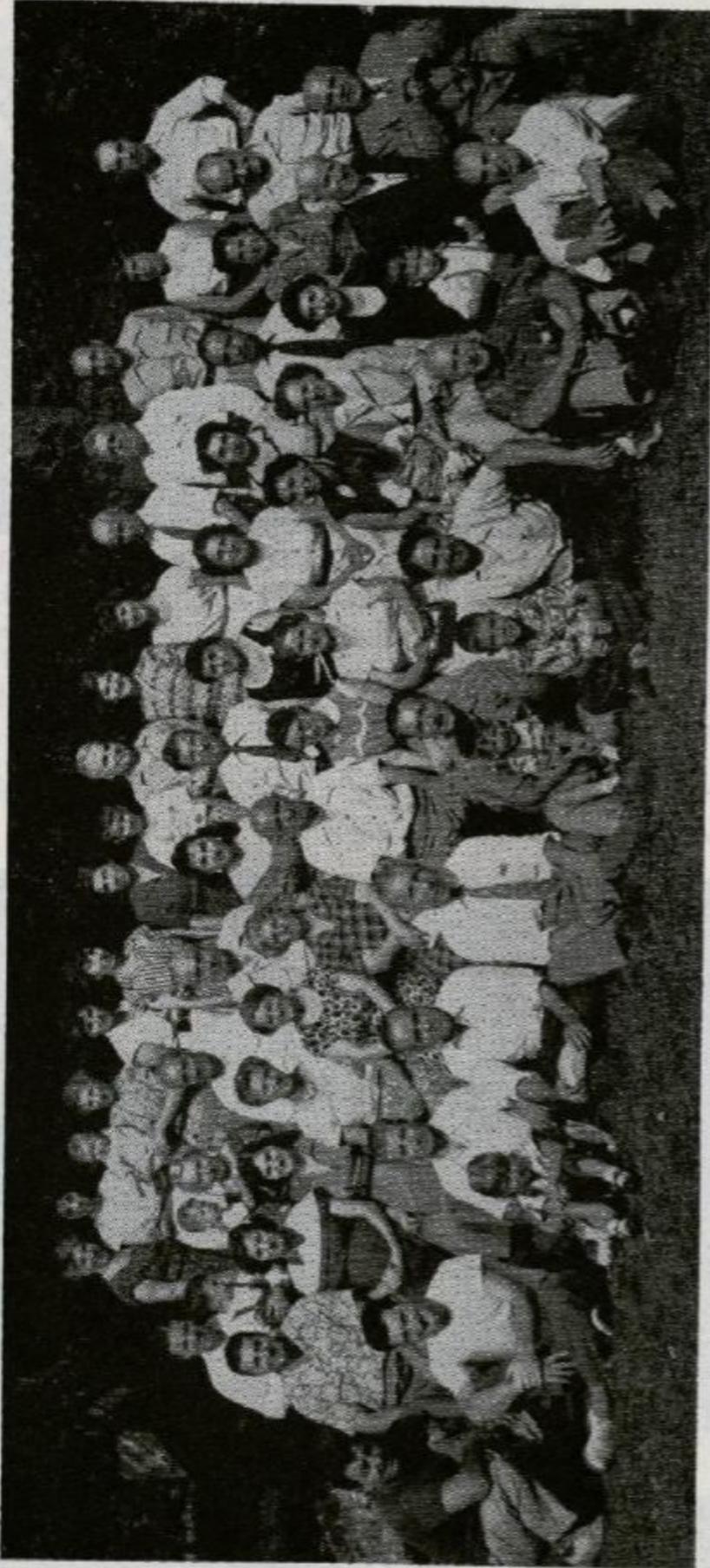

Ոսրի վրայ, ձախէն աջ, Տիկ. Հայկանուշ Եագրեան, Լեւոն Կիւլտերեան, Տիկ. Վիգբորիա Տիրատուրեան, Գրիգոր Սիւլիւնեան, Արժ. Տ. Շահէ քինյ. Սէմէրեան, Ներսէս Ղազարեան, Գրիգոր Սարափեան (Ստենապեան), Յովսէփ Ղազարեան, Յակոբ Գրանեան (Գանձապահ), Ռուբէն Առաքելեան, Վեր. Կարապետ Գալէմեարեան, Գրիգոր Գրիգորեան, Արմէն Կիւլտերեան, Գրիգոր Պիլէմեան, Տիկ. Գոհար Պիլէմեան:

Նստած, ձախէն աջ, Տիկնայֆ' Թօզ Աւագեան, Ովսաննա Սիւլիւնեան, Երիցուհի Ալիս Սէմէրեան, Վիգբորիա Սարափեան, Թօզ Գրանեան, Նուէր Գալէմեարեան (Քարտուղար), Հոփսիմէ Կիւլտերեան:

ԷՏՈՒԸՐՏ ԳՐՕՆԻՆ, կառավարութեան փարտուղարը, Կը ներկայացնէ Ա. Ա. Միութեան «Զարթըր»ը (1951, Մայիս 24)

Photo, Courtesy Ed. Gergerian

ՇԻՐԱԿՈՅԻ ԱՆՇԻՊՅԱՆՆԵՐԸ

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐՈՒ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Տարի	Պուսքան	Թրոյ	Նիւ Ենթ	Ֆիլա- տելիփիւ	Շիֆտիօ	Լոս Անճէլըս	Գումար
1924-25	\$ 1,232.03	\$ 312.00	\$ 250.00	\$ 305.00	\$	\$	\$ 2,099.03
1925-26	550.00	400.00	950.00	650.00	225.00		2,775.00
1926-27	1,675.00	1,412.50	1,150.00	1,010.29	500.00		5,747.79
1927-28	1,500.00	1,140.00	1,551.83	640.00	503.00	1,521.23	6,856.06
1928-29	1,265.00	850.00	1,700.00	200.00	350.00	985.00	5,350.00
1929-30	1,265.00	772.84		550.00	425.00	950.00	3,962.84
1930-31	1,000.00	1,023.00	300.00	140.00		600.00	3,063.00
1931-32	1,002.25	700.00	400.00		400.00	600.00	3,102.25
1932-33	750.00	400.00	475.00	50.00	200.00	275.00	2,150.00
1933-34	494.00	400.00	325.00	40.00	200.00	450.00	1,909.00
1934-35	424.00	225.00	450.00		100.00	650.00	1,849.00
1935-36	351.00	225.00	200.00		200.00	151.00	1,127.00
1936-37	165.51	255.00	160.00		200.00	300.00	1,080.51
1937-38	400.00	300.00	125.00		95.00	100.00	1,020.00
1938-39	400.00	300.00	150.00		74.00	250.00	1,174.00
1939-40	400.00	200.00	360.00		100.00	100.00	1,160.00
1940-41	350.00	99.21	80.00		100.00	100.00	729.21
1941-42	676.00	270.00	270.00	18.00	124.48	300.00	1,659.38
1942-43	425.00	300.00	425.00	30.00	100.00	541.00	1,821.00
1943-44	600.00	400.00	611.00	20.00	177.36	850.00	2,658.36
1944-45	900.00	500.00	800.00		200.00	2,400.00	4,800.00
1945-46	1,600.00	700.00	1,600.00	100.00	300.00	800.00	5,100.00
1946-47*							
1947-48	1,000.00	800.00	21.00	200.00	250.00	1,000.00	3,271.00
1948-49	1,000.00	700.00	625.00	60.00	200.00	1,100.00	3,685.00
1949-50	1,000.00	800.00	400.00	50.00	200.00	1,000.00	3,450.00
1950-51	1,000.00	800.00	500.00	50.00	148.00	1,000.00	3,498.00
TOTAL	\$21,425.69	\$14,284.55	\$13,878.83	\$4,113.29	\$5,371.84	\$16,023.23	\$75,097.43

Տիթրոյթէն (1926-27-28) \$384.18, Մեքսիկոյէն (1947-48) \$394.00,
 Յրէզնոյէն (1949-50-51) \$1,050.00 1,828.18
 Նուէրներէ 3,319.97
 Տոկոսներէ 3,625.56
 Համագումար \$ 83,871.14
 *Ներդաշխի հանդանոցութեանէն 28,895.00
 \$112,766.14

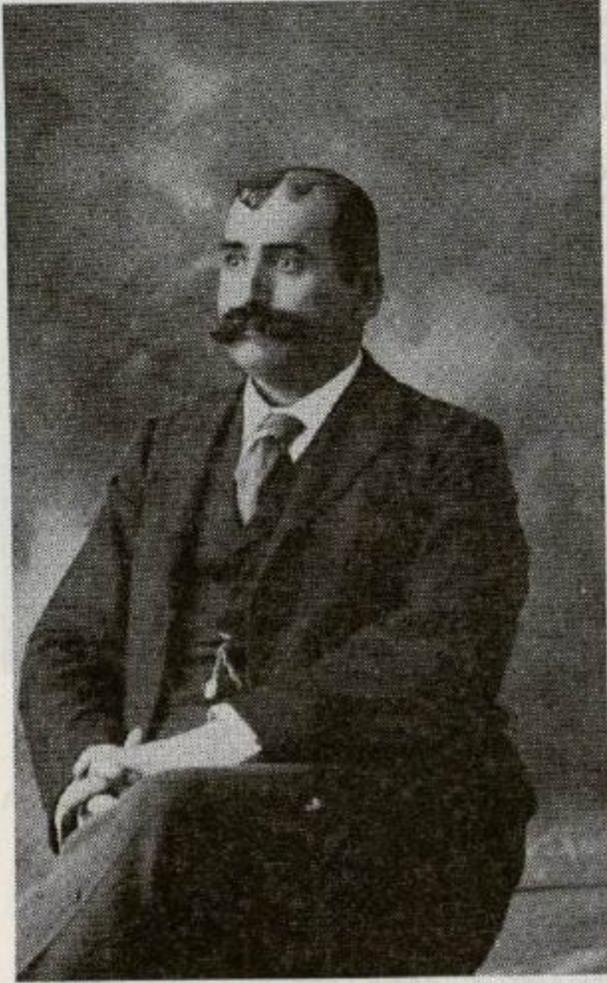
Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՅԱՏԿԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒ ԵՒ ԾԱՆՔԵՐՈՒ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Տարի	Սիւրիոյ եւ Լիբանանի կրթական նպաստ	Կարօտեալներուն եւ Այլ Յատկացումներ	Կեդրոնական վարչութեան Ծախֆեր	Գումար
1924-25	\$ 600.00	\$.....	\$ 247.33	\$ 847.33
1925-26	1,707.28	1,080.00	164.07	2,951.35
1926-27	3,142.00	438.22	3,580.22
1927-28	2,982.00	100.00	224.93	3,306.93
1928-29	4,008.00	400.00	231.40	4,639.40
1929-30	3,810.00	900.00	309.44	5,019.44
1930-31	3,888.00	337.82	4,225.82
1931-32	2,795.00	250.00	328.73	3,373.73
1932-33	1,861.00	125.00	356.93	2,342.93
1933-34	1,875.00	50.00	238.12	2,163.12
1934-35	1,401.25	206.13	1,607.38
1935-36	1,340.00	172.55	1,512.55
1936-37	1,081.17	215.13	1,296.30
1937-38	1,030.00	280.78	1,310.78
1938-39	1,050.00	322.86	1,372.86
1939-40	1,225.00	68.16	1,293.16
1940-41	1,062.90	127.90	1,190.80
1941-42	1,300.00	75.00	125.74	1,500.74
1942-43	1,000.00	50.00	92.97	1,142.97
1943-44	1,865.00	200.00	104.20	2,169.20
1944-45	2,045.87	90.92	2,136.79
1945-46	2,750.00	445.71	3,195.71
1946-47	4,350.00	941.61	5,291.61
1947-48	3,000.00	238.10	3,238.10
1949-49	3,000.00	200.00	318.77	3,581.77
1949-50	3,100.00	600.00	235.60	3,935.60
1950-51	3,000.00	1,500.00	380.18	4,880.18
Գումար	\$60,269.47	\$5,530.00	\$7,307.30	\$73,106.77
Պատրաստ գումար (1951, Սեպտ. 8)	3,089.37
Հիմնադրամի գումար (1951, Սեպտ. 8)	7,675.00
Համագումար	\$ 83,871.14
Ներդադիւրի հանգ. գումար (յանձնուած Բարեգործականին)	\$28,895.00
Ընդհանուր Գումար	\$112,766.14

ԲՐՕՑ. ՎԵՐ. ՅՈՎՀ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Ծնած է 1855-ին, Անթէպ: Հինգերորդ զաւակն է Վեր. Գարա Գրիգոր Յարութիւնեանի, Կիլիկիոյ առաջին (1856) ձեռնադրեալ հովիւին, եւ Լուսիայի (ծնեալ ձէպէճեան): Իր ուսումը կ'սկսի տեղական դպրոցին մէջ, Չոլագ Աստուածատուր Խալֆայի քով, հայրը Բրօժ. Սարգիս Լեւոնեանի:

ԲՐՕՑ. ՎԵՐ. ՅՈՎՀ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Խմբագիր «Րահնումա»յի

Իր երկրորդական ուսումը 1870-է սկսեալ կ'առնէ Կիլիկիոյ Աստուածարանական ճեմարանը, Մարաշ: Մի քանի տարիներ կարդալէ ետքը դըպրոցը երկար արձակուրդ մը կուտայ իր աշակերտներուն: 1876-80-ին ուսուցիչ է Անթէպի նորաբաց Աւետ. Գուլէճին մէջ: 1880-83 կ'ուսանի Միացեալ Նահանգներու մէջ, նախ տարի մը Էմհըրսթ Գուլէճ, ապա երկու տարի Եէյլ Համալսարանի Աստուածարանական ճիւղին մէջ: 1883-1902 հոգեբանութեան եւ փիլիսոփայութեան դասախօս է Անթէպի Գուլէճին մէջ, տարի մը ընդհատումով՝ 1898-ին, երբ Եէյլի մէջ նսրէն կ'ուսանի իրր մասնագիտութիւն ընտրելով հոգեբանութիւնը: Նոյն ատեն տարիներով Անթէպի Ա. Աւետ. եկեղեցիի հովուական պաշտօնը կը կատարէ եւ այդ առթիւ ալ աւետարանիչ կը ձեռնադրուի: Կը հրատիրուի Կ. Պոլիս, ուր իրը հրատարակագիր եւ քարոզիչ կ'աշխատի մինչեւ իր Ամերիկա մեկնումը: 1902-10, խմբագիրն է «Աւետարեք»ի հայտառ թրքերէն

րաժնին: Կը խորհի անկախ թերթ մը ունենալ եւ բարեկամներու նիւթական օգնութեամբ կ'սկսի հրատարակել «Րահնումա» հայտառ թրքերէն շարաթաթերթը, իրը մնայուն աշխատակից ունենալով Տոքթ. Աւետիս Նազդաշեանը, Վեր. Կարապետ Սթանպօլլուեանը եւ ուրիշ համալսարանական ուսանողներ: Թերթին անկեղծութիւնը, կուռ բովանդակութիւնը, ընթացիկ ամէն տեսակ հարցերու մասին ողջամիտ դատումով տեսութիւնները եւ շինիչ հիւմբրով գրութիւնները ուշագրութիւն կը դրուեն եւ աւելի քան 3,000 վճարեալ կանոնաւոր բաժանորդներ կ'ապահովեն: Նոյնիսկ շատ մը թուրքեր հայերէն տառերով կարդալ կը սորվին «Րահնումա»յէ օգտուելու համար: Պատերազմի առթիւ, 1915-ին թերթը կը զաղրի: Կ. Պոլիս գտնուած տարիներուն Գրիգորեան միեւնոյն ատեն պաշտօնական հովիւն է Էմմանուէլ Աւետ. եկեղեցւոյ: 1909-է սկսեալ իրեն կը գործակցի Սթանպօլլուեան իրր օգնական հովիւ: Զինագաղարէ ետք, 1919-ին, ընտանիքով կը դադրէ Մ. Նահանգներ եւ կը հաստատուի Նիւ Եորք, ուր 1924-1933 կը

չարունակէ հրատարակել «Բահնիւմա»ն, զոր կը դադրի հրատարակելէ իր յառաջացեալ տարիքին պատճառաւ: Կը վախճանի 1942, Դեկտ. 14-ին, իր 87 տարիքին մէջ:

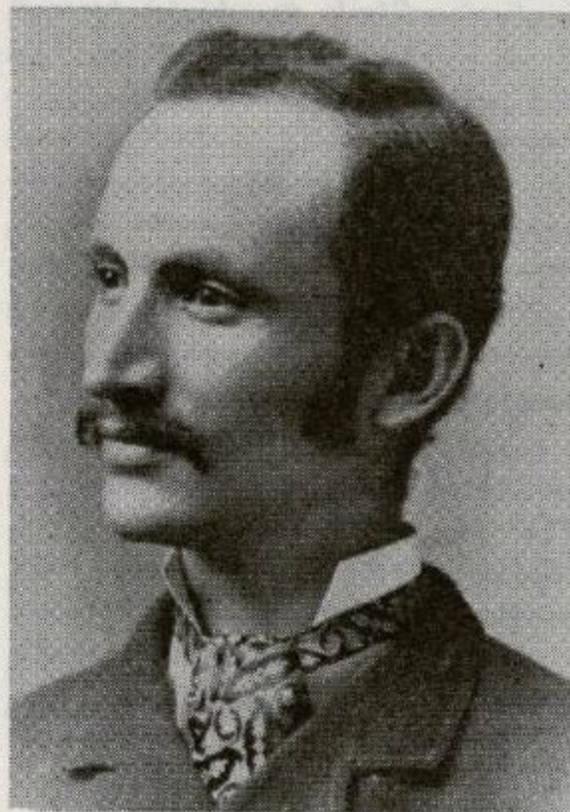
Գուլէճի մէջ իրր բրոֆէսոր, աշակերտութեան կուռքը եւ օրինակելի մտատիպարը եղած է իր անկեղծութեամբը, իր համոզումները արտայայտելու անվերապահ համարձակութեամբը եւ ֆիզիքսապէս պատկառազորուներկայութեամբը: Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան էն կարեւոր կերտիչներէն մէկն է: Թունդ Աւետարանական մը ըլլալով հանդերձ, միշտ ջատագոված է մերձ յարաբերութիւն պահել Հայց. Առաք. եկեղեցիի հետ եւ դորձակցիլ անոր հետ հասարակաց խնդիրներու մէջ: Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցիի կողմէ Ծնունդի եւ Զատիկի տօնակատարութիւնը պաշտօնապէս սկսած է առաւելապէս իր ջատագովութեան շնորհիւ:

(Համառոտուած Վեր. Խրլօրեանի «Ոսկեմատեան» Բ. Հատորէն)

ՎԵՐ. ՅԱԿՈՒ ՊԻԻԼՊԻԻԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Ծնած է Անթէպ, Հոկտ. 27, 1859-ին: Տեղական ծխական դպրոցները աւարտելով մտած է Այնթապի Ամերիկեան Գուլէճը եւ 1880-ին աւարտած է ընթացքը: Իբրեւ ուսուցիչ եւ աւետարանիչ ծառայած է Անթէպի մօտակայ

Վ. ԵՐ. ՅԱԿՈՒ ՊԻԻԼՊԻԻԼԵԱՆ

քաղաքները եւ 1883-ին դադարած է Ամերիկա ու մտած է Ֆիլիպս էքէտրմի, Էնսովըր, Մէս., 1883-84: Աւարտած է Էնսովըրի Աստուածարանական ճեմարանը 1886-ին, B. D. տիտղոսով: Ամուսնացած է Ատարազարցի Օր. Նոյեմի Իյնէճեանի հետ, Թուրքիա վերադարձին: Անթէպի Առաջին Ժողովական եկեղեցիին հովիւ եղած է 1896-էն 1900, որմէ յետոյ մեկնած է Թալաս որպէս հովիւ, ուր պաշտօնավարած է մօտաւորապէս վեց տարիներ: Նոյն շրջանին վիրարութեան դորձողութեան մը համար դացած է Լոնտոն, Անգլիա: Երկրորդ անգամ Անթէպ եկած է 1906-ին եւ մինչեւ 1911 հովուած է Առաջին Ժողովական եկեղեցին եւ իբրեւ աւետարանիչ շրջած է բազմաթիւ գիւղաքաղաքներ Անթէպի շուրջ: Հրաշքով մը Ատանայի ջարդէն ազատուած է 1909-ին: Գուլէրայէն մեռած է 1912-ին, Հալէպ: Պր. Կարապետ Քէշիշեան, Պուսոյ մէջ հրատարակած է Վեր. Պիւլպիւլեանի քարոզները «Աչքդ Գափու» տիտղոսով:

Անթէպի մէջ ծառայած է նաեւ իբրեւ Վայ-Էմ-Սի-Էյ-Ի դորձիչ-քարտուղար Նիզիպլեան Թանգարանին մէջ: Վեր. Պիւլպիւլեանի երկու մանչերէն մին, Տոքթ. Արթճըր Պիւլպիւլեան 18 տարիներէ ի վեր բժիշկ է Մայո Քլիւնիքի մէջ, Բօչէսթըր, Մինիսօթա: Ուրիշ մէկ որդին, Վեր. Թհէօտօր Պիւլպիւլեան հովիւ է այժմ Թէհէրան, Պարսկաստան: Ունեցած է աղջիկ զաւակ մըն ալ:

ՎԵՐ. ԳԵՈՐԳ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՎԵՐ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1850-ին: Աստուեր խալֆէէն ստացած է իր առաջին դասերը: Այնթապ Գոլէճի ընթացքը աւարտած է եւ յետոյ շրջանաւարտ եղած է նաեւ Մարաշի Աստուածարանական ձեմարանէն: 1874-ին ամուսնացած է Օր. Մարիամ Զիլինկիրեանի հետ: Բախտաւորուած է 4 մանչ ու 4 աղջիկ զաւակներով: Հովուած է Անտիոքի եւ Հալէպի եկեղեցիները: 1884-9 Մարաշի առաջին եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարած է: 1890-ին Ամերիկայի Նէյլ Համալսարան եկած ու Աստուածարանական ուսումը կատարելագործած է: Վերադարձին ատեն մը, Մարաշ ուսուցա 1894-ին Այնթապ եկած է. այս վերջնոյն մէջ՝ որպէս հովիւ, Գայաճըզ եկեղեցիի: 1896-ին վերադարձած է Ամերիկա եւ մինչեւ 1904 հովուած է Նիւ Հէյվընի Հայերուն «Տուայթ Փլէյս» ժողովական եկեղեցին: 1904-ին, երկար հիւանդութենէ մը յետոյ, վախճանած է 54 տարեկանին:

Վեր. Գազանճեան շատ ազդասէր էր եւ խորապէս մարդասէր: Իր կեանքը օրհնութիւն մը եղած է իր ժողովուրդին համար:

ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ԱՏԱՄՊՈԼԼՈՒԵԱՆ

Վեր. Փարաճեան (հանգուցեալ) Փառուլըրէն երկու տարի առաջ ինքնաբերաբար մեղի արամազրեց Վեր. Կ. Ստամպոլլուեանի կենսագրականը: Ահաւասիկ.—

Ծնած է 1882-ին, Անթէպ: Նախնական ուսումը ստացած է Գայաճըզ եկեղեցիին դպրոցը: 1899-1905 ուսանող Գոլէճի մէջ ու շրջանաւարտ: 1905-8 Աստուածարանութեան կը հետեւի Մարաշի մէջ: 1919-ին աւետարանիչ կը ձեռնադրուի Էմմանուէլ եկեղեցիին մէջ, ի Պոլիս, Վեր. Յ. Յ. Գրիգորեանի տեղը: 1922-ին Անգլիա կ'երթայ Սէլի Օֆ Գոլէճներու մէջ Աստուածարանութիւն ուսանելու: 1923-ին կը կոչուի Աթէնքի Հայ Աւետ. եկեղեցիներու ընդհանուր հովուութեան պաշտօնին եւ իր այս կարիւր գործը կը շարունակէ 22 տարիներ:

1925-ին Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան կողմէ իբր աւետարանիչ կը զբոսի Կիպրոս, Լիբանան եւ Սիւրիա:

Համալսարհային երկրորդ պատերազմի ատեն վերջին ծայր կը տանջուի իր հօտին հետ, Յունաստան: Եղբրական մահով մը, օթոմօպիլի արկածով կը վախճանի 1945 Յունվ. 10-ին:

Վեր. Ստամպոլլուեան, ամուրի մնացած էր եւ իր ամբողջ կեանքը նուիրած էր քրիստոնէական ծառայութեան: Քերթուածներ ու արձակ բանաստեղծութիւններ ալ գրած է:

ՖՐԱՆՉԻՍԿԵԱՆՆԵՐԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՀԱՅՐ ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

(Քաղուած քերթերու հաւաքածոներէն)

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Եւրոպացի կրօնաւորներէն Ֆրանչիսկեանները Անթէպ եկած են 1882-ի Դեկտեմբերին: 1882 Յունուար 4 թուով (Նոր տոմար) Պոլսոյ Մասիս կը հրատարակէ Անթէպէն եղած թղթ-թակցութիւն մը, ուր կ'ըսուի. «Կաթողիկ Միաբանութիւնք շատոնց որոշած էին Անթէպի մէջ գործել: Ինն օր առաջ Ֆրանչիսկեան Հարք Եկան քաղաքս: Գործիչները երեք այրէ եւ երկու կիներէ պիտի բազկանան: Ըստ իւրեանց յայտարարութեան՝ միմիայն կը թուի զպիտի տարածեն» (Մասիս, 1882 թ. 3074):

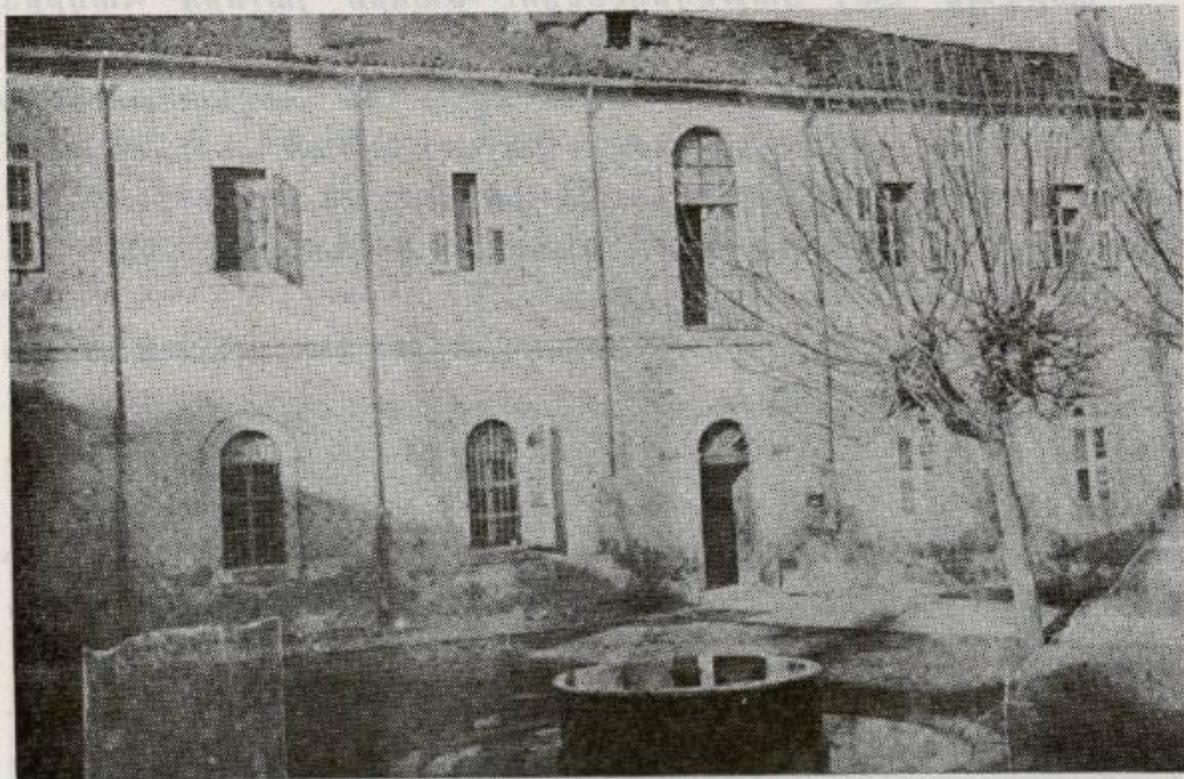
ՓԱՏՐԷ ՍԱՊԱԹԻՆՉ
Լատին Եկեղեցի

Հայրենիքի (Կ. Պ. 1884 թ. 1652) մէջ թղթակից մը կը տեղեկազրէ Անթէպէն 1884-ին. «Հալէպի կուսակալ ճէմիլ փաշա, որոյ կառավարութեան մասին միշտ գովեստներ կը լսուին մայրաքաղաքին մէջ, Անթէպ այցելութեան ատեն հրաման տրւած է Ֆրանչիսկեանց Եկեղեցւոյ եւ դպրոցի շինութեան»:

Արեւելք (1886 թ. 660) 1886 Մարտ 29-ին Անթէպէն թղթակցութիւն մը կը հրատարակէ, ուր կ'ըսուի. «Ֆրանչիսկեանք եւս բաւական կը նեղուին իբր բնակարան շինուած Եկեղեցւոյն արտօնագիրը ցուցնելու համար»:

Արեւելք (1886 թ. 660) 1886 Մարտ 29-ին Անթէպէն թղթակցութիւն մը կը հրատարակէ, ուր կ'ըսուի. «Ֆրանչիսկեանք եւս բաւական կը նեղուին իբր բնակարան շինուած Եկեղեցւոյն արտօնագիրը ցուցնելու համար»:

Նոյն թերթը (1886 թ. 672) քիչ ետքը կը գրէ. «Ֆրանչիսկեան Հարք տեղական կառավարութեան կողմէ խիստ ուշադրութեան կ'առնուին: Սոքա իրենց համար վանք մը շինեցին քաղաքիս մէջ Բարձ. Կուսակալին մասնաւոր ներողամտութեամբ. այժմ այս վանքին մէջ կը կատարուին նաեւ կրօնական պաշտամունքն ու կրթական գործունէութիւնը: Գայժազամը կը ստիպէ զիրենք որ առանց հրամանագրի զպրոց չհաստատեն»:

Անթէպի Լատինաց Վանքը, Շինուած 1884-ին

1886-ին Անթէպի Ֆրանչիսկեանք ունէին իրենց յատուկ դպրոցը, ուր կային նաեւ Հայ Լուսաւորչական տղաք (Արեւելք, 1886 թ. 672): Ատկէ զատ 1886-ին ունէին նաեւ աղջկանց վարժարան մը, որուն տեսչուհին էր Անգղիացի Կաթողիկէ՝ Օրիորդ Քարոլին Բոր: Այս օրիորդը 1889-ին մեռնելով՝ իրեն տեղ ուրիշ մը կուգայ (Արեւելք, 1889 թ. 1572): Թղթակիցը այդ առթիւ կը գրէ որ «Պատրաստութիւն կը տեսնուի ընդարձակ տուն մը վարձելու աղջկանց համար: Մանչերը կը յաճախեն այդ նորաչէն վանքը, որ միանգամայն եկեղեցի, դպրոց եւ բնակարան է Ֆրանչիսկեանց» (Անգ):

Արեւելեան Մամուլի համեմատ (Իդմիր 1887, էջ 98) Ֆրանչիսկեանց դպրոցն ունի 120 աշակերտ:

Արաֆս (Պետերբուրգ 1888, էջ 59) կը գրէ. «Վեց տարիէ ի վեր Ֆրանչիսկեան պատերազք հաստատուած են աստ (Անթէպ): Ունին մի հրապուրիչ վանք ծառերու եւ ծաղիկներու մէջ հաստատուած, ուր կ'ուսանին 200-ի չափ Հայ մանչեր եւ աղջիկներ»:

Ի վերջոյ Բիւզանդիոն (Կ. Պ. 1907 թ. 3457) կը գրէ. «Լատին Ֆրանչիսկեան եկեղեցին որչափ որ լայնաչէն չէ ու նեղկուկ ձեւով մը, բայց շէնքը սիրուն ու փայլուն է, քարերով նաշխուն, ներսովն ալ ներկուն ու գծուն. ունի 100 տուն ժողովուրդ եւ երկսեռ դպրոց, որոնց մէջ կ'աշխատին մերոնք»:

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵՆՆԵՐԸ

Անթէպի Հայ Կաթողիկէներու մասին յաջորդ հակիրճ գրութեան միակ աղբիւր ունեցած ենք հին Հայ թերթերը: Դժբախտաբար չափազանց ուշտ եղած են տեղեկատուները իրենց հաղորդած լուրերու մէջ: Ինչպէս պիտի տեսնուի, յաճախ լոկ ակնարկներ են տրուած տեղեկութիւնները եւ կցկրտուր, որոնց ամփոփումովը, սակայն, կ'ունենանք դոնէ հարեւանցի տեսութիւն մը նիւթիս շուրջ:

Մեզի ծանօթ առաջին յիշատակութիւնը 1851-էն է Անթէպի Հայ Կաթողիկէներու մասին: Նիկոմիդիա հրատարակուած Հայրենասէր թերթը (1851 թ. 25) 1851-ին Անթէպ քաղքի մասին քանի մը հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալէ վերջ՝ կ'ըսէ որ քաղքին Հայ Լուսաւորչականներու թիւն է 1500 տուն, իսկ ատկէ դատ կայ նաեւ «Հայ եւ Յոյն Կաթոլիկ 30 տուն»:

Պոլսոյ Մասիս թերթը եւս ակնարկութեամբ մը կը հաստատէ թէ անցեալ դարու 50-ական թուականներուն Անթէպի մէջ Հայ Կաթողիկէներ գոյութիւն ունէին: Յիշեալ թերթը ըսելէ յետոյ թէ «Հանդէպու (Անթէպ) բարեմիա Հայ հասարակութիւնը բաղմակնիք յայտարար գրութեամբ իրենց խորին շնորհակալութիւնն ու գոհութիւնը կը յայտնեն իրենց նորընտիր Առաջնորդ զգօնափայլ Մկրտիչ Եպիսկոպոսին հայրական կառավարութենէն», կը գրէ. «...որով ազգային միութենէն եւ ուղղափառ Ս. Եկեղեցիէն զանազան պատճառաւ բաժանեալ քանի մը անձինք հետզհետէ դառնալու եւ միաբանելու սկսեր են» (Մասիս, Կ. Պ. 1855 թ. 159):

Թղթակից մը Հայէպէն Պոլսոյ Մէմուռայը Հավատիսի 1866 Սեպտեմբերին Անթէպի վրայ զանազան լուրեր հաղորդելէ վերջ՝ կ'աւելցնէ. «Հոն՝ քէեւ քուով քիչ, բայց լաւ վիճակի մէջ կը գտնուին Հոռովմէականները» (Մէմ. Հավատիս, Կ. Պ. 1866 թ. 668):

Մասիս՝ Թրֆլիսի Արձագանգէն առնելով՝ Անթէպի բնակչութեան թիւը տալէ յետոյ՝ կը յարէ. «Կան եւ քանի մի տուն Հայ Կաթոլիկք» (Մասիս, 1882 թ. 3222): Իսկ Արեւելք (Կ. Պ. 1884 թ. 196) կը գրէ որ Անթէպի ընդհանուր բնակչութեան

Թիւն է 42,000, որուն 30 հազարը Թուրք, 8 հազարը Հայ Լուսաւորչական, 3 հազարը Բողոքական, իսկ հազարն ալ Հայ Կաթողիկէ, Անկլիքան եւ Հրեայ են:

Անթէպի Հայ Կաթողիկէ համայնքն ունեցած է փոքրիկ եկեղեցի մը, որուն շինութեան համար Նափոյէօն Գ. դրամական նպաստ մ'ըրած էր (Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ Բառարան, Ա. Վենետիկ 192, էջ 139): Անոնց հոգհոգւոցը յանձնուած էր Զմմառի Անտոնեան Վարդապետներուն: 80-ական թուականներուն Հայ Կաթողիկէներու հոգեւոր հովիւն է Հ. Քերովրէ Վ. Տէր-Պետրոսեան, որ երկար ատեն վարած է Հայ Կաթողիկէներու Առաջնորդութիւնը (Արեւելիք, 1886 թ. 672):

Հայ Կաթողիկէները կանուխէն ունեցած են նաեւ փոքրիկ դպրոց մը, որուն տեսչութիւնը 1883-6 վարած են Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները: Հայերէնի մասնաւոր ոյժ տալու համար

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՆԵՐՈՒ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Վերի շարքը. ձախէն աջ — Նաում Անքաֆի, Մինաս Էփ. Քենտիրեան, Պոյանեան. նստողներ, Նաում Ղուկաս, Յովսէփ Էփ. Քենտիրեան, Տ. Սուֆիաս Վարդապետ, Ապտուլլա Ղուկաս, Գաբիկ Էփենտի

1886-ին այդ տեսչութիւնը դարձեալ կ'անցնի Հայերու ձեռքը: Այս մասին Անթէպէն Պոլսոյ Արեւելիքին կը գրեն. «Ուրախալի է որ տեղւոյս Պատական Հայք այս օրերս մերժեցին Ֆրանչիսկեան տեսչութիւնն իրենց վարժարանին վրայ: Հայր Քերովրէ Տէր-Պետրոսեան, որ ազգային լեզուին եւ Հայ-Կաթողիկոսեան իրաւանց ջերմ նախանձախնդիր Վարդապետ մ'է,

իւր սակաւաթիւ հօտն համողեց եւ առաջարկեց Բաղէրանե-
րուն՝ կա՛մ հայերէն լեզուին եւ արարողութեանց մեծ կարե-
ւորութիւն տալ, կա՛մ դուրս ելնել դպրոցէն: Յարգելի Բաղէ-
րաները վերջինը միայն կրցան ընդունիլ» (Արեւելք, 1886 թ.
672):

Անթէպի Հայ Կաթողիկէից հողեւոր հովիւ Հ. Քերովրէ
Տէր-Պետրոսեան եղած է ուսումնասէր եւ հնասէր անձ մը:
Երկար տարիներու ընթացքին հաւաքած ըլլալով դանազան
հնութիւններ՝ կազմած արժէքաւոր հաւաքածոյ մը, բաղկա-
ցած 900 կտոր այլեւայլ առարկաներէ: Հոն կային Յունական,

ԼԱՏԻՆ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՆԵՐՈՒ ՓՈՂՆԵՐԱՆՈՒՄԲԸ

Հռոմէական, Ասորական, Հայկական եւ Արարական հին դրամ-
ներ, արձանիկներ ու քարեր, որոնց ամբողջական արժէքը
Անթէպի մէջ 20,000 Ֆրանքի կը զնահատուէր: Արեւելք (1889
թ. 1628) կը գրէ որ Հ. Քերովրէ այդ արժէքաւոր հաւաքածոն
Պոլիս տանելով՝ «առ ոտս Կայսեր պիտի ներկայացնէ»:

1902-ին Անթէպի Հայ Կաթողիկէներու թիւն է 400-500
անձ, թէեւ վ. Քինէ 2000-ի կը հանէ այդ թիւը (Բնաշխ. Բա-
ռարան, անդ, էջ 139):

1907-ին Կ. Պոլսոյ Բիւզանդիոնի մէջ (թ. 3457) Գ. վ.
Արսլանեան ընդարձակ նկարագրական մ'ընելով Անթէպի մա-
սին՝ ի վերջոյ կը գրէ. «Հայ Կաթողիկէներու եկեղեցին ոչ այն-
չափ հոյակերտ, ունի 70 տուն ժողովուրդ եւ Ծայրագոյն
վարդապետ մը»:

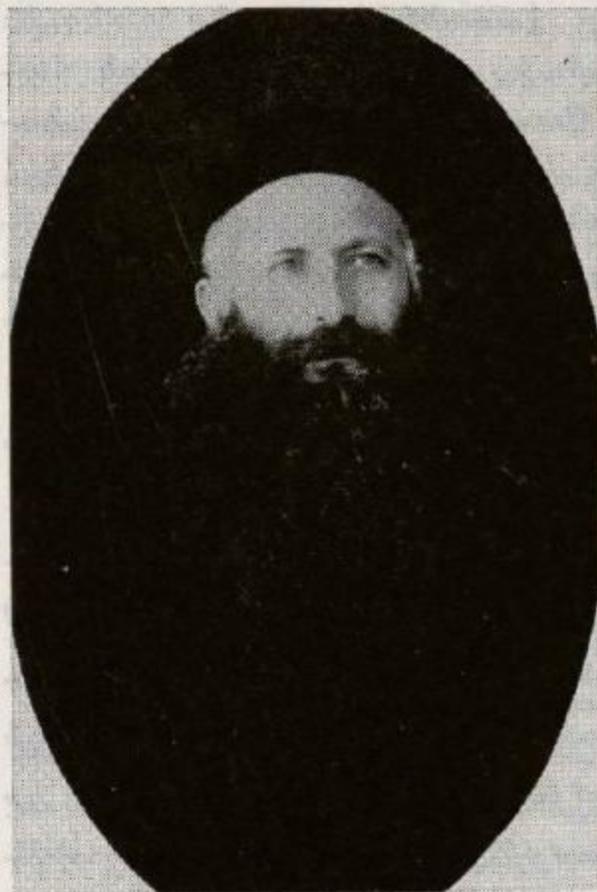
ԱՆԹԷՊԻ ԼԱՏԻՆԱՑ ՎԱՆՔԸ

ԿԱՄ ՖՐԱՆԶԻՍԿԵԱՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ ԵԱԳՈՒՊ ՈՒՍԹԱԳԱՐԱԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Ֆրանչիսկեան քահանաները մօտաւորապէս 1882 թուականներուն Անթէպ տեղաւորուած են. մէկ երկու տարի տան մը մէջ բնակելէ վերջ, 1884 թուականին վանքը շինած են, որուն դրան վրայ դրուած էր արձանադրութիւն մը: Անկէ վերջ

չատ գեղեցիկ եկեղեցի մը շինել տուած են որուն դրան վրայ արձանադրուած էր 1903 թուականը:

Հետեւեալ մեծաւորներով կառավարուած է վանքը. Հայր (Փատրէ) Վինգէնցիօ, Փատրէ Փրօսփէրօ, Փատրէ Ամատիօ, Փատրէ Սապպաթինօ որ եկեղեցին շինել տուած է, Փատրէ Լուիճի, Փատրէ Տիօնիցիօ, Փատրէ Օտօրիզօ, Փատրէ Սիլվէսթրօ, մինչեւ Ա. ընդհանուր պատերազմը, 1914: Տարագրութենէն վերջը՝ Փատրէ Մարիանօ, որ Հայ մըն էր Խարբերդցի եւ վերջը Հիւս. Ամերիկա մեկնեցաւ, եւ ամենավերջինը՝ Փատրէ Նազարէն, որ Մարաշցի Հայ մըն

Տ. ՎԱՐԳԱՆ Ծ. ՎՐԳ. ՊԱՀՁԵՃԵԱՆ
Հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյ քաջ հովիւ

էր: Այս մեծաւորներուն մէջ ամենէն կարկառունն էր Փատրէ Սապպաթինօ:

Փատրէ Սապպաթինօ ընտիր տեսակէն լաւ քարոզիչ մըն էր, միեւնոյն ժամանակ պատմադէտ: Ուկնդիրներ կ'զմայլէին

անոր քարոզներուն : 1900 թուականին հայատառ թրքերէնով «Տուա Քիթապը» անուանով կրօնական դերք մը հրատարակեց որ ամէն լատին կամ Կաթոլիկ ժողովուրդի տունը մուտ գտած էր : Շատ հայասէր եւ կրնայ ըսուիլ հայացած մարդ մըն էր : 1895-ի ջարդին 60-ի չափ ընտանիքներ վանքին մէջ պատըսպարուած են : Ինք անոնց սնունդը հայթայթած է երեք ամիսի չափ :

Փատրէ Սապպաթինօ Կիլիկիոյ աղէտին , 1909-ին , Քէսապ (Անտիոքի մօտ) կը գտնուէր : Շրջակայքի թուրքերը Քէսապի վրայ կը յարձակին թալանելու եւ ջարդելու համար : Քէսապցիները օր մը դիմադրելէ յետոյ կ'ստիպուին զիւրը պարպելով քաշուիլ դէպի Փազը Հասան Փէլլահ զիւրերը : Այդ միջոցին Փատրէ Սապպաթինօ ջորեպանի մը եւ Քէսապցիի մը հետ կը փութայ , Լաւոզիկ կը հասնի , կը դիմէ շիտակ Ֆրանսական հիւպատոսարան : Իսկոյն այդ շրջակայքը գտնուող Ֆրանսական նաւ մը հրաման կ'ստանայ փութալ դէպի Պասիթ , պըղտիկ նաւահանգիստը որ Փազը Հասանի կողմը կը գտնուի : Մինչեւ այն ատեն Քէսապէն փախչող ժողովուրդը հոն համախմբուած էր արդէն : Նաւը Պասիթ կը մօտենայ , թնդանօթով նշան մը կուտայ եւ բոլոր ժողովուրդը , մեծ ու պզտիկ , կամաց կամաց կուգան նաւահանգիստը եւ նաւը մտնելով Լաւոզիկէ կը փոխադրուին եւ թուրք խուժանի հաւանական ջարդէն կ'ազատին : Այս ազատարար գործին մէջ Սապպաթինօն մեծ բաժին ունեցած էր :

1915-ի տարագրութեան շրջանին Փատրէ Սապպաթինօ նորէն Քէսապ կը գտնուէր : Ինքը պատերազմի բերումով եւ Իտալացի ըլլալով անցազիրն առած էր Իտալիա մեկնելու համար , Քէսապէն մեկնեցաւ դէպի Պէյրութ : Քանի մը օր վերջ հոն կը լսէ որ Քէսապի Հայերն ալ պիտի տարագրուին , անմիջապէս Պէյրութէն ետ կը դառնայ , այդ օրուան Քէսապի ականաւոր կամ ղեկավար դէմքերը կանչել կուտայ եւ կը հարցնէ իրենց .— Պիտի ապստամբի՞ք այս Հայոց եղած անիրաւութեան դէմ : Այս խեղճ ժողովուրդը պիտի մեռնի Արաբիոյ անապատներուն եւ փողոցներուն մէջ : Հակառակ անոր պնդումներուն , պատասխանը կ'ըլլայ ժխտական : Ատոր վրայ Սապպաթինօ նեղացած սրտով վանքէն դուրս կ'ելլէ , իւր խաչը ծառի մը կոճղին վրայ կը կախէ եւ կը սկսի ողբալ ու երգել բարձրաձայն Երեմիա Մարգարէի ողբը եւ շարունակ կըրկ-

նելով. — Այս խեղճ ժողովուրդը Արարիոյ անապատներուն մէջ պիտի մեռնի, մինչդեռ պէտք է որ Քէսապի լեռներուն մէջ կռուելով մեռնի:

Փատրէ Սապպաթինօ մեռաւ Հալէպի մէջ 1934-ին, միշտ Հայուն ցաւը պահելով իր սրտին խորը:

Անթէպու Ֆրանչիսկեանները ունէին նախակրթարան մը, գրեթէ 100-ի չափ աշակերտներով: Կ'ուսուցանէին թրքերէն, Ֆրանսերէն եւ մասամբ մըն ալ հայերէն: Անթէպի մէջ առաջին Փանֆաուը (փողերախումբ) իրենք սկսած են:

80-էն 100 ընտանիքի չափ Լատին Կաթոլիկներ կային, որոնց մի մասը Հալէպէն եւ ուրիշ տեղերէ դաղթած Կաթոլիկներ էին եւ մնացածը 1915-ի ջարդէն վերջը Կաթոլիկ եղողներն էին:

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՐԸ

Անթէպի մէջ Հայ Կաթոլիկներու տեղաւորման ճշգրիտ թուական մը չկրցի գտնել: Անոնց եկեղեցին շինուած է 1862-ին: Ասկէ առաջ ուրիշ տեղ մը կը պատարագեն եղեր, ըստ 94 տարեկան ծեր կնոջ մը ըսածին: Սաչափը յայտնի է որ Լիբանան գտնուող Կաթոլիկ վանքին հիմնադիրը Արրահամ Եպիսկոպոսն էր: Արծիւեան Անթէպցի է: Ընդհանրապէս Անթէպի Հայ Կաթոլիկները «Ֆիրէնք» մականունով կը յորջորջուէին, Ֆիրէնք Յովհաննէս, Ֆիրէնք Յակոբճան, Ֆիրէնք Զիրճի, Ֆիրէնք Կարապետ եւ այլն: Արդեօք այդ յորջորջումը Սաչակիրներու հետ ոեւէ առնչութիւն ունի՞, յայտնի չէ:

Հայ Կաթոլիկները առանձին դպրոց չունէին, իրենց վաւակները Լատինաց վարժարանը կը յաճախէին: Այս եկեղեցին կառավարուած է Տէր Մանուկ, Տէր Սուքիաս, Տէր Քերովբէ, եւ ամենավերջինը Տէր Վարդան Վարդապետներով:

Տէր Վարդան ամենուս ծանօթ քաջարի վարդապետ մըն էր: Ինքը կրնար տարագրութենէ ազատուիլ: Երբ թուրք պաշտօնեաներ իրեն թոյլ կուտային Հալէպ փոխադրուիլ եւ Տէր Զօր չերթալ, ինքը մերժած է, ըսելով՝ «Իմ ժողովուրդս ուր որ երթայ ես այդ տեղը երթալու եմ»: Տէր Զօր արսորուած է եւ բոլոր կարելին ընելէ վերջ անօթութենէ մեռած է հոն:

ՀՌՈՄԿԼԱՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Գրեց՝ ՎԵՐ . ՆԵՐՍԷՍ Ս . ՍԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԸ .

Տ . ՆԵՐՍԷՍԻ ՕՐԸ

Օգոստոս ամսուն կիսուն մէկ գիշերն է : Հռոմկլայի (Րում Գալա) ձիպին գիւղը՝ Ուրֆայէն եւ Պէրէճիկէն ժամանած Հայ ուխտաւորներու խրախճանքով կը յորդի : Քանզի հետեւեալ օրը Ս . Ներսէս Շնորհալիի մահուան տարեդարձը՝ եւ նոյն ատեն Ս . Աստուածածնի Վերափոխման օրը ըլլալով՝ առտուն կանուխ ուխտագնացութիւն պիտի ըլլայ գէպի Հռոմկլայ ուր կը հանդէսն Շնորհալիին սակորները :

Ձիպին հազիւ մէկուկէս ժամ հեռաւորութիւն ունի Հռոմկլայ բերդէն : Այստեղի գիւղացիները հինէն սովորութիւն ունին իրենց հողէ հարթ տանիքներուն վրայ մարդակներէ եւ ծառի ոստերէ շինուած «խայմէ»ներու-տաղաւարներու վրայ եւ «խող»երու (հիւղերու) մէջ անցնել ամբողջ ամառուայ գիշերները : Ձիպինի օդը շատ չոր է : Արդ, այդ պայծառ գիշերներուն՝ բացօթեայ «խայմէ»ներու վրայ քնանալ շատ հեշտալի է : Արեւմտեան զով ու մաքուր գեփիւոր գիւղացիներուն ճակատը շոյելով անոյշ քուն կը բերէ, եւ անոնց խոնջած մարմիններուն կազդուրում ու կենդանութիւն կը պարգեւէ : Տարուան այդ բացառիկ գիշերուան մէջ, թէ՛ ուխտաւորները եւ թէ՛ գիւղացիները մինչեւ ուշ գիշեր արթուն են եւ իրենց ուրախ ու զուարթ երգեցողութիւններովը օդը կը թնդացնեն :

Իսկ մենք 12-15 տարեկան պատանիներու խումբ մը՝ կ'որոշենք այդ գիշերուան մէկ մասը անցնել «Գալա»-ի (Հռոմկլայի) ճամբուն վրայ գտնուող այգիի մը մէջ, որպէսզի դեռ արշալոյսը չբացուած անկից շարունակենք մեր ուխտագնացութիւնը : Մեր ազգականներէն Սաչեր Գաբրիէլեան (Բարեջանեան) կ'ըսէ . «Մեր այգիէն զատ յարմար այգի չկայ, օ՛ն, երթանք» :

Եւ ահա Սաչեր, Յովհաննէս, Մըկըր, Գէվո, Յակոբ եւ

ուրիշներ, կը թողունք զիւզը արեւմտեան կողմէն, և «Գալա» յի ճամբան բռնած կը քալենք դէպ ի Գարօ (Գաբրիէլ) Էմմիիկն այգիին: Ո՛հ, զիւզի պարզունակ լաճերուն պատանեկան կեանքի անոյշ ու անմոռանալի յիշատակները...: Հող չունինք, տըրտմութիւնը մեզմէ հեռու է: Չոր հացի քանի մը կտորներ մեր ծոցերուն մէջ կը քալենք: Կ'երգենք, կը խնդանք և բարձր խօսակցութիւններով կը զուարճանանք: Գիշերուան այգ զուարթ պահերուն՝ իրենց կորեկի արտերուն և այգիներուն մէջ շըրջապայող կարգ մը հայրենակիցներ՝ իրենց շէն ու ուրախ երգերով ու «թիւրքիւ»-ներով մօտէն ու հեռուէն մեր ուրախութեան կը մասնակցին: Կարծես թէ ամբողջ աշխարհի հրճուանքն ու հեշտանքը եկած ու պարպուած են մեր սիրտերուն մէջ:

Այգ ուխտագնացութեան ուրախութենէն մեզ զրկել մահուան չափ տխուր էր: Հիմա որ այգ յիշատակելի օրերուն վըրայէն 45-50 տարիներ անցած են, կը խորհիմ թէ այգ տօնակատարութեան ուրախութիւնը որքան անդիմադրելի եղած ըլլալու էր, որ մեր սիրելի ծնողքը մեզի պէս մատաղ և անփորձ տղաքը չէին կրնար արզիլել այգպիտի ուխտագնացութենէ մը, որ երբեմն վտանգաւոր էր: Որովհետեւ երկու գետերէ անցնելով պիտի լողնայինք ու լողայինք, և գահավէժ տեղերու վրայ պտոյտներ պիտի կատարէինք:

Կը քալենք ու վերջապէս Գարօ Էմմիի այգիին մէջն ենք: Խաչեր և Յովհաննէս, երկու հօրեղբորորդիներ աստղերու լոյսին տակ մեզ կ'առաջնորդէին իրենց մեծ հօր այգիին քաղցրահամ խաղողները և «բէօշիւֆիւ» (պոչաւոր) մեզրի պէս քաղցրը թուզերը անուշ ընելու: Արտերու և այգեստաններու մէջ՝ ամառուայ գիշերները զիւղացի լաճերուն համար իրենց բացառիկ գեղեցկութիւնն ու թովչութիւնը ունին զորս քաղաքի պատանիները չեն կրնար ըմբռնել:

Ճիպլինը սարահարթ ըլլալուն՝ պայծառ գիշերուան մէջ աստղերը բացառիկ փայլութիւնով կը շողան իրենց ծիրերուն մէջ: Մեր անկողինները կարմիր հող՝ իսկ վերմակները երկինք ունենալով պահ մը կը փորձուինք քնանալ: Կը գիտենք Ծիր Կաթինի (Յարդագողի) և ուրիշ աստղերու հոյլերուն խորհրդաւոր գեղեցկութիւնը: Մեր քունը կը տանի: Չենք գիտեր թէ որքան քնացած ենք, ընդոստ կ'արթնանք, ու կը տեսնենք որ Հայկի հոյսակապ համաստեղութիւնը հորիզոնէն բաւական բարձրացեր է: Կը պատրաստուինք մեր ուխտագնացութիւնը շարունակել: Կը լսենք մեր ուխտաւոր բարեկամներուն ձայներն ալ, որոնք արդէն կը յառաջանան: Կը շարժինք, ու կը

միանանք անոնց՝ ընդհանուրի ճամբուն վրայ, որ Գաբո էմմիի
այդիին եզերքէն կ'անցնի:

Ասկից անդին ճամբան խորդ ու բորդ է եւ ժայռոտ, թե-
թեւ ելեւէջներով: Բայց մենք այժեամի ձագերուն պէս կը
ցատկենք իրարու վրայէն: Կը հասնինք Թուրք Մեւոյին ձիթե-
նիններուն: Ասկից վար պէտք է մեր ընթացքը շատ զգուշաւոր
ըլլայ: Որովհետեւ ցից զառիվայրի մը զլուխը կը գտնուինք:

Մօտաւորապէս 800-1000 մէթր վար Եփրատ գետի գաշտը՝
զողը պիտի իջնանք: Տակաւ բացուելու վրայ եղող արշալոյսը
մեզի կ'իմացնէ, որ արեւելեան դռները շուտ բացուելու վրայ
են ցերեկի հօր իշխանին առջեւ: Արշալոյսին այս աղօտ լոյ-
սովը՝ հեռուէն հո՛ն վարը խոր ձորին մէջ մեր առջեւը կը
տեսնենք վեհափառ գետը, ու զիշերուան խոր լուսեան մէջ
կը լսենք անոր խորհրդաւոր խուլ մրմունջը: Պատանեկան ներ-
շնչումով կը հրճուինք. մեր սիրտերը կը ցնցուին աննկարա-
զրբելի ու անբարբառ յոյզերով: Վերջապէս հսկայ զառիվայրը
զրեթէ սահելով անվնաս կը հասնինք Եփրատի եզերքը:

Նաւը պատրաստ է, խումբ-խումբ կ'անցնինք մեծ գետին
աջ ափը: Արշալոյսը լու բացուած է, բայց արեւը դեռ չէ ծա-
գած: Տասը վայրկեան հեռաւորութենէն կը տեսնենք Պահլա-
ւունիներու այդ նշանաւոր, վսեմաշուք ու հոյակապ Բերդա-
քաղաքը՝ Հռոմկլան: Բերդին վրայ ելլելու համար անոր արմտ .
կողմէն կ'անցնինք Մարզըման գետակը: Այս անգամ մեր առ-
ջեւը ունինք հսկայ ցից զառիվեր մը զոր մագլցելով պիտի
հասնինք Բերդաքաղաքին գագաթը: Մեր ելքին սկզբնաւորու-
թեան կը հանդիպենք առաջին ամուր պահականոցին, որուն
Մարզըման գետակին վրայ հսկող պատին մէջ ծակեր կան նետ
եւ բարան գործածելու համար: Կամաց-կամաց բայց աշխոյ-
ժով կը բարձրանանք: Վերջապէս վերելքը պարտուած է, ու
մենք հասած ենք բերդին գագաթը: Կը քալենք փլած պարիսպ-
ներու եւ քանդուած տուներու աւերակներուն վրայէն: Կ'անց-
նինք դեռ չփլած կարգ մը մութ տուներուն մէջէն: Եւ ահա ա-
ռաջին անգամ մեր առջեւը կը տեսնենք դեռ իր պատերով ու
պատուհաններով կանգնած շքեղ շէնք մը, որ մզկիթի վերած-
ուած է: Հաւանաբար այս է Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսին շի-
նել տուած այն «գեղապաճոյճ» տաճարը զոր շինեց ան իր հօ-
րեղբոր Գրիգոր Գ. Պահլաւունիի շինել տուած «հրաշաղան
գմբէթարդ» միւս եկեղեցին դերազանցելու համար: Այս շէնքին
արեւմտեան կողմը սալայատակուած է քարերով: Իբր շէնքին
գագաթը այս սալայատակին տեղ-տեղ կան ծակեր: Կիւլէսէր-

եան (աթոռակից կաթողիկոս) կը գրէ թէ այս սալալատակին տակը կայ «ընդարձակազոյն ամբար մը, որմնաբաժ, վիմափոր ուրիշ ամբարներով շինուած»: Մղկիթի վերածուած հոյակապ կաթողիկէի պատուհաններուն քարերուն վրայ մեզմէ ոմանք դանակներով կը փորագրէինք մեր անունները: Այնթապէն, Օրուէն եւ Էհնէշէն եկող ուխտաւորներն ալ հոս կը միանան մեզի: Կը շարունակենք մեր պտոյտը բերդին դէպ ի հարաւակողմը: Կիւլէսէրեան Սրբազան կը գրէ. «Քանի որ ըստ աւանդութեան (Տէր Ներսէսի) ուխտատեղին ճիշդ բերդին հարաւային կողմն է», հոս տափարակ գեանի մը վրայ մեր առջեւ կը պարզուի հոյակապ եկեղեցւոյ մը աւերակը, որուն պատերը հողով ծածկուած են, իսկ արեւելեան պատը կանդուն կը մնայ իր շքեղ ամբողջութեամբը, որ Եփրատ կը նայի: Նորէն Կիւլէսէրեան Սրբազան կը գրէ. «Այս պատին վերեւ երկու անկիւնները գեղեցիկ խաչեր փորագրուած են, չարահնար ձեռքերով ետքէն դիտմամբ եղծուած, բայց խաչերուն չորս անկիւնները հայոց սովորական արձանագրութիւններէն («Տէր, Յիսուս, Քրիստոս, Աստուած») «Յ» տառը միայն կրցած եմ նշմարել»: Իմ այցելութեանս ատեն սղտիկ տարիքիս բերումով թէպէտ այնքան չէի հետաքրքրուիր պատմական արժէքներով բայց լաւ կը յիշեմ որ տարեց եւ հմուտ ուխտաւորներ պատին վերեւ նայելով «Յիսուս Քրիստոս» արձանագրութեան շուրջ կը խօսէին իրարու հետ: Անմիջապէս որ բոլոր ուխտաւորները կանդուն պատին առջեւ հաւաքուեցան առտուան ժամերգութիւնը սկսաւ «Հայր մեր»-ով եւ «Զարթիք փառք իմ, Զարթիք», շարականով, զոր անմահն Ծնորհալին շարադրած էր այս կաթողիկոսարանին մէջ: Ճիշդ մեր դիմացը Եփրատի ձախ ափին վրայ հսկող լեռներուն ետեւէն արեւը տակաւ սկսեք է բարձրանալ՝ որուն ճառագայթները մեր աչքերը կը շլացնեն ժամերգութեան ատեն: Բայց կարծես թէ մենք երկրէս բաժնուած ուրիշ փառաւոր աշխարհի մը մէջ կը գտնուինք, անոր երկնային լոյսովը ողողուած: Հոն՝ վարը կը տեսնենք խորունկ ձորի մէջ հանդարտ ու հեղասահ ազենաբուխ խորհրդաւոր Եփրատը: Կը յափշտակուին մեր հոգիները՝ բարեպաշտ ուխտաւորներու բերաններէն սրտաբուխ Ալէլուներ կը բարձրանան վեր, ի յուշ ածելով փառաւոր անցեալի մը խնկելի յիշատակները:

Յետ աւարտման ժամերգութեան, Բերդին արեւելեան լանջքին վրայ փորուած «Սաթրը» անուն հսկայ ջրհորը կ'այցելենք: Զրհորը շուրջ երեք մէթը տրամագծով լայն բերան

մը ունի եւ բաց է : Բերանին քով պզտիկ դուռ մը բացուած է , ուսկից մեզմէ ոմանք ներս կը մտնենք . յետոյ ջրհորին շուրջը շինուած ճամբայով կամաց-կամաց պտուտքելով վար կ'իջնանք : Այս ճամբան կառք մը անցնելու չափ լայն է : Ճամբուն եզերքը տեղ-տեղ մեծ լուսամուտներ բացած են , որոնց միջոցով ջրհորին բերանէն եկող լոյսը ճամբան կը լուսաւորէ : Ջրհորը 300 մէթրէն աւելի խորունկութիւն ունի , որ իր ջուրը Եփրատէն կ'առնէ , որովհետեւ գետը Բերդը եզերելով կ'անցնի :

Բերդին վերի մասերը այցելելէն ետքը մեր եկած նոյն ճամբով (ուրիշ ճամբայ չկայ) վար կ'իջնանք : Այս անգամ Մարզըման գետակին աջ ափը գտնուող իրարահաղորդ վիմափոր սենեակները կ'այցելենք : Հոս տեղ-տեղ կը տեսնենք ստայնանկի փոսեր : Աւանդութիւնով փոս մը կ'որոշեն եւ կ'ըսեն թէ հոն Շնորհալին կտաւ կը գործէր : Ասկից վերջը ուխտաւորներ հոս սչխարներ կը մորթեն եւ կեր ու խումով խորախճանութիւններ կը կատարեն : Կէսօրէն վերջը ուշ առեւ ձիւպին կը վերադառնանք . երբեմն ալ կարգ մը ուխտաւորներով լեռներու վրայէն Էհնէշ կ'երթանք , որ մէկ ժամէն քիչ մը աւելի կը տեւէ : Հոս ալ մէկ օր տօնակատարութիւն կ'ըլլայ :

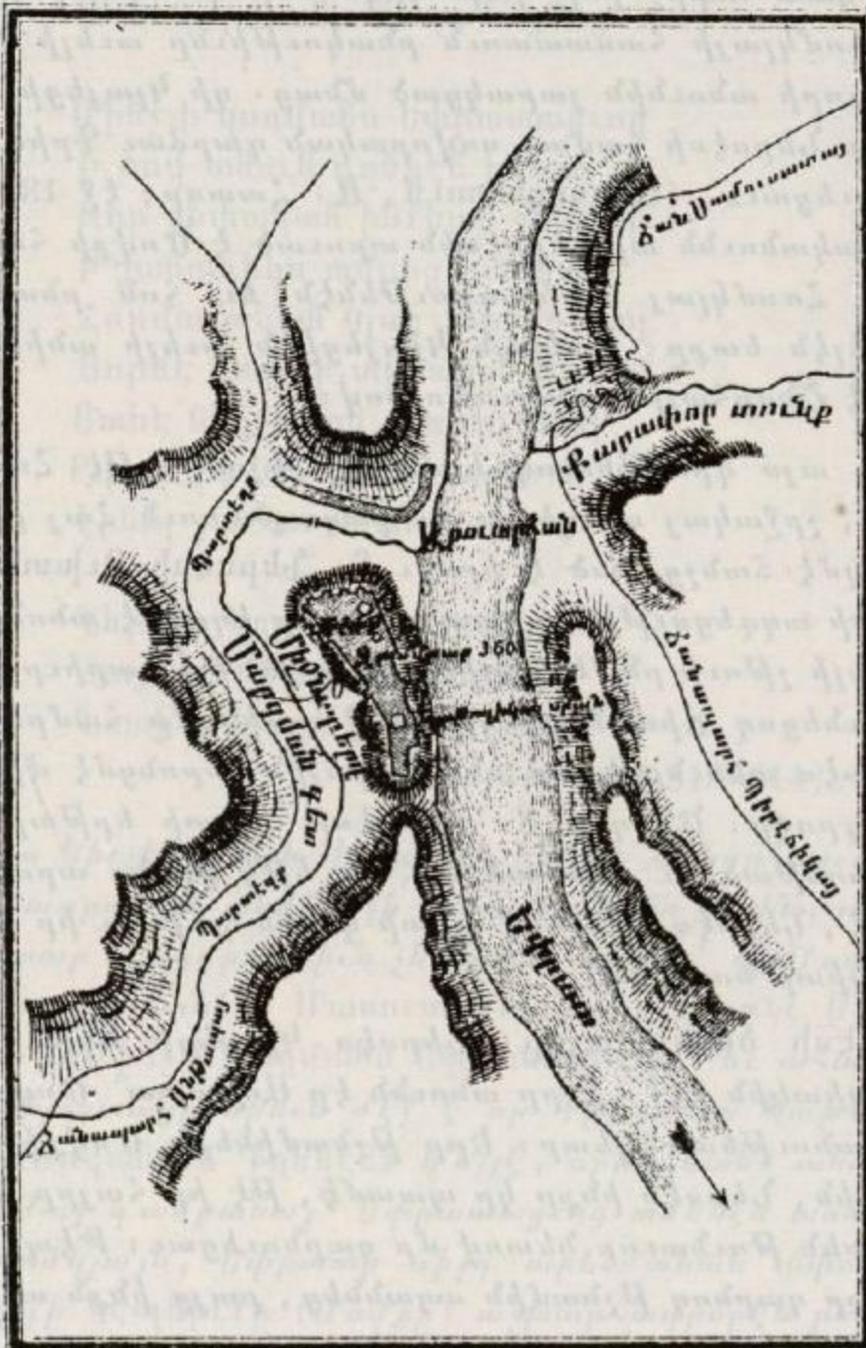
ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԱՇԽԱՐ ՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Հռոմկլայ կը գտնուի Փոքր Հայքի Եփրատացւոց երկրին մէջ , որ Այնթապ եւ Քեսուն (Պէհեսնի) քաղաքներուն հետ եռանկիւն մը կը կազմեն . երկուքն ալ գրեթէ նոյն հեռաւորութիւնը ունենալով Հռոմկլայի — մօտաւորապէս 12-14 ժամ : Քէսուն կ'իյնայ Հռոմկլայի հիւսիսը՝ Եփրատի մօտ եւ անոր աջ կողմը . իսկ Այնթապ Հռոմկլայի արեւմտեան կողմը :

Գերման յօդուածագիր մը կը գրէ , թէ Հռոմկլայ բնական ամրութեան տեսակէտով ամբողջ աշխարհին մէջ երկրորդ բերդաքաղաքն էր : Բերդին երեք կողմերը ապառաժուտ խորունկ ձորեր են որոնց մէջէն ջուրերու հսկայ զանգուածներ հոսելով Բերդը կը շրջապատեն : Արեւելքէն վեհափառ մեծ Եփրատը Բերդը եզերելով կ'անցնի : Մարզըման յորդախաղաց գետակն ալ արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն Բերդին ոտքերուն զարնուելով կը թափի Եփրատին մէջ : Իսկ հարաւէն ապառաժեայ լեռը կոփելով՝ Բերդը զատած են աշխարհէն : Այնպէս որ այդ ժամանակի հրաշալիքներէն մէկը ըսուելու չափ 25-30 մէթր լայնութեամբ , շուրջ 100 մէթր խորութեամբ եւ 150 մէթրէն աւելի երկարութեամբ մեծ մասամբ ապառաժ կոփելով՝ ուղղաձիգ

հսկայ ճեղքուած մը բացած են: Այսպէս Բերդը ապառաժեայ կղզիի մը վերածուած է:

Բերդը առեն մը Հոռոմներուն պատկանած ըլլալուն համար, հաւանաբար Հռոմկրայ (Բում Գալա) անունը առնուած է հոռոմ բառէն, ինչպէս Օրմանեան Պատրիարք կ'ենթադրէ:

Հ Ռ Ո Մ Կ Լ Ա Յ

(Հայր Աւիշանի «Շնորհալի եւ Պարագայ Խր» Գրքէն)

11-րդ դարուն Քէսուն (Պէհէսնի) կեդրոն ունենալով՝ երբ Գող Վասիլ Կամսարահանի իշխանութիւնը կ'ընդարձակուէր, անոր դիտաւոր բերդերէն մին էր Հռոմկրայ: Այս ամուր Բերդին հովանաւորութիւնը այն ատեն կը տարածուէր մինչեւ Ամանոսի (Սեաւ լեռան) մէջ գտնուող վանքերուն վրայ, որոնց առաջնորդն էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր:

Ազգային եկեղեցական պատմութենէն կը հասկնանք, որ թէպէտ Հռոմկլայի կաթողիկոսութիւնը հիմնող առաջին կաթողիկոսը եղաւ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի, Շնորհալիի եղբայրը, եւ իրմէ զատ ուրիշ ինը կաթողիկոսներ զահակալեցին հոն, «Բայց Հռոմկլայի հաստատուն բնակութիւնը աւելի Ներսէսի քան Գրիգորի անունին յարակցած մնաց. զի Կլայեցի մակղեր անունը որ Ներսէսի համար սովորական դարձաւ Գրիգորի երբեք չարուեցաւ», (Ազգապատում, Ա. Հատոր, էջ 1377) : Կլայեցի մականունն ալ Ներսէսին տրուած է Մովքի հայրապետանոցէն Հռոմկլայ փոխադրութենէն եւ հոն բնակութիւն հաստատելէն ետքը : Սակայն Կլայեցիէն աւելի անիկա ճանչըցուած է Շնորհալի պատուանունով :

Մենք այս գրութիւնով կ'ուզենք շեշտել, թէ Հռոմկլան, արդարեւ, շրջակայ դիւղերու եւ քաղաքներուն Հայ բնակչութեան կողմէ ճանչցուած է իբրեւ Տ. Ներսէսի Ուխտատեղին : Շնորհալիի ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր եղած է անոնց վրայ : Զարմանալի չթուի ընթերցողին երբ ըսեմ թէ հարիւր Հայ ընտանիք ունեցող ճիպին գիւղին մէջ ատեն մը համբեցի 50-ի չափ Ներսէս անունը կրող անձեր կային, որոնցմէ մին է այս ատղերը գրողը : Ծնողքս Տ. Ներսէսի ուխտի երթալով՝ Աստուծոյ աղօթած եւ ուխտած են, որ եթէ իրենց արու զաւակ մը շնորհէ, Ներսէս անունով պիտի կոչեն զայն եւ իր սրբազան գործին պիտի նուիրեն :

Ներսէսի ծննդավայրը : Ներսէս Կլայեցի ծնաւ 1100-ին Մովքի գղեակին մէջ : Հօրը անունն էր Ապիրատ՝ Մովքի փոքր Հայ իշխանութեան պետը : Երբ թշնամիները Մովքի գղեակը պաշարեցին, Ներսէս ինքը կը պատմէ, թէ իր հայրը Ապիրատ կռիւի ատեն թունաւոր նետով մը զարնուեցաւ : Թէպէտ Ապիրատ գինքը զարնող թշնամին սպաննեց, բայց ինքն ալ թոյնին ազդեցութենէն մեռաւ :

Բայց ո՞ւր է Մովքը կամ Մովքը ուր Ներսէս ծնաւ : Մովքի աշխարհազրահան գիրքը վիճարանութեան հարց եղած է : Ատեն մը կը կարծուէր թէ Մովք ըսուածը Խարբերդի Կէօլֆիւկն է : Սակայն Տ. Բարդէն Մ. Վ. Կիւլէսէրեանի (յետոյ աթոռակից կաթողիկոս) «Մովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ» անունով հրատարակուած գիրքը զաղափարները յեղաշրջեց : Ըստ Կիւլէսէրեանի ստուգածին՝ Մով կամ Մովք կը գտնուի Եփրատացիներու երկրին մէջ, (էջ 2) : Այս փաստը կը բերէ նախ Ն. Շնոր-

հալիի գրութենէն, որ հայրապետական աթոռին Մովք զգեա-
կէն Հոռմկլայ փոխադրութենէն տասը տարի ետքը, 1151-ին
գրուած է: Շնորհալին կը գրէ.

Մասուտ սուլբան Յեկոնացոց
Եկեալ աշխարհ Գերմանացոց (Գերմանիկացոց)
Առեալ գաւանս քաղաքայնոց
.

Մինչ ի կողմանս Եփրատացոց
Ի ծով անուն դղեկէն եկեալ
Զոր սեփական ինքեան շինեալ
Ի յանառիկս ամրոց հասեալ
Հոռմայական կլայ յորջորջեալ
Յորմէ նախնի տիրանցն ելեալ
Յահէ նեղչացըն փախուցեալ
Ըզսա կամաւ սրմին տրեալ
Լինել յաւէտ սեփականեալ:

Ներսէս եղբայր հայրապետի
Հայոց մեծաց Գրիգորիսի
Նստի ի կլայն Հոռմականի:

(Տաշեան, էջ 513-514):

Ապա կիւլէսէրեան Սրբազան կ'ըսէ. «Շնորհալւոյ տողերը
աշխարհագրական անվիճելի ճշգրութիւն մը ունին, որուն զըժ-
բախտարար ուշադրութիւն չեն բրած անոնք՝ որ Մովքը մինչեւ
Խարրերդ կը տանին: Մասուտ Սուլտանը կ'առնէ Մարաշի ա-
ւանները, «Մինչ ի կողմանս Եփրատացոց». եւ ահա այս կող-
մերը Եփրատացիներուն մէջ է որ Գրիգորիս Կաթողիկոս իր
չինած «Մովանուն Դղեկէն» կ'ելլէ, որովհետեւ անառիկ չէր,
եւ կ'երթայ կ'ամբանայ՝ Եփրատացոց ամենէն անառիկ Բեր-
դը, Հոռմկլայն, Եփրատի ճիշդ արեւմտեան ափանց վրայ:
Խարրերդի Կէօլնիւքը (Մովքը) աշխարհագրորէն բնաւ Եփրա-
տացիներու մասը չեն կազմած, ո՛չ ալ կրնան կազմել»:

Կիւլէսէրեան իր տեսակէտը հաստատելու համար ուրիշ
փաստ մըն է յառաջ կը քէն ու կ'ըսէ. «Անտիոքի իշխան Ռը-
նազտ կ'ասպատակէ իր իշխանութեան սահմանակից Ալիքսայ
երկիրը, ուր է նաեւ Կաթողիկոսին Բերդը, «որ կոչի Մով»:
Յայտնի է որ Ռընազտ՝ Մովաց (Խարրերդի) աշխարհը չաս-
պատակեց, որ շատ հետի էր Անտիոքի սահմաններէն: Ալիքսայ
երկիրը ըսուածը Եփրատացոց մէջ ծանօթ Տիւլիւք գաւառն էր,
և այս գաւառը Անտիոքի իշխանութեան սահմանին մէջ էր: Մով

կամ Ծովքը ըսուածը ոչ թէ լիճ մըն է կամ կէօյիւֆ մը, այլ բերդի կամ զղեակի անուն: Մեր յառաջ բերած պատմական բոլոր վկայութիւններուն մէջ իսկապէս ծովի (լիճի) գաղափար տուող բառ մըն ալ չկայ: Ծովը կաթողիկոսին Բերդն է, եւ այս Բերդը ոչ անառիկ, որ կը գտնուի Տլուք գաւառին մէջ եւ ոչ ուրիշ տեղ մը»:

Հայր Ղ. Ալիշանի մէկ գրութիւնն ալ որոշ լոյս կը սփռէ Ծովքի դիրքի մասին. ան կը գրէ. «Իր (Գրիգորիս կաթողիկոսի) առաջին նստած տեղն հաւանօրէն էր այն Շուղը անապատի վանքը, ուր եւ Բարսեղ նստէր հրամանաւ Մեծ Վկայասէրին, կամ թէ երբեմն հոս եւ երբեմն ի Կարմիր Վանս նստէին երկօքին հարապատքն, Գրիգոր եւ Ներսէս, որոնք երբ լսեցին Անոյ նորէն նուաճիլն ի Փատլունէ յամին 1125, ելան եկան իրենց ծննդեան տեղը եւ հայրենի տունը, ի Ծով, զոր հայրերնին Ապիրատ ամրացուցեր էր... Եւ նոյնիսկ Շնորհալին թէ վիպասանութեան մէջ, թէ 30 տարի ետեւ Հաւատոյ Բանին յիշատակին մէջ՝ գծով միշտ դղեակ կ'ըսէ, եւ ոչ երբեք լրճի նկարագիր կուտայ: Ուրեմն այս տեղս իրենց առջի բնակած տեղէն՝ Սեաւ լեռանց վանքերէն շատ հեռու չէր: Աթոռն քիչ-քիչ կամ իբր սոն սոն կը տեղափոխէր. հաւանօրէն Մարաշու եւ Անքապու միջոց տեղ մը. վասնզի հաստատութեամբ կ'ըսուի որ Անտիոքայ լատին իշխանութեան սահմանն էր, եւ յատուկ գաւառը Տլուֆ կ'ըսուէր»: (Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 95-97): Ըստ Ալիշանի ճշդումին Ծովքի աշխարհագրական մերձաւոր դիրքը կը գտնուի «հաւանօրէն Մարաշու եւ Անթապու միջոց տեղ մը»:

Կիւլէսէրեան Եպիսկոպոս վերոյիշեալ պատմական ճշդումները ընկէն յետոյ կ'աւելցնէ իր անձնական պտոյաներէն քաղած տեղեկութիւններն ալ: Այնթապէն 4-5 ժամ հեռաւորութիւնով՝ հիւսիս-արեւմտեան կողմը պղտիկ լեռնաշղթայ մը կը բարձրանայ: Տեղացիները այս լեռը կը կոչեն Սօֆ Տաղը (Սօֆ Լեռ), որ աշխարհագրորէն ճանչցուած է Քիւրտ Տաղը անունով, ուր մեծ մասամբ կը բնակին Քիւրտերը: Իբր ուսանող Տարսոն Գոլէճ երթալու եւ վերադառնալու ատեն, եւ ուրիշ առիթներով այս լեռներու մէջէն քանի անգամ անցած է այս յողուածը գրողն ալ, տարբեր ճամբաներով:

Ըստ Կիւլէսէրեանի այս լեռնի սարերը բաժնուած են երկու խումբի. Պէօյիւֆ Սօֆ (Մեծ Սօֆ) եւ Քիւլչիւֆ Սօֆ (Փոքր Սօֆ) անունով: «Մեծ Սօֆը կ'ընդգրկէ հարաւային արեւելեան ամենարարձր սարերը: Եւ մեր հետազոտութեան տե-

դազրական բուն կէտը Մեծ Սօֆն է», կը գրէ Կիւլէսէրեան, «Իր առջեւ փռուած այդ գեղեցիկ հովիտով կամ դաշտադետինով, որուն կից, հիւսիս-արեւելեան կողմին վրայ կը բարձրանայ բրգաձեւ բլուր մը, կամ սար մը: Այդ բլուրը կամ սարը, որու գագաթին տրամագիծն է 5-6 մէթր, հիմա կ'ըսուի «Գալա» (Կլայ, Բերդ, Գղեակ):

Ծովի կամ Ծովքի ճշգրիտ դիրքի մասին աւելի լուսարանուելու համար՝ հոս կ'արժէ Տոքթ. Յարութիւն Տէր Ղազարեանի գաղափարն ալ շօշափել: Տոքթ. Յ. Տէր Ղազարեան՝ Տարսոնի Ամերիկեան Գուէճի շրջանաւարտներէն բնիկ Մարաշցի՝ 70-75 տարեկան պատկառելի դէմք մըն է, որ ներկայիս կը բնակի Հալէպի մէջ: Շատ մը խելամուտ անձնաւորութիւններէն լսեցի, որ Կիլիկեան պատմութիւնը անոր պէս դիտող զիչ կը գտնուի: Որքան որ գիտեմ թէպէտ հրատարակած դիրք մը չունի, բայց բաւական քննադատական յօդուածներ ստորագրած է «Բագմավէպ»-ի եւ ուրիշ թերթերու մէջ, շակելով մանաւանդ մեր նիւթին վերաբերող սխալ գաղափարները: Մօտերս իրեն հետ երկարօրէն խօսակցելու պատիւը ունեցայ, եւ հիացայ իրեն ուղղած հարցումներու՝ հեղինակութեամբ իր տըռած մանրամասն տեղեկութիւններուն: Ինծի կարգաց մեր նիւթին վերաբերեալ իր գրած երկու յօդուածները դորս հրատարակութեան համար պիտի դրկէ թերթերուն: Ինծի ըսաւ, թէ Կիւլէսէրեան Վեհափառ ողջ եղած ատեն անոր հետ անձամբ տեսակցելով, Ծովքի դիրքի մասին շարք մը ճշգումներ ըրեր է: Տոքթ. Տէր Ղազարեան իր համոզումներուն մէջ հաւատար է իր պատմական գրական հետազոտութիւններէն աւելի իր անձնական այցելութիւններուն կամ պտոյտներուն վրայ յենած ըլլալուն համար: Շատ զգուշութեամբ եւ խնամքով իր գծած Կիլիկիոյ մէկ գեղեցիկ քարտէսը ցուցուց ինծի, որ իսկապէս սքանչելի էր:

Տոքթ. Տէր Ղազարեանի ստուգածին համաձայն, Ծովքը թէպէտ Կիւլէսէրեանի նկարագրած Եփրատացուց երկրին մէջ է, բայց Ծովքի գղեակը իր բացատրած վայրէն բաւական հեռու եւ տարբեր տեղ մըն է: Ինչպէս տեսանք, Կիւլէսէրեան կը յայտնէ, թէ «Ծովք կամ Ծով ըսուածը ոչ թէ լիճ մըն է կամ Կէօլնիւք մը, այլ բերդի կամ դղեակի անուն»: Յետոյ կ'աւելցնէ. «Մեր հետազոտութեան տեղագրական բուն կէտը Մեծ Սօֆն է իր այդ գեղեցիկ դաշտադետինով, որուն կից, հիւսիս-արեւելեան կողմին վրայ կը բարձրանայ բլուր մը կամ սար մը: Այդ բլուր կամ սարը որուն գագաթին տրամագիծն է 5-6 մէթր, հիմա կ'ըսուի «Գալա» (Կլայ, Բերդ, գղեակ). (ընդ-

գրծումը մերն է) : Տոբթ . Տ . Ղազարեան կ'ըսէ որ Կիւլէսէրեան Սրբազանի բացատրած եւ որոշած դղեակը միայն 5-6 մէթր տրամագիծ ունի , եւ զարմացումով կը հարցնէ , «5-6 մէթր տրամագիծ ունեցող դղեակ կ'ըլլա՞յ . . . » :

Ինչպէս Կիւլէսէրեան իր անձնական պատշտին վրայ կ'աւելցնէ Ալիշանի այն բացատրութիւնը , թէ «Ծովքը Մարաշու եւ Անթապու միջոց տեղ մըն է» , Տոբթ . Տէր Ղազարեան կ'ըսէ . «Մարաշու եւ Անթապու միջեւ Արապանի մօտերը լիճ մը կայ «Կէօլ Պաշը» անունով որ Կիւլէսէրեանի բացատրած Ծովէն կամ Սօֆէն 35 քիլոմէթր դէպ ի հիւսիս կը գտնուի : Այս լիճը 12 քիլոմէթր երկարութիւն եւ 7 քիլոմէթր լայնութիւն ունի , որուն մէջ կը գտնուին ցայտուն աղբիւրներ եւ լիւրներ կշռող մեծ ձուկեր : Հոս շատ օրեր պտոյտներ կատարելով լիճին շուրջ տեսած եմ մեծ դղեակի աւերակներ» : Յետոյ Տոբթոր Տէր Ղազարեան պատմութենէն իր գտած սա դրուազն ալ կարգաց ինձի . «1514-ին Սօֆ անուն թուրք բռնակալ մը խնդրոյ առարկայ Ծովքի այս շրջանը գրաւեց : Եւ հիմա թուրքերու մէջ Սօֆ անունով կոչուող մարդիկ գտնել դժուար չէ : Հետեւաբար , թէպէտ մարդ շատ դիւրութեամբ կրնայ փորձուիլ «Սօֆ» բառը իբր «Ծով»-ի աղաւաղեալ մէկ ձևը ընդունելու , բայց շատ հաւանական է , որ լեռը բռնակալի անունով կոչուած պիտի ըլլայ» : Վերջապէս Տոբթորը եզրակացնելով կ'ըսէ . «Ծովք կամ Կէօլնիւկ ըսուածը ոչ թարբերդի մէջ է եւ ոչ ալ Սօֆի մէջ , ինչպէս Կիւլէսէրեան կ'ըսէ , հապա Մարաշի եւ Այնթապի միջեւ Արապանի մօտերը եղող «Կէօլ Պաշը»-ն է , որը թրքական մասնաւոր քարտէսներու մէջ դժուած կը տեսնուի , եւ որուն երկարութիւնը 12 քիլոմէթր եւ լայնութիւնը 7 քիլոմէթր է . ինչպէս առաջ յիշուեցաւ» :

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Ծով դղեակին մէջ աշխարհ եկած այս երկու ուշիմ եղբայրները պահ մը փոխադրենք Ամանոս լեռան Շուղրի վանքը , իրենց նախնական կրթութեան վերաբերմամբ : Ծովքի իշխան Ապիրատ մեռնելէն ետքը՝ Ամանոսի առաջնորդ Գրիգոր Բ . Վրկայասէր Գրիգորը եւ Ներսէսը իր հողածութեան եւ խնամքին տակ առաւ , որոնք իր կրտսեր քրոջ թոռներն էին :

Ամանոս լեռներու դիրքը յարմար եւ ապահով տեսնելով 11 դարու կիսուն մէջ շատ վարդապետներ Հայաստանէն գաղթելով՝ հոս վանքերու մէջ համախմբուած էին : Ազգային եկեղեցական պատմութեան մէջ՝ իր իմաստութիւններով , վար-

քով եւ դործունէութեամբ նշանաւոր դարձած Գրիգոր Բ. Վր-
կայասէր այս ատեններս Ամանոս լեռներու առաջնորդն էր, որ
1060-ին Մամնդաւի մէջ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ: Տոքթ.
Տէր Ղազարեանի ստուգածին համաձայն Մամնդաւ հիմա թրք-
քական Ազիզիյէ գիւղաքաղաքն է, որ կը գտնուի Կոկիսոնի
(Կէօքսիւն) եւ Ալպլաթանի հիւսիսը: Գրիգոր Բ. Վկայասէր
հազիւ մէկ տարի կաթողիկոսութիւն ընելէն յետոյ՝ մեծ ու-
ղեւորութեան մը ձեռնարկեց: Այցելեց Աղեքսանդրիա (Եգիպ-
տոս), Կ. Պոլիս եւ հուսկ յետոյ Հայաստան: Ինքը լաւ տեղ-
եակ էր յունարէն լեզուի եւ դրականութեան, «մասնաւոր սէր
ունենալով մարտիրոսներու վկայութիւններուն», զանոնք հա-
յերէնի թարգմանեց. եւ ասոր համար կոչուեցաւ Վկայասէր:

Հոս միջանկեալ պատմական դէպք մը յիշենք մեզ Հայե-
րուս եւ Վկայասէրի կապակցութեամբ: 1094 թուականին Քը-
րիստոնեաները նեղութիւն կը կրէին այլազգի Սելճուքեաննե-
րէն եւ Եգիպտացիներէն: Մանաւանդ Երուսաղէմի սրբավայ-
րերը այցելելու ատեն անոնք շատ հալածանքի եւ դժուարու-
թիւններու կ'ենթարկուէին իսլամներու կողմէն: Պետրոս ա-
նունով Ֆրանսացի կրօնաւոր մը, Պաղեստինէն վերադարձին,
ամբողջ Եւրոպան իսլամութեան դէմ շարժեց իր քարոզութիւ-
նով, որպէզի Քրիստոնեաները երթան ու սրբավայրերը ազա-
տեն իսլամներու ձեռքէն: Ուրբանոս Բ. Պապը «Քրիստոնեա-
ները զինեց մեղաց թողութեան խոստումով», ու մեծ ամբոխ մը
Պետրոսի գլխաւորութեամբ ճամբայ ելաւ 1095-ին Սուրբ եր-
կիրը ազատելու: Անոնք կարմիր կաւէ խաչեր դրած էին ի-
րենց կուրծքերուն վրայ: Խաչակիրներու այս մեծ բազմութիւ-
նը ամբողջովին կորսուեցաւ հիւանդութիւններու եւ դժուար-
ութիւններու երեսէն եւ այլազգիներու սուրէն:

Այս ձախորդութենէն ետք՝ եւրոպական խաչակիրներ երկ-
րորդ փորձի մը ձեռնարկեցին: Ասոնք Կիլիկիոյ ճամբով յա-
ռաջացան: Այս միջոցին Հայ իշխաններ խաչակիրներուն շատ
օգնեցին ռազմազիտական տեղեկութիւններ տալով եւ զանոնք
պարէնաւորելով: Վերջապէս կէս միլիոնի չափ մարդ զոհ տա-
լէն յետոյ 1099-ին Երուսաղէմը գրաւեցին: Այս պահուս Գրի-
գոր Բ. Վկայասէր կը գտնուէր Երուսաղէմի մէջ: Պատմու-
թիւնը կը վկայէ թէ Վկայասէրը Քրիստոնեայ զինուորներուն
դործնականապէս զգալի օգնութիւններ մատուցած ըլլալուն
համար՝ այլազգիներ մտազրեցին մեռցնել զանիկա, բայց հը-
րաչքով ազատուեցաւ: Կ'ըսուի նաեւ թէ Եգեսիոյ եւ Անտիոքի
բազմաթիւ Հայ դաղութներու մէջ կային «ազատ դասակարգէ

Հայ զինուորականներ», որոնք Քրիստոնեաներու կողքին կը պատերազմէին այլազգիներու դէմ : Բայց Լատինները դժբախտաբար Հայերու այս մեծ օղնութիւններուն հանդէպ ապերախտ գտնուեցան :

Երբ Վկայասէր ծերացաւ, Գող Վասիլ Կամսարական գանիկա Ամանոսէն փոխադրեց Քէսուն (Պէհէսնի), ուր իր իշխանուհի տիկնոջը հոգածութեամբ շատ գուրգուրանքով կը խնամէին ծեր հայրապետը իր վերջին օրերուն մէջ : Երբ Վկայասէր զգաց թէ ալ մահը իրեն շատ մօտեցած է, կանչեց Բարսեղ Կաթողիկոսը եւ Վասիլ իշխանը, եւ յանձնարարեց որ պատանի Գրիգորը կաթողիկոս ձեռնադրեն յետագային : Վկայասէր խոր ծերութեան մէջ բնական մահով վախճանեցաւ 1105-ին Քէսունի Կարմիր վանքին մէջ, եւ հոն ալ թաղուեցաւ :

Վկայասէրի վախճանումէն ետքը Բարսեղ Կաթողիկոս Գրիգորը եւ Ներսէսը Կարմիր վանքին առաջնորդ Ստեփանոս Վարդապետին խնամքին յանձնեց կրթութեան համար : Ստեփանոսը 18 տարեկանին քարոզել սկսած եւ երիտասարդութեան հասակին մէջ Բարսեղ Կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալուն համար իրը Մանուկ մականունով ճանչցուած է : Այս կրօնականը Կարմիր վանքը շատ զարգացուց : «Եւ աւելի եւս հռչակուեցաւ իր աշխատութենէն ելած նշանաւոր անձերով, որոնց զլուխը պէտք է արձանադրուին Գրիգոր Պահլաւունի Կաթողիկոսը եւ իր եղբայրը՝ Ներսէս Ծնորհալին : Այս երկուքին ընկերակիցներէն էին Իգնատիոս Ծնորհալի, Սարգիս Ծնորհալի եւ ուրիշներ ալ : Ծնորհալի մականունին կրկնումը մտածել կուտայ թէ այդ կոչումը որոշիչ պատուանուն մը եղած է Ծուրբի կամ Կարմիր վանքի աշակերտութեան մէջ» («Ազգապատում», էջ 1336) : Ներսէս իր ընկերակիցներուն նշանաւորագոյնը ըլլալուն համար Ծնորհալի պատուանունը իր անուան փակչած մնացած է :

Բարսեղ Կաթողիկոս մեռնելէն առաջ Գրիգորը եպիսկոպոս ձեռնադրեց : Գրիգոր թէպէտեւ տարիքով մատաղ, բայց վարքով ու բարքով մաքուր. եւ մտային զգացումներով ու կարողութիւնով եւ ալ Քիզիքական վայելուչ կերպարանքով յարմար էր կաթողիկոս ընտրուելու : Ուստի եպիսկոպոսներու միարան հաւանութեամբ Գրիգոր 20 տարեկանին կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Քէսունի Կարմիր վանքին մէջ, որ արդէն հայրապետութեան աթոռանիստ տեղն էր :

12 դարու սկիզբները Վասիլ Կամսարական՝ Քէսունի իշխանութիւնը կորսնցնելէ յետոյ Կարմիր վանքին մէջ հայրապետանոցը կը վտանգուէր : Ուստի Գրիգոր իր իմաստութիւ-

նովը հայրապետանոցը Կարմիր վանքէն փոխադրեց Մովք կամ Տլուք, իր ծննդավայրը, ուր իր եղբայրը Վասիլ կ'իշխէր : Փոխադրութեան թուականը կը կարծուի ըլլալ 1116-ին :

Քէսունի գրաւումէն յետոյ Հռոմկլայ վիճակեցաւ ձօսլին անուն Լատին կոմսի մը ձեռքը անցնիլ : ձօսլին իր իշխանութիւնը նախ հիմնած էր Մարաշի մէջ՝ գրաւելով զայն Յոյներէն : Յետագային եղաւ նաեւ Եղեսիոյ (Ուրֆայի) իշխանը : Բարեբախտարար ձօսլին բարի եւ ազնիւ անձ մըն էր, եւ շատ համակրանք ունէր Մովքի գերդաստանին հանդէպ : Այս թուականներուն Սելճուքներու արշաւանքները անպակաս ըլլալով՝ Մովքի Հայերը շարունակ կը նեղուէին անոնց յարձակումներէն : Ուստի Գրիգոր Կաթողիկոս խոհեմութիւնը ունեցաւ Եկեղեցւոյ թանկագին սպասները տանիլ եւ Հռոմկլայի ամուր Բերդին մէջ զնել : Եւ ձօսլինի կինը որ թորոս իշխանին հօրաքոյրն էր, յանձնառու եղաւ «Աւանդին պահպանութիւն ընել» :

Բայց երբ վերջապէս ձօսլին Հալէպի իշխան Նուրէտինի ձեռքը ինկաւ եւ հոն գերութեան մէջ մեռաւ, ձօսլինի կինը մտադրեց Եւրոպա անցնիլ, ուր կը գտնուէր իր որդին : Սակայն Եւրոպա դառնալէն առաջ պարագաները այնպէս մը բերին, որ Հռոմկլայի Բերդը իրր աւանդ յանձնեց Գրիգոր Կաթողիկոսին, որուն եղբայրը Վասիլ ալ գերութեան մէջ էր : Այս առիթով հայարիւն կինը նաեւ ըսած էր կաթողիկոսին, թէ եթէ իր որդին Եւրոպայէն չդառնայ, «Լաւ է Բերդը քեզի տալ քան թէ օտարներուն» : Եւ քանի որ Մովքը ապահով չէր իրր կաթողիկոսանիստ վայր, Գրիգոր կը թողու Մովքը եւ կը հաստատուի Հռոմկլայ, որ ինչպէս տեսանք արդէն կանուխէն հոն պահեստի դրած էր Եկեղեցւոյ թանկագին սպասները :

Եւ իսկապէս երբ ձօսլինի կինը Եւրոպա գնաց՝ իր որդին արեւելք դարձաւ Հռոմկլային տիրանալու : Բայց տեսաւ թէ այլազգիները տիրապետած էին շրջակայ դաւառներուն, անոնց մէջ բնակիլ վստահելի չէր իրեն համար : Գրիգոր եւ Ներսէս երբ անոր այս միտքը հասկցան, Հռոմկլայի սեփականութիւնը գնեցին փոքր գնով մը : Ու ձօսլինի տիրապետութեան սկիզբը 1150-էն կրնանք հաշուել : Հռոմկլային տիրանալէն յետոյ երկու եղբայրներ իրենց զգեակը զարդարեցին եւ կաթողիկէ մըն ալ շինեցին ուրիշ յարակից շէնքերով մէկտեղ, որոնցմէ ոմանց պատերը կանգուն կը մնան մինչեւ այսօր :

Ներսէս թէպէտ հինգ տարիով պզտիկ էր Գրիգորէն, բայց գիտութիւնով զարգացած ըլլալուն՝ իր գերագանցող գործունէութիւնովն ալ աջ բազուկն էր Կաթողիկոսին : Ըստ ոմանց

վկայութեանց, շատ հաւանական է որ իր մատաղ տարիքին, այսինքն, 25 տարեկանին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ իր եղբորմէն: Իսկ երբ Կաթողիկոս յառաջացած տարիքի բերումով շատ տկարացած եւ հայրապետական գործերը վարելու ալ անկարող դարձած էր, Հռոմկլայի մէջ գումարուած Ժողովի սրուշումով՝ Ներսէսը իր տեղը Կաթողիկոս ձեռնադրեց 1166-ին, Ծաղկազարդի օրը, Ապրիլ 17-ին, եւ ինքը Գրիգոր Գ. Կաթողիկոս՝ Ներսէսի կաթողիկոսանալէն զրեթէ տասը ամիս վերջը՝ 1167-ին վախճանեցաւ եւ Հռոմկլայի Բերդին մէջ թաղուեցաւ իր շինած Կաթողիկէին մօտ:

ՇՆՈՐ ՀԱԼԻԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իւրաքանչիւր ճշմարիտ Հայ Քրիստոնեայի սրտին խօսող պանծալի իրականութիւն մըն է, թէ Հայ Եկեղեցական պատմութեան մէջ Շնորհալի նշանաւոր եղած է իր գրական ճոխ արտադրութիւններով: Եւ անշուշտ բնական կը թուի թէ անոր գրական աշխատասիրութիւնները արտադրուեցան կաթողիկոս ըլլալէն առաջ, երբ տակաւին հայրապետական զբաղումներով ծանրաբեռնուած չէր եւ աթոռի պատասխանատուութենէն զերծ էր: Եւ արդէն իր գրած առակները եւ հանելուկները «աւելի երիտասարդական աւիւնի գործեր են քան ծերացած տարիքի»: Եղեսիոյ Ողբն ալ բնականաբար պէտք է քաղաքին զբաւուած ատենը, այսինքն, 1144-ին գրած ըլլայ:

Ներսէս Շնորհալին բառին լայն առումով բանաստեղծական եւ երաժշտական ձիրքերով օժտուած եկեղեցական մըն էր: Ասիկա այս ձիրքերը գործածեց Եկեղեցին հարստացնելու եւ բարեկարգելու համար: Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին շատ բան կը սարախ Ներսէսին իր շարադրած շարականներուն, մեղեդիներուն, երգերուն, տաղերուն եւ ձայնադրած եղանակներուն համար: Անոր գրական այս գանձերը եթէ եկեղեցիէն վերցուին, Ժամերգական արարողութիւնները կ'ազատանան: Անոր գրութիւնները իմաստով շատ խորունկ եւ վեհ են, որ իրական հաւատացեալին հոգին կը վերացնեն: Անիկա ունի գործածած այնպիսի բառեր եւ ոճեր զորս հասարակ հաւատացեալ մը չկրնար լրիւ հասկնալ: Անգամ մը «Նայեաց Սիրով» երգէն զժուարիմաց բառ մը հարցուցի բարձրաստիճան կղերականի մը: Անիկա պատասխանեց. «Շնորհալին ունի կարգ մը բառեր և ինքնայատուկ ոճեր որոնք իմաստով շատ խոր են»:

Պատմիչները կը վկայեն, թէ Ներսէս իր այս բանաստեղծական եւ երաժշտական սէրը ի սպաս դրաւ նաեւ եկեղեցիէն

դուրս երգուելիք երգերուն, որպէզի մարդիկ հողեւոր երգե-
րով ուրախանան եւ ոչ թէ «վայրապար ճայներով»: Նոյնիսկ
«Յիշեսցուք ՚ի գիշերի»-ի եւ «Զարթիք փառք իմ» երգերը, որ
ժամերգութեան մէջ մտած են, գրուած են Հոռմկլայի բեր-
դապահ զինուորներուն երգեցողութեան համար:

ՅԻՇԵՍՅՈՒՔ Ի ԳԻՇԵՐԻ

Յիշեսցուք ՚ի գիշերի գանուն Գճ, Տէր:

Բըղխեսցեն սիրտք մեր գրան բարի:

Եւ լեզուք մեր պատմեսցեն զգործս Երկնաւոր Թագաւորիդ:

Ի մէջ գիշերի յարուցեալ խոստովանեսցուք ըզՔեզ Տէ՛ր:

Զաղօթս մեր տացուք Քեզ, Տէր, ի գաւիթս Գճ ի մէջ

նոր Երուսաղէմի:

Ի գիշերի համբարձցուք ըզձեռս մեր

սրբութեամբ առ Քեզ, Տէ՛ր:

Ի ճայն գոհութեան ամենայն հոգիք

օրհնեցէք ըզՏէ՛ր:

ԶԱՐԹԻՔ ՓԱՌՔ ԻՄ

Զարթիք փառք իմ, զարթիք. եւ ես զարթեայց

առաւօտուց. ալէլուեա:

Զարթիք ընդ գուարթունս, մանկունք

վերինըն Սիոնի. ալէ.

Զարթիք որդիք լուսոյ, ՚ի յօրհնութիւն

հօրն լուսոյ. ալէ.

Զարթիք փրկեալք արեամբ, եւ տուք

ըզփառքս փրկողին. ալէ.

Զարթիք հարսունք հոգւով. սպասեալք

գալոյ սուրբ փեսային. ալէ.

Զարթիք վառեալք լուսով քստ իմաստուն

սուրբ կուսանացն. ալէ.

Զարթիք պատրաստեցէք իւզ լապտերաց

զջերմ արտասուս. ալէ.

Զարթիք եւ մի՛ ննջէք, նըման յիմար

կուսից նիրհէ՛ք. ալէլուեա:

Հոռմկլայի բերդապահներուն համար գրուած վերոյիշեալ
երգերու նկատմամբ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան հետեւեալ բանաստեղ-
ծական հոգեշունչ խորհրդածութիւնը կ'ընէ. «Իր քարանձաւ
Բերդին պահապանքն ալ, որչափ ալ քիչուոր եւ իրենց պաշտ-

պանելու տեղն սահմանաւոր, այնքան ալ խրոխտ եւ ժիր կըրնային ըլլալ. եւ երբ իրենց տէր հայրապետն այնպիսի ազնուական բաներ կը շարադրէր արձակ եւ ոտանաւոր. կտրիճ եւ դունեղ Հայ երիտասարդք ալ անոր կարճ սահմանաց վրայ կը հսկէին, նետալից կապարճն միշտ ուսերուն վրայ, հաստածիդ աղեղն ի ձեռին, նիզակներ ասդին անդին ցրցուած պատուարաց վրայ, աշտարակաց նեղ պատուհաններէն լայնլայն նայելով իրենց պէս անհանդարտ Եփրատայ սեւ ու սպիտակ հոսանաց վրայ, եւ անոր երկու եզերքներէն դուրս մէկ մը յարեւելս իրենց բնիկ հայրենեաց եւ յիշատակաց երկիրներուն վրայ, մէկ մը յարեւմուտս՝ իրենց պանդխտութեան եւ թշնամեաց երկիրներուն վրայ, տեսակ-տեսակ մտածութեամբ եւ զրուցօք. եւ երբ ամառնային տօթազին գիշերները՝ հայրապետն ջերմով բռնուած կը տառապէր իր պարկեշտ խշտիկին վրայ, այն եռանդուն եւ հսկայածեւ հասակներն ալ՝ զգայուն սրտի ջերմերով բռնուած՝ անշուշտ երբեմն ալիքներէն եւ դաշտերէն անդին՝ միայն իրենց յաղթող սրտակցաց եւ սիրակցաց խօսքեր կը թուցընէին. կամ ուրիշ զինուորական համարձակութեամբ ձայներով եւ երգերով կը վիրաւորէին այն օդը՝ որ զՇնորհալին ալ կը շրջապատէր: Ծանր էին անոր մաքուր ալընջաց եւ հոգւոյն՝ այսպիսի խառնախօսիկ եւ ձայնք եւ եղանակք. մանաւանդ գիշեր ատեն յառանձնութեան հնչուած ամէն մարդկային ձայն՝ իր ստեղծող եւ միայն վկայ Աստուծոյ նուիրելի համարէր. քունէն արթնցող եւ արթնցընող եղանակն պէտք էր որ ամենէն առաջ յիշէ զկենսատուն եւ զնորոգողն կենաց: Այսպիսի մտածութեամբ կ'ըսեն, շարադրեց Շնորհալին այն սքանչելի սաղմոսախառն գիշերային եւ առաւօտու երգերը՝ «Յիշեսցուի ՚ի գիշերի» եւ «Չարքիք փառք իմ», զոր Հոռմկըլայի պահապանաց բերնէն յափշտակելով Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ մինչեւ հիմա իրեն առաջին երգը ըրած է գիշերային ժամասացութեան, եւ անով կը սկսի օրը նուիրել Աստուծոյ. այսպէս զարմանալի փոխանակութեամբ անլուելի մնաց Հոռմկըլայի պահապանաց երգն, մինչդեռ 120 տարի յետ մահուան հեղինակին՝ (1292) Եգիպտացի ասպատակք այն հայացեալ սրբազան Բերդն ալ նուաճելով պապանձեցուցին» (Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 376-377):

Հ. Ալիշանի վերոյիշեալ նկարագրութիւնը իսկապէս յուզիչ է: Հոռմկըլայ անձամբ այցելողները շատ դիւրութեամբ կրնան երեւակայել այդ նկարագրութեան ազդու պերճութիւնը, որ ուղղակի սրտի փափուկ զգացումներուն կը խօսի: Երեւակայէ բերդ մը որ շատ նեղ սահմանի մէջ չորս խորունկ ձորե-

բու մէջտեղէն կը բարձրանայ կը ցրցուի, որ զինքը շրջապատող այդ ձորերու վերնագոյն ապառաժեայ ծայրերէն քիչ մը ցած է: Երեւակայէ բերդապահ զինուորներու «Յիշեսցուք»-ը եւ «Զարթիք փառք իմ»-ը երգելը գիշերուան խոր լուսթեան կամ առտուան կանուխ պահերուն մէջ, երբ տակաւին մարդիկ երազներու աշխարհին մէջ լուռ կը քնանային: Երբեք լսած եւ ճաշակած ես, սիրելի ընթերցող, այդ ճայներուն արձագանգին անուշագոյն եւ զգլխիչ հպումը ականջին, որ ձորերու ապառաժեայ կողերուն, եւ քովնտի հոյակապ շէնքերու պատերուն վարձուելով քեզի կը դառնայ այնքան հոգեթով այնքան հոգեչարժ... Հոգեկան ի՞նչ քաղցր յիշատակութիւն, որուն վայելումը Հոռմկլայի Հայ ժողովուրդին համար դժբախտաբար տեւեց միայն 120 տարի, ու լուց...

Շնորհալիի կոնդակը: Շնորհալիի «Ընդհանրական Թուղթը», այսինքն, իր կաթողիկոսութեան սկզբնաւորութեան գրած օրհնութեան Կոնդակը, եզական եւ տիպար գրութիւն մըն է իր տեսակին մէջ: «Այս գրութիւնը», կ'ըսէ Օրմանեան Պատրիարք, «հակառակ որ անոր վրայէն ութը դարեր անցած են, այսօր իր թարմութենէն, զօրութենէն եւ վեհութենէն բան մը կորսնցուցած չէ»: Ընդհանրականը բարեկարգչական բնօյթ ունի: Կրօնաւորներու մասին կը խօսի, թէ ինչպէս անոնք պէտք է ապրին վանքին մէջ եւ վանքէն դուրս: Կը խրատէ որ անոնք վարքով ու բարքով, պարկեշտութեամբ եւ քաղաքավարութեամբ օրինակելի հոգեւորականներ ըլլան: Յետոյ կը խօսի եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու մասին, եւ կը խրատէ զանոնք եկեղեցական պաշտամունքներու շուրջ: Կը դրէ աշխարհականներու գործերուն եւ պաշտօններուն վերաբերեալ կանոններու մասին: Վերջապէս, լուսահոգի Օրմանեան Պատրիարք՝ Ընդհանրականին նկատմամբ հետեւեալ նախադասութիւններով կ'ամփոփէ իր գաղափարը. «Իրաւ որ բառ մը իսկ փոխել հարկ չէր ըլլար, եթէ Ընդհանրականը այսօր ալ իբր նոր հովուական մը հրատարակուէր»:

Շնորհալին Հայ Եկեղեցին պաշտպանեց Յունադաւանութեան եւ Հոռմէադաւանութեան դէմ: Այլազգիներու վտանգին դէմ Քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ Միութիւն մը գոյացնելու միտքին ձեռնարկողը արդէն Ներսէս եղած էր: Բայց երբ Մանուէլ կայսրը մասնաւոր պատգամաւորով մը նամակով Ներսէսը կ. Պոլիս հրաւիրեց որպէսզի Միութեան շուրջ խորհրդակցին, Ներսէսի խորաթափանց միտքը «նամակին գաղտնի միտքերը եւ վտանգը կրցաւ տեսնել»: Ուստի նամակով մը շատ իմաստութեամբ եւ ճարտարութեամբ բանաւոր պատճառ-

ներ ցուցուց, թէ անհնար էր աթոռը անտէր ձգել եւ միայնակ Պոլիս երթալ: Այս առթիւ պատմութիւնը կը վկայէ, թէ շատ անուշութեամբ բայց քաջութեամբ Յոյներուն երեսին կը դարնէ երկար դարերէ ի վեր անոնց Քրիստոսի եկեղեցիին եւ Անոր պաշտօնեաներուն հասցուցած վնասը եւ ըրած զրպարտութիւնները:

Վերջապէս Ներսէս Ծնորհալի հայրապետը, իր բաղձարդիւն կեանքին վերջ տուաւ 1173 Օգոստոսին, 73 տարեկանին, իր սիրած Հռոմկլայի Բերդին մէջ: Անոր մահուան օրը ընդհանրապէս ընդունուած է ըլլալ Օգոստոս 16, Աստուածածնի Վերափոխման օրը: Թաղումը կատարեալ չբեղութեամբ կատարուեցաւ իր եղբորորդին Գրիգոր Ապիրատ Եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ: Ներսէս Լամբրոնացի եւ ուրիշներ դամբանականներ խօսեցան թաղման արարողութեան պահուն: Անոր խոնջած մարմինը ամփոփուեցաւ իր եղբոր՝ Գրիգոր Կաթողիկոսի գերեզմանին մօտ:

Բարբէն Մ. Վ. Կիւլէսէրեան, վերջը Կաթողիկոս, իր «Մով, Տլուք եւ Հռոմկլայ» գիրքին մէջ հետեւեալ բարձր խօսքերով կ'ամփոփէ Ծնորհալոյն կեանքը. «Եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենէն սքանչելի (անշուշտ պատմականօրէն) մէկն է Հռոմկլայ, որ կապուած է Ս. Ներսէս Ծնորհալոյն, այն տիեզերալոյս Վարդապետին անուան հետ, չէ՛ անծանօթ, թէ՛ դիտնականին եւ թէ՛ ռամկին... Ծնորհալոյ նման ազատամիտ, Ծնորհալոյ նման Քրիստոնէական կեանքն ապրող, ըմբռնող, քարոզող, Ծնորհալոյ նման Քրիստոնէական եկեղեցւոյ ոգին ճանչցող, եւ այս բոլորն իր գրչին տակ հրատարակող եւ գործադրող Կաթողիկոս մը չենք գիտեր իրմէ առաջ եւ իրմէ ետքը, միմիայն Գրիգոր Պահլաւունի Տղայ, Ծնորհալոյն այս խկապէս շքեղ ու հոյակապ եղբոր որդին, Ծնորհալոյն շնչով տաքցած, անոր կրթութեան եւ սկզբունքներուն մէջ սնած Կաթողիկոս մը մշակեց Ծնորհալոյ մահուամբ ընդհատուած եկեթողիկոս մը մշակեց Ծնորհալոյ մահուամբ ընդհատուած եկեղեցական միութեան խնդիրը, բայց այս անգամ ալ Մանուէլ Կոմենոս կայսեր մահը կը ջլատէր Պահլաւիկ կաթողիկոսներու այս մեծ ձեռնարկին յաջողութիւնը»:

Իսկ Օրմանեան Պատրիարք հետեւեալ փայլուն խօսքերով կը պանծացնէ Ծնորհալոյն անգերազանցելի կեանքը. «Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել տալ, թէ Վկայասէրին կամ Պահլաւունիին շտրուած պատիւի մը՝ Ծնորհալիին տրուած ըլլալը, պէտք է յառաջ եկած ըլլայ գլխաւորապէս եկեղեցական պաշտամանց եւ ծիսակատարութեանց մասին ունեցած

արդիւնաւորութենէն, որ զինքն կը մատնանշեն իրր հողեսէր եւ աղօթասէր, եւ կատարելապէս կրօնական կեանքին նուիրեալ անձ մը: Իւր բարեպաշտական իղձերուն ճշգրիտ պատկերը կը կարդանք «Հաւատով Խոստովանիմ» անդուգական աղօթքին մէջ, որ ճշմարիտ հաւատացեալի զգացմանց իսկական նկարագիրն է, որ 38 լեզուներու թարգմանելով բոլոր Քրիստոնեայ աշխարհին ծանօթացուցին այդ սքանչելի աղօթքը: Մենք չպիտի վարանինք հռչակել Շնորհալին իրր Հայ եկեղեցւոյ անկեղծ ախոյեան եւ հայադաւան գրութեան ճշմարիտ ներկայացուցիչ, որ աւելի ճշգուծեամբ գիտցած է գծել եւ ճշդել մեր ազգային եկեղեցւոյն ուղղութիւնը: Ներսէս Շնորհալի Յունադաւանութեան յանձնառու եղած չէ, Հռոմէադաւանութիւնը միտքէն իսկ անցուցած չէ, եւ հայադաւանութիւնը բոլորով սրաիւ պաշտպանած է («Ազգապատում», Ա. Հատոր, էջ 1445):

Մեր նպատակէն կերպով մը դուրս պիտի ըլլայ Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջ պահակալող բոլոր կաթողիկոսներուն գործունէութեան ընդարձակ մանրամասնութիւնները տալ: Մենք պիտի բաւականանանք միայն յիշել անոնց անունները: Գրիգոր Գ. Պահլաւունիէն եւ Ներսէս Շնորհալիէն ետքը կարգով կուգան Տ. Գրիգոր Տղայ. Գրիգոր Ե. Քարավէժ. Գրիգոր Զ. Ապիրատ. Յովհաննէս Զ. Սսեցի. Կոստանդին Ա. Բարձր Բերդցի, Յակոբ Ա. Կլայեցի, Կոստանդին Բ. Կատուկեցի. եւ վերջինը Ստեփանոս Գ. Հռոմկլայեցի, ընդամենը տասը կաթողիկոսներ:

Սակայն այս կաթողիկոսներու մէջէն երկուքին եղերական վախճանը յիշատակել կ'արժէ, մեզ խրատելու համար: Առաջինը՝ Գրիգոր Ե. Քարավէժ Կաթողիկոս: Իր մահուան պարագայէն առնուելով՝ այս հայրապետը Քարավէժ մակղիր անունով ճանչցուած է: Պատմութիւնը կը յայտնէ թէ Քարավէժ՝ Լեւոն իշխանապետին եւ իր համախոհներուն օտարասէր ընթացքին չհամակերպեցաւ: Լեւոն թագաւորն ալ եպիսկոպոսներուն գրգռիչ գրութիւններէն շարժուած, հաւանեցաւ բռնի ուժով Կաթողիկոսը պահագուրկ ընել: «Այդ նպատակաւ», կը գրէ Օրմանեան Պատրիարք, «որոշուեցաւ նախ Կաթողիկոսը նենդաւոր միջոցներով հեռացնել Հռոմկլայէն, ուր իշխանաբար կը տիրապետէր, ու պայն իրենց ձեռքին ներքեւ առնել, եւ յետոյ գործին օրինաւորութեան ձեւ տալու համար եկեղեցական վճիռին ենթարկել, եւ այնպէս պահանջեց հռչակել երիտասարդ Կաթողիկոսը»: Այս որոշումը գործադրելու համար Սիսի Յովհաննէս Եպիսկոպոսը նշանակուեցաւ, որ ասիկա իր հետեւորդներով մէկտեղ իբրեւ Կաթողիկոսի բարեկամներ Հը-

ուժակլայ գացին : Քարավէժ զանոնք իրրեւ իր պատուաւոր հիւրերը մեծարեց : Յովհաննէս Եպիսկոպոսին հետեւորդները աւելի շատ եւ զօրաւոր եղան քան հայրապետանոցի բերդապահները : Երբ նենգամիտ սլաւոքաստութիւնները լրացան, օրին մէկը ճաշելու համար սեղան նստած ատեննին, Յովհաննէս Եպիսկոպոս հրաման տուաւ, ու Բերդին զոները անոր զօրականներուն ձեռքին անցան : Հայրապետական բերդապահները յանկարծակիի եկած էին : Կաթողիկոսը շուարած՝ իր հիւրին հարցուց . «Տէր Յովհաննէս այս ի՞նչ է», եւ ասիկա կատարեալ պաղարիւնութեամբ պատասխանեց . «Բռնուած ես» : Կաթողիկոսին վրայ յարձակեցան եւ զանիկա բռնելով զնրանի մէջ փակեցին : Եւ քանի մը օր ետքը խեղճ կալանաւոր Կաթողիկոսը Հոսովլայէն հանելով տարին Սիս եւ զայն արդելափակեցին Կոպիտառի Բերդին մէջ : Օր մըն ալ Կաթողիկոսը Բերդին ստորտը մեռած գտան : Ասոր ալ սա մեկնութիւնը տուին, որպէս թէ Հոսովլայեցիները լուր զրկած ըլլան Կաթողիկոսին, որ եթէ հնար է Բերդէն կերպով մը վար իջնէ, իրենք պիտի գան եւ զինքը պիտի տանին Հոսովլայ իր հայրապետանոցը . Կաթողիկոսն ալ «մանկաբար» հաւատարմով այս խօսքին, կտաներէ պարան կազմեց, եւ երբ զիշերանց անով փորձեց պատուհանէն կախուելով վար իջնել, կտաւը պատռեցաւ եւ ինքն ալ ինկաւ մեռաւ : Թէպէտ մէկ երկու պատմիչներ արկածը այս կերպով կը բացատրեն, բայց ժողովրդական ըմբռնումը սա էր որ Կաթողիկոսը դաւադրութեան մը զոհ գնաց, եւ «կտաւին պատուելուն պատմութիւնը ճշմարտութիւնը ծածկելու համար յերկրանքներ են» :

Երկրորդ, Կոստանդին Բ. Կատուկեցին : Կատուկեցին Կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ 1286-ին, յաջորդելով Յակոբ Ա. Կլայեցի «Գիտնական» ճանչցուած Կաթողիկոսին : Լեւոն Գ. Թաղաւորի ժամանակ՝ Կատուկեցիի կաթողիկոսութիւնը հանդարտ ու կանոնաւոր շարունակեց . վասնզի գործերու նկատմամբ Կաթողիկոսի եւ Թաղաւորի տեսութեանց մէջ համաձայնութիւն մը կար : Բայց երբ 1289-ին Լեւոն վախճանեցաւ, Հեթում Բ. անոր յաջորդեց, որը հակառակ զիրք բռնեց Կաթողիկոսին դէմ : Քանզի, երբ Հեթում պապական հրամանին հպատակելու սլաւոքաստ էր, իսկ Կաթողիկոսը չէր հաւաներ ասոր : Ահա ասոր վրայ Կաթողիկոսին դէմ հակառակութիւնը սկսաւ : Պատմիչ Օրբելեան կը վկայէ . «Կոստանդին Կաթողիկոսին դէմ եղած նախանձը հակառակութիւն բերաւ» : Պարագաները կը հաւաստեն թէ հակառակութեան պատճառը Հոսովլայաւանութեան խնդիրն էր, որուն Կոստանդին Կատուկեցին չէր համա-

կերպեր : Ասկէ առաջ Լատինամիտները արգէն պայքար մղած էին իրենց պարագլուխ Գրիգոր Անաւարդայ Եպիսկոպոսը կաթողիկոսացնելու : Բայց Լեւոնի միջոցաւ այդ բանը խափանուած էր : Իսկ հիմա Լեւոնի տեղ Հեթում Բ. կը թագաւորէր, եւ Անաւարդեցիին ընդգրկած ուղղութիւնը անոր ընթացքն էր : Կաթողիկոսին հակառակորդները խորհելով թէ դաւանական ինդիր յուզելով բան մի պիտի չկրնան շահիլ, խորհեցան Կաթողիկոսին նկարագրին եւ բարոյականին վրայ յարձակիլ սուտ վկայութեամբ եւ զբարտաութեամբ, հակառակ որ Կաթողիկոսը դատաւարտելու համար Սիսի մէջ զուժարուող ժողովին անդամներն ալ գիտէին, թէ Կաթողիկոսին վերագրուած մեղադրանքները շինծու են եւ անհիմն եւ զբարտաութիւն : Միայն անոնք կը ջանային Կատուկեցին հեռացնել, որպէսզի իրենց նպատակին ազատօրէն ծառայեն : Ուստի շուտով վճռեցին ինչ որ նախապէս որոշած էին, թէ Կատուկեցին անարժան մէկն է, եւ պէտք է զայն հայրապետական աթոռէն վար առնել : Ինչպէս գիտենք, հայրապետական աթոռը միշտ Հոռմկլայ էր, եւ կաթողիկոսներու սովորական բնակութիւնը հոն էր : Սակայն պատմութենէն կը հասկնանք որ Կատուկեցին այս պահուս Սիսի Եպիսկոպոսարանին տունը կը գտնուէր, պարագան այսպէս ըլլալով՝ առանց Կաթողիկոսի ժողով զուժարեցին Կաթողիկոսին դէմ, եւ Կաթողիկոսը չունկնդրելով, ոչ ալ անկէ բացատրութիւն ուղելով՝ իրենց որոշումը տունն ու զայն դատաւարտեցին : Յետոյ պատգամաւորներուն միջոցաւ իրենց որոշումը հաղորդեցին հայրապետին : Այն ատեն բարի Կոստանդին ո՛չ բարկացաւ եւ ո՛չ ալ պաշտպանութեան դիմեց, հապա հանդարտութեամբ եւ խոնարհութեամբ պատասխանեց ու ըսաւ. «Գուք յայտնի բաները տեսեր էք, բայց մոռցեր էք ծածուկ բաները որոնց մասին կը վկայէ միայն ծածկապէտն. վասնզի իրօք հողիս մէջ ասկէ բիւրապատիկ աւելի յանցանքներ ունիմ, եւ գիտեմ թէ այս աստիճանին արժանի չեմ» : Եւ յետոյ հարցուց պատգամաւորներուն թէ ինք ի՞նչ պէտք է որ ընէ, եւ անոնք ըսին. «Կաթողիկոսութիւնը քեզմէ հանէ ու մեզի տուր» : (Օրբ. Բ. 184) : Կաթողիկոսը յօժարեցաւ : Ուստի նախ ոտքի ելաւ եւ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի աջը իր ձեռքը առնելով՝ օրհնութիւն կարդաց Հայոց թագաւորութեան եւ աշխարհի վրայ, վերջը խօսքը իր վրայ դարձնելով աւելցուց. «Գոհանամ զգէն Տէր իմ Յիսուս, որ զիս վերջին մեծ օրուան ւսեղ դատաստանէն եւ անվնարելի պատիժէն եւ յաւիտեանական ամօթէն պահելով, մարմնաւոր դատաստաններուն և անցաւոր պատիժներուն եւ ամօթի մատնեցիր : Այս մարդոց տուր

բարի առաջնորդ եւ ընտիր հովիւ, որպէս զի Քու կամփիդ համեմատ հովուէ Քու բանաւոր հօտդ. եւ Դուն դատաստան եւ իրաւունք ըրէ իմ եւ ասունց միջեւ» : *Օրհնութենէն ետքը սկսաւ մէկիկ-մէկիկ հանել հայրապետական բոլոր զարդերը եւ եպիսկոպոսական սքեմը, եւ հազաւ մազեղէն մի սեւ եւ խոշոր հագուստ մը. մատանին եւ դաւազանն ալ տուաւ պատգամաւորներուն եւ ըսաւ. «Ահա ձեր խնդրածները» : «Այսպէս փակուեցաւ սրտաշարժ տեսարանը», կը գրէ Օրմանեան Պատրիարք, «որ կատարեալ առաքինութեան ստոյգ առհաւատ չեայ մըն էր» : Յետոյ Կատուկեցին չորս հողմը նայեցաւ, «եւ ամէնը ողջունելով», Գլխարացի Եպիսկոպոսարանէն ելաւ, «միայն ու լռիկ» : (Օրբ. Բ. 186), ու գնաց առանձնացաւ վանքի մը մէջ :*

Տարաբախտ Կաթողիկոսին այս անընդդիմադիր համակերպութիւնը՝ իր հակառակորդները փոխանակ ուշաբերութեան հրաւիրելու անոնց միտքերուն մէջ կասկածներ կ'արթնցնէ, թէ գուցէ «անիկա Արեւելեան աշխարհ երթայ, եւ հոն կաթողիկոսական պատուով ընդունուի, ուստի զանիկա ետ բերել տալով կը բռնեն, եւ Լամբրոնի Բերդը տանելով՝ երկաթէ կապանքներու մէջ կը դնեն», (Օրբ. Բ. 186) : Պատմիչ Օրբելեան Կատուկեցիին հակառակորդները կ'որակէ որպէս «Քէնով եւ նախանձով տաքցած անզգամներ, որոնք» Կաթողիկոսը զրպարտութեամբ դահընկեց ընելով «չշատացան ու չյագեցան», հապա զանիկա շղթայակապ բանտարկելու չափ առաջ գացին (Օրբ. Բ. 186) : Այս ամօթալի ողբերգութիւնը Օրմանեան Պատրիարք հետեւեալ բառերով կը փակէ. «Ահա մոլեռանդ Հոմէականութեան հոգեկան զգացումը, եւ Արեւմուտքի մէջ ըսկըսուած հաւատաքննութեան մէկ օրինակը Արեւելքի մէջ» :

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՌՈՄԿԼԱՅԵՑԻ

Ստեփանոս Դ. Հոմկլայեցի վերջին Կաթողիկոսը եղաւ Հոմկլայի : Կատուկեցիին հայրապետանոցէն հեռանալը լաւ տղաւորութիւն ըրած չէր Արեւելքի մէջ : Թէ Անաւարդեցին եւ թէ՛ ալ Հեթում թագաւորը զայս լաւ գիտէին : Ուստի խոհեմութիւն սեպեցին այնպիսի անձ մը կաթողիկոս ընտրել, որ միայն անունը ունենայ, բայց կաթողիկոսական գործերը իրենց երկուքի ձեռքը մնայ : Ատոր համար աթոռ կը բարձրացընեն «զՍտեփանոս ոմն անապատաւոր» (Օրբ. Բ. 188) : Ստեփանոս բնիկ Երզնկա գաւառի Խախ գիւղէն էր : Ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ 1290-ին (Սմբ. 125) Ստեփանոս Հոմկլայեցի անունով : Օրբելեան կը կոչէ զայն «ամենայն առաքինութեամբ

լեցուն լաւ մարդ մը» (Օրբ. Բ. 188) : Ասով կը հետեցուի թէ Ստեփանոս մաս չէր ունեցած Կատուկեցիին հակառակօրդնե-
րուն հետ :

Ստեփանոս Հռոմկլայեցիի իշխանութեան տեսողութիւնը շատ կարճ եղաւ եւ արկածալից : Եզիպտոսի սուլթանները նոր արչաւանքներ բացին Ասորիքի վրայ : Անոնք արեւմտեան Քը-
րիստոնեաներուն իշխանութիւնը ջնջեցին Ասորիքի ծովեզեր-
քէն . մնաց միայն Հայոց թագաւորութիւնը : Ասոր համար Սուլթան Աշրաֆ ահաւոր զօրութիւնով Ասորիք դարձաւ . այս անգամ Լատիններուն վերջին ապաւէնը ելող Կիլիկիոյ թագա-
ւորութիւնը ջնջելու միտքով : Եզիպտական բանակը ամէն կողմ
աւերներ եւ կոտորածներ սփռելով՝ քալեց շիտակ Հռոմկլայի
Բերդին վրայ, որ ինչպէս գիտենք Հայոց նշանաւոր ամրու-
թիւններէն մէկն էր : Աշրաֆ Կիլիկիոյ ներսերը արչաւելու
համար՝ անշուշտ չէր ուզեր որ այս Բերդը իր ետեւը թողու :
Ուստի ահագին բանակով պաշարեց Հռոմկլան :

Ասկէ առաջ ալ այլազգիներ շատ անգամ Հռոմկլան պա-
շարած էին, բայց զանիկա գրաւելու անոնց բոլոր աշխատանքը
միշտ ալ ապարդիւն մնացած էր : Կ'ըսուի թէ անոնք նենդաւոր
միջոցներու ալ դիմեցին Բերդը գրաւելու համար : Աւանդու-
թիւնով, իսկ ոմանք ստուգօրէն կը պատմեն (թէպէտ պատմու-
թեան մէջ չհանդիպեցայ) թէ անգամ մը Պաղտատի Խալիֆա-
ներէն մէկը նենդութեամբ կ'ուղէ գրաւել Հռոմկլան : Խալիֆան
որպէս թէ Տրապիզոն քաղաքին ապրանք պիտի փոխադրեն՝
ահագին կարաւանով մը ճամբայ կ'ելլեն ու կուգան Հռոմկլա-
յի մօտ տեղ մը կ'իջեւանին : Բայց ճամբան թիւրքմէն աւաղակ-
ներու կողմէն կողոպտուելու վախը պատրուակելով՝ Խալիֆան
կ'ուղէ իր ապրանքները վարձքով Հռոմկլայ Բերդը պահ դնել
մինչեւ որ ցուրտ ձմեռուան դժուարութիւնները անցնին : Արդ,
մասնաւոր պատգամաւորով մը իր միտքը կ'իմացնէ Բերդի Կա-
թողիկոսին եւ անոր կոկիկ գումար մը կ'առաջարկէ իրր
վարձք : Վեհափառը իր հաւանութիւնը կը յայտնէ Խալիֆային :
Ասոր վրայ՝ սնտուկներով լեցուն ապրանք կը փոխադրեն 40
ջորիներով, իւրաքանչիւր ջորիին վրայ երկու սնտուկ բեռցու-
ցած : Այս սնտուկներուն վրայ իր կողմէ պահակ մը դնելէ
ետք՝ Խալիֆան կը հեռանայ Բերդէն : Նոյն օրուան յաջորդող
կէս գիշերին՝ Բերդին Հայ պահակներէն մէկը սնտուկներու
կողմէն մուրճի խուլ ձայն մը կը լսէ եւ առանց տեսնելու կ'եր-
թայ կը մօտենայ ձայնին, եւ ապշահար կը տեսնի որ այլազգի
պահակը շատ զգուշութեամբ երկու սնտուկ բացեր է, որոնց
մէջէն գինուած երկու մարդիկ ելեր են : Եղելութիւնը իմացնե-

լու համար Հայ պահակը շուտ կը վազէ Վեհափառին քով, բայց կը տեսնէ որ անիկա ծնկաչոք եւ ձեռամբարձ կ'աղօթէ: Հայ բերդապահը շուզեր հայրապետին աղօթքը ընդհատել. յուզումով քիչ մը կը սպասէ, բայց կաթողիկոսը իր աղօթքը կը շարունակէ: Բերդապահը ջղայնացած ետ կը դառնայ ու կը տեսնէ որ երկու զինուած մարդիկ եւս ելած են սնտուկներէն: Նորէն կ'աճապարէ Վեհափառին քով ու կը տեսնէ որ աղօթքը լրացած է: Յուզումով կը պատմէ այլազգիներու նենդաւոր ծրագիրը: Բերդապահ զինուորները առանց դժուարութեան անմիջապէս կը ձերբակալեն զինուած մարդիկը եւ սնտուկներով մէկտեղ զանոնք կը բերեն եկեղեցւոյ դաւիթը: Այս դաւիթին արեւմտեան ծայրը շուրջ 700-800 մէթր խորութեամբ ցից գահավէժ տեղ մըն է, որ Մարզրման գետակին կը նայի:

Հոս բերդապահ զինուորները տրուած հրամանին համաձայն կ'երգեն Շնորհալի «Շնորհեա՛ մեզ Տէր», շարականը: «Ով Տէր, գիշերուան մէջ Քու երկնային խաղաղութիւնդ մեզի շնորհէ: Եւ Քու սուրբ խաչիդ ամենայաղթ զօրութիւնովը՝ թշնամիին խարէութիւններէն մեզ պահէ: Տէ՛ր, մեր պահապանը Քեզմէ պիտի գայ, եւ ամէն ժամ ան մեզ պիտի պահէ...»: Յետոյ նոյն շարականին ամէն մէկ տունը երգելէն ետքը սնտուկ մը կը գլորեն այդ գահավէժ տեղէն: Այդ տուներէն կամ համարներէն մի քանիները յիշենք.

«Տէր Աստուած մեզի հետ է. հեթանոսները ասիկա պիտի գիտնան ու պարտուին. քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Սնտուկ մը կը գլորեն:

«Ով երկրին ծայրերը, լսեցէք ասիկա. քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Սնտուկ մը կը գլորեն:

«Ով հզօրներ, պիտի պարտուիք, քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Ուրիշ սնտուկ մը կը գլորեն:

«Թէպէտեւ նորէն զօրանաք, դարձեալ պարտութեան պիտի մատնուիք. քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Ուրիշ սնտուկ գահավէժ կ'երթայ:

«Ձեր խորհած խորհուրդը, Տէրը խափանէ. զի Աստուած մեզի հետ է»:

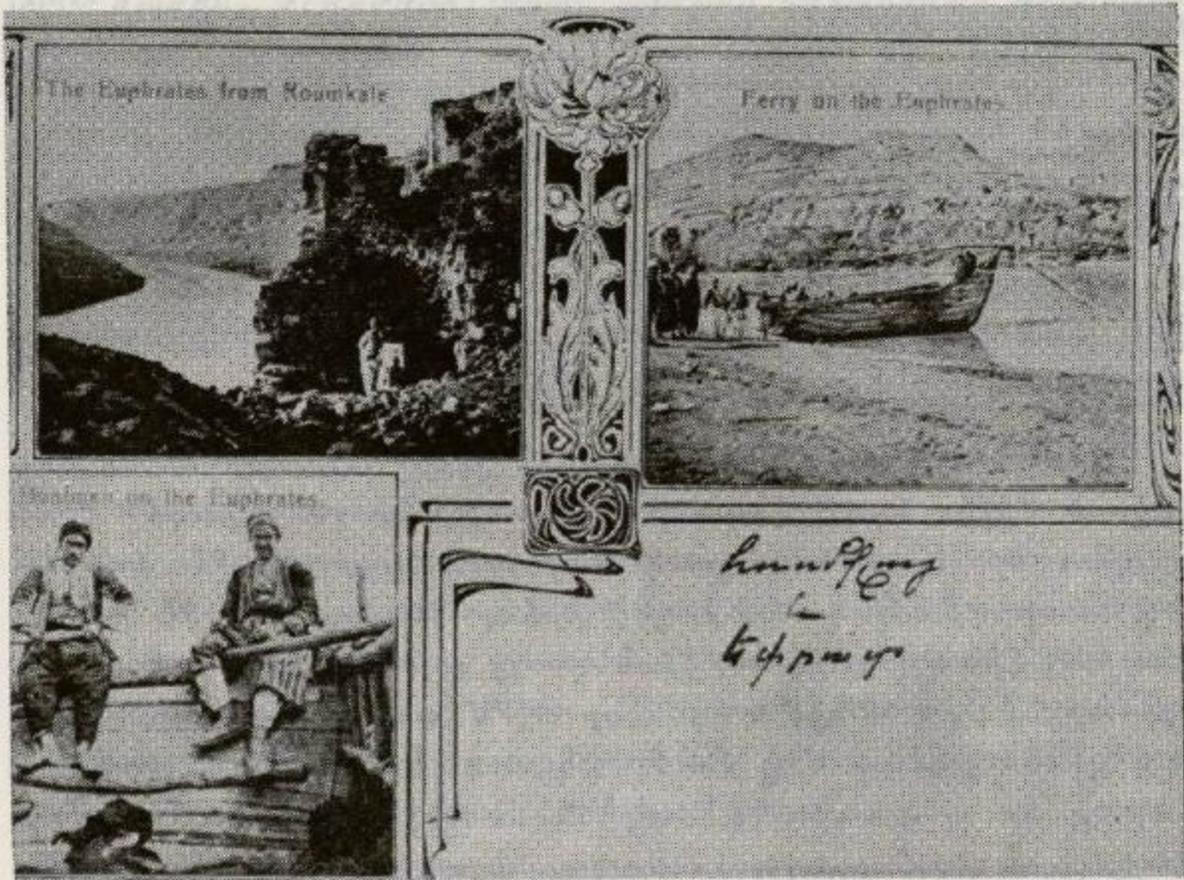
Ուրիշ սնտուկ մը գահավէժ կը թռչի:

«Քանզի ձեր երկիւղէն մենք պիտի չվախնանք ու պիտի չխոսովուինք. զի Աստուած մեզի հետ է»:

«Մենք Աստուծոյ յուսացանք, եւ Ան պիտի ըլլայ մեզի փրկութիւն. զի Աստուած մեզի հետ է»:

Այսպէս ամէն մի համարը երգելէն ետքը բոլոր սնտուկները կը գլորեն. ու թշնամին իր նենդութեան պատիժը այս կերպով կը կրէ:

Վերոյիշեալ պատմութիւնը աւանդութիւն ալ ըլլայ, Շնորհալիին շարականին խօսքերը անհերքելի ճշմարտութիւններ են: Կ'արժէ այդ շարականին սաղմոսախառն զօրաւոր խօսքերուն վրայ պահ մը խորհրդածութիւն ընել, որոնք կը բղխին Շնորհալույ նման կեանքով անբասիր եւ հաւատքով աննկուն

մէկու մը սրտէն: Այդ բիւրեղեայ խօսքերը ոչ միայն երկնային անդերազանցելի գեղեցկութիւնով կը փայլին, հապա կը յայտնաբերեն անպարտելի զօրութեան մը դաղտնիքը, որուն յուսացող ոեւէ անհատ կամ ժողովուրդ, ապահով է ու պաշտպանուած, մահուան սպառնալիքներու ատեն: Շնորհալի ինքը անմեղադրելի կեանքով յուսացած է այդ զօրութեան՝ փրկութեան համար: Քրիստոս-Աստուած է այդ զօրութիւնը: «Մենք Աստուծոյ յուսացանք, եւ Ան պիտի ըլլայ մեզի փրկութիւն. զի Աստուած մեզի հետ է»:

Հիմա դառնանք Եզրիպտացիներու ասեղ բանակին եւ կսկիծով դիտենք անոր յառաջացնելիք աղէտալի ելքը: Ըստ պատմիչներու վկայութեան՝ Եզրիպտացիներու պաշարման տեղութիւնը «շատ օրեր եղան»: Շատ օրեր պատերազմելէն ետքը

«*ֆաղափը, ապա ներքին Բերդը, եւ ապա բարձրագոյն կլայն*» (Օրբ. Բ. 190) *գրաւուեցաւ: Բերդապահները շարունակ եւ քաջօրէն պատերազմեցան «Բարձրաձիգ բարանօֆ ծանր ֆարանց, ֆարահատ արուեստականօֆ եւ բազմափոր դարանամտօֆ»* (Հայ. 501): *Վերջապէս ամբողջական գրաւումը լրացաւ:*

Հոռմկլայի անկման աղէտը խիստ սարսափելի եղաւ: Ոմանք զանիկա կը նմանցնեն Երուսաղէմի կործանումին: Շքեղաշուք սուրբ տաճարներ ոտից կոխան եղան. բնակիչները ջարդուեցան պէս-պէս մահով: Շատեր զերի տարուեցան. զերի ինկողներուն մէջ էին նաեւ Ստեփանոս Կաթողիկոս, շատ եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ սարկաւազներ: Կոտորածին չափ մեծ եղաւ աւարառութիւնն, քանզի «Կապտեցին, կողոպտեցին գամենայն սպասս Եկեղեցւոյն եւ գամենայն ստացուածսրն, աջ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ գաւազանն եւ աքոռն եւ սեղանն, յորոց վրայ պատարագէր գՔրիստոս, եւ հողաքափըն, նաեւ շղարչն՝ որ է դաստառակ սրբոյն Հովփսիմեայ, եւ պարեգօտն ներկեալ արեամբ» (Օրբ. Բ. 190):

Հոռմկլայի անկման պատճառին շուրջ Աշրաֆի եւ Կաթողիկոսի միջեւ եղած կարճ խօսակցութիւնը շատ յուզիչ է եւ զարթուցիչ: Սուլթան Աշրաֆ Կաթողիկոսը իր առջեւ կանչելով անոր զիտել կուտայ, թէ իրենք հարիւր տարիէ ի վեր կ'աշխատէին գրաւել Հոռմկլան՝ բայց չէին յաջողեր, եւ յետոյ կը հարցնէ, թէ «Ինչէ՞ն եղաւ որ այժմ քու կաթողիկոսութիւնը դիւրութեամբ մեր ձեռքը անցաւ»: Կաթողիկոսը խոնարհարար կը պատասխանէ. «Վասն մեղաց մերոյ եղել» (Մեր մեղքերուն համար եղաւ): Սուլթանն ալ վրայ կը բերէ. «Ես ալ երեք անգամ յուսահատելով՝ ետ դառնալ կը մտածէի, բայց արգիլուեցայ, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ ձեր Աստուածը ձեզ եւ քու Բերդդ իմ ձեռքիս մատնեց» (Օրբ. Բ. 191): Ուրիշ պատմիչ մը կը գրէ. «Կը կարծեմ թէ Տէր Կոստանդինի աքսորը անիրաւութեամբ եղաւ. քանզի այս բոլորը նախանձէն եղաւ» (Սմբ. 126). եւ հետեւաբար նոյն պատմաբանը վերահաս աղէտը աստուածային պատիժ կը համարի: Միեւնոյն միտքը առանց վարանումի Օրբելեան ալ կը յայտնէ երբ կը գրէ. «Տէր բարկացաւ Հայոց ազգին վրայ, եւ Կոստանդինի դէմ եղած գրպարտութիւնը յիշելով արթնցաւ վրէժխնդրութեան համար»: Եւ յուզեալ շեշտով կը յանդիմանէ անձ մը՝ դայն կոչելով «հայրապետին գրպարտիչ դատաւորը»: Այս խօսքով, կ'ըսեն, յայտնապէս կ'ակնարկէ Հեթում Բ. Թաղաւորին, բայց անունը տալու չհամարձակիր, քանի որ այն ատեն Հեթում տա-

կաւին ողջ էր: Հուսկ յետոյ Օրբելեան կը հառաչէ. «Աւա՛ղ մեր անմտութեան, քէ որպիսի տուգանքներու եւ պատուհասներու մատնուեցանք» (Օրբ. Բ. 192):

Այսպէս, Եփրատի փառքը եղող Հոռմկլայի Կաթողիկոսութիւնը, շուրջ 143 տարի շարունակելէ ետք՝ 1292-ին՝ այլազգիներու անողոք հարուածով ինկաւ, եւ Պահլաւունիներու փարոսին անդերազանցելի պայծառ լոյսը խոսրառ շիջեցաւ, եւ անոր յաջորդեց հեթանոսութեան թանձր խաւարը: Կիւլէսէրեան Սրբազան հետեւեալ խօսքերով կ'արտայայտուի Հոռմկլայի մասին. «Հոռմկլայ եղաւ այնքան հռչակաւոր Կաթողիկոսարան մը, այնչափ ծանրութեան կեդրոն մը, նոյնիսկ Ասորւոց եկեղեցւոյ համար, որ բոլորովին ներգործուեցաւ, օծուն, շնորհուն անուն մը եղաւ, կցուելով Ս. Ներսէս Շնորհաւոյն անուան...: Թովմաս Քահանայ (ալ), բնիկ Կլայեցի շատ շքեղ կը նկարագրէ հայրապետական աթոռին փառքը եւ նոյն տողերուն մէջ ալ անկումն ու աւերումը Սուլտան Աշրաֆի ձեռքով»:

Հոռմկլայի վերջին տարարախա Կաթողիկոսը Եզիպտոս գերի տարուեցաւ, եւ հոն Գահիրէի բանտին մէջ տարի մը մընայլէ ետք վախճանեցաւ ու հոն թաղուեցաւ:

Իսկ Հոռմկլայի կողոպուտներուն արդիւնքի մասին պատմիչ Սմբատ կը գրէ. «Եւ ի սոյն աւուրքն (1293) Պարոն Հայոց Հեթում, զնեց զԱջն Լուսաւորչին եւ զամենայն մասունս ի յանօրինաց եւ երեր ի Սիս» (Սմբ. էջ 126) — Եւ նոյն օրերուն Հայոց Պարոն Հեթումը, Լուսաւորչի Աջը եւ բոլոր մասունքները անօրէններու ձեռքէն զնեց եւ Սիս բերաւ:

ԷՅՆԷՇ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Գրեց՝ ՆԵՐՍԷՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Է՛հնէշ հարուստ է պատմական հնութիւններով. հա-
կառակ դարեր հոլոված ըլլալուն անոնց վրայէն, շատերը դեռ
կը պահէին իրենց հայկական ոճն ու անունները. մասամբ մը
քանդուած, կամ աղաւաղուած: Այդ յիշատակարաններն են կի-
սաւեր վանքեր, քարայրներ, հիմքեր, սիւներ, ճգնարաններ,
գերեզմաններ: Եթէ այդ բոլորը ուշի ուշով քննուէր, գիտա-
կան ակնոցով, լոյս աշխարհ պիտի բերուէին շատ մը պատմա-
կան նորութիւններ:

Յիշենք անոնցմէ քանի մը հատեր. է՛հնէշէն մէկ ժամ, եր-
կու ժամ, հեռաւորութեամբ, կան բազմաթիւ քրտարնակ, թըր-
քարնակ գիւղեր, բնակչութեամբ Մահմետական, բայց անուն-
ները հայկական: Զոր օրինակ. Հայ գեղէն երեք քիլոմէթր գէ-
պի հիւսիս, Եփրատի եզերքը կը գտնուէր Գահտէն կոչուած
քրտարնակ գիւղը, որուն շուրջ կան շատ մը հին յիշատակա-
րաններ ու սիւներ, ու կիսաւեր դղեակներ: Ըստ հոն գտնուած
հայերէն արձանագրութեան մը, այս գիւղը 1175 թուին եղած է
Կիլիկեան իշխան ու ասպետներուն ամառանոցը:

Գիւղին բարեփոխուած անունն ալ կ'ապացուցանէ պատ-
մական այդ ճշմարտութիւնը:

Գահտէն գիւղին պատմական ճշգրիտ անունը չէ. դարերու
ընթացքին, երկու միավանկ բառեր, գահ եւ տուն, որ բերնէ
բերան ծամծմուելով այդ ձեւն է առեր, փոխուելով եղած է
անիմաստ բան մը:

Գահտունէն նոյնքան հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի
Գիժտամ կոչուած քրտարնակ Եզիտի գիւղը:

Այս անունն ալ իր ինքնութեան իմաստը կորսնցուցած է
բունակալ վարչաձեւի մը ազդեցութեան տակ:

Գիժ-տուն այսինքն յիմարներու տուն, դարերու ընթացքին
բերնէ բերան հոլովուելով եղած է անիմաստ շինձու անուն մը.
որպիսին է Գիժ-տուն:

Հոն կար կիսաքանդ եւ աննշան վանք մը, որ դարձած էր թրքական (Զիյարէթ) . հոն գացող յիմարները կը բուժուէին :

Եփրատն ի վեր, Հոռմկլայէն դէպի հարաւ կար Սուրերկիչ կոչուած քրտարնակ գիւղը : Հոն կային քանի մը տուն քրտախօս Հայեր, բոլորն ալ արհեստաւոր :

Պատմական անունն է Սուրբ-Փրկիչ ,այս անունով հոյակապ եկեղեցի մը գոյութիւն ունեցած է : Թուրքերը թէեւ Մըզկիթի փոխած են, բայց անունը կը մնայ Սուրերկիչ-Ճամբուր :

Այս գիւղը կը գտնուի Սեւերէկի ու Սամսաթի մօտերը՝ Եփրատի եզերքը բանուկ նաւահանգիստ : Կը սլատկանի Հոռմկլայ նահանգին : Նշանաւոր է իր բերդով : Բնակիչները Ալէվի դրզըլպաշ Քրտեր են :

Այս եկեղեցին պատմական առումով նշանաւոր է, հետեւեալ նկատումով : Թորոս Բ.-ի մօր՝ Զապել թագուհիի կողմէ շինուած է :

Դեռ կային բազմաթիւ հայկական ինքնատիպ դրոշմ կրող թրքարնակ ու քրտարնակ գիւղեր ու շրջաններ, այդպիսիք էին Կամնոց, Մերկանոց, Մէջի Մանիկ, Մուրալիս, Գրքուկ, Սաչվառ, Հայնի եւ նման անուններ :

Մէկ խօսքով Եփրատին աջ ափունքը եւ աւելի հեռուները տարածուող բոլոր գիւղերուն անունները հայկական են, իսկ ձախ ափունքը գտնուողներուն անուններն ալ արաբական : Զորօրինակ՝ Քէֆեր Պէկ, Թլմուսա, Թլօպըր, Թլհէօ :

Պատմական այս անուններէն կարելի է հետեւցնել որ Եփրատը երկու երկիրներու սահմանները կը դժէր . Կիլիկեան Հայաստանի ու Հայկապի Սուլթաններու երկիրը :

Հոս փակագիծ մը բանալով միջանկեալ տանք ամփոփ ու հակիրճ ուսումնասիրութիւն մը Հոռմկլայի երկրորդ հայաբնակ գիւղի շուրջ :

ՃիՊԻՆ

Պատմական բուն անունը եղած է Զրբոյն որ դարերու ընթացքին կորսնցնելով իր իսկութիւնը դարձած է այս անիմաստ անունն՝ Ճիպին :

Ճիպին կը գտնուի «Սելֆէթ» գիւղաքաղաքէն տասը քիլոմէթր դէպի արեւելք, Եփրատ գետէն շատ հեռու, հարթ դաշտավայրի մը վրայ : Բնակչութեամբ խտոն են, Հայ, Թուրք, Քիւրտ : Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմեն : Ազգային կրօնական տեսակէտով հակապատկերն էր էհնէչին . առաջինը ամ-

բողջութեամբ Լուսաւորչական էր, մինչդեռ ձիպին բաժնուած էր երեք յարանուանութեանց, Բողոքական, Կաթոլիկ, Լուսաւորչական: Իւրաքանչիւրը ունէր իր զատ եկեղեցին ու դրարոցը, ձիպին երեք կազմած է ազգային-կրօնական միասնականութիւն:

Բացի այս ստորաբաժանումներէ կար նաեւ Կէս-կէս կոչուած Հայ աղանդ մը: 1895-ի կոտորածներուն ձիպինցիք իրենց ազգային Փիլիքական գոյութիւնը պահպանելու համար, ամենէն գործնական միջոցի դիմած են, այն է դաւանափոխ ըլլալով, դարձած են Մահմետական: Կոտորածէն վերջ քանի մը տարիներ եւս մնացած են միւսլիման, յաճախելով մզկիթ: Անկէ վերջ լքած են Մահմետականութիւնը:

Իսկ մաս մը լարախաղաց Հայեր հեռատես օրուայ քաղաքականութեան հետեւանքներուն, ոչ Քրիստոնեայ դարձած են եւ ոչ ալ Իսլամ մնացած, այլ (իբի տինտէն ավարէ բան մը)- Կէս-Կէս, այսինքն մէջքէն վար Իսլամ, մէջքէն վեր՝ Քրիստոնեայ, յաճախելով թէ եկեղեցի, թէ մզկիթ. մկրտուելով Հայ եկեղեցիէն, թրիատուելով՝ հաճի խօճայէն: Անուններ կ'ընտրէին հրէական՝ Եսդուպ, Իպրահիմ, Իսակ, Միսաք, Չաքարիա եւայլն:

Հիմա անդրադառնանք Հայ գիւղի անուան շուրջ, բացատրելու համար թէ այն ինչո՞ւ Ջրբոյն կոչուած է:

Այս գիւղը անջրգի ըլլալով ոչ աղբիւր կայ, եւ ոչ ալ ծորակ: Տեղացիք ստիպուած են ջրի այդ պակասը լրացնելու համար օգտուիլ անձրեւներէ, ահա անոր համար իւրաքանչիւր գիւղացի, իր տան բակին մէջ փորել տուած է «Սարլնն» մը՝ ջրամբար մը: Երբ անձրեւները սկսին ջուրերը տանիքներէն ջրվէժներու միջոցաւ վար վազելով, կ'երթան կը լեցուին այդ հորերուն մէջ, ահա այդ միջոցով է որ կը հայթայթուի ձիպինին ջուրի մատակարարութիւնը:

Բացի անհատական ջրամբարներէ, գիւղացիք ունէին նաեւ համայնական ընդարձակ աւաղաններ, կենդանիներուն համար:

Իսկ երբ ամառը օգերը շատ երաշտ են, ու անձրեւ չի գար եւ ամբարուած ջուրերը կը լրանան, գիւղացիք ստիպուած են ջուր բերել մէկ ժամ կամ աւելի հեռու տեղերէ, աւանակներու միջոցով, կամ քարիւղի թիթեղներով, եւ կամ ալ ոչխարի մորթէ պատրաստուած տիկերով. ահա այդ պարագաներու բերումով կոչուած է Ջրբոյն:

Գիւղացիք կը զբաղուէին, մեծամասնութեամբ հողագործութեամբ, այլեւ շահութեամբ, մանր առեւտուր եւ արհեստ-

ներով: Կտաւագործութիւնը շատ յառաջ դացած էր. շրջանի բնակչութեան բաւարարելու չափ, կտոււ կ'արտադրէր այս գիւղը:

Իսկ ազգային քաղաքական կեանքը սկսած էր հետզհետէ զարգանալ. կուսակցութիւնները սկսած էին վարակել նոր սերունդը: Տէր Թողիկեան դպրոցական հին մեթոտները փոխուելով մանկավարժական նոր մեթոտներու, մտային զարգացման մակարդակը հետզհետէ սկսած էր բարձրանալ:

Մեծ թիւով ձիպինցի ուսանողներ արդէն շրջանաւարտ ըլլալով Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճէն, ու Ազգային Վարդանեանց կամ այլ վարժարաններէն, վերադարձած էին դաւառ, Սահակ-Մեսրոպեան տառերով Հայ մանկաիին, պատանիին հոգւոյն մէջ ներշնչելու ուսման ծարաւը:

Իայց ամսո՛ս վրայ հասաւ Հայոց մեծ եղեռնը, 1914 սեւ թուականը: Ինչպէս բովանդակ թրքահայութիւնը, նոյնպէս ձիպինի բուռ մը հայութիւնը, ձգելով Թուրքին իր դարերու վաստակը, տունն ու ստացուածքը, դադթականի ցուպ ի ձեռին բռնի քշուեցաւ իր հայրենիքէն հազարաւոր մղոններով հեռու դէպի Հաւրանի անապատները, ուր մեծամասնութեամբ սովի ու կոտորածի մատնուելով հարիւրին եօթանասուն հինգ տոկոսով մեռան: Կոտորածէն փրկուող ու վերապրող ձիպինցիներու մէկ մասը 1947-ի ներգաղթով գացին Ս. Հայաստան:

Մնացած մասն ալ ցրուած են Աշխարհի չորս ծագերուն, Սիւրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Ֆրանսա, այն խորունկ հաւատք ու համոզմունքով թէ շատ մօտ ատենէն բախտը պիտի ունենան տեսնելու ազատութեան արշալոյսը:

ԷՀՆԷՇՑԻՔ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1895-ի... հայկական ընդհանուր կոտորածի խորշակը հըրեղէն թեւերով սլանալով, Տաճկահայաստանի հորիզոնէն, կը հասնի Կիլիկիոյ հայարնակ սահմանները:

Կարմիր Սուլթանը, հայկական վեց նահանգներու բարենորոգման վաւերացուած ծրագրի փոխարէն, կուտար Հայ ժողովուրդի բնաջնջման հրամանագիրը:

Այս պահուն Հայ ժողովուրդը որպէս հաւատարիմ հըրպատակը Օսմանեան բարեխնամ կառավարութեան կը յուսար որ Սուլթան Համիտ պիտի իրադորդէր Պերլինի մեծ Ազգերու համաժողովին մէջ դոյացած ու վաւերացուած ծրագրին 61-րդ յօդուածին տրամադրութիւնը, եւ այդ հաւատք ու յոյսով խա-

դադորէն լծուած էր քաղաքական աշխատանքին, առանց սակայն հասկնալու թէ վաղուան արշալոյսը ինչ բարիք պիտի բերէր հայութեան համար :

Հայութիւնը անտեղեակ էր իր շուրջը պատրաստուած դիւային ծրագրէն :

Մինչդեռ անդին Սասնոյ ու Մշոյ թուրքերն ու Քիւրտերը քաջալերուած խնամակալ Սուլթանէն, մինչեւ ակռաները զինուած, դժոխային գործիքներով, (սուր, դէնք, ետթաղան, ռումբ) կազմ ու պատրաստ կը սպասէին կոտորածի ազդանշանին :

Այդ ահաւոր ազդանշանը արդէն արձակուած էր եւ Սասունի, Մուշի, Պիթլիսի, Կարինի, Տիգրանակերտի հայութիւնը կոտորուած :

Մահուան ու ջարդի այդ ուրուականը, ամբողջ Տաճկահայաստանի քաղաք ու գիւղերը տարածուելէ ետք, սրարշաւ հասած էր Կիլիկեան Հայաստանի հայաշատ քաղաքներու եւ գիւղերու դռները :

Ատանա, Տարսոն, Սիս, Մերսին, Տէորթ-Եոլ, Մարաշ, Հաճըն, Իսկէնտէրուն, Այնթապ, Քիլիս, Պերէճիկ, իրարու ետեւէ յաջորդաբար ճաշակած էին կոտորածի դառն հարուածները, տալով մարդկային ու նիւթական անհաշիւ զոհեր ու վնասներ :

Նկարագրել կարելի չէ թրքական բարբարոսութիւնները իրենց դազանային մանրամասնութիւններով, ականատեսներու վկայութիւններով :

Կոտորածի ահ ու սարսափը երկու ալիքներով՝ Ուրֆայէն, Այնթապէն կը մօտենայ Էհնէշի հայութեան, որը այդ շրջանին բաղկացած էր վաթսուն ընտանիքներէ, մօտաւորապէս 400 հոգի, բոլորն ալ յետամնաց հողագործ ու այնուհանդերձ անձնուէր ու զոհարեբող Հայեր :

Բոլո մը անդէն հայութիւն, ինչպէս պիտի պաշտպանէր իր Փիղիքական դոյութիւնը, իր դիմաց կեցող, հազարապատիկ անզամ շատ, ու զինուած Մահմետականներու դէմ : Ոչ մէկի յոյսի նշոյլ կար արտաքին աշխարհէն դալիք օգնութեան :

Իր աշխարհագրական դիրքով Հայ գիւղը շատ հեռու կը գտնուէր, հերոսներու բոյնէն, Սասնոյ լեռներէն, ուր Հայ յեղափոխական Փէտային քաջուած իր Արծուերոյնը, դէն ի ձեռին «Մահ կամ ազատութիւն» նշանաբանին տակ կը կռուէր Սուլթանի հրամանով սպառազինուած քրտական համիտիյէ զորագունդներուն ու թուրք կանոնաւոր բանակներուն դէմ :

Ահա այդ անստոյգ ու վտանգաւոր կացութեան մէջ, յուսահատ էհնէչցիք ձեռքերնին ծալլած, սպանդանոց առաջնորդուող դառնուկի հեղութեամբ կը սպասէին իրենց ճակատադրին՝ մահուան:

Այդ շրջանին Հայ քաղաքական շարժում գոյութիւն ունեցած չէ մեր շրջանին մէջ:

Միակ անդուզական հերոսածին Ձէյթունի հայութիւնն է որ արհամարհելով Սուլթանի տուած կոտորածի հայաջինջ հրամանը, գիտակցելով սպառնացող վտանգին, քաշուած էր Արծուէրոյնը, եւ ապստամբութեան դրօշը պարզած զէն ի ձեռին հերոսաբար կը կռուէր իր բռն մը քաջերով Սուլթանին հազարներու հասնող, սպառազինուած բանակներու եւ նոյնքան ալ վայրագ ու մոլեռանդ մահամետական զինուած ամբոխին դէմ:

Կոտորածի ուրուականն ու վախը արդէն փոթորկած է էհնէչի բռն մը հայութեան հոգին:

Ահա այդ սարսափի օրերուն էհնէչի իշխանն ու ազգային մեծամեծերը կ'որոշեն ձգել զիւզ ծերերն ու տկարները, ու լեռ բարձրանալ: Բայց այդ միջոցը գործնական չէր: Առանց զէնքի ինչս^օվ կրնային պաշտպանել ինքզինքնին էհնէչի շուրջ վխտացող հազարաւոր զինուած Քիւրտ ու Թուրքերու դէմ:

Եւ իբր նուազագոյն չարիք, հետեւելով Ճիպինի հայութեան օրինակին, կ'որոշեն առժամաբար դաւանափոխ ըլլալ, մինչեւ որ փոթորիկը դադրի:

Այդ որոշումը որպէս խնդրագիր (Արդուհալ) կտրիճ Հայ երիտասարդի մը միջոցով կ'ուղարկեն Ուրֆայի գաւառապետին, սպասելով յուսալից պատասխանին:

Մինչ էհնէչի Հայ սուրհանդակը էհնէչցիներու գաւանափոխութեան պատգամը կը տանէր դէպի Ուրֆա, անդին շրջանի Թուրք ու քրտութիւնը կը պատրաստուէր յարձակիլ էհնէչի հայութեան վրայ: Սպանդը դեռ չսկսած, արդէն էհնէչցի սուրհանդակը կը վերադառնար, ՄուլթասարիՔի կայսերական պաշտօնագիրը ձեռքին:

Ուրֆայի գաւառապետը ընդյատաջ երթալով էհնէչի հայութեան ինքնարուզիս դաւանափոխութեան խնդրանքին, յիսրնեակ մը թրքական զինուորներ կը զրկէ էհնէչ, պաշտպանելու համար նորընծայ կրօնակիցներու կեանքն ու ինչքը: Մինչ այդ, արդէն Թուրք եւ Քիւրտեր էհնէչցի Հայ երիտասարդներ սպաննած էին, թալանելով մաս մը տուներ:

Թուրք ստաիկաններու ժամանումով, զիւզին շուրջ ջարդի

ու թալանի համար հաւաքուած մահմետական ջարդարարնե-
րը յուսահատ կամաց-կամաց կը հեռանան ձեռնուռնայն : Իսկ
չհնազանդուողները կը հալածուին ոստիկաններէն :

Ահա այդ նսեմացնող միջոցով Էհնէշի հայութիւնը քիչ զո-
հով կ'ազատի 1895-ի ջարդերէն :

Հայոց իսլամացումով կը դադրին հալածանքներն ու Հա-
յերը կը սկսին սովորականին նման իրենց խաղաղ աշխատան-
քին : Եկեղեցին կը վերածուի մզկիթի, նորընծայ իսլամներուն
անունները կը փոխուին Ալիի, Վէլիի, Մուլլայի միջոցով կը
թրփատուին այր մարդիկ, Ալլահ ուէքպէրը կը լսուի օրը ե-
րեք անգամ մզկիթի տանիքէն :

Բայց հակառակ այդ գործողութիւններուն, չրջանի մուկ-
ուանդ Քիւրա ու Թուրքերուն ոխական կիրքը հանդարտած չէր
բոլորովին . հետեւեալ ալաթուրքա խօսքը կը կրկնէին . «Ղարթ-
կեալուր Միւսիլման օլմագ» (տարեց Քրիստոնեան մահմետա-
կան չկրնար դառնալ) : Բայց Բարձրագոյն Դռնէն եկած խիստ
հրամանին ստիպողականութեան տակ հարկադրուած էին չը-
ղպէիլ Էհնէշի հայութեան :

Ահա այս միջոցով Հոռմկլայի զոյգ գիւղերուն Հայութիւ-
նը — Էհնէշ ու ձիպին փրկուեցան նախապատրաստուած ջար-
դէն քանի մը տարիներ, անոնք մահմետականի ձերմակ փաթ-
թոցը գլուխին, մզկիթ յաճախելով պահեցին իրենց Փիղի-
քական գոյութիւնը :

Հայերու իսլամացման լուրը հասնելով ահանջը Եւրոպայի
եւ Ամերիկայի — միախոնարներուն, անոնք ազդու կերպով բո-
ղոք կը բարձրացնեն Սուլթանին եւ անկէ կը պահանջեն, որ
պաշտօնական հրովարտակով մը ազատ ձգէ իսլամացած նախ-
կին Քրիստոնեաները որպէսզի վերադառնան իրենց պապենա-
կան հաւատքին :

Սորամանկ Սուլթանը քաղաքական խնդիր չյարուցանելու
և Քրիստոնեայ աշխարհի աչքին փոշի ցանելու մտադրու-
թեամբ, ընդառաջելով օտար միախոնարներու ըրած պահանջին
պաշտօնական հրովարտակով մը չեղեալ կը նկատէ Հայերու
իսլամացման հաւաքական օրէնքը, ու պարտադրել կուտայ ա-
նոնց՝ որպէսզի բանան իրենց եկեղեցիները :

Հայերը դարերու ընթացքին ապրած ըլլալով Թուրքերու
հետ կողք կողքի շատ լաւ ըմբռնած էին թրքական հողերանու-
թիւնը, յետին Քիւրտէն մինչեւ Սուլթանի Հայոց հանդէպ ու-
նեցած ոխակալ քաղաքականութիւնը : Բարձրագոյն Դռնէն ար-
ձակուած հրամանին մէջ թրքական խաղի մը հնարամտութիւնն

տեսնելով, սկիզբները կը մնան անտարբեր, շարունակելով քա-
լել Գուրանի ցոյց տուած իսլամական ճամբէն :

Որպէս երաշխիք հրամանի ճշգրտութեան, խումբ մը Ամե-
րիկացի եւ Լատին միսիոնարներ կը շրջին Կիլիկիոյ բոլոր քա-
ղաքներն ու գիւղերը ու անոնց հերթին Էհնէշ ու Ճիպին, որ-
պէսզի դաւանափոխ Հայութեան մէջ նոր Քրիստոնէութեան,
Բողոքականութեան ու Կաթոլիկութեան սերմեր ցանեն :

Միսիոնարներուն թափած աշխատանքը, ըրած պրոպագան-
տրն ու նիւթական օգնութիւնը — ալիւր, հագուստ, կը դառ-
նայ արդիւնաւէտ. Ճիպինի մէջ մաս մը Հայեր կը դառնան Բո-
ղոքական, մէկ մասը՝ Կաթոլիկ, ստուար մասը արհամարհելով
ամէն տեսակի օժանդակութիւն, կառչած կը մնայ Հայ Առաքե-
լական դարաւոր եկեղեցւոյ սկզբունքներուն :

Մաս մըն ալ, երկչոտներ, ապաղային կրկին չենթարկուե-
լու համար թրքական ջարդերուն, ոչ Քրիստոնեայ կը դառնան
ոչ ալ իսլամ կը մնան, այլ կէսկէս :

Մզկիթ կը յաճախեն, միեւնոյն ատեն չեն վարանիր եկե-
ղեցի երթալով աղօթելու. իրենց համար անուններ կ'ընտրեն
ոչ Հայու, ոչ ալ թուրքի, այլ Հրեայի. Եաղուզ, Արրահամ,
Իսահ, Չաքարիա, ահա այս ընթացքով կը շարունակեն իրենց
կրօնական արարողութիւնները. ու պիտի քալէին կէսկէսի երկ-
կողմնազոյգ շաւիղէն եթէ վրայ չհասնէր 1914 Հայոց ահաւոր
եղեւոր : Տարագրութեան անդրանիկ զոհերը եղան կէսկէսները :

Անդրադառնալով նիւթիս, Էհնէշի մէջ, հակառակ իրենց
խոստացած նուէրներուն, ու թափած բոլոր ջանքերուն մնացին
ձեռնունայն :

Շնորհալիի վերջին շառաւիղէն սերուած Էհնէշի, ջերմե-
ռանդ Հայութիւն կը նախընտրէ մեռնիլ անօթի, մերկ ու ան-
պատսպարան, քան թէ դաւաճանել նախահայրերու պաշտած
Լուսաւորչի հաւատքին :

Արհամարհելով բոլոր տեսակի օժանդակութիւն կը մնան
իրենց պապերու հաւատքին վրայ անփոփոխ :

ԷՀՆԷՇՑԻՔ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք, դարերով քա-
նիցս տանջուած, կոտորակուած ամբողջ թրքահայութիւնը,
մէջն ըլլալով նաեւ Էհնէշի բուռ մը Հայութիւնը, ովսաննանե-
րով եւ մեծ խանդավառութեամբ կ'ողջունեն դարերու երազը
եղող ազատութիւնը որը կը շնորհուէր Սուլթանի յաջորդ ար-
բանեակ Իթթիհատական պարագլուխներուն կողմէ :

Էհնէչցիք ինքզինքնին այլեւս մի անգամ ընդմիջտ ազատ
զգալով, կը սկսին շունչ քաշել բարոյապէս օգտուելով Սահմանադրութեան ընծայած բոլոր տեսակի բարիքներէն: Դըպ-
րոցի ու փողոցներու մէջ բարձրաձայն կ'երգէին սահմանադր-
րական հետեւեալ քայլերդ՝ Եաշասըն Հիւրիէք, աւէլէք,
մուսավաք, (ապրի ազատութիւնը, արդարութիւնը, հաւա-
սարութիւնն ու եղբայրութիւնը):

Սահմանադրութիւնը բացարձակ ազատութիւն կը պարզե-
ւէր՝ առանց ազգի ու կրօնքի խտրութեան, բոլոր թրքահայա-
տակներուն՝ խօսելու, գրելու, քննադատելու, խմբակցութիւն-
ներ կազմելու:

Էհնէչցիք օգտուելով հանդերձ այդ անակնկալ շնորհքէն,
միեւնոյն առան վերջիչելով անցեալի կոտորածներու հարստա-
հարութիւնը, քաջ գիտէին ու կ'ըմբռնէին թէ, Իթթիհատի կող-
մէ շնորհուած այդ ազատութիւնը հիմնական չէ:

Հայ դաւառացի անուս բայց փորձառու գիւղացիք — Էհ-
նէչցիք — վերջիչելով ճ դարերէ ի վեր Հայութեան գլխուն կար-
դացուած խաբուսիկ խոստումներն ու գիւանագիտական նեն-
դութիւնները, խաղաղօրէն ու գաղանաբար գործի լծուած՝
զարկ կուտային ինքնապաշտպանութեան սուրբ գործին:

Սահմանադրութեան հռչակումը թէեւ Հայ ժողովուրդին
համար, եղաւ անակնկալ շնորհ մը, աստուածային պարգեւ
մը, բայց եւ այնպէս դրացի թուրք եւ Քիւրտ աղա պէկերը ի
հարկէ հաշտ աչքով չէին կրնար գիտել դարերով Քիւրտ ու
թուրք հարստահարիչներու անմիջական լուծին տակ գերի, Բա-
յէա ապրող սորուկ Հայուն ընծայուած անակնկալ ու բացար-
ձակ ազատութիւնը:

Թալաթի դեկավարած կուսակցութիւնը գիւանագիտական
նուրբ խաղերով ու տրուած խաբուսիկ Սահմանադրութիւննե-
րով կ'ուզէր քնացնել Հայ քաղաքական գործիչները:

Միւս կողմէն գաղանօրէն կը խրախուսէր թուրք ու Քիւրտ
պէկերն ու շէյխերը, որպէսզի վերէն տրուած կտրուկ հրամա-
նագրի մը վրայ պատրաստեն նոր 1895 մը եւս:

Այս ոճրային ծրագիրը կ'ուզէր իրականացնել թրքական
նենգամտութեամբ ու վրան գոց, որպէսզի Քրիստոնեայ Եւ-
րոպան անակնկալի դալով՝ չմիջամտէ թուրքիոյ քաղաքական
ներքին գործերուն:

Հայութիւնը խարուելով, շատ ուշ հասկցաւ, որ դարձեալ
կ'ապրի կոտորածի մը ահաւոր նախօրեակին:

Սահմանադրութեան վրայէն հաղիւ գարուն մը անցած, հիւրիէքի քայլերդին համը թաց, Հայութիւնը սկսաւ երգել նոյնքան դիւրահնչուն հետեւեալ եղանակը.

«Կոտորածն անգուք, Հայերը թող լան, անապատ դարձաւ շքեղ Ատանան»:

Այո՛, Կիլիկիոյ մայրաքաղաքի Հայութիւնը ջարդուած էր Սահմանադրութեան ազատատենչ դրօշի տակ. Իթթիհատի պարագլուխ Էնվէր-Քալաթի դադանի հրամանով 30 հազար Հայեր ջարդուած էին քսանչորս ժամուայ մէջ:

Կոտորածը չպիտի սահմանափակուէր լոկ Ատանայի սահմանին մէջ:

Այլ ազդանշանն էր դալիք նորանոր ջարդ ու նախճիրներուն:

Կիլիկեան ամբողջ Հայութիւնը կոտորածի ու սարսափի ահաւոր ուրուականով կ'ապրէր: Այնթապ, Մարաշ, Քիլիս, Ուրֆա, Պէրէճիկ արդէն այդ ուրուականին սահմանին մէջ գտնուելով կը սպասէին իրենց անողոք ճակատագրին:

Էհնէչ ըլլալով Կիլիկեան ծայրագոյն նահանգներէն մէկուն հայաբնակ դիւղերէն մին, չունենալով հաղորդակցութեան բանուկ կապ մը Կիլիկեան Հայ աշխարհին հետ, տեղեակ չէր դուրսի տիրող քաղաքական անցուղարձերէն:

Սովորականին պէս լծուած էր իր խաղաղ աշխատանքին:

Ընդհակառակը շրջանի դրացի իսլամ բնակչութիւնը թուրք ու Քիւրտ, Ատանայի ու միւս քաղաքներու մէջ տեղի ունեցած հայկական ջարդերու լուրէն քաջալերուած, Իթթիհատի հրամանով ոտից ցլուխ վինուած սրատրաստ կը սպասէր արընուելիք ազդանշանին, բնաջնջելու Էհնէչի բուռ մը Հայութիւնը:

Հայ դիւղը շատ հարուստ էր: Հայեր բացի իրենց սեփական կալուածներէն, տէր դարձած էին շատ մը դրացի Քիւրտ ու թուրքերու արտ ու այգիներուն, նոյնքան թանկարժէք պիստակենիի ընդարձակ ծառատաններուն:

Չկար դրացի Քիւրտ մը կամ թուրք մը, ըլլայ այն հասարակ մահկանացու կամ աղա, որ պարտաւոր չ'ըլլար Էհնէչի Հայ իշխանին, ահա այդ պատճառաւ Հայ իշխանը իր հարստութեամբ, իր բարոյական ազդեցութեամբ մեծ անուն ու համբաւ շահած էր Հոռմկլայ նահանգի ամբողջ բնակչութեան մէջ:

Ահա վերոյիշեալ բացառիկ առաւելութիւններով, Հայեր նախանձը շարժեցին բազմաթիւ թուրք ու Քիւրտ երեւելի պէկ

ու աղաներուն, որոնք յարմար առիթի կը սպասէին Ատանայի Հայութեան ճակատագրին հասցնել շրջանի խլամութեան աչքի փուշ եզող Հայ գիւղերը, իրենց բնակիչ ու իշխաններով :

Բայց Էհնէշի Հայութիւնը չէր քնանար. ուշի ուշով հետեւելով հանդերձ թրքական շարժումներուն, ըմբռնելով վտանգին մեծութիւնը, առանց ազդուելու իր շուրջը տեղի ունեցած վտանգաւոր շարժումներէն ու խրատուած թրքական նախորդ ջարդերէն, նուիրուած էր ինքնապաշտպանութեան գործին :

Ինքնապաշտպանութեան գործին ղեկավարութիւնը ստանձնած էին Էհնէշի երկու քաղաքական կուսակցութեանց վարիչները, որոնք առանց դաւանանքի տարբերութեան, մէկ սիրտ, մէկ հոգի, համախմբուած էին ինքնապաշտպանութեան դրօշին տակ. միասնաբար կուուելու, կողք-կողքի մեռնելու : Քիւղին բնակչութիւնը ղեկավարութեամբ Իշխանին բարոյապէս ու նիւթապէս կ'օժանդակէր վարիչ մարմնին : Իսկ գիւղին հոգեւոր հովիւն ու ուսուցիչը կը խրախուսէին Էհնէշի երիտասարդները սրպէսղի զինուին ու պատրաստ ըլլան :

Էհնէշիք, բազմատելով շրջանի ալլաղդիներու հետ, թէեւ քիչ էին քանակով, բայց որակով հետեւեալ միութարական սփոփիչ առաւելութիւնները ունէին :

Նախ Հայ գիւղը ռազմական առումով անառիկ ու աշխարհագրական տեսակէտով պաշտպանուած էր բնական պատնէշ ու պարիսպներով :

Առջեւէն կը հոսէր յորդահոս ու կատաղի Հայաստանի մէկ գետը՝ Եփրատ :

Երկու կողմերը անանցանելի երկու ձորեր, իսկ արեւմուտեան կողմէն Քէլքին կոչուած ապառաժոտ լեռները :

Էհնէշը Քիւրտ գիւղերուն հետ կապող հազորակցութեան միակ գիծն էր «Կոտէկ»-ի նեղ կիրճը, ուրկէ միակ մէկ մարդ հազիւ կարող էր անվտանգ անցնիլ : Անցորդին վերի կողմը «Կոտէկ»-ի ողորկ ժայռաքարերը կ'իշխէին, իսկ վարի կողմը հարիւր մէթր բարձրութեամբ վայրէջք մը, ուրկէ գլորուողը կը դառնար ջարդ ու փշուր :

Ամենէն կարեւորը, Էհնէշիք ունէին ուժեղ կազմուածքով, առնական տեսքով, հուժկու, յաղթանդամ, յանդուգն, անվախ երիտասարդութիւն, սնուած, դաստիարակուած յեղափոխական շունչով :

Հոռմկլայի նահանգին մէջ չկար այր մարդ մը որ կարողանար չափուիլ Էհնէշի ըմբիշներուն հետ :

Էհնէշի երիտասարդներուն ամենասիրուած դրազմունք-

ներն էին որպէս սրօրթ՝ նշանառութեան փորձերը: Գրեթէ ամէն շաբաթ կը հաւաքուէին Ս. Սարգիսայ վանքին ընդարձակ դաշտը եւ հոն նշանառութիւն կը սորվէին: Էհնէչցի որսորդներուն համար չկար աւելի հետաքրքիր ժամանց ինչքան վայրի վարազի, արջի, գայլի որսորդութիւնը:

Ամէն մի էհնէչցի երիտասարդ տասնվեց տարեկանէն ըսկըսեալ ունէր նոր ելած վեցհարուածեան ատրճանակ եւ ամէն մի տան մէջ կար մէկ երկու որսի հրացան, մօտէլ եւ կամ զոյգ փամփուշտ արձակող չիֆթէներ, որոնք ի հարկին կրնային գործածուիլ նաեւ պատերազմի պարագային:

Էհնէչցի մասնադէտներ կային, որոնք թէ հմուտ էին զէնք նորոգելու, եւ պարպուած փամփուշտները լեցնելու:

Ամենէն կարեւորը, Հոռմկլայ ամբողջ նահանգին մէջ վառօղի պատրաստութեան մասնադէտ վարպետները Հայեր էին գլխաւորապէս:

Հայ ու թուրք — Քիւրտերու միջև ըլլալիք բաղխումի միջոցին եթէ թուրք պետութիւնը ռազմամթերք չհայթայթէր իր կրօնակիցներուն, անոնք իրենց ունեցած ռազմամթերքով չպիտի կրնային մեզ վնաս մը հասցնել:

Մինչդեռ Էհնէչցիք հսկայ քանակութեամբ վառօղի պաշար ունէին:

Հետեւեալ ընական, տնտեսական, արհեստական, Փիղիքական առաւելութիւններով օժտուած Հայ համայնքին համար կար զգալի պահաս մը — այն էր կատարելագործուած զէնքերու հայթայթումը:

Սահմանադրութեան վաղորդայնին Էհնէչի մէջ, մուտք գործած էին Հայ քաղաքական երկու կուսակցութիւններ: Իւրաքանչիւրը ունէր իրեն անջատ խումբերն ու կոմիտէները: Գաղափար ու ծրագրով իրարմէ տարբեր, բայց քաղաքական գործունէութեամբ համերաշխ: Արտաքին վտանգի մը պահուն, մէկ կողմը զնելով կուսակցական բոլոր տեսակի հաշիւները, կը համախմբուէին աղպապաշտպան ընդհանուր ու զերազոյն իտէալին շուրջ:

Արդիական զէնքի հայթայթման հարցը ամենադժուարինն էր, քաղաքական այդ փոթորկալից օրերուն: Ուրկէ ու ինչ միջոցներով կարելի էր լրացնել այդ պահասը:

Ահա այդ անստոյգ ու վտանգաւոր շրջանին զաղտագողի երկու խորհրդաւոր անձանօթներ Քիւրտի տարագով ծպտուած Էհնէչ կը մտնէին: Այդ շրջանին խրթին հարց մըն էր ճանչնալ անոնց ինքնութիւնը:

Միայն այսքանը որոշ էր, այդ խորհրդաւոր անձերը երկու Հայ կուսակցութեանց (յեղափոխական) առաքեալներն էին:

Գործիչներու ներկայութիւնը մեծապէս նպաստեց ինքնապաշտպանութեան գործին, միւսոյն ատեն բարձրացուցին էհնէչցի ազգանուէր դիւզայիներուն, նամանաւանդ շարքային կուսակցական մասսային, զէնքի ընդունակ, կուսելու վճռականութիւն ունեցող երիտասարդութեան բարոյականը կորովը:

Առաքեալներուն նշանարանը եղաւ՝ ծախէ տունդ, կեցնդանիդ ու զէնք առ: Այս ուղղութեամբ պէտք է աշխատի դիւզին ամբողջ բնակչութիւնը անխտիր, ամէն ինչ ինքնապաշտպանութեան համար:

Յեղափոխական առաքեալներուն աշխատանքը դարձաւ արդիւնաւէտ: Կարճ ժամանակաշրջանին անհրաժեշտ գումարը հայթայթուած էր: Հոս կարելի է յիշել օրինակ մը, աղքատ Հայ մը, որ աւանակ մը ունէր, ծախելով հասոյթը յատկացուց զէնքի:

Այո՛, նիւթականը պատրաստ էր, բայց ուրիշ պիտի ճարուէր այդ անհրաժեշտ ռազմամթերքը: Եւ ո՞վ յանձն պիտի առնէր այդ սարսափելի օրերուն, իր պատեանէն դուրս հանել զըլուխը: Հազորակցութեան բոլոր ճամբաները կտրուած էին ու լեռ ու ձոր լեցուած էին զինուած հրոսակներով:

Այո, դռնուեցան անձնագոհ էհնէչցի երիտասարդ յեղափոխականներ, որոնք անարգելով դաժան մահը կը ստանձնեն անձնուրացարար այդ նուիրական բայց նոյնքան յանդգնութիւն պահանջող վտանգաւոր գործը:

Մինչդեռ քանի մը օրեր ետքը դիշերանց էհնէչ կը մտնէր քանի մը ջորիներու վրայ բեռցուած գոց սնտուկներու բեռ մը:

Անոնց պարունակութիւնը, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ Փրանսական զէնքեր ու փամփուշաներ:

Որպէս հերոսական դրուագ կ'արժէ յիշել անունները այն էհնէչցի անձնուրաց, յեղափոխական երիտասարդներուն անունները, որոնք զէնքի փոխադրութեան համար ի սպաս դրին իրենց կեանքը:

Սարգիս Պօյաճեան, Յարութիւն Հոլլէեան, Զիլ Արթին, Ալեքսանար Տէյիրմէնճեան (Սանտր), Մելքոն Մելքոնեան, Յարութիւն Սրապեան, Ս. Մանուկեան (հօրեղբայրս), Սարգիս Քէյվանեան (Իշխանը), Գ. Քէյվանեան (Իշխանին տղան), Յ. Պարսումեան:

Ասոնց առաջին հինգը՝ գաղափարի ճամբուն վրայ ինկան վատ թշնամիի դնդակէն: Իսկ մնացեալ չորսը հազիւ կարողացան հրաշքով փրկուիլ թրքական կախաղանէն:

Ձէնքերու ժամանումէն ետք, Հայ գիւղին բոլոր խաւերուն մէջ տիրեց աննկարագրելի խանդավառութիւն, կռուի ճամբով գոհուելու, գիմադրելու աննուաճ եռանդ:

Ինքնապաշտպանութեան սուրբ գործին որոշապէս նպաստեց Հայոց զինուորագրուելու օրէնքը: Հայ զինուորներ լսելով Հայոց կոտորածի գոյժը, լքելով բանակը զինուած կուգան միանալու կռուողներու փաղանգին:

Մինչ ասդին Էհնէչցի բուռ մը Հայերը կը պատրաստուէին իրենց կեանքը սուղի ծախել, Էհնէչէն քանի մը քիլոմէթր անդին՝ Հայութիւնը կը կոտորուէր սչխարի նման:

Հայ գիւղը ունէր 200-ի հասնող կանոնաւոր զէնք ունեցող երիտասարդներ եւ նոյնքան ալ վեցհարուածեան ատրճանակներով, որսի չիֆթէներով զինուած վաշտ մը:

Գիւղացիք ինքնավստահ իրենց սեփական ուժին ու գիմադրրական աննուաճ կորովին, կարեւորութիւն չէին տար Էհնէչի շրջանները գեղերոզ թուրք ու Քիւրտ զինուած խուժանին վայրահաչ սպառնալիքներուն եւ Մուհամմէտի «սալավաթ»-ներուն, ու արհամարհանքով կը մնային անտարբեր ու անպատասխան, ձգելով յարձակման նախապատրաստութիւնն ու պատասխանատուութիւնը թուրքերուն:

Իսլամ խուժանը օրըստօրէ կը ստուարանայ Հայ գիւղին շուրջ, անոնք անտեղի շարժումներով ու արհամարհական ազդակ ու գոռում գոչումներով սուղակի կ'ուզէին հասկնալ Հայոց կռուելու հոգեբանութիւնը:

Ինչո՞ւ չխոստովանիլ ճշմարտութիւնը: Գտնուեցան անհատ ու անկեղծ Քիւրտեր որոնք պահեցին բարի գրացիութեան ու բարեկամութեան զգացումը, չմոռնալով Հայոց հետ փոխադարձարար կերած ազն ու հացը, եւ հակառակ իթթիհատական շէֆերու կողմէ մէն մի Քիւրտին խոստացուած նիւթական նուէրներուն, չոտնակոխեցին բարեկամական հնամենի յարբերութիւնները: Գաղանապէս լրտեսելով իրենց կրօնակիցներուն, Հայերուս հանդէպ նախապատրաստած կռուի, յարձակումի ծրագիրները, ժամանակէն առաջ իմացուցին Հայոց ինքնապաշտպան ղեկավարութեան:

Ըստ այդ լրտեսներուն տուած վերջին տեղեկութեանց Խէլֆէտ քաղաքի իթթիհատական ազդեցիկ պէկերն ու աղաները թալաթի հրամանագրով ժողովի հրաւիրած են շրջանի Քիւրտ աչրէթապետներն ու թուրք երեւելի աղաները ու այդ ժողովին մէջ միաձայնութեամբ որոշած են հետեւեալը.

«Հրաւիրել արիւնոուշտ, ոճրագործ, աւաղակապետ Խը-

յամցի Քէլ Փաշա կոչուած բախտախնդիրը (Խըյամ էհնէշի եւ Այնթապի ճամբուն վրայ գտնուած թրքարնակ մեծ գիւղ մըն է), որպէսզի աւագակախումբով գայ միանայ կեավուրներու դէմ մղուելիք համխումական կրօնական պատերազմին ու ղեկավարէ էհնէշի ջարդն ու թալանը» :

Քանի մը խօսքեր այս ճիւղի կենսագրութեան շուրջ :

Քէլ Փաշա կոչուած ճիւղը քանիցս դատապարտուած, տասնեակ մը սճիրներու հեղինակ, բանտէն արձակուած կամ փախած, տիրահոնակ արկածախնդիր մըն էր : Ան իր զինուած խումբով ահ ու գողի մատնած էր ամբողջ շրջանի բնակչութիւնը, բայց եւ այնպէս ան միշտ խուսափած էր գործ ունենալէ Հայ գիւղացիներուն հետ՝ հետեւեալ գլխաւոր պատճառներով :

Ա.) էհնէշի իշխանը՝ Քէյվանեան Գէորգ, այլ անունով Քէյվան Աղա — քաղաքական մեծ ազդեցութիւն ունէր թէ գիւղական թուրք կառավարական շրջաններու եւ թէ ալ թուրք ու Քիւրտ աղա-պէկերու վրայ : էհնէշի շուրջ տարածուող այլազգ գիւղերու բնակչութեան հարիւրին տասը տոկոսին անշարժ կալուածներուն կէսը կը պատկանէր Հայ իշխանին :

Բ.) Հայ իշխանը Քէլ Փաշա կոչուած բախտախնդիրը քանիցս պահած ու փրկած էր սատիկանական հետապնդումներէն, լոկ այն յոյսով որ ան սարսափեցնէ շրջանի Քիւրտ ու թուրքերը՝ հեռու մնալով Հայերու հետ գործ ունենալէ :

Հակառակ այդ իրողութեանց, ապերախտ թուրքը խրախուսուած էր համակրօնակից պէկ ու աղաներու հրաւէրէն եւ զինովցած Ատանայի ընդհանուր կոտորածէն : Աւելի ճիշտը, տարուած ալան թալանի ապագայ հեռանկարէն, մոռնալով Հայոց հետ ունեցած բարեկամական փոխյարարերութիւնը, ստնակոխելով Հայ իշխանին սեղանէն կերած աղն ու հացը ու խմած ջուրը, ընդառաջ երթալով իր ազգակից աղա-պէկերու կողմէ եղած հրաւէրին ու իրեն յանձնելիք պաշտօնին, անցած էր աւագակախումբին գլուխը եւ որպէս նախափորձ կը յարձակի դաշտը խաղաղօրէն աշխատող համագիւղացի Հայ հողագործ Մահտեսի Խաչերեան Խաչերի վրայ, եւ ձերբակալելով զայն, ծեծ ու խոչտանդումներու տակ կ'առաջնորդէ մօտակայ քրտարնակ Հապիպ գիւղը՝ բանտարկել տալով զայն, եւ քշելով անոր եզներն ու էշերը :

Գոյժը շուտով կը հասնի էհնէշ :

Գիւղացիք յուզուած՝ ընդվզումով ոտքի վրայ են, մունետիկը ինքնապաշտպանութեան մարմնի հրահանգով շրջելով

տունէ տուն երիտասարդութիւնը կը հրաւիրէ իշխանին տան ընդարձակ բակը : Եկեղեցիին զանգակը ահագանգ կը հնչեցնէ , որպէսզի գիւղին երիտասարդութիւնը զինուելով սպասէ տըրուելիք հրամանին :

Իսկ գիւղին ազգային կուսակցական վարիչները իշխանի նախագահութեամբ ժողով մը գումարելով հետեւեալ կտրուկ եւ վճռական որոշումը կուտան :

Ա. Թուրքերուն կողմէ Հայերուն վրայ նետուած կռուի ձեռնոցը ընդունիլ :

Բ.) Զինուած ուժերուն մէկ մասը յատկացնել գիւղին պաշտպանութեան , այսինքն , դիրք բռնել հաղորդակցութեան դիժերուն ետեւ դարանակալ , Մահ կամ ազատութիւն նշանաբանին տակ , կռուիլ մինչեւ վերջին փամփուշտը :

Իսկ կռուողներու մնացած մասը գիւղին իշխանին հրամանատարութեամբ առաջնորդել քրտական Հապիպ գիւղը , պաշարել , ու գիւղին Սէֆէր Աղայէն պահանջել աւագակապետը իր խումբով ու գերի բերուած Հայ գիւղացին յանձնել . հակառակ պարագային պաշարուած գիւղը կրակի տալ իր ամբողջ բնակչութեամբ :

Սպառազինուած Հայ գիւղը ովսանաներով ու խանդավառութեամբ կ'ենթարկուի գերագոյն մարմնին տուած որոշումներուն : Վերջին անգամ կը հաղորդուին :

Որոշումը կը գործադրուի անմիջապէս , իշխանը նստած իր արարական նժոյգին վրայ , զէնքը ուսին , խաչը կուրծքին , սուրը ձեռին , Հայ խումբը կ'առաջնորդէ դէպի նպատակակէտ :

Երէկուայ երկչոտ , ստրուկ եւ ֆլան Հայը դարձած էր յանդուզն , անվախ , յեղափոխական հայրուկ : Ծնորհիւ այդ շարժման , գիւղին շուրջը դարանակալ , կոտորածի ու թալանի սպասող զինուած մահամետականները անակնկալի եկած , նապաստակներու պէս խուճապահար կը փախչէին :

Ժամ մը ետքը , քրտարնակ Հապիպ գիւղը չորս կողմէն կը պաշարուի Հայոց կողմէ , կրակի սպառնալիքին տակ , մէկ ժամ պայման կը տրուի Քիւրտ Մուխթարին , որպէսզի կամ յանձնէ աւագակապետը եւ կամ ալ ցոյց տայ անոր թագստոցը :

Հակառակ Քիւրտ գիւղապետին տուած երաշխիքին , Քէլ Փաշան եւ իր զինակիցները ելլելով իրենց թագստոցէն կ'ըսկըսին կրակել : Սակայն էհնէչցի զինուած ու նշանառու մարտիկներուն արձակած զնդակները տեղատարափ անձրեւի նըման կը թափին անոնց զանկերուն , ձեռքերուն վրայ : Աւագակները կարճ դիմադրութենէ ետք , պաշարուելով կը յանձնըուին ու զինաթափ կ'ըլլան :

Քէլ Փաշայի եւ անոր խումբին վրայ դրած էին իրենց յոյսերը շրջանի մահամետականները: Սակայն, անոնք Հայերու կողմէ ձերբակալուելով, մեծ խրախճանքներով կ'առաջնորդուէին էհնէշ: Բայց էհնէշի ինքնապաշտպանութեան մարմինը կ'որոշէ զայն յանձնել Հոսմկլայի դայմազամին:

էհնէշցիներու այս յեղափոխական ցոյցը նախ բարոյական շառաչուն աստակ մը եղաւ Քէլ Փաշան հրաւիրող իսլամ աղա պէկերուն եւ բարոյական դաս մը՝ թրքական կառավարութեան, ցոյց տալով որ Հայը գիտէ պաշտպանել ինքզինքը:

Օսմանեան նենգ, հայատեաց փաշա ու պէկերու միջամտութեամբ Քէլ Փաշան ու իր մեղսակից աւազակները քանի մը օրեր հսկողութեան տակ պահուելէ ետք ազատ արձակուելով կուզան կը հաշտուին էհնէշցիներու հետ, եւ կը խոստանան հաւատարիմ բարեկամներ, բարի դրացիներ մնալ Հայերուն հետ, պատասխանատու նկատելով իթթիհատական ազաներն ու պէկերը:

Ահա այսպիսով էհնէշցիք փրկուեցան 1909-ի Կիլիկեան ընդհանուր կոտորածէն, փրկելով նաեւ Հայու պատիւը:

ՀԱՅ ԳԻՒՂԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ՍՍ.ՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷ ԵՏՔ 1908-1914

Մինչև Օսմանեան Մահմանադրութիւնը (հիւրիէթ) էհնէշի ազգային, քաղաքական, կրթական կեանքը կը գտնուէր նախնական վիճակի մէջ, ոչ-նախանձելի:

Այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ շօշափելի աշխատանք կար: Այս՝, անունով կար դպրոց մը, որը կը կառավարուէր Տէր Թողիկեան հին մեթոտներով: Այս պատճառաւ գիւղացի նոր սերունդը մնացած էր տղէտ ու անմշակ:

Բայց Մահմանադրութենէ ետք, էհնէշցիներուն համար բացուեցաւ վերագարթնումի շրջան մը:

Քաղաքական Կուսակցութիւններ

էհնէշցիք դարերու ընթացքին շատ լաւ ըմբռնած ըլլալով թուրքերու Հայերուն հանդէպ որդեգրած քաղաքականութիւնը եւ քանիցս իրենց կաշիին վրայ կրած ըլլալով այդ քաղաքականութեան դառն ազդեցութիւնը, այս անգամ չխարուեցան իթթիհատի շնորհած խարուսիկ ազատութենէ, և երկրորդ, Կիլիկեան ընդհանուր կոտորածի շրջանին ինքնապաշտպանութեան փոքրիկ փորձի մը տուած գործնական շօշափելի արդիւնքէն քաջալերուելով, համախմբուեցան էհնէշի մէջ արդէն դո-

յութիւն ունեցող Դաշնակ եւ Հնչակ յեղափոխական կուսակ-
ցութեանց դրօշին տակ, զէնքի ու պայքարի ճամբով դաստիա-
րակելու ու առաջնորդելու համար գիւղին նորահաս սերունդը:

Էհնէչցիք այդ յոյժ կարեւոր պահանջը լրացնելու դիտում-
նաւորութեամբ, կրթական բարդաւաճման նոր ծրագիր մը մը-
շակելով այդ ուղղութեամբ սկսան զարկ տալ դաստիարակ-
չական գործին:

Այնթապ իր Հայ բնակչութեամբ, ազգային-կրթական հի-
մունքներով, իր Ամերիկեան եւ հայկական գոլէճներով, ազ-
գային Վարդանանց, Աղենական եւ բազմաթիւ ուրիշ կրթա-
բաններով եղաւ Էհնէչի ուսումնատենչ նորահաս սերունդին
համար մտքի լուսաւորութեան ջահակիր օճախը: Բազմաթիւ
Էհնէչցի ուսանողներ, բոլորն ալ Սահմանադրութեան սերուն-
դին պատկանող, իրենց բարձրագոյն ուսումը Այնթապ ստա-
նալէ ետք, կը վերադառնան Էհնէչ լծուելու համար գիւղին
կրթական գործին:

Էհնէչի Ազգային Ներսէսեան նախակրթարանի հոգաբար-
ձութիւնը կը յանձնուի ազգային ձեռնհաս մարմինի մը ձեռ-
քը, իսկ տնօրինութիւնը կը յանձնուի բարձրագոյն կրթու-
թեամբ դաստիարակուած նորահաս անձերու:

Դպրոցը կը դառնայ անխտիր բոլոր գիւղացիներու գուր-
դուրանքի եւ հոգածութեան առարկան:

Աշակերտութեան (երկսեռ) թիւը հետզհետէ կը բազմա-
պատկուի, Թողիկեան յետամնաց մեթոտը վերցուելով, գա-
ւառացի մաքուր աշակերտի եւ աշակերտուհիին ձեռքը՝ որպէս
դասուցիրք Սաղմոսի, Աստուածաշնչի փոխարէն՝ տրուեցաւ
Քերականն ու Մայրենի լեզուն, շարական ու աղօթքներուն
հետ համընթաց Գանձարանն ու Մեղրաղետը:

Էհնէչի Ներսէսեան Վարժարանին մէջ որպէս ուսուցիչ՝
պաշտօնավարած են շատ մը դրսեցի ուսուցիչներ: Սահմանա-
դրութենէ ետք, Էհնէչ արդէն պէտք չունէր օտար վարժապետ-
ներու: Գիւղացի երիտասարդ ուժեր արդէն բարձրագոյն կըր-
թութեամբ օժտուած, լծուած էին կրթական գործին:

Էհնէչի Ազգային Վարժարանի վերակազմութիւնը կը յանձ-
նուի Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճ ուսանած Մանուկեան Սար-
գիսին, որ է այս ատղերը գրողին հօրեղբայրը:

Հոս փակագիծ մը բանալով, որպէս համեստ աշակերտն ու
եղբորորդին, Էհնէչցի բոլոր տարեկից, նահատակ դասընկեր-
ներուս յիշատակին, Էհնէչցի կրթական այս համեստ մշակին
կենսադրական գիծերը եւ ազգային-քաղաքական-կրթական
գործունէութեան ամփոփ նկարագիրը տալ պիտի աշխատիմ:

Պ. Ս. Գ. Մանուկեան բնիկ է՛հնէչցի էր, Մխաի Սաչէրեան (Մանուկեան) գերդաստանէն: Սարգիսը չորս եղբայրներուն մէջ եղած է ըմբոստ, յանդուզն ու անվախ պատանի մը, միեւնոյն ասան բնածին ձիրք ու յատկութիւններով օժտուած անդուզական տիպ մը:

Պատանի Սարգիսին ծնողքն ու երեք եղբայրները, այլևս ձանձրացած են անոր իր տարեկիցներուն հետ սենեցած ամենօրեայ կռիւներէն:

Օրերը խաղաղ չեն անոր համար, անոր ամենասիրած ըզբաղումները եղած են դիւղին առջեւէն անցնող Քիւրտ լամուկներուն հետ կռիւ ու ծեծ:

Մեծ եղբայրը, Մ. Մանուկեան՝ լուսահողի հայրս, այլևս յանդիմանելէ, խրատելէ ձանձրացած, այս պատուհաս եւ անառակին ձեռքէն փրկուելու միակ միջոցը կը գտնէ դպրոցը, ուր դեռ կը կիրարկուին Տէր Թողիկեան մեթոտները — ծեծ, Փալազա — յուսալով որ այս անառակ տղան վախի ազդեցութեան տակ փոխէ իր կողմիտ ունակութիւնը ու զայն կը յանձնէ դիւղի ուսուցիչ Չոլագ Վարժապետին, որը իր խստութեամբ պահ մը ահ ու սարսափը եղած է է՛հնէչի նախասահմանադրական սերունդին:

Ըմբոստ պատանին գառնուկի հեղութեամբ մտիկ ընելով, կ'ենթարկուի իր մեծ եղբոր կարգադրութեան:

Գիւղին Ներսէսեան նախակրթարանի աշակերտ է. հոն ալ անհանգիստ չէ հին օրերու անառակը: Անոր փոխարէն՝ արտակարգ սէր ու ընդունակութիւն կը տածէ դէպի ուսում:

Հայրս սխալած չէր իր կարծիքին մէջ, մի քանի ամսուան մէջ, այդ ըմբոստ տղան դարձած է հլու ու հպատակող, ալ մոռնալով իր յոռի յատկութիւնները, անհուն սիրով կապուած է դպրոցին: Ան դարձած է սիրելին իր ծնողքին, եղբայրներուն, ուսուցչին, իր դասընկերներուն ու դպրոցի հոգաբարձութեան:

Ուսումն ու դպրոցը բոլորովին յղկած էին անոր վատ կողմերը:

Դպրոցին պարծանքն է, բոլոր համագիւղացիները կը գովեն, կը քաջալերեն զայն:

Վերջին տարին է, Սարգիս պիտի լրացնէ գիւղին Ներսէսեան Վարժարանը:

Ուսանողը իր երիտասարդութեան չրջանը կը բոլորէ, ան դարձած է խորհող, ըմբռնող, գիտակից, մոռնալով անցեալը, մտահոգ է ապագայով:

Սիրած է դպրոցն ու ուսումը, խոչալն է շարունակել ու կատարելագործել ուսումը՝ բարձրագոյն դպրոցի մը կամ գոլէճի մը մէջ :

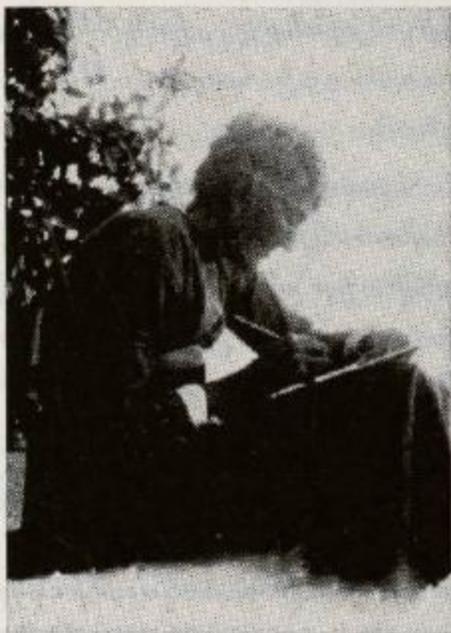
Աչքերը սեւեռած է կրթութեան անշէջ օճախը — որպիսին էր Այնթապ :

Ծնողքը բարեկեցիկ վիճակ մը ունին եւ կրնան դոճացում տալ երիտասարդ ուսանողին հեռաւոր խոչալին :

Դժբախտաբար ընտանեկան յարկին տակ կար մէկը, որը ամբողջ հոգւով կ'ատէր ուսումն ու ուսումնականը : Այդ արդեւէքը Սարգիսին հայրն էր . էհնէչցիներու յորջորջումով՝ Պէօյիկ Գէորգ :

Ամէն տարւոյ դպրոցական վերջին քննութիւններու ժամանակ, Հոռմկլայի երկու հայարնակ զիւղերը կ'այցելէ Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի կրթական վարչութեան կողմէ կրթական քննիչ մը, Հայ դաւառացի աշակերտներուն ուսման մակարդակը քննելու համար ու յաջողագոյններէն երկու հոգի կը տանի Այնթապ՝ ձրիօրէն բարձրագոյն ուսում առնելու :

Այդ ուսանողներէն մին ձիպինէն, իսկ միւսը էհնէչէն :

Աբրահամ Խօնա Լեւոնեան
Աւետարանիչ

Զուգադիպութեամբ այդ տարին որպէս այցելու քննիչ շրջանները կ'այցելէ Այնթապցիներուն հանրածանօթ, Աստուածավախ, ուղղամիտ, բարի, Քրիստոնեայ Հայ Աւետարանական քարոզիչ մը, յանձին Աբրահամ Պափրին (Քայր Աբրահամ) :

Յիշեալ Մեսիան մազ մօրուք չունէր բնականէն, յետոյ անոր ձայնը արականէ աւելի իգականի ձայնին նման բարակ էր : Անոր համար Այնթապցիք զայն կոչած էին «Քոյր Աբրահամ» :

էհնէչցիք ամբողջութեամբ ծանօթ էին այս անկողմնակալ Հայուն անձին ու առաքելութեան :

Ան Հայ զիւղերը կ'այցելէր որպէս Աւետարանական քարոզիչ, ոչ թէ իր պատկանած, դաւանած Քրիստոնէական վարդապետութեան բրօպակաւիքը ընելու, յարանուանական, երկպառակութեան սերմ ցանելու Հայոց մէջ : Ան կուգար ազգային ուրիշ շատ վսեմ խոչալով, առանց դաւանանքի խտրութեան ընտրել յաջող ու ուսումնատենչ դաւառացի Հայ ուսանողները, եւ անոնց տալ մտային, բարոյական, Փիղիքական զար-

գացում , անոր հոգեբանական ներքին պահանջներուն համա-
ձայն . առանց անոր անձնական կարծիքն ու համոզումը (կրօ-
նական) խախտելու :

Էհնէչցիք որպէս ուղղափառ Առաքելական Լուսաւորչա-
կաններ ընդհանրապէս կը խրաչէին Բողոքական , Կաթոլիկ քա-
րողիչ միսիոնարէն : Բայց բացառութիւն ըլլալով կը համակը-
րէին եւ գրկարաց ու յարգանքներով կ'ընդունէին այս եղակի
անձը :

Էհնէչի Ներսէսեան Վարժարանի տարուայ վերջին քննու-
թիւններուն Աբրահամ Խօճա դպրոցին ուսուցիչ ու հոգա-
բարձութեանց ու գիւղին երեւելի ազգայիններու ու իշխանի
ներկայութեամբ՝ կը քննէ տասնեակ մը շրջանաւարտներու
մտային կարողութիւնները . երիտասարդ Սարգիսը կը հանդի-
սանայ առաջին , անոր ուշադրութիւնը գրաւելով : Այս վերջի-
նը կը յօժարի հետը տանիլ ու յանձնել Այնթապի Ամերիկեան
Գոլէճի վարչութեան :

Մանուկեան Այնթապի Գոլէճն է , դպրոցը կը հոգայ անոր
ուսման ծախսերը , իսկ դաւառացի առողջ եւ չարքաշ ուսանողը
իր պարապոյ ժամերուն կ'աշխատի դպրոցի ներքին գործերուն
մէջ , հայթայթելով իր դպրոցական պիտոյքները , իսկ մնա-
ցած ծախսերուն մէկ մասը կը հոգայ լուսահոգի հայրս՝ Սար-
գիսին երէց եղբայրը , Մանուկ Մանուկեան :

Ուսանող Մանուկեանին հեռաւոր երազը իրականացած
էր . իրեն կը մնար յարատեւ աշխատիլ օգտուելու համար իրեն
ընծայուած ասպնջական շնորհքէն : Ծնորհիւ իր բնածին ձիրք ու
ընդունակութեան , յարատեւ ու անխոնջ աշխատանքին , կը յա-
ռաջանայ հետզհետէ բոլոր ճիւղերուն մէջ , ուշադրութիւնը գը-
րաւելով թէ՛ իր բարերարին թէ՛ Գոլէճի ուսուցչութեան : Ան
կը մնայ քանի մը տարիներ Գոլէճ , շարունակելով իր բարձրա-
գոյն ուսումը : Ան չէր երէկուայ դաւառացի անառակ , կոպիտ
տղան , դպրոցը յօտած էր անոր ներքին ու յոռի յատկութիւն-
ները : Ան դարձած էր գիտակից , ազգային , գաղափարական
ոգիով դաստիարակուած մարդ մը , հակառակ Գոլէճին մէջ
տիրող կրօնական միսթիք մթնոլորտին . դաւառացի երիտա-
սարգը վարակուած էր յեղափոխական ախտէն :

Մահամանադրութիւնը (հիւրընկէթ) վրայ կը հասնի : Ան կը
վերադառնայ իր հայրենի գիւղը՝ Էհնէչ ու համագիւղացիներ-
ուն խնդրանքով ընտրուելով գիւղին ազգային նախակրթարա-
նի տեսուչը , կը լծուի գործի :

Մանուկեանի ժամանումով Էհնէչի Ներսէսեան Վարժարա-

նի աշակերտութեան համար կը բացուի կազմակերպչական նոր շրջան մը: Երիտասարդ գոլէճականը, շնորհիւ իր ստացած Ամերիկեան մանկավարժական դաստիարակութեան ու կազմակերպչական հմտութեան ու թափած անխոնջ աշխատանքներուն, գիւղական այդ խեղճուկ դպրոցին աշակերտութեան թիւը կը բազմապատկէ եւ կը բարձրացնէ դպրոցին կրթական, նիւթական, բարոյական մակարդակը: Գիւղին ամբողջ բնակչութիւնը հողուով սրտով կապուած էր դպրոցին, իսկ գիւղացի երկսեռ մանուկն ու պատանին կը դառնան ուսումնատենչ:

Դպրոցին կրթական բաժինը կ'ունենայ իր ստորաբաժանումները — մանկապարտէզ ու նախակրթարան, իսկ չափահասներու համար՝ կիրակնօրեայ լսարաններ:

Բարձրագոյն դասարաններուն կը դասաւանդուին հայերէն, թրքերէն, անգլիերէն լեզուները, իսկ մանկապարտէզի բաժնին՝ Մեսրոպեան տառերը ու ու մանկական երգն ու խաղերը: Բացի ասոնցմէ, մարմնամարզն ու խաղերը ու մրցումները բացարձակ տեղ կը զբաւէին:

Պանդավառութիւնը աննկարագրելի է գիւղին մէջ: Ծնողքներուն համար ալ կը կազմակերպուին դասախօսական ժողովներ: Գիւղացիք՝ մեծ, պզտիկ, այր, կին, երիտասարդ, տարէց, հողագործ, արհեստաւոր, իշխան թէ հողարարձու հոն էին:

Երէկուայ տղէտ թրքախօս էհնէչցի ծնողքին զաւակը հայերէն կը գրէ, կը կարդայ ու կ'երգէ:

Էհնէչի ներսէսեան Վարժարանէն շրջանաւարտ ռեւէ աշակերտ բացի իր մայրենի լեզուէն, սահուն կերպով, անսխալօրէն կը գրէր ու կը կարդար թրքերէն լեզուն:

Մինչդեռ շրջանի թրքական նախակրթարանէն շրջանաւարտ քէլէպէ մը բացի քանի մը Արարախան աղօթքներէ ու կոտրած ու ճղճիմ թրքերէնէ, ոչինչ չգիտէր:

Էհնէչի դրացի շատ մը թուրք աղաներ, տեսնելով եւ լսելով Հայ դպրոցի ուսման մակարդակին բարձրացումը, նախընտրեցին իրենց զաւակները ուղարկել հայկական դպրոց: Քսանեակ մը Քիւրտ լամուկներ ձիերով ու աւանակներով ժամեր գալով, կը յաճախէին հայկական դպրոց, ուր կը սորվէին բացի թրքերէնէ, նաև դպրոցի պաշտօնական լեզուն՝ հայերէնը:

Հայ դպրոցն ու անոր տեսուչը, որքան որ այլազգի համակրողներ ունեցաւ, ունեցաւ նաեւ նոյնքան նախանձող թուրք երեւելի պէկեր ու աղաներ: Այս վերջինները որպէս հակառակորդներ՝ ամբաստանեցին Հայ գիւղի դպրոցի միւտիւրին, ըսելով որ ան միւսլիման աշակերտներուն Քրիստոնէական դաստիարակութիւն կուտայ:

Մանուկեան որպէս հմուտ թրքագէտ ու իրաւագէտ իր մասին եղած զրպարտութիւնները իմանալով՝ տեղւոյն դայմագամ պէկին կը բողոքէ, ըսելով թէ եղածը զուտ նախանձի ու կրօնական մոլեռանդութեանց արդիւնք է. ուստի կը խնդրէ տեղւոյն արժանաւոր դայմագամ պէկը, որպէսզի անձամբ հաճի դալ, քննել, ստուգելու համար եղած անարդար զրպարտութիւնը: Եթէ ինքը չի կարենար դալ՝ կը խնդրէ որ դայմագամը զրկէ իր ներկայացուցիչը:

Մանուկեանի տուած այս ազգու ու փաստացի պատասխանին վրայ, Հոռմկլայի դայմագամը՝ Պոլիս ուսանած, մանկավարժ Թուրք մը որպէս կրթական քննիչ կ'ուղարկէ, որը ամէն տարւոյ վերջի քննութիւններուն անձամբ գալով, կուզար կը քննէր:

Ըստ Թուրք քննիչի տուած մանրամասն տեղեկագրին, տեղւոյն դայմագամն ու անոր ստորադաս պաշտօնեաները այն համոզման եկան թէ, դրացի Թուրք ու Քիւրա պէկ ու աղաներուն ըրած զրպարտութիւնները իրական չեն: Հայ դպրոցը իր բոլոր ճիւղերով եւ ընդհանուր զարգացումով, աւելի բարձր է, քան թէ թրքական երկրորդական վարժարանները:

Հայ դպրոցէն շրջանաւարտ Հայ կամ Իսլամ աշակերտի մը թրքերէն ուղղագրական, քերականական կարողութիւնը շատ աւելի բարձր է թրքականէն, իսկ լեզուական տեսակէտով թրքերէնը որպէս պետական լեզու կը գտնուի առաջին դի վրայ եւ կրօնական ոչ մէկ քարոզ ու խարուսթիւն չկայ:

Բողոքող Թուրք ու Քիւրա աղա պէկերը ամօթահար լռեցին:

Իսկ Հայ դպրոցին ու անոր տնօրէնին անունն ու համբաւը տարածուեցան, բացի այլազգիներէ, նաեւ Հոռմկլայի Թուրք կառավարական շրջանակներու մէջ:

Այդ բողոքագիրը ունեցաւ իր բարոյական ազդեցութիւնն ու արդիւնքը:

Ամէն տարի, ինչպէս Հոռմկլայի համայնքին պատկանող բոլոր դպրոցներու աշակերտներու յաջողագոյնները եւ նոյնպէս Էհնէչի Հայ դպրոցի յաջողագոյնները, տեղւոյն դայմագամին կողմէ կը հրաւիրուէին, մասնակցելու համար տեղւոյն կրթական մարմինի կողմէ սարքուելիք միջ-աշակերտական քննական մրցումներուն:

Էհնէչի Հայ աշակերտութեան ներկայացուցիչները ամէն տարի, հազարաւոր այլազգի աշակերտներու մէջէն կը խլէին առաջնութեան մրցանակը, շնորհիւ Հայ տնօրէնին բազմահամուտ գաստիարակութեան:

Մանուկեան որպէս իրաւարան, թրքագէտ ու հրապարակախօս, շուտով ուշադրութիւնը գրաւեց Հոռմկլայի կառավարական շրջանակներուն: Քանի մը տարի ետք, զայն հրաւիրեցին պաշտօնապէս ստանձնելու տեղական կառավարութեան մէջ հարցաքննիչ դատաւորի — մուսթանտըզ — բարձր ու պատասխանատու պաշտօնը:

Հոռմկլայի թուրք կառավարութիւնը զնահատելով հանդերձ, Մանուկեանի անձնական արժէքն ու թրքերէն լեզուի մէջ ունեցած հմտութիւնը, ուղեց Մանուկեանը անդգալիօրէն հեռացնել Հայ դպրոցի սեմէն, որպէսզի էհնէշի Հայ դպրոցը չունենայ իր նախանձելի վերելքը:

Սահմանադրութիւն կոչուած թրքական խարուսիկ երեւոյթին տակ կ'ապրէր հակահայկական ատելավառ քաղաքականութիւնը:

Մանուկեան ստիպուած էր ընդունիլ այդ առաջարկը, ան քանի մը տարի այդ պաշտօնին վրայ նստելով, անաչառ ու անկողմնակալօրէն կը կատարէ իրեն վստահուած պաշտօնը: Եւ այսպէսով ան կը զաղբի իր մասնակցութիւնը բերել զիւղին ազգային, կրթական, քաղաքական դործերուն: Բայց տիրող քաղաքական պայմաններու բերումով, ձգելով այդ պաշտօնը, եւ Եդեսիոյ Ազգային Առաջնորդ Անանիա Վարդապետի պաշտօնական հրաւերին ընդառաջ երթալով՝ զնաց Ուրֆա ու պաշտօնավարեց մինչեւ 1914-ի նախօրեակին, տեղւոյն Ազգային Վարժարանի մէջ:

1914-ի նախօրեակին, երբ Ուրֆայի Հայութիւնը իր հերոսածին զաւկին՝ Եօթնեղբայրեանի ղեկավարութեամբ կը պատրաստուէր ապստամբութեան դրօշը պարզել Իթթիհատի հայաջինջ քաղաքականութեան դէմ, Ս. Մանուկեան որպէս դործիչը տեղւոյն Հայ քաղաքական կազմակերպութեան, կը դտնուէր ինքնապաշտպանութեան դադափարը փառաբանողներու շարքին վրայ: (Տես Լուսթերի — Ա. Սահակեանի Ուրֆայի Հերոսամարտը հատորը): Բայց ափսոս որ իր միակ երազը չիրականացաւ, կռիւր չտեսած, 1914-ի ընդհանուր պատերազմի նախօրեակին, որպէս Հայ քաղաքական դործիչ, Ուրֆայի շատ մը ուրիշ Հայ երեւելիներու հետ միասին ձերբակալուելով՝ թուրք ժանտարմաներու հսկողութեամբ, թրքավարի զանազան տանջանքներու ենթարկուելէ ետք, առաջնորդուեցաւ պատերազմական ատեան (խտարէ Էօրֆիյէ), նախ Պէրէճիկ, յետոյ Հալէպ ու Մարաշ:

Մանուկեանի բացակայումով զիւղին դպրոցի տեսչութեան պաշտօնը վարեցին ուսուցիչներ: Պրն. Յ. Պարսամեան՝ բնիկ

Էհնէչցի, շրջանաւարտ Այնթապի Ազգային Վարդանանց Վարժարանէն, եւ հազիւ տարի մը պաշտօնավարած, քաջուեցաւ ուսուցչական ասպարէզէն, ու անոր յաջորդեց հոգեւոր հովիւ Տէր Յ. Քահանայ Պօյաճեանի որդին Պ. Զ. Պօյաճեան: Վրայ հասնելով Հայոց եղեռնի սեւ օրերը՝ 1914, Հայութեան ազգային, կրթական, քաղաքական բոլոր ծրագիրները թաղուեցան Տէր-Զօրի ու Հաւրանի արիւնոտ անապատներու աւազին տակ:

ԷՀՆԷՇՑԻ ԵՐԵՒԵԼԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Դէմքեր ըսելով, սխալ չհասկնանք ու չչփոթենք մտաւորական, կուսակցական դաստիարակութեամբ օժտուած դէմքեր, այլ գիւղական անրիժ բարք ու վարքերով, բնածին տաղանդով օժտուած Էհնէչցի սամիկ ծերունիներ: Առանց արտաքին միջամտութեան անոնք կառավարած են գիւղին ազգային գործերը:

Անոնցմէ շատեր ալ առանց ունենալու տարրական ուսում ու կրթութիւն, նստած են Հոռմկլայի Քաղաքապետական Խորհուրդի (Իտարէ Ազասը) պաշտօնին վրայ:

Ահա անոնցմէ մին էր գիւղին ծերունագարդ, գիտնական, բժիշկ եւ ուրիշ հմտութիւններով օժտուած — Աննիկեան Սարգիս Իշխանը: Այս վերջինը 40 երկար տարիներ եղած է թէ կառավարական պաշտօնեայ ու թէ գիւղին Իշխանը:

Սարգիս Իշխանը Հոռմկլայի ամբողջ նահանգի այլազան, այլակրօն բնակչութեան սիրելին, ու բժիշկն էր: Կը սիրէին զայն անխտիր բոլոր թուրքերն ու Քիւրտերը, միեւնոյն ատեն կը յարգէին:

Ութսուն տարեկան այս Աստուածավախ ծերունին հրաշքներ կը գործէր, բուժելով հիւանդներ:

Ան կը հասկնար ու կը բժշկէր մարմնի խախտած ոսկորները, ու շատ կարճ ժամանակին տեղը կը դնէր: Տասը տարեկանէ ի վեր ձեռնացուպերով առաջնորդուող ոսկորը կոտրած, անդամալոյժ եղած կազմը կ'առողջացնէր: Բազմաթիւ Քիւրտ ու թուրքեր, բոլորն ալ հաշմանդամ, պատգարակով կուգային տասնեակ մը օրեր Սարգիս Իշխանի խնամքներուն տակ վերադրանելու իրենց նախկին առողջ վիճակը եւ քալելով կը վերադառնային:

Ուրիշ նոյնքան խորհրդաւոր բուժում մը, որ արժանի է գիտական լուրջ ուշադրութեան:

Ծննդաբերութեան շրջանին երբ կին մը կը նուազէր ու կ'իյնար, այս ծերունիի ներկայութեամբ սթափուելով, ստքի կ'ելլէր:

Հապա ջերմամիզութենէ տառապող դժբախտներուն չաստուածն էր:

Աննիկեան Սարգիս իշխանը կ'ըսէր թէ ինքը սերած է Շնորհալի ցեղէն եւ այդ հրաշագործ դարմանումները եւ ջերմամիզութեամբ տառապող հիւանդներու բժշկութիւնը «Նարեկ»-ի քանի մը խորհրդաւոր համարներու ուժով էր:

Էհնէշի մէջ կային նաեւ իշխանական հին ու նոր տոհմանուններ, անոնցմէ ամենէն նշանաւորներն էին Մխսի Սաչերեան, Գարակէօղեան բաղմանդամ տոհմերը: Բայց տարիներու ընթացքին կորսնցուցած էին իրենց բարոյական ուժը:

Առաջինին ցեղակից էինք մենք Մանուկեաններս՝ մեծ հօր կողմէ: Աննիկեան ցեղը տուած է բնական հմտութեամբ հրաշագործ բժիշկ ու վիրաբոյժներ, Սաչերեան տոհմէն ալ ծընած են առողջ, կայտառ, յաղթանդամ ըմբիշներ:

Էհնէշի վերջին իշխանական տոհմն էր Քէյվանեան բաղմանդամ ընտանիքը, գիւղին մէկ քառորդ բնակչութիւնը սերած էր այս տոհմէն:

Այս տոհմը իր մէջ կը հաշուէր վեց եղբայրներ, բոլորն ալ զաւակներու, թոռներու տէր: Բոլորն ալ կալուածատէր եւ ունեւոր:

Քէյվանեան Գէորդ Էհնէշին իշխանն էր, գիւղին ազգային, քաղաքական ներկայացուցիչը: Միեւնոյն ատեն կալուածատէր էր, հարուստ եւ ունէր ոչխարի հօտեր, արջառներ եւ շարժուն ու անշարժ կալուածներ:

Չկար դրացի թուրք ու Քիւրա գիւղ մը, որուն մէջ Հայ իշխանը կալուածի բաժին չունենար, արտ, այգի, պիստակենիի ծառաստան: Որքան որ տնտեսապէս մեծ էր, նոյնքան ալ կառավարական շրջանակներու մէջ ունէր անուն, համբաւ ու ազդեցութիւն:

Հայ իշխանը ձի հեծած, ուսը գերմանական մաւղէր, այդպէս զինուած կառավարութեան շրջանակներէ ներս մտնելէ ետք, ազատ համարձակ կ'երթեւեկէր:

Մահուան կախազանի դատապարտուած ոճրագործ մը կրնար չուանէն վար առնել տալ: Մարդասպան մը կամ զինուորական, քաղաքական յանցաւոր մը եթէ ազատտանէր իշխանի «ղօնաղ»-ի մէջ, այլեւս ոստիկանը ու ոչ ալ ոստիկանապետը կը համարձակէր ներս մտնել Հայ իշխանի սեմէն ներս:

Հակառակ ուսում, գիտութիւն չունենալուն, համալսարանաւարտ մտաւորականի համահաւասար քաղաքական հմտութիւն ունէր առեւտրական, տնտեսական դեռնի վրայ:

Գարոց չէր տեսած, բայց կը սիրէր ուսումն ու ուսումնականը, անոր համար իր երկու զաւակները՝ Սարգիս եւ Յակոբ Քէյվանեաններ, զրկած էր Այնթապ ուսանելու:

Իսկ իր քրոջ որդիները (Այնթապ) Մընիկհաճեաններ, ազգին տուած էին բժիշկներ, դեղագործներ, առեւտրականներ, ու յանդուգն յեղափոխական կռուողներ: Այս ցեղին պատկանող Նազար՝ Այնթապի հերոսամարտի մէջ զիւցազնական դեր խաղալով, որպէս խմբապետ զոհուեցաւ հերոսաբար:

Սաչեր Քէյվանեան, իշխանին մեծ եղբայրը, բաւական ուսում առած ըլլալով Հոռմկլայի կառավարութեան մէջ կը պաշտօնավարէր որպէս քաղաքապետարանի Սորհուրդի անդամ — Իտարէ Ագասը:

Մնացած եղբայրներն ալ հարուստ էին ու կալուածատէրեր:

Հոռմկլայի կառավարութեան մէջ որպէս հարցաքննիչ դատաւորներ կը պաշտօնավարէին իշխանին երէց որդին՝ Ս. Քէյվանեան եւ եղբորորդին՝ Յ. Քէյվանեան (Պարսամեան):

ԷՀՆԷՇՅԻՆԵՐՈՒՆ ԿՐԾՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Գիւղացիք վերջին ծայր հաւատացեալ ու կրօնասէր էին, ու մեծ հակում ունէին դէպի Կրօնքն ու Եկեղեցին, ամբողջ բընակչութիւնը՝ առանց տարիքի խտրութեան, ազգային ոգիով, լուսաւորչական դաւանանքով, մաքուր բարոյականով, անարատ նկարագրով պատուախնդիր Հայ Քրիստոնեայ հաւաքական ընտանիք մը կը կազմէին՝ խնամիրական, ազգականական սերտ կապերով իրարու շաղկապուած:

Երկիւղածութեամբ անխարդախ կը պահէին ազգային-կրօնական-աւանդական բոլոր տօներն ու օրերը՝ կրօնական ջերմեռանդութեամբ:

Հակառակ դարերու շրջանին կրած կրօնական հալածանքներուն, էհնէչցիք անարատ պահած էին հայկական տոհմային, ընտանեկան, կրօնական բոլոր օրէնք ու սրբութիւնները, որպէս նախահայրերէն մնացած անմոռանալի ժառանգ:

Էհնէչ եւ Ճիպին կրօնական կապերով միացած էին Ուրֆայի թեմի Առաջնորդութեան, ուրկէ կ'ուղարկուէին բոլոր քահանաները: Հայկական այս երկու գիւղերուն մէջ պաշտօնավարած են շատ մը Ուրֆացի քահանաներ:

Էհնէչի վերջին հոգեւոր հովիւն էր համագիւղացի Տէր Յա-

կոր Քահանայ Պօյաճեան, որ հակառակ իր ունեցած կիսկա-
տար ուսման, որպէս հողեւոր, արժանաւոր անձն էր իր կրօ-
նական կոչման :

Աւետարանի այս հաւատարիմ պաշտօնեան, քաղաքական
պայմաններու բերումով խաչի հետ սուր, դէնք ալ դործածեց :

Էհնէչցիք վերջին ծայր ջերմեռանդ ու հաւատացեալ Քր-
րիստոնեաներ էին, հետեւելով Աւետարանի ու Քրիստոնէական
օրէնքներուն, Ծնունդը, Զատիկը, Կիրակին, մէկ խօսքով Հա-
յոց բոլոր հեթանոսական ու Քրիստոնէական տօները կը պահէ-
ին, որպէս սրբազան աւանդներ : Սբ. Ներսէսի, Սբ. Յակոբայ,
Սբ. Սարգիսի տօներուն դիւզին ամբողջ բնակչութիւնը, մե-
ծով, պղտիկով կը լեցուէին վերոյիշեալ վանքերը, ուր տեղի
կ'ունենային նշանառութեան փորձեր, սուսերամարտ, ըմբշա-
մարտ, վազքեր, ոստոստում, քար նետել, այլ խօսքով Հայ
հեթանոսական դարերուն յատուկ նաւասարդեան խաղեր, ձի-
արշաւի մրցումներ : Մարմնամարզական այս խաղ ու մրր-
ցումներէն ետք ուխտաւորները մատաղներ կը մատուցանէին,
ժամ, պատարադ տեղի կ'ունենար վանքի կիսաւեր խորաննե-
րուն առաջ :

Էհնէչի նոր սերունդն ալ հետեւելով իրենց պապերու օրի-
նակին, ընտանեկան յարկին տակ կամ դպրոցներուն մէջ՝ կը
դաստիարակուէին ազգային-կրօնական զգացումներով, դառ-
նալով բարի, առաքինի Հայ Քրիստոնեայ զաւակներ :

Որպէս Էհնէչի Ներսէսեան Վարժարանի նախկին աշա-
կերտներէն մին, մատնանշեմ քանի մը օրինակներ մեր դպրո-
ցական շրջանէն՝ մեզի տրուած կրօնական կրթութեան շուրջ,
որուն համար այնքան խիստ էին թէ մեր ծնողքները, թէ ու-
սուցիչը, թէ դիւզին քահանան ու երեւելիները, թէ ալ դիւ-
զին թաղականներն ու հոգաբարձուները :

Հազիւ դպրոցի իրիկուան արձակուրդի զանգը հնչած,
անոր կը յաջորդէր դպրոցին տանիքին վրայ հաստատուած ե-
կեղեցւոյ պողպատեայ կոչնակը :

Չանդ՝ խոշոր կտոր մը պողպատ. խոշոր երկու մուրճե-
րով կը հարուածէին զայն, այնքան ուժովին կը զօղանջէր այդ
նախնական կոչնակը, որ դաշտը աշխատող Հայ մշակներուն ա-
կանջը կը հասնէր :

Ա՛խ երնէկ այդ օրերուն, իւրաքանչիւր աշակերտ սրտանց
կը բաղձար որ զանգահարելու բախտը իրեն շնորհուէր :

Բայց խստապահանջ քահանան այդ աշխատանքը իրեն հա-
մար կրօնական շնորհք կամ պաշտամունք սեպելով՝ ոչ ոքին

կը զիջանէր տալ նախասպասուութիւնը եւ առանց ձանձրանալու շարաթուան եօթ օրերուն տասնչորս անգամներ կը կատարէր ժամկոչի յատուկ այդ պաշտօնը :

Ի բաց առեալ այն պահը երբ ինքը Եկեղեցւոյ մէջ զբաղուած կ'ըլլար պատարագի ծիսակատարութեամբ, «Փառք ի Բարձունս»-ի զանգահարումի պաշտօնը կը շնորհէր այն շապիկ հագնող երիտասարդին որուն աչքերը քահանայի աչքերուն յառած անոր նշմարներուն կը հետեւէին ուշադրութեամբ :

Այդ ձեւակերպութիւնը բոլոր երգողներս հասկցած ըլլալով, նախքան Փառք ի Բարձունս-ը անոր շուրջը կը դառնայինք որպէսզի զանգահարելու այդ բացառիկ շնորհէն չզրկուինք :

Այն որ ճարպիկ էր ու արագաշարժ, այն կ'արժանանար այդ պաշտօնին :

Եկեղեցասիրութեան զգացումը այնքան խորունկ արմատ ձգած էր դպրոցական աշակերտներու մատաղ հոգիին մէջ, որ առտու իրիկուն Եկեղեցին էինք :

Վայ եկեր էր այն աշակերտի դիխուն, որը փախուստ տար եկեղեցական արարողութենէ, ի մասնաւորի Կիրակի ու տօն օրերուն : Անիկա կը պատժուէր՝ տունը ծնողքէն, դպրոցը՝ ուսուցիչէն, եկեղեցին՝ քահանայէն :

Էհնէչ ունէր Հայկական Եկեղեցի մը, որը ունէր շատ մը անշարժ կալուածներ՝ արտեր, այգիներ, պիստակենիի ծառատաններ, որոնց հսկողութիւնն ու մատակարարութիւնը կը կատարէր գիւղին քահանան, դառնալով տէրն ու տիրականը այս ստացուածքներէն զոյացած եկամուտներուն :

Թէ ուրկէ՞ զոյացած էին այդ կալուածները :

Էհնէչցի իւրաքանչիւր կալուածատէր բարեսիրտ ընտանիք, կրօնական մաքուր հոգիով, ուխտ կ'ընէր այս կամ այն ընտանեկան խնդրի շուրջը : Երբ այդ ուխտը իրականանար, իր ժառանգորդներուն կտակ կ'ընէր, որ իր մահէն ետք իր կալուածներէն այգի, արտ կամ ծառ բաժին հանէին գիւղի եկեղեցիին :

Առ, զսր օրինակ, Էհնէչցի ընտանիք մը, որ անհուն հարստութեան տէր էր, անոր հետ մէկտեղ ընտանեկան յարկին տակ պատգա կանչող ժառանգորդ մը շունէր, որ իր մահէն յետոյ տէր դառնար իրեն ժառանգութեան : Ահա այդ նպատակով այդ ընտանիքին տէրը ամէն օր եկեղեցի կ'երթայ, մոմ կը վառէ սուրբերուն եւ ուխտ կ'ընէ, որ եթէ Տէրը իր տան համար ծաղիկ մը, իր մեռած դերդաստանին օճախը վառող զաւակ մը պարգեւէ, գիւղին Եկեղեցիին կը նուիրէ տասը արտավար հող, 500 որթատունկ, քսան հատ պիստակենիի ծառ եւ այլն :

Ահա այսպէս, նման ազգանպատակ բարի նուէր ու կրտակներով Էհնէչի աննշան Եկեղեցին բաւական կալուածներու տիրացեր էր :

Բացի անշարժ կալուածներէ, Էհնէչցիք սովոր էին նոյն նպատակներու համար եկեղեցիին նուիրատուութիւններ ընել եկեղեցական թանկագին զգեստներ, շապիկներ, ոսկի եւ արծաթ խաչեր, փիլոններ, եկեղեցական սպասներ :

Ծնունդին, Զատիկին, Բարեկենդանին եւ միւս տօնական օրերուն, աղքատներուն կը բաժնէին ուտեստեղէններ եւ հագուստեղէններ :

Էհնէչի հայութեան սրբազան նպատակներէն մին էր ունենալ հոյակապ նոր եկեղեցի մը հինին կողքին : Այս նպատակին համար բաւական աշխատանք տարուած էր :

Բայց ախոս որ այդ աշխատանքները ապարդիւն դարձան 1914-ի եղեռնին պատճառով :

Որպէս բարձր հոգեւորականներ Էհնէչ ծնած են երկու Հայ եկեղեցականներ, Անանիա վարդապետ՝ Ուրֆայի Առաջնորդը, եւ Փառէն Եպիսկոպոս Մելքոնեան՝ ծնունդով Էհնէչցի, որուն տարիքը կը հասնի եօթանասուն ութի, եւ այժմ կը գտնուի Անթիլիասի Դպրեվանքը : Իր նախնական ուսումը ստացած է Այնթապի վարդանեան կրթարանին մէջ, աշակերտած Արմաշու վանքը, եղած է ուսուցիչ-Արեղայ, գրող, զանազան քաղաքներու մէջ վարած է Առաջնորդական պաշտօն : Ամբողջ իր կեանքը անցուցած է իր հայրենի գիւղէն դուրս օտար երկիրներ :

ԷՀՆԷՇԻ ՈՅ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԸ

Հայ գիւղն ու գիւղացիին անցեալը, պատմականը, կրթականը, քաղաքական գէպքերն ու գէմքերն իրենց յարակից մամբամանութիւններով ու գիրքերով նկարագրելէ ետք կ'արժէ հակիրճ ակնարկ մը նետել անոնց առօրեայ զբաղումներուն ու տնտեսական ազբիւրներուն շուրջ :

Էհնէչցիք ամբողջ Հոռմկլայ նահանգին մէջ, ճանչցուած են որպէս յամառ աշխատող, հմուտ երկրագործ, վարպետ մեղուարոյժ, գիտակից անասնարոյժ, պարտիզպան, այգեպան, պատուաստող, արհեստաւոր, առեւտրական ու նաւավար :

Հոռմկլայի նահանգի հարուստ եկամուտներէն զլիաւորն էր պիտակենիի արտադրութիւնը, որուն մայրաքաղաքն էր Հայ գիւղը ու տնկելու, մշակելու դործին մասնագէտներն ալ Էհնէչցիներ են :

Էհնէչի բնակչութեան հարիւրին երեսուն տոկոսը քաջահրմուտ վարպետ-մասնագէտներ էին, վերջին ծայր դպուչութիւն պահանջող, դիւրաթեք, դիւրարեկ, վտանգներու ենթակայ, դժուարավարժ ծառը (պիստակենի) ցանելու, տնկելու, մշակելու, յօանելու, պատուաստելու, պողատու դարձնելու գործին մէջ:

Հոռմկլայ նահանգին մէջ Էհնէչցի պատուաստողները միշտ կը փնտռուէին:

Չմտնանք միջանկեալ ըսելու թէ Ճիպինի Հայերն ալ նըւազ վարպետներ չէին այս գործին մէջ:

Իւրաքանչիւր Էհնէչցի, հարուստ թէ աղքատ, իր արտին, պարտէզին, այգիին կողքին ունէր նաեւ պիստակենիի ծառաստաններ:

Հոս կ'արժէ ամփոփ կերպով բացատրել պիստակենիի Փըւտրդ) աճման բուսարանական գաղտնիքներն ու եղանակները:

Պիստակենիի տունկը իր էութեամբ մշակելու, ընտելացընելու, պողատու դարձնելու տեսակէտով բոլորովին կը տարբերի միւս պողատու ծառերէն:

Հակառակ անոր վերջին ծայր փափուկ եւ դիւրարեկ կողմուածքին, կարելի է դայն տնկել նոյնիսկ ապառաժոտ, քարոտ դառիվայր լեռներու եւ ձորերու մէջ, միայն չի բուսնիր ու չի մշակուիր խոնաւ, ճահճախոտ ջրի եզերքը:

Պիստակը կը տնկեն պատրաստուած ածուի մէջ, իւրաքանչիւր պիստակէն դուրս կուգայ տունկ մը — տեղացիք դայն սագրգ կը կոչեն, որը կ'արտադրէ ոսպի մեծութեամբ սեւ ու կարմիրի վրայ պտուղ մը, որ կը կոչուի մէլէնկիւշ: Հայերը մէջը ըլլալով, բովանդակ Հոռմկլայի բնակչութիւնը այս պրտուղը չորցնելով, աղելով, խորովելով, անկէ կը պատրաստէ համեմներ, հացեր, աղանդերներ:

Պիստակենիի մասնագէտները այս ծառին հունտերը (պիստակ) կը ցանեն, հերկուած, մաքրուած մասնաւոր ածուներու մէջ, որոնք դարնան կը ծլին, կը ճիւղաւորուին, կը ծաղկին, կը դառնան մատղաշ տունկեր:

Յաճախ պիտակի հաւաքման եղանակին, արտին մէջ թափուելով այս հունտերը՝ կը խառնուին հողին ու դարնան առանց ոեւէ աշխատութեան կը բուսնին ու կը դառնան նոր տունկեր:

Ահա այդ թարմ տունկերը քաշելով կը տնկեն մասնաւորապէս այգիներու մէջ:

Մէկ երկու տարի այդ տունկերը կը մեծնան առանց խնամքի, մինչեւ որ մատղաշ թուփերը ծառեր դառնան:

Պատուաստի գործը շատ փափուկ ու նախազգուշութիւն պահանջող գործողութիւն մըն է, բացի փորձառու, հմուտ վարպետներէ՝ հասարակ անփորձ մարդկանց կարելի չէ վստահել այս գործը, հակառակ պարագային, տարիներու թափած աշխատանքն ու զոհողութիւնը կը փճանայ մէկ քանի ժամուան մէջ:

Եթէ պատուաստը չյաջողի, ստիպուած են սպասել յաջորդ դարնան:

Թէ ինչպէ՞ս կը պատուաստեն, աշխատինք տեսականօրէն նկարագրել այս գործողութիւնը:

Սագրգ կոչուած թուփին բոլոր անպէտք ճիւղերը կը յօտեն (պուտամ) կը նետեն, ձգելով մինակ երկու ուղիղ ու երկայն ճիւղեր: Պիստակենիին ընտիր ճիւղերէն երկու հատ կըտրելով՝ կը միացնեն սագրգին ճիւղերուն մէջ եւ չուանով մը քանի մը տեղէն ամուր կը կապեն:

Պատուաստի գործողութիւնը յաջողելէն տարի մը ետք, ծառը ասկէ քիչ քանակով պտղատու կը դառնայ: Պիստակենին այս մատղաշ հասակին մէջ ունի վտանգաւոր թշնամիներ՝ անասունները, մարդիկ ու թրթուրները: Այս տունկը երբ վարնան ծաղկի, համազամ ծաղիկ մը կ'ունենայ, որ տեղական բարբառով պուրն կը կոչուի, եւ կը փնտռուի մարդկանց, անասուններու ու որդերու կողմէ:

Մաղկելու ու պտղատու դառնալու եղանակներուն խստիւ արգիլուած է ոչխարի հօտերուն, մասնաւորապէս այծերուն, արջառներուն մուտքը:

Տեղական կառավարութիւնն ալ շատ խիստ օրէնքներ ու պատիժներ սահմանած է այս թանկագին ծառերը փճացնողներուն համար: Մասնաւորի կենդանիներու տէրերուն համար:

Յաճախ մէկ ծառի համար գիւղացիք իրարու հետ կ'ունենան վէճեր ու կռիւներ, դատ ու դատաստաններ:

Պիստակենին ունի երեք շրջաններ. — Ա.) Գարուն, ծաղկելու: Բ.) Ամառ՝ պտղատու դառնալու: Գ.) Աշնան տերեւաթափ ըլլալու մերկանալու շրջանը:

Երեք շրջաններն ալ շատ վտանգաւոր են. դարնան ծաղկելու շրջանին արտաքին գլխաւոր թշնամիներն են՝ մարդիկ, կենդանիք եւ թրթուրները: Աւելի ահռելի թշնամին բնութիւնն է — կարկուտն ու տեղատարափ անձրեւները:

Առաջին երեք թշնամիները կը յարձակին այս ծառին ծաղիկներուն վրայ եւ որպէս համադամ բանջարեղէն կ'ուտեն : Կարկուտը այս փափուկ ծառի ծաղիկները վար թափելով կը մերկացնէ ծառը՝ փճացնելով մէկ տարուայ ամբողջ աշխատանքին արդիւնքը :

Բ. շրջանը, եթէ առաջին շրջանին վտանգներէն փրկուի պիտտակենին եւ պտղատու դառնայ — կը սկսի երկրորդ շրջանը : Այս շրջանի թշնամիներն են ուղղակի մարդիկ :

Ամբան այգեկութքի օրերուն պիտտակենիի ծառերը արդէն ծանրաբեռնուած են կարմիր պիտտակներով : Աւազակներ, գողեր, բախտախնդիրներ կը վրտան դաղանագողի ծառաստաններու շուրջ : Ահա այդ պարագան նկատի ունենալով Էհնէշչիք, գիշեր ցերեկ զինուած կը շրջին ու կը հսկեն :

Երկրորդ շրջանին, աշնան արդէն երբ ծառերը կը մերկանան, միակ թշնամին կենդանիներն են : Կը կոտորեն այս փափուկ ու գիւրաթեք ծառին ճիւղերը :

Պիտտակենիի արտադրութեան գլխաւոր կեդրոնն է ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, Հոռմկլան, իսկ վաճառման շուկան՝ Այնթապ :

Էհնէշչիք բացի իրենց ունեցած մեծաքանակ պիտտակէն, կը հաւաքեն նաեւ դրացի Քիւրտ ու Թուրք գիւղերէն եւ պատրաստելով, կը ծախեն, առեւտուր կ'ընեն :

Մեծաքանակ ապսպրանք կուզայ Եւրոպայէն մասնաւորապէս Ամերիկայէն : Այս համեղ, անզուգական պտուղը, որուն երկուքը կէս օգան, կ'արժէր մէկ Օսմանական հնչուն ոսկի :

Այս պտուղին Թուրքիայէն Եւրոպա, Ամերիկա արտածողները Այնթապցի Հայ վաճառականներն էին :

Էհնէշչիք բացի իրենց սեփական կալուածներէ, ունէին նաեւ դրացի գիւղերուն մէջ վարձուած ծառաստաններ :

Բացի պիտտակի արտադրութենէ, Էհնէշչիք կը զբաղէին նաեւ հետեւեալ արհեստներով՝ հողագործութեամբ, այգեմըշակութեամբ, անասնապահութեամբ, մեղուարուծութեամբ, արհեստ ու առեւտուրով :

Արհեստներ. — Էհնէշչիք որպէս որմնադիր, ջուլհակ, կօշկակար, դարբին, հիւսն, մտավաճառ ամբողջ նահանգի մէջ փնտռուած արհեստաւորներ էին : Բացի անոնցմէ Հայերը սե-

փական վաճառատուններ ունէին, հացահատիկի, նպարեղէնի : Կրացի Քիւրտ ու Թուրք բնակչութիւնը առեւտրական կապերով շաղկապուած էր Հայ գիւղին հետ :

Էհնէչցիք ունէին զոյգ ջրաղացներ, որոնցմէ ամբողջ շրջանի Քիւրտ ու Թուրքեր կ'օգտուէին :

Հայաստանի Եփրատ գետը, Հայ գիւղին արտերն ու պարտէզները քերելով կ'անցնէր :

Նեղոս գետը Եգիպտոսին համար եղած է Աստուածային պարգեւ մը, նոյնպէս Եփրատ գետը կրնար գերբնական պարգեւ մը ըլլալ իր եզերեայ քաղաք ու գիւղերուն համար, եթէ տեղական կառավարութիւնը զիտնար ջրանցքներու միջոցով շահագործելու այդ անհուն ջուրի տարածութիւնը :

Եգիպտացիք կ'օգտուէին Նեղոսի յորգումի շրջանին Սուտանի ու Հապէշիստանի լեռներէն բերած արգասաբեր հողերէն ու գետին եզերքը կառուցուած ջրանցքներու միջոցով անոր առատ ջուրերէն իր անապատեայ անջրգի հողերը սուղելու համար : Մինչդեռ հակառակը Եփրատի եզերքը գտնուող հարաւոր գիւղ ու քաղաքներու բնակիչները չօգտուելէ վատ՝ ջուրի այդ անհուն հոսանքէն, յաճախ սուտ մը ջուրի համար եղբայրասպան, ցեղասպան ոճիրներ կը գործէին :

Պատճառը Թուրքիոյ ընդգրկած յետադիմական քաղաքականութիւնն էր :

Եփրատի եզերքը գտնուող բոլոր գիւղերու բնակիչներուն հետ բաղդատելով Էհնէչցիները, կրնանք ըսել թէ՛ ամենէն շատ օգտուողները եղած են Եփրատէն :

Երկու գլխաւոր տեսակէտներով Հայերը կ'օգտուէին Եփրատէ :

Ա.) Երբ ամրան գետին յորգումը կը դադրէր, ջուրը կը նուազէր, գետին եզերքները կը բացուէին աւազուտ ածուներ, Հայերը դրաղելով այդ ածուները կը ցանէին բանջարեղէններ : Զոր օրինակ, կանաչ լուբիա, եգիպտացորեն, ձմերուկ, վարունգ, խըտա (վարունգի ձերմակ տեսակը) :

Իսկ գիւղին գիմաց, Եփրատի մէջտեղ բաւական մեծ կղզի մը կը ձեւանար ամրան : Այդ կղզին սեփականութիւնն էր Էհնէչի բնակչութեան, ամէն ընտանիք իր մասնայատուկ նշանակուած տեղը ունէր այս կղզիին մէջ :

Էհնէչցիք ձմերուկի դէպիւյէներ — բոստաններ կը շինէին

այդ կողմին մէջ, ուրկէ ելած սեխն ու ձմերուկը այնքան համեղ էին որ շատ մը Հայեր անկէ կը սլափափայտէին դանազան տեսակի անուշեղէններ :

Բ.) Էհնէչցիք Եփրատի Փիւնիկեցիներն էին որպէս քաջ լողորդներ ու նաւավարներ ու գետին եզերքն ի վեր, ի վար նաւակ ու լաստերով կը զբաղէին առեւտուրով ու ապրանքի փոխադրումով :

Եփրատի վրայ նաւարկելը այնքան ալ հեշտ բան մը չէր. գետը ըլլալով Ասիոյ ամենէն ապառաժոտ ու կատաղի գետերէն մին՝ նաւարկելը շատ վտանգաւոր ու արկածալից էր :

Բազմաթիւ գիւղեր ու ագարակներ ջրամոյն եղած են. գետը քշած տարած է հազարաւոր մարդեր ու անասուններ, Թուրք պետութեան տալով միլիոնաւոր ոսկիներ վնաս :

Էհնէչ Հայ գիւղը թէեւ գետեզերեայ է, բայց գետի մակերեսէն երկու հարիւր մեթր բարձր ըլլալով մնացած է անվնաս ողողումներէ : Բայց յորդումէն ետք երեք ամիսներ Հայոց գետեզերեայ արտերն ու պարտէզները մնացած են ջուրերու տակ :

Յորդումի այդ շրջանին, գետային հազորդակցութիւնը դադրած է, բայց Էհնէչցի շատ մը յանդուգն ու ճարպիկ առեւտրականներ, որ տախտակաչէն նաւակներով ու լաստերով նաւահանգիստէ նաւահանգիստ շրջելով վաճառականութեամբ կը զբաղէին, արհամարհելով ամէն տեսակ վտանգ, յաջողած են իրենց ղեկավարած նաւերն ու լաստերը ապահով գետախորշեր հասցնել :

Այդ յորդումի պատճառով թէեւ շատ մը գիւղեր ունեցած են մարդկային ու նիւթական կորուստներ, բայց յորդումէ չվնասուող գիւղերու համար եղած է Աստուածային պարգև մը :

Էհնէչցիք գլխաւորապէս երկու միջոցներով կը նաւարկէին. Սահմանադրութենէ առաջ լաստերով, իսկ անկէ ետք՝ որպէս կատարելագործուած միջոց տախտակէ շինուած հինգ քօն ծանրութիւն վերցնող նաւերով : Այս վերջինը կը շինուէր Էհնէչէն մէկուկէս ժամ Եփրատն ի վար գտնուող փոքրիկ քաղաքի մը մէջ — Պէրէճիկ :

ՄԱՍՆ Ե.

ԿՐԹԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՆ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Այնթապի Հայութիւնը յատկանշող ամենակարկառուն գիծը, անտարակոյս, իր մտաւորականները եւ զանոնք արտադրող իր դպրոցները եղած են — դպրոցներ՝ թուով շատ եւ մակարդակով բարձր, որոնց շնորհիւ Այնթապցին կրցած է ունենալ իր մտաւորականներու փաղանգը — ուսուցիչ, բժիշկ, քարոզիչ, խմբագիր, եկեղեցական, առեւտրական եւ այլն :

Այնթապ իրաւամբ յորջորջուած էր Կիլիկիոյ Աթէնքը : Ան, շնորհիւ Կ. Թ. Գուլէճին, Աղջկանց Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանին, Վարդանեան եւ Ազենական կրթարաններուն, եւ Կիլիկեան Ճեմարանին — որ ափսո՛ս, Յ տարուան կեանք միայն ունեցաւ, լոյս կը ջամբէր նաեւ Սուէտիոյ շրջանին, Քիլիսի, Հալէպի եւ Կիլիկիոյ զանազան քաղաքներուն եւ աւաններուն, անոնց հայթայթելով ուսուցիչ, ուսուցչուհի, քարոզիչ ու քահանայ :

Ներկայ գրութիւնը փորձ մըն է համադրելու Այնթապի կրթական կեանքին ու Հայ դպրոցներուն պատմութեան մասին գրուած ու չգրուած զանազան նօթեր ու նիւթեր, ապագայ պատմիչի մը վերապահելով անոնց ընդլայնումը եւ աւելի հանգամանօրէն մշակումը :

Գրութեանս մէջ կիրարկելի մեթօտը պիտի ըլլայ տալ դպրոցներու պատմութիւնը՝ յաջորդականութեան կարգով :

Այնթապի գրչագիրներուն նուիրուած մէկ ուսումնասիրութիւնս զիս բերաւ այն եղրակացութեան՝ թէ Այնթապի առաջին կազմակերպեալ դպրոցը ժէ. դարու Բ. կէսէն է :

Հալէպի ԴԱՍԱՏԱՆ աշակերտած Այնթապցի* դպիր մը, ԱՄԻՐԽԱՆ անուն, երբ Այնթապ կը վերագառնայ, ԳՊՐԱՏՈՒՆ մը կը հիմնէ Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին կից սենեակի մը մէջ — հաւանաբար հին Եկեղեցիի վիմափոր մասին վրայ շինուած, որ յաջորդ դարուն ալ որպէս դպրոց գործածուած է, թէեւ Բարզէն Կաթ. այդ վիմափոր դպրոցը կը տանի ժԸ. դարուն : ** 1914-ին երբ Այնթապի գրչագիրներուն ցուցակագրութիւնը կ'ընէի, ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐՔԵՐ-ը եւ ոչ-գործածական միւս ձեռագիրները այդ սենեակէն վար առած ըլլալս կը յիշեմ :

Ամիրխանի ձեռնարկը հովանաւորողը գուցէ ժամանակակից Առաջնորդն էր. բայց շատ աւելի օգտակար եղած եւ գործօն բաժին վերցուցած է Աւագերէց ՊԱՂՏԱՍԱՐ Քահանան***, որուն Ամիրխան դպիր կը շոայլէ «Սրբազան» եւ «Չահանջնջիլ» որակումները : †

Տէր ՊԱՂՏԱՍԱՐ գրասէր եւ գրող Քահանայ մը եղած է : Ունէր ճոխ գրադարան. օրինակուելիք զանազան գրքեր ինք տրամադրած է գրիչներու : Գալով իր օրինակածներուն, առ այժմ երկու հատ միայն ծանօթ է մեզի. ա) 1669-ին ՀԱԽԱՔԱՆՍՈՅ մը, Այնթապի Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին մէջ օրինակուած (Տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1938, էջ 107-109), բ) 1673-ին ՎԿԱՅԱԿԱՆ գիրք մը, դարձեալ Այնթապի մէջ (Տես ԱՐՏ. ԱՐՔԵՊԻՍԿ.-ի ՅՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ՀԱԼԷՊԻ Բ. Հատոր էջ 145) :

ԱՄԻՐԽԱՆԻ Այնթապի մէջ օրինակած գրքերէն ԵՐԵՔԸ ծանօթ են մեզի. ա) Ս. Աստուածածին Եկեղեցի թիւ 5 ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐՔ-ը, 1656-ին, բ) դարձեալ թիւ 4 ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐՔ-ը, 1673-ին, եւ գ) ԳԻՐ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ, 1651-ին (Տես ՏԱԹԵԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, Ե. Տարի, 1929, էջ 23) : Անհաւանական չէ որ

*) Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս սխալանքով կը դնէ Հալէպցի (Տես ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅ. ՁԵՌԱԳՐԱՅ ՀԱԼԷՊԻ, Ա. Հատոր, էջ 399) : Յիշատակարանը չունի այդ բացատրութիւնը (Բզդ. էջ 191, աւղ) :

**) (Տես ՍԻՐԻԱՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ, Բ. ՏԱՐԻ, 1925, էջ 144) :

***) Պապը, թերեւս, ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ մեծ տոհմին որ տուած է տիրացուներ, «խալիք», վարժապետներ եւ բժիշկ-աշարոյժներ :

†) Յիշատակարան Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԹԻՒ 4 ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐՔԻՆ :

չատ աւելի եղած ըլլան Ամիրխանի օրինակած գրքերը, քանի որ արագ արտադրող մը եղած ըլլալ կը թուի:*

Ամիրխանի եւ Աւագերէց Պաղտատարի աշակերտները եղած պիտի ըլլան միւս գրիչները՝ որոնց օրինակած քանի մը գրքերը մնացած էին Այնթապի եկեղեցիին մէջ: Այդ գրիչներէն են. ա) ԽԱՉԱՏՈՒՐ (գպիր^ո), որ օրինակած է ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ մը, թիւ 3, 1700 թուականին, Մհի. Սրապիոնի համար, բ) Տէր Սարգիս Քահանայ, որ օրինակած է ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ մը, թիւ 7, Մհի. Ղոճայի համար (թուականը անձանօթ):

Թէ ինչ էր այդ շրջանի դպրոցը կամ դպրատունը՝ դժուար է երեւակայել: Ծալապատիկ բազմած տէրտէր կամ տիրացու ուսուցչի մը առջեւ, Սաղմոս-Աւետարան-Հարանց վարք քաղել, դպրութեան ու երգեցողութեան վարժուիլ, գիրք օրինակել՝ անձին համար կամ խոճաներու, մղտեսիներու եւ գրասէր եկեղեցականներու համար: Կրօնական նկարագրով ուսուցում մը, եկեղեցիին մարդ հասցնելու եւ եկեղեցին շէն ու պայծառ պահելու միակ առաջադրութեամբ:

ԺԸ. դարուն Այնթապի Դպրատունը նուազումի շրջանի մէջ է: Մեզի ծանօթ գրչագիրներու մէջ միակ անուն մը ունինք առ այժմ, Նալպանտ Մհի. Յակոբեան ՍԱՂԱԹԻԷԼ ԴՊԻՐ, որ 1784-ին օրինակած է, սրբագրում եւ համառօտումով՝ Արիստատէլի ՏԱՄՆ ՍՏՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՔ-ը, ՊԵՐԵԱՐՄԵՆԻԱՍ-ը եւ անոր ԼՈՒՄՄՈՒՆՔ-ը (Չեռագիր ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ, թիւ 1):

Թէ ՍԱՂԱԹԻԷԼԻ օրով ալ կար դպրատուն մը — փոքր ու համեստ՝ բազդատած Ամիրխանի շրջանին, երեւան կուզայ այն ակնարկութենէն որ Սաղաթիէլ ունի իր յիշատակութիւններէն մէկուն մէջ, երբ կ'ըսէ. «Այլ եւ յիշեցիք զաշխատող գործարանիս զտիրացու Գէորգ»:

Բարդէն Կաթողիկոս կը յիշէ ժամանակակից քահանայ մը, Տէր ԳԱՐԻԷԼ, որ հայերէն ՔԱՐՈՉ մը գրած է (Տես ՍԻՒՐԻԱ ՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ, 1925, էջ 107): Չանազան յիշատա-

*) Ամիրխան, բացի վերեւ յիշուած Հալէպի աշակերտութեան շրջանին օրինակած գրքէն (ԺԱՄԱԳԻՐՔ-ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ եւ ՏՕՆԱՑՈՅՑ, 1643 թուականին), ունի նաեւ ԱԻԵՏԱՐԱՆ մը: 1923-ին Բարդէն Եպիսկոպոսի միջոցաւ Հալէպէ երուսաղէմ փոխադրուած (ԱԻԵՏԱՐԱՆ թիւ 18), որմէ կ'իմանանք թէ Ամիրխանի հայրը կը կոչուէր ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, մայրը ԵՂԻՍԱ, իսկ ուսուցիչը՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ վարպետ (Տես Այնթապի Չեռագրաց Յիշատակարանը, Բարդէն Եպ.):

կարաններու մէջ կը կարգանք նաեւ անուանները տիրացունե-
րու եւ աւագ տիրացուներու, որոնք միայն «երգող»-ներ չէին
անշուշտ :

ԺԸ. դարը Այնթապի մէջ հայախօսութենէ թրքախօսու-
թեան անցումի դարն է, հետեւանք թրքական ծանր ճնշումի,
լեզու կտրելու աստիճան (որուն աւանդութիւնը կը մնայ մին-
չեւ մեր օրերը) :

«Դպիր»-ներու եւ «տիրացու»-ներու դպրոցը ԺԹ. դարու
սկիզբները մեզի կը ներկայանայ «ԽԱԼՖէ»-ներու կամ «ՎԱՐ-
ԺԱՊԵՏ»-ներու դպրոց անուան տակ, եւ որ մեզ կը կապէ
տարբեր շրջանի մը :

ԱՐՐԱՀԱՄ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆԸ

(1815°-1830)

Երկու անուաներ շատ կարեւոր էջ մը ունին ԺԹ. դարու
Այնթապի Հայ դպրոցներու պատմութեան մէջ : Արրահամ եւ
Մուրատ վարժապետներն են անոնք, Հալէպէն եկած, «Ընդ
հովանեաւ Ս. Աստուածածնի» դպրատուն պահած, խալՖէներ
հասցուցած եւ կրթական նոր շարժումի մը ռահվիրաները հան-
դիսացած :

Թէ ովքե՞ր էին անոնք, ահա ինչ որ կը քաղենք իրենց մա-
սին՝ մեզի ծանօթ ազրիւրներէ* :

ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ մեծ հայրը եղած է ՊՕՂՈՍ ՏԻՒՐ-
ՋԵԱՆ, Ակնայ գիւղերէն : Դեռ երիտասարդ Պօղոս Տիւրզեան
կը դադթէ Հալէպ, իր կնոջ հետ, ուր կը սորվի կտաւի վրայ
տպածոյ հանելու արհեստը : Ասկէ իր Պասմաճը Գարա Պօղոս
անունը** : Կ'ունենայ 3 զաւակ. Արրահամ, Մուրատ եւ Գրի-
գոր : Մուրատ եւ Գրիգոր ժանտախտէ կը մեռնին : Արրահամ,
որ ապագային պիտի առնէ վարժապետ կոչումը, կ'ամուսնա-
նայ Հալէպի մէջ. կ'ունենայ երկու մանչ եւ մէկ աղջիկ (Յա-
րութիւն, Գրիգոր, Եղիսարէթ) :

Վերոյիշեալ Արրահամի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ որդին է, որ պատ-
մութեան անցած է ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏ անունով :

*) ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, Վ. Գ. Զարգարեան, Ա. տպ., Կ. Պոլիս 1910, էջ
201-204 : ՄԻՈՆ, 1933, Բարդէն Եպիսկոպոսի յօդուածը, էջ 341 : ՊԱՏՄ-
ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅՈՑ, Արտ. Արք. Գ. Հատոր, էջ 775-776 եւ զանազան նօթեր
ու ՇԱՐ. ՀԱՅ ԿԵՆՍԱԳՐ., Գ. էջ 172 :

**) Միտլ է Պօյաճեան մականունը, զոր ունին Արտ. Արք. եւ Արրահամ
Այվազեան : Պիտի ըլլայ Պասմաճեան (եթէ արհեստը պիտի որոչէ մակա-
նունը) :

Մուրատ Վարժապետ ծնած է Հալէպ 1801 թուականին* : Մանկութեան շրջանին ծաղկախոտէ բռնուած՝ աչքին մէկը կը խաթարուի, ասկէ միականի ըլլալու պարագան, զոր կասակածանքով մը կը յիշատակէ Բարդէն Սրբազան (ՍԻՒՐԻԱ, ՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ, 1925, էջ 115), բայց որ կը հաստատուի ուրիշ աղբիւրներէ :

Կնոջը մահէն վերջ, Աբրահամ կը ձգէ Հալէպը եւ իր տղուն, Յարութիւնի (Մուրատ Վարժապետ) հետ կը հաստատուի Այնթապ : Աբրահամ ժամանակի ուսումնական մարդերէն, Այնթապի մէջ կը զբաղի վարժապետութեամբ** : Տղան, որ նկարչութեան մեծ փափաք մը ունեցած է կանուխէն, զիշեր մը տեսիլք կ'ունենայ թէ Կարապետ Ս. Կարապետ Վանքը դացած է, եւ աչքերովը տեսած Ս. Կարապետի նկարը՝ զոր նկարիչ մը կը զծէ եղեր այնտեղ :

Աբրահամ Վարժապետ տղուն տեսիլը աստուածային ներգործութեան մը վերադրած, ուխտի կ'երթայ Ս. Կարապետ, ուր հիացումով կը ստուգեն Յարութիւնի երազին իրականութիւնը : Արդարեւ, նկարիչ մը պատրաստելու վրայ էր Ս. Կարապետի նկարը, երազատես պատանիին տեսիլին մէջ յայտնուած ճշգրտութեամբ :

Այդ օր, Աբրահամ Վարժապետ իր տղան կը վերակոչէ ՄՈՒՐԱՏ, այն զոհունակութեամբ որ տղան Յարութիւն հասած էր իր Մուրատին (նպատակ), եւ կամ, զուցէ իր զբասէր եւ հեղահոգի վաղամեռ եղբօրը, Մուրատին յիշատակը վերապրեցնելու ցանկութեամբ :

Մուրատ Վարժապետ իր նկարաչական ձիրքը կը յառաջացնէ ատեն մը մնալով Ս. Կարապետ Վանքի նկարիչին մօտ, ապա Կիպրոս բնակող մօրեղբօր աջակցութեամբ բախար կ'ունենայ ճամբորդելու Ֆրանսա : Կը մնայ Մարսիլիա : Հայ պանդուխտ վաճառականներու սէրը կը զբաւէ իր հմայիչ ձայնով եւ երգեցողութեամբ, ու անոնց պաշտպանութիւնով կը մտնէ Ֆրանսացի նկարիչի մը քով իբրեւ օգնական, աւելի խոր հրմտութիւն ձեռք ձգելով արհեստին մէջ : Վարպետ ու օգնական կը նկարեն Մուրթ Կոյսի նկար մը, զոր Մուրատ Վարժապետ հետը կը բերէ եւ կը նուիրէ Ս. Կարապետին :

*) Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս կը զնէ 1788 (անդ, էջ 775) որ ճիշդ չի թուիր :

**) Այնթապի Եկեղեցւոյ մկրտութեան Հին Տոմարը (1818-1825 տարիներու յատուկ) որպէս կնքահայր քանիցս ունի յիշատակութիւնը «ՎԱՐժԱՊԵՏ ԱՐՐԱ, ՀԱՄ ԽԷԼՖԷ»-յի, 1819-1825 թուականներուն :

Հալէպ դառնուած շրջանին ուսած էր հայերէն եւ իտալե-
րէն : Ֆրանսայի մէջ կը տիրանայ նաեւ Ֆրանսերէնի : Շնորհիւ
ուշիմութեան , ինքնօգնութեամբ կը զօրացնէ քերականութիւ-
նը եւ զանազան գիտութիւնները . որով , Մուրատ Վարժապետ
երբ Ֆրանսայէն կը վերադառնայ՝ կ'ըլլայ հայրիկին աջ բազու-
կը՝ իբրեւ «վարժապետ»* : Այնթապի իր աշակերտներէն եղած
է Կուտինացի Թովմաս ՎԱՐԳ . , Առաջնորդ Քիւթասիայի (Յի-
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆ , էջ 203 , եւ ՇԱՐ ՀԱՅ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ , Գ .
Հատոր , էջ 172) :

Հայրիկին մահէն վերջ (1828) , Մուրատ Վարժապետ վա-
ճառականութեան փորձ մը կ'ընէ , Այնթապէն պիտտակ , ըն-
չախտ եւ տեղական այլ բերքեր տանելով Կ . Պոլիս : Կ'այցելէ
Արմաշ : Շնորհիւ իր լեզուագիտութեան , նկարչութեան եւ ե-
կեղեցական գիտելիքներու մէջ ունեցած հմտութեան , կը սիր-
ուի , եւ անմիջապէս վերատեսուչ կը կարգուի ԱՐՄԱՇԻ Ժա-
ռանգաւորաց Վարժարանին (1830) : Եւ այնքան գոհ կը մնան
իրմէ , որ չեն ձգեր նոյնիսկ Հալէպ՝ իր խօսեցեալին քով եր-
թալու եւ ամուսնանալու :

Վանքին ու անոր միաբաններու սիրոյն Մուրատ Վարժա-
պետ կը լքէ նշանածը եւ կ'ամուսնանայ Նիկոմիդիացի աղջկան
մը հետ , կնքահայրութեամբ ՄԵԼՔՈՆ ՉՈՐՊԱՃԻԻ (ՏԵԱ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆ , էջ 202) :

Մուրատ Վարժապետ 13 տարի կը մնայ Արմաշ եւ մեծ օգ-
տակարութիւն կ'ունենայ թէ՛ իբրեւ ուսուցիչ թէ՛ իբրեւ նկա-
րիչ : Իր աշակերտներէն քանիներ եղած են վարժապետ , քա-
հանայ , վարդապետ , պատրիարք եւ նոյնիսկ կաթողիկոս , զոր
օրինակ՝ (ԳԵՈՐԳ Դ .) :

Մուրատ Վարժապետի ուսուցչական կարողութեան մա-
սին լուսադոյն վկայութիւն մըն են Վարդան Փաշայի հետեւ-
եալ տողերը , հրատարակուած Մէճմուլայի Հավատիս թերթին
մէջ (1862) . «1831-ին Արմաշ եղած տուննիս տեսանք Մուրատ
Վարժապետ անուամբ ուսուցչի մը վարած Գիշերօթիկ Վար-
ժարանը որ շատ բարեկարգ էր եւ իրաւամբ մեր զարմացման
առիթ եղաւ Եւրօպայէ վերադարձնուս» (ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ,
էջ 203)** :

*) Այնթապի Մկրտութեան Հին Տոմարին մէջ որպէս կնքահայր կը
հանդիպինք նաեւ իր անուան . «1823 Դեկտ . 6 , Տէր Օհանի աղջիկ Հոպսիմէ՝
ՎԱՐՎԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱՏԻ զիրկ է» :

***) Մուրատ Վարժապետ 1844-ին ընտանիքով ուխտի կ'երթայ Ս . Ե-
րուսաղէմ : Զաքարիա Պատրիարքին պահանջով 2 տարի կը մնայ հոն ու կը

Արրահամ եւ Մուրատ վարժապետներու Այնթապի Դպրատան մէջ ուսում ստացած պիտի ըլլան այն խալֆէները՝ որոնց յիշատակը պահպանուած էր մեր մեծերուն մօտ եւ կ'աւանդէին ատեն-ատեն՝ հետաքրքրական անէքստրօներով :

Գլխաւորները՝ անոնց մէջ, եօթ եղած են, հետեւեալ անուններով. Հաֆըզ Գէորդ Խալֆէ, Մասէրէճեան Յակոբճան Խալֆէ, Պօղոս Խալֆէ, Գրաճեան Յակոբճան Խալֆէ, Թօփճեան Մանուկ Խալֆէ*, Մէրճէնեան Թորոս Խալֆէ եւ Ճէպէճեան Մանուկ Խալֆէ** :

Մկրտութեան հին տոմարին մէջ կը հանդիպինք նաեւ հետեւեալ խալֆէ եւ տիրացուներու, որոնք ժամանակակից են Արրահամ եւ Մուրատ վարժապետներու : Ա) ԽԱԼՖԷՆՆԵՐ .— Սարկաւազ ՄԱՆՈՒԿ ԽԷԼՖԷ (էջ 2, 101), Մուշցու տիրացու ՄԷԼՔՈՆ ԽԷԼՖԷ (3), Ղազար Օղլի Ովանէս ԽԷԼՖԷ (8), Տէր Գրիգորի որդի ԱՐԹԻՆ ԽԷԼՖԷ (16), Ղէլէշեան Գէորգ ԽԷԼՖԷ (16), Մհր. Պալըլին որդի ՄԱՆՈՒԿ ԽԷԼՖԷ (30), Ումուտ Օղլի Սարկաւազ ՊԵՏՐՈՍ ԽԷԼՖԷ (45, 47, 51), Թախթաճըլի որդի ԹՈՐՈՍ ԽԷԼՖԷ (46), Ղըլճճի ԱՖՐԱՀԱՄ ԽԷԼՖԷ (104), Տէր Գէորդ Օղլի ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԷԼՖԷ (137), Տէր Մարտիքի եղբայր ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԷԼՖԷ (137, 157), Թէկկէօզ ՄԱՆՈՒԿ ԽԷԼՖԷ (165) : Բ) ՏԻՐԱՅՈՒՆՆԵՐ .— Շէքէրլէմէի որդի ԳՐԻԳՈՐ, Պոզ Օղլանի որդի ԵՂԻԱ, Բերդուտեանց ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, Պզտիկ Օղլի ԿԱՐԱՊԵՏ, Պըճաղճը Յովանէսի որդի ԳՐԻԳՈՐ, Ղաթըրճեան Մհր. Յարութիւն, Հալէպլի Տէր Յովհաննէսի որդի ԱՐԹԻՆ, Տէր Գրիգորի որդի ՍԱՐԳԻՍ ԵԼԱՅԷՆ, ԵԼԱՅԷՆ :

Բարդէն Սրբազան ունի քանի մը անուններ ալ, նոյն սերունդէն .— Սարկաւազ ՓԱՆՈՍ Խալֆէ (ժողովրդական անունը այս ընտանիքին՝ Աւազ Փանըսեան), ՍԱՏԱԽ Խալֆէ, Աւազ

կազմակերպէ Ս. Յակոբի ժառանգաւորաց Վարժարանը, հասցնելով տասնեակ մը դպիրներ ու վարդապետներ : 1846-ին կը վերագտնայ Նիկոմիդիա : Քօլէրայի տարին (1848) կը վարակուի եւ սխալ դարմանումի մը զոհ ըլլալով կը վախճանի : Թաղուած է Իզմիտ, հետեւեալ հետաքրքրական տապանադրով. «Շիրիմ Յարութիւն Մուրատ Վարժապետի Արրահամեան Տիւրղեանց Բերիացւոյ, ծնեալ 1801-ի դարմէ Յովհաննու կաթողիկոսին իմաստասիրի Օճնեցւոյ. առջին տեսուչ ուսումնապետ Դպրեվանուցն Արմաշու 1830, որ յետ բազմարդիւն կրթական պաշտօնիւր օգտակար հանդիսանալոյ Ազգին նաեւ յԱտարազար, յԵրուսաղէմ, ի Նիկոմիդիա եւ այլուր, փոխեցաւ առ Յիսուս Յոյսն իւր. յամին 1848-ի 25 Յունիսի. շիրմակից ունի զեօթնամի որդեակը ԽՈՍՐՈՎ, 1890» : Տես Յիշատակարան, էջ 204) :

*) Որ օրինակած է Դաւիթ Անյաղթի Գիրք ՍԱՀՄԱՆԱՅ-ը, 1822-ին :

**) Մկրտութեան Տոմարին մէջ յիշատակուած է Երկիցս, էջ 6 եւ 157 :

Սարկաւազ Կէտիկեան ՄՀԻ. Ներսէս (ՏԼս ՍԻԻՐԻԱ. ՀԱՅ ՏԱՐԵ-
ՅՈՅՅ, 1925, էջ 115-117) :

ԽԱԼՖէ արարերէն (խալֆ) բառն է եւ կը նշանակէ յա-
ջորդ, որպէս հակադիր ունենալով (սէլֆ)-ը որ կը նշանակէ
նախորդ : Այնթապցիներու լեզուի մէջ խալֆէ առած է օգնա-
կանի իմաստ : Խանութի մը մէջ, աշակերտութեան շրջանը ա-
ւարտելով վարպետին օգնական դարձողները կը կոչուին խալ-
ֆէ : Դպրոցներու մէջ ալ օգնական վարժապետները կոչուած
պիտի ըլլան խալֆէ, որոնք եկեղեցիի մէջ երգեցողութիւնը կը
վարէին անբացուցներու եւ սարկաւազներու հետ :

Խալֆէները վարժապետի պաշտօն կատարած են ո՛չ մի-
այն իբրեւ օգնական (օրինակ Աբրահամ եւ Մուրատ վարժա-
պետներու) այլ եւ ունեցած են իրենց սեպհական աշակերտ-
ները, տուներու մէջ կամ թաղային փոքրիկ դպրատուններու
մէջ : Հայերէն ընթերցանութիւն ու մեկնաբանութիւն — հին
բառով «հայկաբանութիւն», եւ եկեղեցական երգեցողու-
թիւն՝ գլխաւոր առարկաներն են այդ դպրոցներու ուսուցման :

Մուրատ վարժապետի նկարչական ձիրքէն օգտուող խալ-
ֆէներ ալ եղած են, քանի որ 60-ական թուականներու վարժա-
պետներուն մէջ կան գծադրութեան ու նկարչութեան ուսու-
ցիչներ* :

Մուրատ վարժապետի կը վերադրուի ՇԱՌԱԻԻՂ ԸՆՏԻՐ
ազգային-հայրենասիրական երգը, քաջ ծանօթ 1880-ի սերուն-
դին, զոր կ'արտադրեմ Այնթապի գրչազիրներէն մէկուն մէ-
ջէն (ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ-ի պատկանող ՀՈԳԵՇԱ Հ ՊԱՏՄ ՈՒ-
ԹԻԻՆՔ-ի 15-16-րդ էջերէն, որուն օրինակութիւնը կատարած
էի 1915-ի դպրոցական արձակուրդիս) :

«Շառաւիղ բնտիր տոհմից Ռուբինեան,
Առիւծ անվեհեր, արի ախոյեան.
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Լեւոն արքայ,
Ո՞ւր ես, աւա՛ղ, հայր իմ պատուական,
Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, տէր իմ պատուական :

Եգիպտոս քաղաք մահաբեր վիշապ,
Նա գեղ եկուլ, արի ախոյեան.
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Լեւոն արքայ, եւն... :

*) Անհաւանական չէ որ Մուրատ վարժապետ նկարներ գծած ըլլայ
նաեւ Այնթապի Մ. Աստուածածին եկեղեցիին համար, քանի որ, ինչպէս
Աբրահամ Այվազեան կը յիշատակէ. «Նիկիոմիդիոյ ընդարձակ վիճակին
մէջ ուրիշ պատկերահան չգտնուելով, եկեղեցեաց շատերուն պատկերները
իրեն կը յանձնարարուէին» (ՇԱՐ ՀԱՅ ԿԵՆՄ. Գ. էջ 172-3) :

Թագ մեր պարծանաց եղեւ խաւարեալ,
Արդեօք փայլեցի՞ր արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պրսակ Հեթում արքայ, եւն... :

Հայաստան Աշխարհի քեզի հառաչէ,
Փութաքիբ օգնել արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պրսակ Հեթում արքայ, եւն... :

Քաջ Կիլիկիան եղեւ աւերակ,
Արի՛ նորոգել արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պրսակ Հեթում արքայ, եւն... :

Ջարթի՛ր ի քնոյ, լեր մեզ ազատիչ,
Հա՛ր քո գատելիս արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պրսակ Լեւոն արքայ, եւն... :»

Երզը, որպէս վերնազիր ունէր ԵՂԱՆԱԿ ՊԷՅԱԹԻ :

Արբաճամ եւ Մուրատ վարժապետներու աջակից եւ պաշտպան եղած պիտի ըլլան ժամանակի Առաջնորդը — որ Չարսան-ճաղցի ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Եպիսկոպոսն է, սրբակեաց մարդ մը* : եւ քահանաները : Մկրտութեան Տոմարը, որուն յիշատակութիւնը ըրի քանիցս, ունի 16 քահանայի անուն, առաջին տասը՝ «հին»-եր, քանի որ 1818-ին կը քահանայազորձէին արդէն, իսկ վերջին վեցը՝ 1823-է սկսեալ միայն յիշատակուած : Ահաւասիկ այդ անունները .

Տէր ԱՐԹԻՆ, Տէր Ղուկաս, Տէր Արբաճամ, Տէր Մեսրոբ, Տէր Գրիգոր, Տէր Մարութէ, Տէր Մարկոս, Տէր Կարապետ, Տէր Ներսէս, Տէր Պետրոս, Տէր Սարգիս, Տէր Դաւիթ, Տէր Յակոբ, Տէր Ղազար, Տէր Պալը, Տէր Օհան** :

Ծաղկեալ շրջան մը՝ Այնթապի Հայ տարեգրութեանց մէջ, մեծանուն երկու վարժապետներով, Սրբասուն Առաջնորդով մը եւ տասնվեց քահանաներով*** . . . :

*) Թաղուած հին եկեղեցիի Ս. Գր. Լուսաւորիչ խորանին առջեւ, որ 1870-ական թուականներուն, նոր եկեղեցիի շինութեան տակ, Մայր Դուռի աջակողմը մնացած է, ուխտատեղիի մը չափ յարգուած ու սիրելի :

**) Անհաւատալի ըլլալու չափ մեծ է այս թիւը Այնթապի համար. մէկ եկեղեցի, Հայութեան ո՛չ այնքան մեծ թիւ՝ այդ թուականներուն : Բայց թիւ ու անուն քաղուած են հրաշքով ազատուած ՏՈՄԱՐ-է մը, եւ այս է իրականութիւնը :

***) Մուրատ վարժապետ ունեցած է 5 զուակ, Արբաճամ Տիգրան, Եղուարդ, Մարիամ եւ վաղամեռիկը Սոսրով : Արբաճամ որդին, Ս. Յակոբի տպարանին մէջ գրաշարութիւն սորված, եղած է տպագրիչ ու թերթերու հրատարակիչ (Նիկոմիդիոյ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ-ը, Ֆրանսայի ՓԱՐԻՋ-ը, Եզիպատոսի ԱՐՄԱԻԵՆՆԻ-ն եւ այլն) : 1870-1903, մինչեւ իր մահը, եղած է ու-

ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ

(ԵՕԳԱՐԸ ՄԷՔԹԷՊ)

(1830°-1873)

ԳԼՈՒԽ Բ .

ԱՐԱՆՈՒՄ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏ վարժապետներու շնորհիւ սնած խալֆէները բնական է որ շարունակէին անոնց գործը, աւելի ընդլայնած սահմանի մը մէջ: Եօթը դէլիսաւոր խալֆէները, ինչպէս նաև անոնց օգնականները, թաղային դպրատուններու և իրենց սեպհական տուններուն, նոյնիսկ խանութներուն մէջ դաս կուտային, երգեցողութիւն եւ եկեղեցական գիտելիք կ'ուսուցանէին, դպիր ու տիրացու կը պատրաստէին:

Այնթապ 1830-1850 թուականներուն կ'ունենայ մտաւորական արագ վերելք մը: Կը շատնան տպագիր գրքեր — Վենետիկէն, Երուսաղէմէն, Կ. Պոլսէն, նոյնիսկ Ռուսիայէն: Մոսկուա տպուած հայատառ-թրքերէն ԱԻԵՏԱՐԱՆ-ը, ծանօթ «Մօսկօֆի Աւետարան» յորջորջումով, Այնթապի շատ տուններուն մէջ մուտ գտած էր: Բողոքականութեան «մուտքի դուռներ»-էն մէկն ալ Այնթապը պիտի ըլլար ճիշդ այդ պատճառներով:

Մուրատ վարժապետի եօթ խալֆէներէն ամենէն նշանաւորները եղած են հետեւեալ չորսը.

Ա) Հաֆրդ (աշաղուրկ) Գէորդ Խալֆէ (Բժիշկ Գէորդ Արաւանեանի հայրը) որ 30 աշակերտնոց սեպհական վարժատուն մը պահած է եւ երկար ատեն վարժապետութիւն ըրած է: Աշակերտներէն եղած է ՆԻԶԻՊԼԵԱՆ ԱՏՈՒՐ ԱՂԱ (յետագային՝ բողոքական): Վախճանած է 1879-ին:

Բ) Մասէրէճեան Յակոբճան Խալֆէ*, ժողովրդական անունովը՝ ՇԱԼՎԱՐ ՂԱՄԶԻՄԻ. վարժապետ էր եւ նկարիչ: Եր-

սուցիչ Կ. Պոլսոյ մէջ, սիրուած ու գնահատուած՝ հօրը պէս: Երուարդ տղան վաճառական եղած է Սամսոնի մէջ: (Տես Արտ. Արք. Պատմ. Հալէպի, Գ. էջ 775-6, նաև Մ. ՓրհիՉի ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՑՈՅՑ, 1904, էջ 420-1, ուր որպէս մականուն կը գտնենք «Մուրատեան»):

ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՏՈՄԱՐ-ին մէջ հանդիպեցայ 2 վարդապետի ալ յիշատակութեան. «Բերդուտենց ԿԱՐԱՊԵՏ Վարդապետի որդի Գրիգոր» (1820, էջ 63) եւ Երուսաղէմի նուիրակ ԳԻՈՐԳ Վարդապետ» (1823, էջ 71), բայց թէ որո՞նք էին անոնք՝ առ այժմ ոչ մէկ ծանօթութիւն այդ մասին:

* Փրոֆ. Ա. Պէզճեանի «Յորեկեանի ճառ»-ին մէջ (Տես ԱԻԵՏԱՐԵՐ, 1950, թիւ 2) կը յիշուի Պօղ Օղլան Օղլու Յակոբճան Խալֆէ, Պաղար Պաշը Յակոբ Խալֆէ եւ Մոնոզոն Խալֆէ, որոնց ինքնութիւնը ստուգումի կը կարօտի:

դեցողութեան մէջ ալ վարպետ : Այնթապի Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Շահանեանի մասին (1853-1865) կ'աւանդեն թէ եկեղեցական երկեցողութեան հմտանալու համար այցելութիւն կուտար Յակոբճան Խալֆէին : Վախճանած է խոր ծերութեան մէջ, 1892-ին :

Գ) Պօղոս Խալֆէ (բժիշկ Յարութիւն Խալֆէեանի մեծ հայրը) որ հայկաբան վարժապետ մը եւ անուանի դպիր մը եղած է եւ կոնդակներու ընթերցումը յաճախ ինք կատարած :

Դ) Գրաճեան Յակոբճան Խալֆէ (մեծ հայրը Յովհաննէս եւ Գրիգոր Սաաթճեան եղբայրներու) : Եղած է լաւ դպիր եւ վարպետ արհեստաւոր մը՝ արծաթի և սաթի դործերուն վրայ : Երիտասարդ տարիքի մէջ (37 տարեկան) վախճանած է :

Բացի Մուրատ Վարժապետի եօթերէն, օգտակար ու նըշանակելի դործունէութիւն ունեցած են նաեւ հետեւեալները — որոնցմէ ոմանք ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Վարժարանի, ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ-ի, Վարդանեան ՍԱՆՈՒՅ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ-ի եւ այլ դպրոցներու մէջ շարունակած են իրենց ուսուցչական պաշտօնը, մինչեւ 1880-ի ատեններ :

Ա) Յարութիւն Վարժապետ, ժողովրդական անունով Ղարլանկըճ Վարժապետ, արհեստով թիթեղագործ* : Աշակերտներուն մէջ դանուած են աղջիկներ ալ : Բարդէն Սրբազան կը յիշատակէ Ղարլանկըճ Վարժապետի թաթը (տօտախէ գաւազան՝ տղաքը պատժելու) որմէ ինք ալ ճաշակած է պղտիկութեանը, մօրը ձեռքով** : Ղարլանկըճի տղան Պօղոս Վարժապետ Այնթապի մէջ Բողոքականութեան առաջին յարողներէն է :

Բ) Գալայճը Մելքոնեան ՄԵԼՔՈՆ Խալֆէ, եւ զաւակները աչազուրկ Արոյ Խալֆէ (1879 Հոկտեմբեր 30-ին) եւ Կարապետ Խալֆէ : Քաջ շարականագէտներ եւ վարպետ արհեստաւորներ պղնձի եւ արծաթի վրայ : Կարապետի տղան ՄԵԼՔՈՆ, եւ այս վերջինին զաւակները Յարութիւն եւ Աւետիս՝ քաջածանօթ գալէմքեարներ են, եւ կը կրեն ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ մականունը :

Գ) ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Վարժապետ, մեռած 15 Դեկտ. 1878-ին, որ մահապրութեան տոմարին մէջ որպէս մականուն ունի «Սա-

*) Կ'աւանդեն թէ օր մը սաթէ ծխամորճ մը կտարած է, զոր Գրաճեան Յակոբճան Խալֆէ վարպետօրէն վերակցած է :

**) Տես ՍԻՐԻԱԿԷՍ ՏԱՐԵՑՈՅՑ, 1925, էջ 117 : ՂԱՐԼԱՆԿԸՃ Վարժապետ պաշտօն վարած է Ներսէսեան Վարժարանի մէջ, բաւական երկար ատեն : ատեն :

սունլու էքմէքճի ներսոյեան» : Գործունեայ ուսուցիչ մը եղած է, պաշտօնավարած է Ազգային Ներսիսեան Վարժարանի մէջ* :

Դ) Պապայեան ՄԻՆԱՍ Վարժապետ, բնիկ Ուրֆացի, որ սարկաւազ ալ եղած է : Ատեն մը ունեցած է առանձին դպրոց, որուն աշակերտած է իր մանկութեանը՝ նաեւ Բարդէն Կաթողիկոս : Ուսուցչական երկարամեայ ծառայութիւն ունի Վերի ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ-ի (Եօզարը Մէքթէպ), ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ-ի, ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ-ի եւ այլ դպրոցներու մէջ :

Ե) Կիւլէսէրեան ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Վարժապետ որ մեծ դեր ունեցած է ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ Ընկերութեան հիմնումին մէջ : Ատեն մը բողոքականացած, ապա քահանայ օծուած եւ պաշտօնավարած Այնթապէ դուրս, Իսքէնտէրուն եւ Օրուլ : Կոտորածի տարին սպաննուած :

Զ) Լեւոն չօլաղ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Խալֆէ**, որ Այնթապի առաջին Բողոքականներէն եղած է, հայր Փրոֆ. ՍԱՐԳԻՍ ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ :

Է) Տէր Պաղտասարեան ՊԱՂՍԱՐ Խալֆէ, որուն սերունդը ծանօթ է իրրեւ իրիսկիներն ուշադլարը, սերունդէ սերունդ՝ աչարոյժ (օթածը) :

Ը) Տէր Պետրոսեան ԳԷՈՐԳ Խալֆէ, արհեստով ջուլհակ :

Թ) Քիւչիւք Յակոբճան ՆԱԶԱՐ Խալֆէ, արհեստով ոսկերիչ :

Ժ) Ծառիկեան Կարապետ Վարժապետ :

Վերջին երեքը քաղցրածայն երգեցողներ, միաժամանակ դասատու, աշակերտներու սահմանափակ թուով մը : Կրնայինք յիշել տակաւին՝ Կէօվչէնեան Յակոբճան Վարժապետ (արհեստով երկաթագործ), որուն մայրը եթէ յօժարած ըլլար՝ Ամերիկացի Միսիոնարներու կողմէ Փրոֆ. Ալեքսան Պէղճեանի հետ կարդալու համար զրկուողը ինք պիտի ըլլար : Գասպար Վարժապետի ուսուցիչներէն է. երգեցողութեան մէջ շատ վարժ :

Ու ցանկը փակելու համար յիշենք 5 վարժապետներ որոնք մեզ կը հասցնեն ժամանակակից շրջանի. Պիւլպիւլեան Գասպար Վարժապետ, Աւետիք Վարժապետ, (Տէր Մովսէս Աւագ Քհչ. Ժամկոչեան), Թարգմանիչ Գէորգ Վարժապետ (Տ. Եղիշէ

*) Վերջին տարիներուն՝ աչքերու լոյսէն զրկուած :

**) Փրոֆ. Յովհաննէս Գրիգորեանի առաջին ուսուցիչը :

ՔՀյ. Քիլիսիեան), Արշակ Վարժապետ* (հայր Վեր. Ենովք Հատիտեանի) եւ Կարուճ Լեւոնեան, (1868-ին եղած տեսուչ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐՎԱՐԱՆ-ի) :

Ինչպէս դիտուած պիտի ըլլայ արդէն, խալֆէներէն շատեր ունէին իրենց արհեստը, բայց անոնք՝ սրտագին կապուած Եկեղեցիի, ո՛չ միայն կը մասնակցէին ժամերգութեանց ու պատարագի, դպրութեամբ, երգեցողութեամբ կամ ընթերցումով, այլ եւ ժամանակ կուտային աշակերտ մարզելու, ոմանք 5 կամ 10-ով, ուրիշներ 30-է 50-ով : Այս վերջինները, սակայն, արհեստով «վարժապետ» դարձածներն էին — ինչպէս է պարագան Հաֆըզ Գէորգ Խալֆէի (որ ունեցած է 30 աշակերտ), կամ Մինաս Խալֆէի (որ ունեցած է 40-50 աշակերտ) համար :

Թէ ինչպէս կը պատրաստուէին դպիրները, վարժապետները եւ խալֆէները, երեւան կուղայ Հատիտեան ԱՐՇԱԿ Վարժապետի** հետեւեալ տողերէն զոր 24 Օգոստոս 1927 թրուակիր նամակովը կը գրէ լուսահոգի Հօրս մէկ հարցումին իրր պատասխան. «Դեռ ես 6-7 տարեկան էի. ժամին մօտ ՎԵՐԻ ԴՊՐՈՑ-ը (Հայկանուչեան) Կիւլէսէրեան Յարութիւն Վարժապետին քովը կ'երթայի, նստիլ կը սորվէի : Ատեն մը անցնելէն յետոյ, Կիւլէսէրեան Յարութիւն Վարժապետ մեկնեցաւ, տեղը ժամկոչեան ԱԻԵՏԻՔ Վարժապետ եկաւ : Այն ատենները մասնաւոր դպրոցներ չկային, արհեստաւոր տիրացուներ Եկեղեցւոյ մէջ սպասաւորութիւն կ'ընէին, ժամասէր եւ կրօնասէր ըլլալնուն առթիւ ճիշդ ժամանակին սիրով եւ աշխոյժով Եկեղեցի կուղային, Շարական եւ ժամագիրք կարգաւ ուզողներ տիրացուներուն տունը երթալով դաս կ'առնէին» :

Մեծ հայրիկիս, ԹԱՆԳԱՐԱՆՃԸ ԽԱՉԻՐԻ համար ալ հայրս կը պատմէր թէ. «1850-ական թուականներուն, Գալա Ալթըյէն իր հօր պղնձագործի խանութէն, ամէն երեկոյ Եկեղեցի կ'երթար Տէր Յովհաննէս Քահանայէն Շարական սորվելու եւ Չալրիեան Քերականութենէն դաս առնելու» : Քերականութեան դասին յատկապէս կարեւորութիւն պիտի տրուած ըլլայ, որ-

*) Վեր. Ենովք Հատիտեանի հայրը, որ երուսազէմի Ս. Յակովբեանց ալ աշակերտած է եւ մինչեւ 1899 իրրեւ ուսուցիչ ու լուսարար ծառայած է Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին (Ոսկեմատեան, Բ. Հատոր, էջ 3) :

***) Արշակ Վարժապետի աշակերտած եմ ես ալ՝ Ներսէսեան Վարժարանի մէջ : Լաւ կը յիշեմ իր երկար զաւազանը որ կը հասնէր դասասենեակի ամէն անկիւնը. բարբախտաբար ինք միշտ կը մրափէր եւ մենք ազատ էինք զուարճանալու : Գ. Ա. Ս.

պէսզի դպիրներ հասկնալով կարգան կամ երգեն: Կէօվչէնեան Յակոբճան վարժապետի, Գալաշճը Մելքոնեան Կարապետի, Ծառիկեան Կարապետի նման դպիրներու առինքնող ընթերցումը եւ յուզիչ երգեցողութիւնը երկար ատեն յիշատակելի մնացած են, ինչպէս էին մեր պատանութեան օրերուն՝ Ծառիկեան Աւետիսինը կամ Գարեգին Քահանայ Պօղարեանինը:

Գլխաւոր խալիֆէներու դորձածած դպրոցը, ինչպէս Արշակ վարժապետ ալ յիշեց, եղած է ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ-ը — ժողովրդային յորջորջումով Եօգարը Մէքթալ, հին եկեղեցիի վրայ, բարձրադիր քանի մը սենեակներ, Գոյաճըզէն անդին՝ մինչեւ Քիւրտ Թէփէ գիտող: Հին եկեղեցիի հետ շինուած սենեակներ էին անոնք, 1807-1809-ի վերանորոգութեան աւթով, եւ գուցէ աւելի առաջ:

ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ-ը իր գոյութիւնը պահած է ՆԵՐՍԷՍ-ԵԱՆ-ի հաստատումէն (1856) վերջն ալ, այս վերջինը դառնալով ՎԱՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ* (Աշաղը Մէքթալ), դարձեալ, ժողովրդային յորջորջումով:

Ուսուցման առարկաները յար եւ նման եղած պիտի ըլլան ՄՈՒՐԱՏ վարժապետի շրջանին հետ — ընթերցանութիւն, քերականութիւն ու վերլուծում, երգեցողութիւն, զիր կամ զրքերու օրինակում: Մէկ տարբերութեամբ որ տպագիր դըրքեր կ'օժանդակէին ուսուցման արագութեան ու զիւրացման**:

Թէ ինչպէս կը վարձատրուէին վարժապետները, ի յայտ

*) Ներսէսեան վարժարանի մէջ երկու շէնքեր կային՝ մին երկրորդ յարկի վրայ, երկյարկանի շէնք մը, միւսը՝ առաջինին վրայ: Եօգարը մէքթալ կ'ըսէինք երկրորդ յարկի շէնքին, աշաղը մէքթալ՝ գեանայարկի շէնքին: Առաջինը բարձրագոյն կարգերու յատկացուած էր, իսկ երկրորդը՝ տարրական դասարաններու: Կ. Խ.

***) Նիզիպլեան Ատուր աղա (1825-1893) Ինքնակենսագրութիւն-ին մէջ կը գրէ. «Ուսմունքի վերին աստիճանն էր ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ եւ ՃԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ: Ասանցմէ դուրս ուրիշ ուսում կամ գիտութիւն երեւակայելն իսկ կարելի չէր: Յիշուածներէն ալ Տրամարանութիւն եւ Ճարտասանութիւն ամենեւին չկային: Քերականութիւն կամ դրարարէ կաղնիկազ թարգմանութիւն զիտցողն 500 կամ 1000 մարդու մէջ մէկ հոգի դժուար թէ գտնուէր: Այս վիճակի մէջ մենք բախտաւոր եղանք որ սորվեցանք հասարակ ընթերցում եւ քիչ մըն ալ գիր:

«Հաղուազիւտ եւ սուղ էին հայերէն զրքերը: Եթէ վենետիկի եւ Վիէննայի Միտիթարեաններու զրքերը չըլլային՝ ամենեւին հայերէն զիրք պիտի չգտնուէր: Թրքերէն լեզուն զրելու գալով, ԵՒՏԻ ԱԼԻՄԼԷՐ-ի պէս ամենէն տափակ «հիփա»ներ, իբր անթիքա ձեռքէ ձեռք կը պտտէին»:

Ատուր աղա հայերու մտայնութեան մասին ալ կ'աւելցնէ. «Օրույս օ-

կուզայ հետեւեալ ընկալազրէն զոր ստորագրած են երեք վարժապետներ. «Պատիի Թէրչիմի հէօրուք պուտուր քի, իշպու պին սէքիզ եիւզ ալթմըշ ալթը (1866) սէնէսի իթիպարը իլէ մահը Ապրիլին զուրէսինտէն մահի Յունիսին ախէթինէ աէկին իւչէր այլըք մահէչէմիզէ մահսիւպէն թէրաքիւմ օլան տօղուզ եիւզ (900) զուրուշու պալասէ մուհարրէր օլտուղու միւսուլլու մէճլիսի էամ պէնտէլէրինին մարիֆէթի իլէ Եաղուպատէ Խավաճա Մհի. Աստուածատուր աղա հազրէթլէրինին եէտի աճիզանէսինթէն պիր թէմամ ախպ վէ զապզ էթտիյիմիզ սէպէպի պու պիր գրթա սէնէտ թարաֆըմըզտան էթա օլոււտու» :

ՎԱՐԺԱՊԵՏ
ՄԻՆԱՍ

Էլմետեիան
ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԳԱՍՊԱՐ

ԱԻԵՏԻՔ
ՎԱՐԺԱՊԵՏ
Ք. Ծ.

Ստորագրողները Պիւլպիւլեան Գասպար, Պապայեան Մինաս եւ Ժամկոչեան Աւետիք վարժապետներն են (վերջինը՝ 1873-ին քահանայ ձեռնադրուած եւ կոչուած Տէր Մովսէս) :

Աւետիք Վարժապետ, Զօլազ Յարութիւն Վարժապետի հետ, եղած է ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆ-ի դասատու մինչեւ իր քահանայացումը, երբ պատրաստութիւններ սկսած էին արդէն այդ Վարժատունը վերածելու Կիլիկիոյ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆ-ին :

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(ՎԱՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ — ԱՇԱՂԸ ՄԷՔԹԷՊ)

(1856-1915)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թրքահայոց իմացական զարթօնքը ընդհանրապէս կը կապենք 1860-ի Ազգային Մահմանադրութեան, թէեւ, պէտք է խոստովանիլ որ այդ շարժումը սկսած է 1848-էն — Ֆրանսական երկրորդ յեղաշրջումէն վերջ, շնորհիւ Ֆրանսայէն Կ. Պոլիս վերադարձող երիտասարդ մտաւորականներու : Ամերիկեան միսիօնարներու բերած բողոքական տարածչութեան դէմ բաց-

խույս տէրտէր-վարդապետ օլաճազ աէյիլ եա, աղը-ղարայը պէլլէտի մի, աիւզ օխույուպ պիր ազ տա եաղը-բախամ պիլտի մի, օլտու պիր օխումուշ» կ'ըսէին եւ աղաքը դպրոցէն հանելով արհեստի կը դնէին : Աղջիկները կարդացնել մտքէ իսկ չէր անցներ» : (Քաղուած Բաբգէն Սրբազանի ՈՅՔԵՐԷՆ)

ուած պայքարն ալ այլապէս ներգործող ազգակ մըն էր այդ զարթօնքին համար :

1850-ական թուականներուն տասնեակներով ընկերութիւններ կը կազմուին Մայրաքաղաքի եւ գաւառական կարեւոր կեդրոններու մէջ. թանգարաններ (գրադարան) կը հիմնուին, գիշերային դասընթացքներ կը հաստատուին, գլխաւոր նպատակ ունենալով ազգային վերականգնումը՝ դպրոցի գրականութեան եւ թատրոնի ճամբաներով :

Ի պատիւ Այնթապի պէտք է ըսել որ գաւառական առաջնորդող քաղաքներէն մէկը եղած է ան, գուցէ օրինակելով Պոլիսը, բայց աւելի հաւանաբար՝ պայքարելու համար Բողոքականութեան տարածումին դէմ :

Բողոքականութիւնը Այնթապ մտած է 1845-6 թուականներուն, Տոքթ. Աղարիա Սմիթհի ջանքերով եւ անուղղակի դործակցութեամբը մի քանի Հայ եկեղեցականներու* :

Այնթապի Հայ-Բողոքական Առաջին Եկեղեցին (Գայաճըզ) հիմնուած է 1848 Յունուարին : Նոյն տարիները կը հաստատուի նաեւ Հայ-Աւետարանական Առաջին Վարժարանը, որ տարուէ տարի բարձրանալով կը դառնայ Այնթապի առաջին բարձրագոյն (իտատի) Վարժարանը եւ 1854-ին ալ՝ Կիլիկիոյ ձեմարան :

Տոքթ. Սմիթհ 1850-ին այդ Վարժարանի համար Պոլսէն միասին կը բերէ Ջենոբ Իօրայէլեան անունով Պրուսացի ուսուցիչ մը, Պէպէքի (Տոքթ. Համլինի) ձեմարանին շրջանաւարտներէն, հայկաբան ու զիտուն, եւ որ չորս տարուան բեղուն գործունէութիւն մը կ'ունենայ Այնթապի մէջ եւ կը վախճանի հոն :

Ջենոբ Խօնա, ինչպէս յորջորջուած է ժողովուրդէն, (Բողոքականութեան մուտքէն վերջ խալֆէ բառը փոխանակող նոր բառով մը) այդ կարճ շրջանին մէջ կրցած է ուսման ու կրթութեան սէրը ներարկել իր աշակերտներուն մէջ — այնքա՛ն խոր՝ որ իր աշակերտներէն մին, Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան, իր անդրանիկ զաւկին անունը դրած է Ջենոբ** :

Բողոքականութեան Այնթապ մուտքը եւ տարուէ տարի զօ-

*) Տէր Գէորգ (Պէրէճիկէն), Տէր Մարկոս (Վեր. ՄԱՆԱՍԷ ՓԱՓԱԶ-ԵԱՆԻ մեծ հայրիկը), Պետրոս Վարդապետ, եւ այլք. (Տես Փրոֆ. Ա. Պէզճեանի Յորեկինական ճառը, «Աւետարեք», 1950, Բ. թիւ, էջ 39-41) :

**) Փրոֆ. Ջենոբ Պէզճեան, ԱԶԳԱՊԵՏ, 1915-1928 :

րացումը* բնականօրէն պիտի ունենար իր գրգռող անդրա-
դարձութիւնը Հայ Եկեղեցիի վարիչներուն եւ «ուսումնական»-
ներուն մօտ, մանաւանդ որ Կ. Պոլսոյ Ժամանակակից Պատրի-
արքը, Յակոբոս Սերոբեան շատ յախուռն էր իր հակա-բողո-
քական պայքարին մէջ:

Այնթապի պայքարը, պէտք է խոստովանիլ, չէ ունեցած
ծայրայեղ բնոյթ ո՛չ սկիզբը, ո՛չ ալ վերջը: Ընդհակառակը,
դրզիւ եղած է ազնիւ մրցակցութեան մը եւ պատճառ դարձած
որ Հայ Եկեղեցիի զաւակները կազմակերպուին ու բարեփոխեն
իրենց կրթական-գալրոցական գրութիւնը:

Առաջին արդիւնքը այդ ազնիւ մրցակցութեան՝ Ազգային
Ներսէսեան Վարժարանի հիմնարկումն է (1856):

Շարժումը գլխաւորողները կ'ըլլան քանի մը խալֆէ-վար-
ժապետներ, որոնցմէ ոմանք Զենոր Վարժապետի դասերուն
հետեւելով աւելի զարգացած էին: Անոնց թեւ-թիկունք կը
կանգնի Ազգին մեծերէն Նազար Ազայի որդին Նիկողոս Ազա
Նազարէքեան, եւ աժան գնով գնուած հողի մը վրայ**, Զու-
զուր թաղին մէջ, համանուն Պոսթանին քով կը կանգնուի գրո-
րոցավայել շէնք մը, ընդարձակ սրահով եւ եօթ սենեակով,
երկու յարկի վրայ:

Այդ թուականներուն իր ծննդավայրը, Այնթապ վերա-
դարձած էր Երուսաղէմի միաբաններէն Յովսէփ Սարկաւազ
Աշճեան, ունեւոր սարկաւազ մը, որուն ջանքերով գնուած է
Պէյրութի Ս. Նշան Եկեղեցիին դետինը (Տես «Սիւրիահայ Տա-
րեցոյց», 1925, էջ 121): Յովսէփ Սարկաւազ իր կենդանու-
թեան շինել տուած է նաեւ Այնթապի Նոր Դարպասը (Առաջ-
նորդարան) եւ լայնօրէն օժանդակած Ներսէսեան Վարժարանի
շինութեան: Մահէն վերջ շնորհիւ Նիկողոս Ազայի ձեռներէցու-
թեան, Աշճեան Սարկաւազի թողօնը ձեռք անցուած եւ յատ-
կացուած է Միլլէք Խանի շինութեան (1868)***:

*) Զայն կը հաստատեն հետեւեալ թիւերը, քաղուած Վեր. ԳԱՐԱ
ԳՐԻԳՈՐԻ կենսագրութենէն (էջ 39) եւ ԱԻՆՏԱՐԵՐ-է, 1950, Բ. թիւ (էջ 47).
1848-ին՝ Մանչերու դպրոց՝ 1, աշակերտ՝ 54, զրեւ-կարգալ գիտցող կին՝
6: 1856-ին՝ Մանչերու դպրոց՝ 2, (127 աշակերտ), Ազգական դպրոց՝ 1
(111 աշակերտուհի), գրեւ-կարգալ գիտցող կին՝ 273:

**) Ընդարձակ այդ հողամասը գրուած է 1600 զրշի:

***) Աշճեան Սարկաւազ մեռած է 22 Սեպտեմբեր 1866-ին եւ թաղուած
Եկեղեցւոյ բակը: Տապանագիրը եղծուած էր. կը կարդացուին հետեւեալ
բառերը միայն, չորս տողի վրայ. «Ով անցաւորք իմոյս շիրմի, Աշճեան
Յովսէփ Սարկաւազի, Սուրբ Սաղեմայ միաբանի, տուք ողորմի» (3

Միլլէթ Սանի — պետական արձանագրութեան մէջ՝ Ազի-
զիէ Սանի (ի պատիւ ժամանակակից Սուլթան Ապտիւլ-Ազի-
զի) շինութիւնը անվիճելի մէկ փաստն է Նիկոզոս Աղայի հե-
ռատաւութեան: Գալա-Ալթը թաղէն շատ աժան գնով գըն-
ուած է ընդարձակ հողամաս մը եւ վրան կանգնուած արդիա-
կան գեղեցիկ Սան մը — Ազգին ամենէն հասութարեր կալուա-
ծը, որուն եկամտաւոր պահուած են մինչեւ 1915 ո՛չ միայն
Ներսէսեանը, այլ եւ աղղային միւս վարժարանները, Հայկա-
նուշեան եւ Հայկազեան:

«Սալթէ»-ական դրութեան վերջալոյսին, Այնթապի մէջ
հիմնուող հայկական առաջին կանոնաւոր ուսումնարանն էր
Ազգային Ներսէսեան վարժարանը:

Թէ ինչո՞ւ Ներսէսեան կոչուած է անիկա. դիւրին է բա-
ցատրել: Երկրամասի մը վրայ՝ ուր ծնած էր Շնորհալի Ներ-
սէս (Ծովք), եւ բաղմած որպէս Հարապեա (Հոռմկլայ), եւ
որուն գերեզմանը սիրելի ուխտավայր մըն էր դարձած, բնա-
կան է որ Ներսէսի անունով կոչուէր Եկեղեցիին պաշտպանու-
թեան եւ Ազգային լուսաւորման համար հիմնուող Հաստա-
տութիւն մը:

Եւ այդ Հաստատութիւնը արժեցուց իր անունը, վաթսուն
տարի (1856-1915) լոյս ջամբելով հազարաւոր մատաղատի
հայորդիներու:

Ներսէսեան վարժարանը ունէր ընդարձակ խաղավայր,
ծառաստան ու պարտէզով: Երբ աշակերտութեան թիւը աւել-
ցաւ (որ 400-է 500-ի մէջ կը տարուբերէր), 1870-ին գեա-
նայարկ նոր սրահ մըն ալ կառուցուեցաւ, 500 հոգի առնելու
չափ մեծ, ուր տեղի կ'ունենային լսարան, թատերական երե-
կոյթ, հանդէս եւ այլն:

տող եղծուած): Հետեւեալն ալ Առաջնորդարանի ճակատը գրուած արձա-
նագրութիւնն է «ի վայելումն անձին իւրոյ եւ կարուցանել զվերնայարկս
Անդապցի Աշճրեան Մհի. Պետրոսի որդի բաղմաշխատ միարան Սրբոյ Ե-
րուսողէմի Յովսէփ աւագ Սարկաւագ, եւ մատոյց յիշատակ վասն կեն-
դանեաց եւ ննջեցելոց իւրոց, յանուն Սրբոյ Աստուածածնայ կերտեալ Եկե-
ղեցոյս Անթապու, ի փրկչական թւոյն 1860-ի Սեպտեմբերի մէկն» (տառա-
սխալները պահուած են անփոփոխ, Գ. Պ.):

Աշճեան Սարկաւագ մինչեւ իր մահը բնակած է շինել տուած դարպա-
սին մէջ, ինչ որ դիւրացուցած է թողօնին ախրացումը: Աշճեան Սարկաւագի
մեծագիրը մէկ նկարը, գործ Արմենակ վարժապետի, կը դարգարէր Ներ-
սէՍեԱն-ի ալ սրահը (Տեա Յորելինական գրկոյթ ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻԻ,
1916, էջ 8):

Սրահական դրութիւն էր Ներսէսեանինը—ինչպէս պիտի ըլլայ միւս դպրոցներունն ալ, մինչեւ 1912 թուականները :

Դպրոցի կրթական ծրագիրը խալֆէական դպրոցներու ծրագրէն բաւական տարբերած է . ընթերցում, քերականութիւն, վերլուծութիւն, Ս. Գիրք ու քրիստոնէական, երգեցողութիւն՝ կը մնան, աւելցած են Հայոց պատմութիւն, հաշիւ, վայելչադրութիւն : 1868-ին կ'աւելնան նաեւ Աշխարհարարի թարգմանութիւն, տաճկերէն քերականութիւն և աշխարհագրութիւն :

Առաջին տասնամեակի ուսուցիչները «փաթթոցաւոր» խալֆէ-վարժապետներն են տակաւին, բայց ամենքէն փորձառուները և «վաստակաւոր»-ները — Գրըլանկըճ Յարութիւն վարժապետ, Պապայեան Մինաս վարժապետ (որ ընդհանուր կառավարիչ է), Կէօվչէնեան Յարութիւն վարժապետ, Պօշկէզէնեան Զօրպ Յարութիւն վարժապետ և այլք :

1866-ին Կ. Պոլսէն յատուկ հրաւերով Այնթապ կը կանչուին երկու ուսուցիչներ, մին՝ Մարտիրոս Մինանեան, որպէս Տեսուչ, իսկ միւսը՝ Խաչիկ վարժապետ, որպէս դպրապետ և երգեցողութեան ուսուցիչ : Այդ տարուան շրջանաւարաներէն է Ներսէս Պաղտատարեան (Արմենակ վարժապետ), որ իր Յարութիւն եղբոր հետ կը զրկուի Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանը :

1868-ին դպրոցի տեսուչն է Այնթապցի Կարուհի Լեւոնեան (Բողոքական, ուսումնական մարզ, ազնիւ ու լայնմիտ) : Անոր աշակերտներէն են Յարութիւն Հատիտեան (Արշակ վարժապետ), Գասպար Փիլաւճեան, Կարապետ Պալեան և այլք :

1870-ին պաշտօնի կոչուած է Սերաստացի ուսուցիչ մը, Խաչատուր Էֆէնտի, քաջ հայկարան, որու օգնականներու մէջ են Յարութիւն Հատիտեան (Արշակ վարժապետ) և Կէօվչէնեան Յակոբեան վարժապետ :

Բայց դպրոցին վարիչները կամ կարգադրիչ ընկերութեան անդամները (փոխան Հոգաբարձութեան գործածուած բացատրութիւն մը այդ թուականներուն)*, զժգոհ դուրսէն բերուած տեսուչներէ, այնուհետեւ կը գոհանան տեղացի ոյժերէ . մանաւանդ որ Երուսաղէմ զրկուած Պաղտատարեան եղբայրները, Ներսէս և Յարութիւն, Այնթապ վերադարձած էին արդէն :

*) Յովհաննէս Ֆէրիտ Պօյաճեան 1885 թուականով նկար մը ունի, Պոլսէն Յարութիւն Նազարէթեանի զրկուած, հետեւեալ ձօնգիրով . «Ներսէսեան վարժարանի կարգադրիչ ընկերութեան Ասենապետ»-ին :

1871-ին Ներսէսեան Վարժարանի Տեսչութեան կը կոչուի Պաղտասարեան Ներսէս — աւելի ծանօթ՝ Արմենակ Վարժապետ անունով, հաստատոր ու մեծգլուխ, միշտ էնքարիով: Իր օգնականներէն են եղբայրը, Յարութիւն Պաղտասարեան, եւ Պապայեան Մինաս Խալֆէ, որ ընդհանուր կառավարիչն է զպրոցին:

Արմենակ Վարժապետի օրով կը թափան ծրագրի մէջ կը կատարուին նոր փոփոխումներ. կ'աւելցուի գծազրութիւնը — ճիւղ մը՝ սրուն մէջ որոշ ձիրք ունէր ինքը, Արմենակ Վարժապետ*:

Հետեւեալ դասացուցակը, որ 1870-ական թուականներուն երուսազէմի ժառանգաւորացին մէջ կիրարկուածն է, կրնայ լրիւ զազափար մը տալ այդ օրերու դասերու մասին:

Բ. Կարգ.— Հին եւ Նոր Կտակարան, Քերականութիւն, Թուարանութիւն, Վայելչագրութիւն, Տաճկերէն հասարակ ընթերցում, Գաղղիերէն Քերականութիւն, Ճարտասանութիւն եւ Գծազրութիւն:

Ա. Կարգ.— Բացի «Հին եւ Նոր Կտակարան»-է, վերոյիշեալները եւ աւելի ըլլալով Աշխարհագրութիւն, Եկեղեցական Պատմութիւն եւ Գծազրութիւն Աշխարհացոյցի (Տես «ՍԻՈՆ», Ե. Տարի, 1870, էջ 72):

Յաջորդ տարիներուն կը յիշուի Մելիքն Մանուկեան**, որպէս սնօրէն. ուսուցիչներու մէջ են նաեւ երկու նորընծայ բաճանաներ — երկուքն ալ նախկին վարժապետներ, Տէր Մովսէս Ժամկոչեան եւ Տէր Եղիշէ Քիլիսեան: Արմենակ Վարժապետ կը մնայ իրրեւ գծազրութեան եւ երկեցողութեան ուսուցիչ: Նախակրթարանի մէջ կը պաշտօնավարեն Եսայեան Յարութիւն, Պողարեան Խաչատուր եւ Թէրզիպաշեան Յակօբ: Ծաղկոցի մէջ են Մըլլըպլեան Գէորգ եւ Գալաճը Մելքոնեան Արոյ Խալֆէ***: Դպրոցի գլխաւոր վերահսկիչներն են Յովհաննէս Քիւրթեանօֆ եւ Նիկողոս Նազարէթեան:

*) Յիշատակեցի արդէն՝ իր կողմէ գծազրումը բարեբար Յովսէփ Սարկաւազ Աշճեանի նկարին: ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ Վարժարանի նոր սրահը երբ շինուած է, անոր ձեղունը, կ'ըսեն, ներկուեցաւ Արմենակ Վարժապետի կողմէ, վրան՝ Հայկական Զինանշանով, եւ որ Համիտի շրջանին ջնջուած է:

**) Կ. Պոլսոյ Նուպար-Շահնազարեանէն:

***) ՆԱԶԿՈՅ-ի բաժնին մէջ այս վարժապետներու աշակերտած է Բարդէն Վեհափառ (Տես ՍԻԻՐԻԱ ՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ, 1925, էջ 119): Նախակրթարանի ուսուցիչներէն երկուքը կամաւոր այցելուներ էին, արհեստաւոր, մին՝ պղնձագործ, միւսը՝ գերձակ:

1875-ին Ներսէսեան վարժարանը կ'արձանագրէ արագ վերելք մը: Պաշտօնի կոչուած են Մկրտիչ Կաթողիկոսի հաստատած Գիշերօթիկին աւագ դասարանի աշակերտները, Մուշեղ Սարաֆեան՝ իբր Տեսուչ, Սմբատ Տէմիրճեան, Յովհաննէս Արսլանեան (կամ, միւս անունովը, Յովհաննէս Ֆէրիա Պօյաճեան), Նազարէթ Ներսէսեան, Յարութիւն Փափազեան (կամ Պօշկէզէնեան), Սարգիս Մարտոյեան — որ ընդհանուր կառավարիչն էր, ոմանք՝ մնայուն, ուրիշներ՝ այցելու*:

Կեդրոնական Թուրքիոյ Գուլէճին հաստատման տարիներն են (1874): Անդին, Կովկասի մէջ, կը հաստատուի Գէորգեան ձեւարանը (28 Սեպտեմբեր, 1874): Պէտք է մարդ հասցնել: Այդ կ'ըլլայ զլիսաւոր մտահոգութիւնը Յ. Քիւրքճեանօֆի եւ Նիկողոս Աղայի, եւ անոնց ջանքերով — նոյնիսկ ի դին Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեանը վշտացնելու, որ շատ հաշտ չէր Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի հետ, 1876-ի Մարտին էջմիածին կը զրկուին երկու սաներ, Յակոբ Պէֆեարեան եւ Ներսէս Պոսնուեան:

1876-ին Տեսուչ է Նշան Թէրզեան — Սվազի Սենեքերիմեան վարժարանէն: 1878-79-ին պաշտօնի կը կոչուի Մարտիրոս Յարութիւնեան (Ներսէսեանի շրջանաւարտ, որ այնուհետեւ իբրեւ ուսուցիչ եւ կառավարիչ մինչեւ իր մահը (1914) կը մնայ Ներսէսեանի մէջ: Ուսուցիչներու մէջ են նաեւ Գէորգ Ամմիօղլուեան, Գէորգ Արսլանեան, Ներսէս Գաղանճեան:

1880-ին Տեսուչ է Գէորգ Պօյաճեան — Երուսաղէմի Ժառանգաւորացէն, որ յետոյ քահանայ ձեռնադրուած է Քիլիսի մէջ, Տէր Ներսէս անունով: Ուսուցիչներուն վրայ կ'աւելնայ Ուղունեան Յարութիւն (Ներսէսեանի շրջանաւարտ)**:

1880-է վերջ տեսչական պաշտօն վարած են Եղիա Արոյեան (յետոյ Ուրֆա մեկնած, բժիշկ), Ղազարոս Ղալիկեան (1880-1889), Փիլիպոս Սարգիսեան, Պոլսեցի Թաղէոս Վարժապետ, Սմբատ Ճէմէլեան, Ներսէս Պաղտոյեան, Տիգրան Փօլատեան, Սարգիս Չ. Թօփալեան եւ այլք:

Ուսուցչական կազմի անդամ եղած են, երկար կամ կարճ շրջաններով, բացի նախապէս յիշուածներէ. Յակոբ Մուրաաեան (Բողոքական, յետոյ լուսանկարիչ), Գէորգ Կուղուլ-

*) Որոնց մէջ է, 1877-ին, նաեւ Վ. Մ. Քիւրքճեան:

**) ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Վարժարանի յատուկ 1866-1880 շրջանի տուեալները մեծ մասամբ քաղուած են Արշակ Վարժապետէն 6 Փետրուար, 1914 թուականով Բարգէն Սրբազանի տրուած նօթերէ, երբ Սրբազանը Այնթապ էր: Բողոքատել նաեւ Սրբազանի յօդուածը 1925-ի ՍԻԻՐ. ՏԱՐԵՑՈՅԵ-ին մէջ (էջ 119-120):

եան, Մեսրոպ Մեսրոպեան, Մուշեղ Արսլանեան (1896-ին Ե-
զիպտոս մեկնած), Ներսէս Նիկողոսեան (Զօրազ Վարժապետ),
Թաթուլ Քիւփէլեան, Գուրգէն Պարսուժեան, Յարութիւն Պաղ-

ԱԶԳ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1897-Ի ՇՐՋԱՆԱԻԱՐՏՆԵՐԸ
Տնօրէն Պր. Վազարոս Ղալիկեան՝ նստած

տոյեան, Սարգիս Տայեան, Եղիա Տէմիրճեան, Յովհաննէս
Շիլ-Յակոբեան, Ներսէս Մահտեսեան, Տիգրան Մեսրոպեան,
Ասատուր Նալպանտեան, Խորէն Վարժապետեան, Լեւոն Պաս-
թաճեան, Ատուր Գէորգեան, Յակոբ Սթամպուլեան, եւ այլք:

Ներսէսեան Վարժարանի, ինչպէս նաեւ ամբողջ Այնթապի
Հայութեան համար մեծ կորուստ մը եղած է անտարակոյս,
մահը Ներսէս Պոստոլեանի, որ 1885-ին էջմիածինէ վերադար-
ձած եւ պաշտօնի կոչուած էր Ներսէսեան Վարժարանի մէջ:
Մեռած է 4 Մարտ, 1886-ին, Թոքախտէ, իր քսանվեցամեայ
հասակին մէջ*: Իրմով Այնթապ ունեցած է Հայկական ճայ-
նագրութեան դաս եւ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի օրով էջմիածին
տպուած ձայնագրեալ Շարահան ու Տաղարան, որ ամենամեծ
ծառայութիւնը մատուցած է Այնթապի Դպրաց-Դասին ու Դըպ-
րապետներուն:

Ազգային Ներսէսեան Վարժարանը վեցամեայ Նախակրթա-

*) Տես ՄԵՆՏՈՐ, 1886, էջ 113-114: Դամբանախօսներու մէջ եղած են
Յակոբ Պէքեարեան (հանգուցեալի գասընկերը), Փիլիպպոս Սարգիսեան,
Թորոս Ղազարեան, Պերճ Մոմճեան:

րան էր, Ծաղկոցի առանձին բաժինով, եւ կը կառավարուէր Ազգային վարչութենէ նշանակուած Հոգաբարձութիւնով: Մինչեւ 1880-ական թուականները, բարեկեցիկ ու աղքատ, Ազգին բոլոր զաւակները հոն կը յաճախէին: Երբ վարդապետն ու Ադեմական հիմնուեցան, ընդհանրապէս թաղեցիներ եւ աղքատ դասի պատկանողներ մնացին Ներսէսեանի մէջ, որոնց թիւը 400-է պակաս չէ եղած սեւէ տակ: Դպրոցի պիւտճէն կը հաւասարակշռուէր Ազգ. Միլլէթ Խանի եկամուտէն, որուն մօտ երկու երրորդը իրեն կը պատկանէր:

Որպէս օտար լեզու Ներսէսեան վարժարանի ծրագրին մէջ տեղ ունէին նախ թրքերէնը, ապա անգլիերէնը: Հակառակ այն իրականութեան, որ իր բարձրագոյն կարգի աշակերտները յաճախ կը նախընտրէին անցնիլ Ադեմական, վարդապետն կամ Կ. Թ. Գոլէճ, Ներսէսեան վարժարանը մեծ ծառայութիւն ունեցած է Այնթապի Հայոց կրթութեան գործին եւ ունի իր պատուաւոր տեղը Այնթապի Հայ դպրոցներուն պատմութեան մէջ: Ներսէսեան վարժարանի շրջանաւարտներէն էին Կարապետ Թիւթիւնճեան, Կարապետ Գարլայեան, Ներսէս Արսլանեան եւ անոնց նման շատ մը ծանօթ առեւտրականներ ու վարպետ արհեստաւորներ:

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՎԱՐՎԱՐԱՆ «ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ»

(1858-1867)

ԳԼՈՒԽ Դ.

Վարի վարժատունի վառվառն ու յառաջադէմ աշակերտներէն, Ազեօլցի քարակոփ Կիւլէսէրեան Մանուկի որդի Յարութիւն վարժապետ Կիւլէսէրեան, որ Ալեքսան Պէղճեանի հետ եղած է Զեմոր վարժապետի աշակերտներէն* 1858 թուականին, ուսումնասէր քանի մը երիտասարդներու հետ (որոնց մէջ են Պօղարեան Խաչատուր եւ Սիւլահեան Գէորգ) նախաձեռնողը կ'ըլլայ հիմնելու Այնթապի Հայոց կրթական առաջին ընկերութիւնը, Մարդասիրական Ընկերութիւն, ինքնագորգացումի եւ Բողոքականութեան տարածումին դէմ պայքարելու նպատակներով:

Մարդասիրական Ընկերութեան առաջադրութիւններէն մին կ'ըլլայ արհեստաւոր երիտասարդութեան կարգալ ու դրել սոր-

*) Այդ է հաւանաբար պատճառը՝ որ Կիւլէսէրեան վարժ. տան մը Բողոքականութեան յարած եւ քարոզչութիւն բրած է: 1878-ին քահանայ ձեռնադրուած է Իսքէնտէրուն: Գանուած է Քիլիս, Մարաշ, Հաճըն: Նահատակուած է Օրուլի մէջ, 90-ամեայ ծերունի: Քահանայական անունն էր Տէր Գրիգոր:

վեցնել: Մանուկներու համար հաստատուած էր Ներսէսեան վարժարանը. ուսման ու կրթութեան առաւելութիւններէն ինչո՞ւ բաժին չհանել նաեւ երիտասարդութեան:

Իրականացնելու համար այս գեղեցիկ առաջադրութիւնը, կը հաստատեն Գիշերային վարժարան մը, շաբաթը 3 օր: Կը կազմուին 24 եւ 12 հոգինոց խումբեր, բոլորը արհեստաւոր, հետեւելու համար դասախօսութիւններուն: Կազմակերպութեան հոգին է Կիւլէսէրեան Յարութիւն վարժապետ, որուն հանդէպ տածած յարգանքն ու սէրը Կիւլէսէրեան Աւետիք կը յայտնէ իր անդրանիկ զուակը կոչելով Յարութիւն (ապագայի Բաբգէն Կաթողիկոսը): Ան ցերեկները ուսուցչութիւն կ'ընէր վերի վարժատուն, իսկ գիշերները կուգար դաս կուտար Մարդասիրական Ընկերութեան Գիշերային վարժարանին մէջ:

Շնորհիւ Գիշերային վարժարանին, Մարդասիրական Ընկերութիւնը* տարուէ տարի կը զօրանայ. երիտասարդ ու չափահաս՝ շատեր անգամ կ'արձանագրուին ընկերութեան, որ 1860 թուականին վերակազմութեան կ'ենթարկուի եւ կը կոչուի Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն, 1862-ին հիմնելով Այնթապի հանրային առաջին Մատենադարանը (այն ժամանակի բառով Թանգարան — որմէ նաեւ Ընկերութեան ժողովրդական անունը, Թանգարան Ընկերութիւն): (Տես «ԲիւզԱՆԴԻՈՆ», Գ. Տարի, 1899, թիւ 696, Ս. Ն. Նազարի յօդուածը Թանգարանը հաշէրի Մասին): Կը զօրացուի Գիշերային վարժարանը. կը հաստատուի նաեւ Կիրակնօրեայ Լսարան: Ընկերութեան եկամուտի գլխաւոր աղբիւրները կ'ըլլան Կիրակնօրեայ պնակները, գրուած Եկեղեցիի եւ Լսարանի գրուներուն առջեւ:

Յովսէփ Սարկաւազ Աշճեանի Երուսաղէմէ բերած գրքերը կը նուիրուին Ուսումնական Թանգարան Ընկերութեան նորահաստատ մատենադարանին, որ յետագային պիտի դառնայ վարդանեան Մատենադարան — Այնթապի ամենէն ճոխ մատենադարաններէն մէկը, մօտ 1000 հատոր գիրքերովը:

Կիրակոս Բ. Կաթողիկոս յատուկ կոնդակով կ'օրհնէ ու կը դնահատէ Ուսումնական Թանգարան Ընկերութիւնը, ինչ որ ազգային դոյն մը կուտայ անոր եւ կը դարձնէ Օնա]սը Սահմանադրասէր տարրին: Սահմանադրասէր տարրին գլուխն էին՝

*) Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս բարեկամ մը չէ եղած ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ Ընկերութեան, անոր հիմնադիրները կոչելով հեղնարար. «Երեքը երեսուն տարեկան աղաներ»: (Տես «Բիւզանդիոն», Գ Տարի, 1899, թիւ 696):

Նիկ . Նազարէթեան եւ Յովհաննէս Լուսարարեան . հակասահմանադրականներու պետն էր Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Շահանեան կամ Սէմէրճեան : Գաղափարական այդ պայքարը կը վերջանայ Առաջնորդին պարտութեամբ : Ուսումնասիրացթանգարան Ընկերութիւնը , իր անդամներուն թուական ոյժով կը յաջողի Այնթապը օժտել ժողովրդական ընտրութեամբ կազմուած թաղական խորհուրդով մը (1866 թուականին) :

Կ'արժէ փակագիծ մը բանալ այստեղ , ներկայացնելու համար քանի մը դէմքեր՝ որոնք մեծապէս ներդործած են Այնթապի ազգային ու կրթական կեանքին վրայ եւ ունեցած յեղաշրջող ազդեցութիւն՝ դպրոցական ու մտաւորական վերելքի մէջ :

Առաջինը անոնց մէջ Յովհաննէս Աղա Քիւրքնեանօֆն է — Հայէպարնակ միւս Յովհաննէս Քիւրքճեանէն (ժամագործ , Վահան Քիւրքճեանի հօրեղբայրը) զանազանուելու համար մականունը օֆով ածանցած :

Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ Ակնցի է , Ղուկաս Քիւրքճեանի զաւակ :

Ծնած է 1824 թուականին : 1824–1866 գտնուած է Հայէպ եւ մաքսային պաշտօնատան մէջ ունեցած դիրքը պատեհութիւն տուած է որ ունենայ նաեւ կարեւոր դիրք ազգային շրջանակի մէջ : Մոլի ընթերցասէր մը , ինքնօգնութեամբ զարգացած եւ 1850–ական թուականներուն Զարթօնքին մէջ ունեցած է առաջնորդող դեր :

Ժամանակակից շատ թերթերու բաժանորդ է ան եւ երբեմն գործակալ ու տարածիչ . 1861–ին գրատուն մըն ալ հաստատած է «Գրականութեան եւ Գրողներու նպաստելու համար» (Տես «ԾԱՂԻԿ» , Ա . Տարի , 1861 , թիւ 16) : Մոլեռանդ ազգասէր , յառաջադիմական ու ազատախոհ , նոյն թուականին , «չուկայական տաճկարարառ լեզուով» գրի առած , տպել տուած ու ձրիօրէն գաւառի ամէն անկիւն ղրկած է «ՄԻԼԼԷԹԻՆԻ ՍԷՎ» (Ազգդ սիրէ) խորագրով տետրակ մը (Անդ , թիւ 23) :

Իրմով Հայէպ ունեցած է ԹԱՆԳԱՐԱՆ (գրադարան) , որ կը ստանար քսան տեսակ լրագիր : «Թանգարան»-ը բաց կ'ըլլար Կիրակի օրեր եւ 30–60 ընթերցողներ ձրիօրէն կ'օգտուէին անկէ : Յաճախ ինք անձամբ կը կարգար թերթերը որ շատեր միատամանակ ունկնդիր ըլլան եւ օգտուին (Անդ , թիւ 41) : Ազգային լուսաւորութեան եւ հայախօսութեան ռահվիրայ մը , որ 1866 թուականին կը ծրագրէ հիմնել նոյնիսկ Համազգային Ընկերութիւն մը , առ երեւոյթս առեւտրական , բայց խորքին մէջ ազգաշինական ու կրթական :

Ծրագրած այդ Ընկերութեան ԿՈԶ-ը լոյս տեսած է Մ. Ա. զարէզեանի «ԾԻԼՆ ԱԻԱՐԱՅՐԻ» թերթին մէջ (Ա. Տարի, 1866, Յուլիս, էջ 408) : Յ. ՔիւրքճեանօՓ իր այդ կոչով կ'ընդունի թէ «Ազգին գլուխը առողջ է, բայց անդամներուն մեծ մասը ո՛չ թէ միայն հիւանդ՝ այլ նեխելու ալ մօտեցած» : Կը խոստովանի Սահմանադրութեան բարիքները, բայց չի մոռնար աւելցնելու թէ դաւառը զուրկ է այդ բարիքներէն, եւ ցաւով կը յիշէ թէ «Հալէպի մէջ չկայ երկու մարդ որ իր լեզուն գիտնայ» ու իրրեւ դարման կ'առաջարկէ ունենալ ԴՐԱՄ, ԴՊՐՈՅ, ՈՒՍՈՒՄ եւ ԿՂԵՐ : Անոր հիմնական բաղձանքն է դաւառի Հայը հարստացնել եւ քաղաքակրթել, ազգը ԼՈՒՍԱԻՈՐԵԼ՝ դաստիարակութեամբ, որուն ազբիւրն է Դպրոցը, իսկ դըպրոցը բացող ու պահող ազգակը՝ դրամը :

Առաջարկած Ընկերութիւնը, որուն անունը դրած է Արամեան, պիտի ունենայ 500,000 Փրանքի դրամագլուխ մը (500-ական Փրանքնոց 1000 բաժնետոմսով, տասը տարիէն հասուցանելի), որուն տարեկան շահէն որոշ տոկոս մը վար պիտի դրուի ապագային «Կիլիկիոյ յարմարագոյն տեսնուած մէկ աւանին մէջ Գիշերօթիկ վարժարան մը հիմնելու եւ ազգափառ ազգ կրթելու», աւելի վերջ հիմնելու նաեւ դպրոց մը Ազջիկներու համար եւայլն, եւայլն : Առաջադրութիւններ, որոնք իր փափաքած ձեւով թէեւ չիրականացան — քանի որ ինք նոյն տարին Այնթապ տեղափոխուած է իր պաշտօնով, բայց կերպով մը թելադրիչ եւ ուղեցոյց եղան Այնթապի 1870-ական թրուականներու գործունէութեան* :

Յովհաննէս ՔիւրքճեանօՓ նոյնքան բեզուն գործունէութիւն ունեցած է Այնթապի մէջ, ուր աւելի բախտաւոր եղաւ գտնելով գաղափարակիցներ ու գործակիցներ, յանձին Նիկոզոս Նազարէթեանի, Յովհաննէս Լուսարարեանի, Ատուր Նիգիպլեանի եւ այլոց** : Իրմով հայատառ թրքերէն ու հայերէն թերթեր լայնօրէն կը տարածուին Այնթապի մէջ : Իրմով կը քաջալերուին ու կը շատնան թանգարաններ : Ինքն է թատերական կեանքի ներածիչը, նոյնիսկ հեղինակ թրքարարբառ թատրերգութեան մը, «Գիւնովուքեան վնասներ»-ը անուն, որ

*) Հալէպի մէջ ինք եղած է գլխաւոր պաշտպանը Ազջիկանց վարժարանի մը հաստատումին (1862), տեսչութեամբը Իգմիրէն հրաւիրուած Աշոտ Գ. Գալֆաեանի :

**) Ատուր ազա իրեն կը պարտի Հայ Աւետարանական համայնքի ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ-ը եւ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ (յետագային ՆԻԶԻՊԼԵԱՆ) ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ի գաղափարն ու գործադրութիւնը :

բեմադրուած է իր հսկողութեան տակ : Իրմով ազգային շունչ ու կենդանութիւն ստացած են Լսարանները եւ Ազգային վարժարանները, ի մասնաւորի Ներսէսեանը եւ Թանգարան Ընկերութեան Գիշերայինը :

Այնթապի Հայութիւնը շատ բան կը պարտի Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի իր սահմանադրական կեանքով եւ ազգային ու կրթական օրինակելի կազմակերպութեամբ :

Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ մեռած է Այնթապ, 1883 Օգոստոս 5-17-ին եւ թաղուած՝ Ազգային գերեզմանատան մէջ, Իփէկեան Գէորգի գերեզմանին կից :

Երկրորդ դէմքը որ ունեցած է յիշատակելի ներդործութիւն Այնթապի ազգային ու կրթական կեանքին վրայ, Նիկոդոս Աղա Նազարէթեանն է (1843-1899), Ազուլեցի Գարա Նազարի աւագ որդին, որ, հակառակ իր համեստ ուսումին, բրնական ուշիմութեամբն ու նախաձեռնող ողիովը կրցած է ըլլալ Այնթապի ամենէն ուսումնական եւ շինարար անձերէն մէկը : Իր ժամանակի մեծագոյն լուսաւորեալն է ան, որ յամառօրէն պայքար կը մղէ խաւարեալ «աղա»-ներու եւ անոնց պաշտպան ու վարիչ Այնթապի Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Շահանեանի կամ Սէմէրճեանի դէմ (1853-1865) : Ընթերցասէր մը, Քիւրքճեանօֆի նման, եւ տարածիչ զրքի ու թերթի : Այնթապի կրթական կեանքին բարելաւման ախոյեաննէրէն մէկն է Նիկոդոս Աղա : Ան եղած է հակա-բողոքական պայքարի դուռը բացողը, բարի նախանձախնդրութեամբ. քաջալերած եւ հովանաւորած է Կրթական Ընկերութիւնը, ազգային դպրոցները, իրական սեռի դաստիարակութիւնը եւ դպրոցաշինութիւնը : Իրմով Ազգը տէր եղած է Աշճեան Սարկաւապի թողօնին եւ անով կառուցուած երկու պատկառելի հիմնարկութիւններու, Ազգային Ներսէսեան վարժարանի եւ Միլլէթ Խանին :

Քիւրքճեանօֆ եւ Նիկոդոս Նազարէթեան եղած են գլխաւոր կազմակերպիչները վարդապետաց Ընկերութեան :

Վարդանեան Կրթարանը հիմնող եւ զայն սեպհական շէնքով մը օժտող, Ազգային Հայկանուշեան վարժարանը հաստատող, վերջապէս Այնթապի փառաւոր Եկեղեցին, Ս. Աստուածածին Եկեղեցին կառուցանելու համար ցերեկի եւ գիշերի հանգիստը զոհելով աշխատող գլխաւոր անձը Նիկ. Աղան եղած է :

Եւ այս բոլորին վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ, թէ Այնթապը Սահմանադրականօրէն Թաղական Խորհուրդով մը օժտողը — ընտրական յատուկ ժողովով եւ թեկնածուներու եռա-

պատիկ ցանկով (սկսած 1866-է) ի՛նքը, Նիկողոս Աղա Նազարէթեանը եղած է* :

Երրորդ զէմք մը՝ որ հակառակ շատ կարճ շրջանով մը միայն Այնթապ գտնուելուն կրցած է օգտակար գործունէութեամբ եւ բարեսիրտ յիշատակով մը անցնիլ մեր քաղաքի ազգային տարեգրութեան մէջ, Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Արարդեանն է, Այնթապի միամեայ Առաջնորդը (1866-1867) : Ազգասէր ու կրթասէր եկեղեցական մը, որ Զէյթունի հարցով Կ. Պոլիս ու անկէ Թրանսա, մինչեւ Նաբոլէոն Գ. կայսեր պալատը ճամբորդութիւն կատարած եւ ազատութեան ու փրկութեան խընդրանքներ էր ներկայացուցած** :

ՔիւրքճեանօՓ - Նազարէթեան - Արարդեան երրորդութեան կը պարտի իր ծնունդը Այնթապի Վարդանանցը (1867) : Եկեղեցիի եւ Լսարանի բեմերն ալ կը պայծառանան Արարդեանի հայրենաշունչ քարոզներով, ճառերով ու երգերով :

Փակելու համար այս փակազիծը, յիշենք երկու ազգասէր Հայեր ալ, որոնք հովանաւորած ու քաջալերած են Ազգային շարժումները : Մին Կիւրինցի վաճառական մըն է, Սարգիս Մինասեան, որ Այնթապ հաստատուած է եւ ունեցած ազգային յախուռն գործունէութիւն : Անոր ճառախօսութիւններէն մին, Գէորգ Այվազեանի «Մամուլ»-ին մէջ լոյս տեսած, պատճառ կ'ըլլայ իր բանտարկութեան եւ թերթին խմբագրին ալ աքսորման*** :

Երկրորդը՝ Մարկոս Աղարէգեանն է. ԺԹ. դարու երկրորդ կէսի ազգային հանրածանօթ զէմքերէն, հրապարակազիր ու պատմազիր. ատեն մը Վանի նահանգապետ, Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի մտերիմներէն եւ անոր յանձնարարութեամբ որպէս Րէժիի տնօրէն 1884-ին Այնթապ զրկուած : Աղարէգեան հազիւ եօթ ամիս մնացած է Այնթապ. բայց այդ կարճ ատենի մէջ իսկ կրցած է շահիլ բարեկամներու լայն

*) 1886-ին, ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ-ի վերակազմութեան ատեն ընտրուածներն են. Նիկողոս Նազարէթեան, Գալուստ Ղազարեան, Յարութիւն Նազարէթեան, Գէորգ Սիւլահեան, Կարապետ Եազարեան, Հաննա Թախթաճեան, Յակոբ Առաքելեան եւ Ներսէս Պալեան (Տես ՄԵՆՏՈՐ, էջ 170) :

**) Ս. ԲԻԻՐԱՏ, Արարդեանի նուիրած կենսագրական գրքոյկին մէջ կը գրէ. «Թախանձանօքը Այնթապ գտնուող ՔիւրքճեանօՓ Յովհ. Աղայի, նոյն տեղի առաջնորդութիւնը կը վարէ մէկ տարի, իր պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ հաստատակով ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ը եւ բարեկարգելով վարժարանները» (ԶԵՅԹՈՒՆՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ-ը, էջ 16) :

***) Վ. Մ. Քիւրքճեանի «Ազգային Յուշեր»էն, հրատարակուած Հայաստանի Կոչնակ-ին մէջ :

չըջանակ մը, օգտակար գաղափարներով ու թեյադրանքներով : Եղած է մտերիմ մը Նիկողոս Աղայի : Ներսէս Պատրիարքի մահուան առթիւ* պահուած է ազգային սուգ եւ Եկեղեցիի մէջ ճառախօսութիւն ունեցած է Աղաբէգեան : Ան յաճախ ճառախօսած է նաեւ Լսարաններու բեմէն, ազգային շունչ ներարկելով հասարակութեան մէջ :

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

ա) ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ (1867-1882)

բ) ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՍԱՆՈՒՅ (1874-1878)

ԳԼՈՒԽ Ե .

Այնթապի Հայոց պատմութեան համար կարեւոր է 1867 թուականը :

Այդ տարի, Առաջնորդ Գրիգորիս Ծ . Վարդ . Աբարդեանի, Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի եւ Թաղական Խորհուրդի Ատենապետ եւ «Ազգային վարչապետ» Նիկողոս Աղա Նազարէթեանի կարգադրութեամբ Ս . Աստուածածին Եկեղեցւոյ ընդարձակ բակին մէջ կը կատարուի մեծահանդէս տօնակատարութիւնը Վարդապետի : Ազգային հայրենասիրական ճառեր կը խօսուին, շարականներ եւ ազգային երգեր կ'երգուին, առաջին անգամ ըլլալով երգեհոն կը նուագուի (որ Մարաչէ զնուած էր), ծափեր կը զարնուին եւ դպրոցականներու դլուխները ծաղիկներով կը պսակուին** : Հոն են Հայ եւ Թուրք մեծամեծներ, նաեւ պետական մարդեր, ի մէջ այլոց Այնթապի գաիմագամն ու նայիպը, Քրանսական հիւպատոսարանի թարգման Շահպազ Էֆէնտի, Ուրֆայէն՝ Եղիշէ Վարդապետ, Հալէպէն՝ Առաջնորդ Քէֆսիզեան Եպիսկոպոս, և այլք, որոնք ապա Առաջնորդարան կը բարձրանան եւ կէսօրուան ճաշի վար կը դրուին, մեկնումի ատեն յայտնելով իրենց դոհունակութիւններն ու շնորհաւորութիւնները :

Անմահացնելու համար այդ պատմական օրուան յիշատակը, Աբարդեան Վարդապետի եւ Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի

*) 26 Հոկտեմբեր, 1884 :

**) Այդ օրուան ակնարկութիւն է «Նէրկիզլի Զատիկ, Զիպիկլի ժամ» բացատրութիւնը : Գտնուած են մարդիկ՝ որ ազիտութենէ, մոլեռանդութենէ եւ շար նախանձէ տարուած՝ ծափի, երգի ու նուագի դիտողութիւն ըրած են այդ օր, «Պուրասը դահմէ՞ մի, դազինս՞ մը» դոհնիկ բացազանչութիւններով, բայց անմիջապէս լռեցուած են վարչապետին հրամանով : Երգեհոնը նուագողը եղած է Կէօլչէնեան Յակոբճան վարժապետ :

թելադրութեամբ եւ Նիկողոս Աղայի ջանքերով կ'որոշուի ի մի ձուլել ազգային-կրթական դանազան ընկերութիւնները (Ռուսումնասիրաց, Լսարան եւայլն) կազմելու համար զօրաւոր միակ ընկերութիւն մը :

Նորահազմ այդ ընկերութիւնը, ի յիշատակ Վարդանանց, կը կոչուի Սրբոց Վարդանանց Թանգարան Ընկերութիւն* եւ որուն նախագահ կը հռչակուի Առաջնորդը, Գրիգորիս Վարդապետ Աբարդեան : Ատենապետ կ'ընտրուի Նիկողոս Աղա, իսկ Ատենադպիր՝ Յովհաննէս Լուսարարեան — ուսումնասէր եւ խոստմնալից երիտասարդ մը, աջ բազուկը Նիկողոս Աղայի, որ դժբախտաբար վաղահաս մահով մը, Թիֆոյէ վարակուած, 1881 Ապրիլ 27-ին կը վախճանի** :

«Սրբոց Վարդանանց Թանգարան Ընկերութեան» — որ կրճատուած պիտի դառնայ շուտով Վարդանանց Ընկերութիւն, վարիչ ղէմքերն էին, ոսկերիչ Կարապետ Նազարեան (Շիշկոյ Կարապետ), Գէորգ Սիւլահեան (Խելօք), Խաչատուր Պօղարեան (Թանգարանճը), Յովհաննէս Եղուպեան, Յակոբ Թէրզիպաշեան (1885), Կարապետ Եղսրղեան, Աւետիս Տէր Պետրոսեան, Աւետիս Տէր Մելքոնեան եւ այլք :

Ընկերութեան «Կանոնադրութիւն»-ը ունէր հետեւեալ առաջադրութիւնները .

- ա) Շարաթական նուազագոյն մէկ մէթալիկ տուրք վճարել :
- բ) Շարաթը երեք օր վիշերային դպրոց պահել, կարգալ չզխոցողներուն կարգալ սորվեցնելու համար :
- գ) Պայման է հայերէն խօսիլ :
- դ) Ազգային Սահմանադրութեան դործադրութիւնը ապահովել եւ Եկեղեցիի բարելաւման աշխատիլ :
- ե) Ընտանեկան դաստիարակութիւնը ապահովելու համար բանալ աղջկանց յատուկ դպրոց մը :
- զ) Երբ բաւարար դրամադրուիս գոյանայ՝ սեպհական դըպրոց մը բանալ նաեւ մանչերու համար, որք ու աղքատ տղաքը ձրիօրէն կարգացնելու :

*) Յովհաննէս Լուսարարեանի միջոցաւ-Կ. Պոլսէն բերուած էր յատուկ կնիք, այդ մակագրութիւնով :

**) Վ. Մ. Քիւրքճեանի վկայութեամբ «Փայլուն աստղ մը՝ Այնթապի համար» : Փետայ մեծահարուստ Քիւրքճեանի (Բողոքական) : Առաջին Այնթապցին՝ որ գացած էր Կ. Պոլիս եւ Եւրոպա : Ունեցած է փառաւոր թաղում : Գամբանախօսներ՝ Տէր Մովսէս, Ատուր Աղա Նիզիպլեան եւ Վահան Քիւրքճեան : Տղան Հմայեակ, Կ. Թ. Գոլէճի 1896-ի շրջանաւարտներէն, բժշկական վկայագիր ստացած է Ալրանի Մետիֆալ Գոլէճ-էն (1900) բայց Այնթապ չկարենալով գալ՝ հաստատուած է Եգիպտոս սեր և մեռած՝ 1904-ին :

Նախատեսուած Գիշերային Վարժարանը անմիջապէս կը հաստատուի, որպէս շարունակութիւն թանգարան Ընկերութեան ձեռնարկին (1858), եւ շատ արհեստաւորներ կուզան, կ'ուսանին այնպէս: Գալով Յերեկոթիկին, շեղումով մը, փոխան աղջկանց՝ մանչերու համար Վարդանանց Մեսրոպեան Սանուց Վարժարանը կը հաստատուի 1874-ին: Ընկերութիւնը իրեն յատուկ հող կամ շէնք չունենալուն, թաղական Խորհուրդի կարգադրութեամբ Սանուց Վարժարանին կը յատկացուի Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի սենեակներէն մին — Տեսչարանի ներքեւ, արտաքին դրան մօտ:

Նորարաց այդ Վարժարանը առաջին տարին 30 աշակերտ միայն կ'ունենայ, տարեկան 2 մէնիտ թոշակով: Յաջորդ տարին կը կրկնապատկուի աշակերտութեան թիւը եւ կը փոխադրուի Եկեղեցւոյ թաղ, Տուզեան Թորոսի տունը: Դպրոցի Տեսչութեան կը կոչուի Կ. Պոլսոյ Նուպար-Շահնազարեան Վարժարանի շրջանաւարտներէն բնիկ Զէյթունցի Փիլիպպոս Սարգիսեան*:

«Մեսրոպեան Սանուց Վարժարան»-ը ունէր ներկայանալի կարգ ու սարք, նորաձեւ դրասեղան-նստարան եւ կրթական կանոնաւոր ծրագիր: Ծրագրին մէջ տեղ ունէին բացի Կրօնագիտութենէ, թուարանութենէ, հայերէն եւ թրքերէն լեզուներէ եւ զեղադրութենէ նաեւ զիտական դասեր ու գաղղիերէն: Ուսուցիչները կուզային սկիզբները՝ Վերի Վարժատունէն, ապա՝ Մկրտիչ Կաթողիկոսի հիմնած Գիշերօթիկ Վարժարանէն (որոնց մէջ էր նաեւ Վահան Քիւրքեան): Իրենց նախակրթութիւնը այդ Վարժարանի մէջ առնողներէն էին հայրս, Յակոբ Համալեան, Արմենակ Նազարէթեան եւ բոլոր տարեկիցները անոնց:

Ուսումնասէր, լուրջ ու կիրթ տղաներ էին ընդհանրապէս՝ Վարդանանց Մեսրոպեան Սանուց Վարժարանին աշակերտները (Ժողովրդական անուանակոչութեամբ՝ Վարդանաս Սանուս Վարժարանի աշակերտները), հայախօս բոլորն ալ: Կը հրատարակէին ձեռագիր ամսաթերթ մը, «Դրախտ» անուն, «Հանդէս Հայրեմանուէր» մակագրութեամբ, Վահան Քիւրքեանի խմբագրութեամբ: Թերթը նօտրագիր, երկսիւնակ էր (հայերէն եւ հայատառ թրքերէն), ազգային-կրթական-ուսումնական եւ առողջապահական բովանդակութեամբ: Կ'օրինակ-

*) Փ. Սարգիսեան քննարկ է նիկողոս Ազա Նազարէթեանի եւ պիտի ըլլայ Այնթապցի, մինչեւ վերջ Ազգին ծառայելով իբրեւ ուսուցիչ: Մեռած է 1926-ին (Դամասկոս):

ուէր 15-20 օրինակով, բաժնեզին՝ 1 մէնիտ: Ընկերութիւնը 1878-ին ունէր բացի «Սանուց Վարժարան»-էն նաև Կիրակնօրեայ Լսարան, եւ եկամուտ մը ապահովելու համար մերթ ընդ մերթ կը սարքէին թատերական երեկոյթներ*:

Ընկերութեան գրապահն էր Յակոբ Թէրզիպաշեան եւ ուսանողները լայնօրէն կ'օգտուէին գրադարանէն:

Բացի ասոնցմէ, Սրբոց Վարդանանց Թանգարան Ընկերութիւնը հաստատած էր Այնթապի առաջին Գործակցական Ընկերութիւնը, Անճնական Ընկերութիւն անունով**, որ մէկական մէնիտնոց բաժնետոմսերով գոյացուած է 400 Օսմ. ոսկիի գրամագլուխ մը եւ երեք տարբեր թաղերու մէջ (Էսլահան, Պալլըզլը, Գալա Ալթը) հաստատած՝ նպարատուներ — ժողովրդական անունով թանգարան Տիւյէնի, ուրկէ կը կատարէին իրենց գնումները՝ Ընկերութեան բոլոր անդամները (որոնց թիւը 300-ը անցած էր)***:

Մէկ կողմէ՝ Նոր Եկեղեցիի, միւս կողմէ՝ Ազջկանց Վարժարանի յատուկ շէնքի մը շինութեան լծուած, Ընկերութեան գործունէութիւնը կը թուլնայ 1878-ին: Կը փակուի Մեսրոպեան Սանուց Վարժարանը, թմրութեան քանի մը տարիներէն վերջ՝ աւելի զօրաւոր եւ աւելի կենսունակ վերդարթնումով մը ծնունդ տալու համար Վարդանեան Կրթարանին†:

*) Սարքուած են վիճարանական ժողովներ ալ զլիսաւորութեամբ Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի եւ Յովհաննէս Լուսարարեանի: Նուազախումը մը ունենալու փորձեր ալ եղած են, բազկացած երգեհոնէ, ջութակէ եւ քանունէ:

**) Շարունակած՝ մինչեւ 1875, օլէրայի տարին: 1892-ին հինգ Վարդանեանցիներ (Նազարէթ Մանուշակեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Յակոբ Համալեան, Մովսէս Լէյլէկեան եւ Դաւիթ Պարսումեան) կազմած են Գործակցական նոր ընկերութիւն մը, որ շարունակած է մինչեւ կոտորածի տարին, 1895 (Տես ՊԱՅՔԱՐ, Դ. Տարի, թիւ 123):

***) Նպարատուներէն մէկուն վարիչն էր Խաչատուր Պօղարեան, «Ալըրտով հարուստ, մտքով յառաջդիմական պարզ արհեստաւոր մը» (ինչպէս կը բնորոշէ Ա. Ն. Նազար, «Պայքար», 1926, թիւ 134), որ հոգիով ու մարմնով Ընկերութեան զործերուն նուիրուած՝ ժողովուրդին համար կ'ըլլայ «Թանգարանճը Խաչէր»: Անոր ընկերներէն էին Ապուճան Պուրունսըղեան, Կարապետ Հացիկճեան, Ներսէս Պարսումեան:

†) «Մեսրոպեան Սանուց Վարժարան»ի բոլոր աշակերտներուն անունները, Մկրտիչ Կաթողիկոսի Գիշերօթիկ-էն օրինակ առած, «Հայկականացուած» էին (Գարեգին, Սմբատ, Պերճ, Վարազդատ եւ այլն) եւ իրենց շապիկներուն վրայ կը կրէին դպրոցին անունը «Վ. Մ. Ս. Վ.»: Մարզանք ու Քիզիքական կրթութիւն առաջին անգամ ներմուծուած են այդ դպրոցին մէջ եւ դադրեցուած՝ Փալախան ու մարմնական այլազան պատիժներ, որ սովորական բաներ էին տակաւին Ներսէսեան Վարժարանի մէջ:

ՄԻՏ. ՅԱԿՈԲՃԱՆ ԽԱԼՖԷ ՄԱՀՍԷՐԷՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յակոբճան Մահսէրէճեան ուշիմ եւ զգօն աշակերտ մըն էր : Գուրսէն եկած Հայ ուսուցչի մը մօտ Յակոբճան կ'ուսանէր եւ ուսման մէջ յառաջադէմ ըլլալուն համար օգնական կարգուած է խալֆէ, ուսուցիչ :

Երբ իր վարպետը կը մեկնի Անթէպէն, Յակոբճան խալֆէ Երուսաղէմ կ'երթայ եւ հոն առնէ մը ուսում առնելէ յետոյ կը վերադառնայ Անթէպ :

Առանձին սենեակի մը մէջ կ'աշխատի իր ձեռքին տակ ունենալով ներկ, վրձին, մոմազօծ պաստառ, բուսեղէններու արմատներ, զորս եռացնելով ներկ կը պատրաստէ : Կը նկարէ պատկերներ, մասնաւորապէս եկեղեցական նիւթերու շուրջ. — խորանի վերեւ դրուած պատկերներ, նաեւ Առաքեալներու եւ Քրիստոսի պատկերներ :

Հալէպի նահանգին մէջ մասնաւոր համբաւի տիրացած էր այս ճիւղին մէջ : Ամէն կողմերէ իրեն կը զրկէին մաշած պատկերներ զորս կը նորոգէր :

Զէյթունի նորակերտ եկեղեցիէն հրաւէր կ'ստանայ եւ մօրը թոյլտուութեամբ հոն կ'ուղեւորի : Եկեղեցիին համար նորանոր պատկերներ կը նկարէ պաստառի վրայ եւ որմանը-կարներով կը զարդարէ եկեղեցին : Երբ իրը վարձք դրամ կուտան իրեն, չընդունիր : Ինք ունէր ասորուստի համար եկամուտ, զոր իրը ժառանգ իրեն ձգած էր հայրը, Ներսէս Ուստա :

Մարաշի եկեղեցիին համար նկարած է «Քրիստոսի Վերջին Ընթրիքը Տասներկու Առաքեալներով» :

Հալէպի եկեղեցիին մէջ ունէր իր գործը — «Վերջին Դատաստան», որ հիացումի առարկայ եղած է : Հոն թողած է նաեւ նկար մը, «Սեղրակ, Միսաք, Յարեթնազով Մեծ Հնոցի Մէջ» :

Յակոբճան խալֆէ աստեղագիտութեան մէջ ալ ծանօթութիւններ ձեռք բերած էր :

Եկեղեցական շարականներու մէջ ալ ունէր մասնագիտական ծանօթութիւն : Եկեղեցիի ծերերը մեծ յարգանքով ոտքի կ'ելլէին ու կ'ողջունէին զինք : Հակաճառութիւններու եւ վիճարանութիւններու մէջ քաջավարժ մէկն էր : Սակայն զինք

ունկնդրողները ազատ կ'զգային համարձակօրէն արտայայտելու իրենց գաղափարները: Յակորճան խալֆէ մասնաւորապէս շատ համակրած էր Աւետիք վարժապետ ժամկոչեանին (հետագային Տ. Մովսէս Աւագ քահանայ), որ նոր բաներ սորվելու համար մեծ փափաք ունէր:

Լաւ ուսումնասիրած էր նաեւ Թուրք թագաւորներու պատմութիւնը: Յաճախ Թուրք խօճաններ իրեն կը դիմէին իր գաղափարները հասկնալու նպատակով: Իր բանախօսութիւնները հետաքրքրական էին, առականերով եւ օրինակներով կը համեմէր զանոնք: Իր Տիկինն էր Խաթուն (Պապոյեան զերգաստանէն), որ մեռաւ 1887-ին, որմէ քառասուն օր ետքը վախճանեցաւ Յակորճան խալֆէ 95 տարեկան հասակին: Յակորճան խալֆէ Մահսէրէճեանի անդրանիկ որդւոյն, Կարապետի որդին է, Գրիգոր Մահսէրէճեան, որ Ամերիկայէ կանչուած էր Կիլիկեան ձեմարանի ուսուցչութեան եւ, սակայն, ճամբորդութեան ատեն հիւանդանալով տարաժամօրէն, թոքատապէ մեռած էր Գահիրէի մէջ:

Այս տեղեկութիւնները մեզի հաղորդած է Գրիգոր Մահսէրէճեանի մեծ եղբայրը Եղուպ Մահսէրէճեան, որ ինքն ալ ծերունազարդ Անթէպցի մըն է: Ծ. Խ.

ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐՃԱՐԱՆ, ՀԱԼԷՊ
Գրիգոր Պողարեան, Տնօրէն

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԳԻՇԵՐՈԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ ՅԱՅՆԹԱՊ

1873—1877

Գրեց՝ ՎԱՀԱՆ Մ. ՔԻԻՐՔՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Է.

Կիլիկիոյ կաթողիկոս Տէր Մկրտիչ Քէֆսիղեան, Մարաշ-
ցի, իր ընտրութեան երկրորդ տարին եկաւ Այնթապ, եւ հոն
հիմնեց «Գիշերօթիկ Վարժարան»-ը, գործակցութեամբ Նազա-
րէթեան Նիկողոս աղայի, Թաղական Խորհրդոյ ատենասպետ:
Կաթողիկոսն իր թեմին մէջ նախընտրեց Այնթապը, անոր տըն-
տեսական եւ կլիմայական առաւելութիւններուն համար, մա-
նաւանդ անոր համար որ տեղւոյն Հայութիւնը աւելի տրամա-
դիր կը թուէր մասնակցելու առաջադրուած կրթական ծախքե-
րուն: Ամերիկեան միսիոնարներն ալ ձեռնարկած էին հոն կա-
ռուցանելու Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը:

Կիլիկիոյ Գիշերօթիկ Վարժարանը տեղաւորուեցաւ Սր.
Աստուածածին Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ: Թաղական Խորհրդ-
արանը, երեք սենեակէ բաղկացած, վերածուեցաւ սերտարա-
նի, դասարանի եւ լուացարանի: Դասարանը, կողիկ խուց մը,
կը ծառայէր նաեւ իբրեւ Տնօրէնի բնակարան: Իսկ ուսանողնե-
րու ննջարանն ու ճաշարանը կը գտնուէին բարձրագիւր տան մը
մէջ, կիցը եկեղեցւոյ լայնատարած տանիքին, որ ամառները
կը ծառայէր նաեւ որպէս խաղալայր, ճեմալայր եւ աղօթա-
վայր: Վարժարանի յարկարածինէն պէտք էր եկեղեցւոյ տա-
նիքը անցնել փայտէ կարճ կամուրջով մը:

Չեմ գիտեր ինչ աղբիւրէ կը հոգացուէին պէտքերը: Կա-
թողիկոսը, որ կ'ըսուէր թէ անձնապէս ունեւոր է, նպաստ
խնդրելու համար կը գրէր հոս ու հոն, նոյն իսկ Նուպար փա-
շային— Պօղոս փաշայի հօրը: Բայց բեռը առաւելապէս պի-
տի ծանրանար Այնթապի ազգային սնտուկին եւ հասարակու-
թեան վրայ: Ծախքերը խնայողական էին. սնունդի որակը եւ

քանակը շատ համեստ : Կիրակի օրեր տղաք կը զբոսնէին իրենց տուները , դրսեցիներն ալ— սկզբնական թուով վեց , կը հիւրասիրուէին ականաւոր որոշ ընտանիքներէ : Տեղացիներուն թիւն էր տասը , որոնց մին էի ես , տրուպս : Նիւթական միջոցներու նուազութեան հակառակ , միջավայրը կը սիրէինք :

Վարժարանին Տնօրէն-Դասատուն էր Նշան «պատուելի» Թէրզեան , 18-20 տարեկան , Սերաստիոյ համբաւեալ Սուրբ Թարգմանչաց վարժարանէն ընթացաւարտ : Դաստիարակ-կառավարիչն էր Պ . Մինաս Պապայեան , Եղեսոացի : Թրքերէնի ուսուցիչն էր Արար խօճա մը , Պէքիր էֆէնտի , որուն յաջորդեց Տէր Յակոբ քահանայ Հալէպցի , Կաթողիկոսէն ձեռնադրեալ : Կրօնադիտութեան ուսուցիչն էր Տէր Մովսէս քահանայ Ժամկոչեան , նախապէս Աւետիք վարժապետ , հմուտ եւ քաջախօս քարոզիչ , եւ ջերմեռանդ ազգասէր : Անոր նկարագրական կենդանի խօսքերը , Կիլիկիոյ կիսաւեր բերդերուն եւ պալատներուն վրայ , Սիս այցելութենէ վերադարձին , խոր տպաւորութիւն թողած են վրաս : Քաղաքին տասնէ աւելի քահանաներուն մէջ՝ Տէր Մովսէս միակն էր անսայթաք հայախօս , թէեւ թրքերէն էին իր քարոզները , միշտ հիւթեղ եւ հետաքրքրական : Ազգային եւ եկեղեցական երգեցողութեան եւ արեւմտեան նօթագրութեան համար ունեցանք մի քանի ուսուցիչներ , յաջորդարար : Ասոնցմէ առաւելապէս կը յիշեմ Գասպար Փիլաւճեանը , ճարտար երգեհոնահար՝ բարեյիշատակ Շահէ Արքայիսկոպոսի հայրը :

Վարժարանին Տնօրէնը , Նշան էֆէնտին , կը նկատուէր ներհուն «Հայկաբան» : Մեզի համար ան կը խմբադրէր ճառ եւ քերթուած , միշտ հայրենասիրական : Դպրոցին յայտագիրն էր բարձր նախակրթարան , թէեւ ունէինք դասագիրքեր որ պիտի պատշաճէին գոյէճի մը , ինչպէս Տէր Սահակ քահանայ Տ . Սարգիսեանի Կրօնադիտութիւնը , եւ Վիլննայի Մխիթարեան տպարանէն Կենդանարանութիւն մը : Վենետիկի Մխիթարեան տպարանէն՝ ունէինք Հայոց եւ Ընդհանուր ազգաց պատմութիւններ , առողջապահական եւ կենցաղագիտական գրքոյկներ , նոյնպէս՝ Հայաստանի աշխարհացոյց քարտէսը , Յովհաննէս ամիրա Տատեանի ծախքով տպագրուած , որ մշտական առարկան էր իմ դորովանքիս : Մեր կրթութեան մաս կը կազմէին ատենախօսական փորձերը , որոնց համար կ'օգտուէինք Երուսաղէմ տպագրուած «Մենտոր Մանկանց»-էն եւ «Բարոյական Պատմութիւններ»-էն : Շատ բան կը պարտինք այդ պարզուկ հատորներուն : Ամէն առաւօտ սերտարանին մէջ կ'երգէինք Նա-

ընկացիրին մէկ աղօթքը— «Ազազեմ գանձօփօխելի Տէրութիւն
ամենազօր Հոգւոյդ հօրի» . . . որուն կը յաջորդէր մեր դաստի-
արակ-կառավարիչ Պ. Պասլայեանի հայրական յորդորանքը,
երբեմն զուարճախառն, երբեմն ալ յանդիմանական, այս կամ
այն պարոնիկի հասցէին, ուղղակի կամ անուղղակի :

Հարկ չի կայ ըսելու թէ առաու իրիկուն մասնակից էինք
ժամասացութեան : Մեզի մերձակայ Քիլիս քաղաքի նորակա-
ռոյց եկեղեցւոյն օծման սպասաւորելու համար խմբովին տար-
ուեցանք հոն եթէ չեմ սխալիր 1874-ին : Հանդէսին կը նախա-
գահէր Տէր Մկրտիչ Կաթողիկոսը : Իբրեւ պատուոյ հիւր Հա-
լէսէն եկած էր Աւստրիոյ հիւպատոս Սինեօր Մուսէ, հրեայ
մեծատուն մը :

Ներուի ինձ հոս պատմել միջանկեալ մը Տէր Մովսէսի սի-
րական բացատրութեամբ : Ամառուան Շարաթ օր մը ետին-
քին, կոչնակը հնչեցնելէ յետոյ եկեղեցի մտայ Յայամաւուր-
քը կարգալու : Տաճարը թափուր էր : Սովորական ունկնդիրնե-
րէս, մէկ տասնեակ ծերունիներէն, ո՛չ ոք ներկայ էր տակա-
ւին : Շարաթօրեայ մաքրագործութիւնն ալ չէր վերջացած :
Լուերը վրաս յարձակեցան այնպիսի բազմութեամբ որ կեանքս
պիտի վտանգուէր եթէ ժամկոչը, Եղիա էմմին, չի հասնէր
օգնութեան : Աստուած ողորմի հոգուն : Բարի մարդուկը զիս
տարաւ բակին խորը հորին մօտ, եւ ջուրի հեղեղներով արժա-
նապէս պատժեց արիւնածուծ թշնամիներս : Տարիքս տասնը-
մէկ չի կար :

Կաթողիկոսին միտքն այն էր որ ուսանողաց ամենքն ալ
կրօնաւոր դառնան : Մեզմէ շատերը ձեռնադրեց իբրեւ կիսա-
սարկաւազ— ես ալ մին էի : Վերջ ի վերջոյ մեր երիցադոյն-
ներէն քահանայացան երկուքը միայն— Սմբատ-Ղուկաս Տէ-
միրճեան եւ Մուշեղ-Սարգիս Սարաֆեան : Տեղն է յիշելու որ
ուսանողներու անունները փոխուեցան մեծ մասամբ— Յովհան-
նէս Պօյաճեանը եղաւ Հմայեակ, Նազարէթ Ներսէսեանը եղաւ
Պերճ, Ռափայէլ Մինասեանը՝ Հայկ, Միսակ Գոչունեանը՝
Անուշաւան, Մովսէս Քիւրքճեանը՝ Վահան եւայլն :

Այսպէս թէ այնպէս՝ Կիլիկիոյ Գիշերօթիկը դարձաւ ազ-
գային ոգիի հնոց : Մեր երկրորդ տարին էր որ Վարդանանց
տօնը կատարեցինք եկեղեցին : Ես, շապիկ հագած, սեղանին
վրայէն կարգացի ճառ մը որմէ միտքս մնացած է անուն մը մի-
այն— Վարդա՛ն, Վարդա՛ն : Նոյն օրը դուրս ելանք, Այնթապի
արեւմտեան սահմանին կից բլրակ մը : Փետրուարի մէջ էինք,
գետինը ծածկուած էր ձիւնով : Մեր աչքին առջեւ դէպի հա-

բաւ կը տարածուէր Հայերուս գերեզմաննոցը : Հոն անգամ մըն ալ օրհնեցինք Սուրբ Վարդանանց յիշատակը եւ աղօթեցինք մեր ննջեցեալներուն համար : Եւ, ի՛նչ յուզմունք մեր ներսը, ի՛նչ ծրագիրներ, ի՛նչ ուխտեր . . . :

Կաթողիկոսը իր Այնթապ այցելութեանց միջոցին, 1873-էն 1877, ամառները, եկեղեցւոյ տանիքի վրայ աթոռ մը բազմած, զմեզ կը հարցաքննէր, հասկնալու համար թէ այն օրը ինչ սորվեցանք : Յետոյ երեկոյեան ժամերգութիւնը, «Եկեացէ ի վերայ իմ ողորմութիւն քոյ»-էն սկսեալ : Կրնաք երեւակայել մեր տրամադրութիւնը այն պահուն, երբ խաղերէ յոգնած, քունը աչքերնիս, կէս ժամէ աւելի օտքի վրայ կիսաբոլորակ մը կը կազմէինք աղօթքի համար : Երբ որ կարգը դար «Հաւատով Խոտտովանիմ»-ին, առաջուց կը հաշուէի թէ Շնորհալիի այդ 24 համարներէն ո՞ր մէկը ինձ կը վիճակէր արտասանել, եւ մրափ կ'առնէի, մինչեւ որ ետիս կանգնող դպրոցակիցս զիս սթափեցնէր կռնակէս մշտելով :

Եկեղեցւոյ տանիքը ամառուան եղանակին մեզի կ'ընծայէր վայելքներ ալ : Անոր մէկ անկիւնը շարուած փայտեայ մահճակալները կ'ապահովէին անխռով քուն եւ կենսապարզելօղ : Երբեմն ան կը դառնար նաեւ նուազահանգէսի բեմ : Պայծառ ասաղերուն ներքեւ հոգեզուարճ, ազատօրէն կ'երգէինք, ու մեր բարձունքէն կ'ողեւորուէին քաղաքին կէսը, արեւմուտքէն արեւելք, եւ ամէն անգամ որ կրկնէինք մեր սիրական յանկերզը— «Յանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա»— մօտակայ թաղերու բնակիչները, Հայ եւ Թուրք, մեզ կ'ողջունէին ծափերով :

Զմեռ երեկոններն ալ մեզի կը շնորհէին հաճոյք, երբ կը հրաւիրուէինք Կաթողիկոսին սենեակը, հրահանգիչ զրոյցներ լսելու կամ շարական սորվելու, եւ յետոյ, Մարաշի մրգեղէններով մեծարուելու :

Ափսո՛ս սակայն : Այդ քաղցրավէպ օրերը վաղանցուկ էին : Դասերը ընդհատուեցան 1875-ի ամառը : Հայէպի ճամբով կը ծաւալէր հնգախար— քոլէրան : Ուսանողները ցրուեցան :

Համաճարակին առաջին զոհերէն մին էր՝ մայրիկիս հօրեղբայրը, Կարապետ Նազաչեան, ծնեալ ի Հիւսէյնիկ, Խարբերդ : Զինք կը կոչէինք «Աղա Ամու», իսկ տիկինը՝ «Խաթուն Մայրիկ» : Հանգուցեալին ընտանիքը, մեր տնեցիք հետերնին, դասընկերներէս Բերիացի (Հայէպցի) Ռափայէլ Դերձակեանն ալ միասին, քաղաքէն փախանք եւ հաստատուեցանք Ալճըլը գիւղը, երեք չորս ժամու ճամբայ, դէպի արեւելեան

հիւսիս, Սօֆ լերան կողին վրայ: Իբրեւ բնակարան ունեցանք երկու վրան:

Այն ատեն չէի գիտեր որ այդ դիւղաղնացութեան վայրը Հայերու համար սրտագրաւ յիշատակներ ունի: Քսան տարի ետք հասկցայ որ Սօֆ լեռը նոյնն է Ծովքի հետ, ծննդատեղի Գրիգոր Գ. Պահլավունի կաթողիկոսի եւ անոր եղբոր Ներսէս Ծնորհալին— առաջինը ծնած 1096-ին, երկրորդը՝ 1102-ին: Հայրապետական աթոռին ժառանգորդները, հոս ու հոն հալածական, Ծովք դղեակին մէջ ապաստանած էին ըստ Հայր Ալիշանի, քառորդ դար, իսկ ըստ Օրմանեանի 33 տարի: Գրիգոր Վ. կայսեր կաթողիկոսէն իբրեւ աւանդ կտակուած «Ջուխտակ գոհարներ»-ը պահ մը Սեւ լերան Կարմիր Վանքը տարուած, համաշխարհային մրրիկի միջոցին նորէն բերուեցան Սօֆ, որուն դղեակը ամրացուցած էր իրենց հայրն Ապիրատ իշխան, եւ ուր անոնք պիտի մնային անվտանգ «որպէս ճնճուկ յորոգայթէ որսողաց», Ծնորհալի բառերով: Խաչակիրներու պատմութեան մէջ՝ Սօֆի հետ կը յիշուի Տոլիքէ կամ Տլուք դիւղը, Այնթապի լեզուով Տիւլիւք Պապա: Հայրապետական Աթոռը 1151-ին Ծովքէն փոխադրուեցաւ Հոռմկըլայ, Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, Այնթապէն 5-6 ժամ ձիավարութեամբ:

Տէր Բարդէն Կաթողիկոս իր «Քաջ Վարդան» երկին մէջ, (1920, Պոսքրն,) կ'արձանագրէ «Թանկագին Յիշատակարան մը»— Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան ամենահին ձեռագիրներէն, հետեւեալ տողերը. «Ի թուական Հայոց ԾՀԹ (1130) ի բռնակալութիւնն Փռանդաց Կոմսին Ճաւսլինին: Բայց գրեցաւ ի գաւառս Տլուք կոչեցեալ, ի Վանքս Պաւղոսի, ընդ հովանեաւ ՍՈՒՐԲ Զաւրավարիս եւ յԱռաջնորդութեանն Սուրբ Հայրն Սամուէլի»: Ճօսլին, որու երակներուն մէջ Հայու արիւն ալ կը հոսէր, անբաղձալի համբաւ թողուց, իբրեւ «տաք գլուխ»:

Աչնան սկիզբը, 1875, վերադարձանք քաղաք: Մեր վարժարանը վերաբացուեցաւ, անունով միայն «Գիշերօթիկ», որչափ որ կը յիշեմ: Ուսանողներէն ոմանք պակասած էին, անոնց տեղ նորեր եկան, իբրեւ ցերեկօթիկ:

Յաջորդ տարին, 1876, յեղաշրջումներու թուական մըն էր: Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ, որուն երկար կեանք կը մաղթէինք եռանդուն երգերով, սպաննուեցաւ դաւադրութեամբ: Իր հիւանդոտ եղբորորդին Մուրատ Ե. կարճատեւ շրջան մը մնաց դահուն վրայ: Անոր յաջորդեց Համիտ Բ. որուն առաջին օրերէն իսկ ծագեցաւ Ռուսո-Թրքական պատերազմը, հռչակուե-

ցաւ Օսմանեան վաղամեռիկ Սահմանադրութիւնը, եւ կնքուեցաւ Այ—Սթեֆանոյի դաշնագիրը— 1878—ին սրբազրելի ի Պերլին: Այդ դէպքերը յառաջ բերին տնտեսական տագնապ: Թուրքիոյ հայկական հաստատութիւնները սարսեցան, եւ անոնց կարգին՝ փակուեցաւ Պոլսոյ Նուպար—Շահնազարեան Վարժարանը: Անոր դրամազլուխը, արժէթղթերէ բաղկացած՝ ամբողջովին փճացաւ:

Մեր «Գիշերօթիկ»-ը կը տոկար սակայն: Նշան էֆէնտին կորովալից երիտասարդ մըն էր: Անոր եւ ուրիշ ուսուցիչներու շնորհիւ, նոյնպէս մեր ձեռքն անցած թերթերու եւ գիրքերու լոյսին ներքեւ, մարդու կարգ անցած էինք, ազգային շահերու նախանձախնդիր, մեր մեծերուն ալ երբեմն քննադատ: Ունեցանք ձեռագիր ամսաթերթ մը, ԲԻԻՄԱԿՆ, մէկ տասնեակ բաժանորդներով: Հոն տեսնուած քերթուած մը իմ ստորագրութեամբ, թէեւ ոչ իմ հեղինակութեամբ: Կը յիշեմ անոր առաջին տողերը միայն— Թաղէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներուն ձօնուած.—

Գողգոթայի գառին յաջոյն,
Որո՞յ գարմին արդեօք ֆրագ,
Լոյս ի շրթունս Խաչ ի ձեռին
Արծուօրէն վառել փութայք:

Հոս «միջանկեալ» մը: Այս բառը յաճախ կ'արտասանէր բարեյիշատակ Տէր Մովսէս քահանան, իր թրքերէն քարոզին մէջ. «Պու տա պիր միջանկեալ խնդիր»: Տէր Տնօրէնին լեզուն սուր կը դառնար հետզհետէ: Օրին մէկն ալ չեմ գիտեր ինչո՞ւ, դայրացած էր ընդդէմ ուսուցիչի մը, Երուսաղէմի Ժառանգաւորացէն ընթացաւարտ, լաւ նկարագրի տէր, նախապէս Տընօրէն Ազգային վարժարանին, յետոյ Աղջկանց նորահաստա Հայկանուշեան Վարժարանին: «Ո՞վ կ'ըլլայ կոր այդ Տիրացուն, սրբմալը եկէլիովը, կարմիր եկմէնիովը, ամբիկեցի շալվարովը: Գրիչովս դաս մը պիտի տամ անոր»: Մեր Տնօրէնին սպառնալիքը բանի չեկաւ: Տիրացուն փեսայացաւ Այնթապի առաջնակարգ ընտանիքներէն Լէյլէքեաններուն:

Հիմա դառնամ մեր «Գիշերօթիկ»-ին: Անոր խաղաղաւէտ լճակին ալեակները կը մըթմըթային յանկարծօրէն: Ուսանողներու կրտսեր, այսինքն երկրորդ կարգին մէջ մնացող երեք հոգիներս— Պերճ, Հայկ եւ Էս— Ընկերութիւն մը հիմնեցինք «Եղեմեան» անունով: Ան ունէր երկու նպատակ, մին՝ բացայայտ, միւսը գաղտնի: Առաջինն էր՝ «Տպարան հաստա-

տել Այնթապ», երկրորդն էր՝ . . . «Ազգը փրկել» : Այս մեծա-
բաղձութիւնը ծիծաղով մը կ'ողջունուի անշուշտ, բայց չի մը-
նաց բոլորովին անհեաեաւանք : Երէց կարգին տղաքը բողոքե-
ցին, իրենք ալ կազմեցին Ընկերութիւն մը, եւ պահանջեցին որ
մենք իրենց միանանք : Մերժեցինք : «Մեր անունը չենք զոհեր»,
ըսինք : Տնօրէնը միջամտեց, եւ ամենքս համաձայնութեան բե-
րաւ : Գտաւ անուն մը, երկու կողմին ալ հաճելի . «Ազինական»
որ կը նշանակէ Եղեմական, այսինքն դրախտային : Կրտսերնե-
րըս յաղթեր էինք, ի՛նչ երանութիւն . . . :

Յաջորդ տարին, 1877, մեզի բերաւ մեծ փոփոխութիւն :
Որչափ որ կը կռահէի այն ատեն՝ Տ . Մկրտիչ կաթողիկոս բար-
ւոք յարաբերութեան մէջ չէր Այնթապի հետ, դրամական հա-
շիւներով : Իր այցելութիւնները ցանցառ էին : (Այդ թուակա-
նէն տարիներ ետքը . 1884-ին, Կաթողիկոսը Հայէպի դատա-
րանէն ձեռք բերաւ Նիկողոս աղա Նազարէթեանէն 1000 Օս-
մանական ոսկի պահանջի մը վճիռը, որ բեկուեցաւ Կ . Պոլսոյ
Վճռարեկ ատեանէն) : «Գիշերօթիկ»-ի փոփոխութիւններէն մին
էր՝ նոր Հողաբարձութիւնը, ատենապետութեամբ Յարութիւն
աղա Նազարէթեանի, Նիկողոս աղայի եղբայրը : Անոր օրով
Վարժարանը աշխարհիկ երեւոյթ ստացաւ, աւելի լայն ծրա-
գըրով : Զատիկի առթիւ մեզի տրուած տարազը— էնթարի եւ
վերարկու, պայծառ էր գոյնով, ոչ թէ սեւ, կրօնաւորական :

Ուսուցչական խումբն ալ վերակազմուեցաւ : Թէրզեան ար-
դէն իսկ հրաժարելու տրամադիր՝ մեկնեցաւ դէպի Զուլիցե-
րիա : Ունեցանք երկու նոր ուսուցիչներ, Նուպար-Շահնա-
զարեան վարժարանէն ընթացաւարտ : Անոնց մին էր Պ . Եսայի
Պօլատեան, Կիլիկիոյ Կոկիսոն (Կէօքսիւն) գիւղէն, միւսը, Պ .
Փիլիպպոս Սարգիսեան, Զէյթունցի : Առաջինը, տարէց, դա-
սական եւ պատմական նիւթերու մասնաւորապէս հմուտ՝ որ
գիտէր Փրանսերէն եւ գերմաներէն : Սարգիսեան, տաղանդա-
ւոր եւ գեղատեսիլ երիտասարդ, կը դասախօսէր բնական եւ
մաթեմատիքական ուսումներ, Փրանսերէն լեզուով, ինչպէս
եւ Մարմնամարդ եւ Գծադրութիւն : Դժբախտաբար կարճատեւ
եղաւ այս շրջանը : Հասոյթի աղբիւրները ցամքած էին : Պօ-
լատեան փոխադրուեցաւ Հայէպ, իբրեւ ուսուցիչ Ազգային
վարժարանին : Իսկ Սարգիսեան մեծահարուստ Նազար Պէյի—
Նիկողոս եւ Յարութիւն աղաներու հօրը— փեսայացած, քիչ
յետոյ եղաւ Տնօրէն Վարդանանց Մեսրոպեան վարժարանին,
մեր եկեղեցւոյն քովիկը : Նազար Պէյ, Պարսկական աւագ հիւ-

պատուի (Պաշ Ծահպէնտէրի) պաշտօնին հետ՝ ստանձնած էր նաեւ Ամերիկայի Գեր-հիւպատոսութիւնը :

Կիլիկիոյ Վարժարանը փակուեցաւ չորս տարուան դոյութենէ ետք : Անոր Այնթապցի աշակերտներէն ոմանք դասատու կարգուեցան Ազգային Ներսէսեան վարժարանին մէջ, երկու աստիճանով : Երէցներուն սահմանուեցաւ ամսական 100 դրուշ, կրտսերներուն 75 դրուշ : Ես այս վերջիններէն էի : Բայց քիչ յետոյ պաշտօն առի Վարդանեան Ընկերութեան Նախակրթարանին մէջ, իբրեւ օգնական Պ. Փիլիպպոս Սարգիսեանին :

Այդ շրջանը քաղցր յիշատակներ ունի մտքիս մէջ, բայց գրութեանս նիւթը «Գիշերօթիկ»-ն է միայն, ուստի ինձ կը մընայ ըսել թէ ի՞նչ եղաւ Ադինականը, Գիշերօթիկին ծնունդ : (Հոս նշեմ որ ուսանողներէն երեքը հանդիսացան հանրային դէմքեր՝ Պոյաճեան, Յովհաննէս Ֆէրիա, Վանի նահանգապետին օգնական, Ներսէսեան Նազարէթ Հիլմի, թրքական օրէնսդէտ եւ հեղինակ, Միսակ Գօշունեան «Ժամանակ»-ի հիմնադիր խմբագրապետ) :

«Գիշերօթիկ»-ի ընթացաւարտները, որոնք որ ուսուցիչ եղան եւ անոնք որ տարրեր դրաղումներ ունեցան, պահպանեցին Ադինականը, անոր նպատակը վերածեցին կրթականի, յետոյ Որբախնամի, եւ յաջողեցան Ընկերութիւնը զօրացնելու եւ անոր անդամներուն թիւը աճեցնելու : Տեղը չէ մանրամասնութեանց որ կը վերաբերին նոր թուականի մը, Այնթապի պատմութեան մէջ :

Յօդուածիս վերջակէտը դնելէ առաջ՝ ըսեմ որ Այնթապի Հայութեան մտաւոր զարգացումին մէջ նշանակելի դեր կատարած է Յովհաննէս էֆէնտի Քիւրքճեանօֆ, Հայէպէն զաղթած : Տիկին Քիւրքճեանօֆ կը պատահանի Կ. Պոլսոյ Միսաք Ամիրայի գերզաստանին : Քիւրքճեանօֆ պաշտօն վարած էր Հայէպ, իբրեւ Նահանգի Մաքսային Վարչութեան պետ : Նա ունէր ճոխ Գրադարան. բաժանորդ էր քսան երեսուն հայերէն թերթերու եւ հանդէսներու : Իմ մայրս եւ Տիկին Մարիամ Քիւրքճեանօֆ զիրար կը ճանչնային Հայէպ : Այդ իրողութեան բերումով յաճախ կ'օգտուէի այդ պատկառազու անձին զրական շտեմարանէն :

Որչափ որ դիտեմ՝ Այնթապի Հայերը Քիւրքճեանօֆի թեւադրութեամբ առաջին անգամ ըլլալով, Վարդանանց յիշատակը տօնած են նաեւ իբրեւ ազգային-աշխարհական հանդէս, 1867-ին, որ է նաեւ Վարդանանց-Թանգարանի կազմութեան թուականը : «Թանգարան» բառով պէտք է հասկնալ Երուսաղէ-

մի նախկին միաբան Յովսէփ Սարկաւադ Աշճեանի մեծարժէք գիրքերուն մատենադարանը, ազգին նուէր: Առաւելապէս այդ գիրքերն են որ ուրիշներու պէս զիս ալ հրապուրեցին դէպի Վարդանանց կողմը: Թանգարանը եղաւ մշակութային կեդրոն մը ուր իմացական սնունդ կը ջամբուէր թրքախօս ազգայիններու: Տեսնելու բան էր անոնց ուշադրութիւնը երբ բարձրաձայն կը կարդացուէր Պոլսոյ Մանգումէի էֆեար թրքերէն թերթը, որ շարթէ շարթ լուր կը բերէր պատերազմի դաշտերէն եւ պետութեանց դահլիճներէն, 1876-ին եւ 1877-ին:

Վարդանանցը ունէր Լսարան, ուր վիճարանութիւններ ալ կ'ըլլային զանազան նիւթերու վրայ: Զոր օրինակ թէ «Ներելի՞ է Մահապատիժը»: Ես բացասական կողմը բռնեցի եւ կառչեցայ իմ համոզումիս, մինչեւ որ դիմացինս դրաւ սա հարցումը.— «Դուն պիտի մեղքնայի՞ր այն Գիւրտին որ հայրդ ու եղբայրդ սպաննեց ու քոյրդ յափշտակեց»: Յանկարծ թուլցայ ու պատասխանեցի՝ ՈՉ:

Վարդանանցի Նախակրթարանին մէջ կը խմբադրուէր ամսաթերթ մը, ԴՐԱՍՏ, հայերէն եւ թրքերէն, զոր աշակերտները կ'ընդօրինակէին տասնեակ մը բաժանորդներու համար: Իմ աչքիս՝ «Դրախտ»-ը շարունակութիւնն էր Գիշերօթիկի «Բիւրակն»-ին:

Նիւ եոբֆ

(Աշճեանի Բարձր)

10 հոկտ. 1938

ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐՃԱՐԱՆ, ՀԱՆԷՊ
Գրիգոր Պողարեան, Տնօրէն

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(1873-1877)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեան (1871-1894), թէև զատապարտեալ մըն էր սեւ անցեալով, քանիցս ամբաստանուած, պատկանած Ս. Յակովբեան Միաբանութենէն վատարուած՝ իր արծաթասէր, զեղծարար ու խռովարար բարքերուն համար, եւ մեղադրուած՝ հակասահմանադրական հետող պայքարին պատճառաւ (Տես Բարդէն Կաթողիկոսի Պատմութիւն Կիլիկ. Կաթողիկ. էջ 719-731), բայց ունէր քանի մը դրական գիծեր՝ որոնք արժէք մը տուած են իր աստանդական կեանքին:

Ան օժտուած էր արտաքին դրաւչութիւնով մը: Ունէր ճարտարախօս լեզու, բլլայ խօսակցութեան մէջ եւ բլլայ բեմերու վրայ: Անոր քարոզները, որքան ալ երկար բլլային, ձանձրանալի չէին դար ժողովրդեան*: Բաց աստի, ժամասէր էր. հմուտ Սուրբ դրական նիւթերու եւ քաջ շարականագէտ** : Եկեղեցական շատ երգեր ինք սորվեցուցած է (Տես անդ, էջ 764-765):

Բայց Մկրտիչ Կաթողիկոսի անուան փառք կերտող ամենէն յիշատակելի գործը եղած է անտարակոյս, Այնթապի մէջ հաստատուած ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ:

Էջմիածին այդ թուականներուն պիտի ունենար իր ԳԼՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԸ (1874), Բողոքականները հիմը դրած էին

*) Նիկողոս աղա Նազարէթեան՝ Կաթողիկոսի երկար քարոզախօսութեան ղէմ, երբեմն ունեցած է դանդաղ արտայայտութիւն, բայց Կաթողիկոսը ունէր իր համակիրներն ու պաշտպանները: Անոնցմէ մէկն էր Պարտազճեան Խաչէր ուսթան (Տարազճը Խաչէր), որուն Նիկողոս աղայի հետ ունեցած մեծ վէճը կարգադրուած է Կաթողիկոսական հաշտարար ատեանով, Ներսէս աղա Լէյլէկեանի տունը, եւ այդ օր Պարտազճեանը եղած է Արարատեան:

**) Կաթողիկոսը մեծ համարում ունեցած է, իբրեւ շարականագէտ. Գալայճը Մեղքոնեան կամ Գալէմքեարեան ԿԱՐԱՊԵՏ Խալֆէի. «43 քաղաք տեսած եմ բայց քեզի պէս երկեցողի մը չեմ հանդիպած» զնահատանքով:

Այնթապի մէջ հաստատուելիք ԱԻՆՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՒԼՃԻՆ (1874) : Բարի նախանձն ու մրցակցութեան ոգին ընդհանրապէս Կիլիկիացիներու եւ մասնաւորապէս Այնթապի Հայոց մէջ հասունցուցած էր Կիլիկիոյ յատուկ թեմական վարժարանի մը կամ ժառանգաւորացի մը զաղափարը, որ վաղուց երազն էր նաեւ Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի (Տես իր Արամեան Ընկերութեան «Սահմանադրութիւն»-ը, ԾԻԼՆ ԱԻԱՐԱՅՐԻ, 1866, Յուլիս) :

Այդ զաղափարն ու երազը իրականացան Քէֆսիզեան Մըկըրտիչ Կաթողիկոսի Հայրապետական նախաձեռնութեամբ եւ Այնթապցիներու նիւթական ու բարոյական լայն աջակցութեամբ* : Կիլիկիոյ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ — այս էր նորահաստատ դպրոցին անունը, բացուեցաւ 1873 Մարտ 1-ին, ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆԻ (Հայկանուշեան Վարժարանի հին սրահին) եւ հանդիպակաց քանի մը սենեակներու մէջ : Աշակերտութեան թիւը պիտի ըլլար 30, Այնթապէ եւ թեմական այլ քաղաքներէ** : Դիմող աշակերտներու մուտքի քննութիւնը կատարած է նոյն ինքն Կաթողիկոսը, եւ երբ զիշերօթիկներու թիւը 16-է աւելի չէ եղած՝ մնացածները առնուած են Այնթապէ, իրրեւ ցերեկօթիկ աշակերտներ : Բոլորը կը կըրէին համազգեստ, վերարկուններու օձիքին վրայ կրելով «Կիլիկիոյ ՎԱՐԺԱՐԱՆ» արծաթագօծ մակազրութիւնը :

Աշակերտները 2 խումբ էին, Երէցներ եւ Կրտսերներ : Երէցներէն էին Յովհաննէս Ֆէրիտ Պօյաճեան (դպրոցական անունով Հմայեակ), Ղուկաս Տէմէրճեան (դպրոցական անունով Սմբատ), Սարգիս Սարաֆեան (դպրոցական անունով Մուշեղ), իսկ Կրտսերներէն էին Մովսէս Քիւրքճեան (դպրոցական անունով Վահան), Նազարէթ Ներսէսեան (դպրոցական անունով Պերճ), Միսաք Գօշունեան, բնիկ Կիւրինցի, Քիւրիսէն եկած (դպրոցական անունով Անուշաւան), Ռափայէլ Մինասեան կամ Դերձակեան, Հալէպէն (դպրոցական անունով Հրանդ), Յակոբ Գարամանուկեան, Սարգիս Մարտոյեան :***

*) Բացուած հանգանակութեան Կաթողիկոսը մասնակցած է միայն մէկ Օսմ. ոսկիով, հակառակ անոր որ մեծ հարստութեան մը տէր էր : (Տես Կիլ. Կար. Պատմ. էջ 766) :

**) Հալէպէն երեք աշակերտ զրկուած է, անձ գլուխ տարեկան 15 Օսմ. ոսկիով եւ հինգ տարուան յանձնառութեամբ, որուն համար ունին 1 Մայիս 1873 թուակիր մուրհակ-յանձնառագիր, ութ ստորագրութեամբ : Թղթակցութիւնները ցոյց կուտան որ մինչեւ 1876 թեւէ վճարում չէ ստացուած Հալէպէն :

***) Յիշուած այս անձերէն Յովհաննէս Ֆէրիտ 1879-ին Կ. Պոլիս մեկ-

Առաջին երեք տարիներուն դպրոցի Տնօրէնը եղած է Աբրահամ Երիտասարդ ուսուցիչ մը, Նշան Թէրզեան— քաջ հայկարան եւ ազգասէր, որ ջերմօրէն տպաւորած է աշակերտներուն վրայ եւ սիրուած ամենքէն: Ուսուցիչներու մէջ եղած են Նուպար-Շահնազարեանէն՝ Հաճընցի Մելքոն Մանուկեան, Այնթապի բազմավաստակ խալֆէներէն Պապայեան Մինաս (Մինաս Վարժապետ), նաեւ 1873-ի Յունուարին ձեռնադրուած քահանաներէն Տէր Մովսէս Ժամակոչեան (նախկին Աւետիք Վարժապետ) եւ Հայէպցի Տէր Յակոբ Քահանան (ուսուցիչ թրքերէն-արարերէն լեզուներու):

Կրթական ծրագիրը Երուսաղէմի Ժառանգաւորացիինն էր եւ կը ձգտէր կրօնա-եկեղեցական դաստիարակութեան մը: Բոլոր սաները տարի մը չանցած, ձեռնադրուած էին կիսասարկաւագ եւ կը մասնակցէին ամենօրեայ ժամերգութեանց*:

1875-ի ամառը, հնդախաի (քօլէրա) պատճառաւ դպրոցը փակ մնացած է: Տնօրէն Նշան Թէրզեան հրատարած ու Եւրոպա մեկնած ըլլալով, 1876-ին պաշտօնի կը կանչուին Կ. Պոլսոյ Նուպար-Շահնազարեանէն շրջանաւարտ երկու երիտասարդներ, Կէօքսիւնցի Եսայի Փօլատեան եւ Զէյթունցի Փիլիպպոս Սարգիսեան. առաջինը կ'աւանդէ պատմութիւն եւ Ֆրանսերէն լեզու, իսկ երկրորդը՝ բնագիտութիւն եւ ուսողութիւն: Ուսուցիչներէն ոմանք, ինչպէս նաեւ երէց աշակերտները, որպէս այցելու ուսուցիչ դաս կուտան քաղաքի վարժարաններուն մէջ ալ (Ազգ. Ներսէսեան եւ Մեսրոպեան Սանուց Վարժարան):

Գիշերօթիկի աշակերտներուն թիւը հետզհետէ կը պակասի. ելիւմուտքը չի հաւասարակշռուիր եւ որպէս առժամեայ դարման կ'որոշուի Գիշերօթիկի բաժինը ջնջել (1876-ի աշնան): Տարի մը չանցած՝ «Յերեկօթիկ»-ն ալ կը փակէ իր դուռները:

նած, Միւլիֆիէ Վարժարանը աւարակելով եղած է Վանի օգնական կուսակալ եւ վարած պետական այլ պաշտօններ: Ղուկաս Տէմերեան՝ երկարամեայ ուսուցիչ, 1904-ին քահանայացած՝ Տէր Մեսրոպ անունով: Մուշեղ Սարաֆեան՝ բաւական տանն եղած է ուսուցիչ, ապա Մուշ մեկնած է կըտաւագործութիւն ուսուցանելու: Վահան Մ. Քիւրքեան ողջ է տակաւին, բազմավաստակ հրատարակագիր եւ ազգային գործիչ: Նազարէք Հիւմի Ներսէսեան՝ մեկնած է Կ. Պոլիս եւ իրաւարան դարձած, հաստատուած Իդմիր, ուր եւ նահատակուած է 1922-ին: Միսաֆ Գօշուեան՝ ծանօթ ՔԱՍԻՄն է, հիմնադիր Կ. Պոլսոյ «ԺԱՄԱՆԱԿ» օրաթերթին:

*) Վ. Մ. Քիւրքեան իր ազգային յուշերուն մէջ (Հրատ. «Կոչնակ»-ի մէջ), կը յիշէ թէ ինչպէս էջերու վրայ բազմած՝ Քիլիս տարուած են, կաթողիկոսին հետ, տեղւոյն նորաչէն եկեղեցիին օծումը կատարելու:

Պատճառը այս անշուք վերջաւորութեան՝ Քէֆսիդեան Կաթողիկոս ինքը կ'ըլլայ: Էջմիածնի Կաթողիկոս Գէորգ Դ.-ի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի հանդէպ բռնած դիրքը, հակասահմանադրական եւ անջատողական գործունէութիւնը, զինք անսիրելի կը դարձնեն Թաղական Խորհուրդին եւ սահմանադրատէր զօրեղ հատուածին— Վարդանանց Ուսումնասիրաց Ընկերութեան, գլխաւորութեամբ Նիկողոս Նազարէթեանի* : Կաթողիկոսը կողմ կը բռնէ նորահաստատ Ա.Դ.ՆԱ.ԿԱՆ Ընկերութեան հետ: Թաղրիրներ կը ստորագրէ Նիկողոս Աղայի հասցէին, նոյնիսկ դատ կը բանայ անոր դէմ: Ահա թէ ուրիշ կը սկսի Վարդանեան-Աղեւակաւ խուլ պայքարն ու մըրքակցութիւնը՝ որ շարունակած է մինչեւ 1915 թուականը... :

Նիկողոս Աղա ընկրկող մարդ չէ. պետական շրջանակ ունի. Ազգին անունով եւ Ներսէս Պատրիարքի գիտութեամբ կը ճակատի Կաթողիկոսի դէմ, որ, վարկաբեկ կը հեռանայ Այնթապէն—այն քաղաքէն զոր այնքա՛ն սիրած եւ դարձանոցի վերածած էր, եւ ուր այնքան սիրուած ու յարգուած էր ինքն ալ:

Անփառունակ եղաւ Գիշերօթիկ-ին վախճանը, մինչդեռ շատ գեղեցիկ ծրագիրներ կը մշակուէին անոր համար: Թաղական Խորհուրդի թղթակցութեան տետրակին մէջ հանդիպեցայ նամակի մը, 7 Հոկտեմբեր, 1876 թուականով եւ Նիկողոս Նազարէթեանէ (ատենապետ) ու Աւետիս Յ. Մէրճէնեանէ (ատենադպիր) ուղղուած, Մանգումէի տէր եւ տնօրէն Կարապետ Փանոսեանի խնդրելով որ Այնթապի դպրոցներուն ընդհանուր տնօրէնութեան համար Փորթուղալեանի, Իփէքճեանի կամ Խաչ. Միտաքեանի պէս մէկը դռնէ ու յանձնարարէ** :

Բայց հակառակ իր անփառունակ այդ վերջաւորութեան՝ Գիշերօթիկը ունեցաւ արժանիքը յիշատակութեան, քանի որ կրցաւ Ազգին տալ Քիւրքճեաններ, Քասիմներ, Նազարէթ Հիւմիներ... :

*) 1876-ին Էջմիածին զրկուած երկու սաներու պարագան որոշ պատճառ մը եղած է Մկրտիչ Կաթողիկոսի զրգոսութեան, զայն լարելով Թաղական Խորհուրդի դէմ:

**) Թաղական Խորհուրդի 15 Հոկտեմբեր 1885 թուակիր մէկ նամակն ալ յատկանշական է, ստորագրուած Աւետիս Բարսեղեանէ (ատենապետ) եւ Հաննէ Թախթաճեանէ (ատենադպիր), ինչպէս նաեւ Կրօնական Ժողովի ղեկանէն, Տէր Մեղրոն Քահանայ (ատենապետ), Տէր Մովսէս Քահանայ (ատենադպիր): Նամակը ուղղուած է Քէֆսիդեան Կաթողիկոսին, «Խնդրելով ու պահանջելով որ ըստ առաջնոյն Դարպասը իջնէ եւ ոչ թէ անհատի մը տունը, երբ կատարէ ծրագրած այցելութիւնը դէպի Այնթապ»:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ՄԸ

Պատրիարքարան Հայոց

ի Կոստանդնուպոլիս

Թիւ . . . *

Պատուարժան Թաղական Խորհրդոյ Անդամոց

յԱյնթապ, ողջոյն ՚ի Քս. Յս.

Ամենապատիւ Սրբազան Կաթողիկոսի ջանօք եւ Ձեր ազգասիրութեամբ կանգեալ Ձեր վարժարանին** համբաւը զմեզ յոյժ ուրախացուց, կը յայանեմ եւ կը քաջալերեմ զՁեզ որ յետս չկասիք, եթէ գիշերօթիկ վարժարանը Ձեզմէ Ձեր կարողութենէն վեր ծախքեր եւ զոհեր պահանջելով ինքզինքնիւ անկարող կը գտնաք զանի յոտին բռնել, կարող էք ցորեկօթիկ ընել նոյն վարժարանը. քանզի ես փորձով գիտեմ որ տղայոց ուսման մասին շատ տարբերութիւն չ'ըներ, միայն թէ հնուէն առնուած աշակերտները՝ քաղաքիդ մէջ ազգասէր եւ բարեպաշտ անձանց տուները պատասպարեցէք իրիկունները:

Ձեր յառաջադէմ աշակերտներէն՝ եկեղեցական դառնալու ուխտ ընող աշակերտ մը՝ որ վարօք բարւոք անստղիւտ՝ եւ եկեղեցական լինելու յօտար լինի՝ Սրբազան Կաթողիկոսի վկայարարովն՝ ճամբու ծախքը միայն հողալով՝ զրկեցէք առ Խնամակալութեան Առաքել Նուպար եւ Շահնազարեան Վարժարան, թէպէտեւ՝ զպրոցի դրամական վիճակը եւ ժամանակիս եւ քաղաքիս ամէն բանի թանկագին սղութիւնը առ այժմ չէր ներեր, բայց Ձեր խորհրդանաց համեմատ պիտի աշխատիմ ընդունել տալու զայն աշակերտ վկայեալ ի Ս. Կաթողիկոսէն: Կը յուսամ թէ յետ ժամանակի ուրիշ աշակերտ մ'ալ բերել կուտամ Ձեր քաղաքէն***:

Եկեղեցւոյդ յատակագիծը պատրաստ է, սակայն ինչպէս որ կ'ըսէք զուք հինգ հազար ոսկի ունենալնէդ ետքը այդ մեծ

*) Չունէր: **) Կ'ակնարկէ Կիլիկիոյ Գիշերօթիկին:

***) Ղրկած են երկու սաներ, բայց ո՛չ թէ Նուպար-Շահնազարեանի, այլ էջմիածնայ Գէորգեան ձեմարանին համար: Ղրկուածներն են՝ Յակոբ Պէքեարեան, Ներսէս Պօսնանան:

գումարը աւելի լաւ կ'ընէք գոնէ կիսով Չեր Վարժարանին
յատկացնէք. զի բարոյական եկեղեցին է որ զնիւթականը պայ-
ծառ կը պահէ, մենք շատ փառաւոր չքնադակերտ եկեղեցիներ
ունինք այսօր աւերակ՝ բայց բարոյական եկեղեցին՝ Չեր զա-
ւակները՝ նայեցէք որ կրթուին, այն ատեն՝ Մկրտիչ չեպիս-
կոպոսի* եւ ուրիշ վատ եւ ազգութաց եւ հաւատութեաց ան-
ձանց պէս մարդոց խարդաւանութիւնները ի դերեւ կ'եւնեն:
Թէ եկեղեցւոյդ Ֆէրմանին եւ թէ Մկրտիչ չեպիսկոպոսի գոր-
ծին համար պէտք եղածները կը գրենք Ազգ. Վարչութեան:

Չեր առաջնորդ Գեր. Յարութիւն Եպիսկոպոսը պէտք է որ
Չեր քով կամ Սրբազան Կաթողիկոսին քով գտնուէր, այդ
վիճակներէն վարդապետք մի զրկէք, միայն կը չուեն այսօր
'ի Պօլիս, մէյմ'ալ հող չդառնալու պայմանաւ, կա'մ դուք
վարդապետի պէտք չունիք ըսել է, կա'մ ուրիշ բան մը ըլլա-
լու է, ինձ անհասկնալի է, պէտք է որ Չեր առաջնորդը կան-
չէք Չեր քով** եւ կամ Սրբազան Կաթողիկոսը ուրիշ տեղ մը
այսպէս նորա համար, զայս հաղորդէք Սրբազանին՝ եւ ընդու-
նեցէք իմ յարգանքներս եւ բարեմաղթութիւններս՝

որով եմ եւ մնամ միշտ ազօթարար

(Կնիք) ՊԱՏՐԻԱՐԹ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԹԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1875 Մայիս 26

Ծանօթ. —

Վարժապետեանի սոյն ինֆնագիր նամակը, առանց թուա-
համարի, շրջանակի մը մէջ առնուած եւ կախուած էր Վար-
դանեան Կրթարանի մատենադարանի սրահը: Ընդօրինակած
է Գրիգոր Պօղարեան 1914-ին:

20-8-1952,

Հալէպ

*) Կ'ակնարկէ Անթէպի Առաջնորդ Մկրտիչ Եպ. Շահանեանի կամ
Սէմէրճեանի, որ Անդլիքան եկեղեցիին միացաւ:

**) Նման Առաջնորդ մը չէ եկած Այնթապ, ուստի ուրիշ տեղ մը զըր-
կուած պիտի ըլլայ:

ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱՅ ՄԸ

ԳԼՈՒԽ Թ .

Իգական սեռի դաստիարակութեան համար կանոնաւոր դպրոցներու հաստատուելէն առաջ ուսման ծարաւի Անթէպցի Հայ օրիորդ մը հետաքրքրաշարժ պարագաներու տակ գրեւ կարգալ կը սորվի եւ ինքն ալ իր կարգին՝ նախ իր տան մէջ եւ յետոյ ուրիշ շէնքերու մէջ իր շուրջ կը հաւաքէ Հայ աղջիկներ ու անոնց ուսում կը ջամբէ :

Վարդեր վարժուի Սէֆէրեան-Գայմագամեան է այն ուսումնատեանց հայուհին, որ Լուսաւորչական Հայերու մէջ ռահանորդի գործ կատարած է կիներու դաստիարակութեան մարզին մէջ : Այս հայուհիին մասին Արուսեակ եւ Ֆէրտիմանտ Գայմագամեաններ, Նիւ Եոթէն մեզի դրկած են հետեւեալ ծանօթութիւնները գորս հանոյժով կը հրատարակենք : Ծ. Խ.

Վարդեր վարժուհի Գայմագամեան ծնած է Այնթապ Սէֆէրեան ընտանիքէն, Պալըզլը թաղին մէջ, 1835-ին : Շատ կանուխ հասակէն կը կորսնցնէ իր հայրը եւ կարճ ժամանակ յետոյ՝ նաեւ իր մայրը, երբ ինք հասելու 8 տարու էր : Դեռատի աղջնակը բոլորովին որբացած կը դրուի իր մօրը հայրիկին քով զոր կը կոչէր Փամպօ (բամպակ) պապա : Երբ այս վերջինն ալ կը մեռնի 95 տարեկանին, զինք կ'որդեգրէ իր հօրաքոյրը Արաքսիան :

Արաքսիան ունէր երեք զաւակներ : Վարդեր անոնց հետ կը մեծնար : Ներսէսեան վարժարանը իրենց տան դէմն էր : Երբ Վարդեր աղջնակը 15 տարու էր, ան արդէն իսկ ցոյց տուած էր խիստ մեծ հետաքրքրութիւն հանդէպ ուսման : Դիմացի վարժարանի դռնէն ներս սարգելով ականջ կուտար դասարանի տղայոց դասաւանդութեանց : Կը հետեւէր անոնց երգեցողութեան, սովրեցաւ քանի մը շարականներ եւ աղօթքներ : Տնական առօրեայ դործերը լրացնելէն յետոյ դարձեալ կ'երթար դպրոցին բակը լսողութեամբ պարարտացնելու իր մտքի պաշարը այնքան չափով որ այդ ժամանակի պայմանները հնարաւոր կը դարձնէին :

Այսպէս, օրուան գրեթէ կէսը Վարդեր կ'անցնէր դպրոց : Իսկ հօրաքոյրը Արաքսիան՝ կ'երթար զինք ականջէն քաշելով տուն բերելու, որպէսզի կարել, եփել ու այլ անական դործեր սորվի :

Բարեբախտարար Արաքսիան ունէր մօրաքոյր մը որ կը զգար ուսման կարեւորութիւնը ու Վարդերին ձեռքէն բռնելով ետ կը տանէր զպրոց : Ահաւասիկ այս ձեւով մի քանի ամիս շարունակելէ վերջ կը նշմարեն որ աղջիկը շատ փափաք ունի ուսման , որով այն ժամանակուայ Արիստակէս վարժապետը կ'ըսէ . — Քանի որ այսքան փափաք ունի , ես անոր զրել եւ Սաղմոսը կարդալ կը սովորեցնեմ : Հետեւարար կ'առնէ զինք տղայոց դասարանը : Տարի մը վերջ արդէն իսկ ան սահուն կերպով կը զրէր , կը կարդար Սաղմոսը եւ ուրիշ զիրքեր , որով Վարդեր Սէֆէրեանը (ապագային Գայմազամեան) կ'ըլլայ Այնթապու մէջ մին այն հազուադիւտ աղջիկներէն , որոնք զրել ու կարդալ սովորեր էին : Երկու տարի վերջ հօրաքոյրը կը մեռնի , հետեւարար զինք կ'ամուսնացնեն Յարութիւն Գայմազամեան անունով արհեստաւորի (եիմէնիճի — կօշկակար) մը հետ : Կ'ունենայ երկու մանչեր : Ամուսինը ժանտատենդէ վարակուելով կը մեռնի : Վշտակիր մայր Վարդերը , իր գաւակներուն սնունդ հայթայթելու համար իր վրայ կը վերցնէ նաեւ հօր մը սարտականութիւնները :

Իր ընտանեկան ծանր սարտականութեանց բեռան տակ ան չի լքեր ուսմունքը եւ օրին մէկը ան ափ կ'առնէ քանի մը հարուստներու տուները եւ անոնց կը բացատրէ զրել կարդալ գիտնալու կարեւորութիւնը եւ կը յաջողի 20-25 տարու հինգ աղջիկներ հաւաքել եւ զանոնք իր տունը բերելով դասաւանդել հայերէն :

Շուտով լուրը կը տարածուի ունեւոր դասակարգին մէջ եւ կը միանան ուրիշներ ալ : Մինչ այդ՝ աղջիկներու թիւը հասած էր 15-ի , որոնց բոլորին իր գիտցած ձեւով կը սովորեցնէր կարդալ Սաղմոսը՝ այդ ժամանակուայ ամէնէն ժողովրդական զիրքերէն մին :

Այս աշակերտուհիները ձրիաբար կ'ստանային ուսումը , հետեւարար ոեւէ վճարում չէին ըներ Վարդեր վարժուհիին :

Մինչ այդ , քիչ յետոյ աշակերտութեան թիւը հասած էր աւելի քան քսանի : Վարդեր վարժուհին տասներկու տարիներ կը շարունակէ անխոնջ կերպով դասաւանդել իր տան մէջ , միեւնոյն ատեն դասերուն յարակից՝ ուսուցանելով կարել եւ ձեւելու արհեստը , ձեռագործ եւ եկեղեցական շարականասացութիւն :

Այն ժամանակուան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը Այնթապ կ'այցելէ . ազգային եւ եկեղեցական կարգ մը ընկալեալ հարցերով զբաղելէ վերջ կը քննէ Ներսէսեան վարժարանի աշա-

կերտութիւնը եւ տղայոց ջամբուած ուսմունքի արդիւնքէն
կը մնայ դո՛ւ :

Մեկնումի պահուն, Արիստակէս վարժապետը Վեհափառ
Մկրտիչ Կաթողիկոսին կ'իմացնէ Վարդեր վարժուհի Գայմա-
բամեանի մասին եւ կը տանի անոր տունը : Վեհափառը կը քննէ
աշակերտուհիները եւ շատ կը հաւնի տեսնելով անոնց յա-
ռաջգիմութիւնը այնքան դժուարին պայմաններու մէջ : Վե-
հափառը կը հրամայէ աշակերտուհիներու համար վարձել
մասնաւոր սենեակ մը : Երկու մէծիտիչէի ամսաթոշակ յատ-
կացնելէ եւ իբր օգնական՝ կոյր վարժապետ Ղարլանկը՝ (Մի-
ծեռնակ) խօճան նշանակելով Վեհափառը կը մեկնի :

Զգալապէս քիչ մը աւելի նպաստաւոր պայմաններու ներ-
քեւ աշակերտութեան թիւը կը հասնի վաթսունի, որուն մէջ
կը մտնեն աւելի փոքր տարիքով աղջիկներ եւս : Հայերէնի եւ
ոսղոմոսերգութեան եւ այլ դասերու վրայ կ'աւելցուին կրօնա-
գիտութեան, աշխարհագրութեան եւ թուարանութեան դա-
սընթացքներ :

Տարին երկու անգամ, տօնական օրերուն, շապիկ հագցը-
նել կուտայ աշակերտուհիներուն :

Առաջին այցելութենէն երեք տարի յետոյ Մկրտիչ Կա-
թողիկոս նորէն կ'այցելէ Այնթապ եւ կը տեսնէ որ դպրոցը
յառաջգիմած վիճակի մէջ է : Կը կարգէ օգնականուհի մը եւ
զինք տղոց հետ Առաջնորդարան հրաւիրելով կուտայ իր օրհ-
նութիւնները :

Ես իբր իր թոռնիկը (Արուսեակ Գայմաբամեան), Վարդեր
վարժուհիին բերնէն լսածներս, ինչպէս նաեւ հօրս օգնու-
թեամբ դրի առած այս ծանօթութիւնները հաւաքել պարտք
համարեցի, երբ արդէն այժմ հայրս շատոնց հող դարձած է,
իսկ Վարդեր վարժուհիին դիակն անգամ չէ տեսնուած, երբ
բազմահազար Հայեր Այնթապէն 1915-ի ջարդերուն տարագ-
րուեցան, Հաւրանի անապատներուն մէջ բնաջնջուելու :

Հանգուցեալ Բարզէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեան (Այնթապ-
ցի) եւս հետաքրքրուած էր Վարդեր վարժուհիի կենսագրա-
կան ծանօթութեամբ, որով հօրեղբայրս շուրջ 1933-ին ինձի
հայթայթեց այն ամէն տեղեկութիւնները, որոնք կրնային
լայն լուսարանութիւններ տալ կրթական այդ հիմնադրուհիին
մասին : Այդ կենսագրական ծանօթութիւնը իր ժամանակին
յանձնուած էր այժմ վախճանեալ Բարզէն Կաթողիկոսին* :

* Շատ կը յաւինք որ ակնարկուած թուղթը Բարզէն Կաթողիկոսի
թղթածրարներուն մէջ չի գտնուեցան : Մ. Թ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(1878–1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Այնթապի մէջ, աղջկանց յատուկ վարժարան հիմնելու նախաձեռնութիւնը Բողոքական Միսիոնարներու կը պատկանի: Ստոյգ է որ կարգ մը վարժապետներ ու խալֆէներ ունեցած են աղջիկ աշակերտներ ալ*, բայց միեւնոյն աղջիկներու յատուկ առաջին դպրոցը հաստատողը Միսիս Շնայարըն է, իր սեպհական տան մէջ, փոքրաթիւ աշակերտութիւնով մը (1852): Երբ ձեռնարկը յաջողութեամբ կը պսակուի, Միսիս Մայտա Բրաքթըր դայն կը վերածէ կանոնաւոր Յերեկոթիկ վարժարանի (1859), որ յաջորդ տարին (1860) կ'ունենայ նաեւ Գիշերօթիկի բաժին ու կը դառնայ Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած առաջին Գոլէճը աղջիկներու:

Այնթապի Հայերը որ մանչերու կրթութեան համար հիմնած կանոնաւոր ուսումնարան ունէին 1856-էն ի վեր, բնական է որ պիտի չանտեսէին նաեւ աղջիկներու կրթութիւնը, մանաւանդ երբ պիտի տեսնէին խումբ-խումբ Հայ աղջիկներու Բողոքական վարժատուն յաճախելը: Առաջին տարիներու դանդաղութիւնը պէտք է բացատրել այն բացասական մտայնութեամբ որ Հայերը ըլլա՛յ Այնթապի եւ ըլլա՛յ այլ գաւառներու մէջ կը տածէին աղջիկներու դաստիարակութեան մասին. մըտայնութիւն, որ դեղեցկօրէն կը պատկերանայ ժողովրդային սա սասայուածքին մէջ. «Գըզըն օգումուշը, շէյթանըն մաւսարաւար»:

*) ՄՈՒՐԱՏ վարժարանի աշակերտուհի եղած է վարդենի Տէր Գրիգորեան (վարդենի Պաճը): Տիկին վարդեր Գայմապամեան կարգալ սորված է Կէօվչենեան Յակօրճան Խալֆէի քով, ինք ալ 1876 թուականներուն աշակերտուհիներ ունեցած է իր տան մէջ: Պօղարեան Հռիփսիմէ (մեծ մայրիկս) կարգալը սորված է Գրբլանկըճ Յարութիւն վարժապետէ: Աշակերտուհիներ ունեցած են նաեւ Հաֆրդ Գէորգ Խալֆէ, Քիլիսցի Սարգիս վարժապետ եւ այլք:

Սակայն Կ. Պոլսոյ, Իզմիրի եւ այլ կարեւոր կեդրոններու մէջ բացուած աղջկանց վարժարանները, Յովհ. Քիւրքճեանօֆի օրով Հալէպի մէջ կատարուած փորձին, ՀԱՅԿԱԿԱՆ Աղջկանց վարժարանին (1862) յաջողութիւնը, Այնթապի մէջ նախ Բողոքականներու ապա Կաթողիկէներու կողմէ բացուած վարժարանները, վերջապէս, Ազգային Սահմանադրութեան շնորհիւ տարածուած յառաջդիմական գաղափարները զբզիւններ եղան որ Այնթապի մէջ ալ զգացուի պէտքը աղջկանց յատուկ վարժարանի մը :

Այս ուղղութեամբ կարեւոր է գերը 1867-ին հիմնուած ՍՐԲՈՅ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ, որ իր առաջադրութիւններուն մէջ ունէր, երբ բաւարար դրամագլուխ մը գոյացնէ, «Հաստատել Աղջկանց յատուկ վարժարան»* : Այդ առաջադրութեան հեղինակներն էին անտարակոյս Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ եւ Նիկողոս Նաղարէթեան : 1871-ին Երուսաղէմէ վերադարձող Պաղտասարեան եղբայրներն ալ օգտակար եղած են այս տեսակէտով . անոնք տեսած էին Երուսաղէմի Գայեանեան վարժարանը եւ անոր տարեկան հանդէսին ներկայ եղած՝ Սրբազան Պատրիարքին եւ Միաբանութեան անդամներուն հետ** :

Տարիներու հետ կը հասուննայ գաղափարը, եւ երբ Կիլիկիոյ Գիշերօթիկը կը փակուի (1877), Թաղական Խորհուրդը, Նիկողոս Ազգայի զլխաւորութեամբ, կ'որոշէ նոյն շէնքի (ՎԵՐԻ ՎԱՐՃԱՏՈՒՆ) սրահին եւ երեք փոքր սենեակներուն մէջ բանալ Աղջկանց յատուկ առաջին դպրոցը Այնթապի Հայոց*** : Դպրոցին անունը կ'ըլլայ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆ . տեսչութեան կը կոչուի Արմենակ Վրժ . Պաղտասարեան, եւ պաշտօնական բացումը կը կատարուի 1 Մարտ, 1878-ին† :

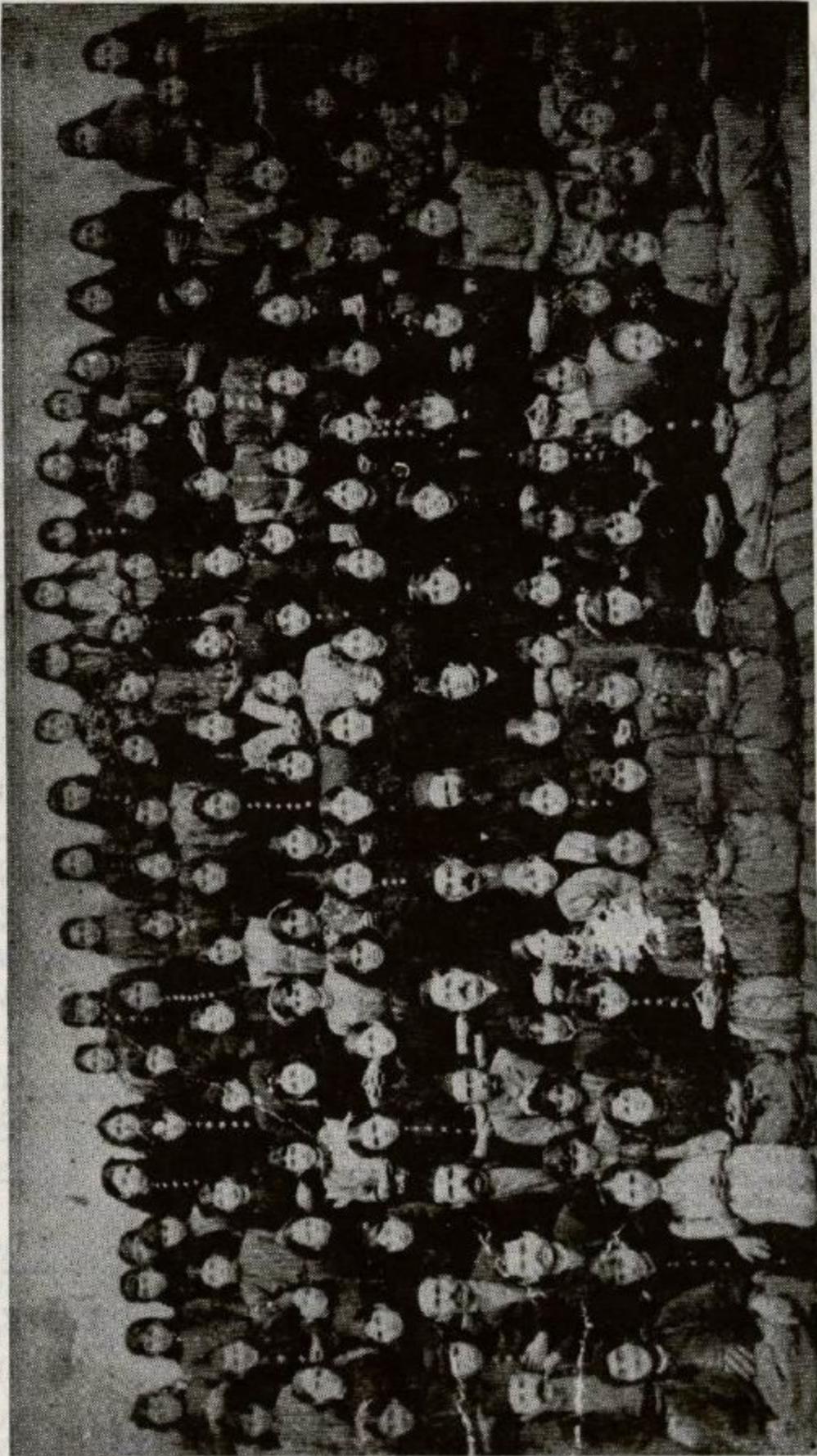
Մ կրտիչ Կաթողիկոս Քէֆուիզեան իր հովանաւորութիւնը

*) ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ 1879-ին շինել տալու սկսած շէնքը սահմանուած էր ըլլալու Աղջկանց վարժատուն : Շինութեան կիսատ մնալը յետագային փոխած է նաեւ ծրագիրը եւ շէնքը վերապահուած է ՎԱՐԴԱՆԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆ-ին :

***) (Տես Սիօն, Ե. Տարի, 1870, էջ 164) :

***) Գեղեցիկ գուղաղիպութիւնով մը այդ թուականներուն կը հանդիպի նաեւ հաստատումը Կ. Պոլսոյ ԴՊՐՈՅԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐՃԱՐԱՆ-ին :

†) Հայկանուշեանի առաջին աշակերտուհիները կը սրասմէին թէ երբ դպրոց մասն՝ Գիշերօթիկի անկողիններու կազմածները կը մնային տակաւին այնտեղ, այս ու այն անկիւնը (Տես ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐՃՈՒՀԻԻ զբօյնը, էջ 6) :

ԽՄԲԱՆՎԱԸ ՀԱՅՎԱՆՈՒՇՆԵՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻ
Ուսուցչական Իւ Հոգաբարձական կազմով :

(Մեղի տղամարդուսւած՝ Լեւոն Գ. թա՛թաճեանի Եղբարց կողմէ, Պուճնոս Ալլէս) .

կը դնէ նորահաստատ դպրոցին վրայ, եկեղեցիի բեմէն յորդոր կարդալով մայրերու՝ որ իրենց աղջիկները արձանագրել տան :

Կաթողիկոսի յորդորէն աւելի հրահանգիչ կ'ըլլայ սակայն Նիկողոս Ազալի օրինակը, որ առաջին առիթով արձանագրել կուտայ իր երկու աղջիկները, Եփրուհի եւ Զմբուխա Նազարէթեանները : Տարին չլրացած աշակերտներու թիւը կը հասնի 120-ի : Ուսուցչական կազմի մէջ են Կէօվչէնեան Յակոբճան Վարժապետ եւ Իսկէնաէրեան Հոռոմ Վարժուհի :

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿԻՆ և ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՍԱՆՈՒՅ Վարժարաններուն մէջ կիրարկուած դրութիւնը կ'որդեգրուի նաեւ Հայկանուշեանի մէջ. թրքական եւ ոչ-հայեցի անունները կը հայացուին. Սէյտիներ, Տուտուներ, Ֆէրիտէներ, Եղսաներ կ'ըլլան Տիգրանուհի, Նարգուհի, Սահականոյշ, Սանդուխտ եւ այլն, եւ այլն : Թրքախօս բերանները հետզհետէ կը բացուին հայերէնով, եւ հայկական շունչ մը կը ներարկուի Հայ տուներէ ներս :

Դպրոցին ծրագիրը, առաջին տարիներուն, կ'ըլլայ ուսուցում ընթերցանութեան, քերականութեան, հաշուի, կրօնագիտութեան, Հայոց պատմութեան, գծագրութեան եւ դեղագրութեան : Կ'ունենան նաեւ ձեռագործ (մանուսայի թելով) ապա՝ Քանաւելա :

Դպրոցի պիւտճէն կ'ապահովուի Միլլէթ Խանի եկամուտէն :

Աշակերտութեան թիւին յաւելումը եւ ձեռնարկին արձանագրած յաջողութիւնը պատճառ կ'ըլլան որ յաջորդ տարիներուն պաշտօնի հրաւիրուին ձեռնհաս քանի մը ուսուցիչներ, ոմանք Աղջկանց Գոլէճէն շրջանաւարտ, նոյնիսկ՝ Բողոքական (ինչպէս էր Մարիամ Վարժուհիի պարագան, քոյր Պատուելի Պօղոսեանի* :

Հրաւիրուող վարժուհիներու մէջ էին Եղսա Վարժուհի, Հոխիսիմէ Միսիրեան, Մարիամ Պաղտոյեան (յետագային Երիցուհի Տէր Յարութիւն Տէր Մելքոնեան), Հոխիսիմէ Պաղտասարեան (յետագային Տիկին Թօփալաշեան) եւ այլք :

Հայկանուշեան Վարժարանը իր առաջին շրջանաւարտները (թուով վեց)** կուտայ 1882-ին, որոնք գլխաւոր ուժերը

*) Յետագային Տիկին Տքթ. Եղիա Տէր Ղազարեան (Տես ՄԵՆՏՈՐ, էջ 287) :

***) Որոնք էին Զմբուխտ եւ Եփրուհի Նազարէթեան, Խանըմ Շիրիկճեան, Մարիամ Շիլ Յակոբեան, Երանիկ Սիւլահեան եւ Խանըմ Գրաճեան :

կ'ըլլան Արմենակ Վարժապետի եւ Տէր Եղիշէ Քահանայ Քի-
լիսիեանի ջանքերով հիմնուած իգական սեռի յատուկ առաջին
Ընկերութեան, ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՅ ՊԱՐԶԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿ., նպա-
տակ ունենալով ա) սատարել իգական սեռի դաստիարակու-
թեան, բ) որբուհիներ կարգացնել Հայկանուշեանի մէջ, գ) հե-
ռու մնալ պէրասիրութենէ եւ շռայլութիւններէ, իրենց պար-
զասէր սպրեւակերպով օրինակ ըլլալով ուրիշներու :

«Հռիփսիմեանց»-ը մինչեւ 1892 իր բոլոր միջոցներով կը սա-
տարէ Հայկանուշեանի, հոն պահելով 60-ի մօտ սանուհիներ,
որոնց կրթաթոշակէն դատ կը հայթայթէին նաեւ զգեստ ու
մուճակ :

Արմենակ Վարժապետ, որպէս տեսուչ, Հայկանուշեան
Վարժատան կը մնայ մինչեւ 1885, տալով 26 շրջանաւարտ-
ներ եւս : Թաղական Խորհուրդը իր կողմէ նշանակուած Հոգա-
բաժնութիւնով մը կը վերահսկէր դպրոցին : Առաջին Հոգաբար-
ձութիւններու մէջ դասնուած են բացի Նիկողոս Աղայէ, Գա-
լուստ Ղազարեան, Գէորգ Միւլահեան, Կարապետ Եաղսրզեան,
Վահան Քիւրքճեան եւ այլք : 1885-86 տարեշրջանին դպրոցը
դրուած է Վարդանեան Ընկերութեան վերահսկողութեան ներ-
քեւ. գլխաւոր ուսուցչուհիները եղած են՝ Տիկ. Մարիամ Տէր
Ղազարեան եւ Օր. Հռիփսիմէ Միսիրեան : Տարեկան հանդէսը
կատարուած է Եկեղեցիին մէջ, 17 Յուլիս, Հինգշաբթի օր
(Տես «ՄԵՆՏՈՐ», էջ 269-270) :

1884-ի շրջանաւարտուհիներէն Օրիորդ Տիգրանուհի Պօշ-
կէզէնեան (յետագային Տիկ. Ղազ. Ղալիկեան), որ ծանօթ է
Տիգրանուհի Վարժուհի անունով, Աղջկանց Գոյէճէն շրջա-
նաւարտ ուսուցչուհիներէ մասնաւոր դասեր առնելով եւ քանի
մը տարի իրրեւ օգնական ուսուցչուհի ծառայելով կը դառնայ
ձեռնհաս ուսուցչուհի մը եւ 1886-7-ին Տիկին Մարիամ Ե. Տէր
Ղազարեանի հետ, իսկ 1887-1894, մինչեւ իր ամուսնութեան
թուականը, առանձին կը կառավարէ Հայկանուշեան Վարժա-
րանը :

1892-ին Կ. Պոլիս, ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՅ-ի Վարժարանը կը
դրկուին Հայկանուշեանի նոյն տարուան շրջանաւարտներէն
Օր. Մարիամ Ալաճաճեան (յետագային Տիկին Մարիամ Պու-
րունսրզեան, աւելի ծանօթ ՄԱՐԻԱՄ Վարժուհի անունով) եւ
Օրիորդ Կիւլէնիա Մինասեան կամ Վարժապետեան (յետագա-
յին Տիկին Ա. Ն. Նազար), պաշտպանութեամբը ՀՌԻՓՍԻՄ-
ԵԱՆՅ Ընկերութեան, որպէսզի իրրեւ ուսուցչուհի պատ-
րաստուին եւ վերադառնալով նուիրուին իգական սեռի դաս-
տիարակութեան գործին :

1894-1898 Հայկանուշեանի տեսուչն է Փիլիպպոս Սարգիսեան, որուն, որպէս աւագ-ուսուցչուհի կ'օժանդակէ Տիկին Տիգրանուհի Ղալիկեան :

Ա.ԶԳ. ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1900-Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐ
Ուսուցչուհիներ նստած, ձախէն աջ — Օր. Կիւլէնիա Մինասեան (Տիկ. Ա. Ն. Նազար), Օր. Մարիամ Ալաքանեան (Տիկ. Պուրուսուզեան) :

1896-ին, չորս տարուան շրջան մը բոլորած, Դպրոցասիրացը կ'աւարտեն ու Այնթապ կը վերադառնան Օրիորդ Մ. Ալաճատեան եւ Օրիորդ Կ. Մինասեան, եւ անմիջապէս պաշտօնի կը կոչուին Հայկանուշեանի մէջ : Ասոնք երկու տարի Փիլիպպոս էֆէնտի տեսչութեան տակ պաշտօնավարելէ յետոյ, 1898-1901, երեք տարի, միասին կը վարեն դպրոցի տեսչութիւնը, իսկ Օրիորդ Մինասեանի ամուսնութենէն վերջ, մինչեւ տեղահանութիւն (1915) Հայկանուշեանի տեսչուհի կ'ըլլայ ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻՆ :

Հայկանուշեանը, որ սկսած էր իրրել Մազկոց, տարիներու թաւալումով կ'ըլլայ վեցամեայ լրիւ նախակրթարան, եւ աչակերտութեան թիւը կը հասնի 500-ի (Մազկոցի մէջ մօտ 300, նախակրթարանի մէջ 190-200) :

Ծաղկոցի համար ատեն մը գործածուած է Եկեղեցիի բա-
կին հիւսիսային կողմ գտնուող Հին Դարպասը, իր երկու սե-
նեակով եւ վրայի սրահով: Նոր Եկեղեցիի շինութեան աւար-
տումէն վերջ (1893) Հայկանուշեանի Ծաղկոցի բաժնին կը
յատկացուի Հին Եկեղեցին:

Նախակրթարանը որ մինչեւ 1901 մնացած էր ՎԵՐԻ ՎԱՐ-
ՓԱՐՍՆԻ հին ու խարխլած «սիւնաւոր» սրահին մէջ, 1902-ին
ունեցաւ իր նոր սրահը, նորոգուած սենեակներով, շնորհիւ
մեծանուն բարերար Գալուստ Աղա Ղազարեանի տիկնոջ, Լու-
սիա Խաթընի (1845-1907) բարերարութեան:*

ԼՈՒՍԻԱ ԽԱԹՐՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՂԱ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Կրթական ծրագիրը, հետզհետէ բարեփոխուած, Վար-
դանեան ու Աղեւնական կրթարաններուն ծրագրին հետեւողա-
բար, համաձայնեցուած էր Կ. Պոլսոյ Ուսումնական Խորհրդ-
րին ծրագրին: Որպէս օտար լեզու վերջին տարիներուն, կ'ա-
ւանդուէին թրքերէնն ու անգլիերէնը:

*) Անոր նուիրատուութեամբ շինուած էր նաեւ Նոր Եկեղեցիի խորան-
ներէն մին: Որպէս նշան ազգային երախտագիտութեան, Լուսիա Խաթըն
թաղուած էր Եկեղեցիի բակը, հիւսիսային պատին քով, մարմարեայ
զեղեցիկ տապանաքարով մը, որուն վրայ արձանադրուած էր Ա. Ն. Նազարի
չարագրումով:—

«Ննջէ խաղաղ այս շիրմին տակ
Յուսով կեանց Յարութեան.
Բարի գործերդ բող լայս պրսակ
Հիւսեմ ամմահ քո ամուան»:

Լուսիա Խաթընի մեծագիր նկարը՝ Հայկանուշեանի, ինչպէս Գալուստ
Աղայինը՝ Վարդանեանի սրահներուն ճակատը կը զարդարէին:

Պիւտճէի մատակարարման մէջ շատ աննշան էր ծնողաց բաժինը . շատ քիչեր կը վճարէին յրիւ թոշակ (որ 2 մէծիտ էր) . սովորական վճարումն էր շաբաթը մէկ մէթալիկ (որ է տարեկան կէս մէծիտ) : Ամանորին կը կատարուէր դպրոցական հանդէս , վճարեալ տոմսով , իսկ տարուան վերջաւորութեան կը սարքուէր ձեռագործի վիճակահանութիւն : 1904 թուականէն սկսեալ Հայկանուշեան Վարժարանը կը սկսէր մասնաճիւղեր՝ հեռակայ թաղերու մէջ (Թապաղիսանէ , Բահան Սօգաղը եւն .) որոնց ամիսը հեղ մը այցելութիւն կուտար Տեսչուհին , որ-պէս վերահսկող :

Հայկանուշեանի Հոգաբարձութեան մաս կազմած են , զանազան թուականներով , Նազարէթ Մանուշակեան , Հրանտ Սիւլահեան , Գրիգոր Քիւթիկեան , Արմենակ Պաղտասարեան , Գէորգ Թօփալաշեան , Կարապետ Եաղսրղեան , Գրիգոր Լէյլէկեան , Յակոբ Գարամանուկեան , Ղազարոս Ղալիկեան , Յակոբ Ղազարեան , Սարգիս Պ . Նազարեան , Նազարէթ Ֆրսթրգճեան , Մովսէս Գազանճեան եւ այլք :

Նախադասութիւնը վարած են՝ քահանայ հայրերէն Տէր Մովսէս , Տէր Կարապետ , Տէր Մեսրոպ , Տէր Ներսէս եւ Տէր Գարեգին :

Հայկանուշեանի Ուսուցչական մարմնին մաս կազմած են , զանազան թուականներով (բացի նախապէս յիշուածներէն) Մաքրուհի Վարժուհի Պէրպէրեան (Տիկին Միք . Նազարեան) , Նարգուհի Վարժուհի Նալպանտեան (Տիկին Ո . Տաւոյեան) , Հայկանոյշ Մանուշակեան (Տիկին Գույումճեան) , Տիրուհի Պէքեարեան , Ովսաննա Մէչէֆէճեան (Տիկին Ատուրեան) , Արշալոյս Ալաճաճեան (Տիկ . Յրթ . Նաշալեան) , Արուսեակ Թահթաճեան (Տիկին Յովհ . Արարատեան) , Երանիկ Գասպէնճեան (Տիկին Վ . Պասթաճեան) , Ազնիւ Իսրայէլեան* , Զարուհի Քէչէճեան , Մառի-Սանդուխտ-Էլիզա Այվաղեան քոյրեր (յետագային Տիկին Ս . Հայէպլեան , Տիկին Ե . Պաղամճեան) , Տիկին Ս . Մաթոսեան , Սանդուխտ Ասատուրեան (Տիկին Թաւուզճեան) , Սիրանոյշ Պիլէմճեան (Տիկին Սամ . Պարսումեան) , եւ այլն , եւ այլն . գրեթէ ամբողջութեամբ Հայկանուշեանի շրջանաւարտուհիներէն : Երգեցողութեան ուսուցիչը եղած է Գասպար Վարժապետ Փիլաւճեան , իսկ բարձրադոյն

*) Ներկայիս բժշկուհի , Պոսթըն , Զարուհի Քէչէճեանի հետ միասին , Միսիս Շէփըրտի կարգազրութեամբ դրկուած էին Խարբերդի Աղջկանց Գուհիներ :

կարգերու կրօնի դասը աւանդած են յաճախ քահանայ հայրեր (Տէր Մեսրոպ, Տէր Ներսէս եւ այլք) :

Հետեւեալ ցանկը, քաղուած Հայկանուշեան Վարժարանի բաղմամբայ Տեսչուհի Տիկին Մարիամ Պուրունարզեանի ուսուցչական 50-ամեայ (1896-1946) յորեկեանին առիթով հրատարակուած գրքոյկէն (Տպ. Անթիլիաս), ցոյց կուտայ ինչ որ Ազգին տուած է Հայկանուշեան Վարժարանը, իբրեւ շրջանաւարտներ այս Հաստատութեան :

Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ
1882	6	1892	13	1903	13	1910	10
1883	10	1893	8	1904	11	1911	12
1884	11	1894	12	1905	11	1912	7
1885	5	1899	7	1906	13	1913	18
1888	7	1900	9	1908	10	1914	20
1889	9	1901	11	1909	7	1915	18

Համագումար՝ 281 հոգի* :

Հայկանուշեանի շրջանաւարտուհիները կազմած էին իրենց յատուկ Միութիւն մը եւ ունէին իննամակալ Մարմին, պահելով նաեւ կանանց յատուկ Կիրակնօրեայ Լսարան** :

Ազգային Հայկանուշեան Վարժարանը, իր մօտաւորապէս 40 տարուան գոյութեամբ, լիուրի արդարացուցած է հիմնադիրներուն նպատակը, որ էր իզական սեռի մէջ տարածել

*) Ասոնցմէ 32-ը (1882-1885) Արմենակ Վարժապետի շրջանէն, 41-ը (1888-92) Տիգրանուհի Վարժուհիի շրջանէն, 20-ը (1893-4) Փիլիպպոս Էֆէնտիի շրջանէն, 27-ը (1899-1901) Օր. Մ. Ալաճաճեանի եւ Օր. Կ. Մինասեանի շրջանէն իսկ մնացած 161-ը (1902-1915) Մարիամ Վարժուհիի շրջանէն : 1895-96-ին, այլ դպրոցներու պէս Հայկանուշեան ալ ամիսներով փակ մնացած է կոտորածի արհաւիրքով : Այն տարիներուն որ շրջանաւարտ չկայ, կամ դպրոցը կարգի բարձրացում ունեցած է եւ կամ բաւարար թիւ մը չունենալով բարձրագոյն կարգը ցրուած է :

***) Իննամակալութիւնը, 1912 Սեպտեմբեր 16-ին պայմանադիր մը ըստորագրած է նոյն տարուան շրջանաւարտուհիներէն Օրիորդ Սիրվարդ Թապազեանի հետ, որ Կ. Պոլսոյ Դպրոցասիրաց Վարժարանը կարգայ եւ վերագարձին անուագն 5 տարի ծառայէ Հայկանուշեանի մէջ : Օր. Թապազեան դպրոցը աւարտելէ վերջ, տեղահանութեան պատճառաւ, մնացած է Կ. Պոլիս, ատեն մը պաշտօնավարած է Հինգլեան Վարժարան, ապա անցած է Ամերիկա :

Հայկանուշեան Վարժարանի Հոգաբարձութիւնը նման պայմանադիր մըն ալ կնքած էր 1911 Ապրիլ 21-ին Օր. Լուսարեք Տէր Մելքոնեանի հետ (ներկայիս Տիկին Մելքոն Տէր Մելքոնեան, Պէյրութ), որ իր ուսումը ստացած է Եսայեան Վարժարանին մէջ :

կրթութիւնն ու ուսումը : Հայկանուշեանով տարածուեցաւ նա-
և հայերէն լեզուն և հարիւրաւոր Հայտուներ օժտուեցան տնա-
շէն , բարեպաշտ և ազգասէր մայրերով : Միւս կողմէ , ան
դարձաւ վարժուհիոց մը Կիլիկեան գաւառներու համար , հայ-
թայթելով անոնց ուսուցչուհիներ :

1919-ին , տարագրութենէ վերադառնալէ վերջ , Ազգային
Միութեան եւ անոր նախագահ Տէր Ներսէս Քահանայ Թափուզ-
ճեանի ջանքերով վերականգնուած էր Ազգային Հայկանուշեան
Վարժարանն ալ . բայց շուտով վրայ հասաւ ինքնապաշտպա-
նութեան կռիւր եւ Այնթապի պարպումը , ու 1922-ին ընդմիջտ
փակուեցաւ մեր պատմութեան այս էջն ալ :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝ ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐՃՈՒՀԻ ՊՈՒՐՈՒՆՍԸԶԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ .

Հիմնարկութիւն .— Այնթապու Ազգային Հայկանուշեան
Վարժարանը հիմնուած է 1877-ին , ձեռամբ հոգեւորյա Տ . Տ .
Մկրտիչ Քէյֆսիզեանի , Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
(1871-1894) : Առաջին դաստիարակը եւ տնօրէնը եղած է Ար-
մենակ Վարժապետ Պաղտատարեան՝ Երուսաղէմ ուսած , Հայ-
կանուշեան Վարժարանի մէջ աշխատած է 1877-1888 թուակա-
նը իբրեւ տնօրէն , ազգին պարգեւած է աստուածավախ պար-
կեշտ աղջիկներ :

Ուսուցիչներ

Թիւ 1 Արմենակ Վարժապետ Պաղտատարեան (Այնթապցի
Պաղտատարեան դերդաստանին անդրանիկ գաւակը) :

Թիւ 2 Օրիորդ Տիգրանուհի Պօղէզզէնեան (Տիկին Ղալիկ-
եան) ծնած 1870-ին , ուսում առած է Ազգային Հայկանուշեան
Վարժարանի մէջ՝ ուր պաշտօնավարած է իբրեւ տեսչուհի
1888-1893 թուականը : Ճանչցուած է «Տիգրանուհի Վարժու-
հի» անունով :

Թիւ 3 Օրիորդ Նարդուհի Նալպանտեան (Տիկին Տալօեան)
ծանօթ՝ «Նարդուհի Վարժուհի» անունով . ծնած 1868-ին ու-
սած է Հայկանուշեան Վարժարան , պաշտօնավարած է սոյն
Վարժարանին մէջ իբրեւ աւագ ուսուցչուհի 1883-1898 թուա-
կանը :

Թիւ 4 Օրինորդ Հայկանուշ Մանուշակեան (Տիկին Կ. Գու-
յումճեան) ծնած է 1877-ին, իր ուսումը ստացած է Ազգային
Հայկանուշեան Վարժարանի մէջ եւ սոյն հաստատութեան մէջ
պաշտօնավարած է 1894-1900 թուականը, յետոյ հինգ տարի
աշխատած է Քիլիս՝ Ազգային Վարժարանը իբրեւ պատասխա-
նատու ուսուցչուհի, ծառայած է նաեւ Հալէպ՝ Կիլիկեան,
Հայկազեան եւ Մեսրոպեան վարժարաններու մէջ:

Թիւ 5 Փիլիպպոս Էֆէնտի Սարգիսեան (բնիկ Զէյթուն-
ցի) շրջանաւարտ Խառ դիւղի (Կ. Պոլիս) Շահնազարեան դըպ-
րոցէն, Հայկանուշեան Վարժարանը կառավարած է իբրեւ Տը-
նօրէն, 1893-1898 թուականը, իրմով սկսած է Վարժարանի
մէջ գծագրութիւնը, շարադրութեան դասը եւ ատենամար-
դանքը:

Թիւ 6 Օրինորդ Կիւլէնիա Մինասեան (Տիկին Ա. Ն. Նազար)
ծնած 1877-ին եւ Մարիամ Ալաճաճեան (Տիկին Յ. Պուրուն-
սրզեան) միասնաբար շրջանաւարտ Կ. Պոլսոյ Դպրոցասէր
Տիկնանց Վարժուհիոցէն՝ ծառայած են Հայկանուշեան Վար-
ժարանի մէջ 1897-1902 (97 եւ 98 թուականներուն Փիլիպպոս
Էֆէնտի տեսչութեան ներքեւ):

Թիւ 7 Օրինորդ Մարիամ Ալաճաճեան (Տիկին Յ. Պուրուն-
սրզեան) ճանչցուած «Մարիամ Վարժուհի» անունով ծնած
Այնթապ 1878-ին, նախնական ուսումը ստացած է Հայկանուշ-
եան, իսկ երկրորդական ուսումը՝ Կ. Պոլիս՝ Դպրոցասէր Տիկ-
նանց Վարժուհիոցը, պաշտօնավարած է 1896-1915 թուա-
կանը Այնթապ՝ Ազգային Հայկանուշեան Վարժարան՝ զոր կա-
ռավարած է իբրեւ տեսչուհի 1902-1915 տարադրութեան սեւ
թուականը. յետոյ Հալէպ շարունակած է պաշտօնավարել Այն-
թապու Կրթասիրաց Վարժարանի եւ Արմենեան Վարժարանի
մէջ մինչեւ 1946 թուականը: Իր յիսնամեայ կրթական աշխա-
տանքին որպէս զնահատանք, Յորելլինական հանդիսութիւն
կատարուեցաւ 1946-ին Հալէպ՝ իր սանուհիներուն եւ համա-
կիրներու աշխատակցութեամբ:

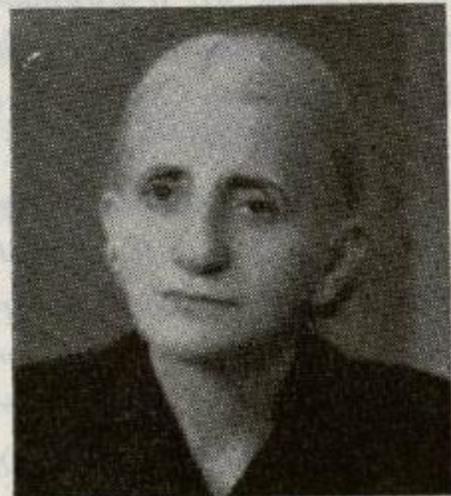
Թիւ 8 Օրինորդ Արշալոյս Ալաճաճեան (Տիկին Յ. Նաշալ-
եան) ծնած 1881-ին շրջանաւարտ Հայկանուշեան Վարժարա-
նէն ուր պաշտօնավարած է 1900-1907 թուականը, բայ ի ա-
ւանդած դանազան դասերէ իր գլխաւոր ճիւղերը եղած են, ձե-
ռագործ եւ ատենամարդանք. շատ օգտակար եղած է իբրեւ օգ-
նական տեսչուհի: Աշխատած է նաեւ Զոք-Մարդուանի Սիս-
ուան Որբանոցը, նոյնպէս Պէյրութ՝ Էշրէֆիէ թաղի Ազգա-
յին երկսեռ Վարժարանին մէջ. յետոյ Հայֆայի Ազգային երկ-
սեռ Վարժարանը:

Թիւ 9 Օրիորդ Արուսեակ Թախթաճեան (Տիկին Յ. Արարատեան) ծնած 1884-ին, շրջանաւարտ Հայկանուշեան Վարժարանէն, տարի մը Հալէպ Ազգային Վարժարան աշխատելէ յետոյ, պաշտօնավարեց Հայկանուշեան Վարժարան 1900-1911 զլիաւորաբար աւանդելով պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն յաջողակօրէն, աշխատած է նաեւ Հալէպ Ռիլիֆի Որրանոցը:

Թիւ 10 Օրիորդ Երանիկ Գապպէնճեան (Տիկին Վ. Պատթաճեան) ծնած 1885-ին, շրջանաւարտ Հայկանուշեան Վարժարանէն ուր պաշտօնավարած է 1899-1906. օգտակար եղած է աւանդելով մեծ մասամբ հայերէն լեզուի դասեր՝ միջին դասարաններուն մինչեւ բարձրագոյն Ա. յետոյ պաշտօնավարած է նաեւ Հալէպ, Գամասկոս եւ Երուսաղէմի Ազգային վարժարաններուն մէջ:

Տիգրանուհի Պօշկէգէնեան
(Տիկ. Ղազարոս Ղալիկեան)

Երանուհի Գապպէնճեան
(Տիկ. Վահան Պատթաճեան)

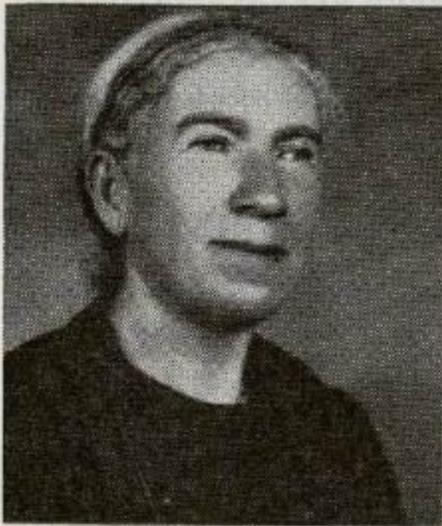
Թիւ 11 Օրիորդ Ուսաննա Մէշէֆէճեան (Տիկին Ա. Ատրունի) ծնած Այնթապ 1890-ին տարրական ու միջին ուսումը Հրուիսիմեանց Ընկերութեան Վարժարանի մէջ առնելէ յետոյ, Հայկանուշեան շարունակելով շրջանաւարտ եղած եւ հոն պաշտօնավարած է իրրեւ օգնական ուսուցչուհի 1905-1911. յետոյ Քիլիսի Ազգային Վարժարան՝ մէկ տարի իրրեւ պատասխանատու ուսուցչուհի:

Թիւ 12 Օրիորդ Սանդուխտ Այվազեան (Տիկին Ե. Պապամճեան) ծնած 1890-ին տարրական եւ միջին ուսումը Հրուիսիմեանց Ընկերութեան Վարժարանը ստանալէ յետոյ Հայկանուշեանի մէջ շարունակելով շրջանաւարտ կ'ըլլայ եւ հոն կ'աշխատի իրրեւ օգնական ուսուցչուհի 1905-1910: Վերցուցած է նաեւ ձեւագիրտութեան դասերը:

Թիւ 13 Օրիորդ Սանդուխտ Աողուրեան (Տիկին Ս. Թափուղճեան) ծնած է 1892-ին, ուսումը ստացած է Հայկանուշ-

եան Վարժարան՝ ուր պաշտօնավարելով իբր օգնական ուսուցչուհի 1906-1915 թուականը օգտակար եղած է տարրական եւ միջին դասարաններուն . տարազրութեան Այնթապ մնալով թաղային Վարժարանի մէջ շարունակած է ուսուցանել : Հալէպ՝ աշխատած է նաեւ Կիլիկեան , Կրթասիրաց եւ Մեսրոպեան վարժարաններու մէջ մինչեւ 1938 թուականը :

Վարժարանի Շէնքը .— Ազգային Հայկանուչեան Վարժարանը 1877-էն մինչեւ 1901 շարունակեց եկեղեցւոյ կից հին սրահի մը մէջ , 1901-ին նոր փառաւոր սրահ մը շինուեցաւ հին եկեղեցւոյ տանիքին վրայ , Տիկին Լուսիա Գ. Ղազարեանի (Գալստա Աղա Ղազարեան որ եկեղեցասէր եւ կրթասէր անձ

Սանդուխտ Աստուրեան
(Տիկ. Ս. Թավուզեան)

մըն էր , խրախուսած էր իր տիկնոջը նորոգել Աղջկանց Վարժարանը) ծախքով , այս սրահին ճակատը դրուած էր բարեբարուհի Տիկին Լուսիա Գ. Ղազարեանի մեծազիր նկարը գեղեցիկ մետաքսեայ ձեռագործով մը չըջանակուած , նոյնպէս սոյն պատին վրայ բեմին վերեւ (նկարին ներքեւ) կար սա վերտառութիւնը՝ ուղղեալ առ Հայ օրիորդն՝

«Զարդ՝ վարդի է պարզ տերեւ
Սիրեա՛ դու գպարգուքիւն
Եթէ վարդ ես արդարեւ» :

Սրահին չորս պատերը զարդարուած էին աշակերտուհեաց պատրաստած զծաղրութիւններով եւ զարդազիր վերտառութիւններով , ինչպէս՝ Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն է : Զանքը կը լրացնէ տաղանդի պակասը : Կամենալն է կարենալ : Ծանիր զքեզ եւայլն :

Վարժարանը ունէր Ծաղկոցի սրահ մը՝ հին եկեղեցին , հոն կը պահէր երեք հարիւր (300) փոքրիկ աղջիկներ 6-10 տարեկան իսկ վերի Նախակրթարանի սրահը 150-200 աղջիկներ 10-15 տարեկան :

Տարեկան Գործունէութիւն .— Ազգային Հայկանուչեան Վարժարանի վերամուտը կը սկսէր Սեպտեմբեր 1-ին եւ 10 ամիս շարունակելով կը փակուէր Յուլիս 1-ին , Վարժարանը շարաթը հինգ օր բաց էր , շարաթ եւ կիրակի փակ էր :

Վարժարանը սկիզբէն մինչեւ 1888 թուականը տարին մէկ հանդէս կուտար՝ ամավերջի մրցանակարաշխութեան կամ վրկայականաց բաշխման հանդէս , իսկ Դպրոցասէրէն (Կ. Պոլիս) վերադարձող վարժուհիներ սկսան ամանորի հանդէսներ եւս

սարքել հոն, բացի արտասանութիւններէ եւ երգերէ, ընտանեկան, ընկերական եւ ազգային կեանքէ առնուած 4-5 արարով՝ շինիչ տուամներ կը ներկայացնէին աղջիկներ (այս տուամները կը գրէր տեսչուհին՝ Մարիամ Վարժուհին զոր կը բեմագրէր Արշալոյս Վարժուհին) :

Թաղային Ծաղկոցները .— Ազգային Հայկանուշեան Վարժարանը հեռաւոր թաղերու մէջ եւս կը պահէր Թաղային Ծաղկոցներ Թաղագիանէ, Ռահան Թաղ, Ալէյպէյի, Քիւրտ Թէփէ եւայլն : Վարժարանին տեսչուհին ամիսը մէկ անգամ կ'այցելէր այս ծաղկոցները՝ ուղղութիւն տալու համար վարժուհիներուն :

Ուսումնական Երջանը .— Վարժարանին ուսումնական շրջանն էր իննը (9) տարի . աղջիկ մը կը մնար 3 տարի Ծաղկոցը, մէկ տարի նախապատրաստական, հինգ (5) տարի նախակըրթարան :

ՎԱՐՎԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ (ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆԻ ԲԱԺԻՆ)

Ա. Տարի

Պահեր շաբաթական

- 2 Կրօն, Հին եւ Նոր Կտակարանէն երեւելի դէմքեր, դէպքեր եւ ազօթքներ բերանացի :
- 5 Հայերէն, «Վարժութիւն Մանկանց» անունով շարք մը հայերէնի դասընթացքի, Ա. տարի :
- 3 Թուարանութիւն, գումարում եւ հանում, գրաւոր ու բերանացի, հարիւրաւոր թիւերով :
- 1 Պատմութիւն, երեւելի դէպքեր Հայկազանց եւ Արշակունեաց :
- 1 Աշխարհագրութիւն, բնական երեւոյթներ :
- 1 Իրազ. համառօտ բացատրութիւն մարմնի, կենդանիներու, բոյսերու :
- 2 Գիր, մեղանով գրելու վարժութիւն :
- 1 Գծապրութիւն, քարէ տախտակի վրայ գիծերու վարժութ. :
- 2 Երգ, մանկական երգեր :
- 1 Ատենամարզանք, պարզ ոտանաւորներ, քառեակներ եւն. արտասանել :
- 8 Ձեռագործ, իջարճ հիւսելու սկզբնաւորութիւն :

Բ. Տարի

- 2 Կրօն, Հին Ուխտի գիրքով :
- 5 Հայերէն, Բ. «Վարժութիւն Մանկանց» :

3 Թուարանութիւն, շարունակութիւն՝ գումարում, հանում, աղիւսակ, (Տարրական Թուար. ԳավաՖեան) :

2 Պատմութիւն, Հայկազանց եւ Արշակունեաց պատմութիւն :

2 Աշխարհազրութիւն Ասիա քարտէսով :

1 Իրագ. համառօտ կենսարանութիւն եւ բուսարանութիւն :

2 Գիր, հասարակ գիր :

1 Գծագրութիւն, թուղթի վրայ գծերու վարժութիւն :

2 Երգ, ազգային երգեր, մաղթանքներ :

1 Ատենամարզանք, շարունակութիւն նախորդ տարուան :

8 Ձեռագործ, շարունակութիւն խարճի եւ սկզբնաւորութիւն ասեղնագործ տանթելի եւ Այնթապու նագրչ :

Գ. Տարի

2 Կրօն, եկեղեցական առարկաներ, եկեղեցի, հաւատամք :

5 Հայերէն Գ. վարժութիւն, սկիզբ շարագրութեան եւ վերժանութեան :

3 Թուարանութիւն, Միջին Թուարանութիւն, ԳավաՖեան, չորս գործողութիւն ամբողջ թիւերով եւ տասնորդական կոտորակ :

2 Պատմութիւն, Մարզպանք, Բագրատունիք, Ռուբինեանք, արեւելեան հին ազգեր :

2 Աշխարհազրութիւն, Եւրոպա, Ամիրիկէ :

1 Իրագ. կանոնաւոր մարզակազմութիւն :

2 Գիր, շարունակութիւն նախորդ տարուան, գլխագրերու վարժութիւն :

1 Գծագրութիւն, օրինակներէ ընդօրինակելով գծելու սկսիլ :

2 Երգ, ազգային երգեր, մաղթանքներ :

1 Ատենամարզանք, արձակ կամ ոտանաւոր արտասանել :

8 Ձեռագործ, շարունակութիւն նախորդի աւելի բարդ օրինակներ, սկզբ. պրօտէի, քանավելա եւ Այնթապու նագրչով նուրբ փորձեր :

Գ. Տարի

2 Կրօն, Աւետարանի ընթերցում :

5 Հայերէն, գրաբարի սկզբնաւորութիւն, աշխարհարար հաւաքածոյ, շարագրութիւն :

3 Թուարանութիւն, Բարձրագոյն Թուարանութիւն, ԳավաՖեան, չորս գործողութեան խնդիրներ :

2 Պատմութիւն, Յոյն եւ Հռովմայեցիք :

2 Աշխարհազրութիւն, Ուկրաինա եւ Ամերիկաներ :

1 Իրագ. ընդարձակ կենդանարանութիւն, բուսարանութիւն :

1 Գիր, շարունակութիւն, գլխագրեր եւ զարդագրեր :

- 1 Գծագրութիւն, օրինակներ մեծցնելով գծել :
- 2 Երգ, շարունակութիւն նախորդ տարիներու եւ շարականներ :
- 1 Բարոյագիտութիւն, մարդոց իրաւունքը եւ պարտքը եւայլն :
- 1 Վերծանութիւն, թերթերէ եւ գիրքերէ հատուածներ վերծանել :
- 1 Ձեւագիտութիւն, գալէնատէրի մեթոտով չափառութիւն, կաղապարներ գծելու սկսիլ :
- 1 Ատենամարզանք, արձակ կամ ոտանաւորներ արտասանել :
- 8 Ձեռագործ, թաւիշի եւ բեհեզի վրայ մետաքսով եւ ուլունքով գործեր, պրօտէ եւայլն :

Ե. Տարի

- 2 Կրօն, շարունակութիւն Աւետարանի, եկեղեցական պատմ. :
- 5 Հայերէն, դրօշարի շարունակութիւն, աշխարհաբար եւ շարադրութիւն :
- 3 Թուարանութիւն, շարունակութիւն Բարձրգ. Գալաֆեանի, կոտորակներ, համեմատութիւն եւայլն :
- 2 Պատմութիւն, միջին դար, նոր դար եւ ժամանակակից :
- 1 Աշխարհագրութիւն, բնական աշխարհագրութիւն :
- 2 Բնագիտութիւն, ջուր, օդ, լոյս, ելեկտրականութիւն եւայլն (Ալեքսան Պէդճեանի գիրքէն) :
- 1 Գեղագրութիւն, Չարդագիր :
- 1 Գծագրութիւն, շարունակութիւն նախորդ տարուան :
- 2 Երգ, շարունակութիւն ազգային երգերու եւ շարականներ :
- 1 Բարոյագիտութիւն, շարունակութիւն նախորդ տարուան :
- 1 Վերծանութիւն, թերթերէ ու գիրքերէ ընթերցում եւ վերլուծում :
- 1 Ձեւագիտութիւն, շարունակութիւն, գալէնատէրի մէթոտ, չրջագրեստներ ձեւելու փորձեր :
- 1 Ատենամարզանք, արտասանութիւններ եւ երբեմն ալ ինքնագիր շարադրութիւններ կարդալ :
- 8 Ձեռագործ, շարունակութիւն, մետաքսէ նուրբ գործերու պանագան :

Ծանօթութիւն .— Երբեմն տարի եղաւ որ աղջիկներուն ըսկըսուած էր օսմաներէն և անգլիերէնի դասաւանդութիւն, բայց հետեւեալ տարուան հոգարարձութիւնը աւելորդ նկատելով այդ լեզուները՝ ընդհատել տուած է, սակայն տարագրութենէն երեք տարի առաջ սկսուած էր աւանդուիլ անգլիերէն լեզուն շարունակաբար :

Հոգաբարձութիւն .— Հայկանուշեան Վարժարանը կ'ունենար միշտ իր հոգարարձական կազմը՝ ընտրուած Ազգային քա-

զաքական ժողովոյ կողմէ, իր գլուխը ունենալով քահանայ
 հայր մը՝ նախագահ: Նախագահներ եղած են Արժ. Արժ. Տ.
 Մովսէս Քահանայ Ժամկոչեան, Տ. Կարապետ Քահանայ Կիւլ-
 եիւզեան, Տ. Մեսրոպ Քահանայ Տէմիրճեան, Տ. Ներսէս Քա-
 հանայ Թափուզճեան, Տ. Գարեգին Քահանայ Պօղարեան՝ ու-
 րոնցմէ ոմանք եւս բարձրագոյն կարգի կրօնի դասը աւանդած
 են: Աշխարհական անձնաւորութիւններէն եղած են հոգարար-
 ձուներ որոնք մեծ դեր կատարած են՝ օգնելով աղջկանց դաս-
 տիարակութեան գործին, կ'արժէ անոնցմէ յիշել՝ Նիկողոս Նա-
 զարէթեան, Գալուստ Ղազարեան եւ որդի Յակոբ Ղազարեան,
 Արմենակ Վարժապետ, Վահան Քիւրքճեան, Կարապետ Եաղ-
 սրղեան, Գրիգոր Քիւթիւքեան, Գէորգ Թօփալաչեան, Մովսէս
 Գազանճեան, Սարգիս Պ. Նազարեան, Հրանտ Սիւլահեան, Ղա-
 զարոս Ղալիկեան, Գրիգոր Լէյլէկեան:

Պաշտօնէութիւն. — Նախակրթարան եւ իրեն կից Ծաղկոցի
 մէջ ամէն տարի կային 12-13 մնայուն ուսուցչուհիներ, 4 այ-
 ցելու դասատուներ (Նախակրթարանի) 2 տնտեսուհիներ մաք-
 րութեան հսկելու: Այս պաշտօնէութեան ամսական վճարուած
 գումարը կ'ըլլար 8-9 օսմ. ոսկի: Պաշտօնեաները տասը ամսա-
 կան միայն կը ստանային, արձակուրդի երկու ամիսները ան-
 վըճար կը մնային:

Վարժարանի Հասոյթի Աղբիւրները. — Ազգային Հայկա-
 նուշեան Վարժարանը հիմնուած օրէն, տարեկան յատկացում
 ունեցած էր որոշ գումար մը Ազգային Պանդոկէն նոյնպէս ու-
 նէր աշակերտուհեաց տարեկան կրթաթոշակը որուն ամենէն
 բարձրը գրեթէ կէս օսմանեան ոսկի ու երբեմն ալ քիչ մը ա-
 ւելի, իսկ նուագագոյնը՝ տարեկան 12½ դահեկան (այս ատեն
 օսմանեան ոսկին ալ կ'արժէր 127½ դրշ. ընթացիկ դրամ) որ
 կը գանձուէր շաբաթական մէկ (1) մէթալիքով (դպրոցական
 տասը ամիսը 40 շաբաթ հաշուելով, 40 մէթալիք կը գանձուէր
 որ հաւասար էր 12½ դրշ. ի: Իսկ վերջին տասնեակ մը տարի-
 ներուն՝ տարին կը գոյանար 10-12 օսմանեան ոսկի:

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑՈՅՑԸ

7:30- 8:00 Աղօթք, Բարոյախօսու- թիւն եւ Սերտոզութ.	ճշտում (ընդհ. աշակեր- տուհիք կ'երգէին).
8:00- 8:45 Ա. Պահ.	1:00- 1:45 Ե. Պահ.
8:45- 9:30 Բ. Պահ.	1:45- 2:30 Չ. Պահ.
9:30- 9:45 Զրօսանք.	2:30- 2:45 Զրօսանք.
9:45-10:30 Գ. Պահ.	2:45- 3:30 Է. Պահ.
10:30-11:15 Դ. Պահ.	3:30- 4:15 Ը. Պահ.
11:15-12:45 Կէսօրուան ճաշի պահ եւ Զրօսանք.	Երեկոյեան արձակում ժամը 4:30-ին (քաւորդ ժամ պատրաստութիւն, Աղօթք):
12:45- 1:00 Երգ եւ Ներկայութեան	

Հայկանուշեանը Տարագրութենէն Վերադարձէն Յետոյ .— 1919 տարուան Մայիսին եղաւ վերադարձը . Ազգային Միութեան նախագահ՝ Արժանապատիւ Տ . Ներսէս Քահանայ Թաւուզճեանի խրատոյսովն ու հոգածութեամբ կը վերականգնի Հայկանուշեանը : Այնթապի ինքնապաշտպանութեան եւ ոմրահոծման շրջանին աշակերտութիւնը կը փոխադրուի Հալլաճեան Որբանոցը՝ որուն վրայ կուգան աւելնալ Հայ-Բողոքական աշակերտութիւնը : Այս շրջանին տնօրէնութիւնը վարեց Նշան Էֆէնտի Պալեօղեան , իսկ Արժանապատիւ Տ . Գարեգին Հայր Պօղարեան որ նախորդ շրջաններուն Հայկանուշեանը այնքան խնամարկած էր , այս շրջանին եւս Վարժարանին հին շրջանաւարտուհիներու՝ Տիկին Հռիփսիմէ Թօփճեանի (ծն . Միւրէքեան) , Օրիորդ Հայկուհի Կիւլէսէրեանի (Տիկին Գ . Արզուեան) եւ այլոց հետ վարեց խնամակալութեան նախագահութիւնը , ասոնց միացան մի քանի ազգասէր տիկնայք որոնցմէ մին էր Տիկին Վահանոյշ Ա . Թիւթիւնճեան : Քաղաքական խլրտումներ եւ Այնթապու գոյամարտը կը խափանեն վերակենդանացած կրթական դործը 1922-ին :

Վարժարանիս Երջանաւարտուիեաց Հասարակական Կեանքը .— Հայկանուշեան շրջանաւարտուհիք եղած են բարեպաշտ , ազգասէր , աշխատասէր եւ տնտեսազէտ , տիպար Հայ մայրեր . ասոնցմէ շատեր ալ ծառայած են իբրեւ ուսուցչուհի Այնթապ՝ նոյնպէս շրջակաները Քիլիս , Հալէպ , Իսկէնտէրուն , Չորք-Մարզուան , Ամանոս , Ալալիսթան եւ այլն . Հայկանուշեանը դըրեթէ վարժուհիոցի դերը կատարած է :

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՈՒ ՀԻՆԵՐԸ

(Արմենակ Պաղտասարեանի և Մարիամ Պօղոսեանի շրջանաւարտուիքները)

1882

Զմբուխտ Նազարէթեան
Եփրուհի Նազարէթեան
Խանըմ Ծիրիփճեան
Մարիամ Ծիլյակորեան
Երանիկ Սիւլաճեան
Խանըմ Գրաճեան

1883

Նարգուհի Նալպանտեան
Մաքրուհի Ապէճեան
Ովսաննա Տէմիրճեան
Սէյաէ Տէմիրճեան
Եսթեր Զէմպէրճեան
Ովսաննա Գալճեան

Չարուհի Միսճեան

Մաքրուհի Պէրպէրեան

Մարիամ Պաղտօեան

Հռիփսիմէ Տէր Մելքոնեան

1884

Տիգրանուհի Պօզկէզէնեան

Անիցա Նազարեան

Մարիամ Բանձալեան

Հռիփսիմէ Պաղտասարեան

Մարիամ Ապէճեան

Փառանձեմ Կէտիկեան

Լուսիա Նազարեան

Ֆէրիաէ Բչաքճեան

Յլօրէնձա Տէր Մելքոնեան

Ֆէրիաէ Տէմիրճեան

Մարիամ Պէանիլեան

1885 ԿԱՄ 1886

Իսկուհի Պաղտասարեան
Ուսաննա Սապոնճեան
Ֆէրիտէ Պասթաճեան
Կիւլէնիա Թէճիրեան
Ուսաննա Թէճիրեան

(Տիգրանուհի Վարժուհիի շքա-
նաւարտները)

1888

Ուսաննա Պաղտոեան
Խաթուն Փօթալճեան
Ուսաննա Տէօքմէճեան
Անիցա Էքմէքճեան
Անիցա Նազարեան
Եփրուհի Նազարեան
Հէաիէ Աթաշեան

1889

Չարուհի Սիւլահեան
Կիւլէնիա Քէշիշեան
Խաթուն Պէրդուաեան
Չարուհի Պասթաճեան
Ուսաննա Գրաճեան
Մէրիէ Թէրզիպաշեան
Մէրիէ Եագուպեան
Ֆէրիտէ Անտոնեան
Հոսոմ Պաղտոեան

1890

Եզաա Թախթաճեան
Վարդուհի Բանձալեան
Մարիամ Պօյաճեան
Եսթեր Սահակեան
Կիւլէնիա Թէճիրեան
Հայկանուշ Քիւրքճեան
Տիրուհի Տէրզալեան
Մարիամ Տէյիրմէնճեան
Սուլթան Ճէպէճեան
Չարուհի Գարակէօյեան
Աննիկ Մասմանաճեան
Ուսաննա Պէսնիլեան

1892

Մարիամ Ալաճաճեան
Հայկանուշ Մանուշակեան
Կիւլէնիա Մինասեան
Մարիճա Իյճեան
Արաքսի Գաղանճեան
Եփրոս Համալեան

Տուտու Ապէճեան
Չարուհի Էքմէքճեան
Եղիսա Քէօշկէրեան
Ուսաննա Կուզուկեան
Ուսաննա Ճանիկեան
Ուսաննա Թօթուգեան
Հուսիա Խաչատուրեան

(Փիլիպպոս Սարգիսեանի շքա-
նաւարտուհիները)

1893

Անիցա Սիւլահեան
Մերիյէ Նազարեան
Հայկանուշ Թէրզիպաշեան
Չարուհի Հաճի Ապաեան
Չարուհի Մանուշակեան
Չարուհի Եաղսրգեան
Վարդիկ Սերոբեան
Մէննուշ Թախթաճեան

1894

Հուսնթաղ Գաղանճեան
Մարիցա Պարսումեան
Մաքրուհի Պէրէճիքլեան
Հոխիսիմէ Սիւլահեան
Մերիյէ Թօթանեան
Սրբուհի Համալեան
Աղաւնի Պժեան
Սիրանուշ Թիւթիւնճեան
Տիգրանուհի Սիւլահեան
Արաքսի Ճէպէճեան
Եփրուհի Պազալեան
Արաքսի Թօփճեան

1895-ի ջարդերուն պատճառաւ այդ տարի դպրոցը չէ բացուած: Իսկ Մարիամ եւ Կիւլէնիա վարժուհիներ 1898-էն սկսեալ աշխատելով առաջին շքանաւարտները տուած են 1899-ին, որոնք են հետեւեալները.

1899

Արուսեակ Թախթաճեան
Երանիկ Գապպէնճեան
Վերդիմէ Նազարէթեան
Հոխիսիմէ Միւրէքեան
Արմէնուհի Պօյաճեան
Չարուհի Տէմիրճեան
Համեստուհի Նալբանտեան

Արշալոյս Ալանճեան
 Լուսնթաղ Տէմիրճեան
 Սիրա Թախթաճեան
 Նուրիճա Պէրղուեան
 Վիզթոր Կուզուկեան
 Ռահէլ Քէօշքէրեան
 Արաքսի Մաթոսեան
 Արմէնուհի Բանճարճեան
 Ազնիւ Մահսէրէճեան

Զարուհի Գալաֆեան
 Մարի Այվազեան
 Սիրանոյշ Պիլէճեան
 Սիրանոյշ Անտոնեան
 Զարուհի Միւրէքեան
 Սիրա Մուսաեան
 Մարիամ Շիլյակոբեան
 Անիճա Իփէքեան
 Զարուհի Աշրղեան
 Արմէնուհի Համալեան
 Նեկտար Փօլուսաճեան

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆԻ 1902-Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ
 Ա. կարգ, ձախէն աջ — Արուսեակ Նիզիպլեան, Էլիզա Պապա Գէորգեան,
 Լուսնթաղ Թախթաճեան, Մարիամ Վարժուհի, Մարիամ Կիւլտալեան,
 Էլիզա Սիւլախեան.
 Բ. կարգ, ձախէն աջ — Մարիամ Թաշեան, Ազնիւ Մումեան, Սաքեճիկ
 Ռազպեան, Անիճա Խարաճեան, Ռահիլ Եազուպեան.

(Մարիամ Վարժուհի Ալանճեան-
 նի (Պուրուսըգեան) շրջանաւար-
 տուհիները)

1902

Սաթենիկ Ռաբոյեան
 Ռահէլ Եազուպեան
 Լուսնթաղ Թախթաճեան

Ազնիւ Մումեան
 Արուսեակ Նիզիպլեան
 Էլիզա Սիւլախեան
 Անիճա Խարաճեան
 Էլիզա Պապազէորգեան
 Իսկուհի Լէյլէկեան
 Մարիամ Կիւլտալեան
 Մարիամ Թաշեան

1903

Մերիյէ Ետզճեան
 Վարդուհի Գարամանուկեան
 Ուսաննա Պէրզուտեան
 Տիգրանուհի Պարսումեան
 Շուշան Աննաշէլիքեան
 Լուսարեք Տ. Ղազարեան
 Սաթենիկ Տ. Ղազարեան
 Ազնիւ Տէմիրճեան
 Կիւլէնիա Փօլուսաճեան
 Վերդինէ Իփէքեան
 Էլիզա Եաղուպեան
 Մերիյէ Մազսուտեան
 Արուսեակ Պալեօզեան

1904

Զապէլ Գապպէնճեան
 Մարիճա Սահակեան
 Տիգրանուհի Թիւթիւնճեան
 Արուսեակ Շամէեան

Սաթենիկ Շամէեան
 Մերիյէ Սերոբեան
 Սիրանոյշ Իգնատիոսեան
 Նուարդ Կուզուկեան
 Տիգրուհի Պէքեարեան
 Զարման Նազարէթեան
 Նուրիճա Նալպանտեան

1905

Ուսաննա Մէշէֆէճեան
 Սանդուխտ Տափօեան
 Սանդուխտ Այվազեան
 Խաթուն Մերնիկեան
 Մարի Թինքճեան
 Հայկուհի Կիւլէսէքեան
 Իսկուհի Սփէնճեան
 Կիւլէնիա Տէմիրճեան
 Նուրիճա Նալպանտեան
 Անիճա Նազարեան
 Լուսիա Ապէճեան

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1905-Ի ՇՐՋԱՆԱԻԱՐՏՆԵՐԸ

Ուսուցիչներ, նստած՝ ձախէն աջ — Օր. Արշալոյս Ալահաճեան (Տիկ. Յ. Նազալեան), Օր. Արուսեակ Թափաճեան, Օր. Մարիամ Ալահաճեան, Օր. Երանիկ Գապպէնճեան (Տիկ. Վահան Պասքաճեան)։

1906

Սանդուխտ Աստուրեան
 Սանդուխտ Լէյլէկեան
 Սանդուխտ Փիլաւճեան
 Ազնիւ Նիզիպէան
 Արմէնուհի Պաղտօեան
 Ռահէլ Նալպանտեան

Սաթենիկ Թաթաճեան
 Զարուհի Տ. Սարգիսեան
 Անիճա Տարըտէօլիւեան
 Տիգրանուհի Կիւլիւզեան
 Նուարդ Ազրեբեան
 Վերժին Պէքեարեան
 Վիքթոր Պէրէճիքլեան

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1908-Ի ՇՐՋԱՆԱԻԱՐՏՆԵՐԸ

1908

Հրանուշ Թախթաճեան
Արուսեակ Տէմիրճեան
Մերիյէ Պետրիկեան
Սանդուխա Եաղուզեան
Սանդուխա Արսլանեան
Պայծառ Պժեան
Սիրարփի Չէրչեան
Արուսեակ Տ. Սարգիսեան
Հայկանուշ Սահակեան
Անիճա Նազարէթեան

1909

Էլիզա Այվազեան
Հռիփսիմէ Իսկէնսէրեան
Կարինէ Կիւլէսէրեան
Եփրուհի Մակարեան
Մարիամ Պժեան
Լեւոնիկ Թախթաճեան
Ֆլորէնցա Կիւլէսէրեան

1910

Լուսիա Ղազարեան
Լուսարբեր Սարգիսեան
Սիրանոյշ ձիւթեան
Սիրանոյշ Փիլաճեան
Ազնիւ Մոմճեան

Ենովա Մոմճեան
Մերիյէ Մոմճեան
Եփրոս Մուրատեան
Մերում Չէքիճեան
Մարիամ Չէրչեան

1911

Արմէնուհի Մահսէրէճեան
Մարիամ Իփիճեան
Մարիամ Թօփալաշեան
Էլիզա Պօղօղլանեան
Էլիզա Տէմիրճեան
Երանիկ Տ. Ղազարեան
Սանդուխա Ապէճեան
Էլմոն Ամմիեան
Նարդուհի Տէյրիմէնճեան
Մարիցա Արսլանեան
Ազնիւ Յարութիւնեան
Արուսեակ Պաղտատարեան

1912

Մարիամ Մանուշակեան
Երանիկ Թախթաճեան
Արուսեակ Առաքելեան
Մերիյէ Մերթախանեան
Հայկանուշ Ապասրդեան
Սիրվարդ Թապաղեան
Ազնիւ Արարատեան

1913

Անիճա Տէյրմէնճեան
 Արմէնուհի Տէյրմէնճեան
 Մաքրուհի Քիւթիւքեան
 Զապէլ Սապօնճեան
 Ուսաննա Սապօնճեան
 Ուսաննա Գասարճեան
 Եսթեր Բարսեղեան
 Արուսեակ Տէյրմէնճեան
 Արուսեակ Գայմաղամեան
 Արուսեակ Իփճեան
 Վերդինէ Օրուլլեան
 Վարդանոյշ Իսկէնտէրեան
 Մարի Պասմաճեան
 Եւփիմէ Նիղիպլեան
 Ազնիւ Տ. Մարգրիսեան
 Էլիզա Աղճաեան
 Նուարդ Յարութիւնեան
 Մերիյէ Տ. Պետրոսեան

1914

Սիրանոյշ Էլէյճեան
 Մարի Ղալիկեան
 Լուսարեր Պուրունարգեան
 Լուսարեր Տէմիրճեան
 Լեւոնիկ Պայընարեան
 Արաքսի Քիրաղեան
 Զապէլ Մոմճեան
 Նեկասար Պօշկէզէնեան
 Նուրիցա Ճինկէօզեան

Ալիս Ամմիեան
 Լիա Թօփալեան
 Իսկուհի Մոմճեան
 Հռիփսիմէ Տափօեան
 Աղանի Եաղուպեան
 Պէաթրիս Անտիլեան
 Լուսիկ Թիւթիւնճեան
 Արաքսի Խարաճեան
 Սիրանոյշ Լեւոնեան
 Ուսաննա Թախթաճեան
 Ռեփեկա Տէմիրճեան

1915

Մարի Հինտօեան
 Անիճա Իփէքեան
 Լուսիա Էքմէքճեան
 Վիքթոր Գրաճեան
 Մերում Եաղուպեան
 Լեւոնիցա Վանսեան
 Ազնիւ Տ. Ղազարեան
 Նուրիցա Սէմէրճեան
 Մարի Սիւլահեան
 Ալիս Մանուշակեան
 Սիրանոյշ Միրճանեան
 Ազնիւ Այվաղեան
 Արեզնաղ Տ. Արսէնեան
 Հռիփսիմէ Պէքարեան
 Լեւոնիկ Սթամպօլիան
 Ռահել Գօնտուրաճեան
 Լուսին Անտիլեան
 Լուսարեր Գալուստեան

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1913-Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ
 Մարիամ Վարժուհի նստած կեդրոնը

ԾԱՆՈԹ.— 1882—1915-ի շրջանին, Հայկանուշեան ունեցած է տարի-
 մեր, որոնք շրջանաւարտ չեն ունեցած, հետեւաբար այդ թուականները
 չեն յիշատակուած :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ*

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Վարդանեան կրթարան, որ Ադենական վարժարանի հետ կը դրաւէր բացառիկ դիրք մը Անթէպի կրթական դաշտին վըրայ՝ որպէս երկրորդական վարժարան (Հայ Սֆուլ) իր ջամբարած հայեցի, առողջ ու կենարար դաստիարակութեամբ, ունի բաւական հին պատմութիւն մը, որ իր մշուշոտ ծագումով մեզ կը տանի 1858 թուականին, լուսաւորեալներու ու խաւարեալներու պայքարի շրջանին: Յարութիւն Խալֆա Կիւլէսէրեան իր ընկերներով նախաձեռնութիւնը կ'ունենայ հիմնելու թանգարան անունով ընկերութիւն մը որ կը կառավարուէր 24-ներու ընդհանուր ժողովով մը: Այս ընկերութեան ականաւոր անդամներն էին՝ ի միջի այլոց, Տէր Մովսէս Քահանայ Ժամկոչեան, այլ անուամբ Աւետիք Վարժապետ, Գէորգ Սիւլահեան (Խելօք Ամմի) հայրը ծանօթ Հրանտ Էֆէնտի Սիւլահեանի, Խաչեր Պողարեան՝ հայրը Տէր Գարեգին Քահանայի, Կարապետ Նազարեան, Գէորգ Պէտրեան, Պետրոս Պասթաճեան եւ Գր. Տաղլեան եւ այլք:

*) Վարդանեան կրթարանի պատմութիւնը պատրաստելու համար մեր ձեռքին տակ ունեցած ենք տպեալ «Տեղեկագիր Առաջին Շրջանի 1882-1888» եւ թիւ մէկ Տեղեկագիրը Վարդանեան Շրջանաւարտից Միութեան՝ տպուած Կ. Թ. Գուլէճի տպարանէն 1914-ին: Նոյնպէս հատուկօր տեղեկութիւններ քաղուած Տ. Գարեգին Քահանայ Պողարեանի, Ա. Ն. Նազարի, Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոսի, Փառէն Եպիսկոպոսի յօդուածներէն եւ տարեց Վարդանեանցիներու բերանացի յուշերէն: Բաց տասի, յօդուածազիրը 8 տարի ուսանողական լման շրջան մը բոլորած է Վարդանեանի մէջ 1897-1905 եւ 4 տարի ալ պաշտօնավարած է հոն 1906, 1908, 1909, 1910 որպէս ուսուցիչ նախակրթարանի առաջին տարին, ապա որպէս Փրանսերէնի ուսուցիչ երկրորդական վարժարանին մէջ: Մ. Յ.

Այս «Թանգարան» ընկերութեան* նպատակն էր երիտասարդութեան (տաճկախօս) հայերէն սորվեցնել զիշերային վարժարաններու միջոցով :

1863-ին՝ Կիրակոս Բ. Կաթողիկոսի օրով վերոյիշեալ ընկերութեան անունը փոխուած է «Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն» կոչումին :

Իսկ 1867-ին Վարդանեան Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն անունով մկրտուած է այս կրթական միութիւնը, Վարդանանց տօնին առիթով սարքուած այն պատմական հանդէսին մէջ, որուն պատրաստութեան ու կազմակերպման գլխաւոր ազգակր հանգիսացած է Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ :

Հարգաւարտեալ Կաթողիկոսի օրով վերոյիշեալ ընկերութեան անունը փոխուած է «Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն» կոչումին :

Իսկ 1867-ին Վարդանեան Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն անունով մկրտուած է այս կրթական միութիւնը, Վարդանանց տօնին առիթով սարքուած այն պատմական հանդէսին մէջ, որուն պատրաստութեան ու կազմակերպման գլխաւոր ազգակր հանգիսացած է Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ :

Վարդանանց Մեսրոպեան Սանուց Դպրոցը կը բացուի 1874-ին, երեսուն աշակերտներով, աշակերտի զլուխ երկու մէնիտ սուրբ թոշակով, Ներսէսեան Ազգային Վարժարանի սենեակներէն մէկուն մէջ :

Հարգաւարտեալ Կաթողիկոսի օրով վերոյիշեալ ընկերութեան անունը փոխուած է «Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն» կոչումին :

Իսկ 1867-ին Վարդանեան Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն անունով մկրտուած է այս կրթական միութիւնը, Վարդանանց տօնին առիթով սարքուած այն պատմական հանդէսին մէջ, որուն պատրաստութեան ու կազմակերպման գլխաւոր ազգակր հանգիսացած է Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ :

Վարդանանց Մեսրոպեան Սանուց Դպրոցը կը բացուի 1874-ին, երեսուն աշակերտներով, աշակերտի զլուխ երկու մէնիտ սուրբ թոշակով, Ներսէսեան Ազգային Վարժարանի սենեակներէն մէկուն մէջ :

*) Թանգարան Ընկերութեան պատմութիւնը տես առանձին: Մ. Խ.

Այս դպրոցը ընդհատուձէ մը յետոյ իր նոր ձեւին ու տարազին տակ, 1882-ին կը բացուի Ազգային Վարդանեան Կրթարան անունով, Տուզճու Թորոսին տունը, Հայ Եկեղեցւոյ թաղին մէջ եւ ազգային բարերար, բնիկ Աշոտցի վաճառական Աղա Գալուստ Ղազարեանի դրամական կարեւոր ու անձնուէր օժանդակութեամբ ու Պրն. Վահան Քիւրքճեանի տնօրինութեամբ: Ուրախ ենք մեծապէս որ հիմնադիր տնօրէն Վահան Քիւրքճեան, ազգանուէր, բազմավաստակ դրող ու ամենուն ծանօթ մտաւորական առաջնորդը, իր գեղեցիկ գրիչով մեզի կը նկարագրէ Վարդանեանի* բացման պարագաները:

Վարդանեան Կրթարանի առաջին շրջանի տեղեկագրին յառաջարանը գաղափար մը կուտայ հիմնադիրներուն նպատակին մասին:

«Մի այնպիսի ժամանակ, ուր գրեթէ ամբողջ Կիլիկիա ամայի դաշտ մը կը ներկայէր, Այնթապի մէջ մի քանի ընտիր անձերու ձեռներէցութեամբ կը հաստատուի ընկերութիւն մը որ 4-5 տարւոյ միջոցին կազմակերպութիւն մը կը ստանայ եւ 1867 թուէն սկսեալ կը գործէ Վարդանեան անուան ներքեւ՝ մայրենի լեզու եւ կրթութիւն ծաւալելու նպատակաւ:

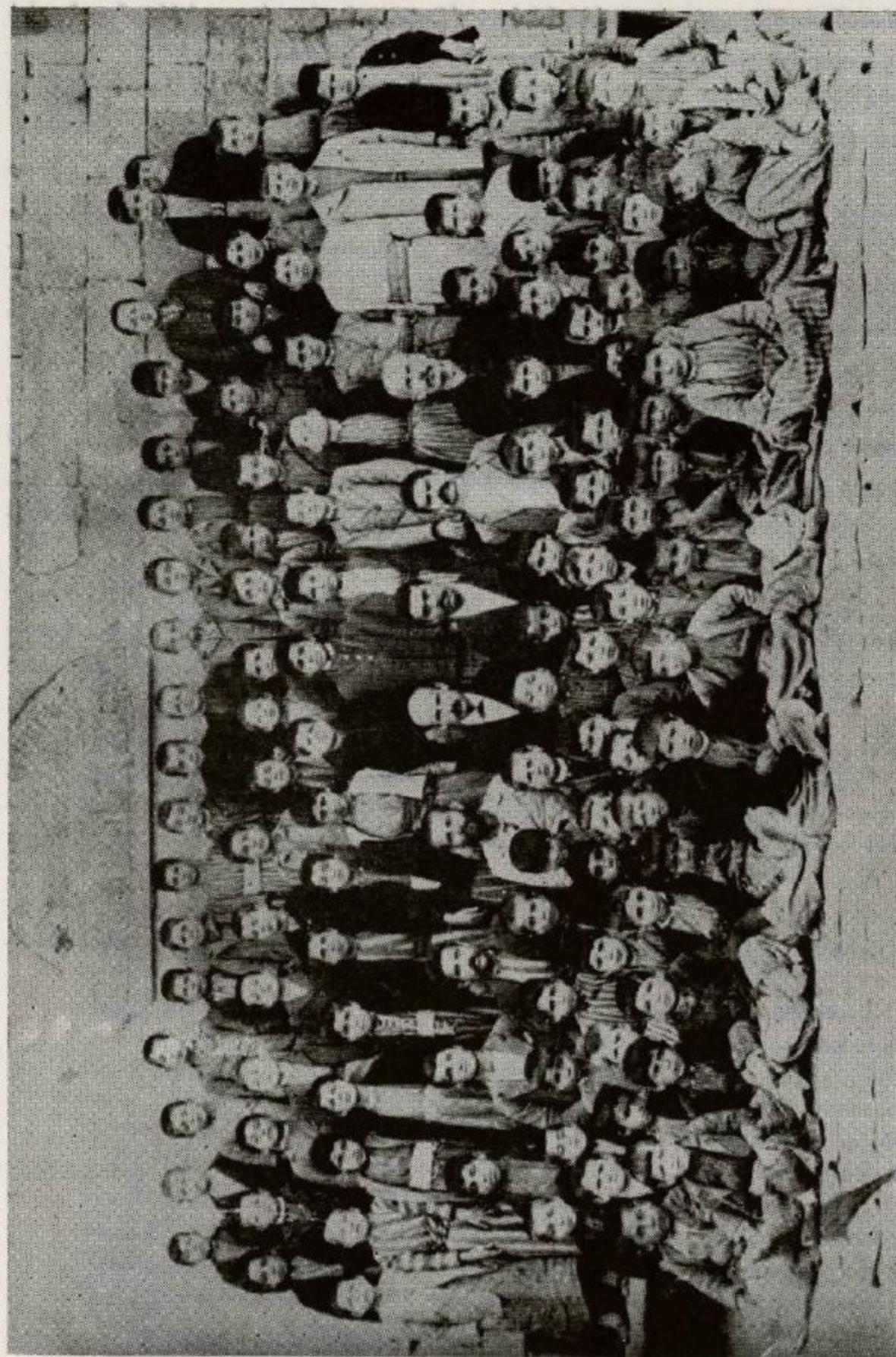
«Վարդանեան ընկերութիւնը համեստ շրջանակի մը մէջ, սոսկ իր ներքին ոյժերու շնորհիւ ընդերկար կը յարատեւէ: Գիշերային եւ կիրակնօրեայ դաստարան կազմելով, չափահասներու մէջ կրթութեան ճաշակ տարածելով եւ շատ անգամ ազգային եկեղեցին օտար ոտնձգութեանց դէմ պաշտպանելով հանդերձ, 1874-էն սկսեալ 5 տարի մանչերու վարժարան մը կը վարէ և ն. Նազարէթեան Էֆէնտիի աջակցութեամբ 1879-ին կը ձեռնարկէ հոյակապ վարժարան մը շինելու եկեղեցւոյ կից: Դժբախտարար ի վերջոյ դրամական անձկութիւն եւ պարագայից դժուարութիւն կը ջլատեն ընկերութեան ոյժը եւ վարժարանին շէնքը կը մնայ անկատար:

1882-ի տարեգլխուն՝ Վարդանեան Ընկերութիւնը գրեթէ դադրած էր: Այնթապի Հայ Ժողովուրդն ալ կրթական ամենավատ կացութեան մէջ յուսահատական երեւոյթ մը կ'ընծայէր:

«Վարդանեան Ընկերութիւնը այս պահուն եւս յաջողեցաւ

*) Տես այս վաւերական գրութիւնը Յուշերու բաժնին մէջ:

Վարդանեան Ընկերութիւնը նպատակ ունեցած է, ատեն մը, հայ իրական դաստիարակութեան գործին նուիրել իր ուշադրութիւնը, բայց դէպքերու եւ պարագաներու բերումով փոխած է իր նպատակը եւ բացած է մանչերու վարժարանը, Վարդանեան անունով ծանօթ: Ծ. Յ.

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ
ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՒՆ, 1898-ԻՆ

Մէջտեղը նստողներ՝ ձախէն աջ — Զօլագ Ներսէս, Գրիգոր Թալուզնեան (Տէր Ներսէս), Ա. Ն. Նազար, Սարգիս Թիրապեան (Նահատակ), Պերն Մովսէսեան (Տ. Սահակ), Մովսէս Գազաննեան, Գասպար Փիլառնեան.

մասնաւոր աջակցութիւններ ձեռք բերել եւ դէժ մասնակի պէտք մը լրացնելու համար՝ հաստատեց Վարդանեան կրթարանը, որ վեց տարուան շարունակութեամբ, 1888-ին կ'ընծայէ Ազգին՝ վեց ընթացաւարտներ»:

Վերոյիշեալ վեց ընթացաւարտներուն անունները կը գրուենք այս տեղեկագրին մէջ:

1. Արսլանեան Վարազդատ, 2. Ղազարեան Թորոս՝ յայտնի վաճառական, 3. Մոմճեան Պերճ՝ (Տէր Սահակ Քահանայ, նահատակուած), 4. Նաղարէթեան Արմենակ՝ հանրածանօթ խմբագիր ու գրող — Ա. Ն. Նաղար, 5. Սիւլահեան Հրանտ՝ յայտնի բեմասաց, ազգային գործիչ եւ Լիրանանի երեսփոխան, 6. Քիւլիէլեան Թաթուլ՝ յայտնի գրող, յեղափոխական գործիչ, կախաղանի դատապարտուած:

Ընթացաւարտներու ամբողջական ցանկը պիտի տանք ուրիշ էջի մը վրայ:

Հոս կ'արժէ արտագրել կրթական յայտագիրը, որ թանկագին աղբիւր մըն է վարժարանին ներքին կացութեան, կազմակերպութեան, ուսուցիչներուն եւ բարերարներուն մասին:

ԿՐԹԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ (1882-ին)

Վարդանեան կրթարանը կը հետեւի Կեդրոնական Վարչութեան Ուսումնական Խորհրդոյ ընդհանուր հրահանգաց: Ուսմանց ընթացքը հինգ տարւոյ տեւողութիւն կ'ունենայ հետեւեալ կերպով:

Ա. ՏԱՐԻ

Հայերէն. — Աշխարհարար քերականութիւն, Թարգմանութիւն աշխարհարարէ ի թուրքերէն, շարագրութիւն:

Օսմաներէն. — Վարժութիւն ընթերցման եւ ուղղագրութեան:

Ֆրանսերէն. — Ծանօթութիւն տառերու եւ բառերու:

Անգլիերէն*. — Նոյնպէս:

Կրօնագիտութիւն. — Պատմութիւն Հին Կտակարանի:

Պատմութիւն. — Ազգային:

Աշխարհագրութիւն. — Քաղաքական:

Ուսողութիւն. — Թուարանութիւն տեսական:

Բնական Գիտ. — Համառօտ բնագիտութիւն:

Բարոյագիտութիւն. — Քաղաքավարութեան հրահանգներ:

Գեղագրութիւն եւ Գծագրութիւն. —

Երաժշտութիւն. —

Մարմնամարզութիւն. —

Բ. ՏԱՐԻ

Հայերէն. — Գրարար Քերականութիւն, Թարգմանութիւն յԱշխարհարար, պարզ շարագրութիւնք:

Օսմաներէն. — Ուղղագրութիւն, Թարգմանութիւն:

Ֆրանսերէն. — Թարգմանութիւն, Վարժութիւն գրուցատրութեան:

Անգլիերէն.— Նոյնպէս :

Կրօնագիտութիւն.— Նախնական Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, Պատմութիւն Նոր Կտակարանի :

Պատմութիւն.— Օսմանցւոց եւ Հին Ազգաց :

Աշխարհագրութիւն.— Օսմանեան պետութեան :

Ուսողութիւն.— Թուարանութիւն զործնական :

Բն. Գիտութիւն.— Մարդակազմութիւն, Առողջարանութիւն :

Բարոյագիտ.— Ընկերական պարտաւորութիւնք :

Գեղագրութիւն. եւ Գծագրք.—

Երաժշտութիւն.—

Մարմնամարզութիւն.—

Գ. ՏԱՐԻ

Հայերէն.— Վերլուծութիւն, Վերծանութիւն Հին եւ Նոր Մատենագրաց :

Օսմաներէն.— Քերականութիւն, Շարագրութիւն :

Ֆրանսերէն.— Քերականութիւն, Թարգմանութիւն :

Անգլիերէն.— Նոյնպէս :

Կրօնագիտ.— Կրթական Քրիստոնէական :

Պատմութիւն.— Միջին դարու :

Աշխարհագր.— Բնական եւ Աստղարաշխական :

Ուսողութիւն.— Գրահաշիւ :

Բն. Գիտութիւն.— Կենդանարանութիւն :

Բարոյագիտ.— Անձնական պարտաւորութիւնք :

Գեղագրութիւն. եւ Գծագրք.—

Երաժշտութիւն.—

Մարմնամարզութիւն.—

Դ. ՏԱՐԻ

Հայերէն.— Գրագիտութիւն, Շարագրութիւն :

Օսմաներէն.— Վերծանութիւն Մատենագրաց :

Ֆրանսերէն.— Վերծանութիւն, Շարագրութիւն :

Անգլիերէն.— Նոյն :

Կրօնագիտութիւն.— Պատմութիւն Հայ Եկեղեցւոյ :

Պատմութիւն.— Նոր Ազգաց եւ Ժամանակակից :

Քաղ. Տնտեսութիւն.— Տարրական զրեւիլք :

Բն. Գիտութիւն.— Բնագիտութիւն :

Ուսողութիւն.— Երկրաչափութիւն :

Իրաւագիտութիւն.— Սկզբունք Օսմանեան Օրինաց :

Գեղագրութիւն. եւ Գծագրք.—

Երաժշտութիւն.—

Մարմնամարզութիւն.—

Ե. ՏԱՐԻ

Հայերէն.— Գրագիտութիւն, Վերծանութիւն Հին եւ Նոր Մատենագրաց, Շարագրութիւն :

Օսմաներէն.— Վերծանութիւն, Սմբագրութիւն պաշտօնական գրութեանց :

Ֆրանսերէն.— Գրագիտութիւն :

Անգլիերէն.— Նոյն :

Պատմութիւն.— Քաղաքակրթութեան եւ իմաստասիրութեան :
 Իմաստասիրութիւն.— Տարերք Հոգեբան. , Տրամարան. եւ Բարոյագիտական :
 Իրաւագիտութիւն.— Շարունակութիւն Օսմանեան օրինաց, Ազգ. Սահմանադր.
 Վաճառականութիւն.— Համարակալութիւն :
 Բն. Գիտութիւն.— Տարերք Երկրաբ. եւ Բնալուծութեան :
 Գեղագրութիւն. եւ Գծագրութիւն.—
 Երաժշտութիւն.—
 Մարմնամարզութիւն.—

ԼՐԱՅՈՒՅԻՉ ԴԱՍԱՐԱՆ*

Հինգ տարուան ընթացքին կը յաջորդէ վեցամսեայ տեւողութեամբ շրջան մը, յորում աշակերտք կը զբաղին ընդհանուր կրթութեամբ եւ աւարտական քննութեանց ու ատենախօսութեանց պատրաստութեամբ : **

ԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՄԱՐԶԱՆՔ

Շարաթը մէկ ու կէս ժամ յատկացած է այս ընդհանուր կրթութեան, յորում աշակերտք տարրեր լեզուներով կ'արտասանեն գրուող կամ բերանացի ատենախօսութիւններ : Այս վարժութեան նպատակն է, ուղղել արտաբերութեան, շարժմանց եւ ընդհանուր տպււորութեան մասին ատենախօսելու թերութիւնը : Արտասանեալ բանախօսութիւնք կ'ընթարին այլ եւ այլ հեղինակներէ :

ԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ

Շարաթը մէկ ու կէս ժամ յատկացած է այս նպատակաւ, յորում աշակերտք Քննիչ եւ Քննելի խումբերու բաժնուած՝ կը հարցաքննեն զիրեար, Քննիչ խումբէն նախապէս պատրաստուած Հարցարանի մը համեմատ :

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԼՍԱՐԱՆ

Շարաթը մէկ ժամ որոշուած է այս գործին : Աշակերտք հետզհետէ կը խօսին այլ եւ այլ բարոյական եւ գիտական նիւթերու վրայ :

*) Եթէ մեր ձեռքին տակ ունենայինք Վարդանեանի վերջին տարիներու Ծրագրին մանրամասնութիւնները, վստահ ենք որ նորանոր ուսումներու յաւելումը պիտի գտնէինք հոն : Մարիամ Վարժուհի՝ Հայկանուշեանի ուսմանց ծրագրին մասին գրած յօդուածին մէջ՝ յիշած է որ աղջկանց բարձրագոյն վարժարանի ծրագիրը օրինակուած է մեծ մասով Վարդանեանի Ծրագրէն : Եթէ ասիկա իրողութիւն է, (մեծ հաւանականութիւն կայ որ այդպէս է), ընթերցողները կրնան աղօտ գաղափար մը կազմել Վարդանեանի Ծրագրին մասին քննելով Հայկանուշեանի Ծրագիրը : Ծ. Յ.

** ԵԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Վարժարանը ունի ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ մաս մ'ալ այն նորեկ ուսանողաց համար, որք չեն կրնար քննութիւն տալ Ա. կարգի դասուց հետեւելու :

Աստղանիշով նշանակուած դասերը յառաջիկայ շրջանէն սկսեալ պիտի աւանդուին :

Նոր ծրագրին մէջ անդլիերէնի տեղ Փրանսերէն լեզուն կը զբաւէր գլխաւոր տեղը : Ծ. Յ.

ՄԵՆՏՈՐ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

(Առժամապէս դադարեալ)

Ազգային, բարոյական, բնտանեկան, պատմական եւ այլն խնդիրներ պարունակող հրատարակութիւն մ'է մեծաւ մասամբ թուրքերէն զբուսած: Կարող ուսանողք կ'աշխատակցին խմբագրութեան՝ որ վարժարանին Տնօրէնին յանձնուած է: Մենտոր կը ապուէր ի Կ. Պոլիս: Ստիպողական պատճառներ առ այժմ արգելիցին անոր շարունակութիւնը: Այնթապի մէջ Մենտորի յատուկ տպարան մը հաստատելու համար Կայս. կառավարութեան մօտ գիմումներ կը լինին:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱՐԱՆ

Մտադրութիւն կայ, եթէ նիւթական միջոցները ներեն, յառաջիկայ շրջանին աւելցնել երկու տարուան տեւողութեամբ մի դասարան եւս՝ հոգեւորականութեան պատրաստուիլ ցանկացող ուսանողաց համար: Այս դասարանը պիտի շարունակուի Կեդ. Կրօնական ժողովոյ հրահանգաց համեմատ եւ քաղաքիս Կրօնական ժողովոյ հսկողութեան ներքեւ:

Այն աշակերտք, որ փափաք կը ցուցնեն եւ արգելիչ պատճառներ չունին՝ ազատ պիտի թողուին Կրթարանի մի քանի դասերէն: Պիտի պարտաւորին ամէն առաւ եւ երեկոյ ներկայ զտնուիլ Ս. Եկեղեցւոյ պաշտամանց եւ յատկապէս զբողիլ հետեւեալ ուսումներով:

- Ուսումն եւ մեկնութիւն Սուրբ Գրոց:
- Վերածնութիւն Եկեղեցական մատենագրութեանց.
- Բարոյական զիտութիւնք.
- Վարդապետութիւն Հայ Եկեղեցւոյ.
- Կրթութիւն բեմբասացութեան հայերէն եւ թուրքերէն.
- Եկեղեցական արարողութիւնք եւ երգեցողութիւնք:

ՔԱՂՈՒԱԾ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷ

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 1.— Աշակերտ կ'ընդունուի Յունուար եւ Օգոստոս ամիսներուն վերջը:

2.— Աշակերտը պարտի դսհացուցիչ քննութիւն տալ հետեւեալ ուսմանց մէջ:

- Հայերէն.— Կարգալ, գրել, խօսիլ:
- Օսմաներէն.— Կարգալ:
- Կրօնագիտութիւն.— Մանր ուսմունք, Աղօթք:
- Պատմութիւն.— Մանօթութիւն զլիաւոր անձերու եւ զէպիքերու:
- Թուարանութիւն.— Չորս գործողութիւնք:
- Իրաբանութիւն.— Բացատրութիւն առարկայից եւ երեւոյթից:
- Աշխարհագրութիւն.— Բնական բաժանմունք երկրի:
- Գիր.—
- Երգ.—

3.— Ընդունելի աշակերտէն կը պահանջուի մի խոստմնագիր, յորում ծնողք կը ստորագրեն համակերպիլ կրթարանին կանոնաց՝ անխափան շարունակութեամբ մինչեւ աւարտական քննութիւն:

4.— Նոյնպէս կը պահանջուի մի վկայագիր աշակերտի Տաներէցին ստորագրութեամբ, յորում նշանակուած լինի իր ծննդեան եւ մկրտութեան թուականը, առողջ եւ պատուաստուած ըլլալը եւ վարուց ու բարուց մաքրութիւնը:

5.— Ծնողք կը վճարեն տարեկան երկու Օսմ. ոսկի: Դպրոցական զըրքեր եւ բոլոր պէտքեր ձրիարար կը հոգացունին վարժարանէն:

6.— Նիւթապէս անկարող բայց ուշիմ եւ պարկեշտ ուսանողք կրնան ընդունուիլ թերի վճարումով մը, մինչեւ իսկ ձրի: Այսպիսիները չեն կըրնար օգնութիւն ստանալ վարժարանէն, եթէ ընդունուելէ յետոյ առարկելի ընթացք ունենան:

ԲԱՐԵՎԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

7.— Ամէն օր առաւօտեան աղօթքէն առաջ աշակերտք ներկայ պիտի գտնուին վարժարանը: Կիրակի եւ Տօն օրերն ալ Ս. Եկեղեցիէն անմիջապէս վարժարան գալով ներկայութեան տոմարին մէջ նշանակուելէ վերջ կրնան մեկնիլ: Յապաղմունք կամ բացակայութիւնք ներելի են միայն՝ կանխաւ ստացեալ արտօնութեամբ կամ բանաւոր պատճառով մը:

8.— Աշակերտք վարժարանին մէջ պարտին հայերէն խօսիլ, միմեանց հետ սիրով վարուիլ եւ բարեկարգութիւն պահել:

9.— Աշակերտ մը առանց կառավարիչի հրամանին չ'կրնար տարբեր զրազում ունենալ:

10.— Աշակերտք պարտին բոլոր պաշտօնէից հետ մասնաւոր յարգանօք վարուիլ: Ստիւլ կը պատժունին անոնք որք կը թերանան այս մասին: Վարժարանին կամ պաշտօնէից նկատմամբ ո'եւէ դիտողութիւն պէտք է հազարդել Տնօրէնին կամ Ուսուցչական ժողովին:

11.— Աշակերտք վարժարանին մէջ եւ ամենուրեք պարտին մարմնոյ եւ հազուստի մաքրութեան հոգ տանիլ, քաղաքավար եւ պարկեշտ ըլլալ եւ պատուարեր ընթացից եւ ընկերութեանց մէջ միայն գտնուիլ:

12.— Աշակերտներէ կը պահանջուի յասկապէս, իրենց ծնողաց հետ ամենայն անկեղծութեամբ վարուիլ եւ առտին կենաց մէջ ճշմարիտ զըպրօցականի մը պայմանները ցուցնել:

13.— Ուսուցչական ժողովը միջոցներ կը դործածէ որոշապէս դիտնալու ամէն աշակերտի բարոյական կացութիւնը դպրոցի մէջ կամ այլուր:

14.— Վարժապետը կը պատժէ հետեւեալ միջոցներով՝

Ա. Օրագրութեանց աննպաստ վկայութիւնք:

Բ. Տնօրէնէն առանձին խրատ:

Գ. Տնօրէնէն հրապարակաւ խրատ:

Դ. Յանդիմանութիւն:

Ե. Ոտքի վրայ մնալ:

Զ. Զբօսանքէ զրկուիլ:

Է. Ընկերութենէ զրկուիլ:

Ը. Ծնողացը դժգոհութեան նամակ:

Թ. Արտաքսուիլ:

15.— Վարժարանը կը պատուէ հետեւեալ միջոցներով՝

Ա. Օրագրութեանց նպաստաւոր վկայութիւնք:

Բ. Դասատուէն բարեմիջ ստանալ:

- Գ. Տնօրէնէն մասնաւոր դովեստ :
- Դ. Տնօրէնէն հրապարակաւ դովեստ :
- Ե. Պատուանիչ ստանալ :
- Զ. Ուսուցչական ժողովէն դոճունակութիւն :
- Է. Մասնաւոր ընծայ :
- Ը. Ծնողաց դոճունակութեան նամակ :
- Թ. Հրապարակական մրցանակ կամ խաչանշան :

16.— Ո՛րք, բաց ի պաշտօնեաներէն, հոգարարձութեան անդամներէն եւ Հոգեւոր հայրերէ, չէ կարող մանկէ վարժարան առանց մասնաւոր արտօնութեան :

17.— Օրողութիւնք շարաթը մի անգամ նկատողութեան կ'առնուին Ուսուցչական ժողովէն՝ ի տնօրինութիւն :

ԺԱՄԱՆԱԿԱՅՈՅՅ, ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՐՁԱԿՈՒՐԴ ԵՒ ԱՅԼՆ

18.— Վարժարանին ամենօրեայ բացումը, փակումը եւ դասախօսութիւնները կը լինին ժամանակացոյցի մը համեմատ զոր Ուսուցչական ժողովը կը պատրաստէ : Ճաշի, զրօտանքի եւ հանդիստի համար օրը երեք ժամ դադար կը տրուի :

19.— Աշակերտք կերակուրնին միտակը կը բերեն եւ չեն կրնար ճաշի համար մեկնիլ վարժարանէն :

20.— Աշակերտք Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան տօներուն կը խոստովանին եւ խմբովին կը հաղորդուին կառավարչի հսկողութեամբ :

21.— Մարտ ամսէն մինչեւ Հոկտեմբեր ամէն չորեքշաբթի օր, միջօրէն երեք ժամ յետոյ աշակերտք պոսյտ կը կատարեն զրօսավայր մը :

22.— Տարին երկու անգամ մասնաւոր քննութիւն կը լինի Յունուարին եւ Յուլիսին, ուր փափաքող ծնողք եւ այլ անձինք կրնան ներկայ գտնուիլ : Յուլիսի վերջը կը կատարուի Պարզեւարաչութեան հանգէսը, յորում հրապարակաւ կը կարդացուի նաեւ, իւրաքանչիւր աշակերտի դասուց եւ վարուց միջին աստիճանը :

23.— Շրջանաւարտները կը քննուին Ուսուցչական ժողովէն՝ ամէն ուսմանց խնդիրներու Հարցարանի մը վրայ : Այս քննութեան կը հրաւիրուին Կրօն. եւ Թագ. Սորհրդոյ անդամք եւ ուրիշ ձեռնհաս անձինք :

24.— Շրջանաւարտ աշակերտք կը ստանան վկայական, եթէ օրինական թերութիւն մը չունենան : Այս վկայականաց մէջ կը նշանակուի աստիճանը ուսմանց զանազան ճիւղերուն մէջ : Կարողութեան հիմ կը բռնուին աւարտական քննութեանց նիշերը եւ ամբողջ շրջանի մասնաւոր քննութեանց միջին թիւերը :

25.— Բաց ի Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան դադարներէն որք կը տեւեն մէյ-մէկ շարաթ, կը տրուի ամառուան արձակուրդ մը, որ կը սկսի Յուլիսի 20-ին եւ կը վերջանայ Սեպտեմբեր 1-ին :

ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

26.— Վարժարանին վերին հսկողութիւնը կը վերաբերի Վարդանեան Ընկերութեան Ընդհ. ժողովին որ ամէն տարի կ'ընտրէ մի Հոգարարձութիւն ըստ Հիմնական կանոնադրոյ* ընկերութեան (Յօդուած ԺԷ.) :

(*) Վաւերացեալ յՈւսումնական Խորհրդոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան : (Նխստ ԺԸ : 26 Յուլիս, 1884) :

27.— Վարժարանին նիւթական պիտոյից կարգադրութիւնը, մատակարարութիւնը եւ պաշտօնէից հսկողութիւնը Հոգարարձութեան կը վերաբերի: Վարժարանը չունենալով մի հաստատ եկամուտ՝ Հոգարարձութեան պարտքն է Ընդհանուր ժողովոյ առաջարկած հիմանց վրայ ելից ու մտից հաւասարակշռութիւնը պահել, հասոյթի ազբիւրնէր դռնելով աւելի՝ քան թէ ծախքը գեղջելով:

28.— Վարժարանը ունի մի Տնօրէն, մի Ընդհանուր Կառավարիչ, երեք Դասատու, չորս կրկնիչ եւ այցելու Դասատուներ: Այսպէս, պաշտօնէից թիւը կը տարբերի ըստ հարկին 10—էն մինչեւ 15:

29.— Հոգարարձութեան որոշմամբ պաշտօնեաներէն մի քանին Տնօրէնին հետ կը կազմեն Ուսուցչական Ժողովը, որ կը վարէ Տեսչութեան յատուկ գործերը, կը հսկէ վարժարանին բարեկարգութեան, աշակերտաց զարգացման եւ կանոններու անթերի գործադրութեան:

ԲԱՐԵՐԱՐՔ ԵՒ ՀԻՄՆԱԳԻՐՔ

Վարդանեան կրթարանի բարերարներն են՝ Մեծ. Տեառք Նիկողոս Նազարէքեան եւ Գալուստ Ղազարեան, որք ի սկզբանէ անտի Ընկերութեան եւ Վարժարանին նուիրած են բարոյական ու նիւթական հօր աջակցութիւն:

Իսկ հիմնադիր կոչուելու իրաւունք ունին Տեառք՝ Գալուստ Ղազարեան, Խաչատուր Պօղարեան, Յովհաննէս Եազուպեան, Վահան Քիւրքեան, Յակոբ Թերզիպաշեան:

Իր նիւթական յարատեւ օգնութիւններով Հիմնադիր-Հոգարարձութեան կ'ընկերանայ նաեւ Տիար Գրիգոր Եազուպեան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅՈՒՅԱԿ ՊԱՇՏՕՆԷԻՑ

Ի ստորեւ կը նշանակուին, թէ՛ այն ուսուցիչք որք երբեմն պաշտօնավարած են թէ անոնք որ կը շարունակեն ի նոյն:

Արժ. Տ. Կարապետ Մ. Վ. Փափազեան, Արժ. Տ Մովսէս Քահանայ Ժամկոչեան, Արժ. Տ. Ղեւոնդ Քահանայ Տ. Նահապետեան, Արժ. Տ. Ներսէս Քահանայ Պօյաճեան:

Տեառք՝ Ա. Աթթարեան, Ա. Մարաշլեան, Ա. Յարութիւնեան, Ա. Սէլեան, Գ. Պօղոսեան, Գ. Փիլավճեան, Դանիէլ Էֆէնտի, Ե. Տ. Ղազարեան, Հ. Գազանճեան, Ղ Տիրատուրեան, Մ. Պրակճեան, Մ. Սէլեան, Մ. Պապայեան, Մ. Անթաքի, Մ. Գնաճեան, Մ. Պասմաճեան, Յ. Ասատուրեան, Յ. Թէրզիպաշեան, Յ. Սվաճեան, Ն. Սիմօնեան, Ռ. Հէքիմեան, Սիւլէյման Էֆէնտի, Ս. Եազուպեան, Վ. Քիւրքճեան, Փ. Սարգիսեան:

Առաջին շրջանէն յետոյ երբ տնօրէնը, Վահան Քիւրքճեան կը մեկնի Այնթապէն՝ անոր կը յաջորդեն իր հասուցած սաներէն ոմանք, որոնք Վարժարանին կրթական մակարդակը բարձրը կը պահեն մեծ նախանձախնդրութեամբ: Վարդանեանի հինգերորդ տարուան ընթացաւարտներէն նախկին ուսուցիչ եւ այժմ հաշուակալ Պ. Վահան Պ. Պասթաճեան Ամման, Յորդանանէն, երկար նամակով մը ի միջի այլոց, կը գրէ հետեւեալ շահեկան տեղեկութիւնը այս փոխանցման շրջանի մասին:

«Տիար Վ. Քիւրքճեանի պաշտօնէ հեռանալէն ետք Վար-

դանեանի տեսչութիւնը ստանձնեց, Քիւրքճեանի օրով աւագ ուսուցիչ, Նիկողոս Գրլըճեան, որ տարի մը ետք, պաշտօնը ձր-
գեց ու Պէյրութ դնաց բժշկութեան հետեւելու ամերիկեան Հա-
մալսարանին մէջ:

«Գրլըճեանի քաջուելով, Վարժարանի ներքին ու արտաքին վարչութիւնը ձեռքն առին առաջին երեք խումբի ընթացա-
ւարտները: Ուսուցչական կազմը կը բաղկանար հետեւեալներէ՝
Սողոմոն Պասթաճեան՝ (այժմ Լոս Անճելէս) ուսուցչական ժո-
ղովի ատենապետ, Արմենակ Նազարէթեան, Պերճ Մոմճեան,
Մովսէս Գաղանճեան, Սարգիս Թիւրապեան: Եւ առանց չափա-
զանցութեան կարելի է ըսել, որ վերոյիշեալ երեք խումբի ըն-
թացաւարտները Այնթապի կրթական շարժումին եւ ազգային
ուրիշ ձեռնարկներու մէջ, մեծ եւ շնորհաւորելի բաժին եւ դոր-
ծունէութիւն մը ունեցած են մինչեւ 1915, տեղահանութեան
տարին»:

Այս տողերը գրողին ուսանողութեան շրջանին (1897–1905)
Վարդանեան Կրթարանի ուսուցչական Կաճառը կազմուած էր
մեծաւ մասամբ վերոյիշեալ անձերէ, որոնց մէջ ակնառու տեղ
կը գրաւէր Ա. Ն. Նազար, դպրոցին տնօրէնը եւ հայերէնի, հա-
յոց ու եկեղեցական պատմութեան աննման ուսուցիչը: Սար-
գիս Թիւրապեան որպէս յեղափոխական մը, հնչակեան դոր-
ծիչ, 1898–ին Թուրք ոստիկաններէ ձերբակալուեցաւ մեր դա-
սարանին մէջ ու ատեն մը Այնթապի եւ ապա Հալէպի բանտին
մէջ շարչարուելէ յետոյ հոգին աւանդեց հոն, թոքատապէ
բոնուելով: Մովսէս Գաղանճեան, որ կ'ուսուցանէր օսմաներէն
լեզուն, որուն տիրացած էր ինքնօգնութեամբ, յետոյ 1907–ին
օսմաներէնի ուսուցիչ կարգուեցաւ Կեղրոնական Թուրքիոյ
Գողճին: Իսկ Պերճ Մոմճեան (Տ. Սահակ Քահանայ) եկեղե-
ցական սքեմ ստանալով հեռացաւ Վարդանեանէն եւ պաշտօ-
նավարեց Քիլիսի մէջ ու ազգային խոշոր ձեռնարկներու բերաւ
իր կարեւոր նպաստը: Պ. Պերճ պերճախօս էր և ջերմ ազգասէր:

Ասոնց տեղը զրաւած էին, սակայն, Վարդանեանէ ու Գո-
լճէճէ շրջանաւարտ ուրիշ կարող ուսուցիչներ, ինչպէս Կարա-
պետ Մուկամեան որուն մասին առանձին յօդուած մը կը գանը-
ուի պատմագրքիս մէջ, Նազարէթ Ֆրատրդճեան, որ յետոյ որ-
պէս փաստարան վկայուելով՝ Հալէպի մէջ նուիրուեցաւ իր
արուեստին ու ազգային գործունէութեան: Այնթապի հերոսա-
կան ինքնապաշտպանութեան վրայ հսկող Ազգային Միութեան
կարկառուն անդամներէն մին էր: Ունէինք նաեւ Յակոբճան
Նազուպեանը, Արմաշական, որ երկար տարիներ Փրանսերէ-

նի ուսուցիչ եղաւ: Իսկ մեր կարգին դաս տուող կարողագոյն ուսուցիչներէն մին էր՝ Փրանսապէտ ու գրող Յարութիւն Արսլանեան, որուն Փրանսագիտութենէն մեծապէս օգտուած է այս տողերը գրողը: Արսլանեան յետոյ (1907-1908-ին) պաշտօնավարեց Ատանայի երկրորդական վարժարանին մէջ Տ. Մուշեղ Սերոբեանի օրով եւ Ատանայի ու Կիլիկիոյ եղեռնէն մազապուրծ պրծելով ինքզինք պտաւ Նեղոսի ափերուն վրայ ուր առեն մը խմբագրեց «Լուսաբեր» թերթը: Հեղինակեց Փրանսերէն գիրքեր, Լէ Փանսէ խորագրով: Յակոբճան Եազուպեանէ առաջ մեր Փրանսերէնի դասատուն եղած էր Պոլսեցի Արամ Էֆէնտի Թօփագափուլեանը, որ մասնաւորապէս հրաւիրուած էր Այնթապ 1900-ին, Վարդանեանցիներու կողմէ, երազուած հայկական գուլէճին դասատուներէն մին ըլլալու: Մէկ երկու տարուան փորձէն յետոյ, տեսնուեցաւ որ այսպիսի հսկայ գործ մը գլուխ հանելու համար աւելի լուրջ պատրաստութիւն եւ գրամագլուխ հարկաւոր էր: Ուստի Վարդանեանի Սանուց Ընկերութիւնը մեծ վճռականութեամբ գործի լծուեցաւ եւ քանի մը տարի վերջ՝ հիմը դրաւ Կիլիկեան ձեմարանի, տնօրինութեամբ Փրոֆ. Արմենակ Չամիչեանի, Հարվըրտ Համալսարանէ շրջանաւարտ: Փակագծի մէջ պէտք է յիշել որ Արմենակ Չամիչեան նախապէս Վարդանեանի աւագ ուսուցիչն էր եւ մեր պատմութեան սիրելի դասատուն, որուն մասին առանձին յօդուած մը կը պահուի գրքիս մէջ:

Վարդանեանի ուսման ծրագիրը իր խորքին մէջ մնաց նոյնը, թէեւ տարիներու հոլովման ընթացքին ենթարկուեցաւ քարեփոխումներու: Շեշտը կը դրուէր հայկական ուսումներու վրայ: Փրանսերէն լեզուին կը տրուէր առանձին ուշադրութիւն որպէս գործածական եւ առեւտրական կեանքի մէջ կարեւոր գործիք մը: Վարդանեանի հետապնդած նպատակներէն մին էր նկարագրով բարձր, ազգային ոգիով սնած, զարգացած մըտքով, գործնական կեանքի մէջ յաջողելու պայմաններով օժտուած ընթացաւարտներ տալ ազգին: Այս իսկ պատճառով է որ Վարդանեանի շրջանաւարտներէն մէկ կարեւոր տոկոսը հետեւած է առեւտրական կեանքի: Բաւական թիւով հրատարակագիրներ, թերթերու խմբագիրներ եւ ազգային ծառայութեան նուիրուած անձեր արտագրած է Վարդանեանը: Կ'արժէ այս ցանկին մէջ յիշել, բացի առաջին տնօրէն Վահան Քիւրքճեանէ, որուն շունչը բացառապէս տաքուցած է Վարդանեանցիներու սիրտը ազգասիրական զգացումներով, Ա. Ն. Նազարը, երկար տարիներ խմբագրապետ «Ազգ»-ի եւ «Պայքար»-ի, Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոսը, որ հանրածանօթ է

իր հեղինակած ընտիր հատորներով եւ ազգային մեծամեծ ծառայութիւններով, Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեան, Անթիլիասի Դպրեվանքին վերատեսուչը, Փառէն Եպիսկոպոս Մելքոնեան «Հասկ»-ի գլխաւոր աշխատակիցներէն, Յարութիւն Արսլանեան՝ խմբագիր «Լուսաբեր»-ի եւ հեղինակ կարգ մը Փրանսերէն դիրքերու, այս տողերը դրողը համեստ աշխատաւոր մը եւ ծառայ Հայ գրի ու դրականութեան, նորերէն՝ Գրիգոր Պօղարեան՝ գրող ու դաստիարակ, Յ. Յ. Սարգիսեան՝ ծանօթ հրապարակագիր ու դաստիարակ, Մովսասար Սիփանցի, Գէորգ Պապօեան՝ հրապարակագիր եւայլն, եւայլն:

Վարդանեանի ուսումնական ծրագիրը Ամերիկեան Գոլէճի ծրագրէն տարբեր ըլլալուն հետեւանքով՝ անոր ընթացաւարտներէն քիչեր մտած են Գոլէճ: Ճիշդ այս պատճառաւ 1902-ի ատեն ուսման ծրագրին մէջ մտցուցին, բացի Փրանսերէնէ անգլիերէն լեզուն, զոր կ'աւանդէր Կարապետ Մուղամեան: Սակայն, ուսանողը առիթ ունէր մէկ տարի միայն հետեւելու անգլիերէնի: Այնպէս որ ան ընթացաւարտը որ կը փափաքէր գոլէճ մտնել ստիպուած կ'ըլլար ինքնօգնութեամբ կամ մասնաւոր դասատուէ մը դասեր առնելով պատրաստուելու Ամերիկեան Գոլէճի քննութեանց:

Ճիշդ այս դժուարութեան առջեւ գտայ ինքզինքս երբ 1905-ին գոլէճ մտնելու փափաքն ունեցայ: Մասնաւոր դասատուի մը տուած դասերուն համար վճարելու անկարող, որոշեցի ինքնօգնութեամբ սորվիլ անգլիերէն լեզուն: 1905-ի աշնան առաջին տարիս էր Վարդանեանի մէջ՝ որպէս ուսուցիչ տարրական կարգերու: Դպրոցի ժամերէն դուրս՝ դիշերը խառնելով ցերեկին, սկսայ անգլիերէն սորվիլ բառարանի մը ու քերականութեան գիրքի մը օգնութեամբ: Կարդացի, իւրացուցի առաջին ընթերցարանէն (Ֆլրսթ Րիտըր) մինչեւ հինգերորդ ընթերցարանի մէջ բովանդակուած անգլիերէն բառերը, ասացուածքները, ոճերը, պատմուածքները: Երբ դժուարութեան մը հանդիպէի, կը դռնէի անգլիագէտ Հայ դասատու մը, եւ այսպէս կը լուծուէր լեզուագիտական կնճիռ մը: Սակայն, դիտեցի որ անգլիերէն բառերու հնչումը պէտք էր սորվիլ բնիկ Ամերիկացիէ մը, առանց որուն անկարելի պիտի ըլլայ տիրանալ լեզուին, մանաւանդ խօսակցական լեզուին: Բարեբախտաբար այդ օրերուն անգլիերէնի ճրի դասարան մը բացած էր իր տան մէջ, Մր. Պութհ, Մորմոն միսիոնարը: Շարժառիթը հաւանօրէն մարդորսորդութիւն էր: Սակայն, ինձի չէր կրնար ազդել անոր այդ նպատակը: Ուստի միացայ

դասարանին : Երկու երեք դասէ յետոյ, Մր. Պուլթէ ու ես այն
 եզրակացութեան յանդեցանք որ այս դասարանը ինծի համար
 յոյժ տարրական էր : Ես արդէն ձեռք բերած էի բաւական ճոխ
 պաշար մը՝ անգլիերէն լեզուի մէջ : Ազնիւ միսիոնարը յօժարե-
 ցաւ ինծի մասնաւոր դասեր տալ : Բախտը ժպտեցաւ ինծի նոյն
 ատեն, երբ Մր. Պուլթէի տան մէջ հանդիպեցայ ինծի տարե-
 կից համակրելի Ամերիկացի երիտասարդի մը, Մր. Թ՛Տօրփ,
 որուն հետ մտերիմ բարեկամ եղանք : Այս երիտասարդին հետ
 սկսայ օրական մէկ երկու ժամ անգլիերէն խօսիլ : Միասին կը
 քալէինք յաճախ դէպի մեր այգին Լէյլէկ Տէրէի մէջ : Ճամբան
 մեր խօսակցութիւնը կ'ըլլար անգլիերէն լեզուով : Մր. Թ՛Տօրփ
 կը շտկէր հնչումներս ու քերականական սխալներս : 1906-ին
 երբ ներկայացայ Ամերիկեան Գոլէճի նախագահին, անիկա
 շատ չքաջալերեց զիս, վախնալով որ Վարդանեանի ընթացա-
 ւարտ մը, տգէտ անգլիերէն լեզուի մէջ, եւ անհազորդ՝ Գոլէճի
 հետապնդած կրթական այլ ճիւղերուն՝ պիտի չկրնար մտնել
 Փրէշվէն կարգին մէջ : Պնդումներուս վրայ տեղի տուաւ :
 Այնուհետեւ սկսաւ քննութիւններու շարքը : Առաջին քննութիւ-
 նը, որ տուի, անգլիերէն լեզուի մէջ էր : Դասատուն էր Փրոֆ.
 Ճէօի Մաթոսեան որ Ամերիկայէն նոր եկած էր եւ քաջ անգլիա-
 գէտ էր : Ակներեւ էր որ Գոլէճին տեսուչը իրեն պատուէր տը-
 ուած էր զիս խիստ քննութեան մը ենթարկելու : Մանրամաս-
 նութիւնը ուրիշ առիթի մը կը թողում : Սա ըսեմ որ երեք ժամ
 տեւող սոսկալի քննութենէ մը յետոյ, Փրոֆ. Մաթոսեան դար-
 մանք յայտնեց որ Վարդանեանի շրջանաւարտ մը այսքան լաւ
 հմտութիւն ձեռք բերած էր անգլիերէն լեզուի թէ՛ դրականու-
 թեան ու թէ՛ խօսակցութեան դարձուածքներուն եւ հնչումնե-
 րուն մէջ : Երբ յաջորդ առտուն ներկայացայ Գոլէճի տնօրէ-
 նին, զիս շնորհաւորեց եւ ինծի հրահանգ տուաւ որ քննութիւն
 անցնեմ նաեւ Գոլէճի վեցերորդ եւ հինգերորդ նախապատ-
 րաստական կարգերու բոլոր դասերուն մէջ : Իր հրահանգը լի-
 ուլի կատարեցի : Ծրանսերէնս ու հայերէնս Գոլէճի մէջ տրը-
 ուած դասերուն վերին կարգերուն հաւասար էր : Պէտք էր որ
 կրկնէի Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեանի բնագիտութեան դասը :
 Այսպէս՝ առաջին անգամ ըլլալով Վարդանեանի շրջանաւարտ
 մը քննութեամբ ընդունուած էր Գոլէճի Փրէշվէն կարգը : Ինձ-
 մէ յետոյ մի քանի Վարդանեանի ուրիշ շրջանաւարտներ ալ
 մտան Գոլէճ նախապէս անգլիերէնի մասնաւոր դասեր առնե-
 լով, և քննութեամբ ընդունուեցան Փրէշվէն կարգը բացի անգ-
 լիերէնէ : Պէտք է հոս ըսել որ Փրէշվէն կարգ մտնելէ առաջ

ուսանողները դոնէ վեց տարի ուսած պէտք է ըլլան անդլիերէն լեզուն կանոնաւոր դասարաններու մէջ: Աս կը ցուցնէ թէ պատուարը որ քաշուած էր Վարդանեանի ընթացաւարտներուն ու Գոլէճի ընդունելութեան պայմաններուն մէջ խոշոր էր, չըսելու համար անանցանելի: Այդ պատուարը առաթուր ընելու համար անձնապէս բուսական շատ բան կորսնցուցած եմ քննութեան այդ երկու շաբաթներու ընթացքին ընդհանուր առողջութենէս: Այդպիսի աննպաստ պայմաններու տակ հետեւապէս Վարդանեանի Սանուց յաւերժական երազը եղած էր ազգային դոլէճ մը հաստատել Այնթապի մէջ զուտ հայեցի բարձրագոյն կրթութիւն մը տալու համար Այնթապի երիտասարդներուն: Այդ երազը իրականացած էր 1912-ին Կիլիկեան Ճեմարանի հաստատումով, որու մասին առանձին պիտի գրուի արդէն:

Պ. Յակոբ Գապպէնճեան Դամասկոսի մէջ յայտնի առեւտրական մը, որ Վարդանեանի 1903 տարուան շրջանաւարտներուն մէջ փայլուն դիրք մը զբաւած է, առանձին կերպով ու յատուկ նկարագրութեամբ դժած է կենդանագիրը կարգ մը դասատուներու որոնք պաշտօնավարած են Վարդանեանի մէջ իր ուսանողութեան շրջանին:

Նոյնպէս Պ. Գրիգոր Պօղարեան յօդուածով մը տուած է կարգ մը մանրամասնութիւններ Վարդանեանի մասին: Ըստ մեր հմուտ աշխատակիցի հաւաստումին՝ Վարդանեանի տեսուչները եղած են՝ Պ. Վ. Մ. Քիւրքճեանի հեռանալէն յետոյ՝ հետեւեալները. Տոքթ. Եղիա Տէր Ղաղարեան 1890-91, Նիկողոս Գրլըճեան՝ 1891-95, Արմենակ Նազար՝ 1896-1906, Նազարէթ Ֆրստրղճեան՝ 1907-1910 Յուլիս, Կարապետ Մուղամեան՝ 1911-1912, Արմենակ Չամիչեան (այցելու)՝ 1912-15:

Պէտք է աւելցնել հոս որ Վարդանեանի մէջ տեսուչները չէին վայելեր այն բացարձակ հեղինակութիւնը զոր ունին Ամերիկայի մէջ՝ դպրոցներու տեսուչներ: Վարդանեանի տեսուչը կը գործադրէր ուսուցչական ժողովին տուած որոշումները: Գոնէ մեր ուսուցչութեան շրջանին, 1906-1910, տեսուչը աւագ ուսուցիչի դերը կը կատարէր: Երբեմն դժուարութիւններ կը ծագէին այդ իսկ պատճառաւ: Կը յիշեմ, զոր օրինակ, 1909-ին դէպք մը որ կը լուսարանէ այս կէտը: Ապրիլի գեղածիժաղ օր մըն էր: Ուսանողները փափաքած էին կէսօրէ ետք դպրոցական դաշտագնացութիւն մը կատարել՝ ուսուցիչներու ընկերակցութեամբ: Դաշտագնացութիւնը ժամանակացոյցի

մէջ որոշ տեղ մը եւ օր կը գրաւէր Ապրիլի վերջերը, Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն: Բայց այդ ուրախառիթ թուակա- նը դեռ հասած չէր: Այս դաշտագնացութիւնը բացառիկ հան- դամանք ունէր ուրեմն: Ուստի տղաք անհատաբար իրենց փա- փաքը յայտնած էին դասատուներու ամէն մէկին եւ բոլորին ալ հաւանութիւնը ստացած էին: Հետեւաբար անվարան կեր- պով դիմած էին դպրոցի տեսուչին, Պ. Նազարէթ Ծըստըզճեա- նի, որ անխոհեմաբար թէ՛ ուսանողներուն եւ թէ՛ ուսուցիչնե- րուն կամքին հակառակ, մերժած էր ուսանողներու փափաքը: Ուստի ուսանողական մանր ապստամբութեան մը դուռ բացած էր անոր ընդդիմութիւնը: Հակառակ իր յորդորներուն ու սաս- տերուն անդորրութիւնը չէր վերահաստատուած: Տեսուչը ճա- րահատ կը դիմէ այս տողերը գրողին ու ուսուցիչ Կարապետ Մուղամեանի եւ կը խնդրէ որ ուսանողներու խումբին ընկե- րանան ու դէպի Գավազլըզ դաշտագնացութիւն մը կատարեն: Պ. Նազարէթ Ծըստըզճեան վերջէն իր այս իմաստուն կարգա- դրութեամբ առաջքը առած էր անախորժ դէպքերու: Թէ՛ տե- սուչը եւ թէ՛ ուսուցիչներն ու աշակերտները բարեկամական կապերով կապուած երջանիկ ժամանց մը ունեցան Գավազլըզի առուակին ափերուն վրայ խաղալով, երգելով ու գուարճա- նալով:

Գպրոցական կարգապահութեան ռամկավարական մէկ ե- րեւոյթն էր սա, որ Անթէպի մէջ կը տիրէր 1908-ին: Ամերի- կայի մէջ այսօրուան ձգտումն է վարչական ռամկավարութիւն մը հաստատել դպրոցներու ղեկավարութեան ընդհանուր գոր- ծերուն մէջ: Այս ձգտումը իրականութիւն դարձած էր Անթէ- պի մէջ, տարիներ առաջ:

Կ'արժէ հոս նշել նաեւ այն ազատական ու ստեղծագործա- կան ոգին որ գոնէ մասնակի կերպով կը տիրապետէր Վար- դանեանի ընդհանուր մթնոլորտին ու դասարաններուն մէջ: Ուսուցիչներէն ոմանք կը հետեւէին արդիական մանկավար- ժութեան սկզբունքներուն, գիտակցաբա՞ր թէ անդիտակցա- բար, չեմ կարող ըսել: Զոր օրինակ, Ա. Ն. Նազարի հայերէնի ու հայ գրականութեան դասերը ընկալեալ, սովորական ու մե- քենական մեթոտներէ ու պաշտօնականութիւններէ հեռու էին: Անոր գլխաւոր նպատակն էր հայ գիրն ու գրականութիւնը սիր- ցընել իր աշակերտներուն, փոխանակ անոնց գանկը լեցնելու ծանօթութիւններու անարժէք կամ քիչ օգուտ ունեցող պաշար- ներով: Իսկապէս կը յաջողէր իր նպատակին մէջ: Ուսանողնե- րը սիրով կը սորվէին հայերէն լեզուն ու մանաւանդ կը տո-

գորուէին վառ սիրով մը հայերէնի եւ հայկական ուսումներու հանդէպ: Յուշերու բաժնին մէջ ընթերցողները կրնան կարգալ մի քանի կարճ գրութիւններ, աւելի լայն գաղափար մը կազմելու համար այս մասին: Մեր շրջանաւարտութեան տարին, հայերէնի դասարանին մէջ, օր մը նազարի առաջադրութեամբ գրեցինք շրջանաւարտութեան երգ մը* որու անթացքին անդիտակցարար մեր սրտերուն վրայ դրոշմուեցաւ հայ լեզուին գեղեցկութիւնը եւ ստեղծագործական աշխատանքի անմոռանալի տպաւորութիւնները:

Յարութիւն Արսլանեան, Ֆրանսայէն նոր եկած, գրագէտ ու բանաստեղծ ուսուցիչ մը, մեր դասարանին համար կը գրէր մասնաւորապէս արձակ ու ոտանաւոր գրութիւններ, գեղեցկահիւս բառերով, Ֆրանսագէտի նուրբ ճաշակով, եւ իր Ֆրանսերէն հանդէսներն ու գիրքերը մեզի տրամադրելով կը ներշնչէր մէզ Ֆրանսերէն լեզուի ճաշակով ու սիրով: Ուսուցման մեթոտը ընկալեալ աւանդական ուղիներէ հեռու, ստեղծագործական ճանապարհներու առաջնորդող բնոյթ մը ունէր: Անշուշտ չէր կարելի ակնկալել որ բոլոր դասատուներն ալ այս տիպէն հանճարեղ մարդիկ ըլլային: Վարդանեանի մէջ ալ կը գտնուէին մանկավարժական հնամաշ մեթոտներու հաւատարիմ ուսուցիչներ: Սակայն, սա իրողութիւնը որոշ էր, որ Վարդանեանը կրթական ռեւէ բարձրագոյն հաստատութեան համար չէր պատրաստեր իր շրջանաւարտները, ուստի զերծ կը մնար կարգ մը կաշկանդող ու հեղձուցիչ պայմաններէ, պահանջներէ ու դասերէ: Վարդանեան կը պատրաստէր իր ուսանողները կեանքի ասպարէզին համար, ուստի գասացուցակին մէջ լայն տեղ տրուած էր, աշխարհագրութեան, օսմաներէնի, տոմարակալութեան, հայագիտութեան, օսմանեան օրէնսդիտութեան, գրականութեան ու ճարտասանութեան: Ամերիկեան Գոլէճի ուսումնական ծրագրին հակոտնեայ ծրագրի մը հետեւելով Վարդանեան կերպով մը կը փակէր իր ընթացաւարտներուն առջեւ տեղական կրթական բարձրագոյն հաստատութեան մը դռները, ինչ որ կորուստ մըն էր, բայց

*) Կը յիշեմ մէկ համարը.—

«Դու վայր սիրելի մեր պատանեկան,
Ազնիւ յոյսերու, յոյզերու օրբան,
Որոյ գրկին մէջ սուրբ եւ խանդակաբ,
Միշտ վայելեցիմք իր գորովն առատ:
Երախտիքով լի ահա մեր սրտեր,
Ձեզ կ'ուխտեմ յաւէտ, որդիական սէր: Ծ. Յ.

միւս կողմէն զերծ կը մնար բարձրագոյն հաստատութեան մը պարտադրած սեղմումներէն, ինչ որ մեծ շահ մըն էր: Այսօրուան Ամերիկեան երկրորդական վարժարանները ջանք կ'ընեն ազատիլ դուէճներու պարտադրած սեղմումներէն: Բաւա-

Քոյւնտրի Հարցանման Կրթութեան

Գրոյ Գիտոյի Եւ Աւարտութեան, 1908 թ. (նշանակաւ Կրթութեան Կոմիտէի)

Հարցանմանքուս ալ չաւարտեալ հարցաւոր,
Զարտաւար հարցանման տեսնելու համար,
Օ՛հ, քանակաւ զի հարցաւոր — Բոլորս,
Կրտսէր յարցաւոր զայս յարցաւոր մտնելով:

Հայ շառաւարտաւոր սրբաւոր Եւսեփ
Քոյւնտրի մտնելով, յարցաւոր տեսնելով.
Հարցաւոր իր յարցաւոր տեսնելով
Յարցաւոր, շարքաւոր սրբաւոր համար:

Աւարտ յարցաւոր Եւսեփ յարցաւոր
Եւսեփ յարցաւոր իր յարցաւոր Եւսեփ,
Եւսեփ յարցաւոր իր յարցաւոր, տեսնելով
Մշակութեան Եւսեփ յարցաւոր իր յարցաւոր:

Եւսեփ յարցաւոր, իր յարցաւոր, իր յարցաւոր,
Եւսեփ յարցաւոր իր յարցաւոր սրբաւոր.
Այսինքն զի հարցաւոր յարցաւոր
Այսինքն զի հարցաւոր յարցաւոր իր յարցաւոր:

Կրտսէր Եւսեփ տեսնելով իր յարցաւոր
Եւսեփ յարցաւոր իր յարցաւոր յարցաւոր,
Այսինքն զի հարցաւոր տեսնելով իր յարցաւոր,
Հարցաւոր իր յարցաւոր տեսնելով իր յարցաւոր:

կան ճամբայ կտրած են առ այդ, բայց բոլորովին չեն ձերբազատուած դուէճներու իրենց վրայ դրած կաշկանդումներէն:

Վարդանեանի սաները սկիզբի չըջանէն, Մեկտոր Է. Փուլիզ հրատարակութիւնները ընելով սիրած են գրականութիւնը:

Սանուց Միութիւնը կը հրատարակէր ձեռագիր կամ խմորատիպ Աստղիկ վարդանեանը 1888-էն մինչեւ 1914: «Աստղիկ վարդանեան»-ի անունը փոխուած էր Խոհեր անուանակոչումին երբ այս տողերը դրողը խմբագրած է գայն 1908-1910: Կը յիշեմ որ ինձմէ առաջ խմբագիրն էր Արմենակ Չամիչեան, անկէ առաջ ալ Արմենակ Ն. Նազար, որ խմբագրած է այս թերթը երկար տարիներով: Ափսոս որ բոլոր թիւերն ալ փճացած են տարագրութեան շրջանին:

Վարդանեան Կրթարանը Աղենական վարժարանի հետ՝ հանդիսացած է Կիլիկիոյ ազգային վարժարաններուն մէջ լաւագոյնը: Հոն ուսանելու կուգային ուսումնաստենչ պատանիներ Կիլիկիոյ այլազան գիւղերէն ու քաղաքներէն, Քէսասպ-Պաղչէճիկ, Կիւրիւն եւայլն:

Վերջացնելէ առաջ մեր այս գրութիւնը, կ'արժէ շեշտել որ Վարդանեան իրրեւ տասնամեայ բարձրագոյն վարժարան ծառայած է որպէս ազգային ծառայութեան ու ազգասիրութեան հնոց Անթէպի տաճկախօս միջավայրին մէջ եւ պատրաստած է հայերէն լեզուի, գրականութեան, պատմութեան ու մշակոյթի սիրահար ազգային գործիչներու կուռ խումբ մը:

Անթէպի մէջ առաջին պարբերականը, Մեցտոր, տպուած Պոլիս, 1886-ին, խմբագրուած է Վարդանեանի ուսուցիչներուն եւ ուսանողներուն կողմէ, հայատառ, տաճկերէն:

Դարձեալ, Վարդանեանի սաներուն ու խնամակալներուն անհուն զոհողութիւններուն շնորհիւ գոյութեան եկած է Կիլիկիոյ Հայկական զոլէճական հաստատութիւնը, Կիլիկեան ձեմարանը, 1912-ին:

Վարդանեան Կրթարանին մատենադարանը լաւագոյն հայագիտական գիրքերով ճոխացած էր, առաջինը եւ միակը տաճկախօս շրջանակներու մէջ — Թանկագին հարստութիւն մը:

Երջանկութեամբ կրնան հանգչիլ իրենց հողակոյտին տակ Վարդանեանի հիմնադիրները՝ Զէյթունցի Տէր Գրիգորիս վարդապետ Աբարդեան, Գրիգոր քահանայ Կիւլէսէրեան, Յովհաննէս ՔիւրքճեանօՓ, Նիկողոս Նազարէթեան, Խաչատուր Պողարեան, Տէր Մովսէս Ժամկոչեան, Յովհաննէս Եաղուպեան, Կարապետ Նազարեան եւ բարերարները՝ Գալուստ Ղազարեան, Տիկին Լուսիա Ղազարեան, Տիկին Զմբուխտ Նազարէթեան, Գէորգ Սիւլահեան (խելօք Ամմի), Յովհաննէս Լուսարարեան, Կարապետ Հապիպլեան, Գրիգոր Եաղուպեան:

ՅԱՆԿ ԸՆԹԱՅԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒ

1888 — Արմենակ Ն. Նազարէթեան՝ խմբագիր «Ազգ»-ի ու «Պայքար»-ի, Թաթուլ Քիւփէլեան՝ սեղանաւոր, ազգային գործիչ, Թորոս Գ. Ղազարեան՝ վաճառական, Հրանտ Գ. Սիւլահեան՝ վաճառական, Էրեփոխան Լիրաննի Բարլամէնթին, Պերճ Մոմճեան (Տ. Սահակ Քահանայ), Վարազդատ Ասլանեան:

1889 — Արտաշէս Ն. Թահթաճեան՝ Մանուսայի վաճառական, բեմախօս, Գէորգ Յարութիւնեան՝ Մանուսայի վաճառական, Կարապետ Հատիսեան, Կարապետ Ղազարեան՝ վաճառական:

1890 — Մովսէս Գաղանճեան՝ ուսուցիչ Կ. Թ. Գուլէճի, Յակոբ Համալեան՝ վաճառական, Յարութիւն Ա. Կիւլէսէրեան (Բարդէն Աթոռակից Կաթողիկոս), Յարութիւն Յ. Ճէպէճեան՝ վաճառական, Նազարէթ Մանուշակեան՝ վաճառական, Նազարէթ Քէչէճեան՝ Բժիշկ, Սահակ Սահակեան՝ սեղանաւոր, վաճառական, Սարգիս Խաչատուրեան՝ վաճառական, Սողոմոն Պասթաճեան՝ վաճառական, ազգային գործիչ:

1891 — Աւետիս Պուրոնսուզեան՝ Ռէժիի պաշտօնեայ, Երուանդ Բանճարճեան՝ առեւտրական, Յակոբ Մանուշակեան՝ ներկարար, Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան՝ զրպիւր, Նազար Ն. Նազարեան*, Նազարէթ Քէլլէեան (Տ. Աւետիս Քահանայ), Ներսէս Մելքոնեան (Տ. Փանէն Եպիսկոպոս), Սարգիս Թիւրապեան՝ ուսուցիչ, յեղափոխական, մեռած բանտի մէջ 1900-ին:

1896 — Աստուածատուր Աճօեան՝ վաճառական, Գրիգոր Նազարեան՝ ճաշարանապետ, Յովհաննէս Թիթօեան՝ Առաջնորդարանի քարտուղար, նահատակուած քահանայացու, Յովհաննէս Տ. Ղազարեան՝ Մանուսայի վաճառական, Սարգիս Պ. Նազարեան՝ գորգի առեւտրական, Վահան Պ. Պասթաճեան՝ ուսուցիչ, հաշուակալ:

1898 — Արմենակ Յ. Չամիչեան՝ շրջանաւարտ Հարվըրտ Համալսարանէ, Տնօրէն Կիլիկեան Ճեմարանի, Խորէն Վարժապետեան՝ ուսուցիչ, յեղափոխական գործիչ, Նազարէթ Րէմզի Ծըստրզճեան՝ փաստարան, ուսուցիչ:

1899 — Խաչատուր Գավաֆեան՝ առեւտրական, Խաչատուր Ա. Խաչատուրեան, Յովհաննէս Պարգեւեան՝ ուսուցիչ:

1900 — Աղեքսանդր Գարակէօզեան՝ երկրազոր, Արտաշէս Գանտահարճեան՝ հիւսն, Աւետիս Գուզուկեան՝ տպածոյի վաճառական, Գէորգ Գարամանուկեան՝ հացագործ, Խորէն Կիւլէզեան՝ դեղագործ, Մանուէլ Գաղանճեան՝ խանութպան, Միհրան Վարդապետեան՝ վաճառական, Յարութիւն Նալչանտեան՝ Տնօրէն Ազգային Վարժարանի, Վահան Թահթաճեան՝ գերձակ:

Երկու տարի փորձ հայկական Գուլէճի մը հաստատման, որու միջոցին Վարդանեանի բարձրագոյն կարգերը փոխադրուեցան Ներսէսեան Վարժարան:

1903 — Արամ Գրաճեան՝ առեւտրական, Արամ Խաչատուրեան՝ վաճառական, Աւետիս Խանդէտեան՝ առեւտրական, տպագրիչ, յեղափոխական գործիչ, Գէորգ Տաղլեան՝ վաճառական 1905-ին, Գրիգոր Աբրահամեան՝ վաճառական, Միհրան Եղաւթեան՝ առեւտրական, Մկրտիչ Պժեան՝ վաճառական:

1905 — Արմենակ Գասարճեան՝ վկայեալ ճարտարապետ, Աւետիս Չուլճեան՝ երաժշտագէտ, վախճանած Հայաստան, Գէորգ Ա. Սարաֆեան՝ Տընօրէն Լավէն Գուլէճի ուսուցչական բաժանմունքին եւ ուսուցչապետ հարաւային Գալիֆորնիոյ Համալսարանի, Գրիգոր Գարբիէլեան՝ շրջանաւարտ

Սորպոնէն, Եղիա Ս. Պազամճեան (Տ. Մետրոպ Քաճանայ), Յարութիւն Ա. Խաչատուրեան՝ վաճառական, Նազարէթ Գրվրբեան՝ առեւտրական, Կօչկա-
կար, Պարոյր Պաղտօեան՝ զրազիր, Համարակալ, Հայաստան :

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ 1905-Ի ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏՆԵՐՈՒՆ
Նաստղներ, Ճախէն աջ՝ Գեորգ Ա. Սարափեան, Եղիա Պազամճեան (Տէր
Մետրոպ), Նազար Գրվրբեան, Արմենակ Գասարեան :
Ոտքի վրայ, Ճախէն աջ՝ Յր. Խաչատուրեան, Աւետիս Չուլինեան (վախճանած
Հայաստանի մէջ), Պարոյր Պաղտօեան, Գրիգոր Գաբրիէլեան :

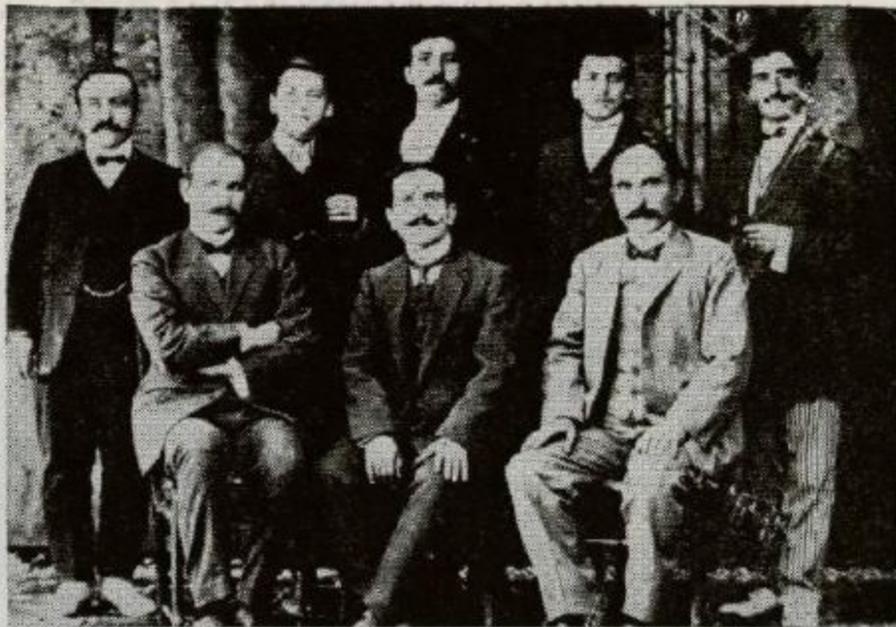
1906 — Արամ Պայնտրեան, Գրիգոր Պապեան, Երուանդ Սահակեան՝
սեղանաւոր, Կարապետ Հայրապետեան՝ զրազիր, Հմայեակ Սանոսեան՝
ուսումնական ասպարէզ, Յարութիւն Յ. Խաչատուրեան՝ սիվիլ ինժեներ, Պաղտասար
Պաղտօեան՝ կրօնական գործիչ, Ռուբէն Եաղսրզեան՝ արհես-
տաւոր, Սարգիս Զիթճի Թօփալեան՝ նախկին ուսուցիչ արեւելեան լեզու-
ներու, Լոնտոն Համալսարան :

1908 — Երջանիկ Խաչատուրեան՝ Մանուսագործ, Խաչեր Սիւլահեան՝
վաճառական, Կարապետ Գրրզպէշեան՝ արհեստաւոր, Համբարձում Թ. Ղա-
զարեան՝ քէֆնիքըլ ինժեներ, Է. Էլենդ Խաչիաշեան՝ վա-
ճառական, Յակոբ Չուլճեան՝ առեւտրական, Յակոբ Պայնտրեան, Յակոբ
Պէրպէրեան՝ ուսուցիչ, Յարութիւն Պօչկէզէնեան՝ լուսանկարիչ, Նազար
Նալպանտեան (Տ. Կարապետ Քաճանայ), Պաղտասար Պաղտասարեան՝ վա-
ճառական :

1909 — Արամ Մասէրէճեան՝ վաճառական, Գաբրիէլ Տ. Պետրոսեան՝
լուսանկարիչ, վախճանած ամերիկեան բանակի մէջ, Գաբրիէլ Թաճմիզ-
եան, Խորէն Յարութիւնեան, Միսաք Նալպանտեան՝ ուսուցիչ, Յովհաննէս
Համալեան՝ առամնարութեան ուսանող, կորսուած տեղահանութեան ա-
տեն, Մովսէս Մուսաճրզճեան՝ առեւտրական, զբոզ, Սարգիս Տայրեան :

1911 — Անդրանիկ Ս. Թաճմիզեան՝ ուսանող, Արմենակ Մուրատեան՝
առեւտրական, Էլենդ Պէտրեան, Նազարէթ Էքմէքճեան՝ զրազիր, Վարդան
Արանեան :

1912 — Գուրգէն Համալեան՝ վաճառական, Գրիգոր Պօղարեան՝ Տնօ-
րէն Հալէպի կրթասիրաց Վարժարանին, Ներսէս Պիլճմճեան, Վահան Յա-
րութիւնեան, Վահէ Կիւլէսէրեան՝ առեւտրական, Տիրան Օրուլուեան :

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՅՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ 1911

Նստած, ձախէն աջ՝ Կրպ. Մուղամեան, Նազարէք Ֆրսքըզեան, Սմբատ Ղազէլեան: Ոտքի վրայ՝ վարդան Տէր Սարգիսեան, Գաբրիէլ Տէր Պետրոսեան, Հապիպ Թէմիրեան, անձամօք, Գրիգոր Գաբրիէլեան:

1913 — Աւետիս Լօշխանեան, Գառնիկ Մանուչակեան՝ վաճառական, Գէորգ Լօշխանեան, Գէորգ Պապօեան՝ ճարտարագետ, Հեղինակ Հերոսամարտի պատմութեան, Գէորգ Պէտրեան, Գուրգէն Եազըճեան, Գրիգոր Եազարեան, Գաւրիթ Քէօզկէրեան, Լեւոն Յարութիւնեան, Հմայեակ Տօլպապեան՝ Հեղինակ տարեցոյցներու, ուսուցիչ, Յովհաննէս Պաղատարեան, Ներսէս Սիւլահեան, Տիգրան Չազմազճեան՝ առևտրական, նկարիչ, Տրդատ Կիւլէսէրեան՝ առևտրական:

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ 1913-Ի ՇՐՋԱՆԱՌԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝ ՅԱԿՈՒԲ Գ. ԳԱՊՊԷՆՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Վերջիչումներու մէջ ծանրացած էի թէ Վարդանեան Կրթարանը հետապնդած էր երեք նպատակակէտեր. հասցնել ազգին համար նկարագրի, գործի ու մտքի մարդեր եւ այս ուղղութեամբ իր ջանքերը կրնանք ըսել թէ լրիւ պսակուած էին: Սոյն գնահատելի արդիւնքը կը պարտէր հաստատութիւնը իր շուրջը բոլորուած եւ Վարդանանցի անունը կրող անձնուէր, նիւթապէս թէ բարոյապէս զոհարերող ազգայիններուն՝ հիմնադիրներէն սկսեալ մինչեւ իր վերջին շրջանաւարտը եւ թերաւարտը:

Պէտք է նկատի ունենալ որ Վարդանեանցիութիւնը նրկարագրով եւ լրջութեամբ կը բնորոշուէր Այնթապի մէջ:

Որպէս առեւտրականներ հաստատութեան հասցուցած մարդիկը գործի հրապարակին վրայ փայլուն դիրքեր գրաւած էին, իսկ մտաւորականները հին թէ նոր, որպէս ուսուցիչ, քահանայ, բժիշկ, ամուրի եկեղեցական, հաշուակալ, առաջնակարգ դիրքերու հասած էին իրենց պաշտօնին մէջ:

Կ'արժէ թուել եւ ցոյց տալ զանոնք՝ յիշողութեանս ներած չափով, սկսիմ եկեղեցական դասէն:

Ամուրի եկեղեցականներ. — Յարութիւն Կիւլէսէրեան՝ (լուսահոգի Բարդէն Կաթողիկոս), Հմայեակ Փիլավճեան՝ (Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեան), Ներսէս Էհնէշլեան՝ (Փառէն Եպիսկոպոս): Ասոնք իրենց ուսումը կատարելագործած են Արմաշի մէջ:

Քահանաներ. — Պերճ Մոմճեան (Քիլիս), Գարեգին Պողարեան (Այնթապ), Նազարէթ Նալպանտեան (Հալէպ), Եղիա Պազամճեան (Պէյրութ):

Ուսուցիչ Մտաւորականներ. — Արմենակ Նազարէթեան, Թաթուլ Քիւփէլեան, Մովսէս Գազանճեան, Սարգիս Թուրապեան, Եղիա Տէմիրճեան, Սողոմոն, Վահան Պասթաճեաններ, Արմենակ Չամիչճեան, Նազարէթ Ծրստրղճեան, Կարապետ Մուղամեան, Սաղաթիէլ Պալեան, Խորէն Վարժապետեան, Սարգիս Չիթճի Թօփալեան՝ Լոնտոն Համալսարանի արեւելեան լեզուներու բաժանմունքին մէջ ուսուցիչ, Գէորգ Սարաֆեան՝ Լա Վէոն Գոլէճի եւ հարաւային Գալիֆորնիոյ Համալսարանին մէջ ուսուցչապետ մանակավարժութեան, Գրիգոր Պողարեան,

Յարութիւն Նալպանտեան, Յարութիւն Զէնեան, Արմենակ Մուրատեան, Յարութիւն Ոսկերչեան :

Բժիշկներ.— Տ. Եղիարէթ Քէչէճեան (Եղիպտոս), Տ. Եղիա Արօեան, Տ. Գէորգ Իրէքեան, Տ. Գրիգոր Եղսրբեան (Ատամնարոյժ, Պրագիլ), Յովսէփ Հէքիմեան (Դեղադործ) :

Առեւտրականներ.— Յարութիւն Ճէպէճեան (Եղիպտոս), Թորոս Ղազարեան եւ եղբարք, Նազարէթ Մանուչակեան, Խաչատուրեան եղբարք, Յակոբ Համալեան, Արտաշէս Թահթաճեան, Հրանդ Սիւլահեան, Յովհաննէս Տ. Ղազարեան, Լեւոն Սահակեան, Լեւոն Նազարեան, Յակոբ Տ. Մելքոնեան, Սարգիս Պ. Նազարեան, Խաչատուր Եճմէնիճեան, Ռուբէն Սիւլահեան եղբարք, Կուղուկեան եղբարք, Կարապետ Հայրապետեան եղբարք, Ներսէս Շիրինեան :

Տոմարագէտ Հաշուակալներ.— Յակոբ Գ. Գապպէնճեան, Աւետիս Խանդատեան, Ն. Գրվրբեան, Յարութիւն Բանձարճեան :

Հոս երկար պիտի ըլլար յիշել եւ թուել նաեւ Վարդանեանցի մանուսայագործ ու արհեստաւոր վարպետներուն անունները մի առ մի :

Վերոյիշեալ մեր թուած սաներէն շատեր արդէն կեանքի հրաժեշտ տուած են, յիշուածներէն զուրս շատեր ալ կան ու կ'ապրին սփիւռքի մէջ զորս չեմ կարող մտարերել :

Հարստեան հարստեայ յարստեայ

Հարստեայ հարստեայ հարստեայ

ԵՅԻՐ զՅ յու թեանց Կարու ալ հա չար որ հա ա ու յի չ ԲՅ յա յի

որ ճա ճար կի ճի՛ մար թ յի յա ու յա Ի թա յի կա՛ թ ճար հոյ Կ Ի ճի՛ ճար

կա՛ թ ճար հոյ կար կա յա յի ճար հոյ կար հա յ կա յ Ի ճի՛

ա ճի՛ ճար ա ճի՛ ճար հոյ կար ճի՛ ճար հա ճի՛ ճար յու ա ճի՛ ճար կա ճի՛ ճար

ա ճի՛ ճար հա յի ճար ճի՛ ճար հա ճի՛ ճար ճի՛ ճար ճի՛ ճար ճի՛ ճար ճի՛ ճար ճի՛ ճար

Կար ճի՛ ճար ա ճի՛ ճար հա ճի՛ ճար

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(1883-1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Այնթապի Հայութիւնը միակ թաղի մը կամ իրերամերձ քանի մը թաղերու մէջ չէր ամփոփուած, թէեւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին շուրջը կեդրոնացած էին հայարնակ գլխաւոր թաղերը — Հայիկ, Սողանլը Պուճաղը, Թէփէ Պաշը, Էպլահան, Գայաճըզ, Գասթէլ Պաշը: Կային հեռակայ թաղեր՝ որոնք ունէին նկատելի թիւ մը Հայութեան, այսպէս Բահան Սօգաղը, Քիւրտ Թէփէ, Թապաղխանէ եւ այլն:

Այնթապի գլխաւոր դպրոցները — Ներսէսեանը բացառութիւն, Եկեղեցւոյ թաղին մէջ էին (Վարդանեան, Աղենական եւ Հայկանուչեան): Հեռաւոր թաղերէ փոքրիկներու զաւն ու երթը, մանաւանդ աղջիկներու համար, ունէր իր դժուարութիւններն ու անպատեհութիւնները: Ուստի, տարիներու հետ, բնական է որ ծայրաթաղերն ալ ունենային իրենց թաղային վարժարանները — Ծաղկոց եւ կամ Նախակրթարան:

Այս ուղղութեամբ առաջին քայլ առնողը եղաւ Բահանի* Սօգաղըն, ուր 1883-ին հիմնուեցաւ Կրթական Ընկերութիւն մը, սեպհական վարժատունով: Այդ ընկերութեան ու դպրոցին գոյառութեան անուղղակի պատճառ մը եղաւ Բողոքականութեան աստիճանական տարածումը այդ թաղերու մէջ: Այնթապի Բողոքականները ունեցած էին իրենց Առաջին Եկեղեցին՝ Գայաճըզի մէջ (1848), Երկրորդ Եկեղեցին՝ Հայիկի մէջ (1865): 1879-ին կը հիմնէին Երրորդ Եկեղեցի մըն ալ Բահան թաղին մէջ, աւելի առաջ հիմնած ըլլալով նաեւ վարժարան մը՝ Կիւղէլճէ Սօգաղըին մէջ:

Հայկազեան Ընկերութիւնը, Այնթապի միւս կրթական ու դպրոցական ընկերութիւններուն պէս, կ'ունենայ իր թանգարան-գրադարանը, գիշերային դասերով ու կիրակնօրեայ լսարանով: Ընկերութեան հիմնադիրներէն և դպրոցի երկարամեայ հողարարձու եւ խնամակալներէն է Յակոբ Գարամանուկեան (Քէօրճէմեան), որուն կ'աջակցէին թաղին կրթասէր աղագայինները:

Հայկազեան Վարժարանի առաջին ուսուցիչներէն է Պոլսեցի Վրթանէս Վարժապետ — Սուլթան Համիտի հալածանքին զոհերէն մէկը, որ Այնթապ մնացած է ատեն մը, իրրեւ տարագիր, եւ յետոյ Պոլիս կանչուած ու անհետացուած:

*) Այսպէս կոչուած՝ թաղի ծագագարգ ու ծառագարգ տուներուն պատճառաւ:

Հին շրջանի ուսուցիչներէն եղած են նաեւ Կարապետ Չէմպէրճեան ու Հրանտ Տէօքմէճեան: Աւելի վերջ որպէս տընօրէն, տարիներով ծառայած են Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան եւ Արտաշէս Կիւլտալեան (Տէր Վահան), իսկ ուսուցիչներէն եղած են Գէորգ Պապայեան (Տէր Ներսէս), Տիգրան Մեսրոպեան, Արմենակ Մազսուտեան, Յակոբ Պուրունարդեան, Վարդան Տէր Սարգիսեան, Սարգիս Չ. Թօփալեան, Աբրահամ Պէքեարեան, Եղիա Ս. Պազամճեան, Անդրանիկ Թահթամճեան, Ներսէս Փըտտրեան, Ղեւոնդ Տէր Եղիշէեան, Նազար Քիրազեան եւ այլք:

Որպէս Հոգարարձու տարիներով Հայկազեան Վարժարանի ծառայած են Մհր. Յովհաննէս Պօսնուեան, Քերովրէ Քէշիշեան, Յովհ. Ճէպէճեան, Գէորգ Գըրգպէշեան, Ներսէս Տէյիրմէնճեան, Յակոբ Կէօշկէրեան, Գէորգ Չազմազճեան, Յովհ. Ճիվանեան, Կարուճ Գըլճեան եւ այլք:

Հայկազեան Վարժարանը մինչեւ 1900 սեպտեմբեր շէնք չունէր. սկիզբները Աշրգ Վարդանի տունը ծառայած էր իբրեւ դպրոց. 1900-ին ունեցաւ սեպտեմբեր շէնք, սրահով, չորս սենեակով եւ երկու բակերով ու պարտէզով: Աշակերտութեան թիւը 100-է պակաս չէր ըլլար: Աղջկանց յատուկ բաժին մըն ալ կար, առանձին շէնքի մէջ, Հայկանուշեան Վարժարանի որպէս մասնաճիւղ:

Հայկազեան Վարժարանը լրիւ նախակրթարան մը չէր, որով, իր շրջանաւարտները — յաճախ առանց սպասելու որ շրջանաւարտ ըլլան, կը մտնէին Ներսէսեան, Աղենական կամ Վարդանեան վարժարանները, ոմանք՝ նաեւ Կ. Թ. Գոլէճ*:

Դպրոցը կը վայելէր Ազգային իշխանութեան հովանաւորութիւնը եւ Միլլէթ Խանի եկամուտէն կը ստանար բաժին, Ներսէսեան ու Հայկանուշեան վարժարաններուն պէս: Անոր դոյութիւնը բարիք մը եղած էր Բահան Թաղի եւ մօտակայ հայաբնակ թաղերու փոքրահասակ մանուկներուն համար, իսկ Լսարանը՝ դպրոց մը թաղին չափահասներուն համար:

Զինադադարէն վերջ կարելի չեղաւ վերաբանալ այս դըպրոցն ալ, քանի որ թաղին Հայ բնակչութիւնը մեծ տոկոսով զոհ եղած էր տեղահանութեան եւ վերապրողները 1920-ի Յունուարէն սկսեալ պարտաւորուեցան սպաստանիլ հայկական կեդրոնական թաղերու մէջ, առ ի ապահովութիւն:

*) Ազգային Հայկազեան Վարժարանի ամենափայլուն տարիները եղած են 1896-1902, շնորհիւ կոտորածի տարուան յաջորդող վերակազմութեան: 1898-1899 շրջանին ունեցած է 11 շրջանաւարտ (Տես «Բիւզանդիոն», 1899, թիւ 851):

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Գրեց՝ ՄԵՍՐՈՊ ԱԻԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ ՔԷՕՇԿԷՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Այնթապի Ազգային Հայկազեան Վարժարանը հիմնուած է 1884 թուականներուն՝ նոյնանուն ընկերութեան մը կողմէ :

Մարտիրոս Կէտիկեան իր երկու ընկերներով հաւաքած է Բահան թաղի բանիմաց մարդիկը, հանդանակութիւն ըրած՝ քաղաքի Հայերէն եւ գնած է թաղի դրան մօտ (Թէպիրկէ) խոշորկեկ սենեակ մը յարմար դպրոցի : Հետեւաբար սոյն Վարժարանին հիմնադիրները եղած են Մարտիրոս Կէտիկեան եւ իր երկու ընկերները, որոնց անունները չեմ գիտեր : Բահան թաղէն Չագմազճը Գէորգ, Ունճու Փանոս, Շէօճմէլի Արթին, Քէօշկէր Յակոբ, Ճիվան Գէորգ, Թիմթիւմիւ Սարգիս, Չուլճու Յովհաննէս, Ճէպէճի Յակոբ, Տէյրմէնճի Ներսօ, Գըլճը Կարուճ եւ ուրիշներ :

Վարժարանին առաջին ուսուցիչը եղած է Վրթանէս Վարժապետ, յեղափոխական վարժապետ մը որ մեզի թրքաց գերեզմաննոցը տանելով գերեզմաններու քարերուն վրայ կը կեցնէր եւ «Չանտր ջարդեմի» կը սորվեցնէր եւ երգել կուտար : Հետզհետէ պաշտօնավարած են՝ Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան, Գոլէճի ուսանող եւ ապա Տոքթ. Հատիտեան, Յարութիւն Տ. Մելիզոնեան, ապա Տէր Յարութիւն Քահանայ, Գարեգին Թիւթիւնճեան (Պուրուհարզեան) եւ ուրիշներ : Վարժարանն ունէր 50-55 ուսանողներ՝ տարրական նախակրթարանի ծրագրով :

1902-ին վերոյիշեալ թաղեցիներու, եւ հօրս Քէօշկէր Յակոբի բարեկամական ջանքերով զնուեցաւ պարտիզպան Հաճի Պալիլ Ազայի ընդարձակ տունը՝ որ պարտէզ ալ ունէր : Եւ ազգ. հանդանակութեամբ նոր Վարժարանը շինուեցաւ : Շէնքը ունէր վարի յարկ մը՝ քանթիլն որ իբրեւ դասարան կը գործածուէր : Կիրակնօրեայ Լսարաններ, դիշերային դասախօսութիւններ, ներքին թաղային ժողովներ՝ կրթական մեղուափեթակի մը վերածած էին շէնքը : 1902-1904 պաշտօնավարած եմ այս կրթական յարկին մէջ : Մեր Տնօրէնն էր Պ. Աւետիս (Արտաշէս) Կիւլտալեան, (ապա Քահանայ Տէր Վահան, որ վախճանեցաւ Ամերիկա) :

Հայկազեանը իր խոշոր համեստ նիւթական եւ բարոյական դիրքին մէջ եղած է օգտակար հաստատութիւն մը. դիտուած ըլլալով որ մեր թաղը շատ հեռու էր հայկական կեդրոնէն եւ մեկուսացած էր, այնպէս որ առանց Հայկազեանի մեր փոքրիկները դատապարտուած պիտի ըլլային փողոցներ թափառելու :

ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՈՐԲԱՆՈՅ-ԴՊՐՈՅ (1885-1886)

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (1886-1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Մկրտիչ Կաթողիկոսի Կիլիկիոյ Գիշերօթիկի սաները, «Երէց» ու «Կրտսեր» խումբերու բաժնուած էին: Կրտսերները — որոնց մէջ էին Վահան Քիւրքճեան, Նազարէթ Ներսէսեան, Ռափայէլ Մինասեան կամ Դերձակեան, 1874-ին իրենք իրենց մէջ փոքրիկ Ընկերութիւն մը կը հիմնեն ԵԴԵՄԵԱՆ անունով, որուն նպատակը պիտի ըլլար ծառայել Հայ Ազգին բարելաւութեան եւ եթէ պայմանները թոյլատու ըլլան՝ տպարան մը հաստատելով օգտակար հրատարակութիւններ ունենալ*:

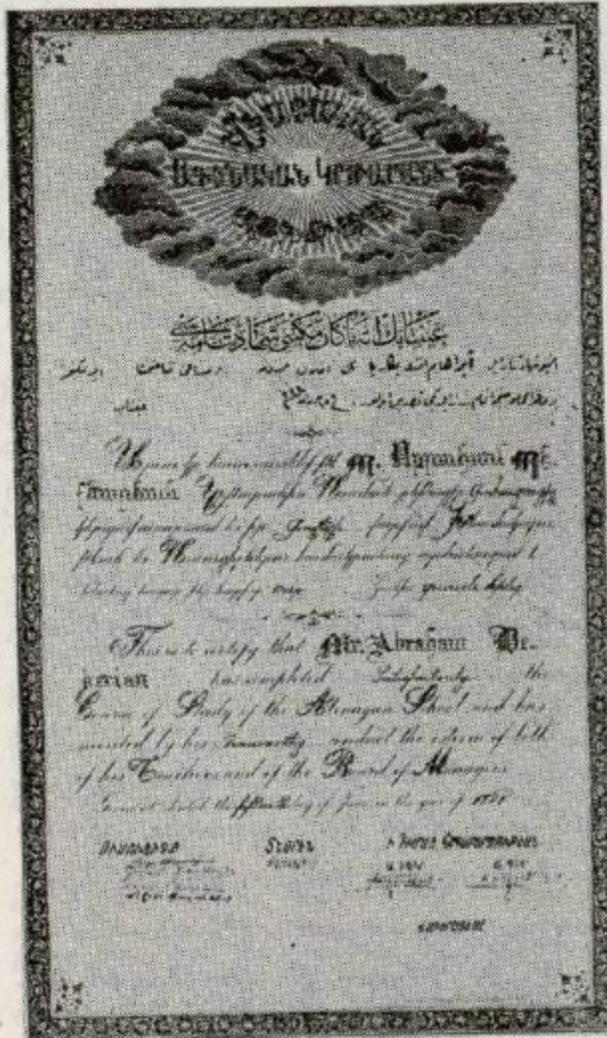
Երէցներու նախանձը — որոնց մէջ էին Միսաք Փօշուկեան, Յովհաննէս Փէրիտ Պօյաճեան, Սարգիս (Մուշեղ) Սարաֆեան, վէճի պատճառ կուտայ եւ խնդիրը կը հասնի Գիշերօթիկի տեսուչ Նշան Թէրզեանի, որ հարցը անուշի կապելու համար ԵԴԵՄԵԱՆ-ը կը հռչակէ լուծուած ու անոր տեղ կը հիմնէ նոր Ընկերութիւն մը, ԱԴԻՆԱԿԱՆ կամ ԱԴԵՆԱԿԱՆ անուանակոչութեամբ: Նոր ընկերութիւնը իրենց հովանաւորութեան տակ կ'առնեն Տեսուչ Ն. Թէրզեան եւ ուսուցիչներէն Մինաս Վարժապետ Պապայեան: Կը հրատարակեն ձեռագիր ամսաթերթ մը ԱԴԵՆ անունով (1875):

Գիշերօթիկի փակումէն վերջ ԱԴԵՆԱԿԱՆ Ընկերութիւնը կը տարածուի ժողովրդային խաւերու մէջ ալ, որպէս հիմնական նպատակ ունենալով խնամել որբեր եւ յետադային հաստատել որբանոց-դպրոց մը: Վարչական մարմիններու մաս կը կազմեն Ներսէս Կ. Բարսեղեան, Ներսէս Ս. Բարսեղեան, Տիգրան Սահակեան, Յարութիւն Ասէեան, Կարուճ Թէրզիպաշեան, Մանուկ Պապոյեան, Յակորճան Պապոյեան, Գրիգոր Տաղլըեան, Սմբատ (Տէր Մեսրոպ) Տէմիրճեան, Սարգիս Կրպոյեան, Գէորգ Տաղլեան, Գէորգ Մըղըրպլեան (Տէր Կարապետ), Սարգիս (Մուշեղ) Սարաֆեան, Մհր. Կարապետ Պալըեան, Յակոր Չէքիչեան, Սարգիս Գրաճեան, Աւետիս Ճէպէճեան, Գրիգոր Պատմաճեան, Գասպար Պէրէճիկլեան, Գրիգոր Լէյլէկ-

*) Տես Վ. Մ. Քիւրքճեանի «Ազգ. Յուշեր», «Կոչնակ», 1928, թիւ 38:

եան, Յարութիւն Գօլանճեան, Տօքթ. Սարգիս Հէքիմեան, Յարութիւն (Բարզէն) Պօշկէզէնեան եւ այլք. 36 հոգինոց մարմին մը, զոր բաղկացնողները «միակամ-միահողի» փարած էին զործին* :

Ընկերութիւնը երբ ինքզինք կը զգայ բաւական զօրացած, կ'որոշէ հաստատել իր առաջադրած որբանոցը, յետագային զայն վերածելու համար նաեւ դպրոցի** :

ԱՂԵՆԱԿԱՆԻ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԸ

Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեան 1882-ին երբ կ'այցելէ

զիմուի Թաղային Խորհուրդին որ Ազգային Ներսէսեան Վարժարանէն կամ Հին Դարպասէն (Առաջնորդարան) քանի մը սենեակներ իրենց տրամադրւելին : Թաղական Խորհրդի մերժումին վրայ կը դումարուի բացառիկ ընդհանուր ժողով. վիճարանութիւնը կը տաքնայ. բռնի առնելու, «Գարու գրքւմալը, ասէմ վուրմալը» տեսակէտը պաշտպանողներ իսկ կ'ըլլան. բայց լրջախոհ ժողովականներ առիթ չեն տար եւ կ'առաջարկեն զիմել Ատուր Աղա Նիգիպլեանի՝ քանի մը տարուան համար վարձելու Հասիրլի Տուա Եէրին : *** Յատենի ժողովոյ կը հանգանակուի 36 Օսմ. ոսկի (անձ զլուխ մէկ ոսկի) եւ այդ օրն իսկ կը հաստատուի Աղենական Որբանոցը, 15 սրբերով :

*) Այս նօթերը քաղուած են Ներսէս Բարսեղեանի 14 Փետրուար 1914 թուակիր մէկ համակէն զոր ուղղած է Բարզէն Եպիսկոպոսին, երբ յիշեալը Այնթապ էր :

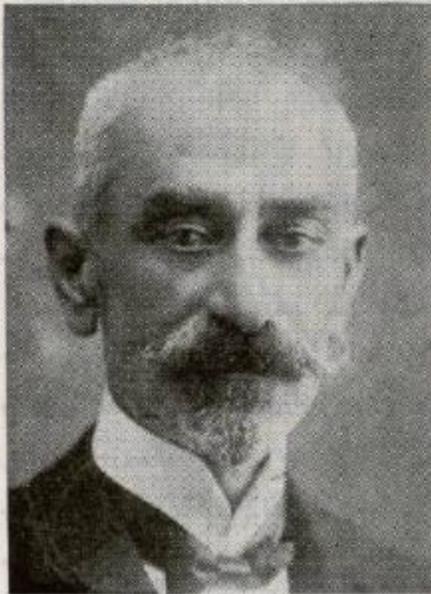
**) Նման ձեւնարկ մը ունեցած էր արզէն Յարութիւն Յովհաննէսեան (կամ Հալլաճեան), Այնթապի Հայ Բողոքականներէն, եւ զայն կը պահէր Անգլիայէն ու Անգլիական դպրութիւններէ դուրս պաշտպաններուն աջակցութեամբ :

***) Այն շէնքը՝ զոր Բողոքականները իրենց առաջին տարիներուն զործածած էին որպէս ժողովարան եւ որ ապա եղաւ ՆԻՉԻՊԼԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ու Մանկապարտէզ :

Այնթապ, իր Հայրապետական հովանաւորութեան տակ կ'առնէ Աղենական Ընկերութիւնը, ի հեճուկս Նիկ. Նազարէթեանի եւ թաղականութեան, որոնք կը հովանաւորէին Վարդանեանը: Կաթողիկոսը Եկեղեցիի բեմէն յորդոր կը կարդայ ժողովուրդին՝ որ ամէն մարդ անգամ ըլլայ Աղենական Ընկերութեան:*

Աղենական Ընկերութիւնը արագ աճում մը կ'արձանագրէ 1882-1884 թուականներուն: Գոյացուած դրամագլուխով կը դնուի Աղենական վարժարանի հողը, նախ՝ քառորդ մասով, 6 տարի չանցած՝ իր ամբողջութեամբը, ուր կը փոխադրուի Հասիրլի Տուա Եէրիի մէջ հաստատուած Որբանոցը, որ 1885-ին վերածուած էր արդէն Որբանոց-Դպրոցի, ցերեկօթիկ աշակերտներով:

1876-ին, թաղական Խորհուրդի կարգադրութեամբ եւ Կ.

ՅԱԿՈՐ ՊԷՔԵԱՐԵԱՆ

Պոլսոյ Պատրիարքարանին միջնորդութեամբ էջմիածին՝ Գէորգեան ձեմարան, զրկուած էին երկու Այնթապցի սաներ—Յակոր Պէքեարեան եւ Ներսէս Պօսնուեան:** 1885-ին երբ անոնք վերադարձան, Պօսնուեան՝ Ներսէսեան վարժարան, իսկ Պէքեարեան՝ Աղենական, պաշտօնի կանչուեցաւ:

Յակոր Պէքեարեան խոհական, հմուտ եւ պաշտօնին համար լաւապէս պատրաստուած ոյժ մըն էր, պատիւ բերող Գէորգ Դ. մեծագործ Կաթողիկոսի հիմնած աղօղուտ Հաստատութեան—նման Գարեգին Ա. եւ Գէորգ Զ. Կաթողիկոսներու, կամ Կոմիտաս վարդապետի,

Աւետիս Ահարոնեանի եւ այլոց, որոնք դպրոցակիցները եղած են Պէքեարեանի:

Պէքեարեանի Տեսչութեան տակ Աղենական Որբանոցը կը

*) Մկրտիչ Կաթողիկոս, Այնթապ վերջին գալուստին, բոլորովին փոխուած, ազեղ ելոյթն ալ կ'առնենայ յորդորելու Ատենականցիներուն՝ որ միանան Վարդանեանի, անոր փոխանցելով իրենց բոլոր գոյքերը: (Յուշեր Ն. Բարսեղեանի):

***) Աւելի վերջ Գէորգեան ձեմարան զրկուած են Այնթապէն Յակոր Թօփճեան, Ներսէս (Վարազդատ) Տէր Մկրտիչեան (մեռած Կովկաս) եւ Սարգիս Զ. Թօփալեան: Արտաւագր Արք. կը յիշէ ձեմարանի շրջանաւարտ Այնթապցի մըն ալ ի Հալէպ, Գէորգ Թաղէոսեան (Տես իր Պատմ. Հալէպի Հայոց, Գ. հատոր, էջ 868):

դառնայ Ադենական Վարժարան, ամէն տարի պահելով նաեւ որոշ թիւով որբեր — որոնք, 1896-ի կոտորածէն յետոյ որպէս պատուարան ունեցան Հին Գարպասի սենեակները:

Ադենական Վարժարանն ալ, Վարդանեանի պէս, ունէր Ծաղկոցի, Նախակրթարանի եւ Կրթարանի բաժիններ ու կը կիրարկէր Կ. Պոլսոյ Ուսումնական Խորհրդին կրթական ծրագիրը, փոխան Ֆրանսերէնի աւանդելով անդլիերէն լեզու: Հոգարարձական եւ խնամակալական մարմիններուն մաս կը կազմէին Այնթապի մտաւորական ու առեւտրական դասի լուսագոյն ներկայացուցիչները, որոնցմէ էին (բացի նախապէս յիշուածներէն) Յակոբ Գարամանուկեան, Կարուճ Մէրճէնեան, Յովսէփ Առաքելեան, Յարութիւն Գրաճեան, Յովսէփ Աշճեան, Գրիգոր Ասէեան, Մհր. Յարութիւն Պատմաճեան, Մելքոն Գապագեան, Կարապետ Գարգայեան եւ այլք:

Վարդանեանի եւ Ներսէսեանի պէս, Ադենականն ալ կ'ունենայ իր Կիրակնօրեայ Լսարանը, եւ ազնիւ մրցակցութիւնով մը Վահան Քիւրքճեան ու Յակոբ Պէքեարեան լուսատու զոյգ ջահերու կը վերածեն Վարդանեանն ու Ադենականը:

Ադենական Կրթարանը իր անդրանիկ շրջանաւարտները կուտայ 1892-ին, թուով 8, որոնք էին. Արմենակ Ֆէրէճեան, Գարեգին Թիւթիւնճեան, Թաթուլ ձգտրիկեան, Հրանտ ձանիկեան, Մուշեղ Հատիտեան (յետագային բժիշկ), Նշան Պետրոսեան (յետագային քահանայ), Յակոբ Աւագփանոսեան եւ Սմբատ Տէր Պօղոսեան (յետագային զեղազործ):

Յակոբ Պէքեարեան տասը տարի կը մնայ Ադենականի մէջ: 1895-ին, կոտորածի արհաւիրքներուն մէջ, շատերու պէս ինք ալ կը հեռանայ Այնթապէն: Կը փորձէ Կովկաս անցնիլ, բայց կը բռնուի Տրապիզոնի մէջ, բանտ կ'իյնայ եւ երբ կ'ազատի՝ կ'անցնի Եգիպտոս, ուր պահ մը կ'ըլլայ Տնօրէն Ազգային Պօղոսեան Վարժարանի եւ ապա կը մտնէ Մանթաշէֆ Ընկերութեան մէջ, որպէս պաշտօնեայ*:

Պէքեարեանէ վերջ Ադենական Վարժարանի մէջ տեսչական պաշտօն վարած են Ներսէս Պ. Պաղտոյեան, Սմբատ Տէմիրճեան (յետոյ քահանայ), Ղազարոս Ղալիկեան (1900-1913), Յակոբ Զէյթունցեան (1913-1915):

1911-ին, Կրթական Նախարարութեան վաւերացումով, Ադենական Վարժարանը կ'ըլլայ Եօթնամեայ Երկրորդական (խառի) վարժարան, իր առաջին շրջանաւարտները տալով

*) Մեռած է անդ 1914-ին: Ծնած էր 1861-ին:

1913-ին : Ձէյթունցեանի օրով կ'աւելցուին նաև անդլիերէն լեզուով դասեր (գրահաշիւ, երկրաչափութիւն, բնագիտութիւն, տարրագիտութիւն եւ այլն) ու մասնաւորներու համար՝ Ֆրանսերէն լեզու, դիւրութիւն ընծայելու համար չըջանաւարտներուն որ առանց քննութեան մտնէին Կ. Թ. Գոլէճ համապատասխան կարգերը : Միակ դպրոցն էր որ ունեցաւ նաև Փողերախումբ* :

ՓՈՂԵՐԱՅՈՒՄԻ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐՓԱՐԱՆԻ

Վեհափառ Սահակ Կաթողիկոս իր հայրական օրհնութիւնը կու տայ Ադենական Վարժատունին, 24 Հոկտեմբեր, 1913 Թուակիր եւ 293 Թիւ հետեւեալ կոնդակով .

ԿՈՆԴԱԿ

ՇՆՈՐՀԱԶԱՐԴ ՍՐԲԱԶՆԱԿԱՍՏԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՄԵԾՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ՍԱՀԱԿ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՄԿԱՆԱԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ . Մեծապատիւ անդամոց խնամակալութեան Ադենական երկրորդական Վարժարանի եւ համայն ընկերակցաց ոգջոյն, Սէր եւ Օրհնութիւն Հայրական :

Երկրորդ այցելութեանս յԱյնթապ, վշտակոծ կեանքիս գլխաւոր սիրո-

*) Ադենականը աշակերտական հրատարակութիւն չէ ունեցած, բացի ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ-էն, որ 1897-1899 տարիներուն խմբագրուած է քանի մը Թիւ ձեռագիր :

փանքն եղան քաղաքիդ կրթական հաստատութիւնները, որոնց շուրջ համախորժուած արանց եւ կանանց միութիւններ՝ մեղուաջան աշխատութեամբ լռին եւ անվրդով կը վարեն երկսեռ մանկտեաց կրթութեան ու դաստիարակութեան նուիրական գործը տոհմային ոգւով եւ զգացումներով:

Անոնց կարգին կարեւորագոյն տեղը կը գրաւէ «Աղենական»-ը, որուն յայտագիր-ծրագիրէն գոհունակութեամբ տեղեկացանք թէ՛ մեր երջանկայիշատակ նախորդին «Կիլիկեան Վարժարան»-ի աշակերտներէն ոմանք, յետ փակման յիշեալ հաստատութեան, ազգօգուտ զաղափարը կը յղանան «Աղենական» Ընկերութիւնը եւ համանուն «Դպրոց-Որբանոց» մը հիմնելու:

Գաղափարը գործի կը փոխուի եւ 1874-ին Ուսումնասէր եւ Կրթասէր սանունք կարգ մը բարեսէր անձանց հետ շատ անշուք, թերեւս անյոյս եղանակաւ կը հիմնեն Ընկերութիւնը, որուն յարատեւ եւ անվհատ շարունակութիւնը 1885-ին Որբանոցը կը ծնի:

Որբեր խնամելու մարդասիրական ձեռնարկն ու ծրագիրը տակաւ կ'ընդարձակի. թոշակաւոր աշակերտներ ալ դաստիարակելու նպատակը միանալով մարդասիրական ձեռնարկին, անշուշտ յետ բազում ճգանց, զոհողութեանց եւ երկանց «Աղենական» կրթարանը գոյութիւն կ'առնու:

1892-1912 քսանամեայ շրջանին մէջ՝ հարիւրի չափ որբ, աղքատ եւ թոշակաւոր շրջանաւարտներ, որոնցմէ զժրագլարար եօթն մեռած, մընացեալ քահանայ, ուսուցիչ, բժիշկ, դեղագործ, ուսանող օտար բարձր հաստատութեանց մէջ, վաճառական եւ արհեստաւոր, «Աղենական»-ի արդիւնաւորութեան եւ օգտակարութեան ամենամեծ գրաւականն ու խօսունս պայտոյցը կը կազմեն:

Ազգանուէր Ընկերութիւնդ չը բաւականանալով նախնական կրթարանի վիճակով, անհուն բերկրութեամբ տեսանք եւ տեղեկացանք, որ 1911-ին ոչ միայն յաջողած է Օսմ. Կրթական Նախարարութեան ճանչցնել, եւ վաւերացնել տալու Եօթնամեայ շրջանով իրբեւ երկրորդական վարժարան՝ յօգուտ եւ ի շահ Այնթապի հասարակութեան՝ նաեւ անցեալ Ուսումնական տարւոյն մէջ վեց շրջանաւարտներ նուիրած է ազգին՝ իրբեւ նախախայրիք Երկր. Վարժարանին:

Մենք մտատահ ենք, որ Խնամակալութիւնդ աւելի եւս զօրացած Ընկերներու, համակիրներու եւ Այնթապի բովանդակ ժողովրդեան համակրութեամբ եւ աջակցութեամբ իր ջանքերն ու զոհողութիւնները պիտի կըրկնապատէ եւ ամէն տարի աւելի ստուար թուով շրջանաւարտներ պիտի նուիրէ ազգին. դիտական, զբական եւ իմաստասիրական անհրաժեշտ ծանօթութիւններով եւ զրկալիր պաշտօնով:

Կ'օրհնեմք «Աղենական Ընկերութիւն»-ը, որ կրթութեան դրախտը յարատեւ եւ հաստատուն պահէ, կ'օրհնեմք խնամակալութիւնդ, որ անքուն եւ անխոնջ հսկէ, որպէսզի դրախտի բարի սերմերուն մէջ որոմն չը ցանուի, կ'օրհնեմք ուսուցչական մարմինը, որպէսզի իրենց սասանձնած Ս. գործը խղճի մտօք կատարեն եւ վարձկան մշակներու նուստ ստիճանէն միշտ բարձր մնան եւ կ'օրհնեմք ամբողջ ուսանողութիւնը՝ հայցելով ամենուն համար Աստուծոյ երկիւղն ու իմաստութիւնը:

Դ 24-րդ Հոկտեմբերի 1913 ամի եւ ըստ
տուարիս Ռէվի Դ հայրապետութեան մերում
ԺԱ-րդ ամի յ'Աքոռ Կիլիկեան, Դ Սիս քիւ 293

Մնամք Աղօթարար

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Աղենական Վարժարանի մէջ, զանազան թուականներով, իբրեւ մնայուն կամ իբրեւ այցելու ուսուցիչ պաշտօնավարած են՝ Մուշեղ Հատիտեան (յետոյ բժիշկ), Սարգիս Մարտոյեան (յետոյ Տէր Մկրտիչ Քահանայ), Գուրգէն Պարսումեան, Գարեգին Թիւթիւնճեան, Սմբատ Տէր Պօղոսեան, Նշան Տէր Պետրոսեան (յետոյ Տէր Պետրոս Քահանայ), Եազուլ Տէր Գրիգորեան, Տոքթ. Գէորգ Արսլանեան, Տոքթ. Ներսէս Պաղտոյեան, Պարոյր Անտոնեան, Աբրահամ Սէրայտարեան, Տիգրան Փօ-

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐՎԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՅԶԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ (1907)

Նստած, ձախէն աջ, Տիգրան Իլվանեան, Յովակիմ Պազգալեան, Ղազարոս Ղալիկեան, Աբր. Սերայտարեան, Աւետիս Պալմանուկեան:

Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, Մանուկ Պարսումեան, Թուրէն Պարսումեան, Ատուր Եազուլեան, Յակոբ Խարաճեան, Զաքէոս (Զաւէն) Նալպանտեան: :

լատեան, Աւետիս Պալմանուկեան, Արմենակ Մազսուտեան, Հապիպ Թէճերեան, Արտաշէս Կիւլտալեան (յետոյ Տէր Վահան Քահանայ), Սարգիս Պաղտոյեան, Յովակիմ Պազգալեան, Յարութիւն Թահթաճեան, Զաքէոս Նալպանտեան, Գրիգոր Տաղլեան, Յարութիւն Տաղլեան, Գէորգ Պապոյեան (յետոյ Տէր Ներսէս Քահանայ), Գէորգ Համալեան, Թուրէն Պարսումեան, Գրիգոր Մահսէրէճեան, Գրիգոր Էքմէքճեան, Ենովք Ալթունեան, Գալուստ Ոսկերիչեան (յետոյ Տէր Հայկազուն Քահանայ), Պետրոս Տէր Պետրոսեան, Եսայի Եսայեան, Նազար Մէրթախանեան, Տիգրան Իլվանեան, Տոքթ. Աւետիս Նազգալեան, Գէորգ Քէօզկէրեան, Կարապետ Պապոյեան, Տոքթ. Նազարէթ Իփէքեան, Ատուր Եազուլեան, Յակոբ Խարաճեան, Էւ այլք:

Հետեւեալ ցանկը ցոյց կուտայ մէկ պատկերը Աղենական Վարժարանի շրջանաւարտներուն, տարիներու վրայ բաժանուած* :

Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ
1892	8	1899	6	1903	12	1908	6
1894	6	1900	10	1905	11	1909	13
1895	6	1902	7	1907	5	1913	6

Համապուժար՝ 96 հոգի :

Հայրենիքը հիշեցնում է ծանրագոյն

*Եստեղ անձեռք մեր կեցեալիս
 ոչ չի մտի սաւառ շէջի՝
 Քարքայ ցաւառը ջարդում ստեղծ
 մեր նախնայ լիքով արագիտ
 Բարձր անկող մեր նախնայ
 և երբ զիջող յար արեւմտ
 Խաչքով արեւմտ
 Գործով մեր և յար
 Կտակով մեր շրջան :*

*Զեյնը շուտով և անսովոր
 լիցա արեւմտիկ իմ և յար
 Կարգով մեր շրջան
 և վարժարան մեր արեւմտ
 և մեր կրթիչ մեր արեւմտ
 և վարժարան մեր արեւմտ շրջան :*

Մեծանայ

Հ.Է.Է.

Աղենական Վարժարանը, հակառակ դրացի բակի մը զընման 1911-ին**, անբաւարար կուզար տարիներու հետ աճող աշակերտութեան թիւին (որ 1913-1914 տարեշրջանին հասած էր 288-ի), այդ իսկ պատճառաւ, եւ ապագային արդիական սեպհական շէնք մը ունենալու նախատեսութեամբ Աղեօլէն գնուած էր 10,000 կանգուն հող :

Աղենականը, շնորհիւ իր գլուխը կեցող անձերու զոհարարող ոգիին եւ անձնուէր աշխատութեան—որուն զրդիս կ'ըլլար

*) Անդ, էջ 27-31 :

**) 1906-ի հրդեհէն վերջ շինուած էր նոր շէնքը որ ունէր երկու սրահ, 10 սենեակ եւ 6 խանութ :

բարի մրցակցութիւնը Վարդանեանի հետ, շողուն ապագայ ունեցող կրթական հաստատութիւններէն մէկն էր Այնթապի, եւ, պէտք է խոստովանիլ, Հայ-Այնթապի կրթական ու դպրոցական պատմութիւնը 1885-1915 երեսնամեակին, իրականին մէջ պատմութիւնն է մրցակից այդ երկու ազգօգուտ Հաստատութիւններուն, որոնք տուին զեկազարները մեր ժողովներուն, մեր բեմերուն եւ մեր կուսակցական կազմակերպութիւններուն* :

Դեռ առ Մանգոյն Երեւանի. Եւ չէ վա յեւ
 ան հարցէ ինչ, թող չբանցապարտք կրու զայս կէտ,
 թէ Եւրոպայի չընթերցապիտ, Բազմ և նայ թէ Եւրոպայի Բան,
 և երբ ինչ թէ Եւրոպայի Բան, Կործեմ Բայն յայ, Երբ ինչ
 Բայն յայ:

Ափսո՛ս, որ 1915-ի սեւ թաթը եկաւ մահուան սեւ գիծը քաշելու ե՛ւ մէկուն ե՛ւ միւսին ներքեւ :

1919-1922 շրջանին դոյութեան կարճատեւ շրջան մըն ալ ունեցան անոնք, Ազգային Միութեան հսկողութեան ու հակա-կըշիռին տակ. բայց, Գոյամարտի տարին ու ապա արտագաղ-թը դարձեալ փակեցին անոնց դռները, այս անգամ՝ ընդ-միշտ** :

*) Երկիցս մերձեցման փորձեր եղած են Ազենականի եւ Վարդանեանի միջեւ, առաջինը 1893-ին, Յակոբ Պէքեարեանի տեսութեան տակ, բայց չէ յաջողած, իսկ երկրորդը՝ 1908-ին :

***) Կսկծալի վախճան մը ունեցաւ Ազենական Երկրորդ. Վարժարանի վերջին տնօրէն Յակոբ Զէյթունցեան : Տէր Զօր տարազրուած, հայատեաց արիւնկղակ Միւթէտարըֆ Զէբի-ի կողմէ խարազանի հարուածներով խոչ-տանդուած ու նահատակուած է ան : Ազենականի 1913-ի շրջանաւարտներէն մէկն ալ, Յակոբ Պետիկեան, նահատակուեցաւ 1917-ին, Արարայի մէջ, հերոսի պսակը ճակատին :

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Գրեց՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԷ .

Այնթապ քաղաքի Հայ պատմութիւնը պատրաստելու համար Ամերիկայի մէջ կազմուած է Կեդրոնական Վարչութիւն մը, որ իր կարգին այս դժուար գործը յանձնած է Փրոֆ. Գէորգ Ա. Սարաֆեանի : Այս առթիւ մեզմէ ուղուեցաւ որ, մենք ալ որոշ տեղեկութիւններ տանք, Այնթապի լաւագոյն Կրթական Հաստատութիւններէն մէկուն՝ Ազենական Երկրորդական Վարժարանի մասին :

Օգտուելով 1914-ին պատրաստուած—Ազենական Երկրորդական Վարժարանի Յայտագիր—Ծրագիր—Գրքոյկէն—եւ մաս մըն ալ ծանօթ ազգայիններէն հաւաքած տեղեկութիւններէ, կ'ամփոփենք ստորեւ :

1874 թուին կարգ մը ուսումնասնիչ երիտասարդներ՝ (երջանկայիշատակ Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆօսիղեանի անմահ յիշատակը եղող «Վարժարան Կիլիկիոյ» անուն զպրոցի աշակերտներ) նախ Ազենական անուն ընկերութիւն մը կը հիմնեն կարգ մը ազգայիններու հետ միացած, որոնց անունները վերոյիշեալ «Յայտագիր—Ծրագիր» գրքոյկին մէջ յիշատակուած են :

Ազենական Ընկերութիւնը 1885-ին կը բանայ Որբանոց մը 15 որբերու համար, ինամելու եւ կրթելու այս շատ ազքատ եւ չքաւոր որբերը, եւ ասոր հետ ալ չգոհանալով Ընկերութիւնը՝ Որբանոցը կը վերածէ Որբանոց—Դպրոցի, թոշակաւոր աշակերտներ եւս ընդունելով, հուսկ յետոյ Որբանոց—Դպրոցը կը մկրտուի «Ազենական Վարժարան» անունով, միշտ պահելով տասնեակ մը որբ սաներ, իրենց կողմէ հոգալով անոնց հազուատեղէնն ու գրենական պիտոյքը եւս :

Տարիներու ընթացքին այս դպրոցը աստիճանաբար բարձրացում կ'ունենայ, նախ՝ վեցամեայ նախակրթարան (Ծաղկոցէն դատ) ապա՝ իննամեայ բարձրագոյն նախակրթարան եւ 1911-ին Երկրորդական (Իտատի) Վարժարանի աստիճանին, պետութենէն վաւերացուած :

Ա. Շրջան .— «Ազենական» Վարժարանի Ա. Տնօրէնը եղած է Յակոբ Պէքեարեան, էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանէն ընթացաւարտ Այնթապցի երաժշտադէտ Պրն. Ներսէս Պօսնուեա-

նին հետ, որ նսյնպէս ձեմարանաւարտ բայց շատ կարճ կեանք ունեցեր, մեռեր է հազիւ 2-3 տարի ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ: Յակոբ Պէքեարեանի տնօրինութեան շրջանը եղած է փայլուն, շնորհիւ իր վարչական եւ կրթական կարողութեան, 1885-1895 տասը տարուան միջոցին դպրոցը զբեթէ սշինչէն հասցուցեր է նախանձելի աստիճանի մը, ունենալով աշխատակից կարող եւ հմուտ գոլէճական երիտասարդներ Տոքթ. Ա. Նազդաշեան, Փէորդ Գրիգորեան (Քէօզկէրեան), Կարապետ Պապոյեան եւ ուրիշներ:

Բ. Շրջան.— Յակոբ Պէքեարեանի մեկնումէն յետոյ հազիւ մի քանի ամիս անցած կը պատահի 1895-ի հայկական ջարդը, որուն ազդեցութեամբ բարձրագոյն երեք դասարանները կը ցրուին, հազիւ 1899-ին շրջանաւարտ կ'ունենայ դպրոցը: Այս շրջանին տնօրինութիւնը կը վարեն Ներսէս Պ. Պապոյեան եւ Սմբատ Տէմիրճեան (յետագային Տէր Մեսրոպ), ունեցանք այս շրջանին ալ կարող ու անձնուէր գոլէճական ուսուցիչներ Տոքթ. Ն. Իփէկեան, Եազուլ Տէր Գրիգորեան, Սմբատ Տէր Պօղոսեան, Պարոյր Անտոնեան, Արտաշէս Կիւլտալեան (յետագային Տէր Վահան), Գուրգէն Պարսումեան, Գարեգին Թիւթիւնճեան եւ այլք:

Գ. Շրջան.— Ղազարոս Ղալիկեանի տնօրինութեան շրջանը 1901-1911, այս շրջանին զբեթէ ամէն երկու տարին դասարան մը բարձրանալով դպրոցը հասաւ իննամեայ բարձրագոյն Նախակրթարանի աստիճանին. այս շրջանին եւս ունեցանք անձնուէր եւ հմուտ գոլէճական ուսուցիչներ մեծաւ մասամբ Ազենականի նախկին ընթացաւարտ եւ թերաւարաներէն, Տոքթ. Ներսէս Մ. Պապոյեան, Զաւէն Նալպանտեան, Գրիգոր եւ Յարութիւն Տաղլեաններ, Գրիգոր Մահսէրէճեան, Արրահամ Սէրայտարեան, Յարութիւն Թահթաճեան, Գրիգոր Էքմէքճեան, Նշան Տէր Պետրոսեան, Տիգրան Փոլատեան, Յովակիմ Պազդալեան (երկար տարիներ), Աւետիս Պալմանուկեան, Մովսէս Ն. Գաղանճեան, Մովսէս Գաղանճեան, Ատուր Եազուլեան, Յակոբ Խարաճճեան, Մուհամմէտ Խէյրի էֆէն-աի եւ ուրիշներ:

Դ. Շրջան.— Տոքթ. Յակոբ Զէյթունցեանի տնօրինութեան շրջանը զբեթէ ամենէն փայլուն շրջանը եղաւ, արդէն հիմը ամուր դրուած կրթական հաստատութիւն մը զբեթէ դազաթնակէտին հասնելու յոյսերը կը ներշնչէր, դժբախտաբար վրայ հասաւ 1915-ի Հայ բռնադատութիւնը, շատերու կարգին մեր այս նուիրական հաստատութիւնն ալ քանդուեցաւ եւ նորահաս

սերունդը զրկուեցաւ «Ազենական»-ի եզեմական բոյր ու հուրէն :

Ազենական Ընկերութիւնը առաջին օրէն Վարժարանի ապագան խորհելով խելացի եւ ուշիմ աշակերտներ զրկած է աւելի բարձրագոյն վարժարաններ, յոյս ունենալով որ անոնց վերադառնալով յետագային աւելի բարձր տոհմիկ եւ ազգային կրթութեամբ օգտակար պիտի ըլլան Վարժարանին :

1890 թուականին երկու հոգի առաջին որբերէն էջմիածնի Գէորգեան ձեմարան կը զրկուին, Ներսէս Տէր Մկրտիչեան (Վարազդատ) եւ Յակոբ Թօփճեան (Համազասպ), առաջինը ձեմարանի ներքին ըմբոստութեան առթիւ դուրս կը վտարուի եւ 1905-ի Հայ-Թաթարական կռիւներու ատեն կը սպաննուի. Յակոբ Թօփճեան ձեմարանը փայլուն կերպով կը լրացնէ, անկից Գերմանիա կ'անցնի ուսումը շարունակելու համար, հոն ալ յաջող կերպով կը լրացնէ իր դասընթացքը եւ Տոքթ. Աստուածաբանութեան տիպոսով կը վերադառնայ Կ. Պոլիս 1907-ին, երկար տարիներով ծառայելով Դպրոց-Որբանոցներու մէջ, ամենէն ետք Անթիլիասի Ժառանգաւորացի (Լիբանան Կրիկիոյ Կաթողիկոսութեան աթոռը) մէջ, կը մեռնի Պէյ-րութ 1951-ին :

1905-ին Յակոբ Քիւրքճեան անունով դարձեալ որբ ուսանող մը կը զրկէ Սիս Ժառանգաւորաց ուսանելու համար, դրպրոցը կիսատ կը թողու. հիմա Հայէս է :

Ղազարոս Ղալիկեանի տնօրինութեան շրջանին որբ ուսանող մը Յակոբ Պետիկեան կը զրկուի էրզրումի Սանասարեանը, որ տարի մը վերջ հիւանդութեան սրածառաւ ետ զրկուեցաւ Այնթապ, յետոյ Ամերիկա գնաց եւ 1917-ին Ամերիկայէն կուգայ կը միանայ Հայկական Լէզէոնին Բ. վաշտի մէջ, 1918 Սեպտեմբեր 18-ի Արարայի կռուին մէջ կը նահատակուի :

Շէնքը. — Ազենական Որբանոց-Դպրոցը նախապէս կալուած շէնք մը չունենալուն, Գասթէլ-Պաշի թաղին մէջ վարձքով Հասերլի Դպրոց (եաքէն Նիդրլանդական Թանգարան) անունով հին շէնքի մը մէջ կը շարունակուէր, իսկ 1890-ին եկեղեցւոյ թաղին մէջ բաւական ընդարձակ բակ մը եւ մի քանի սենեակներով տուն գնեցին, բակին մէջ խոշոր սրահ մը շինուեցաւ եւ մինչեւ 1906 այսպէս դպրոցը շարունակեցին, այդ տարին հրդեհ մը հրոյ ճարակ կ'ընէ դպրոցին դասարան սենեակները, անմիջապէս աւերակներուն տեղը կը շինուին ութը խանութներ. խանութներուն վրայ ալ վեց դասարան եւ կոկիկ սրահ մը, «Ազենական» Ընկերութեան անդամներուն եւ հա-

մակիրներուն ժրաջան աշխատանքով եւ ժողովրդեան առատա-
ձեռն նիւթական օգնութեամբը : 1911-ին դպրոցին կից շէնք
մըն ալ գնուեցաւ :

Նիւթականը .— Բոլոր դպրոցներուն պէս «Աղենական»
Վարժարանին ալ նիւթական գլխաւոր աղբիւրները եղած են՝

Ա .— Աշակերտներու կրթաթոշակը :

Բ .— Կիրակնօրեայ Լսարանի հասոյթները :

Գ .— Ութ խանութներու վարձքերը :

Դ .— Հանդէս-ներկայացումներու հասոյթը :

Ե .— «Աղենական» Ընկերութեան անդամներուն տարեվը-
ճարը :

Զ .— Ստիբիչի խանութի մը հասոյթը :

Է .— Հարսանիքի, մկրտութեան, թաղումի առթիւ նուիր-
ատուութիւնները :

Լսարան .— Ամէն Կիրակի օր Ս . Պատարագէն յետոյ դրոպ-
րոցի ընդարձակ սրահին մէջ Լսարան կ'ըլլար, ուր կրօնա-
կաններ, բժիշկներ, Փրոֆէսորներ եւ ուսուցիչներ՝ կրօնա-
կան, բժշկական, դիտական եւ այլն նիւթերու մասին բանա-
խօսութիւններ կ'ընէին, նաեւ լրագրական ազդային եւ քաղա-
քական տեղեկութիւններ կը արուէին, ժողովուրդին հաճելի
դարձնելու համար երբեմն նուազ եւ երգեցողութիւններ կ'ըլ-
լային, ժողովուրդը շատ անգամներ այնքան խուռներամ կու-
զար որ ընդարձակ սրահը, քովի սենեակները եւ երկու կողմի
բակերը կը լեցուէին եւ երբեմն ալ նեղ կուզային : Անշուշտ
նիւթական որոշ հասոյթ եւս կ'ունենային լսարանները :

1892-1913 Յուլիս «Աղենական» Վարժարանը 97 Հայ շրբ-
ջանաւարտներ տուած է ազգին, եւ շատ աւելի թուով կիսա-
ւարտներ, որոնցմէ ոմանք մահացած են, ողջ մնացածներէն
հիմա ունինք կրօնական քահանաներ, բժիշկներ, ճարտարա-
գէտներ, ազգային գործիչներ, առեւտրականներ եւ արհեստա-
ւորներ որոնք պատիւ կը բերեն թէ Աղեցականին եւ թէ Հայ
Ազգին ուր որ հաստատուած են, Ամերիկաներ, Եւրոպա, Ե-
գիպտոս, Սիւրիա-Լիբանան մինչեւ Պարսկաստան :

Այս առթիւ «Աղենական Վարժարան»-ի հիմնադիրներուն՝
եւ յառաջգիւմութեան ու բարձրացման համար տարիներ շա-
րունակ ժրաջան աշխատող կարգ մը ազգասէր ազգայիններուն
(որոնցմէ շատ խոշոր տոկոս մահացած է) յիշատակները թող
անմահ ըլլան, որոնք 1885-ին 15 որր սաներով խեղճուկ Որրա-
նոց մը մինչեւ 1915-ի բարձրագոյն Վարժարանի աստիճանին
հասցուցին 300 աշակերտներով :

ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

ԽՆԱՄԱԿԱԼ ՈՒԹԻՒՆ

(1913-1914)

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Տ. Վաճան Քաճանայ Կիւլտուրեան՝ նախագահ, Յակոբ Գարամանուկեան՝ ատենապետ, Սարգիս Գրաճեան՝ ատենադպիր, Աւետիս Ճէպէճեան՝ Բ. ատենապետ, Յովակիմ Պաղպալեան՝ Բ. ատենադպիր, Կարապետ Խ. Պասմաճեան, Կարապետ Գարդաբեան, Մելքոն Գապաղեան, Յովսէփ Աշճեան, Մհ. Յարութիւն Խ. Պասմաճեան:

ՀՈԳԱՐԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Արմենակ Ճէպէճեան՝ ատենապետ, Սարգիս Տէմիրճեան՝ ատենադպիր, Մհ. Միհրան Գ. Պասմաճեան՝ գանձապահ, Արաշէս Թաճաճեան, Գրիգոր Սաաթճեան, Հմայեակ Գապաղեան, Տոքթ. Ներսէս Պաղտօեան:

ՀԻՄՆԱԳԻՐՔ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Մհր. Գրիգոր Լէյլէկեան, Կարապետ Զէմպէրճեան, Կարուճ Մէրճէնեան, Համբարձում Հաճընիկեան կամ Պօյաճեան՝ բնիկ Հաճընցի, Ղուկաս (Սմբատ) Տէմիրճեան (Տ. Մեսրոպ Քաճանայ), Միսաք (Քասիմ) Գօշուճեան՝ արտօնատէր «ՓԱՄԱՆԱԿ»-ի, Մինաս Պաղեան՝ կառավարիչ «Վարժարանին Կիլիկիոյ», Միքայէլ Բերիպցի, Ռաֆայէլ Մինասեան, Մովսէս (Վաճան) Քիւրքճեան՝ վկայեալ փաստարան, Յակոբ Գալճեան, Յակոբ Գարամանուկեան՝ անդամ վերաքննիչ դատարանի, Յարութիւն Գրաճեան, Յարութիւն (Աշոտ) Պիրիճիքեան, Յարութիւն Կէղէնիկեան՝ նախագահ Առեւտրական դատարանի, Յովհաննէս Բերիպցի, Յովհաննէս (Ֆէրիտ) Պօյաճեան՝ Վանի կուսակալի նախկին փոխանորդ, Յովհաննէս Զուլճեան՝ Քիլիսցի, Յովսէփ Առաքելեան, Նազարէթ (Հիմի) Ներսէսեան՝ վկայեալ փաստարան, Ներսէս Պօնուեան՝ վկայեալ Գէորգեան ձեմարանէն, Նշան Թէրզեան՝ ուսուցիչ Վարժարանի Կիլիկիոյ, Պետրոս Մուլալեան, Պօղոս Աղճաեան, Սարգիս Մարտօեան (Տ. Միլրտիչ Քաճանայ), Սարգիս (Մուշեղ) Սարաֆեան, Գէորգ Ճէվաճիրճեան, Յակոբճան Տէյիրմէնճեան:

ՀԻՄՆԱԳԻՐՔ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑ-ԴՊՐՈՑԻՆ

Տ. Յակոբ Քաճանայ Տ. Յովհաննէսեան, Սմբատ Տէմիրճեան (Տ. Մեսրոպ Քաճանայ), Գէորգ Մզրպլեան (Տ. Կարապետ Քաճանայ), Գէորգ Տաղլեան, Գառպար Պէրէճիկլեան, Մհ. Գրիգոր Լէյլէկեան, Մհ. Գրիգոր Պասմաճեան, Գրիգոր Տաղլեան, Կարուճ Թէրզիպաշեան, Մհ. Կարապետ Պալեան, Մուշեղ Սարաֆեան, Մանուկ Պաղտօեան, Մհ. Յարութիւն Եսայեան, Յակոբճեան Պաղտօեան, Յակոբ Զէքիճեան, Յարութիւն Գօլմնճեան, Ներսէս Բարսեղեան, Տոքթ. Սարգիս Հէքիմեան:

ԾՐԱԳԻՐ ՆԱԽԱԿԱՐԹԱՐԱՆԻ

ԺԲ. Տարի	Շաբաթը
1. Կրօն. աղօթք, գլխաւոր դէպքեր եւ դէմքեր Հին եւ Նոր Կտակարանէն	2 դաս
2. Հայերէն, Լուսարեր Ա. Տարի	6 դաս

3. Ուսողութիւն, 1-1000 գումարում, հանում	3 դաս
4. Իրագիտութիւն, ուսումնասիրութիւն ծանօթ առարկաներու	2 դաս
5. Աշխարհագրութիւն, նախնական գիտելիք եւ Այնթապի բնական աշխարհագրութիւն	2 դաս
6. Պատմութիւն	2 դաս
7. Զեռագործ գունաւոր թուղթերով	1 դաս
8. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
9. Երգ	2 դաս
10. Մարմնամարզ	2 դաս

ժԱ. Տարի

Շաբաթը

1. Կրօն. շարունակութիւն նախորդ տարուան	2 դաս
2. Հայերէն, Լուսարբեր Բ. Տարի	6 դաս
3. Ուսողութիւն 1-10,000 Ձորս գործողութիւնք	2 դաս
4. Իրագիտութիւն, Թէյեան Ա. Տարի	2 դաս
5. Աշխարհագրութիւն, Այնթապ եւ իր զիւղերուն աշխարհագրական վարժութիւնները	2 դաս
6. Պատմութիւն, ազգային պատմութենէն կարելոր գրուազներ	2 դաս
7. Զեռագործ, շարունակութիւն	1 դաս
8. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
9. Երգ	2 դաս
10. Մարմնամարզ	2 դաս

ժ. Տարի

Շաբաթը

1. Կրօն. Պատմութիւն Հին Կտակարանի (Սխ. Պոնտացի)	2 դաս
2. Հայերէն, Ա. վարժութիւն	6 դաս
3. Թրքերէն, (Էլիֆպա. Մէքթէպ քիթուպխանէսի)	4 դաս
4. Ուսողութիւն, Գավաֆեան, Ա. Տարի	3 դաս
5. Իրագիտութիւն (Թէյեան Բ.)	2 դաս
6. Աշխարհագրութիւն, Թուրքիա, նահանգային, բնական, վարչական	2 դաս
7. Պատմութիւն, շարունակութիւն	2 դաս
8. Զեռագործ, Երկրաչափական գործնական գիտելիք	1 դաս
9. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
10. Երգ	2 դաս
11. Մարմնամարզ	2 դաս

թ. Տարի

Շաբաթը

1. Կրօն, Նոր Ուխտի, Մխ. Պոնտացի	2 դաս
2. Հայերէն, Բ. վարժութիւն	5 դաս
3. Թրքերէն, Բ. Մէքթէպ քիթուպխանէսի վէ Բէհնիւմաի գրաթ	4 դաս
4. Ուսողութիւն, Գավաֆեան, միջին	3 դաս
5. Իրագիտութիւն, Թէյեան, բարձրագոյն	2 դաս
6. Աշխարհագրութիւն, Թուրքիոյ բնական եւ վարչական մասը բնազարձակելով	2 դաս
7. Պատմութիւն, համառօտ ազգային պատմութիւն	2 դաս
8. Զեռագործ, շարունակութիւն	1 դաս
9. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
10. Երգ	2 դաս
11. Մարմնամարզ	2 դաս

Ը. Տարի

1. Կրօն. Համառօտ կրօնադիտութ. Հարեւեանի եւ դասախօսութ.	2 դաս
2. Հայ. Գանձարան (Անտոնեան), Քերականութիւն (Գազանճեան) Շարադրութիւն	5 դաս
3. Թրքերէն. (10 թէժուղ 2-րդ եւ 3-րդ)	4 դաս
4. Ուսողութիւն. Միջին (չարունակութիւն) եւ Բարձրագոյն (Գալաֆեան)	3 դաս
5. Իրադիտութ. Թէյեան (Բարձրագոյնին շարունակութիւնը)	2 դաս
6. Աշխարհագրութիւն, Խաչկոնց՝ Ա. Տարի	2 դաս
7. Պատմութիւն, Համառօտ Օսմանեան	1 դաս
8. Անգղ. եւ խօսակցութիւն	4 դաս
9. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
10. Երգ	2 դաս
11. Մարմնամարզ	2 դաս

ԾՐԱԳԻՐ ԻՏԱՏԻԻ

Է. Տարի

Շարաքը

1. Կրօն, Հին Ուխտի (ընդարձակ, կէս տարի)	2 դաս
2. Հայերէն, Թանգարան, քերականութիւն (Հր. Ասատուր) շարա- դասութիւն	5 դաս
3. Թրքերէն, թէժուղ 10 (չարունակութիւն Գ.-րդի) Մուխթասար Նէվաէսթէ, Մուխթասար սարֆը Օսմանի, Սէնէտաթ Քահրերի, Մէքթէպ քիւթիւլիսանէսի, Գրաաթ վէ իսթինսախ	5 դաս
4. Անգլիերէն, (չարունակութիւն)	4 դաս
5. Ուսողութիւն, Պօյաճեան թուարանութիւն	2 դաս
6. Հայոց Պատմութիւն, Արիստակէս Պօյաճեան եւ Խաչկոնցի	2 դաս
7. Աշխարհագրութիւն, Դաւիթ Խաչկոնցի Բ. Տարի	2 դաս
8. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
9. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
10. Մարմնամարզ	2 դաս

Զ. Տարի

Շարաքը

1. Կրօն, Նոր Ուխտի եւ Եկեղեցական Պատմութիւն (Համառօտ)	2 դաս
2. Հայերէն, Բ. Հաւաքածոյ (Ս. Գափամաճեան), Ճաշակ արդի Հայ զբականութեան, Քերականութիւն, Շարադրութիւն	5 դաս
3. Թրքերէն, Իլավէլի Նէվաէսթէ, Մէգաղ, Իսթինսախ, Թալիմի Քի- թապէթ, Մութաւլալ սարֆը Օսմանի	5 դաս
4. Անգլիերէն	4 դաս
5. Ուսողութիւն, Տարրական Հայերէն, Ալֆէպրա	3 դաս
6. Ընդհանուր Պատմութիւն, Արեւելեան Հին ազգեր եւ Յունաց (Մալեան) եւ Օսմ. (Ալի Րէշատ)	3 դաս
7. Աշխարհագրութիւն, Գ.-րդ Խաչկոնցի	2 դաս
8. Գիր եւ Գծագրութիւն	2 դաս
9. Երգ եւ Նօթա	4 դաս
10. Մարմնամարզ	2 դաս

Ե. Տարի

Շարաքը

1. Կրօն, Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւն (ընդարձակ)	2 դաս
2. Հայերէն, Հատընտիրք (Սիրունեան), Գրարար (Ա. Ընթացքի Ի զրոյ)	5 դաս
3. Թրքերէն, պիլիմիտի Իզթիթաֆ, Նահվը Օսմանի, վէ իքիլիմիտի Իզ-	

Թիթաֆ, Ինթինսախ, էվրազը բէսմիջէ	6 դաս
4. Անդղիերէն	4 դաս
5. Գաղղիերէն (Ա. Հինդլեան)	3 դաս
6. Ուսողութիւն, բարձրագոյն ընթացք (Գալաֆեան)	3 դաս
7. Ընդհանուր Պատմութիւն, Հոսովմայեցւոց, Միջին եւ Նոր դար (Ծալեան)	2 դաս
8. Աշխարհագրութիւն, Օսմանեան եւ Տնակասկան	2 դաս
9. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
10. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
11. Մարմնամարզ	2 դաս

Գ. Տարի

Շաբաթը

1. Կրօն, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, Մուշեղ Եպիսկոպոս (Կէս տարի)	2 դաս
2. Հայերէն, Բ. ընթացք ի գրոց, քերականութիւն (Գարազաշեան) Մեղրազեա	5 դաս
3. Թրքերէն, ուչինճի իդթիթաֆ, էտէպի յաթ Իսթինսախ	5 դաս
4. Անդղիերէն	4 դաս
5. Գաղղիերէն	3 դաս
6. Ուսողութիւն	4 դաս
7. Պատմութիւն Հայոց (Բալասանեան)	3 դաս
8. Աշխարհագրութիւն Բնական	2 դաս
9. Մարդակազմութիւն (Կէս տարի)	3 դաս
10. Գիր եւ Գծագրութիւն	3 դաս
11. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
12. Մարմնամարզ	2 դաս

Գ. Տարի

Շաբաթը

1. Կրօն, Քննական Քրիստոնէական (Կէս տարի)	2 դաս
2. Հայերէն, հասարակար ընթերցուածք (գրարար) քերականութիւն, բանահիւսութիւն	4 դաս
3. Թրքերէն, Թալիմի քիթապէթ, Լիսանը Ֆարսի, Մարֆ վէ Նահվ	4 դաս
4. Անդղիերէն	4 դաս
5. Գաղղիերէն	3 դաս
6. Ուսողութիւն, Երկրաչափութիւն	2 դաս
7. Պատմութիւն Ընդհանուր, Հին Յունաց եւ Հոսովմայեցւոց	2 դաս
8. Բնագիտութիւն, Պէդճեան	2 դաս
9. Աշխարհագրութիւն վաճառականական (Կէս տարի)	3 դաս
10. Բուսարանութիւն (Կէս տարի)	3 դաս
11. Գիր եւ Գծագրութիւն	
12. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
13. Մարմնամարզ	2 դաս

Բ. Տարի

Շաբաթը

1. Կրօն, ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն	1 դաս
2. Հայերէն, Տելեմադ, քերականութիւն, բանահիւսութիւն	4 դաս
3. Հոգեբանութիւն եւ Տրամարանութիւն	2 դաս
4. Թրքերէն, Բէհպէր ի քիթապէթ, Սիւնպիլիթան (Ֆարսի), էմ-սէլէ (Արապի)	3 դաս
5. Անդղիերէն	3 դաս
6. Գաղղիերէն	3 դաս

7. Ուսողութիւն, դործնական տոմարակալութիւն (Տիւղէնճեան) եւ պարզ կրկնատոմար	2 դաս
8. Ընդհանուր պատմութիւն, Միջին, Նոր եւ ժամանակակից	2 դաս
9. Մէճէլլէ, Մալիւմաթը Գանունիյէ	2 դաս
10. Երկրաչափութիւն	2 դաս
11. (դասախօսութիւն, կէս տարի)	2 դաս
12. Բնագիտութիւն	2 դաս
13. Գիր եւ Գծագրութիւն	
14. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
15. Մարմնամարզ	2 դաս

Ա. Տարի

Շաբաթը

1. Կրօն, Պատմութիւն կրօնից (կէս տարի)	2 դաս
2. Հայերէն, Մեկտոն եւ բանահիւսութիւն (կէս տարի)	2 դաս
3. Թրքերէն, Սիւլէյման Ֆէնմինին էտէպի յաթը (կէս տարի)	2 դաս
4. Անգղիերէն, Շէյքըսպիր, Միլթըն, Թէնիսըն (կէս տարի)	2 դաս
5. Գաղղիերէն	3 դաս
6. Ուսողութիւն (կէս տարի)	3 դաս
7. Օսմանեան Պատմութիւն, մուֆասսալ Ահմէտ Բէչիտ պէյ (կէս տարի)	3 դաս
8. Իգթիսատ (կէս տարի)	3 դաս
9. Ասանգարաչխութիւն (կէս տարի)	3 դաս
10. Քաղաքակրթութիւն, դէպի Ֆէտէրացիա (Խաթալ) եւ մասնաւոր դասախօսութիւն (կէս տարի)	3 դաս
11. Կենդանաբանութիւն (կէս տարի)	3 դաս
12. Տարբարանութիւն	2 դաս
13. Երկրաբանութիւն եւ Հանքաբանութիւն	2 դաս
14. Մաււուր եւ բարոյական փիլիսոփայութիւն (դասախօսութիւն) (կէս տարի)	2 դաս
15. Պատմութիւն փիլիսոփայութեան (դասախօսութիւնք կէս տարի)	2 դաս
16. Մանկավարժական դասախօսութիւնք (կէս տարի)	2 դաս
17. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
18. Մարմնամարզ	2 դաս

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՔ

1. Մտից քննութիւնները Յունիս 10-15, Օդոստոս 10-15: Տարին երկու անգամ ընդհանուր քննութիւն կը կատարուի (Տես Օրացոյցը):

2. Բարձրագոյն հինգ կարգերու քննութիւնները զբաւուր կը կատարուին, ի պահանջել հարկին բերանացի եւս կրնան ըլլալ:

3. Աւարտած դասերու քննութիւններ, անոնց լմնցած ատեն կ'առնուին:

4. Դասի մը առաջին քննութեանէն չանցնող աշակերտին երկրորդ պատեհութիւն մը միայն կը տրուի:

5. Քննութեան աստիճանը եթէ միջակէն պակաս ըլլայ, աշակերտը քննութեանէ չանցնիր:

6. Կարեւոր երկու ճիւղերու քննութեանէն չանցնող աշակերտը չի կրնար փոխել իր կարգը (մանրամասնութեանց համար զիմել ներքին կանոնադրին):

ՄՐՅԱՆԱԿՆԵՐ

1. Շաբաղրուրեան մրցում.— Հայերէն, օսմաներէն եւ անգղիերէն լեզուներով շարագրութեան մրցում կը կատարուի, որու կրնան մասնակցել

բարձրագոյն երկու կարգի աշակերտներ: Ա. աստիճանը շահողներ միայն նուէր կը ստանան: Դիւտ. առնուազն երեք աշակերտ մասնակցեցելու են:

2. Արտասանութեան մրցում. — Ասեղամարզանքի մէջ բարձրագոյն աստիճան շահողներէն 12 հոգի կ'ընտրուին արասանութիւններ ընելու համար: Ընտրութիւնը կը կատարուի բարձրագոյն չորս կարգերու մէջէն: Արտասանութիւնք տեղի կ'ունենան չորս լեզուով. մի անգամ մրցանակ չահողը երկրորդ անգամ չ'ընտրուիր:

3. Բարոյական Մրցանակ:

4. Դասի մրցանակ:

5. Աշխատասիրութեան մրցանակ:

6. Անընդհատ եկեղեցի յաճախելու մրցանակ:

Վարժարանիս աշակերտներուն մէջ վերջին չորս տեսակէտներով բարձր արժանիք ցուցանողներ մրցանակ կը ստանան իրենց աստիճանին համեմատ:

ԱՍՏԻՃԱՆ ԵՒ ՎԻՃԱԿԱՅՈՅՑ

Բարձրագոյն քիւր 100 հաշուելով

1. Միջակ	70-80	3. Քաջ	85-90
2. Լաւ	80-85	4. Քաջալաւ	90-100

Տարին չորս անգամ դասերու աստիճաններ կը կարգացունին դպրոցին մէջ, իսկ ամէն կիսամեայի մէջ մասնաւոր պաշտօնական վիճակացոյցերով աշակերտներու թէ՛ դասին եւ թէ՛ աշխատութեան նաեւ բարոյականի աստիճանները կը հաղորդուին ծնողաց եւ կամ պաշտպաններու:

ՅԱՆԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՍ ԸՆԹԱՑԱԻԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

1892 — Արմենակ Ֆէրէճեան՝* արհեստաւոր, Գարեգին Թիթիւնճեան՝* վաճառական, Թաթուլ Ճգաիրիկեան՝* արհեստաւոր, Հրանտ Ճանիկեան՝*, Մուշեղ Հատիսեան՝* բժիշկ վկայեալ, Նշան Ա. Պետրոսեան՝ ուսուցիչ, Յակոբ Աւագրանոսեան՝ սիվիլ ինճինիյր, Սմբատ Տ. Պօղոսեան՝* դեղագործ վկայեալ:

1894 — Արտաշէս Կիւլտալեան՝ (Տ. Վահան Քաճանայ), Յարութիւն Գ. Պամաճեան՝ վաճառական, Նազարէթ Գրաճեան՝ վաճառական, Պարոյր Անտոնեան՝ ուսուցիչ, Պետրոս Կիրակոսեան՝ երկրագործ, վաճառական, Տիգրան Գօշօղլանեան՝* արհեստաւոր:

1895 — Արրահամ Սէրայտարեան՝ ուսուցիչ, Արմենակ Ճէպէճեան՝ վաճառական, Աստուածատուր Մահեսեան՝ երկրագործ, Գէորգ Արսլանեան՝ բժիշկ վկայեալ, Յովսէփ Պամաճեան, Տրդատ Իսկէնտէրեան՝ դրավաճառ:

1899 — Հապիպ Թէճիրեան՝ ուսուցիչ, Յակոբ Պարաճեան՝* ուսանող, Յակոբ Քէօշկէրեան՝ արհեստաւոր, Յովհաննէս Արարատեան, Յովսէփ Մահեսեան՝ բժիշկ վկայեալ Մ. Տ., Տրդատ Ճիկէրճեան՝ վաճառական:

1900 — Արմենակ Տէմիրճեան՝ վաճառական, Բենիամին Գնաճեան՝ արհեստաւոր, Լեւոն Եկաւեան՝ ատամնարոյժ, Կարապետ Քիթիւկեան՝ վաճառական, Մանուէլ Մղրսլեան՝ արհեստաւոր, Յովսէփ Քեահկէճեան՝* արհեստաւոր, Ներսէս Գամաճեան՝ արհեստաւոր, Ներսէս Սէմէրճեան՝ արհեստաւոր, Յովսէփ Միւրէկեան՝ վաճառական, Սուրէն Փօղհարեան՝ արհեստաւոր:

1902 — Արրահամ Թովմասեան՝ վաճառական, Գէորգ Ճիպիլիկեան՝ արհեստաւոր, Թորոս Մէրճէնեան՝ վաճառական, Կարապետ Տէմիրճեան՝ արհեստաւոր, Միհրան Գ. Պամաճեան՝ վաճառական, Տիգրան Ճէպէճեան՝ վաճառական:

1903 — Աստուածատուր Գապազեան՝ վաճառական, Աստուածատուր Ծօփրահեան, Աստուածատուր Աէֆէրեան*՝ արհեստաւոր, Գէորգ Պապաեան*՝ քահանայ, Գրիգոր Մասէրէճեան, Գրիգոր Սարաֆեան, Պ. Ա. Պ. Տ., Դաւիթ Առաքելեան՝ արհեստաւոր, Յարութիւն Աշրգեան՝ հաշուրնկալ Օսմանեան Պանքայի, Յովսէփ Պարսամեան, Սարգիս Պաղտօեան՝ ուսանող, Սեդրակ Լէյլէկեան, Տիգրան Ա. Մեսրոպեան՝ ուսուցիչ:

1905 — Աբրահամ Տ. Աբրահամեան*՝ դեղագործ վկայեալ, Աստուածատուր Նիզիպլեան, Գրիգոր Տաղլեան՝ ուսուցիչ, Եսայի Գրղարօեան*, Զաքոս Նալբանդեան*՝ ուսանող, Խորէն Գ. Պասմաճեան՝ վաճառական, Կարապետ Ծիրիքճեան*՝ ուսուցիչ, Յարութիւն Տաղլեան՝ ուսանող, Յովհաննէս Մէրճէնեան՝ վաճառական, Վահան Մղրլուլեան՝ արհեստաւոր, Վահրամ Լէյլէկեան՝ փաստաբան:

1907 — Աբրահամ Եազուպեան, Գրիգոր Սաթճեան՝ ուսանող ճարտարապետութեան, Մովսէս Պէտրեան՝ արհեստաւոր, Յովհաննէս Մէրտիխանեան՝ արհեստաւոր, Պետրոս Տէր Պետրոսեան՝ ուսուցիչ:

1908 — Աբրահամ Պէքեարեան*՝ ուսուցիչ, Աստուածատուր Լէյլէկեան՝ ուսանող, Գրիգոր Պաղտասարեան՝ ուսանող անասնաբուծութեան Օսմանեան Համալսարանի, Գրիգոր Զուլճեան*՝ ուսուցիչ, Լեւոն Պարսամեան, Վահան Թովմասեան՝ ուսանող:

1909 — Աբրահամ Պարսամեան՝ վաճառական, Աւետիս Միւրէկեան՝ վաճառական, Գարեգին Թէրզիպաշեան՝ արհեստաւոր, Գրիգոր Տէր Յարութիւնեան, Լեւոն Գաթրճեան, Լեւոն Մէրճանեան՝ ուսանող, Հրանտ Քիթիկեան՝ փաստաբան, Մովսէս Պասմաճեան՝ վաճառական, Յակոբ Մահալեան, ուսանող դեղագործութեան, Յակոբ Պուրունսուգեան՝ ուսանող, Յարութիւն Պէրզուպեան՝ արհեստաւոր, Տիգրան Եազուպեան՝ վաճառական, Տիգրան Տ. Մեսրոպեան՝ ուսանող Օրէնսգիտութեան-Օսմանեան Համալսարանի:

1913—Գիսակ Արսլանեան՝ ուսանող, Եսայի Եսայեան՝ ուսուցիչ, Խորէն Պասմաճեան՝ ուսանող (Բէրլինց, Յրանսական լեզուաբանական վարժարանի), Մանուէլ Քէվիկեան՝ զբաղիր Պաղտատի գծին վրայ, Յակոբ Պետրիկեան՝ ուսանող, Նազար Մէրտիխանեան՝ ուսուցիչ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Աստղանիշ(*) ունեցողները վարժարանիս որբերու անուններն են:

ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ 1890-1905, ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷՉ 1905-1915)

Գրեց՝ ԳՐ. ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Ազգային Հայկանուչեան Վարժարանի Տեսուչ Արմենակ Վարժապետ Պաղտասարեան, խումբ մը զպրոցասէր տիկիներէրու հետ 1879-ին հիմը դրած էր Այնթապի իգական սեռի յատուկ առաջին Ընկերութեան, ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՊԱՐԶԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ, որու նախագահն էր բարեկրօն քահանայ մը, Տէր Եղիշէ Քիլիսլեան:

Հոփփսիմեանց Ընկերութիւնը պաշտպանութեան տակն էր թաղական Խորհրդի, եւ մասնաւորաբար՝ անոր Ատենապետ Նիկողոս Աղայի, ինչ որ պատճառ եղաւ Ընկերութեան արագօրէն աճելուն:

Ընկերութեան նպատակը կը խօսէր ամէն Հայ մօր սրտին. ա) Սատարել իգական սեռի դաստիարակութեան, բ) Որբուհիներ կարգացնել, գ) Հրատարիլ պէրասիրութենէ, շուայտութենէ, տօնական օրերու մսխումներէն ու գինարբուքներէն, եւ դ) «Պարզասիրութիւնը» ընել իրենց իտէալ:

Անոր Խնամակալ Մարմինը կազմող ազնուազարմ տիկիներն — Ֆէրիաէ Լէյլէկեան, Էլմաստ Քիւրքճեան, Լուսիա Ղազարեան, Խանըմ Լէյլէկեան (ծնեալ Գրաճեան), անձնական օրինակը եւ տարած աշխատանքը խթան կ'ըլլայ շատերու, կ'արժանանան ընդհանուր քաջալերանքի թէ Վարդանեանցիներէ եւ թէ Աղենականցիներէ, եւ շատ չանցած Ընկերութիւնը ի վիճակի կ'ըլլայ ո՛չ միայն 50-60 սաներ պահելու Հայկանուչեանի մէջ, այլեւ ստանձնելու վերհսկողութիւնը այդ Վարժարանին* : 1890 թուականներուն կ'ունենան իրենց սեպհական շէնքը՝ Գասթէլ Պաշի թաղին մէջ (Ալի Պէյի տան մօտ) ուր եւ կը հաստատեն աղջկանց յատուկ տարրական նախակրթարան մը:

Ընկերութիւնը, իր պաշտպանութեան տակ, 1892-ին Կ. Պոլիս Դպրոցասիրացի Վարժարանը կը զրկէ սանուհիներէն երկուքը — Մարիամ Ալաճաճեան եւ Կիւլէնիա Մինասեան կամ Վարժապետեան (Հայկանուչեան Վարժարանի նոյն տարուան շրջանաւարտներէն) որպէսզի պատրաստուին իբրեւ ուսուցչուհի:

Այդ երկու օրիորդները իրենց ուսման ընթացքը աւարտած 1896-ին վերադարձան Այնթապ եւ եղան ուսուցչուհի եւ տեսչուհի, բայց ո՛չ թէ Հոփփսիմեանց Վարժարանի այլ Հայկանուչեանի մէջ — որ շատ աւելի կարիք ունէր ձեռնհաս ու վարիչ ուժերու:

Հոփփսիմեանց Վարժարանը, Արմենակ Վարժապետ Պաղտասարեանի վերահսկողութեան տակ որպէս նախակրթարան, երբեմն որպէս Ծաղկոց, կը շարունակէ մինչեւ 1905: Սուսուցչուհիներէն եղած են Իսկէնտէրեան Հոռոմ Վարժուհի, Սերաթահթաճեան, Հոփփսիմէ Միւրէքեան, Ովսաննա Թահթաճեան եւ այլք:

*) 1883-ին ունեցած են 250 անդամուհի, 50 Պսմ. ոսկի գրամ եւ 60 աշակերտուհի համար «Ընտելարան» (Տես «Մասիս», 1883, թիւ 3442):

1905-ին Հռիփսիմեանց Վարժարանը կը վերածուի ՄԱՆ-
ԿԱՊԱՐՏԷԶ-ի, որուն վարիչ կը նշանակուի Օր. Ռօզիկ Թահ-
մազեան — Միսիս Շէփրրտի յանձնարարութեամբ հրաւիր-
ուած, Խարրերդի Աղջկանց Գոլէճի շրջանաւարաներէն:

Օրիորդ Ռօզիկ Թահմազեանի Այնթապ գտնուած չորս տա-
րիները (1905-1909) մեծ բարիք մը կ'ըլլան քաղաքին համար:
Մանկավարժութիւն ուսած, դեռատի մանուկներու կրթու-
թեան համար յատկապէս պատրաստուած, ան կը մարդէ իր
օգնականուհիները որոնք յետագային ձեռնհասօրէն կը կառա-
վարէին Հռիփսիմեանց Մանկապարտէզը, դայն հասցնելով նա-
խանձելի դիրքի մը: Այդ օգնականուհիներէն մէկն էր Մառի
Թիւքճեան (ներկայիս Տիկին Արսլանեան, Հալէպ, ուր 1929-է
ասդին պաշտօնավարութիւն ունի իրրեւ վարիչ-մանկապար-
տիղպանուհի*): Օրիորդ Ռօզիկի օգնականուհիներէն եղած
են նաեւ Սաթենիկ Փաթանեան, Սանդուխտ Փիլաւճեան (լու-
սահոյի Շահէ Սրբազանի քոյրը), վերեւ յիշուած Ուսաննա
Թահթաճեանը եւ այլք:

Միսիս Շէփրրտի կարգադրութեամբ, թէեւ ուրիշ օրիորդ
մըն ալ, Ռահէլ Նալպանտեան, զրկուեցաւ Խարրերդի Աղջկանց
Ամերիկեան Գոլէճը, պատրաստուելու համար իրրեւ մանկա-
պարտիղպանուհի, սակայն քաղաքային պայմանները թոյլատու
չեղան որ բնականօրէն օրերու մէջ ան իր ծառայութիւնը դնէ քա-
ղաքակից մանուկներու կրթութեան գործին:

Հռիփսիմեանց Ընկերութիւնն ալ, կրթական միւս ընկե-
րութիւններուն պէս, ունէր իր Կիրակնօրեայ Լսարանը, կա-
նանց յատուկ, Ատենապետութեան տակ իր վեթերան հիմնա-
դիրին, Արմենակ Վարժապետի:

Ամէն տարի, Սրբոց Հռիփսիմեանց տօնին, յաւարտ պա-
տարադի, յատուկ հոգեհանգստեան արարողութիւն կը կատար-
ուէր Ընկերութեան հիմնադիրներուն եւ վաստակաւոր աշ-
խատաւորներուն համար, որոնց մէջ էին** Տէր Եղիշէ Քահա-
նայ (1911-ին), Զմբուխտ եւ Լուսիա Նազարէթեաններ, Լու-
սիա Պաղտասարեան, Եղիսա Սարգիսեան, Նուրիկ Գազան-
ճեան, Հռիփսիմէ Պօղարեան, Հոռիկ Գրաճեան, Հոռոմ Առա-
քելեան, Թիւիկ Շիլ Յակոբեան, ինչպէս նաեւ Նարդուհի Նալ-
պանտեան (Նարդուհի Վարժուհի), Հոռոմ Այվազեան (Հոռոմ
Վարժուհի), Խաթուն Պօշկէզէնեան (Ամմիեան), Հոռոմ Կու-

*) 1951-ին արժանացած 30-ամեայ յորիչեանի:

**) Բացի նախապէս յիշուածներէն:

զուկեան, Մայրիկ Լէյլէկեան: Այդ առթիւ կը սարքուէր տարեկան բացառիկ հանդէս, սրահին ճակատը կախուած ՀՌԻՓ-ՍԻՄԷ ԿՈՅՍԻ նկարով* (հաւանաբար՝ դործ Արմենակ Վարժապետի):

1919-1922 շրջանին, Հռիփսիմեանց Մանկապարտէզն ալ վերահաստատուեցաւ Ազգային Միութեան հովանիին տակ, դժբախտաբար անկանոն եւ ընդմիջուած՝ քաղաքական դժբախտ իրադարձութիւններու որպէս բնական մէկ հետեւանք:

ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐժԱՐԱՆ

(1898-1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի.

90-ական թուականներուն Այնթապի Հայերը ունէին մանչերու յատուկ չորս կանոնաւոր վարժարաններ — Աղենական Վարդանեան, Ներսէսեան եւ Հայկազեան, որոնց դէմ միայն մէկ վարժարան՝ Աղջիկներու յատուկ, Հայկանուշեանը:

Ուսման սէտքը քանի կը շեշտուէր, եւ դպրոց յաճախող աղջիկներու թիւը քանի կ'աւելնար, աղջկանց յատուկ վարժարաններու թիւին ալ յաւելումը կը դառնար բնական մէկ անհրաժեշտութիւն:

Ասո՛վ պիտի բացատրուի Հռիփսիմեանց Ծաղկոցը Նախակրթարանի վերածելու փորձը:

Անո՛վ պիտի բացատրուի նաեւ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ Աղջկանց Վարժարանին հաստատումը:

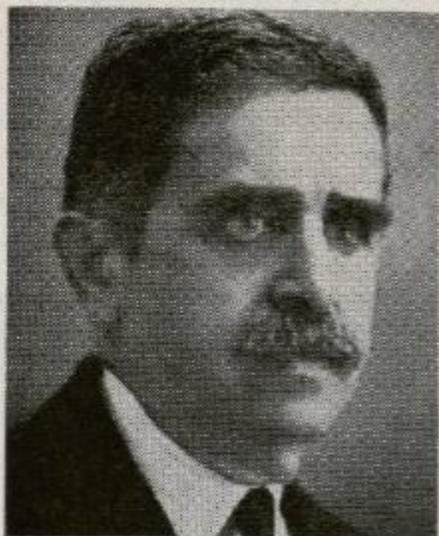
Ուսմը մը դուլճահական ուսանողներ, որոնց դէմքեր կանգնած էին Նաղարէթ Իփէքեան (յետագային բժիշկ), Տոքթ. Եղիա Արոյեան, Նուրիճան Նիղիպլեան եւ այլք. իզական սեռի բարձրացման համար Լսարան մը հաստատեցին 1896-ի վաղորդայնին: Լսարանը տեղի կ'ունենար Կիրակի օրեր, Հայկանուշեանի հին սրահին մէջ եւ յատուկ էր միմիայն կանանց: Հոն կը խօսուէին կրօնա-բարոյական, կրթական եւ առողջապահական նիւթերու մասին եւ ձեռնարկը անուղղակի հովանա-

*) Այս նկարը ներկայիս սեփականութիւնն է Այնթապի ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐժԱՐԱՆ-ին ի Հալէպ, նուիրուած Նարգուհի Վարժուհիէն:

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԱՃԵԱՆ

(1872—1929)

Պատուական Հայ մր, որուն ամբողջ կեանքը եղած է սէր եւ ծառայութիւն: Նախնական ուսումը ստացած է Ազգ. Ներսէսեան վարժարանի մէջ, ապա քանի մը տարի ալ հետեւած Կ. թ. Գուլէճ: Բայց շնորհիւ

ՍԱՐԳԻՍ ԷՖ. ԳՐԱՃԵԱՆ

մասնաւոր դասերու կը հմտանայ Օսմ. քաղաքային օրէնքի, արժանանալով իր ազգակիցներու եւ տեղացի թուրք ընտրանիին յարգանքին ու համակրանքին: Տարիներով անդամակցած է քաղաքապետական ժողովի, ինչպէս նաեւ ազգային Գաւառական ու Քաղաքական ժողովներու:

Ազենական Կրթարանի սիւներէն մէկն էր, անդամ անոր Խնամակալութեան եւ հետամուտ դպրոցի մեծնալուն ու զօրանալուն: Իր ջանքերով զնուած էր Ազենական Կրթարանի յատուկ 10,000 քառ. կանգուն հողամաս մը, քաղաքէն դուրս, ապագային հոն փոխադրելու համար դպրոցը:

Տեղահանութեան շրջանին, շնորհիւ Օսմ. Երեսփոխանական ժողովի անդամ եւ հայրենակից Յարութիւն Պօզկէզէնեանի միջնորդութեան, Հալէպ մնացող տասնեակ մը ընտանիքներուն մէջ էր նաեւ Սարգիս Գրաճեան, ինչ որ պատահութիւն սուաւ որ իր կարգին ինքն ալ օգնութեան հասնէր ուրիշներու, նիւթապէս ու բարոյապէս: Անպիտակ վրաման օրերուն եղաւ անգամ Հալէպի Ազգ. Միութեան, զառնալով գլխաւոր օգնականներէն մէկը Գեռ. Գաբրիէլ Վրդ. Գասպարեանի: 1919-ի Հալէպի փետրուարեան ջարդին՝ ունեցաւ անվնաս ընթացք, մեղադրելով Անզլ. իշխանութեան զանցառութիւնը եւ հատուցում պահանջելով ազատեալներու համար:

Հետագային հաստատուեցաւ Կիպրոս, ապա Լոնսոն, զբաղելու համար իր տեւտրական դործով, որուն մաս կը կազմէր նաեւ ձեռագործի եւ ստեղծագործութեանց ճիւղը, հսկողութեամբ իր քրոջ՝ Տիկին Խանըմ Լէյլէկեանի: Դժբախտաբար, առողջութիւնը քայքայման մէջ էր, ստամոքսի հիւանդութենէ կը տառապէր եւ աչքերէն մէկուն լոյսէն ալ զրկուած էր: 1928 եւ 1929 տարիներուն երկիցս այցելութիւն տուաւ Հալէպ, ուր կը գտնուէր իր եղբայրը, քոյրը եւ շատ մը ազգականներ ու բարեկամներ: Ալթունեան Հիւանդանոցին մէջ գործողութեան մը ենթարկուեցաւ: Քաղցկեղ ունէր, ինչ որ պատճառ եղաւ իր վաղահաս մահուան, 57 տարեկանին: Թաղուած է Հալէպ:

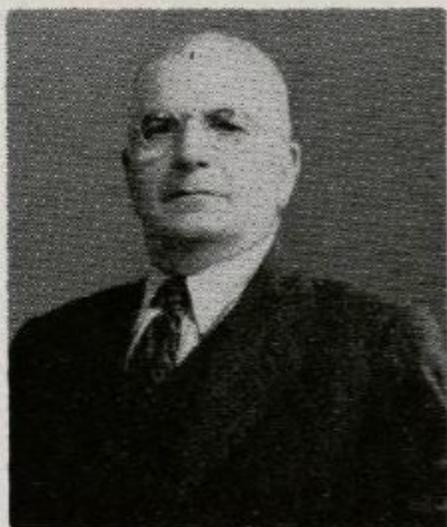
Եղբայրը, Աւետիս Գրաճեան (1875-1934) նոյնպէս մեռած ու թաղուած է Հալէպ: Ան ալ Ազգ. Ներսէսեան վարժարանի աշակերտած էր, մասնաւոր դասերով տիրանալով նաեւ Ֆրանսերէնի: Ատեն մը զբաղած է սեղանուորութեամբ: 1907-1920 զանուած է Ֆրանսոս, ապա կարճ տառն մը Կիպրոս, եղբորը քով, 1921-ին հաստատուելով Հալէպ: Հիմնադիրներէն էր Հալէպի մէջ հաստատուած «Այնթապի Կրթասիրաց Վարժարան»ին, որուն Խնամակալութեան անդամակցած է առեւ մը: Անգամ էր նաեւ Ա. Ա. Միութեան Հալէպի առաջին Խորհրդատու Մարմինին:

Լուսահոգի Սարգիս Գրաճեան եւ Հրանտ Սիւլահեան — մին՝ Ազենականի, միւսը՝ Վարդանեանի ղեկավարներէն, փեսաներն էին Կարապետ Պէյ Նազարէթեանի:

Սարգիս Գրաճեանի փեսան է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին եւ Հիւանդանոցին բժշկապետ ու զստախօսներէն՝ Տոքթ. Յովսէփ Ենիգօմչուեան: Գ. Պ.

ԼԵՒՈՆ Կ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1881-ին: Կրտսեր որդին է ծանօթ սակերիչ Կարապետ Աղա Նազարեանի: Ուսումը ստացած է Վարդանեան Կրթարանին մէջ, Արմենակ Նազարէթեանի տնօրէնութեան շրջանին:

ԼԵՒՈՆ Կ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Հօրը արհեստին՝ սակերչութեան հաղիւ երկու տարի հետեւած, լքեց զայն եւ տակաւին շատ երիտասարդ՝ նետուեցաւ առեւտրական ասպարէզը: Պահ մը աշխատելէ յետոյ իր քեռայրին՝ Նազարէթ էֆ. Մանուչակեանի հետ (Աղա Նազար), շուտով հաստատեց իր սեփական գործը:

Ամուսնացաւ 1913-ին, Տրդատ Աղա Եկաւեանի դստեր՝ Օր. Սաթենիկի հետ: Առաջին ընդհ. Պատերազմի հայկական տարազրուիւնը զինքն ալ նետեց Սիւրիոյ խորերը՝ Հաւրան, ուր մնալէ յետոյ երկու տարի, ընտանիքով փոխադրուեցաւ Գամասիոս եւ ասրազրութեան երկու տարիներն ալ անցուց հոն:

1919-ին վերադարձաւ Այնթապ: Կիլիկեան զրուստան տարիները եւ ինքնապաշտպանութեան շրջանը ծննդավայրին մէջ անցընելէ յետոյ, 1921-ին հաստատուեցաւ Հալէպ, ուր 1924-ին հիմնեց Նազարեան-Համալեան վաճառականական ընկերութիւնը, որ շարունակուեցաւ 25 տարի: 1933-ին, ընտանիքը եւ գործին կեդրոնը վերջնականապէս փոխադրեց Պէյրութ, ուր կերպասեղէնի իր առեւտրական հաստատութիւնը այսօր հասած է նախանձելի ու պատուարեր զիրքի մը՝ շնորհիւ իր ընդունակութեան եւ մանաւանդ անխոնջ ջանքերուն:

Ունի ազջիկ մը՝ Տիկին Մարի Մարդարեան, եւ երեք մանչ զաւակներ՝ Կարպիս, Նուպար եւ Նազար, որոնք արժանաւոր զաւակներն են իրենց հօր եւ գործակիցները՝ իր առեւտրական ասն: Կրտսեր որդին Նազար՝ թէեւ անցեալ տարի աւարտեց Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի դեղագործութեան ճիւղը, սակայն, ան ալ կ'աշխատի հօրը գործով՝ ներկայիս Ամերիկա զանուոյ Նուպար եղբորը հետ:

Լեւոն Նազարեան նիւթապէս մեծ զուսմարներով աջակցելէ զատ ազգային բոլոր կարիքներուն անխոր, եղած է նաեւ երկար տարիներէ ի վեր գործօն ու նուիրեալ ժողովական մը, ըլլալով զանձապահ՝ Լիբանանի Ազգ. Բուժարանին եւ Ազգ. Գերեզմաննոցի Վարչութեան: Վեթերան անդամն է Հ. Բ. Ը. Միութեան, սրուն Լիբանանի Երջանային Յանձնաժողովին կ'անդամակցի ներկայիս:

Պատմութեան Գրքի Պէյրութի Ենթայանձնախումբին զանձապատուութիւնը վարած է ամենայն խղճմտութեամբ:

ՅԱԿՈՒ ՅՈՎՀ . ՀԱՄԱԼԵԱՆ

(1865—1948)

Այնթապի Հայոց քաջ ծանօթ «Համալ Պապա»-ի ղաւակներէն, բուն մականունով՝ Տէմիրճիպաշեան:

Յակոբ Համալեան այն սերունդէն է որ 1874-ին հաստատուած Վարդանանց Սանուց Վարժարանի գիշերային դասերուն հետեւելով քիչ ու շատ ուսումի տիրացան եւ կարապետները եղան Ներսէսեան, Վարդանեան, Աղենական, Հայկանուչեան Վարժարաններու եւ ընկերութիւններու գոյատուրի:

ՅԱԿՈՒ ՀԱՄԱԼԵԱՆ

Գիշերային Վարժարանի փակումէն վերջ արհեստի ասպարէզը նետուած, բայց, համեստ խնայողութենէ մը յետոյ, ուսման սիրոյն Վարդանեան կրթարան մտած է Յ. Համալեան, դասընկեր ունենալով իրեն պէս արհեստէ վերադարձող ուրիշ երիտասարդ մը, Յարութիւն Կիւլէսէրեանը (ապագայ Բարդէն Կաթողիկոսը):

Վարդանեանի այդ ուսանողութեան շրջանին, Համալեան կ'ըլլայ հիմնադիրներէն մէկը Կրօնասիրաց ընկերութեան, որուն նպատակն էր զարգացեալ եկեղեցականներ հասցընել: Արդարեւ, հետագային այդ ընկերութեան կողմէ Արմաշ կը զրկուին Յարութիւն Կիւլէսէրեան եւ Ներսէս Մելիքեան (Փառէն Եպիսկոպոս), արդարացնելով Կրօնասիրացի նպատակը:

Յ. Համալեան Վարդանեան կրթարանի 1890-ի շրջանաւարտներէն է — մէկը 9 հոգիից պատուական հոյլէն, զոր կը բաղկացնէին Մովսէս Գազանճեան, Յրթ. Կիւլէսէրեան, Յրթ. Ծէպէճեան, Նազարէթ Մանուչակեան, Նազարէթ Քէչէճեան, Սահակ Սահակեան, Սարգիս Խաչատուրեան եւ Սողոմոն Պասթաճեան:

Շրջանաւարտութենէ վերջ Յ. Համալեան ինքզինք կը նուիրէ մանուսայազորութեան, տարիներու ընթացքին պատուարեր դիրք մը զբաւելով հրապարակի վրայ իրրեւ մանուսայազոր — վարպետ եւ վաճառական:

Եղած է Վարդանեան կրթարանի զործօն անդամներէն մին, մասնակցելով անոր Գործադիր Ժողովին կամ Հոգարարձութեան: Հիմնադիր Հոգարարձուներէն էր նաեւ Կիլիկեան Ճեմարանի (1912-1915):

Յ. Համալեան անոնցմէ էր որ զազանօրէն աջակցած են 1895-ի Ձէյթունի յեղափոխական շարժման, այն շրջանին՝ երբ Այնթապէն կ'անցնէին շարժման վարիչները Աղասի, Ապահ, Մլեհ եւն.:

1915-ի տեղահանութեան ատեն, զբամի ուժով, Յ. Համալեան կրցած է ճողոպրիլ Տէր Զօրի սպանդէն, իրրեւ մանուսայազոր-վարպետ հաստատուելով Նիզիպ: Հոն կը կորսնցնէ իր կողակիցը, Զարուհի Համալեան (ծնեալ Պետրոս Պասթաճեան), որմէ ունեցած էր աղջիկ մը (վաղամեռիկ) եւ երկու մանչեր — Գուրգէն Համալեան (ներկայիս Հալէպ ուր կը պահէ

կահագործական աշխատանոց մը եւ հայրիկին կերպասեղէնի վաճառատունը, իր գաւազներուն հետ) եւ Օննիկ Համալեան (Ներկայիս Պէյրութ, ասամ-նարոյժ) :

Յ. Համալեան Նիզիպի մէջ կը կնքէ իր երկրորդ ամուսնութիւնը, Վէզիր Քէօփրիւցի տարագիր Հայ այլբի մը, Տիկին Զարուհի Խաչերես-եանի հետ, որմէ կ'ունենայ Էրեք աղջիկ, Հերմինէ, Սիրվարդ (Տիկին Օննիկ Ինճէեան) եւ Մարի (Տիկին Յակոբ Նորաշխարհեան) :

Զինագողարէ վերջ, Յ. Համալեան կը վերադառնայ Այնթապ, ուր կը վերահաստատէ իր մանուսայգործական վաճառատունը : Կ'անդամակցի Ազգային Միութեան եւ իր գործակցութեան բաժինը կը բերէ Այնթապի Գոյամարտին, միշտ աջակցելով իր երկու քահանայ ընկերներուն, Տէր Ներսէս Թափուզճեանի եւ Տէր Գարեգին Պողարեանի :

1922-ի գաղթին Համալեան կը հաստատուի Հալէպ, ուր տարի մը վերջ, Լեւոն Նազարէթեանի հետ կը հիմնէ Նազարեան-Համալեան կերպասեղէնի վաճառատունը, շարունակուած մինչեւ 1948, Հալէպի եւ Պէյրութի զոյգ բաժիններով :

Յ. Համալեան, Հալէպի մէջ ալ, կ'աջակցի Այնթապցիներու յատուկ կրթական ու եկեղեցական գործերու : Կ'ըլլայ Այնթապի Կրթասիրաց Միութեան հաւատաւոր անդամներէն, միշտ զօրավիզ այդ Միութեան 1924-ին Հալէպի մէջ հաստատած վարժարաններուն : Տարիներով կը վարէ ասանապետութիւնը Ս. Աստուածածին եկեղեցիին, ինչպէս նաեւ Ա. Ա. Միութեան Հալէպի Խորհրդատու Մարմնոյն :

Յ. Համալեան համակրող ու քաջակրօններէն մէկն էր Հայց. Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ Գպրոցներուն : Ան եղաւ նաեւ մեկենասը Վարդանեանի իր դպրոցակիցին, հողելոյս Բարզէն Կաթողիկոսի «Անկիւրիոյ Կարմիր Վանքին Զեւարաց Յուլակ»ին — մեծածաւալ ու մեծածախս գործ մը որ լոյս պիտի տեսնէ ի մօտոյ :

Յակոբ Համալեան մեռաւ 28 Յուլիս 1928-ին, Հալէպ :

Կտակով մը, որ ի յայտ եկաւ յետ մահու, ըրած էր հետեւեալ նուիրատուութիւնը.—

	Ս. ոսկի
ա) Հ. Բ. Ը. Միութեան (խղճամիտ ուսուցիչներու համար)	2,500
բ) Հալէպի մէջ հիմնելի Այնթապցիներու յատուկ եկեղեցիին	2,000
գ) Այնթապի Կրթասիրաց Միութեան	1,500
դ) Անթիլիասի Կաթողիկոսարանին (հոգ. Բարզէն Կաթ. ի երկին հրատարակութեան ի հաշիւ)	2,000
ե) Հալէպի Հայ Ծերանոց-Անկեւանոցին	1,500
զ) Հալէպի Կիրակնօրեայ Վարժարանին	300
է) Կրթասիրաց Վարժ. Տնօրէն Գ. Պողարեանի (մէկ երկին հրատարակութեան համար)	200
	10,000

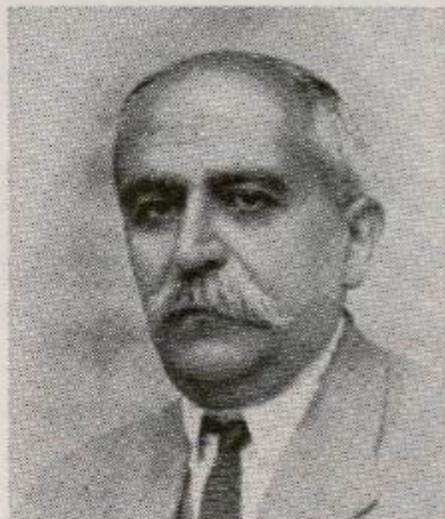
Գումար

Գ. Պ.

ՆԱԶԱՐԷԹ ՄԱՆՈՒՇԱԿԵԱՆ

(1874—1933)

Այնթապի ազգային նշանակելի գէֆքերէն մէկն է Նազարէթ Մանուշակեան, ժողովրդականացած անունով՝ Ազա Նազար: Մայրը՝ Մէննուշ Խաթըն, մեծահասակ Նազարէթեան զերդաստանէն էր, Ազուլեցի Կիւլ Նազարի որդի Գարա Նազարի ազջիկը*: Հայրը Մանուշ Ազա Մանուշակեան, հիմնադիրներէն էր Վարդանանց Թանգարան ընկերութեան (1867):

ՆԱԶԱՐԷԹ ՄԱՆՈՒՇԱԿԵԱՆ

Նազարէթ Մանուշակեան վեց ամսու մանուկ մըն էր երբ հայրը կը վախճանի: Մայրը, Մէննուշ Խաթըն, 1877-ին իր երկրորդ ամուսնութիւնը կը կնքէ Սարգիս Ազա Սահակեանի հետ, որ, իր կարգին, կնոջը մահով այրիացած էր: Ազա Նազար կը մեծնայ Սահակեաններու տունը:

1882-ին երբ Վարդանեան Կրթարանը կը հիմնուի, Նազարէթ Մանուշակեան եւ Սահակ Սահակեան, երկու եղբայրակիցներ, միասին կը յաճախեն նորարաց վարժարանը, ուրիշ շրջանաւարտ կ'ըլլան 1890-ին, դասընկեր ունենալով Յարութիւն Կիւլէսէրեանը (Բարգէն Կաթողիկոս), Յակոբ Համալեանը, Նազարէթ Քէչէճեանը եւն. եւն.:

Վարդանեանը աւարտելէ ետք Նազ. Մանուշակեան քանի մը ընկերներով կը հաստատէ առեւտրական շահակցական տուն մը, Ն. Մանուշակեան եւ Ընկ. Ֆիրմայով:

1895-ի արհաւիրքի ամիսներուն, շատ մը առեւտրականներու եւ մտաւորականներու կարգին, ինք ալ ընտանեօք կը հեռանայ Այնթապէն ու չորս տարիի չափ կը մնայ Կիպրոս: Հոն էին նաեւ իր դասընկերներէն Յ. Համալեան եւ Սողոմոն Պասթաճեան, եւ երեքը միասին, իբր հողաբարձու կամ իբր ուսուցիչ՝ կ'օժանդակեն իրենց անօրէնին, Վահան էֆ. Քիւրքճեանի Կիպրոսի մէջ հաստատած Որբանոց-Դպրոցին:

Երբ քաղաքական պայմանները կը փոխուին, Ն. Մանուշակեան կը վերադառնայ Այնթապ ու կը վերահաստատէ իր առեւտրական տունը, Խաչատուրեան եղբայրներու ընկերակցութեամբ, զբաղելով աւաւելապէս ներկի ներածման գործով:

Ազա Նազար ազգային ու կրթական գործէ հեռու մնացող մը չէ եղած: Տարիներով անդամակցած է Գաւառական եւ Քաղաքական Ժողովներու (վերջնոյն մէջ՝ իրրիւ Ատենապետ), ինչպէս նաեւ Ուսումնական Խորհուրդի, Վարդանեան Կրթարանի եւ Հայկանուշեան Վարժարանի հոգաբարձութեանց եւայլն: Ն. Մանուշակեան հիմնադիրներէն է Այնթապի Հայկական անդրանիկ մանկապարտէզին, Վարդանեան Մանկապարտէզին (1899):

*) Գարա Նազարի երեք գաւակները (Նիկոզոս Ազա, Յարութիւն Նազարէթեան եւ Կարապետ Պէյ Նազարէթեան) երեքն ալ ունէին մէյմէկ Նազար. զանոնք իրարմէ զանազանելու համար կը յորջորջէին Պէյ Նազար, Շահ Նազար, (Կարապետ Պէյի Նազար որդին շուտ մեռած էր): Մէննուշ Խաթընի Նազարն ալ, փաղաքջօրէն կոչուած էր Ազա Նազար:

Անդամակցած է Այնթապի «Առեւարտիկան Գատարան»ին, ինչպէս նաեւ «Ախլը Ասքէր Գոմիսիօն»ին, որուն մէջ իր ներկայութիւնը Հայ եւ Թուրք շատ մը անիրաւուածներու փրկութիւն պարզեւած է:

1911-ին երբ իր դասընկերներէն Յարութիւն Ճէպէճեան Եգիպտոսէն այցելարար Այնթապ կուգայ եւ հիմը կը դնէ Հ. Բ. Ը. Միութեան տեղական մասնաճիւղին, Նազ. Մանուչակեան կ'ընտրուի անոր ասենադպիր, ատենապետ ունենալով Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեանը, իսկ փոխ-ատենապետ՝ Գալուստ Աղա Ղազարեանը:

1915 Ապրիլին, տեղահանութենէ երեք ամիս առաջ ձերբակալուող եւ Հալէպի բանար տարուող մտաւորականներէն մէկն է Մանուչակեան: Բարեբախտաբար շուտով արձակուեցան եւ վերադարձան Այնթապ. ափսո՛ս, երեք ամիս չանցած մաս կազմելու համար ընդհանուր տեղահանութեան: Առաջին կարաւանով հանուածներէն էր ան: Ճամբան իր գոյքերէն մաս մը կողոպուտի զոհ կ'երթայ. քիչ մնացած էր որ կեանքն ալ վրայ տար:

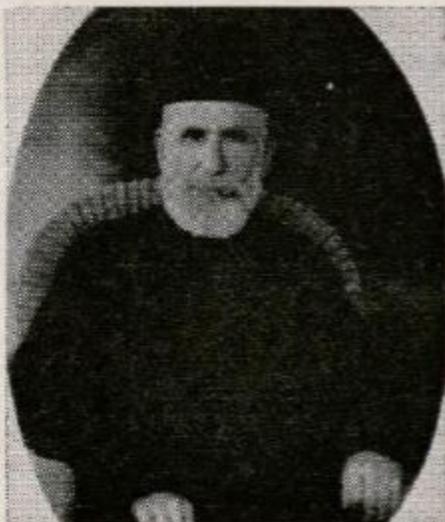
Տարազրութեան շորս դառն տարիներուն կրցած է մնալ Հալէպ, իբր իմալէթիսանէի փոխ-տեսուչ: 1917-ին կաթուածի առաջին ցնցում մը զինք կիսովին անդամալուծեց, բարեբախտաբար մարմնով միայն:

Զինադադարէն վերջ վերադարձաւ Այնթապ եւ իբր խորհրդակից կըրցաւ օգտակար ըլլալ ժողովականներու. եղաւ անդամակից մը «Ազգ. Վրճ-Ռարեկ Ատեան»ին: Երկրորդ անգամ ազատեցաւ մահէ, երբ օր մը Ազգային ժողովի հանդիպում մը կար իր տունը եւ թրքական ուժեր մը պատահամբ ինկաւ իր տան վերնայարկին վրայ:

Այնթապի պարպումէն յետոյ վերահաստատուեցաւ Հալէպ, առեւարական եւ ժողովական կեանքէ մեկուտացած: Մահկանացուն կնքեց 1933 Յունուար 15-ին եւ հանդիսաւոր յուղարկաւորութիւնով մը թաղուեցաւ Հալէպի Ազգ. Գերեզմանատունը:

Զաւակները կը մնան Հալէպ: Անդրանիկը Գառնիկ Մանուչակեան, տպարանատէր է (Ոսկեատու Տպարան, զոր զնած է իր քեռայրէն, Աւետիս Տէր Սահակեանէ — տպարանատէր մը ան ալ, Պէյրութ փոխադրութեան աւիթով): Կրտսեր տղան՝ Սիսակ Մանուչակեան, ունի կերպասավաճառի խանութ մը:

Գ. Պ.

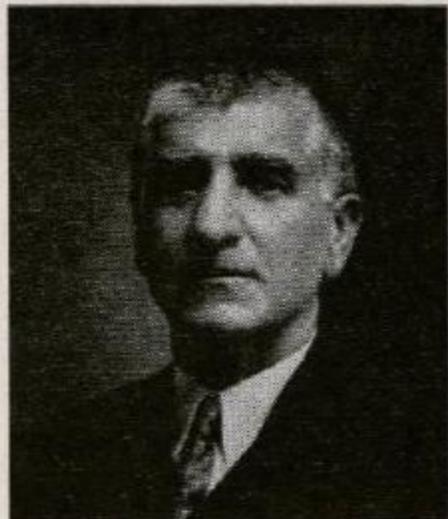
ՇԻՇԿՕ ԿԱՐԱՊԵՏ

ՇԻՇԿՕ ԿԱՐԱՊԵՏ

Նազարեան գերդաստանի կարեւոր անդամներէն մին, որուն զաւակները ազգային ու հանրային բարձր պաշտօններու հասած են եւ օգտակար եղած են Ազգին:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Կարապետ Աղային երէց տղան՝ Յարութիւն, Նազարեան զերդաստանի սակերչական աւանդութիւններուն լաւագոյն ներկայացուցիչը եղած է:

ՅՐԹ. Կ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Շնորհիւ իր խղճամիտ, բժախնայիչ ու սրակեալ արհեստին, մեծապէս սիրուած է Հայ եւ տեղացի տարրերէն ու այդ պատճառաւ ալ ընդհանուր տեղահանութեան ժամանակ Այնթապ պահուած է ու այս անուելութենէն օղտուելով մեծ աջակցութիւն ցոյց տուած հայկական բեկորներու:

Բարեսիրական իր նպաստներուն ու հոգեւոր նպատակներու համար կատարած իր նուիրատուութիւններուն համար բազմաթիւ անդամներ արժանացած է Սահակ Կաթողիկոսի կոնգակներուն:

Իր բարոյական բարձր արժանիքներուն համար շատ փնտուած անձնաւորութիւն մը եղած է ու իր հայրական խնամքին տակ հասցուցած է սակերիչներու հոյլ մը:

Իր ձեռքէն ելած են բազմաթիւ արուեստի գործեր: Որպէս ազգասէր Հայ, իր կարեւոր աջակցութիւնը բերած է իր ծննդավայրի մշակութային շարժման, որպէս «Նամակալ» Վարդանեան եւ Հայկոմուշեան Վարժարաններուն:

Այնթապի Հերոսամարտին, որպէս անշահախնայիչ ու ուղղամիտ անհատ, կարգուած է Հայ գինուորներու պարէնաւորման յանձնախումբին անդամ:

Որպէս բարեսէր անձնաւորութիւն, տարիներով վարած է տեղւոյն Բարեգործականի մասնաճիւղին ու Աղքատախնամ Միութեան գանձապահի զոյգ պաշտօնները:

Վերջին տեղահանութեան տախտակ, կրցած է անվթար Հալէպ փոխադրել իրեն յանձնուած ազգային ու բարեսիրական նպատակներով հաւաքուած կարեւոր զուգարները ու գանոնք նոյնութեամբ յանձնած առ որ անկ է, իր անձնական նուէրն ալ աւելցնելով անոնց վրայ:

Ունեցած է ամբասիր կեանք մը ու եղած է ընտանիքի կատարելալ ու տիպար հայր մը, ողջին պարզեւելով օղտակար գաւակներ:

ԿԱՐՈՒՃ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

(1846—1916)

Կարուճ Գարամանուկեան (Ճիվան Կարուճ) աղքատ ընտանիքի մը գաւակը, ինքնօղնութեամբ յառաջդիմելով՝ գաւանանքով Հայ Աւետարանական՝ Անթէպի ակնյայտի վաճառական եւ կալուածատէր սնուորներէն մէկը կ'ըլլայ:

1910 թուականին իր մանուֆաթուրայի վաճառանոցին երեք զրազիրներէն մէկն էի: Իր հարստութիւնը կը բաղկանար հեռեւեալ երեք մասերէ, զորս 45 տարի շարաշար աշխատութեամբ ձեռք ձգած էր: (Ինքը, իր վերջին տարիներու տքնաջան ջանքերուն եւ անկանոն սննդառութեան պատ-

ճառաւ ստամոքսի գանջքէ մը կը տառապէր, կանոնաւոր չէր կրնար ճաշել, կերածը կը փսխէր) :

Ա.— Անշարժ կալուածներ: Քաղաքին մէջ ստացուածք, խանութներ ունէր, իսկ քաղաքէն դուրս, գիւղերու մէջ արտեր, այգիներ, պիստակենիի հասութարեր պարտէզներ ունէր: Սամի մէջ, միայն պիստակենիի պարտէզէ մը, սոյն կալուածին ծախսէն դուրս տարեկան 750 զուտ սակեղբամ հասոյթ մը կը գանձէր: Ինքը 45,000 Օսմ. ոսկիի հարստութիւն մը ունէր, ըստ արձանագրութեան տեարներուն, սրուն 15,000—ը անշարժ կալուածներու յատկացուցած էր, որոնք խիստ հասութարեր էին:

Բ.— 15,000 սակին ալ տեղնագործ—ձեռագործի յատկացուցած էր Անթէպի 4-5,000 Հայ եւ թուրք կին եւ օրիորդներ, իր հաշուոյն վարձքով ձեռագործ—տեսնագործութիւններ կը պատրաստէին (Անթէպ նախըջը): Իր անդրանիկ Մովսէս անուն զուակը Միացեալ Նահանգներ զրկած էր. անոր միջոցով՝ պատրաստուած տեսնագործութիւնները հոն սպառելու:

Գ.— Իր հարստութեան երրորդ մասը, 15,000 Օսմ. ոսկին, Սուլայերճու պողոտային վրայ մանուֆաթուրայի ընդարձակածաւալ վաճառանոցին յատկացուցած էր. հոն կ'աշխատէին երեք գրագիրներ, 8-18 ապրանք ծախող գործուարներ: Ես 1910 թուին վերոյիշեալ երեք ճիւղերուն հաշիւները պահող եւ հաւատարակչուսդ արկղակալ զբաղէրն էի, իր Գրիգոր երիտասարդ զուակին հետ:

Ան ընտանեօք Անթէպի Հայ Աւետարանական Ա. Եկեղեցւոյ Ժողովուրդէն էր, ունէր երեք մանչ, երեք ազջիկ զուակներ, Մովսէս, Նուրի, Գրիգոր, միայն Նուրի զուակը ամուսնացած էր, ազջիկներէն մէկը Պէրէճիքլեան Եագուպին կրնն էր, իսկ երկրորդը՝ Անթէպցի Կ. Թ. Գուլէճի բրօֆէսորներէն ձէյսի Մաթսեանին տիկինն էր: Երրորդ ազջիկը զեռ ամուսնացած չէր: Ան Հայ Աւետարանական համայնքին մէջ ամենատունեւոր դասակարգին կը պատկանէր:

ՅԱԿՈՒ ԳԱՊՊԷՆՃԵԱՆ

ՅՐԹ. ՃԷՊԷՃԵԱՆ ԵՒ
ՏՈՔԹ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՔԷՉԷՃԵԱՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃԷՊԷՃԵԱՆ

ԵՒ

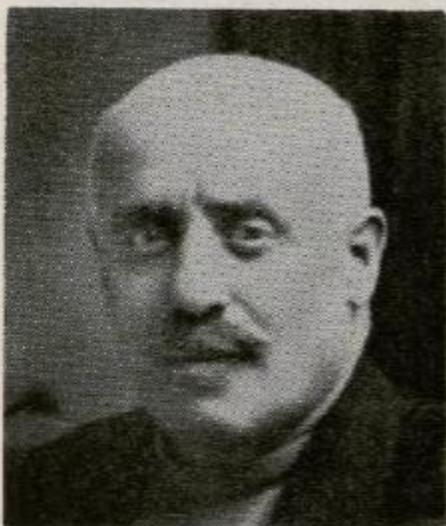
ՏՈՔԹ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՔԷՉԷՃԵԱՆ

Անթէպցի երկու ազգայիններ, որոնք Եզիպտահայութեան կեանքին մէջ ակնառու գործունէութիւն ցոյց տուած են: Երկուքն ալ շքեղանաւարտ են Վարդանեան կրթարանէն: Իրենց ուսուցչին, Վ. Մ. Քիւրքճեանի հետ հիմնած են Հայ թերթ՝ «Լուսարեւ», եւ յղացած են բարեգործական ընկերութեան մը գաղափարը:

Յարութիւն ձէպէճեան վաճառական էր եւ Տոքթ. Նազարէթ Քէչէճեան բժիշկ:

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Անթէպի շրջակայքը լեցուն էր շատ մը պողոտեր պարտէզներով եւ մանաւանդ բազմաթիւ այգիներով: Անթէպի հասցուցած այլազան խաղողը կարելի է ուրիշ սեւէ տեղ գտնել, թէ՛ բազմազան տեսակներով եւ թէ՛ մանաւանդ անոնց սենեցած շաքարահիւթին քաղցրութեամբ:

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Այնքան ընտիր եւ այնքան աւատ խաղող արտադրող քաղաք մը, իր ունեցած նշանաւոր ուսպի եւ տեսակ տեսակ անուշեղէններու կարգին, բնականաբար պէտք էր ունենար նաեւ իր դինիի կամ օղիի ճարտարարուեստը: Անթէպ ունենալով նաեւ շատ անուշ եւ կենսարար ըմպելի ջուր, կերակուրներու հետ դինիի գործածութիւնը գրեթէ գոյութիւն չունէր: Բայց օղիի ճարտարարուեստը բուսական զարգացած եւ վտճառաշահ գործ մը դարձած էր: Այս ճարտարարուեստը թէ՛ բաւական թիւով գործաւորներու գրադում կը հայթայթէր եւ թէ՛ ալ արտադրուած օղին Թուրքիոյ շորս կողմերը զրկուելով քաղաքի հարստութեան եւ զարգացման կը նպաստէր: Ինչպէս ուրիշ շատ մը արհեստներ, այս գործն ալ գրեթէ միայն Հայերու ձեռքին մէջ կեդրոնացած էր: Կարելի է ըսել թէ Անթէպի օղիի ճարտարարուեստը զարգացնող եւ իր բարձրագոյն աստիճանին հասցնողն եղած է Ներսէս Աղա Պարոնեանը, հայրը մեր Պատմադիրքը տպող եւ Պատմադրքի գործունեայ Յանձնախումբի անդամներէն Պ. Գ. Պարոնեանին: Ինքն էր որ ունէր քաղաքի ամենամեծ կամ միակ երկու մեծ գտարանը, ուսկից օրական 800-1000 կէլըն զուտ օղի կ'արտադրուէր: Միայն ձմեռը քանի մը ամիս օրական 200-300 կէլընի կ'իջնէր արտադրութիւնը:

Անթէպի օղին շատ մեծ համբաւ շահած էր Թուրքիոյ բոլոր մեծ քաղաքներուն մէջ: Այնպէս որ Ներսէս Աղա Պարոնեան իր մասնաւոր ջորսխումբն ունէր, որոնք գիշեր ցորեկ օղի կը փոխադրէին ուրիշ քաղաքներ, մանաւանդ կեսարիոյ օղիի շուկան ամբողջութեամբ իրեն կը պատկանէր:

Ներսէս Աղա Պարոնեան ծնած է 1873-ին Անթէպ եւ մեռած է 1938-ին Հալէպ: Եղած է լաւ ազգասէր եւ ուրիշներու օգնող բարի անձնաւորութիւն մը: Ժամանակ մը եղած է Ազգ. Ներսէսեան Վարժարանի հոգարարձու եւ 1911-ին ալ Աղենահան Երկրորդական վարժարանի հոգարարձու:

Տարագրութեան ատեն Հալէպ մնաց ընտանեօք շորսի իր Թուրք մեծամեծներու բարեկամութեան եւ կարգուեցաւ զինուորական փուլի վերակացու: Այս առիթէն օգտուելով, ան կրցաւ շատ մը Հայ դաղթականներու գործ գտնել եւ զազտնի հաց հայթայթել:

ՏՈՒԹ. ՄՈՐԻՍ ԲԱԶԵԱՆ

ԷԼԻ Յ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Յարութիւն Կ. Նապարեանի կրտսեր որդին, իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Հալէպի Այնթապի Կրթասիրաց Վարժարանին մէջ, ապա աւարտած է տեղւոյն Ֆրանս. Լիսէի բարձրագոյն ընթացքը:

ԷԼԻ Յ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Փոքր տարիքէն մասնաւոր սէր ու ընդունակութիւն ցոյց տուած է դէպի հրապարակագրական ասպարէզը:

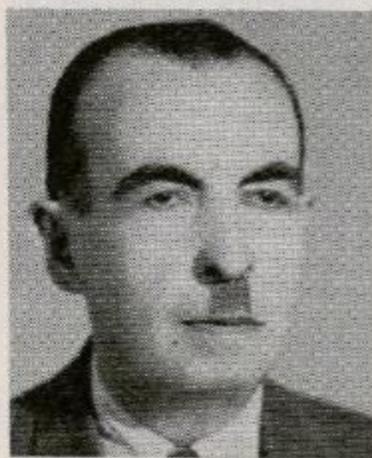
Որպէս թղթակից եւ աշխատակից, իր գործակցութիւնը բերած է գլխաւորաբար հետեւեալ հրատարակութեանց, զանազան ստորագրութիւններով.—

«Եփրատ» (Հալէպ), «Ազդակ» (Պէյրութ), «Արամազդ» (Աթէնք), «Հայ Սիրտ» (Մարսէլ), «Ապագայ» (Փարիզ), «Մշակոյթ» (Փարիզ), «Կալուօշ» (Փարիզ), «Կալուօշիկ» (Փարիզ), «Արազած» (Փարիզ), «Պայքար» (Պսսիոն), «Արեւ» (Գահիրէ), «Լէֆլէր աիւ Նօրտ» (Հալէպ), «Լէօ Գուրիէր աէօ Սիրի» (Հալէպ), եւ այլն:

1937-38 շրջանին, հրատարակած ու խմբագրած է «Եփրատ» շաբաթաթերթը: Մեծապէս ստատարած է Հայ գրողներու գործունէութեան եւ գործերու ծանօթացման, ինչպէս նաեւ գրական ձեռնարկներու եւ հրատարակութեանց օժանդակութեան ու տարածման խիստ կարեւոր գործին:

Նախաձեռնարկ էղած է Հայ գրապէսներու օղնութեան շարժումներուն (Շահան Շահնուր, եւ այլն): Այժմ Հալէպ, պետական պաշտօնեայ, կ'աշխատակցի Հայ եւ Ֆրանսերէն թերթերու:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԷՐՏԵԱՆԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
ՄԷՐՏԵԱՆԵԱՆ

Ծնած է 1890-ին, Անթէպ: Իր նախնական ուսումն աւած է Ազգ. Ներսէսեան Վարժարանին մէջ, վերջն ալ վկայուած է Արեւնական երկրորդական վարժարանէն: Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք, առաջին Հայ զինուորներէն եղած եւ հասած է մինչեւ բանակի մասակարարութեան հաշուապահի պատասխանատու պաշտօնին: Համաշխարհային առաջին պատերազմին ձերբակալուած է իրրեւ յայտնի Գաշնակցական եւ բանտարկուած: Իր ամենամեծ ազգօգուտ գործունէութիւնը կատարած է Անթէպի ինքնապաշտպանութեան շրջանին, թէ իրրեւ կազմակերպիչ եւ թէ իրրեւ խմբապետ: Վերջն ալ Զինուորական Կեդր. Մարմնոյ անդամ, ստանձնելով նոյն ատեն քարտուղարութեան գործը:

ԳԷՈՐԳ ԳՈՒԶՈՒԿԵԱՆ

Բնիկ Այնթապցի, որդին՝ Գրիգոր Գուլուկեանի: Իր եղբայրներուն հետ միասին առաջին անգամ ըլլալով Այնթապի մէջ հիմը դրած են պատմաճիւղի եւ հազմաճիւղի արհեստին:

ԳԷՈՐԳ ԳՈՒԶՈՒԿԵԱՆ

Արտաքին աշխարհի հետ իր ունեցած յաճախակի շփումներուն եւ իր ղեկարուեստական ճաշակին ու հասկացողութեան շնորհիւ, ստեղծած մասնաւոր կազմաւորներ ու տիրապետելով ներկերու գաղտնիքին, տուած է գեղեցիկ գործեր:

Իր շունչին տակ սոյն արհեստը ստացած է մեծ զարկ, դառնալով իսկական ճարտարարուեստ մը, Գուլուկեան գերդաստանի մասնադիրութիւն, որ հայթայթած է ապրուստը բազմաթիւ ընտանիքներու:

Հնազանդ մասնաճիւղեր բացուած են Թուրքիոյ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ, արժանանալով մեծ ընդունելութեան եւ յաջողութեան:

Տեղահանութիւնը վրայ գալով ցիրուցան ըրած է այս գուտ հայկական ճարտարարուեստը: Գէորգ տեղահանութենէն յետոյ կը հաստատուի Հալէպ ուր զո՛հ կ'երթայ Թիւֆլուսի, երիտասարդ տարիքի մէջ:

ԱՐԹԻՆ ԷՖ. ՊՕՇԿԷԶԷՆԵԱՆ

Պոլսոյ «Ժամանակ» քերթիմ մէջ (27 Յուլիս) կը կարդանք.—

Քանի մը օր առաջ Թէրիզիւղի եկեղեցիին մէջ տեղի ունեցաւ պատշաճ շուքով յուզարկաւորութիւնը Հալէպի նախկին երեսփոխան հանգուցեալ Արթին էֆէնտի Կէզէնեանի կողակից ողբացեալ Տիկին Տիբուհի Կէզէնեանի, որ կը պատկանէր ազնուական տոհմի մը եւ աղջիկն էր ազգային բարեբար Պետրոս Աշճեանի:

Այս առթիւ կ'արժէ քանի մը սուղ զրեւ եւ յիշել Արթին էֆէնտի Կէզէնեանի արժանիքները եւ մատուցած ծառայութիւնները՝ Թուրքիոյ եւ իր պատկանած համայնքին:

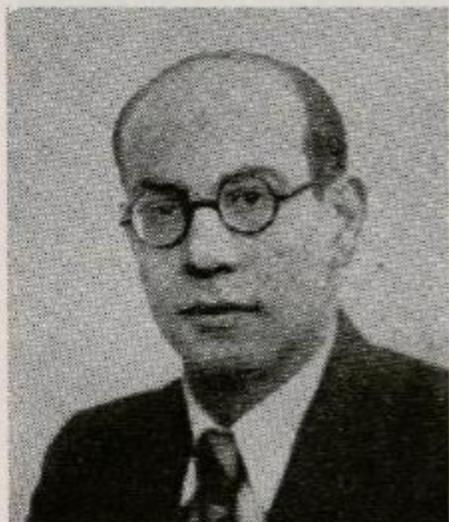
Յիշեալը Թուրքիոյ ահանաւոր օրէնսգէտներէն եւ դիւանագէտներէն մին էր: Հմուտ էր թրքերէնի, պարսկերէնի եւ արաբերէնի: Արթին էֆ. Կէզէնեանի հեղինակած գիրքերը եւ զրոյս օրէնքները զնահատուած են եւ մեծ արժէք կը ներկայացնեն:

Ունի շատ մը օրէնքի վերաբերեալ թրքերէն ուսումնասիրութիւններ: Ունի նաեւ պարսկերէնէ հայերէնի թարգմանուած քանի մը դլուխ-դարձոցներ Սաաիյէ, Ֆիզուլիյէ եւն., որոնք անտիպ մնացած են ցարդ:

Հանգուցեալ Տիկ. Կէզէնեան եւս իր ազնուական ծագումով, իր բարեսրտութեամբ եւ անձնուիրութեամբ արժանի կողակիցն էր հանգուցեալ Արթին էֆէնտի Կէզէնեանի:

ԲԻԻԶԱՆԴ Յ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Բիւզանդ թօփալեանի հայրը, Յովհաննէս Էֆ. Թօփալեան, Մարաշցի է, տեղւոյն Մէճլիսի Իտարէի անդամներէն: 1895-ի սկիզբները եկած է Այնթապ ու մնացած է հոն, որպէս տնօրէն Բէժի ընկերութեան եւ ապա իրրեւ փաստարան:

ԲԻԻԶԱՆԴ Յ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Բիւզանդ թօփալեան ծնած է Այնթապ 1902-ին: Յաճախած է Ազգ. Ներսէսեան Վարժարան ու Զինադպարէն վերջ կեղը. Թուրքիոյ Գոլէճ:

1922-ի արտագաղթին, Բիւզանդ թօփալեան հաստատուած է Հալէպ, ուր հիմնած է «Արաքս» տպարանը, նախ՝ Սալիպէ, ապա Թեյէլ: Այդ տպարանէն լոյս տեսած են 30-է աւելի դիրքեր, ի մէջ այլոց Արտաւազդ Եպիսկոպի «Տաթև»ները (1926-1930), «Միւրիահայ Տարեցոյց»ի Բ. տարին (1925), Յովս. Տ. Վարդանեանի «Մարաշի Զարդը», Սահակ Կաթողիկոսի Եւրոպա ուղեւորութեան «Օրագրութիւնը» եւն.:

Բ. Թօփալեան 1930-ին անցած է Բարիզ, ուր եղբայրներուն հետ կը պահէ «Արաքս» մեծ տպարանը (46 Բիւ Բիշէ, Փարիզ 9) — Հայ տպագրական արուեստին պատիւ բերող արդիական ճոխութեամբ:

Բ. Թօփալեան կանուխէն իր մէջ զգացած է գրական ու գեղարուեստական ճաշակ: 1921-էն սկսեալ եղած է աշխատակից գրական-գեղարուեստական հանդէսներու եւ տարեգիրքերու, Միւրիա-Լիբանան, Ֆրանսա, իր բուն անունով կամ Բ. Արձան գրչանունով: Ունի տպագրուած բանաստեղծական երեք հատորներ. — ա) «Այդահանդէս» (1930, Հալէպ), բ) «Արեւադալ» (1936, Փարիզ), գ) «Համայնական Սէր» (1950, Փարիզ): Հրատարակելի ունի արձակ ու ոտանաւոր մի քանի այլ գիրքեր:

Հիմնադիր-խմբագիրներէն էր Փարիզի «Մենք»ին: Ներկայիս իր անձնական նախաձեռնութեամբ կը խմբագրէ «Անդատտոն» գրական-գեղարուեստական եռամսեայ հանդէսը:

Բ. Թօփալեան գրականութենէ զատ կը հետեւի նաեւ նկարչութեան եւ զարդանկարչութեան: Իր բանաստեղծական հատորները մէյմէկ նմոյշներ են տպագրական գեղաճաշակ ըմբռնումի, գործադրուած ու զարդանրկարուած իր խի ձեռքով:

Մասնակցած է Փարիզի «Սոսիէթէ սէ Արքիսք Էնտէփանտան»ին եւ «Էգոլ Ֆրանսէզ»ի սարքած նկարչական մեծ ցուցահանդէսներուն: Անդամ է Փարիզի Հայ Գրողներու եւ Հայ Նկարիչներու Միութիւններուն: Մասնակցած է հայկական նկարչական ցուցահանդէսներուն եւս:

«Արաքս» տպարանը, Բիւզանդ թօփալեանով եղած է Փարիզի Հայոց «մտաւորական կեդրոն»ներէն մէկը: Գ. Պ.

ԵՂԻԱԶԱՐ ՊԷՆԼԵԱՆ

(1889—1944)

Մնունդով Էտիրնէցի, բայց 1913-ին Այնթապ հաստատուած, Այնթապցի մը հետ ամուսնացած, 30 տարի Այնթապցիներու հետ զործակցած, հարազատ Այնթապցի մը զարձած էր լուսահոգի Եղիազար Պէնլեան:

ԵՂԻԱԶԱՐ ՊԷՆԼԵԱՆ

Հօրը կանխահաս մահով չորս տարեկանին որրացած, տառապանքի մէջ թրծուած ու ինքնաշխատութեամբ ղիրքի հասած մարդու տիպար մը:

Նախակրթութիւնը ստացած է Էտիրնէի Ազգ. վարժարանին մէջ, ապա մեծ մայրիկին պաշտպանութեամբ մտած պետական վարժարան (Սուլթանիէ) իրրեւ զիշերօթիկ սան, աւելի վերջ յաճախելով նաեւ Կ. Պսլոսյ Երկրագործական վարժարանը եւ հետեւելով Իրաւաբանական վարժարանի քանի մը դասերուն:

Օղնական-հարցաքննիչ եղած է Էտիրնէ, ապա Նախագահ Ատեանի անդամ՝ Օրթագիւղ, աւելի վերջ՝ Ընդհ. Դատախազ Պազէի, ուրիշ փոխադրուած է Այնթապ, նոյն պաշտօններով: Չէ տեղահանուած, վայելած բլլալով վստահութիւնն ու յարգանքը նոյն իսկ թուրք պաշտօնատարներու:

Անդլիացիներու զրաւման շրջանին եղած է ատենադպիրը Առաջին Ազգային Միութեան:

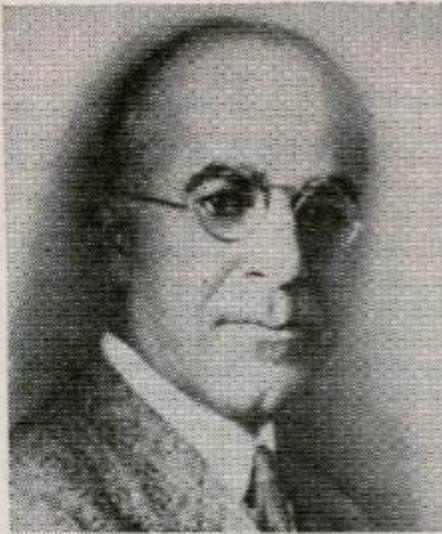
Գոյամարտի տարին մասնակցած է զանազան յանձնաժողովներու, ինչպէս նաեւ Դատական Մարմնի: Այնթապի պարպումէն վերջ Հալէպ մնացողներէն է, ուր հաստատուած էր «Արարա» տպարանը: 1927-ին արտօնատէրը եղաւ «Նփրա» թերթին, որ կը տպուէր իր տպարանին մէջ:

Հալէպ հաստատուելէ վերջ ամուսնացած է մօտ քսան տարուան ուսուցչական ու տեսչական պաշտօնավարութեամբը ծանօթ Օր. Հրանոյշ Թահթաճեանի հետ:

Անդամ էր Հալէպի Հայրենակցական Միութեան, ինչպէս նաեւ Ա. Ա. Միութեան Խորհ. Մարմնոյն, որպէս քարտուղար-հաշուապահ, եւ եղաւ մէկը անոնցմէ՝ որ 1924-ին Հալէպի մէջ հիմնեցին «Այնթապի կրթասիրաց Միութիւն»ը, մանչերու եւ աղջիկներու յատուկ գոյգ նախակրթարանով: Եղիազար Պէնլեան սիւներէն էր այդ Միութեան եւ մինչեւ մահուան տարին անդամ էր անոր Հոգարարձական կամ Խնամակալական Մարմիններուն:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի տարիներուն երբ թուղթը տարապայման սղեցաւ եւ տպարանական զործերը կեցան, տարաբախտ Պէնլեան Պետական Պարէնաւորման Մարմնոյն պաշտօնեայ արձանագրուեցաւ: Ղրկուած էր Արար-Բունար կոչուած տեանը, ուր, երբ հակաիշուողի իր պարտականութիւնը կը կատարէր, գէպի ետ շարժումի մէջ գտնուող քամիօնի մը տակ ճգմուած՝ կսկծալի մահով մը բաժնուեցաւ աշխարհէն:

Հայր էր մանչի մը եւ աղջկան մը: Գ. Պ.

«ՃԸՃ» ՆԱԶԱՐԷԹ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

«ՃԸՃ» ՆԱԶԱՐԷԹ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

Անթէպի Պարսումեան գերդաստանի լուսազոյն ներկայացուցիչներէն մին, որ ինքնաշխատութեամբ ուսում առած է Ամերիկայի մէջ, աւարտած է գոլէճական դասընթացքներ ու առեւտրական հրապարակի վրայ ալ վերելքներ ունեցած է: Իբրեւ «Ճըսթիս ալ տհր փիյս» ծառայած է երկար տարիներէ ի վեր: Հայկական Դատին համար ալ աշխատանքներ թափած է եւ այժմ ունի հայկական «Ինֆորմէյշըն Պիւբլի» մը:

ՍԱՐԳԻՍ Կ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ Կ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Բարերար Անթէպի Կիլիկեան ձեմարանին, սրուն բացման առթիւ 1000 սակիի նուիրատուութիւն մը ըրած է: Սարգիս Կ. Նազարեան ծնած է Անթէպ, կը բնակէր Գասթէլ Պաշրի մէջ եւ կը զբաղէր մանուսայի առեւտուրով:

ԳՐԻԳՈՐ ՔԻԻԹԻԻԿԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՔԻԻԹԻԻԿԵԱՆ

Գրիգոր Քիւթիկեան, թալասցի վաճառական, որ Անթէպ դադթելով առեւտրական տուն մը հաստատած է հոն: Մեծազէս հետաքրքրուած է ազգային դորձերով: Եղած է հոգարարձու Աղենական ու Հայկանուշեան վարժարաններու:

ՄԱՐԳԻՍ Ա. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

(1873—1933)

Սարգիս Խաչատուրեան Վարդանեան Կրթարանի 1890-ի շրջանաւարտներէն մէկն է — դասընկեր Բարգէն Կաթ.ի, Տոբթ. Ն. Քէչէճեանի, Յակոբ Համալեանի, Էւայլն:

Կանուխէն նետուած է առեւտրական ասպարէզ եւ 1894-ին Իսթէնպուլումի մէջ հիմնած է Խաչատուրեան Եղբայրներ ծանօթ առեւտրական եւ յանձնակատարական տունը:

Մեծ օգտակարութիւն* ունեցած է այն բոլոր մտաւորական Հայերուն՝ սրունք 1895-96-ի սարսափի տարիներուն խոյս կուտային երկրէն, դէպի Կիպրոս, Եգիպտոս ու Ամերիկա, կամ հետագային՝ հակառակ Համիտեան բէթիմի խիստ արդելքին, կ'ուզէին վերագտնալ հայրենիք: Անոնցմէ եղած էին իր հայրենակից ու դասընկերներէն Յ. Համալեան, Ն. Մանուչիեան, Յ. Գարամանուկեան Էւայլն:

Ս. Խաչատուրեան տարագրութեան շրջանին մնացած է Հալէպ, իրրեւ դիւտաւոր վարիչներէն մէկը Իմալէթխանէի (Արհեստանոց), որ հազարաւոր այրերու ու կիներու դործ հայթայթեց եւ անոնց փրկութեան միջոց եղաւ:

Կիլիկիոյ պարպումէն վերջ հաստատուած էր Պէյրութ, ուր կ'ըրազէր երկաթեղէնի վաճառականութեամբ: Ունեցած է ազգային կարճ բայց բեղուն դործունէութիւն մը, իրրեւ ատենապետը Լիրանանի Տնտեսական Խորհուրդին (1928):

Լուսահոգին պահանջողական մարդու տիպար մըն էր, անկեղծօրէն ազդասէր ու եկեղեցասէր: Ոգի ի բռին աշխատած է ազգային համերաշխութեան ի խնդիր, խումբ մը դաղափարակիցներու հետ ծնունդ տալով Համերաշխասէրներու Յանձնախումբի մը, որուն ջանքերը դժբախտաբար մնացին ամուլ՝ Հայ մամուլի եւ ազգային զանազան կազմակերպութիւններու մուկերն պայքարին մէջ: Ազգային ու եկեղեցական հարցերու շուրջ քանի մը շահեկան դրութիւններ ունի, որոնք լոյս տեսած են Պէյրութի Ազգակիին եւ Սիւրիահայ Տարեգիրքին մէջ:

Թաղման հանդիսութեան նախագահած է հոգելոյս Բարգէն Կաթսղիկոս, որ այդ առթիւ խօսած է իմաստալից դամբանական մը, վեր ատենլով արժէքը «ըմբռնուած, հասկցուած ու զեղեցկօրէն ապրուած կեանք»ի մը:

Լուսահոգի Սարգիս Խաչատուրեանի փեսան է Պէյրութի Ազգակ օրաթերթի Տէր եւ Տնօրէն Տիար Հայկ Պալեան: Գ. Պ.

*) Ծնորհիւ Սարգիս Խաչատուրեանի իմաստուն խորհուրդներուն եւ թուրք ստիկանապետին հետ բրած սակարկութեան, 1910-ի ամառը, Իսթէնպուլումի մէջ խանի մը Հայ մտանիչ պանդակապետին ձեռքէն ազատեցանք, ես ու ընկերս, Յակոբ Արօեան, ծանօթ ճարտարագէտ մը ներկայիս, եւ Աւստրիական բեռնակիր նաւի մը մէջ ապաստանելով, փախանք Թուրքիա կոչուած դժոխքէն ու մտանք Եգիպտոս, ապա՝ ազատութեան երկիրը, Ամերիկա: Ի. Խ.

ՍԵՂՐԱԿ ՄԱԹՈՍԵԱՆ

ՍԵՂՐԱԿ ՄԱԹՈՍԵԱՆ

Ուսուցիչ Հայկաի

Ամերիկեան Գոլէմին մէջ :

Ուսուցած է նաեւ Անթէպի

Կ. Թ. Գոլէմին մէջ :

ԱՅՆԹԱՊՅԻ ՀԱՅ ՍՊԱՆԵՐ ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՁ

ՀԱԶ. ԳՐ. ՀԻՆՏՕԵԱՆ

Ընտանիքի տէր, հեռեւադպրաց հաղարարեալ, տասնապետի մը պաշտօնէն իր յարատեւութեան, ինքնաշխատութեան, պարտաճանաչութեան եւ ընդունակութեան շնորհիւ աստիճանական բարձրացումներով հասած է հաղարարատութեան : Միբուած ու ընկերական մարդ՝ իր շրջանակէն ու շրջապատէն :

ՀԱԶԱՐԱՊԵՏ
ԳՐ. ՀԻՆՏՕԵԱՆ
Սիւրիական բանակ

Կնած է Այնթապ 1901-ին. երկու տարի ուսած է ծննդավայրի Ազգ. Ներսէսեան վարժարանին մէջ. յետոյ յաճախած Հատիններու Թէրա Սանթա վարժարանը մինչեւ տեղահանութիւնը : Ութը տարեկանին մայրը մեռած է : 1915-ին իր հօրը եւ քրոջը հետ քշուած Տէր Զօր : Հոն կորսնցուցած է նաեւ իր ծերունի հայրը : Ասան մը ետք, ուրիշներու կարգին, զրկուած է Խապուր, մահուան : Գահճներէն մին զինք կ'որդեգրէ եւ կը բերէ Սաֆա : Հոն նորէն մահու վտանգ զգալով փախուստ կուտայ եւ կ'ապաստանի Արաբ Պէկկարա կոչուած աշիրէթին մօտ : Տարի մը հովուութեամբ կը պարապի հոն : Հայ կառապանի մը միջոցաւ կը փոխադրուի Ճրճօրի մուհաթթան : Կը մնայ հոն մինչեւ պատերազմին վերջը : Անգլիացիներուն հետ Հալէպ եւ հոնկէ ալ Այնթապ կը փոխադրուի :

1920-ին Պէյրութ մեկնելով, Ֆրանսական զինուոր կ'արձանագրուի. կը գործէ Թէլէֆօնի զուամարտակին մէջ : 1921-ին տասնապետ կ'ըլլայ, մինչեւ 1932 միւլագրմը էվէլ : 1937-ին վեց ամսուան զինուորական դպրոցի շրջան մը բուլթրէլէ ետք 1938-ին կ'ստանայ հարիւրապետի աստիճան, իսկ 1948-ին կը բարձրանայ հաղարարատութեան պաշտօնին :

ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1910-ին: Տեղահանութենէ վերադարձին կ'ուսանի ծննդավայրի Ազենական դպրոցը, իսկ Այնթապի պարպումէն ետքը՝ Հալէպի Հայ Ազգ. Վարժարանին մէջ: Իսկ երկրորդական կրթութիւնը կ'ստանայ

ԳԵՐ-ԳՆԴԱՊԵՏ
ԱՐԱՄ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Հալէպի Ֆրէր Մարիսթներու Գոյէճը: 1932-ին կը մանկ Սուրիոյ զինուորական վարժարանը: 1934-ին իր կարգին յաջողագոյնը, չըբջանաւարտած է փոխ-տեղակալի աստիճանով հրետանիի բաժինէն: 1938-ին կ'ստանայ տեղակալի աստիճան ու կը զրկուի Ֆրանսահրետանիի վարժարան՝ կատարելագործելու իր մասնագիտութիւնը: Կը վերադառնայ 1939-ին, Ընդհ. Պատերազմի նախօրեակին: 1941-ին Սուրիա մղուող Անգլո-Ֆրանս. կռիւներուն կը մասնակցի, կ'ստանայ Ֆրանսական Պատերազմի Խաչի շքանշան եւ 1942-ին կ'անուանուի հարիւրապետ: 1945-ին կը զրկուի Բարիզ, ուր կը հետեւի սպայակոյտի վարժարանի դասընթացին, կ'ստանայ Սպայակոյտի սպայի տիտղոսը:

1946-ին Սիւրիա վերադարձին, Ֆրանսացիներու Սուրիան պարպումին, բանակը փոխանցուելով տեղական կառավարութեան, ինք կ'ստանձնէ հրետանիի դումարտակի մը հրամանատարութիւնը: 1947-ին կ'անուանուի Հազարապետ: 1948-ին կը մասնակցի Արտը-Իսրայէլ կռիւներուն: Ի գնահատութիւն իր ծառայութեանց, Հանրապետութեան Նախագահին ձեռքէն պատերազմին դաշին վրայ կ'ստանայ «Սիւրիական Արժանեաց» շքանշանը: 1948-ի վերջերը կ'ստանձնէ Սիւրիական Հրետանիի սլոբերու ընդհ. հրամանատարութիւնը եւ 1949-ի սկիզբը կ'ստանայ Գեր-Գնդապետի աստիճան, կը զրկուի Բարիզ զինուորական բարձրագոյն վարժարան: 1950-ի Բարիզէն իր վերադարձէն ասդին պեան է Հրետանիի Գրասենեակին ընդհ. սպայակոյտին մէջ: Ստացած է Սիւրիական կառավարութենէն «Արժանեաց», «Պատերազմական», «Անձնուիրութեան» եւ «Պաղեստինեան կռիւներու շորս շքանշանները:

Ֆրանսացիներէն ստացած է՝ «Պատերազմական Խաչ»ի, Սուրիական կռիւներու երկու շքանշանները: Լիբանանեան կառավարութենէն՝ «Արժանեաց» շքանշանը: Վերջերս պաշտօնի նոր բարձրացում ունեցած է:

ԱԽԵՏԻՔ ԵՒ ՍՕՖԻԿ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ
Ծնողքը՝ Տ. Բարգէն Աթոռակից
Կաթողիկոսի

ՀՄԱՅՆԱԿ ՏՕԼՊԱԳԵԱՆ

ՀՄԱՅՆԱԿ ՏՕԼՊԱԳԵԱՆ

Պաղտատի կայարանի կայարանատեղաբնակի պաշտոնին:

Եղած է Հալէպի առաջնորդող մտաւորականներէն մին:

Ծնած է Անթէպ, աղքատ ծնողքէ: Իր կըրթուցիւնը ստացած է Վարդանեան կրթարանին մէջ ուսկից վկայուած է 1913-ին: Երկու տարի ալ ուսած է Կիլիկեան ճեմարանին մէջ, մինչեւ անոր դոցուիլը: Պատերազմէն վերջը Հալէպ դալով Հայկազեան Վարժարանին մէջ ուսուցիչ եղած է: Ինքն է հիմնադիրը Հալէպի Հայ Ուսանողական Միութեան ուր շատ մը գիտակից պատանիներ ստացած են իրենց ազգային եւ դրական գիտակցութիւնն ու ճաշակը: Եղած է լաւ բանախօս մը եւ պատերազմէն վերջը հաստատուած լտարաններուն մէջ փնտռուած խօսող մը եղած է: 1925-ին պաշտօն առած է Հալէպի կայարանէն ուր բարձրացած է Հալէպ-

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԶԷՆԵԱՆ

Աշխատակից, աւագ եղբայրը Լեւոն Զէնեանի: Աւարտած է Վարդանեան կրթարանի քննութեամբ: Լուսանկարչատունի Պէյրութի մէջ:

ՄԻՀՐԱՆ ՀԱԼԼԱՃԵԱՆ

Վեր. Հալլանեանի որդին եւ Անթէպի հանրաժամօք Լուսանկարիչը:

ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ ՀԱՅԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՆԱԶԱՐԷԹ ԹԻԻԹԻՆՆՆԵԱՆ

Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոյէճի 1915-ի վերջին շրջանաւարտներէն: Երկաթէ զունգ նետելու եւ ըմբշամարտելու մէջ առաջին ախոյեան: Պարթեւ հասակով եւ լուրջ նկարագրով անձ մը, որ աւա՛ղ առկաւին մասնագիտութիւն ուսանելու իր փափաքին չհասած ապաստան փնտեց Ամանոս լեռը Իյինթիլի կոչուած աւանին մէջ՝ երկաթուղիի աշխատանքին նուիրուելով, իր կեանքը ազատելու համար: Իր ծնողքը եւ երեք եղբայրները Տէր Զօր քչուելով բնաջինջ եղան, իսկ ինքն ալ շուրջ 2000 Հայ երիտասարդներով կ'աքսորուի եւ Ուրֆայի մօտ ջարդի ենթարկուելով հազիւ քսանեակի մը երիտասարդներու հետ կ'ազատի մահէն հրաշքով:

Այնթապի ինքնապաշտպանութեան բերաւ իր հերոսական բաժինը ըլլալով քաջ զինավարժ եւ մարտիկ: Յետոյ անցաւ Պուէնոս Այրէս, ամուսնացաւ եւ երկու ազջիկ զաւակներու տէր եղաւ, որոնց վերջինը միայն կ'ապրի: Իսկ ինք միշտ իր կորսուած սիրելիներու մարմոքը իր սրտին, դեռ 52 տարիներու հասակին յանկարծամահ եղաւ 1945 Յուլիս 24-ի գիշերը, իր բնակարանին մէջ: Իրեն համար կը պատշաճի Թովմաս Թէրզեանի հեղինակած մէկ չքնաղ ոտանաւորին սա խօսքերը.—

«Օր մը սիրտի դայ որ այս կենաց
Բեռն ուտերէս թօթափելով
Պիտի հանգչիմ հետ սիրելեաց
Որոնց հալիմ ես կարօտով»:

Իսկապէս Նազարէթ կը հալէր իր սիրելի երեք տաղանդաւոր եղբայրներուն եւ հօրն ու մօր կարօտով, որոնց միացաւ ալ տարամերժօրէն երբ Պուէնոս Այրէսի դաղութը իր մաքէն ու սրտէն տկնկալութիւններ ունէր:

ՏԻԿ. ԼՈՒՍԱԲԵՐ ՀԻՄԻՏԵԱՆ ԿԻԻԼԵՍԷՐԵԱՆ

ՏԻԿ. ԼՈՒՍԱԲԵՐ ՀԻՄԻՏԵԱՆ
ԿԻԻԼԵՍԷՐԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1902 Յուլիս 28, զուսարը Գէորգ եւ Ովսաննա Հիմիտեաններու: Իր նախնական կրթութիւնը կ'ստանայ Կրթատիրաց եւ Հայկանուշեան ազջկանց վարժարանները, յետոյ ուսումը կը շարունակէ Ազջկանց Գոյէճը: 1914-ի տարագրութեան պատճառաւ միայն ձեռագիր վկայական կ'ստանայ:

1922-ին կ'ամուսնանայ Պր. Արսէն Կիւլէսէրեանի հետ. 1923-ին Պուէնոս Այրէս կը հաստատուին: 1930-ին Պ. Այրէսի Բժշկական համալսարանը կը մտնէ մայրական բաժնի մէջ, ուրկէ երեք տարի վերջ կ'ստանայ մանկարարձուհիի վկայական: Աշխատած է Հայ Կարմիր Խաչին եւ Տիկնանց Յանձնախումբին:

ՎԱՀԱՆ ԵՆՈՎՔ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԵՆՈՎՔ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Ծնած է Հալէպ 1926-ին. զաւակն է Տէր ևւ Տիկին Յակոբ Եփրուհի Պէրպէրեաններուն: Մէկ տարեկան հասակին ընտանեօք կը փոխադրուին Պուէնոս Այրէս:

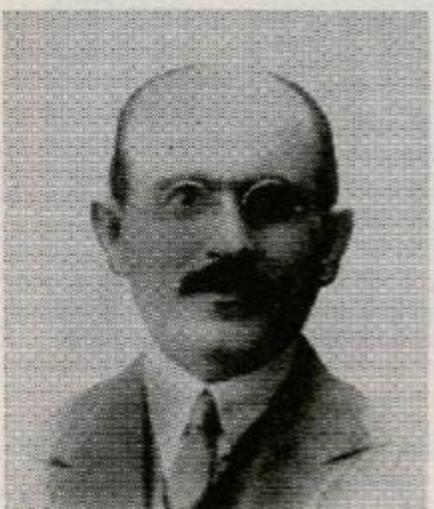
Նախնական կրթութիւնը կ'ստանայ տեղական ևւ Արսլանեան վարժարաններէն: Կը հետեւի տեղական երկրորդական վարժարան, որը կ'աւարտէ բարձրագոյն նիշերով ևւ կ'ըստանայ 1945-ին Պէքա մը Արժանթինեան ճարտարապետական միութեան կողմէ: 1946-ին կը յաճախէ Պ. Այրէսի ճարտարապետական համալսարանը ևւ վկայական կ'ստանայ 1951 Դեկտ. 12-ին:

Պր. Վահան Պէրպէրեան շատ սիրուած է տեղացի ևւ հայկական շրջանակներէ. կը խօսի սահուն հայերէն, կը մասնակցի Լուսաւորչական եկեղեցւոյ երգեցողութեան ևւ համազգային ձեռնարկներուն ի մասնաւորի Այնթապի Հայրենակցական Միութեան, Արմէնիայի Երիտասարդաց Միութեան, Հ. Մ. Ը. Մ. ի:

ՆՈՒՊԱՐ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ

Նուպար Թահթաճեան՝ ատենապետը Արժանթինի Հայրենակցականին՝ պատուական Անթէպցի մըն է, զաւակը՝ հանրածածոթ հոգեւոր Արտաշէս Թահթաճեանի, որ Վարդանեան կրթարանի փայլուն շրջանաւարաններէն է:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1886-ին. իր նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Ներսէսեան ազգային վարժարանը որը աւարտելով կը մտնէ Այնթապի Կեդրոնական Ամերիկեան դպրոցը որմէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ 1908-ին: Պաշտօնի կը մտնէ որպէս Անգլիերէնի դասատու Ազենական վարժարանը մինչև 1911-ին: Աւելի բարձր ուսում ստանալու համար կը մեկնի Հիւս. Ամերիկա, հազիւ տարի մը ուսանելով: 1912-ին կը հաստատուի Պուէնոս Այրէս, եզրօրը քով. պաշտօնով կը մտնէ չոզեկառքի Անգլիական ընկերութեան, կարճ ժամանակ վերջ կը նետուի առեւտրական ապարէզ, օգնելով նորեկ հայրենակիցներուն ամէն կերպով:

Կը լինի «Արմէնիա» թերթի հիմնադիրներէն մին: Ա. Ա. Միութեան հիմնադիր ևւ գործօն անդամներէն մին, մինչև իր կանխահաս մահը, որ տեղի ունեցաւ 1934-ին, 46 տարեկան:

ՏՈՒԹ՝ ԳԱՐԼՕՍ (ԿԱՐԱՊԵՏ) ՂԱԶԷԼԵԱՆ

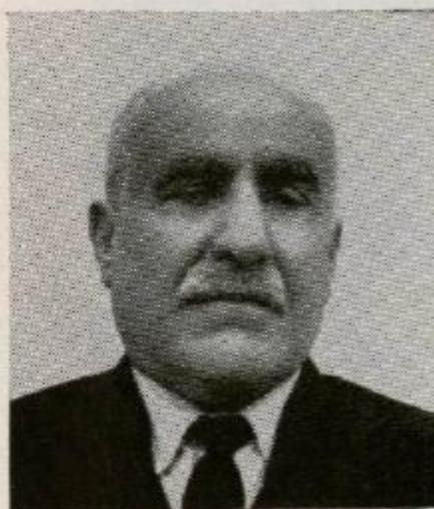

ՏՊ. ԳԱՐԼՕՍ ՂԱԶԷԼԵԱՆ

Զուտկին է Տէր եւ Տիկ. Աբրահամ եւ Ռահէլ Ղազէլեաններու: Փոքր հասակին ծնողքին հետ գաղթած է Արժէնթին: Իր նախնական ուսումը կ'ստանայ տեղական վարժարանին մէջ եւ երկրորդական ուսումը կ'ստանայ տեղւոյն Գոլէհիօ ներքուստ Ավելլանիտա, որը կ'աւարտէ բարձրագոյն նիշերով եւ կը մտնէ Ֆաբրիկա Տէ Մէտիսինա: Առաջին տարին կը վարձաբուի Պէֆաով ի գնահատութիւն իր բարձրագոյն նիշերուն: 1952-ի սկիզբը կը վերադառնի առաջին Այնթապցի Հայ բժիշկը Արժէնթինայի մէջ:

ԳԻՐԳՈՐ ԱՂԱ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ

1868—1950

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1868-ին. նախնական կրթութիւն մը կ'ստանայ տեղւոյն ներսէսեան վարժարանը:

Այնթապի հերոսամարտէն վերջ կը հաստատուի Հայկալ եւ հոն մի քանի հայրենակիցներու հետ հիմը կը դնեն Այնթապի կրթասիրաց վարժարանին:

1928-ին կը հաստատուի Պուէնոս Այրէս, իր գաւազներուն քով:

Այնթապի Հայրենակցական Միութեան հիմնադիրներէն մին կ'ըլլայ եւ կ'ընտրուի առաջին ընտրութեամբ վարչական անգամ: Աշխատած է միշտ հայրենակի ցներու համերաշխութեան մինչեւ իր մահը որ տեղի կ'ունենայ 1950-ին:

ՍԱՐԳԻՍ ԹՕՓՉԵԱՆ

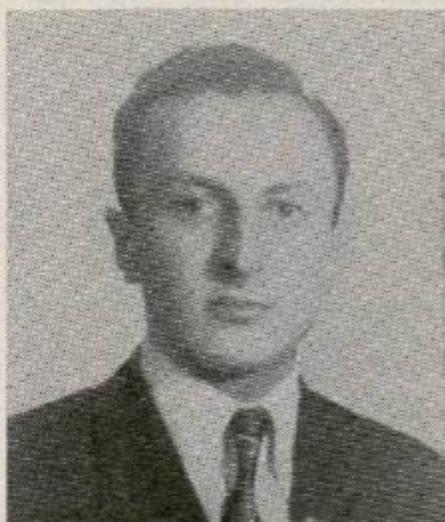

ՍԱՐԳԻՍ ԹՕՓՉԵԱՆ

Իր նախնական կրթութիւնը կ'ստանայ Այնթապի Ներսէսեան Վարժարանին մէջ: Կը շարունակէ Երուսաղէմէ ժառանգաւորաց Վարժարանը բարեբարի մը օժանդակութեամբ. կը մեկնի Էջմիածին Գէորգեան ճեմարանը որմէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ բարձրագոյն նիշերով: 1913-1926 ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Նիկոմիդիոյ, Պանտրմա, Ալեքսանարէզ, Ատանա եւ Երուսաղէմի Արարատեան սրբանոցին մէջ: 1926-ին կը փոխադրուի Մոնթեվիտո եւ ապա Պուէնոս Այրէս. կ'զբաղի առեւտուրով. 1930-ին Արմէնիա թեքթէն կը նշանակուի առաջին խմբագիր. տարի մը դադարէ վերջ նորէն պաշտօնի կը կոչուի Արմէնիա թեքթի խմբագրութեան: Կ'ըլլայ

Ա. Ա. Միսիթեան հիմնադիր անդամներէն մին եւ կ'ընտրուի 1939-ին վարչական անդամ եւ կը շարունակէ մինչեւ իր մահը որ տեղի կ'ունենայ 1941 Մարտ 11-ին, 52 տարեկանին:

ՕՆՆԻԿ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ

ՕՆՆԻԿ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ

Ծնած է 15 Նոյ. 1924-ին, Պուէնոս Այրէսի մէջ. իր նախնական ուսումն առած է Գորնելիոյ Սա'ալետրա դպրոցը. շարունակած է իր ուսումը Ռամոս-մէխիայի Ազգային Վաճառականական բարձրագոյն վարժարանը. 1943-ին ստացած է տոմարակալութեան մասնագէտի տիպոսը. յաջորդ տարին մտած է Ելեւմտական գիտութեանց համալսարանը ուրկէ Գեկտ. 19 1949-ին ստացած է հանրային հաշուակալի վկայագիրը, եւ 1951 Նոյ. 20-ին տուած է վերջին քննութիւնը եւ ստացած է Ելեւմտական գիտութեանց Տոքթորի տիպոսը:

Ի զնահասութիւն երկրորդական վարժարանի մէջ իր ցոյց տուած ուշիմութեան, համալսարանական բաժինի Ա. եւ Բ. տարիներու ուսումը առած է առանց վճարումի:

ԳԱՍՊԱՐ ԱՂԱ ԲԱԹԱՆԵԱՆ

ԳԱՍՊԱՐ ԱՂԱ ԲԱԹԱՆԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1876-ին. իր նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Լատինական թերա-Սանթա դպրոցը որը ձգելով արհեստով կը պարապի:

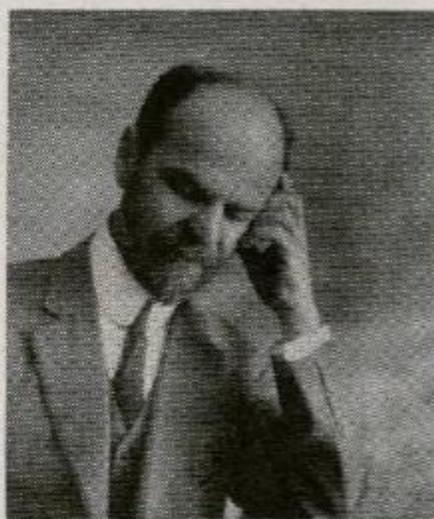
1913-ին ընտանեօք կը հաստատուի Պուէնոս Այրէս. բաւական չարքաչկեանք մը կ'ունենայ մինչեւ գուտկներուն մեծնալը, որմէ յետոյ բաւական բարեկեցիկ կեանք մը կ'ունենայ:

1922-ին երկրորդ զաղթին եկող հայրենակիցներուն տուն եւ զորք կը հայթայթէ օգնելով թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս:

Ազգապահպանման հոգիով առջորուած՝ կ'ըլլայ Այնթապի Հայրենակցական Միութեան հիմնադիր անդամներէն մին եւ կ'ընտրուի առաջին ընտրութեամբ վարչական տնօրէն: Կը վախճանի 1944 Օգոստ. 22-ին:

ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ ՈՒՍՈՒՄ ԱՌԱՄ ՀԱՅԵՐ

ՏՈՒԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ
ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ

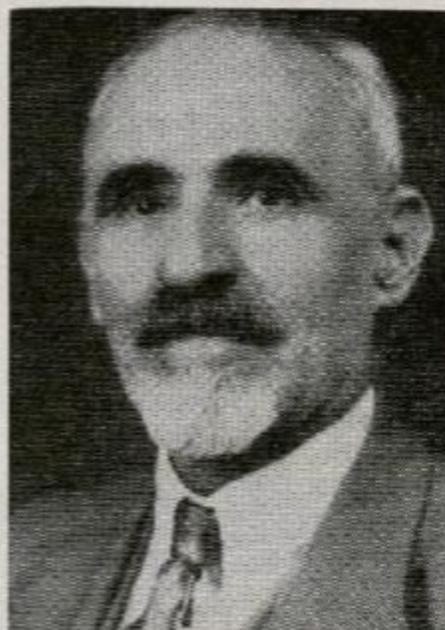

Նախադահը Գանիայի ձէնանեան

Վարժարանին:

Փայլուն շրջանաւարաններէն
մին Անթէպի կեդրոնական
Թուրքիոյ Գոլէճին:

ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ՐԷՃԷՊԵԱՆ

Վեր. Տիգրան Րէճէպեան, վաստակաւոր հովիւ, որ Անթէպի Աւետ. Գայաճըզ եկեղեցիի հովիւը եղած է քանի մը տարիներ: Շրջանաւարտ եղած է Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճէն ու Նիւ Եորքի Օպլըրն Աստուածարանական ձեմարանէն:

Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊՈՍԹՈՆԻ ԿԱՆԱՆՑ ՕԺԱՆԳԱԿ ՄԱՐՄԻՆ
 ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՈՒԱԾ ԱՆԳԱՄՈՒՀԻՆԵՐ

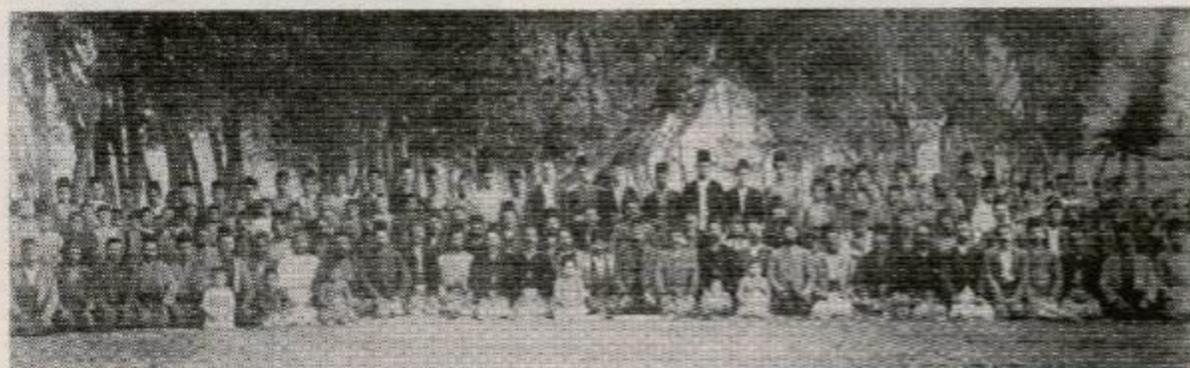

Ա. կարգ (ձախէն աջ) Վարչութեան անդամուհիներ, Տիկիններ՝ Սէնտի Ագամեան, Լուսի Գասարեան, Մէյրի Թաշեան՝ Թղթակից-քարտուղար, Բօգ Գասարեան՝ արձանագրիչ-ֆարսուղար, Ովսաննա Յովհաննէսեան՝ փոխ տանապետուհի, Բօգ Պապօեան՝ տանապետուհի, Լուսի Տաղլեան՝ զանձապահ, Բօգ Գատէհեան՝ օղնական զանձապահ, Ովսաննա Գատէհեան եւ Անիձա Գըրպէշեան :

Երկրորդ կարգ.— Մէյրի Մատէրեան, Արուսեակ Հասրբեան, Լուսիա Եաղսըզեան, Աննա Հասրբեան, Մէյրի Պօյանեան, Զարման Աղէեան, Էլիզա Հասէֆեան :

Երրորդ կարգ.— Արաֆսի Գաբրիէլեան, Տիրուհի Պազօեան, Կլատիս Զէնկէլեան, Բօգ Հասէֆեան, Կլատիս Գատէհեան, Էֆրօնիա Եաղսըզեան, Պէաթրիս Գատէհեան, Նուրիձա Գազանեան, Զուարթ Այվազեան, Նուրիձա Գափափեան :

Չորրորդ կարգ.— Բօգ Յարութիւնեան, Մէյրի Գըրպէշեան, Մէյրի Պալեօզեան, Արշալոյս Կիւլէսէրեան, Մէյրի Վարդանեան, Բօգ Սուֆիասեան, Ֆլօրէնս Զիբազեան, Ալիս Միմասեան, Մէրիյէ Պերէնիֆլիեան, Հոփսիմէ Սարգիսեան :

ԱԳԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԳԱՇՏԱՀԱՆԳԷՍ
 Հաւանաբար 1890-ին

ՆՄՈՅՇ ՄԸ 1890-Ի ԱՆԹԷՊՅԻ ՀԱՅ ՕՐԻՈՐԴՆԵՐՈՒ ՏԱՐԱԶԷՆ

Զախէն աջ — Արուսեակ Նազարէփեան (Տիկին Աշեան), Ազնիւ Աստուրեան (Տիկին Թ. Դազարեան, մայրը Տիկին Բրօֆ. Սարափեանի), Լեւոնիկ Նազարէփեան (Տիկին Հրանտ Սիւլահեան), Սաքեմիկ Նազարէփեան (Տիկին Աւետիս Սելեան) :

ՄԵԿԵՆԱՍՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (ՀԻՐՐԻ) ՆՈՐԵԱՆ

Անթէպցի Հայ ունեւորներու շարքին մէջ առաջինը հանդիսացաւ Պր. Յր. Նորեան, որ խոշոր նուիրաասութիւնով մը, 1,000 տալար, քաջալերեց մեր ազգանուէր ձեռնարկը: Ինքն էր որ անձամբ մօտեցաւ մի քանի Հայ ունեւորներուն որ զրապէս եւ առատաձեռնութեամբ օգնեն մեզի: Դժբախտարար Անթէպցի Հայ ունեւորներուն մէկ մեծ մասը յոյժ ժլտա գտնուեցաւ:

Պր. Հէրրի Նորեան չըջանաւարտած է Ազենական կրթարտնէն բարձրագոյն նիշերով: Իրենց կարգը առաջինը եղած է Կ. Թ. Գոլէճի սօֆօօր կարգը բնդունուող ուսանողներու մէջ: Ազենականի անկէ առաջուան չըջանաւարտները կը մտնէին Գոլէճի Փրէշթըն կարգին մէջ:

Քառասուն տարիներ Ամերիկա գտնուած է: Սկիզբը կօշիկի գործարանի մը մէջ աշխատած է, յետոյ մտած է կահարասիի առեւտուրին մէջ իր եղբայրներուն հետ (Քէսըլ Ֆըրնիչըր Գըմ.):

Աւելի շահաւէտ եղած է էտիպըլ նըքս ներածելու, պատրաստելու եւ մեծաքանակ ծախելու ձեռնարկը որու նախաձեռնողներէն մին ինք եղած է եւ 23 տարիներ ընդհանուր վարիչը եղած է այդ գործին:

1943-է ի վեր գործէ քաշուած է, սակայն, իր ունեցած գրամազուլիսը յաջող կերպով շահարկած է յարաճուն զարգացում ունեցող ընկերութիւններու մէջ:

Միշտ իր օգնութեան բաժինը բերած է ազգասիրական, կրթական, կրօնական ընկերութիւններու ազգանուէր գործին:

Ընտանեկան երջանիկ բոյն մը շինած է Պր. Հէրրի Նորեան, ամուսնանալով ծանօթ առեւտրական Յր. Ազա Պատմաճեանի շնորհալի գտեր հետ, որ հաւատարիմ ու պատուական կեանքի ընկեր մը եղած է իրեն:

Բախտաւորուած են չորս որդիներով, որոնք զօլէճական կրթութիւն առած են:

Տիկին Ուսաննա կը նուիրէ 750 տողար, ի յարզանս իր ամուսնոյն, Պր. Եղիա Նորեանի և անոր եղբայրներուն, որոնք եղբայրական սիրով տողարուած համագործակցութեամբ իրենց երէց եղբօր առաջնորդութեամբ, թէ՛ նիւթական և թէ՛ բարոյական յաջողութիւն զտան առեւտրական և ազգային մակարդակին վրայ: Քէսըլի Սթուէր Ֆըրնիչըր և Զրնօպիա Ընկերութիւնները յայտնի վկաներն են այդ իրողութեան:

Եղիա Նորեան ձգեց Այնթապը 1902 Յունվ. 1-ին և Ժեկնեցաւ Աղեքսանդրիա, Եգիպտոս: Երկու տարի հոն կօշիկի առեւտուրով զբաղելէ վերջ ձգեց Եգիպտոսը և 1904 Յունվ. 19-ին հասաւ Պոստոն, Մ. Ն.: Տարի մը կօշիկի զործարան աշխատելէ վերջ հիմնեց Քէսըլի Ֆըրնիչըր անունով կահարասիներու վաճառատունը թրիմոնթ փողոցին վրայ:

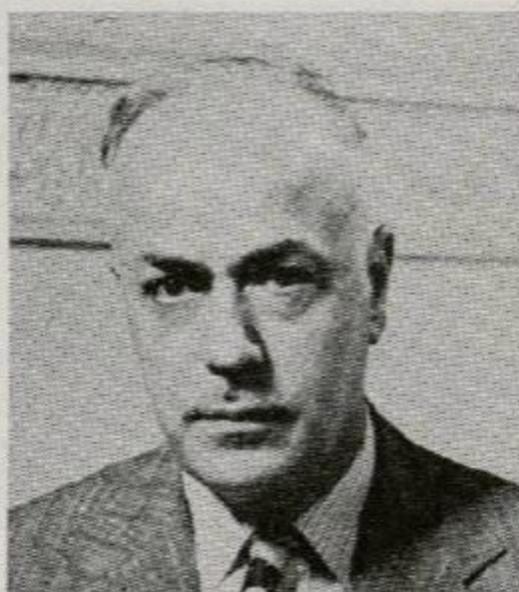
ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ԵՂԻԱ ՆՈՐԵԱՆ

1922-ին պիստակի առեւտուրով զբաղիլ սկսաւ իր եղբայրներուն մասնակցութեամբ: 1927-ին նիւ Ճըրզի աեզափոխեցաւ և Քէսըլի Ֆըրնիչըր կահարասիներու վաճառատունը հոն փոխադրուեցաւ: Նոյն տարին, պիստակի առեւտուրը Պոստոնէն նիւ Եորք փոխադրելով, իր եղբայրներուն օգնութեամբ հիմնեցին Զրնօպիա պիստակի վաճառատունը:

Եղիա Նորեան ամուսնացած է Ուսաննա Թահթանեանի հետ և ունին երկու զաւակներ, ձօրձ և Արամիս:

Տիկին Ուսաննա չրջանաւարտ է Հայկանուշեան բարձրագոյն վարժարանէն և ուսած է նիւ Եորքի Գօլոմպիա Համալսարանը: Հայերէն և անգլիերէն «Հայրենիք»ներուն կը զրէ:

ՀԻՐՐԻ Ա. ԳՐԼՃԵԱՆ

Աշխարհահռչակ Գրլճեան Գորբորէյշընի հիմնադիրն ու տնօրէնն է: Այս ընկերութեան գործունէութեան դաշար կը դանուի աշխարհի գանազան անկիւններուն մէջ, Հնդկաստանէն մինչեւ Սիւրիա: Իր ձեռքին տակ կը գործեն բազմաթիւ ճարտարագէտներ, որոնք հսկայ ձեւարկներ ի գլուխ կը հանեն, ամէն ուր որ կ'երթան:

Հէրրի Գրլճեան ծնած է Անթէպ 1893-ին: Մէսէչուսէթս Ինսթիթիութ ալ թէքնալաճի ընթացքը աւարտելէ յետոյ, գործած է Ուէսթինկհատու էլէքթրիք Մէնիֆէքշըրինկ, Սթոն եւ Ուէպսթըր, Պոսթոն Էսիսըն, Էմէրիքըն Ուիսքոս ընկերութիւններուն մօտ: 1930-ին Գրլճեան կը հաստատէ իր անձնական գործը, իբր խորհրդատու էնճինիյր: Այս ընկերութիւնը հրաշալիօրէն զարգացած ու մեծցած է տարիներու ընթացքին: 70-է աւելի «փաուր փլէնթ»ներ շինուած են Գրլճեան Գորբորէյշընին կողմէ եւ Գրլճեան անունը հոմանիշ դարձած է մեծ նուաճումներու «Էնճինիյրինկ» ասպարէզին մէջ:

Երկրորդ պատերազմէն ասդին Հէրրի Գրլճեան սկսած է տարածել իր գործունէութիւնը օտար երկիրներու մէջ ալ — Վենեզուելա, Մեքսիկո, Իտալիա եւ Ասիական երկիրներ: Վերջերս Գրլճեանի անուան փայլ տուած է նոր գիւտ մը — նոր մեքենայ մը «Վիսքօշ Բէյօն» արտադրելու համար:

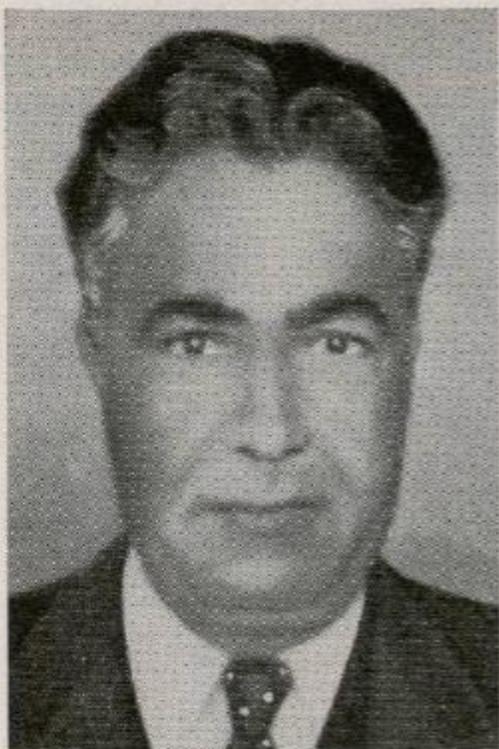
Գրլճեան իր պատուարեր գործերուն համար 1953-ին պատուուած է Տնէք. ալ Էնճինիյրինկ տիտղոսով, Տրէքսըլ Ինսթիթիութի կողմէ: Իր բարեգործութիւններով ալ օգտակար եղած է, հաստատած է 2 կրթաթոշակ Տրէքսըլ Ինսթիթիութի ու 2 հատ ալ՝ Մէսէչուսէթս Ինսթիթուլիթ ալ թէքնալաճի մէջ:

Անթէպի Պատմագրքին համար նուիրած է 500 տուար եւ խոստացած է յառաջիկայ տարի 250 տուար եւս նուիրել:

Ամուսնացած է Անթէպի Ատուր Լեոնեան գերզաստանէն շնորհալի օրիորդի մը հետ: Ատուր Լեոնեան հերոսամարտի երկու զինուորական պետերէն մին էր:

ՅԱԿՈՒ ԶՈՒԼՃԵԱՆ

Տիկին Վեհանուշ Զուլճեան իր լուսահողի ամուսնոյն յիշատակին համար նուիրած է 300 տուրք. ինք բնիկ Եօզղատցի է եւ ազգանուէր տիկին մը:

ՅԱԿՈՒ ԶՈՒԼՃԵԱՆ

Պր. Յակոբ Զուլճեան գաւակն է Անթէպցի մանուսայի տակտրական հրատարակին վրայ ծանօթ եւ ազգասիրութեամբ համբաւուոր Գէորգ եւ Մէննուշ Զուլճեանի: Ծնած է Մայիս 1, 1883-ին, Անթէպ: Իր ուսումն առած է Անթէպի Վարդանէան Կրթարանին մէջ, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 1907-ին:

Ամերիկա եկած է 1909-ին: 1914-ին իրրեւ Ամերիկեան զինուոր Ֆրանսա դացած է: Պատերազմէ վերադարձին, 1919-ին գիրար հասկցող վեց հօգիներ իրարու քով դալով կը հիմնեն ՓԻՔԸՐ ԲՕԼ Քէնտի ընկերութիւնը որ տարիէ տարի յառաջանալով մեծ համբաւի տիրացած է: Հանդուցեալը այս գործի յաջողութեան մէջ ունեցած է մեծ բաժին եւ եղած է անոր վարիչ ուժերէն մէկը:

Յակոբ Զուլճեան ամուսնացած է 1922-ին, Ֆիլատէլֆիա բնակող Եօզղատցի յայանի ընտանիքի, Գէորգ եւ Լուսարեր Ստամպուլեանի դստեր՝ Օր. Վեհանուշի հետ, որ ծնած է Եօզղատ:

Ունի մէկ հասիկ գաւակ մը, ճօրճ Զուլճեան, ամուսնացած Տէր եւ Տիկին Քէչիշեանի ազջկան հետ: Յակոբ Զուլճեան տարիներով շարունակ անդամ եղած է Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ օգնած է ուրիշ բարենպատակ ձեռնարկներու ալ:

ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

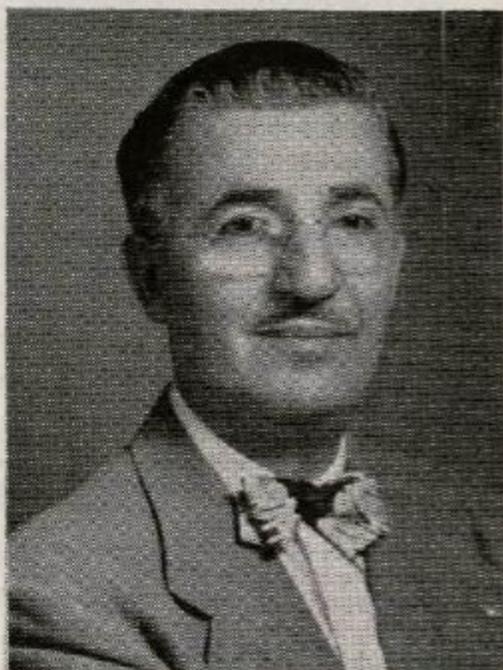

Պր. Էավըրտ Տէմիրճեան, որ ունի «Կազօլինի» բազում կայաններ Լոս Անճէլըսի եւ շրջակայքին մէջ, անդամ եղած է Ա. Ա. Միութեան եւ ներկայիս ատենապետն է Լոս Անճէլըսի տեղային մասնաճիւղի վարչութեան: Ճօրճը ծնած է 1902-ին, իսկ Ալլըրթը՝ 1910-ին՝ Անթէպ: 1920-ին եկած

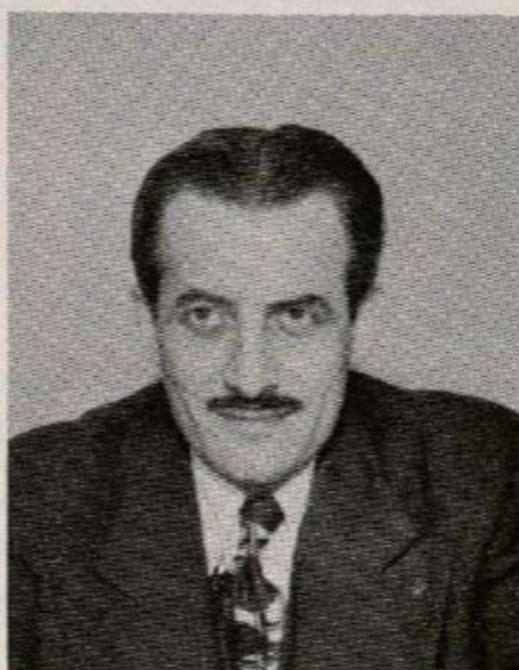
են Ամերիկա, Լոս Անճէլըս: Շատ մը դժուարութիւններէ վերջ հաստատած են լամբայի գործարան մը «Փալիֆ-Արթ Գրամբլի» անունով, աշխատեցնելով 70-է աւելի գործաւորներ: Ազգային գործերու մէջ ալ միշտ գոհած են իրենց կարողութեան չափով: Ճօրճ երկու տարիէ ի վեր գործէ քաշուած է Ալլըրթհին թողելով գործը:

Պատմադրբիս ծախքերուն համար նուիրած են 450 տուար: Տէր եւ Տիկին Էտի Տէմիրճեան նաեւ նուիրած են ամբողջ մսի ծախքը գործածուած մեր առաջին ճաշկերոյթին սարքուած Լոս Անճէլըսի մէջ

ՃէՔ ԵՒ ԼՈՒԻ ՏԱՆԷԼԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ

ՃէՔ ՏԱՆԷԼԵԱՆ

ԼՈՒԻ ՏԱՆԷԼԵԱՆ

Երկու եղբայրներ այժմ տէրն են Չենտ գորգի առևտուրին, որ տարիներու ընթացքին բարգաւաճութեան փուլերէ անցնելով հասած է նախանձեղի զինակի մը: Առևտրական շէնքը, Լոս Անճէլըսի մէջ, 27,000 քառակուսի ոտք է եւ ամէն Հայու սիրտը կ'ուռի հպարտութեամբ ի տես Հայու ձեռներէցութեան:

Ճէք ծնած է 1897 Յունվ. 16-ին, Անթէպ, եւ Հայիկ եկեղեցիի դպրոցը աւտրտելէ յետոյ երեք տարի ալ յաճախեր է Կ. Թ. Գոլէճը:

Լուի ծնած է 1905 Մարտ 29-ին: Ուսումը աւեր է Հայիկ եկեղեցիի Իտաաիյէ դպրոցին մէջ:

Երկու եղբարք Ամերիկա եկած են 1920-ին եւ ատեն մը Նիւ Հէյվըն եւն. մնալէ յետոյ, 1924-ին հաստատուած են Լոս Անճէլըս: 1931-ին զնած են Չենտ գորգ նորոգելու գործը: 1933-ին աւելցուցած են ամէն տեսակ նոր գորգ ծախելու ճիւղը:

Երկու եղբայրներ ամուսնացած են Լեւոնեան քոյրերու, Ճէք՝ Սիրանոյշի հետ 1926 Յունվ. 26-ին, եւ Լուի՝ Մարիի հետ, 1927 Յունվ. 1-ին:

Պատմադրբիս ծախքերուն համար նուիրած են 450 տուար, եւ օգնած են նաեւ այլազան առիթներով հանգանակութեան յաջողութեան:

ԳՐԻԳՈՐ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ

Ծնած է Անթէպ, 1892, Սեպտ. 18-ին: Ծնողքը Գէորգ եւ Մարիամ Իսրայէլեան: Նախնական կրթութիւնը առած է Աղենական Վարժարանը եւ տարի մըն ալ յաճախած է Կ. թ. Գուլէճը, 1909-ին: Ամերիկա կը գաղթէ եւ 1921-ին կ'ամուսնանայ Բարդէն Կաթողիկոսի եղբոր, Ներսէսի դստեր,

ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԲԻԻՐԵՂ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ

Հոգարարձու Պոսթոնի ազգային Հայց. եկեղեցիին մէջ 1930-36-ին: Անդամ էր Հ. Բ. Ը. Միութեան:

Լոս Անճէլըս գաղթելէն ետք ալ շարունակեց իր ազգային գործունէութիւնը: Անթէպի Պատմազբքի Յանձնախումբին ատենապետն էր, մինչեւ իր մահը, որ տեղի ունեցաւ Օդոստոս 11, 1953, եւ թաղուեցաւ մեծ շուքով: Փոխան ծաղկեպսակի դոյաջաւ կարեւոր գումար մը՝ ի նպատակ Սր. Յակոբ եկեղեցիին, Ա. Ա. Միութեան, եւ 200 տոլար ալ Պատմազբքի ծախքերուն: Հանգուցեալը նախապէս արդէն նուիրած էր 50 տոլար Պատմազբքի համար:

ՏՐԴԱՏ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ

ՏՐԴԱՏ ԵՒ ՎԵՐԺԻՆ
ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ

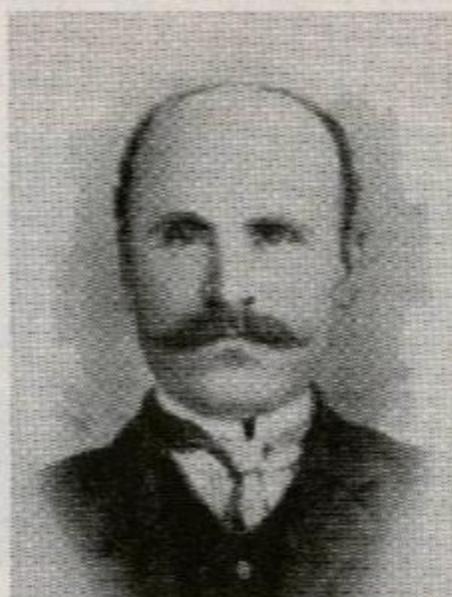
Ծնեալ Այնթապ Ներսէս եւ Մարիամ Կիւլէսէրեաններէ: Նախնական կրթութիւնը բաւարարեց Վարդանեան Կրթարան եւ Կիլիկեան ձեմարանը: Տարագրութեան ժամանակամիջոցին իր հօր իբր պղնձագործ արհեստին պատճառաւ մնացած է Այնթապ:

Ինքնապաշտպանութեան մասնակցած եւ վիրաւորուած է Մայիս 28, 1920-ին: Ամերիկա եկած է 1920 Դեկտ. 23-ին: Ամուսնացած է Հալէպ, 1929-ին, Օր. Վերժին Մահսէրէճեանի հետ եւ բախտաւորուած են մէկ աղջիկ եւ երկու մանչ զաւակներով:

Գործի ասպարէզին մէջ ունեցած է իր անձնական գործը իբր մէսքըր եւ հետազային ալ Քէմպրիճ Մէս. ի մէջ ստանձնած է Ամպասատոր պանդոկին մէնէնըրուքիւնը:

Տրդատ անդամ եղած է Ա. Ա. Միութեան կեդրոնական վարչութեան եւ օգտակար ծառայութիւններ մատուցած է: Այս Պատմազբքի ծախքերուն համար 250 տոլար նուիրած է, ի յիշատակ իր հօր եւ մօր: Հայրը՝ Բարդէն Կաթողիկոսի եղբայրն է եւ մայրը՝ Գասպար Խօճայի քոյրն է:

ՃԱՆ Պ. ՆԷՇ (ՆԱԶԱՐԵԱՆ)
ԵՂԲԱՅՐԸ՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Պ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Շիջակոյի ազգայիններէն, յաջող առևտրական Ճան Պ. Նէշ (Նազարեան) ծնած է Անթէպ 1894, Յուլիս 8-ին, Բահան թաղի մէջ: Մօրը անունն էր Տուտու, ծնեալ Սարգիսեան (Քիլիս) եւ հօրը անունն էր Պաղտասար, զաւակը Տէր եւ Տիկին Նազար Նազարեանի, Անթէպի Նազարէթեան համբաւուր դերգաստանէն:

Ճան նախ կ'ուսանի Հայկազեան Վարժարանին մէջ, Արտաշէս Կիւլտալեանի (Վահան քհնյ.) անօրէնութեան տակ: Յետոյ կը մտնէ Վարդանեան Կրթարան, Արմենակ Նազարէթեանի եւ Արմենակ Չամիչեանի անօրէնութեան շրջանին: Դասընկերները եղած են Գառնիկ Մանուչակեան, Յր. Սիւլահեան, Տիգ. Չազմագճեան եւ Տրգաս Կիւլէտէրեան եւն.:

Տասնը եւ երեք տարեկանին մանուսայագործութիւն կը սորվի եւ քիչ յետոյ 4 բանուոր բանիլ կուսայ: 1912-ին կը զաղթէ Ամերիկա, կը հաստատուի Թրոյ եւ ապա՝ Էմբրնսթըն: Առաջին պատերազմին կամաւոր կ'արձանագրուի Ամերիկեան բանակի նաւային ճիւղին մէջ, 1917-1919 Յունվար: Դարձեալ կ'սկսի գործի Էմբրնսթընի մէջ, գորգ եւ հագուստ մաքրելու արհեստով: Գործը կամաց կամաց կը յաջողի եւ կը մեծնայ: 1922 Փետր. 17-ին կ'ամուսնանայ Փարիզ ծնած եւ հոն ուսած շնորհալի օրիորդի մը հետ, Կիլպէրթ անունով, որ Էմբրնսթընի մասնաւորներու յատուկ դպրոցին մէջ Փրանսերէն կ'ուսուցանէր: Կինը եղած է իբեւ գործակից, աջակից եւ լաւ ընկեր մը: Կը բախտաւորուին երկու սիրասուն զաւակով, ձօն՝ ծնած 1922-ի վերջը, Տայէնա ծնած՝ 1929-ին, Հայլէնա Փարք, ուր Ճան Նէշ իր գործը փոխադրած էր մէկ երկու տարի առաջ: Հոն գործը օրէ օր կը ծաւալի ու կը բարգաւաճի: Ինք տէր կը գտնայ շէնքերու, խանութներու, պարտէզներու եւայլն: Մեր Պատմագրքի ծախքերուն համար նուիրած է 250 տոլար:

Իր Յր. եղբայրը Քրիստոսասիրացի անդամ էր եւ ծառայած է իր ազգակիցներու կեանքը փրկելու եւ Հայ գաղթականներու ուսելիք ու զգեստեղէն բաշխելուն համար սպաննուած է Թուրքերու կողմէ: «Նախ քան նահատակութիւն Յարութիւն եղբայր իր ընկերները խրատեր ու քաջալերեր է»: Անոր մասին աւելի ընդարձակօրէն գրուած է «Չանսէր»ի մէջ 1949, թիւ 11, Նոյեմբեր:

ԲԱՐԳԷՆ ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

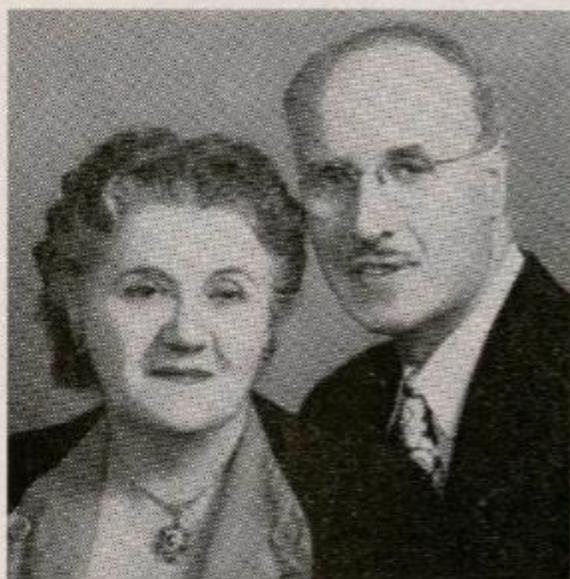
ԲԱՐԳԷՆ ԵՒ ԱՐՇԱՆՈՅՍ ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

նորհիւ իր հօր վարպետ արհեստաւոր ըլլալուն: 1921-ին եկած է Ամերիկա: Ամուսնացած է 1930-ին Օր. Արշալոյս Գասպարեանի հետ, քոյրը Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոսի: Ունեցած են երկու մանչ զաւակներ, որոնք կը յաճախեն դպէճ:

Բարգէն Ամերիկա գալէն ետք, մօտաւորապէս ասար տարի, զործաւորութիւն ըրած է, եւ յետոյ իր հղրօր Տրդատի հետ կը հաստատեն իրենց անձնական գործը, նիւ Ինկլէնտ Մէքըլ Սքիմինկ Գըմբընի անունին տակ: Այս արհեստը իրենց հօրմէն ժառանգած են: Նոյն ատենին հետաքրքրուած է Րիլը Էսթէյթի գործով եւ հիմնադիր եղած է Րիվըրսայտ Րիբլիքի ավ Պոսթոնին: Բարգէն այս տարի Ա. Ա. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ է: Անթէյի Պատմութեան զբքին ծախքերուն համար կը նուիրէ 250 ի յիշատակ իր հօր եւ մօր:

ԳՐԻԳՈՐ Ն. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Ծնած 1895, Ապրիլ 8-ին, Անթէյ: Կրտսեր զաւակը Ներսէս եւ Մէննուշ (Պալեան) Պարոնեանի: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Աղենական վարժարան մինչեւ 1911, եւ տարի մըն ալ Հալէպի Փրանսական դպրոցը յաճախած է: Ամերիկա եկած 1912-ին դպրոց յաճախելու եւ երկիր վերադառնալու մտադրութեամբ, սակայն Ա. Համաշխարհային պատերազմը ընդհատած է իր դպրոցական ծրագիրը եւ կամաւոր արձանագրուած Ամերիկեան բանակին մէջ, ծառայելով երկու տարի Յրանսայի մէջ: Վերադարձին դպրոցը շարունակած է տան մը՝ յաճախելով Ուէնքուրքի Էնգլիշ Ինսթիթյուցիոն եւ Պոսթոնի համալսարանը: 1920-ին ամուսնացած է Փրանսուհիի մը հետ Բարիլի մէջ որմէ բախտաւորուած են մանչ զաւակով մը՝ Նորիս: Գործած է Հայ եւ օտար թերթերու տպարաններու մէջ իրր լայնօթայի վրաշար, վերջին հայերէն գործը ըլլալով Երան տպարանի մէջ Բրօֆ. Չաղմազեանի Անգլ.-Հայ. բառարանը: 1925-ին դադարած է Օրլանտօ, Ֆլօրիտա, ուր եօթը տարիներ ունեցած է իր անձնական

ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

տպարանի մէջ Բրօֆ. Չաղմազեանի Անգլ.-Հայ. բառարանը: 1925-ին դադարած է Օրլանտօ, Ֆլօրիտա, ուր եօթը տարիներ ունեցած է իր անձնական

դործը: 1932-ին կը մեկնի Հայկական Կոմկոմի ղեկավարության իր հիւանդ հօրը որուն
 քով տասը ամիսներ մնալէ ետք վերադարձած է Ամերիկա եւ հաստատուած
 Լոս Անճէլէս, ուր ունի իր անձնական դործը՝ գրերու ձուլարան մը եւ ուր
 պատրաստուեցաւ այս Պատմագիրքս իր անձնական խնամքով: 1940-ին կը
 կորսնցնէ իր կինը եւ երկու տարի վերջ կրկին կ'ամուսնանայ Խարրերդցի
 ծանօթ Փիլիպպոս Գազանճեանի աղջկան, Հայաստանի հետ: Եղած է Ա. Ա.
 Միութեան զործօն անդամ եւ կեդրոնական Վարչութեան Ատենապետ երբ
 կեդրոնը փոխադրուեցաւ Լոս Անճէլէս 1949-ին: Անդամ է նաեւ Պատմագրքիս
 Յանձնախումբի: Եղած է հոգարարձութեան ատենապետ Ս. Խաչ Հայց. Եկե-
 ղեցւոյ, Լոս Անճէլէս: Հիմնադիրներէն մէկն է Սր. Յակոբ Հայց. Եկեղեցւոյ
 ուր պաշտօններ վարած է իրր ատենապետ Անդամական Ժողովի եւ Հոգա-
 րարձութեան եւ այժմ Երեսփոխան է նոյն Եկեղեցւոյ:

ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼՈՍ ԱՆՃԷԼԸՍ

ՏԱՆԷԼԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ, ձէֆ եւ ԼՈՒԻ	450.00
ՏԻԿԻՆ ՄԷՅՐԻ ՓՕԼ	350.00
ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ, ձՕՐՃ ԵՒ ԱԼՊԷՐԹ	250.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԳՐԻԳՈՐ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ	250.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐՈՆԵԱՆ	250.00
Ա. Ա. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՏԻԿՆԱՆՅ ՕԺԱՆԳԱԿ ՄԱՐՄԻՆ	200.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԷՏՎԸՐՏ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ (նաեւ տուած նաշկերոյքի միտը)	200.00
ՏՈՔԹ. ԵՒ ՏԻԿ. ՄՕՐԻՍ ՔԱԶԵԱՆ	200.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱՐԱՄ Ա. ԳՐԱՃԵԱՆ	150.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՏԻԳՐԱՆ ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ	150.00
50.00-ը ի յիշատակ իրենց ծնողաց՝ Մանուկ Փիլիպպոսեանի եւ Խաչեր Նասանեանի	
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՏԷՎԼԷԹ ԿԷԹՍՕԵԱՆ	100.00
ԱՇՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ, ձՕՐՃ, ՀԷՐԻ, ՆՈՒՊԱՐ	100.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱԻԵՏԻՍ ԻՅՃԵԱՆ	100.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԷՐՃԱՆԵԱՆ (Անտիոքցի)	100.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՄԱՆԱՍԷ Ս. ԼԻՊԱՐԵԱՆ	100.00
ՏԻԱՐ ԱՐՍԷՆ ՆԱՃԱՐԵԱՆ	80.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ձէֆ ԱԻԱԳԵԱՆ	75.00
ՏԻԱՐ ԱՐԱՄ ՊԷՐԷՃԻՔԷԼԵԱՆ	75.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԷՋՃԵԱՆ	75.00
ՏՈՔԹ. ԽԱԶԵՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԹԻԻԹԻՒՆՃԵԱՆ	75.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԳՈՒՐԳԷՆ ՊԷՔԼՕԵԱՆ	70.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ձՕՐՃ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ձԻՐՃԻ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ձՕՐՃ ԳԱՐՏԱՇԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՓՕԼ ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԸՍԹԻՎԸՆՁ	50.00

ՏԻԱՐ ՄՈՎՍԷՍ ԷՔՄԷՔՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՏԱՂԼԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԼԵՒՈՆ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՃՕՐՃ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՉԱՐԼՁ ՄԱՍԱՐԷՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՏԻԳՐԱՆ ՃԷՊԷՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՉԱՐԼՁ (ՍԱՀԱԿ) ՊԱՐՈՆԵԱՆ	50.00
ՏԻԿԻՆ ՍԷՅՏԻ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԴԱԻԻԹ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ	50.00
ՏՈՔԹ. ԳԷՈՐԳ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՊՕՍԹԱՆԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՄԻՀՐԱՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՎԱՐԳԱՆ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՎԱՀԱՆ ՄՂՐՊԼԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՃԷՔ ԱՆՏԻԼԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՀԷՐԻ ՊԷՅՔԸՐ	50.00
ԱՅՐԻ ՏԻԿ. ՈՎՍԱՆՆԱ ՔԷՇԵԿԷՐԵԱՆ	50.00
(Ի յիշատակ իբր ամուսնոյն՝ Հանի Աղայիին եւ Եղբորդւոյն՝ Ճիմի Թօփայեանիին)	
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՄՈՎՍԷՍ ՏԱՆԷԼԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՍԷԹ ՊԷՅՔԸՐ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՊԱԼԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱՐՄԷՆ ՍԱՐԱՖԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՃԱՆ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ	50.00
ՏՈՔԹ. ԱԼՊԸՐԹ ՍԷՔՍԸՆ (ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ)	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՉԱՐԼՁ ԵՍԱՅԵԱՆ	35.00
ՏՈՔԹ. ԹԷՏ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՏՕՐԵԱՆ	35.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՃՕՁԷՖ ՄԻՍԻՐԵԱՆ	35.00
ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻ ԳՕԳՕՐԵԱՆ (Ի յիշատակ ամուսնոյն)	35.00
ՏԻԱՐ ՆԱԶԱՐԷԹ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	35.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ	35.00
ՏԻԿ. Յ. ՍԷՐԷՃԱՆԵԱՆ (Անթեպցիանբու բարեկամ, Ի յիշատակ իբր ամուսնոյն, Վահանի)	35.00
ՏԻԱՐ ՍԱՄՈՒԷԼ ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ	35.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱՏՈՒՐ ԵԱԳՈՒՊԵԱՆ	35.00
ՏԻԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԻԻԹԻՔԵԱՆ	35.00
Մաղկեպատկէն	152.87
ՏՈՔԹ. ԺԻՐԱՅՐ ՍԱՐԵԱՆ	35.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՃՕՁԷՖ ՍԱՆՈՍԵԱՆ	35.00
ԲՐՕՖ. ԵՒ ՏԻԿ. ԼՈՒԹՖԻ ԼԵՒՈՆԵԱՆ	35.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՖՐԷՆՔ ԳԷՈՐԳԵԱՆ	25.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱՐԱՄ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ	25.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՖԻԼԻՓ ՃԱՄՊԱԶԵԱՆ	25.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՄԵԼԳՈՆ ԹԷԼԼՕԵԱՆ (Զնգուշցի)	25.00
ՏԻԱՐ ՆԵՐՍԷՍ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ	25.00
ՏԻԿ. ՍԱԹԵՆԻԿ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ	25.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ	25.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՉԱՐԼՁ ԳՐԱՃԵԱՆ	25.00
ՏՈՔԹ. ՉԱՐԼԻ ԳԱՐԱԵԱՆ	25.00

Վեր. եի Տիկ. ՍենեֆերիՄ ՍիիլԱՀեԱն	20.00
Տէր եի Տիկ. ձէֆ ՓԱՆՈՍԵԱՆ	20.00
Տէր եի Տիկ. ԳՈՒՐԳԷՆ ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԵԱՆ	20.00
Տէր եի Տիկ. ՄԻՍԱՔ ԱՐՕԵԱՆ	20.00
Տէր եի Տիկ. ՀԷՆՐԻ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	20.00
ՏԻԱՐ ԼՈՒՏԵՐ ՊՈՒԶԱԳՃԵԱՆ	20.00
Տէր եի Տիկ. ձէֆ ԼԵՒՈՆԵԱՆ	15.00
Տէր եի Տիկ. ՆԵՒՏՈՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	15.00
Տիկ. ԱՐԱՔՍԻ ԳԸԼԸՃԵԱՆ	15.00
Տէր եի Տիկ. ձէՄԻԼ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	10.00
Տիկ. ՎԱՀԻՏԷ ՇԱՀԻՆԵԱՆ	10.00
Տէր եի Տիկ. ՃՕԶԷՖ ԳՐԱՃԵԱՆ	10.00
Տիկ. ԵՓՐՈՍ ՏԻՐԱԶՈՒՆԵԱՆ	10.00
ՏՈՔԹ. Եի Տիկ. ԵԱԳՈՒՊ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ	10.00
ՏԻԱՐ ԳՐԻԳՈՐ (ԳՕԳՕ) ՆԱՃԱՐԵԱՆ պատրաստեց շատ մը լուսանկարներ առանց վարձատրութեան	

ՊՈՍԹՈՆ

Տէր եի Տիկ. ՏՐԳԱՏ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ	250.00
Տէր եի Տիկ. ԲԱԲԳԷՆ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ	250.00
ՏՈՔԹ. ԱԶՆԻԻ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ	100.00
Տէր եի Տիկ. ՀԱՄԲԱՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ	100.00
Տէր եի Տիկ. ԵՐՈՒԱՆԴ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ	85.00
ՏՈՔԹ. Եի Տիկ. ԵԱԳՈՒՊ ԹՈՒԶՃԵԱՆ	75.00
Տէր եի Տիկ. ԵԻՒՍԻՒՖ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ	75.00
ՏԻԱՐ ՄԻՀՐԱՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆ	60.00
ՏՈՔԹ. Եի Տիկ. ԼԵՒՈՆ ՏԱՂԼԵԱՆ	60.00
Տէր եի Տիկ. ՅԱԿՈՒԲ ԵԱՂՍԸԶԵԱՆ	50.00
Տէր եի Տիկ. ԲԱՌՆԱԿ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ	50.00
Տէր եի Տիկ. ՆԻԿՈՂՈՍ ԹՕՓՃԵԱՆ	50.00
Տէր եի Տիկ. ԳԷՈՐԳ ՍԻԻԼԱՀԵԱՆ	50.00
Տէր եի Տիկ. ՅՈՎՀ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	45.00
Տէր եի Տիկ. ՅԱԿՈՒԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ՆԱԶԱՐ ԻՍԿԷՆԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ԱՐԶՈՒԵԱՆ	35.00
ՏԻԱՐ ՆԱԶԱՐ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՊԱՂՏՕԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ՄԿՐՏԻԶ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ	35.00
ՏԻԿԻՆ ԱՆՆԱ ՀԱԶԸՐՃԵԱՆ	35.00
ՏԻԱՐ ՃՕՐՃ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ԳԷՈՐԳ ԳԱՏԷՀՃԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ԵՐԶԱՆԻԿ ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԻԻԼԱՀԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ՎԱՀԷ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱՊՕԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ՆԱԶԱՐ ԳԸՎԸՐԵԱՆ	35.00
Տէր եի Տիկ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՃԱՐԵԱՆ	35.00

ՏԻԱՐ ՅԱԿՈՒԲ ԶՕՓՈՒՐԵԱՆ	30.00
ՏԻԱՐ ՀԱՅԿ ԿՏԱՆԵԱՆ	25.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. Ն. ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ	25.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԳՐԻԳՈՐ ԹՕՓՃԵԱՆ	20.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱՔՐԱՀԱՄ ՊԷԶՃԵԱՆ	15.00
ՏԻԱՐ ԵՍԱՑԻ ՔԷՕՇԿԷՐԵԱՆ	10.00
ՏԻԱՐ ՃՕՐՃ ՆԻՒԵՒԻՃԻԿԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՐԱՆԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱՐԱՄ ՄԱՐԱՆԵԱՆ	10.00
ՏԻԿ. ՀՌԻՓՄԻՄԷ ՎԻՐԱՒՈՐԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԵԱԳՈՒՊ ԱՅՎԱԶԵԱՆ	10.00
ՏԻԿ. ՀՌԻՓՄԻՄԷ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. Ն. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱԼԻՅՕԶԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՑԻՐՄԷՆՃԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՀԷՐՐԻ ԳԸՐԳՊԷՇԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՃԷՔ ԳԸՐԳՊԷՇԵԱՆ	10.00
ՏԻԱՐ ՏԻԳՐԱՆ ՊԱՍԹԱՃԵԱՆ	10.00
ՏԻԿ. ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ՊԷՔԵԱՐԵԱՆ	10.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԱՆԱՇԵԱՆ	5.00
ՏԻԿԻՆ ԱԶՆԻԻ ՍԱՐԱՖԵԱՆ	5.00
ՏԻԱՐ ԹԱՄ ԳԱՀՎԷՃԵԱՆ	5.00

ՖԻԼԱՏԷԼՖԻԱ

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՀԷՐՐԻ ԳԸԼՃԵԱՆ	500.00
(ԵՒ 250.00 խոստում)	

ՆԻՒ ԵՈՐՔ

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԵԱՆ	1000.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԵՂԻԱ ՆՈՐԵԱՆ	750.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՏԻԳՐԱՆ ԶԱԳՄԱԳՃԵԱՆ	75.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԽՈՐԷՆ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ	75.00
ԱՌԱԶՆՈՐԳ ՏԻՐԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՆԵՐՍՕԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԹԷՏ ԼԷՅԼԷԿԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. Յ. ՄԱՍԷՐԷՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. Ա. ՄԻՐԻՃԱՆԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԼԵՒՈՆ ՍԻԻԼԱՀԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԹԷՖԹ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՆՈՒՊԱՐ ԵՒ ՆԱԶԱՐ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ	50.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԻՆԱՍԵԱՆ	40.00
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱՊԻԿԵԱՆ	35.00

Տէր եւ Տիկ. ձօճէք ԱԲՕՇԵԱՆ	35-00
Տիկին ՄԱՐԻ ԱԼԹՈՒՆ	35-00
ՏԻԱՐ ԼԵՒՈՆ ՄԻՍԻՐԵԱՆ (Přiminum, Ն. ձ.)	35-00
Տէր եւ Տիկ. ՀԱՅԿ ԶԵՔԻՃԵԱՆ	30-00
Տէր եւ Տիկ. ձէՍԻ ՓՕԼԱՏԵԱՆ	25-00
Տէր եւ Տիկ. ՅԱԿՈՐ ՆԵՐՍՕԵԱՆ	20-00
Տիկին ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԳՈՒՄՃԵԱՆ	15-00
Տէր եւ Տիկ. ՄՈՎՍԷՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	10-00
Տիկին Մ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ	10-00
ՏԻԱՐ ՀԱՅԿ ՅԱԿՈՐԵԱՆ (Ահարկոյի)	5-00

ՆԱԿԱԹԸՔ, ԳԸՆՆ.

Տիկին Յ. ԶՈՒԼՃԵԱՆ	300-00
Տէր եւ Տիկ. ՅԱՐՈՒԹ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ	25-00
Տէր եւ Տիկ. ԼՈՒՏԵՐ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ	10-00
Տէր եւ Տիկ. ԱԼՊԸՐԹ ՄԱՍԱՐԷՃԵԱՆ (Նիւ Հէյվըն)	35-00

ՖՐԷԶՆՕ

Տէր եւ Տիկ. ՅԱԿՈՐ ԳՐԱՃԵԱՆ	100-00
Տէր եւ Տիկ. ԱՌԱՔԵԼ ԵԱԶԸՃԵԱՆ	50-00
Տէր եւ Տիկ. ԳՐԻԳՈՐ ՍԻՎԼԻՃԵԱՆ	35-00
ՎԵՐ. ԵՒ ՏԻԿ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ	25-00
Տէր եւ Տիկ. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԱՖԵԱՆ	25-00
Տէր եւ Տիկ. ԱՐՄԷՆ ԿԻԼԷՍԷՐԵԱՆ	10-00
Տէր եւ Տիկ. ՓՕԼ ԱԻԱԳԵԱՆ	10-00
Տիկին ՎԻՔԹՕՐԻԱ ՏԻՐԱՏՈՒՐԵԱՆ	10-00
ՏԻԱՐ ՃՕ ՂԱԶԱՐԵԱՆ	10-00
ՈՄՆ	7-00

ԹՐՕՅ

Տիկ. ՖԷՐԻՏԷ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ	100-00
Տէր եւ Տիկ. ձԱՆ ԳԱՍԱՐՃԵԱՆ	50-00
ՏԻԱՐ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ	35-00
Տիկ. ԱԶՆԻԻ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԵՒ ԶԱԻԱԿՈՒՆՔ	35-00
Տէր եւ Տիկ. ձէՔ ՊԷԶՃԵԱՆ	35-00
Տէր եւ Տիկ. ՎԱՐԳԱՆ ՆՈՐՏԻԿԵԱՆ	35-00
Տէր եւ Տիկ. ԱԻԵՏԻՍ ՀԷՔԻՄԵԱՆ ԵՒ ԶԱԻԱԿՈՒՆՔ	35-00
ՏԻԱՐ ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՂՍԻԿԵԱՆ (Քղեցի)	30-00
ՏԻԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՇԵԱՆԵԱՆ	25-00
ՏԻԱՐ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՊԷՔԵԱՐԵԱՆ	20-00
Տէր եւ Տիկ. ձՕՐՃ ՊԷՔԵԱՐԵԱՆ	20-00
ՏԻԱՐ ձԱՆ ԻՅՃԵԱՆ	20-00
ՄՂՐՊԼԵԱՆ ՔՈՅՐԵՐ	20-00
Տէր եւ Տիկ. ՅԱՐՈՒԹ. ԹԱՊԼԱԵԱՆ	15-00
Տէր եւ Տիկ. ԳՈՒՐԳԷՆ ՏԷՕՔՄԷՃԵԱՆ	15-00

Տէր եւ Տիգ. ճօրճ Տէօֆօ՛ՄէճեԱն	15.00
Տէր եւ Տիգ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՊէֆեԱրեԱն	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՍՏեփԱն ՊէֆեԱրեԱն	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՅՈՎԱՆՓ ՊէֆեԱրեԱն	10.00
Տ. ԲԱԲԳԷՆ ՎՐԳ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ձէֆ ՊԻԼէՄճեԱն	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՂԵՒՈՆԳ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՄԱՆՈՒԿ ՔԷՕՇԿԷՐԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ԽՈՐԷՆ ՄՂՐՊԼԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՏԻԳՐԱՆ ԱՄՄԻԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՆԱԶԱՐ ՃԻԻԱՆԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՄԿԸՐ ՃԻԻԱՆԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ԼԵՒՈՆ ԼԷՅԼԷԿԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ԱԻԵՏԻՍ ՔԷՕՇԿԷՐԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՃԱՆ ՄԱՀՍԷՐԷՅՅԵԱՆ	10.00
ՏԻԱՐ ՀԷՐՐԻ ՊԵՇԻՐՅԵԱՆ	10.00
ՊԶԱԳՅԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	10.00
ՏԻԿ. ԼՈՒՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	10.00
ՏԻԱՐ ՄԵԼԳՈՆ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	10.00
Տէր եւ Տիգ. ՆԱԶԱՐ ԹԻԻԹԻՒՆՅԵԱՆ	10.00
ՏԻԱՐ ՍՈՂՈՄՈՆ ԵԿՄԱԼԵԱՆ (ՔՂԵԳԻ)	10.00
ՏԻԱՐ ԲԻԹԸՐ ԱՅՆԹԱՊԼԵԱՆ	10.00
ՏԻԱՐ ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՀԻԿԵԱՆ (ՄաքաշԳԻ)	5.00
ՏԻԿԻՆ ՍԻՐԱՆՈՒՇ ԹԷՐԶԵԱՆ	5.00
Տէր եւ Տիգ. ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՀՍԷՐԷՅՅԵԱՆ	5.00
ՏԻԱՐ Յ. ՄԱՐԹԻՆ	5.00
Տէր եւ Տիգ. Հ. ՏՈՒՏԵԱՆ	5.00
ՏԻԿԻՆ ԱԶՆԻԻ ԳՈՒՅՈՒՄՅԵԱՆ	5.00
ՏԻԱՐ Կ. ԹԻԻԹԻՒՆՅԵԱՆ	2.00
ԳԱՇՏԱՀԱՆԳԷՍԷՆ	323.00

ՇԻԳԱԿՕ

Տէր եւ Տիգ. ՃԱՆ Պ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ (ՆԷՇ)	250.00
Տէր եւ Տիգ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ	100.00
ՏԻԱՐ ՅԱԿՈՒԲ ԻՓՅԻԵԱՆ	50.00
ՏԻԿԻՆ ԵՐԱՆԻԿ ՅԱԿՈՒԲ ԻՓՅԻԵԱՆ	50.00
Տէր եւ Տիգ. ՍԱՐԳԻՍ Պ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ	35.00
Տէր եւ Տիգ. ՅԱԿՈՒԲ ԳՈՒՅՈՒՄՅԵԱՆ	35.00
Տէր եւ Տիգ. ՆԱԶԱՐ ԱՇՅԵԱՆ	35.00
ՏԻԿԻՆ ՄՈՎԱՍԷՍ ՊԷՉՅԵԱՆ	35.00
ՏԻԿԻՆ ԶԱՊԷԼ ԳՈՒՐՆԱԼԸԵԱՆ	5.00

ՊԱՏՄԱԳՐՔԻ ԿԱՆԽԻԿ ԱՊՍՊՐԱՆՔՆԵՐ

Տէր եւ Տիգ. ՍԱՐԳԻՍ Պ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ	(3)	45.00
Տէր եւ Տիգ. ճօրճ ԿԻԻԼՏԱԼԵԱՆ	(2)	30.00

Տէր եի Տիկ. ՍԱՐԳԻՍ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ԲԻԻԶԱՆԴ ԱՓՕԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ԷՏՎԸՐՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ԳԵՂԱՄ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ԱՐՄԷՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ՆՇԱՆ ԱՇՃԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկին ԼՈՒՏԵՐ ՔԷՕՇԿԷՐԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ՄԻՀՐԱՆ ԻՇԽԱՆԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ԲԻԻԶԱՆԴ ՊԷԶՃԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ՃԷՔ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ	(1)	15-00
Տէր եի Տիկ. ՆԵՐՍԷՍ ԳԱՄԱՃԵԱՆ	(1)	15-00
Տիկին եի՛նիկէ ԿԻԼԷՍԷՐԵԱՆ	(1)	15-00

ՖԼՕՐԻՏԱ

ՏԻԱՐ ՏԻԳՐԱՆ Պ. ՊԱՍԹԱՃԵԱՆ (նուէր) 100-00

ԲԱՐԻԶ

Տէր եի Տիկին ԳԷՈՐԳ ՊԱԳԸՐՃԵԱՆ (նուէր) 100-00

ԱՐԺԱՆԹԻՆԱ

ՊԱՏՄԱԳՐՔԻ Ի ՀԱՇԻԻ ԿԱՆԽԻԿ ԱՊՍՊՐԱՆՔՆԵՐ

	Փէսօ
ՄԻՍԱՔ ԱՐԳԱՐԵԱՆ	50
ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ	30
ԱՆՏՈՆԵԱՆ՝ ԵՂԲԱՐՔ	50
ԳԷՈՐԳ ԱՊԱՃԵԱՆ	100
ՄԻՍԱՔ ԱՊԱՃԵԱՆ	100
ՄԱՆՈՒԷԼ ԱՊԱՃԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ	150
ՆԵՐՍԷՍ ԱՊԱՃԵԱՆ ԵՒ ԵՂԲ.	300
ԼԵԻՈՆ ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ	100
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ	50
ԷԼԻԱ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ	30
ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	400
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ԵՒ ԵՂԲ.	30
ԼԵԻՈՆ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ	50
ՆՈՒՊԱՐ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ	50
ՄԻՆԱՍ ԱՐԱՊԱՆԷԵԱՆ	50
ՄՈՎՍԷՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴ.	50
ԿԱՐԱՊԵՏ ԲՕԼԱՏԵԱՆ	30
ԱԻԵՏԻՍ ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	200
ԳԷՈՐԳ Կ. ԳԸԼՆՃԵԱՆ	50
ԳԷՈՐԳ Հ. ԳԸԼՆՃԵԱՆ	50
ԲԷՏՐՕ ԳԱՐՏԱՇԵԱՆ ԵՒ ԵՂԲ.	50
ԵԱԳՈՒՊ ԷՔՄԷՔՃԵԱՆ	100
ՅՈՎՍԷՓ ԹԱՊԱԳԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ	50
ՅԱԿՈՒՃԱՆ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ	100

	Փէսօ
Լեիօն ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ ԵՒ ԵՂԲ.	500
ՆՈՒՊԱՐ ԹԱՀԹԱՃԵԱՆ ԵՒ ԵՂԲ.	500
ԵԱԳՈՒՊ ԹԷՃԻՐԵԱՆ	100
ՆԵՐՍԷՍ ԹԷՐԶԵԱՆ	100
ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՐԶԵԱՆ	50
ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԹԻԻՖԷՆՔՃԵԱՆ	100
ՎԱՀԱՆ ԹՕՓՊԱՇԵԱՆ	100
ԽՈՒԱՆ ԼԱԼԷԵԱՆ	350
ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆ ԵՒ ՈՐԳԻՔ	200
ԿԱՐԱՊԵՏ ԼԵՒՈՆԵԱՆ	100
ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԵՒՈՆԵԱՆ	150
ԼԵՒՈՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆ	250
ԽԸՐԼՕՊԵԱՆ ԵՒ ՓՕԼԱՏԵԱՆ	100
ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ԽԸՇՎԱՃԵԱՆ	25
ՆԵՐՍԷՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ	100
ՅԱԿՈՒ ԽԱՇԽԱՇԵԱՆ	50
ԿԷՕՎՇԷՆԵԱՆ ԵՒ ԱՇՃԵԱՆ	200
ԳԷՈՐԳ ԿԷՕՎՇԷՆԵԱՆ	100
ՍԱՐԳԻՍ ԿԷՕԶԻԳԱՐԱԵԱՆ ԵՒ ՈՐԳ.	100
ԵԱԳՈՒՊ ԿԷՕԶԻԳԱՐԱԵԱՆ ԵՒ ՈՐԳ.	50
ՃԷՄԻԼ ԿԻԻԶԷԼԻՄԵԱՆ	100
ԱՐՍԷՆ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ	50
ՆԵՐՍԷՍ ԿՐՊՕԵԱՆ	50
ՅԱԿՈՒ Լ. ԿՐՊՕԵԱՆ	50
ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ԿՐՊՕԵԱՆ	50
ՅԱԿՈՒ Ա. ԿՐՊՕԵԱՆ	50
ՀԱՏԻՏԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	500
ՆԵՐՍԷՍ ՀԷՔԻՄԵԱՆ	250
ՀԻՄԻՏԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	100
ԵԻԻՍԻԻՖ ՄԷՆԷՇԵԱՆ	50
ՄՈՎՍԷՍ ՄԱՀՏԷՍԵԱՆ	50
ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՄԱՀՍԷՐԷՃԵԱՆ	200
ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՀՍԷՐԷՃԵԱՆ	30
ՅԱԿՈՒ ՄԷՆԷՇԵԱՆ	50
ԳԱՐԵԳԻՆ ՄԱՐԵԱՆ	30
ՅՈՎՀԱՆՆՍ ՄԻԻՐԷՔԵԱՆ	100
ՄԻԻՐԷՔԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	2585
ՅԱԲԷԹ ՄԷՆԾՕՂԼԵԱՆ	20
ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ	100
ՆԱԶԱՐ ՆԱԶԱՐԵԱՆ	100
ՆԱԶԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	100
ՆԱԶԱՐ ՇԻՐԻՆԵԱՆ	100
ՍԱՐԳԻՍ ՊԱԼԻՕԶԵԱՆ	250
ՏԻՐԱՆ ՊԱԼԻՕԶԵԱՆ	100
ՊԱԼԵԱՆ ԵՒ ԱՅՎԱԶԵԱՆ	200
ՅԱԿՈՒ ՊԱԶԱՐՊԱՇԵԱՆ	50
ՊԱՐԳԵԻ ՊԱԼԻՕԶԵԱՆ	20
ՅԱԿՈՒ ՊԱԼԻՕԶԵԱՆ	10

	Փէսօ
ՊէրՊէրեան եւ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	150
ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՆԿԼԵԱՆ	250
ՅԱԿՈՒ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ	100
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ	50
ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՐԷՃԻՔԼԵԱՆ	50
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԵՐԷՃԻՔԼԵԱՆ	50
ԳԱՐԵԳԻՆ ՊՕԵԱՃԵԱՆ	100
ՊՕՇԿԷՋԷՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	200
ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՊՕՅՆԷՐԵԱՆ	50
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՊՕԶՕՂԱՆԵԱՆ	200
ՆԵՐՍԷՍ ՊՕՍՆՈՒԵԱՆ	50
ՄԱՆՈՒԷԼ ՊՕՍՆՈՒԵԱՆ	100
ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՅԱԿՈՒ ՍԷՊՈՒՀՏԱՆԵԱՆ	50
ՊՈՂՈՍ ՍԷՊՈՒՀՏԱՆԵԱՆ	100
ԼԵՒՈՆ ՍԱՊՈՒՆՃԵԱՆ	20
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍԱԼԼԱԿԵԱՆ	50
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ ԵՒ ՏԱՂԼԵԱՆ	500
ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ	200
ՌՈՒՐԷՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ	1000
ԳԷՈՐԳ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ	200
ՄԱՆՈՒԷԼ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ	100
ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	100
ՅԱԿՈՒ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ	50
ՆԱԶԱՐ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ	100
ԽՕՍԷ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ	200
ՏԷՐՊԱԼԵԱՆ ԵՐՔԱՐՔ	100
ՏԻԳՐԱՆ ՏԱՎՕԵԱՆ	50
ՀՐԱՆՏ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ	100
ՓԱԹԱՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	2000
ՅԱԿՈՒ ՓԱԹԱՆԵԱՆ	50
ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՆՈՍԵԱՆ	100
ԵԱԳՈՒՊ ՔԷԼԼԷԵԱՆ	100
ՍԱՐԳԻՍ ՔԷՆՕՂԼԵԱՆ	50
ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ	100
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՖԷՐԷՃԵԱՆ	300
ԲԻԻԶԱՆԻ ՖԸՍՏԸԳՃԵԱՆ	100
ԳԷՈՐԳ ՖԷՐԷՃԵԱՆ	100

ՄԵՔՍԻԿՕ

ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ 100·00

ՊՐԱԶԻԼ

ՊՐԱԶԻԼԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԷՆ 100·00

ԳՈՐՏՈՊԱՅԻ ԱՆԹԷՊՑԻՆԵՐԸ

Գորտոպա Պուէնոս Այրէսէն 750 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ օդասուն քաղաք մըն է, ուր բաւական թիւով Անթէպցիներ կը բնակին: Հոս առաջին Անթէպցին, որ եկած է, կը կոչուի Յովհ. Պէրպէրեան, գաղթած 1919-ին: Երկրորդ Անթէպցին Յովհաննէս Գրաճեան անոր կը հետեւի 1919-ին, Պուէնոս Այրէսէն գալով: Այժմ Գորտոպայի մէջ կը բնակին 130 հոգի Անթէպցիներ (ՅԱ ընտանիք): Գորտոպայի Անթէպցիները բարեկեցիկ են եւ բնակարաններու տէր եղած են: Կրթական ու ազգային գեանի վրայ ակնաւոր գեր եւ յաջողութիւններ ունեցած են:

1925-ին Տիար Յովհ. Գրաճեան հիմնադիրը կ'ըլլայ Գաղթային Միութեան եւ վարչական մարմնի հետ, որուն ինք կը նախագահէր, կը ձեռնարկէ եկեղեցիի շինութեան իր յարակից մանկապարտէզով ու նախակրթարանով: Հարաւային Ամերիկայի մէջ այս կ'ըլլայ առաջին Հայ Աւաքելական Մայր Եկեղեցին: Յովհ. Գրաճեան կը ձեռնարկէ Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղին կազմակերպութեան 1921-ին: Գաղութային Միութիւնը կառավարութեան կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուած է իրր իրաւասու մարմին եւ կրնայ կատարել գաղութին անտեսական ու բարոյական բոլոր յանձնառութիւնները, վայելելով օրէնքի պաշտպանութիւնը: Անթէպցիներ, Բիւզանդ Թօփչեան, Յովհ. Թահթաճեան, Աւետիս Ճիւլպէլեան եւ հանդուցեալ Եսայի Թօփչեան երկար տարիներ ծառայած են Գաղթային Միութեան վարչութեան մէջ: Տիար Աւետիս Միւրէքեան, ծանօթ Միւրէքեան զերդաստանէն, 1939-է ի վեր սոյն հաստատութեան մէջ դանձուած է եւ 1945-էն ի վեր կը ծառայէ Գաղթային Վարչութեան իրր դանձապահ:

Գորտոպայի մանկապարտէզին առաջին վարժուհին կ'ըլլայ Տիկին Լուսինա Քէշիշեան 1929-ին եւ յետոյ նախակրթարանի մէջ իրր ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Տիար Յր. Թէրզեան, փայլուն շրջանաւարտ Անթէպի Գուլճէն, եւ դպրոցը նախանձեւի վիճակի մը կը հասցնէ: Այժմ, 17 տարիներէ ի վեր կը պաշտօնավարեն Տէր եւ Տիկին Ներսէս Լուսարարեան: Իրր ուսուցիչ ծառայած են նաեւ Պ. Արրահամ Էօլմէսէքեան եւ Տ. Գուրգէն Թաշճեան:

Հայ Կարմիր Խաչի հիմնադիրներէն կ'ըլլայ Տիկին Խաթուն Պէրպէրեան, պատուոյ նախագահ, Տիկին Ազնիւ Թահթաճեան, զանձապետուհի եւ Տիկին Երանիկ Պէրպէրեան:

Գորտոպա հաստատուած է նաեւ Ազնաւորեան Թոքախտանոցը, որ հիւանդներ կ'ընդունի Հարաւային Ամերիկայի բոլոր գաղութներէն: Հիմնադրութեան կ'աջակցին՝ Տիկիններ Հոփսիմէ Թօփչեան եւ Անայիս Գրաճեան: Այս հաստատութիւնը Պուէնոս Այրէսի 500 անգամ ունեցող Տիկնանց Միութեան աջակցութիւնը կը վայելէ:

Կայ նաեւ Տիկնանց Միութիւն մը որուն հիմնադիրը կ'ըլլայ 1932-ին նմանապէս հանդուցեալ Տիկին Հոփսիմէ Թօփչեան (ծնեալ Միւրէքեան): Ասիկա անկախ չէր ձեռնարկ մը եղած է, նպատակ ունենալով օգնել ազքատներուն եւ կրթական, մշակութային գործերուն:

Կազմակերպուած է նմանապէս Տիկնանց Յանձնախումբ մը որ պաշտօն ունի հսկել եկեղեցիի պայծառութեան: Ասոր մէջն ալ Անթէպցի տիկիներ, Բարիք Միւրէքեան, Պէհրիյէ Ճիւլպէլեան գործօն գեր կը կատարեն:

Հետեւեալ Անթէպցիներու զաւակներ շրջանաւարտ եղած են համալսարաններէ: Պրնք. Կարապետ Գրաճեան (առեւտրական ճիւղէն) եւ Յովն.

Գրածեան (որդի) նոյն ճիւղէն: Օրիորդք՝ Քէրէսա Լէպլէպիճեան՝ Ղեղա-
գործ, Հռիփսիմէ Թօփչեան՝ ուսանողուհի Լիսէի, Պրնք. Աւետիս Արբա-
համեան՝ ճարտարադէտ, Արբահամ Արբահամեան՝ ժանկավարժ, Ռօպէրթօ
Ճիւպպէլեան՝ ուսանող Լիսէի, Յակօբ Պէրպէրեան՝ առեւտրական ճիւղի:

Պատմագիրքին համար Գորտոպայէն եւ Բոսարիոյէն 200 տուար ժողված
են, որ մեր ձեռքը հասած չէ դեռ: Ահաւասիկ ցանկը.—

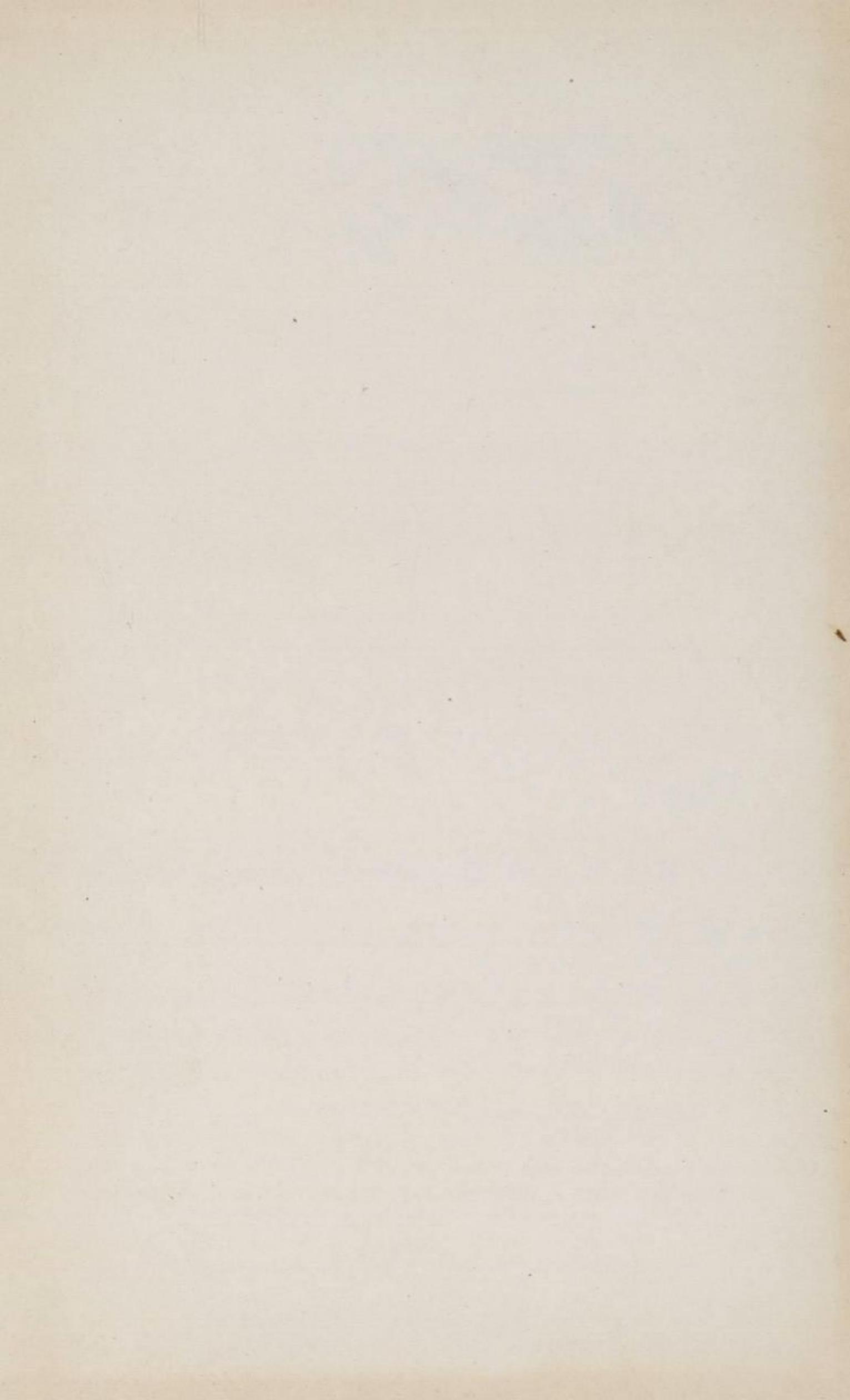
ԳՈՐՏՈՊԱՅԷՆ

Տիարք՝ Սարգիս Թիւթիւնեան, Յովհաննէս Գրանեան, Յովհաննէս
Թախթանեան, Եագուպ Արբահամեան, Աւետիս Միւրէֆեան, Բիւզանդ Թօփ-
չեան, Աւետիս Ճիւպպէլեան, Մովսէս Նորատունկեան, Համբարձում Նա-
զարեան, Անդրանիկ Թիւթիւնեան, Միհրան Սարափեան, Գէորգ Պէրպէր-
եան, Մովսէս Հաֆօեան, Արտաշէս Քէրէնեան: Տիկնայք՝ Խաթուն Պէրպէր-
եան եւ Խաթուն Զօլագեան:

ԲՈՍԱՐԻՈՅԷՆ

Տիարք՝ Սամուէլ Արգարեան և Որդիք, Մուրատ Կիւլէսերեան և Որդիք:

Վ Ե Ր Զ

56 559-b 856
9c 941214
Horse 4t 20000-10-20
Str 2222-10-20
this. 40000-10-20
D.P.
~.~.~.

